

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KONSTITUSİYA MƏHKƏMƏSİ

Azərbaycan Respublikasının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin

anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş

“XXI ƏSRDƏ İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARININ

MÜDAFİƏSİ SAHƏSİNDƏ MÜASİR NƏZƏRİ

VƏ PRAKTİKİ YANAŞMALAR”

mövzusunda

ELMİ-NƏZƏRİ KONFRANSIN

MATERİALLARI

(5 may)

Bakı – 2021

MƏSUL REDAKTOR:

Dürdanə MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyə Məhkəməsi Aparatının
Konstitusiyə hüququ şöbəsinin müdiri, h.ü.f.d.

REDAKSİYA HEYƏTİ:

1. Ceyhun QARACAYEV

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyə Məhkəməsinin hakimi, h.ü.e.d.

2. Rövşən İSMAYILOV

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyə Məhkəməsinin hakimi, h.ü.f.d.

3. Rauf QULİYEV

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyə Məhkəməsi Aparatının rəhbəri

4. Nigar DÜNYAMALIYEVƏ

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyə Məhkəməsi Aparatının
beynəlxalq hüquq və əməkdaşlıq şöbəsinin müdir müavini, s.e.ü.f.d.

Heydər Əliyevin anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş “XXI əsrdə insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində müasir nəzəri və praktiki yanaşmalar” mövzusunda 5 may 2021-ci il tarixdə keçirilmiş elmi-nəzəri konfransın materialları. 2021, 720 səh.

ISBN: 978-9952-445-47-3

M Ü N D Ə R İ C A T

Fərhad ABDULLAYEV	Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin Sədri Cənab Fərhad Abdullayevin Giriş Sözü	7
Aytən MUSTAFAZADƏ	Məhkumların hüquqi vəziyyətini tənzimləyən yerli və beynəlxalq aktlar	10
Sona SALMANOVA	Ailə münasibətlərinin tənzimlənməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun hüquqi mövqeləri	15
Urxan ƏLƏKBƏROV	Azərbaycan Respublikasında formalaşan inklüziv cəmiyyət insan hüquqlarının təminatçısıdır	22
Səbinə ƏLİYEVƏ	Heydər Əliyev Azərbaycanda insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində həyata keçirilən islahatların banisidir	27
Anar BAĞIROV	Hər kəsin keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququ – Azərbaycan Respublikasında konstitusion-hüquqi təminat kimi	37
Xəyyam İSMAYILOV	Hüquq və azadlıqların bərabərliyi prinsipinin reallaşdırılmasında yerli özünüidarəetmənin rolu	43
Namiq ƏLİYEV	Московский и Карсский договоры 1921 года как правовая основа государственного устройства Южного Кавказа	52
Habil QURBANOV	Qanun və Hüququn qarşılıqlı əlaqəsi	64
Sübhan ƏLİYEV	İnsan hüquqlarının müdafiəsinin beynəlxalq mexanizmləri	70
Aliş QASIMOV	Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin təkmilləşdirilməsi zamanın tələbidir	75
Zahid CƏFƏROV	Kollektiv əmək mübahisələrinin həlli məqsədilə tətıl hüququnun həyata keçirilməsi	79
İsaxan VƏLİYEV	Vətəndaş məmnunluğu insan hüquq və azadlıqlarının hüquqi təminatı müstəvisində	84
Mayis ƏLİYEV	Müasir dövrdə pensiya təminatı sistemi islahatlarının hüquqi aspektləri	95
Dürdanə MƏMMƏDOVA	Şərq mütəfəkkirlərinin təlimlərində dövlət və hüquq məsələləri	100
Əbülfəz HÜSEYNOV	Hüquqi doktrina haqqında	109
Fərdin XƏLİLOV	Öz müdafiəsini hazırlamaq üçün kifayət qədər vaxta və imkana malik olmaq hüququ ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun tərkib hissəsi kimi	115
Səyyad MƏCİDOV	Ermənistanın təcavüz cinayəti insan hüquqlarına ən ciddi təhlükə kimi	122
Zamiq ASLANOV	İnsan və vətəndaşların əsas konstitusion hüquqlarından biri kimi sağlamlığın qorunması hüququnun hüquqi təbiəti	130
Səyyad AĞAYEV	İbtidai istintaq mərhələsində polis əməkdaşları tərəfindən insan hüquqlarına riayət olunması məsələləri	137
Samirə BABAYEVA	İnsan hüquq və azadlıqlarının təminatı humanizm institutu kontekstində	143
İlham ƏLİYEV	К вопросу действия норм морали и права при карантине (на примере Азербайджанской Республики и Российской Федерации)	148

Əlizadə MƏMMƏDOV	Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası insan hüquqlarının milli və beynəlxalq müdafiəsində uzlaşdırmanın hüquqi əsası kimi 155
Emin DADAŞOV	Qeyri-yaşayış sahəsi daşınmaz əmlakın obyektı kimi 159
Aliş QASIMOV	Об увольнении работника по причине нарушения
Lalə ƏLƏSGƏROVA	трудов дисциплины.....165
Rafiq NƏCƏFQULİYEV	Yeni reallıq: virtual aləm anlayışı və onun bəzi problemləri.....170
Qəhraman BEHBUDOV	Ölkəmizdə formalaşmış müasir Penitensiar sistemi
Tofiq HÜSEYNOV	və cəzaçəkmə müəssisələrinin inkişaf tarixi 176
Araz QƏDİMƏLİYEV	"İslahat" kateqoriyasının sosial-hüquqi gerçəkliyin dəyişdirilməsi forması kimi nəzəri əsasları 185
Məhəmməd İMANLI	Konstitusion "Mülkiyyət hüququ" əleyhinə edilən cinayətlərin ümumi səciyyəsi.....191
Cahangir CAHANGİRLİ	MDB ölkələrində etnik-mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsi təcrübəsi.....196
Asif QƏDİROV	Cinayət Prosesinin məqsədləri İnsan hüquq və azadlıqlarının təminatı kimi 206
Şahin ŞÜKÜROV	Ряд теоретических и правовых аспектов миграционных процессов 214
Elman CƏFƏRLİ	Beynəlxalq təcrübədə Ombudsman İnstitutu: Milli və Regional səviyyələr.....221
Yeganə AĞAYEVA	Heydər Əliyev və hüquqi dövlət quruculuğu.....230
Daşqın QƏMBƏROV	Birləşmək hüququnun təmin olunması: göstəriciləri və mexanizmləri 237
Zaur ƏZİMOV	Hüquqi kolliziyaların bəzi növləri haqqında qeydlər 245
Sevinc HÜSEYNOVA	İnsan alveri cinayətlərinin tövsifi: məsuliyyəti ağırlaşdıran hallar kontekstində 251
Nəsim ŞÜKÜROV	Konstitusiya Məhkəməsinin Azərbaycan Respublikası prezidenti seçkilərinin nəticələrinin rəsmən elan edilməsi və onun vaxtından əvvəl vəzifədən getməsinə dair işlərə baxılması.....258
Elnur HÜMBƏTOV	Правовой статус личности: понятие и содержание.....265
Emin QULİYEV	Keçid dövrünün ədalət mühakiməsi anlayışı və xüsusiyyətləri 276
Firuzə TARVERDİYEVA	Modern approaches to the Human Rights Theory 283
Lalə MƏMMƏDOVA	Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasında məhkəmələrin rolu.....290
Ülkər ƏKBƏRLİ	Əmək hüquq münasibətlərini yaradan, dəyişdirən və xitam edən hüquqi faktlar 301
Elmira QAZVİNOVA	Конституционный контроль как фактор обеспечения эффективной правотворческой деятельности.....306
Təranə ƏLİYEVA	Azərbaycanda sosial xidmət sahəsinin normativ-hüquqi əsasları.....311
Elşad HƏSƏNOV	Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin formalaşdırılması və fəaliyyətinin Konstitusiya-hüquqi əsasları 315
Bəkir QARALOV	Azərbaycan Respublikasında konstitusiya nəzarətinin xüsusiyyətləri 330
Zaur QULİYEV	Adam oğurluğuna dair işlər üzrə istintaqın ilkin mərhələsinin tipik istintaq şəraitləri 334

Orxan RZAYEV	Прецеденты Европейского суда по правам человека в качестве нового структурного элемента правовой системы Азербайджанской Республики 343
Mahir ƏLİYEV	Cinayət və xüsusi ekoloji hüquqi məsuliyyət 357
Bayram ORUCOV	Laissez-faire doktrinası və Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası üzrə azad sahibkarlıq sistemində dövlət tənzimlənməsi 363
İlqar QASIMOV	Azərbaycan Respublikasının və Rusiya Federasiyasının əmək hüququ üzrə intizam xətası və onun tərkib elementləri 369
Elvin ƏLİYEV	Avropa İttifaqı və bir sıra Avropa dövlətlərində miqrasiya prosesləri sahəsində dövlət idarəetməsi 379
Lalə ƏKBƏROVA	Avropa Birliyinin İnsan Hüquqları ilə bağlı Qlobal Sanksiya Rejimi: yeni mexanizmin milli dövlətlərin insan haqları ilə bağlı fəaliyyətinə mümkün təsirləri.....386
Aytən QULİYEVA	Hüquq normalarının şərhinin qanunvericilik sisteminin inkişafında rolu.....397
Şamxal KƏRİMOV	Cinayət məsuliyyətindən azad etmədə cinayət-hüquqi problem 404
Könül HƏBİBOVA	Səhmdar cəmiyyətlərində məhdud məsuliyyət və kapital münasibətləri aspektində sahibkarların hüquqlarının müdafiəsi 413
Əziz QASIMOV	Beynəlxalq sənədlərdə preambulalar 423
Nurlan İSMAYILOV	
Kamil ƏLİYEV	Cərimə cəzasının icrasının nəzəri əsasları.....428
Aygün ƏLİYEVA	Gənclərin iş düzəldilməsinin xüsusiyyətləri.....433
Sura HÜSEYNOVA	Внешнеполитическое измерение вызовов международной информационной безопасности 442
Həsən ƏLİYEV	Некоторые особенности Конституционализма в Азербайджанской Республике и Республике Молдова.....451
Nüşabə YUSİFOVA	Məhkəmə müdafiəsi hüququ: mahiyyəti və məzmunu 455
Gülşən FƏRƏCOVA	Mülkiyyət hüququnun cinayət hüquqi müdafiəsi 464
Cəmil MƏNİZADƏ	Ответственность перевозчика при международных воздушных перевозках пассажира.....470
Cəbrayıl HƏSƏNZADƏ	Veto hüququ və onun aşılma presedurları 476
Ramil QƏDİMQLİYEV	Azərbaycan Respublikasının və Rusiya Federasiyasının əmək qanunvericiliyi üzrə istirahət vaxtının anlayışı və növləri.....482
Elqar ƏLƏKBƏROV	Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq Maliyyə təşkilatları ilə qarşılıqlı əlaqəsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi perspektivləri 485
Həlimə ƏLİYEVA	Cinayət prosesində zərər çəkmiş hüquqi şəxs haqqında.....491
Afət FƏRZULLAYEVA	Концепция угрозы цифровому суверенитету государства в условиях современного глобального мира.....496
Ülviyyə SƏFİYEVA	İnsan Hüquqları Ali dəyərlər kimi 502
Seyid EMİNOV	İnsan alveri cinayətinin yetkinlik yaşına çatmayan şəxs barəsində törədilməsi 507
Emil CAVADOV	Kriminalistik diaqnostikanın nəzəri əsasları 514
Rauf ƏLİYEV	Применение экономических санкций в международном праве 521
Polad MEHDİYEV	Azərbaycanda hüquqi yardım almaq hüququnun inkişaf tarixi 529

Şəlalə QULUZADƏ	Universal səviyyədə qadınlara qarşı zorakılıqla mübarizənin hüquqi əsasları 535
Tərhan ŞÜKÜROV	Правовые позиции Конституционного суда Азербайджанской Республики: понятие и сущность 542
Qəndab FƏRƏCOVA	Mülkiyyət hüququnun formaları.....552
Günay ƏYYUBOVA	Müasir dövrdə insan hüquq və azadlıqlarının bəzi aktual aspektləri 558
Günay CAMALOVA	Прокуратура Азербайджанской Республики и Российской Федерации в системе разделения властей 564
Fəridə ASLANOVA	Индивидуально-договорное регулирование трудовых отношений 570
İsmayıl KƏNGƏRLİ	Milli Təhlükəsizliyin Konstitusion təminatı.....574
Elvin BALACANOV	Legal status of digital/electronic evidence in the Republic of Azerbaijan 579
Gülnaz QURBANOVA	Свобода информации и независимость средств массовой информации как атрибут правового государства.....586
Nazlı ABBASOVA	2009 və 2016-cı illərdə keçirilmiş referendumların insan hüquq və azadlıqlarının praktiki təminatında rolu 593
Vüsalə MURADOVA	Институционально-правовые факторы глобальной безопасности 601
Turanə MƏMMƏDOVA	Gender əsaslı zorakılıq: qadınların cinsi istismarı 606
Xəyalə KƏLƏŞOVA	Azərbaycanda multikulturalizmin konstitusiya hüquqi əsasları.....613
Səttar MƏMMƏDOV	Türk mülki hüququnda şifahi vəsiyyətnamə vəsiyyətnamənin bir növü kimi 617
Sahil CƏFƏROV	Məhkəmə Hakimiyyəti Dövlət Hakimiyyətinin müstəqil bir qolu kimi 620
Səbinə QIYASOVA	Səhmdar cəmiyyətinin nizamnaməsi.....625
Əminə QASIMOVA	“Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında” konvensiya: tarixi əhəmiyyəti və hüquqi xarakteristikası 630
Seymur ƏSGƏRLİ	Hakimiyyətlərin bölünməsi konsepsiyası və onun qanunvericilik əsasları.....636
Aysel QASIMOVA	Azərbaycan Respublikasında keçirilən Parlament Seçkilərinin Beynəlxalq standartlara uyğunluğu 642
Röyal MƏHƏRRƏMOV	Legitim gözlənti: klassik olmayan mülkiyyət hüququ.....649
Mövsüm YUSİBZADƏ	
Zaur QULİYEV	İmadəddin Nəsiminin hüquqi baxışları 654
Hüseyn İRZAYEV	Mülki Hüquqda təqsir anlayışı.....660
Əlövsət ALLAHVERDİYEV	Beynəlxalq cinayət hüququnda fərdi cinayət məsuliyyəti prinsipinin xüsusiyyətləri 667
Nərmin BAĞIROVA	Gömrük hüquqpozmalarına qarşı mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlığın prioritetləri 673
Rzaqulu BAYRAMOV	İstehlak etdikləri malların lazımi keyfiyyətdə olması və malların təhlükəsizliyi hüququ.....683
İlqar EYUBOV	Cinayət prosesində azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılmasının zəruri olduğu hallar.....691
Həmid MEHDİYEV	Avropa ölkələrinin təcrübəsində müraciət etmək hüququnun inkişaf istiqamətləri 698
Turan XƏLƏFOV	İnzibati məhkəmə icraatında icraatın təzələnməsi 705
Aytac QİBLƏLİYEV	Striking balance between freedom of expression and defamation under ECHR 713

Azərbaycan Respublikası

Konstitusiyaya Məhkəməsinin Sədri

cənab Fərhad Abdullayevin

giriş sözü

Ümummilli lider Heydər Əliyev müasir Azərbaycan dövlətinin memarı olaraq ölkəmizin müstəqilliyi, inkişafı naminə böyük və əvəzedilməz işlər görmüş, bununla bağlı tarixi proseslərə təsir göstərmiş dahi şəxsiyyətdir.

Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan hələ keçmiş SSRİ-nin tərkibində olarkən yaratdığı iqtisadi potensialla dövlət suverenliyinin və iqtisadi müstəqilliyin təməlini qoya bilməmişdi.

Heydər Əliyevin tarixi missiyasının ən parlaq dövrü isə onun ikinci dəfə xalqın təkidli tələbi ilə Azərbaycana rəhbərlik etməsindən sonra başladı. 1988-ci ildən başlayaraq 1993-cü ilin əvvəllərinə kimi Azərbaycanda mövcud olan qeyri-müəyyənlik və xaos, Ermənistanın Azərbaycana qarşı davam edən təcavüzü ona gətirib çıxarmışdı ki, respublikamızın ərazisinin bir hissəsi işğal olunmuş, dövlət strukturları və orqanları iflic vəziyyətinə düşmüş, xalqla iqtidar arasında böyük bir uçurum yaranmışdı. Uzun illər ərzində respublikada yaradılmış güclü iqtisadi potensial zəiflədilmiş, müəssisə və təşkilatlar tənəzzülə uğramış, vətəndaşların sosial vəziyyəti kəskin şəkildə ağırlaşmışdı.

Hakimiyyətə qayıdırdan sonra, 1993-cü ildən başlayaraq Ulu Öndər Heydər Əliyevin həyata keçirilən irimiqyaslı islahatları nəticəsində ölkəmiz davamlı sosial-iqtisadi yüksəlişə nail olmuş, əhalinin rifahının yüksəldilməsi istiqamətində bir sıra əhəmiyyətli addımlar atılmış, diplomatik və hərbi addımlar sayəsində Dağlıq Qarabağ münaqişəsində atəşkəs əldə edilmişdir.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan dövlətçiliyi qarşısındakı ən böyük xidmətlərindən biri də müstəqil respublikamızın ilk Konstitusiyasının yüksək demokratik meyarlar əsasında hazırlanması və ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilməsi olmuşdur. 1995-ci il 12 noyabr tarixində qəbul edilmiş müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyası ölkənin gələcək inkişaf prioritetlərini müəyyənləşdirməklə yanaşı, insan hüquq və azadlıqlarının təminatını dövlətin ali məqsədi kimi ön plana çıxarmışdır.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu Heydər Əliyevin ideyaları əsasında və bilavasitə rəhbərliyi ilə hazırlanmış Azərbaycanın ilk Konstitusiyası qəbul edildikdən sonra demokratik əsaslarla formalaşmaqda olan dövlətimizdə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatı olmaqla hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun təməli qoyuldu, idarəçilik sisteminin, o cümlədən, hüquq-mühafizə orqanlarının, məhkəmələrin yaradılması və onların fəaliyyət istiqamətlərini müəyyən edən qanunların qəbul olunması prosesinə başlanıldı.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının, ölkə vətəndaşlarının layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədi, bu hüquq və azadlıqları qorumaq qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının vəzifəsi kimi təsbit olundu.

Konstitusiya nəzarəti orqanı olan Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin yaranması və fəaliyyətə başlaması məhz Ümummilli Lider Heydər Əliyevin adı ilə birbaşa bağlıdır.

Fəaliyyətə başladığı gündən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi ölkə Konstitusiyasının aliliyini təmin etmək, hər kəsin əsas hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək kimi ali məqsədə xidmət etmiş və üzərinə düşən vəzifələrin öhdəsindən layiqincə gəlməyə çalışmışdır. Bu illər ərzində Konstitusiya Məhkəməsi Azərbaycanda hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu prosesində fəal iştirak edərək ölkəmizdə konstitusionalizm ideyalarının həyata keçirilməsinə, hüquq düşüncəsinin və hüquq mədəniyyətinin inkişafına, hər kəsin Konstitusiyaya və qanunlara hörmət və ehtiramının artmasına, ədalət, azadlıq və humanizm kimi prinsiplərin möhkəmləndirilməsinə mühüm töhfələr vermişdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 2002-ci il 24 avqust tarixində keçirilmiş referendumla Konstitusiyaya edilmiş dəyişikliklər isə Azərbaycanda insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin hüquqi mexanizmlərinin daha da təkmilləşdirilməsinin və ölkəmizin Avropa Şurasına daxil olarkən üzərinə götürdüyü öhdəliklərinin uğurla yerinə yetirilməsinin əyani təsdiqi olmuşdur.

Bu gün Azərbaycan xalqı gələcəyə daha inamla addımlayır, çünki dövlətimizin sükani müstəqil Azərbaycan Respublikasının memarı, ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi kursunun layiqli davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin əlindədir və onun müdrik siyasəti ilə idarə olunur.

Ölkə Başçısı İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyatımızın bütün sahələrində əldə edilən nailiyyətlər, sosial iqtisadi islahatların dərinləşməsi, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının inkişafı, beynəlxalq səviyyədə qazanılan uğurlar uzaqgörən siyasi xadim dahi rəhbər Heydər Əliyevin ideyalarını əks etdirən, onun müstəqil dövlətçiliyimizin əbədi olmasına, xalqımızın həyat şəraitinin yüksəlməsinə xidmət edən Konstitusiya müddəalarından bəhrələnir.

Bu gün ərazi bütövlüyümüzün bərpası uğrunda Dövlət Başçısı cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə əzəli torpaqlarımızın geri qaytarılması istiqamətində qazanılan tarixi Qələbə hər birimizi qürurlandırır, çalışdığımız sahə üzrə fəaliyyətimizdə daha əzmlə işləməyə sövq edir.

30 ilə yaxın davam etmiş Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair bir çox beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qəbul edilmiş qərar və qətnamələrdə Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunun açıq şəkildə təsdiq edilməsinə baxmayaraq, beynəlxalq hüquq normalarının siyasi konyunktura və subyektiv maraqlar qarşısında acizliyinin şahidi olmuşuq. Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərindən erməni qoşunlarının dərhal çıxarılmasına dair BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü ildə qəbul etdiyi qətnamələrini Ermənistan tərəfi könüllü olaraq icra etməkdən boyun qaçırsa da, Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Rəşadətli Azərbaycan Ordusu 44 gün davam edən Vətən Müharibəsində öz şücaəti ilə bu qətnamələrin icrasını təmin edərək ərazi bütövlüyünü bərpa etdi.

İşğal olunmuş torpaqların azad edilməsi həm də vətəndaşların konstitusiya hüquqlarının bərpa edilməsini təmin etdi.

Bütün Azərbaycan xalqı Ali Baş Komandanımızın ətrafında sıx birləşərək, düşmən üzərində layiqli zəfərə birgə addımladı, işğaldan azad edilmiş torpaqlarımızda dövlət bayrağımızın ucaldılmasına və həmin ərazilərdə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının hüquqi qüvvəsinin bərpasına nail oldu.

Vətən müharibəsi müasir beynəlxalq hüququn implementasiyası ilə bağlı problemləri ön sıraya çıxararaq çox acı həqiqəti – fundamental prinsiplərin təmin edilməsində bir sıra beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətinin qeyri-effektivliyini göstərdi.

Bu gün müasir dünya çox mürəkkəb dövr yaşayır. Son bir ildə baş verən proseslər insanların gündəlik həyatını dəyişmişdir. Bu dəyişikliklər çoxtərəfli beynəlxalq hüquq müqavilələrində təsbit edilmiş hüquq və azadlıqların defraqmentasiyası ilə müşayiət olunur. Azad hərəkət etmə, mülkiyyətdən sərbəst istifadə etmə, şəxsi həyat və digər hüquqlar obyektiv səbəblərdən məhdudlaşdırılır. Əlbəttə, həmin məhdudlaşdırıcı ictimai maraqlar, o cümlədən insanların sağlam və təhlükəsiz həyat yaşamaları naminə tətbiq edilir. Lakin şahid olduğumuz proseslər onu da göstərdi ki, müasir beynəlxalq hüquq dünya ölkələrinin rast gəldiyi presedenti olmayan problemlərin və çətinliklərin aradan qaldırılmasına hər hansı bir səmərəli töhfə verməyə hazır deyil.

Qeyd etdiyim problemlər qaçılmaz olaraq hüquqtətbiq etmə təcrübəsində suallar yarada bilər: milli məhkəmələrin fəaliyyətində tətbiq edilən beynəlxalq hüquq normaları cəmiyyətin reallıqlarına hansı həcmdə cavab verir? İşlək olmayan normalara məhkəmələrin istinad etmələri nə qədər faydalıdır? Digər tərəfdən, normanın səmərəsini onun geniş tətbiqi vasitəsilə bərpa etmək mümkündürmü? Bu suallara birmənalı cavab yoxdur. Zənnimcə, hüquqtətbiq etmə təcrübəsi hər hansı normanın səmərəliliyini artırma bilər. Digər tərəfdən isə müasir proseslər çərçivəsində öz effektivliyini və aktuallığını itirmiş normanın müəyyən hüquqi mövqeyin formalaşdırılmasında tətbiqi faydasızdır.

Ümumiyyətlə hüquqtətbiqedici qarşısında bir sıra vəzifələr durur ki, onların nəzərə alınmaması qəbul edilən qərarın keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir. Belə ki, hər-hansı hüquqi aktın qəbulu yaranmış və yaxud yaranacaq münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinə yönəlir. Odur ki, hüququ tətbiq edən orqan hüququn tətbiq edilməsinin nəticələrini də proqnozlaşdırmalıdır. Əgər məhkəmə tətbiqin predmeti olan normanın yaranmış hüquqi vəziyyətin tənzimlənməsinə xidmət edə bilməyəcəyini görürsə, bu halda hakim həmin hüquqi normanın əvəzinə digər daha işlək, effektiv və baxılan məsələyə uyğun normanı tətbiq edə bilər. Odur ki, qəbul edilən qərarın yaradacaq nəticələrini əvvəlcədən müəyyən etməsi və mümkün hüquqi kolliziyalardan yan keçmək üçün tətbiq edilən normanı Əsas Qanun olan Konstitusiyaya nöqtəyi nəzərindən obyektiv və birmənalı qiymətləndirmək vacibdir.

Müşahidə edilən proseslər belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, beynəlxalq hüquq normaları bəzən qeyri-işlək və qeyri-müəyyən kimi göründüyü zaman, ölkəmizin Əsas Qanunu – Konstitusiyada təsbit edilmiş normalar obyektiv xarakter daşıyır və hüquqtətbiq etmə təcrübəsində geniş şəkildə istifadə edilməlidir.

Yalnız bu halda hüquqtətbiqedici öz mövqeyini hər hansı subyektiv yanaşmalardan qoruya bilər. Bu isə son nəticədə obyektiv hüquqtətbiq etmə təcrübəsinin inkişafına öz töhfəsini verəcəkdir.

Konstitusiyaya Məhkəməsi isə müəllifi Ulu Öndər Heydər Əliyev və ən yüksək qaranlı Dövlət Başçısı cənab İlham Əliyev olan Konstitusiyanın aliliyinin müdafiəsində Məhkəmənin qarşısında duran vəzifələrini daim layiqincə yerinə yetirməyə çalışacaqdır.

MƏHKUMLARIN HÜQUQİ VƏZİYYƏTİNİ TƏNZİMLƏYƏN YERLİ VƏ BEYNƏLXALQ AKTLAR

Açar sözlər: cinayət, cəza, məhkum, humanistləşdirmə siyasəti, islah, icra, hüquq, vəzifə

Ключевые слова: преступление, наказание, осуждение, политика гуманизации, исполнение, выполнение, закон, долг

Keywords: crime, punishment, condemnation, policy of humanization, correction, execution, law, duty

Məhkumların hüquqi vəziyyətinin tənzimlənməsi dair həm yerli, həm də ki, beynəlxalq səviyyədə müxtəlif aktlar qəbul edilmişdir. Tarixə nəzər yetirdikdə beynəlxalq hüququn prinsip və normalarının dövlətdaxili hüquqa təsirini, eləcə də müxtəlif hüquq sahələrinin formalaşmasında mühüm rola malik olduğunu görmək mümkündür. Beynəlmilləşmə adlanan bu prinsipin normaların təsiri Azərbaycanın cəza-icra hüququna, sisteminə öz tövhəsini vermişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 3-cü maddəsində göstərilir ki, bu Məcəllə cəzaların icrasına və məhkumlarla rəftar qaydalarına dair Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq-hüquqi aktları nəzərə alır. Həmin maddədə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə məcəllənin müddəalarından fərqli normalar müəyyən edildiyi halda, beynəlxalq müqavilələrin qaydalarının tətbiqi nəzərdə tutulur.

Azərbaycan Respublikasında məhkumların hüquqi vəziyyətinin tənzimlənməsi tərəfdar çıxdığımız beynəlxalq hüquqi aktların müddəalarına uyğun olaraq cəza icra siyasətinin yerli müddəaları, tələbləri, qaydaları əsasında realizə olunur.

Azərbaycan Respublikasında məhkumların hüquqi vəziyyəti ilə bağlı qəbul edilmiş mötəbər normalara Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını, Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsini, Cəzaçəkmə müəssisələrinin Daxili İntizam Qaydalarını, Cəzanın çəkilməsinə mane olan ağır xəstəliyə düçar olmuş məhkumların tibbi şəhadətləndirilməsi qaydalarını, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Penitensiar sahədə fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi, cəza siyasətinin humanistləşdirilməsi və cəmiyyətdən təcridetmə ilə əlaqədar olmayan alternativ cəza və prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqinin genişləndirilməsi barədə” 10 fevral 2017-ci il tarixli sərəncamı və s. nümunə göstərmək olar.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası – qanunvericilik sistemində ən üstün hüquqi qüvvəli (istər daxili, istərsə də beynəlxalq hüquqi aktlar çərçivəsində), ali qanunvericilik aktıdır. Bu rəsmi sənəddə qeyd edilən bütün müddəalar, ən müxtəlif sferalar üzrə (sosial-iqtisadi, siyasi, hüquqi, inzibati və s.) ümumi prinsip, rəhbər istiqamət, strateji xəritə rolunu oynayır. Konstitusiyada məhkum olunmuş şəxslərlə bağlı həm ümumi (ikinci bölmə, üçüncü fəsilə nəzərdə tutulan əsas insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları), həm də konkret (AR Konstitusiyasının 64, 65, 74, 85-ci maddələri) istiqamətlər təsbit edilib.

Qeyd olunan maddələrdə birbaşa olaraq, məhkum (Heç kəsin bir cinayətə görə təkrar məhkum olunmaması və ya məhkum olunmuş şəxsin əfv edilməsi, cəzasının yüngülləşdirilməsi üçün müraciət etmək hüququnun olması) və ya məhkumluğun olması

(məhkumluğu olan şəxsin passiv seçki hüququnun məhdudlaşdırılması) kimi anlayışlara yer verildiyi üçün bilavsiyə yanaşma hesab edilə bilər. Ümumi yanaşma isə ondan ibarətdir ki, konkret məhkum anlayışı nəzərdə tutulmasa belə 3-cü fəsilə sadalanan bütün insan və vətəndaş hüquq, azadlıqları hər kəsə aid edildiyi kimi məhkumlara da (məhdudiyyətlərlə) aiddir. [1]

Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsi – məhkumların hüquqi vəziyyətinin tənzimlənməsi ilə bağlı demək olar ki, bütün məsələləri özündə cəmləyən prioritet aktlardan biridir. Məhkumların hüquqları, vəzifələri, təminatları, cəzaların icrası və çəkilməsi qaydaları, cəzanın icrası yerləri, cəzadan azad etmə və sosial adaptasiya məsələləri bu məcəllədə təsbit edilərək, məhkumların həm cəzaların icrası dövründə həm də ondan sonrakı reabilitasiya dövründə hüquqi statusu müəyyən edilmişdir.

Cəzaçəkmə müəsisələrinin Daxili İntizam Qaydaları – Bu qaydalar azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzaya məhkum edilənlərin cəzalarının icrası qaydalarının həyata keçirilmə mexanizmini müəyyənləşdirir. Daxili İntizam qaydaları bir növ məhkumların hüquqi vəziyyətinin prosesual tənzimləyicisidir. Çünki Cəzaların İcrası Məcəlləsi əgər maddi formada məhkumların hüquq və azadlıqlarını, vəzifələrini müəyyən edirsə, Daxili İntizam Qaydaları bu maddi hüquq normalarının hansı şəraitdə, necə həyata keçirilməsini, bir sözlə, prosesual tərəfini müəyyən edir.

Cəzanın çəkilməsinə mane olan ağır xəstəliyə düşər olmuş məhkumların tibbi şəhadətləndirilməsi qaydaları – Bu qaydalar məhkumların tibbi şəhadətləndirilməsini müəyyən edir. Məhkumun cəza çəkməsinə mane olan xəstəliklər Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş «Məhkumların cəza çəkməsinə mane olan ağır xəstəliklərin Siyahısı» ilə müəyyən olunur. Məhkumların Siyahıda göstərilən xəstəliklərə düşər olmasını təsdiq etmək üçün onların tibbi şəhadətləndirilməsi Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Tibb baş idarəsinin Xüsusi Həkim Ekspert Komissiyası (bundan sonra – komissiya) tərəfindən Penitensiar xidmətin müalicə müəsisələrində həyata keçirilir. Qaydalarda məhz tibbi şəhadətləndirmənin aparılması üçün əsaslar, şəhadətləndirməni aparacaq həkim-ekspert komissiyasının fəaliyyət mexanizmi, şəhadətləndirmənin müddəti, rəsmiləşdirilməsi kimi məsələlər yer almışdır.

Məhkumların hüquqi vəziyyətinin tənzimlənməsi sahəsində həm BMT, həm də Avropa Şurası miqyasında müxtəlif konvensiya, bəyanat, qərar, tövsiyə, qaydalar müəyyən olunmuşdur. Bu hüquqi aktlar məhkumlarla bağlı ən müxtəlif məsələlərin həllinə yönəlmişdir.

1) BMT-nin “həbslə bağlı olmayan tədbirlər barəsində minimum standart qaydaları” (Tokio qaydaları); 2) BMT-nin “Yetkinlik yaşına çatmamış şəxslər barəsində ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə dair Minimum standart qaydaları” (Pekin qaydaları); 3) BMT-nin “azadlıqdan məhrum edilmiş yetkinlik yaşına çatmamış şəxslərin müdafiəsinə dair qaydaları” və “Cinayət ədalət mühakiməsi sistemində uşaqların mənafeləri naminə hərəkətlər barəsində Rəhbər prinsiplər”; 4) “Qadınlar barəsində zorakılığın bütün formalarının kökünü kəsilməsi məqsədilə səylərin fəallaşdırılması” başlıqlı BMT-nin 19 dekabr 2006-cı il tarixli 61/143 sayılı qətnaməsi; 5) “Ədalət mühakiməsi həyata keçirilərkən insan hüquqları” başlıqlı BMT-nin 22 dekabr 2003-cü il tarixli 58/183 sayılı qətnaməsi; 6) Cinayətkarlıq və ədalət mühakiməsi haqqında Vyana Bəyannaməsi; 7) BMT-nin “qadın məhkumlarla rəftar və qadın hüquq pozucuları üçün azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı olmayan cəza tədbirləri haqqında qaydaları” (Banqkok qaydaları); 8) “İşgəncələrə və digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan davranış və cəza növlərinə qarşı” Konvensiya bu cür aktlara nümunə ola bilər. [2]

Bu gün bütün dünyada məhkumların hüquqi vəziyyətini tənzimləyən beynəlxalq standart kimi qəbul edilən iki akt mövcuddur. Bunlardan birincisi, 1955-ci ildə qəbul edilən və 1957-ci ildə qüvvəyə minən “Məhbuslarla beynəlxalq minimal standart davranış qaydaları”dır. Bu qaydalar keçmiş Cənubi Afrika Respublikası Prezidenti olan Nelson Mandela tərəfindən

bir strateji konsepsiya şəklində irəli sürüldüyü üçün “Mandela qaydaları” olaraq adlandırılır. Bu qaydalarda məhkum olunmuş şəxslərin müvafiq kateqoriyalar üzrə təsnifatı aparılmış, onların yaşayış şəraiti, maddi-məişət təminatları, tibbi xidmətlərin göstərilməsi, məhkumların əmlakının saxlanması, intizam tədbirlərinin görülməsi, cəzaçəkmə müəssisəsinin işçi heyətinin peşə yönümlü bilik və bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi kimi məsələlər yer almışdır. [3]

Sözügedən Qaydanın 2. 1-ci yarımfəslində təsbit olunmuş müddəalar cəzaçəkmə müəssisələrinin ümumi idarə edilməsinə və cinayət işi, yaxud mülki iş üzrə həbsdə olmasından və yalnız istintaqda olmasından, yaxud məhkum edilməsindən – hakim təyin edilməsindən-hakim təyin etdiyi «təhlükəsizlik tədbiri», yaxud islah tədbirləri məqsədilə həbs edilənlər daxil olmaqla – asılı olmayaraq, bütün kateqoriyadan olan məhbuslara aiddir. Qaydanın 2. 2-ci yarımfəslində haqqında hər bölmədə bəhs edilən xüsusi kateqoriyalara tətbiq edilən qaydalar ifadə edilir. Lakin Qaydanın 2. 2. 1-ci bəndi üzrə məhkum edilmiş məhbuslara aid qaydalar eyni dərəcədə barəsində yarımfəsilin digər bəndlərində söhbət gedən kateqoriyalardan olan şəxslərə də – bu kateqoriyadan olan şəxslər üçün işlənilib hazırlanmış qaydalara zidd olmamaq və sonuncuların vəziyyətini yaxşılaşdırmaq şərti ilə aid edilməlidir.

Qaydalarda həmçinin qeyd olunur ki, Müxtəlif kateqoriyalardan olan məhbusların onların cinsi, yaşı, əvvəllər məhkum olunması, həbs edilməsinin hüquqi səbəbləri və onlarla davranışa dair sərəncam nəzərə alınmaqla, ayrı-ayrı müəssisələrdə, yaxud eyni müəssisənin müxtəlif hissələrində saxlanırlar. Beləliklə:

- a) kişilər və qadınlar, mümkün qədər, ayrı-ayrı müəssisələrdə saxlanmalıdır; kişilər və qadınlar eyni müəssisədə saxlanırsa, tamamilə ayrı-ayrı binalarda yerləşdirilməlidir.
- b) məhkum edilməmiş məhbuslar məhkum edilmişlərdən ayrı yerləşdirilməlidir.
- c) borc öhdəliklərini yerinə yetirmədiyinə görə məhkum edilmiş şəxslər və mülki işlərə görə həbs edilmiş məhbuslar cinayət törətmiş şəxslərdən ayrı yerləşdirilməlidir.
- d) azyaşlı qanun pozucuları yaşlılardan ayrı saxlanmalıdır.

Məhkumların hüquqları ilə bağlı digər beynəlxalq standart isə 1987-ci ildə Avropa Şurası Nazirlər kabineti tərəfindən qəbul edilən və 1990-cı ildə qüvvəyə minən “Avropa Penitensiar qaydaları”dır. “Avropa Penitensiar qaydaları” 1955-ci il minimal standartlarının əsasında təşkil olunsada tam fərqli bir hüquqi akt olmaqla, məhkumların hüquqi vəziyyəti ilə bağlı bir sıra yeni standartlar müəyyən etmişdir. Yeni qaydalarda əvvəlkindən fərqli olaraq, məhkumlara pulsuz hüquqi və tibbi yardımın göstərilməsi, belə yardımdan yaralanmanın əlçatanlığı, hüquqi yardım göstərilməsinə məhdudiyyət qoyula biləcək hallar; daxili rejimin ciddi şəkildə idarə edilməsi, baxış-axtarış tədbirlərinin keçirilməsi, zəruri hallarda məhkumlara qarşı güc və silahın tətbiqi; yetkinlik yaşına çatmayan və qadın məhkumlara fərdi yanaşmanın tətbiqi; məhkumların təhsili ilə bağlı xüsusi proqramların nəzərdə tutulması, cəzaçəkmə müəssisələrində kitabxanaların təşkili; əcnəbi və ya etnik-millət azlıq nümayəndələri olan məhkumların hüquqlarının müdafiəsi; penitensiar müəssisələrin fəaliyyəti barədə ictimaiyyətin məlumatlandırılması kimi məsələlər əks olunmuşdur. [4]

“Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərə münasibətdə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə dair minimal standart qaydalar” (Pekin qaydaları) BMT Baş Məclisinin 10 dekabr 1985-ci il tarixli qətnaməsi ilə qəbul edilmişdir. Bu sənəd BMT-nin mühakimə icraatı və cəzaların icrası sahəsində yetkinlik yaşına çatmayanların müdafiəsinə yönəlmiş əsas sənədlərdən biridir. Pekin qaydaları yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində cinayət məsuliyyətinin yaranmasının ümumi müddəalarını (minimal yaş həddi, xüsusi status, hüquqları və s.) müəyyən edir. Qaydalarda, həmçinin, həbsdə saxlanma, ibtidai istintaq və mühakimə icraatı zamanı yetkinlik yaşına çatmayanlarla rəftarın əsas prinsipləri də müəyyən edilir. Qaydalara müvafiq olaraq, yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində ədalət mühakiməsi gənclərin müdafiəsinə və cəmiyyətdə sülhün qorunmasına kömək etməklə hər bir ölkənin milli inkişafı prosesinin tərkib hissəsi olmalıdır.

Səhiyyə işçilərinin, xüsusilə də həkimlərin, məhkum və saxlanılan şəxslərin işgəncə və digər qəddar, qeyri-insani və ya şəxsiyyəti alçaldan davranış və cəzalardan müdafiəsi sahəsində roluna münasibətdə tibbi etika prinsipləri Ümumdünya Tibb Assosiasiyasının 1975-ci il tarixli Tokio Bəyannaməsində öz əksini tapıb. Bəyannamədə səhiyyə işçilərinin iki istiqamətli fəaliyyəti qeyd olunur. Bu istiqamətlərdən birincisinə-məhkumların tibbi müayinəsinin müntəzəm şəkildə həyata keçirilməsi, sağlamlığında problem yaranan məhkumların müvafiq tibb müəssisələrinə yerləşdirilərək orada müalicəsinin davam etdirilməsi, zəruri hallarda məhkumun müntəzəm stasionar müşahidəsinin aparılması aiddir. İkinci istiqamətə isə məhkumların şəxsi razılığı olmadan onlar üzərində hər hansısa tibbi və ya elmi təcrübənin keçirilməməsi, məhkumların antisanitar şəraitdə saxlanması hallarında onların sağlamlığı üçün mövcud ola biləcək təhlükə barəsində müvafiq qurumlara dərhal məlumat verilməsi aiddir. [5]

Həbs edilmə ilə bağlı olmayan tədbirlərə dair Minimal Standart qaydaları (Tokio qaydaları) BMT yanında fəaliyyət göstərən Asiya və Uzaq Şərq İnstitutu tərəfindən Tokio şəhərində işlənib hazırlanmışdır. 1990-cı ilin avqust ayında BMT-nin Cinayətkarlığın qarşısının alınması və hüquq pozucuları ilə davranış üzrə VIII Konqresində bəyənilmiş və həmin ilin dekabr ayının 14-də Baş Məclisin müvafiq qətnaməsi ilə səsvermə keçirilmədən qəbul edilmişdir. Bu qaydalar həbs edilmə ilə bağlı olmayan tədbirlərdən istifadəyə yardım etmək üçün əsas prinsiplər toplusundan, habelə barəsində həbs edilməyə alternativ olan tədbirlər tətbiq edilən şəxslər üçün minimal təminatlardan ibarətdir. Qaydalar cinayət işləri üzrə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində, xüsusən hüquq pozucuları ilə davranışda ictimaiyyətin daha fəal iştirak etməsini təmin etmək, habelə hüquq pozucularında cəmiyyət qarşısında məsuliyyət hissini inkişaf etdirməyə yardım göstərmək məqsədini daşıyır, hər bir ölkənin siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni şəraiti, habelə onun cinayətlər üzrə ədalət mühakiməsi sisteminin məqsəd və vəzifələri nəzərə alınmaqla tətbiq olunur. [5]

1955-ci il Məhkumlarla davranış üzrə minimal standart qaydalardan fərqli olaraq, Tokio qaydaları cinayət-mühakimə icraatının bütün mərhələlərini, cinayət işinin başlanmasından cəzanın icrasına qədər əhatə edir. Qaydalarda azadlıqdan məhrumetmə ilə əlaqədar olmayan cəzaların icrasına dair prinsip və müddəalar təsbit edilmişdir. Tokio qaydaları əksər beynəlxalq sənədlər kimi tövsiyyə xarakterlidir və hər bir dövlətin siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni şəraiti və cinayət-mühakimə sistemi nəzərə alınmaqla tətbiq olunur. Mahiyyət etibarilə, Tokio qaydaları hökm çıxaran orqanlara azadlıqdan məhrumetmə ilə bağlı olmayan alternativ cəzaların müəyyən edilməsini tövsiyyə edir. Bu tip cəzaların müəyyən edilməsində cinayətin xarakteri, ağırlıq dərəcəsi, cinayətkarın şəxsiyyəti kimi meyarlar nəzərə alınmalıdır.

Qaydalara müvafiq olaraq, şifahi sanksiyalar (xəbərdarlıq, töhmət), məsuliyyətdən şərti azad etmə, mülki hüquqlardan məhrum etmə, iqtisadi sanksiyalar və pul cəzası (cərimə), müsadirə, əmlakın zərəcəkmışə qaytarılması və məhkəmə nəzarəti, ictimai faydalı işlərin yerinə yetirilməsi, məcburi gündəlik iştirak etmə şərti ilə islah müəssisəsinə göndərmə, ev dustaqlığı və digər bu kimi cəzaların tətbiq edilməsi tövsiyyə olunur. Tokio qaydalarının əsas tələblərindən biri cinayət mühakimə icraatının bütün mərhələlərində insani dəyərlərə hörmət və riayət edilməsidir. Cinayətkarın hüquqlarının nəzərdə tutulduğundan artıq məhdudlaşdırılmasına yol verilməməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Hübətov. M.H. «Məhkumun məlumat kitabı», Bakı, 2003
2. Əliyev.Ş.İ. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində və beynəlxalq hüquqda insanın sosial hüquqları, məqalə, 2009
3. Məhbuslarla minimal beynəlxalq standart davranış qaydaları. BMT, 1955

4. Avropa Penitensiar qaydaları. Avropa Şurası, 1987
5. Abbasov T.V. Azərbaycan Respublikasının Cəza-İcra Qanunvericiliyi və Beynəlxalq Hüquq, dis, Bakı, 2014

X Ü L A S Ə

İnsanın və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının mərkəzi hissəsini insan həyatı təşkil etdiyindən insan hüquqlarına dəyər verilməsi, insanın cəmiyyətin ən yüksək dəyərlisi hesab olunması istiqamətində Bəyannamələr, Konvensiyalar, Paktlar qəbul olunub.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra qanunvericilik aktlarında insan və vətəndaş hüquqlarına hörmət edilməsinin vacibliyini önə çəkilməmiş, cəzaların humanistləşməsi istiqamətində addımlar atılmış, amansız cəzaların tətbiqi ləğv edilmiş və daha humanist, insanın hüquq və azadlığına qiymət verən cinayət qanunvericiliyi hazırlanmışdır.

МУСТАФАЗАДЕ АЙТЕН

НАЦИОНАЛЬНЫЕ И МЕЖДУНАРОДНЫЕ ПРАВОВЫЕ ДОКУМЕНТЫ, РЕГУЛИРУЮЩИЕ ПРАВОВОЙ СТАТУС ЗАКЛЮЧЕННЫХ

Р Е З Ю М Е

Поскольку человеческая жизнь является центральной частью прав и свобод человека и гражданина, были приняты декларации, конвенции и пакты, чтобы ценить права человека и рассматривать человека как высшую ценность общества.

После обретения Азербайджанской Республикой независимости важность уважения прав человека и гражданина была подчеркнута в законодательных актах, были приняты меры по гуманизации наказаний, применение жестоких наказаний было отменено и было разработано более гуманное уголовное законодательство, в котором ценились права человека.

MUSTAFAZADA AYTAN

**Director of the Institute of Law and Human Rights
of the Azerbaijan National Academy of Sciences
Doctor of Law, Professor**

LOCAL AND INTERNATIONAL ACTS REGULATING THE LEGAL STATUS OF PRISONERS

S U M M A R Y

Since human life is a central part of human and civil rights and freedoms, declarations, conventions and pacts have been adopted in order to value human rights and consider a person as the highest value of society.

After the Republic of Azerbaijan gained independence, the importance of respect for human and civil rights was emphasized in legislative acts, measures were taken to humanize punishments, the use of severe punishments was abolished and more humane criminal legislation was developed.

Sona SALMANOVA

Azərbaycan Respublikası
Konstitusiyə Məhkəməsinin
Sədr müavini, h.ü.f.d

AİLƏ MÜNASİBƏTLƏRİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ İLƏ BAĞLI AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI KONSTITUSİYA MƏHKƏMƏSİ PLENUMUNUN HÜQUQİ MÖVQELƏRİ

Açar sözlər: *Konstitusiyə Məhkəməsinin qərarları, konstitusionalizm, qanunvericilik, hüquqi mövqe, ailə münasibətləri, mülkiyyət hüququ*

Ключевые слова: *Постановления Конституционного суда, конституционализм, законодательство, правовая позиция, семейные отношения, право собственности*

Keywords: *Decisions of the Constitutional Court, constitutionalism, legislation, legal position, family relations, right to property*

Mühüm təsisatlardan olan ailə institutu tarixin bütün dövrlərində cəmiyyətin əsasını təşkil etmiş və mövcud olduğu mühitin mənəvi inkişaf səviyyəsinin başlıca göstəricisi olmuşdur. Yalnız ali əxlaqi keyfiyyətlərə, yüksək milli dəyərlərə malik olan xalqlar ailənin cəmiyyətdəki rolunu dərk edir, onun qorunub saxlanması və möhkəmlənməsi üçün qanuni və zəruri mexanizmlərdən istifadə edirlər.

Ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü və bilavasitə müəllifliyi ilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 17-ci maddəsi cəmiyyətin əsas özəyi olan ailənin dövlətin xüsusi himayəsində olmasını təsbit etmişdir. Dövlətin ailə və nikah siyasətinin məqsədi ailə həyatının keyfiyyətinin yüksəldilməsi, onun əsas funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün zəruri şəraitin təmin edilməsi və bütün vasitələrlə ailənin müdafiəsi təşkil edir. Uşaqların qayğısına qalması və onları tərbiyə etməyi valideynlərin borcu hesab edən Əsas Qanun, bu borcun yerinə yetirilməsinə nəzarət etməyi dövlətin üzərinə qoymuşdur.

Bir sıra inkişaf etmiş ölkələrdə ailə münasibətləri xüsusi qanunvericiliklə - ailə-nikah qanunvericiliyi ilə tənzimlənir və bu normalar həm ölkənin inkişaf səviyyəsindən, həm də sosial tələblərindən asılı olaraq dəyişir. Ailə münasibətlərinin tənzimlənməsini nəzərdə tutan normaların ən klassik nümunəsi Roma hüququnda mövcud olsa da, tənzimlədiyi münasibətlər bugünkü ailə münasibətlərindən fərqli olmuşdur. Belə ki, uzun müddət ərzində “ailə rəisi” kimi tanınan atanın himayəsində olanlar üzərində sərhədsiz hakimiyyətini nəzərdə tutan və “patria potestas” (atanın hökmdarlığı) adlanan bu hakimiyyət klassik Roma hüququnda dəyişikliklərin baş verməsi ilə ailədə qadının da hüquqlarının tədricən yaranması, eyni zamanda ər-arvadın bir-birinə, həmçinin övladlarına qarşı hüquq və vəzifələr əldə etməsi ilə nəticələnmişdir.

Böyük fərəh hissi ilə qeyd olunmalıdır ki, 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qəbul etdiyi İstiqlal Bəyannaməsinin IV bəndində bərabər hüquqluluq prinsipinin, seçmək və seçilmək hüququnun təsbit edilməsi ilə Azərbaycan nəinki Şərqdə, hətta müasir dünyanın bir çox qabaqcıl ölkələrindən də əvvəl qadınlara seçmək və seçilmək hüququ verən ilk ölkələrdən oldu.

Müstəqilliyin əldə edilməsindən sonrakı dövr ərzində, xüsusilə 1999-2000-ci illərdə ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycanda həyata keçirilən hüquqi islahatlar ailə münasibətlərini tənzimləyən qanunvericilikdən də yan keçməmiş, bu sahədə bir sıra mütərəqqi qanunlar qəbul edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında nikah və ailə münasibətlərini tənzimləyən 28 dekabr 1999-cu il tarixində qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 2.2-ci maddəsi müəyyən etmişdir ki, ailə münasibətlərinin hüquqi tənzimi qadınla kişinin nikahının könüllü, ər-arvadın hüquq bərabərliyi, ailədaxili məsələlərin qarşılıqlı razılıq əsasında həll olunması, uşaqların ailə tərbiyəsinin üstünlüyü, onların rifahına və inkişafına qayğı, ailənin yetkinlik yaşına çatmayan və əmək qabiliyyəti olmayan üzvlərinin hüquq və mənafelərinin müdafiəsinin təmin olunması prinsiplərinə uyğun həyata keçirilir.

Qeyd olunmalıdır ki, ailə münasibətlərini tənzimləyən qanunvericilik aktlarının siyahısı Ailə Məcəlləsi ilə məhdudlaşmır və bu münasibətləri nizamlayan normaların tətbiqi prosesində Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun qərarları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun qərarlarının hüquqtətbiqetmə sahəsində rolu ilə əlaqədar vurğulanmalıdır ki, bu qərarlar məhkəmə aktlarının intellektual-hüquqi məzmununu formalaşdırır, sahəvi qanunvericilik normalarının konstitusiyası məzmununu açıqlayır və bununla da yaranmış konkret hüquqi vəziyyətdə qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırır.

Öz fəaliyyətini həyata keçirərkən və qanunvericilikdə müəyyən edilmiş səlahiyyətlərini realizə edərkən təyinatından və hüquqi təbiətindən çıxış edərək Konstitusiyası Məhkəməsinin Plenumu milli konstitusionalizmin formalaşmasına vasitəçilik edir. Bir növ tənqidi qanunverici rolunda çıxış edən Konstitusiyası Məhkəməsi sahəvi qanunvericiliyi Konstitusiyanın məna və məzmununa uyğun hala gətirir.

Bundan əlavə, Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun qərarlarının ölkənin qanunyaradıcı fəaliyyətinə təsiri danılmazdır. Belə ki, bir sıra hallarda konstitusiyası ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi prosesində qərarlarda formalaşmış hüquqi mövqelər, o cümlədən verilmiş şərtlər qanunvericilikdə yeni normalar kimi öz əksini tapır.

Heç şübhəsiz ki, ailə münasibətlərinin ayrılmaz subyektli olan uşaqların zəruri maddi və məişət şəraitində böyüyüb tərbiyə olunması, mütərəqqi tələblər əsasında təhsil alması, layiqli vətəndaş kimi formalaşması və bütün bunların təmin edilməsi dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindəndir.

Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun “Cavidan Qafarovun şikayəti üzrə “Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun bəzi müddələrinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsinin I hissəsinə uyğunluğunun yoxlanılmasına dair” 2017-ci il 25 yanvar tarixli Qərarı valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların təhsil hüququnun həyata keçirilməsi sahəsində çox əhəmiyyətli bir qərar olmuşdur. Həmin Qərar nəinki yaranmış konkret hüquqi problemi həll etmiş, həmçinin bu sahədə qanunvericilikdə yeni normanın yaranmasına səbəb olmuşdur.

Belə ki, 21 yaşlı olan və Azərbaycan Tibb Universitetinin 5-ci kursunda ödənişli əsaslarla təhsil alan C.Qafarovun atası 19 may 2016-cı il tarixində vəfat etdiyindən, anası isə I qrup əlil olduğundan, o təhsil haqqını ödəmək imkanının olmamasını əsas gətirərək “Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında” Qanunun 5-ci maddəsində nəzərdə tutulan güzəştlərin tətbiq edilməsi üçün müraciət etmişdir.

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin məktubunda göstərilmişdir ki, Qanuna görə, valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş və ya ona bərabər tutulan şəxslər (bir valideyni vəfat etmiş, digər valideyni I və II qrup əlil olan) dedikdə, həmin kateqoriyadan olan 18 yaşınadək uşaqlar nəzərdə tutulur. Bu baxımdan, Qanunun 5-ci

maddəsində göstərilən təhsil üzrə təminatlar ali təhsil aldıqları müddətdə (19-23 yaşında olan II-VI kurs tələbələri) hər iki valideynini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş şəxslərə şamil edilmir.

Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu isə müəyyən etmişdir ki, ərizəçi valideynləri tərəfindən saxlanılması imkanından məhrumdur və əyani formada təhsil alır. Həmçinin o, əyani formada təhsil aldığına görə təhsilinə zərər vurmadan əmək fəaliyyəti ilə məşğul ola bilmir. Beləliklə, ərizəçi Qanunun 5-ci maddəsində göstərilən valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların arasından olan şəxslərlə bərabər vəziyyətdədir.

Onlar arasında yeganə fərq birinin 18 yaşına çatanaqəd, digərinin isə 18 yaşına çatdıqdan sonra valideyn himayəsindən məhrum olmasıdır. Lakin bu xüsusiyyət hər iki şəxsin müvafiq hüquqlarının fərqləndirilməsi üçün yuxarıda göstərilən iki meyar kontekstində ağılabatan əsas sayıla bilməz. Odur ki, C.Qafarovun Qanunda nəzərdə tutulan güzəştlərdən istifadə edə bilməməsi hüquq bərabərliyi prinsipinin pozulmasına gətirib çıxara bilər.

Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu belə nəticəyə gəlmişdir ki, “Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsinin 12-ci abzasındakı anlayışa 18 yaşına çatdıqdan sonra valideyn dəstəyindən məhrum olmuş və dövlət ali təhsil müəssisələrində əyani formada təhsil alan şəxslərin aid edilməməsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsinin I hissəsi ilə uyğunsuzluq təşkil etdiyindən, həmin normanın bu Qərarın təsviri-əsaslandırıcı hissəsində əks olunan hüquqi mövqeyə uyğunlaşdırılması Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə tövsiyə edilsin.

Qərarla, həmçinin, qeyd olunmuşdur ki, göstərilən məsələ qanunvericilik qaydasında həll edilənədək Konstitusiyanın 25-ci maddəsinin I hissəsinin tələbləri əsas götürülərək, dövlət ali təhsil müəssisələrində ödənişli əsaslarla əyani formada təhsil alan şəxslər “Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında” Qanunun 1-ci maddəsinin 12-ci abzasında göstərilən səbəblərə görə 18 yaşına çatdıqdan sonra valideyn dəstəyindən məhrum olduqda, onların təhsil haqlarının ödənilməsi təhsil aldıqları müddətdə (23 yaşınadək) “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 38.3-cü maddəsinə müvafiq olaraq təmin edilməlidir.

Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun adıçəkilən Qərarında Milli Məclisə edilən tövsiyə tam icra edilərək “Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa dəyişiklik edilməsi barədə 30 noyabr 2018-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə 1-ci maddənin “valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların arasından olan şəxslər” bəndində “18 yaşınadək hər iki valideynini itirmiş, habelə hər iki valideyninin” sözləri “valideynlərini itirmiş, habelə valideyn” sözləri ilə əvəz edilmişdir.

Qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Vətən müharibəsi nəticəsində qazanılan şanlı qələbəmizdən sonra Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun yuxarıda qeyd olunan Qərarının əhəmiyyəti daha da artmışdır. Belə ki, bu Qərar şanlı qələbəni bizə yaşatmış və bu uğurda həyatlarından keçmiş Rəşadətli Ordumuzun qəhrəman əsgər və zabitlərinin bizə əmanət qalan övladlarının dövlət tərəfindən təmin edilən güzəştlər əsasında təhsillərini davam etdirmələri üçün əlavə hüquqi zəmin kimi çıxış edir.

Ailə münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsinə misal olaraq, Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 228-ci maddəsi ilə əlaqədar qəbul etdiyi qərarları da göstərmək olar.

Belə ki, ölkədə həyata keçirilən hüquqi islahatlar nəticəsində qəbul olunmuş yeni Mülki Məcəllə mülkiyyətin toxunulmazlığı və onun dövlət tərəfindən qorunmasına dair konstitusiya prinsiplərindən çıxış edərək, 228-ci maddəsində yaşayış binasının tərkib hissəsindən istifadə

hüququna dair yeni qaydaları müəyyən etmişdir. Qəbul olunmuş bu norma mülkiyyət hüququ ilə yanaşı, ailə münasibətlərinin tənzimlənməsində də böyük əhəmiyyətə malik oldu. Əgər həmin dövr qüvvədə olmuş Azərbaycan Respublikası Mənzil Məcəlləsinin 123-cü maddəsinin birinci hissəsi yaşayış evi mülkiyyətçisinin özünə məxsus olan evə köçürdüyü ailə üzvlərinin evdə yaşayış sahəsindən onunla bərabər istifadə etmək hüquqlarını onların köçməsi zamanı başqa qeyd-şərt göstərilməməsi halından asılı edirdisə, 2000-ci ilin sentyabrın 1-dən qüvvəyə minmiş Mülki Məcəllənin 228.1-ci maddəsi müəyyən etmişdir ki, yaşayış binasının tərkib hissəsinin mülkiyyətçisinin ailə üzvləri və digər şəxslər yaşayış binasından istifadə hüququna bu şərtlə malikdirlər ki, həmin hüquq daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alınmış olsun.

Bu zaman Mülki Məcəllənin 228.2-ci maddəsinin və həmin dövr qüvvədə olmuş Mənzil Məcəlləsinin 123-cü maddəsinin birinci hissəsinin tətbiqi ilə əlaqədar yaranmış ziddiyyəti həll etmək məqsədilə Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu 27 iyul 2001-ci il tarixində qəbul etdiyi Qərarında belə qənaətə gəlmişdir ki, 2000-ci il sentyabrın 1-dən sonra yaşayış evindən (mənzildən) istifadə edilməsi ilə əlaqədar yaranan hüquq münasibətləri ilə bağlı mübahisələr Mülki Məcəllənin 228.1 və 228.2-ci maddələrinin qaydalarına uyğun, bu tarixədək yaranmış hüquq münasibətləri ilə bağlı mübahisələr isə Mənzil Məcəlləsinin 123-cü maddəsinin qaydalarına uyğun həll edilməlidir.

Eyni zamanda, Konstitusiya Məhkəməsi Plenumu R.Ağalarovun şikayəti üzrə 2007-ci il 26 sentyabr tarixli Qərarında Mülki Məcəllənin 228.2-ci maddəsi ilə bağlı olaraq, mülkiyyət hüququnun yaşayış sahəsindən istifadə hüququndan fərqləndiyini qeyd etmiş, hər iki hüququn müəyyən mənada mütənasib şəkildə tarazlaşdırılmaqla təmin edilməli olması nəticəsinə gəlmişdir.

Qərarla göstərilmişdir ki, eyni mənzildə ailə üzvləri (və ya onlara bərabər tutulan şəxslər) yaşadığı halda, onlardan birində (və yaxud bir neçəsində) mənzilə mülkiyyət hüququ (o cümlədən mənzildən istifadə hüququ), digərlərində isə yalnız mənzildən istifadə hüququnun mövcud olması mümkündür. Bu şəxslər arasında yaranan mübahisələrin həlli zamanı mülkiyyət hüququ və mənzildən istifadə hüququnun təbiəti, onların mütənasibliyi və həyata keçirilməsinə dair qüvvədə olan Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin müddəaları nəzərə alınmalıdır.

Göstərilən qərarlar yaşayış sahəsi mülkiyyətçisinin ailə üzvlərinin və digər şəxslərin hüquqi vəziyyətini müəyyən müddət ərzində tənzimləsə də, yaranmış hüquqi vəziyyətə aydınlıq gətirilməsi üçün “Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 21 oktyabr 2005-ci il tarixli Qanunu ilə Mülki Məcəlləyə 228.5-ci maddə əlavə edilmişdir (14 dekabr 2005-ci il tarixindən qüvvəyə minib).

Belə ki, əlavə olunan maddədə qeyd edilirdi ki, yaşayış binasının tərkib hissəsinin mülkiyyətçisinin onunla birgə yaşayan ailə üzvləri (əri, arvadı, valideynləri, uşaqları) yaşayış sahəsindən onunla bərabər istifadə etmək hüququna malikdirlər. Yaşayış binasının tərkib hissəsinin mülkiyyətçisinin ailə üzvləri öz yetkinlik yaşına çatmayan uşaqlarını həmin yaşayış binasına köçürmək ixtiyarına malikdirlər. Digər ailə üzvlərinin (ərin, arvadın) köçürülməsinə yalnız mülkiyyətçinin razılığı ilə yol verilir. Həmin şəxslərin yaşayış binasının tərkib hissəsindən istifadə hüququ mülkiyyətçi ilə ailə münasibətlərinə xitam verildiyi halda da saxlanılır. Yaşayış binasının tərkib hissəsindən mülkiyyətçinin ailə üzvlərinin istifadə etmək hüququ bu Məcəllənin qüvvəyə mindiyi gündən yaranır.

Sumqayıt Apellyasiya Məhkəməsi Konstitusiya Məhkəməsinə müraciət edərək Mülki Məcəllənin 228.5-ci maddəsinin üçüncü cümləsində göstərilmiş “mülkiyyətçinin razılığı” ifadəsinin şərh olunmasını xahiş etmişdir.

Həmçinin Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili Konstitusiya Məhkəməsinə unvanladığı sorğuda Mülki Məcəllənin 228.5-ci maddəsinin Konstitusiyaya uyğunluğunun yoxlanılmasını xahiş etmişdir.

Qeyd olunan sorğu və müraciətlə əlaqədar Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun qəbul etdiyi 27 may 2008-ci il tarixli Qərarı çox əhəmiyyətli olmuşdur. Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu həmin Qərada belə qənaətə gəlmişdir ki, Mülki Məcəllənin 228.5-ci maddəsində əks olunmuş “mülkiyyətçinin razılığı” müddəasının həmin Məcəllənin 228.1 və 228.2-ci maddələrinin ziddinə təfsiri Konstitusiyanın 13 (mülkiyyətin toxunulmazlığı), 29 (mülkiyyət hüququ), 147 (Konstitusiyanın birbaşa hüquqi qüvvəsi) və 149-cu (qanunların Konstitusiyaya zidd olmasının yolverilməzliyi) maddələrinin müddəaları ilə uyğunsuzluğa gətirib çıxara bilər.

Ona görə də, Plenum hesab etmişdir ki, Mülki Məcəllənin 228.5-ci maddəsində əks olunmuş “mülkiyyətçinin razılığı” müddəası həmin Məcəllənin 228.1 və 228.2-ci maddələrinin tələbləri baxımından şərh olunmalı və bu normada nəzərdə tutulmuş “mülkiyyətçinin razılığı” yazılı şəkildə bağlanan razılaşmada ifadə edilməlidir. Həmin müddəanın bu cür şərhli mülkiyyətçinin Konstitusiyanın 13 və 29-cu maddələrində təsbit olunmuş hüquq və mənafelərini pozmur.

Sorğuda qaldırılan məsələ ilə əlaqədar Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun hüquqi mövqeyi belə olmuşdur ki, Mülki Məcəllənin 228.2 və 228.5-ci maddələrinə əsasən notariat qaydasında təsdiqlənən yazılı razılaşma üzrə daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alınmış yaşayış binasının tərkib hissəsindən istifadə hüququ müstəqil mahiyyətə malikdir və bu hüquqa xitam verilməsinin şərtləri tərəflərin razılaşmada ifadə etdikləri iradəsindən asılıdır (razılaşmada həmin hüquqa xitam verilməsinin nikahın pozulması ilə əlaqələndirilməsi istisna olunmur).

Qərarın əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, yaşayış sahəsi mülkiyyətçisinin ailə üzvlərinin və digər şəxslərin hüquqi vəziyyətini tənzimləyən mənzil qanunvericiliyinin qəbul edilməsi Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə tövsiyə edilmiş və bunun nəticəsi olaraq 30 iyun 2009-cu il tarixində Azərbaycan Respublikasının yeni Mənzil Məcəlləsi qəbul edilmiş və Məcəllənin ikinci bölməsinə yaşayış sahəsi mülkiyyətçisinin və ona məxsus olan sahədə yaşayan digər vətəndaşların hüquq və vəzifələrini tənzimləyən V fəsil əlavə edilmişdir.

Lakin mülkiyyətçiyə məxsus yaşayış sahəsində onunla birlikdə yaşayan şəxslərin hüquq və vəzifələrini müəyyən edən yeni normanın qəbulu (Mənzil Məcəlləsinin 30-cu maddəsi) qanunvericilikdə yeni kolliziyaya səbəb olmuş və Konstitusiya Məhkəməsi Plenumu tərəfindən bu ziddiyyətin həll edilməsinə ehtiyac yaranmışdır. Belə ki, Mülki Məcəllənin 228.5-ci maddəsində yaşayış sahəsinin mülkiyyətçisi ilə ailə münasibətlərinə xitam verildikdən sonra da onun (yaşayış sahəsinin mülkiyyətçisinin) keçmiş ailə üzvünün həmin sahədən istifadə hüququ nəzərdə tutulduğu halda, Mənzil Məcəlləsinin 30.4-cü maddəsində yaşayış sahəsinin mülkiyyətçisi ilə ailə münasibətlərinə xitam verildikdə, keçmiş ailə üzvünün həmin yaşayış sahəsindən istifadə hüququnun olmaması aydın şəkildə müəyyən olunmuşdur. Beləliklə, eyni məsələni tənzimləyən, lakin bir-birindən tamamilə fərqli iki qayda meydana gəlmişdir.

Yaranmış ziddiyyəti həll edərkən Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu “Lex posterior derogat legi priori” - zaman prinsipindən çıxış etmişdir. Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun qənaəti ondan ibarət olmuşdur ki, Mənzil Məcəlləsi qüvvəyə mindiyi tarixdən onun müddəalarına zidd olan Mülki Məcəllənin 228.5-ci maddəsinin “həmin şəxslərin yaşayış binasının tərkib hissəsindən istifadə hüququ mülkiyyətçi ilə ailə münasibətlərinə xitam verildiyi halda da saxlanılır” müddəası, faktiki olaraq öz hüquqi qüvvəsini itirdiyindən tətbiq edilə bilməz. Məhz buna görə Plenum hesab etmişdir ki, yaşayış sahəsinin mülkiyyətçisi ilə ailə münasibətlərinə xitam verildikdən sonra onun keçmiş ailə üzvünün həmin sahədən istifadə hüququ ilə bağlı məsələlərə baxılarkən 2009-cu il oktyabrın 1-dək yaranmış

münasibətlərə Mülki Məcəllənin 228-ci maddəsinin, həmin tarixdən sonra yaranmış münasibətlərə isə Mənzil Məcəlləsinin 30.4-cü maddəsinin müddəaları tətbiq edilməlidir. Bununla da vahid hüquqtəbqiyyətə təcrübəsi formalaşdıran Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu bu sahədə yaranacaq mübahisələrin yekun həlli yolunu tapmış oldu.

Qeyd olunmalıdır ki, ər-arvadın əmlak münasibətləri istər nikah dövründə, istərsə də nikah pozulduqdan sonra tənzimlənməsinə xüsusi ehtiyac duyulan və çoxsaylı mübahisələrə səbəb olan məsələlərdən biridir. Məhz bu səbəbdən Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun ər-arvadın ümumi birgə mülkiyyəti ilə bağlı yaranan mübahisələrin həllində vacib rol oynayan “Azərbaycan Respublikasında mənzil fondunun özəlləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci, 5-ci və 12-ci maddələrinin şərh edilməsinə dair” 2012-ci il 21 dekabr tarixli Qərarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Belə ki, həmin Qərada Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu ilk dəfə ailə qanunvericiliyində ər-arvadın birgə mülkiyyətinin hüquqi statusuna ətraflı açıqlama vermiş və qeyd etmişdir ki, Ailə Məcəlləsinin 32-ci maddəsinin tələblərinə əsasən əmlakın ər-arvadın birgə mülkiyyəti sayılması üçün iki şərtin eyni zamanda mövcud olması vacibdir:

- əmlakın ər-arvadın nikah müddətində əldə olunması;
- əmlakın ər-arvadın ümumi gəlirləri hesabına əldə olunması.

Plenum həmçinin qeyd etmişdir ki, ikinci şərt müvafiq əmlakın ər-arvadın birgə mülkiyyəti kimi tanınması üçün onun əvəzli, yəni nikah müddətində ər-arvadın əvəzli əqdlər əsasında əldə etmələrini tələb edir.

Həmin Qərada Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu belə nəticəyə gəlmişdir ki, Ailə Məcəlləsinin 32.1-ci maddəsində və Mülki Məcəllənin 225.1-ci maddəsində müəyyən edilmiş ər-arvadın birgə (ümumi) mülkiyyətinin əldə olunmasının hüquqi əsaslarından fərqli olaraq, “Azərbaycan Respublikasında mənzil fondunun özəlləşdirilməsi haqqında” Qanunun 1 və 5-ci maddələrinə əsasən özəlləşdirilən mənzillər əvəzsiz əldə edildiyindən və ər və ya arvad həmin mənzilin onlardan birinin adına özəlləşdirilməsinə (mülkiyyətinə verilməsinə) könüllü razılıq verdiyindən, həmin mənzil ər-arvadın birgə (ümumi) mülkiyyəti sayıla bilməz.

Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu G.Həsən-zadənin şikayəti üzrə 2015-ci il 20 aprel tarixli Qərarında qeyd etmişdir ki, ər-arvadın mülkiyyəti iki hüquqi rejimdə mövcud olur: ər-arvadın ümumi birgə mülkiyyəti və onların hər birinin şəxsi mülkiyyəti. Ər-arvadın ümumi birgə mülkiyyətinin əldə edilməsinin əsas şərti kimi nikah münasibətləri çıxış etdiyi halda, onların hər birinin şəxsi mülkiyyətinin yaranması əsaslarından biri isə müvafiq payın qanun və ya vəsiyyət üzrə vərəsəlik qaydasında keçməsidir.

Məhz bu qərarlarda əks olunan hüquqi mövqelər sayəsində məhkəmələr işlərə baxarkən hansı əmlakın ümumi birgə əmlaka aid olduğunu dəqiq müəyyən edə bilirlər.

Sadalanlar bir daha göstərir ki, Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu qərarlarında ailə münasibətlərinin tənzimlənməsində tətbiq olunan hüquq normalarının konstitusiya mənalərini açıqlamışdır. Qeyd edilməlidir ki, həmin qərarlarda mülki qanunvericiliyin normalarına şərh ailə qanunvericiliyinin normaları və xüsusən Konstitusiyada ailə-nikah münasibətlərinin tənzimlənməsi ilə bağlı təməl prinsip və normalar nöqtəyi nəzərindən həyata keçirilmişdir.

Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun hüquqi mövqeləri vahid hüquqtəbqiyyətə təcrübəsinin formalaşmasına və bununla da ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 3 aprel 2019-cu il tarixli “Məhkəmə-hüquq sistemində islahatların dərinləşdirilməsi haqqında” Fərmanından irəli gələn tələblərə əməl edilməsinə, o cümlədən ailə qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsinə öz müsbət təsirini göstərir.

Əminəm ki, Konstitusiya Məhkəməsi Əsas Qanunda təsbit edilmiş ali dəyərləri rəhbər tutaraq öz qərarlarında formalalaşdırdığı hüquqi mövqeləri, qanunların düzgün, birmənalı tətbiqi ilə bağlı şərh və tövsiyələri ilə normayaradıcı fəaliyyətə töhfələr verməkdə davam edəcəkdir.

Ailə münasibətlərinin tənzimlənməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun hüquqi mövqeləri

X Ü L A S Ə

Məqalədə müəllif Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun qərarlarında əks olunan hüquqi mövqelərin ailə münasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsindəki hüquqtətbiqetmə təcrübəsindəki rolundan bəhs edir. Müəllif həmçinin Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun öz fəaliyyəti prosesində konstitusiya səlahiyyətlərini həyata keçirərkən təyinatından və hüquqi təbiətindən çıxış edərək milli konstitusionalizmin inkişafına öz töhfəsini verdiyini qeyd etmiş, Plenum tərəfindən qəbul edilən qərarların ölkənin qanunyaradıcı fəaliyyətinə təsirini vurğulamışdır.

Sona Salmanova
Deputy Chairman of Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan
Ph.D. in Law

The legal positions of the Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan regarding family relations

S U M M A R Y

In present article, author states the role of the legal positions elaborated in the decisions of the Plenum of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan regarding family relations, as well as their application in law enforcement practice. The author also emphasizes the impact of the decisions adopted by Plenum on the state legislation, having noted the contribution of Constitutional Court to the development of national constitutionalism through implementation of constitutional competences based on its mission and legal nature.

Сона Салманова
Заместитель председателя Конституционного Суда
Азербайджанской Республики
д.ф.п.п.

Правовые позиции Пленума Конституционного суда Азербайджанской Республики в связи с урегулированием семейных отношений

Р Е З Ю М Е

В статье автор отмечает роль правовых позиций, отраженных в постановлениях Пленума Конституционного Суда Азербайджанской Республики, в урегулировании семейных отношений, а также в правоприменительной практике. Автор также подчеркивает влияние принятых Пленумом постановлений на законотворческую деятельность отмечая вклад Конституционного Суда в развитие национального конституционализма посредством реализации конституционных полномочий, исходя из своего предназначения и правовой природы.

Urxan ƏLƏKBƏROV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının rektoru, akademik

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA FORMALAŞAN İNKLÜZİV CƏMİYYƏT İNSAN HÜQUQLARININ TƏMİNATÇISIDIR

Açar sözlər: *dövlət idarəçiliyi, davamlı inkişaf, inklüziv cəmiyyət, insan inkişafı, insan hüquqları.*

Ключевые слова: *государственное управление, устойчивое развитие, инклюзивное развитие, развитие человека, права человека.*

Keywords: *public administration, sustainable development, inclusive development, human development, human rights.*

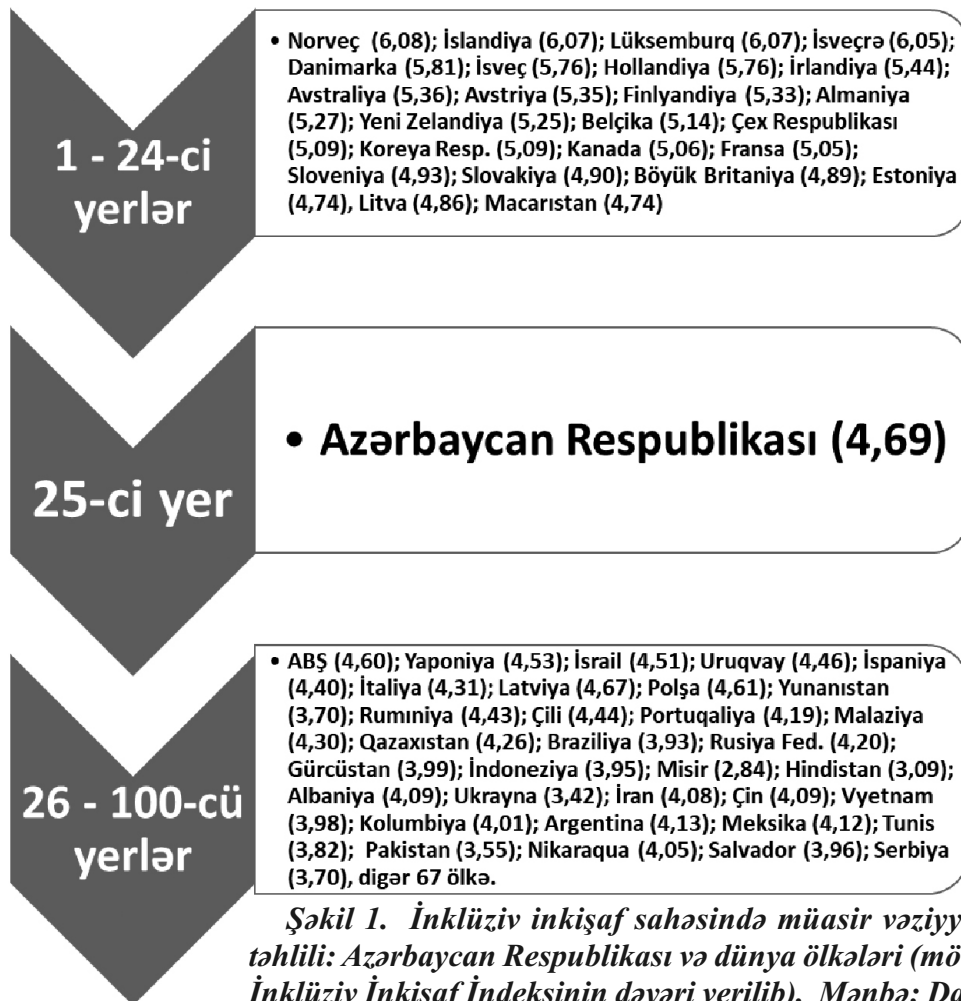
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə aparılan 44 günlük şanlı Vətən Müharibəsində qazanılmış parlaq qələbə nəticəsində ölkənin ərazi bütövlüyü bərpa edilmiş, BMT Təhlükəsizlik Şurasının münafiqşəylə bağı qətnamələri yerinə yetirilmiş, bir milyona yaxın qaçqın və məcburi köçkünün hüquqları bərpa olunmuşdur. Tətbiq edilən innovativ dövlət idarəçilik texnologiyaları sayəsində ölkə iqtisadi, sosial, humanitar inkişaf, hərbi təhlükəsizliyin təmin olunması sahələrində dünya liderinə çevrilmişdir. Prezident İlham Əliyevin inklüziv cəmiyyətin qurulmasını 2030-ci ilə qədər prioritet kimi müəyyən etməsi insan potensialının inkişafı, onun hüquqlarının təmin edilməsi baxımından vacib amildir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə 44 günə yekunlaşan parlaq Vətən Müharibəsi ölkənin ərazi bütövlüyünün bərpasını, bu tələbi əks etdirən BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinin yerinə yetirilməsini və eyni zamanda milyona yaxın qaçqın və köçkün əhalinin hüquqlarının bərpasını təmin etdi. Hərbi əməliyyatlar gedşində istifadə olunmuş innovativ strategiya və yeni idarəetmə texnologiyaları dünyanın ən nəhəng hərbi qurumlarından olan ABŞ Müdafiə nazirliyi (Pentaqon), NATO, bu hərbi-siyasi quruma daxil olmayan dünyanın bir çox inkişaf etmiş ölkələrinin dövlət rəsmələri və hərbi ekspertləri tərəfindən öyrənilməyə başlanılıb. Azərbaycanın müzəffər ordusunun 44 günlük Vətən müharibə zamanı fərqli şəraitlərdə həyata keçirdiyi hərbi əməliyyatların planlaşdırılması və idarə edilməsi strategiya və texnologiyalarının ölkə hüdudlarında ciddi tədqiqat obyektinə çevrilməsi faktı Prezident İlham Əliyev tərəfindən də təsdiqlənib (1). Belə maraq təbii ki, təsadüfi deyil: Azərbaycan hərbi qüvvələrinin parlaq strategiya və taktikası, nümayiş etdirdiyi yüksək peşəkarlıq 21-ci əsr müharibəsinin nümunəsi kimi dəyərləndirilir. Prezident cənab İlham Əliyev tərəfindən işlənilmiş milli inkişaf və təhlükəsizlik strategiyasına görə, yüksək hərbi hazırlıqla paralel diplomatiya və informasiya cəbhələrində də uğurlu fəaliyyət qələbənin vacib amili olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının bugünkü hərtərəfli uğurlu inkişafının əsasında insan hüquq və azadlıqlarını təmin edən, onun potensialının inkişafına xidmət edən səmərəli və innovativ dövlət idarəçiliyi durur. Bu prosesin əsasını Ümummilli Lider Heydər Əliyev qoymuş və olduqca mürəkkəb bir şəraitdə müstəqilliyini yenidən bərpa etmiş ölkənin dövlət idarəçilik sistemini qurmuşdur (2). Xarici və daxili təzyiq və təxribatlara baxmayaraq, ölkə siyasi, iqtisadi

və sosial böhrandan çıxmış, stabil inkişaf prosesinə qədəm qoymuşdur. Son 17 ildə bu proses xüsusilə güclənmiş və yeni səviyyəyə qalxmışdır. Bu Prezident İlham Əliyev tərəfindən innovativ dövlət idarəçilik elminə əsaslanan tam yeni texnologiyaların tətbiqinin nəticəsidir. Ölkədə birinci Vitse-Prezident institutunun təsis, bu vəzifədə Mehriban xanım Əliyevanın milli və beynəlxalq səviyyədə parlaq fəaliyyəti iqtisadi nailiyyətlərin insan hüquqları üçün vacib olan sosial və humanitar uğurlara səmərəli transformasiyasını təmin etmişdir (3). Bu xüsusi ilə dünyanın ən müasir prioriteti olan inklüziv cəmiyyətin formalaşdırılmasında da öz əksini tapmışdır (Şəkil 1).

Şəkil 1-dən göründüyü kimi, rəsmi beynəlxalq hesabatlarla əsasən Azərbaycan Respublikasının insan haqları üçün ən əhəmiyyətli şərt olan inklüziv inkişaf göstəriciləri olduqca yüksəkdir. Dünyada yalnız 24 ölkənin inklüziv inkişaf göstəriciləri Azərbaycandan yüksəkdir. BMT tərəfindən tanınmış 195 ölkə arasında 25-ci yerdə qərarlaşması müstəqilliyini 30 il öncə bərpa etmiş Azərbaycan Respublikasının ölkənin hərtərəfli inkişafı və əhalinin rifahının yüksək səviyyədə təmininə xidmət edən inklüziv inkişaf sahəsində yüksək nəticələr qazanmasından xəbər verir. Son 17 ildə ölkə Prezidenti İlham Əliyevin dövlət idarəçiliyində tətbiq etdiyi tam yeni texnologiyaların nəticəsidir ki, hazırda Azərbaycan Respublikasının inklüziv inkişaf indeksi ABŞ, Yaponiya, İsrail, İtaliya, İspaniya, Portuqaliya Yunanıstan, Polşa, Rumıniya, Meksika, Braziliya, Çili və bir çox digər inkişaf etmiş ölkələrin göstəricilərindən yüksəkdir. Dünyada lider kimi tanınan bu ölkələrin bir çoxu “böyük yeddilik” (G 7) qrupunun, Avropa İttifaqının və ya dünyanın 39 iqtisadi baxımdan ən inkişaf etmiş ölkəsini birləşdirən İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatın üzvüdürlər.

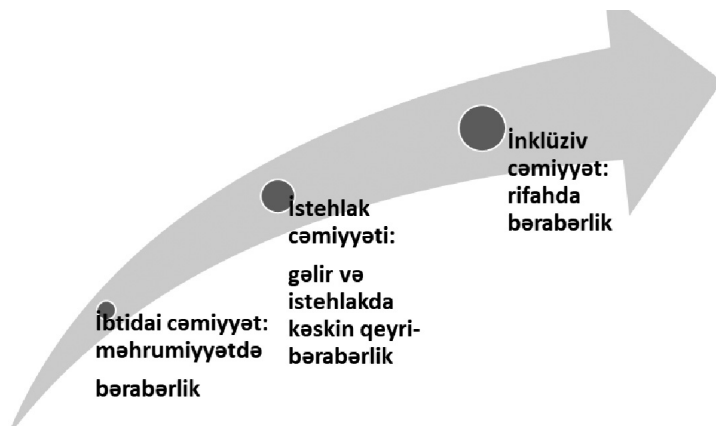

Şəkil 1. Inklüziv inkişaf sahəsində müasir vəziyyətin müqayisəli təhlili: Azərbaycan Respublikası və dünya ölkələri (mötərizədə ölkənin Inklüziv İnkişaf İndeksinin dəyəri verilib). Mənbə: Davos Dünya İqtisadi Forum (8).

Şəkildə təqdim olunan bütün bu ölkələrin iqtisadi imkanları Azərbaycan Respublikasınınkindən əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir. Az vəsaitin istifadəsi ilə daha yüksək nəticələrin əldə edilməsi yalnız çox yüksək səviyyəli dövlət idarəçiliyinin nəticəsidir. Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin dünyada ilk dəfə ən müasir idarəçilik elminə əsaslanan fəaliyyəti bu yüksək nailiyyətlərin əldə edilməsini təmin etmişdir. Qlobal miqyaslı bu nailiyyətlərin əldə edilməsində ölkənin Birinci Vitse-Prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın xüsusi fəaliyyəti olduqca önəmlidir. Onun təşəbbüsü ilə həyata keçirilən inklüziv təhsil, inklüziv sağlamlıq və digər çoxsaylı sosial təşəbbüs və layihələr ölkənin davamlı inkişafına və inklüziv cəmiyyətin formalaşmasına güclü təkan vermişdir. Qeyd edilməlidir ki, inklüziv cəmiyyətin qurulması ölkənin 2030-cü il üçün planlaşdırılmış əsas prioritetləri sırasındadır.

Dövlət idarəçiliyi sahəsində fəaliyyət səmərəliliyinin dəyərləndirilməsi zamanı ölkənin dünyada gəlirlərinə görə tutduğu yer inklüziv inkişaf göstəricisinə görə tutduğu yerlə müqayisə edilir. Bu rəqəmlər, bir qayda olaraq, ya eyni olur, ya çox az fərqlənir. Məsələn, adambaşına düşən ümumdaxili məhsulun həcminə görə Fransa dünyada 19-cu yerdədir. Beynəlxalq statistikaya əsasən inklüziv inkişaf indeksinə görə də Fransa dünyada 19-cu yerdədir. Bu normal bir vəziyyətdir və ölkənin iqtisadi imkanlarından inklüziv inkişaf üçün kifayət dərəcədə səmərəli istifadəsindən xəbər verir. Lakin, bəzi hallarda ölkələrin davamlı inklüziv inkişaf sahəsində qazandığı nailiyyətlər və dünyadakı reytingi onların iqtisadi imkanlarından daha yüksək olur. Məsələn, bir sıra inkişaf etmiş ölkələrin inklüziv inkişaf sahəsində reytingləri onların iqtisadi imkanlarından 3-5 pillə yüksəkdir, yəni +3 və +5 arasında dəyişir. İqtisadiyyatda çox yüksək nəticələr əldə etmiş Almaniya, Avstriya, İsveçrə, Belçika, Avstraliya bu ölkələr sırasındadır. Adətən belə təhlillər iqtisadi baxımdan eyni qrupa aid olan ölkələr arasında aparılır. Azərbaycan Respublikası beynəlxalq təsnifata görə, keçid iqtisadiyyatına malik olan ölkələr qrupuna aid olmasına baxmayaraq, inklüziv inkişafın idarəedilməsində nümayiş etdirdiyi səmərəliliyə görə həm iqtisadiyyatda çox yüksək nəticələr qazanmış, həm də keçid iqtisadiyyatına malik ölkələr arasında birinci yerdədir. Azərbaycan Respublikasının qazandığı nəticə +23 bərabərdir. Bu indikatora görə, dünyada ikinci yerdə +13 göstəricisi ilə Çex Respublikası qərarlaşıb. Üçüncü yeri bir qrup ölkələr bölür ki, bunlar İspaniya, Estoniya, Koreya Respublikası, Slovakiya və bəzi digər ölkələrdir. Onların göstəriciləri +7 və +9 arasında dəyişir (8).

İnsan hüquqlarının təmin edilməsinin vacib şərtlərindən biri yeni səviyyəli, davamlı inkişaf və inklüziv cəmiyyət prinsipləri əsasında idarə edilən cəmiyyətin formalaşdırılmasıdır. İnsan cəmiyyətinin inkişafı baxımdan inklüziv cəmiyyət üçün səciyyəvi olan “rifahda bərabərlik” eyni zamanda onu məhrumiyyət və istehlak cəmiyyəti üçün səciyyəvi olan kəskin qeyri-bərabərlikdən azad etmək və onun hüquqlarını təmin etmək kimi başa düşülməlidir.

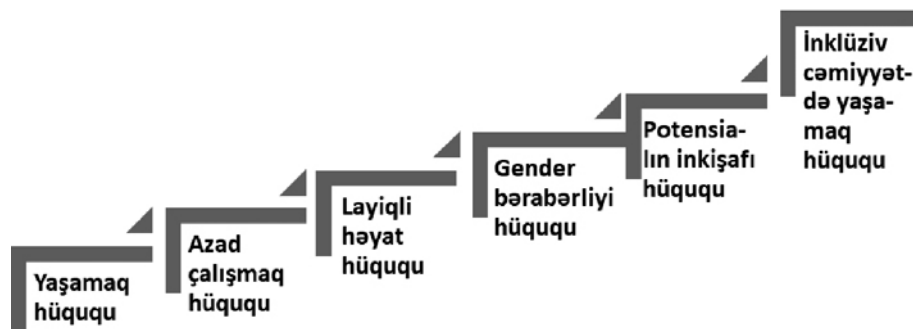

Şəkil 2. İbtidai və istehlak cəmiyyətlərindən inklüziv cəmiyyətə: məhrumiyyətdə bərabərlik və qeyri-bərabərlikdən rifahda bərabərliyə (5).

Təhlillər göstərir ki, Azərbaycan Respublikasında dövlət idarəçiliyində tətbiq edilən yeni texnologiyalar insan hüquqlarının təmin edilməsi üçün vacib şərt olan inklüziv cəmiyyətin formalaşdırılmasının ən optimal yoludur. Bu gün Prezident İlham Əliyev tərəfindən ən müasir elmə əsaslanan belə bir platformanın yaradılması 2030-cı il üçün hədəflənmiş milli prioritetlərin aktuallığından və reallığından xəbər verir (4). İnsan hüquqlarının təmin edilməsi baxımından inklüziv cəmiyyətin formalaşması dövlət idarəçiliyində ən vacib prioritetdir. Eyni zamanda insan cəmiyyəti inkişaf etdikcə insan hüquqlarının mahiyyəti də dəyişir (Şəkil 3).

Şəkil 3-dən göründüyü kimi, tarix boyu insan cəmiyyəti inkişaf etdikcə, dövlət idarəçilik sistemləri təkmilləşdirildikcə, insan hüquqları sahəsində prioritetlər fərqli olmuş, daim dərinləşmişdir. İnsan cəmiyyətinin inkişafının ilkin mərhələlərində əgər insan üçün əsas məqsəd həyatda qalmaq idisə, sonrakı mərhələlərdə insan hüquqlarının digər istiqamətləri prioritetə çevrilmişdir. Bunların arasında azad əmək hüququ, sərbəst çalışmaq və layiqli həyat sürmək hüququ, gender bərabərliyinin təmin edilməsi və digərlərini göstərmək olar.

Şəkil 3. Cəmiyyətin tarixi inkişafının müxtəlif mərhələlərində insan hüquqlarının təmin edilməsində fərqli prioritetlər (6).

İnsan hüquqlarına mənfi təsir edən amillər arasında müxtəlif ölkələr arasında və ölkələr daxilində gəlir və istehlakda müşahidə edilən kəskin qeyri-bərabərliyin aradan qaldırılması insan hüquqları baxımından ən əhəmiyyətli bir amilə çevrilmişdir. Inklüziv cəmiyyətin qurulması bu problemin həllinin ən optimal yoludur. Bu səbəbdən Prezident İlham Əliyev 2021-ci ildə Azərbaycan Respublikasının 2030-cu ilə qədər milli prioritetlərindən biri kimi inklüziv cəmiyyətin qurulmasını müəyyənləşdirməsi ölkədə insan hüquqlarının təmini baxımından da olduqca əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əliyev İ.H. Müsahibələr. <https://president.az/articles/44279>, 05.01.2021.
2. Əliyev H.Ə. <https://heydaraliyev.preslib.az/biblioabout.php>, 03.05.2020
3. Əliyeva M.A. <https://www.trend.az/azerbaijan/politics/2726385.html>, 03.09.2020
4. Əliyev İ.H. <https://president.az/articles/50473>, 05.02.2021
5. Ələkbərov U.K. Inklüziv inkişafın idarə edilməsinin əsasları. Bakı, Təhsil, 176 s.
6. <https://data.worldbank.org/indicator/EG.GDP.PUSE.KO.PP>, 05.01.2021
7. Ələkbərov U.K. Azərbaycan Respublikası və keçmiş SSRİ ölkələrində davamlı inklüziv inkişaf: müqayisəli təhlil. J. Dövlət İdarəçiliyi (İSSN 2309-1347), 2020, № 1 (69), s.123-138.

8. Schwab K. The Global Competitiveness Report 2018, Geneva, 2018, 667 p.
9. <https://www.weforum.org/reports/how-to-end-a-decade-of-lost-productivity-growth>, 05.01.202
10. The world fact book. <https://statisticstimes.com/economy/countries-by-gdp-capita-ppp.php>, 03.04.2021.
11. Алакбаров У.К. Устойчивое инклюзивное развитие Азербайджана: значение кадрового потенциала. Ж. Государственная служба (ISSN 2070-8378), 2019, т. 21, №5, с. 6-11.

URKHAN ALAKBAROV
Rector of the Academy of Public Administration under
the President of the Republic of Azerbaijan, academician

AN INCLUSIVE SOCIETY FORMED IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN IS A GUARANTOR OF HUMAN RIGHTS

As a result of the 44-day outstanding Patriotic War, conducted under the leadership of the President of the Republic of Azerbaijan, Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev, the territorial integrity of the country has been restored and the requirements of the UN Security Council have been fulfilled, and the rights of almost a million refugees and IDPs have been restored. The innovative technologies of public administration applied in the country have ensured that the country has become a global leader in the field of economy, social and humanitarian spheres, and military security. President Ilham Aliyev's designation of inclusive development as a national priority until 2030 is an essential factor in the development of human potential and rights.

УРХАН АЛАКБАРОВ
Ректор Академии государственного управления при
Президенте Азербайджанской Республики, академик

ФОРМИРУЕМОЕ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ ИНКЛЮЗИВНОЕ ОБЩЕСТВО ЯВЛЯЕТСЯ ГАРАНТОМ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

В результате 44-х дневной блестящей Отечественной Войны, проведенной под руководством Президента Азербайджанской Республики, Верховного Главнокомандующего Ильхама Алиева, была восстановлена территориальная целостность страны, выполнены требующие этого решения Совета Безопасности ООН, восстановлены права почти миллиона беженцев и вынужденных переселенцев. Применяемые в стране инновативные технологии государственного управления обеспечили тот факт, что страна стала глобальным лидером в области экономики, социальной и гуманитарных сферах, военной безопасности. Определение Президентом Ильхамом Алиевым инклюзивного развития в качестве национального приоритета до 2030-го года является важнейшим фактором развития человеческого потенциала и обеспечения его прав.

Səbinə ƏLİYEVƏ

Azərbaycan Respublikasının
İnsan Hüquqları üzrə
Müvəkkili (Ombudsman), h.ü.f.d.

HEYDƏR ƏLİYEV AZƏRBAYCANDA İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARININ MÜDAFİƏSİ SAHƏSİNDƏ HƏYATA KEÇİRİLƏN İSLAHATLARIN BANİSİDİR

Açar sözlər: Heydər Əliyev, prezident, insan hüquq və azadlıqları, Ombudsman, hüquqi dövlət, humanizm siyasəti

Ключевые слова: Гейдар Алиев, Президент, права и свободы человека, Уполномоченный по правам человека, верховенство закона, политика гуманизма.

Keywords: Heydar Aliyev, President, human rights and freedoms, Ombudsman, Rule of Law, humanism policy

Hər il olduğu kimi, bu il də Azərbaycanın ümummilliy lideri Heydər Əliyevin (1923-2003) anadan olmasının 98-ci ildönümü xalqımız tərəfindən böyük ehtiram hissi ilə qeyd edilir. Azərbaycanın müasir tarixinin 35 ili ulu öndər Heydər Əliyevin genişmiqyaslı fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlı olmuş və həmin illər ərzində ölkəmiz demokratik inkişaf yolu ilə inamla irəliləyərək böyük uğurlar qazanmışdır.

Azərbaycan yenidən öz dövlət müstəqilliyini qazandıqdan sonra ilk illərdə ölkəmizin inkişafı istiqamətində həyata keçirilmiş mütərəqqi islahatlar məhz ümummilliy lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Bir sözlə müasir Azərbaycanın bugünkü sosial-iqtisadi inkişafında və milli dövlətçiliyimizin möhkəmlənməsində, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində kompleks islahatların həyata keçirilməsində xalqımızın böyük oğlu Heydər Əliyevin misilsiz xidmətləri olmuşdur.

Müstəqilliyinin ilk illərində böyük çətinliklərlə üzləşən ölkəmizdə yalnız ümummilliy lider Heydər Əliyevin 1993-cü ildə xalqın təkidli tələbi və xahişi ilə Azərbaycan tarixində ikinci dəfə hakimiyyətə qayıtmasından sonra həyata keçirilmiş kompleks islahatlar nəticəsində makroiqtisadi və maliyyə sabitliyi əldə edilmiş, iqtisadiyyatda struktur dəyişiklikləri dərinləşmiş, sahibkarlığın inkişafı üçün münbit şərait yaranmışdır. Bütün istiqamətlərdə ardıcıl aparılan işlər ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına, o cümlədən əhalinin sosial rifah halının yaxşılaşmasına güclü təkan vermişdir.

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev Azərbaycanda sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi sabitliyi təmin etməklə, hüquqi dövlət quruculuğu istiqamətində ardıcıl tədbirlər həyata keçirməklə dövlət müstəqilliyinin qorumasının bariz nümunəsini yaratmışdır.

Heydər Əliyev insan hüquqlarının təmini baxımından mühüm əhəmiyyətə malik olan iqtisadi siyasətin hazırlanıb həyata keçirilməsinə, iqtisadiyyatın dinamik inkişafına da daim qayğı göstərmişdir. Burada ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən 1994-cü il sentyabrın 20-də imzalanmış və “Əsrin müqaviləsi”¹ adlandırılan yeni neft strategiyası başlıca yer tutur. Belə ki, “Əsrin

¹ Əsrin müqaviləsi, https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8Fsrin_m%C3%BCqavil%C9%99si

müqaviləsi”nin imzalanması gənc dövlətimizin, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasında, onun tranzit potensialının artmasında mühüm rol oynamış və Azərbaycanın dünyanın əsas neft istehsalı mərkəzlərindən biri olaraq Cənubi Qafqaz regionunun lider dövlətinə çevrilməsini şərtləndirmişdir.

Heydər Əliyevin idarəetmə siyasətində xalqın rifahının yüksəldilməsi, həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması, sosial yönümlü islahatlar prioritetlik daşıyırdı. Bu, ilk növbədə, dövlət büdcəsindən sosial məsələlərin həlli üçün ayrılan vəsaitin ildən-ilə artırılmasında əksini tapmışdır. Digər tərəfdən, əhalinin pul gəlirləri də yüksələn xətlə çoxalmışdır. Qaçqınların və məcburi köçkünlərin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması daim diqqət mərkəzində saxlanılmış və bunun üçün 1998-ci il sentyabrın 17-də xüsusi Dövlət Proqramı² qəbul edilmişdir.

Yoxsulluğun azaldılması da əsas istiqamətlərdən biri idi. Bunun üçün dövlətin sosial sahədə tədbirlərinin genişləndirilməsi ilə birgə, yeni iş yerlərinin açılmasına, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi.

Xalqımızın böyük oğlu Heydər Əliyevin BMT-nin 2000-ci ildə keçirilmiş minilliyin sammitindən irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsi üçün zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə imzalamış olduğu 2003-cü il 20 fevral tarixli Fərmanı ilə “2003-2005-ci illər üçün Azərbaycanda yoxsulluğun azalması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı” təsdiq edilmiş və bu sənədin icrası nəticəsində insanların sosial iqtisadi hüquqlarının daha səmərəli müdafiəsi istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır.

Ümumiyyətlə, Heydər Əliyevin ölkəmizə rəhbərliyinin ikinci dövründə yüzlərlə müəssisə bərpa edilmiş, yeni sənaye obyektləri işə salınmışdır.

Ümummillilərin əsasını qoyduğu siyasət ölkəmizin iqtisadi inkişafını təmin etmiş, dünya iqtisadiyyatında Azərbaycan modelinin yaranması ilə nəticələnmişdir. Dünyanın aparıcı ölkələrini iqtisadi böhran bürüdüyü, kreditlərin azaldığı, sosial ödənişlərin məhdudlaşdığı bir zamanda Azərbaycanda iqtisadi inkişaf tempi artmaqdadır.

Xalqımızın ümummillilərin lideri Heydər Əliyev tərəfindən yaradılmış siyasi və iqtisadi baza Azərbaycan Respublikasının gələcək inkişaf strategiyasının əsasını təşkil etməklə yanaşı insan hüquq və azadlıqlarının daha səmərəli təminatına imkanlar yaratmışdır.

Müstəqillik, demokratiya, tərəqqi yoluna qədəm qoymuş xalqımız son onilliklərdə Azərbaycan xalqının böyük oğlu Heydər Əliyevin insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qorunması istiqamətində həyata keçirdiyi ardıcıl, qətiyyətli siyasətinin uğurlu nəticələrindən bu gün də bəhrələnməkdədir.

Məlumdur ki, iqtisadi, sosial və siyasi islahatların həyata keçirilməsi qanunvericilik bazası olmadan mümkün deyildir. Buna görə də ulu öndər ölkəmizdə hüquqi dövlət quruculuğuna məhz müasir standartlara cavab verən hüquqi bazanın yaradılmasından başlamışdır.

Hüquqi islahatların təməli isə öz əksini məhz Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanmış və 12 noyabr 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə qəbul edilmiş müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk milli Konstitusiyasında tapmışdır.

Heydər Əliyev öz çıxışlarından birində yeni Konstitusiyanın son dərəcə mükəmməl bir sənəd kimi hazırlanmalı olduğunu vurğulayaraq demişdir: “Biz elə bir layihə hazırlamalı və nəhayət, elə bir Konstitusiya qəbul etməliyik ki, o, müstəqil Azərbaycan Respublikasının demokratik prinsiplər əsasında uzun müddət sabit yaşamasını təmin edən Əsas Qanun, tarixi sənəd olsun”.

² “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin problemlərinin həlli üzrə” Dövlət Proqramı; <http://www.e-qanun.az/framework/3441>

Müstəqil dövlətimizin yeni Konstitusiyasının yaradılmasında həm xalqımızın çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrindən, həm də ümumbəşəri dəyərlərdən, dünyanın demokratik dövlətlərinin təcrübəsindən istifadə edilməsi mühüm vəzifə kimi qarşıya qoyulmuşdu.

Bu ali sənəd dünyanın inkişaf etmiş sivil dövlətlərinin və beynəlxalq təşkilatlarının adından qəbul olunan sənədlərdən mükəmməlliyi, bəşəri dəyərlərə sadıqlığı ilə seçilir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında³ ümumbəşəri normalar özünün əhatəli təsbitini tapmışdır.

Əsas Qanunumuzun 48 maddədən ibarət üçüncü fəslinin bütün müddəaları insana, onun ləyaqətinə, hüquqlarına hörmət ruhunda yazılmış, insan hüquq və azadlıqları ən yüksək dəyər kimi təsbit olunmuşdur.

Konstitusiyanın 12-ci maddəsinin I hissəsinə görə insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir.

Konstitusiyanın həyatiliyini təmin etmək üçün onun müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq təkmilləşdirilməsinə də xüsusi əhəmiyyət vermiş Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 2002-ci ilin avqust ayında Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına dəyişikliklər edilməsi ilə bağlı referendum keçirilmişdir.

Müasir dünyada hər bir dövlətin demokratik dəyərlərə sadıqlığı onun insan hüquqlarına münasibəti ilə müəyyən olunur. Bu mənada Heydər Əliyevin müstəqil dövlətimizə başçılıq etdiyi dövrlərdə ən çox diqqət yetirdiyi sahələrdən biri də insan hüquq və azadlıqlarının qorunması olmuşdur. Ümummilli liderimiz özünün proqram xarakteri daşıyan çıxışlarının birində “Vəzifəli şəxslərin fəaliyyətini onların insan hüquqlarının qorunmasındakı xidmətlərinə görə qiymətləndirmək lazımdır” deməklə insan hüquqlarının müdafiəsinə daim böyük önəm verdiyini diqqətə çatdırmışdır.

Qısa müddət ərzində Heydər Əliyev tərəfindən insan hüquq və azadlıqlarının təmini məqsədi ilə bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirilmiş, müvafiq qanunvericilik aktları qəbul olunmuş, fərman və sərəncamlar imzalanmışdır. Bu sahədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1996-cı il 21 fevral tarixli sərəncamını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu sərəncama uyğun olaraq respublikamızda Hüquqi İslahat Komissiyası yaradılmış, ölkəmizdə həyata keçirilməsi planlaşdırılan hüquqi islahatlar sürətləndirilmişdir. Bu Komissiya tərəfindən beynəlxalq təcrübə əsasında həyatın bütün sahələrini əhatə edən və mühüm münasibətləri tənzimləyən normativ hüquqi aktlar hazırlanmışdır.

Əsas Qanunun ardınca qəbul edilən qanunvericilik aktları Azərbaycan Respublikasının siyasi və iqtisadi həyatının hüquqi əsasda qurulması, hüquqi islahatların həyata keçirilməsi üçün mühüm addım olmaqla, insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsini dövlətin ali məqsədi kimi daim ön plana çıxarmışdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyev yalnız qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsinə deyil, onların həyata keçirilməsinə də xüsusi diqqətlə yanaşmış və məhz onun təşəbbüsü ilə 1998-ci ildə ölkəmizdə ilk dəfə olaraq Konstitusiya Məhkəməsi yaradılmışdır.

Ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilmiş hüquqi islahatların bir istiqaməti də seçki hüququnun daha effektiv təmin edilməsi ilə bağlı olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasında seçki sahəsində həyata keçirilən islahatların məntiqi davamı kimi, seçki sisteminin təkmilləşdirilməsi və seçki hüquqlarının təmin edilməsi məqsədi ilə 2003-cü il 27 may tarixində Avropa standartlarının tələblərinə uyğun və Avropa Şurasının Venesiya Komissiyasının iştirakı ilə hazırlanan yeni Seçki Məcəlləsi⁴ qəbul edilmişdir. Artıq ölkəmizdə prezident, parlament və bələdiyyə seçkiləri bu Məcəllə əsasında keçirilir.

³ Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası; <http://www.e-qanun.az/framework/897>

⁴ Seçki Məcəlləsi; <http://e-qanun.az/framework/46953>

Demokratik quruluşun, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması prosesinin ayrılmaz tərkib hissələrindən biri söz azadlığının təmin olunmasından ibarətdir.

Ümummilli liderin həyata keçirdiyi uzaqgörən siyasət ölkənin ictimai-siyasi həyatında sabitliyin bərqərar olması, vətəndaşların təhlükəsizliyinin və qanunçuluğun təmin edilməsi, sosial-iqtisadi problemlərin həlli sahəsində ciddi addımların atılması kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyəti, söz, fikir və məlumat azadlığının qorunması sahəsində əsaslı irəliləyişlərin əldə olunmasına şərait yaratdı. Belə ki, Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanda mətbuat orqanlarının azad fəaliyyəti və inkişafı yolunda süni maneələrin aradan qaldırılması, qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, kütləvi informasiya vasitələrinin maddi-texniki təchizatının yaxşılaşdırılması sahəsində ardıcıl tədbirlər həyata keçirilmişdir. Vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunu özünün inkişaf modeli kimi qəbul edən Azərbaycan Respublikası insan hüquqları, söz və mətbuat azadlığının təmin olunması ilə bağlı mövcud olan əksər beynəlxalq konvensiya və sazişlərə qoşulmuşdur. Müstəqil kütləvi informasiya vasitələrinin təsis edilməsi və azad fəaliyyəti üçün ölkəmizdə zəruri qanunvericilik bazası yaradılmışdır.

Ulu öndərin imzaladığı “Azərbaycan Respublikasında söz, fikir və məlumat azadlığının təmin edilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” 1998-ci il 6 avqust tarixli Fərmanı kütləvi informasiya vasitələrinin sərbəst inkişafı, onların cəmiyyətin dinamik şəkildə demokratikləşməsinə təsir edən güdrətli vasitəyə çevrilməsi yolunda dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm addım oldu. Bu fərmanla mətbuat üzərində senzura aradan qaldırıldı.

Məlum olduğu kimi, insan hüquq və azadlıqlarının təmini ilə bağlı beynəlxalq müqavilələrdə və dövlətdaxili qanunvericilik aktlarında təsbit olunmuş hüquqlardan kəsb etdiyi əhəmiyyətinə görə ən vacibi yaşamaq hüququdur. Məhz bu hüququn qorunması, toxunulmazlığı digər hüquq və azadlıqların təmin olunmasına şərait yaratmış olur. Təsədüfi deyildir ki, tarix boyu insanlar məhz yaşamaq hüququnun tam təmin olunması və qorunması istiqamətində mübarizə aparmış və aparmaqdadırlar.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdıışından sonra insan hüquq və azadlıqlarının təmini məqsədi ilə həyata keçirilən hüquqi islahatlar sırasında ən mühümü məhz yaşamaq hüququnun təmini istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər olmuşdur.

Beləliklə, 1993-cü ildən respublikamızda ölüm cəzasının tətbiqi üzərində veto qoyulmuş, 1998-ci il 10 fevral tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə ölüm cəzası ləğv olunaraq, ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə əvəz edilmişdir. Şərqdə ilk dəfə məhz bizim ölkədə ölüm cəzasının ləğv edilməsi dünyada böyük əks-səda doğurmuşdur. Hələ də bəzi ölkələrdə belə bir qərar qəbul edilmədiyi halda, Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə həyata keçirilmiş bu islahat dövlətimizin humanist siyasi kurs həyata keçirdiyini bəyan etməklə, onun Avropa hüquq məkanına inteqrasiyasını sürətləndirmişdir.

Yaşamaq, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüquqlarının təmin edilməsi baxımından ölkəmizdə dəfələrlə tətbiq olunmuş əfv və amnistiya aktları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Əfv etmə institutunun formalaşması istiqamətində də real addımlar atmaqla ölkəmizdə cəzanın humanistliyi və adekvatlığını, tərbiyəvi əhəmiyyətini daim önə çəkən mərhum Prezidentimiz Heydər Əliyev 1995-ci ildə müstəqil Azərbaycan Respublikasının tarixində ilk əfv fərmanını imzalamış və demək olar ki, həmin ildən etibarən Azərbaycanda əfv institutu bərpa olunmuşdur.

Beləliklə, 1995-2003-cü illər ərzində ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən ümumilikdə 3104 məhkuma şamil edilməklə 32 əfv fərman və sərəncamı imzalamışdır.

Eyni zamanda Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycanda amnistiya aktlarının qəbulunu da mütərəqqi bir ənənəyə çevirmiş və onun təşəbbüsü ilə 7 amnistiya aktı qəbul edilmişdir. Bu amnistiya aktları 77 mindən artıq insana şamil olunmuş və nəticədə həbsdən azad edilmiş insanlar ailələrinə və cəmiyyətə qovuşmuşlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyev siyasi kursunu uğurla davam etdirən Prezident İlham Əliyev tərəfindən əfv sərəncamlarının imzalanması və amnistiya aktlarının qəbulu təşəbbüsü davam etdirilmişdir. Ümumiyyətlə, dövlətimizin humanist siyasəti nəticəsində 1995-2021-ci illər ərzində ölkəmizdə ümumilikdə 67 əfv fərman və sərəncamları imzalanmış, 1996-cı ildən başlayaraq 11 Amnistiya Aktı qəbul olunmuş, minlərlə məhkum cəzanın çəkilməyən hissəsindən azad edilmişdir.

Təqdirəlayiq haldır ki, Azərbaycanın Birinci viste-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın hələ Milli Məclisin deputatı olduğu dövrdə təşəbbüsü əsasında 4 amnistiya aktı qəbul olunmuş, sonuncu akt əsasında 10 min məhkum azadlığa qovuşmuşdur.

Ən son əfv sərəncamı olaraq, məhkum olunmuş bir sıra şəxslərin, onların ailə üzvlərinin, insan hüquqlarının müdafiəsi təşkilatlarının ölkə Prezidentinə ünvanlanmış əfv haqqında müraciətlərinə baxılaraq, məhkumların şəxsiyyəti, səhhəti, ailə vəziyyəti, törətdikləri cinayətlərin xarakteri və ictimai təhlükəlilik dərəcəsi, cəza çəkdiyi müddət və həmin müddətdə davranışları nəzərə alınaraq, humanizm prinsiplərinə əsaslanaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Məhkum edilmiş bir sıra şəxslərin əfv olunması haqqında” 2021-ci il 18 mart tarixli Sərəncamı⁵ 8 bənd üzrə ümumilikdə 625 nəfər şəxsi əhatə etmiş, o cümlədən 475 nəfər cəzasının çəkilməmiş hissəsindən azad olunmuş, 98 nəfərin cəzasının çəkilməmiş hissəsi yarıyadək azaldılmış, 3 nəfər ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmiş şəxsin cəzası 25 il müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə əvəz olunmuşdur.

Yeri gəlmişkən, bu Əfv Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (ombudsman) haqqında” Konstitusiya Qanununun 1.7-ci maddəsinə əsasən, Ombudsman tərəfindən verilən müraciətlər nəzərə alınmaqla 72 nəfər məhkum əfv olunmuşdur. Onlardan 54 nəfər azadlıqdan məhrum etmə cəzasından azad edilmiş, azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmiş 14 şəxsin cəzasının çəkilməmiş hissəsi yarıyadək azaldılmış, 1 nəfər ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmiş şəxsin cəzası 25 il müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə əvəz edilmiş, 2 nəfər azadlıqdan məhrum etmə cəzasına şərti olaraq məhkum edilmiş şəxs cəzadan azad olunmuş, 1 nəfər cərimə cəzasına məhkum edilmiş şəxs cəzadan azad edilmişdir.

Ümumilikdə isə Ombudsman təsisatının fəaliyyəti dövründə Müvəkkilin vəsatətləri üzrə 774 məhkum, o cümlədən yetkinlik yaşına çatmayanlar, qadınlar, ahıllar, əlilliyi olan şəxslər, müxtəlif xəstəliklərdən əziyyət çəkənlər və digər məhkumlar əfv edilərək azadlığa buraxılmışlar.

Bir qayda olaraq əlamətdar günlərlə bağlı imzalanmış əfv sərəncamları və amnistiya aktları məhkumlarda və onların yaxınlarında böyük sevinc hissi doğurmuş, ciddi tərbiyəvi məzmun kəsb etmişdir.

Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmış bir sıra fərman və sərəncamlar ölkəmizin Konstitusiyasında təsbit olunmuş insan və vətəndaş hüquqlarının daha səmərəli təmin edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Məlum olduğu kimi, insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyinin artırılmasında, bu sahədəki tədbirlərin daha mütəşəkkil həyata keçirilməsində Dövlət Proqramları, Strategiyaları, Milli Fəaliyyət Planları və Proqramları böyük rola malikdir.

Bu sahədə Milli Fəaliyyət Planlarının konsepsiyası hələ 1993-cü ildə Vyanada keçirilmiş İnsan Hüquqları üzrə Dünya Konfransının⁶ yekun tövsiyələrində verilmişdir.

⁵ “Məhkum edilmiş bir sıra şəxslərin əfv olunması haqqında” 2021-ci il 18 mart tarixli Sərəncamı; <https://president.az/articles/50930>

⁶ World Conference on Human Rights; <https://www.ohchr.org/en/aboutus/pages/viennawc.aspx>

1993-cü ildə Vyanada keçirilmiş İnsan Hüquqları üzrə Dünya Konfransında insan hüquqları sahəsində Milli Fəaliyyət Planlarının konsepsiyası ilə bağlı iştirakçı dövlətlərə verilmiş yekun tövsiyələrdə insan hüquqlarının müdafiəsini və təşviqini daha da təkmilləşdirə biləcək addımları müəyyənləşdirən belə bir strateji əhəmiyyətli sənədin hazırlanmasının nəzərdən keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

Azərbaycanın müxtəlif inkişaf mərhələlərində insan hüquq və azadlıqlarının daha səmərəli təmini sahəsində mühüm sənədlər qəbul olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olaraq Heydər Əliyev tərəfindən “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” 1998-ci il 22 fevral tarixli Fərman⁷ imzalanmış və daha sonra həmin ilin 18 iyun tarixində ölkəmizdə insan hüquqları sahəsində ilk strateji sənəd olmuş “İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramı”⁸ təsdiq edilmişdir. İnsan hüquq və azadlıqlarının təmin olunmasında ən mühüm məsələləri özündə birləşdirən bu iki sənəd məhz insan hüquqları üzrə səlahiyyətli müvəkkil təsisatının yaradılmasını nəzərdə tuturdu.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qəbul edildikdən sonra, ölkədə bu sahədə demokratik, hüquqi islahatların həyata keçirilməsi və insan hüquqlarının səmərəli təmini məqsədilə institusional mexanizmlər sistemi yenidən qurulmuşdur.

Bu sahədə atılan ən mühüm addımlardan biri bu il fəaliyyətinin 20 ili tamam olacaq Ombudsman təsisatının yaranması olmuşdur.

Ulu öndərin rəhbərliyi ilə həyata keçirilmiş hüquqi islahatlar nəticəsində Azərbaycanın Avropa Şurası qarşısında götürmüş olduğu öhdəliklərdən biri olan Ombudsman təsisatının yaradılmasına çox tez bir zamanda nail olunmuş və bununla həm də “İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramı”nın müvafiq bəndinin icrası təmin edilmişdir.

Belə ki, ümummilli lider Heydər Əliyevin qanunvericilik təşəbbüsü ilə 2001-ci il 28 dekabr tarixində “Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (ombudsman) haqqında” Konstitusiya Qanunu⁹ qəbul edilmişdir. Daha sonra Ombudsman təsisatının yaradılması və fəaliyyətə başlaması üçün maddi və hüquqi baza yaradılmış, 2002-ci il 2 iyul tarixdə Azərbaycanın ilk ombudsmanı seçilmişdir. Bununla da Heydər Əliyevin təşəbbüsü əsasında öz fəaliyyətini aşkarlıq, şəffaflıq, qanunçuluq, ədalət, qərəzsizlik prinsipləri əsasında quran müstəqil bir qurumun – Ombudsman təsisatının təməli qoyulmuşdur.

Yeri gəlmişkən, Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən 1998-ci il 18 iyun tarixində təsdiq edilmiş ilk İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramının məntiqi davamı olaraq, ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin Sərəncamı ilə 2006-cı ildə İnsan hüquqlarının müdafiəsi üzrə ilk Milli Fəaliyyət Planı¹⁰ və 2011-ci ildə İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramı¹¹ təsdiq edilmiş və bu sənədlərin icrasının əlaqələndirilməsi üzrə işçi qrupunun fəaliyyətinə rəhbərlik etmək Ombudsmana tövsiyə edilmişdir.

Qeyd edilən hər üç sənəd respublikada insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmini məsələləri üzrə vəziyyətin araşdırılması, təhlili və sürətlə inkişaf etdirilməsi istiqamətində önəmli rol oynamışdır.

Ölkəmizdə məhkəmədənəkar hüquq müdafiə mexanizmi olan Ombudsman institutunun yaradılması və fəaliyyətinin təmin edilməsi dövlət və vətəndaş, hakimiyyətə malik şəxslər, yəni idarə edənlər və idarə olunanlar arasında münasibətlərdə yeni bir başlanğıcın əsasını qoymuşdur.

Dünyada mövcud olan Ombudsman təsisatlarının malik olduqları səlahiyyətləri və fəaliyyət prinsiplərini nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, Ombudsmanın vəzifəsi insan hüquqlarının təmini

⁷ <http://www.e-qanun.az/framework/4981>

⁸ <http://www.e-qanun.az/framework/3635>

⁹ <http://www.e-qanun.az/framework/1407>

¹⁰ <http://www.e-qanun.az/framework/12582>

¹¹ <https://president.az/articles/4017>

baxımından qanunvericiliyin, eləcə də idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı təkliflər vermək və dövlət tərəfindən görülən işləri qarşılıqlı etibar, hörmət, etik davranış əsasında işgüzar əməkdaşlıq tərzində inkişaf etdirmək, dövlət orqanlarının ictimaiyyətə açıqlığını mümkün qədər təmin etmək, onların vətəndaşlara daha çox yaxın olmalarını təşviq etmək, insan hüquqlarının pozulması, ayrı-ayrı məmurların hakimiyyət səlahiyyətlərindən sui-istifadəsi və digər bu kimi halların qarşısını almaq, pozuntuları aradan qaldırmaq, mümkün qədər geniş sahələrdə müstəqil ictimai nəzarəti həyata keçirmək, müvafiq icra hakimiyyəti orqanları, dövlət qurumları və vətəndaş cəmiyyəti institutları ilə, icmalarla aşkarlıq mühitində birgə müstəqil monitorinqlər aparmaq, mövcud vəziyyəti dəyərləndirmək və daha da təkmilləşdirmək istiqamətində birgə səylər göstərməkdən ibarətdir.

Bu prinsiplər əsasında müxtəlif sahələrdə artıq 20 ilə yaxındır ki, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Ombudsman təsisatı cəmiyyətdə hüquqi şüurun, hüquq düşüncəsinin və hüquq mədəniyyətinin inkişafına, idarəetmənin daha da demokratikləşdirilməsi prosesinin sürətləndirilməsinə öz töhfəsini verməkdə davam edir.

Vətəndaş cəmiyyətinin davamlı inkişafı yalnız insan hüquqlarının tam müdafiə olunduğu halda mümkündür.

Məlumdur ki, Konstitusiya qanunları qanunvericilik sisteminin əsasını təşkil edən, dövlətin ən yüksək və birbaşa hüquqi qüvvəyə malik olan ali qanunu olan Konstitusiyanın ayrılmaz hissəsidir. Bu baxımdan Ombudsman haqqında qanunun konstitusiya statuslu olması dövlətin bu təsisatın fəaliyyətinə, ümumilikdə isə insan hüquqlarının müdafiəsi işinə verdiyi böyük önəmin göstəricisi olaraq yüksək qiymətləndirilməlidir.

Ombudsmanın Gəncə, Şəki, Quba və Cəlilabad Regional Mərkəzlərinin yerləşdikləri və əhatə etdikləri ətraf rayonlar, şəhərlər üzrə fəaliyyəti regionlardan olan müraciətlərin yerində araşdırılması, məlumatlandırma tədbirləri baxımından əhali üçün əlavə imkanlar yaradır.

Konstitusiya Qanununda təsbit olunmuş müddəalardan biri də Ombudsmanın işgəncə əleyhinə milli preventiv mexanizm (MPM) fəaliyyəti ilə bağlıdır.

2008-ci ilin 2 dekabr tarixində ölkəmiz tərəfindən ratifikasiya edilən BMT-nin İşgəncələrə və digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza növlərinə qarşı Konvensiyasının Fakültativ Protokolunun¹² icrasının təmin edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu il 13 yanvar tarixli Sərəncamı ilə adı çəkilən sənəddə nəzərdə tutulmuş MPM funksiyalarını yerinə yetirən təsisat qismində Ombudsman müəyyən edilmişdir.

Bundan əlavə Ombudsman haqqında Konstitusiya Qanununa əsasən “İnformasiya əldə etmək haqqında” 2005-ci il 30 sentyabr tarixli Qanunun icrasına nəzarəti də Ombudsman həyata keçirir.

Konstitusiya Qanununun tələblərinə, “İnformasiya əldə etmək haqqında” Qanunun müddəalarına əsasən və bu Qanunun icrasına nəzarətin həyata keçirilməsi məqsədi ilə Ombudsman Aparatının strukturunun təkmilləşdirilməsini, nəzarət imkanlarının gücləndirilməsini nəzərdə tutan “Açıq hökumətin təşviqinə dair” 2012-2015, 2016-2018 və 2020-2022-ci illər üçün milli fəaliyyət planlarına müvafiq olaraq, 2020-ci ildən Ombudsman Aparatının strukturunda “İnformasiya əldə etmək hüququnun müdafiəsi” adlı yeni şöbə fəaliyyət göstərməkdədir.

İnformasiya əldə etmək haqqında qanunvericiliyin tələblərinin pozulması halları ilə bağlı Ombudsmana ünvanlanmış şikayətlər səlahiyyətlər çərçivəsində operativ şəkildə araşdırılır, aradan qaldırılması istiqamətində zəruri tədbirlər görülür, aparata daxil olan informasiya sorğularının cavablandırılması təmin edilir, bir sıra hallarda şikayətçilərə hüquqi məsləhətlər verilir.

Onu da vurğulamaq lazımdır ki, ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən 1998-ci il iyunun 18-də ölkəmizdə ilk “İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramı”nın təsdiq

¹² <https://ombudsman.az/az/view/pages/73>

edildiyini və insan hüquqlarının təmin olunmasının dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi müəyyən edildiyini nəzərə alan, onun siyasi kursunun layiqli davamçısı olan ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev 18 iyun tarixinin Azərbaycanda Milli İnsan Hüquqları Günü kimi qeyd olunması ilə bağlı 2007-ci il 18 iyun tarixli Sərəncam¹³ imzalamışdır.

Bununla əlaqədar Ombudsmanın təşəbbüsü ilə hər il ənənəvi olaraq 18 may - 18 iyun tarixlərində ölkəmizdə “İnsan hüquqları” aylığı elan edilir. İnsan hüquqlarının müdafiəsi və təbliği sahəsində həyata keçirilən fəaliyyəti gücləndirmək məqsədilə aylıq çərçivəsində aidiyyəti dövlət qurumları, mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanları, elm-təhsil müəssisələri, vətəndaş cəmiyyəti institutları, o cümlədən qeyri-hökumət təşkilatları, kütləvi informasiya vasitələri tərəfindən ölkənin bütün şəhər və rayonlarında insan hüquqları ilə bağlı silsilə maarifləndirmə tədbirləri keçirilir.

Son illər yeni növ koronavirus (COVID-19) pandemiyası ilə əlaqədar belə tədbirlər müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının imkanlarından istifadə edilməklə onlayn formatda təşkil edilir.

2020-ci il COVID-19 pandemiyası səbəbindən dünya ölkələri üçün olduqca ağır və çətin il olması ilə yanaşı, Azərbaycan üçün şərəfli bir il olaraq tarixə düşdü. Belə ki, sentyabrın 27-dən başlayan və 44 gün davam edən İkinci Qarabağ Müharibəsinin sonunda xalqımız tarixi Zəfər qazanmış, ölkənin ərazi bütövlüyü təmin edilmişdir.

Ermənistan tərəfindən Azərbaycanın dinc əhalisinə qarşı vəhşiliklər, vandalizm aktları, beynəlxalq humanitar hüququ kobud şəkildə pozmaqla törədilmiş müharibə cinayəti sayılan digər əməllər nəticəsində dəymiş zərərin beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılması və beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində qiymətləndirilməsi məqsədilə Ombudsman tərəfindən müvafiq şəhər və rayonlara faktaraşdırıcı missiyalar həyata keçirilmişdir. Həmin ərazilərin qadağan olunmuş silahlardan atəşə tutulması nəticəsində baş vermiş insan tələfatı və dağıntılarla bağlı Ombudsman müvafiq bəyanat və hesabatlar, şikayət xarakterli müraciətlər hazırlayaraq aidiyyəti beynəlxalq təşkilatlara, müxtəlif ölkələrin ombudsmanlarına və milli insan hüquqları təsisatlarına, Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdəki və xarici ölkələrin respublikamızdakı səfirliklərinə, Azərbaycanın diaspor təşkilatlarına, həmçinin müxtəlif dini icma və konfessiyalara göndərmiş, video müraciətlər etmiş, onlayn görüşlər keçirmiş, Azərbaycanın haqq səsini operativ qaydada dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırmışdır.

Habelə Ombudsman 44 günlük müharibə dövründə erməni təcavüzünə məruz qalmış bölgələrə etdiyi mütəmadi səfərlər zamanı, həlak olmuş şəxslərin yaxınları, habelə yaralanmış və zərərçəkmiş sakinlərlə görüşmüş, dağıdılmış yaşayış evlərinə və digər infrastruktur obyektlərinə baxış keçirmiş, vətəndaşların dağıntılar nəticəsində yaranmış cari problemlərinin yerində həll edilməsi məqsədilə yerli icra orqanları ilə məsləhətləşmələr aparmışdır.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü nəticəsində əsir düşmüş Azərbaycan hərbi qulluqçularına münasibətdə beynəlxalq hüquq normalarının və humanitar hüquq qaydalarının kobud şəkildə pozulması, onların işgəncələrə, alçaldıcı rəftara məruz qalması, həmçinin digər faktlarla bağlı Ombudsman tərəfindən beynəlxalq təşkilatlara müraciətlər ünvanlanmışdır.

Belə ki, 2020-ci il 27 sentyabr tarixindən başlayaraq, Ermənistanın Azərbaycan ərazisində mülki əhalini və müxtəlif təyinatlı obyektləri hədəfə alan hücumları, həmçinin əsir və girovların hüquqları, minalanmış ərazilərlə bağlı Ombudsman tərəfindən bu günədək beynəlxalq təşkilatlara ümumilikdə 8 hesabat, 10 bəyanat, videomüraciətlər də daxil olmaqla 18 müraciət ünvanlanmışdır.

Ölkəmiz və xalqımız üçün çətin, lakin qürurverici bu dövəmdə başda Ali Baş Komandan olmaqla, müzəffər ordumuz sayəsində, soydaşlarımızın həmrəyliyi, birliyi ilə düşmən üzərində qələbə qazanıldı, əzəli Azərbaycan torpaqlarında üçrəngli bayrağımız ucaldıldı.

¹³ <https://www.e-qanun.az/framework/13473>

Ulu öndər Heydər Əliyevin də ən böyük arzusu məhz bu idi: Ermənistan tərəfindən zəbt edilmiş ərazilərimiz işğaldan azad olunsun, torpaqlarımız abad yaşayış məskənlərinə çevrilsin, qaçqın və məcburi köçkünlər öz yurdlarına qayıtsınlar.

Ölkə başçısı cənab İlham Əliyev Ermənistanın 30 ilə yaxın davam edən işğalçılıq siyasətindən sonra Ulu öndərin bu arzusunu reallaşdırdı və nəhayət, haqq-ədalət öz yerini tapdı. Cənab Prezident xalqa müraciətində belə bir fikir söylədi: “Xoşbəxt adamam ki, ata vəsiyyətini yerinə yetirdim”.

Həqiqətən də bu gün hər bir Azərbaycan vətəndaşı xoşbəxtkdir ki, uzun illərdən sonra müstəqil Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü bərpa edildi və şəhidlərin qanı yerdə qalmadı, məcburi köçkünlərimizin öz tarixi ata-baba yurdlarına qayıtmalarına zəmin yarandı. Beləliklə də Qarabağın Azərbaycanın tarixi və əzəli torpağı olduğu dünya birliyinə bir daha bəyan edildi.¹⁴

Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin çıxışlarından birində dedi ki, “...hər kəs bilir ki, aranlı-dağlı Qarabağ əzəli Azərbaycan torpağıdır, beynəlxalq hüquq tərəfindən tanınan Azərbaycan torpağıdır və Qarabağ Azərbaycandır və nida işarəsi, vəssalam”.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulması, milli-mənəvi dəyərlərimizin dünya miqyasında təbliği, üçrəngli bayrağımızın daim zirvələrdə dalğalanması Ulu öndər Heydər Əliyev irsi olaraq xalqımıza miras qalmış, ölkə başçısı cənab İlham Əliyev isə bu irsi qoruyub saxlamış, ölkədə sabitliyin, sülhün və əmin-amanlığın bərqərar olmasına nail olmuşdur.

Göründüyü kimi, Azərbaycanda insan hüquqlarının inkişafına və təkmilləşdirilməsinə daim böyük diqqət yetirilir və ölkə Prezidentinin yürütdüyü siyasət məhz insan hüquq və azadlıqlarının səmərəli təminatına xidmət edir.

Hazırda dünyada yaranmış yeni reallıq qarşıya yeni vəzifələr qoyur. Məhz bu vəzifələrin həyata keçirilməsi baxımından yeni strateji dövrdə qarşımızda duran məqsədlərə nail olmaq, bunun üçün uyğun siyasət və islahatlar çərçivəsini formalaşdırmaq məqsədilə ölkə başçısı cənab İlham Əliyevin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”¹⁴in təsdiq edilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

98-ci ildönümünü qeyd etdiyimiz ulu öndər Heydər Əliyevin siyasəti nəticəsində əsas qoyulmuş inkişaf strategiyalarını uğurla davam etdirən Prezident İlham Əliyevin tərəqqi və quruculuq ideyalarının öz əksini tapdığı “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də müəyyən edilmiş hədəflər bir daha göstərir ki, bütün sahələri əhatə edən irimiqyaslı tədbirlərin həyata keçirilməsi bundan sonra da ölkəmizin davamlı inkişafını və vətəndaşlarımızın sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşmasını və bununla da dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyətin qurulmasını, bütövlükdə insan hüquqlarının səmərəli müdafiəsini təmin edəcəkdir.

Qeyd etmək istərdim ki, cənab Prezidentin təsdiq etdiyi insan hüquq və azadlıqlarının müdafiə olunmasında mühüm əhəmiyyət daşıyan və dövlət qurumları qarşısında bununla bağlı vəzifələr müəyyən edən bu sənədlər uğurla icra olunmaqdadır. Azərbaycanda insan hüquqlarının inkişafına və təkmilləşdirilməsinə daim böyük diqqət yetirilir və ölkə prezidentinin yürütdüyü siyasət məhz insan hüquq və azadlıqlarının səmərəli təminatına xidmət edir.

Səbinə Əliyeva

X Ü L A S Ə

Məqalədə Azərbaycanda insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində kompleks hüquqi islahatların həyata keçirilməsində xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin misilsiz

¹⁴ <https://president.az/articles/50474>

xidmətləri barədə məlumat verilir, qəbul olunmuş normativ hüquqi aktlar insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi baxımından təhlil edilir.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü əsasında yaradılmış və öz fəaliyyətini aşkarlıq, şəffaflıq, qanunçuluq, ədalət, qərəzsizlik prinsipləri əsasında quran Ombudsman təsisatının Konstitusiya Qanunu ilə üzərinə düşən vəzifələrin icrası, bu istiqamətdə dövlət orqanları ilə əməkdaşlığı sahəsində fəaliyyəti məqalədə elmi-praktik baxımdan təhlil edilir.

Сабина Алиева
комиссар по правам человека
Азербайджанской Республики (Омбудсмен)

ГЕЙДАР АЛИЕВ – ОСНОВОПОЛОЖНИК РЕФОРМ, ПРОВОДИМЫХ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В ОБЛАСТИ ЗАЩИТЫ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА

Р Е З Ю М Е

В статье представлена информация о беспрецедентных заслугах Общенационального лидера нашего народа Гейдара Алиева в проведении комплексных правовых реформ в области защиты прав и свобод человека в Азербайджане, а также проанализированы принятые нормативные правовые акты в аспекте защиты прав и свобод человека.

С научно-практической точки зрения в статье анализируется деятельность созданного по инициативе Гейдара Алиева Института Омбудсмана на принципах открытости, прозрачности, верховенства закона, справедливости и беспристрастности, в соответствии с Конституционным Законом, и взаимодействие с государственными органами в этом направлении.

Sabina Aliyeva
The Commissioner for Human Rights (Ombudsman)
of the Republic of Azerbaijan PhD in Law

Heydar Aliyev is the founder of the reforms implemented in Azerbaijan in the field of protection of human rights and freedoms

S U M M A R Y

The article provides information about the unparalleled services of the National leader of our people, Heydar Aliyev in the implementation of comprehensive legal reforms in the field of protection of human rights and freedoms in Azerbaijan, analyzes the adopted normative legal acts in terms of protection of human rights and freedoms.

The article also analyzes from a theoretical-practical perspective the activities of the Ombudsman Institution, which was established on the initiative of Heydar Aliyev and is acting on the basis of the principles of publicity, transparency, rule of law, justice, and impartiality, in the field of implementation of the duties specified by the Constitutional Law and the cooperation with state bodies in this regard.

HƏR KƏSİN KEYFİYYƏTLİ HÜQUQİ YARDIM ALMAQ HÜQUQU – AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA KONSTITUSION-HÜQUQİ TƏMİNAT KİMİ

Açar sözlər: hüquqi yardım, ödənişsiz hüquqi yardım, vəkil, məhkəmə prosesi

Ключевые слова: правовая помощь, бесплатная правовая помощь, адвокат, судебный процесс

Keywords: legal aid, free legal aid, lawyer, trial

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının “Əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları” adlanan fəslində, 61-ci maddədə hər kəsin keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququ təsbit olunub. Hüquqi yardım almaq insan və vətəndaşın ayrılmaz hüququdur və şəxsiyyət hüquqlarının ümumi sisteminə daxlidir. Bu hüquqa insan və vətəndaşın konstitusion-hüquqi statusunun təminatı kimi baxmaq mümkün və zəruridir. Lakin bir çox hallarda hüquqi yardım almaq hüququ yalnız şəxsiyyət hüququ, yaxud yalnız konstitusion-hüquqi təminat olaraq baxılır ki, bu da həmin kateqoriyanın məzmununu daraldır və təcrübədə onun həyata keçirilməsinin effektiv mexanizmini işləyib hazırlamağa mane olur. Eyni zamanda, Ümummilli lideri Heydər Əliyevin peşəkar hüquqi yardımın təməlinə duran vəkillik institutuna diqqətinin təzahürü olaraq ölkəmizdə ilk dəfə 28 dekabr 1999-cu il tarixdə “Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında” Qanunu qəbul olunaraq müstəqil vəkilliyin əsası qoyulmuş oldu. Məhz bu institutun yaranması konstitusion səviyyədə təsbit olunmuş peşəkar hüquqi yardımın göstərilməsinin real əsaslarını təmin etmiş oldu.

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı həmçinin ondan ibarətdir ki, hüquqi yardım göstərmənin mövcud qanunvericilik tənzim mexanizmi artıq köhnəlmişdir, ona görə də, müasir hüquq münasibətlərinin tələblərinə cavab vermir. Bu məsələ üzrə yeni qanunvericilik bazası işlənmə mərhələsində olduğundan, hüquqi yardım almaq hüququnun mahiyyətinin nəzəri tədqiqi hazırda aktual hesab olunmalıdır. Fikrimizcə, bu tədqiqatın nəticələri qeyd olunan qanunvericilik tənzim bazasının hazırlanması zamanı nəzərə alınmalıdır.

Məqalənin məqsəd və vəzifələri hər kəsin konstitusion hüquqi yardım almaq hüququnun nəzəri təhlili, bu hüququn mahiyyətinin aydınlaşdırılması, “konstitusion hüquq” və “konstitusion təminat” anlayışlarının nisbətinin hər kəsin hüquqi yardım almaq hüququ prizmasından müəyyən edilməsi, habelə tədqiqat nəticələrinin xülasə edilməsidir ki, bunlar həm bu məsələ üzrə elmi diskussiyaların gələcəkdə davam etdirilməsi, həm də bu sahədə hüquq münasibətlərinin qanunvericilik tənziminin təkmilləşdirilməsi zamanı istifadə oluna bilər.

Hər kəsin hüquqi yardım almaq konstitusion hüququnun mahiyyətini araşdırmazdan əvvəl bu hüququn anlayışına qısa da olsa nəzər salmaq gərəkdir. Bu hüquqdan bəhs edərkən bir çox alimlər əsas diqqəti məhkəmə icraatı, xüsusən cinayət mühakimə icraatı çərçivəsində göstərilən

hüquqi yardıma yönəldirlər (1, s.47). Əlbəttə, hüquqi yardımın qeyd olunan formaları şəxsiyyət üçün çox vacib məsələdir, bunula belə, tədqiq olunan hüququn tərkib hissəsidir və hüquqi yardım göstərilməsi onunla məhdudlaşmır.

Məhkəmə icraatı çərçivəsində göstərilən hüquqi yardımla bağlı qeyd edək ki, burada söhbət yalnız cinayət mühakimə icraatından getmir. Cinayət mühakimə icraatında cinayət törətməkdə şübhəli bilinən yaxud təqsirləndirilən şəxs qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda dövlət tərəfindən təyin olunan müdafiəçinin ödənişsiz xidməti ilə təmin edilir, habelə hər hansı hüquq münasibətləri (mülki, ailə, inzibati, təsərrüfat, əmək və s.) ilə bağlı məhkəmə icraatları zamanı şəxs sərbəst surətdə vəkil seçmək hüququna malikdir. Başqa sözlə, təhlil olunan konstitusion hüququn əsas tərkib ünsürləri şəxsin öz hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün sərbəst şəkildə müdafiəçi seçməkdən, habelə qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda müdafiəçinin xidmətindən ödənişsiz istifadə etməkdən ibarətdir.

Bununla belə, keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququ yalnız sərbəst şəkildə müdafiəçi seçmək və məhkəmə icraatında müdafiəçi xidmətindən ödənişsiz istifadə etməklə məhdudlaşmır. Belə ki, hüquqi yardım almaq zərurəti həmişə və hər yerdə qarşıya çıxır. İnsan həyatının və ya fəaliyyətinin hazırda elə bir sahəsi yoxdur ki, orda hansısa hüquq normalarını bilmək və tətbiq etmək zərurəti yaranmasın. İş və ya təhsil, əmtəələrin alqı-satqısı, xidmətlərdən istifadə, dövlət orqanlarına və ya digər strukturlara müraciət, ictimai təşkilatların fəaliyyətində iştirak, parlament seçkiləri, dövlət pensiyalarının və sosial müavinətlərin alınması və digər bu kimi hallarda peşəkar hüquqşünas yardımından istifadə zərurəti qarşıya çıxır. Şikayətə və ya ərizəyə baxmağa səlahiyyətli orqanın müəyyən olunması, müvafiq sənədlərin tərtib olunması zamanı vətəndaşa kömək etmək və bununla əlaqədar digər bir çoxişlər məhz hüquqşünasların ixtisasına görə yüksək keyfiyyətlə həll edəcəyi məsələlərdir (2).

Müasir dövrdə hər hansı müəssisənin, idarə və ya təşkilatın işini aparmaq üçün hüquqşünas xidməti vacibdir. Orta və iri müəssisələrin hər birində onların fəaliyyətini peşəkar hüquqi xidmətlə müşayiət etmək üçün hüquqşünaslar çalışırlar. Aydın ki, yeni ictimai münasibətlərin meydana çıxması, hüquq münasibətlərinin mürəkkəbləşməsi və dərinləşməsi peşəkar hüquqi xidmətlə təminat zərurətini də gücləndirir. Təkcə müəssisələrin deyil, qeyd olunduğu kimi, sıradan vətəndaşların da müvafiq hallarda peşəkar hüquqi yardıma ehtiyacı yaranır. Əlbəttə, kifayət qədər maddi təminatlı vətəndaşlar üçün hüquqi yardım haqqını ödəmək çətinlik doğurmur (bu halda Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 61-ci maddəsi hər kəsə sərbəst şəkildə hüquqşünas, müdafiəçi seçmək hüququ verir). Lakin qanun təkcə yetərli imkanları olan vətəndaşlar üçün deyil, hər kəs üçün mövcuddur. Konstitutsiyada hər kəsin keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququnun təsbit olunması o deməkdir ki, yalnız hüquqi yardım haqqını ödəməyə qadir olan vətəndaşlar deyil, buna imkanı çatmayan vətəndaşların da zərurəti hallarda hüquqşünas (vəkil) xidmətindən istifadə edə bilməsi üçün zəmin yaradılmalıdır. Konstitusiyanın 61-ci maddəsinin 2-ci hissəsində qeyd olunduğu kimi, qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda hüquqi yardım ödənişsiz, dövlət hesabına göstərilir. Yəni, dövlət bu hüququ təsbit etməklə, onun realizə olunmasına şərat yaratmaq öhdəliyini, hər kəs üçün bu hüququn təmin olunacağını öz üzərinə götürmüşdür. Buna görə, Konstitusiyaya uyğun olaraq, az təminatlı vətəndaşlar da keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququnu realizə edə bilməlidirlər (bu halda dövlət hesabına). Praktikada məsələ bir qədər fərqlidir, belə ki, heç də hər kəsin, yaxud heç də bütün hallarda hər kəsin keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququnu təmin etmək mümkün olmur.

Həmçinin qeyd edək ki, Konstitusiyanın göstərilən maddəsində “hər kəs” dedikdə ölkə vətəndaşları ilə yanaşı, habelə Azərbaycan Respublikasında olan əcnəbilər və vətəndaşlığı ol-

mayan şəxslər nəzərdə tutulur. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 69-cu maddəsinə əsasən, “Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasında olarkən, qanunla və ya Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilə ilə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər bütün hüquqlardan istifadə edə bilər və bütün vəzifələri yerinə yetirməlidirlər. Azərbaycan Respublikası ərazisində daimi yaşayan və ya müvəqqəti qalan əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquq və azadlıqları yalnız beynəlxalq hüquq normalarına və Azərbaycan Respublikasının qanunlarına uyğun olaraq məhdudlaşdırıla bilər”. Bununla yanaşı, keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququ irqi, milli, dini, dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırıla bilməz (Konstitusiyasının 25-ci maddəsi).

Keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hər bir sahədə müvafiq prosedurları keçməklə təmin olunur: dövlət və bələdiyyə orqanlarında müxtəlif məsələlərin rəsmiləşdirilməsi, sənədlərin tərtibi və toplanması ilə bağlı hüquqi məsləhətlər almaq; pozulmuş hüquq və azadlıqların müdafiə və bərpa edilməsi üçün prokurorluğa müraciət etmək, bu məsələ ilə bağlı prokurorluq orqanının gördüyü tədbirlər və ya icra etdiyi hərəkətlər barədə mütəmadi məlumat almaq; vəkillik fəaliyyətində – hüquqi məsələlər üzrə həm şifahi, həm yazılı formada məsləhət almaq, iddia, ərizə, şikayət, vəsatət və ya hər hansı digər hüquqi sənədi tərtib etdirmək, məhkəmədə hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı məsələləri müzakirə etmək və sair; notariusda əqdləri təsdiq etdirmək, müxtəlif növ şəhadətnamələr vermək, icra yazıları həyata keçirmək, sənədləri saxlama üçün vermək; habelə digər müəssisələrdə tələb olunan prosedurlar.

Həmçinin, nisbətən yaxın keçmişdə yaranmış “hüquq klinikası” institutu qeyd olunmalıdır. Bu mexanizm vasitəsilə də peşəkar hüquqi yardım almaq mümkündür. Belə klinikalar ali məktəblərin bazasında təşkil olunurlar və onların fəaliyyət əsasını əhəlinin aztəminatlı və sosial cəhətdən imkansız təbəqələrinə (təqaüdüçülər, işsizlər, məhkumlar, yetkinlik yaşına çatmamış şəxslər və s.) hüquqi məsləhətlər şəklində ödənişsiz hüquqi yardım göstərmək təşkil edir. Klinikalar çərçivəsində hüquqi yardımı təcrübəli müəllimlərin, magistrlərin və təcrübəli vəkillərin rəhbərliyi altında tələbə-hüquqşünaslar göstərilir. Tələbə-hüquqşünaslar bununla həm əhəlinin aztəminatlı təbəqələrinə ödənişsiz yardım etmiş olur, həm də təcrübə toplayırlar.

Biz burda keyfiyyətli hüquqi yardım göstərilməsinin subyektləri barədə geniş bəhs etməyəcəyik, çünki bu, başqa bir tədqiqatın predmetidir. Məqsədimiz hüquqi yardım almaq hüququnun mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün bu hüquqa ümumi anlayış verməkdir. Hər kəsin keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququnun mahiyyətinin nədən ibarət olduğunun müəyyən etməzdən əvvəl, “mahiyət” anlayışının hansı mənə daşdığını dəqiqləşdirmək lazımdır. “Mahiyət” fəlsəfi kateqoriyadır, fəlsəfi terminlərin izahlı lüğətlərində o, predmetin varlığının bütün çoxşəkilli və ziddiyyətli formalarının sabit vəhdətini özündə ehtiva edən daxili məzmun kimi müəyyən olunur (3, s.682).

“Mahiyət” dedikdə həmçinin, predmet və ya prosesin dəyişilməsinin keyfiyyət spesifikasiyasını, təmayülünü şərtləndirən, birbaşa qavrayışdan gizli olan nisbi sabit və daxili cəhət nəzərdə tutulur. ...Mahiyət təzahürün səthində deyil, onun çoxnövlüyündə ifadə olunur. ...Mahiyət təzahürün dərin məzmununu ehtiva edir, onun zəruri daxili əlaqələrinin məcmuyu kimi üzə çıxarılır. Mahiyət təzahürü ümumilikdə ifadə edir (4, s.196-197). Bu qavramlardan çıxış edərək, hər kəsin keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququnun mahiyyətini, onun fərqli növlərindən asılı olmayaraq dəyişməz qalan daxili, sabit tutumu kimi müəyyən etmək olar. Hüquqi yardım almaq hüququnun növləri barədə yuxarıda bəhs olunub.

Beləliklə, hər kəsin keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququna xas olan daxili, sabit məzmun onun növlərindən və onu göstərən subyektlərdən asılı olmayaraq dəyişmir və məhz bu dəyişməzlik sayəsində o, insan və vətəndaşın konstitusion-hüquqi statusunun təminatı kimi çıxış edir.

Başqa sözlə, tədqiq olunan hüququn mahiyyətinə bu cür müəyyənləşən təminat qismində baxılmalıdır. Müvafiq olaraq, ümumi hüquqlar sisteminin bir elementi və mahiyyətə konstitusion təminat olaraq dialektik vəhdət prizmasından baxıldığı halda, hər kəsin keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququnun effektiv reallaşma mexanizmi yaradıla bilər.

Təminat sözü fransızca “garantie” sözünün qarşılığı olmaqla, nəyinsə baş tutmasını təmin edən zəminlik, vasitəçilik, zəruri şərtlər kimi anlaşılır. İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatları bir tərəfdən şəxsiyyətin hüquqi statusunun tərkib hissəsi olduğu halda, digər tərəfdən, daha tutumlu anlayış olan “konstitusion təminatların” vacib hissəsidir. Konstitusion təminatlar – konstitusion prinsipləri, insan hüquqlarını, konstitusion quruluşun əsaslarını, konstitusion vəzifələrin yerinə yetirilməsini, dövlət hakimiyyətinin müxtəlif orqanlarının düzgün çalışmasını təmin edən hüquqi norma və institutların məcmusudur. Bu baxımdan, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatları – həmin hüquq və azadlıqların reallaşmasını, mühafizə və müdafiəsini təmin edən konstitusion-hüquqi normaların, institutların, alət və vasitələrin, mexanizm və prosedurların məcmusu hesab edilir (5, s.72). Başqa sözlə, Konstitusiyada nəzərdə tutulmuş insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının konstitusion təminatları dedikdə, həm qanunvericilik səviyyəsində təsbit olunmuş hüquq normaları, həm də bu hüquqların reallaşmasını təmin etmək üçün dövlət tərəfindən yaradılmalı olan şərtlər başa düşülməlidir. Zətən, bu hüququn konstitusion səviyyədə təsbit olunması dövlətin onun reallaşmasına apriori təminat verməsi anlamındadır. Yəni, Konstitusiyada təsbit etməklə dövlət onun reallaşmasını öz üzərinə götürmüş olur (təminat vermiş olur).

Lakin təəssüf ki, bu normaların praktikada heç də bütün hallarda gərəyincə reallaşdığına şahid olmuruq. Bəzi hallarda, hər kəsin keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququ onun mahiyyətə əsas şərtlərindən biri – ehtiyacı olan hər kəsə bu hüququn dövlət maliyyəsi hesabına göstərilməsi təmin olmur. Bu isə onu göstərir ki, müvafiq hüquq normaları ilə tamamlanmadan, habelə realizəsi üçün müvafiq şərtlər yaradılmadan bu hüquq deklarativ normaya çevrilə bilər.

Qeyd edək ki, müvafiq hüquq normaları qismən mövcud olsa da (prosesual normativ-hüquq aktlarında), onların reallaşması üçün zəruri şərtlər (reallaşma mexanizmi) lazımi səviyyədə qurulmamışdır. Əhaliyə pulsuz hüquqi yardım göstərilməsi barədə normativ-hüquqi akt hələ ki qəbul olunmamışdır, bununla belə, qanunun qəbulu üçün hazırlıq işləri görülür. Dövlət tərəfindən bu hüquqa təminat veilməsinin digər zəruri şərti, fikrimizcə, onun pozulmasına görə məsuliyyətin müəyyən edilməsidir. Əlbəttə, bu konstitusion hüququn dürüst realizə mexanizmi yoxdursa, onun pozulmasına görə məsuliyyət institutunun olmaması anlaşılındır. Lakin nəzərə alsaq ki, hazırda dövlət bu sahədə fəal işlər aparır və müvafiq qanun layihələri hazırlanır, həmin qanun layihələri çərçivəsində bu hüququn pozulmasına görə məsuliyyət məsələsinin nəzərdə tutulması zəruridir, problemin kompleks şəkildə həllini təmin edə bilər.

Nəticələr:

Bu tədqiqatın başlıca nəticəsi ondan ibarətdir ki, keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququnun məzmunu onun həm insan və vətəndaşın ayrıca subyektiv hüququ, həm də konstitusion-

hüquqi təminat olması nəzərə alınmaqla müəyyən edilməlidir. Belə olmadan, bu hüququn reallaşması hüquqşünasların (vəkillərin) sərbəst seçiminə həvalə edilmiş olur və deməli, ondan yalnız maddi imkanlı şəxslərin istifadə etmək imkanı saxlanılır. Bu hüququn konstitusion səviyyədə təsbitinin məqsədisadəcə, insan və vətəndaşın keyfiyyətli hüquqi yardım üçün hüquqşünasa (vəkilə) müraciət imkanını tanımaq deyil, həmçinin odur ki, əhalinin istənilən təbəqəsindən olan şəxslər lazım olan bütün hallarda bu hüquqdan real istifadə etmək imkanına malik olsunlar. Hər kəsin keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququnun konstitusion təsbitinin amalı məhz bundan ibarətdir: dövlət bu hüquqdan yararlanmaq imkanına hər kəs üçün təminat verir. Bundan əlavə, hər kəsin hüquqi yardım almaq hüququ digər bütün konstitusion hüquq və azadlıqların reallaşması, mühafizə və müdafiəsi üçün normativ qaydada təsbit olunmuş təminat kimi çıxış edir. Buna görə, tədqiq olunan hüquqa sadəcə insan və vətəndaşın ayrılmaz hüququ kimi deyil, subyektiv hüququn və konstitusion hüquqi təminatın dialektik vəhdəti olaraq baxılmalıdır. Yalnız bu halda onun yüksək səviyyədə və effektiv surətdə reallaşmasına nail olmaq mümkündür.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Султанов Р. Права и свободы человека и гражданина в Конституции Азербайджанской Республики // Закон и жизнь : междунар. науч.– практ. правовой журнал. – Кишинев : SRL «Cetatea de Sus», 2014. № 2(266) , С. 45-48.

2. Комментарий к Конституции Российской Федерации [Электронный ресурс] / под общ. ред. Л.В. Лазарева. – Москва ., ООО «Новая правовая культура», 2009. Режим доступа: Система ГАРАНТ. http://constitution.garant.ru/science-work/comment/5366634/chapter/2/#block_2000

3. Новая философская энциклопедия: В 4 т./Ин-т философии РАН, Нац. общ.-научн. фонд; М., Мысль, 2010. Т. III. 692 с.

4. Українська Радянська Енциклопедія : в 17 т. / [Бажан М. П. та ін.]. – К. : Книжково-журнальна фабрика Головополіграфвидаву Міністерства культури УРСР, 1959–1965. – (Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки). Т. 14. – 1963. – 592 с.

5. Некрасов С.И. Конституционное право Российской Федерации. Москва, Издательство Юрайт, 2011, 167 с.

6. Вавилин Е. В. Осуществление и защита гражданских прав // Российская акад. наук, Ин-т государства и права. М., 2009. С. 175.

7. Эбзеев Б.С. Личность и государство в России: взаимная ответственность и конституционные обязанности. М. Норма. 2007.

8. Лукашова Е.А. Человек, право, цивилизации: нормативно-ценностное измерение. М. Издательство Норма. 2009.

Анар Багиров

Председатель Коллегии адвокатов Азербайджанской Республики,
докторант Института права и прав человека НАНА, д.ф.п.п.

**ПРАВО КАЖДОГО НА ПОЛУЧЕНИЕ КВАЛИФИЦИРОВАННОЙ
ПРАВОВОЙ ПОМОЩИ КАК КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВАЯ
ГАРАНТИЯ В РЕСПУБЛИКЕ АЗЕРБАЙДЖАН**

Р Е З Ю М Е

Данная статья посвящена рассмотрению содержания законодательной регламентации оказания правовой помощи, которая слишком устарела и не отвечает потребностям современных правоотношений. Новая законодательная база по данному вопросу находится на стадии разработки и поэтому теоретическое исследование сущности права на получение правовой помощи представляет большой практический интерес. Результаты данного исследования могут быть использованы при разработке законодательной регламентации данного вопроса.

Anar Baghirov

**Chairman of the Azerbaijani Bar Association,
Doctoral candidate at Law and Human Rights Institute under
Azerbaijan National Academy of Science, PhD**

**THE RIGHT OF EVERYONE TO RECEIVE PROFESSIONAL LEGAL AID – AS
CONSTITUTIONAL GUARANTEE IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN**

S U M M A R Y

This article is devoted to consideration of content of legislative rendering legal aid to a regulation which has become too outdated and doesn't meet requirements of modern legal relationship. The new legislative foundation on the matter is at a stage of development and thus the theoretical research of essence of the right to legal aid is of great practical interest as results of this research that can be used while developing a legislative regulation of the matter.

HÜQUQ VƏ AZADLIQLARIN BƏRABƏRLİYİ PRİNSİPİNİN REALLAŞDIRILMASINDA YERLİ ÖZÜNÜİDARƏETMƏNİN ROLU

Açar sözlər: bərabərlik prinsipi, yerli özünüidarəetmə, hüquq və azadlıqlar; əhalinin özünüidarəetmə hüququ, əhalinin sosial təminatı, hüquqi tənziətmə, yerli təsərrüfat, sosial bərabərləşdirmə, bələdiyyələrin siyasi-hüquqi statusu

Ключевые слова: принцип равенства, местное самоуправление, права и свободы, право населения на самоуправление, правовое регулирование, местное хозяйство, социальное равенство, политико-правовой статус муниципалитетов

Keywords: the principle of equality, local self-government, rights and freedoms, the right of the population to self-government, legal regulation, local economy, social equality, political and legal status of municipalities

Ölkəmizdə köklü dəyişiklərin həyata keçirildiyi, dünya birliyinə inteqrasiyanın və vahid iqtisadi məkanın yaradılması prosesinin baş verdiyi, demokratik hüquqi dövlətin formalaşdırılması istiqamətində mühüm irəliləyişlərə nail olduğu indiki dövrdə bərabərlik anlayışının bir qədər də konkretləşdirilmiş izahının ortaya qoyulmasını zəruri hesab edirik. Bərabərlik prinsipinin terminoloji özü Azərbaçanın müasir hüquqi dövlət quruculuğuna qədəm qoyan dövlət kimi müəyyən edilməsinin əsasları ilə uzlaşır. Bu anlayışı bir qədər elmi baxımdan nəzərdən keçirək. Belə ki, əksər hallarda insanlar hüquqi bərabərliyi, yəni qanunla təsbit olunmuş hüquq və vəzifələrin hamı üçün eyni, belə demək mümkünsə, başlanğıc mövqedən bərabərliyi iqtisadi bərabərliklə qarışdırırlar. Hüquqi baxımdan məlumatlı olmayan geniş əhali kütləsi bərabərlik anlayışını yalnız əmlak bərabərliyi ilə bağlayır.

Onu da qeyd edək ki, sosial ədalət və bərabərlik məsələləri bizim cəmiyyətimiz üçün ənənəvi olaraq ağırlı problemlərdən sayılır. İnsanlar arasında bərabərlik ideyası Allah qarşısında hər kəsin bərabərliyi kimi dini ideyadan qaynaqlanmış və ədalətliyin hamı tərəfindən bərabər zəruri davranış ölçüsü kimi qavranılması şəklində öz təsdiqini tapmışdır. Bir çox mütəfəkkirlərin fikrincə, həqiqi azadlıq bərabərliyin hüdudlarındadır, bərabərliklə şərtləndirilir və məhz bu keyfiyyətdə o hüququn prinsipi qismində çıxış edir. Bərabərliyin özünə gəldikdə isə o, zərurət qarşısındakı bərabərlikdən və zəruri olanın bərabər qaydada yerinə yetirilməsindən ibarətdir (8, c.150).

Müasir dövrdə cəmiyyətimiz hüquqi islahatlaşmanın qarşısınıalmaz zərurəti ilə üz-üzədir. Hesab edirik ki, bu problemin effektiv həlli yolunda ilkin vəzifə cəmiyyətin legitimləşdirilməsi, yəni onun bütün həyatı fəaliyyətinin qanunun tələblərinə dinmədən tabe etdirilməsi olmalıdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 25-ci maddəsində ifadə edilmiş «qanun və məhkəmə qarşısında hamının bərabərliyi» insanların öz aralarında, cəmiyyətin müxtəlif təhtəsisemləri ilə münasibətlərində bütün həyatı fəaliyyət prosesi zamanı onları müşayiət edən, xüsusən də Azərbaycanın məhkəmə sistemində daxil olan bütün məhkəmələrdə mühakimə icraatının aparılmasının təməlinə duran başlıca konstitusiya prinsiplərdən biridir. Lakin

təəssüflə deməliyə ki, bəzi hallarda bu prinsipi pulun hakimiyyəti, tamahkar niyyətlər, məsuliyyətdən qaçmağa imkan verən qanunvericilikdəki boşluqlar və çoxlu sayda digər neqativlər üstələyir.

Bərabərliyi əsas etibarilə hüquqa aid edilən, hüquqi səciyyəyə malik olan anlam kimi dəyərləndirirlər. Hüquqi bərabərlik prinsipi şəxsiyyətin ona məxsus olan hüquqlardan nə dərəcədə istifadə etməsinin zəruri şərti qismində çıxış edir. Bütün müqəddəs dini kitablar, eləcə də ümumbəşəri dəyərləri özündə əks etdirən hüquqi aktlar bütün insanların öz ləyaqətləri və huquqları etibarilə azad və bərabər doğulduqlarını qeyd edirlər. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 29-cu maddəsinin 2-ci hissəsində göstəriləyi kimi, «Hər bir insan öz hüquq və azadlıqlarını həyata keçirərkən yalnız o məhdudiyətlərə məruz qala bilər ki, onlar müstəsna olaraq, başqalarının hüquq və azadlıqlarının lazımı qaydada tanınması və onlara hörmət edilməsinin təmin edilməsi və demokratik cəmiyyətdə əxlaq qaydalarının, ictimai asayişin və ümumi rifahın ədalətli tələblərinin ödənilməsi naminə qanunla müəyyən edilmişdir» (14). Hüquqi bərabərlik anlayışı ilə sıx bağlı olan prinsiplərdən biri özündə hüquqi tənziləmənin ümumi icazəverici məqamlarını əks etdirən «qadağan olunmayan hər şey yol veriləndir» prinsipidir. Əlbəttə ki, bu prinsipə uyğun olan tənziləmə başlıca olaraq mülki-hüquqi metodlarla həyata keçirilir və mahiyyət etibarilə hüquqi bərabərlik əsasında subyektlərə hüquqlara, dispoziitivliyə və təşəbbüslərə malik olmaq iqtidarlılığının verilməsi ilə xarakterizə olunur, hüquqi sərbəstlik əsasında hüquq münasibətlərinin müəyyənləşdirilməsini təmin edir.

Bərabərlik prinsipinin fəlsəfi anlamına gəldikdə, bu rəhbər başlanğıcla bağlı fəlsəfi lüğətdə “cəmiyyətdə insanların eyni vəziyyətini ifadə edən, bununla belə, müxtəlif tarixi dövrlərdə və müxtəlif təbəqələrdə çeşidli məzmunu malik olan anlayış” kimi danışılır (9, c.478). Bu məqamda demək olar ki, biz niyə əsrlərlə formalaşmış anlayışı indiki günümüzdə təhrif edirik? Bəlkə demokratiya istiqamətindəki söylərimiz kifayət deyildir? Çətin ki, elm sahələrində çalışan insanlardan başqa müasir dövrün belə mühüm problemi haqqında kimlərsə düşünmüş olsun.

Şübhəsiz ki, hər bir demokratik dövlətin təməlinə başlıca meyar öz vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarının realizəsi üçün əlverişli şəraitin yaradılmasıdır. Bu zaman meydana çıxan səmərəli dövlət quruluşu problemi elə hakimiyyət və idarəetmə sisteminin yaradılmasını tələb edir ki, bu məsələlər ən effektiv üsullarla həll edilmiş olsun.

Obyektiv olaraq elə problemlər mövcuddur ki, onlar yalnız ümumdövlət səviyyəsində mərkəzləşdirilmiş vasitə və resursların cəlb edilməsi yolu ilə həll edilə bilər. Belə problemlərə ərazi bütövlüyünün, müstəqilliyin təmin edilməsi, vahid hüquqi bazanın yaradılması, xarici siyasət və xarici iqtisadi münasibətlər sferasında dövlət siyasətinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi, əsas vətəndaş hüquq və azadlıqlarının konstitusion qaydada tanınması və təminatları, elm, təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə, mədəniyyət, hüquq qaydası, təhlükəsizlik və s. sahələrdə dövlət proqramlarının qəbulu və onların reallaşdırılması və s.-ni aid etmək olar. Bununla belə, sadalanan vəzifələrin əksəriyyətinin reallaşdırılması, əhəlinin müəyyən həyat səviyyəsinin təmini bütövlükdə dövlət tərəfindən deyil, vətəndaşların kompakt şəkildə yaşadıkları konkret ərazi birliklərində, yerli özünüidarəetmə orqanlarında, yəni bələdiyyələrdə həyata keçirilir.

Ərazi ictimai özünüidarəetmə təsisatları təşəkkül tapdığı andan etibarən müvafiq ərazidə məskunlaşan insanların həmin qurumların idarə olunmasında bərabər hüquqlu iştirakına əsaslanmışdır. Azərbaycanda yerli özünüidarəetmə sahəsində həyata keçirilən islahatlar təxminən 150 illik dövrü əhatə edir. Rusiya imperiyasının tərkibində olduğu dövrdə həyata keçirilən şəhər islahatları nəticəsində tətbiq edilən şəhər ictimai özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətinə, eləcə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə normativ hüquqi bazası formalaşdırılmaqla tətbiqinin reallaşdırılması istiqamətində xeyli iş görülən şəhər və zemstvo

islahatlarının mahiyyətinə dərindən nüfuz etdikdə onların ilk növbədə yerli səviyyədə əhalinin sosial ehtiyaclarının qarşılınması, onların maariflənməsi və tədricən onlara özünüidarə vərdişlərinin aşılınması, əldə edilən nemətlərdən bərabər şəkildə istifadəsi və s. kimi müxtəlif çeşidli məsələləri əhatə etdiyini sezmək olar. Bu baxımdan da qələmə aldığımız yazının imkan verdiyi çərçivədə yuxarıda haqqında danışdığımız bərabərlik prinsipinin yerli özünüidarəetmə səviyyəsində nə dərəcədə gözlənilməsi məsələsinə diqqət yetirək.

İlk növbədə ölkəmizdə formalaşdırılan və yerli özünüidarəetmə fəaliyyətini həyata keçirən bələdiyyələrin özlərinə münasibətdə bu prinsipin hansı səviyyədə yer alması məqamına aydınlıq gətirməyi zəruri hesab edirik.

Bələdiyyələrin hüquqlarının bərabərliyinin tanınması yerli özünüidarəetmənin təşkilinin universal konstitusion prinsiplərinin mahiyyətindən irəli gəlir və bələdiyyələrin öz aralarında və onların dövlət hakimiyyətinin yerli orqanları ilə qarşılıqlı münasibətlərində bərabərliyini ehtiva edir. Bununla belə, ölkəmizin müxtəlif regionlarında formalaşdırılan bələdiyyələrin hüquqi bərabərliyi onların inkişaf səviyyəsinin və potensialının bərabərliyi anlamına gəlməməlidir. Çünki onların imkanları və inkişaf səviyyəsi əksər hallarda və daha çox müvafiq ərazilərin xüsusiyyətlərindən, əhali sayından, təsərrüfatın formalaşmış mövcud quruluşundan, coğrafi vəziyyətdən və s.dən asılıdır. Sosial, iqtisadi, təsərrüfat, ərazinin relyefi, əhalinin sayı, iqlim baxımından müxtəlif regionlardan ibarət olan Azərbaycan üçün bələdiyyələrin formal-hüquqi bərabərliyi prinsipi müəyyən mənada kəskin səciyyə daşıyır.

Bu xüsusda başlıca prinsipal məsələlərdən biri bütün ölkə ərazisində, respublikamızın bütün bələdiyyələrində yerli özünüidarəetmənin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə (maddə 146) təminat verilmiş müstəqilliyi gözlənilməklə bütün əhalinin sosial nemətlərə bərabər qaydada əlçatanlığının təmin edilməsidir. Əlbəttə ki, burada göstərilən konstitusion dəyərlərin uzlaşdırılması məqsədilə ölkənin iqtisadi və siyasi sistemində islahatlaşma tədbirlərinin davam etdirilməsi olduqca zəruridir. Bununla yanaşı, qeyd etməliyik ki, sosial ədalətin iqtisadi inkişafın təmin edilməsi ilə uyğunlaşdırma cəhdləri müəyyən problemləri də meydana çıxara bilər.

Yerli özünüidarəetmənin müstəqilliyinin konstitusiya ilə tənzimlənməsi sistemli səciyyə daşıyır. Belə ki, yerli özünüidarəetmənin müstəqilliyini təsbit etsə də və onun müstəqil fəaliyyətinə təminat versə də, AR Konstitusiyası bu fəaliyyətin ictimai münasibətlərin ayrı-ayrı sferalarına, tərəflərinə münasibətdə təcürüatlarını əks etdirmir (1, 92c.). Bununla belə, həm konstitusion müddəaların, həm də yerli özünüidarəetmə ilə bağlı əsas qanunların məzmunundan da görüldüyü kimi, yerli özünüidarəetmənin maliyyə-iqtisadi müstəqilliyi maddi-təsərrüfat və vergi-büdcə sahəsində onun sərbəst fəaliyyətini ifadə edir ki, bu da bələdiyyələrin siyasi-hüquqi statusunun reallaşdırılması üçün lazımi maddi şəraitin təminatına yönəlmişdir.

Lakin onu da vurğulamaq lazımdır ki, bərabərləşdirmə ideyası digər dəyərlər üzərində üstün vəziyyətə də qoyula bilməz. Bərabərləşdirmə ictimai resursların hesabına həyata keçirildiyindən belə qənaətə gəlmək olar ki, bərabərliyə can atılması bəzi bələdiyyələrin xeyrinə digər bələdiyyələrdən böyük vəsaitlərin götürülməsinə gətirib çıxara bilər. Digər tərəfdən, ictimai vəsaitlərin ayrılmasının həcm etibarilə artması və eyni zamanda maliyyə yardımlarının ayrılması bələdiyyələrin özlərinin maddi imkanlarının və maliyyə bazasının daralması ilə nəticələnmə bilər ki, bu da sosial xidmətlərin göstərilməsi baxımından əhali qarşısında məsuliyyətin gerçək subyektinin dəyişməsinə yol açar. Bu baxımdan da elə ölçülüb-biçilmiş yanaşmaları tapmaq lazımdır ki, bir konstitusion dəyərin reallaşdırılması naminə digər dəyərin mahiyyətinə xələl gəlməsin. Ona görə də, bələdiyyələrin müstəqilliyi və bərabərlik prinsiplərinin hər birinin eyni anda fəaliyyətdə olması üçün bu dəyərlərin harmonizasiyası və balanslaşdırılmış şəkildə uzlaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu zaman maraqlar arasındakı ədalətli

kompromisin əldə olunması mexanizmləri işlənilib hazırlanmalıdır ki, adı çəkilən dəyərlərin hər biri müdafiə altında olsun.

Sosial bərabərləşdirmə məsələlərini həll edərkən qanunverici yerli özünüidarəetmənin sosial funksiyalarının həyata keçirilməsinin zəruri və kifayət edəcək səviyyədə iqtisadi-maliyyə şəraitini təmin etməklə, ərazi və maliyyə baxımdan bərabərləşdirilmənin müvafiq hüquqi mexanizmlərini müəyyən etməlidir. Qanunverici tərəfindən həm də dövlətin müəyyən etdiyi minimum sosial standartların gözlənilməsi şərti ilə yerli səviyyədə sosial məqsədlərin formalarını, qaydalarını, onlara nail olunma vasitələrini məntiqi mülahizə əsasında müəyyən etməyə imkan verən çevik tənzimləyici yanaşmalardan istifadə olunmasına səy göstərilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yerli özünüidarəetmə sahəsində aparılan tədqiqatlarda yerlərdə əhalinin sosial ehtiyaclarının həlli baxımından mühüm rol malik yerli təsərrüfat institutlarının mahiyyəti bələdiyyələrin iqtisadi əsasları haqqında məsələlərə münqar edilir ki, bu da başlıca olaraq həm elmi, həm də normativ müstəvidə əmlak münasibətləri ilə əlaqələndirilir. Belə ki, yerli təsərrüfat institutlarının sosial funksiyaları daha çox mülkiyyət məsələləri ilə bağlı olduğundan bələdiyyə mülkiyyətinin idarə edilməsi də daxil olmaqla bu sferada əsas rol bazar münasibətlərinə məxsus olur, yəni yerli təsərrüfat institutları gəlirlilik, iqtisadi effektivlik kimi prinsiplərə doğru istiqamət götürür. Bu zaman onların başlıca funksional-məqsədli təyinatı arxa plana keçir. Onların birgə fəaliyyətin təmini və əhalinin sosial tələbatlarının bilavasitə təminatlılığı kimi özünüidarəetmə demokratiyasının formalarından uzaqlaşması müşahidə olunur. Lakin yerli təsərrüfat həm əhalinin özünüidatışkilinin iqtisadi zəmini, həm də özünüidarəetmənin iqtisadi ekvivalenti kimi çıxış edir. İnsanların sosial-iqtisadi özünüidatışkili və özünürealizəsi, iqtisadi rifaha və çiçəklənməyə nail olunması, yaşam üçün əlverişli və rahat mühitin, eləcə də dayanıqlı inkişafın yaradılması məqsədilə onların müvafiq ərazidə abadlaşdırmanın, sosial məsələlərin, bütövlükdə həyati fəaliyyətin kompleks şəkildə düzənlənməsinə səy göstərmələri məhz bələdiyyə təsərrüfatı institutlarının formalaşdırılması və fəaliyyəti ilə əlaqələndirilir. Eyni zamanda insanın başlıca tələbatlarının ödənilməsi, həm də yerli cəmiyyətin müvafiq ərazinin əhalisinin, bütövlükdə xalqın sosial-iqtisadi inkişafında iştirakı üçün zəruri olan maddi baza da həmin institutlar tərəfindən təmin olunur.

Yerli birliyin hakimiyyətinin təşkilati-hüquqi ifadə forması qismində çıxış edən, eyni zamanda insanların sosial-iqtisadi, siyasi və digər hüquqlarının kollektiv reallaşdırma forması sayılan bələdiyyələrin yerli özünüidarəetmənin qarşısına qoyulan məqsədlər naminə, yəni əhalinin ehtiyaclarının təmini və dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa nail olunması üçün iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsi, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olma imkanları məhdudlaşdırılmamalıdır. Müəyyən əmlak münasibətlərində onların iştirakının məhdudlaşdırılması isə əhalinin normal yaşam tərzinin təmininə mane olmamalıdır. Çünki bu, bilavasitə insan hüquqları sferası ilə bağlı olan məsələlərdir. Konstitusion hüquqların məhdudlaşdırılması belə məhdudiyyətlərin konstitusiya qaydasında bəlli edilən məqsədlərinə tam uyğun olmalıdır. Konstitusiya ilə ifadə edilən məqsədlərə müvafiq surətdə bu və ya digər hüququn məhdudlaşdırılmasına yol verildiyi təqdirdə dövlət konstitusiya ilə mühafizə olunan dəyərlərin və maraqların balanslaşdırılmasını təmin etməklə və ifrata varmamaqla yalnız zəruri olan və həmin məqsədlərlə ciddi şəkildə şərtləndirilən tədbirlərdən istifadə etməlidir. İctimai maraqlar naminə hüquq və azadlıqların hüquqi baxımdan məhdudlaşdırılması yalnız konstitusiya dəyərlərin müdafiəsi üçün zərurət yarandıqda, ədalət prinsipinin tələbləri çərçivəsində, adekvat və dəyərlərin müdafiəsinə proposional şəkildə baş verdikdə bəraət qazana bilər.

Bu məqamda istərdim ki, hüquq və azadlıqların bərabərliyi prinsipinin yerli özünüidarəetmə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar nə dərəcədə gözlənilməsi problemi üzərində dayanacaq. Qeyd edək ki, yerli özünüidarəetmənin həyata keçirilməsi hüququ həm təbii, ayrılmaz,

həm də törəmə, verilmiş hüquq səciyyəsi daşıyır. Əgər bunlardan birincisinə yerli əhali, yerli birliyin hər bir üzvü malikdirsə, ikincisi onların tərəfindən seçilən orqanlara xasdır. Buradan da yerli özünüidarəetmə subyektlərinin bilavasitə belə fəaliyyətin həyata keçirilməsinin ayrılmaz, təbii hüququna malik ilkin subyektlərə və ilkin subyektlər tərəfindən müvafiq fəaliyyətin həyata keçirilməsi hüququnun verildiyi törəmə subyektlərə, yəni vətəndaşlar tərəfindən seçilən müvafiq nümayəndəli orqanlara ayrılmasını görmək olar. Bu zaman yerli özünüidarəetmənin bütün subyektlərinin hüquqları məzmunu və həyata keçirilmə üsulları baxımından bütün elementlərinin uzlaşdırıldığı və tarazlaşdırıldığı vahid bir sistem kimi diqqətə gətirilməlidir.

Son illərin elmi ədəbiyyatından bəlli olduğu kimi, yerli əhalinin hüquqi vəziyyətinin araşdırılması tədqiqatlarda fraqmentar, epizodik səciyyə daşıyır. Bu isə müəyyən dərəcədə cəmiyyətdə, siyasi sistemdə onun rolunun ənənəvi olaraq qiymətləndirilməməsində, onun iştirakı ilə münasibətlərin zəif şəkildə normativ tənzimlənməsi ilə əlaqədardır. Yerli əhalinin əsas subyekt olaraq özünüreallaşdırma imkanında ifadə olunan yerli özünüidarəetmə hüququ müvafiq ərazinin əhalisi tərəfindən yaradılan, öz üzvlərinin davranışının və həyatı fəaliyyətinin əsasını təşkil edən iqtisadi-maliyyə resurslar və mənəvi-əxlaqi dəyərlər şəkilində müəyyən zəminlərə əsaslanır. Yerli əhalinin yerli özünüidarəetmə hüququ onun özünütəminatının hüquqi təməlidir (4, c.87). Belə bir hüququn verilməməsi dövləti yerli birliyin tələbatları və maraqlarının təminatını öz üzərinə götürməsi və bununla da onun fəal şəkildə özünüreallaşdırması qarşısında keçilməz sədd qoyması ilə nəticələnir ki, bu da yerli özünüidarəetmə səviyyəsində bərabərlik prinsipinin pozulmasına gətirib çıxarır. Yerli özünüidarəetmə hüququnun məzmunu yerli hakimiyyətin əsas subyektı olan yerli əhaliyə müstəsna olaraq məxsus olan konkret səlahiyyətlərdən, fəaliyyət sferalarından ibarətdir.

Yerli özünüidarəetmə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi hüququ yerli birliyə məxsus olan digər hüquqları da – mülkiyyətə və özünün kifayət edəcək səviyyədə resurslarına malik olma və onların üzərində sərbəst şəkildə sərəncam vermə hüququnu; yerli vergiləri və yığımları müəyyən etmək hüququnu; yerli hakimiyyətin strukturunu və onun saxlanması üçün çəkilən xərclərin ümumi həcmi müəyyənləşdirmək hüququnu; yerli birliyin maraqlarının müdafiəsi hüququnu, yəni onların prosessual hüquqlarını; yerli əhəmiyyətli prinsipal məsələlərin həlli hüququnu əhatə edir.

Yerli birliyin konkret üzvünə – vətəndaşa gəldikdə isə onun hüquqlarından bir qismi qüvvədə olan qanunvericilikdə öz əksini tapsa da, digər qismi hələ də özünün təsbitini tapmamışdır. Qanunvericiliklə təsbit edilmiş belə hüquqlara vətəndaşın yerli özünüidarəetmə orqanlarına seçmək və seçilmək hüququnu, yerli rəy sorğusunda iştirak etmək hüququnu, yerli özünüidarəetmə orqanlarının və yerli inzibati aparatın fəaliyyəti haqqında məlumat almaq hüququnu, yerli rəy sorğusunun keçirilməsinin təşəbbüsçüsü qismində çıxış etmək hüququnu, yerli özünüidarəetmə orqanlarının vətəndaşların maraqlarına toxunan və onun hüquqlarını pozan aktlarından məhkəməyə şikayət etmək hüququnu, yerli özünüidarəetmə orqanlarına seçkilərin təşkili dövründə müəyyən edilmiş qaydada öz namizədlərini irəli sürmək hüququnu aid etmək olar (4, c.87-88).

Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, yerli inzibati ərazi vahidliklərinin sakinlərinin, məsələn, şəhər, rayon birliklərinin, qəsəbə, kənd, məhəllə, küçə sakinlərinin hüquqları hələ də öz normativ təsbitini tapmamışdır. Bu hüquqlar ya bələdiyyələrin seçilməsinə müncər edilir, ya da bütövlükdə bələdiyyələrin hüquqları ilə eyniləşdirilir ki, bu da yerli cəmiyyətin faktiki olaraq hakimiyyətin subyektləri sırasından çıxarılması anlamına gəlir. Bütün bunlar isə həqiqi xalq hakimiyyətinin təşəkkülü üçün ciddi maneə hesab olunur. Mahiyyət etibarilə xalqın, yerli cəmiyyətlərin hüquqlarının müxtəlif hakimiyyət və idarəetmə orqanlarına «keçirilməsi» ənənəsi

saxlanılır ki, bu da ilkin hakimiyyət subyektlərinin törəmə hakimiyyət subyektləri ilə qeyri-hüquqi olaraq əvəzlənməsini və ikincilərin birincilər qarşısında öz fəaliyyətlərinə görə məsuliyyətinin götürülməsini ifadə edir. «Bələdiyyələrin statusu haqqında» Azərbaycan Respublikası qanunu ilə müəyyən olunmuş bəzi qaydalar (məsələn, əhalinin yerli rəy sorğusunda iştirak etmək hüququ (m.26), yerli əhəmiyyətli məsələlərə dair bələdiyyə aktları yaratmaq təşəbbüsü göstərmək hüququ (m.29)) məsələni kökündən dəyişə bilmir, çünki, nə hüquqların sistemi tamamilə təsbitlənməyib, nə də onun realizə mexanizmləri müəyyənləşdirilməyib.

Qanunvericilik və yerli aktlar yerli özünüidarəetmə subyektlərinin hüquqlarının təsbiti zamanı ilkin subyektlərə, yəni yerli cəmiyyətə, vətəndaşa deyil, ikincilərə, xüsusən də yerli inzibati təsisatlara üstünlük verir ki, bu da yerli özünüidarəetmənin subyektlərinin hüquqları sistemində bir uyğunsuzluq yaradır və onun səmərəliliyi məsələsinə özünün adekvat təsirini göstərir. Yerli hakimiyyətin ikinci dərəcəli subyektlərinin arasında hüquqların bölüşdürülməsi də əsas etibarilə elmi cəhətdən əsaslandırılmış meyarlara söykənir.

Yerli hakimiyyətin hər bir subyektinin hüquqlarının həyata keçirilməsi bütövlükdə yerli özünüidarəetmənin hüquqi təminatlar sisteminin tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bu isə həmin subyektlər arasında səlahiyyət dairəsinin dəqiq bölgüsünün aparılmasını, subyektlərin qarşılıqlı fəaliyyətinin mexanizmlərinin, yerli özünüidarəetmənin reallaşdırılması üsullarının müəyyən edilməsini nəzərdə tutur.

Bununla əlaqədar qeyd edilməlidir ki, konstitusiyaya qanunvericiliyinin yerli özünüidarəetmənin bütün subyektlərinin hüquqlarının müdafiəsinin məhkəmə qaydasının gücləndirilməsinə istiqamətlənməsi son anda yerli cəmiyyətə adekvat olan tarazlaşdırılmış yerli özünüidarəetmə sisteminin formalaşmasına gətirib çıxara bilər.

AR Konstitusiyasının şəxsiyyət üçün məhkəmə müdafiəsinin təminatları haqqında 60-cı maddəsinin və 146-cı maddəsinin 5-ci hissəsinin, həmçinin «Bələdiyyələrin statusu haqqında» qanunun 50-ci maddəsinin mahiyyətinə görə məhkəmə müdafiəsi hüququnun subyektləri həm vətəndaşlar, həm də bələdiyyələr çıxış edirlər. Yəni, yalnız bələdiyyələrin, onların orqanları və vəzifəli şəxslərinin deyil, həm də vətəndaşların dövlət hakimiyyəti orqanlarının, dövlətin vəzifəli şəxslərinin, bələdiyyələrin, bələdiyyə orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin, eləcə də bələdiyyələrin yaratdıqları hüquqi şəxslərin, habelə ictimai birliklərin yerli özünüidarəetmənin hüquqlarını pozan aktları ilə əlaqədar məhkəməyə iddia vermək hüquqları qanunvericiliklə təsbit olunur. Lakin Konstitusiyanın 142-ci maddəsinin tələbinə əsasən yerli özünüidarəetmənin yalnız bələdiyyələr tərəfindən həyata keçirilməsi, vətəndaşlar üçün isə yerli özünüidarəetmə hüquqlarının həyata keçirilməsi ilə əlaqədar Konstitusiyada heç bir göstərişin nəzərdə tutulmaması ikincilərin bilavasitə yerli özünüidarəetməyə dair hüquqlarının məhkəmə müdafiəsindən söhbət açılmasını yersiz edir. Belə ki, insan və vətəndaşın əsas hüquqlarının əks etdirildiyi AR Konstitusiyasının xüsusi – ikinci bölməsində cəmiyyətin və dövlətin siyasi həyatında (m.54), vətəndaşların dövlətin idarə olunmasında (m.55) iştirak hüquqları, dövlət orqanlarına seçmək və seçilmək, habelə referendumda iştirak etmək hüququ (m.56), dövlət orqanlarına müraciət etmək, fərdi və kollektiv yazılı müraciət göndərmək, dövlət orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin, siyasi partiyaların, həmkarlar ittifaqlarının və digər ictimai birliklərin, habelə ayrı-ayrı vətəndaşların fəaliyyətini və işini tənqid etmək hüququ (m.57) müəyyən olunsada, göstərilən məsələlərlə bağlı yerli özünüidarəetməyə dair onların hansısa hüquqlarının olub-olmaması diqqətdən kənar qalmışdır. Yəni, ümumi halda yerli özünüidarəetməni həyata keçirən bələdiyyələr yerli hakimiyyəti təmsil etməklə özlərinin ərazisində yaşayan yerli əhalinin ümumi maraqlarını ifadə etsələr də, hüquq münasibətləri sferasına daxil olan zaman hüququn subyekti hesab olunurlar, başqa sözlə desək, ümumi maraq

xüsusi forma kəsb edir və bununla da, digər subyektlərin maraqlarından ayrılmış bir vəziyyətə gəlir (3, s.347). Bunun bariz nümunəsini bələdiyyə mülkiyyətinin hüquqi vəziyyətində daha aydın sezmək olar. Məhz bu baxımdan müasir dövrdə Azərbaycanda aparılan, lakin hələ də tam başa çatdırılmayan yerli özünüidarəetmə islahatlarının növbəti mərhələsində vətəndaşların yerli özünüidarəetməyə dair hüquqları ilə bağlı dəqiqləşdirmələr aparılmalı, Konstitusiya səviyyəsində bu məsələnin təsbitinə səy göstərilməlidir (3, s.347-348).

Belə bir problemin nəzərdən keçirilməsi zamanı qeyd etmək dazımdır ki, vətəndaşların yerli özünüidarəetmə ilə bağlı hüquqları elə vətəndaşlara aid ümumi hüquqların davamıdır, lakin müstəqil mənaya malikdirlər. Yəni konstitusiya hüquqları, əsas etibarilə, yerli səviyyədə reallaşdırılır və bu baxımdan da, yerli hakimiyyətinin təşkilinin xarakteri ümumilikdə insan hüquqlarının reallaşdırılmasının ciddi faktoruna çevrilir. Ona görə də, yalnız yerli özünüidarəetmə hüququ deyil, həm də vətəndaşların bütün əsas konstitusiya hüquqları, azadlıqları və vəzifələri, insan hüquqlarının bütün sistemi yerli özünüidarəetmənin həyata keçirilməsinin hüquqi əsası sayılır. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, insan hüquqlarının böyük əksəriyyəti yaşayış yeri üzrə, yerli səviyyədə reallaşdırılmalıdır. Belə bir reallaşdırma yoxdursa və yaxud bunun üçün zəruri şərait yaradılmamışdırsa, konkret hüquq əsas hüquq və yaxud konstitusiya hüquq kimi adlandırılmasından asılı olmayaraq, bəyanatdan başqa bir şey ola bilməyəcəkdir. Bu mövqedən çıxış edərək demək olar ki, insan hüquqlarının tam şəkildə həyata keçirilməsi uğrunda çalışmaq eyni zamanda insanın öz azadlığının daha səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi qaydası kimi yerli özünüidarəetmənin də təkmilləşməsinə nail olmağa bərabərdir.

Təəssüflə qeyd edilməlidir ki, yerli özünüidarəetmə fəaliyyətinin əsas subyektı sayılan yerli əhalinin bu sferada bilavasitə deyil, onun seçdiyi qurumlar vasitəsi ilə iştirakı hüquqların bərabərliyi prinsipinə də xələl gətirir. Bu baxımdan indiki şəraitdə əksər hallarda əhali yerli özünüidarəetmə orqanlarını yerlərdə dövlət hakimiyyətinin təmsilçiləri kimi qəbul edir və onlara həmin təsisatların səlahiyyətlərindən kənara çıxan tələblərlə müraciət edir. Belə tələblərin yerinə yetirilməsinin qeyri-mümkünlüyü də öz növbəsində son illərdə yerli özünüidarəetmənin həyata keçirilməsində əhalinin fəallığının xeyli aşağı düşməsinə gətirib çıxarmışdır. Bunu bələdiyyələrin üzvlərinin və onların başçılarının seçimində iştirak səviyyəsindən bəlli etmək olar. Özünüidarəetmənin digər formalarında əhalinin iştirakından isə demək olar ki, söhbət açmağa dəyməz.

Çatışmazlıqların aradan qaldırılmasının bir yolu yerli özünüidarəetmə islahatlarının davamı olaraq qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, müvafiq dəyişikliklərin aparılmasıdır, ikinci yolu əhalinin yerlərdə geniş hüquqi maarifləndirilməsi işinə diqqətin artırılmasıdır. Eyni zamanda yerli özünüidarəetmə orqanları yerli əhəmiyyətli vacib sosial-iqtisadi məsələlərin müzakirəsi ilə bağlı ictimai dinləmələrin hazırlanması və keçirilməsi işinə yanaşmalarını, münasibətlərini dəyişdirməlidirlər. Bələdiyyələrin inkişaf proqramlarının, yerli büdcə layihələrinin və büdcələrin icrası ilə bağlı hesabatların müzakirəsinə daimi olaraq yerli sakinlər və vətəndaş cəmiyyətinin institutları cəlb olunmalı, əhaliyə yerli özünüidarəetmə orqanlarının planları və fəaliyyəti haqqında kifayət qədər məlumat verilməlidir. Bunun üçün isə yerli özünüidarəetmənin həyata keçirilməsində əhalinin mövqeyinin aydınlaşdırılması, ən mühüm yerli əhəmiyyətli məsələlər üzrə qərarların qəbulu zamanı müvafiq mövqe və yanaşmaların nəzərə alınması məqsədilə əhalinin iştirakının müxtəlif formalarından, xüsusən də vətəndaşların yığıncaqlarının, yerli rəy sorğularının keçirilməsi, məhəllə komitələrinin, müxtəlif assosiasiyaların, xeyriyyə təşkilatlarının yaradılması və s. kimi qanunvericiliklə təsbit olunmuş, lakin hələ də işlək vəziyyətdə olmayan formalardan daha fəal istifadə olunması zəruridir. Yəni, həm Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında, istərsə də yerli

özünüidarəetmə ilə əlaqədar qəbul olunan çoxsaylı qanunlarda və qanun qüvvəli aktlarda müəyyənləşdirilən imkanlardan bu fəaliyyətin effektiv şəkildə həyata keçirilməsi üçün istifadə olunmasına səylər artırılmalıdır.

Sonda onu da qeyd edək ki, bütövlükdə mənafelərin uzlaşdırılması bir o qədər sadə məsələ olmasa da, həm yerli özünüidarəetmə orqanlarının, həm əhalinin, həm də vətəndaş cəmiyyətinin çoxsaylı institutlarının qarşılıqlı marağı və fəal addımları nəticəsində hüquqi və sosial-iqtisadi bərabərliyin təmin edilməsi istiqamətində müsbət nəticələr əldə etmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (2002, 2009 və 2016-cı illərdəki dəyişiklik və əlavələrə). Bakı: "Hüquq yayın evi", 2018, 92 s.
2. Bələdiyyələr haqqında hüquqi sənədlər toplusu. Bakı: Qanun, 2008, 676 s.
3. İsmayılov X.C. Azərbaycanca yerli özünüidarəetmənin normativ hüquqi əsasları (qenezisi və təkamülü). Bakı: Elm və təhsil, 2011, 496 s.
4. İsmayılov X.C. Yerli özünüidarəetmə subyektlərinin hüquqi statusu məsələsinə dair//«Hüquq elminin müasir problemləri: Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin yeni tendensiyaları» mövzusunda Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi, Azərbaycan Respublikası İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) Aparatı və AMEA-nın Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu tərəfindən təşkil edilmiş IV Respublika elmi-nəzəri konfransın materialları (6-7 may). Bakı: «Təknur», 2014, s. 86-89.
5. Гражданин, закон и публичная власть / Институт законодательства и сравнительного правоведения при правительстве РФ. М.: Норма, 2005, 367 с.
6. Матузов Н.И. Актуальные проблемы теории права. Саратов, 2003, 510 с.
7. Салохин Н.П. Самоуправление: социальные, онтологические и гносеоло-гические аспекты. Омск: Изд-во ОмГТУ, 2011, 358 с.
8. Соловьев В.С. Собрание сочинений. В 10 т. Т. 7 / Под ред. и с примеч. С.М. Соловьева и Э.Л. Радлова. 2-е изд. СПб.: Просвещение, 1911–1914, 527 с.
9. Философский словарь. Под ред. И.Т.Фролова. М., 2001, 719 с.
10. Юридический энциклопедический словарь / гл. ред. О.Е. Кутафин. М., 2003, 558 с.
11. Яковлев В.Ф. Гражданско-правовой метод регулирования общественных отношений. Свердловск, 1972 (2013), 212 с.
12. <http://hrlibrary.umn.edu/euro/Rets122.html>
13. <https://president.az/articles/4017>.
14. <https://www.coe.int/az/web/compass/the-universal-declaration-of-human-rights-full-version>.

X Ü L A S Ə

Bərabərlik prinsipi şəxsin ona məxsus olan hüquqlardan istifadə etməsinin zəruri şərtidir. Ümumiyyətlə hüquqa zidd olmayan hər hansı hərəkətin seçim azadlığı üçün dövlətin, şəxsiyyətin və cəmiyyətin mənafeləri çərçivəsində maksimum icazəlilik olmalıdır. Belə yanaşma qanuna itaətkar vətəndaşların leqal konstruktiv fəaliyyətinə də imkan açacaqdır. Burada həlledici meyarlar olaraq ictimai fayda, ziyana yol verilməməsi və mənəvi-sosial normalara uyğunluq çıxış edir. Məqalədə hüquq və azadlıqların bərabərliyi prinsipinin mahiyyətinə diqqət çəkilir və yerli özünüidarəetmə səviyyəsində bərabərlik prinsipinin gözlənilməsi ilə bağlı məsələlər araşdırılır.

Хайям Исмаилов
профессор кафедры теории и истории
государства и права БГУ, д.ю.н.

**РОЛЬ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В РЕАЛИЗАЦИИ ПРИНЦИПА
РАВЕНСТВА ПРАВ И СВОБОД**

Р Е З Ю М Е

Принцип равенства является необходимым условием реализации человеком своих прав. В целом свобода выбора любого действия, не противоречащего закону, должна иметь максимальную допустимость в интересах государства, личности и общества. Такой подход позволит законопослушным гражданам вести легальную конструктивную деятельность. Решающими критериями в таком подходе являются общественная польза, отсутствие вреда и соответствие моральным и социальным нормам. В статье уделяется внимание на сущность принципа равноправия прав и свобод, и исследуются вопросы, связанные с соблюдением принципа равноправия на уровне местного самоуправления.

Khayyam Ismayilov
Baku State University Faculty of Law
Professor of the Department of History and Theory
of State and Law Doctor in Law

**THE ROLE OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN THE IMPLEMENTATION OF
THE PRINCIPLE OF EQUALITY OF RIGHTS AND FREEDOMS**

S U M M A R Y

The equality principle is a necessary condition for a person to exercise his rights. In general, the freedom to choose any action that does not contradict the law should have maximum admissibility in the interests of the state, individuals and society. This approach will allow law-abiding citizens to conduct legal constructive activities. The decisive criteria in this approach are social good, absence of harm and conformity to moral and social norms. In this article the attention to essence of a principle of equality of the rights and freedom is paid and are researched the questions connected with observance of a principle of equality at level of local self-government.

Намик АЛИЕВ

Руководитель кафедры международных отношений
и внешней политики Академии государственного управления
при Президенте Азербайджанской Республики,
д.ю. н., профессор

МОСКОВСКИЙ И КАРССКИЙ ДОГОВОРЫ 1921 ГОДА КАК ПРАВОВАЯ ОСНОВА ГОСУДАРСТВЕННОГО УСТРОЙСТВА ЮЖНОГО КАВКАЗА

Ключевые слова: *Московский договор, Карсский договор, Южный Кавказ, Карабах, геноцид, Нахчыван, Иреван, переселение армян, Заншезур, Батум*

Açar sözlər: *Moskva müqaviləsi, Qars müqaviləsi, Cənubi Qafqaz, Qarabağ, soyqırım, Naxçıvan, İrəvan, ermənlərin köçürülməsi, Zəngəzur, Batum*

Keywords: *Treaty of Moscow (1921), Treaty of Kars, South Caucasus, genocide, Nakhichevan, Irevan, relocation of Armenians, Zangezur, Batumi*

Созданное в 1918 году в результате террористической деятельности на Южном Кавказе, молодое армянское государство, очень быстро забыло о своих обязательствах при создании – отказаться от территориальных претензий к своим соседям, в том числе на Нагорный Карабах. Однако этого не произошло. Некоторые исторические свидетельства.

Леонард Рамсден Хартвилл записал воспоминания этнического армянина Оганеса Апресяна о событиях после революции 1917 года в России: «После некоторого затишья снова увидел Шушу. В тюркском квартале города не осталось ничего, кроме груды камней. Все дома сожжены, а их хозяева убиты. Такая же ситуация была и в тюркских кварталах Ханкенди... В Баку армяне с помощью англичан захватили большой нефтяной город, где истребили 25.000 человек тюркского населения» [1].

Этнический армянин, научный работник А. Лалаян в 1936 году писал: «Представители дашнаков, собрав вокруг себя большое количество вооруженных добровольческих отрядов, беспощадно рубили женщин, детей, стариков и инвалидов на тюркских территориях, где шла война» [2].

К 1920-1921 годам армянской республикой были четко обозначены новые претензии на ближайшую перспективу: на Карсскую область – к Турции, на Нахчыван – к Азербайджану и на часть Тифлисской губернии – к Грузии. Несколько подробнее об этом ниже.

Создание независимых республик в Грузии и Азербайджане не вызывало никаких проблем. Однако создание на Южном Кавказе армянского государства явилось результатом геополитических игр Запада, чем воспользовалась Россия. Запад настаивал, на создании армянского государства на территории Восточной Анатолии. Кемалистская Турция категорически высказалась «против». Более того, она пригрозила воен-

ными действиями в случае принятия каких-либо действий и выдвинула предложение о создании армянского государства за счет исторической территории Азербайджана, земель бывшего Иреванского ханства. Запад предложил Азербайджану принять соответствующее решение, в противном случае ставился вопрос о признании азербайджанской государственности. Азербайджан вынужден был принять эти условия. Кстати, в 1918 году 26 и 28 мая соответственно Грузинский и Азербайджанский Национальные Советы принимают решения о создании соответствующих республик. Армянский Национальный Совет 28 мая 1918 года, не дожидаясь решения Азербайджанского Национального Совета о передаче земель бывшего Эриваньского уезда с целью создания армянского государства, объявляет о создании первой на Кавказе независимой Армянской Республики.

29 мая Азербайджан под нажимом внешних сил передал в числе других земель под столицу Армянской республики также и город Эривань (Иреван) – бывшую столицу Иреванского ханства [См.: 3].

Вынесенное 28 мая 1918 года Армянским Национальным Советом решение о создании "на территории российской Армении независимой Республики Армения в составе территорий бывших Эриванской губернии и Карсской области Российской империи" делает передачу Иревана под столицу Республики Армения юридически неправомочным актом. Это решение было принято до того, как свой вердикт о передаче армянам столицы Иреванского ханства огласил Азербайджанский Национальный Совет. Это, как известно, произошло 29 мая.

Но это не самый главный аргумент, свидетельствующий о том, что с правовой точки зрения Иреван де-юре так и остался принадлежать Азербайджану. Само решение Азербайджанского Национального Совета (Протокол № 3 от 29 мая 1918 года) является априори недействительным. Принималось оно, во-первых, под сильным давлением западных стран, в присутствии на этих территориях армянских бандитских формирований, устроивших там тотальный террор в отношении неармянского населения. А, во-вторых, сам документ свидетельствует, что голосование о передаче Иревана армянам было либо сфальсифицировано, либо принято с нарушениями.

Достаточно взглянуть на цифры.

В заседании принимает участие лишь 18 членов Совета из 28-ти, что составляет менее 65 процентов, т.е. менее двух третей, обязательных при вынесении судьбоносных решений. Из 18 голосуют "за" 16 членов Совета, что и того меньше. И, наконец, самое главное: при 18 присутствующих, согласно Протоколу в голосовании "приняло участие" 20 членов Совета ("против – один, воздержавшихся – трое"). Интересная арифметика, не так ли?

Все это делает данный документ юридически ничтожным, и у Азербайджанской Республики есть все основания признать захват и последующее владение Армянской Республикой столицей Иреванского ханства городом Иреван незаконным. Да, Азербайджанский Национальный Совет 29 мая 1918 года передал город Иреван под столицу вновь создаваемого армянского государства, но эта передача является юридически ничтожной.

Парламенту Азербайджана необходимо дать политическую оценку решению собрания Азербайджанского Национального Совета (Протокол № 3 от 29 мая 1918 года), признать его не имеющим правовой силы и учитывать это в дальнейшей политике

ПРОТОКОЛ №3

Заседания Мусульманского Национального Совета

г. Тифлис

29 мая 1918 г.

Председатель   Гасанбек Агаев
Секретарь   М.Махсудов

Присутствовали: 1) Ф.Х.Хойский; 2) М.Ю.Джафаров; 3) М.Б.Гаджинский; 4) Ал.Б.Махмудбеков; 5) Ф.Б.Кочарлинский; 6) Дж.Мелик-Еганов; 7) Р.Б.Векилов 8) Г.Б.Шахтагинский; 9) Ах.Ахундов; 10) М.К.Мамедбеков; 11) А.Шейхуль-Исламов; 12) М.Магеррамов; 13) Х.Б.Хасмамедов; 14) Дж.Б.Гаджинский; 15) С.А.Агамалов; 16) Шарифов.

На открытии заседания член Совета Ф.Х.Хойский докладывает Совету о результатах переговоров представителей Совета с представителями Армянского Национального Совета по поводу границы территории Азербайджанской и Армянской Федераций. Ф.Х.Хойский закончил свой доклад сообщением, что для образования Армянской Федерации им нужен политический центр, а таковым после отхода Александрополя к Турции может быть только Эриван, а потому уступка Эривани армянам, сказал Хойский, является неизбежной.

По этому вопросу высказались Х.Б.Хасмамедов, М.Ю.Джафаров, Шейхуль-Исламов (последний от имени партии "Гуммет"), М.Магеррамов (от имени Соц.Мус.блока), которые признают уступку Эривани армянам исторической необходимостью, неизбежным злом. Голосование по этому вопросу дало следующие результаты: за уступку Эривани подается 16 голосов из 28 общего числа: против - один; воздержавшихся - трое.

Затем ставится на обсуждение вопрос об образовании с армянами конфедерации. Затем после краткого обмена мнениями этот вопрос ставится на голосование. Такой порядок будущего устройства Азербайджана и Армении Советом принимается единогласно. Далее член Совета Ф.Х.Хойский вносит предложение о включении в состав Национального Совета Теймурбека Макинского путем кооптации, что Советом принимается единогласно.

Председатель /подпись/ Гасанбек Агаев
Секретарь /подпись/ М.Махсудов

ГЛААР, ф.970, оп.1, д.1, лл.51, 52 (копия)

Протокол о передаче армянам Иревана

Претензии на Нахчыван. Переселившиеся туда столетие назад, в основном из Персии, армяне никогда не составляли там большинства. Согласно камеральному описанию Армянской области генерала Мерлини за 1830 год, в Нахичеванской провинции (сюда не входили Шарур и Ордубад) проживало 30.507 человек, из которых 17.138 человек являлись мусульманами, 2.690 человек – коренными армянами, 10.625 человек –

армянами, переселёнными из Персии и 27 человек – армянами, переселёнными из Турции [См.: 4, с. 635-638].

В результате имперской политики по переселению армян из Ирана и Турции на Южный Кавказ численность армян в Нахчыване и других мусульманских района Иреванской губернии невиданно возросла. Несмотря на это, численно азербайджанцы значительно преобладали и составляли большинство. В 1917 году в Нахчыване 62,5 % населения составляли азербайджанцы, а 36,7 % – армяне (в 1828 году только 14 %) [См.: 5, с.103]. Перманентная агрессия дашнаков в отношении Араз-Тюркской республики на территории Нахчывана, Карсской республики на территории Турции делала актуальной необходимость призвать армян к выполнению международных обязательств совместными усилиями заинтересованных государств, созданию прочных границ в регионе Южного Кавказа.

Сегодня историки могут говорить о двух британских попытках отделения Нахчывана от Азербайджана в 1919 году. Перманентными были и попытки отторгнуть от Азербайджана Зангезур.

Таким образом, страны региона оказались перед необходимостью урегулировать назревшие вопросы, закрепив достигнутые позиции в деле независимости.

Московский договор между РСФСР и Турцией был заключен 16 марта 1921 года [См.: 6]. Договор, состоявший из преамбулы, 16 статей и трех приложений, был подписан после длительных обсуждений и основательной работы по подготовке его текста. Процесс его подготовки начался открытием российско-турецкой конференции 26 февраля 1921 года. Первоначально стороны планировали подписание военного договора. Однако ход переговоров Георгия Чичерина с турецкой делегацией подвел стороны к подписанию договора о дружбе и братстве, при этом основной задачей переговоров и конференции было обеспечение долговременного мира, благодаря четкой делимитации границ в регионе.

Именно поэтому Договор начинается важной с точки зрения правотворческой техники статьей, закрепляющей положения, что «каждая из договаривающихся сторон соглашается в принципе не признавать никаких мирных договоров или иных международных актов, к принятию которых понуждалась бы силою другая из Договаривающихся сторон. Правительство Российской Социалистической Федеративной Советской Республики соглашается не признавать никаких международных актов, касающихся Турции и не признанных Национальным Правительством Турции, представленным ныне ее Великим Национальным Собранием» [6].

В центре этого двустороннего договора вопросы принадлежности и установления границ двух южно-кавказских регионов: Батума и прилегающих территорий, а также Нахчыванского региона.

Статус Нахчыванского региона и вопросы его территориальной подчиненности явились одним из важнейших вопросов, обсуждавшихся 10-16 марта 1921 года на сессиях конференции, проведенной Комиссией по подготовке проекта текста Московского договора.

С турецкой стороны в обсуждениях участвовали Юсуф Кемаль-бей, Народный Комиссар по Народному Хозяйству Великого Национального Собрания Турции, депутата Кастамони в том же Собрании, доктор Риза Нур-бей, Народный Комиссар по Просвещению Великого Национального Собрания Турции, депутат Синопа в том же Собрании и Али Фуад-паша, Чрезвычайный и Полномочный Посол Великого Национального Собрания Турции, член от Ангоры в Великом Национальном Собрании. С российской сто-

роны – Георгий Чичерин, Народный Комиссар по Иностранным Дела́м и член Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета, и Джелал-Эддин Коркмасов, член Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета.

Конференцию открыл Чичерин, сделав историческое заявление, что Россия навсегда отказывается от вековых притязаний царизма на турецкие территории.

Вынесение вопроса о принадлежности Нахчывана на обсуждение конференции стало возможным, благодаря усилиям турецких дипломатов. К этому времени Нахчыван находился под контролем турецкой армии, которая фактически спасла местное население от поголовного уничтожения со стороны зверствовавших там банд армянских дашнаков.

Поэтому вопрос был поставлен турецкими дипломатами следующим образом. Турецкая армия контролирует эту территорию на момент переговоров. Она туда вошла, чтобы спасти азербайджанское население от истребления. Население региона принимает турецкую армию и власть, турецкую опеку. Несмотря на это, если Азербайджан возьмет на себя обязательство не передавать права на эту опеку третьему государству, то Турция готова передать эти территории под опеку Азербайджана. Вопрос нашел принципиальную поддержку российской стороны, однако Россия, сославшись на то, что получить согласие государства, не участвовавшего в переговорах (Азербайджана – Н.А.) достаточно сложно, предложила передать Нахчыван Азербайджану на правах автономии.

Синтез российской формулировки «Нахичеван будет связан с Азербайджаном и станет пользоваться автономией под его покровительством» с турецкой – «...при условии, что Азербайджан не уступит этого протектората никакому третьему государству» вылился в содержание части 1 статьи III Договора: «Обе договаривающиеся стороны согласны, что Нахичеванская область в границах, указанных в приложении I (С) настоящего Договора, образует автономную территорию под протекторатом Азербайджана, при условии, что Азербайджан не уступит сего протектората третьему государству» [6]. Кстати, нигде не написано, что он может сделать это через 100 лет.

Достаточно интриг было и вокруг Батума, на который также совершенно безосновательно претендовала дашнакская армянская республика. Но они не могли быть достаточно серьезными, поскольку территория тогдашней Армянской республики даже не граничила с Аджарией.

В результате переговоров Турция передала Батум Грузинской ССР на условиях статьи II Договора: «Турция соглашается уступить Грузии суверенитет над портом Батумом и территорией, лежащей к северу от границы, указанной в статье первой нынешнего Договора и составляющей часть Батумского округа, при условии, что 1) население местностей, указанных в настоящей статье, будет пользоваться широкой местной автономией в административном отношении, обеспечивающей каждой общине ее культурные и религиозные права, и население будет иметь возможность установить земельный закон, соответствующий его пожеланиям; 2) Турции будет обеспечен свободный транзит всяких товаров, отправляемых в Турцию или из нее, через Батумский порт, беспошлинно, без учинения каких-либо задержек и без обложения их какими-то ни было сборами, с предоставлением Турции права пользоваться Батумским портом без взимания за то специальных сборов» [6].

Во время российско-турецких переговоров 1920–1921 годов большевики, представлявшие, наряду со своими, уже и интересы большевистских режимов Азербайджана, Армении и Грузии, вели переговоры с Турцией Ататюрка. В результате, по итогам Московского договора 1921 года Турция передала только что провозглашенной Грузинской ССР Батум, Армянской ССР – Александрополь (нынешний Гюмри), а Азербайджанской

ССР – Нахчыван. Карсская область Турции осталась там, где и находилась всегда – в составе Турции, как это и было подтверждено Александропольским договором между Турцией и дашнакской Арменией от 2 декабря 1920 года. Кстати, за Армянской ССР осталась также вся остальная территория, переданная этим договором, но появились и новые территориальные приобретения: горы Агбаба и Гызылдаш. Таким образом, договоры 1921 года явились новым этапом расширения первого армянского государства на Кавказе, приобретения новых земель.

Рассматриваемый договор явился точкой отсчета, которая позволила странам начать все двусторонние отношения, как бы, «с чистого листа». Содержание статьи VI, декларирующее, что «обе договаривающиеся стороны признают, что все договоры, до сего времени заключенные между обеими странами, не соответствуют обоюдным интересам. Они соглашаются, поэтому, признать эти договоры отмененными и не имеющими силы. Правительство Российской Социалистической Федеративной Советской Республики заявляет, в частности, что оно считает Турцию свободной от всяких к нему денежных или иных обязательств, основанных на международных актах, ранее заключенных между Турцией и царским правительством», обозначило новый этап российско-турецких отношений [6].

20 июля 1921 года договор ратифицируется российской стороной, а 31 июля того же года – Великим Национальным Собранием Турции [См.: 7, с. 604].

Договор имел срок действия 25 лет, но в 1946 году он был пролонгирован и действует по настоящее время. Ни о каком его столетнем сроке в тексте договора и речи нет.

Московский договор между РСФСР и Турцией явился важным шагом в урегулировании многосторонних и многоуровневых отношений на Южном Кавказе. Однако политики сторон четко понимали, что полное урегулирование ситуации на Южном Кавказе невозможно без участия Азербайджана, Грузии и молодой Армении. Это убеждение привело их к необходимости проведения конференции, подобно Московской, но с участием трех южно-кавказских государств. В этот раз она была созвана на территории Турции, в городе Карс.

26 сентября 1921 года открылась Карсская конференция.

Карсский договор 13 октября 1921 года [8] – это международный договор о дружбе между Азербайджанской Советской Социалистической Республикой (образована 28 апреля 1920 года), Армянской Советской Социалистической Республикой (образована 29 ноября 1920 года), Грузинской Советской Социалистической Республикой (образована 25 февраля 1921 года) – с одной стороны и Турцией (в границах Национального Турецкого Пакта от 28 января 1920 года) – с другой. Договор был заключен при участии РСФСР (Российской Советской Федеративной Социалистической Республики) 13 октября 1921 года в городе Карс (Турция) на конференции, созванной в соответствии с Московским договором между РСФСР и Турцией от 16 марта 1921 года. Первоначальные попытки Турции заключить отдельные договора с каждым из южно-кавказских государств не увенчались успехом.

Азербайджанскую сторону в работе конференции представлял народный комиссар рабоче-крестьянской инспекции, председатель Нахчыванского ревкома Бехбуд Шахтагинский. Грузинскую ССР на конференции представляли нарком по военным и морским делам Шалва Элиава и нарком по иностранным делам и финансам Александр Сванидзе. С армянской стороны участвовали нарком иностранных дел Асканаз Мравян и нарком внутренних дел Погос Макинцян.

Правительство Великого Национального Собрания Турции представляли командующий Восточным фронтом Кязим Карабекир паша, товарищ министра общественных работ Мухтар бек и полномочный представитель Турции в Азербайджане Мемдух Шевкет бек. От РСФСР на конференции участвовал полномочный представитель советской России в Латвии Яков Ганецкий.

Договор состоит из преамбулы, 20 статей и трех приложений.

Последний абзац преамбулы договора свидетельствует, что лица, подписавшие Карсский договор, были уполномочены на то своими Правительствами, и представленные ими свидетельства об этом были в «надлежащей и законной форме».

Участники договора в соответствии с частью первой статьи 1 договора брали на себя обязательство с момента подписания соглашения признать аннулированными и утратившими силу любые многосторонние и двусторонние договора договаривающихся сторон и третьих государств, касающиеся территорий Южного Кавказа, которые составляют предмет настоящего соглашения. Под действие статьи подпадают также все договоры, заключенные между правительствами, осуществлявшими ранее (т.е. вне зависимости от срока давности) суверенитет над территорией договаривающихся сторон, и касающиеся означенных территорий.

Под действие вышестоящего положения не подпадает Московский договор между РСФСР и Турцией, заключенный в Москве 16 марта 1921 года. Объясняется это тем, что Карсский договор распространил на страны Южного Кавказа основные положения Московского договора, предусматривавшего меры по установлению торговых отношений и регулированию финансово-экономических вопросов, добавив к ним ряд статей об облегчении перехода границы жителями пограничной зоны, предоставлении им права пользования пастбищами, расположенными по другую сторону границы и др.

Вышеперечисленными положениями нивелируется вся армянская истерика по поводу того, что договора 1921 года не учли волю армянского народа. Карсская конференция для того и собиралась, а Карсский договор для того и подписывался, чтобы была учтена воля в том числе и армянского народа. Все остальные аргументы – просто армянские фейки.

Важное, и даже принципиальное значение, имеет на сегодняшний день статья 2 Карсского договора. Ее первые две части гласят: «Договаривающиеся Стороны соглашаются не признавать никаких мирных договоров или иных международных актов, к принятию которых понуждалась бы силою одна из договаривающихся сторон.

В силу этого Правительства Социалистических Советских Республик Азербайджана, Армении и Грузии соглашаются не признавать никаких международных актов, касающихся Турции и непризнанных Национальным Правительством Турции, представленным ныне ее Великим Национальным Собранием» [8].

А это значит, что если одно из государств-участниц договора в силу каких-либо обстоятельств, экономических, политических, военных и др. окажется в ситуации, когда ему может быть навязан какой-либо договор помимо его воли, то все другие субъекты настоящего договора не будут признавать навязанное соглашение, т.е. будут считать его юридически ничтожным. Таким образом, нератифицированный Севрский договор, о котором в нарушение Карсского договора рассуждают в Республике Армения, мифический договор «о признании независимости Нагорного Карабаха», который мечтали навязать Азербайджану помимо его воли, являются изначально юридически ничтожными, и все попытки во имя армянских мифов разрушить существующую международно-правовую систему являлись и являются деструктивными, противоречащими устремлениям миро-

вого сообщества, международному праву, ведущими к конфликтам и широкомасштабной войне, как минимум в регионе.

Как уже подчеркивалось выше, важнейшими в Московском договоре были положения, которые разрешали некоторые спорные территориальные вопросы. Так, например, в статье III этого соглашения предусмотрено, что Нахчыван является автономной республикой Азербайджана и никогда не может быть переподчинен власти третьей страны. Выступая в Великом Национальном Собрании, министр иностранных дел Турции Юсуф Кемаль заявил: «Нахчыван находится под протекторатом Азербайджана с условием, что он будет входить в компетенцию азербайджанской администрации. В случае, если будут произведены какие-нибудь изменения в пользу Армении, мы оставляем за собой право противостоять этому» [9, р. 227].

Признавая и подтверждая положения статьи III Московского договора, субъекты Карсского договора в статье 5 закрепляют, что «Турецкое правительство и советские правительства Азербайджана и Армении соглашаются, что Нахичеванская область в границах, указанных в приложении III настоящего договора образует автономную территорию под покровительством Азербайджана» [8].

Следует обратить внимание, что к согласию о создании Нахчыванской автономии приходят три действующих правительства: Турции, Азербайджана и Армении. Участие турецкого правительства в диспозиции этой статьи свидетельствует о том, что Турция выступает непосредственным гарантом Нахичеванской автономии в составе Азербайджана. Помимо этого, подпись представителя РСФСР под всем соглашением свидетельствует о признании Россией этого факта со всеми вытекающими из этого последствиями.

Ни о какой «временной передаче Нахчывана» или «временном правлении в Нахчыване» и речи нет! Те, кто об этом говорит, желает ввергнуть Республику Армения в очередную войну: повоевали за Карабах, теперь повоюйте за Батум, Джавахетию и Нахчыван!

В статье III Московского договора в качестве особого условия образования Нахчыванской автономии оговаривается то, что «Азербайджан не уступит сего протектората никакому третьему Государству». Кроме того, в этой же статье было указано, что в «образующей треугольник зоне Нахчыванской территории включенной между тальвегом Аракса, а на западе линией, проходящей через горы Дагна (3829) – Вели-Даг (4121) – Багарзик (6587) – Кемурлу-Даг (6930), линия границы указанной территории, начинающаяся от горы Кемурлу-Даг (69303), переходящая через гору Сорай-Булак (8071), станцию Арарат и оканчивающаяся у скрещения Кара-Су с Араксом, будет исправлена Комиссией, состоящей из делегатов Турции, Азербайджана и Армении».

В договоре имеются также статьи, регламентирующие правовой статус иностранцев, обладающих гражданством одной из договаривающихся сторон (ст.11); режим наиболее благоприятствуемой нации к гражданам каждой из Договаривающихся сторон, пребывающим на территории другой стороны (ст.12); вопросы пересечения гражданами договаривающихся стран границ, выбора страны проживания, отбытия воинской повинности (ст.13) и др.

Страны также договорились: о заключении в шестимесячный срок со дня подписания настоящего договора специального соглашения о беженцах войн 1918-1920 г., о полной амнистии гражданам другой стороны за преступления и проступки, совершенные вследствие войны на Кавказском фронте, а также о том, что Договаривающиеся стороны согласны в двухмесячный срок со дня подписания настоящего Договора взаимно

осуществить водворение на родину бывших военных и гражданских пленных, остающихся на территории одной из сторон (ст.ст.14, 15, 16).

Договор был подписан в пяти экземплярах. Как и всякий международный договор Карсский договор подлежал ратификации, т.е. утверждению его полномочными органами государств-участниц. Обмен ратификационными грамотами состоялся в г. Иреване 11 сентября 1922 года.

Первым Карсский договор ратифицировала Азербайджанская ССР (3 марта 1922 года), вслед за ней Великое Турецкое Национальное Собрание (17 марта 1922 года), затем Армянская ССР (20 марта 1922 года) и, наконец, Грузинская ССР (14 июня 1922 года).

Договор вступил в силу 11 сентября 1922 года, после обмена ратификационными документами в Иреване. Срок действия договора не был оговорен, а это значит, Карсский договор вообще не имеет срока, он вечный, как вытекает из текста документа. Поэтому и действует по настоящее время.

Итоги двух договоров:

– армяне лишились возможности «приватизировать» шесть вилайетов Восточной Анатолии;

– Нахчыван остался территорией Азербайджанской Республики;

– В те годы Зангезур, никогда ни входивший в состав Армении, и восточный берег озера Гейча, ныне ставшего Севаном, принадлежали Азербайджану, но они были подарены Республике Армения уже в советские годы.

– В 1918 году Азербайджан уступил «первой республике» столицу Иреванского ханства – Иреван – в обмен на отказ от претензий на Карабах и прекращение агрессии и насилия в отношении азербайджанцев, «мирное сосуществование». Республика Армения и армяне этого условия договора не выполнили, что предоставляет Азербайджану право отказаться от выполнения этого договора;

– Грузия подарила Республике Армения права на Лори, однако территориальные претензии к Грузии со стороны армян не прекращаются;

– Несмотря на то, что молодое армянское государство взяло на себя обязательства по неприкосновенности Карсского договора, поползновения армян на территории соседей носят перманентный характер.

Советская историография всегда положительно оценивала рассматриваемые договоры, поскольку они являлись важным шагом в закреплении российского влияния на Южном Кавказе, утверждения созданного за 2-3 года до них первого армянского государства на Южном Кавказе, а также легитимизацию столетнего переселения армян на азербайджанские земли [См.: 10; 11; 12]. Однако при этом Союз ССР не всегда соблюдал эти договора в части, касающейся азербайджанских интересов. Так, как известно, на территории, провозглашенной Карсским договором Нахчыванской автономией, была создана Нахчыванская ССР. После создания СССР, 16 июня 1923 года в результате изменений в политическом и административном устройстве Нахчывана вместо ССР была создана Нахчыванская область. Только лишь 9 февраля 1924 года справедливость, а также политическое и административное устройство Нахчывани были восстановлены, и создана Нахчыванская Автономная Советская Социалистическая Республика [См.: 8, с. 20].

Расширение Республики Армения за счет Нахчыванских территорий в советский период. После подписания Карсского договора, несмотря на создание Нахчыванской Автономной Советской Социалистической Республики в составе Азербайджанской ССР, Армянская ССР под различными предлогами уклонялась от выполнения многих его статей и вела работу по присоединению Нахчывана к своей территории.

Руководство Советского Азербайджана оказалось неспособным противостоять этим поползновениям армян. Вследствие этого уже в 1929-1931 гг. часть территории Нахчыванской АССР вопреки договору и воле азербайджанского народа, незаконно была передана Армянской ССР. В числе этих территорий, составлявших в целом 657 кв. км, находились села Гурд Гулаг, Хачик, Хорадиз Шарурского округа, села Агбине, Агхач, Алмалы, Даг Алмалы, Итгыран, Султанбей Нахчыванского округа, населенные пункты Мегри и Бугакар, часть села Килит Гарчиванского сельсовета Ордубадского округа. Помимо этого в эти же годы часть территорий вокруг сел Садарак и Кярки Шарурского округа, а также населенные пункты Алдере, Лехваз, Астазур, Ньюведи и др. были присоединены к территории Армянской ССР. В 1980-е годы процесс передачи земель Армянской ССР был продолжен. Ей была передана часть земель сел Котам и Килит Ордубадского района. В 1991 году вооруженными силами Республики Армения было захвачено село Кярки [См.: 13, s. 315].

Таким образом, после подписания Карсского договора в течение 70 лет Советской власти под давлением и попустительстве Москвы были переданы и захвачены Армянской ССР 15% территории Нахчыванской АССР, определенной этим договором.

Думается, что настало время вернуть эти территории Азербайджану.

Армянские «мечты». К сожалению, в последнее время некоторые круги Республики Армения, не сбавляя свои агрессивные устремления, выступают с инициативой расторжения этих договоров. Армянские идеологи аргументируют «абсурдные пожелания» тем, что ни Московский, ни Карский договоры не входят в число документов ООН.

Глупость подобной аргументации, рассчитанной на обывателя, очевидна. Во-первых, отсутствие регистрации договора в Секретариате ООН еще не означает его недействительности. А во-вторых, регистрация международных договоров в ООН начала осуществляться только после ее создания в 1945 году, т.е. в момент заключения Московского и Карсского договоров ООН просто не существовало. Тогда существовала дискредитировавшая себя Лига наций, но и в нее Советский Союз вступил лишь в 1934 году.

Помимо этого, Республика Армения сегодня признает себя правопреемницей Армянской ССР, как это вытекает из Декларации независимости Армении от 23 августа 1990 года [См.: 14], где сказано: «Республика Армения обладает правом на долю национального богатства СССР, в том числе – золотого запаса, алмазного и валютного фондов» (ст.7). А значит, ни о каком непризнании подписи под Карским договором, который закрепил положения Московского договора, и речи быть не может.

Претензии армян на Нахчыван в современных условиях не представляются серьезными, потому что стремление противостоять Турции и Азербайджану в военном отношении и отобрать у них эти территории представляется совершенно нереальным, а для добровольной мирной передачи нет никаких ни исторических, ни правовых оснований. За всем этим скрыта завуалированная цель. Московским и Карским договорами определена граница между Турцией и Грузией. Особо оговаривается статус Аджарии с Батумом и Джавахетского региона, включенных в территорию Грузинской ССР. Республика Армения и сейчас не особенно признает принадлежность Джавахетии и Батума Грузии. Именно поэтому армянская сторона всячески затягивает начало процесса демаркации армяно-грузинской границы. Денонсация этих договоров с учетом грузино-российских отношений открывает для Республики Армения возможности реализации своих претензий к Грузии и приобретения этих земель.

Наличие Московского и Карсского договоров – счастье для Республики Армения, получившей свою государственность. Только враги армянской государственности могут

сегодня ставить вопрос об отказе от этих договоров. Если в Республике Армения когда-нибудь (о чудо!) добьются от России и Турции денонсации Московского договора, объявят о своем выходе из Карсского договора и непризнании границ, определенных в 1921 году, то последствия этого могут стоить армянам государственности. Будет утеряна правовая база существования Республики Армения на землях Кавказа.

Отказ от Московского и Карсского договоров не будет означать возвращения к нератифицированному и не вступившему в силу Севрскому договору и создания «Западной Армении» на турецких землях, как об этом мечтает армянство. Это будет означать, что земли, которыми Азербайджан и Грузия «скинулись», чтобы создать первое в истории «хайское государство», будут возвращены этим странам мирным или, скорее всего, военным путем.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Хартвилл, Л.Р. Таковы люди. Азербайджанские события 1918–1922-х годов в воспоминаниях одного армянина. – Индианаполис (США): Боббс Мерил компани, 1928
2. Лалаян, А. О резне в 1918–1920-х годов. Революционный Восток (Москва), 1936, №2-3
3. ГАППОДАР, ф.970, оп. 1, д. 1, л. 51
4. Шопен, Иван. Исторический памятник состояния Армянской Области в эпоху ея присоединения к Российской Империи. – Санкт-Петербург: Типография Имперской Академии Наук, 1852
5. Köçərli, Tofiq. Naxçıvan: uydurmalar və tarixi həqiqətlər. – Bakı: Təknur, 2005. – 170 s.
6. Московский договор. – <http://www.genocide.ru/lib/treaties/19.htm>
7. Документы внешней политики СССР. Том III. – Москва, 1959
8. Карсский договор (на азербайджанском, русском, турецком и французском языках). Составитель и автор предисловия Хусамеддин Мамедов (Гараманлы). – Баку: АзАтаМ, 2004. – 82 с.
9. Turkish Grand National Assembly, Closed session. Minutes, Анкара, 1985, т. II
10. Моисеев, П. П., Розалиев, Ю. Н. К истории советско-турецких отношений. – Москва, 1958
11. Аралов, С. И. Воспоминания советского дипломата. – Москва, 1961
12. Миллер, А. Ф. Турция. Актуальные проблемы новой и новейшей истории. – Москва, 1983
13. Musayev, İsmayıl. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). – Bakı, 1996
14. Декларация независимости Армении от 23 августа 1990 года – <https://www.gorby.ru/userfiles/armenia.pdf>

Р Е З Ю М Е

В статье рассматриваются исторические Московский и Карсский договоры 1921 года в качестве правовой основы государственного устройства Южного Кавказа. Автор доказывает нелегитимность на сегодняшний день передачи армянам для создания государства исторически азербайджанского города Иревана. Раскрывается абсурдность притязания армян на Нахчыванский регион.

**Namiq Əliyev,
AR Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının
beynəlxalq münasibətlər və xarici siyasət kafedrasının müdiri,
h.e.d., professor**

1921-ci il Moskva və Qars müqavilələri Cənubi Qafqazın dövlət quruluşunun hüquqi əsasıdır

X Ü L A S Ə

Məqalədə, 1921-ci ilin tarixi Moskva və Qars müqavilələri Cənubi Qafqazın dövlət quruluşunun hüquqi əsası kimi təhlil olunur. Müəllif tarixi Azərbaycan şəhəri İrəvanın ermənlərə dövlətin yaradılması üçün verilməsini bugündə qeyri-leqitim olduğunu sübut edir. Ermənlərin Naxçıvan diyarına iddialarının ağıla sığılmazlığı açıqlanır.

**Namiq Aliyev
Head of international relations and foreign policy department
of Academy of Public Administration under the President
of the Republic of Azerbaijan, doctor of juridical sciences, professor**

Moscow and Kars treaties of 1921 as the legal basis for the state structure of the South Caucasus

S U M M A R Y

The article focuses on the historical Treaty of Moscow (1921) and Treaty of Kars (1921) that are viewed as a legal basis of statehoods in the contemporary South Caucasus. The author proves the illegitimacy of the transfer of the historical Azerbaijani city of Irevan to Armenia, in order to create this state. Also discussed: the ludicrous nature of the claims of Armenians to the Nakhichevan region.

QANUN VƏ HÜQUQUN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Açar sözlər: *Hüquq nəzəriyyəsi, cəmiyyət və dövlət, siyasi-hüquqi fikir, hüququn hökmranlığı, qanunun aliliyini, hüquqi dövlət, hüquqi qanun*

Ключевые слова: *теория права, общество и государство, политико-правовая мысль, торжество права, верховенство закона, правовое государство, правовой закон*

Keywords: *theory of law, society and state, political and legal thought, rule of law, rule of law, rule of law, rule of law, legal law*

Hüquq və qanunun qarşılıqlı əlaqəsi: problemə yanaşmalar. Həm hüquqi fikir tarixində, həm də onun müasir inkişafında hüquq və qanun həmişə əsas anlar qismində qalmışlar. Hüquq və qanunun qarşılıqlı əlaqəsinə hüquq nəzəriyyəsi və hüquq fəlsəfəsinin problemi kimi baxılır. Eyni zamanda, sırf idraki əhəmiyyətlə yanaşı, bu məsələlər daim mühüm ideya-siyasi səslənməyə malik olmuşlar.

Həm hüquqa, həm də qanuna, onların cəmiyyət həyatındakı roluna və yerinə baxışlar dəyişmiş, bu anlayışlar ətrafında ideoloji diskussiyaların məzmununda dəyişiklik əmələ gəlmiş, onların formaları yenilənmiş və zənginləşmiş, dəlillər əriyib yox olmuş, keçmiş mübahisələr unudulmuş və yeni, lakin bütövlükdə hüquq və qanunun qarşılıqlı əlaqəsi bir mövzu kimi öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Bu da təbiidir, çünki söhbət mahiyyət etibarilə siyasi-hüquqi fikrin cəmiyyətin və dövlətin inkişaf qanunauyğunluqları, habelə insanların davranışını tənzimləyən normaların təbiəti və xarakteri, bəşəri qarşılıqlı münasibətlərdə azadlıq və ədalətin mənası haqqında təsəvvürlərlə bağlı, təməlli kateqoriyalar barəsində gedir.

Hüquq və qanunun qarşılıqlı əlaqəsi, onların eyniləşdirilməsi və ya bir-birinə qarşı qoyulması, hüquqi həyatda qanunun real təsiri haqqında mübahisələr indiyə qədər aktual olaraq qalmaqda davam edir. “Hüquqi qanun” və “qanuni hüquq”, “qeyri-hüquqi qanun” və “qeyri-qanuni hüquq” kimi hadisələrin mümkün mövcudluğu haqqında məsələlər mübahisəli olaraq qalmaqdadır. “Hüquq qanuna bərabərdir”, “hüquq qanundan yüksəkdir”, “qanun hüquqa bərabər deyil”, “qanun hüquqdan yüksəkdir” anlayışlarının qarşılıqlı əlaqə bağlılıqları da eyni dərəcədə diskussiyalıdır. Sxolastik disputlar sivilizasiyaların çoxaspektli inkişafının dövlətin quruluş və idarəçilik formalarının bir-birini əvəz etməsinin reallıqları ilə daha geniş miqyas alır.

Problemə yanaşmalardakı fərqlərin mahiyyəti özünü aşağıdakı iki aspektdə təzahür etdirir:

- 1) problemin həllinə terminoloji yanaşma;
- 2) ümumanlayışlı yanaşma.

Birinci halda hüquq dilində, yəni məhdud və geniş mənada hüquq və qanun başa düşülməsini fərqləndirmək vacibdir.

Qanun, hər şeydən əvvəl, hüququn müəyyən formasının, məhz yüksək hüquqi qüvvəli normativ-hüquqi aktın öz adından ibarətdir. O, bilavasitə xalq tərəfindən, yaxud nümayəndəli orqan tərəfindən xüsusi prosedur qaydada qəbul olunur, şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin ən

mühüm həyatı tərəflərini tənzimləyir. Bununla yanaşı o, hüququn mənbələrinin iyerarxiyasında onun sisteminə başçılıq edən akt kimi təzahür edir (1, 237).

Qanuna həm də normativ-hüquqi aktların bütün məcmusunu əks etdirən toplayıcı anlayış kimi baxılır. Görkəmli rus hüquq filosofu Y.N.Trubetskoy (1920) yazırdı: “Sözün geniş mənasında qanun dedikdə, adətən, dövlət hakimiyyətinin birbaşa göstərişi ilə yaradılan hər cür hüquq norması başa düşülür”. Məhdud mənada isə qanun “hər bir hüquqi təşkilatın hüquqi nüfuzu həddində müəyyən edilən yüksək normadır”.

Belə sərhədləşdirmə bu gün də müxtəlif hüquq sistemlərində qorunub saxlanır. Belə ki, ingilis-amerikan hüquq ənənələri məhkəmə qaydasında müdafiə edilməli olan hər hansı yazılı və ya yazılmamış norma kimi geniş mənada qanunu (a law), habelə statut, parlament aktı, yaxud, ümumiyyətlə, qanunvericilik aktı (legislation) kimi məhdud mənada qanunu (enacted law) fərqləndirir.

Qanunun bütün hüquq normalarını ümumiləşdirən kateqoriya qismində fərqləndirilməsi, əgər hüquq qanunun yalnız pozitiv təşkiledicisi kimi başa düşülsə, “qanun” və “hüquq” anlayışlarının eyniləşdirilməsinə gətirib çıxarır. Zira, hüquq da müxtəlif izahlara malik olan çoxcəhətli hadisədir. Ona obyektiv və subyektiv, rəsmi və qeyri-rəsmi, təbii və pozitiv hüquq kimi baxıla bilər.

“Hüquq” anlayışının çoxsaylı təfsirləri içərisində onun aşağıdakı ən mühüm interpretasiyalarını fərqləndirmək olar:

- 1) hüquq sosial subyektə məxsus olan müəyyən imkandır;
- 2) Hüquq cəmiyyətdə dövlət hakimiyyəti tərəfindən müəyyən edilən və müdafiə olunan ümumməcburi davranış qaydalarının məcmusudur (sistemidir);
- 3) Hüquq müəyyən sosial hadisələrin qiymətləndirilməsi, həqiqiliyin və gerçəkliyin göstəricisidir.

Hüquq yalnız alim-hüquqşünasların axtarışları və təsəvvürlərində mövcud, onların hüququn başa düşülməsinə fəlsəfi-metodoloji və digər yanaşmalarından asılı olan heç də mücərrəd anlayış deyildir. “Hüquq” anlayışından ictimai münasibətlərin hansı sferasında istifadə edilməsindən asılı olaraq, onun ümumi və fərqləndirici cəhətlərə malik olan fəlsəfi, psixoloji, tarixi və digər təsirini vermək olar. Bu da hüququn öyrənilməsi üçün istifadə edilən elmi tədqiqatların və vasitələrin predmet xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Hüququn hər bir təfsiri onun yalnız müəyyən tərəfini (xüsusiyyətini) və aspektlərini əks etdirir. Belə təfsirlər hansı hüququn ayrıca nəzəri istiqamətin predmeti olması dərəcəsinə aparılır. Ona görə də ancaq bütün hüquqi izahların inteqrasiyalaşdırılması bütöv ictimai hadisə kimi hüququn xarakteristikasını əks etdirməyə qadirdir. Zira, bu halda da hüququn dərinə dərk edilməsi bütövlükdə ictimai elmlərin inkişaf səviyyəsindən asılıdır (2, 66).

Hüquq və qanun müasir hüquq elmində. Hüququn mahiyyətinə müxtəlif yanaşmalarla əsaslandırılan nəzəriyyələr onun başa düşülməsində aşağıdakıları fərqləndirir:

- 1) hüququn legitcəsinə başa düşülməsi – bu, hüququ ölkədə qayda və qanuları təkbaşına yaranan, onları tətbiq edən ali hakimiyyət daşıyıcısının əmri ilə əlaqələndirilir;
- 2) hüququn sosioloji cəhətdən başa düşülməsi, yəni hüquq hüququ tətbiqetmənin qərarları ilə eyniləşdirilir;
- 3) hüququn materialistcəsinə başa düşülməsi – bu, hüququn iqtisadi cəhətdən hökmran olan sinfin qanunda ifadə olunan iradəsi kimi təsdiq edilir;
- 4) hüququn sosial-etik cəhətdən başa düşülməsi, yəni hüquq düzgün və qeyri-düzgün ölçü kimi, ədalət vasitəsi ilə izah olunur.

Hüququn başa düşülməsindəki fərqlərin əsasında hüququn özündəki iki başlanğıcın – təbii və pozitiv hüququn qarşıdurması dayanır.

Təbii hüquq. Təbii hüquqa “pozitiv hüquqdan əvvəlki” hüquq kimi, bütün digər növbəti hüquqyaratmalara “sadiq” olmuş hüquq qismində baxılır. Ona görə də təbii hüquq “universal hüquqi prinsip”dən ibarətdir. Bu nöqtəyi-nəzərdən bütün bəşəri qanunların əsasında qanunvericilik aktlarının ədalətliyini və əxlaqiliyini müəyyənləşdirən dəyərli həqiqətlər durur. Təbii hüququn qanunun qiymətləndirilməsi meyarı olması da buradan meydana çıxır. Təbii hüquq qanunun əxlaqi preroqativi olmalı, olmadıqda isə həmin qanundan imtina etməlidir. Beləliklə, təbii hüquq nəzəriyyəsinin nümayəndələri qanuna münasibətdə hüququn hökmranlığını, onun qeyd-şərtsiz prioritetə malik olduğunu müdafiə edir.

Pozitiv hüquq. Pozitiv hüquq dövlət hakimiyyəti tərəfindən ictimai tələbatların varlığının qorunması üçün yaradılan hüquqdur. Pozitiv hüquq tərəfdarlarının fikrincə, bu hüquq prioritetdir, o, “universal həqiqəti” rədd edir. Pozitiv hüquq bəşəri inkişafın təcrübəsi tərəfindən qanunda formalaşdırılan, uzun sürən ictimai özünütəkmilləşdirmənin ümumiləşdirilmiş nəticəsindən ibarət olan hüquqdur. Hüququn normativist məktəbi mövqeyindən dövlət ədalətsiz davrana, rəftar edə bilməz. Hans Kelzen (1881-1973) yazır: “Əgər dövlət öz mahiyyətinə görə məcburiyyət aparatıdırsa, bu ona görə belədir ki, o da hüquq qaydasıdır və onun bütün zahiri təzahürləri ancaq hüquqi aktlar ola bilər”. “Hüquq” və “qanun” anlayışlarına belə yanaşma zamanı həmin anlayışlar eyni cür anlaşılır, qavranılır, çünki onlar cəmiyyətdə suveren hakimiyyət tərəfindən nizamlamanın, yəni qanunun hökmranlığının prioritetliyindən irəli gəlir.

İngilis-amerikan hüquq fəlsəfəsi ənənələrinin görkəmli nümayəndəsi Herbert Xartin (1907-1992) bu halda hüquqi pozitivizmin banisi C.L.Ostini yenidən frazalaşdıraraq göstərdiyi kimi, hər bir ölkənin qanunları “suverenin verdiyi, yaxud suverənə tabe olan, itaət edənlərin” ümumi əmrlərindən ibarət olacaqdır (3, 235).

Yeni liberal-hüquqi nəzəriyyə. Müasir hüququ dərk etmə təbii-hüquqi istiqamətin və hüquqi pozitivizmin tərəfdarları arasında hüquqla qanunun qarşılıqlı əlaqəsinin müəyyənləşdirilməsində uzunmüddətli diskussiyanı nəzərə alaraq, daha çox hüququn “yeni liberal-hüquqi” nəzəriyyə adlandırılan üçüncü nəzəriyyəyə doğru meyl edirlər.

Bu mövqeyin formalaşmasında Harvad universitetinin professoru və müasir ingilis-amerikan hüquqi fikrinin aparıcı nümayəndəsi Ponaldd Dvorkin (1931– 2013) məhsuldar işlər görmüşdür. Onun fikrincə, qanuna münasibətdə insanın lazımi hüquqlara malik olmasına dair ideyanı düzgün hesab etmək olmaz. Müəllif burada qanun dedikdə, qanunverici (dövlət hakimiyyəti) tərəfindən verilən qanunu nəzərdə tutur. İlk hüquqlar isə dövlətlə, yəni onun qanunları ilə ziddiyyətdədir. Lakin digər tərəfdən təkcə ona daxil edilmiş hüquq normalarını deyil, konstitusiyaya əsaslanan hüquqi prinsipləri (qanunların təfsiri zamanı) də nəzərə almaq lazımdır. Hakimlər isə qanunları keçmişə deyil, ədalət prinsipinə əsaslanmaqla qəbul etmişdir.

Hüququn aşağıdakı komponentlərdən ibarət olduğunu hesab etmək təklif olunur:

- 1) “qanunvericiliyəqədərki hüquqi hadisələr” – bu, mahiyyətinə görə qanunvericiliyin əxlaqi-dəyərli əsasından ibarət olan təbii hüquqdur;
- 2) “qanunvericilik” – dövlət-təşkilati cəmiyyətdə yaradılan normativ massiv;
- 3) “postqanunvericilik hüquqi hadisələri” – qanunun hüququn subyektləri tərəfindən praktiki olaraq həyata keçirilməsi (4, 125).

Beləliklə, hüquqa qarşılıqlı əlaqəli elementlərdən, yəni təbii hüquqdan, pozitiv hüquqdan və subyektiv hüquqdan ibarət çoxcəhətli sosial hadisə kimi baxılır. Hüququn məzmunu cəmiyyətin inkişafı ilə müəyyənləşir, bu məzmunu normativ formanın verilməsi isə dövlət tərəfindən həyata keçirilir. Buradan da hüquq və qanunu fərqləndirən formula meydana çıxır: hüquq cəmiyyət, qanun isə dövlət tərəfindən yaradılır. Hüquq cəmiyyəti təşkil edən zəkanın (zəkaların) intellektual əməyinin bəhrəsi, qanun isə dövlət hakimiyyətinin, yəni qanunverici orqanın məhsuludur. Ona görə də qanuni hüquq deyil, hüquqi (legitim) qanun haqqında danışmaq, fik-

rimizcə, daha məqsədəuyğun olardı. Çünki qanun hüququn deyil, hüquq ilk başlanğıcda qanunun yol göstərəni, bələdçisi olmuşdur.

Hüquqi dövlət və hüquqi qanun. Deməli, hüquq və qanun məzmun və forma kimi bir-birilə vəhdət təşkil edir. Onların arasındakı qarşılıqlı əlaqə daimidir: qanuna çevrilməmiş hüquqi məzmun gerçəkləşdirmə təminatlarına malik olmur və buna görə də onun hüquqa çevrilməsi çətindir. Dövlət hakimiyyətinin özbaşınalığını da əks etdirən qanunlara da qeyri-hüquqi qanunlar kimi baxıla bilər, çünki onlar özündə məzmunu deyil, formanı (“formal hüququ”) ehtiva edirlər. Hüquqa qanunun keyfiyyət meyarı kimi baxıla bilər. Qanun isə qanunun özünün ifadə formasının əsası olmağa xidmət edir.

Belə qarşılıqlı əlaqə harada təsbit edilir? Xatırladılan qarşılıqlı əlaqəyə cavab verə bilən yalnız bir hakimiyyət strukturu var ki, o da hüquqi dövlətdir. Məşhur alman filosofu və hüquqşünası İmmanuil Kantın (1724-1804) tərifinə görə, məhz hüquqi dövlət “hüquqi qanunların rəhbərliyi altında çoxsaylı insanların ittifaqidir” (5, 99).

Hüquqi dövlət dedikdə, hüquqa və qanunun aliliyinə əsaslanan, hakimiyyət onun bölgüsü vasitəsi və insan hüquqlarının prioriteti ilə həyata keçirən demokratik dövlət başa düşülür.

Hüquqi dövlətin ən səciyyəvi əlaməti hüququn hökmranlığıdır. Belə ki, hüquqi dövlətdə bütün dövlət qərarları subyektlərin, o cümlədən də dövlətin özünün hüquq bərabərliyini, habelə hüququn bütün subyektlərinin fəaliyyətinin konstitusiyaya və ölkənin bütün ərazisində birbaşa qüvvəsi olan qanunlara tabeliyini nəzərdə tutan qanunun aliliyini təmin etməklə, legitim əsasa malik olmalıdır. Deməli, hüququn hökmranlığı və qanunun aliliyi hüquqi dövlətin ən səciyyəvi xüsusiyyəti kimi bir-biri ilə sıx, qırılmaz vəhdət təşkil edən mühüm amildir (6, 198).

Hüquqi dövlət – bu, eyni zamanda siyasi hakimiyyətin praktiki təşkili və müəyyən fəlsəfi-hüquqi nəzəriyyədir. C.Lokk və Ş.Monteskye üçün hüquqi dövlət ideyası praktikada monarxın hakimiyyətinin məhdudlaşdırılmasından ibarət idi. Belə məhdudlaşdırmaya dövlət hakimiyyətinin cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin əlində cəmləşməsi yolu ilə nail olunurdu. Hüquqi dövlətdə insan hüquq və azadlıqları müxtəlif hüquq institutları vasitəsilə qorunur, qanuni mənafelər ancaq məhkəmə qaydasında müdafiə olunur. Hüquqi dövlətdə azadlıq dedikdə, şəxsiyyətin dövlətdən asılı (sırf hüquqi mənada) olmadığı şəxsi azadlıq başa düşülür (7, 236).

Hegelin hüquq fəlsəfəsi təliminə uyğun olaraq gerçəklik insan varlığının müəyyən formalarında ağılın praktiki realizəsindən ibarətdir. Onun fikrincə dövlət də hüquqdur. O özündə ən abstrakt hüquqları – şəxsiyyəti, ailəni və cəmiyyəti ehtiva edən hüququn bütün sistemini təşkil edir. Hegel daha çox inkişaf etmiş həqiqi azadlıq kimi dövlətin, ilk növbədə hüquqi dövlətin adını çəkirdi. Bununla belə, mütəfəkkir demokratik seçkilərin əleyhinə çıxırdı. Vətəndaş cəmiyyətinin təbəqəsi öz birliyini qoruyub saxlamaqla, siyasi təbəqə səviyyəsinədək yüksəlməlidir. Qanunvericilik hakimiyyəti iki palataya bölünür. Palatalardan biri majorat sahibkarlarının və rəhbərlik prinsipi üzrə, digəri isə sənaye təbəqəsinin korporasiyaları tərəfindən formalaşdırılır. Təbəqə nümayəndəliyinin vəzifəsi ümumi işlərin həllini yaxşılaşdırmaqdan deyil, ictimai rəyi formalaşdırmaqdan ibarətdir. Bununla da Hegel bəyan edirdi ki, “dövlət məmurlar ordusu tərəfindən idarə olunur və hamının üzərində monarxın şəxsi qərarı durur... (7, 240)”

Göstərilənlərə istinadən hüquqi dövlətin aşağıdakı əsas prinsiplərini qeyd etmək olar:

- 1) ictimai həyatın bütün sferalarında hüququn hökmranlığı və qanunun aliliyi;
- 2) insanın, vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının reallığı və özgəninkiləşdirilməməsi;
- 3) dövlətin şəxsiyyət, şəxsiyyətin isə dövlət qarşısında qarşılıqlı məsuliyyəti;
- 4) hakimiyyət bölgüsü (hakimiyyətin qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti budaqları);
- 5) qanunun həyata keçirilməsi üzərində nəzarətin səmərəli formalarının olması.

Nəzərə almaq zəruridir ki, hüquqi dövlətə dair bütün konsepsiyalar müxtəlif dövlət-hüquqi idealardan ibarətdirlər və bunun da sayəsində elmi statusdan məhrumdurlar. Həmin konsepsiyalar insanları müəyyən məqsədlərə nail olmağa yönəldən mayaklardan ibarətdirlər və onlara müəyyən dəyərli seçimlər etməkdə kömək edirlər.

İnsan hüquq və azadlıqlarına əməl edilməsi hər bir demokratik hüquqi dövlətin və sağlam ictimai həyatın zəruri şərtidir. Bu, məqsəd deyil, yalnız şərtidir. İnsan özünü yaşadığı müəyyən mədəniyyət çərçivəsində hüququn subyekti qismində ancaq həqiqi mənada realizə edə bilər. İnsan, vətəndaş hüquq və azadlıqları təbii deyillər və elə bu mənada da pozitiv hüquqa qarşı dururlar. İnsan, vətəndaş hüquq və azadlıqları sosial, öntropoloji-kommunikativ fenomenlərdir. Yəni onlar insanın sosial təbiətindən ayrılmazdırlar. İstənilən hüquq sosial fenomen kimi eyni zamanda da “təbii” fenomendir, çünki bu hüquq cəmiyyətin təbiəti ilə müəyyən olunur. Bu hüquq həm də pozitiv hüquqdur, belə ki, o, təsbit edilmiş hüquqdur.

Hüquqi dövlətdə hüquqi qanun da mövcud ola bilər. Yəni elə bir qanun ki, özündə hüquqi tənzimləmənin əxlaqi-hüquqi meyarını birləşdirsin. Qanun ədalətli olmalıdır, lakin o, yalnız formal bərabərliyin sosial ədalət prinsiplərinə uyğun və hüquqi dövlət şəraitində qurulan cəmiyyətdə ədalətli ola bilər (8, 112).

Qanun ədalətsiz də ola bilər. Qanunun ədalətsizliyi onun bilavasitə qanun qismində dərk edildiyi halda mövcud ola bilər. Belə ki, başa düşülməyən qanunun ədalətsiz olması haqqında danışmağa dəyməz. Başa düşülməyən, yaxud dərk edilməyən qanun öz varlığın qanun deyil, sadəcə olaraq söz yığınınından ibarət olan mənasız fikirdir.

Beləliklə, rəsmi ifadə forması, özünəməxsus konkretliyi olan və öz leqallığı və legitimliyi əsasında təminat əldə edən hüquq öz real təcəssümünü məhz hüquqi qanunda tapır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Марченко М.Н. Источники права: Учебное пособие. М., Проспект, 2012.
2. Нисневич Ю.А., Плантонов В.М., Слизовский Д.Е. Законодательная деятельность. М., 2007.
3. Рахманина Т.Н. Кодификация законодательства. М., 2005.
4. Сперанский М.М. Руководство к познанию законов. СПб., 2002.
5. Кони А.Ф. Закон и справедливость: Статьи и речи. М., Эксмо, 2013.
6. Лукьянов Е.Г. Учения о законе. М., Норма: Инфра-М, 2014.
7. Монтескье Ш.Л. О духе законов. М., Книга по требованию, 2013.
8. Тонков Е.Н. Толкование закона в Англии. СПб. 2013.

Габил Курбанов
Главный научный сотрудник Института Права и
Прав Человека Национальной Академии Наук
Доктор наук по праву, профессор

Взаимная связь закона и права

Р Е З Ю М Е

В статье рассматривается взаимосвязь права и закона, как проблема теории права и философии права. Закон, прежде всего, состоит из названия определенной формы права, а именно из названия нормативно-правового акта высшей юридической силы. Право рассматривается как многогранный социальный феномен, состоящий из взаимосвязанных элементов: естественного права, позитивного права и субъективного права.

По мнению автора, целесообразнее было бы говорить о правовом (легитимном) законе, а не о законном праве. Поскольку не закон для права, а право было изначально путеводителем, проводником закона. Торжество права и верховенство закона, как наиболее отличительные черты правового государства, являются важным фактором, образующим тесное, нерушимое единство друг с другом. Таким образом, право, имея форму официального выражения, имея свою специфику и гарантию на основе его собственной легальности и легитимности, находит свое реальное воплощение в правовом законе.

Habil Kurbanov
Chief Researcher at the Institute of Law and Human
Rights of the Azerbaijan National Academy of Sciences
Doctor in Law, professor

The relationship between ordinance and law

S U M M A R Y

The article examines the relationship between ordinance and law as a problem of the theory of law and philosophy of law. The ordinance, first of all, consists of the name of a certain form of law, namely the name of a normative legal act of higher legal force. Law is viewed as a multifaceted social phenomenon, consisting of interrelated elements: natural law, positive law and subjective law.

According to the author, it would be more expedient to talk about legal (legitimate) ordinance, and not about legal right. Since it is not law for law, but law was originally a guide, a guide of law. The triumph of law and the rule of ordinance, as the most distinctive features of the rule of law, are an important factor that forms a close, indestructible unity with each other. It concludes that law, having the form of an official expression, having its own specifics and guarantee based on its own legality and legitimacy, finds its real embodiment in legal law.

İNSAN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİNİN BEYNƏLXALQ MEXANİZMLƏRİ

Açar sözlər: *Beynəlxalq və dövlətdaxili hüquq, müdafiə, nizamnamə, hökumət, inkorporasiya, ümumi hüquq, hüquqi təminat, hakimiyyət, realizə milli qanun, istintaq orqanı.*

Ключевые слова: *Международного и национального прав, оборону, акционеров, государства, регистрации, общего права, правовое обеспечение, правительства, реализации права, следственного агентства.*

Keywords: *International and municipal law, defense, shareholders, government, incorporation, common law, legal support, power, realization the law, the investigative agency.*

Beynəlxalq hüquq və dövlətdaxili hüququn qarşılıqlı münasibətlərinin nəzərdən keçirilməsi bu istiqamətdə tarixən formalaşmış və hal-hazırda tədqiq edilən nəzəriyyələrin tədqiqini tələb edir. [1,20] Bütövlükdə nəzəriyyə köməkçi funksiya daşıyır, elmi tədqiqatlarda onları praktiki problemlərin həlli məqsədilə istifadə etmək kifayət edir. Bunun üçün konkret problemin həlli üzrə nəzəri baxış və ideyaların mahiyyətinə diqqət yetirmək lazımdır. [2, 459]

Hər bir konkret dövlətdə beynəlxalq hüquq normalarının implementasiyasının dövlətdaxili mexanizmi həmin dövlətin hüquq sisteminə xas özəlliklərə malikdir, lakin strukturla bağlı bəzi məsələlərdə oxşarlıqlara rast gəlmək olur. Belə ki, implementasiyanın dövlətdaxili mexanizminin strukturu özündə aşağıdakı elementləri birləşdirir: Dövlətdaxili səviyyədə beynəlxalq müqavilə öhdəliklərinin icrası üzrə hüquqi vasitələr; Beynəlxalq öhdəliklərin realizəsinə məsul olan dövlət orqanlarının sistemi; Milli hüquq tətbiqi praktikası; Dövlətdaxili səviyyədə tətbiq edilən təşkilati tədbirlər sistemi.

Dövlətdaxili səviyyədə beynəlxalq hüquq normalarının implementasiyasının hüquqi vasitələri, bəzən bunu dövlətdaxili normativ-hüquqi mexanizmlər də adlandırırlar, milli hüquq sisteminin normativ-hüquqi aktlarını əhatə edir. Dövlətdaxili normativ-hüquqi mexanizmlər beynəlxalq hüquq normalarının dövlətdaxili səviyyədə realizəsinin hüquqi əsaslarını təşkil edir. Dövlətdaxili normativ-hüquqi mexanizmləri şərti olaraq, iki böyük qrupa ayırmaq olar: 1) ümumi xarakterli normativ hüquqi aktlar və 2) konkret beynəlxalq müqavilənin tətbiqi üzrə xüsusi aktlar.

Beynəlxalq və dövlətdaxili hüququn əlaqəsi ilə bağlı məsələnin həlli üçün dövlətlər öz konstitusiyalarına və qanunlarına beynəlxalq müqavilələrin onların milli hüquq sistemində yeri və qüvvəsi ilə bağlı normalar daxil edirlər [1,67]. Bəzi dövlətlərdə (ABŞ, Fransa, Belçika, Niderland, İsveçrə və s.) beynəlxalq müqavilə milli hüququn tərkib hissəsi olmaqla, daxili hüququn mənbəyi kimi qəbul olunur və müvafiq olaraq, yerli məhkəmələr tərəfindən mübahisələrin həllində rəhbər tutulurlar.

Digər qrup dövlətlərdə (Böyük Britaniya, Kanada, İsrail və s.) isə beynəlxalq müqavilənin milli hüquq sisteminə daxil edilməsi üçün ayrıca qanunvericilik aktı qəbul edilir və yalnız bun-

dan sonra həmin beynəlxalq müqavilə dövlətin daxili hüququnun mənbəyinə çevrilir və məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilməyə başlayır [2, 8].

Beynəlxalq müqavilələrin və onların normalarının hüquqi qüvvəsi onu qəbul edən dövlətin hüquq sistemindən birbaşa asılıdır. Belə ki, bəzi dövlətlərin (Argentina, Belçika, İtaliya, Niderland) hüquq sistemində beynəlxalq müqavilə və sazişlər ali hüquqi qüvvəyə malikdir. Bu qayda ya dövlətlərin konstitusiyasından irəli gəlir, ya da həmin dövlətin ali məhkəmə orqanı tərəfində ayrıca müəyyən edilir. Elə dövlətlər (Braziliya) də var ki, onların hüquq sistemi bu məsələdə aşkar bir qzayda müəyyən edə bilməmişdir [4, 4].

Bəzi dövlətlərdə (Rusiya, ABŞ, Fransa və s.) isə beynəlxalq müqavilələrin milli hüquq üzərində primatı və ya bərabərliyi tanınır [5,33].

Qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq hüquqda implementasion hüquqi aktların növləri ilə bağlı məsələ tənzimlənmir. Dövlətlər bu məsələdə sərbəstdir, onlar bu məsələni milli hüquqi sistemi səviyyəsində həll edirlər. AR-də bu məqsədlə qanun, fərman, sərəncam, qərar kimi aktlardan istifadə olunur.

Azərbaycana münasibətdə insan hüquqları sahəsində beynəlxalq hüquq normalarının realizəsinin dövlətdaxili normativ-hüquqi mexanizmləri ümumi və xüsusi aktlar olmaqla iki qrupda təsnif olunur.

Ümumi xarakterli aktlara konstitusiya, qanunlar, məcəllələr, prezidentin fərmanları və digər aktları aid etmək olar. Bütün bu aktlarda beynəlxalq və dövlətdaxili hüququn əlaqəsi ilə bağlı məsələlər öz əksini tapmışdır. Xüsusi aktlarda isə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi konkret beynəlxalq müqavilənin realizəsi ilə bağlı məsələlər öz əksini tapır. Məsələn, Ölüm cəzasının ləğvi haqqında Milli məclisin 10.02.1998-ci il Qərarı, Avropa Məhkəməsi presedentlərinin tətbiqi ilə bağlı AR Ali Məhkəməsinin 30.03.2006-cı il Qərarı və s.

Ümumi xarakterli aktlar arasında əsas yer ölkə Konstitusiyasına məxsusdur. Milli konstitusiyaların beynəlxalq hüquq normaları ilə zənginləşdirilməsi müasir dövrdə istənilən dövlətin konstitusion dövlət quruculuğunda vacib elementlərdən hesab olunur. Azərbaycanın konstitusiya hüququ hazırda beynəlxalq hüquqi tövsiyələrlə sıx əlaqədə inkişaf etdirilir. Azərbaycanın konstitusiya hüququ həm milli ənənəvi normalara, həmçinin beynəlxalq hüquq normalarına istiqamətlənmişdir .

AR Konstitusiyasında həm beynəlxalq hüquqi normaların primatlığına, həmçinin insan hüquqlarının realizəsi məsələlərinə geniş yer ayrılmışdır, belə ki, 48 maddə insan hüquq və azadlıqlarını ehtiva edir. Ölkənin əsas qanununda birbaşa göstərilir ki, dövlətin əsas vəzifəsi insan hüquqlarını təmin etməkdir (md. 12), insan hüquqları ölkədə birbaşa hüquqi qüvvəyə malikdir (md. 71.6) [7, 24].

Ölkənin əsas qanununa indiyədək edilən əlavə və dəyişikliklərdə insan hüquqlarının müdafiəsi, xüsusilə də bu sahədə beynəlxalq hüquqi standartlıların tətbiqi daim nəzərə alınmışdır. Məsələn, 2009-cu il Referendumundan sonra vətəndaşların layiqli həyat səviyyəsinin təmini dövlətin ali məqsədi kimi bəyan edildi. Bu norma BƏT və Avropa Sosial Xartiyasından birbaşa irəli gəlir.

Avropa İnsan hüquqları Konvensiyasının mülkiyyət hüquq ilə bağlı standartları ölkəmizdə ən yüksək qanun səviyyəsində, konkret desək AR Konstitusiyasında da öz əksini tapmışdır. 26 sentyabr 2016-cı ildə referendum keçirilməsi ilə AR Konstitusiyasında mülkiyyət hüququ ilə bağlı dəyişikliklər edilərək “sosial ədalət” və “torpaqlardan səmərəli istifadə” kimi anlayışların əsasında torpaq üzərində mülkiyyət hüququnun məhdudlaşdırılması ilə bağlı normalar daxil edilmişdir. AR Konstitusiyasının 29-cu maddəsində qeyd edilir ki, xüsusi mülkiyyət sosial öhdəliklərə səbəb olur. Sosial ədalət və torpaqlardan səmərəli istifadə məqsədi ilə torpaq üzərində mülkiyyət hüququ qanunla məhdudlaşdırıla bilər [6, 68].

2016-cı il Referendumu ilə AR Konstitusiyasında Avropa İnsan hüquqları Konvensiyası standartlarına uyğun şəkildə aparılmış dəyişikliklərdən biri də məhdudlaşdırmanın həddi ilə bağlıdır. Belə ki, AR Konstitusiyasının İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təminatı adlı 71-ci maddəsinə edilən dəyişiklikdən sonra qeyd edilir ki, hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılması dövlət tərəfindən gözlənilən nəticəyə mütənasib olmalıdır.

Bütövlükdə, Azərbaycanda insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsinin əsas xüsusiyyəti qismində bu sahədə mühüm fəaliyyətin həyata keçirilməsi zəruriliyi aşağıdakı üç əsas istiqamətdə həyata keçirilir: bu sahədə beynəlxalq müqavilələrə qoşulmaq; müvafiq sferada dövlətdaxili normativ-hüquqi aktlar qəbul etmək; qəbul edilmiş normativ-hüquqi aktları beynəlxalq hüquq normalarının tələblərinə uyğun təkmilləşdirmək.

AR Konstitusiyasında ayrı-ayrı insan hüquq və azadlıqları təsbit olunmuşdur, həmin hüquq və azadlıqlarla bağlı ayrıca beynəlxalq konvensiyalar da var, hansı ki, AR həmin konvensiyalara tərəfdar çıxmışdır. Məsələn: (İşgəncə əleyhinə Konvensiya, əmək hüquqları ilə bağlı konvensiyalar, Uşaq hüquqları haqqında konvensiya və s.). Qeyd edilən insan hüquq və azadlıqları Konstitusiyamızda ümumi şəkildə öz təsbitini tapmışdır, lakin həmin hüquq və azadlıqlarla bağlı ayrıca qanunlar qəbul edilmişdir. Məsələn, Uşaq hüquqları haqqında Qanunda qeyd edilir ki, bu Qanun Uşaq hüquqları haqqında BMT Konvensiyası müddəaları nəzərə alınmaqla qəbul edilmişdir.

Azərbaycan hüquq sistemində ümumi aktlara konstitusiyadan əlavə, konstitusiya qanunları, məəcəllə, qanun və fərmanları aid etmək olar.

İnsan hüquqlarının realizəsi ilə bağlı məsələlər, həmçinin bu sferada konstitusion normaların inkişafı 2002-ci il İnsan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında Konstitusiya Qanunu ilə davam etdirilmişdi. Adıçəkilən Qanun həm AR Konstitusiyasındakı insan hüquqları ilə bağlı normaları inkişaf etdirir, həmçinin Avropa İnsan hüquqları Konvensiyasının icrasına yönəlmişdir[4, 6].

Konstitusion qanunlar arasında Normativ hüquqi aktlar haqqında AR Qanununda beynəlxalq hüquq normalarının realizəsi ilə bağlı daha çox müddəalar müəyyən edilmişdir. Qanunun 23-cü maddəsində beynəlxalq müqavilələrlə normativ hüquqi aktların qarşılıqlı nisbəti məsələsinə aydınlıq gətirilir.

Respublikamızın müxtəlif sferaları əhatə edən məəcəllələrində insan hüquqları üzrə beynəlxalq normaların realizəsinə dair ümumi göstərişlər təsbit olunmuşdur.

2001-ci ildə Avropa Şurasının üzvü olduqdan sonra Avropa Şurası çərçivəsində qəbul edilən insan hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsinin ən səmərəli təminat mexanizmini nəzərdə tutan Avropa İnsan hüquqları Konvensiyası, Avropa Şurasının cinayət hüququ və prosesi sahəsində olan başqa normativ hüquqi aktları ilə bərabər üzv dövlətlərin milli cinayət ədliyyə orqanlarının fəaliyyətinə də real təsir etmək qabiliyyətinə malikdir .

Fikrimizcə, insan hüquqlarının müdafiəsinə dair beynəlxalq normaların təsiri altında qəbul edilən qanunvericilik aktları arasında xüsusi önəm kəsb edən Vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını pozan qərar və hərəkətlərdən (hərəkətsizlikdən) məhkəməyə şikayət edilməsi haqqında Qanunu da qeyd etmək yerinə düşərdi. Bu Qanun ən mühüm insan hüquqlarından olan məhkəməyə müraciət hüququnun realizəsi istiqamətində əsas normativ mexanizm hesab edilir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əliyev Ə. İnsan Hüquqları. Dərslik. Bakı, Hüquq Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 2013, s.11-12.
2. Hüseynov L. Beynəlxalq Hüquq. Dərslik, Bakı, Hüquq Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 2002, s. 172.
3. Батлер У. Э. Взаимодействие международного и национального права// Советское государство и право. 1987. № 5, с. 112
4. Баархорн, Б. Соотношение международного и внутреннего права в Нидерландах //Белорусский журнал международного права и международных отношений. 1996, № 1, с.
5. Brownlie I. Principles of International Public Law. Oxford, 1990, p. 43
6. Seibert-Fohr A. Domestic Implementation of the International Covenant on Civil and Political Rights Pursuant to its article 2 para. 2, in: Max Planck Yearbook of United Nations Law, Vol.5, 2001, p. 399-472
7. Seibert-Fohr A. Domestic Implementation of the International Covenant on Civil and Political Rights Pursuant to its article 2 para. 2 // Max Planck Yearbook of United Nations Law, Vol.5, 2001.

X Ü L A S Ə

Məqalədə insan hüquqlarının müdafiəsinin beynəlxalq mexanizmləri araşdırılmışdır. AR Konstitusiyasında beynəlxalq hüquqi normalarla bağlı müddəalar digər qanunvericilik aktlarında bir qədər də konkretləşdirilmiş, beynəlxalq-hüquqi normaların birbaşa tətbiqi müəyyən edilmişdir. Dövlətdaxili təşkilati-hüquqi mexanizm dedikdə, insan hüquqları sferasında beynəlxalq hüquq normalarının realizəsinin təmin edilməsi məqsədilə fəaliyyət göstərən orqanların məcmusu nəzərdə tutulur. Belə orqanların hüquqi fəaliyyəti dedikdə, hüquqi aktların işlənilib-hazırlanması, qəbul edilməsi və tətbiqi nəzərdə tutulur. Belə fəaliyyəti qanunverici, icra, məhkəmə, hüquq-mühafizə orqanları həyata keçirir. Qeyd edilənlər dövlət orqanları kateqoriyasına aiddir. Eyni zamanda, qeyri-dövlət orqanları da var ki, onlar da insan hüquqları sahəsində beynəlxalq hüquq normalarının realizəsində aktiv şəkildə iştirak edirlər.

Субхан Алиев

Заведующий отделом Института права и прав человека НАНА

Международные механизмы защиты прав человека

Р Е З Ю М Е

В статье определено международные механизмы защиты прав человека. Положения в Конституции АР, связанные с международно-правовыми нормами, еще более конкретизированы в иных законодательных актах, установлено непосредственное применение международно-правовых норм. Под внутригосударственным организационным механизмом предусматривается совокупность органов, действующих в целях обеспечения реализации международно-правовых норм в сфере прав человека. Под правовой деятельностью таких органов понимается разработка, принятие и применение правовых актов. Такая деятельность осуществляется законодательными, исполнительными, судебными, правоохранительными органами. Указанные относятся к категории государственных органов. В то же время, существуют и негосударственные органы, которые активно участвуют в реализации международно-правовых норм в области прав человека.

Aliyev Subhan
Institute of Law and Human Rights of the
Azerbaijan National Academy of Sciences
Head of the department, Doctor of Law

International mechanisms for the protection of human rights

S U M M A R Y

The article defined international mechanisms for the protection of human rights. International legal norms of international law in the Constitution of the Republic of Azerbaijan in connection with the application of the provisions of other legislation more specifically, is set to direct. Internal legal mechanism to ensure the implementation provides a set of norms of international law in the field of human rights, as the operating body. Speaking of such a body of legal activity, development, and implementation is planned adoption of legal acts. This activity implements the legislative, executive, judicial, law enforcement agencies. All that was mentioned state bodies belong to the category. At the same time, private agencies are also actively involved in the implementation of international law in the field of human rights, and that they.

Aliş QASIMOV

Bakı Dövlət Universiteti hüquq fakültəsinin
Əmək və ekologiya hüququ
kafedrasının müdiri, h.ü.e.d., professor

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ƏMƏK MƏCƏLLƏSİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ ZAMANIN TƏLƏBİDİR

Açar sözlər: konstitusiya, qanun, qanunvericilik, əmək qanunvericiliyi, Əmək Məcəlləsi, normativ hüquqi aktlar, lokal normativ akt

Ключевые слова: конституция, закон, законодательство, трудовое законодательство, Трудовой Кодекс, нормативные правовые акты, локальный нормативный акт

Keywords: constitution, law, legislation, labor legislation, Labor Code, regulations, local regulation

1 fevral 1999-cu ildə Azərbaycan Respublikasının ilk milli Əmək Məcəlləsi qəbul edildi və bu Məcəllə həmin ilin iyulun 1-dən qüvvəyə mindi. Fəaliyyətdə olduğu 22 il ərzində ona xeyli sayda əlavə və dəyişikliklər edilmiş, bəzi normalar isə hüquqi qüvvəsini itirmişdir. Zaman bir yerdə dayanmadığı kimi yaranan yeni ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinə ciddi ehtiyac duyulur. Bu baxımdan AR ƏM hər il təkmilləşdirilmiş, başqa sözlə desək, “kosmetik” təmir olunmuşdur. Lakin görülən işlərə baxmayaraq, AR ƏM-də boşluqlar bugün də qalmaqdadır və onların aradan qaldırılması zamanın tələbidir. Qüvvədə olan AR ƏM-də mövcud olan boşluqları qeyd etməklə onların aradan qaldırılması barədə bəzi fikirlərimi bildirmək istərdim.

Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin 1-ci maddəsində Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyi sisteminə daxil olan normativ hüquqi aktların dairəsi təsbit olunmuşdur. Həmin maddəyə əsasən Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyi sistemi:

bu Məcəllədən;

Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunlarından;

müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyəti çərçivəsində qəbul etdiyi normativ hüquqi aktlardan;

əmək, sosial-iqtisadi məsələlərlə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının bağladığı və ya tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 147-ci maddəsinin üçüncü hissəsinə görə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin əsas hissəsidir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 148-ci maddəsinin birinci hissəsinə əsasən Konstitusiya Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ hüquqi aktlardan biri olmasına baxmayaraq, AR ƏM-in 1-ci maddəsində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası göstərilmir. Hesab edirik ki, bu AR ƏM-in ciddi boşluğu kimi qiymətləndirilməlidir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının bir sıra maddələrində (məsələn, 35-ci maddə “Əmək hüququ”, 37-ci maddə “İsrahət hüququ” və s.) vətəndaşların

əsas əmək hüquqları müəyyən edildiyi üçün Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası digər məcəllələrdə (məsələn, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 2.1-ci maddəsində, Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 1.2.-ci maddəsində, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 2.1.-ci maddəsində və s.) nəzərdə tutulmasına baxmayaraq AR ƏM-in 1-ci maddəsində nəzərdə tutulmamışdır. Bu boşluğun doldurulması üçün Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının AR ƏM-in 1-ci maddəsinə hökmən daxil edilməlidir. İkincisi, ümumiyyətlə AR ƏM-in 1-ci maddəsi çox qüsurlu tərtib olunduğundan onun aşağıdakı redaksiyada verilməsini məqsədmüvafiq hesab edirik:

“1. Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyi sistemi:

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından;
- Bu Məcəllədən;
- müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyəti çərçivəsində qəbul etdiyi normativ hüquqi aktlardan ibarətdir.

2. Əmək, sosial-iqtisadi məsələlərlə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının bağladığı və ya tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının əmək qanunvericiliyi sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Üçüncüsü, AR ƏM-in 1-ci maddəsi “Əmək münasibətlərinin və onlarla sıx bağlı olan digər münasibətlərin tənzimlənməsi mənbələri” aşağıdakı redaksiyada verilməsi daha düzgün olardı:

“Əmək münasibətlərinin və onlarla sıx bağlı olan digər münasibətlərin tənzimlənməsi mənbələri aşağıdakılardır:

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası;
- əmək, sosial-iqtisadi məsələlərlə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının bağladığı və ya tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr;
- bu Məcəllə;
- Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunları;
- müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyəti çərçivəsində qəbul etdiyi normativ hüquqi aktlar;
- qanunvericiliyə uyğun olaraq bağlanmış kollektiv müqavilələr, sazişlər və digər lokal normativ hüquqi aktlar.

Dördüncüsü, həmin maddənin layihəsinin ikinci variantı da qəbul oluna bilər. Belə ki, əmək münasibətlərinin və onlarla bilavasitə sıx bağlı olan digər münasibətlərin tənzimlənməsi mənbələri

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından;
- əmək, sosial-iqtisadi məsələlərlə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının bağladığı və ya tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən;
- bu Məcəllədən;
- Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunlarından;
- Fərmanlardan;
- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti qərarlarından
- müvafiq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktlarından;
- kollektiv müqavilə və sazişlərdən;
- lokal normativ aktlardan ibarətdir.

Əmək hüququnun mənbələri içərisində lokal normativ aktlar xüsusi çəkiyə malik olmasına baxmayaraq MDB-yə üzv bəzi ölkələrin əmək məcəllələrindən fərqli olaraq AR ƏM-də “lokal normativ aktlar”, “lokal aktlar” kimi terminlərdən istifadə olunmur. Fikrimizcə, bu AR ƏM-in boşluğu kimi qiymətləndirilməlidir və onun doldurulmasını məqsədmüvafiq hesab edirik. Bu boşluğu doldurmaq üçün “Əmək haqqında lokal normativ akta” aşağıdakı kimi tərif verilməsini

təklif edirik: “Əmək haqqında lokal normativ akt işəgötürən tərəfindən təkbaşına (müstəqil surətdə) və ya müəssisənin həmkarlar ittifaqı təşkilatı ilə birləşmə (və ya razılaşdırılmaqla)” qəbul edilən, əmək münasibətlərini və onlarla sıx bağlı olan digər münasibətləri tənzimləyən, lokal hüquq normalarını təsbit edən normativ aktdır”.

3. Qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla işçi işəgötürənin əmri (sərəncamı, qərarı) ilə xidməti tapşırığın yerinə yetirilməsi üçün ezamiyyətə göndərilə bilər. Ezamiyyətə göndərilən işçiyə “Ezamiyyət xərclərinin normaları haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 25 yanvar 2008-ci il tarixli 14 nömrəli qərarı ilə müəyyən edilmiş məbləğdə ezamiyyət xərcləri ödənilir. Lakin AR ƏM-in 9-cu maddəsində (“Əmək müqaviləsi üzrə işçinin əsas hüquqları”) işçinin ezamiyyət xərcləri normaları və qaydalarına uyğun olaraq ezamiyyət xərcləri normalarından az olmayan məbləğdə ezamiyyət xərcləri almaq hüququ öz əksini tapmamışdır. Bu AR ƏM-in boşluğu kimi qiymətləndirilməlidir. Bu boşluğu doldurmaq üçün AR ƏM-in 9-cu maddəsinə aşağıdakı məzmununda yeni bir bəndin əlavə edilməsini məqsədmüvafiq hesab edirik:

“Ezamiyyət xərcləri normaları və qaydalarına uyğun olaraq ezamiyyət xərcləri normalarından az olmayan məbləğdə ezamiyyət xərclərini almaq”.

AR ƏM-in 10-1-ci maddəsinin (Dövlət büdcəsindən maliyyələşən müəssisələrdə çalışmanın yaş həddi) 10-1.1.-ci hissəsinə əsasən dövlət büdcəsindən maliyyələşən müəssisələrdə çalışmanın yaş həddi 65-dir. Bu norma AR ƏM-in 16-cı maddəsinin (“Əmək münasibətlərində ayrı-seçkiliyin yolverilməzliyi”) 1-ci, habelə 4-cü maddəsinin (“Bu Məcəllənin tətbiq edildiyi iş yerləri”) 1-ci hissəsi ilə qətiyyətən uzlaşmır. Belə ki, AR ƏM-in 16-cı maddəsinin birinci hissəsinə uyğun olaraq əmək münasibətlərində vətəndaşlığına, cinsinə, irqinə, dininə, milliyyətinə, dilinə, yaşayış yerinə, əmlak vəziyyətinə, ictimai-sosial mənşəyinə, yaşına, ailə vəziyyətinə, əqidəsinə, siyasi baxışlarına, həmkarlar ittifaqlarına və ya başqa ictimai birliklərə mənsubiyyətinə, qulluq mövqeyinə, həmçinin işçinin işgüzar keyfiyyətləri, peşəkarlıq səriştəsi, əməyinin nəticələri ilə bağlı olmayan digər amillərə görə işçilər arasında hər hansı ayrı-seçkiliyə yol verilməsi, həmin amillər zəminində bilavasitə və ya dolayısı ilə imtiyazların və güzəştlərin müəyyən edilməsi, habelə hüquqlarının məhdudlaşdırılması qəti qadağandır. AR ƏM-in 4-cü maddəsinin birinci hissəsinə əsasən bu Məcəllə, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada Azərbaycan Respublikasının müvafiq hakimiyyət orqanlarının, fiziki və hüquqi şəxslərin təsis etdikləri mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq respublikanın ərazisində yerləşən bütün müəssisələrdə, idarələrdə, təşkilatlarda (bundan sonra ismin müvafiq halında «müəssisələr»), eləcə də müəssisə yaradılmadan işçilərlə əmək müqaviləsi bağlanmış iş yerlərində, həmçinin onun həddlərindən kənar fəaliyyət göstərən Azərbaycan Respublikasının səfirliklərində, konsulluqlarında, beynəlxalq sularda Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı altında üzən gəmilərdə, şelf qurğularında və digər iş yerlərində tətbiq edilir. Yaş həddinin niyə xüsusi yox, yalnız dövlət büdcəsindən maliyyələşən müəssisənin işçilərinə şamil edilməsi ən azı təəccüb doğurur. Bundan əlavə, AR ƏM-in 4-cü maddəsinin üçüncü hissəsinə görə Azərbaycan Respublikasının qanunlarında müəyyən edilmiş dövlət büdcəsindən maliyyələşən müəssisələrdə çalışmanın yaş həddi elmi müəssisə və təşkilatlar, ali təhsil müəssisələrinə şamil edilmir. Bu əmək münasibətlərində ayrı-seçkilik deyilmi? Nəyə görə bu norma dövlət büdcəsindən maliyyələşən müəssisələrə şamil edilir, elmi müəssisə və təşkilatlar, ali təhsil müəssisələrinə şamil edilmir? Hesab edirik ki, qeyd edilən normalar, yəni AR ƏM-in 4-cü maddəsinin üçüncü hissəsi və 10-1-ci maddəsi AR ƏM-dən çıxarılmalıdır.

Yuxarıda qeyd olunanlar onu göstərir ki, qüvvədə olan AR ƏM-in təkmilləşdirilməsi zamanın tələbidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2019
2. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2018
3. “Ezamiyyə xərclərinin normaları haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 25 yanvar 2008-ci il tarixli 14 nömrəli qərarı/<http://www.e-qanun.az>

Aliş Qasimov
Bakı Dövlət Universiteti hüquq fakültəsinin
Əmək və ekologiya hüququ
kafedrasının müdiri, h.ü.e.d., professor

Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin təkmilləşdirilməsi zamanın tələbidir

X Ü L A S Ə

Məqalədə qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsində mövcud olan boşluqlar göstərilir və onların aradan qaldırılması üçün konkret təkliflər irəli sürülür. Çünki, qüvvədə olduğu 22 il ərzində AR ƏMə xeyli sayda əlavə və dəyişikliklər edilmiş, bəzi normalar isə hüquqi qüvvəsini itirmişdir. Yaranan yeni ictimai münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinə ciddi ehtiyac duyulduğu üçün o, hər il təkmilləşdirilmiş, başqa sözlə desək, “kosmetik” təmir olunmuşdur. Lakin görülən işlərə baxmayaraq, AR ƏM-də boşluqlar bugün də qalmaqdadır və onların aradan qaldırılması zamanın tələbidir.

Zahid CƏFƏROV

Bakı Dövlət Universitetinin
Hüquq fakültəsinin Əmək və ekologiya hüququ
kafedrasının professoru, h.ü.e.d.

KOLLEKTİV ƏMƏK MÜBAHİSƏLƏRİNİN HƏLLİ MƏQSƏDİLƏ TƏTİL HÜQUQUNUN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ

Açar sözlər: mübahisə, əmək mübahisələri, kollektiv əmək mübahisələri, tətillər, tətillər hüququ

Ключевые слова: спор, конфликт, трудовые споры, коллективные трудовые споры, забастовка, право а забастовку

Keywords: dispute, conflict, labor disputes, collective labor disputes, strike, right to strike

Tarixi qanunauyğunluqlar elə təşəkkül tapmışdır ki, muzzdlu işçilər sinfi lap əvvəldən öz mənafeələrini kollektiv etirazlar formasında, yəni müxtəlif növ kollektiv aksiyalar şəklində müdafiə etməyə başlamışlar. Sənaye kapitalının təşəkkülünün və inkişafının nəticəsi kimi meydana çıxmış muzzdlu əmək təcridən ictimai əlaqələrin adətən əmək münasibətləri, müasir dövrdə isə sosial-əmək münasibətləri adlandırılan yeni tipinin meydana çıxmasına təkan vermişdir. Vaxtilə K.Marks kapitalistlərlə muzzdlu işçilər arasında qarşılıqlı münasibətləri təhlil edərək yazırdı: «İstehsal vasitələrinin mülkiyyətçilərinin mənafeələrinin və muzzdlu işçilərin mənafeələrinin eyniyyət təşkil etməsi haqqında fikirlər, əslində, kapital və muzzdlu əməyin eyni münasibətin iki tərəfi olduğunu ifadə edir. Muzzdlu fəhlə muzzdlu fəhlə olaraq qaldıqca onun taleyi kapitaldan asılıdır».¹

Tarixdən muzzdlu işçilərin kollektiv hərəkətlərinin cinayət əməli hesab olunduğu, yəni cinayət kimi tövsif olunduğu, tətillərdə iştirak etmiş şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunduğu çoxlu fakt məlumdur. Yalnız müəyyən tarixi dövr keçdikdən sonra ictimai münasibətlərdə və insanların şüurunda demokratik başlanğıcların təcridi inkişafı, habelə təbii hüquq doktrinasının təsdiqi, insan və vətəndaşın əsas hüquq və azadlıqlarının ayrılmaz hüquqlar kimi təfsiri və bir sıra digər doktrinaların, məsələn, «insani simaya malik kapitalizm» və digər nəzəriyyələrin yayılması nəticəsində muzzdlu işçilər sinfinin tətillər hüququ tanınmışdır.

Tətillər hüququ müxtəlif beynəlxalq aktlarda və AR-ın Konstitusiyasında təsbitini tapmışdı. Belə ki, BMT-nin İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktının 8-ci maddəsində, habelə AR Konstitusiyasının 36-cı maddəsində öz əksini tapmışdı. Qeyd etmək maraqlıdır ki, BƏT-in sənədlərində tətillər hüququ təsbitini tapmamışdır. Lakin BMT-nin 1966-cı il tarixli İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktında (8-ci maddə) onu imzalamış ölkələrin tətillər hüququnu təmin etmək vəzifəsi göstərilir:

a) hər bir şəxsin öz iqtisadi və sosial maraqlarını həyata keçirmək və müdafiə etmək üçün həmkarlar ittifaqları yaratmaq və müvafiq təşkilatın qaydalarını gözləmək şərti ilə onlara daxil olmaq hüququ. Həmin hüquqdan istifadə olunmasına qanunda nəzərdə tutulandan və demokratik cəmiyyətdə dövlət təhlükəsizliyinin, yaxud ictimai asayişin və yaxud başqalarının

¹ Маркс К., Энгельс Ф. Наемный труд и капитал. Соч. Т.6, с. 445

hüquq və azadlıqlarının qorunması üçün zəruri olanlardan əlavə heç bir məhdudiyət qoyulmamalıdır;

b) həmkarlar ittifaqlarının milli federasiyalar və konfederasiyalar yaratmaq və axırıncıların beynəlxalq həmkarlar ittifaqları təşkilatları yaratmaq, yaxud onlara qoşulmaq hüququ;

c) həmkarlar ittifaqlarının qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə dövlət təhlükəsizliyi və ictimai asayişin qorunması məqsədilə olan məhdudiyətlərdən başqa heç bir məhdudiyət olmadan fəaliyyət göstərmək hüququ;

d) hər bir ölkənin qanunlarına uyğun şəkildə keçirilməklə tətillə hüququ.

Bu maddə silahlı qüvvələrə, polisə və dövlət idarəetmə orqanlarına daxil olan şəxslərin bu hüquqlardan istifadə etmələrinə qanuni məhdudiyətlərin qoyulmasına maneə törətmir.

AR Konstitusiyasının 36-cı maddəsində qeyd olunur ki, «hər kəsin təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə tətillə etmək hüququ vardır». Həmin maddənin ikinci hissəsində yazılır ki, «əmək müqaviləsi əsasında işləyənlərin tətillə hüququ yalnız qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda məhdudlaşdırıla bilər.¹ Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində və digər silahlı birləşmələrində xidmət edən hərbi qulluqçular və mülki şəxslər tətillə edə bilməzlər».² Həmin maddənin üçüncü hissəsində isə göstərilir ki, «fərdi və kollektiv əmək mübahisələri qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada həll olunur».

“Həmkarlar ittifaqları haqqında” AR-ın 24 fevral 1994-cü il tarixli Qanununun 19-cu maddəsinə müvafiq surətdə tətillə keçirilməsi və təşkili hüququna həmkarlar ittifaqları təşkilatları da malikdir. Əmək hüququ sahəsində görkəmli alim London Universitetinin professoru Kann Froynd qeyd edirdi ki, tətillə hüququ iqtisadi cəhətdən daha zəif tərəfə xüsusi olaraq verilmiş imtiyaz kimi başa düşülməlidir.

Elmi ədəbiyyatda və MDB ölkələrinin qanunvericiliyində, beynəlxalq əmək hüququnda və inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına malik xarici dövlətlərin qanunvericiliyində tətillə anlayışının ən müxtəlif anlayışlarına rast gəlmək mümkündür. Adı anlamda tətillə müzdlu işçilər kollektivi tərəfindən özlərinin, ilk növbədə, iqtisadi məqsədlərinə çatmaq məqsədilə işin kollektiv surətdə dayandırılması kimi izah olunur. Hələ vaxtilə L.S.Tal bir qrup işçinin müəssisəni, idarəni əmək şəraitinin yaxşılaşdırılmasına razılaşmağa vadar etmək məqsədilə işi kollektiv surətdə dayandırmasını tətillə adlandırırdı. İqtisadi və hüquqi lüğətdə deyilir: “Tətillə-işçilərin bir hissəsinin işgötürəni güzəştə getməyə və əmək haqqını artırmağa, iş gününün müddətini azaltmağa, əmək şəraitini yaxşılaşdırmağa vadar etməyə cəhd göstərmək üçün işləməkdən mütəşəkkil surətdə imtinasıdır».³

AR ƏM-in 3-cü maddəsinin yeddinci bəndində isə tətillə anlayışının aşağıdakı normativ izahı verilir: “Kollektiv və fərdi əmək mübahisəsini həll etmək məqsədilə işçilərin (işçinin) müvəqqəti olaraq öz əmək funksiyasının icrasından tam və ya qismən könüllü imtina etməsidir.

BƏT-in mövqeyinə və mövcud beynəlxalq təcrübəyə əsasən tətillənin tövsüfedici əlamətləri aşağıdakılardır:

- 1) işçilərin işin icrasından kollektiv surətdə imtina etməsi;
- 2) işə xitam verilməsinin müvəqqəti xarakteri;
- 3) könüllü xarakteri;
- 4) mübahisənin həlli məqsədinin mövcudluğu;
- 5) tətillənin yalnız son tədbir kimi keçirilməsi.

Mübahisənin həlli üsulu kimi qanunvericiliyimizdə təsbitini tapmış fərdi tətillə hüququnun səmərəsi aşağıdır. Bizim fikrimizcə, belə bir fakt aşkardır ki, dövlətimizdə fərdi əmək müba-

¹ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2019, s.16

² «Həmkarlar ittifaqları haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2005, s.16

³ Таль Л.С. Очерки промышленного рабочего права. М., 1918, с. 167.

hisələrinin həlli üçün səmərəli həll mexanizmi yaradılmışdır. İlk növbədə müvafiq məhkəmə qaydası sərt, səmərəli və demokratik prosedurlar çərçivəsində cərəyan edir. Fərdi tətıl özünün mahiyyəti etibarilə səmərəli ola bilməz, o, işəgötürənə böyük əməli (maddi, yaxud mənəvi) ziyan vura bilməz. İşəgötürən belə tətıl hərəkətlərinə soyuq və hətta etinasız yanaşa bilər. İşçinin özü üçün olduqca xoşagəlməz nəticələr yarana bilər. Birincisi, münasibətlər pozulur. İkincisi, tətıl işçinin özü üçün bütün mənfi nəticələrlə birlikdə qanunsuz hesab oluna bilər. Təsədüfi deyil ki, təkbəşinə tətıl faktları ölkə ictimaiyyətinə və mətbuatına məlum deyildir.

Tətilin əksər elmi təriflərində əksini tapmış ikinci mühüm əlamət müddətli işçilərin tətillərdə iştirakının (yaxud iştirak etməməsinin) könüllü xarakteridir. Qanunvericiliyimiz tətillərdə iştirak hüququ ilə bağlı iradə ifadəsinin azadlığını bəyan edir. Bununla əlaqədar işəgötürənlərin tətildə iştirak etməyi qərara almış işçilərə hədə-qorxu gəlməsi yolverilməzdir. Ümumi qaydaya görə, iş çıxmağa mane olmaq məqsədilə piketlərin keçirilməsi də qadağandır.

Tətillər həmişə önəmli profilaktik funksiya yerinə yetirir. İşəgötürən sosial tərəfdaş olaraq, digər tərəf – işçilərin əmək kollektivi kimi, kollektiv əmək razılaşmalarının şərtlərini yerinə yetirməyə borcludur. Əmək kollektivinin vəziyyətini əhəmiyyətli dərəcədə pisləşdirməklə öhdəliklərin icra olunmaması, yaxud lazımınca icra olunmaması kollektiv əmək mübahisəsinin yaranması üçün əsas qismində çıxış etməklə artıb tətillə keçə bilər. İ.Y.Kiselyov yazırdı: «Tətıl hüququ kollektiv müqavilələr sisteminin sağlam inkişafının və əmək və əmək münasibətləri sahəsində yaranmış fikir ayrılıqlarının ağlabatan həllinin ən mühüm ilkin şərti kimi nəzərdən keçirilir». Lakin tətili sosial tərəfdaşlıq kontekstində nəzərdən keçirərkən tətillərin səbəblərini yalnız sosial tərəfdaşlıq prizmasından nəzərdən keçirmək olmaz.¹

AR ƏM-in 270-ci maddəsinin ikinci hissəsində deyilir ki, kollektiv əmək mübahisəsi yarandığı vaxtdan işçilərin və ya həmkarlar ittifaqı təşkilatının tətıl etmək hüququ yaranır. İşəgötürən kollektiv əmək mübahisəsinin barışdırıcı üsullarla həllini əsassız uzatdıqda, habelə barışdırıcı üsullarla əsassız uzatdıqda, habelə barışdırıcı üsullarla əldə edilmiş razılaşmaları yerinə yeritmədikdə əmək kollektivinin həmkarlar ittifaqı orqanının birbaşa tətıl keçirmək hüququ yaranır.

AR ƏM-in 271-ci maddəsinə müvafiq surətdə tətıl keçirilməsi haqqında qərar işçilərin yığıncağında (konfransında) və yaxud həmkarlar ittifaqı təşkilatı (birliyi) tərəfindən bu Məcəllənin 262-ci maddəsinin qaydalarına əməl edilməklə qəbul edilir. Bizim fikrimizcə, AR ƏM-in 271-ci maddəsinə ikinci hissə əlavə olunaraq, 262-ci maddənin ikinci hissəsində təsbitini tapmış qayda konkretləşdirilməlidir.²

Qeyd etmək lazımdır ki, RF ƏM-də bu məsələ özünün xeyli fərqli həllini tapmışdır. Belə ki, 410-cu maddənin ikinci hissəsinə görə, «həmin işəgötürənin işçilərinin həmkarlar ittifaqının (həmkarlar ittifaqı birliyinin) elan etdiyi tətildə iştirak etməsi haqqında qərar həmin işəgötürənin işçilərinin yığıncağı (konfransı) tərəfindən barışdırıcı prosedurlar keçirilmədən qəbul olunur». Belə alınır ki, faktiki qüvvədə olan qanunvericiliklə Rusiyada həmkarlar ittifaqları tətıl keçirmək hüququndan məhrumdur, onlar yalnız təşkilatlarda və əlahiddə struktur bölmələrində barışdırıcı prosedurların keçirilməsi üzrə fəaliyyəti əlaqələndirə və işçilərin ifadə etdikləri kollektiv tələblərin təmin edilməsi üçün son üsul kimi tətıl keçirilməsini tövsiyə edə bilərlər. Bir sıra Avropa dövlətlərinin qanunvericiliyi və təcrübəsi təsdiqləyir ki, hüquqi cəhətdən həmkarlar ittifaqlarının tətıl hüququ təsbitini tapmışdır (Almaniya, Yunanıstan, İngiltərə, Portuqaliya və s.).

Biz Rusiya qanunvericisinin belə bir yanaşmasını daha düzgün sayırıq ki, tətıl hüququ özünün sosial-iqtisadi təbiəti etibarilə əmək kollektivlərinin hüququ, yəni kollektiv hüquqdur.

¹ Киселев И.Я. Зарубежное трудовое право: Учебник. М., 1998, с. 156

² Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2018, s.177

Məlum olduğu kimi, həmkarlar ittifaqı təşkilatlarının üzvləri heç də həmişə bu və ya digər müəssisədə əmək kollektivinin əksəriyyətini təşkil etmir. Bəzi müəssisələrdə bir deyil, iki və daha çox həmkarlar ittifaqı təşkilatı fəaliyyət göstərir.

Həmkarlar ittifaqı hərəkətinin tarixindən məlumdur ki, «cib həmkarlar ittifaqları», xəyanət halları mövcud olmuş, bəzi həmkarlar ittifaqlarının rəhbərləri işəgötürənlərlə sövdələşməyə getmiş, bəzən işəgötürənlər onları satın almışlar. Bu dəlilləri nəzərə alaraq Rusiya qanunvericisinin tətlin keçirilib-keçirilməməsi ilə bağlı son sözün əmək kollektivinə verilməsi barədə mövqeyini daha məqbul hesab edirik.

İşçilərin yığıncağı (konfransı) istər əsas, istərsə də xəbərdarlıq tətlinin keçirilməsi məsələsini həll etmək səlahiyyətinə malikdir, qərar işçilərin (konfrans nümayəndələrinin) səs çoxluğu ilə qəbul olunur (AR ƏM-in 262-ci maddəsinin ikinci hissəsi). İşəgötürən mütləq yazılı şəkildə xəbərdar edilməlidir, özü də AR ƏM-in 272-ci maddəsinə əsasən, xəbərdarlıq tətlin başlanmasına ən gec 10 gün qalmış və yazılı şəkildə edilməlidir. Tətli keçirilməsi üçün xüsusi rəhbər orqan – tətli komitəsi yaradılır. Tətli komitəsinin üzvləri əmək kollektivinin ümumi yığıncağında (konfransında) seçilir, yaxud həmkarlar ittifaqı orqanının qərarı ilə yaradılır.

Tətli komitəsinin tətli elan edilməsi haqqında qərarında tətlin keçirilməsinə əsas yaratmış fikir ayrılıqlarının siyahısı verilməlidir. Yalnız tətlin tarixinin və başlanma vaxtının deyil, həm də onun müddətinin, habelə tətildə iştirak edən şəxslərin təxmini sayının göstərilməsi arzuolunandır. Həmçinin barışdırıcı prosedurları davam etdirmək səlahiyyətinə malik şəxslərin siyahısı, tətlin keçirilməsi müddətində müəssisədə (ayrı-ayrı iş yerlərində) yerinə yetirilməsi məcburi olan zəruri işlərin siyahısı göstərilməlidir.

Tətli komitəsinin əsas səlahiyyətləri qanunla ətraflı surətdə tənzimlənir. Belə ki, tətlin keçirilməsi prosesində tətli komitəsi işçilərin ümumi yığıncağını (konfransını) keçirmək, işəgötürəndən işçilərin mənafeələrinə toxunan məsələlərə dair zəruri məlumat almaq, mübahisəli məsələlərə dair rəy hazırlanması üçün mütəxəssislər cəlb etmək hüququna malikdir. Tətli komitəsi tətli müvəqqəti surətdə dayandırmaq hüququna malikdir, bu zaman işəgötürən azı 3 gün qabaqcadan tətlin yenidən başlanması haqqında xəbərdar edilməlidir.

Bundan başqa, AR ƏM-də işçilərin əmək vəzifələrinin yerinə yetirilməsindən imtina edərək və özlərinin iş yerində qalaraq işəgötürənin istehsalın bərpası məqsədilə kənar işçi qüvvəsi, yəni başqa işçilər cəlb etmək hüququna malik olub-olmaması aydın surətdə göstərilmiş (oturaq tətli).

Bu tətli forması da AR ƏM-də dəqiq və birmənalı həllini tapmamışdır. Eyni zamanda, bu maddədə “oturaq” tətliçilərin yerinə müvəqqəti işçilər cəlb etməyə qadağan qoyulmamışdır (işəgötürənin bu məqsədlə müddətli əmək müqaviləsi bağlamaq hüququnun olub-olmaması göstərilməmişdir).

Bu isə münaqişəyə səbəb ola bilər. Çünki qanuni tətildə iştirak edən şəxslərin yerinə başqa işçilərin işə qəbul edilməsi tətli hüququnun və həmkarlar ittifaqlarının öz hüquqlarını həyata keçirmək azadlığının pozulması hesab edilir.

Məlumdur ki, bəzi Avropa ölkələrində (məsələn, Çexiya, Bolqarıstan, Macarıstan və s.) həmrəylik tətillərinə yol verilir. Təəssüflər olsun ki, AR ƏM-də həmrəylik tətillərinin keçirilməsi nəzərdə tutulmamışdır.

AR ƏM-ə görə tətli elan etmək üçün barışdırıcı prosedurlar məcburi deyildir. Qanunvericiliyimiz həmrəylik tətillərinin birbaşa qadağan olunmasını təsbit etmədiyindən, belə tətillər qanunazidd sayıla bilməz və buna görə də onlara yol verilir. Fikrimizcə, bu məsələnin qanunvericilik qaydasında daha dəqiq həllinin vaxtı çatmışdır.

Tətillərin keçirilməsinin sadələşdirilmiş qaydası yolverilməzdir. Kollektiv əmək mübahisəsinin həllinin əsasında ağlabatan kompromis və sağlam düşüncə durmalıdır. Biz BƏT-in, digər

beynəlxalq təşkilatların belə bir ümumi konsepsiyasını dəstəkləyirik ki, tətillərin elan edilməsindən və keçirilməsindən əvvəl barışdırıcı prosedurların bütün mərhələləri gəlməlidir. Bundan başqa, Rusiya qanunvericiliyində və AR ƏM-də tətillərin xüsusi növü – xəbərdarlıq tətili təsbitini tapmışdır (AR ƏM-in 273-cü maddəsi və RF ƏM-in 410-cu maddəsi).

Xəbərdarlıq tətili özünəməxsus aksiya olub, bir növ, işəgötürənə əmək kollektivinin güzəştə getmək niyyətində olmadığını göstərir. AR ƏM-in 273-cü maddəsinə əsasən, xəbərdarlıq tətili kollektiv əmək mübahisəsinin həllinin istənilən mərhələsində elan oluna bilər. Həmin maddəyə görə, xəbərdarlıq tətili bir saatdan artıq olmamalıdır. Xəbərdarlıq tətili haqqında qərar işçilərin ümumi yığıncağı, yaxud konfransı və ya həmkarlar ittifaqı təşkilatı tərəfindən qəbul olunur. İşçilərin nümayəndəli orqanı tətillə başlanmazdan azı üç gün əvvəl işəgötürəni yazılı formada xəbərdar edir. İşəgötürənin yazılı şəkildə xəbərdar edilməsi tətillin mənfəət nəticələrini azaltmaq, minimuma endirmək məqsədi güdür. Bizim fikrimizcə, AR ƏM-in 273-cü maddəsinin kontekstinə əsasən, xəbərdarlıq tətili barışdırıcı prosedurlar prosesində bir dəfədən çox elan oluna bilməz.¹

Beləliklə, AR ƏM-in 270-ci maddəsinin tətillin kollektiv əmək mübahisəsinin yaranması anından etibarən elan edilə bilməsi haqqında ikinci hissəsinin təyinatını AR ƏM-in 273-cü maddəsinin məzmunu ilə müqayisə etdikdə vurğulaya bilərik ki, AR ƏM-in 270-ci maddəsinin ikinci hissəsində təsbitini tapmış normativ müddəadan imtina olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2019
2. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2018
3. «Həmkarlar ittifaqları haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2005
4. Киселев И.Я. Зарубежное трудовое право: Учебник. М., 1998
5. Маркс К., Энгельс Ф. Наемный труд и капитал. Соч. Т.6
6. Таль Л.С. Очерки промышленного рабочего права. М., 1918

X Ü L A S Ə

Bu məqalədə Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan əmək qanunvericiliyinin normaları əsasında kollektiv əmək mübahisələrinin həlli məqsədilə tətillə hüququnun həyata keçirilməsi məsələləri tədqiq edilmişdir. Tətillə hüququ müxtəlif beynəlxalq aktlarda və AR-ın Konstitusiyasında təsbitini tapmışdır. Belə ki, BMT-nin İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktının 8-ci maddəsində, habelə AR Konstitusiyasının 36-cı maddəsində öz əksini tapanmışdır. AR Konstitusiyasının 36-cı maddəsində işçilərin tətillə hüququ fərdi və kollektiv əmək mübahisələrinin həlli üsulu kimi nəzərdə tutulmuşdur. Orada deyilir ki, hər kəsin təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə tətillə etmək hüququ vardır. Həmin maddənin ikinci hissəsində göstərilir ki, əmək müqaviləsi əsasında işləyənlərin tətillə hüququ yalnız qanunla nəzərdə tutulan hallarda məhdudlaşdırıla bilər.

¹ Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2018, s.177

VƏTƏNDAŞ MƏMNUNLUĞU İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARININ HÜQUQİ TƏMİNATI MÜSTƏVİSİNDƏ

Açar sözlər: vətəndaş məmnunluğu, hüquqi müdafiə, təminat, dövlət dili, tolerantlıq, bərabərlik hüququ, sahibkarlıq, hüquqi dövlət, demokratik dövlət, hüquqi islahat.

Keywords: citizen satisfaction, legal protection, ensurence, official language, tolerance, the right to equality, ownership, legal state, democratic state, legal reform.

Hər bir cəmiyyətdə hakimiyyətə münasibətin ən vacib meyarı vətəndaş məmnunluğunun səviyyəsidir. Başqa sözlə desək, vətəndaş məmnunluğu ölkədə demokratiyanın, insan hüquq və azadlıqlarının təminatı sahəsində dövlətin yeritdiyi siyasətin qiymət kriteriyasıdır. Elmi ədəbiyyatda vətəndaş məmnunluğunun anlayışı verilməmişdir. Bu barədə elmi tədqiqat işlərinə də rast gəlinmir. Bu onunla izah edilir ki, vətəndaş məmnunluğu olduqca geniş anlayışdır. O həm iqtisadi, həm siyasi, həm hüquqi, həm politoloji, həm fəlsəfi, həm də sosioloji və s. müstəvilərdə təhlil edilə bilər.

Fikrimizcə, vətəndaş məmnunluğu dedikdə – ölkə hüduqlarında yaşayan hər bir insan və vətəndaşın konstitusion hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə etibarlı təminat mexanizmləri formalaşdıran, fərdin qanuni maraq və mənafeələrinin təminatına, yüksək sosial rifahına, həyat keyfiyyətinin davamlı şəkildə yüksəlməsinə, ictimaiyyətin hakimiyyət qurumlarının fəaliyyətindən səmimi razılığına səbəb olan hüquqi, fəlsəfi, siyasi və sosioloji hadisə başa düşülür.

Heç şübhəsiz, burada söhbət ilk növbədə ölkə vətəndaşının məmnunluğundan gedir. Lakin bu, xarici vətəndaşların və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin məmnunluğunun arxa plana keçirilməsi anlamına gəlməməlidir. Dünya təcrübəsinə nəzər salsaq, görərik ki, xarici investisiyanın cəlbə, turizm sektorunun inkişafı, bütövlükdə dövlətlərarası strateji, iqtisadi və siyasi əlaqələr həm də xarici vətəndaşların məmnunluq səviyyəsi ilə düz mütənasibdir.

Mən diqqəti vətəndaş məmnunluğunun xüsusi bir aspektinə – onun konstitusion hüquqi müdafiəsinə, başqa sözlə hüquqi bazasının təşəkkülünə çəkmək istəyirəm. Çünki vətəndaş məmnunluğunun səviyyəsi həm də dövlətin demokratikliyi və hüquqiliyi ilə şərtləndirilir.

Konstitusiyaya hüquq nəzəriyyəsinə görə o dövlət demokratik dövlət hesab olunur ki, quruluşu və fəaliyyəti xalqın iradəsinə, insan və vətəndaşların ümumqəbuledilmiş hüquq və azadlıqlarına uyğun gəlmiş hesab olunsun. Demokratik dövlətin ən vacib göstəricisi insanların azadlığına söykənən vətəndaş cəmiyyətinin qurulmasıdır. Burada hakimiyyətin mənbəyi və bütün dövlət orqanlarının legitimliyinin əsasında xalqın suverenliyi dayanır. [1]

Demokratik dövlətin zəruri əlamətləri sırasına nümayəndəli demokratiyanın mövcudluğu və insan hüquq və azadlıqlarının təminat edilməsi daxildir.

Nümayəndəli demokratiya dedikdə, xalqın seçkili orqanlar vasitəsilə dövlət hakimiyyətinin idarə olunmasında iştirakı nəzərdə tutulur ki, bu da özünü ölkənin həyatında mühüm rol oynayan qanunların qəbul edilməsində nümayiş etdirir.

Digər əlamət insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsidir. Yalnız demokratik rejimdə insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi real görünür, qanunçuluq bərqərar olunur və güc strukturlarının hər cür özbaşınalığına son qoyulur. Nəzərə almaq lazımdır ki, demokratik dövlət məcbureddici tədbirlərdən imtina etmir, lakin onun forma və metodlarını elə müəyyənləşdirir ki, bu insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşması baxımından ağılabatan olur və vətəndaş məmnunluğuna xidmət etmiş sayılır. [2]

Demokratik dövlət anlayışı hüquqi dövlət anlayışı ilə sıx bağlıdır, çünki hüququn aliliyi təmin edilməyən bir dövlətin demokratikliyindən söhbət gedə bilməz.

O dövlətlər hüquqi dövlət hesab olunur ki, onlar özünün bütün fəaliyyəti dövründə hüquqa tabe olur və başlıca məqsədi insan hüquq və azadlıqlarının təminatına istiqamətlənir. Hüquqilik dövlətçiliyin ən yüksək göstəricisi, hüququn aliliyinin, insan hüquq və azadlıqlarının həyatın bütün sferalarında, xüsusilə də iqtisadi və mənəvi sferalarda təmin edilməsidir.

Anlayışdan görüldüyü kimi hüquqi dövlətin əsas əlaməti onun hüquqa tabe olması, insan hüquq və azadlıqlarının təminatının dövlətin ali məqsədi hesab edilməsidir. “Qanunla qadağan edilməyən hər şey yolveriləndir” tezi hüquqi dövlətin əsas ideyasıdır.

Hüquqi dövlətin digər əlamətləri sırasına insan hüquq və azadlıqlarının təminatının zəruri mexanizmi kimi məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyi və konstitusiya normalarının digər normativ aktlara nisbətən üstünlüyü aiddir.

Azərbaycanın milli düşüncə sistemində dövlətə münasibət daim ictimai məmnunluq meyarı ilə şərtlənmiş, insanlarımız ədalətli və sivil cəmiyyətə inteqrasiyanı ölkəyə rəhbərlik edən lider və onun formalaşdırdığı komandanın fəaliyyətində axtarmışdır. Bu baxımdan əminliklə demək olar ki, hələ 1969-cu ilin iyun ayında ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyə irəli çəkilməsi nəinki fiziki və mənəvi terrora məruz qalan milli təfəkkürü qoruyub saxlamış, eyni zamanda qanunvericilik aktlarının ümumxalq mənafeyi nəzərə alınmaqla qəbul edilməsinin başlanğıcını qoymuşdur. Ulu öndərin ilk gündən bütün fəaliyyəti insanların dövlət orqanlarına inam və etimadının güclənməsinə, nəticədə onların məmnunluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət etmişdir.

O, ədalətli rəhbər kimi ilk gündən qanunvericilik və hüquq qaydalarının zəifləməsi ilə əlaqədar cəmiyyətdə baş qaldırmış məmur özbaşınalığına, habelə rüşvətxorluq və korrupsiya elementlərinə qarşı kəskin mübarizəyə başlamış, Literaturnaya qazetaya verdiyi məşhur müsahibəsində irəli sürdüyü “Qoy ədalət zəfər çalsın!” – tezisini dövrünün ictimai pastulatına çevirməyi bacarmışdır. Yalnız savadlı insanların ali məktəblərin nüfuzlu fakültələrinə qəbulu üçün yol açılması, bu sahədə şəffaflığın təmin edilməsi, minlərlə gəncin respublika hüdudlarından kənarında təhsil almağa göndərilməsi, Bakıda Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi məktəbin yaradılması üzərində xüsusi israr etməsi, özünəməxsus qətiyyəti və iradəsi hesabına buna nail olması xüsusi xidmət orqanlarında milliyətcə azərbaycanlı olan kadrların yerləşdirilməsi prosesi geniş vətəndaş məmnunluğuna səbəb olmuşdu.

Ümummilli lider yaxşı başa düşürdü ki, vətəndaş məmnunluğunun daimi və dinamik olmasının təmin edilməsi üçün dövlətin təməlinin möhkəm siyasi-hüquqi əsaslar üzərində qurulması ən vacib şərtlərdən biridir. Odur ki, o, hakimiyyətə qayıdışının ikinci mərhələsində, yəni müstəqilliyin bərpasından sonra əsas diqqəti ölkənin yeni konstitusiyasının qəbuluna yönəltdi. Bu gün ölkə konstitusiyasının əksər müddəaları vətəndaş məmnunluğunun əsas təminatı kimi çıxış edir.

Sovetlər hakimiyyəti buxovundan yenidən azad olmuş Azərbaycan xalqı üçün milli kimliyin müəyyən edilməsi önəmli məsələlərdən biri idi. Bu baxımdan müəllifinin Heydər Əliyev olduğu azərbaycançılıq ideologiyası 1995-ci il Konstitusiyasının ana xəttini təşkil edir. Həm fəlsəfi, həm də hüquqi mənada milli kimlik üç əsas faktorla müəyyənləşdirilir: milli dil, adət-ənənə və dini etiqad.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında hər üç faktora geniş yer ayrılmış, ölkə vətəndaşlarının mən kiməm sualının cavablandırılması üçün hüquqi baza hazırlamışdır. Bu isə vətəndaş məmnunluğunun təmin edilməsində mühüm rol oynamaqdadır.

Konstitusiyada qeyd olunur ki, demokratik quruluşa təminat vermək, vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar edilməsinə nail olmaq, qanunun aliliyini təmin edən hüquqi, dünyəvi dövlət qurmaq, ədalətli, sosial və iqtisadi qaydalar əsasında hər bir vətəndaşın layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək, ümumbəşəri dəyərlərə əsaslanaraq bütün dünya xalqları ilə dostluq, sülh, əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq Azərbaycan xalqının ali məqsədidir.

Konstitusiyada ilk dəfə olaraq Azərbaycan xalqı dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi hesab edilmiş, sərbəst və müstəqil öz müqəddəratını həll etmək və öz idarəetmə formasını müəyyən etmək Azərbaycan xalqının suveren hüququ hesab edilmişdir. 7-ci maddədə qeyd edilmişdir ki, Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi əsasında təşkil edilir: qanunvericilik hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi həyata keçirir, icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə mənsubdur, məhkəmə hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri həyata keçirir.

Hüquqi dövlətin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi əsas əlamətlərindən biri olan məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinin təmin edilməsi məqsədi ilə ədalət mühakiməsinin üçpilləli məhkəmə sistemi tərəfindən həyata keçirilməsi və ümummilli liderin 1997-ci ildə imzaladığı "Məhkəmələr və hakimlər haqqında" Qanunda hakimlərin müstəqilliyinin təmin edilməsinə xüsusi diqqət yetirilməsi elə ilk gündən vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təminatı ilə bağlı öz bəhrəsini verdi və bu vətəndaş məmnunluğuna müsbət təsir edən amilə çevrildi.

Məlumdur ki, Azərbaycan çoxmillətli bir dövlətdir. Bir çox dünya dövlətlərindən fərqli olaraq hər bir millətin bərabərliyinin təmin edilməsi məqsədi ilə konstitusiyada bərabərlik hüququ adlanan 25-ci maddə təsbit edilmiş və göstərilmişdir ki, dövlət irqindən, etnik mənsubiyyətindən, dinindən, dilindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən və s. asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını etnik, dini, dil, mənşə, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə və s. məhdudlaşdırmaq qadağandır.

Heç kimdə şübhə doğurmur ki, vətəndaş məmnunluğunun əsas təminatları sırasında iqtisadi münasibətlər xüsusi yer tutur. Ümummilli liderin uzaqgörənliyi özünü həm də onda ifadə etdi ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında ilk dəfə olaraq şəxsi mülkiyyət hüququ tanındı və azad sahibkarlıq fəaliyyətinə rəvac verildi. 59-cu maddədə qeyd edildi ki, hər kəs öz imkanlarından, qabiliyyətindən və əmlakından sərbəst istifadə edərək təkbaşına və ya birlikdə azad sahibkarlıq fəaliyyəti və ya qanunla qadağan edilməmiş digər iqtisadi fəaliyyət növləri ilə məşğul ola bilər.

Bu maddədə diqqəti cəlb edən əsas məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, dövlət sahibkarlıq sahəsində tam sərbəstlik yaradır və bu sahəyə yalnız iki halda müdaxilə edir;

- 1) sahibkarlıq dövlət maraqlarına xələl gətirdikdə;
- 2) sahibkarlıq insan həyatının və sağlamlığının müdafiəsi ilə bağlı qaydaları pozduqda.

Qeyd edilməlidir ki, azad sahibkarlıq hüququnun reallaşması hələ ümummilli liderin dövründə bir sıra maneələrlə üzləşdi. Bu maneələrin aradan qaldırılması istiqamətində görülən tədbirlər vətəndaş məmnunluğunun artmasına səbəb olmaya bilməzdi. Zira, sahibkarlığı hüquq mühafizə orqanlarının, maliyyə nəzarətini və daxili nəzarəti həyata keçirən qurumların qanunsuz müdaxiləsindən qorumaq üçün xüsusi normativ aktlara ehtiyac duyulurdu. Məhz bu baxımdan ulu öndərin 17 iyun 1996-cı il tarixli "İstehsalat, xidmət, maliyyə-kredit fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin qaydaya salınması və əsassız yoxlamaların qadağan edilməsi barədə" Fərmanı, 27 yanvar 1998-ci il tarixli "Azərbaycan Respublikasında iqtisadi cinayətçılığa qarşı mübarizə sahəsində bəzi tədbirlər haqqında" Sərəncamı, 28 sentyabr 2002-ci il tarixli

“Sahibkarlığın inkişafına mane olan müdaxilələrin qarşısının alınması haqqında” Fərmanı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd edilə fərmanların icrası istiqamətində prokurorluq, daxili işlər və s. hüquq mühafizə orqanlarının sahibkarlıq fəaliyyətinə müdaxiləsinin qarşısının alınması üçün onların yoxlama aparmaq hüququ olan strukturları ləğv edildi, anonim ərizələrin yoxlanılmasına son qoyuldu, anonim olmayan ərizələr üzrə yoxlamalar aparılmasının xüsusi mexanizmi müəyyənləşdirildi.

Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən yeridilən siyasətə münasibətdə vətəndaş məmnunluğunun göstəricisi 2003-cü ildə keçirilmiş prezident seçkilərində İlham Əliyevin mütləq səs çoxluğu ilə xalq tərəfindən prezident seçilməsində öz ifadəsini tapmışdır. Əslində xalq yalnız İlham Əliyev şəxsiyyətinə deyil, həm də ümummilli liderin daxili və xarici siyasətinin uğurlu davamçısı kimi ona səs vermişdi.

Əsası ümummilli lider tərəfindən qoyulmuş və Azərbaycan xalqının mənafeyinə xidmət edən, yüksək vətəndaş məmnunluğunun əsası kimi çıxış edən siyasət bu gün cənab prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Təsadüfi deyildir ki, 2003-cü ilin oktyabrında xalqın böyük etimadını qazanaraq Azərbaycan prezidenti seçilmiş İlham Əliyev hökumət üzvləri ilə keçirilmiş ilk toplantıda xalqa xidməti əsas tələb, əsas vəzifə kimi müəyyənləşdirmiş və bu prinsipə indi də riayət olunmaqdadır. Dövlət başçısı xüsusi vurğulayır ki, bütün vəzifəli şəxslər, məmurlar vətəndaşlara ləyaqətlə xidmət etməli, onlara kömək göstərməli, qayğıları ilə yaşamaladırlar.

Cənab İlham Əliyevin hələ 24 noyabr 2003-cü il tarixdə imzaladığı “Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında” ilk iqtisadi fərmanında dövlət məmurları qarşısında vətəndaşların qəbulu, habelə ərizə və şikayətlərinə baxılması ilə bağlı mühüm vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir. [3]

Vətəndaşların dövlət qurumlarına müraciət imkanlarını asanlaşdırmaq, ərizə və şikayətlərinə daha operativ, çevik mexanizmlər əsasında baxılmasını təmin etmək məqsədi ilə tətbiq edilən elektron xidmətlər bu gün də öz bəhrəsini verməkdədir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin hələ 23 may 2011-ci il tarixli “Dövlət orqanlarında elektron xidmət göstərilməsinin təşkili sahəsində bəzi tədbirlər haqqında” Fərmanı ilə “elektron hökumət”in formalaşdırılması və elektron xidmətlərin tətbiqi istiqamətində işlərə təkan verilmişdir. Elektron hökumət sistemi vətəndaş və dövlət orqanları arasındakı münasibətə xüsusi şəffaflıq gətirmiş, vətəndaşlara göstərilən xidmət prosesini əhəmiyyətli dərəcədə sadələşdirmişdir. Fərman nəinki elektron hökumətin inkişafı, həm də korrupsiyaya qarşı mübarizənin daha da gücləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Korrupsiya ilə kəsərli mübarizə isə Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarında hakimiyyətə qarşı etimad hissini artırmış, vətəndaş məmnunluğunun səviyyəsinin yüksəldilməsinin göstəricilərindən birinə çevrilmişdir.

Dövlət orqanları tərəfindən tətbiq edilən rüsum və tariflər barədə məlumat almaq məqsədi ilə www.rusum.az saytının, dövlət qurumlarının və vətəndaşların münasibətlərinin etik davranış çərçivəsində tənzimlənməsinə dəstək vermək, bu sahədə maarifçilik və məlumatlandırma məqsədilə www.etika.az saytının, son günlərdə uğurla fəaliyyət göstərən və cəmiyyətdə bütün ictimai münasibətlər spektrini tənzimləyən qanunlar və digər normativ-hüquqi sənədlərin yerləşdirildiyi www.e-qanun.az portalının yaradılması vətəndaş məmnunluğunun hüquqi təminatına yönəldilmiş xüsusi əhəmiyyətli hadisə kimi qiymətləndirilməlidir. [4]

Vətəndaş məmnunluğuna gətirib çıxaran elektron hökumət quruculuğu istiqamətində atılmış ən mühüm addımlardan biri “bir pəncərə” prinsipi ilə işləyən və dövlət orqanlarının göstərdiyi elektron xidmətlərin cəmləşdiyi vahid “elektron hökumət” (www.e-gov.az) portalının 2012-ci ildə istifadəyə verilməsi olmuşdur. Bu portal imkan verdi ki, vətəndaş istənilən dövlət qurumuna müraciət etməklə özünə aid lazımi məlumatı qanun çərçivəsində əldə edə bilsin. Portal vasitəsi

ilə dövlət idarəçiliyində keyfiyyətli elektron xidmətlərin göstərilməsi vətəndaşların həmin xidmətlərdən istifadəsinə imkan yaradır.

Vətəndaşların dövlət qurumlarına müraciət imkanlarını asanlaşdırmaq, ərizə və şikayətlərinə daha operativ, çevik mexanizmlər əsasında baxılmasını təmin etmək məqsədilə tətbiq olunan elektron xidmətlər getdikcə genişlənir. Prezident İlham Əliyevin hələ 13 iyul 2012-ci il tarixdə imzaladığı «Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin yaradılması və dövlət orqanları tərəfindən vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında» fərmanı bu baxımdan ən mühüm addımlardan olmuşdur. [5] Fərmanla Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin və onun nəzdində «ASAN xidmət» mərkəzlərini yaradılması təmin edilmişdir. Ötən illərdə həmin mərkəzlər vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin müasir tələblər səviyyəsində qurulmasını yüksək səviyyədə təmin etməklə ölkəmizin beynəlxalq miqyasda maraqla qarşılanan milli brendinə çevrilmişdir.

Vətəndaşlara göstəriləcək xidmətlərin həyata keçirilməsini təmin edən mərkəzlərin “ASAN xidmət” mərkəzləri adlandırılması təsadüfi olmamışdır. “ASAN xidmət”in məqsədi, ilk növbədə, dövlət qulluqçularının fəaliyyətində əhaliyə münasibətdə vətəndaş məmnunluğunun təmin edilməsinə xidmət edən yeni yanaşmanın formalaşdırılması olmuşdur. Bu, dövlət idarəçiliyinə özəl sektorda geniş yayılmış “müşəri məmnunluğu” ideyasının inkorporasiya edilməsinə, ölkədə dövlət qulluqçusu-vətəndaş münasibətlərinin keyfiyyətə yeni müstəviyə keçməsinə təkan vermişdir. [6]

İdeyanın maraqlı cəhətlərindən biri də odur ki, həmin xidmətlər “bir qapı” prinsipi üzrə təqdim edilir: vətəndaş yalnız bir qapıdan daxil olmaqla, bir mərkəzdən (bir inzibati binadan) ayrı-ayrı dövlət qurumlarının müxtəlif xidmətlərindən eyni məkanda və eyni vaxtda yararlı ola bilər. Bu, vətəndaşların fərdi xərclərinin azalmasına, vaxt itkisinin aradan qaldırılmasına, şəffaflığın və insanların rahatlığının təmin edilməsinə imkan verir.

Məmnunluq hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, bu gün “ASAN xidmət” mərkəzlərində dövlət orqanları tərəfindən əsasən aşağıdakı xidmətlər həyata keçirilir: vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının dövlət qeydiyyatı; doğumun qeydə alınması; ölümün qeydə alınması; nikahın qeydə alınması; nikahın pozulmasının qeydə alınması; övladlığa götürmənin qeydə alınması; atalığın müəyyən edilməsinin qeydə alınması; adın, ata adının və soyadın dəyişdirilməsinin qeydə alınması; vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının dövlət qeydiyyatı haqqında şəhadətnamələrin (təkrar şəhadətnamələrin) verilməsi; notariat fəaliyyəti; şəxsiyyət vəsiqələrinin verilməsi və dəyişdirilməsi; ümumvətəndaş pasportlarının verilməsi və dəyişdirilməsi; sürücülük vəsiqələrinin dəyişdirilməsi; məhkumluq barədə arayışların verilməsi; daşınmaz əmlakla bağlı əməliyyatların qeydiyyatı; yaşayış evləri (mənzilləri) üzərində mülkiyyət hüquqlarının dövlət qeydiyyatına alınması barədə çıxarışların (ilkin qeydiyyat istisna olmaqla) verilməsi; daşınmaz əmlak üzərində hüquqların məhdudlaşdırılmasına (yüklülüyünə) dair dövlət reyestrindən arayışların verilməsi; kommərsiya hüquqi şəxslərin və vergi ödəyicilərinin qeydiyyatı; hüquqi və fiziki şəxslərə arxiv arayışlarının verilməsi; gömrük bəyannamələrinin, gömrük rəsmiləşdirilmələri üçün sənədlərin qəbulu; Azərbaycan Respublikasında müvəqqəti yaşamaq üçün icazə, habelə daimi yaşamaq üçün immiqrant statusunun əldə edilməsi ilə bağlı sənədlərin verilməsi; torpaq kadastrı məlumatları barədə arayışların verilməsi; əmək pensiyalarının təyin edilməsi; dövlət orqanlarının göstərdikləri bütün xidmətlər üzrə informasiya xidmətinin həyata keçirilməsi və s. Bu xidmətlərin “ASAN xidmət”in fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericiliyə uyğun olaraq həyata keçirilməsi vətəndaş məmnunluğunun təminatına xidmət edən hüquqi faktor kimi qiymətləndirilir.

Ümumilikdə, “ASAN xidmət”, “ASAN kommunal” və “DOST” kimi modern xidmət mərkəzlərinin yaradılması ilə bağlı qanunvericilik bazasının formalaşdırılması hökumətin

bürokratik amillər olmadan, şəffaf və layiqli xidmət etmək niyyətinin ali təcəssümünə çevrilmiş və bu qurumlar beynəlxalq müstəvidə Azərbaycan milli brendi kimi tanınmışdır.

Ümumilikdə, dövlət başçısının son 18 ildə imzaladığı fərman və sərəncamlar, milli fəaliyyət planları cəmiyyətdə şəffaflıq və hesabatlılığın daha da yüksəldilməsi, vətəndaş məmnunluğunun təmin edilməsi baxımından əhəmiyyətli olmuşdur. Ötən müddətdə ölkə Prezidenti tərəfindən imzalanmış “Şəffaflığın artırılması və korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Milli Strategiya və onun həyata keçirilməsi ilə bağlı 2007-2011-ci illər üçün Fəaliyyət Planı”, “Korrupsiyaya qarşı mübarizəyə dair 2012-2015-ci illər üçün Milli Fəaliyyət Planı”, Açıq Hökumətin təşviqinə dair (2012-2015, 2016-2018 və 2020-2022-ci illər) milli fəaliyyət planları qeyd olunan məqsədlərin reallaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. [7]

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 yanvar 2021-ci il tarixli “Dövlət Nəzarəti İnformasiya Sisteminin yaradılması haqqında” Fərmanı milli prioritet kimi önə çəkilən bir sıra məqsədlərin reallaşdırılmasına imkan verir. Belə bir informasiya sisteminin yaradılması Azərbaycanda son 10 ildə “e-hökumət” quruculuğu sahəsində həyata keçirilən sistemli və ardıcıl innovativ-texnoloji quruculuq prosesinin davamı və mühüm tərkib hissəsidir. Dövlət Nəzarəti İnformasiya sistemi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman, sərəncam və tapşırıqlarının, eləcə də Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidentinin və Prezident Administrasiyası rəhbərinin tapşırıqlarının icra vəziyyətinə nəzarətin elektron qaydada həyata keçirilməsini təmin etməlidir. Düşünürəm ki, işin belə təşkili dövlət-vətəndaş məlumat mübadiləsinin sistemli və qarşılıqlı təmini istiqamətində təqdirəlayiq hal olmaqla vətəndaş məmnunluğunun səviyyəsinin yüksəlməsinə müsbət təsir göstərəcəkdir.

Azərbaycanda insan və vətəndaş amilinə həssas münasibətin mövcudluğunu ölkədə həyata keçirilən sosial layihələr də bir daha təsdiqləyir. Ölkə iqtisadiyyatının inkişaf konsepsiyasının mühüm tərkib hissəsi olan sosial siyasət son 18 ildə həm forma, həm də məzmun etibarilə daha da zənginləşdirilərək yeni keyfiyyət mərhələsinə daxil olmuşdur. Prezident cənab İlham Əliyevin bu müddətdə imzaladığı sərəncam və fərmanlarda, dövlət proqramlarında çoxlu sayda yeni iş yerlərinin yaradılması, sosial xidmətlərin həcmnin, keyfiyyətinin və ünvanlılığının əhəmiyyətli dərəcədə artırılması, yoxsulluğun azaldılması, qaçqın düşərgələrinin ləğvi kimi vəzifələr ön planda olmuşdur.

Hələ 2009-cu il martın 18-də keçirilmiş ümumxalq referendumu ilə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyanın 15-ci maddəsinin II hissəsinə edilmiş əlavəyə görə “Azərbaycan dövləti bazar münasibətləri əsasında “sosial yönümlü” iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir” [8]. Bu əlavə son illərdə Azərbaycan dövlətinin uğurla həyata keçirdiyi sosial yönümlü iqtisadi siyasət strategiyasına konstitusiyaya təminatı yaratmışdır.

Bu baxımdan Prezident İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirilən mühüm sosial layihələrdən biri aztəminatlı vətəndaşlara ünvanlı sosial yardımları nəzərdə tutan xüsusi dövlət proqramının həyata keçirilməsidir. Ünvanlı sosial yardım sisteminin tətbiqi üçün ilkin tədbir kimi qanunvericilik bazası formalaşdırılmış, “Ünvanlı sosial yardım haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir.

Ümumən, ölkə vətəndaşlarına dövlət qayğısının artırılması və onların sosial müdafiəsini gücləndirilməsi məqsədilə cənab İlham Əliyevin prezidentliyi dövründə “Azərbaycan Respublikasının məşğulluq strategiyası (2006-2015-ci illər)”, Azərbaycan Respublikası regionlarının (2009-2013, 2013-2018 və 2019-2023-cü illər) sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramları, “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”, “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatna dair Dövlət Proqramı” və bu qəbildən 50-dən çox fərman

və sərəncam imzalanmışdır. Qəbul edilmiş bu sənədlərin icrasının nəticəsidir ki, yoxsulluğun səviyyəsi 2003-cü ildəki 44 faizdən 2020-cü ildə 4,9 faizə düşmüşdür. [9]

Ölkə Prezidentinin pandemiya dövründə yürütdüyü sosial-iqtisadi siyasət Azərbaycan xalqını rifahına xidmət etmişdir. Sosial təcrid tədbirlərinin tətbiqi nəticəsində iş yerlərində fəaliyyətini müvəqqəti dayandırmış vətəndaşların rifahına və sahibkarların işgüzar fəallığına dəyən zərər nəzərə alınaraq mühüm dövlət proqramlarının işlənilməsi və hazırlanması və qəbulu xüsusilə diqqət yetirilən məqam kimi özünü biruzə vermişdir. Dövlət başçısının 19 mart 2020-ci il tarixli Sərəncamı əsasında pandemiyanın iqtisadiyyata, məşğulluq məsələlərinə və sahibkarlıq subyektlərinə mənfi təsirinin azaldılması məqsədi ilə dəyəri 3,5 milyard manata çatan sosial-iqtisadi dəstək paketinin qəbulu cəmiyyətdə böyük ruh yüksəkliyi ilə, razılıqla qarşılanmışdır. [10]

Vətəndaş məmnunluğuna səbəb olan islahatlar kursunun digər bir mühüm istiqaməti məhkəmə hakimiyyətini əhatə edir. 2019-cu il 20 mart tarixində xalqa ənənəvi müraciətində cənab İlham Əliyev cəmiyyətin digər sahələri ilə yanaşı, məhkəmə-hüquq sistemində də islahatların davam etdiriləcəyini bildirmişdir. Dövlətimizin başçısının 3 aprel 2019-cu il tarixli "Məhkəmə-hüquq sistemində islahatların dərinləşdirilməsi haqqında" fərmanı keyfiyyətə yeni mərhələdə məhkəmə-hüquq islahatlarının dərinləşməsinə geniş imkanlar açıb. Fərmana əsasən, Azərbaycan Respublikasının bütün məhkəmə sədrələrinə və hakimlərinə məhkəmə hakimiyyətinin nüfuzunun artırılması və cəmiyyətdə məhkəmələrə etimadın möhkəmlənməsi üçün fəaliyyətlərində ədalət, qanunçuluq, qərəzsizlik, aşkarlıq, hər kəsin qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi kimi prinsiplərə dönmədən riayət etmək tövsiyə edilmişdir.

Fərmanla müvafiq qurumlara sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı yaranan mübahisələrə müvafiq sahədə daha dərin hüquqi bilik və təcrübəsi olan hakimlər tərəfindən baxılmasını təmin etmək məqsədilə ixtisaslaşmış məhkəmələrin yaradılması istiqamətində təkliflər verilməsi tapşırılmışdı. Qeyd edilməlidir ki, ötən dövr ərzində Fərmandan irəli gələn vəzifələr yerinə yetirilmiş və bu gün məhkəmə sistemində inzibati və kommersiya məhkəmələri fəaliyyət göstərməkdədir. Ümumilikdə, məhkəmələrə ictimai inamın yüksəldilməsi, ədalət mühakiməsinin səmərəliliyinin artırılması, bu sahədə xoşagəlməz halların tamamilə aradan qaldırılması Prezident cənab İlham Əliyevin əsas tələblərindəndir.

Nəhayət, təkcə ötən ilin deyil, son 30 ilin ən mühüm siyasi hadisəsi – 2020-ci ilin 44 günlük Vətən müharibəsində Ali Baş Komandan və Azərbaycan Ordusunun əldə etdiyi tarixi hərbi-siyasi zəfər Prezident İlham Əliyevin qətiyyətli, prinsipial, milli maraqları əsas tutan fenomenal liderlik missiyasını bir daha təsdiqləməklə yanaşı, vətəndaşların böyük sevinc və məmnunluğuna səbəb olmuşdur. Azərbaycanın Vətən Müharibəsindəki layiqli qələbəsi Prezident İlham Əliyevin regional və global miqyasda nüfuzunu daha da artırmış, ilin yekunları üzrə dünyanın ən uğurlu liderləri sırasında yer almasını təmin etmişdir.

Ümumilikdə, zəfərlə başa çatan 44 günlük müharibə Azərbaycanda milli ruhu, mənəvi yüksəlişi təmin etməklə, hakimiyyət, ordu və xalq arasında etimadı da gücləndirmiş, xalqımız uzun illərdən sonra məğlubiyyət sindromundan xilas olmuşdur. İşğal faktını aradan qaldırmaqla əraziləri üzərində hüquqi-siyasi nəzarəti təmin edən Azərbaycan yeni iqtisadi dividendlər əldə etmək imkanı qazanmışdır. Məcburi köçkünlərin mərhələlərlə doğma yurdlarına qayıtması işğaldan azad edilmiş ərazilərinin geniş potensialından səmərəli istifadəyə imkan verəcəkdir. Paytaxtın və digər iri şəhərlərin demoqrafik və sosial-iqtisadi yükü xeyli dərəcədə azalacaq, regionların tarazlı inkişafı təmin ediləcəkdir.

Azərbaycan dövlətinin son 25 ildə apardığı sosial siyasətin prioritet istiqamətlərindən birini ölkəmizin Silahlı Qüvvələrinin şəxsi heyətinin, eləcə də şəhid ailələri və Qarabağ müharibəsi iştirakçılarının sosial müdafiəsinin, mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması, onların cəmiyyətdə layiqli statusunun təmini məsələləri təşkil etmişdir. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ötən 18 ildə ölkədə reallaşdırılan hərbi-vətənpərvərlik təbliğatı və sosial

müdafiə tədbirləri cəmiyyətdə Orduya və hərbi qulluqçulara yüksək etimad və rəğbət təmin olunmasına, hərbiçilərin Vətən və xalq qarşısındakı əvəzsiz xidmətlərinin adekvat dəyərləndirilməsinə hesablanmışdır.

Heydər Əliyev Fondunun, şəxsən Fondun prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın xüsusi diqqət və qayğısı ilə ötən 15 ildə veteran hərbiçi və şəhid ailələri üçün Bakının rayonlarında və regionlarda xeyli fərdi ev və yaşayış binası inşa olunub, onlara müxtəlif sosial yardımlar edilmişdir. Prezident İlham Əliyev xalqa çoxsaylı müraciətləri və xarici KİV-lərə müsahibələrində Azərbaycan Ordusunun yüksək döyüş ruhunu, peşəkarlıq səviyyəsini, hərbiçilərimizin yüksək şücaət və rəşadətini xüsusi vurğulayıb, şəhidlərin xatirəsini ehtiramla yad edərək onların qəhrəmanlıqlarının heç zaman unudulmayacağını bəyan etmişdir.

Ölkə başçısının dekabrın 7-dən etibarən imzaladığı sərəncamlar əsasında Silahlı Qüvvələrin hərbi qulluqçularının müxtəlif orden və medallarla təltif edilmələri Vətən müharibəsində xüsusi igidlik və cəsarət, qəhrəmanlıq göstərmiş hərbiçilərimizin və şəhidlərimizin xidmətlərinin dövlət səviyyəsində yüksək dəyərləndirilməsidir.

Dövlət başçısının 08 dekabr 2020-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün müdafiəsi ilə əlaqədar yaralananların və şəhid ailələrinin təminatına dəstək fondunun (“YAŞAT” Fondu) yaradılması haqqında” Fərmanı müharibə iştirakçılarına və şəhid ailələrinə yardım və ictimai dəstək mexanizmlərinin formalaşdırılmasına, xeyriyyəçilik, humanizm ənənələrinin ictimai şüura aşılmasına xidmət edir. Belə bir Fondun yaradılması ilə müharibə iştirakçılarının, şəhid ailələrinin üzləşdiyi problemlərin həllində dövlət qurumlarının, sırayı vətəndaşların, sahibkarların, ictimai fəal şəxslərin, vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının və s. iştirakı təmin edilir, yardımların ünvanlılığı və şəffaflığı, son nəticədə vətəndaş məmnunluğu təmin olunur.

Vətən müharibəsindən sonra şəhid ailələrinin aylıq müavinətlərin, eləcə də müharibə əlillərinin pensiyalarının dərəcələr üzrə artırılması bu kateqoriyalardan olan vətəndaşlara dövlət qayğısının növbəti təcəssümü olmuşdur. Bundan əlavə, dövlət başçısının “Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün, müstəqilliyinin və konstitusiya quruluşunun müdafiəsi ilə əlaqədar əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərin və şəhid ailələrinin sosial-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” 25 yanvar 2021-ci il tarixli Sərəncamı Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, müstəqilliyi və konstitusiya quruluşunun müdafiəsi ilə əlaqədar əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslərin və şəhid ailələrinin sosial-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması baxımından ciddi sosial addımdır.

Sərəncama əsasən, 2021-2025-ci illərdə mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılmasına ehtiyacı olan 11 mindən çox şəhid ailəsi və müharibə əlilinin mənzil və fərdi evlərlə təminatı həyata keçiriləcək. Bu Azərbaycanda sosial dövlət modelinin mövcudluğunu bir daha təsdiqləyir. Prezident İlham Əliyevin iştirakı ilə Bakının Ramana qəsəbəsindəki yaşayış kompleksində şəhid ailələri və müharibə əlillərinə mənzillərin təqdim olunması həmin sərəncamın icrası istiqamətində ilk ciddi addımdır. Dövlət başçısının təşəbbüsü ilə Şağın qəsəbəsində reabilitasiya mərkəzinin əsaslı təmirdən sonra istifadəyə verilməsi əlillərin sağlamlığının bərpası və müalicəsi, eləcə də dövlət hesabına ən müasir protezlərlə təmin edilmələri baxımından əhəmiyyətlidir.

Vətən Müharibəsinin başa çatmasından cəmi 4 aya yaxın vaxt keçməsi fonunda şəhid ailələri və müharibə əlillərinə mənzillərin verilməsinə başlanılması, ilk növbədə, Azərbaycanın iqtisadi gücü və qüdrətini nümayiş etdirir. 2020-ci ildə 1572 nəfər şəhid ailəsi və müharibə əlili dövlət tərəfindən mənzilə təmin edildiyi halda, cari ildə bu rəqəmin 3000-ə çatacağı gözlənilir. Ümumilikdə, son 17 ildə 9200 nəfərdən çox şəhid ailəsi və müharibə əlili mənzillə təmin olunmuşdur.

Vətəndaş məmnunluğuna səbəb olan əsas amillərdən biri də ölkə prezidenti tərəfindən işğaldan azad edilmiş ərazilərdə dövlət idarəçiliyinin bərpa edilməsi istiqamətində atılan addımlar olmuşdur. Prezident İlham Əliyevin 29 oktyabr 2020-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunmuş ərazilərində müvəqqəti xüsusi idarəetmənin təşkili haqqında” sərəncamına əsasən bu ərazilərdə hər rayon üzrə xüsusi idarəetməni həyata keçirən müvəqqəti komendantlıqlar yaradılmış və Daxili İşlər Nazirliyi tərəfindən müvəqqəti komendantlar təyin olunmuş və onlara fəaliyyətlərinin Azərbaycan Respublikasının Dövlət Sərhəd Xidməti ilə əlaqələndirilməsi tapşırılmışdır.

Eyni zamanda bir sıra dövlət orqanlarının işğal olunmuş ərazilərdə yerli strukturlarının formalaşdırılması Heydər Əliyevin idarəçilik təliminin nəticəsi olan demokratik idarəetmə sisteminin Qarabağda bərqərar edilməsi baxımından da təqdirəlayiq haldır. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Təhlükəsizliyi Xidməti, Fövqəladə Hallar, İqtisadiyyat, Maliyyə və s. Nazirliklərinin nümayəndələrinin daxil olduğu əməliyyat qərargahlarının fəaliyyətə başlamasını buna misal göstərmək olar.

Bu fərmanın icrası istiqamətində Ermənistanın müharibə və insanlıq əleyhinə cinayətləri, işğalçılığa və separatçılığa dəstək xarakteri daşıyan iqtisadi və digər qeyri-qanuni fəaliyyəti ilə bağlı milli və beynəlxalq qanunvericiliyin təhlili, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə ədliyyə və məhkəmə infrastrukturuna dəymiş ziyanın dəqiqləşdirilməsi və bu orqanların fəaliyyətinin təmin olunması məqsədilə zəruri tədbirlərin görülməsi, habelə ədliyyə orqanlarının qarşısında duran digər vəzifələr müəyyən edilmiş və onların mütəşəkkil icrası məqsədilə Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən yurisdiksiyasına Xankəndi şəhərinin, Şuşa, Zəngilan, Xocavənd, Xocalı, Qubadlı, Laçın, Ağdam, Cəbrayıl Füzuli və Kəlbəcər rayonlarının daxil olduğu Qarabağ regional ədliyyə idarəsi təsis olunmuşdur.

19 yanvar 2021-ci il tarixli "İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin xüsusi nümayəndələri haqqında" Fərmanı işğaldan azad edilmiş ərazilərin dirçəlişi istiqamətində quruculuq, bərpa və yenidənqurma işlərinin sürətləndirilməsi, bu hədəfə nail olunmasında dövlət orqanlarının (qurumlarının) və digər təşkilatların əlaqələndirilmiş fəaliyyətinin gücləndirilməsi, habelə idarəetmədə çevikliyin və səmərəliliyin artırılması istiqamətində aparılan işləri daha da sürətləndirmişdir.

“İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə yeni hərbi prokurorluqların yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1 aprel 2021-ci il tarixli Sərəncamı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Başlıca məqsədi insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsinə, cinayətkarların qısa müddət ərzində müəyyən edilərək məsuliyyətə cəlb edilməsi məsələsinin həll edilməsinə yönəlmiş bu Sərəncama əsasən Qubadlı, Kəlbəcər Hərbi Prokurorluqları və Qarabağ Hərbi Prokurorluğunun əsasında Ağdam Hərbi Prokurorluğu yaradılmış, Füzuli Hərbi Prokurorluğunun Füzuli şəhərində fəaliyyətinin təşkili üçün onun bina, avadanlıq, rabitə və digər təşkilati-texniki vasitələrlə təmin edilməsi məqsədilə tədbirlər görülmüşdür. Burada məqsəd həm də erməni silahlı qüvvələri tör-töküntülərinin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilərək zərərsizləşdirilməsi işinə təkan vermək və ərazidə stabilliyi təmin etməkdir.

Görülən işlərin təməlinə sülhün, əmin-amanlığın, illərdir məcburi köçkün statusu ilə yaşayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının doğma yurdlarına qayıdışının təmin olunması, vətəndaşların rifah halının yaxşılaşdırılması, yarana biləcək problemlərlə əlaqədar onların dövlət orqanlarına müraciətinin operativ cavablandırılması, hüquqpozuntularının qarşısının alınması dövlətin ali məqsədinin – konstitusion hüquq olan vətəndaşların layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi baxımından təqdirəlayiq haldır və bütün bu sadalananlar onu deməyə əsas verir ki, məmnunluq kriteriyası inkişaf və yenidənqurmanın qiymətləndirmə meyarı kimi çıxış etməkdədir.

Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2 fevral 2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” adlı sənəd ölkənin uzunmüddətli dayanıqlı inkişaf hədəflərinin müəyyənləşdirilməsi və islahatların konkret proqramlar əsasında reallaşdırılması baxımından vətəndaş məmnunluğunun səviyyəsinin yüksəldilməsinə yeni imkanlar açmışdır. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in təsdiq edilməsi haqqında” sərəncam, ilk növbədə, “2021-2025-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası” layihəsinin hazırlanmasını nəzərdə tutur. Sərəncamla Strategiyanın hazırlanması prosesinə qabaqcıl beynəlxalq təşkilat və ixtisaslaşmış məsləhətçi şirkətlərin, aidiyyəti dövlət orqanlarının (qurumlarının), elmi təşkilatların, mütəxəssislərin və vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının cəlb olunması nəzərdə tutulub.

“Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” əsasında hökumət qarşısında 5 mühüm istiqamətdə islahat, layihə və tədbirlərin reallaşdırılması vəzifəsi müəyyənləşdirilib: 1) dayanıqlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat; 2) dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət; 3) rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı; 4) işğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış; 5) təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” ölkəsi. Bunlar yeni dövrdə modernləşmə prosesinin sürətləndirilməsi üçün strateji əhəmiyyət malik istiqamətlərdir.

Aparılan təhlil belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, son illərdə ümummilli lider Heydər Əliyev siyasi kursunu uğurla davam etdirən Prezident İlham Əliyevin imzaladığı hüquqi aktlar insan hüquq və azadlıqlarının təminatı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir və vətəndaş məmnunluğunun səviyyəsinin artırılmasına istiqamətlənmiş önəmli faktor kimi respublikanın inkişaf etmiş ölkələr səviyyəsində layiqli yer tutmasına təkan verir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Баглай М. В. Конституционное право Российской Федерации Москва, 2007 с,128-129
2. Yenə orada с,133-134
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 noyabr 2004-cü il tarixli "Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında" Fərmanı. <http://www.e-qanun.az/framework/1392>
4. Mustafayev S. // “Elektron xidmətlərin geniş tətbiqi sahibkarlığın inkişafını sürətləndirib”. Mövqe.– 2019.– 1 noyabr.– S.10.
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin yaradılması və dövlət orqanları tərəfindən vətəndaşlara göstərilən xidmətlərin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” 13 iyul 2012-ci il tarixli fərmanı. <http://www.e-qanun.az/framework/23926>
6. Azərbaycan Respublikası Prezidenti Administrasiyasının hüquq-mühafizə orqanları ilə iş şöbəsinin müdiri Fuad Ələsgərovun AzərTAc-a müsahibəsi. https://azertag.az/xeber/Vetendaslara_Xidmet_ve_Sosial_Innovasiyalar_uzre_Dovlet_Agentliyinin_yaradilmasi_barede_Ferman_Azerbaycan_Prezidentinin_heyata_kechirdiyi_islahatlarin_novbeti_merhelesidir-179925
7. Möhbəliyev S. // "Sürətli inkişafın və səmərəli islahatların yeni hədəfləri". Azərbaycan - 2021. 10 fevral, S., 4. <http://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/suretli-inkisafin-ve-semerele-islahatlarin-yeni-hedefleri-1612903561>
8. Qasımov A. // “İctimai maraqların diktə etdiyi seçim”. Azərbaycan.-2009.-3 aprel.-S.3.

9. Bayramov R. // “Azərbaycan yoxsulluq problemini uğurla həll edir”. Azərbaycan.– 2010.– 22 sentyabr.– S. <http://anl.az/down/meqale/azerbaycan/2010/sentyabr/133952.htm>
10. Möhbəliyev S. // “Zəfər komandanı” Azərbaycan -2020. 24 dekabr S.-5. <http://www.azerbaijan-news.az/view-207614/zefer-komandani>

İsaxan Vəliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Hüquq
kafedrasının müdiri, professor

Vətəndaş məmnunluğu insan hüquq və azadlıqlarının hüquqi təminatı müstəvisində

X Ü L A S Ə

Müəllif bu məqalədə “vətəndaş məmnunluğu”na anlayış vermiş, onu ümummilli lider Heydər Əliyevin və onun işləyib hazırladığı siyasi kursu uğurla davam etdirən Prezident İlham Əliyevin dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri olduğunu qeyd etmiş və göstərmişdir ki, vətəndaş məmnunluğu siyasi, politoloji, sosioloji, fəlsəfi anlayış olmaqla bərabər, həm də hüquqi anlayışdır. Odur ki, onun hüquqi müstəvidə araşdırılmasına ehtiyac vardır və bu, demokratik-hüquqi dövlətin insan hüquq və azadlıqlarının təminatı ilə bağlı fəaliyyətinin vətəndaş məmnunluğunun səviyyəsinə müsbət təsirinin konstitusion hüquqi əsaslarla sıx bağlı olduğu barədə nəticəyə gəlməyə əsas verəcəkdir. Müəllif məqalədə insan məmnunluğuna müsbət təsir edən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının müxtəlif müddəalarını, habelə ayrı-ayrı hüquqi aktları təhlil edərək belə qərara gəlmişdir ki, vətəndaş məmnunluğu ölkədə demokratiyanın, insan hüquq və azadlıqlarının təminatı sahəsində dövlətin yeritdiyi siyasətin qiymət kriteriyasıdır.

Isakhan Valiyev
The Academy of Public Administration
Under the President of the Republic of Azerbaijan
Head of Law Department Professor

CITIZEN SATISFACTION AT THE LEVEL OF LEGAL SECURITY OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS

S U M M A R Y

The author has given insight to “citizen satisfaction”, mentioned that public policy of Nationwide Leader Heydar Aliyev and the President Ilham Aliyev, who successfully proceeds his political course is one of the priority areas and indicated that, citizen satisfaction, along with being political, politological, social, philosophical concept, is a legal concept as well. Thus, it needs to be studied in the legal field and this will give basis to come into conclusion about close relation of positive influence of activity of democratic-legal state in connection with guarantee of human rights and freedoms to the level of citizen satisfaction with constitutional legal bases in this article. The author, analyzing various articles of the Constitution of the Republic of Azerbaijan and as well as several legal acts positively affecting the human satisfaction in this article, decided that, citizen satisfaction is an assessment criterior applied by state in the sphere of democracy, the guarantee of human rights and freedoms.

Mayis ƏLİYEV

Bakı Dövlət Universitetinin
Əmək və ekologiya hüququ kafedrasının
professoru, h.ü.e.d.

MÜASİR DÖVRDƏ PENSİYA TƏMİNATI SİSTEMİ İSLAHATLARININ HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: qanun, pensiya, yaş, sığorta, dövlət, hüquq

Ключевые слова: закон, пенсия, возраст, страхование, государство, право

Keywords: law, pension, age, insurance, state, right

Sosial təminat hüququnun nüvəsini təşkil edən pensiya hüququ [8, s. 31] cəmiyyətdə olduqca geniş əhali təbəqəsini əhatə edir. Qüvvədə olan pensiya qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş şərtlər daxilində cəmiyyət üzvlərinin böyük əksəriyyəti (vətəndaşlar, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər) pensiya hüquq münasibətlərinin real və ya potensial işirakçılarıdır [2, s. 114].

Xarici ölkələrin pensiya təminatı sisteminin təhlili göstərir ki, dövlətlərin böyük əksəriyyətində (dünyanın 209 dövlətindən 201-də) sosial həmrəylik prinsipinə əsaslanan kollektiv-bölüşdürücü xarakterli pensiya təminatı sistemi fəaliyyət göstərir. Bu sistemin mahiyyəti keçmiş, indiki və gələcək işçilərin, habelə uzunömürlü işçilərin və pensiya yaşına çatmadan vəfat edəcəyi ehtimal olunanların həmrəyliyində (nəsillərin həmrəyliyində) ifadə olunur. Həmin sistemə görə, işləyən vətəndaşların hesabına məcburi pensiya sığortası haqları şəklində ödənilən bütün vəsaitlər sığorta stajı (sığorta haqlarının ödənilməsi davamiyyəti) və həmin haqların tutulduğu əmək haqqının səviyyəsi nəzərə alınmaqla, pensiyaçılar arasında bölünür. Kollektiv-bölüşdürücü sistem mümkün pensiya risklərindən ən etibarlı müdafiə vasitəsidir və bu sistem üzrə məcburi sosial sığorta fondlarına sığorta haqlarını ödəyən sığorta olunanların sayı həmişə bu vəsaitlərin hesabına maddi yardım, yəni pensiya alanların sayından xeyli çox (müasir dövrdə, orta hesabla, iki dəfə) olur. Kollektiv bölüşdürücü sistemlə yanaşı, dünyada fərdi yığım prinsipinə əsaslanan pensiya təminatı sistemi (Çilidə, Peruda, Argentinada, Kolumbiyada, Boliviya, Meksikada və s.) və son dövrlərdə formalaşmaqda olan qarışıq yığım-həmrəylik pensiya təminatı sistemi (əsasən, Mərkəzi və Şərqi Avropa dövlətlərində) fəaliyyət göstərsə də, həmin ölkələrdə kollektiv-bölüşdürücü xarakterli dövlət pensiya sistemi saxlanılmışdır [5, s. 86].

Pensiya sistemində aparılan islahatlar yaşından və sosial statusundan asılı olmayaraq, bütün vətəndaşlara aiddir, çünki hər bir şəxs əmək fəaliyyətinin sona çatmasından sonra onu nələrin gözləməsində və qocalıq dövründə sosial təhlükəsizliyinin təminatına maraqlıdır. Pensiya təminatı sahəsində aparılan islahatları əsas məqsədi maliyyə probleminin qismən həll edilməsindən, bir sıra hallarda isə qanunvericilikdə mövcud olan ədalətsizlikləri aradan qaldırmaqdan ibarətdir. Hüquq ədəbiyyatında pensiya təminatı sahəsində aparılan islahatlar 2 qrupa-cüzi dəyişikliklərlə aparılan islahatlara və əsaslı islahatlara bölməklə təhlil edilir. Əksər hallarda bu cür islahatlar dövlət pensiya sistemində mövcud

olan problemləri həll etməyə yetərli olmur, lakin maliyyə böhranının müəyyən müddətə aradan qaldırılmasına və ya onun təsirinin azaldılmasına imkan verir [7, s. 380].

Əsaslı islahatlar zamanı isə pensiya təminatı sistemində ciddi dəyişikliklər baş verir. Ödənişlərin müəyyən edilmiş sxemləri sığorta haqlarının müəyyən edilmiş mexanizmləri ilə, yaxud da həmrəylik sistemi yığım sistemi ilə əvəz edilir (və ya əksinə) [20].

“Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul edilməsi ilə əlaqədar həmrəylik sistemində yığım elementləri də tətbiq edilməyə və ölkənin pensiya təminatı sisteminin qarışıq formada qurulması prosesinə başlanılmışdır. Pensiya təminatında aparılan islahatları daha da dərinləşdirmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 dekabr 2008-ci il, 04 noyabr 2014-cü il tarixli 111 və 827 nömrəli Sərəncamları ilə “2009-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında sığorta-pensiya sisteminin inkişafına dair Dövlət Proqramı”, “2014-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin islahatı Konsepsiyası” (bundan sonra-Konsepsiya) təsdiq edilmişdir. Konsepsiyada pensiya təminatı sisteminin bir sıra göstəricilərinin tənzimlənməsində mövcud olan problemlər göstərilmiş, pensiya təminatı sisteminin uzunmüddətli dövr üzrə maliyyə dayanıqlığına nail olunması, pensiyanın baza hissəsinin restrukturizasiyası, sığorta haqqı normativinin təkmilləşdirilməsi, pensiya sisteminin ödəmə potensialının gücləndirilməsi, sığorta prinsiplərinə uyğun olmayan, yəni güzəştli və xüsusi şərtlərlə, habelə erkən pensiyaya çıxma hallarında pensiya məbləği ilə ödənilən sığorta haqqı arasında mütənasibliyin təmin edilməsi, pensiya təminatı sisteminin uzunmüddətli inkişafı üçün aktuar təhlillərə əsaslanan mexanizmlərin formalaşdırılması, qeyri-dövlət pensiya institutlarının inkişaf etdirilməsi ölkədə aparılan pensiya islahatının əsas istiqamətləri kimi müəyyən olunmuşdur [1].

Hazırda əksər ölkələrdə pensiya yaşının artırılması tendensiyası mövcuddur. Hüquqşünas alimlər pensiya yaşının bir dəfəyə deyil, əhalini qabaqcadan xəbərdar etməklə tədricən, məsələn, hər il 3-4 ay artırılmasını daha məqsəduyğun hesab edirlər. Bununla yanaşı həmin müddətdə yeni iş yerlərinin, xüsusilə yaşlı vətəndaşların əmək fəaliyyətinə imkan verən şəraitin yaradılması, onların artırılmış pensiya yaşına çatmadan işdən azad olunmasına məhdudiyyətin tətbiq edilməsi, müəyyən şəraitdə onların vaxtından əvvəl pensiyaya çıxmasının müəyyən edilməsi üçün tədbirlər həyata keçirilməsi zəruridir [6, s. 91; 10 s. 15-157]. Bu baxımdan ölkəmizdə pensiya təyin edilməsi üçün yaş həddinin mərhələlər üzrə artırılması müsbət qiymətləndirilə bilər.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının “Sosial təminatın minimum normaları haqqında” 102 nömrəli Konvensiyasında normal pensiya yaşı istər kişilər, istərsə də qadınlar üçün 65 yaş hesab olunur [18, s. 68].

Formalaşmış olan beynəlxalq təcrübəyə əsasən inkişaf etmiş ölkələrdə pensiya təyin edilməsi üçün yaş həddi müəyyən edilərkən pensiyada olma müddəti, yəni gözlənilən ödəniş müddəti 12 il nəzərə alınır. Hazırda isə əksər inkişaf etmiş ölkələrdə (məsələn, Almaniyada) pensiyada olma müddəti orta hesabla 13-18 ili əhatə edir. Buna görə də həmin ölkədə pensiya yaşının mərhələlərlə artırılaraq 67 yaşa çatdırılmasının müəyyən edilməsi təbii qarşılanmalıdır. Ölkəmizdə pensiya yaşının müəyyən edilməsi əsaslarını onunla istər sosial-iqtisadi inkişaf, istərsə də demoqrafik vəziyyət baxımından daha yaxın olan ölkələrlə, başqa sözlə desək, keçmiş SSRİ məkanına daxil olan ölkələrlə müqayisə etmək istərdik. Həmin ölkələrdən yalnız Pribaltika Respublikalarında bizim ölkəmizdə olduğu kimi, qadın və kişilərin pensiya yaşının mərhələlərlə 65 yaşa çatdırılması nəzərdə tutulur. Gürcüstan Respublikasında kişilərin pensiya təyin edilməsi üçün yaş həddi 65 yaşıdır. Digər ölkələrin əksəriyyətində isə kişi və qadınların pensiya təyin edilməsi üçün yaş həddi əsasən 63 yaş müəyyən edilmişdir. Bu baxımdan tədqiqatçı alim R.İ. Mürşüdovla razılaşıaraq [7, s. 95]

hesab edirəm ki respublikamızda pensiya təyin edilməsi üçün yaş həddinin 63 yaşdan artıq müəyyən edilməsi demoqrafik göstəricilər baxımından ziddiyyətli xarakter daşıyır.

Yaşa görə pensiya təyinatının isə başlıca tələbi adından da göründüyü kimi, şəxsin müəyyən yaş həddinə çatması hesab olunur. Yaşından asılı olmayaraq yaşa görə pensiya təyin edilməsi isə qanunvericiliyin ziddiyyətli məqamı hesab edilir. Göstərmək lazımdır ki, “Sığorta pensiyaları haqqında” Rusiya Federasiyası Qanununun 30-33-ci maddələri əmək fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq ayrı-ayrı kateqoriya şəxslərə onların yaşından asılı olmayaraq pensiya hüququnu tanıyır [18, s. 43]. Həmin Qanuna əsasən bu növ pensiyalar da qocalığa görə pensiya hesab olunur. Belə ki, həmin Qanunda da pensiyanın növləri sırasında xidmət illərinə görə pensiyalar nəzərdə tutulmamışdır. Lakin mütəxəssislər hesab edirlər ki, bu pensiyaların qocalığa görə adlandırılması onun mahiyyətinə uyğun deyildir və böyük çətinliklərlə təqdim olunur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun 27 mart 2014-cü il tarixli qərarında göstərildiyi kimi, xidmət illərinə görə pensiyanın məqsədi əmək qabiliyyətinin azalması və ya itirilməsi ilə əlaqədar şəxsi öz əvvəlki işini davam etdirmək zərurətindən azad etməkdir. Məhz bu baxımdan xidmət illərinə görə pensiyanın təyin edilməsi üçün fərdin müəyyən yaş həddinə çatması faktı hüquqi əhəmiyyət kəsb etmir. Fikrimizcə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu ziddiyyət xidmət illərinə görə pensiyaların bərpa olunması ilə aradan qaldırılı bilər.

Bütövlükdə bu tezis çərçivəsində pensiya qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində irəli sürülən təklifləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

1. Əhalinin erkən qocalması və əmək qabiliyyətlərinin itirilməsi baxımından pensiya yaş həddinin 63 yaşdan artıq müəyyən edilməsi demoqrafik göstəricilər baxımından ziddiyyətli xarakter daşıyır və məqsədmüvafiq deyil.

2. Könüllü sığorta haqlarına əsaslanan qeyri-dövlət pensiya təminatı ayrıca qanun qəbul edilməli və bununla bağlı normalar “Əmək pensiyaları haqqında” Qanunun mətnindən çıxarılmalıdır. Eyni zamanda qeyri-dövlət pensiya institutlarının formalaşdırılması üçün normativ hüquqi aktlar qəbul edilməli və qeyri-dövlət pensiya fondları yaradılmalıdır.

3. Pensiya qanunvericiliyində yaş və ya xidmət illəri ilə bağlı yaranmış ziddiyyətlərin qaldırılması üçün xidmət illərinə görə pensiyaların bərpa olunması təklif edilir.

4. “Əmək pensiyaları haqqında” Qanunun 34-cü maddəsində təsbit edilmiş pensiya-çının yaşa görə pensiya növündən əlilliyə görə pensiya növünə keçirilməsini qadağan edən həmin Qanunun 5.1-ci maddəsində müəyyən olunan ümumi qayda ilə, eləcə də qazanılmış sosial təminat hüquqlarının realizə olunmasına maneə yaratmaqla Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 38-ci maddəsi ilə ziddiyyət təşkil etdiyi üçün göstərilən qadağanın ləğv edilməsi məqsədmüvafiq olardı.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 noyabr 2014-cü il tarixli 827 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2014-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin islahatı Konsepsiyası” // URL:www.e-qanun.az

2. Bayramov, Ş.B. Sosial təminat hüquq münasibətləri/ Ş.B. Bayramov – Bakı: Adiloğlu, - 2009. - 144 s.

3. “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu// URL:www.e-qanun.az

4. Əliyev, M.N. Sosial təminat hüququ / M.N. Əliyev – Bakı: Adiloğlu, - 2007. - 464 s.

5. Əliyev, M.N. Azərbaycan Respublikasında pensiya təminatı sisteminin təşəkkülü və inkişaf perspektivləri (hüquqi problemlər) / M.N. Əliyev - Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, - 2003. - 432 s.
6. Əliyev, M.N. Yaşa görə pensiyalar: müasir vəziyyəti, hüquqi problemləri, inkişaf perspektivləri. / M.N. Əliyev – Bakı: Bakı Universiteti, - 2003. - 242 s.
7. Mürşüdoğlu, R.İ. “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun elmi və praktiki kommentariyası I hissə (1-20-ci maddələr) / R.İ. Mürşüdoğlu – Bakı: Avropa, – 2018. - 380 s.
8. Андреев, В.С. Право социального обеспечения в СССР. / В.С. Андреев - Москва: Юридическая литература -1987. - 306 с.
9. Захаров, М.Л., Право социального России / М.Л.Захаров, Э.Г. Тучкова - Москва: БЕК, - 2009. - 574 с.
10. Захаров, М.Л., Пенсионный кодекс Российской Федерации Проект / М.Л.Захаров, Э.Г. Тучкова, В.Б. Савостьянова - Москва: Р.Валент, - 2008. - 206 с.
11. Закон о пенсионном обеспечении от 13 января 2017 года. Закон Республики Беларусь// URL:<http://soczaschita-volkovysk.gov.by/index.php/ru/otdel-pensiy-i-posobiy/dokumentasiya/555-закон>
12. Мачульская, Е.Е. Право социального обеспечения. Перспективы развития / Е.Е. Мачульская - Москва: Книжный мир, - 2001. - 210 с.
13. Мачульская, Е.Е. Право социального обеспечения/ Е.Е.Мачульская Москва: Юрайт, - 2012. -504 с.
14. Пенсионный возраст// URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki>
15. Право социального обеспечения / В.Ш. Шайхатдинов. Москва: Юстиция, -2018. - 551 с.
16. Третьякова, Г. Что может решить проблему пенсионного обеспечения в Украине / Г.Третьякова. URL: <http://forinsuer.com/public/08/02/25/3395>
17. Типовые положения в области социального обеспечения для Южного Кавказского региона. / - Страсбург, - 2002, - 58 с.
18. Федеральный Закон РФ «О страховых пенсиях» / Новосибирск:Норматика, - 2018, - 68 с.
19. Чиркин, В.Е. Конституционное право зарубежных стран. / В.Е. Чиркин - Москва: Норма, - 2010. - 608 с.
20. Эстель Джеймс. Новые системы пенсионного обеспечения в старости: эксперименты, опыт и нерешенные вопросы. URL:<http://info.worldbank.org/etools/docs/library/77186/november2003/readings/newsustemsrus.doc>.
21. URL:<https://2019-god.com/tablica-pensionnogo-vozrasta-s-2019-godavrossii>

Mayis Əliyev

Мүасир дөврдә пенсия тәминатı системи исләхатларının һүқуқи аспектләри

X Ü L A S Ə

Bu məqalədə Azərbaycanda pensiya təminatı sistemi islahatlarının hüquqi aspektləri araşdırılır. Müəllif pensiya ilə bağlı mövcud problemləri tədqiq edərək pensiya qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində təkliflər irəl sürür. Həmin təkliflər əsasən pensiya yaşı, qeyri-dövlət təminatı sistemi üçün normativ hüquqi bazanın yaradılması, əmək pensiyasının xidmət illərinə görə pensiya növünün yaradılması və s. ilə bağlıdır.

Маис Алиев
профессор кафедры гражданского процесса,
трудового и экологического права,
д.ю.н.

**Правовые аспекты реформы системы пенсионного
обеспечения в современном мире**

Р Е З Ю М Е

В статье исследованы правовые аспекты реформы системы пенсионного обеспечения в современном мире. Автор, исследуя существующие проблемы, связанные с пенсией, выдвигает предложения по усовершенствованию соответствующего законодательства. Эти предложения связаны в основном с пенсионным возрастом, созданием нормативно-правовой базы для негосударственной системы обеспечения, пенсий по годам службы как вида трудовых пенсий и т.д.

Mais Aliyev
Baku State University Faculty of Law
Professor of the Department of Labor and Environmental Law,
Doctor in Law

Social legal aspects of a system of provision of pensions in Azerbaijan

S U M M A R Y

In article social legal aspects of a system of provision of pensions on the basis of the current legislation of Azerbaijan are researched. The author, researching the existing problems connected with pension makes proposals on improvement of the relevant legislation. These offers are connected by generally retirement age, creation of a regulatory framework for the non-state system of providing, pension by years of service as type of work pensions, etc.

Dürdanə MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi
Aparatının Konstitusiyası hüququ şöbəsinin müdiri,
h.ü.f.d., dosent

**ŞƏRQ MÜTƏFƏKKİRLƏRİNİN TƏLİMLƏRİNDƏ
DÖVLƏT VƏ HÜQUQ MƏSƏLƏLƏRİ
(Nizami Gəncəvi və Əlişir Nəvai)**

Açar sözlər: cəmiyyət, dövlət, hüquq, idarəetmə metodları, ədalət, ədalət mühakiməsi, ümumbəşəri dəyərlər, Nizami, Nəvai

Ключевые слова: общество, государство, право, методы правления, справедливость, правосудие, общечеловеческие ценности, Низами, Навои

Keywords: society, state, law, governance, justice, universal human values, Nizami, Navoi

Cəmiyyətin mədəni-tarixi inkişafının obyektiv qanunauyğunluqları milli ənənələrə, hər zaman xüsusi diqqət yetirilən ideoloji-mənəvi irsə əsaslanır.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdiyi gündən dövlətçiliyin, ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanması məsələsi milli eyniyyət, onun orijinallığının qorunub saxlanması, Azərbaycan cəmiyyətinin unikal tolerantlığı və multikulturalizmi ilə sıx bağlı olmuşdur.

Müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin təşəkkülünün müasir şəraitində Azərbaycan cəmiyyəti siyasi və hüquqi təfəkkür tarixinə, hüquqi və siyasi mədəniyyət mənbələrinə müraciət etmək baxımından digər bəzi xüsusi əsaslara və səbəblərə malikdir. Azərbaycan cəmiyyəti öz mədəniyyətinin, milli eyniyyətinin orijinallığının qorunub saxlanılmasının mümkünliyünü məhz milli siyasi və hüquqi ənənələrə istinad etməkdə görür. Bu, Azərbaycanın dünya birliyinə inteqrasiyası, onun demokratiya yolu ilə inkişafı və vətəndaş cəmiyyətinin təşəkkülü konsepsiyasına qətiyyət zidd deyil.

Siyasi və hüquqi ideyaların, dəyərlərin milli aşılmasına dair məsələ Azərbaycan Respublikasının dövlət quruculuğu və hüquqi inkişafı nöqtəyi-nəzərindən çox vacibdir. Belə ki, bu məsələ konstitusion və digər siyasi-hüquqi təsisatların müxtəlif şəraitlərdə, xüsusən də onlar digər siyasi sistemlərdən götürülən zaman dəyərləndirilmə meyarlarının hazırlanması ilə əlaqədardır.

Qərbin bir çox siyasi və hüquqi dəyərlərinin tarixi köklərinin dərinədən tədqiqi onların yalnız qərb mədəniyyətinin məhsulu olmadığını sübut edir. Onların təşəkkül tapmasında əvəzsiz, lakin hələlik yetərinə dəyərləndirilməyən rol Şərqlin sosial və siyasi fəlsəfəsi oynamışdır

Sosial uyğunluq axtarışları və hökmdarlarla rəiyyət arasındakı münasibətlər Qərb və Şərq mütəfəkkirlərini eyni dərəcədə narahat edirdi, onlar bir çox məsələlərdə eyni olmasa da, bir-birinə uyğun olan nəticələrə gəlirdilər. Beləliklə, etika, siyasət, hüququn xüsusi sahələrində həqiqi mənada ümumbəşəri dəyərlər inkişaf edir və hər bir mədəniyyət və hər bir xalq bu dəyərlərdə öz keçmişinə aid nə isə görə bilir.

Şərq mütəfəkkirlərinin yaradıcılığının tədqiqi böyük elmi əhəmiyyətə malikdir, bunu orta əsrlər müsəlman cəmiyyətinin siyasi-hüquqi təlimlərinin səviyyəsi və onun dövlət-hüquq elminin inkişafındakı rolu göstərir.

O dövrdə, Şərqdə, din, fəlsəfə, nəzm və nəsr siyasi-hüquqi ideyaların əsas ifadə formaları idi. Burada, əsasən, dövlət və hüquqa həsr edilmiş xüsusi əsərlər yazılmamış, hüquq fəlsəfədən ayrılmamışdı. Şərq mütəfəkkirləri siyasi-hüquqi hadisələrə dair şəxsi mülahizələrinə, dövlət və hüquqla bağlı şəxsi yanaşmalara malik idilər.

Onlar öz yaradıcılıqları, ictimai-siyasi baxışları ilə dünya siyasi-hüquqi fikrinin inkişafına böyük töhfə vermişlər. Bütün dünya xalqları Əl-Fərabî, İbn Xəldun, İbn Sina, İbn Rüşd, Nizami Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani, Əmir Xosrov Dəhləvi, Əbdürrəhman Cami, Əlişir Nəvai, Əbu Abdullah Rudaki, Hakim Əbülqasim Firdovsi, Məhəmməd Füzuli, İmadəddin Nəsimi kimi Şərqlin nəhəng mütəfəkkirlərinin böyüklüyü və istedadına pərəstiş edir.

Azərbaycanda XII əsrdə siyasi və hüquqi baxışlar bütün müsəlman Şərqudə olduğu kimi, iki əsas mənbəyə - müsəlman-hüquq doktrinasına və sosial-etik fəlsəfəyə əsaslanırdı. Bu fəlsəfə müsəlman Şərqlinin sosial və siyasi fəlsəfəsinin təbii hissəsi olan islam ideologiyası istiqamətində inkişaf etmiş, ona eyni zamanda digər dini ideologiyalar - zərdüştlük, manilik, məzdəkilik, habelə qədim türk ədəbi-tarixi abidələri, Azərbaycan folkloru, xalq adət və ənənələri əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir.

Azərbaycan mütəfəkkirləri üçün, əsasən, siyasi və hüquqi baxışların sosial-etik əsasları səciyyəvidir ki, bu da ilk növbədə, onların yaradıcılığında təzahür edən Şərq intibahının azad-fikirliliyi ilə əlaqədardır. Bu fəlsəfə uzun əsrlər boyu yaranaraq inkişaf etmiş Şərq dövlətləri üçün təməl rolunu oynamış, müvafiq dövrlərin idarəetmə forması və üsullarına təsir göstərmişdir.

Dövlətin və cəmiyyətin, siyasi sistemin lazımi vəziyyətinə dair bu və ya digər mədəni məkanda tarixən formalaşmış dəyərli təsəvvürlərin öyrənilməsi hələ qədim dövr mütəfəkkirlərinin yaratdığı sosial dəyərlər və humanist ideallar əsasında Azərbaycan Respublikasının dövlət quruculuğu və hüquqi inkişafının aktual vəzifələrini anlamaq nöqtəyi-nəzərindən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

N. Gəncəvi başda olmaqla, o dövrün azərbaycanlı mütəfəkkirlərinin ərsəyə gətirdikləri əsərlər insanlar, insan və hakimiyyət, şəxsiyyət və dövlət arasında qarşılıqlı əlaqələrin dərin təhlili nöqtəyi-nəzərindən dünya miqyasında siyasi və hüquqi fikrin nailiyyətləri kimi dəyərləndirilir. Bu cür fəlsəfi və nəzəri yüksəkliyə qaldırılmış cəmiyyətin və dövlətin inkişafına dair məsələlər daim aktuallığını qoruyub saxlayır.

İki böyük mütəfəkkirin - Azərbaycan xalqının dahi oğlu N. Gəncəvinin və dahi özbək şairi Ə. Nəvainin əsərlərinə diqqət yetirmək istərdik.

Dahi Azərbaycan mütəfəkkiri N. Gəncəvinin yaradıcılığı ideoloji məzmun və təsir gücü nöqtəyi-nəzərindən zaman və məkan sərhədləri çərçivəsindən kənara çıxır. Onun mənəvi idealları təcəssüm etməsi, bəşəriyyəti narahat edən problemlərin bədii təfsiri, ümumbəşəri dəyərlərin ucaldılması, insanın və onun idrakının əzəmətinin təsdiqi, şəxsiyyətin cəmiyyət həyatındakı rolundan bəhs edən geniş yaradıcılığı uzun əsrlər boyu heyranlıq doğurur və ehtiramla qəbul edilir.

N. Gəncəvi XII əsrin mürəkkəb, iztirablı gerçəkliyi kontekstində, sərt senzura şəraitində öz əsərlərində vətəndaş mövqeyindən çıxış edərək, insanlar üçün haqq-ədalət axtarır, hakimiyyətdə olanların özbaşınalığını tənqid etməklə cəmiyyətin inkişafına yardım etməyə çalışırdı.

Ədalət müdafiəçisi, xalqın istəklərini ifadə edən dahi şair N. Gəncəvi hökmdarların sarayında yaşayan və qiymətli ənamlar qarşılığında onlara şeirlər həsr edən dövrünün bir çox şairlərindən

fərqli olaraq, şair sözünü özünə silah seçib, xalqın arasında yaşayır, orta əsr Azərbaycan şəhərlilərinin və kəndlilərinin düşdüyü çətin vəziyyətdən çıxış yolu tapmağa çalışırdı.

Məlumdur ki, N. Gəncəvi sonradan «Xəmsə» adlı vahid topluya daxil edilmiş beş ölməz poemanın müəllifidir.

N. Gəncəvinin «Xəmsə»si ictimai-siyasi əhəmiyyət baxımından Yaxın Şərqdə poeziyanın inkişafını müəyyənləşdirərək şairi təqlid etməyə çalışan sonrakı nəsillərin xeyli sayda şairini ilhamlandırdı. XII əsrin sonlarından etibarən bu ahəngi təkrarlamaq üçün bir sıra cəhdlərin göstərilməsi müşahidə edilir. Yeni «Xəmsə» yaratmaq çoxlarının müqəddəs arzusu olmuşdur. «Nizami Gəncəvinin “Xəmsəsi” hər zaman bədii yaradıcılığın zirvəsi, həqiqi etalon kimi qəbul edilib ki, bu da digər şairlərin istedad və məharətlərini sınaqdan keçirmək məqsədilə yeni “Xəmsə” ərsəyə gətirmək ənənəsini yaratmışdır» [1].

Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, bu, N. Gəncəvinin davamçılarının yaradıcılıq imkanlarını nəinki məhdudlaşdırmamış, əksinə, onların fərdiliyinin təzahürü üçün stimül olmuşdur. Orta əsrlərdə əvvəllər yazılmış mövzu və süjetlərə qayıtmaq orijinalın təkrarlanması hesab edilmirdi.

Şairlər bir-birilə yarışır, personajları öz müstəvilərindən şərh etməyə, bədii ifadəni təkmilləşdirməyə çalışırdılar.

N. Gəncəvinin davamçıları arasında farsdilli hind şairi Əmir Xosrov Dəhləvi (1253-1325), tacik-fars şairi Əbdürəhman Cami (1414-1492), özbək şairi Əlişir Nəvai (1441-1501), XVI əsrdə yaşamış Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli kimi böyük söz sənətkarlarının adlarını qeyd etmək olar.

N. Gəncəvinin yaradıcılığı ilə tanış olan dahi alman şairi Höte şairin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmişdir. O, N. Gəncəvinin təsiri ilə Azərbaycan şairinin əsərlərinin motivləri əsasında «Qərb-Şərq Divanını» yaratmışdır.

XV əsrin dahi özbək şairi və mütəfəkkiri Ə. Nəvainin də yaradıcılığında yüksək ümumbəşəri ideyalar təcəssüm edilir, cəmiyyətdəki həqiqət və ədalət meyarları təsbit edilir. Mütəfəkkir şairin, demək olar ki, bütün əsərlərində xeyirxahlıq, qanunilik, azadlıq ideyaları və çətinliklərə sinə gərmək qabiliyyəti aşılır. O, kamilliyə doğru can atmağa çağırır, tamahkarlıq, ədavət, riyakarlıq, nifrət və çağdaş cəmiyyətin digər nöqsanlarını tənqid edirdi.

Yazdıqları poemaların müqəddiməsində N. Gəncəviyə yüksək səviyyədə qiymət verərək, onu dahi və misilsiz adlandıran bir çox davamçılar kimi Ə. Nəvai də yazdığı «Xəmsə»yə daxil olan bütün poemaların həm müqəddiməsində, həm də yekun hissəsində dahi şairə hörmətini ifadə edir və N. Gəncəvini vəsf edərək, onu «aslan», «dahi», «peyğəmbər» və s. adlandırır, azərbaycanlı şairin istedadına səmimi qəlbdən valeh olduğunu bildirir. Ə. Nəvai qeyd edir ki, N. Gəncəvinin poeziyası incilər xəzinəsinə bənzəyir. Bu xəzinənin ehtiyatları o qədər çoxdur ki, buradan əsrlərlə sərvət götürülməsinə baxmayaraq bu xəzinə heç vaxt tükənməyəcək. Ə. Nəvainin sözlərinə görə, N. Gəncəvini heç kimlə müqayisə etmək olmaz, heç bir ədib ona tay ola bilməz. Ə. Nəvai «Fərhad və Şirin» poemasında N. Gəncəvinin ona göstərdiyi təsiri qeyd edərək şairin yaradıcılığına heyranlığını xüsusi ilə vurğulayır.

Ə. Nəvai «Fərhad və Şirin» poemasında “Gəncədə yatan Nizami ilə pəncə-pəncəyə vurmağın heç də asan olmadığını bildirir” [2].

Ə. Nəvai məşhur «Fərhad və Şirin» poemasında yazır ki, N. Gəncəvinin «Xəmsə»sini öz poemalarının əsası qismində istifadə etdiyi üçün böyük məsuliyyət daşıyır, çünki elə əsər ərsəyə gətirmək lazımdır ki, dahi Azərbaycan şairinin əsəri qarşısında utanc hissi keçirməsin. O hesab edirdi ki, “Nizamiyə pəncə uzadan hər kəsin, pəncəsi qurular, murada yetməz. Şir pəncəsi ilə şirin cənk etməsini mümkündür, şir olmadıqda isə onu yalnız pələng əvəz edə bilər” [3].

Maraqlıdır ki, Ə.Nəvai bütün məşhur Şərq şairləri arasında ən yüksək zirvədə məhz N. Gəncəvini görür.

Ə. Nəvai sonuncu poeması olan «Səddi-İskəndər»də yazır ki, «Xəmsə»ni bitirdikdən sonra onun əsərlərini oxuyub, yaradıcılığına qiymət versin deyə müəlliminin (ehtimal ki, Caminin) qapısına gedir. Müəllimi Ə. Nəvainin işini bəyəndikdən sonra o, həyəcədən huşunu itirərək dərin yuxuya gedir və yuxuda özünü görkəmli şairlərin olduğu gözəl bağda görür. Burada olan Firdosi, Ənvəri, Xaqani və başqalarının arasında üç nəfər xüsusilə seçilir və bunlardan biri məhz böyük şeyx Nizami Gəncəvidir.

Ə. Nəvai ilə N. Gəncəvinin fəlsəfi-siyasi ideyaları arasında ortaq cəhətlər çoxdur. Onların yaratdığı ölməz poemalarda bu iki istedadlı şairin baxışlarının dərin mənası, ictimai-siyasi məzmunu əks olunur.

Hər iki mütəfəkkir feodalların tamahkarlığını, acgözlüyünü, azgınlığını və özbaşınalığını tənqid edir. Hər ikisi də zəhmətkeş insanların maraqlarını və istəklərini ifadə edir, insanların ləyaqətinə inanır, incidilmiş və məzlum xalqın dərdinə şərik çıxır, haqq-ədalətin və humanizmin qələbə çalmasını səmimi qəlbədən arzulayır.

Hər iki mütəfəkkirin xeyrxahlıq və ədalət, xalqın həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına nail olma yolları da oxşardır.

Qeyd etmək lazımdır ki, N. Gəncəvinin əsərlərində ürək ağrısı ilə təsvir edilən məzlum, sarsılmış və kölə halında olan insanlar təkcə XII əsr Azərbaycanın ictimai mühiti üçün səciyyəvi deyildi. Digər Şərq ölkələrində, habelə Avropada xalqın həyatı bu cür qaranlıq şəkildə təsvir edilirdi. Maraqlıdır ki, bütün bunların səbəblərini araşdırarkən, müasir tədqiqatçıların gəldikləri nəticələr, əsasən, N. Gəncəvinin fikirləri ilə daha yaxındır: «*Xalq həm öz taleyində, həm də ətrafda baş verən hadisələri məhz səriştəsiz idarəçilik, qəsbkarlıq, bahaçılıq, yoxsulluq, müharibələr, vəba və quldurluq kimi halların tükənməz bəlası kimi qəbul edirdi. Ənənəvi olaraq uzunsürən müharibələr, şəhərlərdə və kəndlərdə daimi iztirab, tez-tez hər cür təhlükəli cinayətkar ünsürlərin basqınına məruz qalmalar, daim qəddar və ədalətsiz məhkəmənin qurbanına çevrilmək qorxusu... ümumi acizlik hissənin yox olmasına imkan vermədiyi üçün bütün bunlar o dövrün həyatını acınacaqlı şəkildə təsvir etməyə əsas verirdi*»[4].

Bir şeyi də unutmamaq olmasın ki, həm N. Gəncəvinin, həm də Ə. Nəvainin siyasi baxışlarında, həm də o dövrün siyasi traktatlarında dövlət, çox vaxt dövlət başçısının – hökmdarın, monarxın şəxsiyyəti ilə eyniləşdirilirdi. Dövlət idarəçiliyi əsasən hökmdarın şəxsi keyfiyyətlərindən asılı idi. Məhz bu səbəbdən şair-mütəfəkkirlərin əsas diqqəti cəmiyyətin güzaranının yaxşılaşdırılmasına səbəb olan yüksək ümumbəşəri, humanist mənəvi keyfiyyətlərin hökmdara aşılmasına yönəlmişdi. Bu da təbiidir, çünki faktiki olaraq sonsuz hakimiyyət, minlərlə insanın taleyi bir nəfərin əlində cəmləşir və xalqı necə idarə etməsi onun hansı mənəvi keyfiyyətlərə sahib olmasından bilavasitə asılı idi.

N. Gəncəvi «Sirlər xəzinəsi» poemasında şər, haqsızlığın başlıca səbəbkarları kimi hökmdarlara müraciət edərək, onları mərhəmətə, tolerantlığa, sosial ədalətə səs-ləyir. N. Gəncəvi bir tərəfdən hökmdarları ədalətli olmağın, tabeliyində olan rəiyyətlərin lazımı qaydada qatğısına qalmağın onlar üçün daha faydalı olacağına hər vəchlə inandırmağa çalışır, digər tərəfdən hamını vicdanlı, düzgün, zəhmətkeş, fayda verən olmağa, həmçinin insanları bir-birinə hörmətlə yanaşmağa çağırır.

Göründüyü kimi, dövlət quruluşunun əsasını rəiyyətlərin hökmdar qarşısında keçirdiyi qorxu hissi təşkil edir. Hökmdar da öz növbəsində Allahdan qorxaraq, ədalətlə rəftar edir. N. Gəncəvi «Xosrov və Şirin» poemasında hesab edir ki, ölkədə qanuniliyin və qaydaların gücləndirilməsi üçün cəzanın zəruriliyindən qorxmaqdan başqa bir yol yoxdur. Həm də bunun üçün vacib şərtlərdən biri müqəssirlərin hökmdar tərəfindən sərt, qəti şəkildə cəzalandırılmasıdır.

N. Gəncəvi «Gənc şahzadə və onun qoca düşmənlərinin hekayəti» adlı hekayəsində şahın ətrafında faydasız, bədxah əhval-ruhiyyəli saray əhli olduğu təqdirdə onun nə qədər ədalətli şah olursa olsun, nəcib niyyətlərini həyata keçirə bilməyəcəyi qənaətinə gəlir. Mütəfəkkirin ilk poemalarında tezis şəkildə irəli sürülmüş bu fikir «Yeddi gözəl» poemasında dərin şəkildə ifadə olunmuşdur. N.Gəncəvi bu poemada əsərin baş qəhrəmanı – şah Bəhram Gurun vəziri Rast Rövşən obrazının timsalında feodal idarəetmə üsulunun çoxsaylı qüsurlarını ifşa etməyə və bütün çirkinliklərini göstərməyə müvəffəq olur. N.Gəncəvi Rast Rövşənlə bağlı hekayənin nəqlinə başlayarkən ədalətli hökmdar haqqında olan bütün xəyallarını sanki özündən bir müddət uzaqlaşdırıb, istehzalı, gerçək adi həyata qayıdır, o, törədilmiş hadisələr zəminində dövründə baş verən zülm, qəddarlıq və zorakılıq hallarını qeyd edir.

N. Gəncəvi və Ə. Nəvainin siyasi idealları onların ictimai-siyasi və hüquqi baxışlarının humanizmi ilə bağlıdır. Onlar, demək olar, bütün əsərlərində özlərinin ictimai və siyasi quruluş ideallarını istibdad idarəçilik üsuluna qarşı qoymağa çalışmışlar.

Əvvəlcə belə bir ictimai-siyasi ideal maarifci monarx olmuşdur. Onlar ədalətli hökmdarın, həyata keçirdiyi islahatlarla xalqa himayə göstərə biləcəyini güman edirdilər.

N. Gəncəvi maarifci monarxiya idealını öz əsərlərində dolğun şəkildə və dərinliklə təsvir edir. O, sosial tənəzzülün səbəbini cəmiyyətdəki ədalətsizliklə əlaqələndirirdi.

N. Gəncəvinin fikrincə, ictimai və dövlət quruluşu yalnız insanlar arasındakı münasibətlərdə ədalət hökm sürdüyü təqdirdə sarsılmaz ola bilər. O, ictimai həyatın və dövlət quruluşunun əsas prinsiplərini insaf, insansevərlik və ədalət hesab edirdi. O, *“yerin, ədalətə görə bar verdiyini, zülmədən isə zavala gəlib məhv olduğunu yazırdı”* [5].

N. Gəncəvi əvvəlcə ağıllı, ziyalı, ədalətli hökmdarın müdrik insanları ətrafına toplayacağı halda mövcud vəziyyəti dəyişdirə, xalqın həyat səviyyəsini yaxşılaşdırma biləcəyinə inanırdı. N. Gəncəvi ölməz poemalarında maarifci monarxiya idealını Xosrov və Şirin» poemasında hökmdar qadın Şirin obrazının timsalında aydın və dərin şəkildə ifadə etmişdir. Şirin ölkəni idarə biləcək bütün lazımi keyfiyyətlərə malikdir: o, ağıllı, ədalətli, insanpərvərdir, xalqını sevir və daim onun qayğısına qalır. Onun ədalətli hökmdar kimi şöhrəti bütün dünyaya yayılıb. N. Gəncəvi müdrik, ədalətli və maarifci monarx idealını «İskəndərnamə» poemasında Makedoniyalı İskəndərin simasında da təsvir etmişdir. Onun siyasi-hüquqi görüşləri məhz bu əsərdə daha dolğun şəkildə ifadə olunmuşdur. Şair dahi sərkərdənin timsalında sosial ədalətsizliyi məhv edən və həyatı yeni, ədalətli prinsiplər əsasında kökündən dəyişdirmək qabiliyyətinə malik olan ağıllı hökmdar idealını yaratmışdır.

Həm N. Gəncəvi, həm də Ə. Nəvai bütün ümidlərini ölkəni idarə etmək üçün zəruri olan bütün keyfiyyətlərə malik maarifci hökmdara bəsləyirlər. Hər iki mütəfəkkirin anlayışına görə, belə bir şah ağıllı, ədalətli olmalı, xalqını sevməli və daim onlara qayğı göstərməlidir.

Ə. Nəvai də «Fərhad və Şirin» poemasında ideal hökmdar obrazını təsvir edir. Ə.Nəvayə görə ideal hökmdar *“öz işi ilə bir kəsə ziyan vurmamalı, bir fəqirin dərd əlindən çəkdiyi ah müabilində yüz min ah çəkməli, tük qədər belə birinin halını pozmamalıdır”* [6].

Ə. Nəvainin «Fərhad və Şirin» poeması ilə N. Gəncəvinin «Xosrov və Şirin» poeması arasında böyük fərq var. Ə. Nəvai N. Gəncəvini təqlid etməyərək personajların xarakterini dəyişmiş, əsərini öz anlayışına uyğun olaraq yazmışdır.

Ə. Nəvainin, Fərhadı poemada sadə zəhmətkeş kimi deyil, hökmdarlıq taxtının varisi, vəliəhd kimi təqdim etməsi diqqət çəkir. Fərhad bütün müsbət keyfiyyətlərə malikdir: o, ağıllı, savadlı, sadıq, mərhəmətli, xeyirxah, zəhmətkeş insandır. Fərhad taxta çıxması ilə bağlı atasına razılıq verdikdən sonra hökmdarlıq taxtını buraxaraq büllur güzgüdə gördüyü Şirini axtarmaq üçün yola düşür.

Ə. Nəvai Fərhad obrazını N. Gəncəvinin təsiri ilə «Xəmsə» yazan Əmir Xosrovun davamcısı kimi yaradır. Lakin N. Gəncəvinin poemasında olduğu kimi, Ə. Nəvainin poemasında da Fərhad obrazı faciəli şəkildə dünyasını dəyişir.

Nəvai poemada Xosrovun həyata keçirdiyi dəyişiklikləri qeyd edərək, N. Gəncəvinin Fərhad obrazının dolğun şəkildə təsvir edilmədiyini və buna görə həmin obrazın əzab çəkdiyini dolayı yolla işarə edir. Ə. Nəvai, görünür, N. Gəncəvinin Fərhad obrazının epizodik sima olduğunu güman etmişdir.

N. Gəncəvi isə bu obrazı yəqin ki, onun saflığını və mərhəmətliliyini Xosrovun eqoizmi və mənəviyyatsızlığı ilə müqayisə etmək məqsədilə yaradıb. N. Gəncəvinin yaratdığı Fərhad obrazı əmək rəmzidir, xalqın gücünü təsvir edən obrazdır.

Dahi özbək mütəfəkkiri Ə. Nəvai Fərhad obrazını sənət və peşənin sirlərini anlamağa, xalqın zorakılığa məruz qalmamasına, əzablarını yüngülləşdirməyə çalışan hökmdar kimi təqdim edir. Göründüyü kimi, N. Gəncəvi xalqın içərisindən çıxan, Ə. Nəvai isə hökmdarın özünə, cəmiyyətin hakim, ali təbəqəsindən çıxan insana bütün müsbət keyfiyyətləri aşılır. Ə. Nəvai hökmdarlar arasında da xalqın taleyinə biganə qalmamağa, onlara firavan həyat bəxş etməyə çalışan insanların olduğuna şübhə etmir.

N. Gəncəvinin şah Xosrov obrazı isə uzun illərdən sonra tədricən, bilavasitə Şirinin təsiri ilə simasını dəyişməyə başlayır.

Şirin ilə evləndikdən sonra, yalnız ahıl yaşlarında Xosrov alimləri ətrafına toplayır, adil əmrlər verir, ölkəni müdrikəsinə idarə etməyə çalışır. Hər halda, Xosrov hakimiyyətdə olduğu dövrdə törətdiyi çirkin əməllərə görə cəzanın qısa zaman ərzində insanı yaxaladığı qənaətinə gəlir. Bununla N. Gəncəvi hökmdarlara insanlara qarşı etdikləri zülmə, haqsızlığa, zorakılığa görə cəzadan canlarını qurtara bilməyəcəklərini eyhamla bildirirdi.

Ə. Nəvai «Fərhad və Şirin» poemasında isə Fərhadı xeyirxah, qayğıkeş, kiçik yaşlarından xalqa firavan günlər yaşatmağa çalışan şahzadə kimi təsvir edir.

Göründüyü kimi, N. Gəncəvi mövcud ictimai münasibətləri nəzərdən keçirərək, hökmdarların saysız-hesabsız nalayiq hərəkətləri və cinayət əməlləri ilə dolu uzun sürən hakimiyyətindən sonra, xahiş, öyüd-nəsihət, örnəklər yolu ilə, həmçinin qəzəbli xalqın təzyiqi ilə onların xarakterinin, idarəetmə qabiliyyətinin dəyişməsinin, ölkəni ədalətli şəkildə idarə etməsinin mümkün olduğunu hesab edir.

Ə. Nəvai isə, bildiyimiz kimi, hökmdarın taxta çıxdığı gündən etibarən müdrik və xeyirxah olduğu ehtimalını istisna etmir.

Ə. Nəvai hökmdarın Tanrının yer üzündə elçisi olduğunu, Tanrıdan güc aldığını, Tanrı kimi zabitəli və rəhmlili, yer üzünün hakimi, cəzalandıran və insanların günahlarını əfv edən olduğunu yazmışdır.

Ə. Nəvai hökmdarın Tanrı kimi mərhəmətli, səxavətli, şəfa verən olması ilə yanaşı, fateh və qisasçı olduğunu yazır [7].

Ə. Nəvai hakimiyyət başında duranların gücünü və sərvətini, qüsurlarını, əskikliklərini ifşa etsə də, digər tərəfdən onları ilahiləşdirir və bununla da insanlara itaət etməyi, mövcud rejimlə barışmağı təlqin edir, N. Gəncəvi isə hökmdarların sarayında xidmət etməkdən imtina etmiş, *hakimiyyət başında duranlara qarşısında yaltaqlanmaq istəmədiyini belə bildirmişdir: “Sultanın qızılından zərli əba geyənlər; bir gün çörək yerinə dəmir çeynər, daş yeyər”*[8].

Bundan əlavə, N. Gəncəvi çox gözəl anlayırdı ki, hökmdarların yanında xidmət etməyə başlasa, fikirlərini açıq şəkildə ifadə edə bilməyəcəkdir.

Şair bu mənəbdən imtina etmiş və şəxsi azadlığın qorunub saxlanılmasını şah sarayının zəngin həyatından üstün tutmuşdur.

N. Gəncəvi bir tikə çörək xatirinə öz istedadını iradəsinə qarşı istifadə edən və alçalmağa, yaltaqlıq etməyə hazır olan hər kəsin halına acıdığını söyləyirdi. O *“ruzi üçün alçaqlara əl açmamağı, paxıl rizqi əvəzinə, torpaq yeməyi, əlinə,qəlbinə,tikan batsa belə, işləməyi, bekar durmamağı”* tövsiyə edirdi [9].

Müstəqil, heç kimdən asılı olmayan həyat N. Gəncəvinin azad düşüncəsinə böyük təsir göstərmişdir.

Sosial məzmun və ideoloji istiqamət nöqtəyi-nəzərindən N. Gəncəvinin yaradıcılığı və siyasi baxışlarının ümumilikdə demokratik və xalq hakimiyyəti ruhunda olmasını tam əminliklə söyləyə bilərik.

N. Gəncəvi istismar və əsarətə qarşı çıxır, nəinki feodalların törətdiyi amansızlığı, zülmü *tənqid edir, həm də bütövlükdə feodal-kəndli quruluşunu hiddətlə ifşa edərək “keçib getdiyi vilayətin, vilayət deyil, zindan olmasını”* bildirir [10].

N. Gəncəvi ilk dörd poemasında müdrik və maarifci hökmdara, onun həyata keçirəcəyi zəruri və məntiqəuyğun islahatlara ümid bəsləyir. Belə nəticəyə gələnə qədər N. Gəncəvi uzun yol qət edib və bu onun siyasi və hüquqi baxışlarının inkişafında yeni bir mərhələdir. O, ədalətli hökmdarın müdrik insanların məsləhətlərinə və dinin tələblərinə riayət edəcəyi təqdirdə mövcud vəziyyəti dəyişdirə, insanların güzəranını yaxşılaşdırma biləcəyinə inanırdı.

N. Gəncəvi Şirinin dili ilə şah Xosrova müraciətində deyir ki, *“dünyada zülm etmək qoçaqlıq deyil, rəiyyət bəsləmək çox yaxşıdır,bil”* [11].

Zəhmətkeş insanlara, həmvətənlərinə isə müraciət edərək *“boynunun zəncirdə, ayağının bənddə olduğu halda viran kənddə dözüb qalmamağı məsləhət görür”* [12] və bu misraları ilə feodal sisteminin zülm və istismar quruluşu olduğunu bir daha qeyd edirdi.

Şahları və feodalları ölkəni ədalətli bir şəkildə idarə etməyə çağıran N. Gəncəvi onun müdrik sözlərini dinləməyəcəkləri təqdirdə mütləq, cəza ilə qarşılaşacaqları barədə xəbərdarlıq edərək yazır ki, *“yiğ başına aqlını əcəl gəlib yetməmiş, bir ədalət qəsri tik, əlindən gəlersə iş”* [13].

N. Gəncəvinin müxtəlif poemalarından götürülən bu bir neçə parçalara əsasən dahi Azərbaycan şairinin əsərlərində bütün feodal sistemini çox sərt şəkildə ifşa etdiyini aydın şəkildə görmək olar.

Lakin N. Gəncəvi onun hökmdarlara ünvanladığı nəsihətlərin səmərəsiz olduğuna zaman keçdikcə əyani şəkildə əmin oldu. Hökmdarlar ədalətin yalnız zahiri görünüşünü yaratdıqlarından heç biri aqlın və dərrakənin səsinə dinləmir. Buna görə, görünür, N. Gəncəvi ömrünün sonuna yaxın ictimai quruluşun ən yaxşı formasının xalq hakimiyyəti olduğunu hesab etmişdir.

N. Gəncəvi beşinci poeması olan «İskəndərnamə»də ideal şəhər-dövləti təsvir etmişdir: burada nə hökmdarlar var, nə idarə olunanlar, nə məcburiyyət var, nə zülm edən, nə zülmə məruz qalan, nə yoxsul var, nə varlı. Bura bərabərliyin və ədalətin hökm sürdüyü, cinayətkarlığın olmadığı diyardır.

N. Gəncəvinin təsvir etdiyi ideal dövlətdə mülkiyyət münasibəti nöqtəyi-nəzərindən bütün vətəndaşlar bərabərdir, çünki burada xüsusi mülkiyyət yoxdur.

Göründüyü kimi, ədalətli və maarifci hökmdar belə şairin ideallarını qane etmir. Əgər insanlar ədalət qanunlarına əməl edərək yaşaya bilirlərsə, şübhəsiz ki, ictimai quruluşun mükəmməl forması yaranacaq və hökmdarlara ehtiyac qalmayacaq. N.Gəncəvi ideal cəmiyyətə dair düşüncələrini belə utopik formada bildirmişdir.

N. Gəncəvinin utopik xəyalları geniş xalq kütləsinin istəklərini ifadə edirdi. Onun baxışlarının formalaşmasına xalq qəhrəmanları – Məzdək və Babəkə məxsus olan bərabərlik haqqında fikirləri, eyni zamanda bəzi qədim yunan utopiyalarında səslənən fikirlər səbəb

olmuşdur. N. Gəncəvi Avropanın utopistləri – ingilis Tomas Moru (1478-1535-ci il) və İtalyan Kampanelları (1568-1639-cu il) geridə qoymuşdur.

N. Gəncəvi xüsusi mülkiyyət və məcburiyyət olmayan sinifsiz cəmiyyəti təsvir edərkən, mövcud ədalətsiz və zülmkar quruluşun əbədi olmadığı, gec-tez ədalətin qələbə çalacağı, bərabərliyin, sülhün və əmin-amanlığın hökm sürəcəyi zamanın yetişəcəyi qənaətinə gəlirdi.

Ə. Nəvai də N. Gəncəviyə istinadən son poemasını Makedoniyalı İskəndərə həsr etmişdir.

Lakin Ə. Nəvai İskəndərin simasında ideal hökmdar obrazını geniş şəkildə təsvir etməmiş, dövləti və cəmiyyəti şəxsi mülkiyyət olmadan, hökmranlıq olmadan təsəvvür etməyərək N. Gəncəvinin utopiyasının izilə getməmişdir.

Şərqi bu iki dəhi mütəfəkkirini müqayisə edərək, onların siyasi baxışlarının mahiyyət etibarilə mütərəqqi olduğunu xüsusilə qeyd etmək istərdik. Onların baxışlarındakı oxşarlığı dövrlərinin tarixi və siyasi şərtlərilə izah etmək olar.

Onların irsinin öyrənilməsi mütəfəkkirlərin siyasi baxışlarında, xüsusən də bütövlükdə feodal dövlətin, mülkiyyətin tənqidi və ifşasında, siyasi ideallarında nə dərəcədə mütərəqqi olduqları barədə nəticə çıxarmaq olar.

N. Gəncəvi ümumiyyətlə feodal quruluşunu ifşa edərək, mövcud feodal dövlətinin məhv olmasını, hamının bərabər və azad olacağı, zorakılığın, istismarın, zülmün olmayacağı, hamının qardaş kimi yaşayacağı ictimai siyasi quruluşun bərqərar olmasını arzulayır.

Şərqi böyük şairləri N. Gəncəvi və Ə. Nəvai yaşadıkları əsrin həudurları çərçivəsindən xeyli kənara çıxan mütəfəkkir idilər. Onların siyasi-hüquqi baxışları, toxunduqları problemlər o dövrdə olduğu kimi, bu gün də aktuallığını qoruyub saxlayır.

İnanılmaz inkişaf tempinə nail olan bugünkü Azərbaycanın ölkə rəhbərliyi sosial dövlət və cəmiyyətə əsaslanır, islahatlar həyata keçirərək, xalqın, cəmiyyətin müəyyən təbəqələrinin və üzvlərinin maraqlarını mühüm hesab edir. Şərqi böyük mütəfəkkirlərinin bünövrəsini qoyduqları ədalət ideyaları bugünkü hakimiyyətin fəlsəfəsinin əsasını təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Курбанов, А. Стиль высочайшего соответствия или целеобразные смысловые связи (О поэтике прозаических заголовков поэмы «Фархад и Ширин» Алишера Навои). Вестник Челябинского государственного университета. 2016. №1 (383) Философские науки. Вып.99, с.102-108.

2. Əlişir Nəvai. Seçilmiş əsərləri. Bakı. Öndər nəşriyyatı, 2004, 424 s., səh. 17.

3. Əlişir Nəvai. Seçilmiş əsərləri. Bakı. Öndər nəşriyyatı, 2004, 424 s., səh. 17.

4. Хейзинга И. Осень Средневековья. Москва, 1988. с.31.

5. N. Gəncəvi. İskəndərnamə. Bakı. Lider nəşriyyatı, 2004, 272 s., səh. 156.

6. Əlişir Nəvai. Seçilmiş əsərləri. Bakı. Öndər nəşriyyatı, 2004, 424 s., səh. 201.

7. Навои, Алишер. Фархад и Ширин. Библиотека всемирной литературы, том 26. – Москва: Художественная литература, 1972, стр.86

8. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, Lider nəşriyyatı, 2004, 264 s., səh. 62.

9. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, Lider nəşriyyatı, 2004, 264 s., səh. 116.

10. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Lider nəşriyyatı, 2004, 510 s., səh. 471.

11. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Lider nəşriyyatı, 2004, 510 s., səh. 429.

12. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Lider nəşriyyatı, 2004, 510 s., səh. 456.

13. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı, Lider nəşriyyatı, 2004, 510 s., səh. 112.

14. Məlikova M.F. Azərbaycanın siyasi-hüquqi nəzəriyyələri tarixi, Bakı, 1984

15. Алиев Г.Ю. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. Москва. Изд. «Наука», 1985, стр. 329
16. Рафили, Микаэль. Низами. Баку. Изд. Союза Советских писателей Азербайджана, 1939.
17. Бертольдс, Е. Низами. Москва: Молодая гвардия, 1947 .
18. Навои, Алишер. Фархад и Ширин. Библиотека всемирной литературы, том 26. Москва. Художественная литература, 1972.
19. Якубовский, А. Черты общественной и культурной жизни эпохи Алишера Навои. Алишер Навои. Сборник статей под ред. А. К. Боровкова Изд. АН СССР, М-Л., 1946.
20. Бертельс. Избранные труды. Низами и Физули. 1962, s.116

Dürdanə Məmmədova

X Ü L A S Ə

Məqalədə orta əsrlər Şərqiinin böyük mütəfəkkirlərindən olan Nizami Gəncəvi və Əlişir Nəvainin siyasi və hüquqi baxışlarının müqayisəli təhlili verilmişdir. Habelə, onların dövlətin idarə olunması, cəmiyyətə olan münasibətlərinin ümumi və fərqli cəhətləri göstərilmişdir.

Дурдана Мамедова
Заведующий отделом Конституционного права
Конституционного суда Азербайджанской Республики
д.ф.п.п., доцент

P E Z Y O M E

В статье проведен небольшой сравнительный анализ политико-правовых воззрений великих мыслителей Восточного средневековья, а также выявлены общие и отличительные черты в их произведениях по управлению государством, их отношение к обществу.

Durdana Mammadova
Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan
Head of Department of Constitutional Law
Ph.D. in Law, Associate professor

S U M M A R Y

The article gives a comparative analysis of the political and legal views of the great thinkers of the Eastern Middle Ages. Moreover, this article identifies general and distinctive features in their works on state administration, their attitude to society.

Əbülfəz HÜSEYNOV

Azərbaycan Respublikası
DTX-nin Heydər Əliyev adına
Akademiyasının müəllimi, h.ü.e.d.

HÜQUQİ DOKTRİNA HAQQINDA

Açar sözlər: hüquq mənbəyi, hüquqi doktrina, doktrinanın tarixi, müsəlman hüququnda doktrina, roman-german hüquq sistemində doktrina, ingilis-sakson hüquq sistemində doktrina, hüquqi ideologiya, hüquqi şüur

Ключевые слова: источник права, правовая доктрина, история доктрины, доктрина в мусульманском праве, доктрина в романо-германской правовой системе, доктрина в англо-саксонской правовой системе, правовая идеология, правовое сознание

Keywords: source of law, legal doctrine, history of doctrine, doctrine in Muslim law, doctrine in the romano-germanic legal system, doctrine in the anglo-saxon legal system, legal ideology, legal consciousness

Hüququn mənbələri sistemində hüquqi doktrinanın (hüquq elminin) özünəməxsus yeri və rolu vardır. Belə ki, hələ qədim Romada məhkəmələrdə hüquqşünasların əsərlərində göstərilən ideyalara və göstərişlərə istinad olunurdu. Prinsipatlıq dövründən etibarən Roma hüquqşünasları imperatorun əmri ilə rəsmi olaraq məhkəmələrə bu və ya digər tövsiyələr və məsləhətlər verirdilər. Tədricən hüquqşünasların şərhləri yerinə yetirilməsi məcburi olan hüquq normalarında təsbit olunmuşdur. Məsələn, b.e.426-cı ilində imperator III Valentin tərəfindən roma hüquqşünaslarından Pavel, Papinian, Ulpian, Modestin və Qayın əsərlərinə istinad edilmək üçün qanun qəbul olunmuşdur. Hüquq doktrinası Qədim Romada meydana gəlmiş, sonralar ingilis-sakson hüquqi sistemində (xüsusən, İngiltərədə) və müsəlman hüququnda da inkişaf etmişdir.

Doktrinal mətnlər görkəmli hüquqşünas alimlərin fikir və ideyalarıdır. İngilis dilli ölkələrdə hakim öz qərarlarını əksər hallarda hüquqşünas alimlərin əsərləri əsasında qəbul edir. Müsəlman ölkələrində XII-XIV əsrlərdə ərəb hüquqşünasları tərəfindən yaradılan əsərlər, islam dininin bilicilərinin əsərləri rəsmi hüquqi əhəmiyyət daşıyır.

XIV-XV əsrlərdə qərbi Avropada hüququn mənbəyi kimi alimlərin əsərlərinə istinad etmək praktikası geniş yayılmışdı. Məsələn, İspaniyada Bartolun əsərlərindən daha çox istifadə olunurdu. XVIII əsrin ortalarında Qərbi Avropada hüquqşünas alimlərin əsərlərindən hüququn mənbəyi kimi istifadə olunub. Lakin, XIX əsrdən etibarən hüquqi doktrinadan qeyri-rəsmi mənbə kimi istifadə olunurdu. Bununla belə bir sıra ölkələrdə köməkçi mənbə kimi hüquqşünas alimlərin əsərlərindən məhkəmə qərarlarının qəbul olunmasında istifadə olunub.

Hüquqi doktrina bütün hüquq sistemlərində eyni deyil. Məsələn, müsəlman hüququnda hüquqşünas-alimlərin əsərləri rəsmi hüquq mənbəyi hesab olunur. Müsəlman hüquq qanunvericiliyində alim hüquqşünasların əsərlərindən istifadə olunur Roman-german hüquq sisteminə malik ölkələrdə isə XIII-XIX əsrlərdə hüququn əsas prinsipləri universitetlərdə

işlənilib hazırlanıb. Hazırda da hüquqi doktrina qanunvericiyə təsir göstərir və burada o bilavasitə hüquq mənbəyi kimi çıxış edir. Doktrina hüququn tətbiqində də rol oynayır (R.David). İncilabaqədərki dövrdə çar Rusiyasında və təbii olaraq onun tərkib hissəsi olan Azərbaycanda hüquqi doktrinadan bəzən istifadə olunmuşdur.

Hüquq ədəbiyyatında hüquqi doktrina ilə bağlı birmənalı fikir yoxdur. Belə ki, məsələn, C.V.Xramov doktrinaya “elmi-hüquqi tədqiqat” kimi baxaraq” ona ictimai münasibətlərin tənzimlənməsində mübahisəli məsələ kimi yanaşır. Burada doktrina ancaq xüsusi-hüquqi sahə baxımından təhlil edilir (8,22). M.N.Marçenko doktrinaya xüsusən dini və sosialist hüquq sistemlərində qanunvericiliyə və hüquq tətbiqedicisinə təsir edən ikinci mənbə kimi yanaşır (4,731). Bununla belə son illərdə hüquqi doktrina T. M. Pryaxina (6,76), A.A.Vasiyev (3,48) və b. tərəfindən təhlil olunub. Məsələn, R.V.Puzikov hüquq mənbələrini, o cümlədən doktrinanı təhlil edir, lakin, ona dar mövqedən yanaşır (7,82).

Qeyd edək ki, doktrinaya əsasən hüququn forması kimi baxılır. Məsələn, S.V. Boşno doktrinaya hüququn forması və mənbəyi kimi yanaşır (2,270-273).

Hüquqi doktrina (hüquq elmi)inkışafının müəyyən mərhələsində hüququn forması kimi çıxış edir. Hüquqi doktrina bir mənbə kimi hüquqda boşluq olduqda tətbiq olunur. Məsələn, İngiltərədə hüquqda boşluğu statut və məhkəmə presedenti ilə tamamlamaq mümkün olmadıqda hüquqi doktrinaya istinad edilir. Eləcə də, Böyük Britaniyada bu qaydada hüquqşünas alimlərin aşağıdakı əsərlərindən istifadə olunur: Blekstonun “İngilis qanunlarının şərh” (1565), Koukun “İngiltərənin hüquqi institutları”(1628), Fosterin “Kral məhkəmələrinin qərarları” (1763) və s. Bundan başqa R.Qulenvilin “İngiltərə Krallığı ənənəvi hüquq qanunları haqqında”, Q.Brektonun “Ənənəvi hüquq və İngiltərənin qanunları haqqında” əsərləri də burada hüququn mənbəyi kimi tətbiq olunur.

Bəzi müsəlman ölkələrində (Misir, Suriya, Sudan, Livan və s.) ailə qanunvericiliyində qanunun “susduğu” hallarda Əbu Hənifənin müddəaları daha üstün götürülür.

Hüquq ədəbiyyatında “doktrina” sözünün etimoloji təhlili nəticəsində onun aşağıda göstərilən iki əhəmiyyətli müəyyən edilmişdir: a) doktrina bir təlim, bir mətn kimi; b) doktrina əsas ideyaların və müddəaların məcmusu kimi. Beləliklə, hüquqi doktrinanı hüquq haqqında təlim və hüquqşünas-alimlər tərəfindən müdafiə edilən ideyalar kimi müəyyən etmək olar.

A.N.Qolovitikova “doktrina” dedikdə “hüquq problemi üzrə alim- hüquqşünasların fikirlərini” başa düşürlər(1,29).

Hüquqi doktrinanın aşağıdakı əlamətlərini göstərmək olar:

a) hüquqi doktrina hüquqi gerçəkliyi, hüquqi varlığı (hüquq münasibətini, hüquq normasını, hüquqi davranışı və s.) əks etdirir;

b) bu və ya digər sosial qrupun maraqlarını ifadə edir, cəmiyyətin maddi həyat şəraiti ilə şərtlənir. Məsələn təbii hüquq doktrinası feodal cəmiyyətindən “azad olmağa” cəhd edən yeni burjua sinfinin içərisində formalaşmışdı və s.;

c) hüquqi doktrina emosional xarakter daşıyan hüquqi psixologiyadan fərqli olaraq cəmiyyətin hüquqi şüurunun rəşional tərəflərini ifadə edir;

d) Hüquqi doktrina ictimai tələbata uyğun olaraq hüquq normalarının yaradılmasını ilkin şərait yaradır;

e) hüquqi doktrina əsas və ilkin hüquq mənbəyi kimi çıxış edir. Cəmiyyətdə rəşmi tanınaraq hüquqi doktrina hüquq sisteminin və hüquqi tənzimləmə mexanizminin tərkib elementinə çevrilir;

f) hüquqi doktrina hüquq təhsilin məzmununu zənginləşdirir, həm peşəkar və həm də adi şüurun formalaşdırılmasına təsir edir və s.;

g) hüquqi doktrina özündə nəinki hüquq haqqında sübut edilmiş və səhih bilikləri, eləcə də güman olunan mühakimələri də əks etdirir. Deməli, hüquqi doktrina insanın əqli (fikri) fəaliyyətinin nəticəsi olaraq ideoloji xarakter daşıyır, bu və ya digər idealları və dəyərləri ifadə edir və s.

Beləliklə tənzimləmə funksiyalarına malik olmaqla, hüquqi doktrina hüquq subyektinə onun davranış tipinin formalaşdırılması baxımından normativ, ideoloji və tərbiyəvi təsir göstərir. Bəzi müəlliflərin fikrincə isə, hüquqi doktrina keçid dövrlərində dərkətmə, inteqrasiya, mühafizəedici və tənzimləyici funksiyalar daşıyır(5,61).

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, digər hüquq mənbələrindən fərqli olaraq hüquqi doktrina alim-hüquqşünaslar tərəfindən yaradılır. Məsələn, normativ-hüquqi aktlar xüsusi dövlət orqanları tərəfindən yaradılır.

Hüquqi doktrina yazılı və ya şifahi ola bilər. Lakin, normativ aktlar və müqavilələr müstəsna olaraq yazılı formada olurlar.

Hüquqi doktrina universal xarakter daşıyır və ölkənin bütün ərazisində tətbiq edilir. Bəzi hüquq mənbələri isə lokal əhəmiyyət daşıyır və ölkə ərazisi üzrə tətbiq olunmaya bilər.

Digər normativ hüquqi aktlar kimi, hüquqi doktrina sistemlilik, qaydalılıq və ziddiyyətsizliklə seçilir. Bəzi hüquq mənbələri bu xüsusiyyətlərə malik olmaya da bilər (məsələn, İngiltərədə məhkəmə presedenti və s.).

Qədim Romada hüquqi doktrinanın ilk dəfə olaraq rəsmi hüquq mənbəyi kimi tanınması Romada adətlərin və hüquq normalarının qeyri-müəyyənliyi, pozitiv hüquqda boşluqlarla, həmçinin adətlərin və qanunların işlənilməsi, nəşri, dərkəti və s. sahəsində ziddiyyətlərin aradan qaldırılması zərurəti ilə bağlı olmuşdur.

Roman-german hüquqi sistemə məxsus ölkələrdə hüquqi doktrinadan istifadə olunmur. Odur ki, məhkəmə qərarlarında və digər hüquqi aktlarda bu və ya digər alimin əsərlərinə müraciət olunmur. Hüquq elmi (hüquqi doktrina) qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsində, hüququn tətbiqində, qanunların şərhli praktikasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Tarixən formalaşmış ənənəyə görə, məsələn, keçmiş sosialist tipli ölkələrdə ancaq dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş hüquqi aktlar mənbəyi hesab olunurdu.

Azərbaycan Respublikasında hüquqi doktrina hüquq mənbəyi hesab olunmur. Bu o deməkdir ki, hüquq sahəsində aparılan elmi tədqiqat işləri hüquq normalarının, hüquqi aktların yaranmasında rol oynamır. Lakin, aparılan elmi tədqiqatlar qanunvericilik prosesində və hüququn tətbiqində istifadə edilir. Belə ki, məsələn, alim-hüquqşünaslar bir tərəfdən, qanun layihəsinin hazırlanması prosesində iştirak edirlər, digər tərəfdən, qanunlara şərhli verilir. Azərbaycan Respublikasında hüquqi aktlarla verilən şərhli (kommentariyalar) məhkəmə qərarlarını əsaslandırır, ona bir qeyri-rəsmi məlumat kimi münasibət göstərilir, yəni mənbə kimi istifadə olunmur. Bununla belə, hər halda faktik olaraq hüquq elmində istinad olunur, lakin, qeyd etdiyimiz kimi, rəsmi olaraq hüquqi doktrina hüququn mənbəyi sayılır.

Müasir dövrdə doktrina müstəqil hadisədir. Hüquqi doktrina hüquq sisteminin bir elementi və hüququn mənbəyidir. Doktrinanın əsas əlamətlərinə elmi əsaslılıq, nüfuzluluq, elmi-tətbiqi və praktik xarakterlilik və tənzimləyici imkan aiddir. Onun qeyri-əsas əlamətləri kimi, formal müəyyənliyi, miqyaslılıq, bəyannamə xarakterliliyini, özünüinkışaf qabiliyyətliliyi və proqnozlaşdırmanı göstərmək olar. Doktrina hüquq sisteminin digər elementlərinə nisbətən elmi-tətbiqi xarakterli, tənzimləmə imkanlarına malik elmi əsaslı müstəqil və mürəkkəb elementidir.

Beləliklə, doktrina dedikdə ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi mexanizminin əsasını təşkil edən, siyasi, dini və normativ hüquqi aktlarda rəsmi tanınan sistemləşdirilmiş təlim və fundamental elmi tədqiqatların məcmusu başa düşülür.

Mənşəyinə, mücərrədliyinə, hüquqi gerçəkliyi əhatə etmə dərəcəsinə, xarici ifadəsinə, tənzimləmə realizəsi mexanizminə, hüquqi praktikada iştiraka görə və hüquq düşüncəsi tipinə görə doktrina xüsusi hüquqi hadisədir.

Hüquq ədəbiyyatında belə bir fikir formalaşmışdır ki, doktrinanın təşəkkülü tarixi xalis hüquqi deyil siyasi-hüquqi xarakterlidir. Tarixən hüquq və dövlət genetik və üzvi əlaqəli olduğundan siyasi və hüquqi doktrina da bir-birləri ilə sıx bağlıdır. Ona görə də bu baxımdan hər iki növün cəhətlərini əks etdirən “siyasi-hüquqi doktrina” fenomeninin mövcudluğundan danışmaq olar.

Hüquqi doktrina hüquq sisteminin müstəqil və tam hüquqlu elementidir. Bu baxımdan, hüquqi doktrina təkcə hüququn mənbəyi deyil, həmçinin bu sistemin əksər elementlərinin fəaliyyəti və formalaşmasının əsasını təşkil edən sabit nüfuzlu elmi nəzəriyyədir. Digər normativ-hüquqi aktlardan fərqli olaraq, siyasi-hüquqi sənəd kimi doktrina özündə konkret normativ göstərişləri (qadağa, öhdəlik) ifadə etmir, özündə elmi nəzəriyyələrə əsaslanan, hüquqi məzmunlu məqsədyönlü və bəyannamə normalara malik (hüquqi tənzimlənmənin vəzifələri və istiqamətlərini müəyyən edən normalar) norma-prinsip və norma-definisiyaları əks etdirir. Doktrina qanunvericiliyin inkişaf taktikasını və strategiyasını müəyyən edir, onun müddəaları mövcud qanunvericilikdə təkmilləşir.

Hüquq elmində hüquq haqqında doktrinal, elmi təsəvvürlərə hüquq mənbələri kontekstində lazımı diqqət yetirilmir. Bununla belə cəmiyyətdə hüquq haqqında hakim təsəvvürlər kimi hüquqi doktrina bir tərəfdən hüquqi gerçəkliyi əks etdirir, digər tərəfdən cəmiyyətin hüquq sisteminin formalaşması və təkmilləşməsinin əsasına çevrilir.

Digər tərəfdən hüquqi doktrinanın təhlili zəruriliyi hüquq mənbələri baxımından formal-hüquqi səbəblərlə də bağlıdır. Belə ki, hüquqyaratma və hüquqtətbiqetmə orqanları tərəfindən faktik olaraq tətbiq olunmasına baxmayaraq hüquq mənbələri sistemində hüquqi doktrinanın yeri və əhəmiyyəti aydınlaşdırılmamış olaraq qalır. Hüquqi doktrina hüquq haqqında ideyalar sistemidir və hüquq sistemində hüququn obyektivləşdirilmiş mənbəyi kimi çıxış edir. Hüquqi doktrinanın formal müəyyənliyi hüquqşünasların əsərlərinin yazılı formada ifadə edilməsində özünü göstərir. Digər tərəfdən hüquqi doktrinanın ümumməcburiliyi cəmiyyətdə hüquqşünasların və onların yaratdıqları əsərlərin nüfuzu ilə bağlıdır. Onu da qeyd edək ki, hüquqi doktrinanın realizəsi bəzi ölkələrdə normativ hüquqi aktlarda və məhkəmə praktikasında dövlət tərəfindən təmin edilir.

İstənilən ölkənin qanunvericiliyi konkret cəmiyyətdə hüququn təyinatı və mahiyyəti haqqında hakim təsəvvürləri əks etdirir. Subyektin hüquqi şüurunun tərkib hissəsi olaraq hüquqi doktrina tənzimləyici xarakterə və hüquqi əhəmiyyətə malik olur.

Roman-german sistemli ölkələrdə hüquqi doktrina hüququn mənbəyi kimi çıxış edir. Belə ki, roman-german sistemində hüquqi doktrina geniş mənada (elmi əsərlərdə hüquqi-fəlsəfi nəzəriyyə kimi) öz əksini konkret formalarda (qanun, fərman, qərar, məhkəmə qərarı və s.) tapır. Belə demək olar ki, müasir roman-german sistemində doktrina hüququn forması yox, onun mənbəyidir.

İngilis-sakson sistemində gəlinəcə, qeyd edək ki, burada hüquqi doktrina həm hüququn mənbəyi, həm də formasıdır. Ənənəvi hüquq sistemlərində də hüquqi doktrina eyni zamanda hüququn forması və mənbəyidir.

Hüquqyaratma prosesində, hüquqi aktların hazırlanmasında doktrinaya məcburi istinad etməklə hüquq mənbəyi kimi onun perspektiv inkişafını proqnozlaşdırmaq olar. Bu ideya qloballaşma dövründə müxtəlif hüquq sistemlərinin konvergeniyası, onların bir-birinə yaxınlaşması və qovuşması meylilə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Головистикова А.Н. Толковый словарь юридических терминов. М. : Эксмо, 2008, с.29
2. Бошно С.В. Форма права: теоретико-правовое исследование: Дисс.... док.юр.наук. М., 2005,с.270-273
3. Василев А.А. Правовая доктрина как источник права (историко-теоретические вопросы): дис.. .кан.юр.наук. Барнаул,2007, 48
4. Марченко М.Н. Источники права: Учебное пособие.М.,2005,с.731
5. Правовое регулирование. Предмет, метод, процесс (макроуровень) /Сорокин В.Д. Спб.: Юрид.Центр Пресс, 2003,с.61
6. Прякина Т.М. Конституционная доктрина современной России: дис...док.юр.наук. Саратов,2004,с.76
7. Пузиков Р.В. Юридическая доктрина в сфере правового регулирования (проблемы теории и практики):дис...канд.юр.наук.Тамбов,2003,82
8. Храмов Д.В. Нетрадиционные источники российского частного права (общетеоретический аспект): автореф. Дис... канд. юрид. наук. Саратов, 2010, с.22

X Ü L A S Ə

Müəllif hüququn mənbələri sistemində hüquqi doktrinanın özünəməxsus yerini və rolunu şərh etmək məqsədilə ilk növbədə onun yaranma və inkişaf tarixinə nəzər salır. Qədim Romada məhkəmələrinin fəaliyyətində, daha sonra XII-XIV əsrlərdə müsəlman ölkələrində, XIV-XV əsrlərdə isə Qərbi Avropada hüququn mənbəyi kimi alimlərin əsərlərinə istinad etmək praktikasının geniş yayıldığına diqqət çəkən müəllif müasir hüquq ədəbiyyatında hüquqi doktrina ilə bağlı fikir müxtəlifliyinin olduğunu qeyd edir. Məqalədə professorlar С.В.Храмов, М.Н.Марченко, Т.М.Прякина, А.А.Васильев, Р.В.Пузиков və digər müəlliflərin hüquqi doktrinaya dair fikirlərinə istinad olunur.

Müəllif Azərbaycan Respublikasında hüquqi doktrinaya olan münasibət barədə yazarkən onun hüquq mənbəyi hesab olunmadığını, yəni hüquq sahəsində aparılan elmi tədqiqat işlərinin hüquq normalarının, hüquqi aktların yaranmasında rol oynamadığını vurğulayır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasında hüquqi aktlarla verilən şərhlər məhkəmə qərarlarını əsaslandırır, ona bir qeyri-rəsmi məlumat kimi münasibət göstərilir. Eyni zamanda müəllif qeyd edir ki, aparılan elmi tədqiqatlar qanunvericilik prosesində və hüququn tətbiqində istifadə edilir.

Abulfaz Huseynov
State Security Academy named after Heydar Aliyev
Lecturer at the Department of Civil Law
Doctor of Law

About legal doctrine

S U M M A R Y

In order to explain the specific place and role of legal doctrine in the system of sources of law, the author first looks at the history of its origin and development. Noting that the practice of courts in ancient Rome, and later in the XII-XIV centuries in Muslim countries, and in the XIV-XV centuries in Western Europe, the practice of referring to the works of scholars as a source of law, the author notes that there is a difference of opinion on legal doctrine. The article refers to the views of professors S.V Khramov, M.N Marchenko, T.M Pryakhina, A.A Vasilyev, R.V Puzikov and other authors on the legal doctrine.

While writing about the attitude to the legal doctrine in the Republic of Azerbaijan, the author emphasizes that it is not considered a source of law, ie scientific research in the field of law does not play a role in the formation of legal norms, legal acts. Thus, in the Republic of Azerbaijan, court decisions are not based on the interpretation of legal acts, they are considered as unofficial information. At the same time, the author notes that the research is used in the legislative process and law enforcement.

Абульфаз Гусейнов
Преподаватель кафедры гражданского права
Академии государственной
службы безопасности имени Гейдара Алиева, д.ю.н.

О правовой доктрине

Р Е З Ю М Е

Чтобы объяснить особое место и роль правовой доктрины в системе источников права, автор сначала обращается к истории ее возникновения и развития. Отмечая, что практика судов в Древнем Риме, а позже в XII-XIV веках в мусульманских странах и в XIV-XV веках в Западной Европе, практика ссылки на труды ученых как на источник права, автор отмечает, что есть разногласия по поводу правовой доктрины. В статье отсылается к взглядам профессоров С.В. Храмова, М.Н. Марченко, Т.М. Пряхиной, А.А. Васильева, Р.В. Пузикова и других авторов на правовую доктрину.

Об отношении к правовой доктрине в Азербайджанской Республике, автор подчеркивает, что она не считается источником права, т.е. научные исследования в области права не играют роли в формировании правовых норм. Таким образом, в Азербайджанской Республике судебные решения не основываются на толкования правовых актов, они рассматриваются как неофициальная информация. При этом автор отмечает, что исследование используется в законодательном процессе и правоприменительной практике.

**ÖZ MÜDAFİƏSİNİ HAZIRLAMAQ ÜÇÜN KİFAYƏT QƏDƏR VAXTA VƏ
İMKANA MALİK OLMAQ HÜQUQU ƏDALƏTLİ MƏHKƏMƏ
ARAŞDIRMASI HÜQUQUNUN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ**

Açar sözlər: cinayət prosesi, müdafiə hüququ, ədalətli məhkəmə araşdırması, minimal hüquqlar, kifayət qədər vaxt, kifayət qədər imkan, presedent hüququ, şərh

Ключевые слова: уголовный процесс, право на защиту, справедливое судебное разбирательство, минимальные права, достаточное время, достаточные возможности, прецедентное право, комментарий

Keywords: criminal trial, right to defence, fair trial, minimum rights, adequate time, adequate facilities, case law, commentary

Cinayət mühakimə icraatı üçün "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında" Avropa Konvensiyasının (bundan sonra – Avropa Konvensiyası) "Ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ"nu təsbit edən 6-cı maddəsi olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsi hər bir fərdin mülki hüquq və vəzifələri müəyyən edilərkən və ya ona qarşı hər hansı cinayət ittihamı irəli sürülərkən ədalətli və açıq məhkəmə araşdırması hüququnu təmin edir. Bu maddə demokratik cəmiyyətin fəaliyyəti üçün mühüm əhəmiyyət daşıdığına görə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi (bundan sonra – Avropa Məhkəməsi) və Avropa İnsan hüquqları Komissiyası ona geniş çərçivəli şərh veriblər. Məsələn, Avropa Məhkəməsi Delcourt v. Belgium işində göstərmişdir ki, mühakimə icraatının ədalətlə həyata keçirilməsi Konvensiyanın mənası nöqtəyindən demokratik cəmiyyətdə elə əhəmiyyətli yer tutur ki, 6-cı maddənin 1-ci hissəsinin məhdud şərh bu maddənin məqsəd və təyinatına uyğun olmazdı [10].

"İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında" Avropa Konvensiyasının ratifikasiyasından sonra Konvensiyanın bütün digər maddələri ilə yanaşı 6-cı maddəsi də Azərbaycan Respublikasının cinayət mühakimə icraatında hüquq tətbiq etmə fəaliyyəti üçün birbaşa istinad mənbəyinə çevrilmişdir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və "Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə" 19 yanvar 2006-cı il tarixli, 352 №-li Fərmanının 6-cı bəndində Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinə, Azərbaycan Respublikasının apellyasiya məhkəmələrinə və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məhkəməsinə tövsiyə edilmişdir ki, onlar İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun öyrənilməsi işini təşkil etsinlər və onu məhkəmə təcrübəsində nəzərə alsınlar.

Bunun ardınca, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun "Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında" Avropa Konvensiyası müddələrinin və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentlərinin tətbiqi haqqında" 30 mart 2006-cı il tarixli, 5 №-li Qərarında beynəlxalq hüququn səmərəliliyinin, beynəlxalq müqavilələrin müddələrinin həyata keçirilməsinin və beynəlxalq öhdəliklərə əməl olunmasının dövlət daxilində həyata keçirilən təşkilati və hüquqi tədbirlərdən asılı olması xüsusi vurğulanmış və qeyd edilmişdir ki, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində bağlanmış müqavilələrdə dövlətlərin üzərlərinə götürdüyü öhdəliklər iştirakçı dövlətlərə deyil, onların yurisdiksiyası altında olan insanlara ünvanlanmaqla, ayrı-ayrı fərdlərin hüquqlarının müdafiəsinə yönəlmiş olur. Respublikamızda pacta sunt servanda prinsipi müvafiq olaraq, beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsi prosesi davam etməkdədir. İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi sahəsində beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsi məqsədilə görülən tədbirlərin bir hissəsini də məhkəmələrin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsidir. Ali Məhkəmənin Plenumu adı çəkilən Qərarında Konvensiyanın bir sıra müddələrini məhkəmələrə izah etməyə çalışmışdır. Konvensiyanın 6-cı maddəsi və onun tərkib hissəsi kimi müdafiə hüququ da bundan istisna olmamışdır.

Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 3-cü hissəsi cinayət törətməkdə ittiham olunan şəxslərin minimal hüquqlarını müəyyən edir. Avropa Məhkəməsinin hüquqi mövqeyinə görə, cinayət törətməkdə ittiham olunan şəxslər üçün Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 3-cü hissəsinin "a", "b", "c", "d" və "e" bəndlərində nəzərdə tutulmuş minimal hüquqların siyahısını numerus clausus (tam, qapalı siyahı) mənasında başa düşmək olmaz. Nəzərə almaq lazımdır ki, Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 3-cü hissəsinin "a", "b", "c", "d" və "e" bəndlərində nəzərdə tutulmuş minimal hüquqların hər birinin təmin edilmiş olması, özü-özlüyündə həyata keçirilmiş cinayət mühakimə icraatının ədalətli məhkəmə araşdırması hüququna uyğun hesab edilməsi üçün kifayət deyildir, çünki Avropa Məhkəməsi Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 1-ci hissəsi ilə 3-cü hissəsi arasındakı münasibətə ümumidən xüsusiyyə yönəlmiş münasibət kimi baxır və bu səbəbdən, hətta Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 3-cü hissəsində təsbit edilmiş minimal hüquqlara tam riayət edildiyi hallarda belə, iş üzrə icraat ədalətli məhkəmə araşdırmasının tələblərinə cavab verməyən hesab edilə bilər [6].

Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 3-cü hissəsinin "b" bəndi cinayət törətməkdə ittiham olunan hər bir kəsin öz müdafiəsini hazırlamaq üçün kifayət qədər vaxta və imkana malik olmaq hüququna təminat verir. Bu təminat tam anlamda cinayət təqibinə məruz qalmış şəxsin vəkilinə (müdafiəçisinə) də şamil edilir.

Avropa Məhkəməsinin bu hüquq barədə müxtəlif qərarlarda nümayiş etdirilmiş hüquqi mövqelərini ümumiləşdirərək qeyd etmək olar ki, Avropa Məhkəməsi nəzərdən keçirilən hüququn təmin edilməsində hakimlərin əsas rolunu Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 3-cü hissəsinin "b" bəndinin tələbi ilə məhkəmə araşdırmasının ağlabatan müddətlərdə həyata keçirilməli olması tələbi arasındakı balansın təmin edilməsində görür. Avropa Məhkəməsinin hüquqi mövqeyinə görə, məhkum edilmiş şəxslər sonradan apellyasiya icraatında bəraət qazanmış olarlarsa, yaxud sonrakı dinləmələrdə iştirak etməyəcəklərini bəyan etmiş olarlarsa, onların Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 3-cü hissəsinin "b" bəndi ilə bağlı şikayətləri qəbul olunmayan şikayət hesab ediləcəkdir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, işə baxan hakim icraat zamanı yol verilmiş hər hansı bir pozuntunun sonradan apellyasiya icraatında düzəldiləcəyinə arxayın ola bilər. Hakim apardığı icraat

zamanı Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 3-cü hissəsinin "b" bəndinin tələblərini təmin etmək vəzifəsi daşıyır [5; 8; 12; 15].

Cinayət törətməkdə ittiham olunan şəxsin öz müdafiəsini hazırlamaq üçün kifayət qədər vaxta malik olmaq hüququnun təminatları zamanı bir sıra meyarlar: işin faktiki halları, işin mürəkkəbliik dərəcəsi, iş üzrə icraatın mərhələsi və s. nəzərə alınmalıdır. Ən əsas meyar kimi isə cinayət törətməkdə ittiham olunan şəxsin müdafiəçi ilə təmin edilməsi vaxtı çıxış edir.

Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 3-cü hissəsinin "b" bəndinin tələblərinin təmin edilməsi üçün cinayət törətməkdə ittiham olunan şəxsə müdafiəçi elə bir vaxtda təyin edilməlidir ki, müdafiəçi də cinayət prosesinə hazırlaşmaq üçün kifayət edən vaxta malik ola bilsin.

Təsadüfi deyildir ki, Avropa Məhkəməsi baxdığı işlər üzrə müdafiənin hazırlanması üçün verilən vaxtın kifayətlilik dərəcəsini qiymətləndirərkən digər hallarla yanaşı, cinayət təqibinə məruz qalmış şəxsin özü-özünü müdafiə etməsi, yaxud onun vəkil yardımından faydalanmış olması; pulsuz hüquqi yardımın göstərildiyi hallarda vəkilin dövlət tərəfindən vaxtında təyin edilib-edilməməsi [13]; cinayət təqibinə məruz qalmış şəxsin öz seçdiyi vəkili dəvət etmək imkanı əldə etdiyi an məsələsi [20]; təqsirləndirilən şəxsin vəkilinin başqa işlərlə "yüklənmiş" olma dərəcəsi [7]; prosesə əvvəlki vəkilin əvəzinə daxil olmuş yeni vəkilə verilən vaxtın həcmi [14] və s. bunun kimi hallara da xüsusi diqqət yetirir.

Qeyd edək ki, Avropa Məhkəməsi Konvensiyanın 6-cı maddəsinin təminatı baxımından təqsirləndirilən şəxsin vəkilinin də işi hazırlamaq üçün kifayət qədər vaxta və imkana malik olmasına əhəmiyyət verir. Məsələn, Goddi v. Italy işində Avropa Məhkəməsi qeyd etmişdi ki, milli məhkəmədə təqsirləndirilən şəxsi təmsil edən müdafiəçinin işi hazırlamaq üçün kifayət qədər vaxta və imkana malik olmadığı müəyyən edilərsə, milli məhkəmə müdafiəçinin öz müvəkkilinə münasibətdə vəzifələrini lazımi qaydada yerinə yetirməsini təmin etmək üçün tədbirlər görməlidir. Bu zaman, milli məhkəmə, bir qayda olaraq, məhkəmə iclasını təxirə salmalıdır [14].

Bu anlamda, cinayət törətməkdə ittiham olunan şəxs həbsdə saxlanılırsa, onun müdafiəçisi müdafiənin ayrı-ayrı məsələlərini şəxsin özü ilə müzakirə etmək üçün onunla konfidensial şəkildə, məhdudiyyət qoyulmadan və istənilən vaxt görüşə bilməlidir.

Əgər hər hansı bir milli hüquq sistemi daxilində müdafiəçi və həbsdə saxlanılan cinayət törətməkdə ittiham olunan şəxsin bir-biri ilə görüşməsi üçün əvvəlcədən digər səlahiyyətli orqanlardan (məsələn, prokurordan, məhkəmədən və s.) icazənin alınmalı olmasını nəzərdə tutan qaydalar təsbit edilmiş olarsa, həmin milli norma ilə Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 3-cü hissəsinin "b" bəndi arasında ciddi ziddiyyət yaranmış və bu halda milli norma tətbiq edilərsə, Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 3-cü hissəsinin "b" bəndi pozulmuş olacaqdır.

İstər həbs qətimkan tədbirinin ilk dəfə seçilməsi zamanı, istərsə də, artıq seçilmiş həbsin müddətlərinin uzadılması zamanı müdafiəçi və həbs edilən şəxsin bir-biri ilə görüşə bilməsi üçün onların məhkəmədən və ya digər vəzifəli şəxsdən (məsələn, prokurordan) icazə alması tələb olunmamalıdır.

Avropa Məhkəməsinin hüquqi mövqelərində həbsdə saxlanılan təqsirləndirilən şəxsin öz müdafiəçisi ilə azad ünsiyyətdə olmaq hüququna da Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 3-cü hissəsinin "b" bəndinin tərkib hissəsi kimi baxılır.

Bununla belə, Avropa Məhkəməsi bəzi xüsusi hallarda qeyd edilən hüquqa məhdudiyyətlərin qoyulmasını yolverilən hesab edir. Lakin qeyd edilir ki, bu hüquqa dair

istənilən məhdudiyyətlər üçün ciddi zərurət mövcud olmalı və bu məhdudiyyətlər müəyyən edilmiş risklərlə mütənəsb olmalıdır.

Məsələn, Kurup v. Denmark işində müdafiəçinin üzərinə bəzi şahidlərin şəxsiyyətinin təqsirləndirilən şəxsə bildirilməməsinə dair vəzifə qoyulmuşdu, bu işdə 6-cı maddənin 3-cü hissəsinin "b" bəndinin pozuntusu müəyyən edilməmişdi, çünki qeyd edilən məhdudiyyət ərizəçinin öz müdafiəsini hazırlanmasına mənfi təsir göstərə biləcək pozuntu kimi qiymətləndirilməmişdi [16].

Avropa Konvensiyası təqsirləndirilən və ya tutulan şəxsin vəkillə görüşmək hüququna hər hansı müdaxilənin qanunla nəzərdə tutulmuş olmasını tələb edir. Həmin qanun "dəqiq və aydın olmalı" və bu cür müdaxilələrə icazə verilən hallar orada aydın göstərilməlidir [3].

Avropa Məhkəməsinin presedentlərində təqsirləndirilən şəxsin öz müdafiəçisi ilə görüşmək hüququ, həmçinin, təqsirləndirilən şəxsin öz müdafiəçisi ilə məktublaşmaq hüququnu da əhatə edən hüquq kimi nəzərdən keçirilir. Odur ki, təqsirləndirilən şəxsin öz müdafiəçisi ilə məktub vasitəsilə əlaqə saxlamaq hüququnun pozuntusu iddia edilən ərizələr Avropa Məhkəməsi tərəfindən qiymətləndirilərkən işin halları Avropa Konvensiyasının həm 6-cı maddəsinin 3-cü hissəsinin "b" bəndi, həm də 8-ci maddəsi (Şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ) kontekstindən araşdırılır.

Avropa Konvensiyasının 8-ci maddəsinin 1-ci hissəsinə əsasən, hər kəs öz şəxsi və ailə həyatına, mənzilinə və yazışma sirlərinə hörmət hüququna malikdir. Həmin maddənin 2-ci hissəsində isə qeyd edilir ki, milli təhlükəsizlik və ictimai asayiş, ölkənin iqtisadi rifah maraqları naminə, iğtişaşın və ya cinayətin qarşısını almaq üçün sağlamlığı, yaxud mənəviyyəti mühafizə etmək üçün və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan hallar istisna olmaqla, dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən bu hüququn həyata keçirilməsinə mane olmağa yol verilmir.

Məhz bu səbəbdən, Domenichini v. Italy işində Avropa Məhkəməsi həbsdə saxlanılan təqsirləndirilən şəxsin öz müdafiəçisinə göndərdiyi məktublara həbsxananın rəhbərliyi tərəfindən oxunması halına qiymət verərkən həm məktublara müdafiəçiyə göndərilməsinin gecikdirilməsi amilinə, həm də yazışma sirlərinə hörmət hüququnun təmin edilməməsi amilinə diqqət yetirmiş və Avropa Konvensiyasının həm 6-cı, həm də 8-ci maddələrinin pozuntusunu müəyyən etmişdi.

Avropa Məhkəməsinin presedentlərində təqsirləndirilən şəxsin sübutlarla tanış olmaq hüququ da onun öz müdafiəsini hazırlamaq üçün kifayət qədər imkanlara malik olmaq hüququnun tərkib elementi kimi nəzərdən keçirilir.

Cinayət hüquq pozuntusunda ittiham olunan hər kəsə yaradılmalı olan "imkanlara" öz müdafiəsini hazırlamaq məqsədilə bütün proses ərzində aparılan araşdırmaların nəticələri ilə tanış olmaq imkanı da daxildir. İttiham tərəfində olan materiallarla tanış olmaq hüququ Konvensiyada konkret olaraq təmin edilməsə də, bu hüquq Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 3-cü hissəsinin "b" bəndindən irəli gəlir. Bu zaman araşdırmaların aparılması barədə qərarın kimin tərəfindən və nə zaman verilmiş olduğu, eləcə də, araşdırmaların kimin rəhbərliyi ilə aparılmış olması bir o qədər də əhəmiyyətli deyildir. Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 3-cü hissəsinin "b" bəndi təqsirləndirilən şəxsin ittihamın onun üzərindən götürülməsi və ya ittiham hökmünün yüngülləşdirilməsi məqsədilə səlahiyyətli orqanlar tərəfindən toplanmış və ya toplana bilən bütün müvafiq materiallarla tanış olmaq hüququnu tanıyır.

Bununla belə, Avropa Məhkəməsinin təcrübəsində qeyd edilən müddəa məhdud şərh edilir. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Avropa Məhkəməsinin presedentlərinə əsasən, dövlət təqsirləndirilən şəxsin müdafiəçisinin də iş materialları ilə tanış olmaq hüququnu

məhdudlaşdırıla bilər, bunun üçün ədalət mühakiməsinin maraqları rəhbər tutulmalı və bu maraqların təminatı naminə əsaslı səbəblər olarsa, sübutların ərizəçiyə açıqlanmasına məhdudiyyət qoyulan qaydalar ədalətli hesab edilə bilər. Bu zaman açıqlanmasına məhdudiyyət qoyulmuş sübutların müdafiə tərəfi üçün əhəmiyyətinə dair şübhələr olmasa da, ədalət mühakiməsinin maraqları naminə onların açıqlanması barədə məhdudiyyətlərin müəyyən edilməsi yol veriləndir [15].

"Müdafiənin hazırlanması üçün kifayət qədər imkan" kateqoriyasının Goddi v. Italy işindəki interpretasiyasında Avropa Məhkəməsi onun mahiyyətini müəyyən qədər 6-cı maddənin 3-cü hissəsinin "c" bəndində təsbit edilmiş "seçdiyi müdafiəçi vasitəsilə özünü müdafiə etmək" hüququ ilə eyniləşdirmiş olsa da, Avropa Məhkəməsi belə hesab edir ki, ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ kontekstində "kifayət qədər imkan" termini özündə zəruri həcmdə vəkil yardımından faydalanmaq hüququnu da ehtiva edir və bu hüququn mövcudluğu həm məhkəməyəqədər, həm də məhkəmə icraatında tanınır [14].

Müdafiənin hazırlanması üçün yaradılmış imkanların bütün icraatın ədalətli hesab edilə bilməsi üçün kifayət qədər olub-olmamasını qiymətləndirərkən Avropa Məhkəməsi müxtəlif amilləri nəzərə alır.

Əvvəldə də qeyd edildiyi kimi, bu zaman həbsdə saxlanılan təqsirləndirilən şəxsin öz vəkili ilə konfidensial şəraitdə görüşmək və söhbət etmək imkanlarına xüsusi diqqət yetirilir. Görüş və söhbətlərin konfidensiallıq dərəcəsi qiymətləndirilərkən həbsdə saxlanılan təqsirləndirilən şəxsin öz vəkili ilə görüşünün elə bir şəraiti əsas meyar kimi götürülür ki, bu şərait vəkillə müvəkkili arasındakı söhbətlərə azadlıqdan məhrum etmə yerinin əməkdaşları tərəfindən qulaq asılmasını istisna etmiş və vəkillə müvəkkili arasında müdafiənin hazırlanması üçün əhəmiyyətli olan informasiyanın qarşılıqlı olaraq konfidensial şəkildə ötürülməsini təmin etmiş olsun [19].

Qeyd edilməlidir ki, bəzən həbsdə saxlanılan təqsirləndirilən şəxsin öz vəkili ilə ünsiyyətə girmək istəyi üzərində nəzarət, vəkilin öz müvəkkilini hər dəfə ziyarət edə bilməsi üçün cinayət təqibi orqanından icazə almalı olması, vəkilin həbsdə saxlanılan müvəkkili ilə apardığı informasiya mübadiləsinin cinayət təqibi orqanı üçün əlçatan olması kimi hallar Avropa Məhkəməsi tərəfindən equality of arms ("silahların bərabərliyi") prinsipinin pozuntusu kimi də qiymətləndirilmişdir [17].

Xatırlatmaq istərdik ki, hüquqi mübahisənin bir-birinə qarşı duran tərəfləri arasında "ədalətli balans" ideyasına [11] əsaslanan və ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun mahiyyətindən irəli gələn implisit xarakterli equality of arms prinsipi [18] hüquqi mübahisənin hər iki tərəfinə öz hüquqi mövqeyini ifadə etmək və öz sübutlarını təqdim etmək üçün əqləbatan imkanların verilməli olmasını, eləcə də, tərəflərdən birini digəri qarşısında əlverişsiz vəziyyətə salmayacaq bir şəraitin yaradılmalı olmasını tələb edir [9].

Bundan başqa, vəkillə ünsiyyətdə olmaq hüququnun özündə həm şifahi, həm də yazılı ünsiyyəti ehtiva etməsinə baxmayaraq, vəkillə həbsdə saxlanılan müvəkkili arasındakı yazışmaların konfidensiallığının pozulduğu hallara Avropa Məhkəməsi Konvensiyanın yazışma sirrinə hörmət hüququnu təsbit edən 8-ci maddəsi kontekstindən baxmağa üstünlük verir.

Bununla belə, Avropa Məhkəməsinin təcrübəsində bəzi işlər üzrə vəkilin həbsdə saxlanılan müvəkkilini ziyarət etmək hüququna qoyulmuş məhdudiyyətlər yolverilən hal kimi qiymətləndirilmişdir, çünki həmin işlər üzrə tətbiq edilmiş məhdudiyyətlər ya cəmiyyətin maraqlarının təmin edilməsi [8], yaxud da ədalət mühakiməsinə yardım göstərən şəxsin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi [16] ilə bağlı olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Adil yargılanma hakkı ve ceza hukuku / Proje yön. İ. Kayıhan; Yayına haz. Y. Ünver. Ankara: Seçkin, 2004, 465 s.
2. Guide on Article 6 of the European Convention on Human Rights. Right to a fair trial (criminal limb) / Council of Europe; European Court of Human Rights, 2014, 67 p.
3. Mole N., Harby C. The right to a fair trial. A guide to the implementation of Article 6 of the European Convention on Human Rights. Human rights handbook No. 3. Council of Europe, 2006, 72 p.
4. Schabas W. The European Convention on Human Rights. A commentary. Oxford, Oxford University Press, 2015, 1308 p.
5. Alber and Le Compte v. Belgium, 10.02.1983, 5 E.H.R.R. 533.
6. Artico v. Italy, 13.05.1980, 3 E.H.R.R. 1.
7. Berlinski v. Poland, 20.06.2002, (Ap. nos. 27715/95 and 30209/96).
8. Campbell and Fell v. United Kingdom, 28.06.1984, 7 E.H.R.R. 165.
9. De Haes and Gijssels v. Belgium, 24.02.1997, (Ap. no. 19983/92).
10. Delcourt v. Belgium, 17.01.1970, 1 E.H.R.R. 355.
11. Dombo Beheer v. Netherlands, 27.10.1993, 18 E.H.R.R. 213.
12. Domenichini v. Italy, 15.11.1996 (Ap. no. 15943/90).
13. Galstyan v. Armenia, 15.10.2007, 50 E.H.R.R. 618.
14. Goddi v. Italy, 09.04.1984, 6 E.H.R.R. 457.
15. Kremzow v. Austria, 21.09.1993, 17 E.H.R.R. 322.
16. Kurup v. Denmark, 10.07.1985, (Ap. no. 11219/84).
17. Moiseyev v. Russia, 09.10.2008, 53 E.H.R.R. 306.
18. Neumeister v. Austria, 27.06.1968, 1 E.H.R.R. 91.
19. Ocalan v. Turkey, 12.05.2005, 41 E.H.R.R. 985.
20. Perez Mahia v. Spain, (1985), 9 E.H.R.R. 145.

Халилов Фардин

**Главный научный сотрудник Академии юстиции
Министерства Юстиции Азербайджанской Республики, д.ф.п.п.**

**Право иметь достаточное время и возможности для подготовки своей защиты
как элемент права на справедливое судебное разбирательство**

Р Е З Ю М Е

Право на справедливое судебное разбирательство – это сложное субъективное право, обеспеченное и гарантированное международными и национальными нормативно-правовыми документами, представляющими собой комплекс процессуальных прав, реализация которых зависит от поведения органов власти и лиц, оценивающих дело, и применимых процессуальных норм. Согласно ст. 6 Европейской Конвенции по правам человека право иметь достаточное время и возможности для подготовки своей защиты является составной частью права на справедливое судебное разбирательство. Автор предпринял попытку прокомментировать содержание данного права на основе анализа соответствующего прецедентного права Европейского Суда.

Khalilov Fardin
Chief Researcher of the Academy
of Justice of the Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan, Ph.D. in Law

**The right to have adequate time and facilities
to prepare own defence as part of the right to a fair trial**

S U M M A R Y

Right to a fair trial is a complex subjective right secured and guaranteed by international and national legal instruments, which constitute a set of procedural rights, the exercise of which depends on the conduct of the authorities and persons assessing the case and the applicable procedural rules. According to article 6 of the European Convention on Human Rights, the right to have an adequate time and adequate facilities to prepare own defence is an integral part of the right to a fair trial. The author attempted to comment on the content of this right on the basis of an analysis of the relevant case law of the European Court of Human Rights.

Səyyad MƏCİDOV

Ədliyyə Nazirliyinin Ədliyyə Akademiyasının
Ədliyyə sahəsində idarəetmə
kafedrasının müəllimi, h.ü.f.d.

ERMƏNİSTANIN TƏCAVÜZ CİNAYƏTİ İNSAN HÜQUQLARINA ƏN CİDDİ TƏHLÜKƏ KİMİ

Açar sözlər: Təcavüz, insan hüquqları, Ermənistanın təcavüz cinayəti, beynəlxalq cinayət, müharibə cinayətləri

Keywords: Aggression, human rights, Armenian aggression, international crime, war crimes

Ключевые слова: агрессия, права человека, армянская агрессия, международная преступность, военные преступления.

Bu gün müxtəlif tərkibli cinayət əməlləri sırasında özünün xarakterinə və təhlükəlilik dərəcəsinə görə yalnız bir və ya bir neçə dövlətin deyil, bütövlükdə bəşəriyyətin təhlükəsizliyinə və insan hüquqlarına təhdid hesab edilən beynəlxalq cinayətlərdən biri də təcavüzdür. Bu mənada təcavüzə qarşı mübarizənin bəzi məsələlərinə diqqətin ayrılmasını bir neçə mühüm səbəbə görə məqsədəuyğun hesab edirik. Birincisi, Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü dövlətçiliyimizin bu günü və gələcəyi, eyni zamanda insan hüquq və azadlıqları üçün real təhdidlərdən biri hesab olunur və məsələyə cinayət hüquqi yanaşma vacib əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətçiliyimizə və ərazi bütövlüyümüze qarşı törədilən silahlı təcavüzlə transmilli mübarizə hələ xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən başlanmış, bu gərgin və hərtərəfli mübarizə, informasiya “müharibəsi” və Ermənistanın bu cinayətə görə beynəlxalq hüquqi məsuliyyətinin reallaşdırılması ilə bağlı strategiya bu gün dövlət başçısı cənab İlham Əliyev tərəfindən güclü siyasi iradə və böyük əzmkarlıqla davam etdirilir. Xüsusilə, ölkə Prezidentinin 27 dekabr 2011-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırılması üzrə Milli Fəaliyyət Proqramına [1.] uyğun olaraq Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü nəticəsində qaçqın və məcburi köçkün düşmüş şəxslərin hüquqlarının kütləvi şəkildə pozulması, işğal nəticəsində Azərbaycanın təbii, tarixi və mədəni sərvətlərinin dağıdılması faktının dünya ictimaiyyətinə çatdırılması və onlara dəymiş zərərin Ermənistan dövləti tərəfindən ödənilməsi məqsədilə təcavüz cinayəti ilə bağlı məsələlərin diqqətdə saxlanması olduqca zəruridir. İkincisi, biz 2020-ci ildə 44 günlük müharibə zamanı Gəncə, Bərdə və Tərtər və digər şəhərlərində Ermənistanın təcavüz və digər beynəlxalq cinayətlərinin insanlığa qarşı ən ciddi təhdid olduğunun əyani şəkildə şahidi olduq. Üçüncüsü təcavüzün elementləri və formalarının, habelə, onun törədilmə mərhələlərinin elmi cəhətdən araşdırılması bu cinayətin anlayışının dəqiq müəyyən olunması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd edək ki, bu məsələ 11 iyun 2010-cu il tarixdə Roma Statutu üzrə İcmal Konfransında (Kampala, Uqanda) Statuta təcavüzün anlayışının müəyyən olunması və Məhkəmənin bu cinayətə görə yurisdiksiyasının həyata keçirilməsi qaydalarını özündə ehtiva edən düzəlişlərin qəbul

edilməsi ilə öz həllini qismən tapmışdır. [19.] Lakin Kampalada qərara alınmış düzəlişlərin qüvvəyə minmə şərtlərinə görə Məhkəmə 1 yanvar 2017-ci il tarixədək təcavüz cinayəti üzrə öz yurisdiksiyasını bu barədə İştirakçı Dövlətlər tərəfindən qərar qəbul edilənə qədər həyata keçirə bilməmiş, bununla bağlı Nyu Yorkda 04-14 dekabr 2017-ci il tarixdə Üzv Dövlətlərin Assambleyasının sessiyasında Təcavüz cinayəti üzərində Məhkəmənin yurisdiksiyasının aktivləşdirilməsi barədə qətnamə qəbul edilmiş, bu sənədə əsasən təcavüz cinayətinə görə yurisdiksiyanın 2018-ci ilin 17 iyul tarixindən sonra həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

Təcavüz cinayətinin tərkibi bu pozuntunu törədən subyektlərin məsuliyyətə cəlb olunması üçün zəruri olan əsas obyektiv və subyektiv əlamətlərin minimal məcmusu kimi çıxış edir. Akademik V.N.Kudryavçev qeyd edir ki, “bunlar həm cinayətin miqyasının, həm də iştirakçıların dairəsi və onların davranış xüsusiyyətlərinin müəyyən olunmasına imkan yaradır.” [5, 68] Beynəlxalq hüquq doktoru K.Kittiçiazare təcavüz cinayətinin elementləri ilə bağlı qeyd edir ki, planlaşdırma, hazırlıq və ya törədilmə barədə əmrin verilməsi yalnız təcavüz aktı baş verən zaman (dövlətin konkret hərəkət və hərəkətsizliyi zamanı) kriminallaşdırılmalıdır. [14, 220]. Yəni sadalanan elementlərin hər hansı birinin cinayət xarakteri kəsb etməsi üçün yalnız təcavüz aktının baş verməsi şərtləndirilir. Buradan həm də, belə qənaətə gəlmək olar ki, yalnız dövlətin başladığı “təcavüz aktından” sonra fərdin törətdiyi “təcavüz cinayəti”nin elementləri meydana gəlir. Xarici ölkə müəlliflərindən İrina Kaye və Müller Şieke isə qeyd edirlər ki, təcavüz cinayəti yalnız dövlətlər arasında baş verən silahlı münaqişələr kontekstində törədilə bilər. [15, 420]. Bu sıraya həm qeyri-dövlət qurumlarının aqressiv davranışlarının, həm də ölkə daxilində baş verən silahlı konfliktlərin aid olunması zəruri hesab edilir.

Təcavüz cinayətinin elementləri ilə bağlı son dövlətlərarası razılaşmalar Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Hazırlıq Komissiyasında 1-12 iyul 2002-ci il tarixində müzakirəyə çıxarılan və qəbul olunan “Təcavüz Cinayətinin Elementləri” layihəsində əldə edilmişdir. [16.] Qeyd edək ki, təcavüzə dair işçi qrupunda indiyə qədər Cinayətlərin Elementlərinin yekun layihəsinin kompleksləşdirilməsi həyata keçirilməyib. Həmin sənəddə yalnız layihənin bəzi bəndlərinin ümumiləşdirilməsi üçün müəyyən cəhdlər edilib. Təcavüz cinayətinin elementləri barəsində ilkin konseptual fikirlər BCM-nin Hazırlıq Komissiyasına koordinator tərəfindən təklif olunan 1 aprel 2002-ci il tarixli sənəddə əks olunmuşdur. Burada Cinayətlərin Elementləri layihəsində istifadə olunmuş və Roma Statutunun 30, 32-ci maddələrində təsbit olunan konseptual strukturun tətbiqinə cəhd edilmişdir. Təcavüz cinayətinin elementlərinə dair 2002-ci il tarixli sənəddə xüsusi vurğulanır ki, təcavüz məhkəmənin yurisdiksiyasına düşən digər cinayətlərdə olduğu kimi, subyektiv və obyektiv elementlərə malikdir. Beynəlxalq hüquq təcavüz cinayətinin subyektiv tərəfinə əməlin kriminallığının müəyyənləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət verir. Belə ki, Roma Statutunun 30-cu maddəsinə müvafiq olaraq, cinayətlərin subyektiv elementləri (“mental elements”) – qəsd (“intent”) və anlaqlılıq (“knowledge”) hesab olunur. Həmin maddədə qeyd olunur ki, “əgər başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa” “obyektiv cəhət” adlandırılan maddəyə münasibətdə şəxsin “qəsd”i və “anlaqlılığ”ı mövcud deyildirsə, cinayət məsuliyyəti istisna olunur. Yəni, şəxs əməli yalnız qəsdən və şüurlu surətdə törətdikdə məsuliyyətə cəlb edilir və cəzalandırılır. Belə ki, bu zaman fərd öz davranışına münasibətdə qəsdlə xarakterizə olunan müəyyən niyyət və məqsədin daşıyıcısı kimi çıxış edəcəkdir. O, hərəkət və onun nəticəsi ilə bağlı müəyyən istəyə malik olur və baş verəcək hərəkətin nəticəsini dərk edir. 30-cu maddənin 2-ci bəndinə əsasən şəxsin qəsdini iki formada təzahür edir: a) əmələ münasibətdə – şəxs bu əməli törətməyə hazırlaşır; b) nəticəyə

münasibətdə – şəxs bu nəticəyə nail olmağa hazırlaşır və ya dərk edir ki, hadisələrin adı axarında o baş verəcəkdir. [18, 37] Bu göstəriş təcavüz cinayətinə şamil edilməklə qeyd olunmalıdır ki, əməl qadağan edilmiş məqsədə nail olmaq baxımından fərd tərəfindən törədilir və burada təcavüzü törətməkdə öncədən düşünülmüş məqsəd digər dövlətin suverenliyini, ərazi bütövlüyünü, siyasi müstəqilliyini təhlükə altında qoymaq və ya bütövlükdə bunların tamamilə ləğv edilməsidir. Digər subyektiv ünsür hesab olunan “anlaqlılıq”ın (“knowledge”) isə mahiyyəti ondan ibarətdir ki, təcavüzdə ittiham olunan şəxsin bu cinayətdə iştirakı intensional (əvvəlcədən düşünülmüş, nəzərdə tutulan) olmalıdır və o, bu təcavüzkar siyasət və planın əvvəlcədən düşünülmüş tərkib hissəsi kimi baş verəcək nəticəni dərk edərək, bunu şüurlu surətdə törətməlidir. [9, 486]. Yalnız bu zaman şəxsin təcavüz cinayətinə görə fərdi məsuliyyəti meydana gələ bilər. Yəni, şəxs təcavüzkar plan və ya siyasətin həyata keçirilməsinə yönəlik planlaşdırma, hazırlama, əmr etmə, başlama və yerinə yetirməni kortəbii deyil, şüurlu surətdə dərk etməlidir.

Hər hansı nəticənin baş verib-verməməsindən asılı olmayaraq təcavüzə görə məsuliyyət, hətta təcavüz başlanmasa belə, onun planlaşdırılması ilə yaranacaqdır. Təcavüz formal tərkibli cinayət olduğundan onun istənilən mərhələsində baş verən hərəkət və ya hərəkətsizlik bu cinayətdə iştiraka əsas verir və beynəlxalq məsuliyyətə səbəb olur. Qeyd olunduğu kimi, təcavüz cinayəti milli və xarici ədəbiyyatlarda formal tərkibli cinayət kimi şərh olunur və əməl planlaşdırılma, hazırlanma, başlanma kimi hərəkətlərin törədildiyi andan başa çatmış sayılır.[2, 6]. Qeyd edək ki, cinayətlərin maddi, formal və kəşik tərkibləri haqqında bölgü şərti qəbul olunur və Azərbaycan cinayət hüququ cinayətin ancaq maddi anlayışını qəbul edir. Prof. F.Y.Səməndərov maddi, formal və kəşik tərkibli cinayətləri bu cür fərqləndirir. “Maddi tərkiblər elə tərkiblərdir ki, belə tərkiblərə cinayətin obyektiv cəhətinin elementlərindən hərəkətlə (hərəkətsizliklə) yanaşı, ictimai təhlükəli nəticəni də xarakterizə edən əlamət daxil olur”. O, formal tərkiblərə “cinayətin obyektiv cəhətinin elementlərindən yalnız hərəkəti və ya hərəkətsizliyi xarakterizə edən əlamətləri” daxil edir. Yəni formal tərkiblərə əsasən məsuliyyətin həllində ancaq dispozişiyada göstərilən hərəkət, yaxud hərəkətsizlik müəyyən edilir. Nəticə tərkibdən kənar qaldığı üçün onun müəyyən edilməsi lüzümü aradan qalxır. F.Səməndərovun qənaətinə, qanunvericilik bir sıra cinayətlərin yüksək ictimai təhlükəliliyini nəzərə alaraq, onların başa çatma anını cinayətə cəhd mərhələsinə çəkir və belə tərkiblər kəşik tərkiblər adlandırılır. [3, 139] Fikrimizcə, təcavüz cinayəti kəşik tərkibə daha yaxın hesab olunur. Müasir beynəlxalq cinayət hüququna görə, təcavüzün də bitmə anı cinayətə sui-qəsd mərhələsinə çəkilir. Əgər təcavüz planlaşdırılıbsa və müəyyən səbəblərdən tamamlanmayıbsa, yəni təcavüzə sui-qəsd edilibsə, bu zaman məsuliyyət bu planlaşdırılmada iştiraka görə yaranacaqdır. Məsələn, II dünya müharibəsi zamanı Almaniyanın iqtisadiyyat naziri Valter Funk təcavüzkar müharibəyə iqtisadi hazırlıqda iştiraka görə, təqsirkar hesab olunmuşdu. [7, 438]

Təcavüz cinayətinin subyektivi yalnız yüksək dövlət vəzifələrində çalışan şəxslər hesab olunur. Bu cinayətdə məsuliyyətin subyektinin müəyyən olunması üçün iki kriteriyadan istifadə olunur: 1) Məsuliyyətin subyektivi bilməlidir ki, məhz təcavüzkar müharibə planlaşdırılır, hazırlanır və ya aparılır; 2) Subyekt-fərd dövlət hakimiyyət mexanizmində təcavüz siyasətinin təşkilinə və ya həyata keçirilməsinə təsiretmə imkanlarına malik olan vəzifədə çalışmalıdır. Bütövlükdə hər iki kriteriya nəzərə alınmaqla təcavüzə görə məsuliyyətin subyektinin müəyyən olunması haqqında məsələ eyni zamanda, hüquqi deyil, hər bir konkret halda fakta dair məhkəmənin həll etdiyi məsələ kimi çıxış edəcək. Təcavüzün subyektiv cəhəti– birbaşa qəsdlə xarakterizə olunur ki, bu da əvvəlcədən düşünülmüş şəkildə törədilir. Yəni təcavüz cinayətinin subyektiv tərəfi yalnız təqsirin qəsd

formasını ilə xarakterizə olunur. Beynəlxalq Hərbi Tribunalın Nizamnaməsinin 6-cı maddəsinə görə, sülh əleyhinə digər cinayətlərlə yanaşı onların həyata keçirilməsinə yönələn, ümumi planda iştirak edən və ya əlbir olan əsas hərbi cinayətkarlar mühakimə olunmuşdur. Tribunalın qənaətinə, “Hitler təkbəşinə təcavüzkar müharibə apara bilməz, onun dövlət xadimlərinin, hərbi liderlərin, diplomatların və s. köməyinə ehtiyacı var idi. Onlar onun məqsədləri haqqında məlumata malik olaraq, əməkdaşlığa və təşkil etdiyi planın iştirakçısı qismində çıxış etməyə başlamışdılar”. [6,238] Təcavüzün birbaşa obyektini beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik, dinc yanaşı yaşama və dövlətlərarası əməkdaşlıq təşkil edir. Qeyd edək ki, bu məsələ təcavüzün beynəlxalq hüquqi qiymətləndirilməsi baxımından olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, təcavüz nəticəsində bir dövlət deyil, bir neçə dövlət təhlükəyə məruz qalmaqla bu cinayət əslində beynəlxalq münasibətlərə birbaşa təsir edərək, dövlətlərin nəinki ayrı-ayrılıqda milli mənafelərini təhdid etmiş olur, habelə onların regional və beynəlxalq maraqları da zərbə altında qalır. Məsələn, Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində təkcə Azərbaycanın deyil, eyni zamanda, Türkiyə, Gürcüstan və bilavasitə ölkəmizlə iqtisadi, siyasi bağlılığı olan, əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq münasibətlərinə malik digər dövlətlər və qurumların maraqları bu cinayətin təhdid obyektinə hesab olunur. Təcavüzün obyektiv cəhəti isə alternativ xarakter daşıyır və təcavüzkar müharibənin planlaşdırılması, hazırlanması, başlanması və aparılmasında ifadə olunur. Prof. İ.İ.Lukaşik yazır ki, sülh əleyhinə cinayət adlandırılan təcavüz birinci qrup cinayətlərə aid edilməklə, buraya beynəlxalq müqavilə və razılaşmaların pozulması ilə təcavüzkar müharibənin və ya müharibənin planlaşdırılması, hazırlanması, başlanması və aparılması eləcə də, bu qəbildən olan hərəkətlərin hər hansı birinin həyata keçirilməsinə yönələn planda və ya sui-qəsdə ümumi iştirak daxil edilmişdir. [4, 241]. 11 iyun 2010-cu il tarixdə Kampalada Statuta əlavə edilmiş 8 bis maddəsi təcavüz aktının rəhbər mövqeyə malik olan şəxs tərəfindən planlaşdırılmasını, hazırlanmasını, başlanmasını və yerinə yetirilməsini artıq fərdi təcavüz cinayəti kimi müəyyən etmişdir. Burada vacib cəhət və ilkin tələb ondan ibarətdir ki, təcavüz aktı BMT Nizamnaməsinin açıq-aşkar pozuntusunu təşkil etməlidir. Təcavüz aktı bir Dövlət tərəfindən digər Dövlətə qarşı özünümüdafiyyə bəraət qazandırmadan və ya Təhlükəsizlik Şurasının icazəsi olmadan silahlı gücün istifadə olunması kimi müəyyən edilmişdir. Düzəlişlərdə nəzərdə tutulan təcavüz aktının anlayışı, təcavüz kimi müəyyən edilən hərəkətlərin siyahısı (məsələn, silahlı qüvvələrin müdaxiləsi, bombardman və blokada) BMT Baş Assambleyasının 3314 (XXIX) sayılı 14 dekabr 1974-cü il tarixli Qətnaməsində olduğu kimidir. Bu anlayışın hüdudu və dürüst ifadə olunması Roma Statutunda daha əvvəl mövcud olmuş və BMT Nizamnaməsində nəzərdə tutulan dil üslubuna və ümumi müddəalara, habelə İcmal Konfransında çoxsaylı Dövlətlərin ümumi razılığına əsaslanır. Düzəlişlərdə təcavüzə görə Məhkəmənin yurisdiksiyanın həyata keçirilmə şərtlərinə və BMT TŞ ilə bu məsələdə qarşılıqlı əlaqələrə də aydınlıq gətirilmişdir. Belə ki, Statuta əlavə edilmiş 15 bis və 15 ter maddələrinin mətnləri Məhkəmənin təcavüz cinayəti üzrə yurisdiksiyasının həyata keçirilmə şərtlərini müəyyən edir. Statutda qeyd olunan digər cinayətlərdən fərqli olaraq, bu maddələr BCM-in Prokuroru tərəfindən təcavüz cinayəti ilə bağlı istintaqın başlanıla bilməsi imkanını nəzərdə tutan özünəməxsus yurisdiksiya rejimi müəyyən edir. Əgər BMT TŞ tərəfindən “vəziyyət”in araşdırılması Prokurora şamil edilirsə, Statutun 15 ter maddəsi müəyyən edir ki, Məhkəmənin yurisdiksiyası digər cinayətlərdə olduğu kimi təcavüz cinayətinə də aid ediləcək və Prokuror tərəfindən bu cinayət üzrə də istinaq həyata keçiriləcəkdir. 15 bis maddəsinə görə Prokuror təcavüz cinayəti ilə bağlı öz təşəbbüsü (proprio motu) və ya Dövlətin xahişi əsasında aşağıdakı hallarda istinaq apara bilər: 1) Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən təcavüz aktının mövcud olması barədə ilkin kon-

stasiyadan və ya müəyyən olunmadan (BMT Nizamnaməsinin 39-cu maddəsinə müvafiq olaraq) və bundan 6 ay müddət keçdikdən sonra; 2) əgər situasiya Üzv Dövlətlər arasında törədilmiş təcavüz aktına aiddirsə; 3) Məhkəmənin Prosesə Hazırlıq Bölməsi tərəfindən istintaqa icazə verildikdən sonra. Statutun 15 bis maddəsi həmçinin, müəyyən edir ki, Üzv Dövlətlər Məhkəmənin yurisdiksiyasını qəbul etməmək barədə bəyanat verməklə onun mühakimə icraatından kənar qala bilər. Belə bəyanat istənilən zaman (o cümlədən, düzəlişlərin qüvvəyə minməsindən əvvəl) verilə bilər və Üzv Dövlət tərəfindən üç il müddətində nəzərdə keçirilməlidir. Bu maddəyə müvafiq olaraq Üzv-olmayan Dövlətlər üçün təcavüz cinayətinin həmin ölkənin vətəndaşları tərəfindən və ya onun ərazisində törədildiyi halda Məhkəmənin yurisdiksiyası aşkar şəkildə istisna olunmuşdur. Statutun həm 15 bis, həm də 15 ter maddələrində qeyd olunur ki, Məhkəmədən kənar orqan tərəfindən hər hansı müəyyən olunma (Təhlükəsizlik Şurası kimi) faktı təcavüz aktı ilə bağlı Məhkəmənin qərarına mənfi təsir etməyəcəkdir. Düzəlişlər Statutun 5(2)-ci maddəsinə müvafiq olaraq konsensus əsasında qəbul edilmişdir və 121(5)-ci maddəyə əsasən qüvvəyə minəcəkdir. Eyni zamanda, 15 bis və 15 ter maddələri müəyyən edir ki, Məhkəmə təcavüz cinayəti ilə bağlı yurisdiksiyanı: a) düzəlişlər ən azı 30 Üzv Dövlət tərəfindən ratifikasiya və ya qəbul edilənədək; b) 1 yanvar 2017-ci il tarixindən sonra istənilən vaxt yurisdiksiyanın həyata keçirilməsi üçün Üzv Dövlətlərin üçdə ikisi tərəfindən qərar qəbul edilənədək həyata keçirə bilməyəcəkdir. [19.]

Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, təcavüz cinayəti ilə bağlı məsələ Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsində də öz əksini tapmışdır. Belə ki, Məcəllənin XVI fəslə "Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər" adlandırılmaqla (2 iyul 2001-ci il tarixli Qanunla VII bölmənin və on altıncı fəslin adlarında "bəşəriyyət" sözü "insanlıq" sözü ilə əvəz edilmişdir) Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsindən implementasiya olunmuşdur. Müvafiq olaraq, Nizamnamənin 6-cı maddəsində nəzərdə tutulan sülh əleyhinə cinayət hesab edilən "təcavüzkar müharibənin müqavilə, saziş və təminatları pozmaqla müharibənin planlaşdırılması, hazırlanması, başlanması və ya aparılması və ya yuxarıda sadalanan hərəkətlərdən hər hansı birinin həyata keçirilməsinə yönəlmiş ümumi plan və qəsdə iştirak" müddəası Məcəllənin 100-cü maddəsinin dispozisiyasında "təcavüzkar müharibəni planlaşdırma, hazırlama və ya başlama, təcavüzkar müharibəni aparma" kimi ifadə olunmuşdur. Azərbaycan cinayət qanunvericiliyi təcavüzkar müharibənin aparılmasına görə ən yüksək cəza növü – ömürlük azadlıqdan məhrum etmə müəyyən etmişdir. Məcəllənin 101.1-ci maddəsində nəzərdə tutulan "təcavüzkar müharibəni başlamağa aşırıq çağırışlar" tərkibi isə Nürnberq Tribunalının Nizamnaməsində nəzərdə tutulmamışdır. Lakin, bu müddəanın əsasını Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt təşkil edir. Cinayət Məcəlləsinin 101.2-ci maddəsində isə vəzifəli şəxslərlə yanaşı, kütləvi informasiya vasitələri də təcavüzkar müharibənin başlanmasına açıq çağırışlara görə subyekt qismində qəbul olunur və cinayət məsuliyyəti nəzərdə tutulur. Cinayət Məcəlləsində təsbit olunan "təcavüzkar müharibə" ifadəsi "təcavüz" ifadəsinin sinonimi kimi nəzərdə tutulmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan cinayət qanunvericiliyi 100 və 101-ci maddələrdə nəzərdə tutulan tərkibləri "sülh əleyhinə cinayətlər" kateqoriyasına (buraya həmçinin 102-ci maddədə nəzərdə tutulan "beynəlxalq müdafiədən istifadə edən şəxslərə və ya təşkilatlara hücum etmə" tərkibi də aid edilmişdir) daxil edərək onları "insanlıq əleyhinə cinayətlər"dən fərqləndirir. BCM-in Statutunda "təcavüz" termininin təsbit edilməsinin əlamətdar hal olması fikri müdafiə olunmaqla bu anlayışın Azərbaycan cinayət qanunvericiliyinə gələcək implementasiyası məqbul hesab olunur. Təcavüz cinayəti konkret mürəkkəb cinayətlərin uzanan cinayət növünə aiddir. Belə ki, uzanan cinayət müəyyən cinayət tərkibini yaradan

əməlin fasiləsiz olaraq törədilməsilə xarakterizə olunur. Belə əməli törədən subyekt isə müəyyən dövrdə kriminogenlik mənbəyinə çevirilir, yəni hər an məlum əməli törətməkdə davam edir və bu onda təhlükəli meyllərlə bağlı olur. Ermənistan dövləti və onun rəhbər şəxsləri 1988-ci ildən başlayaraq, Azərbaycan ərazilərində kriminogenlik xarakterinə malik olmaqla təcavüz əməlini törətməkdə davam edir və bu onların təcavüzkar meylləri ilə sıx bağlıdır. Uzanan cinayət olmaqla təcavüz dövlət və ya fərd tərəfindən beynəlxalq hüquqla qadağan edilən hərəkətin və ya hərəkətsizliyin edilməsilə başlayır. Kriminal vəziyyətə son qoyan hərəkətin edilməsilə uzanan cinayət qurtarır. Məsələn, digər dövlətin ərazisinə yeridilən qoşun oradan çıxarılır, işğal olunan və ya aneksiya edilən ərazilər onun qanuni sahibinə qaytarılır və s. Uzanan cinayət törədilən andan bitir və bitmiş cinayətə görə məsuliyyət yaranır. Başqa sözlə, bitmiş cinayətə görə məsuliyyət belə əmələ son qoyulan andan deyil, törədilən andan yaranır. Belə əmələ görə cinayət məsuliyyətinə cəlb etmə müddətinin axımı isə fəaliyyətə son qoyulan andan başlayır. [3, 423] Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, əminliklə deyə bilərik ki, təcavüz uzanan cinayət olmaqla törədildiyi andan bitmiş hesab olunur və bu əmələ görə məsuliyyət təcavüzkar hərəkətin törədilməsi ilə artıq yaranmış olur və bu təcavüzün yekununa hüquqi cəhətdən heç bir təsir göstərmir.

Bütün bu qeyd olunanları Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzünə tam mənada şamil etməklə demək mümkündür ki, uzanan cinayət olmaqla Ermənistan Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzünü davam etdirərək Dağlıq Qarabağdan sonra, 2020-ci il iyul ayında Tovuz, sentyabrın 27-dən başlayaraq isə Tərtər, Gəncə, Bərdə, Mingəçevir və digər yaşayış məskənlərimizə, o cümlədən Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinə raket hücumları etdilər. Bu faktlar sübut edir ki, Ermənistan dövləti və siyasi rəhbərliyi beynəlxalq hüquqa, xüsusən beynəlxalq humanitar hüquqa və 1949-cu il Konvensiyalarına, eləcə də bütün beynəlxalq ictimaiyyətə aşkar şəkildə hörmətsizlik edir, müharibə qanun və adətlərinə qarşı çıxaraq ağır beynəlxalq cinayətlər törədiblər. Ermənistanın Azərbaycana raket hücumları silahlı təcavüz cinayəti hesab edilir və regional təhlükəsizlik üçün ən böyük təhdidlərdən biri sayılır. Ən acınacaqlısı da budur ki, bir neçə dövlət istisna olmaqla, bütün beynəlxalq təşkilatlar, insan hüquqlarını müdafiə üzrə beynəlxalq qurumlar bu cinayətləri sanki görmədi və heç bir reaksiya vermədilər.

Beləliklə, təcavüz cinayəti konkret mürəkkəb cinayətlərin uzanan cinayət növünə aid edilir. Uzanan cinayət kimi təcavüz əməlin fasiləsiz törədilməsilə xarakterizə olunaraq, dövlət və ya fərd tərəfindən beynəlxalq hüquqla qadağan edilən hərəkətin və ya hərəkətsizliyin edilməsilə başlayır və kriminal vəziyyətə son qoyan hərəkətin törədilməsilə bitir. Təcavüzün birbaşa obyektini beynəlxalq sülh və təhlükəsizlik, dinc yanaşı yaşama və dövlətlərarası əməkdaşlıq təşkil etdiyi üçün təcavüz nəticəsində bir dövlət deyil, bir neçə dövlət təhlükəyə məruz qalır. Bu cinayət əslində beynəlxalq münasibətlərə birbaşa təsir edərək, dövlətlərin nəinki ayrı-ayrılıqda milli mənafələrini təhdid etmiş olur, habelə onların regional və beynəlxalq maraqları da zərbə altında qalır. Bu mənada Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində təkcə Azərbaycan deyil, eyni zamanda Türkiyə, Gürcüstan və bilavasitə ölkəmizlə iqtisadi, siyasi bağlılığı olan, əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq münasibətlərinə malik digər dövlətlər və qurumlar bu cinayətlə transmilli mübarizədə maraqlı tərəflər kimi çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, Bakı şəhəri, 27 dekabr 2011-ci il. <http://www.azertag.com>
2. Əfəndiyev E.M. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Şərhi (Xüsusi hissə), "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı, Bakı, 2001. 920 s.
3. Səməndərov F.Y. Cinayət Hüququ (Ümumi hissə), "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı, Bakı, 2002, 736 s.
4. Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть. М. Издотелство БЕК, 1998. 374 с.
5. Международное уголовное право. Под общей редакцией академика В.Н.Кудрявцева. Москва «Наука» 1999. 264 с.
6. Нюрнбергский процесс: право против войны и фашизма /Под ред. И.А. Ледах, И.И. Лукашука. – М.: Ин-т государства и права РАН, 1995. 675 с.
7. Нюрнбергский процесс: Сборник материалов. В 8-и томах. Том 1. М., «Юридическая литература» 1987. 688 с.
8. Уголовное право. Особенная часть. Ответственный редактор Козаченко И.Я. М. 2001. 937 с.
9. Bassiouni M. Cherif, Introduction to International Criminal Law. Ardsley, N.Y.: Transnational Publishers, 2003. 822p.
10. Charter of the International Military Tribunal <http://www.law.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/nurembergs.html>
11. Christine Byron & David Turns, "The Preparatory Commission for the International Criminal Court", 50 International and Comparative Law Quarterly, No. 2, April 2001. p.587
12. Definition of the crime of aggression and conditions for the exercise of jurisdiction. Proposal submitted by Cuba. 6 February 2003, ICC-ASP/1/L.4
13. International Law Commission Report, 1996 Chapter II, www.un.org/law/ilc/texts/dcodefra.htm
14. Kittichaisaree Kriangsak, International criminal law, Oxford 2001, 657p.
15. Müller Schieke, Irina Kaye. Defining the crime of aggression under the Statute of the International Criminal Court. Leiden Journal of International Law. Vol.14, no.2, 2001. p.420
16. Documents on the Crime of Aggression, <http://untreaty.un.org/cod/icc/documents/aggression/aggressiondocs.htm>
17. The Rome Statute of the International Criminal Court www.un.org/icc/romestat.htm
18. The Rome Statute of the International Criminal Court: A Commentary. Antonio Cassese, Paola Gaeta, & John R.W.D. Jones general eds., Albin Eser, Giorgio Gaja, Philip Kirsch, Alain Pellet, & Bert Swart board of advisors, Oxford University Press, 2002. 324p.
19. The Crime of Aggression, <http://www.iccnw.org/?mod=aggression>.

Sayyad Majidov
Academy of Justice Lecturer of the Department
of management in the field of justice, Ph.D. in Law

Aggression of Armenia as the most serious threat to human rights

S U M M A R Y

The crime of aggression is one of the gravest crimes against peace and humanity. The direct object of aggression is international peace and security, peaceful coexistence and human rights. Armenia's military aggression continues today. In 2020, Armenia launched rocket attacks on Tovuz, Tartar, Ganja and other cities. These facts prove that the state and political leadership of Armenia are in accordance with the international law and custom of war committed serious international crimes. Armenia has disrespected international humanitarian law and the 1949 Conventions. Armenia's missile strikes on Azerbaijan are considered a crime of armed aggression is one of the biggest threats to human rights.

Сайяд Меджидов

Агрессия Армении как самая серьезная угроза правам человека

Р Е З Ю М Е

Преступление агрессии – одно из самых тяжких преступлений против мира и человечности. Непосредственным объектом агрессии являются международный мир и безопасность, мирное сосуществование и права человека. Военная агрессия Армении продолжается и сегодня. В 2020 году Армения нанесла ракетные удары по Товузу, Тартару, Гяндже и другим городам. Эти факты доказывают, что государственное и политическое руководство Армении не соблюдает законы и обычаи войны и совершило против него серьезные международные преступления. Армения не уважает международное гуманитарное право и Конвенции 1949 года. Ракетные удары Армении по Азербайджану считаются преступлением вооруженной агрессии и представляют собой одну из самых больших угроз правам человека.

İNSAN VƏ VƏTƏNDAŞLARIN ƏSAS KONSTITUSION HÜQUQLARINDAN BİRİ KİMİ SAĞLAMLIĞIN QORUNMASI HÜQUQUNUN HÜQUQİ TƏBİƏTİ

Açar sözlər: *insan və vətəndaş hüquqları, konstitusion hüquqlar, “ikinci nəsil” hüquqlar, sosial-iqtisadi hüquqlar, sağlamlıq, sağlamlığın qorunması hüququ, tibbi yardım almaq hüququ*

Ключевые слова: *права человека и гражданина, конституционные права, права «второго поколения», социально-экономические права, здоровье, право на охрану здоровья, право на медицинскую помощь*

Keywords: *rights of man and citizens, constitutional rights, “second generation” rights, social-economic rights, health, right to health protection, right to medical care*

Azərbaycan Respublikasında konstitusion səviyyədə beynəlxalq standartlara cavab verən geniş hüquq və azadlıqlar kompleksi təsbit edilmişdir. Konstitusiyamızın 158 maddəsindən 48-i, başqa sözlə, üçdə bir hissəsi insan və vətəndaş hüquqlarına və azadlıqlarına həsr olunmuşdur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının "Əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları" adlanan üçüncü fəslində mülki, siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni, prosessual və digər hüquqlar və azadlıqlar təsbit olunmuşdur. İ.M.Cəfərovun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, 1995-ci il Konstitusiyasının məni çox yığcam olsa da, onun hər bir müddəası Azərbaycan Respublikasının müxtəlif qanunlarında öz ətraflı əksini tapmaqla dərin məzmunu malikdir. Konstitusiyanın müddəaları beynəlxalq hüququn hamılıqla tanınmış normalarına, Azərbaycan xalqının mənəvi dəyərlərinə əsaslanır [1, s. 11].

Azərbaycan Respublikasında totalitar rejim və inzibati amirlik sisteminin süqutundan və dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra insan hüquqları ideyasının elmi cəhətdən işlənilib hazırlanmasına maraq xeyli dərəcədə artmışdır.

Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il Konstitusiyası insan hüquqlarının təbii-hüquqi konsepsiyasını əks etdirir. Bu konsepsiyaya uyğun olaraq əsas hüquqlar ayrılmazdır və doğulduğu andan insana məxsusdur, dövlət tərəfindən təqdim edilmirlər və insanın təbiətindən irəli gəlirlər.

Konstitusiyanın normalarının təhlili göstərir ki, bu normalar hüquqi dövlət quruculuğunun mahiyyətindən irəli gəlməklə, dövlətdə və cəmiyyətdə qanunun aliliyinə, habelə insan hüquqlarının ali nemət kimi tanınmasına xidmət edir.

Müəlliflərdən B.S.Yebzeyev qeyd edir ki, insan hüquqları demokratik əsaslarla təşkil olunmuş bütün cəmiyyətlər üçün adekvatdır və hüquqi dövlət olmaq istəyən dövlət konstitusion şəkildə subyektiv hüquq xarakteri kəsb edən bu hüquqları öz qanunvericiliyində nəzərdə tutmağa və hüquqi və digər vasitələrlə real surətdə təmin etməyə borcludur. Müəllifin fikrincə, təbəqə mənsubiyyətindən və dövlətin vəzifə iyerarxiyasında tutulan

yerdən asılı olan imtiyazlardan fərqli olaraq, insan hüquqları vətəndaş cəmiyyətinin üzvü kimi hər bir şəxsə məxsusdur [11, s. 109].

Cəmiyyətdə istənilən fərd məhz insan varlığı olduğuna görə doğulduğu andan müəyyən ayrılmaz hüquq və azadlıqlara malikdir və hüquqi dövlət hər hansı bir ayrı-seçkilik qoyulmadan bu hüquqların qüvvədə olan qanunvericilikdə və hüquqtətbiqi praktikasında, o cümlədən dövlət orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin fəaliyyətində dolğun və səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi üçün öz səlahiyyətləri daxilində bütün mümkün tədbirləri görməlidir.

Sağlamlığın qorunması hüququ “ikinci nəsil” hüquqlar olan sosial-iqtisadi hüquqlar sırasına daxildir. Dövlət müdaxiləsinin yolverilməzliyini tələb edən birinci nəsil hüquqlardan fərqli olaraq, ikinci nəsil hüquqların həyata keçirilməsi dövlətin fəal iştirakı və dəstəyi olmadan qeyri-mümkündür.

Sosial-iqtisadi hüquqların (o cümlədən sağlamlığın qorunması hüququnun) xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onların həyata keçirilməsi üçün dövlətin konkret vəzifələri normativ qaydada müəyyən edilməlidir. Çünki əgər onların həyata keçirilməsi dövlət səviyyəsində təmin olunmursa, bu halda mülki və siyasi hüquqlar da heç bir əhəmiyyət kəsb etməyən formal kateqoriyaya çevrilir. Ona görə də, sağlamlığın qorunmasına olan konstitusion hüquq dövlətin sosial siyasəti üçün oriyentirlər müəyyən edir. Həyat keyfiyyəti və sosial rifah kimi anlayışlar bu hüquqla sıx surətdə bağlıdır. Bütün bunlar isə əhalinin sağlamlığının cəmiyyət və dövlət üçün nə dərəcədə yüksək sosial əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir [10, s. 59; 9, s. 25; 8, s. 20-24].

Təcrübədə insan və vətəndaşların sosial-iqtisadi hüquqları ilk dəfə olaraq Meksikanın 1917-ci il və Almanyanın 1919-cu il Veymar Konstitusiyalarında təsbit edilmişdir.

İkinci dünya müharibəsindən sonra qəbul edilən konstitusiyaların böyük əksəriyyətində dövlətlərin sosial yönümlülüyünün güclənməsi tendensiyası özünü göstərmişdir.

İnsan və vətəndaşların sosial-iqtisadi hüquqlarına dair müddəalardan ən mühümləri Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının preambulasında, 12-ci maddəsində, 16-cı maddəsində və digər maddələrində öz əksini tapmışdır.

Sosial-iqtisadi hüquqlar insan və vətəndaşlara cəmiyyətdə mövcud olmaq və inkişaf etmək imkanları təqdim edən hüquqları özündə əks etdirir. Bu baxımdan onlar digər insan hüquqları ilə müqayisədə ilkin hüquqlar kimi çıxış edirlər.

Müəlliflərdən Ş.İ.Əliyev sosial hüquqları cəmiyyətdə sosial gərginliyin aradan qaldırılması məqsədi ilə əhalinin sosial müdafiəsinin həyata keçirilməsi və praktiki təşkili ilə bağlı ictimai münasibətləri tənzimləyən beynəlxalq hüquq institutu kimi nəzərdən keçirir. İnsan hüquqları anlayışının ayrılmaz hissəsi olan sosial hüquqlar ümumi insan hüquqları qrupunda formalaşmışdır, buna görə də, sosial hüquqlar ümumi insan hüquq və azadlıqları kompleksinin yaranması, tanınması, möhkəmlənməsi və müdafiəsi problemlərinin əlamətlərini özündə daşıyır. Sosial hüquqların həyata keçirilməsi digər hüquqlara nisbətən daha çevik mexanizm vasitəsi ilə baş verməlidir [3, s. 5].

Bu hüquqlar dövlətin bütün ehtiyacı olanları insan ləyaqətinin qorunması, onun maddi və mənəvi tələbatlarının normal şəkildə təmin edilməsi üçün zəruri olan minimum sosial imkanlar və sosial müdafiə ilə təmin etmək vəzifəsini müəyyən edirlər. Bir qayda olaraq, insanın sosial hüquqlarına sosial təminat hüququ, təhsil hüququ, sağlamlığın qorunması və tibbi yardım almaq hüququ, mənzil hüququ, uşaqların xüsusi hüquqları, əlillərin hüquqları və s. aid edilir.

İnsan və vətəndaşların sağlamlığının qorunması müasir demokratik dövlətlərin əsas məqsədlərindən və daxili sosial və humanist siyasətinin mühüm istiqamətlərindən birini təşkil edir.

Hazırda sağlamlığın qorunması hüququ insan hüquqları kompleksinin (demək olar ki, bütün ölkələrdə, hətta onun formal olaraq qeydə alınmadığı ölkələrdə belə, tanınan) ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Əksər dövlətlərdə sağlamlığın qorunması hüququ dövlətdaxili hüququn bir hissəsi olmuş, əsas hüquqi aktlarda təsbitlənmiş, beynəlxalq aləmdə qəbul edilmiş standartlara uyğun olaraq, bu hüququn reallaşması üçün geniş imkanlar təqdim edilmişdir [13, s. 97-108].

Sağlamlığın qorunması hüququ irqindən, dinindən, siyasi mənsubiyyətindən, iqtisadi və sosial vəziyyətindən və s. asılı olmayaraq hər bir şəxsin əsas hüquqlarından biri kimi çıxış edir.

Sağlamlığın qorunması hüququ dövlətlərin konstitusiyalarında XX əsrin ortalarından öz əksini tapmışdır. 1919-cu il Veymar Konstitusiyası və ilk sovet konstitusiyaları istisna təşkil edirdi. Həmin sənədlərdə sağlamlığın qorunmasının dövlət mexanizmləri göstərilmişdi. Bu konstitusiyalar dünya ictimai təfəkkürünə, ikinci nəsil hüquqların formalaşması ideyasına, sosial dövlət konsepsiyasının tanınmasına böyük təsir göstərdi. Nəticədə isə dünyanın əksər konstitusiyaları bu hüquq qrupunu, o cümlədən sağlamlığın qorunması hüququnu tanıdı [14, s. 211-254].

Sağlamlığın qorunması hüququ konstitusion səviyyədə ilk dəfə SSRİ-nin 1977-ci il Konstitusiyasında elan olunmuşdu. Həmin Konstitusiyanın 42-ci maddəsində göstərilirdi ki, SSRİ vətəndaşları sağlamlığın qorunması hüququna malikdir.

Müasir dövrdə insan həyatı və sağlamlığı mühüm əhəmiyyətə malik olduğu üçün bu hüquq demək olar ki, bütün dünya dövlətlərinin konstitusiyalarında əsas insan hüquqlarından biri kimi təsbit edilmişdir.

Bu hüququn adı ilə bağlı vahid mövqe formalaşmamışdır. Onu ifadə etmək üçün müxtəlif, məsələn, “sağlamlığın müdafiəsi”, “sağlamlığın mühafizəsi” və s. kimi terminlərdən istifadə edilir. Lakin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunvericiliyində əsasən “sağlamlığın qorunması” termini işlədilir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında təsbit edilmiş əsas insan hüquqlarından biri kimi hər kəsin sağlamlığının qorunması hüququ çıxış edir. Belə ki, Konstitusiyanın 41-ci maddəsinə görə hər kəsin sağlamlığını qorumaq və tibbi yardım almaq hüququ vardır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında hər kəsin sağlamlığını qorumaq və tibbi yardım almaq hüququ bəyan edilməklə yanaşı, dövlətin müxtəlif mülkiyyət növləri əsasında fəaliyyət göstərən səhiyyənin bütün növlərinin inkişafı üçün zəruri tədbirlər görməsi, sanitariya-epidemiologiya salamatlığına təminat verməsi, tibbi sığortanın müxtəlif növləri üçün imkanlar yaratması da təsbit edilir. Sağlamlıq fərdin həyat fəaliyyəti ilə birbaşa bağlı olduğuna görə ona olan münasibət və onunla bağlı məsələlərin özəyi konstitusion hüquq səviyyəsində müəyyənləşdirilmişdir. Sağlamlığın qorunması hüququnu bəyan edən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığından asılı olmayaraq, onu hər bir insanın hüququ kimi müəyyənləşdirir. Sağlamlığın qorunması hüququ sosial-iqtisadi hüquqlara aid edilmişdir. O, insan həyatının müəyyən sahəsini əhatə edir, ona münasibətdə baza müddələrinin tövsiyə formullarına yol verilə bilər, onun gerçəkləşməsi iqtisadiyyatın və ehtiyatların vəziyyətindən çox asılıdır [4, s. 238; 5, s. 293-295].

Anlayışlar arasında münasibət məntiq elminin ən mühüm məsələlərindən biridir. Hər hansı bir əşyaya və ya predmetə digər obyekt və predmetlərdən kənar obyektiv varlıq kimi yanaşmaq düzgün olmaz. Anlayışlar arasında münasibət əsas etibarilə özünü bu münasibətlərin formasında, məzmununda və həcmində göstərir. Məntiqi forma - predmet və hallar arasında olan münasibətləri və əlaqəni ifadə edən müəyyən olunmuş üsula deyilir. Məntiqi forma hər bir anlayışla məzmun etibarilə sız surətdə bağlıdır və o, anlayış vasitəsilə meydana gələrək anlayışın məzmununu ilə müəyyən olunur [7, s. 9].

“Sağlamlığın qorunması hüququ” anlayışı “tibbi yardım almaq hüququ” anlayışı ilə sıx surətdə bağlıdır. Sağlamlığın qorunması hüququ daha geniş anlayışdır və tibbi yardım almaq imkanı onun əsas tərkib elementi kimi çıxış edir. Sağlamlığın qorunması hüququ tibbi yardım almaq imkanı (hüququ) ilə yanaşı digər imkanları (hüquqları) da özündə əks etdirir, məsələn, təhlükəsiz əmək şəraitində işləmək, öz sağlamlığının və ətraf mühitin vəziyyəti barədə məlumat almaq və s. Bu baxımdan sağlamlığın qorunması sahəsində hüquqların dairəsi tibbi-sosial yardım sahəsində hüquqların dairəsindən xeyli genişdir. Bunun “Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” qanunun quruluşu və təhlili də təsdiq edir. Belə ki, həmin qanunun III fəslə “Sağlamlığın qorunması sahəsində vətəndaşların, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqları”, IV fəslə isə “Tibbi-sosial yardım sahəsində vətəndaşların hüquqları” adlanır. Üçüncü fəslin strukturunda yer alan maddələrdən biri, 12-ci maddə “Vətəndaşların tibbi-sosial yardım almaq hüququ” adlanır. Göründüyü kimi, tibbi-sosial yardım sahəsində vətəndaşların hüquqları sağlamlığın qorunması sahəsində hüquqların yalnız bir qrupunu təşkil edir.

Hazırda sağlamlığın qorunması hüququ ilə bağlı məsələlər Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə yanaşı “Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının 26 iyun 1997-ci il tarixli Qanunu, “Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında” Azərbaycan Respublikasının 31 may 2018-ci il tarixli Qanunu, “Tibbi sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının 28 oktyabr 1999-cu il tarixli Qanunu, “Dərman vasitələri haqqında” Azərbaycan Respublikasının 22 dekabr 2006-cı il tarixli Qanunu və s. qanunlarla və digər çoxsaylı normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir.

Məntiq elmindən məlum olduğu kimi termin (latın sözü olub “sərhəd”, “son” mənasını verir) müəyyən anlayışın hərfi mənasıdır. Ayrı-ayrı anlayışlar müxtəlif terminlərin mahiyyətini ifadə edir.

“Sağlamlığın qorunması hüququ” ifadə etmək üçün hansı termindən istifadə olunmasının daha məqsədmüvafiq olması ilə bağlı məsələ mübahisəli xarakter daşıyır. Belə ki, insan hüquqlarına həsr olunmuş müxtəlif elmi ədəbiyyatlarda və sağlamlığa dair qanunlarda daha çox “sağlamlığa olan hüquq”, “sağlamlığa qayğı hüququ” və çox nadir hallarda “sağlamlığın müdafiəsi hüququ” terminlərindən istifadə olunur. Beynəlxalq səviyyədə daha çox “sağlamlığa olan hüquq” terminindən istifadə edilir. Bu termin insan hüquqları üzrə beynəlxalq sazişlərin ruhuna daha çox uyğun gəlir[6].

Müəlliflərdən T.Brijit “sağlamlığın qorunması hüququ” əvəzinə “sağlamlığa olan hüquq” terminindən istifadə olunmasını daha düzgün hesab edir və öz mövqeyini aşağıdakı arqumentlərlə əsaslandırır:

- 1) beynəlxalq sənədlərə və sazişlərə uyğunluğu baxımından bu termin daha məqbuldur;
- 2) bütövlükdə o, beynəlxalq səviyyədə digərlərinə nisbətən daha tez-tez işlədilir;
- 3) bu termin belə bir həqiqəti dərk etməyə kömək edir ki, söhbət yalnız sağlamlığın qorunmasından deyil, həm də bir sıra şərtlərə olan hüquqdan gedir və həmin şərtlər, məsələn, təmiz içməli su və sağlam ekoloji vəziyyət, olmadan sağlamlıq da olmaz.

Hüquq nəzəriyyəsiindən məlumdur ki, hüququn obyektini kimi maddi və qeyri-maddi nemətlər çıxış edir. Bu nemətlər əsasında hüquq münasibətləri yaranır. Hüquq münasibətlərinin obyektini isə həmin hüquq münasibətləri subyektlərinin hüquq və vəzifələrinin sosial təyinatını müəyyən edir[12, s. 218]. “Obyekt” termini ilə barəsində hüquq münasibətləri yaranan, mövcud olan və inkişaf edən, habelə subyektiv hüquqların və vəzifələrin yönəldiyi nemətlər və ya ictimai maraqlar ifadə olunur. Hüquq münasibətlərinin obyektlərinə əsasən maddi nemətlər (əşya və digər əmlak), qeyri-maddi nemətlər (insanın həyatı, sağlamlığı, şərfi, ləyaqəti, azadlığı, toxunulmazlığı və s.), mədəni

dəyərlər, əməyin nəticələri, sənədlər, hərəkətlər (işlərin görülməsi, xidmətlərin göstərilməsi və s.) aid edilir[2, s. 5-9].

Məsələyə hüququn obyektivi və subyektivi kontekstində yanaşdıqda “sağlamlığın qorunması hüququ” termini “sağlamlığa olan hüquq” termini ilə müqayisədə daha dəqiqdir, çünki hər bir halda hüquq subyektlərinin hərəkətləri ilə bağlıdır. Hüququn subyektivi olan insanla obyektivi olan sağlamlıq arasında hər hansı hüquq normaları qüvvədə ola bilməz. Çünki burada subyekt və obyekt vəhdətdə çıxış edir. Belə ki, sağlamlıq insanın ayrılmaz xassəsidir. Hüquq hər hansı rifahı, neməti xarici müdaxilə və qəsdlərdən qorumaq üçün mövcuddur və ya bunun üçün elan edilir. Konstitusiya hüququnda hüquq insanın konstitusiya ilə təmin edilmiş davranış imkanı və dövlətin, fiziki və hüquqi şəxslərin bu hüququ pozmamaları və onun həyata keçirilməsinə maneə törətməmək vəzifəsini ifadə edir. Hər bir insanın sağlamlığı (rifah, nemət kimi) insanın özündən deyil, xaricdən gələn təhdidlərdən qorunmalıdır və bu rifahın mühafizə edilməsi üçün məsul subyektlər (əsasən də dövlət) əlverişli şərait yaratmalıdır.

Digər tərəfdən, sağlamlığın özünə deyil, onun qorunmasına hüquqi təminat verilə bilər. Çünki sağlamlıq özü subyektiv xarakter daşıyır. Hər bir insanın hökmən sağlam olmasına heç bir subyekt (nə insan, nə cəmiyyət, nə də dövlət) mütləq təminat verə bilməz. Bəzi insanlar anadan olduğu andan sağlamlıqdan məhrum olur. Bəzi xəstəliklərin səbəbi heç tibb elminə də məlum deyil. Belə olan halda həmin xəstəliyin qarşısını necə almaq (hər bir insanın mütləq sağlamlığını necə təmin etmək) olar? Yalnız artıq mövcud olan sağlamlığın qorunmasına hüquqi təminat verilə bilər.

Göründüyü kimi, “sağlamlığın qorunması hüququ” terminindən istifadə olunması daha məntiqlidir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilən bütün fikirləri ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Sağlamlığın qorunması hüququ tibbi yardım almaq hüququ ilə sıx surətdə bağlıdır. Sağlamlığın qorunması hüququ daha geniş anlayışdır və tibbi yardım almaq imkanı onun əsas tərkib elementi kimi çıxış edir. Sağlamlığın qorunması hüququ tibbi yardım almaq imkanı (hüququ) ilə yanaşı digər imkanları (hüquqları) da özündə əks etdirir. “Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” qanunun quruluşu da təsdiq edir ki, tibbi-sosial yardım sahəsində vətəndaşların hüquqları sağlamlığın qorunması sahəsində hüquqların yalnız bir qrupunu təşkil edir.

2. Bəzən “Sağlamlığın qorunması hüququ” termini əvəzinə “sağlamlığa olan hüquq” terminindən istifadə olunur. Lakin hesab edirik ki, “sağlamlığın qorunması hüququ” termini “sağlamlığa olan hüquq” termini ilə müqayisədə daha dəqiqdir, çünki hər bir halda hüquq subyektlərinin hərəkətləri ilə bağlıdır. Hüququn subyektivi olan insanla obyektivi olan sağlamlıq arasında hər hansı hüquq normaları qüvvədə ola bilməz. Çünki burada subyekt və obyekt vəhdətdə çıxış edir. Belə ki, sağlamlıq insanın ayrılmaz xassəsidir. Hüquq hər hansı rifahı, neməti xarici müdaxilə və qəsdlərdən qorumaq üçün mövcuddur və ya bunun üçün elan edilir. Konstitusiya hüququnda hüquq insanın konstitusiya ilə təmin edilmiş davranış imkanı və dövlətin, fiziki və hüquqi şəxslərin bu hüququ pozmamaları və onun həyata keçirilməsinə maneə törətməmək vəzifəsini ifadə edir. Hər bir insanın sağlamlığı (rifah, nemət kimi) insanın özündən deyil, xaricdən gələn təhdidlərdən qorunmalıdır və bu rifahın mühafizə edilməsi üçün məsul subyektlər (əsasən də dövlət) əlverişli şərait yaratmalıdır. Digər tərəfdən, sağlamlığın özünə deyil, onun qorunmasına hüquqi təminat verilə bilər. Çünki sağlamlıq özü subyektiv xarakter daşıyır. Hər bir insanın hökmən sağlam olmasına heç bir subyekt (nə insan, nə cəmiyyət, dövlət) mütləq təminat verə bilməz. Yalnız artıq mövcud olan sağlamlığın qorunmasına hüquqi təminat verilə bilər. Bütün qeyd edilənlər “sağlamlığa

olan hüquq” termini ilə müqayisədə “sağlamlığın qorunması hüququ” terminindən istifadə olunmasının məntiqəuyğunluğunu bir daha təsdiq edir.

3. Sağlamlığın qorunması hüququnun hüquqi təbiəti ilə bağlı qeyd edilənləri ümumiləşdirərək göstərmək olar ki, sağlamlığın qorunması hüququ:

- sosial-iqtisadi hüquqlar sırasına daxildir;
- hər bir kəsə anadan olduğu andan məxsusdur;
- həm beynəlxalq, həm də dövlətdaxili hüquqda təsbit edilmişdir;
- məzmunu və əhatə dairəsi kifayət qədər geniş və hərtərəfli xarakterə malikdir, bir sıra törəmə hüquqları özündə əks etdirir;
- insanın yaşamaq hüququ ilə bilavasitə bağlıdır;
- heç kəs tərəfindən məhdudlaşdırıla bilməz;
- fiziki və psixi sağlamlığın qorunub saxlanılmasına və möhkəmləndirilməsinə, insanların yüksək keyfiyyətli tibbi yardımla təmin edilməsinə yönəlir;
- əməyin mühafizəsi, istirahət, sağlam ətraf mühit, tibbi sığorta və s. kimi amillər bu hüququn dolğun və səmərəli surətdə həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Cəfərov, İ.M. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərhli / İ.M.Cəfərov. - Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, - 2010. - 724 s.

2. Əliyev, M.N. Tibb hüquq münasibətlərinin obyektləri // Bakı Dövlət Universitetinin xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası, - 2014. № 1, - s. 5-9.

3. Əliyev, Ş.İ. İnsan hüquqları sistemində sosial hüquqlar: nəzəri və praktiki məsələlər: Dərs vəsaiti / Ş.İ.Əliyev.- Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, - 2008.- 368 s.

4. Əsgərov, Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərslük / Z.A.Əsgərov.- Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, - 2006.-698 s.

5. Əsgərov, Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərslük /Z.A.Əsgərov. - Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, - 2011. -760 s.

6. Брижит, Т. Право на здоровье. Теория и практика / Т.Брижит.- Москва: Устойчивый мир, - 2001.- 370 с.

7. Войшвилло, Е.К. Вопросы логики / Е.К.Войшвилло.- Москва: Академия наук СССР, - 1955.- 326 с.

8. Каменская, Н.А. Проблемы формирования общих принципов реализации конституционного права на охрану здоровья и медицинскую помощь в Российской Федерации // Медицинское право, - 2011. № 4, - с. 20-24.

9. Криволапов, П.С. Новые тенденции международного сотрудничества в области прав человека: / Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. / - Москва, 2006.- 34 с.

10. Сангаджиева К.В. Судебная защита конституционных социально-экономических прав граждан Российской Федерации: / Дисс. ... канд.юрид.наук. /- Саратов, 2002.- 169 с.

11. Эбзеев, Б.С. Личность и государство в России: взаимная ответственность и конституционные обязанности / Б.С.Эбзеев. - Москва: Норма, - 2007.- 384 с.

12. Явиц, Л.С. Общая теория права / Л.С.Явиц. - Ленинград: ЛГУ, - 1976.- 286 с.

13. Dute, J. European Court of Human Rights // European Journal of Health Law, - 2010, v.17. № 1, - pp. 97-108.

14. Kinney, E.D., Clark, B.A. Provisions for Health and Health Care in the Constitutions of the Countries of the World // Cornell International Law Journal, - 2004. vol. 37 (285), - pp. 211-254.

Aslanov Zamiq
AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun
Hüquq sahələrinin müqayisəli təhlili şöbəsinin
müdiri, h.ü.f.d., dosent

İNSAN VƏ VƏTƏNDAŞLARIN ƏSAS KONSTITUSION HÜQUQLARINDAN BİRİ KİMİ SAĞLAMLIĞIN QORUNMASI HÜQUQUNUN HÜQUQİ TƏBİƏTİ

X Ü L A S Ə

Bu məqalədə insan və vətəndaşların əsas konstitusion hüquqlarından biri kimi sağlamlığın qorunması hüququnun hüquqi təbiəti ilə bağlı məsələlər tədqiq edilmişdir. Müəllif sağlamlığın qorunması hüququ ilə tibbi yardım almaq hüququnu müqayisəli şəkildə təhlil edir və sağlamlığın qorunması hüququnun daha geniş anlayış olduğunu əsaslandırır. Həmçinin məqalədə sağlamlığın qorunması hüququnun hüquqi təbiətini izah edən bir sıra mühüm müddəalar (sosial-iqtisadi hüquqlar sırasına daxil olması, insanın yaşamaq hüququ ilə bilavasitə bağlılığı və s.) sistemli şəkildə göstərilir.

Асланов Замиг
Заведующий отделом Сравнительный анализ отраслей права Института
Права и Прав Человека НАНА, д.ф.п.п., доцент

ПРАВОВАЯ ПРИРОДА ПРАВА НА ОХРАНУ ЗДОРОВЬЯ КАК ОДНОГО ИЗ ОСНОВНЫХ КОНСТИТУЦИОННЫХ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА И ГРАЖДАНИНА

Р Е З Ю М Е

В статье исследуются вопросы, связанные с правовой природой права на охрану здоровья как одного из основных конституционных прав человека и гражданина. Автор сравнивает право на охрану здоровья с правом на получение медицинской помощи и утверждает, что право на охрану здоровья является более широким понятием. В статье также систематически выделяется ряд важных положений, объясняющих правовую природу права на охрану здоровья (включая социально-экономические права, прямую связь с правом на жизнь и т. д.).

Aslanov Zamiq
Head of department Comparative analysis branches of law of the Institute of Law
and Human rights of ANAS, Ph.D in law, associate professor

THE LEGAL NATURE OF THE RIGHT TO HEALTH PROTECTION AS ONE OF THE BASIC CONSTITUTIONAL RIGHTS OF MAN AND CITIZENS

S U M M A R Y

In this article has been researched issues related to the legal nature of the right to health protection as one of the basic constitutional rights of man and citizens. The author compares the right to health protection with the right to receive medical care and argues that the right to health protection is a broader notion. Also in the article systematically is shown a number of important provisions that explain the legal nature of the right to health protection (including social-economic rights, direct connection with the right to life, etc.).

Səyyad AĞAYEV

Azərbaycan Respublikası
DİN-in Polis Akademiyasının
Cinayət prosesi kafedrasının
rəisi, h.ü.f.d., dosent

İBTİDAİ İSTİNTAQ MƏRHƏLƏSİNDƏ POLİS ƏMƏKDAŞLARI TƏRƏFİNDƏN İNSAN HÜQUQLARINA RİAYƏT OLUNMASI MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları, polis əməkdaşları, təhqiqat və ibtidai istintaq, şübhəli və təqsirləndirilən şəxs, prosessual hüquqlar

Ключевые слова: права и свободы человека и гражданина, сотрудники полиции, дознание и следствие, подозреваемое и обвиняемое лицо, процессуальные права

Keywords: human and civil rights and freedoms, police officers, investigation and pre-trial investigation, suspect and accused, procedural rights

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra beynəlxalq birliyin tam hüquqlu üzvü kimi demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğunu özünə inkişaf yolu seçdi. Hazırkı dövrdə hər bir cəmiyyətin və dövlətin inkişafı demokratiya və insan hüquqlarına hörmət olmadan mümkün deyil. Hüquqi dövlət və ədalətli qanunlar haqqında təsəvvürlər təbii ki, birdən-birə formalaşmayıb. Demokratiyaya gedən yol çətin və mürəkkəbdir. Azərbaycan dövləti də mürəkkəb və ağırlı bir yol keçərək bütün sınaqlardan uğurla çıxmış və demokratiya yolunda dönməzliyini təsdiq etmişdir. Hələ vaxtında müstəqil, hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlətin qurulmasını özünün ali məqsədi kimi bəyan edən Azərbaycan Respublikasının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev cənabları Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi və iqtisadi proseslərin hüquqi, demokratik prinsiplərə uyğun cəhətdən tənzimlənməsini dövlətin əsas vəzifələrindən biri elan etmişdir. Artıq keçid dövrünü çoxdan arxada qoymuş müstəqil Azərbaycan dövləti demokratiyanın inkişafı, insan hüquqlarının və azadlıqlarının qorunması və təmin edilməsi sahəsində mühüm addımlar atmışdır. Bu sahədə Azərbaycan Respublikasında qəbul edilmiş mühüm sənəd “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 fevral 1998-ci il tarixli məlum Fərmanı olmuşdur.

İnsan hüquqlarına hörmət, insan hüquqlarının qorunması, müasir dünyaya qovuşmağın əsas yoludur. Azərbaycan Beynəlxalq və Ümumavropa təşkilatlarının tam hüquqlu üzvü, fəal iştirakçısı olmağı qarşısına məqsəd qoymuş və buna nail olmuşdur. Hazırda Azərbaycan Respublikasında hüquqi dövlət quruculuğu prosesi yeni inkişaf mərhələsinə yüksəlmişdir. Hər bir şəxsin həyatında və cəmiyyətdə insan hüquqlarının reallığa çevrilməsi amalı ilə yaşayan Azərbaycan dövləti insan hüquqları sahəsində kifayət qədər beynəlxalq konvensiya və sazişlərə qoşulmuşdur. Azərbaycan Respublikası insan hüquqlarının təminatını və müdafiəsini yüksək səviyyədə təşkil etməklə, 10 dekabr 1946-cı il BMT-nin Baş Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş Ümumdünya İnsan hüquqları bəyannaməsinin müddəalarını əsas götürmüşdür. 1995-ci il 12 noyabr tarixdə ümumxalq səsverməsi nəticəsində qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının

Konstitusiyasında insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təminatı dövlətimizin ali məqsədi kimi bəyan olunmuşdur. Göstərilənlərlə yanaşı, yüksək humanistlik prinsiplərini əsas götürərək Azərbaycan Respublikasının Ümummilli Lideri möhtərəm Heydər Əliyev cənabları şəxsi təşəbbüsü ilə ölkəmizdə ölüm cəzasını ləğv etmişdir. Konstitusiyada irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əqidəsindən, siyasi və sosial mənsubiyyətindən və sair hallardan asılı olmayaraq hər bir insanın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi hüquq-mühafizə orqanları qarşısında bir vəzifə kimi müəyyən edilmişdir.

Vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi, onun hər hansı bir hüquqazidd əməllərdən müdafiəsi dövlətin əsas funksiyalarından biridir. O cümlədən, hüquq və azadlıqların təmin edilməsində polis xüsusi rolu vardır. Polis elə bir dövlət strukturudur ki, onun təcrübi fəaliyyəti ilə insan hüquqlarının toxunulmazlığının dövlət tərəfindən tanınması, həmçinin vətəndaşların şəxsi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə onun nə dərəcədə ciddi yanaşması haqqında fikir yürütmək mümkündür. Bu nöqtəyi nəzərdən funksional vəzifələrini və səlahiyyətlərini dəqiq müəyyən etməklə 11 oktyabr 1999-cu il tarixdə Azərbaycan Respublikasının “Polis haqqında” Qanunu qəbul edilmişdir.

Həmin Qanunda polis üzərinə insanların həyatını, sağlamlığını, hüquq və azadlıqlarını, fiziki şəxslərin qanuni mənafelərini və mülkiyyətini hüquqazidd əməllərdən qorumaq kimi vəzifələr qoyulmuş, şəxsiyyəti, insan hüquq və azadlıqlarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi polis təyinatının əsasını təşkil etmişdir.

Qanunun 4-cü maddəsinə görə polis insan və vətəndaş hüquqlarına və azadlıqlarına hörmət, qanunçuluq, humanistlik və təkbəşçilik prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərməlidir. Qanunla müəyyən edilmişdir ki, polis öz vəzifələrini yerinə yetirərkən irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün şəxslərin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələrdə nəzərdə tutulan hüquqlarını və qanuni mənafelərini hüquqazidd əməllərdən qorunmalıdır.

Polisin hər hansı şəxslə insanın ləyaqətini alçaldan şəkildə rəftar etməsi yolverilməzdir. Cinayət törədən və ya törətməkdə şübhəli olan şəxsləri məlumat verməyə və ya cinayət əməlini törətməkdə təqsirini etiraf etməyə məcbur etmək, bu məqsədlə onları və digər şəxsləri hədələmək, işgəncəyə məruz qoymaq, onlara hər hansı fiziki ya mənəvi təsir göstərmək Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsaslanan Polis haqqında qanunla qadağan edilmişdir. Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan dövləti işgəncələr əleyhinə konvensiyaya qoşulmuş və qanunvericilik səviyyəsində təsbit etmişdir. Eləcə də polisə insanların şəxsi həyatına, fiziki şəxslərin qanuni mənafelərinə toxunan, onların ləyaqətini alçalda bilən məlumatları açıqlamağa qadağa qoyulmuşdur.

Polis əməkdaşının əsas vəzifələrindən biri də cinayətdən və digər hüquqpozmalardan, bədbəxt hadisələrdən zərərçəkmişlərə, həmçinin köməksiz, həyatı və sağlamlığı üçün təhlükəli vəziyyətə düşmüş şəxsə kömək və ilk tibbi yardımın göstərilməsi ilə yanaşı, tutulmuş və həbs edilmiş şəxslərin hüquqlarının və qanuni mənafelərinin pozulmasının təmin edilməsindən ibarətdir.

Polis əməkdaşı ona qanunla verilmiş səlahiyyət çərçivəsində öz vəzifələrini yerinə yetirərək, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının qorunması üzrə fəaliyyətini əməliyyat-axtarış sahəsində də təmin etməlidir.

İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlara hörmət, həmçinin onların qorunması prinsipləri “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti” haqqında Azərbaycan Respublikasının 28 oktyabr 1999-cu il tarixli Qanunu ilə tənzimlənmişdir.

Belə ki, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti qanunçuluq, humanistlik, insan hüquq azadlıqlarına hörmət prinsiplərinə əsaslanaraq, bu tədbirlərin tətbiqi ilə bağlı insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müvəqqəti məhdudlaşdırılmasına yalnız qanunla müəyyən edilmiş qaydada cinayətlərin qarşısının alınması, məhkəmə, istintaq və ya təhqiqat orqanlarından gizlənən, cəza çəkməkdən boyun qaçıran, itkin düşən şəxslərin axtarışı zamanı yol verilməklə yanaşı, əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında nəzərdə tutulmuş insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının pozulması qadağan edilmişdir.

Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektlərindən biri olan polisə öz səlahiyyətlərinin icra edilməsi zamanı insanın həyatını, sağlamlığını, əmlakını və qanuni mənafələrini təhlükə altına alan hərəkətlərə yol vermək, zor işlətmək, hədələmək və şantaj etmək, habelə insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının, qanunla müdafiə olunan mənafələrini məhdudlaşdıran digər qanunsuz tədbirlərə əl atmaq qadağan edilmişdir.

Eyni zamanda, insanın hüquq və azadlıqları pozulduqda, əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin subyektı olan polis orqanı pozulmuş hüququ bərpa etməyə və vurulmuş maddi və mənəvi ziyanı ödəməyə borcludur.

Polis qanunla ona verilmiş səlahiyyət çərçivəsində törədilmiş cinayətlərlə əlaqədar təhqiqat və ya başlanmış cinayət işi üzrə ibtidai istintaq fəaliyyətini həyata keçirərkən insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının qorunmasını təmin etməyə borcludur. Bu sahədə insan və vətəndaş hüquq azadlıqlarının pozulması hallarına yol verilməməli, pozulmuş hüquqlar bərpa edilməli, insan hüquqları daimi müdafiə olunmalıdır.

Cinayət işlərinin istintaqı zamanı şübhəli və təqsirləndirilən şəxslərin prosesual hüquqlarının pozulmasına yol verilməməli, onlara cinayət-prosessual qanunvericiliyi çərçivəsində hüquqlarından istifadə etmələri üçün şərait yaradılmalı, şübhəli şəxs qismində tutulub saxlanılarkən, ittiham elan olunarkən, qətimkan tədbiri seçilərkən, o cümlədən, həbsə alınarkən, istintaqın qurtarması elan edilərkən, cinayət işinin materialları ilə tanış olarkən müdafiəçidən istifadə etmək hüquqları təmin edilməlidir.

Bununla yanaşı, cinayət işləri üzrə zərərçəkmiş qismində tanınmış şəxslərin də hüquqlarının pozulmasına yol verilməməli, cinayət nəticəsində onlara dəymiş maddi, mənəvi və fiziki ziyan dərəcəsinin tam həcmdə müəyyən edilib ödənilməsi üçün qanunla nəzərdə tutulmuş bütün tədbirlər görülməlidir.

Hüquqi dövlət quruculuğu istiqamətində inkişaf yolu seçdiyini bəyan edən respublikamız qanunçuluğun təmini, insanların hüquq və azadlıqlarının mühafizəsi sahəsində həyata keçirdiyi əsas tədbirlərdən biri də Cinayət-Prosessual Məcəllənin qəbulu olmuşdur. Yeni Məcəllənin qəbulunadək qüvvədə olmuş köhnə CPM tətbiq olunduğu müddətdə xeyli əlavə və dəyişikliyə məruz qalsa da, müasir cəmiyyətimizdə baş verən sürətli yeniləşmənin tələblərinə cavab verə bilməzdi. Əsasən sovet hüquq ideologiyasının bütün əlamətlərini özündə əks etdirən həmin normativ hüquqi akt insan hüquq və azadlıqlarının yeni konsepsiyasına cavab vermədiyi üçün ölkəmizdə məhkəmə-hüquq islahatları gedişində həyata keçirilən mühüm tədbirlərdən biri hesab olunur.

14 iyul 2000-ci ildə təsdiq edilmiş və 1 sentyabr 2000-ci ildə qüvvəyə minmiş Cinayət-Prosessual Məcəllə insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu normativ hüquqi akt bir tərəfdən törədilmiş hər bir cinayət əməlinin vaxtında, hərtərəfli və obyektiv araşdırılmasını təmin etməklə şəxsiyyəti, cəmiyyəti və dövləti ictimai təhlükəli qəsdlərdən qoruyur, digər tərəfdən isə cinayət törətmiş hər bir şəxs barəsində cinayət təqibinin hüquqi çərçivəsini müəyyən etməklə insan hüquq və azadlıqlarının əsassız məhdudlaşdırılmasının qarşısını alır.

Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual qanunu cinayət mühakimə icraatı gedişində insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi məsələlərini ön plana çəkmişdir. Əlbəttə ki, bu təsadüfi deyildir. İnsan hüquq və azadlıqları mühüm sosial dəyərlər hesab edildiyindən onların qorunması və təmin edilməsi ictimai həyatın bütün sahələrinə, eləcə də cinayət işləri üzrə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı ən vacib vəzifə kimi qarşıya qoyulur.

Cinayət-prosessual qanunda insan və vətəndaşların əsas hüquq və azadlıqları, o cümlədən hamının qanun və məhkəmə qarşısında bərabərlik, təqsirsizlik prezumpsiyası, şəxsiyyətin və yaşayış yerinin toxunulmazlığı, müdafiə və hüquqi yardım, habelə tutulma, həbs və cinayət törətməkdə ittiham edilmə anından, müdafiəçinin köməyindən istifadə etmək hüququna malik olmaları nəzərə alınmışdır.

Bu mənada cinayət-prosessual qanunun ikinci fəslı, cinayət mühakimə icraatının əsas prinsip və şərtləri özündə ilk növbədə insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının, habelə onun qanuni mənafələrinin təminatlarını əks etdirmişdir. AR Konstitusiyasına əsasən bunlar ali sosial dəyərlər hesab olunurlar. Ona görə də dövlət fəaliyyətinin heç bir sahəsində, o cümlədən cinayət mühakimə icraatının məhkəməyədək icraat hissəsində onların qanunsuz məhdudlaşdırılmasına yol verilmir.

İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının cinayət təqibi ilə əlaqədar məhdudlaşdırılması halları AR Konstitusiyasının müddəalarına müvafiq olaraq cinayət-prosessual qanunvericiliklə dəqiq müəyyən edilir. Cinayət mühakimə icraatının ümumi prinsip və şərtləri hüquq və azadlıqların həmin hallardan başqa istənilən formada və istənilən bəhanə ilə məhdudlaşdırılmasını qadağan edir.

Qanunun 1-ci maddəsində deyilir ki, heç kəs qanunsuz və ya zərurət olmadan prosessual məcburiyyət tədbirlərinə, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının digər məhdudiyyətlərinə məruz qala bilməz. Həmçinin bu normada Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual qanunvericiliyinin qanunçuluğun, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına hörmətin bərqərar olmasına imkan yaratmalı olduğu bildirilir. Qeyd olunanlar belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, cinayət-prosessual qanunvericiliyin ən mühüm vəzifəsi insanların Konstitusiya ilə müəyyən edilən hüquq və qanuni mənafələrinin müdafiəsinin təmin edilməsindən ibarətdir. Əlbəttə ki, bu sahədə əsas işlər məhz polis orqanlarının üzərinə düşür. Bəzi hallarda isə bu vəzifə həqiqəti aşkar etmək və cinayət törətmiş şəxsləri ifşa etmək vəzifəsinin də fəvqündə durur. Məsələn, CPM-in 148-ci maddəsinin məzmununa görə, cinayət başında yaxalanmış və tutulmuş şəxs haqqında 24 saat ərzində cinayət işinin başlanmasına dair qərar qəbul olunmadıqda, o, dərhal həbsdən azad edilməlidir.

Təqsirsizlik prezumpsiyası haqqında konstitusion prinsipin reallaşması üçün Cinayət-Prosessual Məcəllədə cinayətin törədilməsində təqsirli olması ittihamçı tərəfindən hüquqi qaydalara uyğun olaraq sübut və məhkəmə tərəfindən müəyyən edilməyincə hər bir kəsle təqsirsiz kimi davranması müəyyən edilmişdir. Haqqında danışılan cinayət-prosessual qanunvericilik prosessual məcburiyyət tədbirlərinin qaydası və müddətlərini, qətimkan tədbirlərinin tamamilə yeni sistemini nəzərdə tutmuşdur. Qətimkan tədbirlərinin yeni sistemi cinayət prosesini həyata keçirən orqanlara imkan verir ki, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin konkret iş üzrə icraatı həyata keçirən orqanın sərəncamında qalması və qanunazidd əməllərdən çəkinməsi daha səmərəli təmin edilsin.

Beləliklə, cinayət prosesində demokratikləşmənin və islahatların aparılması, Cinayət-Prosessual Məcəllənin beynəlxalq hüquq normalarının tələblərinə cavab verən məzmunu Azərbaycan Respublikasında cinayət-prosessual fəaliyyət sahəsində, məhkəmə icraatının

İbtidai araşdırma mərhələsində polis əməkdaşları tərəfindən insan hüquqlarına riayət olunması məsələlərini maneəsiz həll ediləcəyinə tam əsas verir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. (24 avqust 2002-ci il və 18 mart 2009-cu il tarixli ümumxalq səsverməsi (referendum) ilə edilmiş əlavə və dəyişikliklərlə). “PG” nəşriyyatı, Bakı-2013, 51 səh.

2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. Bakı, “Hüquq Yayın Evi”, 2020. 810 səh.

3. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin kommentariyası. C.H.Mövsümovun, B.C.Kərimovun və Ə.H.Hüseynovun redaktəsi ilə. “Digesta” nəşriyyatı, Bakı, 2011-ci il, 1348 səh.

4. “İnsan hüquqları və polis”. R.İ.Rəsulovun redaktəsi ilə. Dərs vəsaiti. Bakı: “Çaşıoğlu”, 2002-292 s.

5. “Polis haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. “Hüquq Yayın Evi”, Bakı-2017, 63 səh.

6. “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. “Hüquq Yayın Evi”, Bakı-2017, 63 səh.

Ağayev Səyyad

İbtidai istintaq mərhələsində polis əməkdaşları tərəfindən insan hüquqlarına riayət olunması məsələləri

X Ü L A S Ə

Məqalədə Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra insan hüquqları sahəsində milli qanunvericilikdə aparılan hüquqi islahatlar, polis əməkdaşları tərəfindən xidməti vəzifələrinin icrası ilə əlaqədar hüquq və azadlıqlara riayət etməklə bağlı üzərinə düşən vəzifələr, həmçinin cinayət mühakimə icraatı həyata keçirilərkən prosesual hüquqların təmin edilməsi məsələlərindən danışılır.

İbtidai istintaq və təhqiqat aparılarkən şübhəli və təqsirləndirilən şəxslərin prosesual hüquqlarının və qanuni mənafələrinin qorunmasının əhəmiyyəti qeyd olunur.

Агаев Сейяад
начальник кафедры Уголовного процесса Полицейской
Академии МВД Азербайджанской Республики,
д.ф.п.п., доцент

Р Е З Ю М Е

В статье рассматриваются вопросы о проведенных правовых реформах в национальном законодательстве в области прав человека после завоевания независимости Азербайджанской Республики, об обязанности сотрудников полиции, связанных с соблюдением и исполнением прав и свобод, а также об обеспечении процессуальных прав во время проведения процесса уголовного обвинения.

В статье указывается значение защиты процессуальных прав и законных интересов подозреваемых и обвиняемых во время проведения первого следствия и дознания.

Agayev Sayyad
Police Academy of the Ministry of Internal
Affairs of the Republic of Azerbaijan
Head of Department of Criminal Procedure,
Ph.D. in Law, associate professor

S U M M A R Y

The article discusses the legal reforms carried out in the national human rights legislation after the independence of the Republic of Azerbaijan, the responsibilities of police officers in respect of rights and freedoms related to the performance of official duties, as well as, the provision of procedural rights in criminal proceedings.

The importance of protecting the procedural rights and legitimate interests of suspects and accused persons during the preliminary investigation and inquiry is emphasized.

Samirə BABAYEVA

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının
Hüquq kafedrasının dosenti, h.ü.f.d.

İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARININ TƏMİNATI HUMANİZM İNSTİTUTU KONTEKSTİNDƏ

Açar sözləri: İnsan hüquq və azadlıqları, humanizm institutu, cəzalandırma

Ключевые слова: права и свобода человека, институт гуманизма, наказание

Keywords: human rights and freedoms, institute of humanism, punishment

2020-2021-ci illər Azərbaycan xalqı üçün xüsusilə mühüm hadisələrlə zəngin olmuşdur. Dünyada təhlükələrin artmasına, iqtisadi böhrana, pandemiya vəziyyətinə baxmayaraq, müasir Azərbaycanın qurucusu Ulu Öndər Heydər Əliyevin siyasi kursunun möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev tərəfindən yeni dövrün tələbləri səviyyəsində həyata keçirilməsi nəticəsində respublikamız öz inkişaf dinamikasını saxlayaraq regionun lider dövləti mövqeyində qalmaqla tərəqqi yolu keçməkdə davam etmişdir. Azərbaycan dövləti öz haqq səsini ucaldaraq 30 illik vətən həsrətinə son qoymuş, öz tarixi, əzəli torpaqlarını əbədi olaraq işğaldan azad etmişdir. Bütün bunlara aparılan müdrik dövlət siyasəti, sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi həyatın bütün sahələrini əhatə edən sistemli və ardıcıl islahatlar, xalqla iqtidar arasında mövcud olan ayrılmaz birlik zəmin yaratmışdır.

İnsan hüquqları və azadlıqları fərqli, eyni zamanda bir-biri ilə sıx bağlı anlayışlar olaraq özünü göstərir. Hüquq fəlsəfəsində azadlıq insanların müxtəlif davranışlarının edilməsində sərbəstliyi kimi anlaşılır. Hüquq isə dövlətin yaranması ilə meydana çıxan anlayış olub, azadlığın qanuni çərçivəyə salınmış, hüququn sərhədləri ilə məhdudlaşdırılmış forması kimi başa düşülür. Burada məşhur fəlsəfi-hüquqi ifadə yerinə düşür: “Sənin hüququnun başladığı yerdə mənim azadlığım bitir”.

İnsan hüquq və azadlıqlarının təminatı humanizm institutunun tətbiqi olmadan təsəvvür edilə bilməz. Məhz bu institutun tətbiqi dövlətin ali orqanları ilə xalq arasında mənəvi bağın yaradılmasını təmin edərək, qanunların düzgün və ədalətli tətbiqinə inam duyğusu aşılayır. Humanizm - (latınca humanus sözündən olub, insani, bəşəri mənasını ifadə edir), şəxsiyyət kimi insanın dəyərini, onun azadlığını, xoşbəxtliyini, inkişafını, bacarığını aşkara çıxarmaq hüququnu müəyyən edir. Başqa sözlə desək, humanizm insana məhəbbəti ifadə edir. Hüquq sahələri içərisində cinayət hüququnda humanizm bir qədər ikili xarakterə malikdir. Belə ki, o bir tərəfdən şəxsiyyəti, cəmiyyətin mənafələrini, dövlətin təhlükəsizliyini qoruyur-bunu cəza institutunu tətbiq etməklə həyata keçirir, digər tərəfdən isə, öz əməli ilə sadalanan dəyərlərə qəsd edən təqsirkar barəsində də humanist mövqedə durmalıdır. Cinayət Məcəlləsinin 9-cu maddəsinə görə, humanizm iki istiqamətdə xarakterizə edilir. 1. Cinayət qanunu insanların təhlükəsizliyini təmin edir. 2. Cinayət törətmiş şəxsə tətbiq edilən cəza və digər cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlər işgəncə və ya digər qəddar, qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan xarakter və ya məqsəd daşıya bilməz (1).

Cəzanın mübahisəsiz hüquqi və zəruri vasitə olması ilə yanaşı, əxlaqiliyinin mühüm şərtlərindən biri onun faydalılığı sayılır. Cəzanın faydalılığı dedikdə, onunxeyir gətirə bilən, zərərin, pisliliyin qarşısını ala bilən xüsusiyyəti başa düşülür. Ona görə də, əgər cəza özündən böyük olan hansısa pisliliyi aradan qaldıra bilirsə, deməli faydalıdır. Eyni zamanda, əgər biz uzun müddətli azadlıqdan məhrum etmə yolu ilə iqtisadi əhəmiyyəti mühüm olmayan zərərin qarşısını almağa cəhd ediriksə, onda cəza faydasızdır. Yaxud narkotiklərin istehlak olunmasına görə sərt cəzaların tətbiq edilməsinin də faydası azdır. Çünki bu cür şəxslərə azadlıqdan məhrum etmə cəzasının tətbiq edilməsi əvəzinə, onların müalicə olunması daha məqsədəuyğundur. Cəza o halda əxlaqi cəhətdən əsaslı sayıla bilər ki, o, bütövlükdə cəmiyyətə və onun ayrı-ayrı üzvlərinə fayda gətirə bilsin, çünki cəmiyyətin mənafeyi fərdlərin mənafeyidir, o cümlədən, əksinə (3,108-109).

Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində müntəzəm olaraq islahatlar həyata keçirilməkdədir. Dövlətimiz və xalqımız üçün mühüm hadisələrdən olan 2017-ci ilin fevralın 10-da "Penitensiar sahədə fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi, cəza siyasətinin humanistləşdirilməsi və cəmiyyətdən təcrid etmə ilə əlaqədar olmayan alternativ cəza və prosessual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqinin genişləndirilməsi barədə" imzalanmış Sərəncam möhtərəm Prezidentimizin humanist siyasətinin növbəti təzahürü olmaqla, həyata keçirilən sistemli və genişmiqyaslı hüquqi islahatların tərkib hissəsidir.

Sərəncam cinayət-hüquq siyasətinin liberallaşdırılması, böyük ictimai təhlükə törətməyən və az ağır cinayətlərə görə həbs və azadlıqdan məhrum etmə tədbirlərinin tətbiqinin məhdudlaşdırılması, bəzi cinayətlərin dekriminallaşdırılması, cinayət təqibi və cəzaların icrası sahəsində korrupsiyaya şərait yaradan halların aradan qaldırılması və müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi üçün kompleks institusional, qanunverici və praktiki tədbirlərin görülməsini təmin etmiş, qeyd edilən hər bir istiqamətdə növbəti islahatlar dalğasının həyata keçirilməsinə təkan vermişdir (6).

Sərəncamın məqsədi ölkəmizin inkişafı və əldə edilən hərtərəfli uğurlar fonunda cəza siyasətinə, cinayət qanunvericiliyinə, məhkumların hüquqlarının təminatı məsələlərinə baxışın yenilənməsi, penitensiar sistemin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi, bu sahədə dünyada mövcud olan mütərəqqi təcrübələrin tətbiqidir.

Əsası ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş humanizm siyasətinə sadiqlik bu gün dövlət idarəçiliyinin əsas prinsiplərindən birinə çevrilib. 2021-ci il 18 mart tarixində "Məhkum edilmiş bir sıra şəxslərin əfv olunması haqqında" Əfv Sərəncamı imzalanmışdır (7). Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, cənab Prezidentimizin ötən dövrdə imzaladığı qərarlarla 4000-ə yaxın məhkum əfv edilib.

Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının birinci vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyeva tərəfindən hər zaman mərhəmət, insanpərvərlik məfkurəsindən çıxış edilərək onun təşəbbüsü ilə qəbul edilmiş 4 amnistiya aktının 40 minə yaxın insana şamil olunması cinayət törətmiş şəxslərin islah olunmasına və cəmiyyətə yenidən inteqrasiyasına xidmət etmişdir.

Belə ki, Sərəncamın tətbiqi ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Baş prokuroru, Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə naziri və Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin sədri tərəfindən müvafiq qanun layihəsinin hazırlanması ilə bağlı birgə işçi qrupu yaradılmış və işçi qrupu tərəfindən təqdim edilmiş təkliflər nəzərə alınmaqla Cinayət Məcəlləsinə kompleks dəyişiklikləri əhatə edən hazırlanmış qanun layihəsi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən qanunvericilik təşəbbüsü qaydasında Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə göndərilmiş və Cinayət Məcəlləsinə, Cinayət-Prosessual Məcəlləsinə, Cəzaların icrası Məcəlləsinə və digər qanunvericilik aktlarına müvafiq dəyişikliklərin edilməsi haqqında qanunlar qəbul edilmişdir.

Qanun layihələri hazırlanarkən bir çox xarici ölkələrin qanunvericilik və məhkəmə təcrübəsi öyrənilib təhlil edilmiş, İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin, Azərbaycan

Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi və Ali Məhkəməsi Plenumlarının Qərarlarında əksini tapmış mövqe və tövsiyələr nəzərə alınmışdır.

Yeni qanunlar qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi yolu ilə cinayət-hüquq siyasətinin liberallaşdırılmasına nail olmaq məqsədilə qəbul olmuşdur. Cinayət və cinayət-prosessual qanununa edilmiş dəyişikliyə görə cinayətlərin, xüsusilə iqtisadi fəaliyyət sahəsində bəzi cinayətlərin dekriminallaşdırılması, cinayətlərin sanksiyalarına azadlıqdan məhrum etməyə alternativ cəzaların əlavə olunması və alternativ cəzaların tətbiqi əsaslarının təkmilləşdirilməsi, böyük ictimai təhlükə törətməyən və az ağır cinayətlərə görə həbs qətimkan tədbirinin seçilməsi əsaslarının daha da məhdudlaşdırılması, habelə irəli sürülmüş ittihamla razı olan təqsirləndirilən şəxs barəsində cinayət təqibinin sadələşdirilmiş şəkildə aparılması və digər məsələlər nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə əlavə və dəyişikliklər edilməsi haqqında 20 oktyabr 2017-ci il tarixli Qanunla Cinayət Məcəlləsinə bir çox dəyişikliklər edilmişdir ki, onlardan bir qismini qeyd etmək lazımdır (4).

Belə ki, Cinayət Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş böyük ictimai təhlükə törətməyən, ehtiyatsızlıqdan törədilən və bir sıra digər cinayətlər, ümumilikdə 10-dan artıq cinayət tərkibi dekriminallaşdırılıb. Bununla yanaşı, ölkədə gedən iqtisadi-sosial proseslər nəzərə alınaraq mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərin törədilməsi zamanı cinayət məsuliyyəti yaradan məbləğin beş dəfə, yəni 100 manatdan 500 manatadək artırılması nəzərdə tutulub. Nəticədə bir çox əməllər cinayət kateqoriyasından inzibati xəta kateqoriyasına keçib. Eyni zamanda mülkiyyət əleyhinə cinayətlərin ziyan vurma dərəcəsində “xüsusilə külli miqdar” (500 min manatdan yuxarı həddə ziyan vurma) anlayışı nəzərdə tutulmuşdur

Azadlıqdan məhrum etmə cəzasının tətbiqi hallarının azaldılması və sanksiyalara alternativ cəzaların daxil edilməsi məqsədilə Cinayət Məcəlləsinə yeni növ cəza daxil edilib. Bu, məhkumun cəmiyyətdən tam təcrid olunmadan yaşayış yeri üzrə nəzarət altında saxlanılmasından ibarət olan azadlığın məhdudlaşdırılması cəzasıdır.

Cinayət Məcəlləsinin ümumilikdə 140-dan artıq maddəsində azadlığın məhdudlaşdırılması alternativ cəza növü kimi sanksiyalara daxil edilib.

Bundan əlavə, daha 80 cinayətin sanksiyasına azadlıqdan məhrum etməyə alternativ olan cərimə və digər cəzalar daxil edilib.

Bu cəzanın mühüm xüsusiyyəti böyük ictimai təhlükə törətməyən və ya az ağır cinayət törətmiş şəxsin ailənin və cəmiyyətin islahedici təsirindən istifadə edərək islah olunmasına şərait yaradılmasından ibarətdir. Belə şəxslərin cəzanın çəkilməsi şərtlərinə riayət etməsinə müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə nail olunur. Belə ki, azadlığın məhdudlaşdırılması cəzasına məhkum edilmiş şəxslərin üzərinə elektron nəzarət vasitələri (xüsusi bilərziklər) yerləşdirilir və onların yerdəyişmələri daim monitorinq olunur.

Bundan əlavə, yeni dəyişikliyə əsasən Cinayət Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş sanksiyalar təftiş edilərək 80-dən artıq cinayətə görə müəyyən edilmiş azadlıqdan məhrum etmə cəzasının həddi azaldılmışdır. Nəticədə 35 cinayət əməli az ağır cinayət kateqoriyasından böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətlər kateqoriyasına, 6 cinayət əməli isə ağır cinayətdən az ağır cinayətlər kateqoriyasına keçirilmişdir.

Mülkiyyət əleyhinə və iqtisadi fəaliyyət sahəsində törədilən bir sıra cinayətlərə münasibətdə qanunvericilik liberallaşdırılmışdır. Bu sahədə törədilən əməllərin ictimai təhlükəliliyi əksər hallarda maddi ziyanın vurulması ilə əlaqədar olduğundan yeni normalara əsasən bu kateqoriyadan olan bir sıra cinayətləri törətmiş şəxslər vurulmuş ziyanı tamamilə ödədikdə cinayət məsuliyyətindən azad edirlər. Daha böyük məbləğdə (xeyli və külli miqdarda) ziyan vurmuş və ya qeyri-qanuni gəlir əldə etmiş şəxslər isə dəymiş ziyanı tamamilə ödədikdə və bundan əlavə cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanın bir misli (bəzi cinayətlərə

görə iki misli) miqdarında dövlət büdcəsinə ödəniş etdikdə cinayət məsuliyyətindən azad edilirlər (4).

Eyni zamanda, Cinayət Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş zərərçəkmiş şəxslə barışma institutu daha da təkmilləşdirilmiş, 20-dən artıq cinayət üçün zərərçəkmiş şəxslə barışmaqla və ziyanın ödənilməsi şərti ilə cinayət məsuliyyətindən azad etmə imkanı müəyyən olunmuşdur. Bu üsul bir çox xarici ölkələrin cinayət qanunvericiliyində də təsbit olunmuşdur (AFR, Avstriya, Portuqaliya, Fransa və s) və mediasiya üsulu adlanır.

Cinayət Məcəlləsinə 2020-ci il 1 may tarixli Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə aşağıdakı məzmununda 80-1-ci maddə əlavə edilmişdir:

“Maddə 80-1. Zərərçəkmiş şəxslə barışmaqla, cinayət nəticəsində vurulmuş ziyanı və ya əldə edilmiş gəliri tamamilə ödəməklə bağlı cəza çəkməkdən azad etmə

Məhkum edilmiş şəxs cəza çəkdiyi dövrdə cinayət məsuliyyətdən azad etmə ilə bağlı bu Məcəllənin 73.2, 73-1.1, 73-1.2 və 73-2-ci maddələrində, habelə 72, 263 və 306-cı maddələrinin “Qeyd” hissələrində nəzərdə tutulmuş şərtləri yerinə yetirdikdə cəza çəkməkdən azad edilir.” (5).

Cinayət qanununa yeni əlavə edilmiş konseptual məsələlərdən biri də cinayət qanunvericiliyində narkotik vasitələrin əldə edilməsi və saxlanması cinayəti törətmiş şəxslərə (CM-in 234.1-ci maddəsi) qarşı münasibətin dəyişdirilməsidir. Bu şəxslər ilk növbədə narkomanlıq xəstəliyinə düçar olmuş insanlar kimi qəbul edilirlər. Satış məqsədi olmadan narkotik vasitə əldə etmə cinayəti törətmiş, əməlində başqa cinayət tərkibi olmayan narkomanlıq xəstəliyinə düçar olmuş şəxsə stasionar qaydada tibbi xarakterli məcburi müalicə tədbirləri tətbiq edilir. Şəxs sağaldıqda isə cinayət məsuliyyətindən azad edilir. Bu qaydada məsuliyyətdən azad edilmək imkanı şəxsə yalnız bir dəfə verilir. Müalicədən yayınan şəxslər cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir (CM 74-1 m.).

Sərəncamla verilmiş tapşırıqların icrası çərçivəsində yalnız Cinayət Məcəlləsinə deyil, eyni zamanda Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinə və Cəzaların İcrası Məcəlləsinə də mühüm təcrübi əhəmiyyət kəsb edən dəyişikliklərin edildiyini müşahidə edirik.

Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 106-cı maddəsində zərərçəkmiş şəxsin hüquqi varisinin tanınması məsələsində dəqiqləşdirmə aparılmış və təcrübi problemin aradan qaldırılmasında əhəmiyyətli addım atılmışdır.

Sərəncamın əsas məqsədlərindən biri də cinayət törətmiş şəxsləri cəmiyyətdən təcrid etmədən onların islah olunmalarını təmin etmək üçün zəruri şəraitin yaradılmasıdır. Məhz bu məqsədə nail olmaq üçün Ədliyyə Nazirliyində ixtisaslaşmış yeni qurum olan Probasiya xidmətinin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur.

Probasiya termininin latıncadan tərcüməsi “sınaq” deməkdir və hüquq nəzəriyyəsində bu anlayış şəxsin müəyyən şərtlərə riayət etməsi müqabilində cəzadan azad edilməsi mənasında istifadə edilir. Probasiya institutu əksər qərb ölkələrinin İsveç, ABŞ, Finlandiya, Latviya, Böyük Britaniya, Danimarka, Estoniya və digər ölkələrin cinayət mühakimə sistemlərinin mühüm tərkib hissəsidir.

Xarici ölkələrdə mövcud probasiya xidmətlərinin funksiyaları və səlahiyyət dairəsi müəyyən cəhətlərinə görə fərqlənsə də, onları birləşdirən ümumi xarakterik xüsusiyyətlər vardır. Bu xidmətlər şərti məhkum etmə zamanı məhkumun hökmə müəyyən edilmiş şərtlərə riayət etməsinə nəzarət edən, habelə azadlıqdan məhrum etmə ilə əlaqədar olmayan cəzaların icrasını təmin edən qurumlardır.

Əminik ki, dövlətimizin başçısının tapşırıqlarından irəli gələn vəzifələrin mütəşəkkil qaydada, vaxtında və dürüst icrası cəza siyasətinin humanistləşdirilməsinə, məhkumların hüquqlarının daha etibarlı qorunmasına xidmət etməklə, bu sahədə aparılan islahatların yeni mərhələdə davam etdirilməsinə təkan verəcək.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. “Digesta” nəşriyyatı, Bakı 2020.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. Hüquq yayın evi. Bakı 2020.
3. İ.Rəhimov. Cəzanın əxlaqiliyi haqqında. “Şərq-Qərb ”nəşriyyatı. Bakı.2016, 215 s.
4. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə əlavə və dəyişikliklər edilməsi haqqında 20 oktyabr 2017-ci il tarixli Qanun. <https://www.e-qanun.az>
5. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə əlavə və dəyişikliklər edilməsi haqqında 1 may 2020-ci il tarixli Qanun. <https://www.e-qanun.az>
6. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Penitensiar sahədə fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi, cəza siyasətinin humanistləşdirilməsi və cəmiyyətdən təcridetmə ilə əlaqədar olmayan alternativ cəza və prosesual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqinin genişləndirilməsi barədə” 2017-ci il 10 fevral tarixli Sərəncamı. <https://president.az>
7. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Məhkum edilmiş bir sıra şəxslərin əfv olunması haqqında"2021-ci il 18 mart tarixli Əfv Sərəncamı. <https://president.az>

Самира Бабаева
доцент Академии государственного управления
при Президенте Азербайджанской Республики д.ф.п.п.

Обеспечение прав и свобод человека в контексте института гуманизма

Р Е З Ю М Е

Обеспечение прав и свобод человека невозможно представить без применения института гуманизма. Именно применение этого института, обеспечивая моральную связь между высшими государственными органами и народом, вселяет чувство уверенности в правильное и справедливое применение законов.

Совершенствование деятельности в пенитенциарной сфере, гуманизация политики наказания, расширение применения альтернативных наказаний и принудительных процессуальных мер, не связанных с изоляцией от общества составляют основные направления политики наказания нашего государства.

Samira Babayeva
The assistant professor of the Academy of Public Administration
under the President of the Republic of Azerbaijan. Ph.D.in Law

Ensuring human rights and freedoms in the context of the institution of humanism

S U M M A R Y

The guarantee of human rights and freedoms cannot be imagined without the application of the institution of humanism. It is the application of this institution that ensures the creation of a moral bond between the supreme bodies of the state and the people, instills a sense of confidence in the correct and fair application of laws.

Improving the activities in the penitentiary system, humanizing the penal policy and expanding the use of alternative punishment and coercive measures not related to isolation from society are the main directions of the penal policy of our state.

Ильхам АЛИЕВ

ведущий научный сотрудник Института
права и прав человека НАНА, д. ф. п. п.

К ВОПРОСУ ДЕЙСТВИЯ НОРМ МОРАЛИ И ПРАВА ПРИ КАРАНТИНЕ (НА ПРИМЕРЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ)

Açar sözlər: hüquq və azadlıqlar, dövlət, ali dəyər, məhdudiyyətlər, qarşılıqlı öhdəliklər, vəzifə, mənəvi tələblər, qanunvericilik

Ключевые слова: права и свободы, государство, высшая ценность, ограничения, взаимные обязательства, обязанность, требования морали, законодательство

Keywords: rights and freedoms, state, supreme value, restrictions, mutual obligations, duty, moral requirements, legislation

Мораль в общественной жизни является одним из путей и способов адаптации индивидов к жизни в обществе и соединения свободы личности с общественной необходимостью, а также ответственностью, разрешения противоречия между ними. Исторически мораль первична в процессе социализации человека. Она входит во внутренний мир человека, и для ее функционирования достаточно собственной власти человека над собой. Сущность морали состоит в том, что люди осознают необходимость своего поведения, которое соответствует определенному общественному поведенческому типу, при этом они опираются на личные убеждения и общественное мнение.

В жизни людей проблемы, как права, так и морали, несомненно, имеют важнейшее значение и вызывают постоянный интерес. Всякое общество есть многомерное образование, которое возникает как совокупность исторически сформированных способов и форм взаимодействия индивидов. В условиях обновления общественных связей, происходящего сегодня в Азербайджане, стратегической задачей государства и общества является организация взаимоуважительных отношений между человеком и человеком, человеком и государством, а также соблюдение норм международного права, выстраиваемого на принципах исторически изменяющейся морали.

Статья 12 Конституции Азербайджанской Республики закрепляет «обеспечение прав и свобод человека и гражданина, достойного уровня жизни гражданам Азербайджанской Республики» в качестве высшей цели государства. Как видно, права и свободы человека и гражданина закрепленные Конституцией Азербайджанской Республики, как наивысшая ценность определяет их обеспечение в качестве составной части высшей цели государства (1).

Важную роль в процессе управления человека самим собой и другими людьми играет нравственная (моральная) и правовая стороны человеческого сознания. «Нравственное» и «правовое» – философские категории, обозначающие два вида

специальных норм, правил человеческого общежития. Нравственность (обычаи, привычки) и право (юридические законы) представляют собой различные и вместе с тем взаимосвязанные стороны общественной жизни, главным элементом которой является человеческий индивид как субъект культурно-бытового поведения и социально-профессиональной деятельности. Философия и наука рассматривают нравственное и правовое как взаимосвязанные стороны сознания, как важнейшие элементы системы человеческой личности.

Становление государства и появление писаных законов постепенно приводит к преобладанию принудительной нормативности над моралью и обычаем. Современная юридическая наука рассматривает нормативность и государственную принудительность как отличительные признаки права. Некоторые исследователи заявляют, что «для права характерна не просто нормативность, а нормативность особого качества, неотделимая от специфического правового содержания» (2, 91). Следует отметить, что многие утверждения такого рода, остаются необоснованными. Так, например, С.С. Алексеев пишет: «Нормативность – всеобщее свойство закономерностей развития и существования природы и общества. Это проявляет себя в правовой материи, где системные связи обуславливают взаимодействие различных форм и уровней многообразия нормативных систем» (2, 90). Произошедшая во всем мире весной 2020 года пандемия новой коронавирусной инфекции COVID-19, проявления которой продолжаются и в настоящее время, стала серьезнейшим вызовом не только для экономических и политических систем, но и для механизмов реализации и защиты основных прав и свобод человека, активно формировавшихся в последние десятилетия. В числе стран, столкнувшихся с указанными вызовами, оказалась и Азербайджанская Республика.

В целях борьбы с новой коронавирусной инфекцией в большинстве стран были приняты ограничительные и запретительные меры, которые формально не отвечали признакам чрезвычайной ситуации, но содержали предписания, характерные для них. Например, формально в ряде других стран были приняты меры, которые характеризуются как режим повышенной готовности, а также иные ограничительные меры санитарно-эпидемиологического характера. Такие меры не соответствовали режиму чрезвычайной ситуации, который не был введен, но ориентировали государственные органы и население на соответствующее этому режиму поведение. Статья 55 части 3 Конституции Российской Федерации устанавливает, что права и свободы человека и гражданина могут быть ограничены, а статья 56 в части 1 уточняет, что эти ограничения могут быть установлены в условиях чрезвычайного положения (3). Содержание же понятия «чрезвычайное положение» раскрыто в Законе Российской Федерации (ФКЗ) «О чрезвычайном положении» (4).

Для сравнения отметим, что в Российской Федерации особенность режима чрезвычайного положения в том, что он вводится президентом РФ и затем утверждается Советом Федерации. Однако этот режим имеет и некоторые другие важные особенности. Одной из важнейших особенностей этого режима является то, что в соответствии с частью 2 статьи 29.2 ФКЗ «О чрезвычайном положении» лицам, пострадавшим в результате обстоятельств, послуживших основанием для введения чрезвычайного положения, или в связи с применением мер по устранению таких обстоятельств или ликвидации их последствий, предоставляются жилые помещения, возмещается причиненный материальный ущерб, оказывается содействие в трудо-

устройстве и предоставляется необходимая помощь на условиях и в порядке, установленных Правительством Российской Федерации (4).

Именно эту особенность режима чрезвычайного положения, а именно обязанность государства возмещать материальный ущерб от обстоятельств введения данного режима, называют в качестве причины, почему возникла путаница с правовой основой вводимых ограничений прав граждан. Учитывая, что текущие указы глав регионов приостанавливают хозяйственную деятельность огромного множества экономических субъектов, при этом малый и средний бизнес не был избавлен от обязанности выплачивать зарплаты и налоги, можно представить, какая нагрузка ляжет на бюджет государства в случае введения чрезвычайного положения. При этом уже введенный режим повышенной готовности, или по-простому «режим самоизоляции», не гарантирует возмещение материального ущерба вследствие введения мер по предотвращению чрезвычайной ситуации. По нашему мнению, это весьма аморально со стороны государства (5).

Относительно же Азербайджана, эти меры не содержали прямого запрета или ограничения прав и свобод, содержащихся в Законе Азербайджанской Республики «О чрезвычайной ситуации», но накладывали ряд ограничений на права населения и налагают на него дополнительные обязанности (6). При этом одновременно был введен ряд дополнительных полномочий организационно-распорядительного и запретительного характера для органов власти.

Особый карантинный режим (ОКР) у нас в стране введен в соответствии со статьей 25 Закона АР «О санитарно-эпидемиологическом благополучии» (7). Пока наши общества пытаются осознать происходящее и надеются на введение режима чрезвычайного положения, которое, по их мысли, узаконит принятые ограничения и даст какую-никакую компенсацию населению, государство работает над законодательством, создавая себе правовые возможности для обоснования вводимых мер. В этой ситуации происходит явный антагонизм между правом и моралью.

Существует еще один аспект, на который хотелось бы обратить внимание – это понятие «самоизоляция». Сама категория «самоизоляция» вошла в юридический оборот только в прошлом году, однако юридически она не закреплена на уровне законодательных актов, что приводит к неоднозначному ее толкованию, как со стороны государственных органов, так и со стороны граждан. Самоизоляция – это комплекс ограничительных мер для населения, которые вводит правительство на определенный срок в рамках режима повышенной готовности или чрезвычайной ситуации. В нынешних обстоятельствах – для борьбы с распространением COVID-19. Граждан просят соблюдать режим: не выходить на улицу без острой необходимости, ограничить контакты с другими людьми и соблюдать все рекомендации по профилактике вирусных заболеваний, предложенные медицинским сообществом. Режим самоизоляции обязаны соблюдать люди всех возрастов.

Карантин – более жесткая ограничительная мера в отношении определенной группы людей. Например, инфицированных или с подозрением на заражение. Это предписанный врачами изоляционный режим. Его обязаны соблюдать вернувшиеся из стран с неблагоприятной эпидемиологической обстановкой. А также люди с симптомами COVID-19 и те, кто контактировал с заболевшим коронавирусом. Срок изоляции на карантине – четырнадцать дней. В этот период за гражданином ведут медицинское наблюдение на дому. На десятые сутки врачи производят отбор мате-

риала для исследования на COVID-19 – мазок из носа или ротоглотки. Людям запрещено выходить из дома, по возможности необходимо находиться в отдельной комнате. При условии нарушения карантина человека могут принудительно отправить в инфекционный стационар.

Главное отличие карантина от самоизоляции в том, что первый обязателен к исполнению. И, если самоизолировавшееся лицо все же куда-то уйдет, оно будет испытывать только моральные страдания, а значит, что самоизоляция пока регулируется нормами морали. Нарушителя же карантина в таком случае ждет предусмотренная государственным велением ответственность, т.е. здесь присутствует закреплённая государством нормативность.

В современном Азербайджане взаимодействие норм права и морали идет в направлении теории и практики развития юриспруденции, морали и этики. В связи с этим, привлекает внимание мнение ученого И.Р. Мамедзаде об исследованиях по взаимному дополнению права и морали, путях влияния на правовое и нравственное сознание граждан: «...предмет исследования представляет большой интерес для ученых из Азербайджана и зарубежных стран... Мы основываемся на том, что вопрос о правах человека, прежде всего, относится к области связи и взаимодействия закона, индивидуального сознания и морали, и они должны быть рассмотрены не только юристами, но и философами, социологами и этиками...» (8, 3).

Нравственно-гуманистический потенциал права, его назначение быть нормативным выражением социальной справедливости, мерой свободы личности, закрепляет в правосознании представления о правомерном и противоправном. Сегодня примечательными чертами отношения людей в наших странах к праву и практики его реализации являются: утрата уверенности, точнее разубежденность в том, что социальная справедливость может быть обеспечена правом; распространение неверия в независимость правоприменяющих институтов, в силу и авторитет закона; сформировавшееся как результат несовпадения нормативных требований с реальными условиям жизни, массовое «раздвоенное» правосознание, способное игнорировать многие нормы, утративших по мнению его обладателей полезность и действенность, а также позволяющее использовать противоречивые нормы для различных целей и в противоположных ситуациях. Закон должен стать «первичным регулятором», «самостимулом правомерного поведения», а это означает, что и власть, и управление, и поведение граждан в равной мере должны опираться только на закон.

В свою очередь необходимо изменить и суть законотворческой деятельности, чтобы принимаемые законы не оставались отражением сиюминутной «прихоти» властей или лоббистской деятельности узкой группы олигархов, а действительно были бы «нормативно закреплённой справедливостью», становились стимуляторами, побуждающими граждан к поведению, признанному законом, поощряющими и гарантирующими инициативу и творческую деятельность. В этом вопросе необходимо учитывать и экономическое расслоение населения Азербайджана, когда появляется группа материально неимоверно богатых людей, и наличие большого количества вынужденных переселенцев – жертв армянской агрессии.

Полагаем, что понятие «самоизоляция» целесообразно определить законодательно и предусмотреть юридические механизмы самоизоляции, а также последствия ее несоблюдения. Хотелось бы отметить, что данное понятие не определено и в законодательстве иностранных государств. Но, к примеру, в соседней Российской Федерации,

где в действующем законодательстве определение термина «самоизоляция» также отсутствует, сообщается о подготовке поправок в федеральное законодательство, которыми будет дано его юридическое определение. Так, на данный момент в Совете Федерации готовятся поправки в законодательство, которые уточнят понятия, связанные с ограничительными мерами из-за коронавируса, где, речь пойдет о таких понятиях как «самоизоляция», «режим самосохранения», «масочный режим» и «социальная дистанция», а также о порядке их применения.

В заключении отметим, что морально обоснованными меры добровольной самоизоляции в Азербайджане и России, будут лишь в сочетании с просвещением и всеобщей доступностью лечения, что будет способствовать сотрудничеству с государством и вызывать закономерное доверие со стороны общества. Именно в таком случае и произойдет, столь желанное сближение и взаимодополнение права и морали. Азербайджанская Республика стала одной из первых стран, присоединившихся к платформе COVAX, которая была создана для справедливого доступа к вакцинам против COVID-19 и объединила почти 200 стран. Эту проблему Азербайджан поднимал не раз, в том числе и на специальной сессии Генеральной Ассамблеи ООН, посвященной COVID-19.

Напомним, что во многих своих выступлениях, Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев подчеркивал, что вопрос быть достойным слугой народа, это вопрос политической культуры. Соответственно этому, признание правительством реальных прав народа и отказ от действий, направленных на необоснованное ограничение прав людей, т.е. соблюдение требований морали и справедливости, первейшие средства обеспечения согласия народа и важнейшие способы заслужить его доверие.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Конституция Азербайджанской Республики от 12 ноября 1995 года. Баку: Ганун, 2018
2. Алексеев С. С. Теория права. М.: Изд-во БЕК, 1995.
3. Конституция Российской Федерации от 1993 года. http://www.twirpx.com/files/law/constitutional_f/constitutions/#group_1048
4. Федеральный Конституционный Закон РФ от 30 мая 2001 г. № 3-ФКЗ «О чрезвычайном положении». <http://council.gov.ru/services/reference/9936/>
5. <https://realnoevremya.ru/articles/170518-samoizolyaciya-i-zakonodatelstvo-rossii>
6. Закон Азербайджанской Республики «О чрезвычайном положении» от 8 июня 2004-го года http://www.e-qanun.az/alpidata/framework/data/6/c_f_6193.htm
7. Закон Азербайджанской Республики «О санитарно-эпидемиологическом благополучии» http://files.preslib.az/projects/azereco/ru/eco_m4_2.pdf
8. Мамедзаде И.Р. Мораль и право: об интересе и смысле связей / И.Р. Мамедзаде // Актуальные проблемы строительства правового государства в Азербайджане: материалы II Международной конференции. 23–24 октября 2014 года. Баку: Текнур, 2014. С. 14–19.

**К вопросу действия норм морали и права при карантине
(на примере Азербайджанской Республики и Российской Федерации)**

Р Е З Ю М Е

В статье отмечается, что чаще всего права индивида нарушаются государством и поэтому тезис о приоритете прав и свобод личности должен означать в первую очередь верховенство прав индивида над государством. Автор также рассматривает ограничительные и запретительные меры, принятые в Азербайджане для борьбы с новой коронавирусной инфекцией (COVID-19), и их соответствие действующему законодательству, а также подтверждает отсутствие юридического определения «особого карантинного режима» в законодательстве Азербайджанской Республики и Российской Федерации.

Утверждается, что сама категория «самоизоляция» вошла в юридический оборот только в прошлом году, однако юридически она не закреплена на уровне законодательных актов, что приводит к неоднозначному ее толкованию. В тоже время, говоря об эффективности правовых норм, заключается, что их исполнение во многом обуславливается тем, насколько они соответствуют требованиям морали, при наличии обязанности государства принимать меры в интересах обеспечения каждого человека наличием и экономической доступностью медицинской помощи и лечения.

İlham Əliyev

**Karantin zamanı əxlaq və hüquq normalarının təsir məsələsinə dair
(Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası nümunəsində)**

X Ü L A S Ə

Məqalədə, fərdin hüquqlarının daha çox dövlət tərəfindən pozulduğu və bu səbəbdən şəxsin hüquq və azadlıqlarının prioriteti barədə tezis, ilk növbədə, şəxsin hüquqlarının dövlət üzərində üstünlüyü iddia edilir. Həmçinin, müəllif Azərbaycanda yeni koronavirus infeksiyası (COVID-19) ilə mübarizə aparmaq üçün qəbul edilmiş məhdudlaşdırıcı və qadağanedici tədbirləri və onların Respublikanın mövcud qanunvericiliyinə uyğunluğunu nəzərdən keçirir, habelə Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası qanunvericiliyində "xüsusi karantin rejimi" kimi hüquqi anlayışın olmamasını təsdiq edir.

"Özünü təcrid etmə" kateqoriyasının hüquqi dövriyyəyə yalnız keçən il daxil olduğu xatırlanır, ancaq qanunvericilik aktları səviyyəsində hüquqi olaraq təsbit edilmədiyi vurğulanır. Eyni zamanda, hüquq normalarının effektivliyi, tətbiq olunması əsasən mənəviyyat tələblərinə cavab verməsi ilə müəyyənləşdirilir və dövlətin hər bir insanın tibbi yardım və müalicənin mövcudluğu və iqtisadi cəhətdən əlçatan olması üçün tədbirlər görülməsi öhdəlikdən bəhs edilir.

**On the issue of the validity of the norms of morality and law during quarantine
(on the example of the Republic of Azerbaijan and the Russian Federation)**

S U M M A R Y

In the article, it is argued that most often the rights of the individual are violated by the state and therefore the thesis about the priority of the rights and freedoms of the individual should mean, first of all, the supremacy of the rights of the individual over the state.

Further, the author analyses the restrictive and prohibitive measures adopted in order to combat the new coronavirus infection (COVID-19) in Azerbaijan, and their compliance with the current legislation of the Republic, as well as the fact that there is no such legal concept as a "special quarantine regime" in the legislation of the Republic of Azerbaijan and the Russian Federation.

It is mentioned that the category of "self-isolation" entered into legal circulation only last year, but it is not legally enshrined at the level of legislative acts. At the same time, the effectiveness of legal norms, their implementation is largely determined by the extent to which they meet the requirements of morality, and the state must take measures in order to ensure that every person has the availability and economic accessibility of medical care and treatment.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KONSTITUSİYASI İNSAN
HÜQUQLARININ MİLLİ VƏ BEYNƏLXALQ MÜDAFİƏSİNDƏ
UZLAŞDIRMANIN HÜQUQİ ƏSASI KİMİ**

Açar sözlər: Konstitusiya, insan hüquqları, ümumi qayda, qanunvericilik, beynəlxalq müqavilə

Ключевые слова: Конституция, права человека, публичный порядок, законодательство, международный договор

Keywords: constitution, human rights, ordre public, legislation, international treaty

İnsan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsini Azərbaycan Respublikasının (AR) ali məqsədi olaraq müəyyən edən 12 noyabr 1995-ci il Konstitusiyasının [9] (bundan sonra – Konstitusiya) 56 maddədən ibarət olan II bölməsi məhz insan hüquq və azadlıqlarına həsr edilmişdir. Bu məsələnin konstitusiya hüquqi tənzimənməsi istiqamətlərindən biri də insan hüquqlarının müdafiəsində milli hüquqla beynəlxalq hüququn qarşılıqlı əlaqəsinin müəyyən edilməsidir. Bununla bağlı beynəlxalq hüquq öhdəliklərin dövlətdaxilində həyata keçirilməsi üçün Azərbaycanda adekvat və nümunəvi konstitusiya təməli yaradan [5, 17] Konstitusiya, hüquq sistemimizi “beynəlxalq hüquqa dost olan” hüquq qaydası [6, 177] kimi müəyyən edir. Əlbəttə, bu təməlin formalaşmasında xüsusi qaydada qəbul edilməklə Konstitusiyanın ayrılmaz hissəsini təşkil edən [4, 169] referendumla qəbul edilən aktları və konstitusiya qanunlarını da nəzərə almaq lazımdır. Konstitusiyaya görə, onun mətnində dəyişikliklər yalnız referendumla (m.152), əlavələr isə konstitusiya qanunları şəklində qəbul edilir (m.156). Hüquqi qüvvələrinin eyni olmaması ilə yanaşı, dəyişikliklərdən fərqli olaraq əlavələr Konstitusiyanın mətninə daxil edilmir.

Əslində Konstitusiya insan hüquqlarının müdafiəsində yeni yanaşmanı təsbit edir. Yeni yanaşmanın mahiyyəti, milli və beynəlxalq müdafiə mexanizmlərinin uzlaşdırıl-masında ifadə olunan vahid tənzimətmə sisteminin təmin edilməsidir. Müdafiənin vahidliyi prinsipinə əsaslanan bu tənzimətmə sisteminin mahiyyəti aşağıdakılarda ifadə olunur: 1) sırf hüquqi tənzimətmə baxımından milli və beynəlxalq hüquq oxşar və fərqli xüsusiyyətlərə malik olmaqla vahid tənzimətmə sisteminin – hüququn tərkib ünsürlərini təşkil edir. İnsan hüquqlarının inkişafı vahid hüquq sisteminin tərkib elementləri kimi beynəlxalq və milli hüquqa yeni yanaşmanı formalaşdırır [2, 11]. Konstitusiya ilə AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin hüquqi sistemə deyil, məhz qanunvericilik sisteminə daxil edilməsi (m.148.II), məhz bu baxımdan dəyərləndirilə bilər; 2) insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi milli və beynəlxalq hüququn birgə tənzimətmə predmetini təşkil edir. Bu isə o deməkdir ki, bir tərəfdən, insan hüquqlarının müdafiəsi milli hüququn tənzimətmə sferasından birmənalı olaraq kənara çıxmır, digər tərəfdən, səmərəli müdafiənin

təmin edilməsi üçün milli hüquqla beynəlxalq hüququn uzlaşdırılması zəruridir; 3) müdafiə prosesində əsas diqqət beynəlxalq hüquq normalarının milli hüquqi sistemdə realizəsinə yönəldilməlidir [7, 58-73].

Müdafiənin vahidliyi iki mühüm prinsipə əsaslanır. Birincisi, beynəlxalq hüququn üstünlüyünün tanınmasıdır. Bu, beynəlxalq hüquqa hörmət və *pacta sunt servanda* prinsiplərindən irəli gəlir. Konstitusiya bütövlükdə beynəlxalq hüquq normalarına hörmət prinsipi üzərində qurulmuşdur [3, 294]. Beynəlxalq hüququn üstünlüyünün tanınması, həm normayaradıcılığı (maddi-hüquqi mənada implementasiya), həm də tətbiqetmə prosesi (prosesual-hüquqi mənada implementasiya) üçün əhəmiyyətlidir. “Normativ hüquqi aktlar haqqında” 2010-cu il tarixli Konstitusiya Qanunu [10], normayaradıcılığının əsas prinsipi olaraq (m.8.0.3) beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsip və normalarının üstünlüyünün tanınmasını və milli qanunvericiliyin onlara uyğunluğunun təmin edilməsini müəyyən edir (m.22). Prosesual-hüquqi müstəvidə, Konstitusiyanın 12.II-ci maddəsinə əsasən, “məhkəmə “beynəlxalq hüquqa hörmətli yanaşma” prinsipini rəhbər tutaraq, müvafiq milli hüquq normasını elə təfsir etməlidir ki, onu beynəlxalq hüquq norması ilə uzlaşdırmaq mümkün olsun” [1, 48-49]. Konstitusiya ilə yalnız AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin qanunvericilik sisteminə daxil edilməsi, heç də Konstitusiyanın beynəlxalq müqavilədən kənar hüquq normalarına münasibət bildirmədiyi anlamına gəlmir. Yaxud sonuncu beynəlxalq hüquq normalarına istinad edilməsi və ya onların inkorporasiya yolu ilə AR-in qanunvericilik sistemə daxil edilməsini istisna etmir. Belə ki, Konstitusiyanın 69.II-ci maddəsindəki “beynəlxalq hüquq normalarına uyğun”, 70-ci maddədəki “hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq normalarına uyğun”, 71.III maddəsindəki “AR-in beynəlxalq öhdəliklərini nəzərə almaq şərti ilə” və s. müddəalar qeyd etdiklərimizi təsdiq edir. Əlbəttə, bu müddəalar müəyyən mənada bəyanat xarakterli görsənə bilər. Amma onlara istinad edilməsi, “Müqavilələr hüququ haqqında” 1969-cu il Vyana Konvensiyasının [11] (AR 2017-ci ildən iştirak edir) 43-cü maddəsində təsbit olunan “müqavilənin etibarsızlığı, ləğv edilməsi və ya denonsasiyası, tərəflərdən birinin müqavilədən çıxması və ya onun qüvvəsinin dayandırılması hər hansı dövlətin bu müqavilədə əks olunan və həmin müqavilədən asılı olmayaraq beynəlxalq hüquq əsasında tənzimlənən hər hansı öhdəliyinin yerinə yetirilməsi üzrə vəzifəsinə heç bir qaydada xələl gətirmir” müddəası kontekstində, heç də qeyri-real deyildir. Bununla yanaşı, Konstitusiyanın qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ hüquqi aktların ziddiyyət halında hüquqi qüvvəsinin müəyyən edilməsində, beynəlxalq aktlar içərisində yalnız AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə istinad etməsi danılmazdır. Beynəlxalq hüquqa üstünlük verilməsi prinsipi, ziddiyyət halında beynəlxalq hüquq normalarına üstünlük verilməsini şərtləndirir. Lakin bu məsələdə Konstitusiyanın 151-ci maddəsi ilə 12.II-ci maddəsinin müddəaları ziddiyyət təşkil edir. Əvvəla, hər iki maddədə AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən bəhs olunsa da, 12-ci maddədən fərqli olaraq 151-ci maddədə yalnız dövlətlərarası beynəlxalq müqavilələrə istinad olunur. İkincisi, Konstitusiyanın 12-ci maddəsindən fərqli olaraq 151-ci maddə, beynəlxalq müqavilənin yalnız ziddiyyət halında, *contra legem* (qanunun ziddinə olaraq) formada tətbiq oluna bilməsini müəyyən edir. Üçüncüsü, 151-ci maddə müəyyən edir ki, ziddiyyət halında beynəlxalq müqaviləyə üstünlük verilməsi, Konstitusiya və referendumla qəbul olunan aktlara münasibətdə tətbiq edilmir. Yəni sonuncular beynəlxalq müqaviləyə nisbətdə daha üstün hüquqi qüvvəyə malikdir. Eyni zamanda AR Konstitusiya Məhkəməsinin AR-in qüvvəyə minməmiş dövlətlərarası müqavilələrinin Konstitusiyaya, hökumətlərarası müqavilələrin isə Konstitusiya və qanunlara uyğunluğunu həll etməsi ilə bağlı Konstitusiyanın 130-cu maddəsi (b.6) də Konstitusiyanın üstün hüquqi qüvvəyə malik

olmasını təsdiqləyir. Bundan fərqli olaraq 12.II-ci maddə Konstitusiyada sadalanan insan hüquq və azadlıqlarının AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilməsini nəzərdə tutur. Eyni zamanda 155-ci maddə insan hüquq və azadlıqlarının ləğvi və ya AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulduğundan daha artıq dərəcədə məhdudlaşdırılması haqqında təkliflərin referendumla çıxarılmasını qadağan edir. Konstitusiya müddəaları arasındakı qeyd olunan ziddiyyətin xüsusi qanun ümumi qanunu üstələyir prinsipinə müvafiq olaraq həll edilməsi fikri ilə razılaşmaq olar. Burada Konstitusiyanın 151-ci maddəsi ümumi, 12-ci maddənin müddəası isə xüsusi müddəanı ehtiva edir [6, 179].

Müdafiənin vahidliyinin təmin edilməsinin ikinci prinsipi, AR hüququnun ümumi qaydasının pozullmasının yol verilməz olmasıdır. Ümumi qayda (ordre public) hüquq sisteminin özülünü, əxlaqın əsaslarını, cəmiyyət və dövlətin başlıca maraqlarını ifadə edir. “Beynəlxalq xüsusi hüquq haqqında” 2000-ci il Qanununun [8] 4-cü maddəsinə əsasən, Konstitusiya və referendumla qəbul edilən aktlar AR hüququnun ümumi qaydasını təşkil edir. Konstitusiyanın AR qanunvericilik sisteminin əsasında durması və AR-də ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olması (Konstitusiya, m.147), hər hansı normativ aktın və ya tətbiq aktının ona zidd ola bilməməsini və AR ərazisində tətbiq edilə bilməməsini şərtləndirir. Yəni tətbiq ediləcək hər hansı normativ aktın, o cümlədən beynəlxalq aktın (ilkin olaraq müqavilənin) və xarici hüquq normasının tətbiqinin nəticəsi, Konstitusiya və referendumla qəbul edilən aktlara zidd olarsa, o halda onlar tətbiq oluna bilməz. Bu kontekstdə Konstitusiyanın 151-ci maddəsində qeyd olunan “AR-in Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla” ifadəsi AR hüququnun ümumi qaydasını ehtiva edir. Qeyd olunan prinsipə müvafiq olaraq, insan hüquqları sahəsindəki beynəlxalq müqavilələr xüsusi qanun qismində tətbiqdə üstünlük təşkil etsə də, Konstitusiya və referendumla qəbul edilən aktlara zidd olan nəticələr doğura bilməz.

Deməli, AR-də insan hüquqlarının səmərəli müdafiəsi, Konstitusiya ilə müəyyən olunan milli hüquqi sistemin beynəlxalq hüquqla uzlaşması ilə təmin edilə bilər. Müdafiənin vahidliyini şərtləndirən bu uzlaşma, AR hüququnun ümumi qaydasına (ordre public) xələl gəlməməsi şərtilə, beynəlxalq hüquq normalarının üstünlüyünün qəbul edilməsi ilə mümkündür.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abdullayev F.S. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin hüquqi mövqeləri. Bakı, 2013, 664 s.
2. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslik. Yeni işlən. və əlav. ed. ikinci nəşr. Bakı, 2019, 352 s.
3. Əliyev Ə.İ. Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin statusunun beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi: nəzəriyyə və praktika. Bakı, 2007, 600 s.
4. Məlikova M.F. Hüquq nəzəriyyəsi. Dərslik. Yen. işl. və əlav. ed. III nəşr. Bakı, 2019, 448 s.
5. Гусейнов Л.Г. Конституция Азербайджанской Республики, права человека и международное право // *Бeynəlxalq hüquq jurnalı*, 1998, № 1, с.16-46
6. Гусейнов Л.Г. Азербайджан: конституционная основа имплементации международных норм о правах человека // *Журнал российского права*, 1998, № 10/11, с.177-186
7. Гусейнов Т.И. Экологическая безопасность Азербайджанской Республики: международно-правовые и внутригосударственные аспекты / Диссертация док. юрид. наук. Баку. 2018, 431 с.
8. <http://e-qanun.az/framework/509>

9. <http://www.e-qanun.az/framework/897>
10. <http://www.e-qanun.az/framework/21300>
11. http://e-qanun.az/alpdata/framework/data/36/f_36996.htm

X Ü L A S Ə

Məqalədə AR Konstitusiyası insan hüquqlarının müdafiəsində milli və beynəlxalq hüququn uzlaşdırılmasının hüquqi əsası qismində təhlil edilir. Qeyd olunur ki, AR Konstitusiyası; insan hüquqlarının müdafiəsinin vahidliyi prinsipindən çıxış etməklə yeni yanaşmanı ehtiva edir. Müdafiənin vahidliyi müvafiq olaraq milli və beynəlxalq hüququn uzlaşdırılmasını şərtləndirir. Uzlaşdırma isə AR hüququnun ümumi qaydasının pozulmaması şərtlə beynəlxalq hüququn üstünlüyünün tanınması ilə təmin olunur.

Ализаде Мамедов
Доцент кафедры Международного частного
права и европейского права БГУ, д.ф.п.п.

Конституция Азербайджанской Республики как правовая основа согласования в национальной и международной защите прав человека

Р Е З Ю М Е

В статье анализируется Конституция АР, как правовая основа согласования национального и международного права в защите прав человека. Отмечается, что Конституция АР содержит новый подход, исходящий из принципа единообразия защиты прав человека. Единообразие защиты обуславливает согласование национального и международного права. Согласование же обеспечивается признанием верховенства международного права при условии, что оно не нарушает публичного порядка права АР.

Alizada Mammadov
Associate Professor of the Department
Private International Law and
European Law BSU, PhD on Law

Constitution of the Republic of Azerbaijan human rights as a legal basis for reconciliation in national and international protection

S U M M A R Y

The article analyzes the Constitution of the Republic of Azerbaijan as the legal basis for the reconciliation of national and international law in the protection of human rights. It is noted that the Constitution of the Republic of Azerbaijan includes a new approach based on the principle of unity of human rights protection. The unity of protection stipulates the reconciliation of national and international law accordingly. Reconciliation is provided for recognition of the violation of international law, provided that the ordre public of law of the Republic of Azerbaijan.

Emin DADAŞOV

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun
böyük elmi işçisi, h.ü.f.d.

QEYRİ-YAŞAYIŞ SAHƏSİ DAŞINMAZ ƏMLAKIN OBYEKTİ KİMİ

Açar sözlər: Hüquq, məcəllə, maddə, əmlak, respublika

Ключевые слова: Право, кодекс, статья, имущество, республика

Keywords: Law, code, article, property, republic

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq olaraq qeyri-yaşayış sahəsi daşınmaz əmlak hesab edilir. AR Mülki Məcəlləsinin 135.4-cü maddəsinə əsasən, "əşyalar daşınmaz və daşınar ola bilər. Torpaq sahələri, yer təkli sahələri, ayrıca su obyektləri, meşələr, çoxillik əkmələr, binalar, qurğular və torpaqla möhkəm bağlı olan (ondan ayrılı bilməyən) digər əşyalar, yəni təyinatına tənəsübsüz zərər vurulmadan yerinin dəyişdirilməsi mümkün olmayan obyektlər daşınmaz əşyalardır. Torpaq sahəsi və torpaqla möhkəm bağlı olan (ondan ayrılı bilməyən) əşya vahid daşınmaz əşyadır və vahid mülkiyyət obyektidir" [3].

Göründüyü kimi, Mülki Məcəllənin 135.4-cü maddəsində daşınmaz əşya anlayışının tərfi verilmişdir. Bu maddədə təbii xüsusiyyətlərinə görə digər əşyalara münasibətdə daşınmaz əşyaların siyahısı verilir və əşyanın konkret vəziyyətdə daşınar və ya daşınmaz olmasını müəyyən etməyə imkan verən meyarlar göstərilir. Həmçinin qeyd olunur ki, daşınmaz əşyanı xarakterizə edən xüsusiyyətlər onun təbiət obyektı olan torpaqla möhkəm bağlılığı və təyinatına tənəsübsüz zərər vurulmadan yerinin dəyişdirilməsinin mümkün-süzlüyüdür.

"Elm və texnikanın müasir inkişafı torpaq sahələri və yer təkli üzərində yerləşən obyektlər (körpülər, yaşayış və qeyri yaşayış binaları və s.) istisna olmaqla, istənilən hər bir obyektin bir yerdən digər hər hansı bir yerə daşımağa imkan verir. Lakin, daşındıqdan sonra da həmin obyektlər o halda daşınmaz əşya kimi tövsif edilə bilər ki, bu zaman onların torpaqla fiziki və hüquqi bağlılığı bərpa edilmiş və saxlanılmış olsun" [1, s.15].

Daşınmaz əmlak kimi tək-tək əkmələr deyil, külli şəkildə olan əkmələr, məsələn, parklar, meyvə bağları və s. qorunur. Hər cür qurğu deyil, o qurğular daşınmaz əmlak hesab edilir ki, onların sökülüb yerinin dəyişdirilməsi mövcudluğunun itirilməsinə səbəb olur.

11 avqust 2004-cü il tarixdən qüvvəyə minmiş "Daşınmaz əmlakın dövlət reyestri haqqında" 29 iyun 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun 1.0.1-ci maddəsində daşınmaz əmlaka daha geniş tərif verilirdi: "Daşınmaz əmlak – üzərində hüquqlar dövlət qeydiyyatına alınmalı olan torpaq sahələri, yer təkli sahələri, ayrıca su obyektləri (sututarlar) və torpaqla möhkəm bağlı olub təyinatına tənəsübsüz (hədsiz) zərər vurulmadan yerinin dəyişdirilməsi mümkün olmayan bütün əşyalar, o cümlədən binalar, qurğular, yaşayış və qeyri-yaşayış sahələri, fərdi yaşayış və bağ evləri, meşələr və çoxillik əkmələr, əmlak kompleksi kimi müəssisələrdir" [5]. Amma 20 noyabr 2020-ci il tarixdə qeyd olunan Qanunun 1.0.1-ci maddəsi dəyişdirilərək aşağıdakı redaksiyada verilmişdir:

"Daşınmaz əmlak – üzərində hüquqlar dövlət qeydiyyatına alınmalı olan torpaq sahələri, binalar, qurğular və torpaqla möhkəm bağlı olan (ondan ayrılı bilməyən) digər əşyalar, yəni təyinatına tənəsübsüz zərər vurulmadan yerinin dəyişdirilməsi mümkün olmayan obyektlərdir" [2].

Daşınmaz əmlaka verilən yeni tərifdə yer tək sahələrinin, ayrıca su obyektlərinin (sututlar) yaşayış və qeyri-yaşayış sahələrinin, fərdi yaşayış və bağ evlərinin, meşələrin və çoxillik əkmələrin, habelə əmlak kompleksinin adı daşınmaz əmlak kateqoriyası kimi sadalanmır. Baxmayaraq ki, onlar da daşınmaz əmlak kateqoriyasına aiddir. Fikrimizcə, qeyd olunan əşyaların torpaqla möhkəm bağlı olmasını (ondan ayrılı bilməməsini), yəni təyinatına tənəsübsüz zərər vurulmadan yerinin dəyişdirilməsinin mümkünsüzlüyünü nəzərə alan qanunverici onların adını xüsusi vurğulamağa ehtiyac görməmişdir. Bununla belə, hesab edirik ki, daşınmaz əmlak kateqoriyasına aid bütün əmlakların Mülki Məcəllədə konkret olaraq sadalanması məqsədəuyğun olardı. Bu fikirləri rəhbər tutaraq təklif edirik ki, Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 135.4-cü maddəsi dəyişdirilərək aşağıdakı redaksiyada verilsin: "Əşyalar daşınmaz və daşınar ola bilər. Torpaq sahələri, yer tək sahələri, ayrıca su obyektləri, meşələr, çoxillik əkmələr, binalar, yaşayış və qeyri-yaşayış sahələri, qurğular və torpaqla möhkəm bağlı olan digər əşyalar, yəni təyinatına tənəsübsüz zərər vurulmadan yerinin dəyişdirilməsi mümkün olmayan obyektlər daşınmaz əşyalardır".

Əşyaların daşınar və daşınmaz olaraq bölgüsü haqqında V.N.Yakovlev qeyd edir ki, əşyaların xüsusi hüquqi rejimi ilə əlaqədar daşınar və daşınmaz olaraq bölgüsü hələ qədim Roma hüququnda öz əksini tapmışdı. Əvvəlki döyərini və yararlığını saxlamaqla məkan daxilində yerinin dəyişdirilməsi mümkün olan əşyalar daşınar əşyalara (ev heyvanları, qullar və s.), məkan daxilində təyinatına tənəsübsüz zərər vurulmadan yerinin dəyişdirilməsi mümkün olmayan əşyalar (torpaq sahələri, tikililər, ağaclar və s.) daşınmaz əşyalara aid edilirdi. Qədim Romada daşınmaz əmlak üçün əldə etmə müddəti on il müəyyən edilmişdi [8, s. 152].

D.İ.Meyer daşınmaz əmlakın fərqləndirici əlamətini bu cür səciyyələndirirdi: "Daşınmaz əmlak ona görə qiymətlidir ki, vətəndaşlar daim onun gələcək nəsillər üçün saxlanması və bir nəsildən digər nəsillə ötürülməsi haqqında düşünürlər" [6, s. 143].

Bildirməyi zəruri hesab edirik ki, daşınmaz əmlaka, o cümlədən onun obyektlərindən biri olan qeyri-yaşayış sahəsinə hüququn əmələ gəlməsi anının düzgün müəyyən edilməsi olduqca vacibdir. Bu məsələ ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin sorğusu əsasında "Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 178.8-ci maddəsinin şərh edilməsinə dair" Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun 25 oktyabr 2010-cu il tarixli Qərarı maraq kəsb edir. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin sorğusunda qeyd olunurdu ki, daşınmaz əmlaka hüququn əmələ gəlməsi anını müəyyən edən Mülki Məcəllənin 139 və 146-cı maddələri ilə yanaşı, həmin Məcəllənin 178.8-ci maddəsində mənzil, bağ, qaraj və ya başqa kooperativ üzvünün, kooperativin ona verdiyi mənzil, bağ, qaraj və ya ayrı qurğu üzərində mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinin xüsusi qaydası müəyyən edilmişdir. Həmin maddədə mənzil, bağ, qaraj və ya başqa kooperativlər tərəfindən verilən mənzil, bağ, qaraj və ya ayrı qurğu üzərində mülkiyyət hüquqlarının əmələ gəlməsi anı göstərilən obyektlərin dövlət reyestrində qeydə alındığı vaxtla deyil, kooperativ üzvlərinin pay haqqını tam ödəməsi faktı ilə əlaqələndirilmişdir. Sorguverənin fikrincə, Mülki Məcəllənin 178.8-ci maddəsinin tətbiq edilməsi məhkəmə, notariat və digər müvafiq orqanların işində ciddi çətinlik törətməklə, vahid təcrübənin formalaşmasına maneələr yaradır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin Plenumu 25 oktyabr 2010-cu il tarixli Qərarında haqlı olaraq göstərmişdir ki, mülkiyyət hüququnun yaranması məsələsinə yanaşmalar müxtəlifdir. Belə ki, ümumi (ingilis-sakson) hüquq sistemi ilə qitə (roman-alman) hüquq sisteminə aid olan dövlətlərin qanunvericiliyində fərqli qaydalar mövcuddur.

Ümumi hüquq sistemi dövlətlərində bir qayda olaraq daşınmaz əmlak üzərində mülkiyyət hüququnun və digər hüquqların əmələ gəlməsi, başqasına keçməsi və xitamı, habelə bu hüquqların məhdudlaşdırılması dövlət qeydiyyatına alınır.

Qitə hüquq sistemi dövlətlərində, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında daşınmaz əmlaka mülkiyyət və digər hüquqların, onların əmələ gəlməsi, başqasına keçməsi və xitamı, habelə bu hüquqların məhdudlaşdırılması dövlət qeydiyyatına alınması ilə müəyyən olunur. Mülki Məcəllənin 139.1-ci maddəsinə əsasən daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququ və digər hüquqlar, bu hüquqların məhdudlaşdırılması, əmələ gəlməsi, başqasına keçməsi və xitamı dövlət qeydiyyatına alınmalıdır.

Bununla yanaşı qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyində əqd əsasında əldə edilən daşınmaz əmlaka sahiblik, istifadə və sərəncam hüquqlarının yaranması anları fərqli müəyyən edilmişdir. Belə ki, Mülki Məcəllənin 146.1-ci maddəsinə əsasən daşınmaz əmlaka sahiblik və istifadə hüququ onun barəsində əqdin notariat qaydasında təsdiq edildiyi andan əmələ gəlir. Sərəncam vermək hüququ isə Mülki Məcəllənin 146.2-ci maddəsinə görə dövlət reyestrində qeydiyyata alındıqdan sonra yaranır.

Mülki qanunvericiliyin daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququnun əldə edilməsini tənzimləyən müddəalarına əsasən daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququ onun verilməsinin daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alındığı andan əldə edənə keçir. Yeni yaranmış daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququ isə həmin əmlakın daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alındığı andan əmələ gəlir (Mülki Məcəllənin 178.1 və 178.2-ci maddələri).

Lakin Mülki Məcəllənin 178.8-ci maddəsinə əsasən mənzil, bağ, qaraj və ya başqa kooperativin üzvü, pay yığımına hüququ olan digər şəxslər kooperativin verdiyi mənzil, bağ, qaraj və ya ayrı qurğu üçün pay haqqını tam verdikdə, həmin əmlaka mülkiyyət hüququ əldə edirlər. Normanın məzmunundan görüldüyü kimi mülki qanunvericiliyin digər maddələrindən fərqli olaraq bu maddədə kooperativ üzvünün əmlak üzərində mülkiyyət hüququnun yaranması əmlakın daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alındığı anla deyil, pay haqqının tam ödənilməsi ilə əlaqələndirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində təsbit edilmiş mülkiyyət hüququnun təminatı mexanizmi məhz daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydiyyat əsasında həyata keçirilir. Daşınmaz əmlaka aid olan məlumatların vahid dövlət reyestrində qeydiyyatı həm dövlət, həm də mülkiyyətçilərin mənafeələrinin qorunması baxımından vacibdir. Daşınmaz əmlakın dövlət qeydiyyatının nəticəsində şəxsin qanuni əsaslarla əldə etdiyi müvafiq daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququnun tanınması bu hüququn pozulmasının və mübahisə edilməsinin qarşısını alır. Daşınmaz əmlakın dövlət qeydiyyatı əmlaka dair mülkiyyət hüququnu təsdiqləyən sənədlərin həqiqiliyinə və əsaslılığına təminat kimi qiymətləndirilir. Dövlət orqanlarının bu istiqamətdəki fəaliyyətinin əsas məqsədlərindən biri isə hər kəsin hüquq və qanuni mənafeələrinin qorunmasıdır. Bu baxımdan qeyd olunan sahədə dövlət orqanlarına həvalə edilmiş səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi nəticəsində hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxsin hüquqlarının, o cümlədən mülkiyyət hüquqlarının tam həcmdə reallaşdırılmasının əsassız olaraq məhdudlaşdırılmasının yolverilməzliyi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Kooperativ üzvlərinin mülkiyyət hüququ ilə əlaqədar qeyd edilməlidir ki, pay haqqının tam ödənilməsinə qədər kooperativin və onun üzvü arasında yaranan hüquq münasibətləri

öhdəlik xarakterlidir. Bu öhdəliyin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, kooperativin üzvü yaşayış və ya qeyri-yaşayış sahəsinə mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinə əsas verən pay haqqının tam ödənilməsi vəzifəsini, kooperativ isə həmin sahənin müəyyən olunmuş müddətdə kooperativ üzvünə təhvil verilməsi vəzifəsini daşıyır. Beləliklə, kooperativin üzvü tərəfindən kooperativə pay haqqının tam ödənilməsi onun dövlət qeydiyyatını həyata keçirən orqandan həmin əmlakın sahibi kimi mülkiyyət hüquqlarının, yəni sahiblik, istifadə və sərəncam hüquqlarının dövlət qeydiyyatına alınmasını tələb etmək hüququ yaradır.

Yuxarıda göstərilənlərə əsasən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumu belə qənaətə gəlmişdir ki, Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 178.8-ci maddəsi həmin Məcəllənin 146.1-ci, 146.2-ci, 178.1-ci və 178.2-ci maddələrinin və Mənzil Məcəlləsinin 113-cü maddəsinin müddəalarına uyğun olaraq tətbiq edilməlidir. Kooperativin üzvü və pay yığımına hüququ olan digər şəxslər kooperativin verdiyi mənzil, bağ, qaraj və ya ayrı qurğu üçün pay haqqını tam verdikdə həmin əmlaka sahiblik və istifadə etmək hüququnu, daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alındıqdan sonra isə sərəncam vermək hüququnu əldə edirlər [4].

Qeyri-yaşayış sahəsi üzərində hüquqların əmələ gəlməsinin, başqasına keçməsinin, məhdudlaşdırılmasının (yüklülyünün) və xitam verilməsinin dövlət qeydiyyatı üçün aşağıdakılar əsas hesab olunur:

- qanunla müəyyən edilmiş qaydada icra hakimiyyəti və bələdiyyə orqanları tərəfindən müvafiq olaraq dövlətə və ya bələdiyyələrə məxsus olan qeyri-yaşayış sahəsinin özgəninkiləşdirilməsinə, icarəsinə, istifadəsinə, ipoteka qoyulmasına dair qəbul olunmuş aktlar;

- qanunla müəyyən edilmiş qaydada ixtisaslaşdırılmış təşkilatlar tərəfindən keçirilən açıq hərracın nəticələrinə dair yekun protokol;

- qeyri-yaşayış sahəsi barəsində notariat qaydasında təsdiq edilmiş müqavilələr (alqı-satqı, bağışlama, dəyişdirmə, renta) vərəsəlik hüququ haqqında, ər-arvadın ümumi əmlakındakı paya mülkiyyət hüququ haqqında, qeyri-yaşayış sahələrinin açıq hərracdan əldə olunmasına dair şəhadətnamələr;

- qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə aktları;

- 2006-cı il iyulun 6-dək Azərbaycan Respublikasının Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsi, Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsi, Bakı Şəhər İcra Hakimiyyəti və digər müvafiq icra hakimiyyəti orqanları, habelə daşınmaz əmlaka hüquqların qeydiyyatını aparmış başqa dövlət orqanları tərəfindən verilmiş qeyri-yaşayış sahəsi üzərində hüquqları təsdiq edən aktlar, şəhadətnamələr və qeydiyyat vəsiqələri;

- mənzil-tikinti kooperativi binasında qeyri-yaşayış sahəsinin verilməsi barədə mənzil-tikinti kooperativi üzvlərinin ümumi yığıncağının qərarı (qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş pay haqqı tam ödənildikdə);

- Azərbaycan Respublikasının Şəhərsalma və Tikinti Məcəlləsi qüvvəyə minənədək (2013-cü il yanvarın 1-dək) inşa edilmiş qeyri-yaşayış sahələrinə dair:

- torpaq sahəsi üzərində mülkiyyət, icarə və ya istifadə hüququnu təsdiq edən sənəd, yerli icra hakimiyyəti orqanı ilə razılaşdırılmış layihə, yerli icra hakimiyyəti orqanının qeyri-yaşayış sahəsinin inşa edilməsinə icazə barədə qərarı, istismara qəbul aktı;

- Azərbaycan Respublikasının Şəhərsalma və Tikinti Məcəlləsi qüvvəyə mindikdən (2013-cü il yanvarın 1-dən) sonra inşa edilən qeyri-yaşayış sahələrinə dair:

- tikintisinə icazə tələb olunan qeyri-yaşayış sahələri üçün – torpaq sahəsi üzərində mülkiyyət, icarə və ya istifadə hüququnu təsdiq edən sənəd, tikintiyə icazə verilməsi barədə

qərar, tikinti layihəsinin memarlıq-planlaşdırma bölməsi, qeyri-yaşayış sahəsinin istismarına icazə;

• 2006-cı il iyulun 6-dan 2009-cu il iyunun 24-dək Azərbaycan Respublikasının Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsi tərəfindən qeyri-yaşayış sahəsinə dair verilmiş şəhadətnamələr.

Göstərmək istərdik ki, məkana görə qeyri-yaşayış sahələrin xüsusi vasitələrdən istifadə edilmədən yerləşdiyi yerin müəyyənləşdirilməsini və onların fərdiləşdirilməsini təmin edən məlumat bazası olan ünvan reyestri aparılır. Qeyri-yaşayış sahələrinin xüsusi vasitələrdən istifadə edilmədən yerləşdiyi yerin müəyyənləşdirilməsinə imkan verən ünvan verilir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktlarında qeyri-yaşayış sahəsinin leqal anlayışı öz əksini tapmamışdır. Amma mənzil-kommunal sahəsi üzrə terminlərə həsr olunmuş lüğətdə qeyri-yaşayış sahəsinə bu cür tərif verilir: "Qeyri-yaşayış sahəsi – Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə uyğun olaraq daşınmaz əmlak hesab edilən və yaşamaq üçün nəzərdə tutulmayan sahədir".

M.P.Rubanovanın fikrincə, qeyri-yaşayış sahəsi dedikdə, həm müstəqil qeyri-yaşayış sahəsi, həm də xidməti qeyri-yaşayış sahəsi nəzərdə tutulur. Tədqiqatçı müstəqil və xidməti qeyri-yaşayış sahəsinə aşağıdakı kimi tərif verir: "Müstəqil qeyri-yaşayış sahəsi – bu, insanların yaşaması üçün nəzərdə tutulmayan, binanın təcrid olunmuş hissəsini təşkil edən, hüququn müstəqil obyektini olan daşınmaz əmlakdır.

Xidməti qeyri-yaşayış sahəsi – bu, konstruktiv elementləri ilə binanın digər hissələrindən təcrid olunmuş, binanın istismarı üçün nəzərdə tutulan binanın tərkib hissəsidir" [7, s. 7-8]. Fikrimizcə, qeyri-yaşayış sahəsinə aşağıdakı kimi anlayış vermək olar. Qeyri-yaşayış sahəsi dedikdə, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə uyğun olaraq daşınmaz əmlak hesab edilən, vətəndaşların yaşaması üçün nəzərdə tutulmayan və müəyyən edilmiş texniki norma və qaydalara, qanunvericiliyin digər tələblərinə cavab verən ayrıca sahə başa düşülür. Hesab edirik ki, qanunvericilik aktında qeyri-yaşayış sahəsinin tərifinin öz əksini tapması məqsədlə, Azərbaycan Respublikası Mənzil Məcəlləsinin 10.0.18-ci maddəsinin dəyişdirilərək aşağıdakı redaksiyada verilməsi məqsədmüvafiq olardı: "Müəyyən edilmiş qaydada yaşayış sahələrinin qeyri-yaşayış (Qeyri-yaşayış sahəsi – Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə uyğun olaraq daşınmaz əmlak hesab edilən, vətəndaşların yaşaması üçün nəzərdə tutulmayan və müəyyən edilmiş texniki norma və qaydalara, qanunvericiliyin digər tələblərinə cavab verən ayrıca sahə) və qeyri-yaşayış sahələrinin yaşayış sahələrinə keçirilməsi barədə qərar qəbul etmək".

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasında Daşınmaz əmlak. Monitoring üzrə hesabat. Bakı: ATƏT, 2008, 108 s.

2. Azərbaycan Respublikasının Meşə Məcəlləsində, Azərbaycan Respublikasının Torpaq Məcəlləsində, Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində, "Torpaq islahatı haqqında", "Torpaq bazarı haqqında", "Bələdiyyə torpaqlarının idarə edilməsi haqqında", "Dövlət rüsumu haqqında", "Daşınmaz əmlakın dövlət reyestri haqqında" və "Torpaqların dövlət ehtiyacları üçün alınması haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunlarında dəyişiklik edilməsi barədə 20 noyabr 2020-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, "Azərbaycan" qəzeti, 26 dekabr 2020-ci il, № 273

3. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. <http://e-qanun.az/framework/46944>

4. "Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 178.8-ci maddəsinin şərh edilməsinə dair" Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun 25 oktyabr 2010-cü il tarixli Qərarı. <http://www.e-qanun.az/framework/20512>

5. "Daşınmaz əmlakın dövlət reyestri haqqında" 29 iyun 2004-cü il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <http://e-qanun.az/framework/5456>

6. Мейер Д.И. Русское гражданское право: В 2-х ч. Часть 1. М.: Статут (в серии "Классика российской цивилистики"), 1997, 290 с.

7. Рубанова М.П. Правовой режим нежилых помещений и проблемы их участия в коммерческом обороте: Автореф. дисс. ... канд. юр. наук. Санкт-Петербург, 2008, 25 с.

8. Яковлев В.Н. Древнеримское частное право и современное российское гражданское право. М.: Волтерс Клувер, 2010, 960 с.

Эмин Дадашов

**Старший научный сотрудник Института
Права и Прав Человека Национальной Академии Наук, д.ф.п.п.**

Нежилое помещение как объект недвижимости

Р Е З Ю М Е

В статье отмечается, что при определении понятия "нежилое помещение", важно установить, в каком значении оно употребляется. В широком смысле нежилое помещение представляет собой материально-физический объект, обладающий определенным рядом характеристик и свойств.

Emin Dadashov

**Senior researcher at the Institute of Law and Human
Rights of the Azerbaijan National Academy of Sciences, Ph.D in law**

Non-residential premises as a real estate object

S U M M A R Y

The article notes that when defining the concept of "non-residential premises", it is important to determine in what meaning it is used. In a broad sense, a non-residential premises is a material-physical object that has a certain number of characteristics and properties.

Альви КАСУМОВ

Заведующий кафедрой трудового и экологического права юридического факультета Бакинского государственного университета, д.н.п.п., профессор

Лала АЛЕСКЕРОВА

доцент кафедры Трудового и экологического права Бакинского государственного университета, д.ф.п.п.

ОБ УВОЛЬНЕНИИ РАБОТНИКА ПО ПРИЧИНЕ НАРУШЕНИЯ ТРУДОВОЙ ДИСЦИПЛИНЫ

Ключевые слова: работник, увольнение, труд, дисциплина, трудовая дисциплина, нарушение, прекращение, трудовой договор

Açar sözlər: işçi, işdənçıxarma, əmək, intizam, əməkintizamı, pozuntu, xitam, əmək müqaviləsi

Keywords: employee, dismissal, labor, discipline, violation, termination, employment contract

Вопросы прекращения трудового договора регулируются главой 10 Трудового Кодекса Азербайджанской Республики (далее: ТК АР) «Основания и порядок расторжения трудового договора».

Статья 70 ТК АР более конкретно и точно формулирует основания расторжения трудового договора по инициативе работодателя, где говорится, что трудовой договор может быть расторгнут работодателем по следующим основаниям:

- а) при ликвидации предприятия;
- б) при сокращении численности или штатов работников;
- в) в случае принятия компетентным органом соответствующего решения о несоответствии работника занимаемой должности вследствие недостаточного профессионального уровня, квалификации (профессии);
- г) при невыполнении работником своей трудовой функции или обязательств по трудовому договору, либо при грубом нарушении трудовых обязанностей в случаях, перечисленных в статье 72 ТК АР;
- д) если работник не оправдал себя в течение испытательного срока;
- е) при достижении работником финансируемого из государственного бюджета учреждения предельного возрастного ценза (5, с.72).

Среди оснований прекращения трудового договора по инициативе работодателя, перечисленных в ст. 70 ТК АР, имеются основания, связанные с виновными действиями работника. В нашем законодательстве это основание закреплено в п. «г» ст. 70 ТК АР, согласно которой работодатель имеет право на расторжение трудового договора при невыполнении работником своей трудовой функции или обязательств по трудовому договору, либо при грубом нарушении трудовых обязанностей в случаях, перечисленных в ст. 72 ТК АР.

Расторжение трудового договора по основанию, предусмотренному в п. «з» ст. 70 ТК АР допускается при невыполнении работником своей трудовой функции или обязательств по трудовому договору, либо при грубом нарушении трудовых обязанностей в случаях, перечисленных в статье 72 настоящего Кодекса.

Работодателям запрещено прекращение трудового договора в период временной нетрудоспособности работника. К сожалению, нередко работодатель не выясняет, трудоспособен ли работник на день расторжения трудового договора? Кроме того, бывают случаи, когда работник по каким-либо определенным причинам недобросовестно скрывает от работодателя факт своей нетрудоспособности. По этой причине работодатель на день расторжения трудового договора по собственной инициативе обязан выяснить действительное состояние здоровья работника. Работник же в свою очередь должен сообщить о своем состоянии здоровья работодателю. Работник обязан выполнять трудовую функцию или обязательства, предусмотренные трудовым договором. Невыполнение этой обязанности несет негативные последствия для работника и может завершиться расторжением трудового договора с работником. Работодатель не может привлекать к ответственности за те деяния, которые не входят в обязанности работника.

Л.С.Таль отмечал, что согласно науке трудового права руководство вообще не может требовать от работника повиновения. Оцениваться должны только те действия, которые выходят за границу правил внутреннего распорядка. А меры воздействия, применяемые по отношению к работнику не должны затрагивать его имущество и личность (4, с.24).

Изучение судебной практики показывает, что при нарушении требований, предусмотренных во второй части ст.71 ТК АР, трудовой договор расторгается по п. «з» ст.70 ТК АР. В таком случае в приказе об увольнении работодателя не указываются причины увольнения, трудовые функции или трудовые обязанности, которые не выполнил работник, а также нарушение нормального ритма работы, производства, трудовой и исполнительской дисциплины на соответствующем рабочем месте или нанесение в какой-либо форме урон правам и законным интересам собственника, работодателя, а также трудового коллектива (отдельных его членов) из-за невыполнения работником, умышленно или халатно, невнимательно трудовой функции, должностных обязанностей (обязательств). А это приводит к аннулированию приказа работодателя об увольнении и восстановлении работника на работе при возникновении спора по данному поводу.

Как было отмечено выше, п. «з» ст.70 ТК АР имеет два основания расторжения трудового договора: 1)при невыполнении работником своей трудовой функции или обязательств по трудовому договору, и 2) при грубом нарушении трудовых обязанностей в случаях, перечисленных в статье 72 ТК АР. Что такое грубое нарушение работником своих трудовых обязанностей.

Современное законодательство АР не дает понятия «грубого нарушения трудовых обязанностей» и ограничивается только лишь перечнем таких случаев, что не совсем является удачным. Законодатель относит к грубым нарушениям те нарушения, которые непосредственно вытекают из обязанностей, предусмотренных в ст. 10 ТК АР.

В.Н.Смирнов выделяет 4 группы нарушений в области трудовых отношений в зависимости от характера ответственности: 1) нарушения, приводящие к уголовной ответственности; 2) нарушения, приводящие к дисциплинарной ответственности; 3) нарушения, приводящие к гражданско-правовой ответственности; 4) нарушения,

приводящие к ответственности, согласно нормам трудового права (дисциплинарная ответственность и материальная ответственность) (З, с.70).

В ТК АР норма, предусматривающая расторжение трудового договора при грубом нарушении работником трудовых обязанностей, предусмотрена в п. «ф» ст. 70, а случаи, считающиеся грубым нарушением трудовых обязанностей рассматриваются в ст. 72 ТК АР.

В ч.2 ст. 71 ТК АР говорится, что «расторжение трудового договора по основанию, предусмотренному в пункте «ф» настоящего Кодекса, допускается при условии, когда из-за невыполнения работником умышленно или халатно, невнимательно трудовой функции, должностных обязанностей (обязательств) нарушен нормальный ритм работы, производства, трудовой и исполнительской дисциплины на соответствующем рабочем месте или нанесен в какой-либо форме урон правам и законным интересам собственника, работодателя, а также трудового коллектива (отдельных его членов)». Исходя из этого определения, а также определения правонарушения и случаев, перечисленных в ст. 72 ТК АР, мы можем дать понятие грубого нарушения трудовых обязанностей следующим образом: «Грубое нарушение трудовых обязанностей – это противоправное, виновное (умысел или неосторожность) действие работника, в результате которого нарушен нормальный ритм работы, производства, трудовой и исполнительской дисциплины на соответствующем рабочем месте или нанесен в какой-либо форме урон правам и законным интересам собственника, работодателя, а также трудового коллектива (отдельных его членов)». Это именно действие, так как бездействие будет рассматриваться как невыполнение трудовых обязанностей. Наличие умысла необязательно. Например, если взять «нарушение правил охраны труда». Не факт, что работник действовал с умыслом. Это противоправное действие, потому что нарушаются требования закона и правил внутреннего трудового распорядка. Другими словами, можно дать и иное определение грубого нарушения трудовых обязанностей: «Это виновное, противоправное действие работника, направленное на нарушение требований, вытекающих из обязательств, предусмотренных ТК АР и правилами внутреннего трудового распорядка». Хотя какое-то подобного рода определение данного понятия должно присутствовать в законе.

Следующие случаи считаются грубым нарушением трудовых обязанностей со стороны работника:

а) невыход на работу в течение всего дня без уважительных причин, за исключением собственной болезни, болезни или смерти близких родственников;

б) появление на работе в пьяном виде, приняв алкогольные напитки, наркотические средства и психотропные, токсические и другие вредные вещества, а также после прихода на работу, принимая эти напитки или вещества на рабочем месте, находясь в состоянии опьянения;

в) нанесение материального ущерба работодателю в результате виновных действий (бездействия);

г) в результате виновных действий (бездействия), нарушив правила охраны труда, нанесение вреда здоровью товарищей по работе или их гибель по этой причине;

д) преднамеренное распространение производственной, коммерческой или государственной тайны, либо невыполнение обязательств по сохранению этой тайны;

е) нанесение серьезного ущерба законным интересам работодателя, предприятия или собственника в результате допущенных во время трудовой деятельности грубых ошибок, правонарушений;

э) не сделав вывод из дисциплинарного взыскания, данного работодателем прежде за нарушение трудовой функции, повторное нарушение трудовой функции в течение шести месяцев;

ф) допущение непосредственно на рабочем месте в течение рабочего времени административных проступков или общественно-опасных деяний уголовного состава (5, 72).

Многие работодатели не учитывают, что данная статья состоит из двух норм, о чём свидетельствуют возникающие на практике трудовые споры. Тем самым они отмечают в приказе об увольнении или в трудовой книжке работника всю данную статью целиком. От того, что работодатели не понимают правильно данную статью, т.е. не понимают суть того, что она состоит из двух норм, поэтому и на практике возникают споры, в которых проигравшей стороной оказывается сам работодатель. Ведь работник увольняется обоснованным приказом работодателя. А работодатель неправильно обосновывает свой приказ (2, с. 384-385).

Следует иметь в виду, что наибольшее количество трудовых споров по вопросам прекращения трудового договора относятся к случаям, когда инициатором этого выступает работодатель. Трудовой договор может быть расторгнут работодателем лишь в случаях, прямо указанных в законодательстве. Каждое основание расторжения трудового договора по инициативе работодателя имеет свою специфику. Практика показывает, что, к сожалению, работодатели допускают огромное количество ошибок, связанных с процедурными моментами прекращения трудового договора, вследствие чего они проигрывают в судах дела о восстановлении на работе даже тогда, когда у них имелись достаточные основания для прекращения трудового договора с конкретным работником. В процессе рассмотрения дела о восстановлении на работе лица, трудовой договор с которым расторгнут по инициативе работодателя, всесторонней проверке подлежит вопрос о том, имело ли место данное основание, был ли работодателем соблюден установленный порядок увольнения. По общему правилу при решении споров о восстановлении на работе бремя доказывания наличия законного основания увольнения и соблюдения установленного порядка увольнения лежит на работодателе, т.к. именно он издает приказ, являющийся правообразующим юридическим актом.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Гусов К.Н., Толкунова В.Н. Трудовое право России: Учебник. М.: Проспект, 2006, 496 с.
2. Qasimov A.M. Əmək hüququ: Dərslik. Bakı: Letter Press, 2016, 840 s.
3. Смирнов В.Н. Понятие правонарушения в сфере трудовых отношений и его виды//Правоведение, 1968, №2, с. 69-75
4. Таль Л.С. Очерки промышленного права. М., 1918, 224 с.
5. Трудовой Кодекс Азербайджанской Республики. Баку: MiniNax, 2019

**Алыш Касумов
Лала Алескерова**

**ОБ УВОЛЬНЕНИИ РАБОТНИКА ПО ПРИЧИНЕ
НАРУШЕНИЯ ТРУДОВОЙ ДИСЦИПЛИНЫ**

Р Е З Ю М Е

В статье в результате исследования вопросов увольнения работника по причине нарушения трудовой дисциплины по трудовому праву Азербайджанской Республики автор, указывая пробелы в правовом регулировании делает конкретные предложения для их устранения.

**Aliş Qasimov
Lalə Ələskərova**

**ƏMƏK İNTİZAMININ POZULMASI NƏTİCƏSİNDƏ
İŞÇİSİNİN İŞDƏN ÇIXARILMASI HAQQINDA**

X Ü L A S Ə

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan əmək qanunvericiliyi əsasında əmək intizamının pozulması səbəbindən işçinin işdən çıxarılması məsələlərinin öyrənilməsi nəticəsində hüquqi tənzimləmədəki boşluqlara müəllif işarə edərək onların aradan qaldırılması üçün konkret təkliflər verir.

**Alish Gasimov
Baku State University
Faculty of Law
Head of the Department of Labor and Environmental Law
Doctor in Law, professor**

**Lala Aleskerova
Baku State University
Faculty of Law
Associate professor of the Department of Labor and Environmental Law
Ph.D. in Law**

**ABOUT THE DISMISSAL OF AN EMPLOYEE
FOR A LABOR DISCIPLINE VIOLATION**

S U M M A R Y

This article, on the basis of the current labor legislation of the Republic of Azerbaijan, examines the issue of dismissal of an employee due to violation of labor discipline.

Rafiq NƏCƏFQULİYEV

Azərbaycan Respublikası DİN-in
Polis Akademiyası DİO-nun inzibati fəaliyyəti
kafedrasının rəisi, polis polkovniki, dosent, h.ü.f.d.

YENİ REALLIQ: VİRTUAL ALƏM ANLAYIŞI VƏ ONUN BƏZİ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: *texnologiya, internet, virtual məkan, dövlət, qanun, hüquqpozma, inzibati xəta, cinayət, səlahiyyət.*

Ключевые слова: *технология, интернет, виртуальное пространство, государство, закон, правонарушение, административное правонарушение, преступление, полномочие.*

Keywords: *technology, internet, virtual space, state, law, offense, administrative offense, crime, authority.*

İnformasiya əsri olaraq XXI yüzillik dünyada, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı və bütün sahələrdə onun rolunun diqqətçəkən dərəcədə artması ilə xarakterizə olunur. Hazırda informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının, həmçinin kompyuter texnikasının imkanlarının daha da genişlənməsi ilə innovasiya məzmunlu sənaye, iqtisadiyyat, təhsil, səhiyyə, sosial-müdafiə və hüquq-mühafizə fəaliyyəti kimi önəmli sahələrdə həyata keçirilən fəaliyyətin səviyyəsinin yüksəldilməsi və onlardan istifadə imkanlarının sadələşdirilməsinə nail olunur. Artıq mübahisə olunmaz fikirlərdən biri də budur ki, cəmiyyətimizdə kompyuter və digər innovativ texnikaların hesabına görülən işlərin dairəsi günü-gündən genişlənir və internet məkanında onlardan istifadə etməklə müxtəlif məqsədlərə nail olunur.

Son dövrlərdə təsdiqini tapan fikirlərdən biri də budur ki, ölkələrdə demokratiyanı daha da inkişaf etdirən amillərdən biri “Elektron hökumət”dir. Adı çəkilən siyasi-hüquqi təsisat müvafiq dövlət orqanları tərəfindən kompyuter texnikası və internet hesabına formalaşdırılır. Azərbaycan Respublikasında göstərilən sahənin formalaşdırılması və mövcud təcrübənin inkişaf etdirilməsi üzrə dövlət tənzimlənməsi səviyyəsində bir sıra siyasi-hüquqi tədbirlər həyata keçirilmişdir. Onların sırasında bu sahəyə dair hüquqi tənzimləmənin yaradılması məqsədilə qəbul edilən “Elektron ticarət haqqında”, “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” qanunlar, “Elektron hökumət” portalı haqqında Əsasnamə, “Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya”, həmçinin “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin yaradılması xüsusilə vurğulana bilər.

Dövlət səviyyəsində görülən bu işlər Azərbaycan Respublikasında innovasiya cəmiyyətini formalaşdırmış və bu da öz növbəsində yeni dəyərlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Təbii ki, yeni dəyərlər fonunda elmdə, o cümlədən hüquq elmində əvvəllər olmayan və sıra-sıra elementlər ilə yaranan bəzi institutların tədqiq edilməsi zərurəti

yanarmışdır. Hazırda Azərbaycan hüquq elmində bu sahəyə dair elmi-kateqoriyalar bazasının və hüquq tətbiqetmə təcrübəsinə xidmət edəcək aidiyyəti təkliflərin hazırlanması müasir günümüzün tələblərindəndir.

Cəmiyyətdə yaranan yeni dəyərlər fonunda elmi dövriyyəyə daxil olan həmin anlayışların böyük əksəriyyəti artıq milli qanunvericilik aktlarında öz əksini tapmışdır. Bu anlayışlar içərisində diqqət çəkənlərdən biri də “Elektron hökumət”dir. Azərbaycan Respublikasında “Elektron hökumət” haqqında səslənən ilk nəzəri fikirlərə R.Əzizovun “Elektron hüquqa giriş” adlı elmi araşdırmasında rast gəlmək mümkündür. Həmin araşdırmada müəllifin qənaəti budur ki, elektron hökumətin ideal olmasını şərtləndirən ilk amil onun elektron təmas (kontakt) hesabına əlçatılan olmasıdır [1, s.89]. Təhlilini apardığımız sahədə mövcud xarici və milli ədəbiyyatların məzmunu ilə tanışlıq deməyə əsas verir ki, elektron kontakt dedikdə, kompüter texnikası ilə internetdən istifadə etməklə müvafiq dövlət-hakimiyyət orqanlarının fiziki və hüquqi şəxslərə xidmət göstərmələri nəzərdə tutulur. Zənnimizcə, anlayışın məzmununda subyektlərin dairəsinə artıq dövlətin publik hüquqi şəxsləri də aid edilməlidir.

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarına dair bir çox mənbələr araşdırılarkən məlum olur ki, “elektron hökumət” mahiyyət etibarilə müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə dövlət orqanları və səlahiyyət verilən digər qurumlar tərəfindən fiziki və hüquqi şəxslərə aidiyyəti müraciət əsasında dövlət tərəfindən müəyyən xidmətlərin (icazə, lisenziya, notariat xidmətləri, daşınmaz əmlakın qeydiyyatı, şəxsiyyət vəsiqəsi və ümumvətəndaş pasportunun verilməsi, dəyişdirilməsi, vətəndaşlıq aktlarının dövlət qeydiyyatı, torpaq kadastrı məlumatları barədə arayışların verilməsi, hüquqi və fiziki şəxslərə arxiv arayışlarının verilməsi və s.) göstərilməsində ifadə olunur.

Reallıq budur ki, Azərbaycanda yaradılan innovasiya cəmiyyəti bir mühit olaraq, növbəti bir sahənin - “İnternetin” inkişafı və onun istifadəçilərinin sayının günü-gündən artması ilə müşahidə olunur. Son on ildə respublikamızda bu sahədə imkanların (əsasən elektron xidmətlər) genişlənməsi və paralel olaraq “İnternetin” rolunun artması heç kimdə şübhə yaratmır. Nəzərə almaq lazımdır ki, “İnternet” istifadəsi nəticəsində yaranan virtual aləm ictimai həyatımızda sosial iqtisadi şərtlərə də böyük təsir göstərir. İnsanlar internetdən istifadə etməklə virtual məkanda fəaliyyət göstərən satış şəbəkələrindən alış-veriş edir, görüşlər təyin edir, onları maraqlandıran məlumatları əldə edir və digər internet istifadəçilərinə ötürə bilər. Qeyd edilməsi yerinə düşər ki, Azərbaycanda internet vasitəsilə əhəlinin üstünlük verdiyi alqı-satqının və göstərilən digər elektron xidmətlərin tənzimlənməsi bir sıra normativ hüquqi aktlarla həyata keçirilir. Daha dəqiq desək, ölkəmizdə 10 may 2005-ci il tarixdən “Elektron ticarət haqqında” qanun qüvvəyə minmişdir. Həmin qanun Azərbaycan Respublikasında elektron ticarətin təşkili və həyata keçirilməsinin hüquqi əsaslarını, onun iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini, habelə elektron ticarət haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyəti müəyyən edir. Diqqət çəkən məqam budur ki, “Elektron ticarət haqqında” qanunun IV fəslində “Elektron ticarət haqqında qanunvericiliyin pozulmasına görə məsuliyyət” adlanır. Qanunverici bununla satıcının (təchizatçının) alıcıya (sifarişçiyə) və səlahiyyətli dövlət orqanlarına yanlış məlumat verdiyi təqdirdə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyətin əsaslarını müəyyən etmişdir. Əqli mülkiyyət hüquqlarının və digər hüquqların pozulması ilə həyata keçirilən elektron ticarət qanunsuz sayılır və po-zulmuş hüquqların bərpası qanunla müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir [3]. Təqdirəlayiqdir ki, elektron ticarətin iştirakçıları arasında mübahisələrin qanunvericiliyə zidd olmayan məhkəmədən-

kənar vasitələrlə, o cümlədən elektron vasitələrdən istifadə etməklə həll edilə bilməsi də bu normativ hüquqi tənzimləməyə daxil edilmişdir.

Bunlarla yanaşı, insanlarımız beynəlxalq hüquq subyektlərinin, habelə milli hüquqi tənzimləmə çərçivəsində ölkənin dövlət-hakimiyyət və qeyri-hökumət təşkilatlarının elektron ünvanlarından (vəb-saytlarından) aidiyyəti məlumatları əldə edirlər. İnternet əsasən gənclər və təhsilalanlar tərəfindən daha çox istifadə edilir. Belə ki, əksəriyyəti gənclər olan təhsilalanlar virtual aləmdə yaradılan elektron kitabxanalarda təqdim edilən xidmətlərə üstünlük verirlər. Bunun əsas səbəbi kimi kitabxanalara getmədən (istirahət günü, qeyri iş saatları və s. səbəblər üzündən) həmin fondların imkanlarından istifadənin rahatlığı çıxış edir. Məsələn: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası “www.preslib.az” veb saytı vasitəsilə lokal şəbəkədə oxucuların istifadəsinə bütün elm sahələri üzrə 10.000-dən çox “e-kitab” təqdim edir [4]. Adı çəkilən kitabxana fondunda olan vəsaitlərin həm oxunması, həm də rahatlıqla kompyuterə və digər elektron məlumat daşıyıcılarına yüklənməsi mümkündür.

Qeyd edilməsi zəruridir ki, virtual aləmdə insanların bir sıra tələbatlarının təmin edilməsi, onların istifadə imkanlarının daha da genişləndirilməsi və bu xidmətləri təqdim edən elektron daşıyıcıların sahiblərinin (qeyri dövlət sektorunda) qazanc əldə etməsi məqsədilə müxtəlif məzmunlu saytlar, çatlar, elektron poçt xidməti, elektron rabitə imkanları və sosial şəbəkələr yaradılır. Yaradılan bu imkanlardan insanların böyük əksəriyyəti rahatlıqla istifadə edir və bəzi şəxslər hətta fəaliyyətlərinin böyük bir hissəsini burada gercəkləşdirir. Deməli yaşca 2.000 il insanın ola bildiyi və onun fəaliyyətinin gercəkləşdiyi ənənəvi məkanla yanaşı, növbəti bir yer sayılan - virtual məkan yaranmışdır.

Anlayış olaraq virtual məkan dedikdə, kompyuter-modeli formasında internet və ya ondan kənardə istifadəçilərin əhatəsi olan sosial mühit başa düşülür. Mənbələrdə bu qısaca olaraq “on-line” və ya “off-line” adlanır. İngiliscədən tərcümdə birinci termin “xəttə”, “əlaqədə”, “şəbəkədə”, ikinci termin isə müstəqil, internetdən kənar mənasını ifadə edir. Daha dəqiq desək, birinci halda internet əhatəsində olmaqla istifadəçilər (o cümlədən administrator) ya əvvəlcədən, yaxud zərurət yarandığı an bir-birinə məlumat ötürmək üçün müstəqil yaratdıqları kompyuter obyektlərindən istifadə edirlər. İkinci halda isə kompyuter texnikasının imkanları hesabına korporativ və ya lokal şəbəkədə istifadəçilər virtual məkanın imkanlarından bəhrələnmə bilirlər. Texniki baxımdan virtual məkanda istifadəçilər “İnternet” məkanda olan məlumat dövriyyəsinə tam və ya qismən qoşula bilər. Bu istifadəçinin statusu və onu maraqlandıran məlumatın (alqı-satqı, xidmət, əyləncə və s.) məzmunu ilə bağlı ola bilər. Virtual məkanda virtual əmtəə, virtual valyuta, elektron iqtisadiyyat, elektron imza, elektron kommersiya və elektron pul anlayışlarından istifadə edilir. Məlum olduğu kimi, qeyd edilən təzahürlərin əksəriyyəti virtual aləmdən çox-çox əvvəl real həyatımızda ənənəvi şəkildə istifadə edilir.

İnnovativ cəmiyyətin növbəti bir sahəsi Azərbaycan Respublikasında 9 mart 2004-cü il tarixdən “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” qanunun qüvvəyə minməsi ilə formalaşmışdır. Daha konkret desək, bu elektron imza və elektron sənədin istifadə sahələridir. Qanunvericinin mövqeyinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, elektron imza və elektron sənəd müvafiq vasitələr tətbiq olunmuş bütün fəaliyyət sahələrində istifadə oluna bilər. Elektron sənəd vasitəsilə rəsmi və qeyri-rəsmi yazışmalar, hüquqi məsuliyyət və öhdə-liklər doğuran sənəd və informasiya mübadiləsi aparıla bilər [5].

Diqqət çəkən məqamlardan biri də budur ki, virtual aləmin bu kimi arzuolunan xüsusiyyətlərinin təsiri yalnız maddi təzahürlərin əldə edilməsinə deyil, habelə bu aləmin

iştirakçılarının sosial şəbəkələrdə ünsiyyət qurmasını və bir çoxlarının müəyyən şəkildə mənəvi rahatlıq tapmalarını da mümkünləşdirir. Sosial şəbəkələr dünya internet məkanında istifadə edilən ən geniş resurslardır. Ədəbiyyatların təhlilinə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, sosial şəbəkələr dedikdə, üzvləri sosial obyektlər sayılan və sosial məzmunu malik strukturlar başa düşülür. Onların sırasına şəxslər, fərdlər qrupu, sosial qrup üzvləri və s. aiddir.

Təəsüflə qeyd etməliyik ki, virtual aləmdə, əsasən sosial şəbəkələrdə və onlayn-ünsiyyət forması kimi çatlarda aparılan söhbətlər bəzən tərəflər arasında münaqişələrə səbəb olur. Yeri gəlmişkən “chat” ingiliscədən tərcümədə söhbət mənasını verir. Nəzərə alınması zəruridir ki, bu cür neqativ təzahürlərin böyük əksəriyyətinə latentlik xasdır. Başqa sözlə desək, törədilməsinə baxmayaraq onların bir çoxu aidiyyəti dövlət-hakimiyyət orqanları üçün gizli qalır. Həmin neqativ təzahürlərin gizli qalmasında əsas səbəb qismində zərərçəkənlər tərəfindən məlumatların verilməməsi göstərilə bilər.

Ümumiyyətlə, “internet” ilə bağlı törədilən hüquqpozmalarda məzmunları baxımdan geniş dairəyə malikdir. Burada əsasən aşağıdakılar fərqləndirilə bilər:

- kompyuter informasiya mənbələrinə qanunsuz daxilolmalar;
- kompyuter informasiya mənbələri üçün dağıdıcı proqramların hazırlanması, yayılması və tətbiqi;
- elektron ödəniş sistemlərinin imkanlarından istifadə etməklə dələduzluq;
- pornoqrafik materialların yayımlanması, narkotik vasitələr və digər dövriyyəsi məhdudlaşdırılan predmetlər haqqında məlumatların yayılması;
- kodlaşdırılan peyk və ya kabel televiziya qanunsuz qoşulmalar;
- müəllilik hüquqları ilə qorunan elektron mənbələrin qanunsuz ələ keçirilməsi və s.

Göstərilən hüquqpozmalara bir çox mənbələrdə kibercinayətlər adı ilə rast gəlinir. Amma qeyd olunmalıdır ki, virtual aləmdə törədilən bəzi əməllər hüquqi baxımdan həmişə cinayət sayılmır. Diqqət çəkən məqamlardan biri də budur ki, həmin əməllərin bəziləri digər hüquqpozma növü olan - inzibati xətlər kimi artıq İnzibati Xətlər Məcəlləsində nəzərdə tutulub. Qanunverici İnzibati Xətlər Məcəlləsinin 459-cu maddəsi ilə elektron ticarət haqqında qanunvericiliyin pozulmasını inzibati xəta tərkibi kimi müəyyən etmişdir. Qanunverici elektron ticarətdə satıcı (təchizatçı) tərəfindən alıcıya (sifarişçiyə) və səlahiyyətli dövlət orqanlarına yanlış məlumatın verilməsinə, habelə elektron ticarətdə elektron sənəd dövriyyəsi vasitəçisi tərəfindən məhkəmənin qərarı və ya qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş səlahiyyətli dövlət orqanının müraciəti əsasında hüquq pozuntularının qarşısının alınması məqsədi ilə göstərilən xidmətin dayandırılmamasına, informasiyanın saxlanılması xidmətinin göstərildiyi halda informasiyanın silinməsinə və ya ona çıxışın məhdudlaşdırılmamasına görə məsuliyyət müəyyən etmişdir [6].

Bu haldan fərqli olaraq, yuxarıda sadalanan neqativ təzahürlərin strukturunda cinayət kimi qiymətləndirilən əməllərin bəziləri qarşı tərəfə münasibətdə maddi zərərin vurulmasında ifadə olunur. Odur ki, həmin əməllərin bir qismi Cinayət Məcəlləsinin 23-cü fəslində nəzərdə tutulan mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlər kateqoriyasına aid oluna bilər.

Bizim təhlilimiz bu hüquqpozmaların tam dairəsini deyil, yalnız polis orqanlarının səlahiyyətlərinə aid olanlarının qarşısının alınması zamanı mövcud olan çətinliklərə və onların aradan qaldırılmasına dair bəzi məsələlərə həsr olunub. İlk baxışdan fərqli olaraq diqqət etdikdə aydın olur ki, elektron ödəniş sistemlərinin imkanlarından istifadə etməklə dələduzluq törədilməsi, pornoqrafik materialların və ya əşyaların qanunsuz yayılması internet vasitəsilə törədilərsə, araşdırma ərazi polis orqanlarına aiddir.

Son zamanlar ərazi polis orqanlarına daxil olan müraciətlərin bəziləri məzmunca “İnternet” ilə bağlıdır. Müvafiq müraciətlərin məzmunundan aydın olur ki, internetdə yazışma

prosesində və ya sonradan hər hansı səbəbdən tərəflər arasında narazılıq yaranır. Bu narazılıq sonradan mübahisəyə çevrilir və nəticədə hüquqpozma kimi xarakterizə olunan neqativ vəziyyətə gətirib çıxarır. Həmin əməllər əsasən xırda xuliqanlıq, döymə kimi inzibati xətlər, xuliqanlıq, qəsdən sağlamlığa müxtəlif xəsarətlərin yetirilməsi, ehtiyatsızlıqdan və ya qəsdən adam öldürmə cinayətlərinin tərkibini yarada bilər.

Təbii ki, səlahiyyətlərinə aid olan informasiyanın (o cümlədən müraciətin) ərazi polis orqanının daxil olması hadisənin baş vermə yerindən asılı olmayaraq (istər real, istərsə də virtual məkanda) araşdırılır. Nəzərə almaq zəruridir ki, real məkanda törədilən hüquqpozmalardan fərqli olaraq, virtual məkanda törədilən hüquqpozmaların araşdırılması kifayət qədər özünəməxsusluqla xarakterizə olunur. Hesab edirik ki, cari dövrdə hüquq-mühafizə fəaliyyətində istifadə olunan ənənəvi forma və metodlarla virtual məkanda törədilən hüquqpozmaların qarşısının alınması və aidiyyəti araşdırmanın keyfiyyətli aparılmasının mümkünlüyü şübhə yaradır.

“Deliktologiya” elmindən məlumdur ki, əməlin hüquqpozma kimi qiymətləndirilməsi və aidiyyəti məsuliyyətin yaranması üçün əsas tələb baş verən hadisədə obyektiv və subyektiv əlamətlərin məcmusunun olmasıdır. Söylənilən bu fikir Azərbaycan Respublikasında aidiyyəti məsuliyyəti müəyyən edən İnzibati Xətlər və Cinayət Məcəllələrində təsbit olunub. Adları çəkilən sahəvi qanunların 3-cü maddələri məsuliyyətin əsasları adlanır. Qanunvericinin mövqeyinə əsasən, aidiyyəti məsuliyyətin yaranması üçün istər real, istərsə də virtual aləmdə törədilən əməlin əlamətləri ilə həmin Məcəllələrdə nəzərdə tutulan hüquqpozmanın əlamətlərinin üst-üstə düşməsi əsas şərtidir.

Hüquqpozmaya dair başlanan araşdırmada müvafiq hadisənin hüquqi cəhətdən qiymətləndirilməsi zamanı törədilən əməldə obyekt, obyektiv cəhət, subyekt və subyektiv cəhət kimi tərkib elementləri təhlil olunur. Məlum olduğu kimi, baş verən hadisədə obyekt qanunla qorunan ictimai münasibətlər, obyektiv cəhət törədilən əməlin xarici görünüşü, subyekt əməli törədən fiziki və ya hüquqi şəxs, subyektiv cəhət isə təqsirkarın öz əməlinə olan psixi münasibətidir. Qüvvədə olan sahəvi qanunvericilik aktları virtual aləmdə törədilən hüquqpozmaların araşdırılmasına dair xüsusi qaydalar müəyyən etmədiyi üçün onların müvafiq təhlili, yəni tövsifi ənənəvi elmi qanuna-uyğunluqlar əsasında aparılır. Buraya aid olan sahəvi qanunvericilik aktları sırasında Cinayət-Prosessual Məcəlləsi və onun əsasında qəbul edilən idarəetmə aktları qeyd edilməlidir. Törədilən əməlin tövsifi zamanı ənənəvi yanaşmaya əsasən göstərilən tərkib elementlərinin mövcudluğunun sübuta yetirilməsi kifayət qədər qəlizdir, bəzən isə qeyri-mümkün olur. Belə ki, törədilən hüquqpozmada obyektiv cəhətin əsas əlaməti olan hüquqazidd əməlin, habelə fakültativ əlamət olan yerin və üsulun müəyyən edilməsi, eləcə də sübut kimi bərkidilməsi kifayət qədər problemlidir.

Əlavə olaraq qeyd oluna bilər ki, əməli törədən şəxsin mənsubluğunun, bu kimi hüquqpozmalarda elektron (internet) mənsubluğunun və yerinin müəyyən edilməsi növbəti problemlərdən biridir. Başqa bir problem bu hüquqpozmaların araşdırılması ilə əlaqədar qanunvericilikdə konkret şərtlərin də tələblərinə riayət edilməsidir. Məsələn: qüvvədə olan Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 216.1-ci maddəsinə görə ibtidai araşdırma cinayətin törədildiyi yer üzrə (inzibati ərazi vahidi üzrə), İnzibati Xətlər Məcəlləsinin 110.1-ci maddəsinə əsasən, inzibati xəta haqqında işə onun törədildiyi yerdə baxılır [6-7]. Barəsində inzibati xəta haqqında iş üzrə icraat aparılan şəxsin vəsatətinə əsasən inzibati xəta haqqında iş onun yaşadığı yer üzrə baxıla bilər. Göründüyü kimi, virtual aləmdə baş verən hüquqpozmanın törədilməsi yerinin və təqsirkarın şəxsiyyətinin müəyyən edilməsi qarşıya çıxan ilk və həlli kifayət qədər çətin olan problemlərdəndir. Məhz bu kimi xüsusiyyətlər virtual aləmdə törədilən hüquqpozmaların araşdırılmasını, təqsirkar şəxsə məsuliyyət tədbirlə-

rinin tətbiq edilməsini və gələcəkdə oxşar məzmunlu hüquqpozmaların qarşısının alınmasını təcrübi cəhətdən çətinləşdirir.

Apardığımız bu təhlili yekunlaşdıraraq qeyd edə bilərik ki, virtual aləmdə xidmət göstərən və öz işgüzar nüfuzunu gözləyən bəzi şəbəkə administratorları qanunla qorunan münasibətlərin mühafizəsi üçün elektron rejim şərtləri yaradırlar. Bununla da onlar qanunların tələblərinin virtual aləmdə pozulmasının qarşısının alınmasını bilirlər. Lakin virtual aləmdə müvafiq xidmətləri təqdim edən elektron xidmət subyektlərinin bəziləri qanunla mühafizə edilən münasibətlərin şəbəkə iştirakçıları tərəfindən pozulmaması üçün zəruri tədbirlər sistemi yaratmışlar. Bunun əsas səbəblərindən biri də aidiyyəti normativ hüquqi tənzimləmə çərçivəsində hüquq məsuliyyətinin olmamasıdır. Fikrimizcə, qanunverici tərəfindən müvafiq məsuliyyətin müəyyən edilməsi ilə bu sahədə fəaliyyət göstərən aidiyyəti subyektlərin fəaliyyətinin effektivliyinə nail olunacaq, habelə istifadəçilərin hüquq və azadlıqlarının təminatı sisteminin bir sıra çatışmazlıqları aradan qalxacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Р. Азизов. Введение в электронное право. «Зия-Нурлан», Баку – 2007.
2. Asia Marketing Research, Internet Usage, Population Statistics and Facebook Information <http://www.internetworld-stats.com/asia.htm#az>.
3. “Elektron ticarət haqqında” Azərbaycan Respublikasının 10 may 2005-ci il tarixli Qanunu // <http://www.e-qan-un.az/print.php?internal=view&target=1&docid=-10406&doctype=0>
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası e-resurslar http://www.preslib.az/-/news-_IpE-UO.php.
5. “Elektron imza və elektron sənəd haqqında” Azərbaycan Respublikasının 9 mart 2004-cü il tarixli Qanunu // <http://www.e-qanun.az/print.php?internal=-view&target=1&docid=10406&doctype=0>
6. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi, Bakı 2000 <http://e-qanun.-az/print.php?internal=view&targe-t=1&-docid=14&doctype=1>
7. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsi. Bakı, “Digesta” nəşriyyatı, 2018. 480 səh.

Rafiq Nəcəfquliyev

Yeni reallıq: virtual aləm anlayışı və onun bəzi problemləri

X Ü L A S Ə

Müəllif tərəfindən son dövrlər aktuallıq kəsb edən virtual aləm haqqında nəzəri mənbələr və qanunvericilik əsasında təhlil aparılmışdır. Təhlildə ölkədə formalaşan virtual aləmin yeni sosial mühit olaraq strukturuna diqqət edilmişdir.

Araşdırmada Azərbaycan Respublikasında innovativ cəmiyyət quruculuğu daxilində milli hüquqi tənzimləmənin təhlilinə əsaslanmaqla fiziki və hüquqi şəxslərin virtual aləmdə qanuni mənafelərinin qorunması haqqında fikirlərə yer verilmişdir. Xüsusi olaraq virtual aləmə və onun strukturunda istifadəçiləri baxımından daha geniş olanı sosial şəbəkələrə xas olan yeni hüquqi vasitələrin tətbiq olunması və bu sahədə yaranan çatışmazlıqların aradan qaldırılması haqqında müxtəlif fikirlər səslənmişdir.

Qəhraman BEHBUDOV

Naxçıvan Dövlət Universitetinin
Hüquq fənləri kafedrasının müdiri, h.ü.f.d., dosent

Tofiq HÜSEYNOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti
Hüquq fənləri kafedrasının müəllimi

ÖLKƏMİZDƏ FORMALAŞMIŞ MÜASİR PENİTENSİAR SİSTEMİ VƏ CƏZAÇƏKMƏ MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İNKİŞAF TARİXİ

Açar sözlər: Azərbaycan, Ədliyyə Orqanları, Penitensiar müəssisələr, cəzaçəkmə müəssisələri, cəza, cəza sistemi, islah etmə vasitələri, cəza icra

Ключевые слова: Азербайджан, органы юстиции, пенитенциарные учреждения, тюремные учреждения, наказание, система наказаний, средства исправления, исполнение наказания

Keywords: Azerbaijan, justice bodies, penitentiary institutions, penitentiaries, punishment, criminal system, means of reforming, execution of punishment

Müstəqil dövlətimizin əsas hüquqi dayaqlarından biri kimi müasir ədliyyə sisteminin təşəkkülü və formalaşdırılması ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Ulu öndərin müəyyənləşdirdiyi və həyata keçirdiyi hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlət quruculuğu strategiyasına uyğun olaraq aparılan məhkəmə-hüquq islahatı çərçivəsində yeni məhkəmə-hüquq və ədliyyə sistemi bərqərar edilmiş, o cümlədən penitensiar sistemin işi təkmilləşdirilmiş, ölkəmizin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr əsasında bu xidmətin fəaliyyətini tənzimləyən və insan hüquqlarının daha etibarlı təmin olunmasına yönələn mütərəqqi qanunlar, çoxsaylı normativ-hüquqi aktlar qəbul olunmuşdur. Azərbaycanın müstəqil dövlətçilik siyasətinin digər sahələri kimi hüquq siyasətində varisliyi təmin edən cənab Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkəmizin ədliyyə sistemində də yeni inkişaf mərhələsi başlanmış, bu mərhələnin tələbləri və fəaliyyət prinsipləri Penitensiar Xidmətin də qarşısında məsul vəzifələr qoymuşdur. Dövlətimizin başçısı penitensiar sistemin maddi-texniki bazasının gücləndirilməsini, mövcud infrastrukturunun daha da təkmilləşdirilməsini, həbs olunmuş şəxslərin və məhkumların hüquq və azadlıqlarının daha etibarlı qorunmasını, onların qanuni mənafeələrinin təmin edilməsini, saxlanma şəraitinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasını daim diqqətdə saxlayır, bu sahədə zəruri tədbirlər həyata keçirir. Məhz buna görə də ölkəmizdə müasir tələblərə cavab verən penitensiar sistemin formalaşması, onun inkişafı üzrə uzunmüddətli perspektivlərin müəyyən edilməsi, respublikanın regionlarında yeni növ müasir penitensiar komplekslərin istifadəyə verilməsi, cəzaların icrası prosesində şəffaflığın təmin olunması, mütəmadi olaraq əfv və amnistiya qərarlarının qəbulu, məhkumların müxtəlif əsaslarla, o cümlədən cəzadan şərti olaraq, vaxtından əvvəl azad olunması beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən müsbət qarşılanır.

Cəza-icra siyasətinin humanistləşdirilməsi, məhkumların və təqsirləndirilən şəxslərin hüquq və imtiyazlarının genişləndirilməsi, onların saxlanma şəraitinin, tibb, ərzaq və digər

təminatlarının yaxşılaşdırılması son illərdə penitensiar sistemdə aparılan vüsətli yeniləşmə prosesinin mühüm nəticələridir. 1995-ci il 12 noyabr tarixdə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının ilk milli Konstitusiyasında insan hüquqlarına dair beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş insan hüquq və azadlıqları tam və əhatəli şəkildə təsbit olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit olunmuş insan və vətəndaş hüquqlarının daha effektiv təmin edilməsi məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti bu sahədə mühüm fərman və sərəncamlar imzalamışdır. Azərbaycan Respublikasının konstitusiyasında göstərilmişdir ki, hər kəs qanun və məhkəmə qarşısında bərabərdir. Dövlət, irqindən, etnik mənsubiyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, etnik, dini, dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır. Hər kəsin qanunla qadağan olunmayan üsul və vasitələrlə öz hüquqlarını və azadlıqlarını müdafiə etmək hüququ vardır. Dövlət hər kəsin hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsinə təminat verir. (1, s.10)

Ədliyyə işçilərinin peşə bayramı gününün təsis edilməsi ədliyyə işçilərinə dövlətimizin böyük diqqət və qayğısının təzahürü olmaqla onların cəmiyyətdə nüfuzunun yüksəldilməsinə xidmət edir. Onu da qeyd edək ki, çevik və səmərəli ədliyyə sisteminin yaradılması ölkəmizdə demokratik, hüquqi dövlət quruculuğunun çox mühüm istiqaməti olmuşdur. Ədliyyə sisteminin inkişafı, müasirləşdirilməsi istiqamətində aparılan islahatlar çərçivəsində məhkumların cəzaçəkmə sistemi – penitensiar xidmət də beynəlxalq normaların tələblərinə uyğun şəkildə yenidən qurulmuşdur. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasından bir müddət sonra – 1993–cü ildə tarixi ənənə və dünya təcrübəsi əsas götürülərək, penitensiar sistem, istintaq təcridxanaları istisna olmaqla, Daxili İşlər Nazirliyinin tabeliyindən alınaraq, Ədliyyə Nazirliyinin nəzdinə verilmiş, nazirliyin tərkibində Məhkəmə Qərarlarının İcrası Baş İdarəsi yaradılmış və bu quruma cinayət cəzalarının icrasından əlavə, məhkəmələrin mülki işlər üzrə qərarlarının, habelə icrası məhkəmə icraçılarına həvalə edilmiş fəaliyyətinin yenidən qurulmasında Prezident İlham Əliyevin – Ədliyyə orqanlarının inkişafı haqqında 17 avqust 2006–cı il tarixli Fərmanı əhəmiyyətli rol oynamışdır. Həmin Fərmana əsasən, Məhkəmə Qərarlarının İcrası Baş İdarəsi Penitensiar xidmət adlandırılmış, regionlarda müasir, beynəlxalq standartlara cavab verən yeni penitensiar müəssisələrin inşa edilməsi qərara alınmışdır. Bütün siyasi fəaliyyəti humanizm prinsiplərinə əsaslanan ümummilli lider Heydər Əliyev 1995–ci ildə Azərbaycanda əfv və amnistiya institutunu yaratdı. Ulu Öndərin imzaladığı əfv sərəncamları ən müxtəlif təbəqələri əhatə edirdi. Bu sərəncamlar qanunların aliliyi prinsipini tərəddüdsüz qəbul edən vətəndaşlığın reabilitasiyasına fundamental töhfələr vermişdir. Müstəqillik əldə etdikdən sonra hüquqi dövlət quruculuğu yolunu seçmiş Azərbaycan Respublikası insan hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsini dövlətin ali məqsədi kimi qəbul edərək, bu sahədə bir sıra hüquqi islahatlar həyata keçirməyə başladı. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin «İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında» 1998-ci il 22 fevral tarixli Fərmanı insan və vətəndaş hüquqlarının təmini istiqamətində mühüm tədbirlər planı müəyyən etmişdir. Həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyini artırmaq məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il 18 iyun tarixli 832 sayılı Sərəncamı ilə «İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramı» təstiqlənmişdir. Azərbaycanda insan hüquqlarının qorunması ilə bağlı aparılan islahatların bir istiqaməti də məhkumların hüquqlarının qorunması məqsədi ilə penitensiar sahədə həyata

keçirilən tədbirlərdir. Azərbaycan Respublikasının 1 sentyabr 2000-ci ildən qüvvəyə minmiş yeni Cəzaların İcrası Məcəlləsi ölkədə həyata keçirilən məhkəmə-hüquq islahatlarının tərkib hissəsidir. Azərbaycan Respublikasının ilk müstəqil Konstitusiyasına, dövlətimizin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq sənədlərə müvafiq hazırlanmış bu yeni qanunverici aktı öz humanistliyinə, demokratikliyinə və insan hüquq və azadlıqlarının etibarlı təminatına imkan yaradan icra mexanizminə görə sabiq məcəllədən kəskin şəkildə fərqlənir. (2,s.10)

Tarixə nəzər salsaq görürük ki, penitensiar müəssisələr ilk dəfə 1786-cı ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarının Pensilvaniya ştatının Filadelfiya şəhərində yaradılmışdır. Bu cəzaçəkmə müəssisəsi o vaxtlar “penitensiarıyalar“ adlanırdı. Penitensiar sözü latın mənşəli söz olub peşiman olmaq deməkdir. Zaman keçdikcə bütün dünyada cəzaçəkmə ilə məşğul olan müəssisələr penitensiar müəssisələr adlanmağa başladı. Hal-hazırda mövcud qanunvericiliyə görə penitensiar müəssisələr dedikdə azadlığı məhdudlaşdırma növündə, müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə növündə və ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzaları icra edən müəssisələrin məcmusu kimi başa düşülür. Avropada azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzaçəkmə yeri müntəzəm fəaliyyət göstərən ilk həbsxana 1595-ci ildə Hollandiyada yaradılmışdır. Burada məhkumlar məhdud sayda ümumi kameralarda saxlanılır, yatacaq və yeməklə təmin edilirdilər və islah metodları qorxutmaya, cismani cəzalara əsaslanırdılar. Həbsxanalar 1682-ci ildə işləmə evlərinə çevrilmişlər. Dünya ölkələrində həbsxanaların yenidən qurulması, həbsxana rejiminin təkmilləşdirilməsi işinə həsr edilən 1871-ci il London, 1876-cı il Stokholm, 1885-ci il Roma və 1890-cı il Sankpeterburq beynəlxalq konqresləri keçirilmişdir. Qədim dövrlərdə cəzaların icrası dedikdə cinayətkarın qətl edilməsi, yaxudda ona müxtəlif işgəncələrin verilməsi başa düşülürdü. O dövrdə cəzaların icrası yerləri həbsxanalar idi. Hələ bizim eramızdan 2600 il əvvəl qədim Bablistanda və Misirdə həbsxanalar mövcud olmuşdur. Bu həbsxanalar müasir həbsxanalardan fərqli olaraq cəzaçəkmə yeri deyil cəzaya qədər saxlanma yeri kimi fəaliyyət göstərmişlər. Həbsxanalar tədricən orta əsrlərdən cəza çəkmə ünsürünə çevrilməyə başlayır. Burada məhbuslar zindanlarda qandallarda saxlanılır, yaxudda zəncirlə zindanın divarlarına bənd edilərək saxlanırdılar.(3.s,29)

Rəsmi olaraq Bakıda həbsxananın tikilməsi, bu işə kapital qoyuluşu XIX əsrin 80-ci illərinə təsadüf edir. Bakı şəhərinin ilk həbsxana müəssisələrindən biri Bayıl həbsxana qəsridir ki, buranı çox vaxt Bayıl həbsxanası adlandırırıblar. Qəsrin inşası haqqında Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivində xeyli material saxlanmışdır. Əvvəllər oradan at tövləsi kimi istifadə olunmuşdur. Məlumat üçün qeyd etmək olar ki, Bayıl həbsxanasında Azərbaycan Demokratik Respublikasının qurucularından biri, ictimai-siyasi xadim M.Ə.Rəsulzadə aprel işğalından sonra, o dövrün məşhur inqilabçılarından İ.Stalin 39 sayılı kamerada iki dəfə, SSRİ-nin keçmiş baş prokuroru A.Vişinski və başqaları cəza çəkmişlər. Sonralar sovet hakimiyyəti illərində 1 sayılı istintaq təcridxanası kimi fəaliyyət göstərmiş və tutumu 1500 nəfərlik olmuşdur. "Fəryad" filmində İsmayılın həbsxanada olan səhnəsi Bayıl həbsxanasında çəkilmişdir. Onun döyüldüyü, işgəncə verildiyi kamerayla üz-üzə olan kamerada vaxtilə İosif Stalin cəza çəkmişdir. Latviyanın 4-cü prezidenti Karlis Ulmanis bir müddət Bayıl həbsxanasında məhkum olmuşdur.(5.)

Respublikamızda Ədliyyə Nazirliyi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təsis edildiyi gün 28 may 1918-ci ildə yaradılmış, ədliyyə orqanları və məhkəmələrin fəaliyyəti ilə bağlı bir sıra qərarlar qəbul edilmiş, 1918-ci il noyabrın 22-də Ədliyyə Nazirliyinin əsasnaməsi təsdiq edilmişdir. Həmin dövrdə nazirlik tərəfindən bir sıra mühüm qanun layihələri, məhkəmə və istintaq fəaliyyəti, amnistiyanın elan edilməsi, vətəndaşlıq barədə, habelə ictimai və dövlət əhəmiyyətli digər layihələr hazırlanaraq parlamentin müzakirəsinə çıxarılmışdır.

Həbsxana işinin demokratik norma və prinsiplərə uyğun qurulması məqsədilə 1919-cu ildə penitensiar xidmət Daxili İşlər Nazirliyinin tabeliyindən çıxarılaraq Ədliyyə Nazirliyinə verilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti işğal edildikdən sonra inqilab komitəsinin 13 may 1920-ci il tarixli qərarı ilə Ədliyyə Nazirliyi ləğv edilmiş, Xalq Ədliyyə Komissarlığı yaradılaraq, onun səlahiyyətlərinə qanunvericilik layihələrinin hazırlanması, məhkəmə işçilərinin seçilməsi, təlimatlandırılması və onlara inzibati rəhbərlik edilməsi, qanunçuluğa ali nəzarət və istintaqın aparılması daxil edilmişdir. Lakin 1930-cu ildə bu komissarlıq ləğv edilərək onun funksiyaları prokurorluq, Ali Məhkəmə, Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə və digər orqanlara verilmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında ilk ədliyyə orqanı 1924-cü il yanvarın 18-də yaradılmışdır. Həmin qurum Xalq Ədliyyə Komissarlığı adı ilə sovetlər birliyinin mahiyyətinə xas olan strukturu ilə 1946-cı ilə qədər fəaliyyət göstərmişdir. (4,s.2)

Ölkə ərazisində olduğu kimi muxtar respublikada da ədliyyə sistemi dəfələrlə ləğv edilmiş, yenidən yaradılmış və səlahiyyətləri başqa orqanlara həvalə edilmişdir. 1946-cı ildə Naxçıvan Ədliyyə Komissarlığı ləğv edilərək Ədliyyə Nazirliyi adlandırılmışdır. Lakin sabit fəaliyyət mexanizminə malik olmayan sovet ədliyyə sistemi yenə də tənəzzülə məruz qalaraq nazirlik 1956-cı ildə ləğv edilmiş, səlahiyyətləri digər orqanlara verilmişdir. Ədliyyə sisteminin stabil funksiya və struktura malik olmaması onun inkişafına ciddi əngəllər törətmişdir. Sovet hakimiyyəti dövründə ideologiya maraqları çərçivəsində dövlət strukturlarının yaradılması, hüquq siyasətinin dəfələrlə dəyişdirilməsi, ədliyyə və məhkəmə orqanlarının bir neçə dəfə ləğv edilməsi və yenidən yaradılması sabit ədalət mühakiməsi sisteminin formalaşmasına mane olurdu. Ədliyyə Nazirliyinin yenidən yaradılması görkəmli dövlət xadimi, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə həyata keçirilmişdir. Belə ki, 27 oktyabr 1970-ci ildə Azərbaycan SSR Ali Sovetinin qərarı ilə Azərbaycan SSR Ədliyyə Nazirliyi, Azərbaycan Kommunist Partiyasının Naxçıvan Vilayət Komitəsinin 5 may 1971-ci il tarixli 6 nömrəli büro iclas protokolu ilə Naxçıvan MSSR Ədliyyə Nazirliyi yenidən təsis olunmuşdur. Bununla da Azərbaycanda ədliyyə tarixində yeni mərhələ başlanmışdır. Həmin dövrdə Ədliyyə Nazirliyi sabit fəaliyyət göstərərək məhkəmə orqanlarına təşkilati rəhbərliyi həyata keçirmiş, əhaliyə hüquqi yardımını yaxşılaşdırmış, notariat fəaliyyətinin və məhkəmə ekspertizalarının aparılmasını təmin etmişdir. 1991-ci ildə Azərbaycan dövlət müstəqilliyi əldə etdikdən sonra bütün sahələrdə olduğu kimi ədliyyə sahəsində də müəyyən qədər çətinliklər yandı. Lakin 1993-cü ildə ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə gələn ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə ədliyyə sisteminin inkişafını təmin edən ardıcıl və məqsədyönlü islahatların həyata keçirilməsi nazirliyin səlahiyyətlərini genişləndirmiş, cəmiyyətdə rolunu artırmışdır. Müstəqillik qazandıqdan sonra ölkəmizdə insan hüquqlarının əsl müdafiəsinə xidmət edən müstəqil məhkəmə hakimiyyətinin formalaşmasına xüsusi diqqət yetirilmiş, yeni 3 pilləli məhkəmə sistemi fəaliyyətə başlamışdır. (2,s.123)

Ulu Öndər Heydər Əliyevin “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin bəzi fərmanlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi barədə” 2002-ci il 24 avqust tarixli Fərmanı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ədliyyə Nazirliyinə notariat, vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının dövlət qeydiyyatı, məhkəmə icraçıları və məhkəmə nəzarətçiləri, cəzaların icrası, normativ aktların dövlət qeydiyyatı, müvafiq məhkəmələrin maliyyə, maddi-texniki təminatlarının həyata keçirilməsi və digər sahələr üzrə əlavə səlahiyyətlər verildi. Əlavə və dəyişikliklərə qədər nazirlik azsaylı ştat vahidi ilə fəaliyyət göstərirdisə, həmin fərmanın qəbulundan sonra nazirliyin mərkəzi aparatının yeni strukturu təsdiq edildi, yeni şöbə və bölmələr yaradıldı. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədri cənab Vasif Talibovun ədliyyə sahəsinə

diqqət və qayğısı nəticəsində ədliyyə orqanlarının müasirləşdirilməsi və inkişafı ilə bağlı mühüm qərarlar qəbul olunmuşdur. 25 aprel 2006-cı il tarixdə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri tərəfindən “Naxçıvan Muxtar Respublikası Ədliyyə Nazirliyi haqqında Əsasnamə” təsdiq edilmişdir. Əsasnamənin təsdiqi ilə nazirliyin fəaliyyət istiqamətləri müəyyən edilmiş, hüquq və vəzifələri müəyyənləşdirilmişdir. 2007-ci ildə Ədliyyə Nazirliyinin tarixində ilk dəfə olaraq Penitensiar Xidmət yaradılmışdır. Xidmətin yaradılması muxtar respublikada cəza-icra siyasətinin həyata keçirilməsinə öz müsbət təsirini göstərmiş, müasir infrastrukturun yaradılması üzrə ardıcıl tədbirlər həyata keçirilmişdir. Məhkumların saxlanma şəraitinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və onların yaşayış yerlərinə yaxın ərazilərdə saxlanması istiqamətində tədbirlər görülmüşdür. Qarışıq Rejimli Cəzaçəkmə Müəssisəsi, İstintaq Təcridxanası, 8 saylı Məntəqə Tipli Cəzaçəkmə Müəssisəsi tikilib istifadəyə verilmişdir. Qeyd olunmalıdır ki, Qarışıq Rejimli Cəzaçəkmə Müəssisəsi ölkəmizdə ilk dəfə olaraq muxtar respublikamızda istifadəyə verilmişdir. Müasir tələblərə cavab verən bu müəssisənin yaradılması insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində mühüm tədbir kimi xüsusih əhəmiyyətə malikdir. Muxtar respublikada məhkumluq həyatı yaşayan insanların müxtəlif peşələr üzrə kurslara cəlbi və azadlığa buraxıldıqdan sonra öz peşələrinə uyğun işlə təmin olunması da diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. 2016-cı ildə Penitensiar Xidmətin Qarışıq Rejimli Cəzaçəkmə Müəssisəsində yaradıcılıq və istehsalat binası istifadəyə verilmişdir. Bu Məcəllənin məqsədi məhkumları islah etmək, həm məhkumlar, həm də başqa şəxslər tərəfindən yeni cinayətlər törədilməsinin qarşısını almaqdır.

Cəzaların İcrası Məcəllənin vəzifəsi cəzaların icrası və çəkilməsi, habelə cinayət-hüquqi xarakterli digər tədbirlərin tətbiqi qaydalarını və şərtlərini tənzimləməkdən, məhkumların islah edilmə vasitələrini müəyyən etməkdən, məhkumların hüquq və azadlıqlarını, qanuni mənafelərini qorumaqdan ibarətdir.

Cəzaların icrası və çəkilməsi zamanı məhkumların cəzanı insan şəxsiyyətinə hörməti təmin edən şəraitdə çəkmək; ictimai faydalı əməklə məşğul olmaq; bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olmaq; istirahət etmək; pensiya və ya sosial müavinət almaq; ilk tibbi yardım daxil olmaqla, tibbi rəydən asılı olaraq ambulator və ya stasionar şəraitdə tibbi yardım almaq; öz hüquq və vəzifələri barədə, o cümlədən məhkəmə tərəfindən təyin edilmiş cəzanın icrası qaydası və şərtləri barəsində məlumat almaq; hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üzrə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada təklif, ərizə və şikayətlə dövlət dilində və ya başqa dildə müraciət etmək, zəruri hallarda isə bu məqsədlər üçün cəzanı icra edən müəssisə və ya orqan tərəfindən təqdim edilən tərcüməçi xidmətindən istifadə etmək; cəzanın icrası və çəkilməsi ilə əlaqədar barəsində qəbul edilən qərarlara dair öz rəyini bildirmək və ya onlardan şikayət etmək, dini ayinlərin icra edilməsində iştirak etmək; hüquqi yardım almaq və s hüquqları vardır. (2, s.6)

Cəzaçəkmə müəssisələrinin Daxili İntizam Qaydaları Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası qanunvericiliyinin tələblərinə müvafiq müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəzaya məhkum edilmiş şəxslərin cəzalarının icrası və çəkilməsi qaydalarının həyata keçirilmə mexanizmini müəyyənləşdirir. Bu Qaydalar cəzaçəkmə müəssisələrinin işçi heyəti, orada saxlanılan məhkumlar və bu müəssisələrə baş çəkən şəxslər üçün məcburidir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədri 2007-ci il 5 oktyabr tarixli Fərmanı ilə yaradılan Naxçıvan Muxtar Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin Penitensiar Xidməti 14 ildə mühüm inkişaf yolu keçib. Muxtar respublikada insan hüquqlarının qorunması, o cümlədən saxlanılan şəxslərin və məhkumların hüquqlarının müdafiəsi diqqət

mərkəzindədir. Penitensiar Xidmət də bu məqsədlə – həm məhkumların reabilitasiyası və cəmiyyətə qovuşmasını asanlaşdırmaq, həm də onların ailələrinin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə yaradılmışdır. Bu xidmətin yaradılması muxtar respublika əhalisi tərəfindən rəğbətlə qarşılıb və məhkumların islah olunmasına müsbət təsir göstərmişdir.

Penitensiar Xidmət yarandıqdan sonra qısa müddətdə müasir tipli Qarışıq Rejimli Cəzaçəkmə Müəssisəsi tikilərək istifadəyə verilmiş, məhkumların və təqsirləndirilən şəxslərin saxlanma şəraiti, islaholma məsələləri, rejimə riayət olunma qaydaları diqqətdə saxlanılmışdır. Xüsusilə məhkumların qidalanması, sağlamlığı və digər təminatları dövlət qaygısı ilə tam əhatə olunmuşdur. Nəticədə cəza hüquq siyasətinin düzgün həyata keçirilməsinə və səmərəli olmasına şərait yaranmışdır. Bu gün Penitensiar Xidmətdə nizam-intizamın möhkəmləndirilməsi, rejim və davranış qaydalarına əməl edilməsi, qanunsuz əşyaların ötürülməsinin qarşısının alınması və təhlükəsizlik tədbirlərinin gücləndirilməsi üçün fəal iş aparılır. Həmçinin islah və tərbiyə işinin səmərəli olması, istehsalat sahəsinin genişləndirilməsi və məhkumların saxlanma şəraitinin daha da yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlər davam etdirilir. Məqalə Azərbaycanda ilk penitensiar müəssisələrin yaradılması, eləcə də cəza çəkmə müəssisələrin inkişaf tarixi istiqamətindədir. Şərqi ilk demokratik respublikasının – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi olan müstəqil dövlətimiz hazırda bütün sahələrdə olduğu kimi Ədliyyə sahəsində özünün yüksək inkişaf göstəriciləri ilə dünyanın diqqət mərkəzindədir. Banisi və memarı ulu öndərimiz Heydər Əliyev olan müasir Azərbaycanda hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlət quruculuğu prosesində əldə olunmuş möhtəşəm uğurlar dünya birliyində onun layiqli yer tutmasını təmin etmişdir. Ulu öndər Heydər Əliyevin 11 noyabr 2000–ci il tarixli Prezident sərəncamı ilə 22 noyabrın ədliyyə işçilərinin peşə bayramı günü kimi təsis edilməsi konkret tarixi hadisə ilə – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ədliyyə orqanlarının fəaliyyətinin hüquqi əsasının yaradılması ilə bağlıdır.(6)

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin diqqət və qaygısı ilə insan hüquqlarının etibarlı qorunmasına xüsusi ehtiyac duyulan sahələrdən biri olan Penitensiar Xidmətin təşkili muxtar respublikamızda cəza-icra siyasətinin həyata keçirilməsinə öz müsbət təsirini göstərməklə, məhkumların saxlanma şəraitinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və onların yaşayış yerlərinə yaxın ərazilərdə cəza çəkməsini təmin etmək məqsədilə yeni penitensiar müəssisələri tikilib istifadəyə verilmişdir. Bu gün məhkumların bütün təminatları, sosial reabilitasiyası, məşğulluğu, asudə vaxtlarının təşkili, onlara tibbi yardımın göstərilməsi daim diqqət mərkəzində saxlanılmaqla onların islah olunmasında ictimai birlik və ictimai təşkilatların iştirakı mütəmadi olaraq təmin edilməlidir. Məqsəd cinayət törətmiş şəxsin cəmiyyətdən təcrid edilərək cəzaçəkmə müəssisəsinə yerləşdirilməsi deyil onun cəza çəkmə müəssisəsində islah olunaraq vətəndaş cəmiyyətinin sıralarına nümunəvi vətəndaş kimi daxil olmasına yönəlməlidir.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi xalqımızın tarixi nailiyyəti, onun azadlıq ideallarının uğurla gerçəkləşməsidir. Şərqi ilk demokratik respublikasının – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi olan müstəqil dövlətimiz hazırda bütün sahələrdə özünün yüksək inkişaf göstəriciləri ilə dünyanın diqqət mərkəzindədir. Banisi və memarı ulu öndərimiz Heydər Əliyev olan müasir Azərbaycanda hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlət quruculuğu prosesində əldə olunmuş möhtəşəm uğurlar dünya birliyində onun layiqli yer tutmasını təmin edir. Bu müstəqilliyin həm sosial-mənəvi, həm də iqtisadi əsaslarını isə ulu öndərimiz hələ sovet hakimiyyəti dövründə respublikaya rəhbərlik edərkən, hakim kommunist ideologiyasının milli respublikalar üçün böyük çətinliklər və maneələr yaratdığı mürəkkəb tarixi şəraitdə yaratmışdır.

Prezident cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə respublikamızda həyata keçirilən sistemli və davamlı islahatların penitensiar sahədə yaratdığı mühüm keyfiyyət dəyişikliklərinin əhəmiyyəti böyükdür. Bu dəyişikliklər öz səmərəsini verir, ölkəmizdə vətəndaşların haqlarının etibarlı şəkildə qorunmasına şərait yaradır, cəzaçəkmə intizamının möhkəmləndirilməsi ilə yanaşı, onun islahedici rolunun gücləndirilməsini və humanistləşdirilməsini təmin edir.

Ölkəmiz vüsətli inkişaf yolundadır və özünün dünya miqyasında böyük maraq doğuran uğurları ilə həqiqi sabitlik və təhlükəsizlik məkanı olduğunu nümayiş etdirir. Dövlətimizin başçısının humanist siyasəti isə cəmiyyətimizin sağlam mənəvi-hüquqi dayaqlarını daha da möhkəmləndirməklə milli inkişafdakı uğurlarımızın artırılmasını təmin edir. Penitensiar Xidmətin çoxsaylı kollektivinin, ədliyyə sisteminin tərkib hissəsi kimi, bundan sonra da ölkəmizin hərtərəfli tərəqqisi naminə üzərinə düşən vəzifələri layiqincə yerinə yetirəcəyinə inanırıq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı 2020.
2. Cəzaların İcrası Məcəlləsi. Hüquq Ədəbiyyatı Bakı .2000.
3. M.H. Hübətov. Cəza və onun icrası. Bakı 1999.
4. Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin 25 iyun 2008-ci il tarixli “Penitensiar Xidməti haqqında əsasnamə”
5. az.wikipedia.org/wiki/Bayıl_həbsxanası.
6. (<http://www.justice.gov.az/history.php>)

X Ü L A S Ə

Məqalə Azərbaycanda ilk penitensiar müəssisələrin yaradılması, eləcə də cəza çəkmə müəssisələrin inkişaf tarixi istiqamətindədir. Şərqi ilk demokratik respublikasının – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi olan müstəqil dövlətimiz hazırda bütün sahələrdə olduğu kimi Ədliyyə sahəsi də özünün yüksək inkişaf göstəriciləri ilə dünyanın diqqət mərkəzindədir. Banisi və memarı ulu öndərimiz Heydər Əliyev olan müasir Azərbaycanda hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlət quruculuğu prosesində əldə olunmuş möhtəşəm uğurlar dünya birliyində onun layiqli yer tutmasını təmin etmişdir. Bu tarixi nailiyyətin qorunub saxlanması, onun dönməzliyinin təmin edilməsi, Azərbaycanın real müstəqilliyə qovuşması ulu öndərimizin adı ilə əbədi bağlıdır. Hüquqi dövlət quruculuğu prosesində, siyasi islahatlarda dünyanın bu sahədə böyük təcrübəyə malik olan ölkələrinin müsbət təcrübəsi öyrənilir və tətbiq edilir. Ulu öndər Heydər Əliyevin 11 noyabr 2000-ci il tarixli Prezident sərəncamı ilə 22 noyabrın ədliyyə işçilərinin peşə bayramı günü kimi təsis edilməsi konkret tarixi hadisə ilə – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ədliyyə orqanlarının fəaliyyətinin hüquqi əsasının yaradılması ilə bağlıdır.

Behbudov Gahraman
Nakhcivan State University,
Head of the Chair of Law Disciplines,
PH.D in law, associate-professor

Tofig Huseynov
Nakhchivan State University,
Lecturer Chair of Law Disciplines

THE MODERN PENITENTIARY SYSTEM IN OUR COUNTRY, AND THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF PENITENTIARY INSTITUTIONS

S U M M A R Y

The article deals with the history of the establishment of the first penitentiary institutions in Azerbaijan, as well as the development of penitentiaries. Our independent state, the successor of the first democratic republic of the East– the Azerbaijan Democratic Republic, is currently in the center of the world's attention as in all spheres, due to its high development indicators in the field of justice. The founder and the builder of the modern Azerbaijan, our great leader Heydar Aliyev, achieved great success in the process of building a legal, democratic and secular state ensured its worthy place in the world community. The preservation of this historic achievement, ensuring its irrevocability, and the achievement of real independence by Azerbaijan are forever connected with the name of our national leader. The positive experience of the countries of the world with great experience in the process of legal state building and political reforms is studied and applied.

The establishment of November 22 of each year as a professional holiday of justice workers by the decree of President Heydar Aliyev dated November 11, 2000 is connected with a specific historical event– foundation of legal basis of activity of judicial bodies in the period of Azerbaijan Democratic Republic.

Кахраман Бехбутов
Нахчыванский государственный университет
Заведующий кафедрой Правовых предметов
д.ф.п.п., доцент

Тофиг Гусейнов
Нахчыванский государственный университет
Преподаватель кафедры Правовых предметов

СОВРЕМЕННАЯ ПЕНИТЕНЦИАРНАЯ СИСТЕМА, СЛОЖИВШАЯСЯ В НАШЕЙ СТРАНЕ И ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ТЮРЕМНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

Р Е З Ю М Е

Статья посвящена истории создания первых пенитенциарных учреждений в Азербайджане, а также развитию тюремных учреждений. Наше независимое государство, преемник первой демократической республики Востока – Азербайджанская Демократическая Республика, в настоящее время, как и во всех сферах, находится в центре

внимания мира благодаря своим высоким показателям развития в сфере юстиции. Великие успехи, достигнутые в процессе правового, демократического, мирового государственного строительства в современном Азербайджане, основателем и архитектором которого является наш великий лидер Гейдар Алиев, обеспечили ему достойное место в мировом сообществе. Сохранение этого исторического достижения, обеспечение его бесповоротности, достижение Азербайджаном реальной независимости навсегда связаны с именем нашего великого лидера. В процессе построения правового государства, политических реформ изучается и применяется положительный опыт стран мира, имеющих большой опыт в этой области. Учреждение указом президента Гейдара Алиева от 11 ноября 2000 года 22 ноября как профессиональный праздник работников юстиции связано с конкретным историческим событием – периодом создания правовой основы деятельности органов юстиции в Азербайджанской Демократической Республике.

"İSLAHAT" KATEQORİYASININ SOSIAL-HÜQUQİ GERÇƏKLİYİN DƏYİŞDİRİLMƏSİ FORMASI KİMİ NƏZƏRİ ƏSASLARI

Açar sözlər: Konstitusiya hüququ, konstitusiya islahatları, konstitusiya dinamikası

Ключевые слова: конституционное право, конституционные реформы, конституционная динамика

Keywords: constitutional law, constitutional reforms, constitutional dynamics

Bu gün tarixi inkişafın və dəyişikliklərin zəngin təcrübəsinə baxmayaraq, "islahat və ya islahatlar" kateqoriyası zəif öyrənilib, yəni cəmiyyətin dəyişiklik proseslərində özəlliklər və islahatların yerinin müəyyənəndirilməsi, struktur komponentlərin ayrılması, islahat prosesinin mənbəyinin müəyyən edilməsi, cəmiyyətin islahatının dinamikası və texnologiyasının öyrənilməsi nəzərə alınmır, islahatların normativ-konseptual tərəfləri araşdırılmamışdır. Bu cür boşluqlar bizim məqalədə diqqətimizi təkcə islahatların ontoloji, qnesioloji və aksioloji mahiyyətinin aşkara çıxarılması ilə deyil, həm də cəmiyyətin islahat olunmasının praktiki modelini təsvir etmək zərurəti ilə çəkir. Bu, bizə islahatlar və islahat aparma kimi bir fenomenin məzmununa daha dərinə nüfuz etməyə kömək edəcəkdir.

Təhsil islahatları – təhsilin məzmununu, quruluşunu, metodlarını, formalarını dəyişdirmək üzrə sosial layihə şəklində genişmiqyaslı fəaliyyətin göstərilməsi deməkdir; adətən belə fəaliyyət dövlətdaxili, son zamanlarda isə dövlətlərarası xarakter daşıyır. [12, s. 217]

Beləliklə, əvvəlcə qeyd edək ki, cəmiyyətsünaslıqda "islahat" termininin mənşəyi latın dilindən gəlir (latınca *reformo, reformare* – çevirmək; Fransızca *réforme* – dəyişiklik, dəyişmə, dəyişdirmə, çevirmə) və aşağıdakı mənalara malikdir: ictimai həyatda və ya quruluşda dəyişiklik, dəyişmə və ya yenidən qurma (qurulma); islah etmək – köklü surətdə dəyişmək, yenidən qurmaq, islahatlar yolu ilə dəyişmək (dəyişdirmək). [9, s. 700]

İslahat həm də funksional əsaslara toxunmayan həyatın hər hansı bir sahəsindəki dəyişmələr və ya qanunvericilik ilə nəzərdə tutulan üsullarla həyata keçirilən bir dəyişiklik kimi başa düşülür.

Bu aspektdə "islahat" termini bu sözün morfoloji təhlilindən çıxış edərək şərh edilir: "re" önşəkilcinin mənası – "geri, yenidən" mənasını daşıyır, "formare" – formalaşdırmaq, təşkil etmək, "forma" sözü isə "forma, növ" – nəinsə (islahatın həyata keçirilməsinin hər hansı bir obyektinin) formasının, məzmununun və ya mahiyyətinin dəyişməsi, bu isə "islahat" terminini forma dəyişikliyi, təkmilləşdirilməsi kimi şərh etməyə imkan yaradır. Öz növbəsində, "Vikipediya" lüğəti bizə "İslahat" kateqoriyasının yığcam tərifini verir – funksional əsaslara toxunmayan insan həyatı sahəsində qaydaların dəyişdirilməsi və ya qanunverici yolla qəbul olunan dəyişiklik.

Xüsusən, zəruru hallarda hakimiyyət tərəfindən başladılan dövlətin yenidən qurulması prosesi. İslahat "re-" və "form", yəni nəinsə (islahatının həyata keçirilməsinin hər hansı bir

obyektinin) formasının dəyişməsi, mahiyyətinin və ya məzmununun dəyişməsi kimi şərh oluna bilər. Bu lüğətə görə islahat obyektin fəaliyyət göstərməsi mexanizmində mühüm, əhəmiyyətli dəyişikliklərin edilməsini nəzərdə tutur, prinsipcə yeni nəticəyə və prinsipcə yeni obyektin alınmasına aparən əsasverici prinsiplərin dəyişdirilməsi mümkündür. [11]

"İslahat" və "təkmilləşmə" və ya "modernləşmə" anlayışlarını qarışdırmaq olmaz. Bu halda islahat, mahiyyət etibarilə, bərqərar olunmuş proseslərin, ənənələrin və s. köklü dönüşü, dəyişikliyi deməkdir.

Fikrimizcə, "islahat" termininin bu cür tərfi universal, təsviri xarakter daşıyır və onun ontoloji mahiyyətini yalnız qismən, yəni həyat fəaliyyətinin hər hansı bir sahəsinin dəyişdirilməsinə yönəlmiş bir kateqoriya kimi müəyyən edir. Bizim elmi tədqiqatımızda araşdırılan predmetin tədqiq edilməsində əsas diqqət islahatların sosial-hüquqi hadisə kimi təqdim olunmasına yönəldilir. Ontoloji mahiyyət bir sosial hadisə kimi, ilk növbədə, birbaşa onun əlamətlərində qoyulub.

İslahat kateqoriyası sosial-fəlsəfi doktrinada geniş şəkildə əks olunub. Belə ki, sosial fəlsəfədə "islahat" anlayışı islahat mexanizminin obyektini üçün ixtisaslaşdırılmış əsasda hakimiyyət subyekti tərəfindən həyata keçirilən ictimai münasibətlərin, institutların, cəmiyyətin altsistemləri obyektlərinin quruluşunun və funksiyalarının dəyişdirilməsi vasitəsi kimi şərh olunur. [7, s. 12]

İ.İ.Kravçenkonun fikrinə əsasən, islahat – sosial dəyişikliyin zəruri elementi, ictimai prosesin təkamül mərhələsidir. İslahatların məzmunluğu onların radikallığını, dərinliyini və səmərəliliyini müəyyənləşdirir. İslahat – innovasiyaların yeridilməsi, cəmiyyətin yeniləşdirilməsi, modernləşdirilməsi vasitəsidir. Bu alim qeyd edir ki, islahatların miqyası və dərinliyi cəmiyyətə xas olan dinamikani, onun uyğunlaşma qabiliyyətini, artım templərini və inkişaf potensialını, həmçinin ziddiyyətlərin və münaqişələrin qarşısının alınmasının və aradan qaldırılmasının mövcud vasitələrini səciyyələndirir. [8, s. 450]

İslahata sistemyaradan bir hadisə kimi nəzərdən keçirərək, İ.İ.Kravçenko göstərir ki, o, inqilabın (və ya əksinqilabın) alternativini kimi çıxış edə bilər, inqilabqabağı vəziyyəti aradan qaldıraraq onun qarşısını ala və ya onu əvəz edə bilər, lakin islahatların əsas funksiyası – inqilabla (əgər islahatlar mütərəqqi olarsa) və ya təkamüllə (əgər islahatlar mühafizəkar və ya mürtəcə olarsa) qarşılıqlı əlaqədə olmaqdan ibarətdir.

Bəzi alimlərin fikrincə, islahatın strukturuna obyektin əvvəlcədən tərtib edilən dəyişmə mexanizmi daxildir. O tək və unikaldir, çünki onun doğuluşu və gerçəkləşməsi həmişə təkrar olunmaz sosial-tarixi vəziyyətdə baş verir. Şəkil dəyişmə üsulu qurulur, gözlənilən dəyişikliyin ideal sürəti yaradılır, prosesi həyata keçirən insanların fəaliyyəti təşkil olunur. Lakin buna baxmayaraq, qoyulmuş məqsədlərə nail olunmasında islahat prosesləri gözlənilməzliyin müəyyən dərəcəsi ilə və nəinki insanların davranışlarının idarə olunmaz halları, həm də bütün prosesin həyata keçirilməsində mərhələlər ilə də səciyyələnir. Ölkələrin hər birində aparılan islahatlar təcrübəsi tarixi cəhətdən unikal idi, lakin sürətli iqtisadi və ictimai-siyasi dəyişikliklər nəticəsində yaranan proseslərin sosial nəticələri bir çox hallarda eyni idi – cinayətkarlığın artması, əhali arasında doğumun aşağı düşməsi, ölənlərin sayının artması, mənəvi dəyərlərin hamarlanması, gənclər arasında təhsil göstəricilərin aşağı düşməsi, əhəlinin əsas hissəsinin yoxsullaşması, siyasi və iqtisadi elitənin sərvətinin kəskin sürətdə artması. [6, s. 46]

Dəyişikliklərin qarşıya qoyulmuş məqsədlərinin əldə edilmiş nəticələrə uyğun olmaması kifayət qədər ciddi bir problemin olmasına – islahat prosesinin qeyri-müəyyənliyi və idarə olunma probleminə işarə edir. Məqsədlərə nail olunmasında ikili standartların həyata keçirilməsi üçün açıq imkanlar problemi də açıq-aşkar özünü biruzə verir. Seçilmiş obyektin

islah olunması texnologiyasının seçiminə həmişə hakimiyyət uğrunda siyasi mübarizə təsir göstərir. Sosial münasibətlər sistemində dəyişdirilən obyektin necə olacağı haqqında qərar, islahatın fərqli məqsədlərini güdən iki və ya daha çox tərəfin maraqlarının toqquşduğu bir vəziyyətdə qəbul edilir.

İslahat məqsədlərinin ifadə olunması mexanizmlərinin öyrənilməsi vacibliyi, əvvəlcədən bəyan edilmiş və əldə edilmiş nəticələrin müqayisə edilməsi iqtisadi, siyasi, hüquqi, sosial islahatların variantlığı fenomeninin təhlilinin xüsusi aktuallığını formalaşdırır. İslahatların dəyişdirici mexanizmlərinin tədqiq edilməsi onun zəif tərəflərinin müəyyən edilməsinə, ictimaiyyət tərəfindən islahat prosesi üzərində monitoring və nəzarət vasitələrinin yaradılması zərurətini dərk etməyə, qeyri-müəyyənlik dərəcəsinin azaldılmasına imkan verəcək. [7, s. 5]

Bununla yanaşı, “dünya öz-özlüyündə” kimi bir sosial reallıq obyektinin islah olunmasının necə baş verməsini, sosial gerçəklik haqqında islahatçıda məna-anlayışın formalaşdırılmasını əks etdirməyə imkan verən islahatın subyekt-obyekt qnoseoloji dispoziyasının necə olmasını başa düşmək lazımdır. İslahat qarşısında qoyulmuş məqsədlərə çatmaqda razılaşdırılmış birgə fəaliyyət əsasında islahat prosesinin həyata keçirilməsinə imkan verən subyektlərin bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərməsi mexanizmlərin dərk edilməsi “islahatçı” və “islahat subyekti” anlayışları arasında fərqin təhlilində heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Subyektin fərdi və sosial-rol xüsusiyyətlərinin təhlilinin aktuallığı islahatçının şəxsiyyətindəki fərdi və sosial əlamətlər nisbəti problemini ayırır. Heç də hər bir fəaliyyət subyekti islahat apara bilməz və heç də hər hansı bir məqsədyönlü fəaliyyət islahat sayıla bilməz.

Bununla əlaqədar, islahatçılıq kimi müəyyənləşdirilən və dəyərləndirilən dəyişdirici fəaliyyətin xüsusiyyətlərini, şərtlərini və meyarlarını müəyyən etmək olduqca vacibdir. Bu anlayışın sosial-fəlsəfi məzmununun təhlili obyektə dəyişdirici təsir göstərmə mexanizminin tədqiq edilməsi problemləri ilə, islahat obyektlərinin xüsusiyyətləri və növləri ilə, sosial fəaliyyət subyektlərinin islahat fəallığına səbəb olan sosial obyektlərin həyat fəaliyyətinin dinamikasının öyrənilməsi ilə bağlıdır.

“İslahat” kateqoriyasının mahiyyət məzmunu probleminin tədqiq edilməsinə iqtisadi elmlər sahəsində də də çoxlu sayda əsərlər həsr edilib. Bu tədqiqatların nəticələri də islahatlar fenomeninin ontoloji, qnosoloji və aksioloji məzmununun başa düşülməsi üçün böyük nəzəri-metodoloji əhəmiyyətə malikdir. Bir qayda olaraq, iqtisadçı alimlər islahatların müasir məzmununu qloballaşma prosesləri ilə əlaqələndirirlər.

Həqiqətən də, XXI əsrdə qloballaşma prosesləri ən çox tələb olunan və kəskin hala çevrilir, bu da dəyişikliklərin bütün növlərinə, o cümlədən siyasi və hüquqi xarakterli dəyişikliklərə də öz təsirini göstərir.

İslahatların ontoloji məzmununu axtarıqda və növlərini səciyyələndirdikdə cəmiyyət inkişafının ilk növbədə dövrü xarakter daşmasına dair ictimai qanunlara məhəl qoymamaq olmaz. İslahatın qarşısında qoyulan vəzifə isə müəyyən tərəqqinin əldə edilməsidir. Buradan islahatın inversiya tərəfinfən sorulması, növbəti dövrün ünsuru, onun təzahür forması olması təhlükəsi yaranır. Onun niyyəti özünün əksinə çevrilə bilər, yəni əksislahata yol açar. Belə ki, A.L. Yanov öz tədqiqatları ilə göstərmişdir ki, islahatlar həmişə əksislahatlara çevrilmişdir. Lakin bu qorxunc hal islahatçılar arasında lazımi narahatçılıq yaratmırdı. [13, s. 48]

Tarixi müstəvidə islahatın və tərəqqinin nəticələri başlanğıc nöqtəsinə qayıdırdı. Bununla əlaqədar, islahat prosesi islahatın həyata keçirilməsi ilə bağlı xüsusi hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik bütün proses iştirakçıları tərəfindən məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən vahid prosessual hərəkətlər sistemi olan bir neçə ardıcıl mərhələlər şəklində baş

verir. Onun strukturu bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan beş ünsürdən ibarətdir: fəaliyyət subyekti; subyektiv tərəf (göstərilən fəaliyyətə psixi münasibət); islahat obyektı; prosesin obyektiv tərəfi və subyekt və dəyişikliklərin həyata keçirilməsi prosesində subyekt və obyekt arasında qarşılıqlı fəaliyyətin xarakteri. [7, s. 6]

İslahatlar planından onun obyektinin və subyektinin aydın dərk olunması, islahatçıların ideyalarının həyata keçirilməsi, özündə şüurlu şəkildə həm düşüncəni, həm də onun icrasını daşımağa qadir olan uydurulmuş yox, real, yenidən bərpa olunan proses daşıyıcısı tələb olunmalıdır. Metodoloji cəhətdən bu düşüncə özünün motivləri, dəyərləri, müvafiq submədəniyyətləri olan real sosiomədəni subyektin düşüncəsidir və ya düşüncəsi olmalıdır.

Bununla əlaqədar tarixi cəhətdən formalaşmış zəmin anlayışını istifadə etmək olar. Bu anlayış altında cəmiyyətdə mənəvi idealın müəyyənləşdirilməsi üçün əsas verən əhalinin əsas, həlledici hissəsini başa düşmək lazımdır. İslahatlar prosesində real olan subyektə islahatlarda üstünlük təşkil edən və islahatçıların istiqamətlənə biləcəyi mənəvi proseslərin xüsusiyyəti nöqtəyi-nəzərindən baxılmalıdır. Bununla yanaşı, zəminin əsasən kənddən şəhərə dönməsi çox vacib rol oynayır, bu da xüsusilə, utilitar ideyanın əhəmiyyəti ilə əlaqədardır. [5, s. 70]

Bundan əlavə, islahatların həyata keçirilməsinin ən vacib üsürlərindən birisi odur ki, onun subyekt və obyektləri kifayət qədər dəqiq struktura malik olmalıdır, münaqişənin aradan qaldırılmasında, cəmiyyətin artmasının ümumi əsaslarının formalaşdırılmasında subyektin üsürlərindən hər birinin yeri dəqiq müəyyən edilməlidir. İslahat prosesində subyekt-obyekt qarşılıqlı fəaliyyət sisteminin anlayışı islahatın sosial reallıq obyektinə məqsədyönlü təsiretmə mexanizminə yönəlmiş dövlət hakimiyyətinə malik subyektin xüsusi təşkil olunmuş fəaliyyətini təsvir edən nəzəri quruluşdur. Bu qarşılıqlı fəaliyyətin əsasında islahat subyekti düşüncəsinin dərk etmə və kommunikativ mexanizmləri durur: islahat prosesi subyekt tərəfindən onu əhatə edən sosial gerçəklik obyektlərinə cəmiyyətin həyat fəaliyyətini təsvir edən mənalardan verilməsi prosesləri (qnosoloji aspekt) və subyektin şüurunda obyektin real varlığını müəyyən edən proseslər. Sonuncuya əsasən islahat fəaliyyətinin həyata keçirilməsində istiqamətləndirmə baş verir (ontoloji aspekt). [10, s. 23]

Azərbaycanda həyata keçirilən islahatlar prosesi, əhalinin sosial problemlərinin, xüsusən də həssas kateqoriyaya aid olan məcburi köçkünlərin sosial problemlərinin ən qısa müddət ərzində həll olunmasına imkan verən güclü, demokratik dövlətin formalaşması MDB ölkələri üçün bir model kimi çıxış edə bilər.

Regionların tarixi dövrlərlə əhatə olunması xarakteri və əhatə dairəsi, yəni regionların tarixin müəyyən inersiyası ilə, xüsusən, ikinci qlobal dövrü yekunlaşdırmaqda olan müasir lokalizm dalğası ilə hansı dərəcədə və miqyasda ilə əhatə olunması regionlarda aparılan islahatlar üçün daha ciddi bir problemdir.

Fikrimizcə, islahat – islahat obyektinə onun səmərəli fəaliyyət göstərməsi məqsədilə yönəldilmiş konkret islahat mexanizmi əsasında hakim subyekt tərəfindən həyata keçirilən siyasi-hüquqi institutların, dövlət hakimiyyəti orqanlarının ierarxik strukturunun, vətəndaş cəmiyyəti obyektləri sisteminin funksiyalarının yenilənməsinə yönəlmiş ictimai reallığın və sosial münasibətlərin dəyişdirilməsinin fəal və təsirli vasitəsidir.

Azərbaycan islahatçılığına xas olan əlamət ənənəçilik və bütün islahat prosesinə rəhbər şəxsiyyətin təsiridir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası yalnız dövlətin təşkilini deyil, həm də qeyri-dövlət sahələrini – sosial, iqtisadi quruluşun əsaslarını, cəmiyyətin mədəni həyatını əhatə edir [3, s. 40], sosial inkişafı əsas amil hesab edir, dövlətin vətəndaşların sosial müdafiəsi qayğısına qaldığını bəyan edir. [4, s. 7]

İ.M.Cəfərovun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, 1995-ci il Konstitusiyasının mətni çox yığcam olsa da, onun hər bir müddəası Azərbaycan Respublikasının müxtəlif qanunlarında öz ətraflı əksini tapmaqla dərin məzmunla malikdir. [2, s. 11]

Vətəndaş cəmiyyətini dövlət alətləri vasitəsilə inkişaf etdirmək istəyi müəyyən dərəcədə cəmiyyətin liberallaşdırılması prosesinə mane olur. Azərbaycanda idarəetmənin mərkəzsizləşdirilməsi ilə yanaşı, bölgələrin sərbəst və aktiv inkişafına imkan yaradılır. Öz növbəsində, dövlət subsidiyaları və mərkəzi hakimiyyətin dəstəyi hələ güclənməmiş bələdiyyə orqanlarına əhəmiyyətli dərəcədə dəstəkləyir.

Azərbaycanda konstitusiya islahatlarının əsas strategiyası cəmiyyətin və dövlətin iqtisadi inkişafının sosiallaşması, hər bir şəxs üçün layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı: Qanun, 2016.
2. Cəfərov, İ.M. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərhli / İ.M.Cəfərov. -Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, – 2010. – 724 s.
3. Nəsirov, E.H. Konstitusiyanın əhəmiyyəti və əsas funksiyaları // -Bakı: Qanun, – 2017. № 01 (267).
4. Qasimov, A.E. Cəza-icra hüququ. Dərslik / A.E. Qasimov. – Bakı: Avropa nəşriyyatı, – 2016.
5. Ахиезер А. С. Критика исторического опыта. Социокультурный словарь.– М., 2011.
6. Бутько Л.В. Конституционная реформа (Теорет.-правовой анализ) : Дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 : СПб., 1998.
7. Грицкевич Т.И. Реформационный процесс как субъектно-объектное взаимодействие : дисс. докт. филос. наук: 09.00.11 / Татьяна Игоревна Грицкевич. – Новосибирск, 2011.
8. Новая философская энциклопедия. В четырех томах. / Ин-т философии РАН. Научно-ред. совет: В.С. Степин, А.А. Гусейнов, Г.Ю. Семигин. М., Мысль, 2019.
9. Новейший словарь иностранных слов и выражений. – Минск: Современный литератор, 2019. – С. 700
10. Кирдина С.Г. Институциональные матрицы и развитие России. /С.Г. Кирдина. – Москва: Олма-пресс, 2010.
11. Реформа. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>
12. Луков В. А. Реформы образования // Знание. Понимание. Умение. – 2005. – № 3.
13. Янов А.Л. Россия: альтернативы развития // Власть. – 1996. – № 1.

Araz Qədiməliyev

X Ü L A S Ə

Məqalə "islahat" kateqoriyasının müasir dövrdə sosial-hüquqi gerçəkliyin dəyişdirilməsi forması kimi nəzəri əsaslarından bəhs olunur. Əsas məqsəd müasir islahatların elmi-metodik dəyərləndirilməsi, bu sahə ilə bağlı nəzəriyyələrin araşdırılması və onların təcrübədə tətbiqi ilə əlaqədar elmi araşdırmaların nəticələrinin ümumiləşdirilməsindən ibarətdir. Tədqiqat

nəticəsində mövzuya dair həm yerli, həm də xarici təcrübə öyrənilmiş, bu sahədə mövcud problemlərə münasibət bildirilmişdir. Mövcud hüquq ədəbiyyatı, normativ hüquqi baza təhlil edilmiş, bir sıra tövsiyə və təkliflər irəli sürülmüşdür.

Araz Gadimaliyev
Academy of Public Administration under
the President of the Republic of Azerbaijan
Associate professor of the Department of Law, Ph.D. in Law

S U M M A R Y

The article considers the legal basis of the category "reform" as a form of change in social and legal validity in modernity. The main purpose is the scientific and methodological assessment of modern reforms, the study of theories related to reform and the generalization of the results of scientific research related to their application in practice. There is also a study of amendments and additions to other normative legal acts, including constitutional law. As a result of the research, both local and foreign experience on the subject was studied, and attitudes to the existing problems in this field were expressed. The existing legal literature, normative legal framework were analyzed, a number of recommendations and suggestions were made.

Араз ГАДИМАЛИЕВ
доцент кафедры Права Академии государственного
управления при Президенте Азербайджанской Республики,
д.ф.п.п.

P E Z Y U M E

В статье рассматриваются правовые основы категории «реформа» как формы изменения социально-правовой действительности в современности. Основной целью является научно-методическая оценка современных реформ, изучение теорий, обобщение результатов научных исследований, связанных с их применением на практике. Также ведется изучение изменений и дополнений в другие нормативные правовые акты. Также ведется изучение изменений и дополнений в другие нормативные правовые акты, в том числе в конституционное право. В результате исследования был изучен как местный, так и зарубежный опыт в данной области, и было выражено отношение к существующим проблемам в этой области. Была проанализирована существующая юридическая литература, нормативно-правовая база, ряд рекомендаций и предложений.

Məhəmməd İMANLI

AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun
Cinayət hüququ və cinayət prosesi
şöbəsinin baş elmi işçisi, h.ü.e.d.

KONSTITUSION “MÜLKİYYƏT HÜQUQU” ƏLEYHİNƏ EDİLƏN CİNAYƏTLƏRİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Açar sözlər: Konstitusion hüquqlar, Mülkiyyət hüququ, Cinayət, Cinayət hüququ

Ключевые слова: Конституционные права, Право собственности, Преступность, Уголовное право

Keywords: Constitutional rights, Property law, Crime, Criminal law

Mülkiyyət – tarixən uzun inkişaf yolu keçmiş ictimai münasibət forması olub, cəmiyyətin maddi sərvətlərinin ünsürü kimi şeylərin müxtəlif şəxslər (ayrı-ayrı fərdlər, ictimai qruplar, siniflər, dövlətlər) arasında bölüşdürülməsini (mənimsənilməsini) xarakterizə edir. Mülkiyyətçi məxsus şeylərin məcmuyunu mülkiyyətin obyektinə, yaxud müvafiq şəxsin əmlakı deməkdir; buna görə də mülkiyyət münasibətləri həm də əmlak münasibətləri adlanır. Dövlət qanunvericiliyi ilə tənzimlənən bu münasibətlər mülkiyyət hüququ forması alır. Hər bir cəmiyyətdə istehsal vasitələri üzərində mülkiyyət istehlak predmetləri üzərində mülkiyyətin də xarakterini müəyyən edir. İstehlak şeylərinin hər cür bölgüsü həmişə istehsal şəraitinin özünün bölgüsünün nəticəsidir. İstehsal şəraitinin bölgüsü isə, istehsal üsulunun xarakterini ifadə edir. Bu cür əlaqə cəmiyyətin iqtisadi həyatında ictimai istehsal prosesinin həlledici rolu ilə izah olunur. Mülkiyyət münasibətləri obyektiv xarakter daşıyır. Mülkiyyətin zahirən predmet şəklində olmasına baxmayaraq, onun mahiyyətini maddi məzmunu ilə eyniləşdirmək, yaxud insanın şeyə münasibəti kimi başa düşmək olmaz. Tarixən mülkiyyətin ilk forması icma üzvlərinin birgə əməyinə və ictimai bərabərliyinə əsaslanan kollektiv icma mülkiyyəti olmuşdur. İmanın dağılması ilə xüsusi mülkiyyət meydana gəlmişdir. Xüsusi mülkiyyət əvvəlcə yalnız ailə üzvlərinin əməyinə əsaslanmış, lakin sonralar özgə əməyinin nəticəsinin mənimsənilməsi şəklini almışdır. Beləliklə, insanın insan tərəfindən istismarı yaranmış, cəmiyyət istismarçı və istismar olunan siniflərə parçalanmışdır. Məhsuldar qüvvələrin və əmtəə istehsalının yüz illər boyu davam edən inkişafı mülkiyyətin müasir formalarını meydana gətirmişdir.

Sovet dönəmində xüsusi mülkiyyət cəmiyyətin iqtisadi əsasının atributlarından biri kimi qəbul olunmurdu. Mülkiyyətin əsas formaları dövlət və kollektiv mülkiyyət hesab olunur və onların hüquqi müdafiəsinə vətəndaşların şəxsi əmlakı ilə müqayisədə daha ciddi fikir verilirdi. Şəxsi mülkiyyətə ögey yanaşma sovet cinayət qanunvericiyində də öz əksini tapmışdı. Azərbaycan SSR-in 1922, 1927 və 1960-cı il cinayət qanunlarında dövlət və kollektiv mülkiyyət əleyhinə edilən cinayətlərə görə vətəndaşların şəxsi əmlakı əleyhinə olan cinayətlərdən daha sərt cəzalar nəzərdə tutulmuş və hətta sonuncu qanunda göstərilən cinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan normalar ayrı-ayrı fəsilərdə yerləşdirilmişdi. Birinci fasildə göstərdiyimiz kimi 1990-cı ildə SSRİ və Azərbaycan SSR Konstitusiyalarına mülkiyyətin üç forması sovet vətəndaşlarının

mülkiyyəti, kollektiv və dövlət mülkiyyəti olması və onların bərabər müdafiəsi haqqında müddə əlavə edildi.

«Azərbaycan Respublikasının iqtisadi müstəqilliyinin əsasları haqqında» 25 may 1991-ci il tarixli qanununda «bütün mülkiyyət formalarının hüquq bərabərliyi və hüquqi müdafiəsi» iqtisadi müstəqilliyin əsas prinsiplərindən biri kimi müəyyən olundu [1]. Qanunun Azərbaycan Respublikasında mülkiyyətin aşağıdakı formaları bərabər hüquqlu hesab edilir və qanunla qorunur: Azərbaycan Respublikasının dövlət mülkiyyəti; kollektiv mülkiyyət; xüsusi mülkiyyət; qarışıq mülkiyyət.

Respublikanın müstəqillik qazanması cəmiyyətin hər bir sferası kimi mülkiyyət münasibətlərinin cinayət hüquqi müdafiəsinə də ciddi dəyişikliklər gətirmişdir. 18 oktyabr 1991-ci il tarixli «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında» Konstitusiyaya aktının, «Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət haqqında» 9 noyabr 1991-ci il tarixli qanunun, «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» 15 dekabr 1992-ci il tarixli qanunun, «Xarici investisiyaların qorunması haqqında» 15 yanvar 1992-ci il tarixli qanunun və nəhayət 1995-ci il Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və onun əsas başlanğıclarına tam uyğun olan 1999-cu il Cinayət Məcəlləsinin qəbulu Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət münasibətlərinin və onun hüquqi müdafiəsinin tam bərqərar olmasına zəmin yaratmışdır. Konstitusiyanın 13-cü maddəsi mülkiyyətə həsr olunmuşdur. Bu maddəyə uyğun olaraq, «Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət toxunulmazdır və dövlət tərəfindən müdafiə olunur. Mülkiyyət dövlət mülkiyyəti, xüsusi mülkiyyət və bələdiyyə mülkiyyəti növündə ola bilər. Mülkiyyətdən insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları, cəmiyyətin və dövlətin mənafeələri, şəxsiyyətin ləyaqəti əleyhinə istifadə edilə bilməz».

Respublikada mülki münasibətlər, o cümlədən mülkiyyətin dövriyyəsi ilə bağlı münasibətlər Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, digər müvafiq qanunlar və onların əsasında qəbul edilən, mülki hüquq normalarını müəyyənləşdirən başqa normativ hüquqi aktlarla tənzimlənir. Mülki Məcəllənin 154-156-ci maddələrində də mülkiyyətin yuxarıdakı formaları, onların bərabərliyi və mülkiyyət hüququnun bütün subyektlərinin hüquq və mənafeələrinin eyni dərəcədə mühafizə edildiyi təsbit edilir[2]. Respublikanın yeni cinayət qanununda sovet cinayət qanunvericiliyindən fərqli olaraq, bütün mülkiyyət formalarının bərabər cinayət hüquqi mühafizəsi nəzərdə tutulur.

Mülki Məcəllənin 154, 155 və 156-ci maddələri mülkiyyətin və uyğun olaraq mülkiyyət hüququnun aşağıdakı formalarını fərqləndirir [3, S 175]: 1) fiziki və hüquqi şəxslərin mülkiyyəti (mülkiyyətçi tərəfindən maliyyələşdirilən dövlət və bələdiyyə müəssisələri və idarələrindən başqa); 2) dövlət mülkiyyəti; 3) bələdiyyə mülkiyyəti, yəni şəhər və kənd yaşayış məntəqələrinin, habelə digər bələdiyyə qurumlarının mülkiyyət hüququnda olan əmlak. Mülkiyyətin bütün formaları bərabər hüquqi müdafiəyə malikdir və cinayət qanunvericiliyinin normaları ilə eyni cür qorunur. Cinayət hüququ üçün prinsipial əhəmiyyətli bu müddəə təkcə Mülki Məcəllənin normalarına deyil, həm də Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 13-cü maddəsinin 1 hissəsinin «Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət toxunulmazdır və dövlət tərəfindən müdafiə olunur» göstərişinə əsaslanır.

Cinayət qanununun istənilən fəslinə daxil olan cinayətlər barədə həmin fəslin adı ilkin məlumat verir. Məsələn, «Həyat və sağlamlıq əleyhinə olan cinayətlər» dedikdə söhbətin adam öldürmənin müxtəlif formalarından, insanın sağlamlığına müxtəlif dərəcəli zərərər vurulmasından getdiyi aşkardır[5, S 328]. Eyni ilə, Cinayət Məcəlləsinin 23-cü fəslinin adından «Mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlər» həmin fəslə daxil edilmiş kriminal əməllərin mülkiyyətə qəsd etdiyini

yəqin etmək çətin deyildir. Məcəllənin hazırkı redaksiyasında 23-cü fəsil 12 maddəni özünə daxil edir və 179-cu maddə ilə iki müstəqil tərkibin nəzərdə tutulduğunu da nəzərə alsaq, həmin 12 maddədə mülkiyyət əleyhinə 13 əsas cinayət tərkibinin müəyyən olunduğu məlum olur.

Cinayət Məcəlləsinin başqa fəsilərində nəzərdə tutulan bir çox cinayətlər mahiyyətcə mülkiyyətə qəsd olsa da, cinayət qanunu onları mühafizə edilən digər münasibətlərin mühümlüyünü nəzərə almaqla müvafiq fəsillərdə yerləşdirmişdir. Məsələn, Cinayət Məcəlləsinin 227-ci maddəsi radioaktiv materialları talama və ya hədə-qorxu ilə tələb etməyə görə məsuliyyət müəyyən edir. Bu amal faktiki olaraq özgə əmlakına qəsd olsa da, 23-cü fəsildə deyil, «İctimai təhlükəsizlik əleyhinə olan cinayətlər» fəslində (25-ci fəsil) yerləşdirmişdir. Bununla cinayət qanunu həmin əməlin mülkiyyət əleyhinə qəsd kimi təhlükəliliyinə deyil, ictimai təhlükəsizlik üçün ciddi təhdid yaratmasına istinad edir. Yaxud, vətəndaşın əmlakını, dövlət idarəsinə məxsus əmlakı və s. qəsdən məhv etmək Cinayət Məcəlləsinin 186-cı maddəsilə mülkiyyət əleyhinə cinayət hesab olunduğu halda, hərbi əmlakı qəsdən məhv etmə mülkiyyət əleyhinə cinayət yox, hərbi cinayət sayılır. Çünki birinci halda, məsələn, vətəndaşların avtomobili, hətta min ədəd avtomobil qəsdən məhv edilirsə, bunun nəticəsi konkret rəqəmlə ifadə olunan maddi ziyandır, bu ziyanı ödəmək mümkündür. Hərbi əmlakın məhv edilməsi isə düşmən qarşısında müdafiəsiz qalmağa, döyüşü uduzmağa, çoxsaylı insan tələfatına, nəhayət torpaqların itirilməsinə səbəb ola bilər və belə nəticələri bərpa etmək mümkün deyildir.

Deməli, əmlaka qəsdə mülkiyyət əleyhinə cinayət hesab etməklə qanunverici bu qəsdin əsas nəticəsi və ya əsas təhlükəsi kimi maddi ziyanın vurulmasına əsaslanır[6, S 198]. Məsələn, oğurluq o halda mülkiyyət əleyhinə cinayət sayılır ki, o, Cinayət Məcəlləsinin digər fəsilərində müvafiq maddələrlə (məsələn, 227, 235) «xüsusiləşdirilməyən» predmetlərlə bağlı olmur. Radioaktiv materialı və ya silahı gizli götürmə də oğurluqdur, lakin bu, Cinayət Məcəlləsinin 177-ci maddəsinin mənasında oğurluq deyildir və bununla da mülkiyyət əleyhinə edilən cinayət deyildir. Cinayət Məcəlləsinin 177-ci maddəsilə nəzərdə tutulan oğurluğun əsas təhlükəsi ondadır ki, bununla təqsirkar qanunsuz fayda əldə edir. zərərçəkmiş isə həmin miqdarda maddi ziyana uğrayır. Cinayət Məcəlləsinin 235-ci maddəsilə müəyyən olunan oğurluğun təhlükəliliyi isə zərərçəkmiş silahın dəyəri qədər maddi ziyan vurulmasından daha çox, bu silahla hansısa cinayətin törədiləcəyi təhdidi ilə müəyyən olunur[4, S 312]. Bu səbəbdən qanunverici onu mülkiyyət əleyhinə cinayət deyil, ictimai təhlükəsizlik əleyhinə cinayət hesab edir.

Bir qisim əməlləri mülkiyyət əleyhinə cinayətlər fəslinə aid etməklə qanunverici onların zərərçəkmişə maddi ziyan vurmasına və ya belə ziyan vurmaq təhlükəsinə deyil, daha üstün dəyərlər üçün təhlükə törətməsinə istinad edir. Məsələn, oğurluq və ya soyğunçuluğun başa çatmış cinayət faktı kimi ortaya çıxması üçün, əmlakın faktiki talanması, yəni təqsirkarın əlinə keçməsi zəruridir. Quldurluq və ya hədə-qorxu ilə tələb etmə cinayət tərkiblərinin yaranması üçün isə, əmlakın təqsirkarın əlinə keçməsi və bununla da zərərçəkmişə maddi ziyan vurulması tələb olunmur. Qanunverici bu cinayətlərin mülkiyyət üçün təhdidindən daha çox, şəxsiyyət üçün təhlükəsinə üstünlük vermişdir. Şəxsiyyətin həyat və sağlamlığı, şərəf və ləyaqəti üçün təhlükə törətməsi həmin cinayətlərin obyektiv məzmununu, başqa sözlə, obyektiv cəhətini təşkil edir. Zərərçəkənə qarşı zor tətbiq ediləcəyi hədəsi ilə törədilən, əmlakın faktiki talanmasına səbəb olmayan quldurluğa görə qanunverici bütün ağırlaşdırıcı hallarla (qabaqcadan əlbir dəstə tərəfindən təkrarən yaşayış sahəsinə qanunsuz daxil olmaqla və bu zaman zərərçəkmişə xeyli miqdarda ziyan vurmaqla) törədilən oğurluqdan daha ciddi cəza nəzərdə tutur[7, S 427]. Qanun quldurluğu və ya hədə-qorxu ilə tələb etməni ona görə şəxsiyyət əleyhinə cinayət fəsilərində nəzərdə tutmur ki, burada şəxsiyyətə qəsd əmlakın ələ keçirilməsi üsuludur. Zərərçəkmişin

sağlamlığına qəsdən ağır zərər vurduqda da quldurluq və ya hədə-qorxu ilə tələb etmə özünün bilavasitə əsas obyektini saxlayır. Cinayətkar davranışın əsas obyektinin dəyişməsi üçün quldurluq öz obyektiv cəhəti ilə əhatə olunmayan nəticə (insan ölümü) doğurmalıdır. Bu halda əməl quldurluqla yanaşı, Cinayət Məcəlləsinin 120.2.11-ci maddəsi ilə tövsif edilir. Bu maddənin nəzərdə tutduğu cinayətin əsas obyektini insan həyatıdır. Beləliklə, mülkiyyət əleyhinə edilən cinayətlərə aşağıdakı anlayışı verə bilərik.

Mülkiyyət əleyhinə edilən cinayətlər dedikdə Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin iyirmi üçüncü fəslində nəzərdə tutulmuş, əmlaka sahib olma hüququnu pozmaqla, yaxud sair üsullarla mülkiyyətçiyə əmlak ziyanı vurmaqla və ya belə ziyan vurma hədəsi yaratmaqla müşayiət olunan qəsdən və ya ehtiyatsızlıqdan törədilən əməllər nəzərdə tutulur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. <http://www.e-qanun.az/framework/6506>
2. <http://www.e-qanun.az/framework/46944>
3. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi (30 sentyabr 2018-ci il tarixədək edilmiş əlavə və dəyişikliklərlə). Bakı: “Digesta” nəşriyyatı, 2018, 872 s.
4. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası. I hissə. H.e.d., professor F.Sməndərovun redaktəsi ilə. Bakı: “Hüquq yayın evi” nəşriyyatı, 2016, 674 s.
5. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Ali məktəblər üçün dərslik. Yenidən işlənmiş təkrar nəşr. Bakı: “Digesta” nəşriyyatı, 2007, 700 s.
6. Уголовное право Азербайджанской Республики. Общая часть. Учебное пособие. Комиссаров В.С., Самандаров Ф.Ю., Кузнецов А.П., Иманлы М.Н. Баку: «Зардаби», 2011, 352 с.
7. Уголовное право России. Практический курс. Под общ. ред. А.И.Бастрыкина; под науч. ред. А.В.Наумова. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Волтерс Клувер, 2007, 678 с.

Магаммед Иманлы
старший научный сотрудник отдела
уголовного права и уголовного процесса
Института права и прав человека НАНА, д.ю.н.

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПРЕСТУПЛЕНИЙ НАПРАВЛЕННЫХ ПРОТИВ КОНСТИТУЦИОННОГО «ПРАВА НА СОБСТВЕННОСТЬ»

Р Е З Ю М Е

Исторически собственность была формой общественных отношений, которая прошла долгий путь и использовалась различными людьми (отдельными лицами, обществами, классами, классами и т. д.) в качестве средства материального благосостояния в обществе. Совокупность вещей, принадлежащих собственнику, означает объект собственности или собственность заинтересованного лица; следовательно, это также называется отношениями собственности. Эти отношения, регулируемые государственным законодательством, принимают форму имущественных прав.

Imanli Mahammad
Institute of Law and Human Rights of the Azerbaijan
National Academy of Sciences,
Senior Researcher of the Department of Criminal Law
and Criminal Procedure
Doctor in Law

**GENERAL DESCRIPTION OF CRIMES AGAINST THE CONSTITUTIONAL
"RIGHT TO PROPERTY"**

S U M M A R Y

Property has historically been a form of public relations that has come a long way, and has been used by various individuals (individuals, societies, classes, classes) as objects of material wealth. The totality of things belonging to the owner means the object of the property, or the property of the person concerned; hence it is also called property relations. These relations, regulated by state legislation, take the form of property rights.

MDB ÖLKƏLƏRİNDƏ ETNİK-MƏDƏNİ MÜXTƏLİFLİKLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİ TƏCRÜBƏSİ

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, etnik-mədəni müxtəliflik, MDB, Mərkəzi Asiya, Rusiya.

Ключевые слова: Южный Кавказ, этнокультурное разнообразие, СНГ, Центральная Азия, Россия.

Keywords: South Caucasus, ethnic and cultural diversity, CIS, Central Asia, Russia.

1991-ci ildə əsası qoyulmağa başlayan Müstəqil Dövlətlər Birliyinin tam formalaşması prosesi 1993-cü ilə qədər davam etmişdir. 18 avqust 2008-ci ildə Gürcüstanın qurumdan çıxması ilə üzv dövlətlərin sayı doqquz oldu: Rusiya, Azərbaycan, Belarus, Qazaxstan, Özbəkistan, Moldova, Qırğızıstan, Tacikistan, Ermənistan. Nəzərə almaq lazımdır ki, bəzi azsaylı xalqlar mətbuat mədəniyyətini keçmiş SSRİ-də əldə etmiş və SSRİ daxilindəki əksər etnik qrupların milli dillərində əvvəlkindən daha çox kitab, jurnal və qəzet nəşr olunmuşdur. Ümumilikdə götürdükdə SSRİ dövründə Rusiyadan kənarında mövcud olan xalqlara daha çox etnik azlıq kimi baxılırdı. Belə ki, həm Baltıqyanı, həm Mərkəzi Asiya, həm də Cənubi Qafqaz xalqları rus dilini mütləq olaraq öyrənməli və rus mədəniyyətinə əsaslanan müasir bir şəhərsalma mədəniyyətini qəbul etməli idilər. Bu baxımdan sözügedən ölkələrdə hətta SSRİ dövründə də etnik-mədəni müxtəlifliklər özünü göstərmişdir. MDB ölkələrində etnik-mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsi təcrübəsini tədqiq edərkən bu müxtəlifliklərin özünü qabarıq büruzə verməsini əsasən SSRİ-nin son illərinə (1989-1991) təsadüf etdiyi görülür. Bu müxtəlifliklərin daha qabarıq gözə çarpmasının əsas səbəblərindən biri kimi yuxarıda qeyd olunmuş dövrdə bütün İttifaq üzrə ictimai-siyasi gərginliyin artması göstərilir. Bu ictimai-siyasi gərginliyin fonunda etnik-mədəni müxtəliflərdən doğan problemlər bugünün özündə də sözügedən ölkələrin sabitliyi və ərazi bütövlüyü üçün böyük təhlükə törədirlər. 1980-ci illərin sonu – 1990-cı illərin əvvəllərində SSRİ-nin apardığı ictimai-siyasi islahatlar nəticəsində müxtəlif ölkələrin tərkibində olan muxtar respublikalar və ya mədəni muxtariyyətlər yerli millətlərin dilinin və mədəni dəyərlərinin, eləcə də tarixi simvollarının təbliğatı ilə məşğul olmuş, ölkələrin mərkəzi idarəetmələri ilə yerli xalqlar arasında problemlər meydana çıxmışdır. Beləcə SSRİ-nin süqutundan sonra yerli millətlərin yeni liderləri müstəqillik tələbləri ilə mərkəzi hakimiyyətlə qarşıdurmaya girdilər.

1994-cü ildə MDB çərçivəsində milli azlıqlara mənsub şəxslərin hüquqlarının qorunması sahəsində dövlətlərin çoxtərəfli əməkdaşlığının hüquqi əsasını təşkil edən konvensiya qəbul edilmişdir [13]. Konvensiyanın müqəddiməsi Konvensiyaya qatılan dövlətlərin beynəlxalq insan hüquqları standartlarına və milli azlıqlara mənsub şəxslərin hüquqlarının qorunmasına, BMT və ATƏT-in müvafiq sənədlərində əks olunduğuna dair öhdəliklərini təsdiqləyir. Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətlər, eyni zamanda, milli azlıqlara mənsub olan şəxslərin

hüquqlarının hamı tərəfindən tanınmış insan hüquqlarının ayrılmaz hissəsi olduğunu təsdiqləyirlər.

Rusiya, Belorusiya və Moldovada etnik-mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsi təcrübəsi

1991-ci ildə SSRİ-nin dağılması Rusiyaya əhali axınına səbəb olmuş və etnik ruslar müstəqil dövlətlərə çevrilmiş keçmiş Sovet respublikalarından Rusiyaya qayıtmağa başlamışdır. 1990-cı illərin əvvəllərində etnik müharibələrdən və Cənubi Qafqazdakı iqtisadi vəziyyətin pisləşməsindən sonra bir çox erməni, azərbaycanlı və gürcü də Rusiyaya üz tutmuşdur. Rusiyanın 2000-ci illərin əvvəllərində başlayan iqtisadi dirçəlişi, əsasən Ukrayna, Moldova və Orta Asiyadan yeni iqtisadi köç dalğalarını stimullaşdırmışdır. Bu baxımdan, Rusiya həm Avropa mənşəli (almanlar, yəhudilər və ukraynalılar) həm də qeyri-Avropa mənşəli (ermənilər, çeçenlər, gürcülər, tatarlar və özbəklər) böyük etnik azlıqlara malikdir. Burada əlbəttə dini fərqləri də qeyd etmək lazımdır. Bəzi qruplar əsasən pravoslav xristianlar (ermənilər, gürcülər və ukraynalılar), digərləri isə müsəlmanlar (azərbaycanlılar, çeçenlər, tatarlar və özbəklər) və ya buddistlərdir (kalmıqlar və tuvalılar) [28, s. 77].

Ölkədəki etnik azlıqlarla bağlı real vəziyyət mürəkkəbdir. Rusiyada etnik azlıqlar arasındakı ictimai-siyasi intervala dair əvvəlki araşdırmalar göstərir ki, Şərqi Avropa mənşəli slavyan azlıqlar etnik iyerarxiyada Cənub mənşəli azlıqlara nisbətən daha yüksək yer tutur. Digər fərqləndirici amil azlıqların institusional vəziyyətidir. Yerli məskunlaşma sahəsi Rusiya sərhədləri içərisində olan etnik qruplar ümumiyyətlə titul şəklindədirlər və etnik respublikalarda institusional imtiyazlı statusa malikdirlər. Köçəri mənşəli etnik qrupların titul hüquqları yoxdur[23].

Bütün bu məsələlərin tənzimlənməsi geniş qanunverici baza tələb edir. Bu baxımdan, Rusiya Federasiyasının tərkibindəki müxtəlif xalqların etnik-mədəni müxtəlifliklərini tənzimləməklə bağlı geniş təcrübəsi vardır. Bu kontekstdə Rusiya konstitusiyası insan hüquqlarına hörmət etməyi tələb edir. Xüsusilə 19-cu maddə vətəndaşların hüquqlarının sosial, irqi, milli, dil və ya dini mənsubiyyətə görə hər cür şəkildə məhdudlaşdırılmasını qadağan edir və milli azlıqları dövlət hüququnun subyektləri kimi tanıyır [17]. 26-cı maddə hər kəsə milliyyətini sərbəst müəyyənləşdirmək hüququ verir. Bu maddənin 2-ci bəndi hər kəsin ana dilindən istifadə etmək və ünsiyyət, təhsil və yaradıcılıq dilini sərbəst seçmək hüququnu təsdiq edir [17]. 71 və 72-ci maddələrə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qorunması və milli azlıqların hüquqlarının qorunması və kiçik etnik icmaların orijinal yaşayış və ənənəvi həyat tərzinin qorunması daxildir [18]. Rusiya Federasiyasının Cinayət Məcəlləsinin 19-cu fəslə konstitusiyada nəzərdə tutulmuş yuxarıdakı hallarla əlaqədar qanun pozuntularına həsr edilmişdir.

25.10.1991 tarixli 1807-1 sayılı "Rusiya Federasiyası Xalqlarının Dilləri haqqında" RF Qanunu, RF-nin dil siyasətinin ümumi məsələlərini tənzimləyən əsas sənəddir. 3-cü maddə rus dili üçün vahid milli dil statusunu müəyyənləşdirir. Üstəlik, hər kəsin ana dilindən istifadə etmək, ünsiyyət, təhsil, təlim və yaradıcılıq dilini sərbəst seçmək hüququ vardır. Federasiya subyektləri yerli dövlət idarəetmə orqanları tərəfindən rus dili ilə yanaşı istifadə edilə bilən öz dövlət dillərini yaratmaq hüququna malikdirlər. Qanuna görə, Rusiya Federasiyası bütün xalqlarına ana dilini qorumaq, onun öyrənilməsi və inkişafı üçün şərait yaratmaq hüququnu təmin edir. Bu müddəalar Federasiya subyektlərinin qanunvericiliyində ətraflı şəkildə göstərilmişdir. Maddə 3-də dövlətin Rusiya Federasiyası xalqlarının bütün

dillərinin qorunması və inkişafı üçün bərabər hüquqlarını tanımasını təmin edir. Rusiya Federasiyası xalqlarının bütün dilləri dövlət tərəfindən dəstəklənir [12].

17.06.1996-cı il tarixli 74-FZ sayılı "Milli və Mədəni Muxtariyyət haqqında" Rusiya Federasiyasının Federal Qanunu azlıqların mədəni kimliyi qorumaq və cəmiyyət həyatında iştirak etmək hüquqlarının həyata keçirilməsi üçün münbit şərait yaratmağı nəzərdə tutur. Qanun həmçinin Rusiya Federasiyasındakı milli və mədəni muxtariyyəti də təyin edir. 1-ci maddəyə görə, milli-mədəni muxtariyyət elə bir milli-mədəni öz müqəddəratını təyinetmə formasıdır ki, etnik azlıqlar şəxsiyyətlərini qorumaq, inkişaf etdirmək məsələlərini müstəqil şəkildə həll etmək üçün öz ərazilərində könüllü olaraq təşkil edirlər. Milli və mədəni muxtariyyət bir ictimai birlik növüdür və milli-mədəni muxtariyyətin təşkilatı və hüquqi forması ictimai bir təşkilatdır [25].

Qanun, milli kimliyi qorumaq, milli (ana) dilini və milli mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün lazım olan dövlət hakimiyyəti orqanlarından və yerli hakimiyyət orqanlarından dəstək almaq hüququ verir (lakin dövlət orqanlarına onu təmin etməyi məcbur etmir) (Maddə 4). Milli-mədəni muxtariyyətlər həmçinin milli mədəni maraqlarını təmsil edən qanunverici (nümayəndəlikli) və icraedici orqanlara, yerli özünüidarə orqanlarına müraciət etmək, Rusiya Federasiyası qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada kütləvi informasiya vasitələri yaratmaq, milli (ana) dildə məlumat almaq və yaymaq, tarixi və mədəni irsi qorumaq və zənginləşdirmək, milli mədəni dəyərlərdən sərbəst istifadə etmək və s. hüququna malikdirlər.

Qanunun 16-cı maddəsi muxtariyyətlərin maddi dəstəyinə görə milli-mədəni muxtariyyətlərin özlərinə, onların təşkilat və fərdlərinə, habelə qanunla qadağan olunmayan digər mənbələrdən məsuliyyət daşıyır və federal icra orqanları Rusiya Federasiyasının büdcə qanunvericiliyinə uyğun olaraq federal büdcə hesabına federal milli-mədəni muxtariyyətlərə dəstək verə bilirlər. Hətta Rusiya Federasiyasının təsis quruluşunun dövlət orqanları, Rusiya Federasiyasının təsis quruluşunun qanunlarına uyğun olaraq, regional və yerli milli-mədəni muxtariyyətlərə Rusiya Federasiyasının təsis qurumunun büdcəsi hesabına dəstək verirlər (federal büdcədən verilən yardımlar istisna olmaqla). Bununla yanaşı, yerli özünüidarə orqanları, bələdiyyə qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq, yerli büdcə hesabına yerli etnik və mədəni muxtariyyətlərə dəstək vermək hüququna malikdirlər (federal büdcədən və Rusiya Federasiyasının bir təşkilatının büdcəsindən ayrılan yardımlar istisna olmaqla).

30.04.1999-cu il tarixli 82-FZ sayılı "Yerli kiçik xalqların hüquqlarının zəmanəti haqqında" Federal Qanun [26] yerli və kiçik xalqları ənənəvi yaşayış tərzlərini, əkinçiliklərini və sənətkarlıqlarını qoruyaraq, özlərindən əvvəlki nəsillərin ənənəvi məskunlaşma ərazilərində yaşayan 50 mindən az insanın icmaları olaraq təyin edir. 8-10-cu maddələrdə yerli xalqların orijinal yaşayış yerlərinin, ənənəvi həyat tərzinin, iqtisadi fəaliyyətinin və sənətkarlıqlarının qorunması ilə bağlı hüquqları sadalanır, orijinal mədəniyyətlərini qorumaq və inkişaf etdirmək; hərbi xidmətin alternativ mülki xidmətlə əvəzlənməsi hüququ verilir. 13-cü maddə kvotalar ayıraraq regional hakimiyyət orqanlarının qanunverici orqanlarında kiçik xalqların təmsil olunmasını təmin edir.

Rusiya Federasiyası Hökumətinin 03.24.2000 tarixli 255 sayılı "Yerli Azlıqların Vahid Siyahısı haqqında" fərmanına əsasən Rusiya Federasiyasının yerli azlıqlarının tam siyahısı hazırlanmışdır [21]. Bununla yanaşı, Rusiya Federasiyası Prezidentinin 19.12.2012-ci il tarixli 1666 nömrəli "2025-ci ilədək Rusiya Federasiyasının Dövlət Milli Siyasəti Strategiyası haqqında" Fərmanı etnik azlıqların hüquqlarının təmin edilməsi sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri və vəzifələrinin bir siyahısını ehtiva edir [24].

Rusiya Federasiyası Hökumətinin “Rus millətinin birliyini və Rusiya xalqlarının etnomədəni inkişafını gücləndirmək” haqqında 22 iyul 2013-cü il tarixli 1292-r nömrəli Sərəncamı [22] Federal Hədəf Proqramı Konsepsiyasının təsdiq edilməsini əhatə edir və bu baxımdan ölkədə etnik tolerantlığın olmaması və millətlərarası qarşıdurmalar kimi problemləri dövlət siyasətinin əsas problemləri olaraq müəyyən edir. Federal Hədəf Proqramı irqi və millətlərarası tolerantlıq və əməkdaşlıq səviyyəsinin artırılmasına, müxtəlif milli azlıqların nümayəndələrinin dinc yanaşı yaşaya biləcəyi ümumi bir mədəniyyət məkanının formalaşmasına yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bu hədəflərə çatmağın federal və regional proqramların tətbiqi ilə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

Belarusiya etnik-mədəni müxtəlifliklərin geniş olduğu ölkələrdən biridir. Ölkədə 25 dini cərəyanı təmsil edən üç mindən çox birlik fəaliyyət göstərir. Təbii ki bu qədər geniş bir müxtəlifliyi tənzimləmək qanunverici baza tələb edir. Belarusiya Respublikasının 15 mart 1994-cü il tarixli Konstitusiyasının 16-cı maddəsinə əsasən bütün dinlər və inanclar qanun qarşısında bərabərdir [14]. Ölkə ərazisində təmsil olunan ən böyük dini təşkilat Rus Pravoslav Kilsəsidir.

Bununla yanaşı, ölkədə etnik sahədə də kifayət qədər müxtəliflik vardır. Belarusiya sakinlərinin təxminən 20%-i etnik Belarus deyil və 140-dan çox milləti təmsil edirlər. Belarusiya vətəndaşlarının üçdə ikisindən çoxunun başqa millətlərdən olan qohumları vardır. Vəziyyət ilə əlaqədar 11.11.1992-ci il tarixli 1926-XII nömrəli "Belarus Respublikasındakı milli azlıqlar haqqında" Belarusiya Respublikasının Qanunu [9] qanunverici baza rolunu oynayır. Qanunun birinci maddəsinə görə, milli azlıqlara mənsub olanlar Belarus Respublikası ərazisində daimi yaşayan və Belarus Respublikasının vətəndaşlığı olan, mənşəyi, dili, mədəniyyəti və ya ənənələri ilə respublikanın əsas əhalisindən fərqlənən şəxslər kimi başa düşülür.

Qanuna uyğun olaraq, həmçinin, özlərini milli azlıqlar hesab edən Belarusiya Respublikasının vətəndaşları Belarusiya Konstitusiyasına və Belarus Respublikasının digər qanunvericilik aktlarına əməl etməli, Belarus Respublikasının suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunmasına töhfə verməli, respublikada yaşayan bütün millətlərin vətəndaşlarının ənənələrinə, onların dilinə və mədəniyyətinə hörmət etməlidirlər. Bununla yanaşı, heç kim milliyətini müəyyənləşdirməyə, eyni zamanda milliyətini sübut etməyə və ya milliyətindən imtina etməyə məcbur edilə bilməz. Dövlət, özlərini milli azlıqlar hesab edən Belarus Respublikası vətəndaşlarına Belarus Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilən bərabər siyasi, iqtisadi və sosial hüquq və azadlıqlara bərabər zəmanət verir. Bu hüquqlara milli mədəniyyət və təhsilin inkişafında dövlətdən yardım almaq hüququ, ana dilindən istifadə hüququ, ünsiyyət dilini seçmək hüququ, həmçinin tərbiyə və təhsil dilini seçmək azadlığı hüququ, kütləvi informasiya vasitələri yaratmaq, nəşriyyat fəaliyyəti, habelə ana dilində məlumat almaq, saxlamaq və yaymaq və s. hüquqlar daxildir.

Moldovada etnik-mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsi məsələsi daha aktualdır. Dnestryanı münaqişənin olduğu və bu ərazidə etnik problemlə üzləşən bir ölkə olaraq etnik-mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsi ilə bağlı Moldova Rumıniya, Rusiya və Ukrayna ilə müəyyən məsələləri həll etmək məcburiyyəti ilə qarşı-qarşıya qalmışdır. Vətəndaşlarının demək olar ki, 75%-i özlərini Moldovan (Rumın) kimi tanımasına baxmayaraq Moldova polietnik bir ölkədir [6, p. 294]. Etnik qrupların hər biri maddi və mənəvi mədəniyyətinin özünəməxsusluğa malikdir. Etnik-mədəni müxtəlifliklərin həll edilməsi məsələsinin olduqca aktual olduğu Moldovada Konstitusiyaya ölkə ərazisində yaşayan insanların bərabərliyi prin-

sipini elan edir. Etnik mənsubiyyətinə görə hər hansı bir insanın ayrı-seçkiliyə məruz qalmaması əsas prinsip olaraq götürülür. Lakin real vəziyyətə uyğun olaraq, insanlar arasında iqtisadi, mədəni və digər xarakterli həqiqi bərabərlik bir sıra səbəblərdən mövcud olmadığından Moldovanın əyalət əhalisinin əksəriyyəti ilə əlaqədar etnik qrupların hüquqlarının qorunması və bu qruplara əlavə zəmanətlərin verilməsi ölkənin Konstitusiyasında, digər hüquqi aktlarında, habelə beynəlxalq aktlarda təsbit olunmuş birbaşa vəzifələrindən biridir.

Moldovanın milli siyasətində mədəni və dil amilinin tanınması, xüsusilə də müəyyən bir xalqın etnomədəni və dil ehtiyaclarının və maraqlarının təmin edilməsi bir inkişaf mənbəyi, millətlərarası bərabərlik və harmoniya prinsipinə riayət olunmasını təmin edən bir şərt hesab olunur. Moldovada vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması və inkişafı xalqlarının mədəni və dil müxtəlifliyinə əsaslanır. Bu müxtəliflik xalqların sosial birliyinin gücləndirilməsində və demokratiyanın mövqeyinin möhkəmlənməsində vacib amildir.

Moldova Konstitusiyasının 16-cı maddəsi [15] milli azlıqların hüquqlarını təmin edir: Moldova Respublikasının bütün vətəndaşları irqindən, milliyyətindən, etnik mənşəyindən, dilindən, dinindən, cinsindən, siyasi mənsubiyyətindən, mülkiyyət vəziyyətindən və sosial mənşəyindən asılı olmayaraq qanun və hakimiyyət orqanları qarşısında bərabərdirlər. Həmçinin İctimai Birliklər haqqında Qanun, milli azlıqların nümayəndələrinə sosial, iqtisadi, dil, mədəni və digər maraqlarını təmsil etmək, təşviq etmək və təmin etmək üçün etnomədəni təşkilatlar yaratmaq imkanı verir. Bununla yanaşı, Dillərin İstifadəsi Qanununa uyğun olaraq, rus dilinə millətlərarası ünsiyyət dili statusu verilir. Ukrayn, rus, bolqarların və ya başqa bir etnik azlığın kompakt yaşadığı yerlərdə dövlət orqanlarında tədbirlərin dili müvafiq azlığın dili ola bilər. Milli azlıqlara mənsub şəxslərin əhalinin əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil etdiyi bölgələrdəki yerli dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının aktları, zəruri hallarda bu azlığın dilində dərc olunur.

Cənubi Qafqaz ölkələrində etnik-mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsi təcrübəsi

Əvvəlcə bunu qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan xalqı ölkə ictimaiyyətinin əsas hissəsi olan azərbaycanlılardan və ölkənin müxtəlif guşələrində yığcam halda yaşayan 30 sayda millət və etnik qruplardan ibarətdir. Saylarına, dil və dinlərinin müxtəlifliyinə baxmayaraq, onlar Azərbaycanın bərabər hüquqlu vətəndaşlarıdır. Sovet İttifaqı dağılandıqdan sonra Azərbaycanda bir sıra mədəniyyət mərkəzləri yaradıldı. Milli azlıqlar tarixi, mədəni adət-ənənələrini qoruyub saxlamaq naminə öz mədəniyyət mərkəzlərini yaratdılar. Bunun nəticəsidir ki, hazırda Azərbaycanda onlarla milli-mədəniyyət mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Müstəqillik əldə etdikdən sonra bir çox region ölkələrindən fərqli olaraq, Azərbaycanda yaşayan milli azlıq və etnik qrupların mədəniyyəti ölkə mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi qorunur və inkişaf edir.

Bu baxımdan, Azərbaycan dövləti təminat verir ki, ölkə ərazisində yaşayan milli azlıqlar qanunla nəzərdə tutulan hər cür təşkilat yarada bilərlər. Belə təşkilatların hüquqi vəziyyətini Konstitusiya və ya qanunlar tənzimləyir. Azlıqların milli təşkilatlarının müxtəlifliyi ənənələrlə bağlıdır. Xüsusi etnik birliklər daha çox dini zəmində yaranır.

Etnik-mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsi və birgə yaşayışın təmin edilməsini qarşısına məqsəd qoymuş Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi UNESCO-nun, Avropa Şurası və ATƏT-in “mədəni müxtəlifliyə” dair proqramlarında fəal iştirak edir [7]. Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi “Azərbaycan mədəni müxtəlifliyi” layihəsini həyata keçirir. Həmçinin etnik azlıq və qrupların mədəni irsinin qorunub saxlanması, inkişaf

etdirilməsi və xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşma və tarixi dostluq münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində Heydər Əliyev Fondunun böyük dəstəyi, Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin ciddi təşkilatı işləri vardır.

Azərbaycanda etnik-mədəni kimliyin formalaşması, mədəni müxtəlifliklərin kənara qoyulması və çoxmillətli xalq təşkil olunması prosesində Ermənistanın hərbi-siyasi təcavüzünün də rolu olmuşdur. Duqlas Blumun sözləri ilə desək, “Azərbaycanda etnik müxtəlifliklərlə bağlı daha mürəkkəb bir mənzərə vardır. Ölkə türkçülüyün, zərdüştlüyün, mötədil islamın və Asiya ilə Avropa arasında İpək Yolu arasında körpü kimi tarixi funksiyanın kəsişməsinə əsaslanan bənzərsiz bir mədəni mirasa sahibdir. Ölkədəki ictimai-siyasi vəhdətlə yanaşı, eyni zamanda, azərbaycanlılar, ruslar, ləzgilər və talışlar arasındakı etnik və dini fərqlər hələ də qalmaqdadır. Bəlkə də belə güclü ictimai-siyasi vəhdətin əsas səbəbi Dağlıq Qarabağdakı müharibədir. Bu, müxtəlif etnik azlıqlarda erməni təcavüzünün qurbanı olaraq müəyyən dərəcədə kollektiv kimlik yaratmışdır [5, p. 27]”.

Ölkəmizdə etnik-mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsinin qanunverici bazası olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1992-ci ildə verdiyi "Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıq, azsaylı xalq və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, dil və mədəniyyətlərin inkişafı üçün dövlət yardımını haqqında" fərmanını göstərmək mümkündür [8]. Fərmanda aşağıdakı məsələlər öz əksini tapmışdır:

- “milli azlıq, azsaylı xalq və etnik qrupların mədəni, dil və dini özgünlüyünün qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi;
- milli ənənə və adətlərə əməl, dini mərasim və ayinlərin tam azad icra edilməsi, ibadət yerlərinin qorunub saxlanması və onlardan istifadə edilməsi;
- milli sənətkarlığın, peşəkarlıq və özfəaliyyət yaradıcılığı və xalq sənətlərinin sərbəst inkişaf etdirilməsi;
- bütün millətlərin tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması”.

Əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması haqqında 15 may 2014-cü il tarixli 167 nömrəli Fərmanı [2] və 2016-cı ilin Azərbaycan Respublikasında “Multikulturalizm ili” elan edilməsi haqqında 11 yanvar 2016-cı iltarixli Sərəncamından [3] da görüldüyü kimi Azərbaycanın etnik-mədəni müxtəliliyin tənzimlənməsi istiqamətində fəaliyyəti təqdирə layiqdir.

Son illərdə Ermənistanda əhalinin azalması və respublikanın əhalisinin rəsmi rəqəmlərdən xeyli aşağı olması ilə bağlı beynəlxalq qurumların məlumatları Ermənistanda etnik sahədə ciddi narahatlıq olaraq qalır. Çünki Ermənistanda monoetnik cəmiyyət quruluşu mövcuddur. Ölkədə hal-hazırda titul millət olan ermənilərdən başqa rus, yezidi kürdü və s. kimi azlıqlar yaşayır. Say etibarilə yezidilər digər azlıqlardan daha çoxdur. Buna baxmayaraq yezidilər hərbi xidmət əsnasında Ermənistandakı digər etnik qruplarla müqayisədə qeyri-mütənasib bullinqə məruz qaldıqlarından narahat olduqlarını ifadə etmişdirlər. Yezidi uşaqlarının məktəbdə zorakılığa məruz qalması, yerli hökumət və hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları tərəfindən ayrıseçkilik edilməsi barədə də məlumatlar vardır. Yezidilərin ayrıca özəlləşdirilmiş torpaqların istifadəsində, su və otlaq sahələri üzərindəki hüquqlarından istifadəsində problemlərlərlə üzləşdiyini bildirilir [4].

Ermənistanda etnik azlıqlarda bağlı qanun layihəsi mövcuddur. Bununla yanaşı, ölkə Avropa Şurasının “Milli azlıqların qorunması haqqında” Çərçivə Konvensiyasına da qoşulmuşdur.

Mərkəzi Asiya ölkələrində etnik-mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsi təcrübəsi

Son illərdə əhalidə etnik azlıqlar problemini aktuallaşdıran əhəmiyyətli kəmiyyət dəyişikliklərinin baş verdiyi Qazaxstanda etnik azlıqlararası münasibətlərin araşdırılması təbii olaraq onların hüquqlarının qorunması məsələsinin həll edilməsinin vacib və zəruri olduğu qənaətinə doğurur. Qazaxıstanda 100-dən çox millətin nümayəndəsi yaşayır, buna görə də ictimai harmoniya və siyasi sabitlik respublika üçün çox vacibdir. Bu, 30 avqust 1995-ci ildə qəbul edilmiş yeni Konstitusiyanın 1-ci maddəsində öz əksini tapmışdır [27].

Qırğızıstan Respublikası da etnik-mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsi istiqamətində bir sıra işlər görmüşdür. 2004-cü ilin əvvəlindən etibarən Qırğızıstanda 90-dan çox millətin nümayəndəsi, o cümlədən qırğızlar (67,4%), özbəklər (14,2%), ruslar (10,3%) və digər etnik qruplar (8,1%) vardır. Bu və digər müxtəliflikləri tənzimləmək üçün Qırğızıstan Respublikası bütün irqi ayrı-seçkilik formalarının ləğvi haqqında beynəlxalq konvensiyaya qoşulmuşdur. Bununla yanaşı, Qırğızıstan Respublikası Konstitusiyasının 15-ci maddəsinə görə, milliyətindən asılı olmayaraq Qırğızıstan Respublikasında insan ləyaqəti toxunulmazdır [20]. Əsas insan hüquqları və azadlıqları anadan olandan etibarən hər kəsə məxsusdur. Bunlar mütləq və ayrılmazdır, həmçinin məhkəmə tərəfindən qorunur. Eyni zamanda Qırğızıstan Respublikasında hər kəs qanun və məhkəmələr qarşısında bərabərdir. Heç kim mənşəyinə, cinsinə, irqinə, milliyətinə, dilinə, siyasi, dini inanclarına, şəxsi və ya ictimai xarakterli hər hansı digər şərtlərə görə hər hansı bir ayrı-seçkiliyə, hüquq və azadlıqların pozulmasına məruz qala bilməz.

Tacikistanda din və inanc azadlığı baxımından bir dinə və ya inanca sahib olmaq baxımından problemlər mövcuddur. Bir tərəfdən, Konstitusiya və qanunlar bu azadlığı təmin edir. Cinayət Məcəlləsi hüquq və azadlıqların qəsdən birbaşa və ya dolaylı şəkildə pozulması və ya məhdudlaşdırılması və ya vətəndaşların dinə, inancına münasibətlərindən asılı olaraq birbaşa və ya dolaylı üstünlüklərin yaradılması üçün məsuliyyət müəyyənləşdirir və eyni zamanda cinayət məsuliyyətinə səbəb olur. Digər tərəfdən isə din seçimində məcbur etmə, dini ayinlərini yerinə yetirməmək və ibadətdə iştirak etmək məcburiyyəti ictimai səviyyədə geniş yayılmışdır. Rəsmi statistikaya görə Tacikistanda əhalinin 97% -i müsəlmandır. Respublikanın müxtəlif bölgələrində əhali arasında aparılan sosioloji anketlər göstərir ki, respondentlərin təqribən 58%-i etnik tacik və özbəklərin İslamdan başqa başqa bir dini qəbul etməməli olduqlarına inanırlar və buna qarşı radikal mövqe sərgiləyirlər [19].

Bununla yanaşı, etnik-mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsi ilə bağlı Tacikistanda başqa problemlər də mövcuddur. Xüsusilə təhsil müəssisələrində dini mənsubiyyətləri ilə əlaqədar təzyiqlə qarşılaşma halları qeyri-islami dini təşkilatlar tərəfindən tənqid olunur. Bu adətən din seçiminə təsir göstərməyə yönəlmiş təzyiq, təhqiramiz davranış və ya müəllimlər arasında "profilaktik söhbət" formalarında baş verir [19].

Dini radikalizmin və etnik mübahisələrin olduğu Özbəkistan Respublikası dövlət müstəqilliyini qazandıqdan sonra insan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının təşviqi, qorunması və təmin edilməsi üçün təşkilati və hüquqi şərait və mexanizmlər yaratmağa çalışır. Konstitusiya görə, dinindən və milliyətindən asılı olmayaraq bir insan, onun həyatı, azadlığı, şərəfi, ləyaqəti və digər ayrılmaz hüquqları cəmiyyətin ən yüksək dəyəridir. İctimai həyatın siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və digər sahələrində əsas insan hüquq və azadlıqlarının bərabər əsasda həyata keçirilməsini təmin edən əsas qanunvericilik aktı Özbəkistan Respublikasının 1992-ci il Konstitusiyasıdır [16].

Konstitusiyanın 4-cü maddəsi, ölkədə yaşayan bütün millətlərin dillərinə, adət və ənənələrinə hörmət etməyi tələb edir və onların inkişafı üçün şərait yaradır. Bununla yanaşı,

Özbəkistan Respublikasının 21 dekabr 1995-ci il tarixli Əmək Məcəlləsinin “Əmək münasibətlərində ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi” adlı 6-cı maddəsində müəyyən edilir: “Bütün vətəndaşlar əmək hüquqlarına sahib olmaq və istifadə etməkdə bərabər imkanlara malikdirlər. Cinsinə, yaşına, irqinə, milliyyətinə, dilinə, sosial mənşəyinə, mülkiyyətinə və rəsmi vəziyyətinə, dinə münasibətinə, inanclarına, ictimai birliklərə üzvlüyünə, habelə digər şərtlərə görə əmək münasibətləri sahəsində hər hansı bir məhdudyyətin yaradılması və ya üstünlük təmin edilməsi qəbul edilməzdir və ayrışdırıcılıq təşkil edir” [11].

Özbəkistan eyni zamanda hər cür irqi ayrışdırıcılığın ləğvinə dair Beynəlxalq Konvensiyaya qoşularaq etnik zəmində ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi mexanizm və prosedurlarını tənzimləyən qanunları və digər qaydaları müstəqil şəkildə qəbul edir.

Etnik mübahisələrin tənzimlənməsi məqsədilə 15 yanvar 2007-ci il tarixli “Kütləvi İnformasiya Vasitələri haqqında” Özbəkistan Respublikasının Qanunu milli, irqi, etnik və dini nifrəti təhrik edən məlumatların yayılmasını, habelə müharibə, zorakılıq və terrorizmin təbliği, dini ekstremizm, separatizm və fundamentalizmin təbliği üçün üçün kütləvi informasiya vasitələrinin istifadəsini qadağan edir (Maddə 6) [10].

Nəticə

MDB ölkələrində etnik-mədəni müxtəlifliyin tənzimlənməsi mexanizmlərinin ilk hüquqi bazası SSRİ dönməndən gəlir. Etnik azlıqlarla bağlı kollabasionist siyasət yürüdən SSRİ-nin qanunverici bazası post-SSRİ dövründə həm Rusiya, həm də digər postsovet ölkələri üçün nümunə təşkil edir. Bununla yanaşı, etnik azlıqlar və onların sosial-mədəni azadlıqları ilə əlaqədar beynəlxalq konvensiyalar sözügedən ölkələrdə etnik-mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsinin mexanizmlərini təşkil etməyə kömək edir. Tədqiqat zamanı təhlil edilən bütün respublikalarda etnik-mədəni müxtəlifliyin tənzimlənməsi ilə əlaqədar olan hüquqi bazanın yüksək dərəcədə bənzərlik nümayiş etdirdiyi məlum olmuşdur. Bununla yanaşı, etnik-mədəni müxtəlifliklərin tənzimlənməsində uğurlu siyasət yürüdən (Azərbaycan, Rusiya, Qazaxstan) ölkələrlə yanaşı, bu siyasətdə uğursuzluğa düçar olan ölkələr (Ermənistan və Tacikistan) də mövcuddur. Bu baxımdan təhlil edilən ölkələrin bənzərliyi ilə yanaşı, özünəməxsus xüsusiyyətləri də vardır. Məsələn, əgər Tacikistanda etnik-mədəni, xüsusilə də dini müxtəlifliklərin tənzimlənməsinin qarşısında əsas maneə radikal islamçı qüvvələrdisə, Ermənistanda bunun əsas səbəbi erməni şovinizmidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası // 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmişdir (24 avqust 2002-ci il tarixdə olan dəyişiklik və əlavələr). – Bakı: Qanun, – 2002
2. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı <http://www.e-qanun.az/framework/27679> (16.03.2021)
3. 2016-cı ilin Azərbaycan Respublikasında “Multikulturalizm ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı [https://president.az/articles/17437\(03.01.2021\)](https://president.az/articles/17437(03.01.2021))
4. Armenia, World Directory of Minorities and Indigenous Peoples <https://minorityrights.org/country/armenia/> (03.01.2021)
5. Blum Douglass, Contested national identities and weak state structures in Eurasia, The Challenge of Eurasian Security Governance, Manchester University Press, 2003, 20-67
6. Chinn Jeff and Steven D. Roper, Ethnic mobilization and reactive nationalism: The case of Moldova, Nationalities Papers, 1995, 23:2, 291-325

7. Mədəni müxtəliflik, Azərbaycan Multikulturalizmi https://multiculturalism.preslib.az/az_a5.html (04.01.2021)
8. Milli azlıqların, azsayılı xalqların və etnik qrupların hüquqlarının qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu (Layihə) <https://www.humanrightsclub.net/wp-content/uploads/2019/08/Etnik-azliqlarin-huquqlarinin-qorunmasi-barede.pdf>
9. Закон Республики Беларусь «О национальных меньшинствах в Республике Беларусь» № 1926-ХІІ от 11.11.1992. <http://mogilev-region.gov.by/category/religiya-i-nacionalnosti/zakon-o-nacionalnyh-menshinstvah-v-respublike-belarus> (02.01.2021)
10. Закон Республики Узбекистан о Средствах Массовой Информации <https://lex.uz/acts/53112> (04.01.2021)
11. Закон Республики Узбекистан об Утверждении Трудового Кодекса Республики Узбекистан <https://lex.uz/docs/124809> (04.01.2021)
12. Закон РФ от 25 октября 1991 г. N 1807-І "О языках народов Российской Федерации" <http://base.garant.ru/10148970/> (02.01.2021)
13. Конвенция об обеспечении прав лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам, Официальный сайт СНГ <https://cis.minsk.by/page/9862> (04.01.2021)
14. Конституция Республики Беларусь <https://pravo.by/pravovaya-informatsiya/normativnye-dokumenty/konstitutsiya-respubliki-belarus/> (03.01.2021)
15. Конституция Республики Молдова <http://www.presedinte.md/rus/constitution> (03.01.2021)
16. Конституция Республики Узбекистан <https://lex.uz/docs/35869> (04.01.2021)
17. Конституция России: Глава 2. Права и свободы человека и гражданина <http://www.constitution.ru/10003000/10003000-4.htm> (03.01.2021)
18. Конституция России: Глава 3. Федеративное устройство <http://www.constitution.ru/10003000/10003000-5.htm> (03.01.2021)
19. Национальные меньшинства в Таджикистане имеют полноценный статус гражданина Республики Таджикистан <http://dsu.tj/News/Details/38143> (03.01.2021)
20. Постановление Правительства Кыргызской Республики об очередном докладе Кыргызской Республика о выполнении Международной Конвенции о ликвидации всех форм расовой дискриминации <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/57214> (02.01.2021)
21. Постановление Правительства РФ от 24 марта 2000 г. N 255 "О Едином перечне коренных малочисленных народов Российской Федерации" <http://base.garant.ru/181870/> (04.01.2021)
22. Распоряжение Правительства РФ от 22.07.2013 N 1292-р Об утверждении Концепции федеральной целевой программы "Укрепление единства российской нации и этнокультурное развитие народов России" http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_149941/ (04.01.2021)
23. Титульные нации в России <https://kodola.livejournal.com/233274.html> (03.01.2021)
24. Указ Президента РФ от 19 декабря 2012 г. N 1666 "О Стратегии государственной национальной политики Российской Федерации на период до 2025 года" <http://base.garant.ru/70284810/> (04.01.2021)
25. Федеральный закон от 17 июня 1996 г. N 74-ФЗ "О национально-культурной автономии" (İnternet Resursu) <http://base.garant.ru/135765/> (03.01.2021)
26. Федеральный закон от 30 апреля 1999 г. N 82-ФЗ "О гарантиях прав коренных малочисленных народов Российской Федерации" <https://constitution.garant.ru/act/right/180406/> (04.01.2021)

27. Шакиров К.Н., Республика Казахстан и правовые механизмы защиты прав и законных интересов этнических меньшинств <https://articlekz.com/article/16308> (03.01.2021)

28. Этническое и религиозное многообразие России / под ред. В.А. Тишкова, В.В. Степанова. – М.: ИЭА РАН, 2017. – 551 с.

Cahangir Cahangirli

X Ü L A S Ə

Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkələrində etnik-mədəni müxtəlifliyin tənzimlənməsi təcrübəsi ilə əlaqədar aparılmış tədqiqatda hal-hazırda MDB-nin üzvü olan doqquz respublikadakı real vəziyyət göstərilmiş və etnik-mədəni müxtəlifliyin tənzimlənməsi mexanizmlərinin hüquqi bazası təhlil edilmişdir. Ölkələrin konstitusiyasındakı müvafiq bölmələr haqqında bəhs edilmiş və qəbul olunan qanunların məzmunu tədqiq edilmişdir. Eyni zamanda etnik-mədəni müxtəlifliyin tənzimlənməsi ilə əlaqədar uğurlu və uğursuz təcrübələrə yer verilmişdir.

Джахангир Джахангирли
Руководитель Отдела международных
отношений и прав человека Института
права и прав человека НАНА д.ф.п.н.

Опыт регулирования этнокультурного разнообразия в странах СНГ

Р Е З Ю М Е

Изучение опыта регулирования этнокультурного разнообразия в странах СНГ показывает реальную ситуацию в девяти государствах-участниках СНГ и анализирует правовые основы регулирования этнокультурного разнообразия. Были обсуждены соответствующие разделы конституций стран, изучено содержание принятых законов. В то же время освещается успешный и неудачный опыт, связанный с регулированием этнического и культурного разнообразия.

Jahangir Jahangirli
Head of Department of International
Relations and Human Rights Institute
of Law and Human Rights ANAS, d.f.p.s.

Experience in the regulation of ethnocultural diversity in the CIS countries

S U M M A R Y

The study on the experience of regulating ethnic and cultural diversity in the CIS countries shows the real situation in the nine CIS member states and analyzes the legal framework for the regulation of ethnic and cultural diversity. Relevant sections of the constitutions of the countries were discussed and the content of the adopted laws was studied. At the same time, successful and unsuccessful experiences related to the regulation of ethnic and cultural diversity are covered.

CİNAYƏT PROSESİNİN MƏQSƏDLƏRİ İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARININ TƏMİNATI KİMİ

Açar sözlər: Cinayət-Prosessual Məcəllə, qanunvericilik, sistem, məqsəd, ədalət.

Keywords: Criminal Procedure Code, legislation, system, purpose, justice.

Ключевые слова: Уголовно-процессуальный Кодекс, законодательство, система, цель, справедливость.

Azərbaycan Respublikasının yeni Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin qanunvericilik sistemində yerini araşdırmadan əvvəl qanunvericilik sisteminin nədən ibarət olması məsələsinə aydınlıq gətirmək lazımdır. Qanunvericilik sistemi ölkədə qüvvədə olan bütün normativ hüquqi aktların məcmusundan, əgər belə demək mümkündürsə, onların müəyyən olunmuş qaydada dövlət qeydiyyatına alınmış toplusundan ibarətdir [4; s.523]. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148-ci maddəsinin I hissəsinə əsasən, qanunvericilik sistemi aşağıdakı normativ hüquqi aktlardan ibarətdir:

1. Konstitusiya;
2. Referendumla qəbul edilmiş aktlar;
3. Qanunlar;
4. Fərmanlar;
5. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları;
6. Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları.

Bir sözlə, qeyd etmək olar ki, Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemi yalnız normativ hüquqi aktlardan ibarətdir.

Lakin həmin maddənin II hissəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Belə müqavilələrin qanunvericilik sisteminin tərkib hissəsi elan olunması qanunvericilik praktikasında yeni haldır. Bu müddəanın qəbul edilməsi dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən beynəlxalq hüququn əsas mənbəyi olan beynəlxalq müqavilələrin tətbiq edilməsinə geniş imkan yaradır. Fiziki və hüquqi şəxslər maraqlı tərəflər kimi öz aralarında və ya onlarla dövlət orqanları, idarələri və təşkilatları arasında mövcud mübahisələrin həllində Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə birbaşa istinad edə bilirlər [3; s.687].

Qeyd etmək lazımdır ki, qanunvericilik sistemi və hüquq sistemi anlayışları üst-üstə düşür. Qanunvericilik sistemi hüquq sistemə uyğun gələn, bir növ onun təzahür formasıdır. Qanunvericilik sisteminin elementi və ya vahidi qanundur. Hüquq sisteminin elementi isə hüquq normasıdır.

Bir hüquqi dövlətin mövcudluq səbəbi və əsas vəzifəsi insan hüquqlarına əsaslanan, ədalətli və təhlükəsiz ictimai quruluş yaratmaq və bunu daimi olaraq davam etdirə bilməkdir. Bunu təmin etmək üçün müxtəlif vasitələrə ehtiyac duyulur. Bu vasitələrdən biri də Cinayət-Prosessual Məcəllədir.

1999-cu ildə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının yeni Cinayət-Prosessual Məcəlləsi Konstitusiyanın qəbul olunmasından sonra özündə demokratik dəyərləri və beynəlxalq hüquqi prinsipləri təsbit edən bir normativ hüquqi akt olaraq qüvvəyə minmişdir.

Yeni CPM-i əvvəlkilərdən fərqləndirən xüsusiyyətlər barədə artıq danışmışıq. Buna görə də onun qanunvericilik sistemində yeri və rolunu cinayət mühakimə icraatının məqsədlərindən yola çıxaraq izah etməyə çalışacağıq. Çünki yeni CPM cinayət mühakimə icraatının əsaslarını özündə əks etdirməklə bu hüquq sahəsinin sahəvi normativ hüquqi aktıdır. Bu xüsusiyyətinə görə onun cinayət-prosessual qanunvericilik daxilində çox önəmli yerə malik olduğunu söyləmək olar. Lakin ümumi ölkə qanunvericiliyində oynadığı rol isə məhz cinayət mühakiməsinin məqsədlərindən irəli gələrək izah edilməlidir.

Qustav Radbrux özünün "Hüquq fəlsəfəsi" əsərində hüquqda məqsədin mahiyyətini izah etməyə çalışaraq qeyd edir ki, ədalət hüququn spesifik ideyası olsa da, bu özü kifayətdir ki, onda hüquq anlayışı inkişaf etsin. Lakin hüquq ideyası təkcə ədalətlə tükənmir, məzmununa nisbətən ədalətə hüquq normalarının vahid əsası kimi baxmağa imkan verməyən ikili səbəb mövcuddur. Ədalət təkcə hüququn formasını müəyyən edir. Hüququn məzmununu izah etmək üçün əlavə olaraq məqsədyönlülük anlayışını işlətmək lazımdır. Ədalət haqqında məsələni dövlətin məqsəduyğunluğu və müvafiq olaraq məqsədlərindən asılı olmayaraq qoymaq və ona cavab vermək gərəkdir. Hüququn məqsədləri haqqında məsələ çərçivəsində dövləti ilk dəfə tədqiqat predmetinə çevirən bu yanaşmaya görə, hüquq əsasən dövlətin iradəsini ifadə etdiyindən, dövlət isə daha çox hüquqi təsisat olduğundan onda hüququn məqsədləri və dövlətin məqsədləri haqqında məsələ bölünməzdir [6; s.73-74]. Bu yanaşmadan belə bir məntiqi nəticə çıxır ki, dövlət öz məqsədlərini reallaşdırmaq məqsədilə özünün hüquq sistemini yaradır. Hüquq sahələrinin bölünməsi isə məhz dövlətin müxtəlif sahələr üzrə məqsədlərinin realizəsinin nəticəsidir. Buna görə də hər hansı normativ hüquqi aktın qanunvericilik sistemində rolunun nədən ibarət olduğunu anlamaq üçün onun məqsədlərinin mahiyyətini təhlil etmək gərəklidir.

Konstitusiyanın 125-ci maddəsinin VII hissəsinə əsasən, məhkəmə icraatı həqiqətin müəyyən edilməsini təmin etməlidir. Təbii ki, bu tələb cinayət məhkəmə icraatına da aid edilir.

Müxtəlif səlahiyyətli məhkəmələr ədalət mühakiməsinə həyata keçirərkən prosesual normalar ilə müəyyən edilmiş qaydaları rəhbər tuturlar [3; s.575]. Buradan da aydın olur ki, cinayət-prosessual qanunvericilik, xüsusilə də yeni CPM konstitusiyanın tələblərin təmin edilməsi baxımından əhəmiyyətli bir rola malikdir.

Ümumiyyətlə, insan cəmiyyətlərində idarə edən və idarə edilənlər qütbləşməsinin meydana çıxması ilə bərabər, dövlət ideyası da ortaya çıxmışdır. Getdikcə artan əhali sayı özü ilə bərabər münaqişələr və qeyri-sabitlik gətirmişdir. İnsanlar isə özlərini təhlükəsizlik və güvən içərisində hiss edə bilmək və hüquqlarının qorunmasını təmin etmək üçün dövlət qurumuna ehtiyac duymuşlardır. Dövlət adlı siyasi qurumun ən təməl funksiyalarından biri cəmiyyət içərisindəki sabitliyi və ədaləti təmin etməkdir. Bu səbəblə dövlətlər tarix boyunca ictimai qaydanı təmin etmək və beləliklə də, xalqın dövlətə olan güvənini davam etdirə bilmək üçün öz mühakimə mexanizmlərini yaratmışdılar.

Cinayət mühakiməsi dövlətlərin mühakimə sistemləri içərisində, bəlkə də, ən önəmli yeri tutur. Çünki cinayət mühakiməsi ilə bağlı ortaya çıxan mübahisələrin əsasını

formalaşdırın əməllərin böyük bir hissəsi ictimai təhlükəsizliyi təhdid edən səviyyədədir. Bu səbəblə də müasir dövrümüzdə, xüsusilə də qitə Avropasında cinayət işlərinin açılması ilə bağlı cinayət işlərinin ictimailiyi (dövlətlik) prinsipi keçərlidir. Bu prinsipə görə, bir qayda olaraq, cinayət işini bir dövlət orqanı olan prokurorluq açır və mühakimə boyunca ittiham tərəfini dövlət adına o təmsil edir.

Cinayət prosessual hüquq eynilə digər hüquq sahələri kimi bir ölkədəki konstitusion quruluşu və ümumi siyasi vəziyyəti əks etdirir. Bu mühakimə sahəsində bir-birilə uzlaşması çətin olan iki qarşı mənafeyin mübarizəsi mübahisə mövzudur. Bunlardan biri şəxsi azadlıqla əlaqədar fərdi mənfəət, digəri isə dövlətin və cəmiyyətin ümumi təhlükəsizliyi ilə əlaqədar ictimai mənfəətdir. Bu baxımdan müasir cinayət mühakiməsi qaydaları prosesdə iştirak edən tərəflərin mənfəətləri arasında bir qiymətləndirmə edir və konstitusion prinsiplərə əsaslanaraq bir tərəfdən ittiham tərəfinə maddi həqiqəti aşkar etmək üçün lazımı imkanlar verir, digər tərəfdən də təqsirləndirilən şəxsin minimum hüquqlarını təminat altına almış olur.

Şəxslərin və cəmiyyətin həyatını bu qədər yaxından maraqlandıran cinayət prosesinin məqsədlərini təsbit etmək istər ölkədəki cinayət mühakimə sisteminin xarakterini, istərsə də bu hüquq sahəsini tənzimləyən normaların ölkənin qanunvericilik sistemində tutduğu yeri müəyyən etməkdə böyük önəm daşıyır.

Müasir cinayət mühakiməsində həm maddi hüquq baxımından düzgün, həm də ədalətli bir qərarın verilməsi hədəflənir. Həqiqətə nail olmaq və layiq olduğu cəzanı cinayətkara vermək cinayət mühakiməsinin iki önəmli məqsədidir. Cinayətkarın ədalətli bir cəza ilə cəzalandırılma bilməsi üçün də funksional bir cinayət mühakiməsinə ehtiyac vardır [10; s.123].

Hüququn qədim dövrlərində cinayətkarı cəzalandırmaq zərər çəkmiş şəxsə və ya zərər çəkmiş şəxsin daxil olduğu qrupa aid olan bir vəzifə idisə, müasir dövrdə cinayətkarı cəzalandırma vəzifəsi sadəcə dövlətə aiddir. Belə ki, cəzalandırma səlahiyyətini də özündə əks etdirən güc “ideyası” müasir dövlətlərin ən önəmli xüsusiyyətlərindən biri və hakimiyyətin göstəricisidir. Məsələyə başqa cür yanaşsaq aydın olar ki, cinayətdən zərər çəkən hər hansı şəxsin bu əməli törədəni bilavasitə özünün cəzalandırmasına icazə verilmədiyindən cinayətkarı cəzalandırmaq dövlət üçün müəyyən edilmiş bir hüquq deyil, onun öhdəsinə qoyulmuş bir vəzifədir.

Qanunverici cinayət prosessual fəaliyyəti tənzimləmək məqsədilə prosessual normaları müəyyən edərkən bir tərəfdən təqsirləndirilən şəxsin və prosesdə iştirak edən digər şəxslərin əsas hüquqlarını qorumalı, digər tərəfdən də təqsirləndirilən şəxs haqqında effektiv təqib aparılmasına şərait yaratmalıdır. Bu səbəblə dövlətin əlində olan cəzalandırma səlahiyyətinin istifadə edilməsi hüquq dövləti prinsipi ilə də tarazlaşdırılması zəruri olan bir fəaliyyətdir.

Müasir cinayət prosesində təqsirləndirilən şəxs hökm qanuni qüvvəyə minənədək təqsirsizdir və onun hüquqları ancaq cinayət mühakimə icraatının həyata keçirilməsi baxımından zəruri olan ölçüdə məhdudlaşdırıla bilər. Dövlət hakimiyyətinin cinayət prosesində reallaşdırıla bilinməsi üçün təqsirləndirilən şəxsin əsas hüquqlarına ediləcək müdaxilələr də hər zaman mütənasiblik prinsipinə uyğun olmalıdır.

Qeyd edilən prinsiplərə əsaslanaraq meydana çıxan modern cinayət mühakiməsinin birdən artıq məqsədi özündə ehtiva etməsi səbəbi ilə bu mühakimə qolunun məqsədlərini qəti şəkildə göstərmək bir qədər çətinidir. Belə ki, bu məqsədlərin formalaşdırdığı bütünün qarışıq bir strukturu vardır və məqsədlər bəzən bir hadisədə bir-birləri ilə ziddiyyət təşkil edə bilərlər. Bu mübarizənin ortaya çıxdığı hallarda məqsədlər arasında tarazlıq təmin edilməli və zəruri ölçüdə bu məqsədlərin birindən imtina edilməlidir [10; s.124].

Cinayət mühakiməsinin inkişaf tarixini təhlil edərkən aydın olur ki, bu hüquq sahəsi tarixi dövr ərzində əsas olaraq 3 ayrı məqsəd güdmüşdür. Başlanğıcda cəmiyyətdə sabitliyi təmin etmək üçün təqsirləndirilən şəxslə təqsirli arasında bir fərqləndirmə edilmir və təqsirləndirilən şəxsin təqsirliliyi əvvəlcədən qəbul edilirdi. Bu anlayışın mərkəzində tamamilə cəmiyyəti qorumaq düşüncəsi olduğundan cinayət mühakiməsinin də əsas məqsədi də təqsirləndirilən şəxsin təqsirliliyini ortaya qoymaq olaraq müəyyənləşdirilmişdi. Ancaq maarifçilik dövrünün başlaması ilə birlikdə bu anlayış da dəyişdi. Bu mərhələdə cinayət mühakiməsinin mərkəzində yer alan əsas düşüncə dövlət hakimiyyətinin yanlış istifadəsinin əngəllənməsi və hakimlərin özbaşınalığına qarşı fərdlərin qorunması idi. Bu səbəblə mühakimə zamanı da təqsirləndirilən şəxs əvvəldən etibarən təqsirsiz olaraq qəbul edilməyə başlandı. Bu anlayışın nəticəsi olaraq mühakimənin yeni məqsədi də təqsirləndirilən şəxsin təqsirsizliyini ortaya çıxarmaq olaraq dəyişdi. Birinci anlayış tamamilə cəmiyyəti qorumağı, ikincisi də tamamilə təqsirləndirilən şəxsi qorumağı məqsəd hesab etdiyindən müasir cinayət mühakiməsi hər iki anlayışdan da imtina etmişdir.

Müasir cinayət mühakimə icraatının məqsədini ümumi şəkildə ifadə etsək, prosesdə iştirak edən şəxslərin əsas hüquqlarına zərər vermədən maddi həqiqəti aşkara çıxarmaq və bununla bağlı olaraq mübahisənin həllinə nail olmaqdır. Ancaq məsələsini bir qədər detallı şəkildə təhlil etdikdə cinayət mühakiməsinin 3 önəmli təməl məqsədinin olduğunu görürük:

- 1) maddi həqiqəti aşkar etmək;
- 2) ədaləti təmin etmək;
- 3) hüquqi bərabərliyi əldə etmək və onu qorumaq.

Maddi həqiqətə nail olmaq hədəfinin müxtəlif sərhədləri mövcuddur. Mühakimə icraatının nəticəsində veriləcək olan hökm həm prosessual hüquq normalarına, həm də maddi həqiqətə uyğun olmaq məcburiyyətindədir. Sadəcə maddi həqiqətə uyğun deyil, eyni zamanda prosessual qaydalara da uyğun olaraq verilmiş bir qərarın ədalətli ola biləcəyi fikrindən irəli gələrək cinayət mühakimə icraatının məqsədinin hüquq dövlətinə uyğun bir mühakimə nəticəsində ədaləti təmin etmək olduğu ifadə edilmişdir [17]. Bu fikirlə razılaşmaq olar. Ədaləti təmin etmək məqsədi maddi həqiqətin aşkara çıxarılması məqsədilə qarşılıqlı əlaqədədir. Bununla belə, maddi həqiqətin hansı yolla olursa-olsun aşkarlanması ədalətin təmin edilməsi demək deyildir. Mühakimə nəticəsində veriləcək hökm həm doğru, həm də ədalətə uyğun olmalıdır. Şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin hüquqlarının gözlənilmədiyi, prosessual normaların gözdən keçirildiyi mühakimə fəaliyyəti nəticəsində maddi həqiqət aşkara çıxarılsa da, bu nəticənin ədalətin təmin edilməsinə xidmət etmədiyi şübhəsizdir.

Cinayət mühakimə icraatında hər şeydən əvvəl maddi həqiqət aşkarlanmalı və maddi cinayət hüququ baxımından önəmli olan bütün xüsusların ayrı-ayrılıqda sübut edilməsinə çalışılmalıdır. Keçmişdə baş vermiş bir hadisənin onu təmsil edən vasitələr, yəni sübutların köməyiylə bugün aşkara çıxarılmış halına maddi həqiqət deyilir [10; s.126]. Sübut dedikdə isə mübahisə mövzusu olan bir əməlin, hüquqi hadisənin və ya hərəkətin cinayət olub-olmaması barəsində hakimin bir qənaətə gəlməsini təmin edən və prosessual hüquq normalarının istifadəsinə icazə verdiyi hər cür sübut etmə vasitəsi nəzərdə tutulur [9; s.393].

Cinayət mühakimə icraatında hakim daxili inamına əsaslanaraq qərar verir. Daxili inam dedikdə, mübahisəni həll etməyə səlahiyyəti olan orqanın iclasda həyata keçirilən mühakimə fəaliyyəti nəticəsində ağılı rəhbər tutaraq və hüququn tələb etdiyi qaydalar daxilində maddi hadisənin baş vermə şəklinə dair öz düşüncəsində heç bir şübhəyə yer verməyən qənaəti nəzərdə tutulur. Qəti məlumatın əldə edilməsi mütləq həqiqətin aşkarlanması deməkdir. Mütləq həqiqət artıq əksinin qəbul edilməsi heç bir şəkildə mümkün olmayan, hər cür fərqli

ehtimalın inkar edildiyi həqiqətdir. Bu baxımdan təsəvvürü mümkün olan hər cür şübhənin qəti məhv edilməsi mümkün olmadığına görə məhkəmənin daxili inamı mütləq deyil, maddi həqiqət ilə əlaqəli şəkildə formalaşacaqdır.

Maddi həqiqət yalnız onu əks etdirən sübutların köməkliyi ilə aşkara çıxarıla bilər. Zamanı geriye çəkmək mümkün olmadığına görə cinayət hüququnu və dolayısı ilə cinayət prosesini maraqlandıran hadisənin nə cür gerçəkləşdiyinin aşkar edilməsinin tək yolu hadisədən qalan izlərin, hadisə ilə əlaqədar olan sənəd və şahidlərin yardımından faydalanmaqdan keçir.

Yeni CPM-in üçüncü bölməsi də bütünlükdə sübutlar və sübut etməyə həsr olunmuşdur. Sübutların anlayışı, növləri, onların əldə edilməsi, yoxlanılması, qiymətləndirilməsi, mümkünlüyü və s., bir sözlə, sübutlarla bağlı prosessual normaların yeni CPM-də əks etdirilməsi CPM-in ölkə qanunvericiliyi sistemində önəmli yer tutduğuna işarə edir.

Sübutlar öz təbiətinə görə müəyyən halları əks etdirən məlumatlar kimi müəyyən formaya və məzmunu malikdirlər. Sübutların forması bu və ya digər şəxsin məlumatı, predmetlərin dəyişməsi, predmetlər üzərində izlər və s. şəkildə işin ayrı-ayrı halları haqqında məlumatların mövcud olma vasitələrini özündə əks etdirir. Sübutların forması işə aid olan faktlar haqqında məlumatların qanunla nəzərdə tutulmuş mənbələridir [5; s.9].

Keçmişdə olmuş hadisənin yenidən təsvir edilməsində bizə kömək edən sübutların bir sıra əlamətləri vardır:

1) sübutlar həqiqi olmalıdır. Sübut ola biləcək şey həqiqətin bir parçasını təşkil etməli və beləcə 5 duyğu orqanımızla öyrənilə bilməlidir. İfadə, sənəd kimi sübutlarda bu xüsusiyyət vardır.

2) Sübutlar məntiqli olmalıdır. Ancaq həqiqəti əqləbatan şəkildə ifadə edə biləcək şeylər sübut ola bilər. Buna görə də sübut ola biləcək şeylərin rəasional və elmi cəhətdən qəbul edilən olması məcburidir.

3) Ancaq sübut edilməsinə ehtiyac duyulan xüsuslarla bağlı sübutlar sübut etmə baxımından önəmlidir. Faydası olmayan sübutları araşdırmağa ehtiyac yoxdur.

4) Sübutlar hadisəni təmsil edə bilən xarakterdə olmalıdır. Burada məqsəd sübut olaraq istifadə edilmək istənilən vasitənin hadisənin bir parçası olması və (və ya) hadisəni əks etdirməsidir. Hadisənin bir parçasını təmsil etməyən şeyin sübutu əhəmiyyəti yoxdur. Təmsil edə bilmənin ilk şərti sübutun etibarlı olmasıdır. Bunu hakim müəyyən edir. Hadisəni təmsil etsə də, əqlə, elmə, həqiqətə və hüquqa uyğun olmayan dəlillər sübut etmə vasitəsi sayıla bilməz.

5) Sübutlar hüququayğun olmalıdır. Bir sübutda olması zəruri olan ən önəmli xüsusiyyət budur. Hətta yuxarıda qeyd edilən özəlliklərə sahib olan bir dəlilin cinayət mühakimə icraatı baxımından əhəmiyyətli ola bilməsi üçün onun hüququayğun olaraq əldə edilməsi məcburidir. Buna görə də bir hadisənin sübut edilməsi zamanı istifadə edilən sübut etmə vasitələrinin hüquqi cəhətdən qəbul edilən olması zəruridir. Dolayısı ilə desək, cinayət prosessual hüquqda “sübut sərbəstliyi prinsipi” sərbədsiz deyildir [11; s.207-225].

Cinayət prosessual hüquqa əsasən, sübutsuz məhkumluq ola bilməz. Cinayət prosessual hüquqda “sübut sərbəstliyi” prinsipi mövcuddur. Bu prinsip maddi həqiqəti araşdıran cinayət mühakiməsində hər şeyin sübut ola biləcəyi anlamına gəlir. Digər tərəfdən hakim daxili inamına əsaslanaraq sübut olaraq irəli sürülən şeylərin sübut olub-olmayacağını, yəni sübut etmə vasitəsi kimi dəyərini sərbəst şəkildə müəyyən edir. Buna “sübutların sərbəst qiymətləndirilməsi” prinsipi adı verilmişdir. Məhkəmə hökm qəbul edərkən ancaq “etibarlı” və “hüququayğun şəkildə əldə edilən” sübutları istifadə edə bilər [12; s.5-60]. Sübutların

hüququayğun olaraq əldə edilməsində məqsəd qanunun müəyyən etdiyi şərtlərə riayət etmək yolu ilə onların əldə edilmiş olmasıdır [7; s.389].

Əgər hakim sübutların köməkliyi ilə mübahisə ilə bağlı şübhəni yox edə bilmişdirsə, daxili inama çatmış və dolayısı ilə maddi həqiqəti aşkarlamışdır. Buna görə təqsirləndirilən şəxs əgər ittiham edildiyi əməli törətmişdirsə, o əməlin cinayət qanununun hansı maddəsini pozduğu məhkəmə tərəfindən təsbit edilir və təqsirləndirilən şəxs həmin maddənin sanksiyasında nəzərdə tutulmuş cəza ilə cəzalandırılır. Əgər təqsirləndirilən şəxs ittiham edildiyi əməli törətməmişdirsə, barəsində bəraət hökmü çıxarılır. Ancaq bəzi hallarda iclas zamanı tədqiq edilən sübutlardan sonra belə, hakimdə hər hansı daxili inam formalaşmaya bilər. Lakin belə hallarda “şübhədən təqsirləndirilən şəxs faydalanır” prinsipinə uyğun olaraq, bütün şübhələr təqsirləndirilən şəxsin xeyrinə şərh edilməlidir.

Müasir cinayət mühakimə icraatında maddi həqiqətə nail olmağa çalışarkən ittiham tərəfi, müdafiə tərəfi və məhkəmə arasında kollektiv bir fəaliyyət həyata keçirilir. Kollektiv hökm vermə metodu prosesə qatılacaq olan şəxslərin düşüncələrini qarşılıqlı olaraq bildirmə bilmələrini, beləliklə də subyektlərin bir-birlərinin düşüncələrini öyrənmə və birlikdə düşünmə bilmələrini ifadə edən ziddiyyət metodudur. Lakin bu cür ziddiyyət bir “fikir mübadiləsi”ni xatırladır [10; s.128].

Türk müəlliflərdən Z.Yılmaz da qeyd edir ki, cinayət prosesual hüququn və onun xarici ifadə formasını təşkil edən qanunun (CPM-in) əsas məqsədi insan hüquqlarının pozuntusuna yol vermədən həqiqətə nail olmaqdır [13; s.33].

Cinayət mühakimə icraatının digər önəmli məqsədi ədalətin təmin edilməsidir. Ən ümumi anlamı ilə desək, ədalət hüququn gerçəkləşməsi kimi ifadə edilə bilər [8; s.92]. Cinayət prosesual hüquq da hüququn digər sahələri kimi öz sahəsi ilə əlaqədar mübahisələr baxımından ədalətin təmin edilməsi və ictimai quruluşun qorunmasına xidmət edir.

Hüquq dövləti prinsipinin əsasında ortaya çıxan modern cinayət mühakiməsi hüququn müəyyən etdiyi sərhədlər daxilində insanların əsas hüquqlarına hörmət göstərərək maddi həqiqəti araşdırmalı, maddi həqiqəti aşkarladıqdan sonra da hüququn nəzərdə tutduğu formada məsələni həll etməlidir. Bu baxımdan modern cinayət mühakiməsinin ədaləti təmin etmə məqsədi həm mühakimə müddətinin hüququayğun şəkildə reallaşdırılmasını, həm də mühakimənin sonunda məsələnin mövcud hüquq qaydalarına uyğun şəkildə həll edilməsini ifadə edir.

Mühakimənin sonunda ədalətli qərarın verilməsi normalara uyğun şəkildə mühakimənin aparılmasından asılıdır. Maddi həqiqətin hansı nəticələrə səbəb olmasından asılı olmayaraq araşdırılması və ona çatmaq üçün hər yolun qəbul edilən sayılması mümkün deyil.

Cinayət törətmiş şəxslərin cinayət təqibini nəzərdə tutan mexanizmlər insanların həyatına və hüquqlarına müdaxilə etdiyi üçün insanların qeyri-mütənasib və zərurətdən artıq müdaxilələrdən effektiv şəkildə qorunmağa ehtiyacları vardır. Bu cür ehtiyaca cavab olaraq isə minimal təminatları Konstitusiya ilə nəzərdə tutulmuş hüquqların ölkənin cinayət prosesual qanunvericiliyində əhatəli şəkildə tənzimlənərək realizə formalarının təsbit edilməsi çıxışdır.

Latviya Cinayət Prosesual Qanununun 1-ci maddəsinə əsasən, Qanunun məqsədi Cinayət Qanunu normalarının səmərəli tətbiqinin və şəxsin həyatına əsassız müdaxilə etmədən cinayət prosesinin ədalətli tənzimlənməsinin qaydalarını müəyyən etməkdir [15].

Gürcüstan Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin 1-ci maddəsində isə məcəllənin məqsədi kimi cinayət təqibinin, cinayətlərin istintaqının və ədalət mühakiməsinin qaydalarının müəyyən edilməsi göstərilmişdir [16].

Bir sıra müəlliflər qeyd edir ki, cinayət prosesi açıq-aşkar dövlətin cinayətlərə cavab vermə strategiyasının bir parçasıdır. Dövlətin cinayətlərə qarşı mübarizəsi strategiyasının bir çox önleyici tədbirləri vardır, bunlara təhsil, küçələrin işıqlandırılması, polisin yanında tutma kimi ən müxtəlif şeylər aiddir. Bu baxımdan cinayət prosesi daha dar mənada işlənir. Belə ki, o, sadəcə dövlətə cinayət qanununu öz vətəndaşlarına tətbiq etməyə icazə verən bir mexanizmdir [14; s.22]. Burdan da belə bir nəticə çıxır ki, cinayət prosesi və onu tənzimləyən hüquqi aktlar dövlətin qanunvericilik sistemində, ümumiyyətlə, dövlət strategiyasının həyata keçirilməsində cinayətkarlığa qarşı mübarizənin əsasını təşkil edərək ictimai təhlükəsizliyin qorunmasının təminatçısı kimi çıxış edir və dövlətin sabitliyi üçün böyük önəm daşıyır.

Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 1-ci maddəsində Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual qanunvericiliyinin təyinatı təsbit edilmişdir. Cinayət-prosessual qanunvericiliyin yönəldiyi istiqamətləri təhlil etdikdə dövlətin ali məqsədinin təmin edilməsi üçün cinayət-prosessual qanunvericiliyin oynadığı rolun əhəmiyyətini anlamış oluruq. Demokratik cəmiyyətdə insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının qorunması üçün dövlət hakimiyyəti orqanları maksimum səviyyədə etibarlı çalışmalıdırlar. Məhz qanunvericiliyin təyinatından da görüldüyü kimi o, insanları hüquqlarının pozulmasından müdafiə etmək məqsədi daşıyır.

Beləliklə, biz belə bir nəticəyə gəlirik ki, cinayət prosesual qanunvericiliyin məqsədi sadəcə şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxslərin hüquqlarını qorumaqdan ibarət deyildir. Həqiqətən də, müasir cinayət prosesual hüquqda hakim olan əsas strategiya sosial sabitliyin qorunması ilə fərdlərin əsas hüquq və azadlıqlarına hörmət arasında bir tarazlıq yaradılması yolu ilə həqiqəti aşkara çıxarmaq və ədalətli mühakimə prinsipinə uyğun olaraq ədalətli sanksiyalara dair hökm verib onları tətbiq etməkdir. Sözügedən strategiyanın əsl çatmaq istədiyi hədəf həqiqəti meydana çıxarmaqdır, ancaq həqiqətin ədalətli mühakimə hüququna riayət edilərək meydana çıxarılması da vacib şərtədir. Cinayət mühakimə sistemi məhz bu tarazlıq üzərində qurulmalıdır. Tarazlığı təmin edəcək əsas təminatlar isə bugün artıq yalnız CPM-də deyil, həmçinin Konstitusiyada və beynəlxalq hüquqi sənədlərdə də yer alır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. URL: <http://www.e-qanun.az/framework/897>
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. URL: <http://e-qanun.az/framework/46950>
3. Cəfərov, İ. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərh-i / İ.Cəfərov. – Bakı: Hüquq Ədəbiyyatı, – 2013. – 723 s.
4. Əsgərov, Z.A. Konstitusiya hüququ / Z.A.Əsgərov. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – 2011. – 757 s.
5. Hüseynova, K. İbtidai istintaqda sübutların mümkünlüyü / K.Hüseynova. – Bakı: Nurlan, – 2008. – 208 s.
6. Radbruch, G. Hüquq fəlsəfəsi / G.Radbruch. – Bakı: Qanun, – 2016. – 272 s.
7. Demirağ, F. Açıqlamalı ceza muhakemesi kanunu / F.Demirağ. – Ankara: Türkiyə Barolar Birliğı, – 2007. – 950 s.
8. Kalkışım, M. “Kutadgu bilig”de adalet deęeri // Gümüşhane: Mavi Atlas Dergisi, – 2013. – s. 91-98.
9. Karabulut, F. Ceza muhakemesinde delil kavramı ve kovuşturma sürecinde hakimlerin delil algısı / F.Karabulut, E.Karapazarlıođlu, H.Tosun // Ankara: Türkiyə Barolar Birliğı Dergisi, – 2015.№28(120), – s. 385-422.

10. Karakehya, H. Ceza muhakemesinin amacı // – İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, – 2007. №65(2), – s. 121-141.
11. Koca, M. Ceza muhakemesi hukukunda deliller // – İstanbul: Ceza Hukuku Dergisi, – 2006. №2(1), – s. 207-225.
12. Yenisey, F. Ceza muhakemesi hukukunda (hukuka uygun bir şekilde elde edilmiş) delil // – İstanbul: Ceza Hukuku Dergisi, – 2007. №2(4), – s. 5-60.
13. Yılmaz, H.Z. Adli Kontrol // Ankara: Ankara Barosu Dergisi, – 2006. №1, – s. 33-62.
14. Ashworth, A. The criminal process / A.Ashworth, M.Redmayne – Oxford University Press, 4th edition, – 2010. – 470 p.
15. https://vvc.gov.lv/image/catalog/dokumenti/Criminal_Procedure_Law.pdf
16. <https://matsne.gov.ge/ka/document/download/90034/64/en/pdf>
17. https://www.researchgate.net/publication/334401623_CEZA_MUHAKEMESININ_AMACI

X Ü L A S Ə

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının yeni Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin ölkənin qanunvericilik sistemindəki yeri və rolu araşdırılmışdır. Cinayət-Prosessual Məcəllənin qanunvericilik sistemindəki rolunu cinayət prosesinin məqsədlərinə uyğun olaraq müəyyən etmək lazımdır. Məqalədə məhz bu yanaşmadan istifadə edilmişdir. Məqalədə həm də sübutların xarakteristikası təhlil edilmiş və araşdırma nəticəsində bir sıra fikirlər irəli sürülmüşdür.

Asif Gadirov

THE PURPOSES OF THE CRIMINAL PROCEEDINGS AS A GUARANTEE OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS

S U M M A R Y

The article examined the location and role of the new Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan in the country's legislative system. It is necessary to determine the role of the Criminal Code in the legislative system in accordance with the goals of the criminal proceedings. The article was used in this approach. The article also analyzed the characteristics of evidence and a number of ideas were put forward as a result of the investigation.

Асиф Гадиров

ЦЕЛИ УГОЛОВНОГО РАЗБИРАТЕЛЬСТВА КАК ГАРАНТИЯ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА

Р Е З Ю М Е

В статье рассматривалось местоположение и роль нового Уголовно-процессуального кодекса Азербайджанской Республики в законодательной системе страны. Необходимо определить роль Уголовного кодекса в законодательной системе в соответствии с целями уголовного процесса. В статье использовался именно такой подход. В статье также анализировалась характеристика доказательств, и в результате исследования были выдвинуты ряд идей.

Шахин ШУКЮРОВ

доцент кафедры Административная деятельность в ОВД
Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики,
д. ф. п. п

РЯД ТЕОРЕТИЧЕСКИХ И ПРАВОВЫХ АСПЕКТОВ МИГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ

Açar sözlər: miqrasiya, miqrasiya prossesi, miqrasiya siyasəti, əhalinin miqrasiyası, miqrasiya problemi, beynəlxalq miqrasiya

Ключевые слова: миграция, процесс миграции, политика миграции, миграция населения, проблема миграции, международная миграция

Keywords: migration, migration process, migration policy, population migration, migration problem, international migration

Миграция находится в центре научных дискуссий. Правовое регулирование деятельности органов направляющие миграционные процессы основываются на взаимосвязи институтов в этой области.

Миграция является одной из важнейших движущих сил человеческого прогресса и развития людских ресурсов. Перемещение людей по всему миру привело ко многим событиям, которые вошли в общую историю человечества. Люди перемещаются по всему земному шару в силу множества причин: чтобы расширить свои экономические возможности, дать детям образование, обрести семью, начать рискованное дело и найти защиту. Миграция в свою очередь привела к распространению языков, культур, национальных кухонь и идей в международном масштабе. [10,11стр.]

Существует ряд факторов и предпосылок, которые оказывают условия для формирования демографического состояния населения, среди них миграционные процессы занимают ключевое положение.

Как указывает Мичников А.А.: «на протяжении всей истории человечества миграция являлась одним из основных демографических механизмов, формирующих численность и половозрастной состав населения, обеспечивающих поддержание демографического баланса в пределах тех или иных регионов, от небольших сельских поселений до огромных мегаполисов, стран и даже континентов». [5, 77стр.]

Хотелось бы обратиться к состоянию миграции на территории Азербайджанской Республики на основе научно-теоретических и внутригосударственных правовых основ.

Азербайджанская Республика пережила переходный период, страна столкнулась не только с процессами внешней, но и внутренней миграции. Азербайджан является первой республикой на постсоветском пространстве, которая в конце 80-х годов прошлого века столкнулась с проблемой беженцев и вынужденных переселенцев в результате осуществленной Арменией политики депортации, геноцида и агрессии. В итоге политики этнической чистки и оккупации, осуществленной страной-агрессо-

ром, более миллиона наших соотечественников остались без крова и были вынуждены покинуть свои родные земли и найти убежище в различных регионах Азербайджана. Общенациональный лидер Гейдар Алиев прилагал все усилия для оказания гражданам страны, мигрировавшим по различным причинам, всесторонней государственной заботы и решения их проблем. Успешно продолжив государственную политику в этой области, усовершенствовав ее в соответствии с требованиями нового периода, Президент Азербайджанской Республики господин Ильхам Алиев за последние годы осуществил плодотворные и целесообразные мероприятия по устранению отрицательных проявлений как внешней, так и внутренней миграции.

25 июля 2006 года Президент Ильхам Алиев подписал распоряжение «Об утверждении Государственной Миграционной Программы Азербайджанской Республики (2006-2008 годы)». В Государственной Программе на основе анализа существующих в стране миграционных процессов отражены дальнейшие направления развития этой области и мероприятия, реализация которых необходима. Основная цель Программы – осуществление государственной политики в области миграции, развитие системы миграционного управления, урегулирования и прогнозирование миграционных процессов, усовершенствование миграционного законодательства в соответствии с международными требованиями и нормами, обеспечение эффективности в применении законов, создание единого банка данных в сфере миграции и современной автоматизированной системы контроля, предотвращение незаконной миграции, осуществление мер по социальной защите мигрантов. [13,2стр.]

Миграция кроме того, как существует в роли самостоятельного института, оказывает непосредственное влияние на другие области, которая является предметом исследования ученых политологов, социологов, юристов, экономистов и историков.

Костина А.В. очень верно заметила, что: «Миграция, в зависимости от масштаба, причин, продолжительности, и целой системы иных факторов существенно меняет социально-экономический и политический ландшафт государств, регионов, мира. Великое переселение народов в начале нашей эры привело в движение процессы, сформировавшие современную европейскую цивилизацию, предопределив специфику развития германских, славянских, и др. племен. И, как правило, в основе этих процессов заложена целая система взаимосвязанных факторов внутреннего и внешнего характера. Великие потрясения в истории человечества, связанные с формированием и распадом империй, приводили к массовым переселениям, в процессе которых объединялись разные национальные и конфессиональные общности». [2,110 стр.]

Миграционные вопросы занимают приоритетное место в государственной политике Азербайджана. В Концепции Развития «Азербайджан 2020 год: взгляд в будущее», утвержденной Указом Президента Ильхама Алиева от 29 декабря 2012 года в качестве официального государственного документа, определяющего цели развития и приоритеты нашего государства на ближайшую перспективу, отражены также вопросы, связанные с миграционной проблемой. В Концепции, состоящей из 11 разделов, в качестве приоритетного направления национальной безопасности государства важное место отводится положениям касательно миграции. С этой точки зрения в концепции для раскрытия сути проблемы и достижения поставленных целей, правильным образом определено, что количественные и качественные показатели населения и его структуры являются основными элементами национальной силы, и такие вопросы, как сохранение генофонда азербайджанского народа, миграция и демография, имеют большое значение с точки зрения национальной безопасности... Под

руководством Президента Ильхама Алиева миграционная политика Азербайджана основывается на принципах уважения прав и свобод человека и гражданина, законности, равенства перед законом и справедливости, обеспечения соответствия миграционного законодательства общепризнанным международным правовым нормам, применения инновационных методов в регулировании миграционных процессов и обеспечения прозрачности. [12,2стр.]

В научной статье возникает необходимость обращения к понятиям, которые используются, рассматривая институт «миграционные процессы».

Суюнчалиева О.Т. уделяет внимание рассмотрению констатации «миграции», «миграции населения»: «В юридической науке существует несколько определений «миграция населения», под которой чаще всего понимается «перемещение населения в пределах одной страны (внутренняя миграция) или из одной страны в другую (международная, трансграничная миграция)». Современные исследователи миграцию населения рассматривают как социальное, естественное и исторически вызванное перемещение. Так, А.В. Дмитриев под «миграцией» понимает «определенный тип перемещения людей, который завершается сменой места жительства». Рассматривая миграцию как территориальное перемещение, С.Л. Тихвинский определяет, что данный процесс представляет собой «разноаспектное явление», которое «постоянно интенсифицируется в результате расширения коммуникативных процессов», а А.В. Пятигорский добавляет, что миграция есть «перемещение, являющееся историческим событием». А.В. Семенова миграцию определяет как «совокупность массовых перемещений, обусловленных социальными, политическими и экономическими проблемами, возникающими на определенной территории».[9, 21стр.]

Целью и первичной задачей миграции населения являются улучшение конституционных прав граждан и человека средством перемещения и передвижения.

Громцев О.В. отмечает, что: «На протяжении своего эволюционного развития миграционные перемещения являлись одним из наиболее эффективных способов для человека добиться лучших условий жизни. Однако, на современном этапе, на фоне глобализации, улучшения транспортной и коммуникационной среды количество людей, стремящихся и способных переместиться в другие государства, существенно увеличилось. Возрастающая мобильность населения в эпоху глобализации значительно повысила фактор миграции в политике, мировой экономике и международных отношениях. Возникшие разновидности международной миграции, основанные на взаимодействии между странами, существенным образом влияют на социокультурную целостность как принимающих, так и направляющих обществ. Подобная интенсификация международных миграционных процессов, с одной стороны, открыла новые возможности и перспективы, а с другой – поставила новые проблемы перед государствами всего мира». [1,18стр.]

Процесс миграции оказывает влияние на развитие экономических, социальных международных и внутригосударственных отношений.

Красинец Е.С. указывает о том, что: «Международная миграция населения относится к числу важнейших аспектов углубления и развития евразийской интеграции. Страны евразийского пространства связаны устойчивыми отношениями миграционной зависимости. Взаимодействие в миграционной сфере представляет один из значимых факторов, определяющих их устойчивое экономическое и социальное развитие». [3,19 стр.]

Процесс миграции наблюдается исторически последовательно.

Рашитов Л.Р. определяет, что: «Миграционные процессы характерны для всей истории развития мировой цивилизации, они обусловлены фактором вынужденности в зависимости от доминирующего детерминанта (стихийные бедствия, повлекшие негативные последствия, войны и т. д.)». [8,4 стр.]

Благодаря объективным предпосылкам, проблема миграции, актуальна во все времена и на территории всего мира.

Миграционная проблематика – одна из самых актуальных в мире. Хотя можно сказать, что нет человека, который не знаком с миграцией, тем не менее, политики признают сложность управления ею, а ученые, как отечественные, так и западные, отмечают, что не существует ни единства в понимании ее сущности, ни единых подходов к ее изучению. [4,5 стр.]

Процесс миграции сформулировал и развил политику в области миграции, которая является отдельным предметом рассмотрения исследования ученых.

Миграционная политика в самом общем виде представляет собой целенаправленную деятельность государственных органов, международных организаций и общественных объединений в сфере регулирования миграционных процессов и миграционных отношений. Миграционная политика включает в себя разработку стратегии миграционного развития (обычно в виде концепции) программ, а также конкретную деятельность государственных органов, отвечающих за регулирование миграционных процессов на месте (на региональном и муниципальном уровнях).

Народовский А.И., Нестеренко И.В. указывают, что: «Миграционная политика – это система общепринятых на уровне властных структур идей и концептуально объединённых средств, с помощью которых государство предполагает достижение поставленных целей и контролирует миграционные процессы. Политика должна проводиться в соответствии с теми принципами, которые составляют фундаментальные основы государства (Конституция, международные правовые акты и т.д.)». [7,148 стр.]

Процесс миграции, также превратился в средство защиты мигрантов, как элемент силы и оружия, с целью воздействия на государственные и общественные органы.

«Миграционное оружие – это массовый исход беженцев из региона, где искусственным образом были созданы условия, представляющие угрозу для жизни местному населению, которое в интересах инспирированных данного кризиса контролируемо, направляется в конкретные страны с целью оказания на их правительства и общества политического, социокультурного, экономического и психологического воздействия ...» [6,7стр.]

Процесс миграции формирует разновидности миграции, оказывает влияние и совершенствует дальнейшую определенность в обществе.

Ушакова О.А. определяет, что: «Миграционные процессы, которые охватывают пространственное движение населения (независимо от характера переезда и целей), подразумевают не только временное трудоустройство и переезд из одного населенного пункта в другой, но и ежедневные поездки на учёбу или работу в другое место. Эти процессы территориального перемещения населения ведут к пространственному перераспределению трудовых ресурсов и объединению временного места жительства условиям труда или учёбы.

Таким образом, миграционные процессы – это социальное явление, связанное с процессом перемещения трудовых ресурсов с одной территории на другую, независимо от характера и целей переезда». [11,192 стр.]

В заключение научной статьи хотелось бы выдвинуть ряд предложений по развитию и совершенствованию теоретических и правовых основ миграционных процессов:

возникает необходимость развития и совершенствования актуальных институтов теоретических основ миграционных процессов: понятие, содержание, цель, сущность, значимость, принципы, субъекты, взаимосвязь, взаимодействие миграции и ряда других взаимосвязанных областей;

актуально уделения внимания элементам миграционных процессов, его структурным составным, правовому положению мигрантов, видов миграции, политике миграции, поэтапной последовательности, проблеме миграции и оказания влияния международных, государственных и общественных организаций в решение сложившихся вопросов, их взаимное сотрудничество;

созревает актуальность проведения комплексных научных исследований по формированию предотвращения и предупреждения миграции с целью обеспечения конституционных прав и свобод человека и гражданина, разработки внутригосударственных совместных межведомственных документов и совершенствование общепринятых международных актов по направлениям регулирующих миграционные процессы;

целесообразно совершенствование внутригосударственных и международных вопросов ответственности связанных с миграцией, с более конкретным разграничением субъективных полномочий.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Громцев О.В. «Политические и правовые аспекты регулирования транснациональной трудовой миграции: сравнительный опыт России и стран Западной Европы». Диссертация на соискание учёной степени кандидата политических наук. Санкт-Петербург –2015 год. 193 стр.

2. Костина А.В.(Кривенченко) к. ист. наук. «Межнациональная политика Австрийской монархии на примере решения «Сербского вопроса» как актуальный исторический опыт». 110-111стр. Сборник тезисов докладов и статей международной научно-практической конференции российских и зарубежных университетов и РЭУ им. Г.В. Плеханова. 22.04.2015 год. Москва. ФГБОУ ВПО РЭУ им. Г.В. Плеханова. 2015 год. 211 стр.

3. Красинец Е.С., «Миграция и миграционная политика в рамках развития евразийской интеграции» 19-26 стр. к.э.н.; Процессы в миграционной сфере и перспективы евразийской интеграции: опыт регионов. Аналитический вестник № 19 (676)89 стр. 2017 год.

4. Методология и методы изучения миграционных процессов. Междисциплинарное учебное пособие. Под ред. Ж. Зайончковской, И. Молодиковой, В. Мукомеля – Центр миграционных исследований – М., 2007 год, 370 стр.

5. Мичников А.А., «О совершенствовании государственной миграционной политики Российской Федерации»; доцент Академии управления МВД России, к.э.н. 77-81 стр. Аналитический вестник №19(676)89 стр.// Процессы в миграционной сфере и перспективы евразийской интеграции: опыт регионов. 2017 год.

6. «Миграционная политика, процессы и проблемы: информационно – библиографическое пособие» /сост. М.К. Пчелинцева; ред. С.А. Озерова – Архангельск: ИЦ-НБ им. Е.И. Овсянкина – Библиотека ВШЭиУ, 2015год. – 33 стр.

7. Народовский А.И., Нестеренко И.В. «Государственная миграционная политика в регионе» 146-151с. Сборник тезисов докладов и статей международной научно-практической конференции российских и зарубежных университетов и РЭУ им. Г.В. Плеханова. Москва. ФГБОУ ВПО РЭУ им. Г.В. Плеханова.2015 год. 211 стр.

8.Рашитов Л.Р. «Преступления против порядка управления миграционной деятельностью в Российской Федерации: криминологический и уголовно-правовой аспекты». Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Казанский юридический институт МВД Российской Федерации. Казань. 2019 год.

9. Суюнчалиева О.Т. «Конституционно-правовые основы деятельности Федеральных органов исполнительной власти Российской Федерации в сфере миграции». Диссертация. Академия управления МВД Российской Федерации. На правах рукописи на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Москва – 2015 год. 259 стр.

10. Управление Организации Объединенных Наций по Наркотикам и преступности. Вена. Сборник методических пособий по борьбе с незаконным ввозом мигрантов. Пособие 1. Основные сведения о незаконном ввозе мигрантов. ООН. Нью-Йорк, 2011 год. 603 стр.

11. Ушакова О.А. «Необходимость государственного регулирования миграционных процессов для поддержания устойчивого развития экономики».192-193стр. Сборник тезисов докладов и статей международной научно-практической конференции российских и зарубежных университетов и РЭУ им. Г.В. Плеханова. Москва. ФГБОУ ВПО РЭУ им. Г.В. Плеханова. 2015 год. 211 стр.

12.Набиев Ф. «Миграция в глобализирующемся мире». 2018 год. 5 стр. https://migration.gov.az/ru/press_detail/788

13.Рагимов А. «Права и свободы иностранцев и лиц без гражданства охраняются нормативно-правовыми актами Азербайджанской Республики». (Статья опубликована в газете “Xalq” от 18 декабря 2010 года. 4 стр.). https://migration.gov.az/ru/press_detail/315.

Şahin Şükürov
Azərbaycan Respublikası DİN-nin Polis Akademiyasının,
DİO-nun inzibati fəaliyyəti kafedrasının dosenti,
h.ü.f.d.

Miqrasiya proseslərinin bir sıra nəzəri və hüquqi aspektləri

XÜLASƏ

Elmi məqalədə müəllif miqrasiya prosesinin aktuallığını əsaslandıraraq, müasir cəmiyyətdə, dövlətimizdə bu sahədə mövcud vəziyyəti açıqlayır. Məqalədə, Ulu öndər Heydər Əliyevin miqrasiyaya məruz qalan şəxslərə dövlət qayğısının göstərilməsi və onların problemlərin həlli istiqamətdə milli strategiyası barəsində qeyd olunur.

Elmi məqalədə, dövlət başçısı İlham Əliyevin miqrasiya sahəsində fəaliyyəti, xarici və daxili miqrasiya nəticəsində yaranan mənfi fəsadların aradan qaldırılmasında məqsədyönlü və məhsuldar tədbirlərin həyata keçirilməsi, bu sahədə hüquqi əsasları barəsində açıqlanır.

Müəllif tərəfindən miqrasiya prosesi sahəsində alimlərin: hüquqşunas, sosioloq, politoloq və iqtisadçıların araşdırma və tədqiqatları nəticəsində mülahizələri vurğulanır, müqayisəli hüquqi təhlil aparılır.

Elmi məqalənin yekununda, müəllif tərəfindən miqrasiya prosesinin nəzəri və hüquqi əsasların inkişafı və təkmilləşdirilməsi sahəsində bir sıra təkliflər təqdim edilir.

Shahin Shukurov
Police Academy of the Ministry of Internal
Affairs of the Republic of Azerbaijan,
Associate Professor of "Administrative Activity of IAB",
associate professor, doctor of philosophy in law,

A number of theoretical and legal aspects of migration processes

S U M M A R Y

In the scientific article, the author substantiates the urgency of the migration process, explains the current situation in modern society, in our country in this area. The article mentions the national leader Heydar Aliyev's national strategy to provide state care to migrants and solve their problems.

The scientific article describes the activities of President Ilham Aliyev in the field of migration, the implementation of purposeful and productive measures to eliminate the negative consequences of external and internal migration, the legal framework in this area.

The author emphasizes the views of scientists in the field of migration process: lawyers, sociologists, political scientists and economists, and conducts a comparative legal analysis.

At the end of the scientific article, the author presents a number of proposals in the field of development and improvement of the theoretical and legal basis of the migration process.

Elman CƏFƏRLİ

Naxçıvan Dövlət Universiteti
Hüquq fənləri kafedrasının dosenti, t.ü.f.d.
Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin
Hüquq siyasəti və dövlət quruculuğu məsələləri komitəsinin üzvü

BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏDƏ OMBUDSMAN İNSTİTUTU: MİLLİ VƏ REGIONAL SƏVIYYƏLƏR

Açar sözlər: ombudsman, İsveç, regional ombudsman, ixtisaslaşmış ombudsman, federasiya, unitar dövlət, siyasi muxtariyyət

Ключевые слова: омбудсмен, Швеция, региональный омбудсмен, специализированный омбудсмен, федерация, унитарное государство, политическая автономия

Keywords: ombudsman, Sweden, regional ombudsman, specialized ombudsman, federation, unitary state, political autonomy

XX əsrdə baş vermiş dəhşətli dünya müharibələri, xüsusən II Dünya müharibəsinin faciəli nəticələri beynəlxalq ictimaiyyətdə insan hüquqları probleminin əsas mahiyyətini dərindən başa düşməyə vadar etdi. Nəticədə mahiyyəti şəxsiyyətin təbii hüquqlarının qeyri-dövlət mənşəli olmasına istinad edən beynəlxalq insan hüquqları standartları hazırlandı. BMT Baş Assambleyasının 1948-ci il 10 dekabr tarixli 217-ci A (III) qətnaməsi ilə “Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi” qəbul və bəyan edildi. Məhz bundan sonra insan haqları beynəlxalq qoruma altına alındı və ötən dövrdə hüquqi dövlətin ən yüksək dəyərlərindən birinə çevrildi. Hazırda hüquq müdafiə prinsipi beynəlxalq və bir sıra hallarda dövlətlərarası münasibətlərdə əsas prinsiplərdən birini təşkil edir.

Özünün konstitusiyasına malik bir çox dövlətlər konstitusion səviyyədə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təminatı və qorunması dair normalar yaratmışlar. Bu baxımdan müasir hüquq sistemlərində hüquq və azadlıqların təminatının müxtəlif siyasi, ictimai və məhkəmə-ədliyyə mexanizmləri mövcuddur. Bu mexanizmlərin bir çoxu bürokratik prosesə əsaslanaraq, vaxt və maliyyə itkisinə səbəb olduğundan, müasir dövrdə vətəndaşların hüquqlarının qorunmasında ombudsman institutunun səmərəliliyi daha bariz şəkildə özünü göstərməkdədir.

“Ombudsman” termini etimoloji baxımdan isveç dilindəki “umbup” sözündən olub, “təmsilçi” mənasını verir. Belə ki, isveç dilində bu anlayış “başqasının fikirlərini ifadə edən şəxs”, “başqasının vasitəçisi”, “başqasının təmsilçisi” mənasında işlədilmişdir. İsveç hüququnda “ombudsman” ifadəsinə ilk dəfə 1713-cü ildə, konstitusion səviyyədə isə konstitusiyaya aktı statusunda olan 1809-cu il “Dövlət İdarəçiliyi Forması”nda rast gəlinir. Belə ki, 1709-cu ildə ruslarla Poltava döyüşündə məğlub olaraq yaralanan İsveç kralı XII Karl öz ölkəsini tərk edərək müalicə almaq üçün Türkiyəyə getdiyindən və bir neçə il ərzində burada qalmalı olduğundan İsveçdə dövlət idarəçiliyi tənəzzülə uğramış, iğtişaşlar başlamışdı. İğtişaşları yatırmaq üçün kral elə Türkiyədən 1713-cü ildə İsveç Kral ombudsmanının təsis edilməsi haqqında qanun vermişdi [7]. Kral ombudsmanının əsas

fəaliyyət prinsipləri olaraq, qanunun aliliyi, hakimiyyətdən asılı olmamaq, dövlət qulluqçularının öz vəzifələrini düzgün yerinə yetirmədiklərinə görə məhkəmə təqininədək gedib çıxan məsuliyyətə cəlb edilməsi müəyyən edilmişdi. Sonralar Kral ombudsmanı “Ədliyyə kansleri” adlandırıldı, məhkəmə orqanları və kral administrasiyası üzərində nəzarət etmək kimi geniş səlahiyyətlərə malik oldu.

1976-cı ildən bəri İsveçdə ədliyyə kansleri ilə yanaşı, dörd parlament ombudsmanı (mülki və hərbi administrasiya üzrə; məhkəmə orqanları üzrə; yerli darəetmə üzrə; vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsi üzrə) da fəaliyyət göstərirdi [3, s. 330]. Hazırda İsveçdə Hökumətin bir neçə sahə üzrə təyin etdiyi ombudsmanlar fəaliyyətdədir: istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi, əmək münasibətlərində gender bərabərliyi, etnik ayrı-seçkiliklə mübarizə, əlillərin mənafeyinin qorunması, uşaqların və yeniyetmələrin hüquqlarının müdafiəsi, cinsi azlıqların hüquqlarının müdafiəsi, sosial məsələlər, xalq maarifi, nəqliyyat, vergilər, iqtisadi azadlıqlar və s. Həmçinin, İsveç jurnalist təşkilatlarının (Milli Mətbuat Klubu, Jurnalistlər İttifaqı və Naşirlər Assosiasiyası) özlərinin ictimai təşkilat kimi təsis etdikləri mətbuat ombudsmanı institutu da mövcuddur. O, deontologiya, peşə etikasası və şəxsi həyata müdaxilə məsələlərinə nəzarəti həyata keçirir [3, s. 331; 8].

İsveç nümunəsində ombudsman institutu XX əsrdə Avropada təcridən tətbiq edilməyə başlandı. İsveçdən sonrakı ilk dövlətlər də Skandinaviya ölkələri oldular: 1919-cu ildə Finlandiyada, 1952-ci ildə Norveçdə, bir il sonra isə Danimarkada ombudsman fəaliyyətə başladı. Avropadan kənarında ilk ombudsman institutu isə 1962-ci ildə Yeni Zelandiyada təsis edildi.

Ombudsman institutu hazırda dünya ölkələrində geniş tətbiqini taparaq, insan hüquq və azadlıqlarının konstitusiyaya təminatı institutları içərisində mühüm yer tutur. Ombudsman – məqsədi inzibati orqanlar və vəzifəli şəxslərin hərəkəti və ya hərəkətsizliyi ilə insanların hüquqlarının və qanuni maraqlarının müdafiəsi olan müstəqil dövlət orqanıdır. 1978-ci ildə təsis olunmuş, hazırda dünyanın 114 ölkəsindən 225 milli, regional və ixtisaslaşmış ombudsman təsisatının üzv olduğu Beynəlxalq Ombudsman İnstitutu (International Ombudsman Institute) “ombudsman” anlayışına belə tərif verir: ombudsman – vətəndaşları hakimiyyətin öz səlahiyyətlərindən sui-istifadəsindən, onun səhvlərindən, dövlət hakimiyyəti orqanlarının və vəzifəli şəxslərin məsuliyyətsizliyindən qorumaq, onların fəaliyyətlərinin şəffaflığını artırmaq və vətəndaşların hüquqlarının pozulmasına səbəb olan ədalətsiz qərarların qəbul olunmasının qarşısını almaq üçün parlament tərəfindən və ya parlamentin razılığı ilə dövlət başçısı tərəfindən təyin edilən vəzifəli şəxsdir.

Müasir dövrümüzdə ombudsman institutu bir çox ölkələrdə müvafiq dövlətin milli hüquq sisteminin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. XX əsrdən başlayaraq, bu institut ən müxtəlif dövlət quruluşuna malik ölkələrdə (konstitusiyalı monarxiya, prezidentli və ya parlamentli respublika) qanunverici və ictimai dəstək qazanmışdır. Əgər 1983-cü ildə dünyada cəmi 21 ölkədə ombudsman fəaliyyətdə idisə, 1997-ci ildə onların sayı dörd dəfə artaraq 87, 2004-cü ildə 122, 2007-ci ildə 125 ölkəyə çatmışdı. Hazırda Avropa qitəsinin 48, Afrikanın 30, Asiyanın 18, Amerikanın 15, Avstraliya və Okeaniyanın isə 7 ölkəsində ombudsman institutu mövcuddur. Qeyd edək ki, bu ölkələrin bir qismində ölkənin ya siyasi-ərazi, ya inzibati-ərazi, yaxud da müxtəlif bölgü (paytaxt, iri şəhərlər, səhiyyə, polis, biznes, antikorrupsiya və mülki işlər, sığorta, vergi, təqaüdcülər, veteranlar, qadın hüquqları, uşaq hüquqları və s.) üzrə ilə çoxsaylı ombudsmanlar fəaliyyət göstərir [<https://www.theioi.org>].

Hazırda ombudsman institutu təxminən 130 dünya ölkəsində mövcuddur. O, İsveçdə – ədliyyə kansleri və parlament ombudsmanı, Norveçdə – parlament ombudsmanı, Belçikada – ombudsman, Finlandiyada – ombudsman və ədliyyə kansleri, Fransada – hüquq

müdafiəçisi, İspaniyada – xalq müdafiəçisi, Polşada – insan hüquqları üzrə müvəkkil, Arjentinada – müdafiəçi, Pakistanda – mohtasib, Estoniyada – ədalət kansleri, MDB ölkələrinin çoxunda – insan hüquqları üzrə müvəkkil adlanır. İnstitutun adı tarixi ənənə, hüquq mədəniyyətinin xüsusiyyətləri və digər dövlətlərin nümunəsi əsasında müəyyənləşdirilir. İnsan hüquqları üzrə müvəkkilin əsas fəaliyyət istiqaməti insan hüquqlarının idarəetmə orqanlarının, vəzifəli şəxslərin və dövlət aparatı məmurlarının qeyri-qanuni hərəkətlərindən qorumaqdır. Bunun üçün müvəkkil müstəqil şəxs olmalıdır. Bu məqsədlə ölkələrin çoxunda müvəkkil parlament tərəfindən seçilir. Eyni zamanda, bir sıra ölkələrdə icra ombudsmanı xidməti yaradılmışdır (Böyük Britaniya, Fransa, Avstraliya və s.) [7]. Postsovet məkanı ölkələrindən yalnız ikisində – Belarusda və Türkmənistanda ombudsman təsisatı yoxdur.

Hazırda beynəlxalq təcrübədə ombudsman institutunun dövlət hakimiyyəti sistemindəki yerinə, təyinatına, qarşısında cavabdeh olduğu orqana və səlahiyyətlərinin həcminə görə fərqlənən üç funksional modeli mövcuddur: 1) İcra ombudsmanı – ölkənin hökuməti və ya prezidenti tərəfindən təyin olunan vəzifəli şəxs kimi məhz onların qarşısında cavabdehlik daşıyır. Az rast gəlinən bu model Fransada, Qazaxıstanda və ABŞ-ın bəzi ştatlarında mövcuddur; 2) Müstəqil ombudsman – hakimiyyətin üç qola bölgüsü sistemindən kənarında mövcuddur və ya prezident, ya da parlament tərəfindən təyin olunur, lakin təyin olunduqdan sonra xidməti cavabdehlik daşıyır, yəni heç bir orqan qarşısında cavabdeh deyil; 3) Parlament ombudsmanı – hakimiyyətin qanunvericilik qoluna mənsubdur, parlament tərəfindən seçilir və onun qarşısında cavabdehlik daşıyır. Parlament ombudsmanı parlament nəzarəti orqanı kimi çıxış edir, ona müəyyən muxtariyyət və sərbəstlik verən geniş səlahiyyətlərə malikdir.

Dövlət orqanlarına və vəzifəli şəxslərə münasibətdə ombudsmanların nəzarət səlahiyyətlərinin təhlili beynəlxalq təcrübədə mövcud olan ombudsman modelini bir neçə kateqoriyaya bölməyə imkan verir. İlk qrupa hakimiyyətin hər üç qolu üzrə səlahiyyətlərə malik olan milli ombudsmanlar daxildir (İsveç, Finlandiya, Polşa). İkinci qrupa səlahiyyətləri çərçivəsinə yalnız icra hakimiyyəti orqanlarının daxil olduğu ombudsmanlar aid edilir (MDB və Baltikyan ölkələr) [2, s. 68-74]. Üçüncü qrupa isə nəzarət səlahiyyətləri dövlət orqanlarını və qeyri-hökumət strukturlarını və onların vəzifəli şəxslərini əhatə edən ombudsmanlar daxildir.

Bundan başqa, ombudsmanın fəaliyyətinin geniş yayılmış istiqamətlərindən biri onun bir sıra Qərbi ölkələrində qanunvericilik təşəbbüsü hüququna malik olmasıdır (ABŞ, Fransa). Lakin hər halda ombudsmanın əsas vəzifəsi dövlət hakimiyyəti nümayəndələrinin fəaliyyəti üzərində nəzarəti həyata keçirməkdir.

Buradan aydın olur ki, ombudsman institutunun beynəlxalq təcrübədə vahid nümunəvi modeli yoxdur. Lakin onun ayrı-ayrı ölkələrdə tətbiq olunan modelinin müxtəlif cəhətləri ilə yanaşı, vahid institut kimi ümumi özünəməxsus cəhətləri də vardır. Belə ki, ombudsmanın əsas fəaliyyət istiqaməti vətəndaşların hüquqlarının dövlət hakimiyyətinin özbaşınalığından qorumasıdır ki, bu da onun hüquq-mühafizə sisteminin insan hüquqlarının keşiyində dayanan və tam xidməti və hüquqi sərbəstliyə malik tərkib hissəsi kimi mahiyyətini müəyyən edir.

Ombudsmanın nəzarət tədbirləri, ilk növbədə, vətəndaşların hüquqlarının təmin olunmasına və dövlət aparatının fəaliyyətindəki nöqsanların aradan qaldırılmasına yönəlmişdir. Dünya ölkələrinin qanunvericiliklərinin təhlili göstərir ki, hüquqi baxımdan ombudsman dövlət hakimiyyətinin yüksək rəqəbli nümayəndələrinə bərabər tutulur, belə ki, ən yüksək səviyyədə olan vəzifəli şəxslərə təlimat verdiyi üçün müvəkkil də onların səviyyəsində statusa malik olmalıdır ki, onun təlimatlarına lazımi diqqət göstərsin. Bu

baxımdan, demək olar ki, bütün dövlətlərdə ombudsmanın təlimatları yüksək qiymətləndirilir. Çünki həmin təlimatlar dövlət idarəçiliyi sisteminin fəaliyyətinin sosial təhlilinin nəticəsi kimi meydana çıxır. Bu baxımdan istənilən ölkədə ombudsmanın fəaliyyəti geniş ictimai rezonans doğurur. Məmur adlarının ombudsmanın hesabat sənədinə düşməsindən çəkinirlər. Sivilizasiyalı ölkələrdə insan hüquqlarını pozan məmurların, yaxud da hansısa təşkilatın adının müvafiq hesabat sənədində bir dəfə çəkilməsi belə birincinin karyerasına son qoya, ikincinin isə bütün nüfuzuna xələl gətirə bilər.

Ombudsman KİV vasitəsilə dövlət orqanlarının işindəki pozuntuları ictimailəşdirməklə, vətəndaşların hüquqlarının pozulması ilə nəticələnən hallara yol verən orqanlara həmin hüquq pozuntularının aradan qaldırılması istiqamətində təsir göstərir. Burada ombudsman institutunun informativ-tərbiyəvi funksiyası özünü biruzə verir.

Ombudsman fəaliyyətinin zəruri elementlərindən biri onun siyasi neytrallığıdır. Bu baxımdan bütün ölkələrdə ombudsmanın seçilməsi üçün, institutun modelindən asılı olmayaraq, siyasi mənsubiyyətin olmaması seçki senzi kimi tətbiq edilir. Bu senzin mənası ondadır ki, siyasi tərəfkeşlik şikayətlərə ədalətlə baxılmasına mane ola bilər.

Bir sıra hallarda ombudsman müraciətlərə yalnız hakimiyyət orqanlarının qərar və hərəkətlərinin qanuna uyğunluğu prizmasından deyil, humanizm və ədalət prinsiplərindən də baxaraq qərar qəbul edə bilər.

Adətən, heç bir ölkədə vətəndaş tərəfindən ombudsmana edilən şikayətlərə görə dövlət rüsumu tutulmur.

Aparılan təhlillərdən aydın olur ki, bir çox ölkələrdə insan hüquqlarının daha kütləvi və kobud şəkildə pozulduğu sahələrdə ixtisaslaşdırılmış (uşaqların, hərbi qulluqçuların, qaçqın və məcburi köçkünlərin hüquqları, hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyəti üzərində nəzarət üzrə, təqaüdüçülər, əlillər və s.) ombudsman institutunun yaradılması tendensiyası da müşahidə olunmaqdadır. Başqa sözlə, cəmiyyətin həssas və əlavə müdafiəyə ehtiyac duyan spesifik qruplarının mənafeyi naminə fəaliyyət göstərən ixtisaslaşdırılmış ombudsmanların fəaliyyəti də artıq getdikcə daha geniş yayılan təcrübədir. Əslində ayrı-ayrı ictimai kateqoriyalardan olan vətəndaşların əlavə müdafiəsi ilə bağlı təcrübə yalnız ombudsman və ya hansısa dövlət (və ya ixtisaslaşmış qeyri-hökumət) institutu ilə bağlı deyildir. Məsələn, bir sıra dövlətlərdə uşaqların hüquqlarının müdafiəsi və ya ayrı-seçkilik əleyhinə xidmətlər (komitələr, komissiyalar, agentliklər və s.) fəaliyyət göstərir. Bu qəbildən olan qurumlar ixtisaslaşmış ombudsman rolunu oynaya bilərlər. Bu zaman ixtisaslaşmış ombudsmanlar vahid institut daxilində və ya formal olaraq sərbəst ola bilərlər [8].

Məsələn, Almaniyada hərbi ombudsman çox güclü səlahiyyətlərə malikdir. Yaranma tarixi daha çox NATO-ya daxil olması (1955-ci il) ilə bağlı olan bu ölkənin Əsas Qanununa edilən dəyişikliklərə görə, Almaniyada parlamentin müdafiə və təhlükəsizlik sahəsində köməkçi nəzarət orqanı qismində Bundestaqın müdafiə məsələləri üzrə səlahiyyətli şəxsi vəzifəsi təsis olundu. Bundestaq üzvlərinin yarımından çoxunun səsini aldıqdan sonra Almaniya prezidenti tərəfindən təyin edilən hərbi ombudsman federal nazir statusundadır və öz təşəbbüsü, Bundestaqın və ya parlamentin Müdafiə komitəsinin göstərişi, eləcə də hərbi qulluqçuların müraciətləri əsasında fəaliyyət göstərir.

Fransada bu institutun ixtisaslaşdırılmış forması bir qədər də fərqli şəkildə özünü göstərir. Belə ki, bu ölkədə vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsi sisteminin özünəməxsus cəhətlərindən biri ombudsmanla paralel şəkildə istifadəçi komitələrinin fəaliyyət göstərməsidir. Bu komitələrin əsas vəzifəsi maraqlı tərəflərin fikirlərinin dinlənməsi və vətəndaşlarla administrasiya arasında münasibətlərin humanistləşdirilməsinə nail olacaq tədbirlərə dair təkliflərin verilməsindən ibarətdir. Bu cür komitələr Fransada 17 nazirlikdə

və parlament üzvlərinin başçılıq etdiyi dövlət katibliklərində fəaliyyət göstərir. Ombudsman fərdi şəxslərin şikayətlərinə baxır, komitələr prosedurların optimallaşdırılması və administrasiya ilə vətəndaşların münasibətlərinin təbiətinin yaxşılaşdırılması ilə məşğul olurlar.

Portuqaliyada ombudsman institutu özünü kollegial orqan kimi göstərir. Belə ki, milli ombudsmanın iki müavini və ombudsman aparatının altı departament əlaqələndiricisi (ixtisaslaşdırılmış sahələr üzrə) mövcuddur. Bunlar aşağıdakılardır: 1) ətraf mühit və təbii ehtiyatlar, şəhərsalma və mənzil, ərazi planlaşdırması və ictimai işlər, asudə vaxt; 2) iqtisadi və maliyyə işləri, vergi işləri, Avropa fondları, mülki məsuliyyət, mübahisə, ictimai müqavilə və istehlakçı hüquqları; 3) sosial işlər: iş, sosial təminat və sosial mənzil; 4) inzibati aparatla münasibətlər və ictimai məşğulluq, orduda və təhlükəsizlik qüvvələrində kadrların vəziyyəti; 5) məhkəmə işləri, immiqrasiya və milli qanunvericilik, yol təhlükəsizliyi və nəqliyyat, qeydiyyat və notariat xidmətləri; 6) siyasi-konstitusiyaya işləri, hüquqlar, azadlıqlar və təminatlar, həbsxanalar və digər saxlama məntəqələri, təhlükəsizlik qüvvələrinin fəaliyyəti, səhiyyə, təhsil, mədəniyyət və elm, media və idman üzrə. Ombudsman aparatına onun özü ilə yanaşı iki müavini, baş katib, 6 departament əlaqələndirici, iki siyasi muxtariyyətdəki yerli ofisin rəhbərləri və uşaqların, yaşlı vətəndaşların və əlillərin işləri üzrə şöbə (bu şöbə müvafiq əhali qrupundan qaynar xəttlə daxil olan məlumatlara cavabdehdir – E.C.) daxildir [5, s. 5-20].

Federativ dövlət olan Kanada o dövlətlər qrupuna aiddir ki, bu ölkədə ombudsman institutu ayrı-ayrı əyalətlər üzrə təsis edilmişdir. Burada ilk ombudsman 1965-ci ildə Vankuver (Saymon Freyzer) Universitetində fəaliyyətə başlamışdır. Ondan sonra Kanada əyalətlərinin bir çoxu Vankuver nümunəsini əsas götürdülər və 1996-cı ildə ölkənin 9 əyalətində və bir inzibati ərazisində inzibati nəzarətçi rolunu oynayan ombudsman vəzifələri təsis edildi. Bu gün Kanadada ən müxtəlif təşkilatlarda və dövlət orqanlarında, universitet, kollec və banklarda ombudsmanlar fəaliyyət göstərir. Kanadada ayrı-ayrı ombudsmanların təlimatlarına əməl olunması səviyyəsi 99%-ədək gedib çatır (məsələn, Kvebek əyalətində).

Beləliklə, ixtisaslaşmış ombudsman institutu getdikcə daha çox nüfuz qazanmaqdadır. Oxşar institutlar hüquqların qorunması və ayrı-ayrı dövlət və hətta özəl sektora dair sahələrdə mübahisələrin məhkəmədənəknər həlli üçün yaradılır. Məsələn, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi üzrə (Danimarka, Norveç, Finlandiya), şəxsi məlumatların mühafizəsi (Macarıstan, Çexiya), bank və sığorta üzrə, mənzil təminatı, universitetlər (Qərbi Avropanın bir çox ölkələri, ABŞ, Kanada) üzrə ombudsmanlar və s. Belə görünür ki, bu “ombudsmanlaşdırma” prosesi ilə bağlı məsələ nə qədər diskussiyaya açıq olsa da, hər bir dövlət özü bu məsələni konkret ehtiyaclarına, təcrübəsinə və ənənələrinə görə müəyyənləşdirməlidir.

Bütün bunlar vətəndaş cəmiyyətinin, geniş əhali təbəqələrinin vətəndaşların qanuni mənafeələrinin qorunmasında xüsusi müstəqil mexanizm kimi, ombudsman institutuna olan obyektiv ehtiyacından və bu qurumun özünü doğrultmasından xəbər verir.

Beləliklə, müasir hüquqda insan hüquqları problemi sosial dəyərlər sistemində bütün universal hüquqi sənədlərdə öz əksini tapmışdır. Daha səmərəli dövlətdaxili hüquq-mühafizə institutlarının yaradılması məsələsinin qloballaşması hüquqi, demokratik ölkələrdə ombudsman institutunun təşəkkülünə yol açmışdır. Nəticədə bir çox ölkələrdə ombudsman institutunun iki səviyyəli sistemi – biri digərindən asılı olmayan milli və regional ombudsmanlar fəaliyyət göstərməkdədir.

Ombudsman institutu milli səviyyədə fəaliyyət göstərdiyi kimi, regional (yerli) institut kimi də mövcud ola bilər və bir sıra ölkələrdə bunun artıq müsbət təcrübəsi vardır. Bu baxımdan regional ombudsmanların təyin olunması təcrübəsi daha çox federativ dövlətlərdə

və regional ənənələrin olduğu dövlətlərdə, eləcə də unitar dövlətlərin tərkibindəki siyasi muxtariyyətlərdə mövcuddur. Regional ombudsmanların səlahiyyətləri praktiki olaraq milli insan hüquqları müvəkkilərindən fərqli deyildir, lakin onların səlahiyyətləri təyin olunduqları (seçildikləri) inzidati və ya siyasi ərazi vahidinin sərhədləri daxilində qüvvədə olur.

Regional ombudsman institutunun iki modeli mövcuddur: o ya sərbəst fəaliyyətdədir (İtaliya, Almaniya, Azərbaycan), ya da milli ombudsmanla paralel şəkildə (İspaniya) işləyir. Bundan başqa, ombudsman institutu yalnız ayrıca götürülmüş inzibati və ya siyasi ərazi vahidlərində də mövcud ola bilər (adətən, böyük şəhərlərdə və ya paytaxt şəhərlərində: məsələn, London, Amsterdam, Seul və s.).

Öz tarixi regionlarına geniş inzibati-siyasi səlahiyyətlər verərək regionalist dövlətə (tam əks-mərkəzləşdirilmiş unitar dövlət) çevrilən, “muxtariyyətlər dövləti” adlanan İspaniyada ümumdövlət səviyyəsində olan xalq müdafiəçisi ilə yanaşı, muxtar regionlarda olan xalq müdafiəçisi institutu da yaradılmışdır. O, müstəsna olaraq, muxtar regionun inzibati strukturlarında insan hüquqlarının pozulması ilə bağlı nəzarət tədbirlərini həyata keçirir. Hətta getdikcə ayrı-ayrı muxtar vilayətlərin çərçivəsində yerli ombudsman institutlarının fəaliyyəti ilə də qarşılaşırıq.

Digər fərqli bir nümunə kimi, mərkəzi (milli və ya parlament) ombudsman institutunun olmadığı unitar quruluşa malik İtaliyada inzibati vahidlərin və ərazi icmalarının çoxunda insan hüquqları üzrə müvəkkil vəzifəsi vardır.

Həmçinin, regional ombudsman təcrübəsi Almaniya, İsveçrə, Rusiya kimi federativ dövlətlər üçün də xarakterikdir. İlk regional ombudsmanın fəaliyyətə 1996-cı ildə başladığı Rusiyada 2016-cı ildə bu ölkənin 88 subyektindən 84-ündə müvafiq ombudsman institutu mövcud idi. ABŞ-da isə federal ombudsman ideyası dəstək qazanmasa da, ölkənin bəzi ştat və şəhərlərində bu vəzifə mövcuddur, eyni zamanda, böyük bir psevdooombudsmanlar ordusu da meydana çıxmışdır.

Siyasi muxtariyyətlərdən Belçikanın Flamand və Valloniya muxtariyyətlərinin, Danimarkanın Qrenlandiya muxtariyyətinin, İtaliyanın Bolzano (Cənubi Tirol), Trento, Valle d Aosta Muxtar Əyalətlərinin, Serbiyanın Voyevodina muxtariyyətinin, İspaniyanın Basklar ölkəsi, Andalus, Kataloniya (bu muxtariyyətin mərkəzi Barselonanın və tərkibindəki Jirona şəhərlərinin ayrı-ayrılıqda ombudsmanları vardır), Kastiliya və Leon, Kanar adaları, Navarra əyalətlərinin, həmçinin Valensiya (eyniadlı muxtar regionun mərkəzi) şəhərinin, Böyük Britaniyanın Şimali İrlandiya, Şotlandiya və Uels muxtariyyətlərinin, Azərbaycanın Naxçıvan Muxtar Respublikasının, həmçinin Çinin Makao və Honkonq xüsusi inzibati regionlarının ombudsmanları vardır. Portuqaliyanın Azor və Madeyra muxtariyyətlərində ölkənin milli ombudsmanının yerli ofisləri fəaliyyətdədir [5, s. 18].

Bəzi ölkələrdə ombudsman təsisatının yerinə dövlət orqanı yaradılmasına üstünlük verilir. Lakin belə orqanlar asanlıqla ləğv edilə də bilər. Məsələn, Əfqanıstanda 2019-cu ilin iyulunda yaradılan İnsan hüquqları Nazirliyi hökumət tərəfindən cəmi ilyarım sonra, 2020-ci ilin dekabrında dövlət aparatının optimallaşdırılması tədbirləri çərçivəsində ləğv edildi [<http://euro-ombudsman.org>].

Qanunvericilik bazasının yaradılması 1998-2001-cillərə, real fəaliyyətə başlaması isə 2002-ci ilə təsadüf edən Azərbaycan Respublikasında bir milli səviyyədə (Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili) və bir regional səviyyədə (Naxçıvan Muxtar Respublikasının İnsan hüquqları üzrə Müvəkkili) ombudsman təsisatı mövcuddur. Ölkəmizdə ixtisaslaşdırılmış ombudsman institutu yoxdur. Dövlət orqanlarından isə yalnız biri – Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi öz səlahiyyətləri çərçivəsində müəyyən qrup insanların problemlərinin həlli və hüquqlarının təminatı ilə məşğuldur.

Komitənin Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 avqust 2006-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq etdiyi “Əsasnamə”sinə görə ölkəmizdə ailə, qadın və uşaq hüquqlarının qorunması ilə bu dövlət orqanı məşğul olur.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, ombudsman institutunun fəaliyyəti üçün hüquqi bazanın yaradılması 2005-2006-cı illərə aiddir. Naxçıvan MR-in İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili muxtariyyətin Konstitusiyası və Naxçıvan MR Ali Məclisinin 20 fevral 2006-cı il tarixli üçüncü çağırış ikinci sessiyasında qbul edilmiş “Naxçıvan Muxtar Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) haqqında” Naxçıvan MR Qanunu əsasında fəaliyyət göstərir. Qanuna əsasən (maddə 1.7) Naxçıvan MR Ali vəzifəli şəxsinin təqdimatı əsasında muxtar respublika parlamentində 45 deputatdan 31-inin lehinə səs verməsi ilə seçilən İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkil icra ombudsmanı statusuna malikdir.

Qeyd edək ki, Naxçıvan MR Konstitusiyasında insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı ayrıca müddəalar yoxdur. Muxtariyyət Konstitusiyasının 7-ci maddəsində göstərilir ki, “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit edilmiş əsas insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qorunması, gözlənilməsi və Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının vəzifələrinin icrasını təmin etmək Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət orqanlarının əsas vəzifəsidir”. Başqa sözlə, unitar dövlətçilik prinsipi gözlənilərək, muxtariyyətin Konstitusiyası insan hüquq və azadlıqları məsələsində ayrıca konstitusion-hüquqi normalar yaratmır, bilavasitə milli Konstitusiyayı əsas götürür. Bu baxımdan, muxtariyyət ombudsmanının fəaliyyəti Naxçıvan Muxtar Respublikasının əhalisini əhatə edir.

Beləliklə, etiraf etmək lazımdır ki, XXI əsrin ötən dövrü ərzində dünya ölkələrində ombudsmanların həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətə əhəmiyyəti xeyli artmışdır. Ölkələr üzrə yalnız milli səviyyədə deyil, regional və ixtisaslaşdırılmış səviyyələrdə də, o cümlədən ayrı-ayrı sosial qruplar üzrə, eləcə də, hökumət strukturlarında, dövlət orqanlarında və özəl sektora məxsus müəssisə və təşkilatlarda onlarla yeni ombudsmanlar fəaliyyətə başlamışlar. Bu baxımdan inamla demək olar ki, ölkəmizdə də artıq 19 illik fəaliyyət təcrübəsi olan insan hüquqları üzrə müvəkkil (ombudsman) institutu özünü doğrultmuşdur.

Lakin sürətlə və dinamik şəkildə dəyişən zaman və meydana çıxan yeni çağırışlar bu institutun təkmilləşdirilməsinə, yeni struktur və ixtisaslaşdırılmış orqanların yaradılmasına ehtiyac olduğunu qənaətini yaradır. Azərbaycanda son illərdə elan edilən siyasi və hüquqi islahatlarda yeni istiqamətlər üzrə yürüdülmən dövlət siyasəti də bunu şərtləndirir. Bu baxımdan, belə hesab edirik ki, problemin aşağıdakı cəhətləri bizim cəmiyyətimizdə də müzakirəyə açıq məsələlərdir:

– İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkilə onun səlahiyyətləri çərçivəsinə daxil olan məsələlər üzrə qanunvericilik təşəbbüsü hüququnun verilməsi. Bu hüquq milli ombudsmana tam, onun səlahiyyətləri daxilində və ya daha da məhdudlaşdırılmış şəkildə verilə bilər.

– Ölkəmizdə konkret bir neçə sahə üzrə ixtisaslaşmış ombudsman institutunun yaradılması nəzərdən keçirilə bilər. Məsələn, son illərdə elektron informasiya məkanının inkişafı və genişlənməsi ilə bağlı ortaya çıxan problemlər fonunda ictimai orqan qismində mətbuat ombudsmanı yaradıla bilər və beləliklə, elektron informasiya məkanı da daxil olmaqla, KİV-də diffamasiya ilə əlaqəli problemlərin aradan qaldırılması məsələsi əsasən həll oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Автономов А.С. Правовое положение омбудсмана в буржуазном государстве // Советское государство и право. 1988, № 3, с. 116-122
2. Башимов М. Институт омбудсмана в странах СНГ и Балтии // Российская юстиция. 2007, № 6, с. 68-74
3. Моргунова М.А. Государственное право Швеции. Москва: Норма, 2009, 384 с.
4. Ракитская И.А. Эволюция института омбудсмана в Швеции // Северная Европа. Проблемы истории. Москва: 2006, с. 285-295
5. Portuguese Ombudsman Report - To the Assembly of the Republic - 2009. Published by the Ombudsman's Office – Documentation Division. Lisbon: 2010, 100 p.
6. Roberta Jamieson, O.C. Ombudsman Institutions Around the World: Analysis and Comparison of a Plurality and Practice / Occasional Paper, №59, January 1997, 10 p.
7. Пастухов М. ДЕ-ЮРЕ. Еще нам нужен омбудсмен. 25.06.2020 / <https://naviny.online/article/20200625/1593102487-mihail-pastuhov-de-yure-eshche-nam-nuzhen-ombudsmen>, Müraciət tarixi: 08.04.2021
8. Омбудсмены за рубежом. Особенности правового статуса уполномоченного по правам человека в зарубежных государствах // Трудовое право. Рубрика зарубежная практика / Выпуск №11 (481), 13.03.2007 / <https://pravo.ua/articles/ombudsmeny-za-rubezhom/>, Müraciət tarixi: 08.04.2021

Saytlar

<http://www.e-qanun.az>
<https://www.euro-ombudsman.org>
<https://ombudsman.az>
<https://ombudsman.nakhchivan.az>
<http://www.scfwca.gov.az>
<https://www.theioi.org>

Elman CƏFƏRLİ

BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏDƏ OMBUDSMAN İNSTİTUTU: MİLLİ VƏ REGIONAL SƏVİYYƏLƏR

X Ü L A S Ə

Məqalə beynəlxalq təcrübədə ombudsman institutunun forma və modellərinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. İlk dəfə 1809-cu ildə İsveçdə tətbiq edilən bu institut hazırda dünya ölkələrində geniş yayılmışdır. Ombudsman institutu daha da inkişaf edərək, bir sıra ölkələrdə həm milli, həm də regional ombudsmanların yaradılması ilə nəticələnmişdir. Bu baxımdan bir çox dövlətlərin tərkibindəki siyasi muxtariyyətlərdə mövcud olan ombudsman institutu diqqəti cəlb edir. Hətta bəzi ölkələrdə milli səviyyədə ombudsman ofisi olmasa da, ayrı-ayrı regionlarda, iri və ya paytaxt şəhərlərdə regional ombudsmanlar təsis edilmişdir. Bir sıra ölkələrdə isə müxtəlif sahələr üzrə (hərbi, polis, təqaüdçülər, uşaq hüquqları, qaçqınlar və məcburi köçkünlər, əlillər, vergi və s.) ixtisaslaşmış ombudsmanlar fəaliyyət göstərir. Unitar dövlət olan Azərbaycanda bir milli, bir də regional (Naxçıvan Muxtar Respublikası) səviyyə üzrə insan hüquqları müvəkkili (ombudsman) vardır. Azərbaycanda ombudsman icra ombudsmanı statusundadır.

**ИНСТИТУТ ОМБУДСМЕНА В МЕЖДУНАРОДНОЙ ПРАКТИКЕ:
НАЦИОНАЛЬНЫЙ И РЕГИОНАЛЬНЫЙ УРОВНИ**

Р Е З Ю М Е

Статья посвящена исследованию форм и моделей института омбудсмeна в международной практике. Этот институт, который впервые был применен в Швеции в 1809 году, сейчас широко распространен во всем мире. Институт омбудсмeна получил дальнейшее развитие, в результате чего в ряде стран были учреждены как национальные, так и региональные омбудсмeны. В этой связи обращает на себя внимание институт омбудсмeна, который существует в политических автономиях ряда государств. Несмотря на то, что в некоторых странах отсутствует национальный офис омбудсмeна, но в отдельных регионах, крупных городах или столицах были созданы региональные омбудсмeны. В некоторых странах есть омбудсмeны, специализирующиеся в различных областях (вооруженные силы, полиция, пенсионеры, права детей, беженцы и внутренне перемещенные лица, инвалиды, налоги и т.д.). В Азербайджане, который является унитарным государством, есть один национальный и один региональный (Нахчыванская Автономная Республика) уполномоченный по правам человека (омбудсмeн). В Азербайджане уполномоченный по правам человека на обоих уровнях имеет статус исполнительного омбудсмeна.

Elman Jafarli

**INSTITUTE OF OMBUDSMAN IN INTERNATIONAL PRACTICE:
NATIONAL AND REGIONAL LEVELS**

S U M M A R Y

The article is devoted to the study of the forms and models of the ombudsman institution in international practice. This institution, which was first applied in Sweden in 1809, is now widespread throughout the world. The institution of the ombudsman has been further developed, with the result that a number of countries have established both national and regional ombudsmen. In this regard, attention is drawn to the institution of the ombudsman, which exists in the political autonomies of a number of states. There are states that do not have a national ombudsman office, but regional ombudsmen have been created in certain regions, major cities or capitals. Some countries have ombudsmen specialized in various fields (military, police, pensioners, children's rights, refugees and internally displaced persons, people with disabilities, taxes, etc.). Azerbaijan, which is a unitary state, has one national and one regional (Nakhchivan Autonomous Republic) ombudsman. In Azerbaijan, ombudsman at both levels has the status of an executive ombudsman.

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ HÜQUQİ DÖVLƏT QURUCULUĞU

Açar sözlər: Heydər Əliyev, hüquqi dövlət, quruculuq, demokratiya, insan hüquqları, məhkəmə sistemi, innovativ inkişaf, demokratik təsisatlar.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, правовое государство, строительство, демократия, права человека, судебная система, инновационное развитие, демократические институты.

Keywords: Heydar Aliyev, rule of law, construction, democracy, human rights, judiciary, innovative development, democratic institutions.

Hazırda ölkəmizin dünyada müstəqil, hüquqi və demokratik dövlət kimi tanınması, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi uzun bir dövr ərzində respublikamıza rəhbərlik etmiş Ulu Öndər Heydər Əliyevin bilavasitə xidmətlərin nəticəsidir. Heydər Əliyev hələ respublikaya rəhbərlik etdiyi 1969-1982-ci illərdə ölkəmizdə qanunçuluğun və hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsinə, strateji əhəmiyyətli sənaye və istehsal müəssisələrinin yaradılmasına, elmin, təhsilin və mədəniyyətin inkişafına qayğı göstərmiş, ölkənin iqtisadi gücünün artırılmasına nail olmuşdur.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra da Ümummilli Liderin hüquqi dövlət quruculuğu istiqamətində həyata keçirdiyi önəmli tədbirlərdən biri mütərəqqi islahatların uğurla davam etdirilməsi və ölkədə demokratik mühitin yaradılması oldu. Azərbaycanda dayanıqlı sabitlik yaradan Heydər Əliyev bir daha sübut etdi ki, demokratiya yalnız sabitliyin davamlı və möhkəm olduğu cəmiyyətdə tam reallığa çevrilə bilər. Heydər Əliyev ölkənin demokratik inkişafına aşağıdakı kimi yanaşırdı: “Siyasi plüralizm, söz azadlığı, vicdan azadlığı, sərbəst iqtisadiyyat, hər bir insanın tam azad olması, demokratik seçkilərin keçirilməsi, demokratiya prinsipləri əsasında dövlət təsisatlarının yaranması və müxtəlif islahatların həyata keçirilməsi. Demokratiya mücərrəd anlayış deyildir, bunlardan ibarətdir .Biz bunları etmişik və edirik (1,s. 36 -37).

Demokratik və güclü dövlət yaratmaq ideyasından çıxış edən Ulu Öndər "iqtisadiyyatı güclü olan dövlət hər şeyə qadirdir “ tezisini irəli sürməklə ölkənin iqtisadi inkişafına nail olmağın zəruriliyini irəli sürürdü. 1993-cü ildən başlayaraq dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində görülən işlər və atılan məqsədyönlü addımlar Azərbaycanın bugünkü uğurları üçün ən etibarlı təməl oldu. Ulu öndər Heydər Əliyevin müdrik siyasəti və qətiyyəti sayəsində Azərbaycan qədim İpək Yolunun bərpası, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz xətlərinin çəkilişi kimi nəhəng beynəlxalq layihələrin fəal iştirakçısına və təşəbbüskarına çevrildi. 1994-cü ilin 20 sentyabrında Heydər Əliyevin müəllifi olduğu nəhəng neft müqaviləsi olan “Əsrin müqaviləsi” imzalandı. Bununla da Azərbaycan ilk dəfə olaraq öz sərvətlərinin sahibi kimi çıxış etdi. Dünyanın ən aparıcı dövlətlərinin ən qabaqcıl şirkətlərinin bu kontraktı isə ölkəmizin regionda

əhəmiyyətini və nüfuzunu artırdı. Azərbaycan iri regional layihələrə, Avropanın və bütövlükdə dünya enerji təhlükəsizliyi sisteminə qoşuldu. Məhz onun hakimiyyəti illərində Azərbaycanda demokratik dövlət quruculuğunun həyata keçirilməsi və liberal bazar iqtisadiyyatının formalaşdırılması zərurətə çevrildi.

Heydər Əliyevin yürütdüyü iqtisadi siyasətin əsasını dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi, şəxsi və kollektiv sahibkarlıq təşəbbüsünün inkişafı, istehsalın səmərəsinin yüksəldilməsi təşkil edirdi. Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı dövlətin iqtisadi siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri idi. Düzgün iqtisadi siyasətin nəticəsi olaraq artıq 1995-ci ildən dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin birinci mərhələsi başa çatdı və ikinci özəlləşdirmə proqramının icrasına start verildi. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə sahibkarlara dövlət tərəfindən maliyyə yardımını sistemi formalaşdırıldı, vergi yükünün azaldılması istiqamətində dövlət səviyyəsində müəyyən addımlar atıldı: mənfəət və əlavə dəyər vergisi dərəcələri, məcburi sığorta haqqı aşağı salındı, kiçik sahibkarlıq subyektlərinin bir hissəsinə vahid vergi tətbiq edildi (2,s. 2).

1993-2002-ci illərdə isə iqtisadi sahədə islahatların ardıcıl və sistemli şəkildə həyata keçirilməsi məqsədilə Ulu Öndər beynəlxalq tələblərə uyğun qanunvericilik bazasının yaradılmasını təmin etdi. Bu dövrdə iqtisadi sahələrin tənzimlənməsi ilə bağlı 70-dən artıq qanun qəbul edilmiş, 100-dən çox fərman və sərəncam imzalanmış, 30-a yaxın dövlət proqramı təsdiq edilmişdir. Respublikada aparılan məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində qonşu ölkələrdə baş vermiş maliyyə böhranı Azərbaycan iqtisadiyyatına o qədər də güclü təsir etməmişdir. 1998-ci ildə ölkədə özəlləşdirmə prosesi davam etdirilmiş və 6642-dən çox obyekt özəlləşdirilmişdir. Sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli mühitin yaradılması və özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi nəticəsində qeyri-dövlət bölməsinin payı ümumi daxili məhsulda 55 faizə, o cümlədən sənayedə 26 faizə, tikintidə 70 faizə, ticarətdə 98 faizə çatmışdır (3,s.137 -138).

Müasir dünyada hər bir dövlətin demokratik dəyərlərə sadiqliyi onun insan hüquqlarına münasibəti ilə müəyyən olunur. Heydər Əliyevin müstəqil respublikamıza başçılıq etdiyi dövrlərdə ən çox diqqət yetirdiyi sahələrdən biri də məhz insan hüquq və azadlıqlarının qorunması olub. İnsan hüquqlarını bəşər sivilizasiyasının ən müdrik kəşflərindən biri hesab edən Heydər Əliyevin fikrincə, insan hüquqlarına hörmət, insan hüquqlarının qorunması müasir dünyaya qovuşmağın əsas yoludur. İnsana, onun ləyaqətinə, hüquq və azadlıqlarına yüksək dəyər verən Ümummilli liderimiz insan hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı gəlidiyi nəticəni çıxışlarında bəyan edirdi: "Vəzifəli şəxslərin fəaliyyətini onların insan hüquqlarının qorunmasındakı xidmətlərinə görə qiymətləndirmək lazımdır". Bununla o, insan hüquqlarının müdafiəsinə daim böyük önəm verdiyini diqqətə çatdırırdı. Ulu Öndər həmişə həyatda hər kəsi nəcib, xeyirxah, humanist amallar uğrunda mübariz olmağa, insan hüquqlarını qorumağa və hörmət bəsləməyə çağırırdı. O, bunu hamıya tövsiyə etsə də, vəzifəli şəxslərdən xüsusi olaraq birmənalı şəkildə tələb edirdi.

İnsan hüquq və azadlıqlarının təmini məqsədi ilə Ulu Öndər tərəfindən bir sıra mühüm islahatlar həyata keçirilib, müvafiq qanunvericilik aktları qəbul olunub, fərman və sərəncamlar imzalanıb. Ümummilli liderimizin hakimiyyətə qayıdışından sonra cəmiyyətin konstitusiyaya hüquq normaları ilə tənzimlənməsi üçün 33 nəfərdən ibarət olan, şəxsən özünün rəhbərlik etdiyi Konstitusiyaya komissiyası yaradıldı. Əsas məqsəd hüquqi dövlət qurulmasında əsas baza rolunu oynaya biləcək, özündə demokratik, milli mənəvi dəyərlərlə bağlı müddəaları, xalqın iradəsini birbaşa ifadə edən Müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının qəbulu idi. 1995-ci noyabr ayının 12-də ümumxalq səsverməsi ilə qəbul edilmiş ilk Konstitusiyaya cəmiyyətdə gedən siyasi prosesləri özündə əks etdirir. Seçkilər,

siyasi hüquqlar, siyasi partiyaların yaradılması, ailə, din, təhsil, elm kimi sosial təsisatları və s. məsələləri də tənzimləyir. Təsadüfi deyildir ki, demokratik Konstitusiyasının müddələrinin üçdə biri insan hüquq və azadlıqlarına həsr edilmişdir.

Yaşamaq hüququnun təmini ilə əlaqədar 1993-cü ildən respublikamızda ölüm cəzasının tətbiqi üzərinə veto qoyulub, 1998-ci il 10 fevral tarixli qanunla isə ölüm cəzası ləğv olunaraq ömürlük azadlıqdan məhrumetmə cəzası ilə əvəz olunub. Şərqdə ilk dəfə məhz Azərbaycan Respublikasında ölüm cəzası ləğv edilib. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə həyata keçirilmiş bu islahat dövlətimizin humanist siyasi kurs həyata keçirdiyini bir daha bəyan edir.

Ulu Öndər tərəfindən qəbul olunmuş Fərman və Sərəncamlar Konstitusiyamızda təsbit olunmuş insan hüquqlarının daha effektiv təmin edilməsi ilə yanaşı, insan hüquq müdafiə mexanizmlərinin yaradılması və inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynayır. İnsan hüquqlarının və azadlıqlarının təmin olunması istiqamətində qəbul edilmiş normativ sənədlər sırasında 22 fevral 1998-ci il tarixli "İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında" Fərmanı və 1998-ci il 18 iyun tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramı"nı xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu sənədlərdə insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsi, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə səlahiyyətli müvəkkili təsisatının yaradılması kimi vəzifələr nəzərdə tutulub. Məhz Ümummilli Liderin rəhbərliyi ilə bu sahədə aparılan hüquqi islahatların məntiqi nəticəsi kimi 28 dekabr 2001-ci il tarixdə "Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) haqqında" Konstitusiya Qanunu qəbul edilib, Ombudsman təsisatının yaradılması və fəaliyyət göstərməsi üçün maddi və hüquqi baza formalaşdırılıb, 2 iyul 2002-ci il tarixdə isə Azərbaycanın ilk Ombudsmanı seçilib.

Dahi Öndərin insan hüquq və azadlıqlarının təmini sahəsində atdığı mühüm addımlardan biri də fikir və söz azadlığının təmini və inkişaf etdirilməsi ilə bağlı olub. Belə ki, Heydər Əliyevin imzaladığı "Azərbaycan Respublikasında söz, fikir və məlumat azadlığının təmin edilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında" 6 avqust 1998-ci il tarixli fərmanla mətbuat üzərində senzura ləğv edildi, kütləvi informasiya vasitələrinin sərbəst inkişafı üçün münbit şərait yaradıldı.

Hüquqi-demokratik dövlət quruluşu prosesi ölkədə çoxpartiyalı sistemin fəaliyyətini zəruri edirdi. Ölkə rəhbərliyinin səyi ilə çoxpartiyalı sistemin fəaliyyəti təmin olundu. Belə ki, 1998-ci ildə Azərbaycanda 32 siyasi partiya 1000 çox ictimai birlik fəaliyyət göstərirdi. 1995-ci ildə Azərbaycan xalqının tarixində ilk dəfə çox partiyalı sistem əsasında ölkədə parlament seçkiləri keçirilməsi də hüquqi dövlətin əsaslarını dərinlən bilən Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Mütərəqqi islahatın davamı olaraq və demokratik ölkələrin çoxəsrlik təcrübəsindən istifadə edilərək 12 dekabr 1999-cu ildə ölkəmizin tarixində yeni bir ilkə imza atılmışdır: yerli özünüidarəetmə orqanı – bələdiyyələrə seçkilər keçirilmişdir. Özünüidarə sisteminin tətbiqi vətəndaş cəmiyyəti quruculuğuna rəvac verən demokratik prinsiplərin bərqərar edilməsi üçün zəmin yaratmışdır.

Heydər Əliyev qadın hüquqlarının da genişləndirilməsinə öz töhfəsini verdi. 1995-ci ilin ortalarında Azərbaycan Respublikası «Qadın hüquqlarının pozulmasının bütün təzahürlərinin aradan qaldırılması haqqında» BMT Konvensiyasına qoşuldu. Həmin ilin oktyabrında «Azərbaycan Qadınlar Cəmiyyəti» «Ümumdünya Qadınlar Cəmiyyətinə» üzv qəbul olundu. 1998-ci ilin yanvarında isə ölkə başçısının fərmanı ilə «Qadın problemləri üzrə Dövlət Komitəsi» yaradıldı.

Hüquqi dövlətin tərkib hissəsi olan vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması, dövlət və vətəndaş arasında etimadın və qarşılıqlı inamın möhkəmləndirilməsi, humanist prinsiplərin bərqərar olunması istiqamətində əfv institutunun özünəməxsus yeri var. Azərbaycan Respublikasında ilk əfv fərmanı ölkə prezidenti Heydər Əliyev tərəfindən 1995-ci ildə imzalanmış və demək olar ki, bu tarixdən etibarən Azərbaycanda əfv institutu bərpa olunmuşdur. Məhz bu humanist siyasətin nəticəsidir ki, məhkumların əfv və amnistiya qaydasında bağışlanması müsbət ənənəyə çevrilmişdir.

Cəmiyyətin qlobal bəlalarından olan və qarşısının alınması vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi bütün dünyanı düşündürən terror aktlarının ağır nəticələri Azərbaycan Respublikasından da yan keçməmişdir. Bununla əlaqədar layihəsi Ulu Öndərin rəhbərliyi ilə hazırlanmış 1999-cu ildə "Terrorizmə qarşı mübarizə haqqında", "Əməliyyat axtarış fəaliyyəti haqqında", 2004-cü ildə isə "Kəşfiyyat və əks kəşfiyyat fəaliyyəti haqqında" və "Milli təhlükəsizlik haqqında" AR-nın Qanunları qəbul edilmişdir. Ölkədə geniş vüsət almış cinayətkarlığın bütün ünsürlərinə qarşı qəti mübarizə aparmaq məqsədi ilə qəbul edilmiş «Cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, qanunçuluğun və hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsi haqqında» 1994-cü il 9 avqust tarixli Fərmanı ilə cinayətkarlığa qarşı mübarizə tədbirləri daha da gücləndirilmiş, hüquq-mühafizə orqanlarının bu istiqamətdə uzunmüddətli dövr üçün fəaliyyət proqramı müəyyənləşdirilmişdir (4, s. 1). İslahatlara uyğun olaraq yeni mütərəqqi qanunlar, o cümlədən "Konstitusiyaya məhkəməsi haqqında", "Məhkəmələr və hakimlər haqqında", "Prokurorluq haqqında", "Polis haqqında" və digər qanunlar, əvvəllərdən prinsipcə köklü surətdə fərqlənən Mülki və Mülki-Prosessual, Cinayət və Cinayət-Prosessual, Cəzaların İcrası və s. məcəllələr qəbul edilmişdir.

Dahi öndərin rəhbərliyi ilə aparılmış köklü məhkəmə-hüquq islahatları nəticəsində keçmiş sovet məhkəmə sistemi ləğv edilərək yeni, üçpilləli müstəqil məhkəmə sistemi yaradılmışdır. Həmin dövrdə məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyini təmin etmək üçün mənəvi cəhətdən saf, yüksək biliyə malik hakim korpusunun formalaşdırmasına böyük ehtiyac yaranmışdı. Heydər Əliyev məhkəmələrin təşkil edilməsi, hakim vəzifəsinə namizədlərin seçilməsi, habelə məhkəmələr və hakimlərlə bağlı digər məsələləri öz səlahiyyətləri dairəsində həyata keçirməsini təmin etmək məqsədilə 24 dekabr 1998-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Məhkəmə – hüquq Şurasının tərkibi haqqında sərəncam imzaladı. Görülən tədbirlər nəticəsində 2000-ci ildə dövlətçilik tariximizdə ilk dəfə olaraq şəffaf prosedurlar əsasında, o cümlədən test üsulu ilə hakim seçimi aparıldı. Konstitusiyaya Məhkəməsinin təşkilini də ölkədə aparılan islahatlar sahəsinə aid etmək olar. Əsas funksiyası konstitusiya nəzarət olan məhkəməyə bununla yanaşı Konstitusiyanın və qanunların şərh edilməsi, qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri arasında səlahiyyətlər bölgüsü ilə bağlı mübahisələrin həll edilməsi, Konstitusiyanın müdafiəsinə imkan yaradan digər səlahiyyətlər verilmişdir.

Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olduğu dövrdə dövlətin mübarizə istiqamətlərdən biri də ölkədə mövcud olan korrupsiya hallarının aradan qaldırılması olmuşdur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının təşəbbüsü ilə 9 dekabr 2003-cü ildə keçirilmiş konfransda korrupsiya ilə mübarizənin beynəlxalq əhəmiyyəti xüsusi qeyd edilmişdir. Meksikanın Merida şəhərində 100 ölkənin siyasi rəhbərlərinin iştirakı ilə keçirilmiş konfransda qəbul olunmuş konvensiyayı Azərbaycan rəhbərliyi də imzalamışdır (5, s. 245) Eyni zamanda, milli dövlətçiliyin inkişafında korrupsiyanın aradan qaldırılmasının əhəmiyyəti nəzərə alınaraq bu ümumbəşəri sosial bəla ilə mübarizəyə başlandı. İqtisadiyyatın inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması, dövlət və yerli idarə orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması, korrupsiyaya qarşı mübarizənin normativ və institusional əsaslarının

təkmilləşdirilməsi məqsədilə 2004-cü il yanvarın 13-də "Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında" Qanun, eyni zamanda, dövlətin siyasi iradəsi nümayiş etdirilərək korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Dövlət Proqramı qəbul edilir və Dövlət Qulluğunu İdarəetmə Şurası yanında Korrupsiyaya qarşı mübarizə üzrə Komissiya və Baş prokurorun yanında Korrupsiyaya qarşı Mübarizə İdarəsi yaradılır.

Öz fəaliyyətində müasir dövrün tələblərini nəzərə alan Ümummilli Lider cəmiyyətin sosial sifarişi kimi internet və kommunikasiyaların inkişafına da xüsusi diqqət yetirmişdir. Ulu Öndərin 2003-cü il 17 fevral tarixində imzaladığı "Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli strategiyası (2003 -2012)" müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqi sahəsində strateji vəzifələri müəyyənləşdirmiş oldu .

Ölkədə aparılan islahatlar onun beynəlxalq aləmə inteqrasiyasına da təsirsiz ötüşmür. Belə ki, Heydər Əliyevin uzaq gören siyasəti nəticəsində ölkəmiz Avropa İnsan hüquqları konvensiyasına qoşuldu və bununla Avropa İnsan hüquqları məhkəməsinin yurisdiksiyasını qəbul etdi. Azərbaycanın Avropa Şurasının sənədlərinə qoşulması milli qanunvericiliyin təkmilləşməsi, Avropa standartlarına cavab verən yeni qanunların qəbul edilməsi prosesini daha da sürətləndirdi. Avropa Şurasına üzvlük ərəfəsində Azərbaycan ümumavropa hüquq məkanına inteqrasiya olunmağa başladı, bu isə Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunu yüksəlməsi ilə nəticələndi. Qeyd olunanların məntiqi nəticəsi olaraq ,2001-ci ilin 25 yanvarında müstəqil respublikamız Avropa Şurası kimi mötəbər beynəlxalq təşkilata tam hüquqlu üzv qəbul edildi .

Heydər Əliyevin hüquqi dövlət quruculuğu istiqamətində müəyyən etdiyi siyasi xətt bu gün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Prezident İlham Əliyevin güclü siyasi iradəsi və yorulmaz fəaliyyəti nəticəsində Müasir Azərbaycan hüquqi dövlət quruculuğu baxımından inkişaf edir və möhkəmlənir. Azərbaycanda qanunun aliliyi, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qorunması dövlət siyasətinin ən mühüm prioriteti kimi müəyyən edilir. Respublikamızın hərtərəfli inkişafına adekvat olaraq bir sıra islahatlar həyata keçirilir. Vətəndaşların əlavə xərclərinin və vaxt itkisinin azalması, dövlət strukturlarına etimadın daha da gücləndirilməsi, şəffaflığın artırılması, korrupsiyaya qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, elektron xidmətlərdən daha geniş istifadə olunması, bu sahədə aparılan institusional islahatların səmərəliliyinin artırılması məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 13 iyul tarixli 685 nömrəli Fərmanına əsasən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin tabeliyində "ASAN Xidmət" mərkəzləri yaradıldı.

Ölkədə reallaşdırılan hərtərəfli islahatların sırasında yer tutan və müsbət nəticələr verən sahələrdən biri də məhkəmə-hüquq sistemində böyük uğurla həyata keçirilən və müasir dövrün tələblərinə cavab verən innovativ tədbirlərdir. İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin təminatçısı kimi çıxış edən orqan olan məhkəmə sistemini daha da təkmilləşdirmək məqsədi ilə məhkəmə -hüquqi islahatların aparılmasını zəruru hesab edən ölkə başçısının 2018-ci ilin dekabrında təsdiq etdiyi "Azərbaycan ədliyyəsinin inkişafına dair 2019-2023-cü illər üzrə Dövlət Proqramı", "Məhkəmə-hüquq sistemində islahatların dərinləşdirilməsi haqqında" 2019-cu il 3 aprel tarixli Fərmanı ədliyyə və məhkəmə sisteminin inkişafının mühüm yol xəritəsi olmaqla, islahatların müasir çağırışlara uyğun yeni mərhələdə aparılmasına imkan verir .

Prezidentimiz cənab İlham Əliyev ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı şəffaflığın, insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının səmərəli müdafiəsinin təmin

edilməsi, müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqi prosesinin sürətləndirilməsi məqsədilə “Elektron məhkəmə” informasiya sisteminin yaradılması haqqında 13 fevral 2014-cü il tarixli sərəncam imzalamışdır. Həmin sənəddə qeyd olunduğu kimi, müasir texnologiyaların məhkəmələrin fəaliyyətində tətbiqi məhkəməyə müraciət imkanlarının genişlənməsinə, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində süründürməçilik və sui-istifadə hallarının qarşısının alınmasına, aşkarlıq və operativliyin təmin edilməsinə, məhkəmə qərarlarının icrasına nəzarətin effektivliyinin artırılmasına, elektron kargüzarlığın və elektron sənəd dövriyyəsinin təminatına xidmət edəcəkdir. (6).

Azərbaycanın hərtərəfli, daha dinamik inkişafı, xoşbəxt gələcəyimiz naminə islahatlar həyata keçirilib və bu proses sürətlə davam etməkdədir. Bu siyasət Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə qarşıya qoyulan bütün hədəflərin gerçəkləşməsinə, müstəqil Azərbaycanın gələcək tərəqqisinə və daha qüdrətli dövlətə çevrilməsinə əminlik yaradır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Vəliyev Ə. Bəsirət ünvanı . Bakı, 2002, s 36-37
2. Tağıbəyli V. Heydər Əliyev və sahibkarlığın inkişafı/ Xalq qəzeti, 22 aprel 2016-sı il, s. 2
3. Mehdiyev R. Azərbaycanın inkişaf dialektikası. Bakı, 2000, s 137-138
4. Heydər Əliyev Azərbaycanda hüquqi islahatların banisidir/ "Şərq qapısı" qəzeti, 10 may 2013-cü il, s 1
5. Qaralov Z. Heydər Əliyev-milli ləyaqət ölçüsü. Bakı, 2015. s 245
6. <https://president.az>

X Ü L A S Ə

Məqalə, bütövlükdə Ulu Öndər Heydər Əliyevin hüquqi dövlət quruculuğu sahəsində apardığı siyasətə həsr edilmişdir. Milli Liderin dövlət quruculuğu sahəsində həm 1969-1982-ci illərdə, həm də xalqın çağırışı ilə ikinci dəfə hakimiyyətə gəldiyi müstəqillik dövründə apardığı siyasət ümumiləşdirilərək şərh edilmişdir. Məqalədə göstərilmişdir ki, Müasir müstəqil Azərbaycan Respublikasının demokratik, dünyəvi, sosial və hüquqi əsasları, məhz Ulu Öndərin sayəsində təşəkkül tapmışdır. Bu siyasət hələ 1969-1982-ci illərdə Milli Liderin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdən başlamış, müstəqillik dövründə isə yeni dövlət quruculuğunun həyata keçməsi ilə daha da inkişaf etmişdir. Beləliklə, demokratik, dünyəvi, sosial və hüquqi dövlət formalaşmışdır. Əsasını Ulu Öndərin qoyduğu Müstəqil Azərbaycanda dövlət quruculuğu siyasəti hazırda onun layiqli davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir.

Egane Agaeva
State Security Academy named after Heydar Aliyev
Head of the Department of Civil Law

Heydar Aliyev and the creation civil state

S U M M A R Y

The article is entirely dedicated to the policy pursued by the Great Leader Heydar Aliyev in the field of building a legal state. The policy pursued by the National Leader in the field

of state building both in 1969-1982 and during the period of independence, when he came to power for the second time at the call of the people, was summarized and commented. The article shows that the democratic, secular, social and legal foundations of the modern independent Republic of Azerbaijan were formed thanks to the Great Leader. This policy began in 1969-1982, when the National Leader led Azerbaijan, and during the period of independence it was further developed with the implementation of a new state-building. Thus, a democratic, secular, social and legal state was formed. The policy of state-building in independent Azerbaijan, founded by the Great Leader, is now being successfully pursued by his worthy successor, President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev.

Егана Агаева
Заведующий кафедрой гражданского права Академии
государственной службы безопасности имени Гейдара Алиева

Гейдар Алиев и создание правового государства

Р Е З Ю М Е

Статья целиком посвящена политике, проводимой Великим вождем Гейдаром Алиевым в области построения правового государства. Обобщена и прокомментирована политика, проводимая Общенациональным лидером в области государственного строительства как в 1969–1982 годах, так и в период независимости, когда он во второй раз пришел к власти по призыву народа. В статье показано, что демократические, светские, социальные и правовые основы современной независимой Азербайджанской Республики были сформированы благодаря Великому Вождю. Эта политика началась в 1969-1982 годах, когда общенациональный лидер возглавил Азербайджан, и получила дальнейшее развитие в период независимости с созданием нового государства. Таким образом было сформировано демократическое, светское, социальное и правовое государство. Основанная великим вождем политика государственного строительства в независимом Азербайджане сейчас успешно продолжается его достойным преемником, Президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым.

BİRLƏŞMƏK HÜQUQUNUN TƏMİN OLUNMASI: GÖSTƏRİCİLƏRİ VƏ MEXANİZMLƏRİ

Açar sözlər: vətəndaş cəmiyyəti, hüquqi dövlət, insan hüquqları, demokratiya, birləşmək hüququ, ictimai birliklər, birləşmək azadlığı, qeyri hökumət təşkilatı, siyasi partiya, həmkarlar təşkilatı, vətəndaş hüquqları, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi.

Ключевые слова: гражданское общество, правовое государство, права человека, демократия, право на ассоциацию, общественные объединения, свобода ассоциации, неправительственная организация, политическая партия, торговая организация, гражданские права, Всеобщая декларация прав человека.

Keywords: civil society, legal state, human rights, democracy, the right to association, public associations, freedom of association, non-governmental organization, political party, trade organization, civil rights, Universal Declaration of Human Rights.

Birləşmək hüququ əsas insan hüquq və azadlıqlarından biri olub müasir dövlətlərinin demokratikləşməsi səviyyəsini ifadə edən əsas barometrlərdən hesab olunur. Dünya dövlətlərinin konstitusiyalarında digər əsas insan hüquq və azadlıqları ilə yanaşı, birləşmək hüququ da dəqiqliklə təsbit olunmuşdur. Bildiyimiz kimi, konstitusiya hüquq və azadlıqları dedikdə, konstitusiyada təsbit olunmuş və dövlət tərəfindən təminat verilən imkanlardır. Bu imkanlar hər bir vətəndaşa və insana özünün davranış növünü və ölçülərini müəyyənləşdirməyə, ona verilən sosial rifahlardan həm özü, həm də ictimai maraqlar üçün faydalanmağa şərait yaradır. Tədqiqatçı D.Voyevodin yazır ki, hüquq və azadlıq qanunla müəyyənləşdirilmiş hüquqi imkanların ifadəsinin iki formasıdır. Yəni, burada insanın davranış formalarının seçilməsi imkanları nəzərdə tutulur. Belə seçim konkret sosial rifahlardan istifadə ilə bağlıdır, qanun əksər hallarda “hüquq” anlayışını istifadə edir. Nə zamankı söhbət davranışın seçilməsi səviyyəsindən gedir, onda “azadlıq” anlayışının tətbiq olunması daha məqsədəuyğundur. Bu baxımdan, qeyd edə bilərik ki, birləşmək hüququ həm davranış formasının, həm də səviyyəsinin seçilməsi kimi imkanları kimi səciyyələndirilə bilər. Birləşmək hüququ həqiqətən də insanların və vətəndaşların sərbəst davranış formalarını müəyyənləşdirmələri kimi nəzərdən keçirilə bilər. Təbii ki, birləşmək hüququnun ən müxtəlif beynəlxalq sənədlərdə təsbit olunması onun vacibliyi və ya əhəmiyyətliyi dərəcəsinə dəlalət edir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, belə müxtəliflik bir çox hallarda qeyri-müəyyənlik və ziddiyyətlər meydana gətirir. Bu baxımdan, seçilmiş tədqiqat mövzusu ətrafında elmi-tədqiqat işlərinin aparılması bir çox nəzəri suallarla yanaşı, praktiki suallara da cavab tapmağa imkan verir. Həm də müəyyən tövsiyələrin irəli sürülməsini şərtləndirir. Belə ki, birləşmək hüququnun həm milli qanunvericilik, həm də beynəlxalq qanunvericilik aktlarında çərçivəsində daha konkret və dəqiq ifadə olunması daha aydın və oturmuş

təsəvvürlərin meydana gəlməsini təmin edər. Məsələn, diqqət yetirsək görürük ki, praktiki olaraq, dolayısı ilə Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 18-ci maddəsində birləşmək hüququ öz ifadəsini tapmışdır. Belə ki, Bəyannamənin 18-ci maddəsində qeyd olunur: “Hər kəsin fikir, vicdan və din azadlığı hüququ var; bu hüquqa öz dinini və əqidəsini dəyişmək, dininə və əqidəsinə həm təklikdə, həm də başqaları ilə birgə, açıq, yaxud xüsusi qaydada, təlimdə, ibadətdə, dini ayin və mərasimlərin icrasında etiqad bəsləmək azadlığı daxildir.” (16) Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 20-ci maddəsində isə, birləşmək hüququ daha dəqiq və aydın şəkildə təsbit olunmuşdur. Belə ki, Bəyannamənin 20-ci maddəsinin I və II bəndlərində ifadə olunmuşdur: “Hər kəsin dinc toplaşmaq və birləşmək azadlığı hüququ vardır. Heç kəs hər hansı birliyə daxil olmağa məcbur edilə bilməz.” (16) Dini etiqad azadlığı İnsan Hüquq və Əsas Azadlıqları haqqında Konvensiyada ifadə olunmuşdur. Bu məqam Konvensiyanın 10-cu maddəsində yer aldığı halda, 11-ci maddəsində hər bir kəsin digərləri ilə birləşmək hüququnun olduğu əksini tapmışdır. Həmçinin, 1966-cı il dekabr ayının 16-da qəbul olunmuş Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında beynəlxalq pakt da hər kəsin başqaları ilə birləşmək hüququ təsbit olunmuşdur. Ümumiyyətlə, tədqiqatlarımız üzə çıxarmışdır ki, müasir mərhələdə dünya dövlətlərinin əskəriyyətinin konstitusiyasında birləşmək hüququ ayrıca maddədə təsbit olunmuşdur.

Vətəndaşlar davranış səviyyələrini seçərək siyasi partiyalarda və hərəkatlarda iştirak edirlər. Bu məqamda tədqiqatlarımızı nəticəsində gəldiyimiz qənaəti qeyd etmək olar. Belə ki, əksər hallarda yalnız siyasi partiyaların və hərəkatların yaradılması zamanı əhəmiyyəti qəbul olunur. Burada əsas vurğu ona edilir ki, birləşmək hüququ siyasi xarakter daşıyır. Təbii ki, bununla tam razılaşmaq mümkün deyildir. Çünki, birləşmək hüququ yalnızca tək-cə siyasi partiyaların və siyasi məqsədlər üçün digər ictimai birliklərin yaradılmasını nəzərdə tutmur. Birləşmək hüququ həm sosial və iqtisadi maraqların müdafiə olunması naminə digər ictimai təşkilatların yaradılmasını nəzərdə tutur. İnsan hüquqları probleminin tanınmış tədqiqatçılarından olan O. Kutafin hesab edir ki, birləşmək hüququ könüllülük əsasında insanların ictimai birliklər yaratmaq imkanlarını ifadə edir. Bu zaman ümumi maraqların müdafiəsi üçün insanların öz inancları olur. Ümumi məqsədlərə çatılması belə birliklərin yaradılması üçün əsas motiv rolunda çıxış edir. Birləşmək hüququ təbii ki, tək-cə ictimai məqsədlərə çatılması və ümumi maraqların qorunması istiqamətində ictimai birliklərin yaradılması imkanlarını ifadə etmir. Birləşmək hüququ həm də bu və ya digər ictimai birliyə qoşulmaq, ictimai birliklərə qoşulmaqdan imtina etmək, üzvü olduğu ictimai birliyin sıralarını tərk etmək kimi imkanları ifadə edir. (3, 114) Bu məqamın özü ondan xəbər verir ki, birləşmək hüququnun təmin olunması çoxistiqamətli problemdir. Yəni, sadəcə insanların və vətəndaşların ictimai birliklər yaratmaq imkanları deyil, həm də qeyd etdiyimiz imkanların yaradılmasının təmin olunmasından söhbət gedir. Birləşmək hüququnun mahiyyətini V. Lazaryev daha lokanik şəkildə ifadə etmişdir. Belə ki, V. Lazaryevin fikrincə, birləşmək hüququ hər bir insana başqaları ilə siyasi, peşəkar və digər maraqlar üzrə birləşmək imkanlarını verir. (7, 79)

Tədqiqatlarımız çərçivəsində əksər ölkələrin, xüsusilə də postsovet respublikalarının konstitusiyalarının dərinədən təhlili göstərdi ki, onlarda birləşmək hüququ dəqiqliklə təsbit olunmuşdur. Məsələn, Avropa ölkələrindən Polşa və İsveçrəsinin konstitusiyalarında göstərilir ki, birləşmək hüququ hər bir kəsə məxsusdur. (8, 434) Postsovet respublikalarının da konstitusiyalarında demək olar ki, oxşar müddəalar yer almışdır. Belə ki, postsovet respublikalarının konstitusiyalarında vətəndaşların Konstitusiya və qanunlar çərçivəsində fəaliyyət göstərəcək siyasi partiyalar və ictimai təşkilatlar yaratmaq hüquqları təsbit olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında birləşmək hüququ hər bir kəsin

gəlir əldə etmək məqsədi daşımayan istənilən birliyin, siyasi partiyanın, həmkarlar ittifaqının yaradılması imkanları və onlara qoşulmaq hüququ kimi təsbit olunmuşdur. Dünya dövlətlərinin əksəriyyətinin konstitusiyasında birləşmək hüququnun aydın təsbit edilməsi onun yüksək əhəmiyyətinə dəlalət edir. Həqiqətən, birləşmək hüququ insanların konkret maraqlarının qorunmasını şərtləndirməklə yanaşı, həm ümumi inkişafa ciddi töhfə verə bilər. Artıq əvvəlki hissələrdə də nəzərdən keçirdiyimiz kimi, birləşmək hüququ əksər ictimai problemlərin dövlətin iştirakı və ya müdaxiləsi olmadan həll etməyə imkan verir. Konstitusiya-hüquq tənzimlənməsi dövlət və ictimai birliklərin qarşılıqlı münasibətlərini əhatə edir. Dövlət ictimai birliklərin işlərinə qarışmasa da, onların sərbəst fəaliyyətləri üçün təminat verir. Bu, elə birləşmək hüququna təminat verilməsi kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Birləşmək hüququnun təmin olunmasından bəhs edərkən, nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, o, bir sıra digər konstitusiya hüquqları ilə sıx əlaqəlidir. Məsələn, bildiyimiz kimi, birləşmək toplantılar, mitinqlər, nümayişlər və s. təşkil olunmuş kollektiv tədbirlərdə də ifadəsini tapır. İctimai təşkilatlar özlərinin fəaliyyətləri, planları, məqsəd və vəzifələri ilə bağlı sərbəst şəkildə informasiya yaymaq imkanlarını əldə etməkdə maraqlı olurlar. Bundan başqa. Onlar hakimiyyət orqanlarına təkliflər verirlər, məhkəmələrdə öz üzvlərinin maraqlarını müdafiə edirlər. Deməli, buradan gəldiyimiz qənaət ondan ibarətdir ki, birləşmək hüququ mütləq kütləvi informasiya azadlığı, fikir və söz azadlığı ilə sıx əlaqəlidir. Bundan başqa, birləşmək hüququ sıx şəkildə hüquqi dövlət anlayışı ilə əlaqəlidir. Hüquqi dövlət insan hüquqlarının qorunması qorunmasının işlək mexanizmi rolunda çıxış edir. Məhz hüquqi dövlətin mövcudluğu birləşmək hüququnun təmin olunmasını şərtləndirir. Belə ki, hüquqi dövlət müxtəlif siyasi partiyaların, ictimai birliklərin sərbəst fəaliyyət göstərməsi üçün bütün zəruri şərtləri təmin edir. Tədqiqatçı K. Tokmakov belə sistemin inkişafı demokratik prinsiplərin tam oturuşması üçün vacib element rolunda çıxış edir. Birləşmək hüququnun reallaşdırılması zamanı hüquqi dövlət prinsiplərinin tətbiq olunması hər şeydən öncə vətəndaşların bərabər hüquqlarının təmin olunmasına imkan verir.

Əvvəlki hissələrdə əsaslandırıldığı kimi, birləşmək hüququ hər şeydən öncə vətəndaş cəmiyyətinin inkişafının əsas şərtlərindən biridir. Bu baxımdan, birləşmək hüququnun təmin olunmasını insan hüquq və azadlıqlarının qorunması kimi nəzərdən keçirməklə yanaşı, həm də vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasının və inkişafının vacib əlaməti kimi nəzərdən keçirmək mümkündür. Belə ki, vətəndaş cəmiyyətinin əsas dayaqlarını onda fəaliyyət göstərən ictimai birliklər, təşkilatlar, siyasi partiyalar təşkil edirlər. Deməli, birləşmək hüququnun təmin edilməsi bir çox istiqamətlərdə tərəqqinin, səmərəliliyin əldə olunması üçün əhəmiyyətlidir. Bundan başqa, birləşmək hüququnun təmin olunmadığı cəmiyyətlərin stabil inkişafından, cəmiyyət üzvləri ilə hakimiyyət arasında dialoqun olmasından danışmaq mümkün deyildir. Birləşmək hüququnun təmin edilməsinin konseptual əsasları öz zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bildiyimiz kimi, çoxsaylı, konvensiyalar, beynəlxalq normativ aktlar vardır ki, birləşmək hüququnun təmin edilməsinin vacibliyini ifadə edir və onun üçün yaxşı zəmin yaradır. Biz bu istiqamətdə ətrafında təhlillər apardığımız İnsan hüquqları üzrə Avropa konvensiyasını qeyd edə bilərik. İnsan hüquqları üzrə Avropa konvensiyasının Avropa ölkələri üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini əsaslandırmaq üçün əlavə arqumentlərə ehtiyac yoxdur. İnsan hüquqları üzrə Avropa konvensiyasının əsas fərqli cəhəti ondan ibarətdir ki, o, dünyada ilk dəfə olaraq insan hüquqları sahəsində hamılıqla razılaşdırılmış sənəddir. Belə ki, qüvvəyə mindiyi 1953-cü ildən etibarən Avropa Konvensiyasının tələbləri dünya dövlətlərinin demək olar ki, hamısı üçün keçərlidir. Bu konvensiyada ilk dəfə olaraq beynəlxalq məhkəməyə şikayətlərin göndərilməsi və onlara baxılması qaydaları ifadəsini tapmışdır. İnsan hüquqları üzrə Avropa

məhkəməsi kifayət qədər geniş məhkəmə təcrübəsi toplanmışdır. Dünyada onun qədər insan hüquqları sahəsində geniş məhkəmə təcrübəsinə malik olan ikinci bir beynəlxalq struktur mövcud deyildir. Qeyd etdiyimiz bu məqamların özləri ondan xəbər verir ki, insan hüquq və azadlıqlarının, xüsusilə də, birləşmək hüququnun təmin olunması demokratik dəyərlərin oturuşmuş olduğu, vətəndaş cəmiyyətlərinin inkişafının əvəzsiz şərti rolunda çıxış edir. Əvvəlki hissələrdə nəzərdən keçirdiyimiz kimi, birləşmək hüququ olmadan demokratik dəyərlərdən danışmaq üçün heç bir əsas ola bilməz. Eyni zamanda demokratik əməllər və prinsiplər olan yerdə istənilən halda birləşmək hüququ təmin olunur. Bildiyimiz kimi, birləşmək hüququ vətəndaşlara birgə toplaşmaq və özlərinin ümumi maraqlarını ifadə etmək, qorumaq imkanlarını verir. Bütün dövlət orqanları tərəfindən bu azadlığın gözlənilməsi və bütün ictimai qüvvələr tərəfindən onlara əmək olunması təkcə demokratik cəmiyyətlərin qurulması zamanı deyil, həmçinin qurulmuş demokratik cəmiyyətlərin dinamik inkişafı və dayanıqlığı üçün vacibdir. Demokratiyanın inkişafı prosesinin başlanğıcında demokratik prinsiplərin əsasın müşaətçisi rolunda siyasi partiyaların çıxış etməsinə baxmayaraq, demokratiyanın “ayaqda qalması” əsasən həm də ictimai qüvvələrin mübarizəsindən asılıdır. Bunun üçün isə, təbii ki, birləşmək hüququnun təmin olunması ilkin şərt rolunda çıxış edir. Sözsüz ki, ictimai qüvvələrin mübarizəsinin əsas məqsədi elə ictimai maraqların ifadə olunmasından və qorunmasından ibarətdir. Mədəniyyət, istirahət, idman, sosial və humanitar yardım və s. kimi ictimai həyatın müxtəlif sahələrində öz maraqlarının təmin olunması insanların bütün hallarda bu və ya digər qruplarda birləşməsinə şərtləndirir. Elə bu məqamın özü Avropa ölkələri tərəfindən demokratik dəyərlərin oturuşmasını təmin edən əsas şərtlərdən biri kimi nəzərdən keçirilir. Təhlillərimiz göstərir ki, müasir mərhələdə beynəlxalq və regional təşkilatın öz fəaliyyətlərində istinad etdikləri əsas məqamlardan biri də insan hüquq və azadlıqlarının, xüsusilə də birləşmək hüququnun təmin olunması ilə bağlıdır. (5, 12)

İnsan hüquqları üzrə beynəlxalq və Avropa sənədlərində birləşmək hüquqlarının gözlənilməsini və təminatını ifadə edən məqamlar təsbit olunmuşdur. Təbii ki, burada əsasən ümumi maraqların müdafiəsi üçün ictimai təşkilatların yaradılması və onlara qoşulması zamanı müvafiq hüquqların qorunması nəzərdə tutulur. İnsan hüquqları üzrə beynəlxalq və Avropa sənədlərində nəzərdə tutulan müdafiə və təminat birləşməyə istiqamətlənmiş digər öhtəliklərlə möhkəmləndirilmişdir. Qeyd edək ki, birləşmək hüququnun təmin olunması istiqamətində ümumi təminatlar Ümumdünya insan hüquqları deklarasiyasının 20-ci (12), Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında paktın 22-ci (10), İnsan hüquqları üzrə Avropa konvensiyasının 11-ci maddələrində (13) təsbit olunmuşdur. Bundan başqa, ATƏT-ə üzv ölkələrin öhtəliklərində də birləşmək hüququnun təmin olunmasını ifadə edir.(6) Bütün bu sənədlərdə birləşmək hüququna baza təminatı verilir və dövlətlər qarşısında konkret öhtəliklər qoyulur. Belə ki, ümumiyyətlə, insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması sahəsində hər hansı bir əlamətlərinə görə insanlar arasında ayrışdırıcıya yol vermək olmaz. Yəni, cinsindən, irqindən, dərisinin rəngindən, dilindən, dini mənsubiyyətindən, siyasi baxışlarından və inanclarından asılı olmayaraq, hər bir kəsin hüquq bərabərliyi təmin olunmalıdır və hər hansı bir diskriminasiya hallarının baş verməsi yolverilməzdir.(4) İrqi diskriminasiyanın istənilən formasının aradan qaldırılması və Qadınlara münasibətlərdə istənilən diskriminasiya hallarının aradan qaldırılması haqqında konvensiyalarda əlavə olaraq, irqi, dərinin rəngi, milli və sosial mənşəyə görə diskriminasiya hallarına yol verilməməsi haqqında müddəalara yer almışdır. İnsan hüquqları deklarasiyasından başqa, bütün ümumi təminatlar həmkarlar ittifaqlarının yaradılması hüququnu nəzərdə tutur. Bununla yanaşı, konvensiyasının müddəaları mövqelərin dəqiqləşməsinə

istiqlamətlənmişdir. Burada hüquqların həcmnin məhdudlaşdırılmasından söhbət getmir. Bir çox konvensiyalarda həmkarlaq ittifaqlarına birbaşa aid olan toplaşmaq azadlığı, birləşmək azadlığı haqqında normalar yer almışdır. Xüsusilə də, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında beynəlxalq paktın 8-ci maddəsində, Avropa sosial xartiyasının 5-ci maddəsində (14), Birləşmək azadlığı və həmkarlar ittifaqlarında birləşmək hüququnun qorunması haqqında konvensiyada, həmçinin, ATƏT-ə üzv ölkələrin üzərilərinə götürdükləri öhtəliklərdə birləşmək hüququnun təmin olunması konkret müddələrdə ifadəsini tapmışdır. Bundan başqa, ayrı-ayrı kateqoriya insanların toplaşmaq və birləşmək azadlığını ifadə edən bir çox digər təminatlar da vardır. Məsələn, bunlardan aşağıdakıları göstərmək mümkündür:

- uşaqların;
- ətraf mühitin qorunması uğrunda mübarizə aparənların;
- hakimlərin;
- milli azlıqların nümayəndələrinin;
- qaçqınların;
- vətəndaşlığı olmayan şəxslərin;
- beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatlarının və s.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, mədəni həyatda iştirak etmək hüququ İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında beynəlxalq paktın 15-ci maddəsində mədəni həyatda iştirak etmək hüququnu təsbit etmişdir.(9) Bu da, təbii ki, müvafiq məqsədlə hər hansı birliyin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bir sıra xüsusi təminatlar, xüsusilə də, həmkarlar ittifaqlarına aid olan təminatlar birliklərə aid olan hüquqlardan başqa, əlavə konkret hüquqların da nəzərdə tutulmasını tələb edir. Bu məqamda qeyd etmək lazımdır ki, heç də bütün təminatlar hüquqi öhtəlikləri nəzərdə tutmur. Lakin haqqında yuxarıda qeyd etdiyimiz konvensiyalar beynəlxalq hüquq prinsiplərinə uyğun olaraq, iştirakçı dövlət üçün mütləq hüquqi qüvvəyə malikdirlər. Digər sənədlər isə, təkcə siyasi öhtəliklərin əhəmiyyətini möhkəmləndirmir, həm də onların həyata keçirilməsi bağlı bəzi məqamlara aydınlıq gətirir. Onu da nəzər çatdırmaq lazımdır ki, birləşmək azadlığı beynəlxalq adi hüquq statusuna hələ çata bilməmişdir. Lakin, müqaviləli öhtəlik götürən dövlət üçün bu məqamın prinsipial əhəmiyyəti yoxdur. Belə ki, bütün hallarda onlar öz üzərilərinə götürdükləri öhtəlikləri yerinə yetirməlidirlər.

Birləşmək hüququnun ümumi həcmi ilə bağlı əksər təminatların təqdim olunması formaları ilə bağlı müəyyənliyin olmamasını nəzərə alsaq, onda presedent hüquqa müraciət etmək daha məntiqli olardı. Bu hüquq adətən yuxarıda haqqında qeyd etdiyimiz sənədlərin öyrənilməsi nəticəsində müəyyənləşir və fərdi və kollektiv şəkildə şikayət etməni nəzərdə tutur. Məsələn, belə hüquqlara birləşmək azadlığı və həmkarlar ittifaqlarında birləşmək hüququnun qorunması haqqında konvensiyayı qeyd etmək olar. Həmçinin, Qadınlara münasibətlərdə istənilən diskriminasiya hallarının aradan qaldırılması haqqında konvensiyayı (11) da bu qəbildən olan hüquqlara şamil etmək mümkündür. Bütün sənədlər içərisində yalnız Birləşmək azadlığı və həmkarlar ittifaqlarında birləşmək hüququnun qorunması haqqında konvensiya və Avropa konvensiyasına münasibətdə böyük həcmdə məhkəmə presedentləri toplanmışdır. Hər iki konvensiyada eyni yanaşmanın istifadə olunmasına baxmayaraq, Avropa konvensiyasında ətrafında tədqiqatlar apardığımız məqamlar daha dəqiq ifadə olunmuşdur. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, kifayət qədər əhəmiyyətli olmalarına baxmayaraq, presedentlər yalnızca müxtəlif məhkəmə instansiyalarında baxılan məsələlərə aydınlıq gətirir.

NƏTİCƏ

Tədqiqatlarımıza və təhlillərimizə əsasən gəldiyimiz ilkin nəticə ondan ibarətdir ki, insan hüquqları haqlı olaraq konstitusionalizmin mərkəzi dayağını təşkil edən kateqoriya kimi qiymətləndirilir. Bu fikri dəstəkləyərək əsaslandırmaq olar ki, insan hüquqları hüquqi fenomen kimi ictimai münasibətlərin konstitusiya-hüquqi tənzimləməsinin məzmununu ifadə edir. Demokratik hüquqi dövlətlər üçün vətəndaşlara dövlətin ictimai-siyasi həyatında sərbəst iştirak etməyə imkan verən konstitusiya hüquqları daha əhəmiyyətli kateqoriya kimi qiymətləndirilməlidir. Belə hüquqlardan ən önəmlisinin məhz vətəndaşların birləşmək konstitusiya hüququnun olduğunu tədqiqatlarımız nəticəsində bir daha dəqiqləşdirdik. Birləşmək hüququ vətəndaşlara öz maraqlarının birgə qorunması üçün təminat verir, digər konstitusiya hüquqlarının mövcudluğu üçün yaxşı zəmin yaradır. Məsələn, toplaşmaq azadlığı, söz azadlığı kimi hüquqların təmin olunmasında birləşmək hüququ əsas rolunda çıxış edir. Həqiqətən də, apardığımız təhlillər nəticəsində dir daha qətiləşdirdik ki, birləşmək hüququ təmin olunmadan bu hüquqlar deklarativ xarakter daşıyır.

İnsan hüquqları bütün digər çoxsaylı hüquqların ilkin başlanğıcını təşkil edirlər. İnsanın və vətəndaşın əsas hüquq və azadlıqları onunla bərabər dünyaya gəlir. Belə ki, insan dünyaya göz açdığı bir gündən bu hüquq və azadlıqlara malik olur. Şəxsiyyətin hüquqi statusunu məhz bu hüquqlar müəyyənləşdirir və onların dövlət tərəfindən qorunması dövlətin əsas öhtəliklərindən biridir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyası. Bakı: 2013, 51 s.
2. Əliyev Ə.İ. Müasir Beynəlxalq Hüquqda İnsan Hüquqları, Əhali və Miqrasiya Problemləri, NAT Co Publishing, Bakı 2007, 488 s.
3. Козлова Е.И., Кутафин О.Е. Конституционное право России. М., 2004, с. 114
4. Всеобщая декларация прав человека 1948 г.//Права человека: Сб. международных документов. М., 1986, ст. 2
5. Свобода объединения: правовые и практические аспекты. Сборник материалов. Варшава, 2003, с.12
6. Документ Копенгагенского Совещания Конференции по человеческому измерению СБСЕ, п. 9.3. <https://docs.cntd.ru/document/901731980> (müraciət tarixi 21.03.2021)
7. Лазарева В.В. Конституционное право. Н.В. Изд. 2-е, перераб., доп., М.: ЮРИСТЪ, 2004, с. 79
8. Конституции 16 стран мира. М., 2005, с. 434
9. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 2200A (XXI) of 16 December 1966 entry into force 3 January 1976, in accordance with article 27 <https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CESCR.aspx> (müraciət tarixi 10.02.2021)
10. International Covenant on Civil and Political Rights. Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 2200A (XXI) of 16 December 1966 entry into force 23 March 1976, in accordance with Article 49 <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx>

11. Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women New York, 18 December 1979 <https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CEDAW.aspx>

12. The Universal Declaration of Human Rights (UDHR) <https://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/>

13. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms Rome, 4.XI.1950 https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf

14. European Social Charter <https://www.coe.int/en/web/european-social-charter/about-the-charter>

15. <http://baku.sites.unicnetwork.org/files/2013/05/UDHR-in-Azeri.pdf> (müraciət tarixi: 12.01.2021)

16. <http://baku.sites.unicnetwork.org/files/2013/05/UDHR-in-Azeri.pdf> (müraciət tarixi: 24.02.2021)

Дашгын Ганберов
доцент кафедры ЮНЕСКО по правам человека и
информационное право, д.ф.п.п.

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПРАВА НА ОБЪЕДИНЕНИЕ: ПОКАЗАТЕЛИ И МЕХАНИЗМЫ

Р Е З Ю М Е

Обеспечение права на объединение является одним из ключевых факторов демократизации современных стран. Конституция мира гласит, что наряду с другими правами и свободами человека право на объединение четко определено. Как известно, конституционные права и свободы – это те, которые закреплены в конституции и гарантированы государством. Эти возможности позволяют каждому гражданину и индивидууму определять свое собственное поведение и размер, а также извлекать выгоду из предоставляемых им социальных выгод, а также в интересах общества.

Право на объединение обеспечивает гражданам совместную защиту их интересов и создает хорошую основу для существования других конституционных прав. Например, право на свободу ассоциаций и право объединяться для обеспечения таких прав, как свобода слова, играют ключевую роль. Действительно, в результате нашего анализа мы утверждали, что эти права носят декларативный характер без права на объединение.

Исходя из наших исследований и анализа, первоначальный результат, который мы имеем, заключается в том, что права человека справедливо считаются центральной опорой конституционализма. Мы поддерживаем эту идею, говоря, что права человека представляют собой содержание конституционно-правового регулирования общественных отношений как юридического феномена. Для демократических правовых государств конституционные права, которые позволяют гражданам свободно участвовать в политической жизни государства, должны рассматриваться как наиболее важная категория. Наши исследования также выяснили, что наиболее важным из этих прав является конституционное право граждан на объединение. Право на объединение обеспечивает гражданам совместную защиту их интересов и создает хорошую основу для существования других конституционных прав. Например, право на сво-

боду ассоциаций и право объединяться для обеспечения таких прав, как свобода слова, играют ключевую роль. Действительно, в результате нашего анализа мы утверждали, что эти права носят декларативный характер без права на объединение.

Права человека составляют начало всех других прав. Основные права и свободы человека и гражданина рождаются с ним. Таким образом, со дня рождения человека в мире он обладает этими правами и свободами. Именно эти права определяют правовой статус личности, а их защита государством является одной из основных потребностей государства.

D.M. Ganberov
Baku State University Faculty of Law
Associate professor of UNESCO Chair on
Human Rights and Information Law,
Ph.D. in Law

ENSURING THE RIGHT TO ASSOCIATION: INDICATORS AND MECHANISMS

S U M M A R Y

Ensuring the right to association is one of the key factors in the democratization of modern countries. The constitution of the world states that, along with other human rights and freedoms, the right to association is clearly defined. As you know, constitutional rights and freedoms are those that are enshrined in the constitution and guaranteed by the state. These opportunities allow each citizen and individual to determine their own behavior and size, as well as benefit from the social benefits provided to them, as well as in the public interest.

The right to association provides citizens with joint protection of their interests and creates a good basis for the existence of other constitutional rights. For example, the right to freedom of association and the right to associate to ensure rights such as freedom of speech play a key role. Indeed, as a result of our analysis, we argued that these rights are declarative in nature without the right to association.

Based on our research and analysis, the initial result that we have is that human rights are rightly considered as the central pillar of constitutionalism. We support this idea by saying that human rights represent the content of constitutional and legal regulation of public relations as a legal phenomenon. For democratic legal states, constitutional rights that allow citizens to freely participate in the political life of the state should be considered as the most important category. Our research further clarified that the most important of these rights is the constitutional right of citizens to unite. The right to association ensures citizens' joint protection of their interests, and creates a good basis for the existence of other constitutional rights. For example, the right to freedom of association and the right to unite in securing rights such as freedom of speech play a key role. Indeed, as a result of our analysis, we have argued that these rights are declarative in nature without the right of association.

Human rights constitute the beginning of all other rights. The fundamental rights and freedoms of man and citizen are born with him. Thus, from the day that a person is born into the world, he has these rights and freedoms. It is these rights that determine the legal status of the individual, and their protection by the state is one of the basic needs of the state.

HÜQUQİ KOLLİZİYALARIN BƏZİ NÖVLƏRİ HAQQINDA QEYDLƏR

Açar sözlər: hüquqi kolliziya, təsnifat meyarları, kolliziyaların növləri, kollizion normalar, ziddiyyətlərin aradan qaldırılması üsulları

Ключевые слова: юридическая коллизия, критерии классификации, виды коллизий, коллизионные нормы, способы устранения коллизий

Keywords: legal collisions, classification criteria, types of collisions, collision rules, ways to resolve conflicts

Hüquq sisteminin tələbatı kimi meydana gələn hüquqi kolliziyaların həlli hüququn əsas təyinatının və sosial dəyərliliyinin təmin olunması vasitəsi kimi çıxış edir. İctimai münasibətlərin daimi inkişafı hüquqi kolliziyaları obyektiv və subyektiv cəhətləri özündə əks etdirən anlayış kimi meydana gətirir və dövlətin hüquqyaratma və hüquqtətbiqetmə fəaliyyəti prosesində həyata keçirilməsi tələb olunur. Bu fəaliyyətin səmərəli olması üçün hüquqi kolliziyaların ayrı-ayrı növlərinin, xüsusən iyerarxiya kolliziyalarının xüsusiyyətləri və həlli qaydası kimi məsələlər birgə vəhdətdə təhlil olunmalıdır.

Hüquq normalarının müstəqil növü kimi nəzərdən keçirilən kollizion normaların əsas təyinatı normativ hüquqi aktlar arasında yaranan toqquşmaların aradan qaldırmaqdır. Kollizion normaların xüsusi əhəmiyyəti onların hüquqi sisteminin daimi olaraq yeni sosial realıqla uyğunlaşdırılması, onun daxilindəki normalar arasında ziddiyyətlərin aradan qaldırmaqla stabilliyin, dayanıqlığın təmin edilməsi, bununla da hüquq münasibətlərinin qanunla tənzimlənməsini şərtləndirir(3,164).

Hüquqi kolliziyaların say tərkibinin çox olması onların məzmununa, xarakterinə, iyerarxiyasına, sosial istiqamətinə, sahə aidliyinə, ifadə forması və həll etmə üsulu kimi müxtəlif meyarlar əsasında təsnifatı həyata keçirilməsi üçün şərait yaradır.

Hüquqi kolliziyaların içində gerçəklikdə ayırd edilməsi və həlli çətinlik yaradan kolliziyalardan biri də çarpaz kolliziyalar sayılır. Çarpaz kolliziyalar müxtəlif meyarlar əsasında fərqləndirilən ayrı-ayrı növ kolliziyaların mövcud olduğu ziddiyyətli vəziyyətlərdir. Bunu növ kolliziyaların həllinin çətinliyi onunla bağlıdır ki, ictimai münasibətləri tənzimləyən iki və ya daha çox hüquq norması mövcud olduğu halda, onlardan birinin tətbiqi digərləri istisna edir. Elmi ədəbiyyatda çarpaz kolliziyaların aşağıdakı formaları göstərilir:

1. Əvvəlki üst qanunun sonrakı alt qanunu arasında olan kolliziya;
2. Ümumi qayda üzrə üst qanunun xüsusi qayda nəzərdə tutan alt qanun arasında kolliziya;
3. Ümumi qaydanı nəzərdə tutan sonrakı üst qanunla xüsusi, əvvəlki alt qanun arasında kolliziya;
4. Ümumi qaydanı nəzərdə tutan əvvəlki üst qanunla xüsusi, sonrakı alt qanun arasında kolliziya;

5. Xüsusi qaydanı nəzərdə tutan sonrakı üst qanunla ümumi qaydanı nəzərdə tutan əvvəlki qanun arasında kolliziya(5,348).

Bu növ kolliziyaların həllinin çətinliyini Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin ayrı-ayrı qərarlarında görmək olar. Bu baxımdan “Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 439.1, 439.2 və 439.7-ci maddələrinin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğunluğunun yoxlanılması və həmin maddələrin bəzi müddələrinin şərh edilməsinə dair” Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin 14 may 2015-ci il qərarı diqqəti cəlb edir. Konstitusiyası Məhkəməsi müvafiq qərarında Mülki Məcəllənin 439.1, 439.2 və 439.7-ci maddəsi ilə AR Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin III hissəsi arasında ziddiyyətin olub-olmaması məsələsində belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, MM-in nə “əgər tərəflərdən biri xarici fiziki və ya hüquqi şəxsdirsə, tərəflər pul öhdəliyini, əgər bu, qanunla qadağan edilməyibsə, xarici valyutada da müəyyənləşdirə bilərlər” məzmununu özündə əks etdirən 439.1-ci maddəsi, nə də “əgər xarici valyutada olan pul öhdəliyi Azərbaycan Respublikasında ödənilməlidirsə, ödənişin xarici valyutada aparılmalı olduğunun şərtləndirildiyi hallardan başqa, o, manatla ödənilir” məzmununda olan 439.2-ci müddəası AR Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin III hissəsindəki “Azərbaycan Respublikasının ərazisində manatdan başqa pul vahidlərinin ödəniş vasitəsi kimi işlədilməsi qadağandır” müddəası arasında ziddiyyət vardır. Məhkəmə hesab etmişdir ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin III hissəsinin “ödəniş vasitəsi” müddəası görülmüş iş, göstərilmiş xidmət, satılmış mal və s. müqabilində ödənişin həyata keçirilməsi, habelə icbari ödənişlərin (vergi, sosial sığorta və s.) aparılması halları istisna olmaqla digər ödəniş vasitələrini nəzərdə tutmur. Yəni bu halda “ödəniş vasitəsi” müddəasını məhdudlaşdırıcı təfsir etmişdir.

Bununla bağlı aşağıdakı əsaslandırma ilə Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarında Mülki Məcəllənin 439.2-ci maddəsinin Konstitusiyanın müvafiq maddəsi arasındakı əlaqəyə dair gəldiyi nəticə ilə müəyyən dərəcədə tam şəkildə razılaşmağa çətinlik yaradır. MM-in 439.1-ci maddəsinə görə ümumi qayda kimi müəyyən edilmişdir ki, pul öhdəliyi manatla ifadə edilməlidir. Daha sonra isə bu ümumi qaydadan istisna nəzərdə tutulmuşdur. Bu istisna qaydanın məzmununa görə əgər pul öhdəliyi üzrə tərəflərdən biri xarici fiziki və ya hüquqi şəxsdirsə, tərəflər pul öhdəliyini, əgər bu, qanunla qadağan edilməyibsə, xarici valyutada da müəyyənləşdirə bilərlər. Bu baxımdan Göründüyü kimi MM-in 439.1-ci maddəsi ilə Konstitusiyanın 19-cu maddəsinin III hissəsi ilə toqquşduğu barədə iddia irəli sürmək üçün kifayət qədər əsas yoxdur və onların məzmunu yanaşı olaraq mövcud ola bilər. Çünki 19-cu maddənin III hissəsində ödəniş vasitəsi kimi digər valyutanın istifadəsi qadağan olunursa, MM-in 439.1-ci maddəsində pul öhdəliyinin xarici valyutada müəyyən edilməsindən bəhs olunur. Amma eyni nəticəni MM-in 439.2-ci maddəsi barədə söyləmək çətindir. MM-in 439.2-ci maddəsinə əsasən əgər xarici valyutada olan pul öhdəliyi Azərbaycan Respublikasında ödənilməlidirsə, ödənişin xarici valyutada aparılmalı olduğunun şərtləndirildiyi hallardan başqa, o, manatla ödənilir. Göründüyü kimi, 439.1-ci maddədə təsbit olunmuş xarici valyutada müəyyən edilmiş pul öhdəliyinin xarici valyutada ödənilməsi də əvvəlcədən müqavilədə müəyyən edilə bilər. Şübhəsiz ki buna MM-in 439.1-ci maddəsinin şərtləri çərçivəsində yol verilir. MM-in 439.2-ci maddəsindəki “ödənişin xarici valyutada aparılmalı olduğunun şərtləndirildiyi hallar” müddəası ilə AR Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin III hissəsi “Azərbaycan Respublikasının ərazisində manatdan başqa pul vahidlərinin ödəniş vasitəsi kimi işlədilməsi qadağandır” müddəası arasında toqquşmanın olduğunu irəli sürmək mümkündür. Çünki 19-cu maddənin III hissəsi Azərbaycan Respublikasında manatdan başqa pul vahidlərinin ödəniş vasitəsi kimi

işlədilməsi qadağan edilirsə, 439.2-ci maddə isə pul öhdəliyinin tərəflərinə xarici valyutada müəyyən edilmiş pul öhdəliyinin Azərbaycan Respublikası ərazisində ödənişinin xarici valyutada aparılmalı olduğunu tərəflərə hüquq kimi tanıyır. Bir-birinə uyğun olmayan bu iki maddəni ümumi qayda və istisna qayda kimi nəzərdən keçirmək lazım gəlir. Başqa sözlə, Konstitusiyanın müddəası ödəniş vasitəsi kimi xarici valyutaya icazə vermir, MM-in müddəası isə müəyyən şərtlər daxilində tərəflərin bu hüququnu tanıyır. Fikrimizcə, Konstitusiyadakı ödəniş vasitəsi kimi manatdan istifadə barədə ümumi qaydadan xarici valyutanın istifadəsinə müvafiq şərtlərlə yol verilməsi məzmununda istisna qayda o halda eyni zamanda qüvvədə ola bilər və bir-birinə zidd olmazdı ki, istisna qayda da Konstitusiya ilə müəyyən edilmiş olsun. Təhlil edilən halda isə ödəniş vasitəsi kimi xarici valyutanı qadağan edən müddəa Konstitusiya ilə, bu qaydadan istisnayı isə hüquqi qüvvəsinə görə ondan aşağıda duran Mülki Məcəllə müəyyən etmişdir. Belə olan halda yaranan kolliziyanın iyerarxiya qaydasında aradan qaldırmaq daha əsaslı sayıla bilər. Beləliklə də, “lex superior derogat legi inferiori – yuxarı qanun aşağı qanunu ləğv edir” maksimasına görə AR Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin III hissəsindəki ödəniş vasitəsi kimi xarici valyutanın istifadəsi qadağan edən müddəası MM-in 439.2-ci maddəsindəki Azərbaycan Respublikasında ödənişin xarici valyutada aparılmalı olduğunun şərtləndirildiyi hallar müddəasını ləğv etdiyi qənaətinə gəlmək mümkündür.

Həmçinin Konstitusiya Məhkəməsinin yuxarıda adı çəkilən qərarındakı MM-in 439.2-ci maddəsindəki “ödənişin xarici valyutada aparılmalı olduğunun şərtləndirildiyi hallar” ifadəsini Konstitusiyanın 19.III maddəsinə zidd hesab etməməsi barədə nəticəsinə gələn zaman “Normativ hüquqi aktlar haqqında” 21 dekabr 2010-cu il tarixli Azərbaycan Respublikası Konstitusiya qanununun təfsirlə bağlı bəzi tələbləri baxımından mübahisəli sayıla bilər.

Yuxarıda da göstərdiyimiz kimi, adı çəkilən qərarın məzmununun təhlili belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, Konstitusiya Məhkəməsi MM-in 439.2-ci maddəsindəki “ödənişin xarici valyutada aparılmalı olduğunun şərtləndirildiyi hallar”la Konstitusiyanın 19.III maddəsi arasında uyğunsuzluğun olmadığı qənaətinə Konstitusiyadakı “ödəniş vasitəsi” müddəasını məhdudlaşdırıcı şəkildə şərh etməklə gəlmişdir. Prinsip etibarilə təfsirin qaydalarına görə qadağalar məhdudlaşdırıcı şəkildə şərh edilsə də, bu halda qrammatik təfsir üsulundan istifadə edilməsi daha əsaslı sayıla bilər. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, “Normativ hüquqi aktlar haqqında” AR Konstitusiya qanununun 90.4-cü maddəsinə görə genişləndirici və ya məhdudlaşdırıcı şərhə yalnız normativ hüquqi aktın mətni və mənası arasında açıq-aşkar fərq olanda yol verilir. Məhkəmənin qərarında qeyd etdiyimiz hissəsi ilə əlaqədar olan onun təsviri-əsaslandırıcı hissəsində “mətn və məna arasında açıq-aşkar fərq”lərin olduğunu görmək mümkün deyildir.

İyerarxiya kolliziyaları ilə bağlı mühüm məqamlardan biri qanunvericilik sisteminin dəqiqliklə müəyyən edilməsidir. Bu baxımdan əhəmiyyətli məsələlərdən biri də Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı müqavilələrin qanunvericilik sistemində yerinin dəqiqləşdirilməsi tələb olunur. İyerarxik kolliziyanın həlli baxımından əhəmiyyətli olan bu nəticəyə belə müqavilələrin Konstitusiyada digər müddələrin sistemli təhlili əsasında gəlmək mümkündür. Dövlətlərarası və hökumətlərarası müqavilələrdən ibarət olan Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrin rəsmiləşdirilməsi formasına diqqət yetirdikdə görmək olar ki, bu aktlar qanunvericilik sistemində əsas etibarilə qanun formasında təsdiq olunur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 95.I maddənin 4-cü bəndi və 95.II maddəyə əsasən dövlətlərarası və Azərbaycan Respublikasının qanunlarından fərqli qaydalar nəzərdə tutan hökumətlərarası müqavilələrin

təsdiq və ləğv edilməsi barədə Milli Məclis 63 səs çoxluğu ilə qanunlar qəbul edir. Buradan isə məntiqi nəticəyə gəlmək olur ki, dövlətlərarası və Azərbaycan Respublikasının qanunlarından fərqli qaydalar nəzərdə tutan hökumətlərarası müqavilələr milli qanunvericilik sistemində qanun formasında daxil olur və onun qanunvericilik sistemində yeri də bu müddəaya əsasən müəyyən edilməlidir.

Göstərmək lazımdır ki, beynəlxalq müqavilələrin hüquqi qüvvəsi ilə bağlı məsələ birmənalı olaraq həll olunmur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 151-ci maddəsində yuxarıdakı ümumi qaydadan fərqli olaraq xüsusi qayda müəyyən edilərək göstərilmişdir ki, Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində daxil olan normativ hüquqi aktlar ilə (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və referendumla qəbul edilən aktlar istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, həmin beynəlxalq müqavilələr tətbiq edilir. Başqa sözlə desək, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələr hüquqi qüvvəsinin Konstitusiya və referendumla qəbul olunmuş aktlardan aşağıda, adi qanunlardan isə yüksəkdə olduğunu görmək mümkündür.

Konstitusiyanın 151-ci maddəsində beynəlxalq müqavilələrin yalnız bir növü olan dövlətlərarası müqavilələr nəzərdə tutulduğu üçün hökumətlərarası müqavilələrin qanunvericiliyin iyerarxiyasında yeri məsələsi qəti şəkildə öz həllini tapmamışdır. Bu məsələdə də müəyyən normaların müqayisəli təhlili əsasında məntiqi nəticələrə gəlmək olar. Fikrimizcə, bu məsələdə milli hüquq ədəbiyyatında mövcud olan bəzi mülahizələrlə razılaşmaq doğru olardı. Milli müəlliflərin göstərdiyi kimi Azərbaycan Respublikasının qanunlarından fərqli qaydalar nəzərdə tutan hökumətlərarası müqavilələrin və dövlətlərarası müqavilələrin hüquqi qüvvəsi fərqlidir. Məsələn, Milli Məclis tərəfindən təsdiq olunan dövlətlərarası müqavilələrin hüquqi qüvvəsi Hökumət tərəfindən təsdiq olunan hökumətlərarası müqavilələrin hüquqi qüvvəsindən yüksəkdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, dövlətlərarası müqavilələr vasitəsilə Azərbaycanın digər dövlətlərlə münasibətlərinin ən mühüm məsələləri nizama salınır. Ona görə bu müqavilələr mütləq Milli Məclisdə təsdiq (ratifikasiya) olunmalıdır. Milli Məclisdə təsdiq olunmuş və dövlətimizə münasibətdə qüvvəyə minmiş dövlətlərarası müqavilələr öz hüquqi qüvvəsinə görə həm onlardan əvvəl, həm də onlardan sonra qəbul olunmuş ölkə qanunlarından üstün qüvvəyə malikdir. Yəni dövlətlərarası müqavilə ilə qanun arasında ziddiyyət olarsa, müqavilə tətbiq ediləcəkdir (Konstitusiyanın 151-ci maddəsi). Beləliklə, Konstitusiya qəbul edir ki, dövlətlərarası müqavilə Azərbaycan Respublikasının qanunlarına (Konstitusiya və Referendumda qəbul edilmiş qanunlar istisna olmaqla) zidd ola bilər və bu da bütün dünya ölkələri üçün tamamilə normal bir haldır. Hökumətlərarası müqavilələri baş nazir və ya dövlət başçısının səlahiyyət verdiyi digər vəzifəli şəxs imzalayır. Bu müqavilələrin böyük əksəriyyəti təsdiq üçün Milli Məclisə təqdim olunur. Milli Məclisdə təsdiq olunduqdan və müqavilədə müəyyənləşdirilmiş vaxtda qüvvəyə mindikdən sonra həmin hökumətlərarası müqavilələr qanun statusu alır. Təbii ki, həm dövlətlərarası müqavilələr, həm də hökumətlərarası müqavilələr hüquqi cəhətdən məcburidir və iştirakçı dövlətlər tərəfindən yerinə yetirilməlidir. Lakin əgər hökumətlərarası müqavilə, Azərbaycan qanunundan fərqli hüquqi rejim nəzərdə tutursa və həmin müqavilə Milli Məclis tərəfindən təsdiq olunmayıbsa, Azərbaycan dövlətinin həmin müqavilədən irəli gələn beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirməsi problemi yaranır. Çünki qanun hökumətlərarası müqavilədən üstün hüquqi qüvvəyə malik olduğuna görə belə hallarda qanun tətbiq olunmalıdır. Bu isə Azərbaycanın öz beynəlxalq öhdəliklərini pozması deməkdir. Qanundan hər hansı istisnalar nəzərdə tutan

hökumətlərarası müqavilənin Milli Məclis tərəfindən təsdiq olunması və bununla da ona qanun statusu verilməsi yuxarıda göstərilən problemləri aradan qaldırır(4,46-47).

AR Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin III hissəsinin 6-cı bəndinə əsasən Konstitusiya Məhkəməsi “Azərbaycan Respublikasının qüvvəyə minməmiş dövlətlərarası müqavilələrinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğunluğu; Azərbaycan Respublikasının hökumətlərarası müqavilələrinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğunu yoxlanılmasını təsbit etməklə sonuncu növ müqavilələrin (həm qanunlardan fərqli qaydalar nəzərdə tutan hökumətlərarası müqavilələrin, həm də belə qaydaların olmadığı hökumətlərarası müqavilələrin qanunlara uyğun olmasını tələb edir. Belə olan halda qanunlardan fərqli qaydalar nəzərdə tutan hökumətlərarası müqavilələr adi qanunla təsdiqləndiyi üçün onların qanunvericilik sistemində yeri qanunun yeri ilə müəyyən olunur və onlar arasındakı kolliziyalar *lex posterior derogat priori* maksiması ilə həll olunur. Azərbaycan Respublikasının hüquqyaratma praktikasında bütün hökumətlərarası müqavilələr parlamentin təsdiqinə göndərilərsə də, qanunlardan fərqli qaydalar nəzərdə tutmayan hökumətlərarası müqavilələrin parlament tərəfindən qanun formasında təsdiqi heç də zəruri tələb deyildir. Belə hökumətlərarası müqavilələrə milli qanunvericilikdə az da olsa, rast gəlmək mümkündür. Bu halda qanunlardan fərqli qaydalar nəzərdə tutmayan və Milli Məclis tərəfindən təsdiqlənməsi tələb olunmayan hökumətlərarası müqavilələrin qanunvericilik iyerarxiyasında yeri nəzəri və təcrübi əhəmiyyətli məsələ kimi nəzərdən keçirilə bilər. Azərbaycan Respublikasının Əsas Qanununun 130-cu maddəsinin III hissəsinin 6-cı bəndinə əsasən belə müqavilələr qanunlara uyğun olmalıdır. Həmçinin Konstitusiyanın 149-cu maddəsinin IV hissəsinə əsasən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları Azərbaycan Respublikasının qanunlarına zidd olmamalıdır. Bu halda Milli Məclis tərəfindən qanunla təsdiqlənməyən hökumətlərarası müqavilə ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları arasında nisbəti məsələsi də açıq qalmış olur. Bu məsələdə ilkin fikir ondan ibarət ola bilər ki, bu aktlar eyni hüquqi qüvvəyə malik olduğu üçün onlar arasındakı kolliziyalar *lex posterior derogat priori* maksiması əsasında həll oluna bilər. Amma heç şübhəsiz ki, bu zaman bağlanmış müqavilənin hökumətin adından bağlanması da hüquqi baxımdan mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu söyləmək lazım gəlir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Konstitusiya qanunu. 21 dekabr 2010-cu il. <http://e-qanun.gov.az/framework/21300>
2. “Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 439.1, 439.2 və 439.7-ci maddələrinin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğunluğunun yoxlanılması və həmin maddələrin bəzi müddələrinin şərh edilməsinə dair” Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin 14 may 2015-ci il qərarı.
3. Məlikova M.F. Hüquq nəzəriyyəsi. Dərslik. Yenidən işlənmiş və əlavələr edilmiş üçüncü nəşri. Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, 448 s.
4. Mirzəyev S. Azərbaycan parlamentinin inkişafı və müasir funksiyaları // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası. №3, s.40-49
5. Gözler K. Hukuka giriş. Ekin Basım Yayın ağıtım. 496 s.

X Ü L A S Ə

Hüquqi kolliziyalar hüquq nəzəriyyəsinin mühüm nəzəri məsələlərindən biridir. Hüquqi kolliziyaların sayının çoxluğu, məzmun və xarakterinin müxtəlifliyi onların qruplaşdırılaraq araşdırılmasını tələb edir. Bu baxımdan kolliziyaların tam şəkildə öyrənilməsi üçün onun təsnifatı nəzəri və təcrübi əhəmiyyətə malikdir. Məqalədə hüquqi kolliziyaların növlərinin ayrı-ayrı məsələləri, onların təsnifatının zəruriliyi və kollizion normaların ölkə qanunvericiliyində ziddiyyətli situasiyaların aradan qaldırılması və onun təkmilləşdirilməsindəki rolu prizmasından xarakterizə olunur.

Заур Азимов

**Кафедра Права Академии государственного
управления при Президенте Азербайджанской Республики**

Заметки о некоторых видах юридических коллизий

Р Е З Ю М Е

Юридические коллизии являются одним из важнейших вопросов теории права. Большое количество юридических коллизий, разнообразие их содержания и характера требуют их классификации и анализа. В статье рассматриваются различные виды юридических коллизий, необходимость их классификации и роль коллизионных норм через призму в устранении конфликтных ситуаций в законодательстве страны и его совершенствовании.

Zaur Azimov

**Department of "Law" of the Academy of Public Administration
under the President of the Republic of Azerbaijan, Associate Professor, Ph.D.**

Notes on some types of legal collisions

S U M M A R Y

Legal collisions are one of the most important issues in the theory of law. The large number of legal conflicts, the diversity of their content and the nature of their classification and analysis. The article considers different types of legal conflicts, the need to classify them and the role of conflict norms through the prism of conflict resolution in the legislation of the country and its improvement.

İNSAN ALVERİ CİNAYƏTLƏRİNİN TÖVSİFİ: MƏSULİYYƏTİ AĞIRLAŞDIRAN HALLAR KONTEKSTİNDƏ

Açar sözlər: *insan alveri, cinayətin tövsifi, tövsifedici əlamətlər, cinayət tərkibi, cinayət məsuliyyəti, ictimai təhlükəli əməl, qanunvericilik, cəza təyini*

Ключевые слова: *торговля людьми, квалифицированное преступление, квалифицирующие признаки, состав преступления, уголовная ответственность, общественно опасное деяние, законодательство, назначение наказания*

Keywords: *human trafficking, qualified crime, qualifying signs, structure of crimes, criminal liability, socially dangerous act, legislation, the appointment of punishment*

Cinayət hüququ normalarının tətbiqinin birinci mərhələsi cinayətin tövsifi, digər mərhələsi isə cəza təyini sayılır. Cinayət hüquq nəzəriyyəsində və məhkəmə istintaq təcrübəsində cinayətlərin tövsif edilməsi dedikdə, törədilmiş əmələ müvafiq cinayət tərkibi əlamətlərinin müəyyən edilməsi anlaşılır. Cinayətin tövsifi dedikdə, "...törədilən konkret əməlin cəhətləri ilə cinayət hüquq normasında nəzərdə tutulan təkrir əlamətləri arasında eyniliyi (uyğunluğu – F.S.) müəyyən etməklə, müvafiq hüquqi sənəddə öz əksini tapan və cinayət-hüquqi nəticələrə səbəb olan əmələ verilən cinayət-hüquqi qiymət başa düşülür" [4, 22].

Tövsif qanunu tətbiq etməyə səlahiyyəti olan vəzifəli şəxslərin fəaliyyətinin bütün mərhələlərində həyata keçirilən məntiqi proses olub onun yekununda konkret sosial hadisəyə – cəmiyyət üçün təhlükəli olan insan davranışı aktına hüquqi qiymət verilir. Cinayətin tövsifi, işin faktiki hallarının öyrənilməsi ilə, cinayət hüquq normasının seçilməsi ilə, onun məzmunun izah edilməsilə bağlı mürəkkəb işdir. Tövsif prosesi üç mərhələni əhatə edir:

1) İşin faktiki hallarının müəyyən edilməsi və cinayət-hüquqi əhəmiyyət kəsb edən əlamətlərin ön plana çıxarılması. Tövsifin bu mərhələsində faktiki baş vermiş kriminal əməlin obyekt, obyektiv cəhəti, subyekt və subyektiv cəhəti araşdırılır, bu yolla baş verən cinayət hadisəsinin mənzərəsi yaradılır. Belə mənzərə nə qədər aydın və əhatəli olarsa, ona bir o qədər də asanlıqla düzgün hüquqi qiymət verilə bilər;

2) Baş verən əməli nəzərdə tutan cinayət hüquq normasının seçilməsi və normanın məzmununun şərh edilməsi;

3) Seçilən hüquq normasında nəzərdə tutulan təkrir əlamətləri ilə araşdırılan ictimai təhlükəli əməlin faktiki əlamətləri müqayisə edilir və bunların uyğun olub-olmaması hüquqi aktda təsbit edilir [5, 131-132].

Tövsif mürəkkəb idraki proses olmaqla, burada tövsifedənin savadından, hüquqi düşüncəsindən, təcrübəsindən, psixologiyasından məcmu şəkildə istifadə edilir. Bu sahədə buraxılan səhv qanunu pozur və ədalətsizliyə yol açır. Hüquq mühafizə orqanlarını hörmətdən salır, onlara olan inamı azaldır və cinayətəkarlığın qarşısının alınmasına mənfi

təsir göstərir. Mahiyyət etibarilə səhv tövsif mənəvi, əxlaqi, hüquqi, iqtisadi, siyasi nəticələr doğurur. Cinayətlərin tövsifi qanun yaradıcılığı üçün də əhəmiyyətlidir və qanuların təkmilləşdirilməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir [3, 284].

Beynəlxalq miqyasda insan alveri cinayətlərinin transmilli mütəşəkkil xarakter alması bəşəriyyəti narahat edən ciddi sosial problemə çevrilmişdir. Mövcud olan bu vəziyyət dövlətlərin insan alveri cinayəti ilə mübarizəyə yönələn səylərinin birləşdirilməsini zəruri etmişdir. Odur ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 06 may 2004-cü il tarixli Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasında İnsan Alverinə Qarşı Mübarizə üzrə Milli Fəaliyyət Planı” təsdiq edilmişdir. Milli Fəaliyyət Planı üzrə tədbirlərə müvafiq olaraq insan alveri ilə bağlı cinayətlərə qarşı mübarizəyə dair Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu beynəlxalq müqavilələr nəzərə alınmaqla, bu sahədə milli qanunvericilik bazasının yaradılması və təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar ardıcıl tədbirlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, 2005-ci il iyunun 28-də “İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. Bu Qanununun qəbul edilməsi həm də Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsində insan alverinə qarşı mübarizə tədbirlərinə dair cinayət hüquq normalarının əlavə edilməsi zərurətini yaratmışdı. Buna görə də, “Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına əlavələr və dəyişiklik edilməsi haqqında” 30 sentyabr 2005-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə İnsan alveri – 144-1-ci maddəsi ilə yanaşı, Məcburi əmək – 144-2 və İnsan alverindən zərərçəkmiş şəxs haqqında konfidensial məlumatları yayma – 316-1-ci maddələr əlavə edilmişdir.

İnsan alveri öz ictimai təhlükəliliyinə görə xüsusilə ağır cinayətlər kateqoriyasına daxil edilmişdir. İnsan alveri cinayət tərkibinin hüquqi təhlili, onun oxşar tərkiblərdən fərqləndirilməsi, belə əməllərlə mübarizənin beynəlxalq hüquqi xüsusiyyətləri, milli qanunlarda nəzərə alınması və digər zəruri məsələlər kompleks qaydada tədqiqatə cəlb edilməlidir. Bütün bunlar insan alveri ilə mübarizənin cinayət-hüquqi və kriminoloji problemlərinin elmi-nəzəri tədqiqinin son dərəcə aktual olduğunu şərtləndirir. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə İnsan alverinə görə 144-1.1, 144-1.2 və 144-1.3 tərkiblər daxil etmişdir. CM-in 144-1.2-ci maddəsində sözü gedən cinayətin tövsifedici əlamətləri nəzərdə tutulmuşdur. Cinayət tərkibinin tövsifedici əlamətləri deyildikdə Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin maddələrində nəzərdə tutulmuş əməllərin daha təhlükəli olduğunu göstərən və cəzaya təsir edən ağırlaşdırıcı hallar başa düşülür. T.A.Lesniyevski-Kostareva tövsifedici əlamətlərə belə anlayış verir: “Tövsifedici əlamətlər – müvafiq növ cinayətin hissəsi üçün səciyyəvi olan qanunda öz əksini tapmış, əsas cinayət tərkibi ilə müqayisədə törədilən əməlin ictimai təhlükəlilik dərəcəsinin və təqsirkarın şəxsiyyətinin xeyli dəyişilmiş, törədilən əməlin qanunvericiliklə qiymətləndirilməsinə (tövsifinə) və məsuliyyətin dərəcəsinə təsir göstərən mühüm hallardır” [6, 126].

Azərbaycan Respublikasının CM-in 144-1.2-ci maddəsində təhlil olunan cinayətin aşağıdakı ağırlaşdırıcı tərkib əlamətləri nəzərdə tutulmuşdur: 1) insan alveri cinayətinin iki və ya daha çox şəxs barəsində törədilməsi; 2) insan alveri cinayətinin təkrar törədilməsi; 3) insan alveri cinayətinin yetkinlik yaşına çatmayan şəxs barəsində törədilməsi; 4) insan alveri cinayətinin təqsirkar şəxs üçün aşkar surətdə hamilə vəziyyətində olan qadın barəsində törədilməsi; 5) insan alveri qurbanını Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədindən keçirməklə törədilməsi; 6) insan alveri cinayətinin qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs, mütəşəkkil dəstə və ya cinayətkar birlik (cinayətkar təşkilat) tərəfindən törədilməsi; 7) insan alveri cinayətinin təqsirkar şəxs tərəfindən öz qulluq mövqeyindən istifadə etməklə törədilməsi; 8) insan alveri cinayətinin həyat və sağlamlıq üçün təhlükəli olan zor tətbiq

etməklə və ya belə zor tətbiq etmək hədəsi ilə törədilməsi; 9) insan alveri cinayətinin zərərçəkmiş şəxsə işgəncə verməklə və ya onunla qəddar, qeyri-insani, yaxud onun ləyaqətini alçaldan rəftar etməklə törədilməsi; 10) insan alveri cinayətinin zərərçəkmiş şəxsin orqanlarından və ya toxumalarından istifadə etmək məqsədilə törədilməsi.

Göstərilən tövsifedici əlamətlərin bir neçəsini nəzərdən keçirək.

İnsan alveri cinayətinin iki və ya daha çox şəxs barəsində törədilməsi. Əməlin CM-in 144-1.2.1-ci maddəsi ilə tövsif edilməsi üçün CM-in 144-1.1-ci maddəsində göstərilən əməllər iki və ya daha çox şəxs barəsində törədilməlidir. Zərərçəkmiş şəxslər həm yetkinlik yaşına çatmış, həm də yetkinlik yaşına çatmamış şəxslər ola bilər. Əgər insan alveri cinayətindən zərərçəkmiş iki və ya daha çox şəxsdən biri (bir neçəsi) yetkinlik yaşına çatmamış şəxsdirsə, onda təqsirkarın əməli CM-in şərh olunan maddəsinin iki ağırlaşdırıcı tərkib əlamətini nəzərdə tutan 144-1.2.1-ci və 144-1.2.3-cü maddələri ilə tövsif edilməlidir. İnsan alveri cinayətinin iki və ya daha çox şəxs barəsində törədilməsi davam edən cinayətdir. Şəxsin əməlində insan alveri cinayətinin iki və ya daha çox şəxs barəsində törədilməsi əlamətinin mövcud olması üçün təqsirkarın CM-in 144-1.1-ci maddəsində göstərilən hərəkətlərin törədilməsinə qədər iki və ya daha çox şəxs barəsində belə hərəkətləri törətmək niyyəti olmalıdır. Başqa sözlə, insan alveri cinayətinin iki və ya daha çox şəxs barəsində törədilməsi təqsirkarın vahid niyyəti ilə əhatə olunmalıdır. Əgər təqsirkar bir şəxs barəsində insan alveri cinayətini törətdikdən sonra başqa şəxs barəsində də həmin cinayəti törədərsə (davam edən cinayətin əlamətləri olduqda), birinci cinayətə görə cinayətin hüquqi nəticələri aradan qalxmamışdırsa, onun əməli CM-in 144-1.2.1-ci maddəsi ilə tövsif edilməlidir. İnsan alveri cinayətinin iki və ya daha çox şəxs barəsində törədilməsi həm eyni vaxtda, həm də müxtəlif vaxtlarda törədilə bilər. Əhəmiyyətli odur ki, təqsirkarda insan alveri cinayətinin iki və ya daha çox şəxs barəsində törədilməsi niyyəti birinci insan alveri cinayətini törətməzdən əvvəl yaranmış olsun.

İnsan alveri cinayətinin təkrar törədilməsi. İnsan alveri cinayətinin təkrar törədilməsinə görə o halda cinayət məsuliyyəti yaranır ki, əvvəllər törədilmiş insan alveri cinayətinin hüquqi nəticələri aradan qalxmamış olsun. Əvvəllər CM-in 144-1-ci maddəsində nəzərdə tutulan cinayəti törətmiş şəxs yenidən həmin maddədə göstərilən cinayəti törədərsə (davam edən cinayətin əlamətləri olmadıqda, əvvəlki cinayətə görə cinayət məsuliyyətinin cəlb etmə müddətləri keçmədikdə və s.), şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq o, CM-in 144-1.2.2-ci maddəsi üzrə təkrar insan alveri cinayətini törətməyə görə məsuliyyətə cəlb edilməlidir. Şəxs insan alveri cinayətini törətməyə görə məhkum edildikdə, məhkumluğu götürülməmiş və ya ödənilməmiş dövrdə yenidən bu cinayəti törədərsə, onun əməli residiv cinayət hesab edilir.

İnsan alveri cinayətinin yetkinlik yaşına çatmayan şəxs barəsində törədilməsi. İnsan alveri cinayətinin yetkinlik yaşına çatmayan şəxs barəsində törədilməsinin CM-in 144-1.2.3-cü maddəsi ilə tövsif edilməsi üçün zərərçəkmiş şəxs cinayət törədilənədək 18 yaşına çatmamalıdır. Təqsirkar 18 yaşına çatmayan şəxsi insan alverinin predmetinə çevirdiyini dərk edir və onun barəsində CM-in 144-1.1-ci maddəsində göstərilən əməlləri törətməyi arzu edir. Əməlin CM-in 144-1.2.3-cü maddəsi ilə tövsif edilməsi üçün təqsirkarın zərərçəkmiş şəxsin 18 yaşına çatmadığını dərk etməsi zəruridir. Əgər o, bu əlaməti dərk etməmişdirsə, onun əməli ağırlaşdırıcı tərkib əlamətləri olmadıqda, CM-in 144-1.1-ci maddəsi ilə tövsif edilməlidir.

İnsan alveri qurbanını Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədindən keçirməklə törədilməsi. İstismar məqsədilə cəlb edilmiş, əldə edilmiş, saxlanılmış, gizlədilmiş, daşınmış, verilmiş və ya qəbul edilmiş şəxsin Azərbaycan Respublikasının dövlət

sərhəndən keçirildiyi hallarda, təqsirkarın əməli dövlət sərhədini keçmənin qanuni və ya qanunsuz olmasından asılı olaraq müxtəlif cür tövsif olunmalıdır. Əgər dövlət sərhədi müəyyən edilmiş sənədlər olmadan və ya dövlət sərhədinin nəzarət-buraxılış məntəqələrindən kənarında keçilərsə, şəxsin əməli cinayətlərin məcmusu qaydasında – CM-in 144-1.2.4-1-ci və 318-ci maddələri ilə tövsif edilməlidir. Əgər dövlət sərhədi müəyyən edilmiş sənədlərlə və ya dövlət sərhədinin nəzarət-buraxılış məntəqələrindən keçilərsə, şəxsin əməli yalnız CM-in 144-1.2.4-1-ci maddəsi ilə tövsif edilməlidir. İnsan alveri cinayətinin törədilməsi məqsədi ilə şəxsin şəxsiyyət vəsiqəsinin, pasportunun və ya şəxsiyyətini təsdiq edən digər sənədinin, yaxud yol (sərhədkeçmə) sənədinin saxtalaşdırılması və sənədlərlə digər qanunsuz hərəkətlər CM-in 144-3-cü maddəsi ilə tövsif edilməlidir. Sadalanan sənədləri saxtalaşdıran və sənədlərlə digər qanunsuz hərəkətlər edən şəxs həm də CM-in 144-1.1-ci maddəsində göstərilən əməlləri törədərsə, onun əməli cinayətlərin məcmusu qaydasında – CM-in 144-1-ci və 144-3-cü maddələri ilə tövsif edilməlidir.

İnsan alveri cinayətinin təqsirkar şəxs tərəfindən öz qulluq mövqeyindən istifadə etməklə törədilməsi. Cinayətin təqsirkar şəxs tərəfindən öz qulluq mövqeyindən istifadə etməklə törədilməsi o halda mövcud olacaqdır ki, təqsirkar şəxs (qəyyumluq və himayəçilik orqanlarının, VVADQ orqanlarının, doğum evlərinin, uşaq evlərinin (bağçalarının) işçiləri və başqa qulluq vəzifəsi tutan şəxs) öz qulluq mövqeyindən istifadə edərək xidməti və ya sair tabeliyində olan şəxs (o cümlədən yetkinlik yaşına çatmamış şəxs) barəsində CM-in 144-1.1-ci maddəsi ilə cinayət hesab olunan əməlləri törətmiş olsun. Qulluq mövqeyindən istifadə edən təqsirkar vəzifəli şəxs olduqda onun əməlinin əlavə olaraq CM-in 308-ci maddəsi ilə tövsif olunması tələb olunmur.

İnsan alveri cinayətinin zərərçəkmiş şəxsə işgəncə verməklə və ya onunla qəddar, qeyri-insani, yaxud onun ləyaqətini alçaldan rəftar etməklə törədilməsi. İnsan alveri cinayətinin zərərçəkmiş şəxsə işgəncə verməklə və ya onunla qəddar, qeyri-insani, yaxud onun ləyaqətini alçaldan rəftar etməklə törədilməsi ilə müşayiət olunması hallarında əməlin əlavə olaraq CM-in 293-cü maddəsi ilə tövsifi tələb olunmur. Təqsirkarın əməli yalnız CM-in 144-1.2.8-ci maddəsi ilə tövsif olunmalıdır.

İnsan alveri cinayətinin zərərçəkmiş şəxsin orqanlarından və ya toxumalarından istifadə etmək məqsədilə törədilməsi. İnsan alveri cinayətinin zərərçəkmiş şəxsin orqanlarından və ya toxumalarından istifadə etmək məqsədi ilə törədilməsi konkret məqsədlə həyata keçirilir və təqsirkar şəxsin bu məqsədə nail olub-olmaması əməlin bu əlamət üzrə tövsifi üçün hüquqi əhəmiyyət kəsb etmir. Əgər təqsirkar insan alveri cinayətindən zərərçəkmiş şəxsin orqanlarından və ya toxumalarından istifadə etməyə də nail olarsa, o halda onun əməli cinayətlərin məcmusu qaydasında – CM-in 144-1.2.9-cu və 137-ci maddələri ilə cinayətlərin məcmusu qaydasında tövsif olunmalıdır. İnsan alveri cinayətindən zərərçəkmiş şəxsin orqanlarından və ya toxumalarından istifadə etmə nəticəsində zərərçəkmiş şəxs ölərsə (ölümə psixi münasibət birbaşa və ya dolayı qəsd formasında olduqda), təqsirkarın əməli cinayətlərin məcmusu qaydasında – CM-in 120.2.5-ci və 144-1.2.9-cu maddələri ilə tövsif edilməlidir. İnsan alveri cinayətindən zərərçəkmiş şəxsin orqanlarından və ya toxumalarından istifadə etmə nəticəsində zərərçəkmiş şəxsin sağlamlığına ağır zərər vurularsa (sağlamlığına ağır zərər verməyə psixi münasibət birbaşa və ya dolayı qəsd formasında olduqda), təqsirkarın əməli eyni qaydada cinayətlərin məcmusu üzrə – CM-in 126.2.5-ci və 144-1.2.9-cu maddələri ilə tövsif edilməlidir. Orqan və toxumalardan istifadə dedikdə, həmin orqan və toxumaların alqı-satqısı,

transplantasiyası, onlardan biotibbi tədqiqat obyektı kimi istifadə etmə və s. başa düşülməlidir.

CM-in 144-1.3-cü maddəsində təhlil olunan cinayətin xüsusilə ağırlaşdırıcı tərkib əlamətləri – CM-in 144-1.1-ci və 144-1.2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş əməllərin ehtiyatsızlıqdan zərərçəkmiş şəxsin ölümünə və ya digər ağır nəticələrə səbəb olması nəzərdə tutulmuşdur. Burada digər ağır nəticələr dedikdə, zərərçəkmiş şəxsin sağlamlığına ağır zərər vurulması, onun və ya onun valideyninin özünü öldürməsi, psixi fəaliyyətinin pozulması, bir neçə zərərçəkmiş şəxsin sağlamlığına zərər vurulması və s. başa düşülür. Qeyd olunan xüsusilə ağırlaşdırıcı tərkib əlamətinin mövcud olması üçün təqsirkarın CM-in 144-1.1-ci və 144-1.2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş əməllərə psixi münasibəti birbaşa qəsd, zərərçəkmiş şəxsin ölümünə və ya sair ağır nəticələrə münasibəti isə ehtiyatsızlıq formasında olmalıdır. Hər bir halda göstərilən nəticələrlə törədilmiş əməl arasında səbəbli əlaqə olmalıdır. CM-in 144-1.3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş xüsusilə ağırlaşdırıcı tərkib əlamətləri mövcud olduqda təqsirkar şəxsin əməlinin əlavə olaraq CM-in 124-cü və 131-ci maddələri ilə tövsif edilməsinə ehtiyac yoxdur [2, 505].

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə insan alverinə görə 144-1.1, 144-1.2 və 144-1.3 tərkiblər daxil etmişdir. Ölkədə cinayət hüquqi istiqamətlərdə insan alveri və onunla bağlı cinayətlərlə mübarizəyə istiqamətlənən effektiv tədbirlər sisteminin yaradılması yolunda mühüm addımlar atılmışdır. Eləcə də Azərbaycan Respublikasının CM-də “Yetkinlik yaşına çatmayanları fahişəliyə və ya əxlaqsız əməllərə cəlb etmə” (maddə 171), “Yetkinlik yaşına çatmayanların alqı satqısı” (maddə 173) “Fahişəliyə cəlb etmə” (maddə 243) və “Əxlaqsızlıq yuvaları saxlama” (maddə 244), İnsan alveri məqsədi ilə sənədlərlə qanunsuz hərəkətlər (maddə 144-3) əməllərinə görə məsuliyyət nəzərdə tutan normalar da müəyyən dərəcədə insan alveri ilə cinayət hüquqi mübarizə işinə xidmət edir. İnsan alveri bir sıra hallarda adam oğurluğu (maddə 144) və qanunsuz azadlıqdan məhrum etmə (maddə 145) və s. bu kimi cinayətlərlə məcmu şəkildə törədilir. İnsan alveri kimi gündən-günə genişlənən kriminal təzahürlərin doğurduğu ictimai təhlükəli, hüquqi və sosial nəticələr onunla mübarizənin milli, regional və beynəlxalq təşkilatların birgə səyi ilə hüquq müstəvisində aparacağı tələb edir. Buna görə də insan alveri ilə mübarizənin səmərəli təşkilinə böyük zərurət yaranmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamları ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında İnsan Alverinə qarşı Mübarizə üzrə 2004-2008, 2009-2013, 2014-2018 və 2019-2023-cü illər üçün Milli Fəaliyyət Planlarının təsdiq edilməsi bu sahədə mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Məhz bu Planlara müvafiq olaraq ötən dövrdə xeyli əsaslı tədbirlər görülmüş, insan alveri ilə mübarizəni təmin edən zəruri normativ hüquqi aktlar hazırlanıb qəbul edilmiş və xüsusi dövlət qurumları yaradılmışdır.

“Azərbaycan Respublikasında insan alverinə qarşı mübarizəyə dair” 2020-ci ilin illik məlumatında qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasında insan alveri ilə mübarizənin hüquqi müstəvidə aparıldığı 2005-2019-cu illərdə dövlətin güclü siyasi iradəsi sayəsində beynəlxalq təcrübəyə uyğun institusional islahatlar aparılmış, zəruri təşkilati və praktiki tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Ötən 15 ildə qeydə alınmış 1514 insan alveri və məcburi əmək cinayəti üzrə 570 şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmuş və 976 qurban müəyyən edilmişdir.

Hesabat ilində insan alveri cinayətlərinin aşkarlanması və təqsirkar şəxslərin məhkəmə məsuliyyətinə verilməsi sahəsində fəaliyyət də məqsədyönlü xarakter daşmışdır. Həyata keçirilmiş əməliyyat-axtarış tədbirləri ilə 186 insan alveri, o cümlədən 4 məcburi əmək, habelə insan alveri məqsədilə sənədlərlə qanunsuz hərəkətlərlə əlaqədar 36 cinayət qeydə

alınmış, 10 nəfərdən ibarət 4 cinayətkar qrup zərərsizləşdirilmiş, axtarışa elan olunmuş 35 təqsirləndirilən şəxsdən 54,3 faizi (19-u) tutulmuşdur. İnsan alveri və məcburi əmək cinayətlərinə görə başlanılmış cinayət işlərindən 27-nin istintaqı tamamlanaraq 27 təqsirləndirilən şəxs (5 kişi, 22 qadın) cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmiş, 42 insan alverçisi barədə ittihamedicci hökmlər çıxarılmışdır.

Müəyyən edilmiş 91 insan alveri qurbanından (85 qadın, 5 kişi, 1 uşaq) 89-u Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı, 2-i əcnəbi olmuşdur (Tacikistan və Özbəkistan vətəndaşları). Qurbanlardan 54-ü istismar məqsədilə Türkiyə Respublikasına, 16-ı Qətər Dövlətinə, 8-i İran İslam Respublikasına, 5-i Rusiya Federasiyasına aparılmış, 5-i Birləşmiş Ərəb Əmirliklərində, 3-ü Azərbaycanda istismara məruz qalmışdır.

Burada xüsusi ilə vurğulanır ki, növbəti illərdə qarşıda duran hədəflər: cinayət təqibinin, əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin, maarifləndirmə işinin, qurbanların müdafiəsi və sosial reabilitasiyası üzrə fəaliyyətin səmərəsini daha da artırmaq, beynəlxalq əməkdaşlığı inkişaf etdirməkdir.

Müvafiq istiqamətdə zəruri tədbirlər Azərbaycan Respublikasının qanunlarına, Dövlət Başçısının fərman və sərəncamlarına, ölkəmizin beynəlxalq öhdəliklərinə uyğun sistemli şəkildə davam etdirilir [7].

Beləliklə, hazırda qüvvədə olan 2019-2023-cü illər üçün insan alverinə qarşı mübarizə üzrə Milli Fəaliyyət Planı profilaktik tədbirlərin əsas istiqamətlərini müəyyən etmişdir. Bütün bu tədbirlərin ardıcıl və qətiyyətlə həyata keçirilməsi ölkədə insan alveri ilə səmərəli mübarizəni təmin edəcəyinə əsas verir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı, "Hüquq Yayın Evi", 2020, 772 s.
2. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası. I hissə / hüquq elmləri doktoru, professor Firudin Yusif oğlu Səməndərovun redaktəsi ilə. Bakı, 2018, 704 s.
3. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun Qərarları. Bakı: Qanun, 2003, 300 s.
4. Qarayev İ., Şəmsizadə R. Cinayətin tövsifinin nəzəri əsasları. Bakı: BDU nəşriyyatı, 1989
5. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Bakı, "Hüquq Yayın Evi" nəşriyyatı, 2018, 724 s.
6. Лесниевски-Костарева Т.А. Дифференциация уголовной ответственности. Теория и законодательная практика. М.: НОРМА, 2000, 400 с.

www.insanalveri.gov.az

İnsan Alverinə qarşı Mübarizə Baş İdarəsi

Sevinc Hüseynova

İNSAN ALVERİ CİNAYƏTLƏRİNİN TÖVSİFİ: MƏSULİYYƏTİ AĞIRLAŞDIRAN HALLAR KONTEKSTİNDƏ

X Ü L A S Ə

Məqalədə insan alveri cinayətlərinin tövsifedicci əlamətləri ilə yanaşı, insan alveri cinayətinin düzgün tövsifi, oxşar əməllərdən onun fərqləndirilməsi məsələləri də araşdırılır. Düzgün olmayan tövsif təqsiri olmayan şəxsin məsuliyyətə alınmasına, yaxud da cinayət törətməkdə təqsirli olan şəxsin məsuliyyətdən kənar qalmasına, cəzanın düzgün olmayan tətbiqinə səbəb ola bilər. Məqalədə əsasən insan alveri cinayət tərkibinin tövsifedicci

əlamətləri, Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin 144-1.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş əməllərin daha təhlükəli olduğunu göstərən və cəzaya təsir edən ağırlaşdırıcı hallar təhlil olunmuş və müəyyən ümumiləşmələr aparılmışdır.

Севиндж Гусейнова

**ОПРЕДЕЛЕНИЕ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СВЯЗАННЫХ
С ТОРГОВЛЕЙ ЛЮДЬМИ: В КОНТЕКСТЕ ОБСТОЯТЕЛЬСТВ,
ОТЯГЧАЮЩИХ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ**

Р Е З Ю М Е

В статье исследуется правильное определение преступления торговли людьми и его отличие от аналогичных деяний. Неправильное определение может привести к привлечению невиновного лица к ответственности или к отстранению виновного в совершении преступления от ответственности, неправильному применению наказания. В статье проанализированы, в основном, рекомендательные признаки состава преступления в сфере торговли людьми, отягчающие обстоятельства, указывающие на то, что деяния, предусмотренные статьей 144-1.2 Особенной части УК, являются более опасными и влияют на наказание и сделаны определенные обобщения.

Sevinj Huseynova

**DEFINING TRAFFICKING OFFENSES: IN THE CONTEXT
OF AGGRAVATING CIRCUMSTANCES OF RESPONSIBILITY**

S U M M A R Y

The article examines the correct definition of the crime of trafficking in persons and its difference from similar acts. An incorrect definition can lead to the prosecution of an innocent person or to the removal of the perpetrator of a crime from responsibility, and the incorrect application of punishment. The article analyzes, in the main, the recommendatory signs of a crime in the field of trafficking in persons, aggravating circumstances indicating that the acts provided for in Article 144-1.2 of the Special Part of the Criminal Code of Republic of Azerbaijan are more dangerous and affect the punishment and certain generalizations are made.

**KONSTITUSIYA MƏHKƏMƏSİNİN AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
PREZİDENTİ SEÇKİLƏRİNİN NƏTİCƏLƏRİNİN
RƏSMƏN ELAN EDİLMƏSİ VƏ ONUN VAXTINDAN ƏVVƏL
VƏZİFƏDƏN GETMƏSİNƏ DAİR İŞLƏRƏ BAXILMASI**

Acar sözlər: konstitusiya nəzarəti, hüquqi dövlət, məhkəmə hakimiyyəti, hakimiyyət bölgüsü, konstitusiyanın aliliyi, konstitusiyanın hüquqi mühafizəsi.

Ключевые слова: конституционный надзор, правовое государство, судебная власть, судебная система, разделение властей, верховенство конституции, правовая охрана конституции.

Keywords: constitutional supervision, legal state, judicial branch, judiciary system, separation of power, supremacy of the constitution, the legal protection of the constitution.

1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə qəbul edilmiş müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası ölkəmizin məhkəmə sistemi üçün yeni olan konstitusiya nəzarəti orqanının səlahiyyətlərini həyata keçirən Konstitusiya Məhkəməsinin təsis olunmasını təsbit etmiş, 1998-ci il iyul ayında isə bu orqan rəsmi olaraq fəaliyyətə başlamışdır.

Konstitusiya nəzarətini həyata keçirən orqan kimi Konstitusiya Məhkəməsi Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanları sistemində xüsusi yer tutur. Konstitusiya Məhkəməsinin əhəmiyyəti onun fəaliyyətinin ölkənin Konstitusiyasının və digər qanunlarının düzgün tətbiqinin təmin edilməsinə, Əsas Qanunda təsbit olunmuş dövlətin konstitusiya quruluşunun qorunub saxlanmasına yönəlməsi ilə müəyyən olunur. Cəmiyyətdə və dövlətdə sabitliyin başlıca amili kimi çıxış edən təsisat olaraq Konstitusiya Məhkəməsi konstitusiya nəzarəti formasında qanunvericilik sistemində olan kolliziyaları aradan qaldırır (Konstitusiyaya zidd olan normaların ləğv edilməsi və ya dəyişdirilməsi), müvafiq subyektlər arasındakı münaqişələrin (hakimiyyət orqanları arasında səlahiyyət bölgüsü ilə bağlı mübahisələrin) qarşısını alır. Konstitusiya Məhkəməsi qüvvədə olan qanunların və inzibati praktikanın hamılıqla qəbul olunmuş beynəlxalq hüquqi standartlara uyğunluğunun təmin edilməsi işində də mühüm rol oynayır.

Bütün dövlət orqanları müəyyən məzmununda və həcmdə hakimiyyət səlahiyyətlərinə (hüquq və vəzifələrin məcmusuna) malikdirlər. Həmin səlahiyyətlər onlara hakim siyasi qrupun siyasətini, müvafiq iradəsini yalnız inandırma deyil, həm də dövlət məcburetmə tədbirləri vasitəsi ilə həyata keçirməyə imkan verir. Dövlət orqanlarının bu mühüm xüsusiyyətini nəzərə alaraq onları adətən dövlət hakimiyyəti orqanları adlandırırlar. Hər bir konkret orqanın səlahiyyətləri onun həll etməli olduğu vəzifələrin dairəsi, habelə onun dövlət mexanizminin analoji və digər orqanları sistemində yeri ilə müəyyən olunur. Dövlət

orqanının səlahiyyət dairəsi dövlət orqanının həll etdiyi və yerinə yetirdiyi konkret vəzifə və funksiyalarla şərtlənir. Dövlət orqanının səlahiyyət dairəsi, onun səlahiyyətlərinə daxil olan məsələlər bir qayda olaraq qanunvericilikdə təsbit edilir.(4, s. 146-147).

Dövlət orqanının səlahiyyəti dedikdə, müəyyən idarəetmə predmeti üzərində hakimiyyətin həyata keçirilməsi həddi başa düşülür(6, s.63).. Hər hansı orqanın konkret səlahiyyəti həmin orqanın vəzifə və funksiyalarını yerinə yetirməsi zamanı müvafiq hüquqi aktlar qəbul etməsi və digər tədbirləri görməsi üçün ona verilmiş hüquq və eyni zamanda öhdəliklərini nəzərdə tutur.

Dövlət orqanının öz səlahiyyətlərini həyata keçirməsi onun nəinki hüququ, həm də vəzifəsidir. Q.V.Atamançuk dövlət orqanlarının səlahiyyətlərini ictimai həyatın müvafiq sahələrində həmin orqanların funksiyaları, hüquq və vəzifələrinin məcmusu kimi xarakterizə edir(5, s. 121). B.V.Lazarev isə göstərir ki, hər bir dövlət orqanının səlahiyyəti onlar arasında «əmək bölgüsünə» uyğun spesifik rolu nəzərə alınmaqla müəyyən edilir. Dövlət orqanlarının səlahiyyətləri həyata keçirilərkən dövlət bilavasitə hüquqi normalarla üç növ münasibəti tənzimləyir: birinci, dövlətlə onun orqanı arasında daim davam edən münasibətlər (orqan dövləti təmsil edir və verilmiş həddə onun iradəsini ifadə edir); ikinci, idarəetmə orqanları ilə idarə olunan obyektlər arasında münasibətlər; üçüncü, idarəetmə orqanı ilə başqa orqanlar arasında, müxtəlif idarəetmə orqanları arasında münasibətlər(7, s. 17).

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 102-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikası Prezidenti seçkilərinin yekunları haqqında məlumatı səsvermə günündən sonra 14 gün ərzində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi rəsmən elan edir.

Azərbaycan Respublikası prezidenti seçkilərinin yekunları haqqında məsələyə Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumunda baxılır. Məsələyə baxarkən Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu Azərbaycan Respublikası prezidenti seçkilərinin yekunlarına dair Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Seçki Komissiyası tərəfindən təqdim olunmuş sənədləri öyrənir, apellyasiya instansiyası məhkəmələrindən və Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsindən seçki hüquqlarının müdafiəsinə dair işlər üzrə baxılmış ərizələr haqqında məlumat tələb edir.

Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun iclasında Azərbaycan Respublikası prezidenti seçkilərinin yekunları haqqında məsələyə baxılması nəticəsində hakimlərin 5 səs çoxluğu ilə aşağıdakı 2 mümkün qərardan biri qəbul edilir:

- 1) seçkilərin nəticələrinin təsdiq edilməsi barədə;
- 2) seçkilərin nəticələrinin etibarsız hesab edilməsi barədə.

Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu seçkilərin yekunlarına dair Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Seçki Komissiyasının sənədlərinin Azərbaycan Respublikası Seçki Məcəlləsinin tələblərinə uyğun olduğunu müəyyən etdikdə seçkilərin nəticələrinin təsdiq edilməsi barədə qərar qəbul edir. Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş hallar müəyyən edildikdə isə Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu seçkilərin nəticələrinin etibarsız hesab edilməsi barədə qərar qəbul edir. Konstitusiya Məhkəməsi Azərbaycan Respublikası prezidenti seçkilərinin yekunları haqqında məlumatı səsvermə günündən sonra 14 gün ərzində rəsmən elan edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğun olaraq Prezidentin istefa verməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin vaxtından əvvəl vəzifədən getməsi əsaslarından birini təşkil edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 104-cü maddəsinin II hissəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti istefa verdikdə onun istefa ərizəsi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsinə təqdim olunur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi istefa ərizəsini Azərbaycan Respublikası Prezidentinin özünün verdiyinə əmin olduğu təqdirdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin istefasının qəbul olunması haqqında qərar qəbul edir. Həmin andan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti istefa verdiyinə görə vəzifədən getmiş sayılır(1, s. 50).

Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin istefa ərizəsinə baxılmasının xüsusiyyətləri “Konstitusiya Məhkəməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 57-ci maddəsində müəyyən edilmişdir. Həmin maddədə qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 104-cü maddəsinin II hissəsində nəzərdə tutulmuş halda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Konstitusiya Məhkəməsinə ərizə verir(3, s. 30).

Göstərmək lazımdır ki, Konstitusiya Məhkəməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin istefa ərizəsinə istənilən halda baxmalıdır. Çünki qanun bunu onun vəzifəsi kimi təsbit etmişdir. Belə ki, “Konstitusiya Məhkəməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 57.2-ci maddəsinə görə Konstitusiya Məhkəməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yazılı və imzalanmış istefa ərizəsinə baxmaqdan imtina edə bilməz.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin istefa ərizəsinə Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumunda mahiyyəti üzrə baxılması ərizənin daxil olduğu gündən ən gec 3 gün keçənədək başlanmalıdır.

Hüquq ədəbiyyatında göstərildiyi kimi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin istefa ərizəsi könüllü olaraq həyata keçirilən hüquqi hərəkət olmaqla, heç bir məcburiyyət tətbiq edilmədən Prezidentin özünün iradəsini ifadə etməlidir. Xüsusi olaraq göstərmək lazımdır ki, nə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, nə də «Konstitusiya Məhkəməsi haqqında» Qanun Prezidentin istefa ərizəsini geri götürmək hüququnu özündə əks etdirmir (2, s. 263).

Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin Daxili Nizamnaməsinin 48-ci maddəsinin II hissəsinə görə bu məsələyə dair iclasa Azərbaycan Respublikasının Prezidenti dəvət olunur. Zəruri hallarda iclasa həm də şahidlər, ekspert və mütəxəssislər dəvət edilə bilər.

İstefa ərizəsini Azərbaycan Respublikası Prezidentinin özünün verdiyinə əmin olduğu təqdirdə Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu Azərbaycan Respublikası prezidentinin istefasının qəbul olunması haqqında qərar çıxarır.

İstefa ərizəsini Azərbaycan Respublikası Prezidentinin özünün verdiyinə əmin olmadığı təqdirdə Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu Azərbaycan Respublikası Prezidentinin istefasının qəbul olunmaması haqqında qərar çıxarır.

Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi haqqında” Qanunun 57.4-cü və 57.5-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş (yəni Azərbaycan Respublikası Prezidentinin istefasının qəbul olunması və ya qəbul olunmaması barədə) qərarları hakimlərin 5 səs çoxluğu ilə qəbul edir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin istefasının qəbul olunması barədə qərar dərhal Azərbaycan Respublikasının baş nazirinə göndərilir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin istefasının qəbul olunmaması barədə qərar isə dərhal Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə göndərilir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin Daxili Nizamnaməsinin 19-cu maddəsinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin istefa ərizəsinə baxılması zamanı Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun növbədənənar iclasları keçirilir.

Prezidentin səhhətinə görə öz səlahiyyətlərini icra etmək qabiliyyətini tamamilə itirməsi onun vaxtından əvvəl vəzifədən getməsi əsaslarından biri kimi çıxış edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 104-cü maddəsinin III hissəsinə görə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səhhətinə görə öz səlahiyyətlərini icra etmək qabiliyyətini tamamilə itirdiyi barədə məlumat verildikdə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi bu faktın aydınlaşdırılması üçün Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinə müraciət edir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsi bu barədə qərarı hakimlərin 6 səs çoxluğu ilə qəbul edir. Əgər Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsi bu faktı təsdiq etməzsə, məsələ bununla bitmiş sayılır(1, s. 50-51).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səhhətinə görə öz səlahiyyətlərini icra etmək qabiliyyətini tamamilə itirdiyi barədə məlumatı aydınlaşdırmaq üçün Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin müraciətinə baxılmasının xüsusiyyətləri “Konstitusiyaya Məhkəməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 58-ci maddəsində təsbit edilmişdir. Həmin maddədə göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 104-cü maddəsinin III hissəsində nəzərdə tutulmuş halda Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin müraciəti Konstitusiyaya Məhkəməsinə daxil olduğu gündən ən gec 3 gün keçənədək Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun iclasına çıxarılır, hakimlərin azı 5 səs çoxluğu ilə müraciətin icraata qəbul edilməsi və ya icraata qəbul edilməsindən imtina edilməsi haqqında qərardad qəbul olunur və həmin gün Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə və Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə göndərilir.

Müraciətə Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumunda mahiyyəti üzrə baxılması onun icraata qəbul edildiyi gündən ən gec 7 gün keçənədək başlanmalıdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səhhətinə görə öz səlahiyyətlərini icra etmək qabiliyyətini tamamilə itirdiyi ilə əlaqədar vəzifəsindən kənarlaşdırılması barədə Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarı Konstitusiyaya Məhkəməsi hakimlərinin 6 səs çoxluğu ilə qəbul edilir.

Konstitusiyaya Məhkəməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səhhətinə görə öz səlahiyyətlərini icra etmək qabiliyyətini tamamilə itirdiyi faktını təsdiq etmədikdə, məsələ bununla bitmiş sayılır və bu barədə dərhal Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə və Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə yazılı məlumat göndərilir(3, s. 31).

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin Daxili Nizamnaməsinin 19-cu maddəsinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səhhətinə görə öz səlahiyyətlərini icra etmək qabiliyyətini tamamilə itirdiyi barədə məlumatı aydınlaşdırmaq üçün Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin müraciətinə baxılması zamanı Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun növbədənənar iclasları keçirilir.

Prezidentin istefa ərizəsinə baxılmasından fərqli olaraq, «Konstitusiyaya Məhkəməsi haqqında» Qanun Konstitusiyaya Məhkəməsinə Prezidentin səlahiyyətlərini icra etmək qabiliyyətini tamamilə itirməsi faktını araşdırmaq barədə Milli Məclisin müraciətini icraata qəbul etməmək hüququ verir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin vəzifədən kənarlaşdırılması qaydası və Konstitusiyaya Məhkəməsi tərəfindən bu məsələyə baxılmasının xüsusiyyətləri Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 107-ci və “Konstitusiyaya Məhkəməsi haqqında” Azərbaycan

Respublikası Qanununun 59-cu maddəsi ilə tənzimlənir. “Konstitusiya Məhkəməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 59-cu maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 107-ci maddəsinin I hissəsinə görə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ağır cinayət törətdikdə Konstitusiya Məhkəməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin vəzifədən kənarlaşdırılması təşəbbüsü ilə çıxış edə bilər.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin vəzifədən kənarlaşdırılması məsələsinə baxılmasını Konstitusiya Məhkəməsinin azı 3 hakimi təklif edə bilər. Həmin təklif yazılı şəkildə Konstitusiya Məhkəməsinin sədrinə verilməlidir. Təklif daxil olduğu gündən üç gün müddətində Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun iclası çağırılmalı və bu məsələyə baxılmalıdır. Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu təklifi əsaslı saymazsa, bu barədə 5 hakimin səs çoxluğu ilə qərar qəbul edir.

Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu təklifi əsaslı saydığı halda Azərbaycan Respublikası Prezidentinin hərəkətlərində ağır cinayətin əlamətlərinin olub-olmaması barədə rəy almaqdan ötrü məsələni Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinə göndərir. Bu barədə qərar Konstitusiya Məhkəməsi hakimlərinin 6 səs çoxluğu ilə qəbul edilməlidir. Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi məsələyə daxil olduğu gündən 30 gün müddətində baxmalı və Konstitusiya Məhkəməsinə yazılı rəy göndərməlidir.

Konstitusiya Məhkəməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin hərəkətlərində ağır cinayətin əlamətlərinin olması qənaətinə gəlmədikdə məsələ bununla bitmiş sayılır.

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin rəyini nəzərə alaraq Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu Azərbaycan Respublikası prezidentinin hərəkətlərində ağır cinayətin əlamətlərinin olması ilə əlaqədar vəzifədən kənarlaşdırılması təşəbbüsü ilə çıxış etmək haqqında 7 hakimin səs çoxluğu ilə qərar qəbul edə bilər. Bu cür qərar qəbul edildikdə dərhal Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə göndərilir.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 107-ci maddəsinin II hissəsində nəzərdə tutulmuş qaydada Azərbaycan Respublikası Prezidentinin vəzifədən kənarlaşdırılması haqqında qərar qəbul etdikdə, həmin qərar və onun əsasında qəbul edilmiş müraciət dərhal Konstitusiya Məhkəməsinə göndərilir. Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarını və müraciətini aldığı gündən 7 gün ərzində həmin qərar qəbul edilərkən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının, Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunlarının tələblərinə riayət olunmasını yoxlayır. Konstitusiya Məhkəməsi Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarına tərəfdar çıxması haqqında qərarını 7 hakimin səs çoxluğu ilə qəbul edir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 107-ci maddəsinin II hissəsinə görə Azərbaycan Respublikası prezidentinin vəzifədən kənarlaşdırılması haqqında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarını Konstitusiya Məhkəməsinin sədri imzalayır(3, s.33).

Konstitusiyanın 107-ci maddəsinin III hissəsinə görə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin vəzifədən kənarlaşdırılması haqqında qərar Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə müraciət etdiyi gündən başlayaraq 2 ay ərzində qəbul olunmalıdır. Bu müddətə göstərilən qərar qəbul edilməsə, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə qarşı irəli sürülmüş ittiham rədd edilmiş sayılır(1, s. 53).

Həmçinin “Konstitusiya Məhkəməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 59.7-ci maddəsinin tələbinə uyğun olaraq Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarına tərəfdar çıxması haqqında qərar qəbul etməzsə,

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin vəzifədən kənarlaşdırılması haqqında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarı qüvvəyə minmir.

Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən konstitusiya ədalət mühakiməsi ölkəmizdə məhkəmə hakimiyyətinin yeni fəaliyyət istiqaməti kimi nəzərdən keçirilir. Konstitusiya ədalət mühakiməsi hakimiyyət sisteminin demokratikləşdirilməsinin, insan hüquqlarının müdafiəsinin və hüququn aliliyinin təmin edilməsinin aparıcı mexanizmlərindən biri kimi çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının konstitusiyası. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2016, 100 s.
2. Abdullayev F.S. Azərbaycan Respublikasında konstitusiya icraatının nəzəri və praktiki problemləri. Bakı: Elm, 2009, 396 s.
3. “Konstitusiya Məhkəməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: Qanun, 2012, 60 s.
4. Şükürov N.H. Dövlət hakimiyyəti mexanizminin bəzi nəzəri məsələləri. Bakı: Qanun, 2012, 276 s.
5. Атаманчук Г.В. Государственное управление: организационно-функциональные вопросы. Учебное пособие. М.: ОАО «НПО Экономика», 2000, 343 с.
6. Конституционный судебный процесс. Учебник для вузов / Отв. ред. М.С.Саликов. М.: Издательство НОРМА, 2003, 416 с.
7. Лазарев Б.В. Компетенция органов управления. М.: Юридическая литература, 1972, 200 с.

Насиб Шукюров

Официальное объявление в Конституционном Суде результатов выборов Президента Азербайджанской Республики и рассмотрение дел о его досрочной отставке

Р Е З Ю М Е

В статье анализируется роль Конституционного суда как одного из наиболее эффективных и необходимых институтов общественной, политической и правовой жизни современности, его роль как ключевого элемента в механизме правовой защиты конституции и сбалансированного функционирования государства в соответствии с принципом разделения властей. В статье также рассматривается конституционное производство по отдельным вопросам, таким как официальное объявление результатов президентских выборов Азербайджанской Республики, рассмотрение заявления об отставке Президента Азербайджанской Республики, уточнение информации о неспособности Президента исполнять свои обязанности в связи с ухудшением здоровья и отстранением его от должности.

**Official announcement in the Constitutional Court of the results
of elections of the President of the Republic of Azerbaijan
and consideration of cases on his early resignation**

S U M M A R Y

The article analyzes the role of the Constitutional Court as one of the most effective and necessary institutions of public, political and legal life of our time, its role as a key element in the mechanism of legal protection of the constitution and the balanced functioning of the state in accordance with the principle of separation of powers. The article also examines constitutional proceedings on certain issues, such as the official announcement of the results of the presidential elections in the Republic of Azerbaijan, consideration of the resignation letter of the President of the Republic of Azerbaijan, clarification of information on the inability of the President to fulfill his duties due to deteriorating health and his removal from office.

ПРАВОВОЙ СТАТУС ЛИЧНОСТИ: ПОНЯТИЕ И СОДЕРЖАНИЕ

Açar sözlər: beynəlxalq hüquqi aktlar, qanunvericilik, konstitusiya hüququ, hüquq qabiliyyəti, hərəkət azadlığı, yaşayış yeri, qeydiyyatda olduğu yer, hüquq subyekti, subyektiv hüquq, obyektiv hüquq.

Ключевые слова: международно-правовые акты, законодательство, конституционное право, правоспособность, право на свободу передвижения, место пребывания, место жительства, субъект права, субъективное право, объективное право.

Keywords: international legal acts, legislation, constitutional law, legal capacity, the right to freedom of movement, place of residence, place of registration, subject of law, subjective right, objective right.

Субъектом основных прав и свобод, в том числе и права на свободу передвижения, выступает человек как носитель абстрактной и конкретной юридических личностей. А именно в качестве конкретного лица человек совершает определенные поведенческие акты, обусловленные присущими ему ментальными, психологическими и биофизиологическими качествами, а также социальными характеристиками данного лица как члена общества, находящегося на определенной ступени исторического развития.

Указанные действия образуют конкретное содержание тех правовых отношений, юридической формой которых выступают основные права и свободы человеческой личности, причем, важно отметить, что в социально значимом поведении людей, посредством которого реализуются основные права и свободы, тесно переплетаются биологические и социальные аспекты (1., стр., 499-539).

Однако это фактическое поведение, равно как и присущая ему свобода, лишь тогда приобретает юридическое выражение и закрепление, когда сама конкретная человеческая личность получит правовые характеристики, абстрактно присущие любому человеку «вообще», человеку как таковому, безотносительно его психофизиологических особенностей и социального статуса, а именно правоспособность и дееспособность. Причем, поскольку, как известно, права и свободы человека неотчуждаемы и принадлежат ему от рождения (п. 2 ст. 17 Конституции РФ) (2), их наличие не зависит от дееспособности физического лица, в силу чего основной юридической предпосылкой обладания правами и свободами выступает не столько правосубъектность как таковая, сколько именно правоспособность данного лица (3).

Таким образом, необходимой предпосылкой наличия основных прав и свобод является обладание правосубъектностью и ее основным элементом – правоспособностью. Данный вывод, при всей его кажущейся очевидности, нуждается в конкретизации ввиду того, что он не получил широкого признания в специальной литературе как по общей теории права, так и по конституционному праву.

В самом деле, теоретики права, разработавшие основы общего учения о правосубъектности, не уделяли надлежащего внимания связи правоспособности и основных прав и свобод. Достаточно немногочисленными являются общетеоретические исследования о правоспособности и субъективных правах. К их числу относятся, в частности, некоторые исследования Е.А. Флейшиц, Н.И. Матузова и некоторых других авторов (4). С другой же стороны, в науке конституционного права, где соответствующая проблематика рассматривалась весьма обстоятельно, комплекс теоретических представлений о правоспособности, в том числе и правоспособности конституционно-правовой, в полной мере не сформировался.

Как правило, специалисты в области конституционного права ведут речь не столько о правоспособности, сколько о конституционно-правовом статусе личности как совокупности принадлежащих ей основных прав и свобод (5. стр., 28-33). Не случайно конституционалисты, пытающиеся ввести в научный оборот категорию конституционной правоспособности рассматривают в качестве проблемных, а потому требующих специального обоснования и изучения, такие хорошо известные общей теории свойства, как принадлежность правоспособности лицу в течение всей жизни – с момента рождения и до момента смерти (6).

Вообще следует констатировать, что четкое представление о правоспособности в большинстве отраслевых наук (включая науку конституционного права) отсутствует. Поэтому есть все основания согласиться с точкой зрения С.С. Алексеева, по мнению которого сама конструкция отраслевой правосубъектности (в частности, правоспособности) как абстрактной предпосылки наличия субъективных прав и обязанностей выстраивается исходя из той модели, которая была разработана в цивилистической доктрине применительно к гражданской правосубъектности (7. стр., 139-145).

Представляется, что причина этого состоит не только в большей разработанности цивилистической доктрины в сравнении с другими отраслевыми доктринами, но и в том, что именно наука гражданского права традиционно была тесно связана с общей теорией. В силу этого, видимо, не следует пытаться обнаруживать отличия общетеоретической и отраслевой трактовки правосубъектности там, где они отсутствуют. Поскольку указанные явления имеют объективный характер, то, следовательно, и их понимание в различных юридических науках, на наш взгляд, не должно принципиально различаться.

При этом, так как человек участвует в качестве субъекта в разнообразных отношениях, складывающихся в обществе, имеющих неодинаковые объекты и содержание, то в этих отношениях он будет выступать носителем различных по содержанию субъективных прав и обязанностей, что накладывает существенный отпечаток на его отраслевые статусы. Однако правосубъектность и её элементы (право и дееспособность), являясь общей юридической предпосылкой обладания этими правами и обязанностями, на наш взгляд, во всех случаях должна пониматься одинаковым образом, а те дефиниции соответствующих понятий, которые сформулированы в науке гражданского права и закреплены в действующем законодательстве (ст. 17 и 21 ГК РФ) (8) могут быть взяты за основу и в общей теории права, и в отраслевых юридических науках.

Между тем среди цивилистов также отсутствует единство точек зрения на правоспособность как элемент правосубъектности лица. В целом можно выделить три подхода к определению указанного понятия. Согласно одним авторам, правоспособность есть совокупность принадлежащих субъекту прав и обязанностей (так называемая

теория динамической правоспособности М.М. Агаркова) (9). Согласно другой позиции, близкой к только что рассмотренной, правоспособность – это не совокупность прав и обязанностей, но особое субъективное «право иметь права» (10). Наконец, согласно третьему подходу, являющемуся безусловно преобладающим в настоящее время, правоспособность есть не совокупность прав и обязанностей и не особое «право на право», а абстрактная возможность эти права иметь, принадлежащая любому лицу вообще и любому человеку в частности.

Не вдаваясь в подробное рассмотрение достоинств и недостатков указанных точек зрения, отметим лишь, что, исходя из всего сказанного ранее, именно последняя позиция представляется нам наиболее приемлемой. Правоспособность как абстрактная способность лица быть субъектом права, в свою очередь, выступает основанием правового статуса личности, под которым мы понимаем, вслед за рядом других ученых, совокупность конкретных прав и обязанностей, принадлежащих человеку как субъекту права и участнику юридических отношений (11). При этом следует подчеркнуть, что основные права и свободы человека, включая право на свободу передвижения, как особая разновидность субъективных прав, входящих в содержание правового статуса личности, занимают в нем особое место. Они образуют основу общеюридического статуса и через него входят в состав различных специальных отраслевых статусов. Исходя из этого, представляется необходимым обратиться к рассмотрению категории субъективных прав, обращая при этом особое внимание на право на свободу передвижения.

При определении субъективного права большинство исследователей используют слово «возможность». Эта традиция восходит ещё к советской теории государства и права. Так, Н.И. Матузов, рассматривая субъективное право, в своё время отмечал, что «несомненным и бесспорным является одно – оно всегда означает для лица определенную правовую возможность, дозволенность... исходящие от государства и гарантированные им» (12). Л.Д. Воеводин, а вслед за ним и Б.С. Эбзеев писали о социальном содержании субъективного права как возможности созидать и пользоваться предоставленными гражданину социальными благами (экономическими, политическими, духовными и культурными) (13).

Определение субъективного права через понятие «возможность» характерно и для современной юридической науки. Так, И.Н. Васев пишет, что субъективное право есть отражение социальной действительности в правосознании субъекта права, позволяющее выявить основанную на норме объективного права меру возможного поведения в целях удовлетворения законного интереса, выражающуюся в возможности совершения определенных действий самим управомоченным лицом, в возможности управомоченного лица требовать определенного поведения от обязанного лица, а также в возможности прибегнуть в необходимых случаях к принудительной силе государства (14).

Именно в качестве субъективного права право на свободу передвижения рассматривают большинство современных исследователей. Так, И.А. Алешкова, исследовавшая вопросы теории и практики, связанные с правом на свободу передвижения, это право понимает как гарантированную государством с помощью закона субъективную возможность человека передвигаться (перемещаться) в необходимом направлении, используя все допустимые пути и средства, не нарушая при этом права и свободы других субъектов права (15).

Представитель науки конституционного права П.Ю. Герасимов право на свободу передвижения в России рассматривает вместе с правом на выбор места пребывания и жительства и считает, что им является конституционно закрепленная и гарантированная государством возможность индивида по своему усмотрению свободно передвигаться, выбирать место пребывания и жительства, свободно выезжать и въезжать на территорию России с учетом ограничений, установленных федеральными законами (16). И.А. Алешкова, напротив, подчеркивает принципиальное различие между правом на свободу передвижения и правом на свободу места жительства (пребывания) (17). А.В. Туз, исследовавший правовые гарантии свободы передвижения с точки зрения конституционного права, эту свободу понимает как закрепленную законодательством возможность индивида свободно передвигаться, выбирать место пребывания и жительства на территории государства и за его пределами (18).

По мнению представителя науки конституционного права П.В. Черновалова, право на свободное передвижение – это естественное субъективное право, дающееся при рождении, являющееся неотъемлемым, позволяющее человеку свободно распоряжаться своей физической возможностью передвигаться в пространстве, выбирать себе место пребывания и место жительства, выезжать за границы государства и свободно возвращаться на его территорию, в тех случаях, когда это не запрещено действующим законодательством (19). В ряде случаев при определении субъективного права кроме слова «возможность» используют также слово «благо», поскольку, как писал в свое время Н.И. Матузов, определение субъективного права как вида и меры возможного поведения недостаточно, оно отражает только формально-юридический аспект, а любое субъективное право – это не только возможность поступать определенным способом, но и средство достижения определенного социального блага (20).

О социальном благе при определении права на свободу передвижения пишут и современные исследователи. Так, представитель науки теории государства и права О.В. Ростовщикова под свободой передвижения и выбором места жительства понимает естественно возникающую, неотъемлемую, законодательно закрепленную и гарантированную возможность человека пользоваться благом в виде беспрепятственного перемещения по территории страны, где он законно находится, а также его беспрепятственного временного или постоянного проживания в лично им определяемом месте (21).

Свободу передвижения и выбора места пребывания и жительства как естественно возникающую, неотъемлемую, законодательно закрепленную и гарантированную возможность человека пользоваться благом в виде беспрепятственного перемещения по территории страны, где он законно находится, а также его беспрепятственного временного или постоянного проживания в лично им определяемом месте рассматривает с точки зрения конституционного права Р.У. Рамазанов (22). Социальным благом права на свободу передвижения, по мнению представителя науки конституционного права И.В. Шапиро, является возможность свободно перемещаться; права на выбор места пребывания – возможность выбора места временного либо постоянного проживания; права на свободный выезд – возможность оставить пределы России как страны пребывания; прав граждан Российской Федерации на возвращение – их возможность без препятствий приехать обратно в Российскую Федерацию как страну своей гражданской принадлежности (23).

Таким образом, можно сделать вывод, что в качестве субъективного права право на свободу передвижения представляет собой закрепленную в нормах объективного

права, гарантированную возможность пользоваться социальным благом в виде свободы передвижения. Субъективные права, так же как и нормы, составляющие объективное право, могут объединяться в определенные совокупности, составлять определенную систему. Субъективное право на свободу передвижения в этом смысле само составляет систему, а с другой стороны, входит в более широкие совокупности. Так, С.Ю. Миролубова, исследовавшая право на свободу передвижения с точки зрения конституционного права России, определяет его, исходя из его содержания, и пишет, что оно имеет комплексный характер и состоит из относительно самостоятельных личных прав, которые можно разграничить на две основные группы по критерию территориальных пределов реализации: 1) право на свободное перемещение, право на жительство и право на выбор места жительства, право на пребывание и выбор места пребывания, которые реализуются в пределах Российской Федерации; 2) право на свободный выезд из России и право гражданина Российской Федерации на беспрепятственное возвращение в Российскую Федерацию. Разграничение права на свободное передвижение по критерию территориальных пределов реализации определяет различное нормативно-правовое регулирование для каждой группы личных прав и допустимые пределы ограничений (24).

Систему субъективных прав в свое время обосновывал Л.С. Явич. Он писал, что система субъективных прав подразделяется на отрасли и институты в зависимости от вида общественных отношений, в которых участвует тот или иной субъект. «Коль скоро многие субъекты права (например, граждане) оказываются участниками общественных отношений различного вида одновременно, то они обладают или могут обладать субъективными правами, связанными с различными отраслями права» (25). Сказанное, на наш взгляд, в полной мере относится и к праву на свободу передвижения, понимаемому в качестве субъективного права. Авторы, исследовавшие право на свободу передвижения и, рассматривая его как право субъективное, относят его к различным правовым совокупностям. Так, представитель науки конституционного права А.А. Кыров считает, что право на свободу передвижения, выбор места пребывания и жительства, являясь одним из основных конституционных прав человека и гражданина, наряду с гарантированностью свободного передвижения товаров, услуг и финансовых средств, составляет основу единого экономического, политического, правового, культурного пространств Российской Федерации (26).

Во многом оригинальная позиция представлена в работах И.А. Шапиро, которая права на свободу передвижения, выбор места пребывания и жительства, выезд и возвращение граждан связывает с правом на самоопределение и предлагает концепцию прав человека и гражданина на территориальное самоопределение (27). Тем не менее, все исследователи проблемы права на свободу передвижения относят его к совокупности конституционных или основных прав человека и гражданина. Как в свое время отмечал Л.С. Явич, система основных субъективных прав граждан, т. е. прав конституционных, является наиболее разработанной в отечественной юридической науке (28).

В юридической науке разработано несколько классификаций прав человека. Д.И. Луковская отмечает, что можно насчитать более 10 критериев их классификации. Некоторые из них отражают официальные, т.е. закрепленные законодательно, разграничения прав, другие – доктринальные, сложившиеся в юридической науке. Чаще всего в качестве критериев классификации используются такие, как: уровень юридического оформления прав; сфера реализации прав; исторические этапы утверждения прав; субъекты осуществления прав. Классификация прав должна быть основана на

системном подходе. Она заключается в выделении по тому или иному критерию структурных элементов современной системы прав и свобод человека и гражданина. В современной государственно признанной системе прав и свобод прежде всего можно выделить по уровню юридического оформления основные (фундаментальные) и иные (производные от основных) права. Основные права обычно отождествляются с конституционными. При этом основными признаются права, закрепленные не только в конституции, но и в международно-правовых актах (29).

Право на свободу передвижения закреплено в основных международно-правовых актах о правах человека, в Конституции Российской Федерации. Оно закреплено и в конституциях большинства современных стран, а в тех странах, в которых конституция представляет собой совокупность конституционных актов (например, Австрия, Швеция и др.), в этих конституционных актах. На этом основании право на свободу передвижения, безусловно, относится к основным правам и свободам человека и гражданина.

Наиболее распространенной классификацией основных (конституционных) прав и свобод человека и гражданина является их деление на личные (гражданские), политические, социальные, экономические и культурные права. В ряде классификаций социальные и экономические права объединяются в группу социально-экономических прав (30), а также выделяется единая группа социально-экономических и культурных прав (31). Последняя классификация, предусматривающая всего три группы прав и свобод, представляется нам наиболее удобной для исследований общетеоретического характера. Право на свободу передвижения традиционно относят к личным (гражданским) правам. Эти права являются неотчуждаемыми, естественными правами человека, не зависящими от наличия или отсутствия гражданства. Данная группа прав гарантирует автономию и защиту личности от произвола государства, его органов, а также других членов общества (32). Такое понимание личных прав как нельзя лучше подходит к праву на свободу передвижения, поскольку, как отмечает М.М. Бояркова: «Потребность человека в движении имеет естественную природу. Именно биологической сущностью человека вызвано перемещение в пространстве для поиска наиболее благоприятных мест проживания» (33).

Т.А. Жадяева – представитель науки конституционного права – пишет, что право человека и гражданина на свободу передвижения, выбор места пребывания и жительства является базовым правом, закрепленным в Конституции Российской Федерации в соответствии с международными стандартами в области прав человека и гражданина. Далее она отмечает: «Органическая основа и главное назначение данного права состоит в том, чтобы обеспечить приоритет индивидуальных, внутренних ориентиров развития каждой личности. Без гарантированной государством свободы передвижения, выбора места пребывания и жительства невозможно осуществление ряда иных прав и свобод, действующих в государстве» (34). Действительно, право на свободу передвижения тесно связано как с другими личными, так и иными основными (конституционными) правами и свободами человека и гражданина.

Так, очевидно, что право на свободу передвижения во многом перекликается с правом на свободу и личную неприкосновенность, закрепленным в ст. 22 Конституции Российской Федерации, а ограничения этого права, предусмотренные ч. 2 данной статьи: арест, заключение под стражу и содержание под стражей в первую очередь лишают подвергнутое этим мерам лицо свободы передвижения. Надлежащая реализация права на свободу передвижения необходима для полноценной реализации че-

ловеком политических и социально-экономических и культурных прав. Сказанное в той же мере относится и к другим личным основным (конституционным) правам человека.

В завершение обратим внимание еще на некоторые аспекты теоретико-правовой сущности права на свободу передвижения.

1. Право на свободу передвижения как субъективное право следует рассматривать как элемент содержания правоотношения, возникающего в сфере свободы передвижения, наряду с юридическими обязанностями. Праву на свободу передвижения в рамках такого правоотношения корреспондирует юридическая обязанность всех иных субъектов права, и прежде всего государства и его органов, не препятствовать человеку в осуществлении этого права. На государстве и его органах, кроме того, лежит обязанность защищать право на свободу передвижения от возможных его нарушений.

2. Право на свободу передвижения наряду с другими основными (конституционными) правами является элементом правового статуса человека и гражданина, который базируется на таких основополагающих принципах, как: презумпция неотъемлемости прав и свобод, недопустимости их противоправного ограничения, в том числе и законодательного; равенство всех перед законом и судом, независимо от имущественного положения, занимаемой должности, вероисповедания, языковой принадлежности, а также независимо от пола, расы, национальности и др.; гарантированность прав – как общее начало их реализации и как конкретные гарантии каждого из прав (35).

3. Право на свободу передвижения иногда называют свободой передвижения. Вся проблема заключается в том, что в литературе и законодательстве употребляется выражение «права и свободы человека и гражданина». Д.И. Луковская по этому поводу отмечает, что «понятия "права" и "свободы" чаще всего используются как синонимы. И это правильно, так как содержание обоих понятий может быть раскрыто через категорию свободы (возможности). Иногда, правда, между ними усматривается различие в степени конкретизации соответствующих возможностей и их осуществления: например, "право избирать и быть избранным" предполагает конкретные действия, а "свобода мысли и слова" – куда более широкий спектр возможностей без четко очерченного результата. Однако в целом эти понятия взаимозаменяемы и отражают лишь особенности их терминологического различия, сложившегося еще в XVIII – XIX вв.» (36).

Таким образом, с теоретико-правовой точки зрения, право на свободу передвижения следует рассматривать и в объективном смысле (объективное право), и как субъективное право. В объективном смысле данное право представляет собой совокупность норм международного и внутригосударственного (национального) права, регулирующих общественные отношения в сфере свободы передвижения, содержащихся в основных международных актах о правах человека и источниках различных отраслей внутригосударственного права: конституционного, административного, гражданского, уголовного, уголовно-процессуального и др.

В качестве субъективного права право на свободу передвижения представляет собой закрепленную в нормах объективного права, гарантированную возможность пользоваться социальным благом в виде свободы передвижения. В системе субъективных прав право на свободу передвижения, будучи закрепленным в международно-правовых актах о правах человека и в конституциях или иных конституционных актах большинства стран, относится к основным правам и свободам человека и гражданина, и поскольку вытекает из естественной потребности человека передвигаться, принад-

лежит каждому от рождения, не зависит от его гражданства, входит в группу личных основных прав человека, надлежащая реализация которого, наряду с реализацией других личных основных прав, необходима для полноценной реализации человеком политических и социально-экономических и культурных прав. Субъективное право на свободу передвижения является элементом содержания правоотношения, возникающего в сфере свободы передвижения, которому корреспондирует юридическая обязанность юридическая обязанность всех иных субъектов права, и прежде всего государства и его органов, не препятствовать человеку в осуществлении этого права, а также наряду с другими основными правами является элементом правового статуса человека и гражданина.

Будучи элементом правового статуса личности, субъективные права, в том числе и право на свободу передвижения, имеют статичный и, если можно так выразиться, потенциальный характер, являясь возможностью совершения определенного рода действий. Вместе с тем они находят свою реализацию в рамках конкретных правоотношений, регулируемых нормами объективного права. В качестве элемента правового отношения, субъективные права приобретают конкретное содержание, становясь мерой возможного поведения, или мерой свободы, управомоченного лица. В этом своем аспекте субъективное право (в нашем случае – право на свободу передвижения) включает в себя как свою реализацию в поведении лица, так и его установленные законом и иными актами пределы.

Поэтому наш анализ был бы неполным, если бы мы оставили вне поля зрения указанный аспект существования права на свободу передвижения, а именно в качестве элемента конкретных складывающихся в обществе правоотношений, регулируемых юридическими нормами, в которых право на свободу передвижения, подобно иным субъективным правам, получает свое официальное выражение и закрепление.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. О соотношении и взаимодействии биологического и социального в человеческом поведении см. подробнее: Ильенков Э.В. Некоторые методологические вопросы генетики // Актуальные вопросы современной генетики. М., 1966. С. 499-539; Тарасов К.Е., Черненко Е.К. Социальная детерминированность биологии человека. М., 1979; Дубинин Н.П., Карпец И.И., Кудрявцев В.Н. Генетика, поведение, ответственность. М., 1982; Фролов И.Т. Человек как комплексная проблема // Вопросы философии. 1983. № 10. С. 37-48 и др.

2. Конституция Российской Федерации. Принята на всенародном голосовании 12.12.1993 // СЗ РФ. 2014. № 15. Ст. 1691.

3. Головистикова А.Н., Грудцина Л.Ю. Права человека: эволюция развития // Адвокат. 2006. № 6; Антонович Б.А., Антонович Е.К. Права и свободы человека и гражданина в современном мире // Административное и муниципальное право. 2009. № 10; Юшин В.Ю. Естественное право и гражданское общество // Государственная власть и местное самоуправление. 2009. № 12; Мельникова Г.Ю. Соблюдение прав личности в механизме правового регулирования // Lexrussia. 2013. № 3; Жилин Г.А. Правовой статус личности в конституционном измерении // Закон. 2013. № 12 и др.

4. Флейшиц Е.А. Соотношение правоспособности и субъективного права // Вопросы общей теории советского права. М., 1960; Матузов Н.И. Личность. Права. Де-

мократия. Теоретические проблемы субъективного права. Саратов, 1972; Архипов С.И. Субъект права: теоретическое исследование. СПб., 2004 и др.

5. Титова Е.В. К вопросу о понимании правосубъектности в теории права и конституционном праве // Вестник Челябинск. гос. ун-та. 2013. № 19 (200). Право. Вып. 24. С. 28–33.

6. Зайцева А.М. Начало жизни человека как граница конституционной правоспособности // Конституционное и муниципальное право. 2013. № 10.

7. Алексеев С.С. Общая теория права. В 2 т. Т. 2. М., 1982. С. 139–145.

8. Гражданский кодекс Российской Федерации. Часть первая. Утв. Федеральным законом от 30.11.1994 № 51-ФЗ. В ред. от 02.11.2013 № 302-ФЗ // СЗ РФ. 1994. № 32; 2013. № 44. Ст. 5641.

9. Агарков М.М. Обязательства по советскому гражданскому праву. М., 1940. С. 72.

10. Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. М., 1909. С. 76; Эннексерус Л. Курс германского гражданского права. М., 1949. Т. 1. С. 283; Юркевич Н.Г. Правоспособность гражданина СССР по советскому гражданскому праву. Автореф. дисс. ... к. ю. н. Минск, 1954. С. 18; Ямпольская Ц.А. О субъективных правах советских граждан и их гарантиях // Вопросы советского государственного права. М., 1959. С. 161; Алексеев С.С. Общая теория права. Свердловск, 1964. Вып. 2. С. 74; Мусин В.А. К вопросу о соотношении гражданской правоспособности и субъективных прав // Вестник МГУ. 1964. № 17. С. 111; Кучинский В.А. Правовой статус и субъективные права граждан // Правоведение. 1965. № 4. С. 45; Мальцев Г.В. Социалистическое право и свобода личности (Теоретические вопросы). М., 1968. С. 85; Грибанов В.П. Основные проблемы осуществления и защиты гражданских прав. Автореф. дисс. ... д. ю. н. М., 1970. С. 6; Малеин Н.С. Гражданский закон и права личности в СССР. М., 1981. С. 112; Ровный В.В. Проблемы единства российского частного права. Иркутск, 1999. С. 130; Козлова Н.В. Правоспособность юридического лица. М., 2003. С. 9.

11. Пхаладзе Б.В. Юридические формы положения личности в советском обществе. Тбилиси, 1968. С. 18; Халфина Р.О. Общее учение о правоотношениях. М., 1971. С. 123; Патюлин В.А. Государство и личность в СССР. Правовые аспекты взаимоотношений. М., 1974; Витрук Н.В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе. М., 1979. С. 27.

12. Магузов Н.И. Указ.соч. С. 98.

13. Воеводин Л.Д. Конституционные права и обязанности советских граждан. М., 1972. С. 35; Эбзеев Б.С. Теоретические проблемы субъективных прав // Правоведение. 1973. № 5. С. 121.

14. Васев И.Н. Субъективное право как общетеоретическая категория: автореф. дис. ... к. ю. н. Екатеринбург, 2011. С. 9–10.

15. Алешкова И.А. Право на свободу передвижения: вопросы теории и практики: автореф. дис. ... к. ю. н. М., 2005. С. 7.

16. Герасимов П.Ю. Право каждого на свободу передвижения, выбор места пребывания и жительства в Российской Федерации: автореф. дис. ... к. ю. н. М., 2011. С. 6.

17. Алешкова И.А. Указ.соч. С. 7.

18. Туз А.В. Правовые гарантии свободы передвижения в Российской Федерации: автореф. дис. ... к. ю. н. М., 2000. С. 9.

19. Черновалов П.В. Ограничение конституционного права на свободу передвижения в Российской Федерации: автореф. дис. ... к. ю. н. М., 2007. С. 6.

20. Матузов Н.И. Указ.соч. С. 82–83.
21. Ростовщикова О.В. Свобода передвижения и выбора места жительства и гарантии ее обеспечения и защиты в России: автореф. дис. ... к. ю. н. Волгоград, 2001. С. 16.
22. Рамазанов Р.У. Конституционные основы деятельности прокуратуры и иных правоохранительных органов в обеспечении прав граждан на свободу передвижения, выбор места пребывания и жительства: дис. ... канд. юрид. наук. Махачкала, 2003. С. 146.
23. Шапиро И.А. Конституционные права граждан на свободу передвижения, выбор места пребывания и жительства, выезд за границу и возвращение: теоретический аспект // Конституционное и муниципальное право. 2009. № 13. С. 10.
24. Миролюбова С.Ю. Право на свободу передвижения в пределах Российской Федерации: автореф. дис. ... к. ю. н. СПб., 2010. С. 6.
25. Явич Л.С. Общая теория права. Л., 1976. С. 174.
26. Кыров А.А. Правовое регулирование свободы передвижения: исторический опыт и российская действительность: автореф. дис. ... к. ю. н. М., 2003. С. 10.
27. Шапиро И.А. Конституционные права граждан на свободу передвижения... С. 9; Она же. Конституционные права на свободу передвижения, выбор места пребывания и жительства, выезда и возвращения граждан как элементы сложносоставного субъективного права на территориальное самоопределение в РФ и их судебная защита // Северо-Кавказский юридический вестник. – 2008. – № 3. – С. 40-46. Она же. Право на территориальное самоопределение как элемент конституционного статуса человека и гражданина в Российской Федерации: автореф. дис. ...к. ю. н. Ростов-на-Дону, 2008.
28. Явич Л.С. Указ.соч. С. 174.
29. Луковская Д.И. Классификация прав и свобод человека и гражданина // История государства и права. 2007. № 15. С. 2.
30. Кокотов А.Н. Конституционное право России. М., 2013. С. 81.
31. Шахрай С.М., Клишас А.А. Конституционное право Российской Федерации. М., 2011. С. 211.
32. Там же. С. 179.
33. Бояркова М.М. Свобода передвижения как социально-правовое явление // Известия Алтайского государственного университета. – 2010. – № 2-2 (66). С. 267.
34. Жадяева Т.А. Реализация права человека и гражданина на свободу передвижения, выбора места пребывания и жительства в Российской Федерации: дис. ... к. ю. н. Саранск, 2006. С. 165.
35. Луковская Д.И. Права человека и права гражданина. Правовой статус человека и гражданина // История государства и права. 2007. № 13. С. 36.
36. Там же. С. 35.

Эльнур Гумбатов

ПРАВОВОЙ СТАТУС ЛИЧНОСТИ: ПОНЯТИЕ И СОДЕРЖАНИЕ

Р Е З Ю М Е

Право на свободу передвижения принадлежит к числу основополагающих прав, составляющих содержание правового статуса личности как в общеправовом, так и в специальных (отраслевых) планах. Вот почему право на свободу передвижения представляет значительный интерес практически для всех юридических дисциплин, включая общую теорию права. Между тем, среди всех основных прав и свобод человека

данное право представляет наибольший теоритический интерес, поскольку его наличие обусловлено не только социальными, но и исходными биологическими потребностями человека. Подобно любому иному субъективному праву, право на свободу передвижения подлежит судебной защите, причем эта защита осуществляется как национальной судебной системой, так и международными судебными органами, прежде всего ЕСПЧ.

**Hümbətov Elnur
Dövlət Təhlükəsizlik Xidmətinin
Heydər Əliyev adına Akademiyasının
Mülki hüquq kafedrasının müəllimi, h.ü.f.d.**

ŞƏXSİYYƏTİN HÜQUQİ STATUSU: ANLAYIŞI VƏ MƏZMUNU

X Ü L A S Ə

Hərəkət azadlığı hüququ həm ümumhüquqi, həm də xüsusi (sahəvi) planda şəxsiyyətin hüquqi statusunun məzmununu təşkil edən əsas hüquqlar sırasına aiddir. Məhz buna görə hərəkət azadlığı hüququ ümumi hüquq nəzəriyyəsi də daxil olmaqla, praktiki olaraq bütün hüquq fənləri üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla bərabər, bütün insan hüquq və azadlıqları arasında bu hüquq daha çox nəzəri əhəmiyyətə malikdir, çünki onun mövcudluğu insanın yalnız sosial deyil, həm də ilkin bioloji tələbatları ilə şərtlənir. İstənilən digər subyektiv hüquqa oxşar olaraq, hərəkət azadlığı hüququ da məhkəmə müdafiəsinə aiddir, həm də bu müdafiə həm milli məhkəmə sistemi, eləcə də beynəlxalq məhkəmə orqanları, ilk növbədə, İHAM vasitəsi ilə həyata keçirilir.

**Elnur Humbatov
The Academy of the State Security Service
of the Republic of Azerbaijan named after Heydar Aliyev
Lecturer of the Department of Civil Law
Ph.D. in Law**

LEGAL STATUS OF THE PERSON: CONCEPT AND CONTENT

S U M M A R Y

The right to freedom of movement relates to the fundamental rights that constitute the content of the legal status of a person both in the general and the specific (coherent) plan. Therefore, the right to freedom of movement is significant for practically all legal subjects, including the general theory of law. Simultaneously, this right has more theoretical importance among all human rights and freedoms, because its existence is conditioned by not only social but also its initial biological needs.

In the same way as any other human rights law, the right to freedom of movement also relates to judicial protection, and this protection is implemented by the domestic judicial system, as well as by international judicial authorities, primarily by the European Court of Human Rights.

KEÇİD DÖVRÜNÜN ƏDALƏT MÜHAKİMƏSİ ANLAYIŞI VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Keçid dövrünün dövləti və hüququ, keçid dövrünün ədalət mühakiməsi, beynəlxalq humanitar hüquq

Ключевые слова: Государство и право переходного периода, правосудие переходного периода, международное гуманитарное право

Keywords: Transitional state and law, transitional justice, international humanitarian law

Məqalə aktual və maraq doğuran məsələlərdən birinə - keçid dövrünün ədalət mühakiməsi anlayışının təhlililə, onun müasir məzmununun açıqlanmasına həsr edilmişdir. Əsas diqqət həmin anlayışın müasir mənasının izah edilməsinə, başlıca fərqli xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılmasına yönəlmişdir.

Müasir dünyada siyasi çaxnaşmalardan, böhranlı vəziyyətlərdən çıxmaq, dövlətlərarası, millətlərarası münaqişələrin nəticələrini tam aradan qaldırmaq üçün cəmiyyətdə siyasi-hüquqi sabitliyin əldə olunması, vətəndaş sülhünün təmin edilməsi prosesində keçid dövrünün ədalət mühakiməsinin böyük rola malik olduğu göstərilir. Bu zaman onun istər normativ əsasları, istərsə də məzmunu baxımından kompleks səciyyə daşdığı göstərilir. Birinci halda söhbət beynəlxalq-hüquqla və milli qanunvericiliyin, ikinci halda isə hüquqi və qeyri-hüquqi tədbirlər kompleksinin vəhdədindən gedir. Lakin istənilən halda, müəyyən qədər mənəvi-siyasi çalarlara malik olmasına baxmayaraq məhkəmə-hüquq sisteminin fəaliyyəti burada əsas, müəyyənədiciləşdirici rol oynayır.

İctimai həyatın ayrılmaz hissəsi, sosial idarəetmə və tənzimləmə mexanizmləri sisteminin əsas növlərindən biri olan dövlət və hüququn cəmiyyətdə gedən proseslərdən asılı olması onların tək-cə statik vəziyyətdə deyil, dinamik vəziyyətdə də təhlilini zəruri edir. Müxtəlif səbəblərdən cəmiyyətdə dəyişikliklərin baş verməsi dövlət və hüququn bir tipindən digərinə keçmələrini şərtləndirir. Belə bir keçid müəyyən zaman kəsiyini əhatə edə bilər və keçid tipli dövlət və hüquq anlayışı çərçivəsində elmi təhlil obyektinə kimi çıxış edir. Bu anlayışlar daha çox nəzəri-hüquqi tədqiqatların predmeti olsa da, zəruri ümumiləşdirmələrin və elmi əhəmiyyətli nəticələrin əldə edilməsi üçün tarixi keçmişə müraciət etmək, inqilablar və müharibələr dövründə mövcud qanunvericiliyin təkamülü istiqamətlərini müəyyənləşdirmək vacibdir.

Bugünədək keçid dövrünün dövlət idarəçiliyi və hüquq sisteminin başlıca xüsusiyyətləri ilə bağlı çoxlu sayda tədqiqat işləri aparılmışdır [6], [7], [9], [11], [17], [19]. Bu zaman onlar daha çox müvafiq dövlət quruluşunun və hüquq sisteminin ümumi xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsinə xidmət göstərmişdir. Bu arada dövlət hakimiyyəti orqanları sistemində mühüm yer tutmaqla bərabər, hər bir ölkənin hüquqi sistemində də mərkəzi yer tutan məhkəmə orqanlarının, bütövlükdə ədliyyə sistemini keçid dövründəki təşkili və

fəaliyyəti qanunauyğunluqları isə az sayda tədqiqatçının diqqət mərkəzində olmuşdur. Bununla əlaqədar, keçid dövrü şəraitində məhkəmə sisteminin, ədalət mühakiməsinin əsas başlıca xüsusiyyətləri ilə bağlı hazırda məlum olan ideya və fikirlərin, doktrinal yanaşmaların ümumiləşdirilmiş şəkildə olsa da təhlilinə ehtiyac vardır.

İlk növbədə, qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən ərazi hüdudlarında daha əvvəl mövcud olmuş və müəyyən müddət ərzində fəaliyyət göstərən dövlət hakimiyyəti orqanları sisteminin, hüquq-mühafizə və qanunvericilik sistemlərinin tamamilə və ya qismən yeniləri ilə əvəzlənməsi prosesi, yəni keçid dövrü cəmiyyətində müxtəlif əsaslarla baş verən hərbi-siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni hadisələrin gedişatı nəticəsində baş verə bilər. Həmin ictimai əsaslardakı fərqlər keçid dövrünün məhkəmə-hüquq sisteminin xüsusiyyətlərinə də böyük təsir göstərirdi. Bu baxımdan müharibələr, inqilablar, genişmiqyaslı iğtişaşlar, qiyamlar nəticəsində bir dövlət-hüquq sisteminin digəri ilə əvəzlənməsi prosesinin, ölkədəki sosial-iqtisadi, ideoloji böhran nəticəsində mövcud sistemin təkamül yolu ilə, tədricən yeni quruluşla əvəzlənməsi prosesləri bir-birindən fərqləndirilməlidir. Belə ki, birinci keçid tipli dövlətlərin hüquq-mühafizə sistemi iki başlıca fəaliyyət istiqamətini həyata keçirir: cəmiyyətdə siyasi-hüquqi sabitliyin, yeni dayanıqlı hüquq qaydasının formalaşmasını təmin etmək; keçmişdə yol verilmiş pozuntuların mühakimə olunması və onlara hüquqi qiymət verilməsi. Əksər hallarda ikinci istiqamət üçün “keçid dövrünün ədalət mühakiməsi” anlayışından istifadə edilir. Bu zaman belə bir sual yaranır ki, göstərilən anlayışın mənşəyi, mənə yükü və məzmunu nədən ibarətdir?

Qeyd etmək lazımdır ki, yeni siyasi-hüquqi sistemin formalaşmasına, möhkəmlənməsinə, eyni zamanda köhnə quruluşun “ədalətsizliklərinin” aradan qaldırılmasına, həmin quruluş tərəfdarlarına qarşı repressiya tədbirlərinin gücləndirilməsinə şərait yaradan yurisdiksiya qurumları hələ XVII-XVIII əsrlərin inqilabi hərəkətləri və müharibələri dövründə geniş yayılmağa başlanmışdır. “İnsan hüquq və azadlıqları”, “xalq hakimiyyəti”, “respublikaçılıq” anlayışları ilə yanaşı “inqilabi qanunçuluq”, “inqilabi terror”, “ictimai təhlükəsizlik”, “tribunallar” kimi anlayışlara da yeni mənə vermiş XVIII əsr Böyük Fransa inqilabı dövrü bu sırada xüsusilə qeyd edilməlidir. Həmin dövrdə, xüsusən də yakobun diktaturası dövründə geniş şəkildə fəaliyyət göstərən inqilabi tribunal inqilabi hakimiyyətin, onun həyata keçirdiyi islahatların sabitliyini qorumaqla yanaşı, köhnə rejim mənsublarının fəaliyyətlərinə görə təqib olunmasını, inqilabi terroru da həyata keçirirdi [12].

Keçid dövrünün ədalət mühakiməsi institutunun imkişafında sonrakı əhəmiyyətli mərhələ XX əsrin əvvəlləri və ortalarındakı dünya müharibələri, sosialist inqilabları, faşist və kommunist diktaturaları dövrü olmuşdur. Bu sırada, ilk növbədə, sovet məhkəmə sisteminin formalaşması dövrünü əhatə edən XX əsrin 20-30-cu illərini qeyd etmək lazımdır. Məhkəmə-hüquq sisteminin təşkilinin ənənəvi qaydalarını köhnə, burjua və zərərli qaydalar kimi damğalayan Sovet hakimiyyətinin ilk illərində təkə adi məhkəmələrin deyil (məsələn, inqilabi tribunal, dairə xalq məhkəməsi), digər qurumların da (məsələn, Fövqəladə Komissiya kimi) mühakimə icraatını həyata keçirərkən “əksinqilabçı qüvvələrin”, “xalq düşmənlərinin” siyasi fəaliyyətinin qarşısının alınması, onların keçmişdə törətdiyi əməllərinə görə cəzalandırılması vasitəsi kimi çıxış etdiyi məlumdur [1, 101-103], [5, 210-211].

Lakin XX əsrin əvvəllərində keçid dövrünün ədalət mühakiməsi institutu inqilabi terror yolunu deyil, liberal-demokratik dövlət quruculuğu yolunu seçmiş dövlətlər üçün də səciyyəvi olmuşdur. Məsələn, 1917-ci Fevral İnkilabından sonra Rusiyanın Müvəqqəti hökuməti tərəfindən yaradılmış Xüsusi İstintaq-Təftiş Komissiyası çar hökuməti nazirlərinin və digər yüksək rütbəli məmurların, saray xadimlərinin cinayət əməllərinin araşdırılması və onlara hüquqi qiymət verilməsini həyata keçirməli idi [13].

Müasir dövrdə istifadə olunan və yuxarıda göstərilən tarixi nümunələrdən əsaslı şəkildə fərqlənən “keçid dövrünün ədalət mühakiməsi” anlayışı isə ilk dəfə olaraq ötən əsrin 80-ci illərinin sonları – 90-cı illərinin əvvəllərində Latın Amerikasının ölkələrində və Şərqi Avropada əsaslı siyasi dəyişikliklərin fonunda geniş istifadə edilməyə başlanmışdır. Həmin vaxt bu anlayış hərbi xunta rejimlərinin, kommunist hökumətlərinin devrilməsi nəticəsində “demokratiyaya keçid” adını almış siyasi dəyişikliklərin hüquqi cəhətdən təmin olunması zərurəti ilə bağlı meydana gəlmişdir. Onun formalaşmasına təsir göstərən əsas amillərdən biri İkinci Dünya Müharibəsindən sonra formalaşmış, “keçmişə mühakimə etməklə, gələcək sülhə dayaq olmağa” çalışan beynəlxalq tribunalların təcrübəsi (xüsusilə də, Nürnberq və Tokio Tribunallarının təcrübəsi), habelə beynəlxalq humanitar hüququn sürətli inkişafı olmuşdur.

Burada əsas məqsəd artıq yeni siyasi hakimiyyətin möhkəmləndirilməsindən, onun opponentlərinin cəzalandırılmasından deyil, əvvəlki rejimlərin hakimiyyət orqanları tərəfindən yol verilmiş genişmiqyaslı pozuntuları tam, hərtərəfli, obyektiv araşdırmaq, onlara hüquqi qiymət vermək və eyni zamanda cəmiyyətdə dayanıqlı sülhü təmin etmək, silahlı münaqişələrin alovlanmasına imkan verməmək, mövcud sabitliyi qoruyub saxlamaq və nəticədə demokratik islahatların effektivliyini təmin etməkdən ibarət olmuşdur.

Əsas prinsip ondan ibarət idi ki, keçmiş dövrdəki sistemə və kütləvi pozuntuların araşdırılması, nəticələrinin aradan qaldırılması sistemli şəkildə həyata keçirilməlidir: bir tərəfdən, keçmişdə yol verilən bütün pozuntular müəyyən olunmalı, onların törədilməsində iştirak etmiş şəxslər ifşa olunaraq məsuliyyətə cəlb edilməli, onların qurbanlarına hüquqlarının bərpası, müvafiq təzminatların ödənilməsi həyata keçirilməli, digər tərəfdən isə, gələcəkdə bu cür pozuntuların baş verməsi hallarının qarşısı alınmalıdır. Başqa sözlə hesab olunurdu ki, keçid dövrünün ədalət mühakiməsi hərbi-siyasi münaqişə, qarşıdurma vəziyyətindən təzəcə çıxmış, yaxud bu cür qarşıdurma astanasında olan cəmiyyətdə qisasçılıq ruhunun gücləndirilməsinin, qanuni don geydirilmiş siyasi zorakılıq hallarının genişləndirilməsinin qarşısını alacaq, əsaslı sülh, barışıq, demokratik təsisatların dayanıqlı fəaliyyətini, nəticədə əsas insan hüquq və azadlıqlarının reallaşdırılmasını da təmin edəcəkdir [3].

Bunun üçün, sözügedən bölgələrdə müxtəlif hüquqi təsisatlar (məhkəmələr və kvaziməhkəmə orqanları) yaradılmış, dövlət arxivlərinin açılması, əvvəlki hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən aparılan inzibati, cinayət, mülki iş materiallarının tam öyrənilməsi, həmin işlər üzrə əsassız olaraq məsuliyyətə cəlb edilmiş şəxslərə müvafiq təzminat proqramlarının qəbulu, habelə ölkənin əvvəlki dövlət xadimlərinin, siyasi xadimlərin, bütün yuxarı-orta səviyyəli dövlət qulluqçularının (məhkəmə, hüquq mühafizə orqanları əməkdaşları başda olmaqla) fəaliyyətlərinin ardıcıl olaraq yoxlanılması və müvafiq hüquq pozuntularında əli olan şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsi həyata keçirilmişdir. Təbii ki, əksər hallarda keçid dövrünün ədalət mühakiməsinə aid olan məsələlərin hamısı olmasa da bir çoxu ilə bağlı müvafiq qanunvericilik aktları qüvvədədir [4, 84], [14, 247], [15, 37]. Eyni zamanda, BMT və onun ixtisaslaşdırılmış qurumları, Avropa Şurasının qurumları, o cümlədən Avropa İnsan Haqları Məhkəməsi səviyyəsində keçid dövrünün ədalət mühakiməsi ilə bağlı bir sıra mühüm aktlar qəbul edilmişdir [16, 74].

Hazırda keçid dövrünün ədalət mühakiməsi institutunun inkişafı ilə bağlı aşağıdakı ümumi tendensiyalar müşahidə oluna bilər.

İlk növbədə onun həm coğrafi məkanı, həm də obyekt baxımından əhatə dairəsinin genişləndiyi qeyd olunur. Belə ki, keçid dövrünün ədalət mühakiməsi təkcə posttotalitar və postavtoritar deyil, istənilən postmünaqişə (o cümlədən uzunmüddətli vətəndaş müharibəsindən təzəcə çıxmış) cəmiyyətlər üçün də sosial sülhün və hüquq qaydasının

təmin edilməsi üçün zəruri hesab edilir. Bu baxımdan Mərakeş, İraq, Bosniya Herseqovina, Liberiya, Syerra-Leone, Konqo, Uqanda kimi ölkələrin təcrübəsi bariz nümunə kimi göstərilə bilər.

İkincisi, keçid dövrünün ədalət mühakiməsi anlayışı əksər hallarda konkret dövlət ərazisinin hüduqları ilə məhdudlaşan tədbirlər kompleksini nəzərə tutsa da, başlıca olaraq beynəlxalq humanitar hüququnun tənziqləmə obyektini kimi çıxış edir. Hətta ayrı-ayrı ölkələrin qanunvericiliyində bununla bağlı nəzərdə tutulan tədbirlər kompleksi əsasən müvafiq beynəlxalq-hüquqi sənədlərin və tövsiyələrin icrası üçün qəbul edilir. Hazırda, keçid dövrünün ədalət mühakiməsi ilə bağlı problemlərin müzakirəsi də əsasən beynəlxalq ümumi hüquq elmi müstəvisində həyata keçirilir [2], [10], [18].

Üçüncüsü, keçid dövrünün ədalət mühakiməsi daha çox “hibrid” xarakteri daşımaqdadır. Buna görə də bəzən onun sözün hüquqi mənasında məhkəmə prosesi anlayışından fərqləndiyi göstərilir. Subyekt tərkibi və məzmunun təhlili əsasında belə qənaətə gəlmək olar ki, burada əksər tədbirləri yalnız şərti olaraq sırf hüquqi mənada “ədalət mühakiməsi” adlandırmaq olar. Məsələn, hazırkı dövrdə mövcud təcrübənin ümumiləşdirilməsi əsasında keçid dövrünün ədalət mühakiməsinin tərkibinə aşağıdakı əsas tədbirlər aid edilir:

a) cinayət təqibi və cinayət mühakimə icraatı – insan hüquq və azadlıqlarının pozulmasında təqsiri olan şəxslərin müəyyənəşdirilməsi və cəzalandırılmasının təmin olunması;

b) həqiqətin müəyyən edilməsinə dair xüsusi komissiyanın təşkili və fəaliyyəti – keçmişdə baş verən bütün hüquq pozuntuları haqqında məlumatların toplanması, araşdırılması səlahiyyətlərinə maliki olan dövlət qurumu kimi xüsusi komissiyanın yaradılması. Bu cür komissiyalar əksər hallarda göstərilən pozuntuların nəticələrinin aradan qaldırılması və onların gələcəkdə törədilməsinin qarşısının alınmasına dair tövsiyələr verir, yəni komissiyanın fəaliyyəti yurisdiksiya səciyyəli deyildir. Lakin burada yeganə istisna kimi lüstrasiya komissiyaları göstərilə bilər ki, onların araşdırması nəticəsində qəbul edilmiş hüquqi sənəd müvafiq şəxslərin statusuna təsir göstərə bilər;

c) reparasiya proqramlarının qəbulu və icrası – dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən və onun səlahiyyət verdiyi qurumlar tərəfindən ardıcıl olaraq həyata keçirilən, bir qayda olaraq hakimiyyət orqanlarının, müvafiq siyasi təsisatların keçmişdə yol verdiyi hüquq pozuntuları qurbanlarına, onların ailə üzvlərinə maddi və ya simvolik təzminatların verilməsini, yaxud bu mümkün olduğu təqdirdə onların hüquqlarının tam olaraq bərpa edilməsini nəzərdə tutan tədbirlər kompleksinin həyata keçirilməsi;

d) hüquq-mühafizə və təhlükəsizlik sistemlərinin islah edilməsi – bütün məhkəmələrin, hüquq-mühafizə orqanlarının, hərbişdirilmiş dövlət qurumlarının insan hüquqlarına və azadlıqlarına reallıqda hörmət edən, qoruyan və müdafiə edən qurumlar sistemində çevrilməsinə istiqamətlənmiş silsilə proqramların qəbulu və həyata keçirilməsi;

e) xatirənin əbədiləşdirilməsi – repressiya, müharibə qurbanlarına dair ictimai yaddaşın qorunmasına, mühafizə edilməsinə, yol verilmiş pozuntuların, cinayət əməllərinin mahiyyətinin dərk olunmasına yönəlmiş silsilə tədbirlərin (muzeylərin, abidələrin açılışı, xüsusi maaarfləndirici kursların, təbliğat-təşviqat tədbirlərinin təşkili və həyata keçirilməsi).

Göründüyü kimi, hazırda keçid dövrünün ədalət mühakiməsi anlayışı yalnız qismən birbaşa olaraq məhkəmə prosesinə aid edilə bilər. İstənilən halda hesab olunur ki, bütün bu tədbirlər sistemli şəkildə, birlikdə tətbiq olunmalıdır [20]. Bu da doğru yanaşmadır. Çünki burada qeyri-hüquqi tədbirləri tam həyata keçirilmədən, təqsirkar şəxslərin cinayət təqibi də səmərəli olmayacaqdır. Belə ki, zəruri institusional islahatlar həyata keçirilmədən, zəruri sənədlərin və materialların araşdırılması üçün aşkarlıq təmin edilmədən dinc əhaliyə qarşı müharibə cinayətlərində, insan hüquqlarının kütləvi şəkildə pozulmasında əli olan bütün

təqsirkar şəxslərin məsuliyyətə cəlb olunması, onların mühakimə edilməsi, törədilmiş cinayət əməllərinə dair bütün halların aşkar olunması, onlara hüquqi qiymətin verilməsi mümkün olmayacaqdır. Nəticədə keçirilən məhkəmə prosesləri həqiqi ədalət mühakiməsi anlayışından uzaq olaraq, imitasiya, yaxud siyasi revanş xarakteri daşıyacaqdır.

Digər tərəfdən, müharibə və repressiya qurbanlarına, onların ailə üzvlərinə ödəniləcək maddi kompensasiyanın ödənilməsi prosesinin məhz müvafiq məhkəmə proseslərinin, həqiqətin müəyyən olunması üzrə komissiyaların fəaliyyətinin hüquqi nəticələri ilə əlaqələndirilməsi düzgün olacaqdır. Bunlar məhkəmə araşdırması, lazımi hüquqi prosedurlar olmadan baş verərsə, cinayət qurbanlarının pul ilə ələ alınması, susdurulması ilə və keçmişdəki cinayətlərin ört-bastır edilməsilə nəticələnə bilər.

Göstərilən bütün tədbirlərin müxtəlifliyinə baxmayaraq, onlar ümumi məqsəd və vəzifələri baxımından vəhdətdədir, yəni həm məhkəmə orqanlarının, həqiqətin müəyyən olunmasına dair komissiyaların fəaliyyəti, həm də münəfiq qurbanlarına təzminatların ödənilməsi, hüquq-mühafizə orqanlarında islahatların aparılması insan hüquq və azadlıqlarının ali dəyər kimi tanınmasına, onların gələcəkdə kütləvi şəkildə pozulması hallarının qarşısının alınmasına yönəlir.

Fikrimizcə, keçid dövrünün ədalət mühakiməsi anlayışının məzmun baxımından kifayət qədər mürəkkəb və çoxşaxəli tədbirlərdən ibarət olmasına baxmayaraq, burada mərkəzi, əsas rol məhz mühakimə icraatı oynayır. Bütün digər tədbirlər, ondan əvvəl gələrək, onu müşayiət edərək, yaxud onun məntiqi nəticəsi kimi çıxış edərək, məhkəmə hakimiyyətinin qəbul etdiyi aktların tam olaraq icra olunmasını asanlaşdırır.

Buna görə də keçid dövrünün ədalət mühakiməsi problemləri çərçivəsində müzakirə olunan əsas məsələlər keçmişdə müvafiq pozuntulara, cinayət əməlinin törədilməsinə yol vermiş şəxslərin cəzasızlığının tam olaraq aradan qaldırılması, məhkəməyə müraciət etmək hüququnun, tərəflərin keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququnun, məhkəmə prosesində həqiqi hüquq bərabərliyinin və çəkişmə prinsiplərinin təmin olunması məsələləri dayanır. Bu sıradan yeni şəraitdə qəbul edilmiş qanunun geriye qüvvəsi və onun əsasında keçmişdə baş vermiş hadisələrə hüquqi qiymətin verilməsi, əvvəllər, köhnə siyasi rejim şəraitində çıxarılmış və artıq çoxdandır qüvvəyə minmiş yurisdiksiya aktlarının sonrakı hüquqi aqibəti məsələləri maraq doğurur. Bu məsələlərlə bağlı hüquq elmində hələ yekdil fikir mövcud deyil və müzakirələr davam edir.

Beləliklə, bütün müasir fikirləri və yanaşmaları ümumiləşdirərək qeyd etmək lazımdır ki, keçid dövrünün ədalət mühakiməsi müəyyən beynəlxalq hüquqi norma və prinsiplərə əsaslanan, lakin onlarla məhdudlaşmayan, kompleks səciyyə daşıyan (yəni həm beynəlxalq hüquqa, həm də milli hüquqa aid olan) hüquqi instituttur. Bu institutun əsas təyinatı keçmişdə baş vermiş, şəxsiyyətin və cəmiyyətin mənafələrinə əhəmiyyətli dərəcədə ziyan vurmuş pozuntuların müəyyən olunması, araşdırılması və nəticələrinin tam aradan qaldırılmasından ibarətdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, keçid dövrünün ədalət mühakiməsi anlayışı subyekt tərkibi, məzmunu, həyata keçirilməsinin üsul və vasitələri, nəticələri baxımından kompleks səciyyə daşıyan bir instituttur. Onun əhatə dairəsini təkcə beynəlxalq humanitar hüquqa aid norma və prinsiplərlə məhdudlaşdırmaq düzgün olmazdı. Təbii ki, həmin norma və prinsiplər müvafiq hüquq institutunun inkişafı üçün əsas rolunu oynayır və onlar müasir "keçid dövrünün ədalət mühakiməsi" anlayışını keçmiş dövrün inqilabi analoqlarından əhəmiyyətli dərəcədə fərqləndirir. Lakin sözügedən institutun real cəmiyyətdə tətbiqi olunması postmünəfiqə mərhələsindəki dövlətin müəyyənləşdirdiyi və həyata keçirdiyi siyasi-hüquqi tədbirlərdən bilavasitə asılı olur və həmin məsələləri sistemli şəkildə tənzimləyən maddi-hüquqi və prosessual normalar sisteminə hər zaman ehtiyac vardır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Dəmirli M.Ə. Azərbaycan prokurorluğu: tarix və müasirlik. B., Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1997, 192 c.
2. Andrieu Kora, Transitional justice: a new discipline in human rights / <https://www.science-spo.fr/mass-violence-war-massacre-resistance/en/document/transitional-justice-new-discipline-human-rights.html>
3. What is transitional Justice // International Center for Transitional Justice <https://www.ictj.org/about/transitional-justice>
4. Андрос А. И., Буреєв А. А. Люстрация в механизме правового регулирования // Вестник Международного юридического института. 2016. № 1 (56). С. 83-84
5. Бабаев А.С. Создание основ советского уголовного и уголовно-процессуального права в Азербайджане. Б., «Азернешр», 1973, 223 с.
6. Бане. В. Элементы неопределенности в переходный период // Социс. 1993. № 1. С. 45-50;
7. Бутенко А. П. От тоталитаризма к демократии: общее и специфическое // Социально-политический журнал. 1995. № 6. С. 147-157
8. Бутенко А. П. От тоталитаризма к демократии: общее и специфическое // Социально-политический журнал. 1996, № 1. С. 149-158
9. Вятр Е. Польша: пять лет после перелома // Свободная мысль. 1994. № 12. С. 92-99
10. Джерькин И. В. Международно-правовое регулирование привлечения к уголовной ответственности за военные преступления лиц, не достигших 18 лет: концептуальные основания и проблемы, автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидат юридических наук, Казань, 2020
11. Закон в переходный период: материалы круглого стола // Государство и право. 1995. №10. С. 5-52.
12. Генифе П. Политика революционного террора 1789–1794. М.: Едиториал УРСС, 2003. 320 с.
13. Куприянов, М.И. Деятельность Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства: Март-октябрь 1917 г., автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Москва, 2006
14. Ларин А. А. Люстрация как основание ограничения избирательного права // Теория и практика общественного развития. 2014. № 4. С. 246-247
15. Нисневич Ю. А. Противодействие коррупции: феномен Словении // Мировая экономика и международные отношения. 2016. Т. 60. № 3. С. 36-37.
16. Бардеев К. А. Люстрация на Украине в сфере международных стандартов о правах человека // Законность и правопорядок в современном обществе. 2015. № 25. С. 73-74.
17. Переходный период. Социал-демократическая концепция // Свободная мысль. 1995. № 10. С. 50-63.
18. Повалов К. А. Международно-правовые особенности специального суда по Сьерра-Леоне, автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидат юридических наук, Москва, 2016
19. Сорокин В.В. Государственность переходного периода: Теоретические вопросы. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук, Москва, 1999
20. Соггас Э. Правосудие переходного периода и санкции/ <https://www.icrc.org/ru/doc/assets/files/other/225-263.pdf>

Р Е З Ю М Е

Статья посвящена одному из наиболее актуальных и интересных вопросов - анализу и раскрытию современного содержания понятия правосудия переходного периода. Основное внимание уделяется объяснению современного значения данного понятия и выяснению его основных отличий.

Показано, что правосудие переходного периода играет важную роль в процессе достижения политической и правовой стабильности в обществе, обеспечения гражданского мира с целью преодоления политической нестабильности и кризисных ситуаций в обществе, а также полного устранения последствий межгосударственных и международных военных конфликтов в современном мире. В статье особо указывается, что правосудие переходного периода сложное и комплексное явление как по своей нормативной основе, так и по своему содержанию. В первом случае речь идет о единстве норм и принципов международного права и национального законодательства, а во втором - о комплексе правовых и неправовых, направленных на реализацию указанных норм и принципов. Однако в любом случае, несмотря на то, что в мероприятиях правосудия переходного периода преобладают морально-политические оттенки, деятельность судебной системы играет здесь ключевую, определяющую роль. Поэтому обеспечение соответствующих принципов судопроизводства играет здесь ключевую роль.

Emin Quliyev
Constitutional Court of the
Republic of Azerbaijan
Senior Adviser

S U M M A R Y

This article is devoted to one of the most actual and interesting problems - the analysis and disclosure of the modern content of the concept of transitional justice. The main attention is paid to explaining the modern meaning of this concept and clarifying its main differences.

It is shown that transitional justice plays an important role in the process of achieving political and legal stability in society, ensuring civil peace in order to overcome political instability and crisis situations in society, as well as completely eliminate the consequences of interstate and interethnic military conflicts in the modern world. The article emphasizes that transitional justice is a complex and complex phenomenon both in terms of its normative basis and in its content. In the first case, we are talking about the unity of the norms and principles of international law and national legislation, and in the second - about a complex of legal and non-legal, aimed at the implementation of these norms and principles. However, in any case, despite the prevailing moral and political shades in the activities of transitional justice, the judicial system plays a key role here. Therefore, ensuring the appropriate principles of the judiciary is a decisive target.

Firuzə TARVERDIYEVA

Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan

Master of International Relations

Adviser of the International Law and International Cooperation Department

MODERN APPROACHES TO THE HUMAN RIGHTS THEORY

Açar sözlər: *insan hüquqları nəzəriyyəsi / insan hüquqlarının qorunması problemi / beynəlxalq insan hüquqları hüququ*

Ключевые слова: *теория прав человека / проблема защиты прав человека / международное право прав человека*

Keywords: *Human Rights Theory / challenge of protecting human rights / International Human Rights Law*

“Having celebrated the 50th Anniversary of the Universal Declaration of Human Rights today, we have to speak and think about our future duties. Because we have undertaken big and numerous assignments. The works carried out in the course of the last years didn't yet result in protection of human rights in all spheres. It is quite natural. It is impossible to achieve it in a short period of time. Actually, we are considering the implementation of Universal Declaration of Human Rights adopted by the United Nations Organization in the world in the course of the past 50 years. We see that turning of declaration of human rights into state principles and their implementation required certain time in different countries of the world”.

Human rights are the inalienable property of all people, without distinction of any kind based on race, color, sex, language, religion, national or social origin or any other aspect. Human rights include the right to life and liberty, freedom from slavery and torture, freedom of opinion and expression, the right to education, to a fair trial, and many others. All people should have these rights, without discrimination.

Many researchers in different fields of science and in different historical periods devoted their works to the study of the origin, essence and problems of protecting human rights. Thanks to this, certain concepts, terminology, classification of human rights were formed, the first and early legal acts survived and came down to us, which proclaimed separate and important for that time legal, religious, moral precepts and legal norms, which ultimately determined the form and the content of normative legal regulators of the human rights protection process.

The challenge of protecting human rights is global in nature. In the historical aspect, this problem has long gone beyond the boundaries of a separate state – for many years now, under the auspices of the UN, and then the Council of Europe, international cooperation in this area has been developing: international norms on human rights are being developed, which, in particular, are mechanisms for protecting the proclaimed rights.

The internationally voiced proclamation of fundamental rights as inalienable and inherent in every person equally from birth has reinforced the perception of man by modern civi-

lization as a creature of enduring value, regardless of national boundaries, cultures and political regimes.

To date, international human rights instruments and treaties indicate that human rights “flow from the inherent dignity of the human person”. However, it should be remembered that for human dignity and a free person, both on the religious-philosophical and on the socio-political front, there was a centuries-old struggle going back to the very origins of human civilization.

Human rights and freedoms are an important institution of a state governed by the rule of law; they represent the possibility of a full-fledged social existence guaranteed by law. The problem and issues of the formation and development of a new model of relations between the state and the individual in modern society are actualized. The new model postulates the autonomy of the individual, the right to non-interference of the state in the area of individual freedom and guarantees from the state in case of violation of his rights and freedoms. The contradiction between the objective natural nature of human rights and social restrictions on the part of social structures, political systems actualizes issues related to ensuring rights and freedoms. The processes taking place in social reality, the advancement of human, intellectual capital to the forefront of the civilizational development of states, the transformation of knowledge into a decisive factor in social development, necessitates the study of human rights and freedoms as the highest value.

The problems associated with the definition of the content of the concepts of "human rights", "human freedom", both indirectly and directly, were discussed by representatives of different sciences for a long time. So, the formulation of these problems is reflected in the reasoning about the meaning of life, human nature, virtues.

Today, individual rights and freedoms are the starting point of many studies. The appeal to the analysis of the main approaches to the study of human rights and freedoms in the history of scientific thought is dictated by the following circumstances:

- the formation of ideas about human rights and freedoms is reflected in the history of the emergence and development of theoretical ideas about the state, law, obligations, guarantees;
- each concept of law contains knowledge about a person as a subject of law;
- the basis for the study of human rights and freedoms is the law itself, since human rights are a necessary structural element of law.

The concept of human rights is based on two core values: the first is human dignity and the second is equality. Human rights can be understood as defining the basic norms necessary to live with dignity, and their universality stems from the fact that, at least in this respect, all people are equal. No one can be singled out in this matter. In fact, to accept the concept of human rights, it is enough just to recognize these two beliefs or values, and hardly anyone will argue with them. This is why human rights are supported by all world cultures, all civilized governments and all major religions. It is almost universally recognized that the power of the state cannot be unlimited or arbitrary, it must be limited by the need to ensure equal conditions for all who are under its jurisdiction, so that they can live with a sense of human dignity.

The protection of human rights is recognized by the world community as the most important factor of sustainable development, since the concept of sustainable development as a strategy for the survival of mankind is currently considered as the content of a new civilizational approach to building the organization of public life. Achieving sustainable development goals is impossible without ensuring human rights and freedoms. "All the essential

components of sustainable development are crystallized in human rights – political, personal (civil), economic, social, cultural."

Modern world science pays considerable attention to the development of the direction of research, which has received the name "human rights theory". And although disputes about the status of this area in the system of social sciences, about the range of problems related to its jurisdiction continue, it is generally recognized that the issue of human rights is essential for the further development of all branches of legal science. At present, the problems of human rights in legal science are studied in the following directions: first, within the framework of the general theory of law and state, as well as other historical and theoretical legal sciences; secondly, at the level of sectoral legal disciplines (constitutional, administrative, civil, criminal law); thirdly, in the science of international law; fourth, within the framework of the general human rights theory.

The development of human rights theory in the world of legal science cannot but be accompanied by the question: "How does globalization affect the development of human rights?" For globalization is associated not with any one, but with almost all spheres of modern state and legal life. It has a significant impact on all aspects of socio-political and political-legal life. This versatility and multifaceted nature of globalization turns it into a complex social complex and means that most of the global problems of our time have a legal aspect and act to a large extent as problems of human rights. What is "human rights theory" today? For legal science, based primarily on the study of its national law, it is especially important to study the ever-growing influence of civilizational and cultural factors, as well as the processes of globalization on human rights. Consequently, a number of jurists believe that the time has come to develop a civilizational human rights theory. Such a human rights theory, firstly, will make it possible to turn to the study of such aspects of human rights that were not previously covered by the problems of either jurisprudence or other humanities; secondly, it helps to look from a special angle at a number of traditional problems of human rights both from the standpoint of general theoretical disciplines and branch legal sciences; thirdly, it requires the development of a new humanitarian methodology for studying human rights theory.

Modern comparative legal research confirms that no concept of human rights can claim universality. Even the most common Western concept of human rights is not universal. Each legal civilization contains concepts with the help of which it expresses its norms, and the rule of law by this system can be understood in its own way. The experience of the legal development of the countries of Asia and Africa shows that the Western understanding of human rights is not the only possible legal model on a global scale.

Comparative legal research promotes widespread acceptance of alternative models of understanding human rights and will help to get rid of narrow-minded ideas in the field of human rights theory. All national legal systems and models of understanding human rights should be recognized as equal. Comparative jurisprudence today refuses to search for "universal ways of legal development", "optimal legal models" that are suitable everywhere and always. Each concept of human rights has come to be seen as a unique value. The proposed civilizational human rights theory seeks to find non-traditional answers to the challenges of our time: legal, political, economic, environmental, religious, socio-cultural, informational, moral and international. At the same time, it acts as a result of the interaction of various legal relations and the dialogue of world civilizations. The main goal of the civilizational human rights theory is the formation of a new, global legal consensus in the understanding of human rights.

Human rights theory was faced with the need to develop a new humanitarian paradigm for the global understanding of human rights from the standpoint of a civilizational approach. The overdue paradigm shift in human rights theory has a deep cultural and civilizational meaning: it must show the methodological inconsistency of the "rational" approach, which overly relies on objective mechanisms and underestimates their dependence on a person as a free creative interpreter of political and legal roles and rules that he can elevate, and cross out. The civilizational human rights theory sets itself the task of returning to a person "legal" the inspiration of spiritual and legal truths, to breathe into him the lost faith in the unity of Equity, Law and Justice. The new methodology of human rights theory is called upon to defend the high spiritual and legal values and ideals of various civilizations. On this path, the civilizational human rights theory is called upon to use the achievements of modern anthropology and cultural studies, which have already achieved certain successes on the way of synthesizing value authenticity with legal efficiency.

A civilizational human rights theory can redefine the historical and national experience of sociocultural confidence that constitutes one of the hallmarks of non-Western legal cultures. It is known that all eastern legal traditions are inextricably linked with a specific habitat, which symbolizes an original legal perception, a way of legal thinking and a form of legal self-organization. As a result of being rooted in a specific legal space, Eastern peoples have a more detailed knowledge of their environment, which forms a deep inner awareness of the necessary and desirable reciprocity between the legal world and nature as a whole. The civilizational human rights theory is called upon to pay special attention to another, no less significant feature of the legal cultures of non-Western civilizations, which can also play an important role in the formation of a new paradigm of modern legal consciousness. We are talking about an ethical-centered, collectivist dominant in the organization of a legal civil society. Collectivist relations, the intensity of informal interpersonal communication, the influence of public opinion, a detailed and subtle reverence for cultural and legal traditions that come from the depths of the centuries – all this is capable of approving new forms of legal thinking focused on high spiritual and legal ideals, as opposed to the rationality of the Western legal worldview. In place of the division "modernity – traditionalism", East and West as two incompatible forms of legal life, human rights theory should put a new, broader understanding of the continuous interaction between different concepts of human rights and legal traditions. Legal traditions in the modern global world are not a passive residue that needs to be eradicated as soon as possible. On the contrary, it is legal pluralism and various legal traditions that can become in the process of globalization a mobilizing transformative force capable of creating new forms in the interaction of various models of understanding human rights. The development of a civilizational human rights theory and the approval of a new humanitarian methodology in legal science can make the UN projects to develop a global understanding of human rights a reality. However, the Western theory of human rights is built to a greater extent on general methodological initial data and to a lesser extent empirically, on the basis of generalization of the experience of various civilizations. In this sense, we can say that the methodology of human rights theory today is more deductive than inductive in nature. Apparently, this is related to the lack of attention to the methods and procedures of legal research, in particular at the level and within the sectoral legal sciences on human rights issues.

Today the world legal community needs a new global socio-cultural and civilizational impulse capable of making humanity truly united in the face of the global challenges of our time. The theory of human rights is very important for the mutual understanding of peoples

and the creation of the best legal forms of relations that develop in international communication. The civilizational human rights theory should not proceed from the presumption of a possible worldwide unification of the understanding of human rights (as it was before and now in the West), but from the presumption of adequate understanding and harmonization of the legal values of different legal cultures. Each concept of human rights is unique and inimitable in its own way and is a natural result of the political and legal development of each society. At the same time, it is very important not to diminish the significance of the specific features of various concepts of human rights and to recognize their exceptional equality.

The civilizational human rights theory (as well as jurisprudence in general) is designed and capable of producing both scientific (theoretical and cognitive) and practical and applied results. The use of materials and results of legal research allows human rights theory of both national and international law (including the general parts of sectoral legal sciences) to rise to a broader level of generalization, timely explain new phenomena and trends in the development of human rights in the modern world from a general humanistic point of view, operate the latest legal material, which is not always the case. In practical and applied terms, the civilizational human rights theory is significant both for lawmaking work and for law enforcement. But its most important practical application aspect is the use of data from human rights theory in lawmaking, i.e. in the formation of a system of legislation on human rights. Undoubtedly, the importance of human rights theory for legal education, in the formation of a culture of human rights.

Finally, the theory of human rights plays a very important role in the study of international legal problems associated with the development of a new branch of modern international public law – international human rights law. Human dignity and rights, their historical evolution, political and legal rationale and legal nature, global threats to their existence and means of overcoming them, a comparative analysis of the level of their provision, ways of their implementation in different states, the mechanism of their guarantees – this is an incomplete list of issues that make up the subject civilizational human rights theory. The theory of human rights focuses on the fundamental issues of the development of human rights in international and national legislation, the legal practice of different countries of the world, while the historical transition goes in parallel with the study of the genesis of political and legal teachings on human and civil rights.

The subject of the civilizational theory of human rights law is the study of human rights problems in the context of world culture. For human rights are a universally recognized value of world civilization. The central object of study of the civilizational theory of human rights is human rights in all their diverse aspects: first, as the possibility of its free development in society and the state; secondly, as an inalienable property of his personality; thirdly, as a measure of possible behavior, secured by legal and other social norms; fourthly, as a means of achieving the most essential personal, material and spiritual benefits and the development of abilities and talents; fifth, as a means of overcoming threats that endanger the existence of mankind. The theory of human rights also studies international legal and domestic legal norms that enshrine human rights and establish mechanisms for their implementation. The main goal of studying human rights theory is to strengthen general humanistic and civilizational principles in the formation of a culture of human rights. The building of the rule of law and the process of democratization of society are organically linked with the development of the rights and freedoms of citizens and the strengthening of their guarantees. The main tasks of the civilizational human rights theory: first, mastering knowledge

about human and civil rights, implementation and guarantee of these rights; secondly, the formation of a sense of respect for a person, his rights, honor and dignity; third, strengthening the correct orientation towards protecting the citizen from any lawlessness and arbitrariness; fourth, the formation of skills for the correct application of legal norms related to the implementation and protection of subjective rights and freedoms; fifth, the formation of a culture of human rights and democratic thinking in people. Thus, the subject of the civilizational human rights theory, more specifically, is the basic laws of the emergence and development of the category of human dignity and his rights, legal norms securing these rights, as well as historical, economic, social, political, cultural, traditional and other civilizational factors and conditions for the existence of these social phenomena. It should be borne in mind that the theory of human rights in its political-scientific aspect has been going on for many centuries, and the doctrine of human rights occupies a special place in the history of civilization in general, political and legal thought, in the spiritual culture of mankind in particular.

REFERENCES

1. Speech of the National Leader Heydar Aliyev at the solemn meeting dedicated to the 50th Anniversary of the UN Universal Declaration of Human Rights – 10 December 1998
2. Human Rights: history, theory and practice. M., 1995
3. Human Rights as a factor in sustainable development strategy / Y. A. Lukashova. M., 2000.
4. Johannesburg Declaration on Sustainable Development and Plan of Implementation of the World Summit on Sustainable Development.
5. Ursul A. D. The path to the noosphere (the concept of survival and sustainable development of civilization). M., 1993.
6. Human rights and sustainable development // Human rights: results of the century, trends, prospects / Y. A. Lukashova. M., 2002.
7. Saidov A. Kh. Universally recognized human rights: textbook. M. 2004.
8. International Human Rights Law and International Humanitarian Law: Study Guide
9. Universal Declaration of Human Rights of December 10, 1948. Universal Declaration of Human Rights // Human Rights: Collection of International Documents. M., 1986.
10. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights 1966 // Human Rights: Collection of International Documents. M., 1986.
11. International Covenant on Civil and Political Rights 1966 // Human Rights: Collection of International Documents. M., 1986.
12. Optional Protocol to the International Covenant on Civil and Political Rights // Human Rights: Collection of International Documents. M., 1986.
13. Human rights and indicators – rationale and some questions // OHCHR

S U M M A R Y

Human rights are the inalienable property of all people, without distinction of any kind based on race, color, sex, language, religion, national or social origin or any other aspect. Human rights include the right to life and liberty, freedom from slavery and torture, freedom of opinion and expression, the right to education, to a fair trial, and many others. All people should have these rights, without discrimination.

Фируза Тарвердиева
Конституционный Суд Азербайджанской Республики
Советник отдела Международного права и международного сотрудничества

Р Е З Ю М Е

Права человека являются неотъемлемым достоянием всех людей, без какого бы то ни было различия на основании расы, цвета кожи, пола, языка, религии, национального или социального происхождения или любого иного аспекта. Права человека включают право на жизнь и свободу, свободу от рабства и пыток, свободу убеждений и их свободное выражение, право на образование, на справедливое судебное рассмотрение дела и многие другие. Этими правами должны обладать все люди, без какой-либо дискриминации.

Firuzə Tarverdiyeva
Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyə Məhkəməsi
Beynəlxalq hüquq və beynəlxalq əməkdaşlıq şöbəsinin məsləhətçisi

X Ü L A S Ə

İnsan hüquqları irqinə, dərisinin rənginə, cinsinə, dilinə, dininə, milli və ya sosial mənşəyinə və ya digər cəhətlərinə görə heç bir fərq qoyulmadan bütün insanların ayrılmaz sərvətidir. İnsan hüquqları yaşamaq və azadlıq hüququ, köləlik və işgəncə azadlığı, fikir və ifadə azadlığı, təhsil hüququ, ədalətli məhkəmə araşdırması və digərlərini əhatə edir. Bütün insanlar bu hüquqlara, ayrışçılıq olmadan malik olmalıdırlar.

Lalə MƏMMƏDOVA

Bakı Dövlət Universitetinin
Cinayət prosesi kafedrasının
əməkdaşı, h.ü.f.d.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARININ TƏMİN OLUNMASINDA MƏHKƏMƏLƏRİN ROLU

Açar sözlər: insan hüquqları, konstitusiya, bərabərlik prinsipi, məhkəmə sistemi

Ключевые слова: права человека, конституция, принцип равенства, судебная власть

Keywords: human rights, constitution, principle of equality, judiciary

Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Dünya Birliyinin tam hüquqlu üzvü kimi ümumbəşəri dəyərlərin üstünlüyünü qəbul edərək demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğunu özünün inkişaf yolu seçmişdir. 1995-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını ali dəyər kimi qiymətləndirərək, onlara hörməti, insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasını qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının vəzifəsi kimi müəyyən etmişdir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasını səciyyələndirən mühüm cəhətlərdən biri insan və vətəndaş hüquqlarının kifayət qədər əhatəli şəkildə təsbit olunması və bu hüquqları tanımaq, müdafiə və təmin etməyin isə dövlətin əsas məqsədi olduğunun elan edilməsidir.

Konstitusiyanın 12-ci maddəsinin birinci hissəsinə uyğun olaraq insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir. Konstitusiyanın qəbulundan sonra ölkədə həyata keçirilən çoxşaxəli islahatlar da məhz insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının səmərəli təmini məqsədinə yönəlmiş, bu prosesdə vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının rolu genişləndirilmişdir.

İctimai münasibətlərin inkişaf tempi, cəmiyyətin dinamik tərəqqisi ilə bağlı olaraq dövlət idarəetmə sisteminin əsasını təşkil edən mühüm qanunvericilik aktlarının müasirləşdirilməsi bir qayda olaraq sosial tələbat kimi gündəliyə gəlir. Konstitusiya da hər bir dövlətin hüquq sisteminin fundamental əsasını təşkil etdiyindən ölkənin inkişaf xüsusiyyətlərini özündə ehtiva etməli, müasirliyi, demokratikliyi, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına etibarlı təminat mexanizmləri formalaşdırması ilə diqqəti çəkməlidir. Konstitusiyanın zamanın ruhu, cəmiyyətin iradəsi ilə uzlaşması, progressiv yeniliklərə adekvat reaksiya verməsi vacibdir. Bir sözlə, Əsas Qanuna dəyişikliklər əgər tarixi zərurətdən, ictimai tələbatdan irəli gələrək uğurlu nəticələrə yol açırsa, yalnız onun sabitliyini və dəyişilməzliyi fikrini əsas gətirərək islahatlardan imtina etmək düzgün yanaşma deyildir.

2002-ci ilin avqust ayında keçirilən referendumdan sonra ölkədə hüquqi islahatların dərinləşməsi, yeni demokratik-siyasi mühitin formalaşması, Azərbaycanın insan hüquqları sahəsində bir sıra mühüm konvensiyalara qoşulması, iqtisadi islahatların qayəsində məhz insan və vətəndaş amilinin dayanması fonunda Əsas Qanuna yenidən bir sıra əlavə və dəyişikliklərin edilməsi zərurəti yaranmışdır. 2003-cü ildən Azərbaycanda demokratikləşmə

prosesinin keyfiyyətə yeni mərhələsinin başlanması, siyasi və iqtisadi islahatların bir-birini tamamlaması, siyasi mədəniyyətin güclənməsi, ictimai institutların hakimiyyətin fəaliyyətinə nəzarət imkanlarının artması, eləcə də vətəndaşların sosial rifah halında müsbət dəyişikliklərin qabarıq duyulması Konstitusiyaya islahatını obyektiv tələbata çevirir.

"Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi haqqında" Referendum Aktı layihəsinin 29 maddəsinə təklif edilən 41 əlavə və dəyişikliyin hər biri Konstitusiyada insan hüquq və azadlıqlarına təminatın gücləndirilməsini, çağdaş dövrün yenilikləri ilə bağlı təşəkkül tapan bir sıra hüquqi normalara konstitusion statusun verilməsini nəzərdə tutmaqla bəhəm, dövlətin bu sahədə məsuliyyətini, fəaliyyət istiqamətlərini daha da artırır və dəqiqləşdirir. Əsas Qanunun 12, 15 və 17-ci maddələrinə təklif edilən əlavə və dəyişikliklər Azərbaycanın üstünlük verdiyi sosialyönümlü siyasətin daha dolğun, hərtərəfli təmini, habelə uşaq hüquqlarının qorunması istəyindən irəli gəlir. Məsələn, 12-ci maddəyə təklif olunan dəyişikliyə görə, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları ilə yanaşı, "Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi" də dövlətin ali məqsədi kimi təsdiq edilir. Bu dəyişikliklə Azərbaycan dövlətinin insan və şəxsiyyət amilinin yüksəlişinə, hər bir vətəndaşın layiqli həyat tərzinin, yaşayış səviyyəsinin təminatına yönəlmiş məqsədyönlü və ardıcıl siyasətinə konstitusion status verilir.

Referendum Aktı layihəsində Əsas Qanunun 15-ci maddəsinin II hissəsinə təklif edilən dəyişikliyə görə isə Azərbaycan dövləti bazar münasibətləri əsasında "sosial yönümlü" iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir. Sosial-iqtisadi inkişafın keyfiyyətə yeni mərhələsində belə bir müddəanın Konstitusiyada əksini tapması ölkənin həyata keçirdiyi sosialyönümlü siyasətin mahiyyətindən irəli gəlir. Dövlət yalnız insan hüquq və azadlıqlarının təminatı ilə vəzifəsini məhdudlaşdırmır, eyni zamanda, hər kəsin layiqli həyat səviyyəsinin təmin olunmasını, sosialyönümlü siyasətin həyata keçirilməsini bir öhdəlik kimi üzərinə götürür.

17-ci maddəyə təklif edilən əlavə və dəyişikliklər isə uşaq hüquqlarının qorunmasında dövlətin məsuliyyətini və fəaliyyət dairəsini daha da genişləndirir, bu sahədə mövcud normalara konstitusion status verir. Layihədə təklif olunan dəyişikliklərə görə dövlət valideynləri və ya qəyyumları olmayan, valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqları himayəsinə götürməlidir. Azərbaycan Respublikasında son illər uşaq hüquqları ilə bağlı çoxlu sayda qanunlar, normativ-hüquqi aktlar qəbul olunmuş, müvafiq komitə yaradılmış, uşaq evlərinə, internat məktəblərinə dövlət qayğısı gücləndirilmişdir. Respublikamız BMT-nin 1988-ci il tarixli "Uşaq hüquqları haqqında" Konvensiyasına qoşulmuş, Milli Məclisdə "Uşaq hüquqları haqqında" (1998), "Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında" (1999) qanunlar qəbul edilmişdir. Belə olan təqdirdə, uşaq hüquqlarının qorunması ilə bağlı Əsas Qanunda konkret müddəaların əksini tapmaması respublikamızın bu sahədə həyata keçirdiyi siyasətlə qətiyyəən uzlaşmır. 17-ci maddədə nəzərdə tutulan digər əlavələrə görə, uşaqları onların həyatına, sağlamlığına və ya mənəviyyətinə təhlükə törədə bilən fəaliyyətə cəlb etmək, habelə 15 yaşına çatmamış uşaqları işə götürmək qadağan olunur. Yeni dövrün tələbindən irəli gələn bu məsələlər uşaq əməyinin istismarının qarşısını almaqla yanaşı, onların təhlükəsiz, sağlam həyat tərzinin təmin edilməsi, habelə təhsildən yayınmasının qarşısının inzibati yolla alınması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Konstitusiyanın 18-ci maddəsinə təklif olunan əlavə və dəyişikliklər vətəndaşların Konstitusiyaya ilə təsbit edilmiş vicdan azadlığının daha dolğun və keyfiyyətli təminatına xidmət

edir. Referendum Aktı layihəsində 18-ci maddədə insan ləyaqətini alçaldan və ya insanpərvərlik prinsiplərinə zidd olan dinlərlə yanaşı, "dini cərəyanların" da yayılması və təbliği qadağan edilir. Bu dəyişiklik Azərbaycanda qeyri-ənənəvi dinlərin və dini cərəyanların yayılmasına qarşı etibarlı hüquqi zəmin hazırlamaq məqsədi daşıyır.

Əsas Qanunun 25-ci maddəsinə təklif olunan əlavə və dəyişiklik isə hər kəsin qanun qarşısında bərabərliyi prinsipinin daha dolğun, hərtərəfli ifadəsinə etibarlı hüquqi təminat yaradır. Həmin maddəyə təklif olunan 4-cü hissəyə görə "Heç kəsə yuxarıda göstərilən əsaslara görə zərər vurula bilməz, güzəştlər və ya imtiyazlar verilə bilməz, yaxud güzəştlərin və imtiyazların verilməsindən imtina oluna bilməz".

25-ci maddəyə əlavə kimi təklif olunan 5-ci hissədə isə qeyd olunur ki, "Hüquq və vəzifələrlə bağlı qərarlar qəbul edən dövlət orqanları və dövlət hakimiyyəti səlahiyyətlərinin daşıyıcıları ilə münasibətlərdə hər kəsin bərabər hüquqları təmin edilir". Bu əlavələr Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu insan hüquqları üzrə universal beynəlxalq sənədlərdə (İnsan hüquqları üzrə ümumi Bəyannamə, Vətəndaş və siyasi hüquqlar haqqında beynəlxalq Pakt, İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının qadağan edilməsi haqqında beynəlxalq Konvensiya, Din və etiqad azadlığı əsasında dözümsüzlük və ayrı-seçkiliyin bütün formalarının qadağan edilməsi haqqında Bəyannamə, Milli azlıqların müdafiəsi haqqında Çərçivə Konvensiyası və s.) və yerli qanunvericilik aktlarında (Mülki Prosesual Məcəllə, Dini etiqad azadlığı haqqında, Gender bərabərliyi haqqında və s.) təsbit olunmuş bərabərlik hüququna Konstitusiyaya təminatını daha da möhkəmləndirir. Əlavə olunması nəzərdə tutulmuş 5-ci hissə xüsusi qaydada hüquq və vəzifələrlə bağlı qərar qəbul edən dövlət orqanları və səlahiyyət daşıyıcıları ilə vətəndaşların hüquqlarını bərabərləşdirir. Eyni zamanda, dövlət orqanları və səlahiyyət daşıyıcılarının üzərinə hər kəsə eyni yanaşmaq, ayrı-seçkiliyə, vəzifədən sui-istifadəyə və digər qanunazidd hallara yol vermədən Konstitusiyaya, qanunlara əsaslanan ədalətli qərarlar qəbul etmək öhdəliyi qoyur.

32-ci maddəyə təklif olunan əlavə və dəyişikliklər respublikamızda hər bir vətəndaşın şəxsi toxunulmazlıq hüququnun daha etibarlı təminatına yönəlməklə, kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyətində müəyyən hüquqi çərçivələri müəyyənləşdirir. Son illər məhkəmələrdə ictimai-siyasi xadimlərin, dövlət məmurlarının, hətta sırayı vətəndaşların KİV-ə qarşı mülki qaydada qaldırdığı iddiaların böyük əksəriyyəti şərəf və ləyaqətin müdafiəsi, şəxsi toxunulmazlıq hüququnun pozulması halları ilə bağlı olur. Peşə etikasına və qanunlara riayət etmək istəməyən bəzi informasiya vasitələri ölkədə söz və mətbuat azadlığını əsas gətirərək belə məhkəmə iddiaları ilə razılaşmaq istəmirlər. 32-ci maddəyə təklif edilən əlavə nəzərdə tutulmuş hallardan başqa, şəxsi və ailə həyatına müdaxiləni qadağan edir. Eyni zamanda, "Hər kəsin şəxsi və ailə həyatına qanunsuz müdaxilədən müdafiə hüququ vardır".

48-ci maddəyə təklif edilən əlavəyə görə isə "Heç kəs öz dini etiqadını və əqidəsini ifadə etməyə (nümayiş etdirməyə), dini mərasimləri yerinə yetirməyə və ya dini mərasimlərdə iştirak etməyə məcbur edilə bilməz". Bu da çağdaş dövrlə səsleşən vacib müddəə olmaqla, respublikada dini tolerantlığın daha da gücləndirilməsinə, bu insan və vətəndaş hüquqları sahəsində dini etiqad azadlığının etibarlı təminat mexanizmlərinin formalaşdırılmasına xidmət edir.

50-ci maddəyə təklif edilən əlavə də mahiyyət etibarilə kütləvi informasiya vasitələrində bəzən təsadüf edilən məqsədli və qərəzli məlumatların yayılmasının qarşısının alınması, sui-istifadə hallarının aradan qaldırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmin maddəyə əlavə edilən III hissədə yer alan prinsipial əlavəyə görə "Hər kəsin kütləvi informasiya vasitələrində dərc edilən və onun hüquqlarını pozan və ya mənafeyinə xələl gətirən

məlumatı təkzib etmək və ya ona cavab vermək hüququna təminat verilir". Məlumdur ki, insanların şərəf və ləyaqətinə toxunan, işgüzar nüfuzuna ləkə gətirən, həqiqətə uyğun olmayan məlumatlar bəzən kütləvi informasiya vasitələrində yayılmasına baxmayaraq, həmin vasitələrdə hüququ pozulmuş şəxsin təkzib etmək, yaxud barəsində səslənən əsassız fikir və yazıları cavablandırmaq hüququ kobud şəkildə pozulur. Bu baxımdan, hər bir vətəndaşın barəsində informasiya vasitələrində yayılmış həqiqətə uyğun olmayan, böhtan xarakterli məlumatı təkzib etmək hüququnun konstitusion əsaslarının yaradılması son dərəcə mühüm yenilik kimi vurğulanmalıdır (3, s.17;52)

Konstitusiyaya əlavə və dəyişikliklər sırasında məhkəmələrin fəaliyyəti ilə bağlı müddələrin yer alması da ədalət mühakiməsinin səmərəliliyinin artırılması, məhkəmələrdə vətəndaşların hüquqlarının etibarlı qorunması baxımından əhəmiyyətlidir. Konkret olaraq 67-ci və 129-cu maddələrə təklif edilən əlavələr məhkəmə praktikası ilə bağlı bəzi hüquqi normalara konstitusion statusun verilməsi baxımından təqdirəlayiqdir. 67-ci maddəyə (Tutulan, həbsə alınan və cinayət törədilməsində ittiham edilənlərin hüquqları) təklif edilən dəyişikliyə görə "ittiham edilənlərin" ifadəsinin "təqsirləndirilən şəxslərin" sözü ilə əvəz edilməsi təqsirsizlik prezumpsiyasının (Konstitusiyanın 63-cü maddəsi) mahiyyətindən irəli gəlir. Konstitusiyanın 65-ci maddəsinə əsasən, cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən hər bir şəxs, onun təqsiri qanunla nəzərdə tutulan qaydada sübuta yetirilməyibsə və bu barədə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü yoxdursa, təqsirsiz sayılır. Şəxsin təqsirli olduğuna əsaslı şübhələr varsa, onun təqsirli bilinməsinə yol verilmir. 67-ci maddəyə təklif edilən digər əlavədə göstərilir ki, "Cinayət törədilməsində təqsirləndirilən hər bir şəxs məhkum edilməzdən əvvəl dinlənilməlidir". Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosesual Məcəlləsinin 342-ci maddəsində əksini tapmış bu hüququn Konstitusiyada təsbit edilməsi təqsirləndirilən şəxsin hüquqlarının daha etibarlı müdafiəsinə yönəlmiş mütərəqqi yenilikdir.

İnsan hüquq və azadlıqlarının beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiqi özündə bu hüquqların maneəsiz və hər hansı qanunsuz müdaxilələrdən kənar həyata keçirilməsini nəzərdə tutmaqla yanaşı, həm də demokratik cəmiyyətdə onlara qoyulan zəruri və qanunla nəzərdə tutulmuş məhdudiyətləri də ehtiva edir. Başqa sözlə, müasir beynəlxalq hüquq insan hüquqlarının ölkənin milli maraqları naminə, digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının qorunması, əxlaq və mənəviyyətin mühafizəsi üçün qanuni və əsaslı məhdudlaşdırılmasını hüquqi dövlətin sabitliyinin ayrılmaz elementi kimi nəzərdən keçirir. Bu baxımdan, 71-ci maddəyə təklif olunan əlavə və dəyişiklik hər kəsin cəmiyyət və başqa şəxslər qarşısında məsuliyyətini, vəzifələrini, hüquq və azadlıqlarının qanuni çərçivəsini də müəyyən edir. Həmin əlavəyə görə, "Hər kəsin hüquq və azadlıqları bu Konstitusiyada və qanunlarda müəyyən edilmiş əsaslarla, habelə digərlərinin hüquq və azadlıqları ilə məhdudlaşır". Şübhəsiz, yalnız tam, aydın və demokratik cəmiyyətdə zəruri məhdudiyətlərin qanunla müəyyənləşdirilməsindən sonra insan hüquqlarının səmərəli reallaşdırılması mümkündür. Bu baxımdan, təklif olunan əlavə də demokratik cəmiyyət quruculuğunun meyarlarına tamamilə uyğundur.

75-ci maddəyə təklif edilən əlavə və dəyişiklik də istər siyasi və mənəvi, istərsə də hüquqi baxımdan yeni müstəqillik əldə etmiş respublikamız üçün müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bu əlavəyə görə, "Dövlət rəmzlərinə hörmətsizliyin nümayiş etdirilməsi qanunla müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyətə səbəb olur". Azərbaycan Respublikasının bayrağı, gerbi və himni onun hər bir vətəndaşı üçün müqəddəs, toxunulmazdır. Hər bir azərbaycanlı dövlət rəmzlərini özünün milli heysiyyəti, qüruru, fəxarət yeri sayır. Dövlət rəmzlərinə hörmətsizliyin nümayiş etdirilməsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin

324-cü maddəsində cinayət məsuliyyəti müəyyən olunmuşdur. Nəzərdə tutulan əlavə isə cinayət məəcəlləsində əksini tapmış bu müddəaya konstitusion status verir.

Konstitusiyanın 96-cı maddəsinə (Qanunvericilik təşəbbüsü hüququ) təklif edilən dəyişikliyə görə, Azərbaycan Respublikasının seçki hüququ olan 40 min vətəndaşına Milli Məclisdə qanunvericilik təşəbbüsü ilə müraciət etmək hüququnun verilməsi əhali qruplarının, ümumilikdə, xalqın hüquqi mənafeyinin daha dolğun, etibarlı qorunması baxımından əhəmiyyətlidir. Qüvvədə olan variantda Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində qanunvericilik təşəbbüsü hüququ (qanun layihələrini və başqa məsələləri Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin müzakirəsinə təqdim etmək hüququ) Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatlarına, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə, Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinə, Azərbaycan Respublikasının Prokurorluğuna və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinə mənsubdur. Eyni zamanda, yalnız bu instansiyaların qanunvericilik təşəbbüsü qaydasında Milli Məclisin müzakirəsinə verdiyi qanun və ya qərar layihələri müzakirəyə təqdim olunmuş şəkildə çıxarılır və səsə qoyulur. Azərbaycan Respublikasının seçki hüququ olan 40 min vətəndaşına qanunvericilik təşəbbüsü hüququndan istifadə edə bilməsi isə Konstitusiyanın daha da demokratikləşməsi, insan və vətəndaş hüquq, azadlıqlarına əlavə təminat mexanizmlərinin formalaşdırılması istiqamətində atılmış mühüm addımdır.

129-cu maddəyə təklif olunan əlavələr məhkəmə qərarlarının icrasının məcburiliyi ilə bağlı müddəaya konstitusion təminatını gücləndirir. Həmin əlavəyə əsasən, "Məhkəmə qərarının icra olunmaması qanunla müəyyən edilmiş məsuliyyətə səbəb olur". Nəzərdə tutulan dəyişiklik məhkəmə qərarlarının təsir gücünün və səmərəliliyinin daha yüksək səviyyədə təminatına, məhkəmə qərarlarının icrası sahəsində bəzi problemləli məqamların tamamilə aradan qaldırılmasına xidmət edir. Məhkəmə qərarlarının icrası sahəsində bəzi problemlərin mövcudluğu təkcə vətəndaşların deyil, həm də ayrı-ayrı dövlət qurumlarının, hüquqi və fiziki şəxslərin də mənafeyinə toxunur. Bu baxımdan, məhkəmə qərarlarının icrasına konstitusion təminatın gücləndirilməsi yeni dövrün tələbidir.

Referendum Aktı layihəsində Konstitusiyaya təklif edilən hər bir əlavə və dəyişikliklər də respublikamızda həyata keçirilən hərtərəfli islahatların demokratik mahiyyətindən, dövlətimizin konstitusion quruluşunun möhkəmləndirilməsindən, ölkəmizin Avropa məkanına inteqrasiya prosesindən irəli gəlir. Bu əlavə və dəyişikliklər, eyni zamanda, keyfiyyətcə yeni mərhələdə həyata keçirilən məhkəmə-hüquq islahatlarının konstitusion əsaslarının möhkəmləndirilməsinə, ümumilikdə, cəmiyyətin bütün sahələrdə qanunçuluğa əməl edilməsinin gücləndirilməsinə xidmət edir.

Məlum olduğu kimi, insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsində məhkəmələrin mühüm rolu vardır. Çünki bu ümumbəşəri dəyərlər qanunun aliliyi, ədalət mühakiməsi olmadan reallaşa bilməz. Bunun üçün hələ Ulu Öndər Heydər Əliyevin Prezidentliyi dövründə bir çox ciddi tədbirlər görüldü:

– 1996-cı ildə insan hüquqları və azadlıqlarının müdafiəsini təmin etmək, qanunun aliliyini möhkəmləndirmək, bütün hakimiyyət qollarının qarşılıqlı fəaliyyətini gücləndirmək məqsədilə Hüquqi İslahat Komissiyası yaradıldı;

– Həmin ildə "İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqlarının Müdafiəsi Haqqında Avropa Konvensiyası"nın müddəalarına uyğun Azərbaycanda yeni qanunlar hazırlandı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezidenti Kitabxanasının saytında gedən "Hüquqi dövlət quruculuğu" başlıqlı yazıda Azərbaycanda İnsan Hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi üçün məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanları sistemindəki islahatlardan bəhs olunur: "Mahiyyət etibarilə hüquqi islahatlar qanunların və digər normativ-

hüquqi aktların hazırlanması, hüquqi informasiya sisteminin genişləndirilməsi, məhkəmə və bütövlükdə, hüquq-mühafizə sisteminin islahatı, qanunların əhali arasında təbliği və öyrənilməsi kimi mühüm tədbirləri özündə ehtiva edir.

Komissiya tərəfindən hazırlanmış "Məhkəmələr və hakimlər haqqında", "Konstitusiya Məhkəməsi haqqında" qanunlar ölkəmizdə məhkəmə-hüquq islahatları sahəsində atılan ilk, lakin çox vacib addım olmaqla, müstəqil məhkəmə sisteminin yaradılmasına və fəaliyyət göstərməsinə imkan yaradır, konstitusiya nəzarəti ideyası qəbul edilir.

Konstitusiyada bəyan edilmiş məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyi "Məhkəmələr və hakimlər haqqında" 1997-ci il Qanununda inkişaf etdirilərək, öz real təminatını tapır və məhkəmə hakimiyyətinin müstəqil fəaliyyət göstərməsinə hüquqi zəmin yaradır.

Qanun yeni məhkəmə sistemini, onun təşkilati əsaslarını müəyyən edərək, məhkəmələrin və hakimlərin müstəqilliyinin təmin edilməsinə, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmədə müdafiəsinə təminatın verilməsinə, məhkəmələrin fəaliyyətinin və hakimlərin statusunun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasına yönəlir, köhnə hüquq sistemindən miras qalmış korporativ münasibətləri aradan qaldırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, sovet məhkəmə sistemi ikipilləli olmaqla, əlavə olaraq işlərə məhkəmədə nəzarət qaydasında baxılmasını da nəzərdə tuturdu. Ali Məhkəmə həm birinci instansiya, həm də kassasiya instansiyası məhkəməsi funksiyalarını həyata keçirməklə yanaşı, həm də qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarlarına nəzarət qaydasında yenidən baxmaq hüququna malik idi. Yeni qanunvericilik müxtəlif məhkəmə instansiyalarının səlahiyyətlərinə aid olan bu funksiyaların Ali Məhkəmədə cəmləşməsinə aradan qaldırır və Ali Məhkəmə kassasiya instansiyası məhkəməsi kimi məhkəmə piramidasının zirvəsində dayanır. "Məhkəmələr və hakimlər haqqında" Qanun köhnə məhkəmə quruluşundan tamamilə imtina edir və beynəlxalq standartlara cavab verən yeni məhkəmə quruluşunu ehtiva edir (4, s. 138-139, 416).

Bu islahatlardan sonra ölkəmizdə birinci, apellyasiya və kassasiya instansiyalı üçpilləli məhkəmə sistemi formalaşır. Yeni məhkəmə quruluşu işlərə birinci instansiya məhkəmələrində baxılmasına, onların hüquqa və fakta görə apellyasiya qaydasında yenidən baxılmasına, daha sonra isə məhkəmə qərarlarına hüquqa görə kassasiya qaydasında yoxlanılmasına imkan yaradır. Bu isə, öz növbəsində, birinci instansiya məhkəməsinin buraxdığı səhvlərin yuxarı məhkəmə instansiyalarında aradan qaldırılmasına, işlərin mahiyyətə və prosessual baxımdan düzgün və obyektiv həll edilməsinə, süründürməçiliyin aradan qaldırılmasına, köhnə sistemdən miras qalmış nəzarət instansiyasından imtina edilməsinə zəmin yaradır.

Məhkəmə qərarlarının qanuniliyi üzərində prokuror nəzarətinin aradan qaldırılması, prokurorun məhkəmədə yalnız tərəf kimi iştirak etməsi, ittiham tərəfi ilə müdafiə tərəfi arasındakı tarazlığın bərpa edilməsi və onların məhkəmə prosesində bərabər hüquqlara malik olması, məhkəmə icraatının çəkişmə prinsipi əsasında həyata keçirilməsi, məhkəmə aidiyyətinin dəyişdirilməsinin qadağan edilməsi, məhkəmə icraatında qeyri-prosessual münasibətlərə yol verilməməsi və bu kimi yeni müddəalar məhkəmə-hüquq sistemində ilk dəfə tətbiq edilir".

Beləliklə, Azərbaycan vətəndaşlarının müdafiə və yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım almaq hüququ təmin olunur;

– Məhkəmə sisteminin mütərəqqi olmasına, təkmilləşməsinə, müstəqil fəaliyyət göstərməsinə şərait yaranır;

– Məhkəmə nəzarət funksiyası həyata keçirilir. Hər kəsin azadlıqları və hüquqları müdafiə olunur;

– Hakimlərin müstəqilliyi, siyasətsizləşdirilməsi, toxunulmazlığı və şəxsi təhlükəsizliyi təmin olunur;

– hakimlərin hüquqlarının genişlənməsi mühüm vəzifələri yerinə yetirmələri müəyyənləşir: "Hakimlər ədalət mühakiməsini həyata keçirərkən qanunların tələblərinə dəqiq və dönmədən əməl etməli, məhkəmə fəaliyyətinin mənəvi və tərbiyəvi təsirini təmin etməli, ədalətli və qərəzsiz olmalı, peşə və digər məlumatları gizli saxlamalı, ədalət mühakiməsinin nüfuzuna, hakimin yüksək adına, şərəf və ləyaqətinə xələl gətirən hər hansı hərəkətdən çəkinməlidirlər";

– 1997-ci ildə "Konstitusiya Məhkəməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu qəbul olundu. Bu qanuna uyğun olaraq, insanların konstitusiya hüququnun müdafiəsi də önəmli yerlərdən birini tutdu, bununla əlaqədar qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri arasında səlahiyyətlər bölgüsü konkretləşdirildi;

– prokurorluğun funksiyaları və statusu yeni demokratik şəraitə uyğunlaşdırıldığı hüquqi dövlət quruculuğu və insan hüquq və azadlıqlarının yeri və rolu beynəlxalq standartlara uyğun müəyyənləşdirildi;

– 1999-cu ildə "Prokurorluq haqqında" qanunda prokurorluğun məhkəmələr üzərində nəzarəti və yeni demokratik şəraitə uyğun olaraq ümumi nəzarət funksiyası ləğv olundu;

– Qanuna uyğun olaraq, göstərilirdi ki, insan hüquq və azadlıqlarını məhdudlaşdıran prosesual hərəkətlərin prokurorluq tərəfindən həyata keçirilməsinə qanunla müəyyən edilmiş hallarda və qaydada yalnız məhkəmənin qərarına əsasən yol verilir;

– "Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında" qanunun qəbul edilməsi.

"Hər bir şəxsin məhkəmə prosesində, ibtidai istintaqda və təhqiqatda öz hüquq və mənafelərinin müdafiəsini həyata keçirmək üçün seçdiyi vəkilə müraciət etməsinə, tutulduğu, həbsə alındığı, cinayət törədilməsində ittiham olunduğu andan müdafiəçinin köməyindən istifadə etməsinə, fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqlarının, azadlıqlarının və qanunla qorunan mənafelərinin müdafiə edilməsinə, onlara yüksək keyfiyyətli hüquqi yardım göstərilməsinə imkan yaradır.

Bundan əlavə, qanun vəkillərin hüquqi statusunu müəyyən edir, ittiham və müdafiə tərəflərinin hüquq bərabərliyini təmin edir, hüquqi müdafiə üzrə konstitusion hüquqlara, məhkəmədə ədalətli araşdırma hüququna və vəkilin müstəqilliyinə təminat verir".

"İnsan hüquq və azadlıqlarını təmin və polis fəaliyyətini tənzim etmək məqsədilə hüquq-mühafizə orqanları sistemində mühüm yer tutan "Polis haqqında" qanun qəbul edilir. Qanuna görə polis ictimai qaydanın qorunması, ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi, cinayətlərin və digər hüquqpozumaların qarşısının alınması və onların açılması, habelə, yol hərəkətinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi istiqamətlərində fəaliyyət göstərir və polis sərəhissizlikləri qanunda dəqiq müəyyən edilir. Polisin fəaliyyəti üzərində nəzarət mexanizmləri təsis edilir, polis əməkdaşlarının qanunsuz hərəkətlərindən və qərarlarından məhkəməyə müraciət etmək hüququ təsbit olunur".

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il 18 iyun tarixli Sərəncamı ilə insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində Dövlət Proqramı təsdiq olunur. Proqram insan hüquqları sahəsində milli qanunvericiliyin beynəlxalq hüquq öhdəliklərinə uyğunlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Belə ki, bu məqsədlə proqram çərçivəsində qanunvericilik və institusional islahatlar həyata keçirilir. Bundan əlavə, ölkəmizin Avropa Şurasına üzvlüyü ərəfəsində qanunvericiliyin Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası ilə müqayisəli təhlili aparılır (5, s. 768-769, 1320).

İnsan haqları ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı ən önəmli beynəlxalq Konvensiyalardan biri "İnsan Hüquqları və Əsas Azadlıqlarının Müdafiəsi haqqında" Avropa Konvensiyasıdır.

İnsan Hüquqları və Əsas Azadlıqlarının Müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyası (Avropa İnsan Haqları Konvensiyası, 1950) Avropa Şurası üzvü olan ölkələr üçün əsas normativ-hüquqi aktlardan biridir. Azərbaycan bu Konvensiyanı 2001-ci ilin dekabr ayında ratifikasiya edib. 2002-ci il aprelin 15-dən Konvensiya Azərbaycan ərazisində qüvvəyə minib (işğal edilmiş ərazilər istisna olmaqla). Bununla Azərbaycan Konvensiyanın və onun protokollarının verdiyi haqları, o cümlədən, hər kəsin ifadə azadlığını öz yurisdiksiyası altında olan ərazilərdə təmin edəcəyi barədə öhdəlik götürüb, Avropa İnsan Haqları Məhkəməsinin yurisdiksiyasını, deməli, həm də Konvensiya ilə bağlı məhkəmənin presedent hüququnun ölkə daxilində tətbiq edilənliyini qəbul edib.

"Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında" Avropa Konvensiyası müddələrinin və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentlərinin tətbiqi haqqında Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 30 mart 2006-cı il tarixli qərarında göstərilir ki, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının pozulması ilə bağlı məhkəmələr milli qanunvericilik ilə yanaşı, Konvensiya müddələrini də rəhbər tutmalı və bu zaman İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin təcrübəsinə istinad etməlidirlər. Həmin qərarla göstərilir ki, bütün insanlar heç bir ayrı-seçkiliyə yol verilmədən əsas hüquq və azadlıqlara malikdirlər.

"Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin müasirləşdirilməsi və Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 yanvar 2006-cı il tarixli Fərmanının 6-cı bəndində Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinə və digər yuxarı instansiya məhkəmələrinə İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnun öyrənilməsi işini təşkil etmələri və onu məhkəmə təcrübəsində nəzərə almaları tövsiyə edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 dekabr 2006-cı il tarixli "Azərbaycan Respublikasında insan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planının təsdiq edilməsi haqqında" Sərəncamında da Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinə və Ali Məhkəməsinə insan hüquqlarının müdafiəsini tənzimləyən beynəlxalq sənədlərin müddələrinin məhkəmə təcrübəsində tətbiqini təmin etmək tövsiyə edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun "Ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi zamanı "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında" Avropa Konvensiyasının müddələrinin və İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentlərinin tətbiqi haqqında" 30 mart 2006-cı il tarixli qərarının 10-cu bəndində qeyd edilir ki, əks-maraqların toqquşduğu məhkəmə prosesində tərəflərin bərabərliyi onu nəzərdə tutur ki, hər bir tərəf öz sübutlarını digər tərəfin ona münasibətdə heç bir üstünlüyə malik olmadığı şəraitdə təqdim etmək üçün ağılabatan imkana malik olmalıdır".

Beləliklə, məhkəmə-hüquq islahatlarının tərkib hissəsi kimi ötən illər ərzində ölkəmiz insan hüquqları sahəsində fəaliyyət göstərən nüfuzlu beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlığı inkişaf etdirmiş, insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində 50-dən çox beynəlxalq sənədə tərəfdar çıxmış və bu sahədə beynəlxalq öhdəliklərin həyata keçirilməsində mühüm nailiyyətlər əldə etmişdir.

Hazırda Azərbaycanın yaşadığı yeni inkişaf mərhələsi insan hüquqlarının müdafiəsi və demokratik hüquqi dövlət quruculuğu sahəsində aparılan ardıcıl islahatların davam etdirilməsini şərtləndirir.(9, s. 76, 74-79).

İnsan hüquqları və ya insan haqları anlayışına gəldikdə isə ilk növbədə qeyd etmək istərdik ki, Humanizm və Maarifçilik Dövründə insanların təbii və dərrakədən irəli gələn subyektiv hüquqları təsvir edilir. İnsan haqlarının əsas konsepti ondan ibarətdir ki, bütün insanlar insan olmalarına görə hamısı eyni hüquqa malik olmalıdırlar və bu hüquqlar izahata ehtiyac duyulmadan hamıya aid edilir.

İnsan haqları demək olar ki, dünyanın bütün ölkələri tərəfindən qəbul edilir. Bu məsələnin universallığından, çox vaxt bu və ya digər dövlətlərdə insan haqlarından sui-istifadə halları əsas götürülərək, onlara qarşı hərbi və iqtisadi təzyiqlər göstərmək üçün istifadə edilir. Konstitusiyalarda əsas hüquqların və beynəlxalq razılaşmaların köməyi ilə insan haqları inkar olunmaz bir hüquq kimi qəbul edilməlidir. Beynəlxalq aləmdə insan haqları BMT-nin deklarasiyası ilə qanunlaşdırılmışdır.

İnsan haqları bir çox hallarda, bütün insanların eyni haqqa malik olması ideyasına uyğun olaraq, aşağıdakı kimi ifadə olunur:

Hər bir insan onun malik olduğu irqdən, cinsiyyətdən, dildən, dindən, siyasi və digər baxışlardan, milli və sosial mənşədən, doğum və başqa hallardan asılı olmayaraq, təmin olunmuş insan haqlarına və azad olmaq hüququna malikdir.(10; s.91; 90-93).

İnsan haqları azadlıq, əmin-amanlıq və ədalətliklə sıx bağlı olan anlayışdır. Bu, onların universallığı, bərabərliyi və ayrılmazlıq vəhdətini də özündə əks etdirir. Onlar planetdə və Yer kürəsində yaşayan bütün insanlara aiddir.

Gündəlik həyatda hər bir insan, müəyyən sosial rolu yerinə yetirir. Həmin rollar məcmu halında şəxsiyyətin sosial statusunu müəyyən edir. Şəxsiyyətin sosial statusunun özü, artıq onun fərdi siyasi mövcudluğunun əsaslarını şərtləndirir və hətta əgər hər hansı bir şəxs özünü siyasətdən kənar hesab etmiş olsa da, o, bu və ya başqa bir səviyyədə siyasi münasibətlərə cəlb olunmuş olur..

İnsan hüquqlarının dövlətin konstitusiyasına daxil edilməsi konsensusun və siyasi stabilliyin əldə olunması prosesinin başlanğıc nöqtəsidir. Onların konstitusiya səviyyəsində təsbit edilməsi ayrı-ayrı hakimiyyət strukturları və eləcə də, bütövlükdə, dövlət hakimiyyəti tərəfindən hakimiyyətdən sui-istifadə imkanlarını məhdudlaşdırır və totalitar idarəetmə formasının təşəkkülünün qarşısını alır.

Dövlət və insanın qarşılıqlı münasibətlərinin hüququ rejimini qanunlar müəyyənləşdirir. Burada insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqları əsas yer tutur. Hüquq özünün klassik mənasında cəmiyyətin və ictimai münasibətinin əsas tənzimləyicisidir, o, özündə normativliyi və ümumi məcburiliyi əks etdirir. Hüquqi normalar ictimai münasibətlərə bu və digər şəkildə təsir edir. İnsanın hüquqlarını müxtəlif meyarlara əsasən təsnif etmək olar.

İnsan hüquqları müxtəlif təsnifat sistemlərinə tabedir. Əsas təsnifatlardan biri, bunları bir tərəfdən mülki və siyasi, digər tərəfdən isə iqtisadi, siyasi və mədəni hüquqlara bölməkdir. 80-ci illərdə bunlara 3-cü nəsillə adlanan hüquqlar da əlavə olunub, bunlara həmrəylik hüquqları da deyilir. Lakin bu 3-cü nəsillə hüquqlar hıqqında fikir birliyi yoxdur, nələrin bu kateqoriyaya daxil olduğu və bunların hüquqi rejimi mübahisəlidir. İnsan hüquqlarının 3 nəsillə bölünməsi, 1979-cu ildə Strasburqdakı Beynəlxalq İnsan Hüquqları İnstitutunun üzvü, milliyyətçə çex olan Karel Vasak tərəfindən irəli sürülüb. Vasakın bu təsnifatı öz köklərini Avropa hüququndan aldığı kimi, Avropa dəyərlərini əks etdirirdi.

Fərhad Mirzəyev "Kəmiyyətdə və təcrübədə insan hüquqları" əsərində yazır: "Mülki və siyasi hüquqlar öz əksini Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasında, UDHR-in 3-21-ci maddələri arasında, habelə, 1966-cı il tarixli BMT Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Sazişdə (İCCPR) tapıb. İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar isə, UDHR-in 22 – 28-ci maddələri arasında, Avropa Sosial Şərtində, habelə, yenə 1966-cı il tarixində bu hüquqlar

üçün xüsusi olaraq tənzimlənən iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda (İCESCR) göstərilib.

BMT səviyyəsində iki ayrı Paktın hazırlandığını görürük. Bunun səbəbi nədir? UDHR-də hər iki nəsil hüquqlar birləşdirildiyi halda, niyə 1966-cı il Paktlarında bunlar ayrı müqavilələrdə tənzimlənib? Səbəbi budur ki, bu hüquqlar fərqli hüquqi rejimə tabedir və dövlətlərə gətirdiyi öhdəliklər də fərqlidir. Sosial hüquqları təmin etmənin həm ideoloji, həm də iqtisadi yönələri var, hər dövlətin də şəraiti buna uyğun olmaya bilər. Bu səbəblə, bu Paktlara həm qeyd-şərt imkanları gətirildi, həm də hüquqlar ayrı-ayrı sənədlərdə (Konvensiyalarda) tənzimləndi. Üçüncü nəsil hüquqlara gəldikdə, bunlarla bağlı hər hansı beynəlxalq sənəd mövcud deyildir".

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası – 12 noyabr 1995-ci il
2. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosesual Məcəlləsi – 1 sentyabr 2000-ci il;
3. «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» 10 iyun 1997-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunu
4. Abbasova F.M. Cinayət prosesi. Dərslik. Ümumi hissə. Bakı: «Zərdabi MMC» LTD, 2012, 416 s.
5. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin kommentariyası / red. C.H.Mövsümov, B.C.Kərimov, Ə.H.Hüseynov. B.: Digesta, 2007, 1320 s.
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti / red. A.Axundov. Dörd cildə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
7. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası / red. F.Y.Səməndərov. Bakı: Hüquq yayın evi, 2013, 1120 s.
8. İbayev V.Ə. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin kommentariyası. Cinayət mühakimə icraatının vəzifələri, əsas prinsipləri və şərtləri. Maddələr 8-36. Bakı: Qanun, 2004, 770 s.
9. Paşazadə M.A. Hər kəsin qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi prosesual formanın vahidliyini təsbit edən prinsip kimi // Məhkəmə ekspertizası, kriminalistika və kriminologiyanın aktual məsələləri, 2012, № 57, s. 74-79.
10. Обеднин В.К. О некоторых аспектах юридического иммунитета / Подходы к решению проблем законодательства и правоприменения. Сборник научных трудов. Красноярск, 2002, с. 90-93.
11. Папкина Т.П. Международные стандарты и нормы ООН в области предупреждения правонарушений несовершеннолетних // Российский следователь, 2004, № 10, с. 29-33.
12. Яковенко Е.А. Генезис возникновения и становления института правового иммунитета в теории конституционного права России // Проблемы права, 2010

X Ü L A S Ə

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra beynəlxalq dövlətlər birliyinin tam hüquqlu üzvü kimi demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğunu özünün inkişaf yolu seçmişdir. Demokratiya, inkişaf, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət bir-biri ilə üzvi surətdə bağlı olan və bir-birini şərtləndirən amillərdir. İnsan hüquqları müxtəlif iqtisadi və siyasi sistemlərin, ideologiyaların və mədəniyyətlərin mövcud olduğu müasir dünyamızda

insanları və cəmiyyətləri birləşdirən, onları insaniləşdirən ən əsas meyardır. Bəşər sivilizasiyasının ən müdrik kəşflərindən sayılan insan hüquqları bu gün hamının anladığı və anlamalı olduğu əvəzsiz nailiyyətdir. İnsan hüquqlarına hörmət, insan hüquqlarının qorunması müasir dünyanın başlıca prinsipidir.

Лала Мамедова
Сотрудник кафедры уголовного процесса
Бакинского государственного университета, д.ф.п.п.

Роль судов в обеспечении прав и свобод человека
в Азербайджанской Республике

Р Е З Ю М Е

После обретения независимости Азербайджанская Республика, как полноправный член международного сообщества, избрала путь развития построения демократического, правового и светского государства. Демократия, развитие, уважение прав и свобод человека органически взаимосвязаны и обусловлены. В нашем современном мире, где существуют различные экономические и политические системы, идеологии и культуры, права человека являются наиболее важным критерием, объединяющим и гуманизирующим людей и общества. Одно из самых мудрых открытий человеческой цивилизации, права человека – бесценное достижение, которое каждый понимает и должен понимать сегодня. Уважение прав человека, защита прав человека – главный принцип современного мира.

Lala Mammadova
Employee of the Department of Criminal Procedure,
Baku State University Doctor of Philosophy in Law

The role of courts in ensuring human rights and
freedoms in the Republic of Azerbaijan

S U M M A R Y

After gaining independence, the Republic of Azerbaijan, as a full member of the international community, chose the path of development of building a democratic, legal and secular state. Democracy, development, respect for human rights and freedoms are organically interconnected and conditioned. In our modern world, where there are various economic and political systems, ideologies and cultures, human rights are the most important criterion that unites and humanizes people and societies. One of the wisest discoveries of human civilization, human rights is an invaluable achievement that everyone understands and should understand today. Respect for human rights, protection of human rights is the main principle of the modern world.

ƏMƏK HÜQUQ MÜNASİBƏTLƏRİNİ YARADAN, DƏYİŞDİRƏN VƏ XİTAM EDƏN HÜQUQİ FAKTLAR

Açar sözlər: əmək, əmək münasibəti, əmək hüquq münasibəti, hüquqi fakt, hüquqi tərkib, mürəkkəb hüquqi tərkib

Ключевые слова: труд, трудовые отношения, трудовые правоотношения, юридический факт, юридический состав, сложные юридические составы

Keywords: labor, labor relations, labor legal relations, legal fact, legal structure, complex legal structures

Dövlət müstəqilliyini bərpa etmiş respublikamızda ilk demokratik xarakterli konstitusiyasının qəbulu cəmiyyət həyatının bütün sahələrində islahatların aparılması üçün real şərait yaratdı. Məhz həmin islahatlar nəticəsində əmək münasibətlərini ətraflı surətdə tənzimləyən Azərbaycan Respublikasının yeni Əmək Məcəlləsi (bundan sonra qısaca olaraq AR ƏM adlandırılacaqdır) qəbul edildi. Lakin bu Məcəllədə hüquqi faktlara həsr olunmuş xüsusi bir bölmə öz təsbitini tapmadı. Buna baxmayaraq nə Sovet dövründə, nə də ki, müstəqillik əldə etdikdən sonra əmək hüququnda hüquqi faktlar problemi ətraflı tədqiq olunmamışdır.

Müasir elmi-texniki tərəqqi qanunvericiliyin bütün digər sahələrində olduğu kimi də əmək münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi mexanizmi ilə bağlı bir sıra normativ müddəaların yenidən nəzərdən keçirilməsini, onların elmi tədqiqini və obyektiv qiymətləndirilməsini tələb edir. Fikrimizcə, bu prosesdə əmək münasibətlərinin hüquqi tənzimi mexanizminin digər hüquqi amillərlə əlaqələndirilməsi və ətraflı təhlili zəruridir.

Digər tərəfdən, əmək münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi hüquqi tənzim etmə predmetinə və onun məzmununa tam uyğunlaşdırılmalı, bununla əlaqədar Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) məkanına daxil olan dövlətlərin qanunvericilik təcrübəsinin müsbət praktikasından istifadə edilməlidir.

Qeyd etmək istərdik ki, hüquqi faktlar hüquq sistemində, o cümlədən əmək hüquq sistemində mühüm rol oynayır. Hüquqi faktın olub-olmaması hüquqşünas üçün həmişə əhəmiyyət daşımışdır. Amma, AR ƏM-də əmək hüququnda hüquqi fakta anlayış verilməmişdir, ümumiyyətlə AR ƏM-də hüquqi fakt termininə rast gəlinmir, baxmayaraq ki, hüquqi faktlar əmək hüquq münasibətlərinin yaranmasının, dəyişdirilməsinin və xitamının əsasını təşkil edir.

Hüquq münasibətlərinin, o cümlədən əmək hüquq münasibətinin fəaliyyətini hüquqi faktlar sistemi təmin edir. Ona görə də qüvvədə olan qanunvericilik əmək hüquq münasibətlərinin yaranmasını, dəyişməsinə və xitam olunmalarını hüquqi faktlar kimi təqdim edir. Bu

mənada əmək hüquq münasibətlərinin yaranmasını doğuran hüquqi faktlar onların yaranmasının əsasları kimi səciyyələndirilir.

Müasir əmək hüququnda iradəvi məzmun nöqteyi-nəzərdən aşağıdakı hüquqi faktlar fərqləndirilir:

- 1) hüquqi faktlar – hərəkətlər;
- 2) hüquqi faktlar – hadisələr.

Hüquqi faktlar – hərəkətlər əmək hüquq münasibətlərinin hansısa iradə ifadəsinin mövcud olması zamanı xitam olunduğunu nəzərdə tutur. Belə ki, əmək müqaviləsinə xitam vermək iradəsi (təşəbbüsü) ya müqavilənin tərəflərindən, ya da üçüncü şəxslərdən gələ bilər.

Hüquqi faktlar – hadisələr özündə əmək müqaviləsinə xitam verilməsi ilə bağlı kiminsə (kimlərinə) iradəsini ehtiva etmir və bu faktlar obyektiv hallardan ibarətdirlər. Belə obyektiv halların meydana çıxmasını qanun əmək müqaviləsinə xitam verilməsi mürəkkəb hüquqi faktın olmasını nəzərdə tutur:

- a) müddətin bitməsi;
- b) işçinin və ya işəgötürənin iradə ifadəsi.

Əksinə, işçinin tam fəaliyyət qabiliyyətsiz olmasının meydana çıxması, onun ölümü, yaxud bir sıra hallarda qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatma əmək müqaviləsinin xitam olunması üçün tək əsasdan ibarətdir.

Müqavilə hüquqyaradan hüquqi faktdır. Bununla belə, hüquqi fakt olmaq əmək müqaviləsinin yeganə funksiyası deyil. Əmək müqaviləsinin bağlanması nəticəsində əmək hüquq münasibətləri yaranır. Tarixə nəzər saldıqda görürük ki, istənilən cəmiyyətdə vəziyyətdən asılı olaraq əmək hüquq münasibətləri müxtəlif formalarda mövcud olmuşdur. Əmək müqaviləsi yalnız əmək hüquq münasibətlərini yaradırsa, əmək hüquq münasibətləri isə yalnız əmək müqaviləsi nəticəsində deyil, müxtəlif hüquqi faktlarla da yarana bilər.

Əmək müqaviləsinin bağlanması tərəflər üçün hüquq və vəzifələr doğuran hüquqi fakt kimi səciyyələndirilməlidir. Həmçinin nəzərə almaq zəruridir ki, bu hüquqi fakt əmək hüququnun əmək müqaviləsi kimi mərkəzi institutun mövcudluğunu əsaslandırır. Məhz hüquqi fakt olan əmək müqaviləsinin bağlanması ilə həm işçinin, həm də işəgötürənin gələcəkdə yerinə yetiriləcək əmək funksiyasının və müqavilənin digər şərtlərinin realizəsi ilə bağlı əsas hüquq və vəzifələri yaranır.

Hüquq ədəbiyyatında qeyd olunur ki, əmək müqaviləsinin predmet spesifikliyi onun zamanla görə qüvvəsini də müəyyən edir. Əmək müqaviləsi bu spesifikliyinə görə də digər əməklə bağlı mülki-hüquqi müqavilələrdən fərqlənir. Məlumdur ki, mülki-hüquqi müqavilələ tərəflərin öz üzərlərinə götürdükləri öhdəliklərin yerinə yetirdikləri andan xitam olunurlar, əmək müqaviləsi isə uzanan xarakterə malikdir, yəni ümumi qaydaya görə, tərəflərin bir-birinə münasibətdə öz öhdəliklərini yerinə yetirmələri müqavilənin qüvvəsinə xitam vermir.¹

Hüquq ədəbiyyatında əmək müqaviləsinin daha bir spesifik xassəsi qeyd olunur. Göstərilir ki, əmək müqaviləsinin predmetini həm də insanın əməyə olan qabiliyyətinin realizəsi təşkil etdiyinə görə, bu xassə ancaq insanın (işçinin) özü tərəfindən realizə oluna bilər. Bu eyni zamanda da o deməkdir ki, insan özünün əməyə olan qabiliyyətinin realizə olumasını hər hansı başqa şəxsə tapşıra bilməz.

Nəzərə almaq lazımdır ki, əmək müqaviləsində işçinin tərəfindən həmişə canlı insan şəxsiyyəti çıxış edir. bu, fiziki şəxsdir və o, faktiki olaraq əməyə olan qabiliyyətini özünə xas olan tərdə şəxsən realizə edir. Əksinə, əməklə bağlı mülki-hüquqi müqavilələrdə tərəflər

¹ Бондаренко Э.Н. Динамика трудового правоотношения: Монография. М.: НОРМА, 2015, с.29

qismində həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər çıxış edə bilirlər. Əmək müqaviləsinin predmet göstəriciləri ilə yuxarıda qeyd edilənlər onun əsas funksiyalarını formalaşdırmağa imkan yaradır.

Fəlsəfi ədəbiyyatda funksiyalar dedikdə, mövcud münasibətlər sistemində hər hansı bir obyektin xarici təzahürləri başa düşülür.¹ Başqa sözlə, funksiya kateqoriyası hər hansı hadisənin mahiyyətini səciyyələndirməyə imkan verir. Hüquq ədəbiyyatında deyilir ki, əmək müqaviləsi əməyin hüquqi tənzimlənməsi mexanizminin elementi olduğuna görə, yəni xidməti kateqoriya olduğu üçün əmək müqaviləsinin funksiyaları onun məqsədli təyinatını ifadə edirlər.² Deməli, əmək müqaviləsinin öz funksiyalarında ifadə olunan mahiyyətini bu sosial hadisənin hansı məqsədlərə nail olmaq naminə mövcud olması sualına cavab verməklə aşkar etmək olar.

Artıq qeyd olunduğu kimi, əmək müqaviləsi ikitərəfli sazişdir. AR ƏM-in 42-ci maddəsinin ikinci hissəsinə uyğun olaraq əmək müqaviləsinin tərəflərindən biri işəgötürən, digər isə işçidir.

AR ƏM-in 3-cü maddəsinin üçüncü bəndinə görə, işəgötürən dedikdə, tam fəaliyyət qabiliyyəti olub işçilərlə əmək müqaviləsi (kontrakt) bağlamaq, ona xitam vermək, yaxud onun şərtlərini dəyişdirmək hüququna malik mülkiyyətçi və ya onun təyin (müvəkkil) etdiyi müəssisənin rəhbəri, səlahiyyətli orqanı, habelə fiziki şəxs başa düşülür.

Təşkilati-hüquqi və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq istənilən hüquqi şəxs işəgötürən qismində çıxış edə bilər.³ Əgər müəssisə hüquqi şəxsin əlamətlərinə malikdirsə, işəgötürən qismində çıxış edə bilər. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin (AR MM) 43.1-ci maddəsində hüquqi şəxsin anlayışı verilmişdir. Həmin maddəyə uyğun olaraq hüquqi şəxs qanunla müəyyənləşdirilən qaydada dövlət qeydiyyatından keçmiş, xüsusi yaradılmış elə bir qurumdur ki, mülkiyyətində ayrıca əmlakı vardır, öz öhdəlikləri üçün bu əmlakla cavabdehdir, öz adından əmlak və qeyri-əmlak hüquqları əldə etmək və həyata keçirmək, vəzifələr daşımaq, məhkəmədə iddiaçı və ya cavabdeh olmaq hüququna malikdir. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanında dövlət qeydiyyatına alınmalıdır. Hüquqi şəxs dövlət qeydiyyatına alındığı andan yaradılmış hesab olunur, yəni hüquqi şəxs əmək hüquq subyektliliyinə malik olur.

Əmək hüquq münasibəti əmək müqaviləsinin bağlanması əsasında yaranan və əmək hüquq normaları ilə tənzim edilən əmək münasibətləridir. Deməli, əmək hüquq münasibəti yarandığı kimi, həm də dəyişdirilə bilər. Əmək hüquq münasibətinin dəyişməsi əmək hüquq normaları ilə tənzimlənen əmək münasibətlərini mövcud olmaqdan dayandırmır. Əmək münasibətinin tərəflərindən biri (subyekt) – işçi müəssisəsinin (işəgötürənin) əmək kollektivinin üzvü olduğdan sonra, müqavilədən irəli gələn öhdəliklərin icrasına başlayır və onların hər birinin icrası üçün şəxsən məsuliyyət daşıyır. Əmək münasibətinin digər tərəfi (subyekt) – işəgötürən də öz növbəsində ona bağlanmış əmək müqaviləsi əsasında həvalə edilmiş öhdəliklərin lazımı səviyyədə icra olunmasına cavabdehlik daşıyır. Başqa sözlə, bağlanmış əmək müqaviləsi tərəflər arasında qarşılıqlı hüquq və vəzifələrin məcmusunu müəyyən etdiyi kimi, həmin müqavilə şərtlərində (o cümlədən, öhdəliklərdə) hər hansı dəyişikliyin ediləcəyini istisna etmir.

¹ Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti / Prof. İ.Ə.Rüstəmovun məsul redaktorluğu ilə. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1997, c.459

² Долова А.З. Юридические факты в трудовом праве: Монография. М.: Проспект, 2009, с.25

³ Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin Elmi-Praktik Kommentariyası / Prof. A.M.Qasımovun məsul redaktorluğu ilə. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2018, s.141

Əmək hüquq münasibətinin dəyişdirilməsi bir sıra hüquqi faktların, o cümlədən hadisə və hərəkətlərin həm bu münasibətlərin bilavasitə tərəfləri, həm də əmək hüquq münasibətlərinin dəyişdirilməsinə gətirib çıxaran digər şəxslərin təsiri ilə baş verə bilər. Əmək hüquq münasibətinin dəyişdirilməsi və ya onun xitam edilməsinin əsası kimi hüquqi faktın qiymətləndirilməsi üçün iki əsas amil nəzərə alınmalıdır: təşəbbüs hansı subyektdən gəlir və hər bir konkret halda kimin iradəsi əmək hüquq münasibətinin taleyini müəyyən edir.

Göstəriləndiyi kimi, əmək müqaviləsi sırf şəxsi xarakterə malik və tam könüllülük əsasında bağlanan tərəflərin qarşılıqlı iradə ifadəsinə əsaslanan yazılı sənəddir. Bu isə o deməkdir ki, əmək müqaviləsinin şərtləri birtərəfli qaydada dəyişdirilə bilməz.

Əmək hüquq münasibətinin inkişafı mexanizmində əsas hüquqi fakt əmək hüquq münasibəti tərəflərinin hüquqi aktı, hər şeydən əvvəl, işçinin və işəgötürənin razılığıdır. Əmək hüquq münasibətinin dəyişdirilməsinin ən geniş yayılmış forması işçinin başqa işə keçirilməsidir.

Əmək müqaviləsinin, o cümlədən əmək hüquq münasibətinin məzmununun dəyişdirilməsi əsasları qismində başqa işə keçirmə, başqa işçinin və ya boş vəzifə üzrə əmək funksiyasının icrası, əmək şəraitinin şərtlərinin dəyişdirilməsi, işçinin işdən kənar edilməsi, mülkiyyətçinin dəyişməsi çıxış edə bilər.

Əmək hüquq münasibətlərini xitam edən hüquqi faktlar öz hüquqi təbiətinə görə qarşılıqlı faktlardır. Əgər əmək hüquq münasibətlərinə xitam verilməsi insan iradəsindən asılı olmayan hadisə və halların nəticəsi kimi təzahür edərsə, belə faktlar artıq heç bir qüvvə ilə qarşısı alınma bilməyən, realizə olunmağa "məhkum" olunmuş faktlardır.

Əmək hüquq münasibətlərinin xitamı üçün hansı subyektin təşəbbüs göstərməsindən asılı olaraq, aşağıdakılar bu hüquq münasibətlərinin xitamının əsasları qismində çıxış edir:

- 1) tərəflərin qarşılıqlı razılığı (əgər əmək müqaviləsində bu hal nəzərdə tutulmuşdursa);
- 2) tərəflərdən birinin təşəbbüsü;
- 3) tərəflərin iradəsindən asılı olmayan hallar və s.

Əmək hüquq münasibətləri sırf şəxsi xarakter daşdığından, o, işçinin ölümü ilə də xitam olunur.¹ Əmək hüquq münasibətlərinin xitam olunmasının əsasında duran hüquqi faktlar onların formalaşdıqları hüquqi mənbə nöqtəyi-nəzərindən, habelə iradəvi məzmun baxımında struktur üzrə bölüşdürürlər.

Strukturuna görə, sadə və mürəkkəb hüquqi faktlar (hüquqi tərkiblər) fərqləndirilir. Məsələn, RF-in əmək qanunvericiliyində belə faktların hər iki növü nəzərdə tutulmuşdur.²

Əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin əsaslarının böyük hissəsi işəgötürənin təşəbbüsü ilə əmək müqaviləsinə xitam verilməsi əsaslarını əhatə edir və bu da öz növbəsində hüquqi tərkibin olması zərurətini nəzərdə tutur. Bir qayda olaraq, tək cə işəgötürənin iradə ifadəsi əmək hüquq münasibətlərinin xitam edilməsi üçün kifayət etmir, ona görə də işəgötürəndə belə hüququn yaranmasını şərtləndirən səbəblərin mövcud olması zəruridir.

Əmək hüquq münasibətinə xitam verilməsinə səbəb olan hüquq-faktlar hüquqi aktları özündə əks etdirir. Əmək hüquq münasibətini xitam edən hüquqi aktla işdən çıxarma əsasları arasında fərq ondan ibarətdir ki, işdən çıxarma əsaslarının öz-özlüyündə mövcudluğu əmək hüquq münasibətinin qüvvəsinə xitam vermir, lakin müvafiq şəxsə və yaxud orqana onu xitam edən hüquqi aktı qəbul etmək imkanı verir.

Əmək hüquq münasibətinə xitam verilməsi zamanı hüquqi fakt – bu, müəyyən qaydada baş vermiş hərəkət və yaxud hadisədir. Şərtlərin pozulması zamanı faktlar hüquqi faktlar

¹ Qasımov A.M. Əmək hüququ: Dərslik. Bakı: Letterpress nəşriyyat evi, 2016, s.199

² Маврин С.П. Современные проблемы общей части российского трудового права: Монография. СПб: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 1993, с.44

olmurlar. Hüquqi nəticələrin baş verməsi ilə əlaqədar faktiki halların strukturunda iki qrup faktlar fərqləndirilir. Birinci qrupa məzmun bu və ya digər sosial şəraiti təşkil edən sosial əhəmiyyətli faktlar daxildir. İkinci qrup faktlara isə hüquqi nəticələrin baş verməsi üçün hüquqi əhəmiyyət kəsb edən hallar – hüquqi şərtlər təşkil edir.

Əmək müqaviləsinin işçi tərəfindən ləğv edilməsi qaydası AR ƏM-nin 69-cu maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Bu normanın konkret göstərişləri üzərində dayanmazdan əvvəl işçinin işdən çıxması ilə bağlı məsələ üzərində dayanmağı məqsəduyğun sayırıq. İşçinin işdən çıxması eyni vaxtda aşağıdakı halların mövcud olduğu zaman hüququyğun hesab oluna bilər:

- 1) əmək müqaviləsinə xitam verilməsi əsası qanunda göstərildikdə;
- 2) əmək müqaviləsinə bu əsasa görə xitam verilməsi qaydasına əməl edildikdə;
- 3) əmək müqaviləsinə xitam verilməsi haqqında əmr (sərəncam, qərar) verildikdə;
- 4) işçinin işdən çıxdığı zaman bütün ümumi və xüsusi təminatlarla əməl edildikdə.

L.A.Çikanovanın fikrincə, bu hallardan heç olmasa birinin olmaması əmək müqaviləsinə xitam verilməsini qanunsuz edir. Belə ki, bu, hüquqi tərkibin natamamlığını əks etdirir. Deməli, əmək müqaviləsinə xitam verilməsi yalnız o zaman hüququyğun sayıla bilər ki, zəruri olan bütün hallar məcmu halda mövcud olsunlar.¹

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2019
2. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2018
3. Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin Elmi-Praktik Kommentariyası / Prof. A.M.Qasımovun məsul redaktorluğu ilə. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2018
4. Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti / Prof. İ.Ə.Rüstəmovun məsul redaktorluğu ilə. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1997
5. Qasımov A.M. Əmək hüququ: Dərslük. Bakı: Letterpress nəşriyyat evi, 2016
6. Бондаренко Э.Н. Динамика трудового правоотношения: Монография. М.: НОРМА, 2015
7. Долова А.З. Юридические факты в трудовом праве: Монография. М.: Проспект, 2009
8. Маврин С.П. Современные проблемы общей части российского трудового права: Монография. СПб: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 1993
9. Чиканова Л.А. Применение трудового законодательства к служебным отношениям на государственной гражданской службе: Дис. ...канд.юр.наук. М., 2005

X Ü L A S Ə

Bu məqalədə Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan əmək qanunvericiliyi əsasında əmək hüquq münasibətlərini yaranan, dəyişdirən və xitam edən hüquqi faktlar tədqiq olunur. Hüquqi əhəmiyyət daşıyan müxtəlif hüquqi nəticələrlə əlaqədar olan həyati hallar – hüquqi faktlar olmadan hüquqi mexanizm vahid bütöv sistem kimi normal fəaliyyət göstərə bilməz. Əvvəllər mövcud olmamış və əmək hüquq münasibətinin mahiyyət struktur əlaqəsi olan konkret subyektiv hüquqların və hüquqi vəzifələrin yaranması onlarla əlaqələndirilir.

Hüquqi faktlar hüquqda, o cümlədən əmək hüququnda müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Onlar həm hüquqyaradıcılığında, həm də onun reallaşdırılmasında mühüm rol oynayırlar. Hüquqi faktsız hüquqi tənzimləmə mexanizmi işləyə bilməz.

¹ Чиканова Л.А. Применение трудового законодательства к служебным отношениям на государственной гражданской службе: Дис. ...канд.юр.наук. М., 2005, с.138

Эльмира ГАЗВИНОВА

преподаватель кафедры конституционного права
Бакинского государственного университета,
докторант

КОНСТИТУЦИОННЫЙ КОНТРОЛЬ КАК ФАКТОР ОБЕСПЕЧЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОЙ ПРАВОТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Açar sözlər: konstitusiya nəzarəti, hüquqi akt, Konstitusiya Məhkəməsi, qanunun qəbul edilməsi, şərh

Ключевые слова: конституционный контроль, правовой акт, Конституционный Суд, правотворчество, толкование

Keywords: constitutional review, legal act, Constitutional Court, law-making, interpretation

Специфическим институтом обеспечения и охраны действия принципа верховенства конституции является конституционный контроль. Судебный конституционный контроль означает специализированный механизм охраны конституции как нормативного правового акта высшей юридической силы. Конституционный контроль есть специфическая функция компетентных государственных органов по обеспечению верховенства конституции в системе нормативных актов, ее прямого, непосредственного действия в деятельности субъектов общественных отношений. [5, с. 24]

Понятие «конституционный контроль» в юридической литературе с точки зрения различных ученых-конституционалистов понимается по-разному.

Так, например, Д. Л. Златопольский считает, что под конституционным контролем необходимо понимать деятельность государственных органов, должностных лиц по проверке соблюдения конституции и конституционных законов, а также проверку соответствия всех иных актов высших органов государства [4, с. 77].

Н. Б. Витрук под конституционным контролем понимает «... специфические функции компетентных государственных органов по обеспечению верховенства конституции в системе в системе нормативных актов, ее прямого непосредственного действия в деятельности субъектов общественных отношений» [5, с.100].

С. Э. Несмеянова полагает, что под конституционным контролем понимается «... деятельность специально на то уполномоченных государственных органов, направленную на обеспечение верховенства Конституции, на предупреждение издания не соответствующих Конституции нормативных актов, на установление и устранение неконституционных законов, иных нормативных актов или действий и в случае необходимости применения толкования Конституции и законов» [6, с.34].

Несмотря на множественность и многогранность определений данного понятия, следует отметить, что в силу неполноты раскрытия понятий, а в частности, не раскрытия в полной мере стадий конституционного контроля, – проверки, выявления, констатации, устранения несоответствий актов конституции, с учетом вышеизложен-

ного, логично предположить, что целесообразнее под конституционным контролем в полной степени нужно понимать деятельность компетентных государственных органов по проверке, выявлению, констатации и устранению несоответствий нормативно-правовых актов конституции, законам, в ходе, которой данные органы полномочны, отменять обнаруженные несоответствия.[3]

Исходя из Конституции АР, следует отметить, что в настоящее время данный вид контроля является особым видом охраны и защиты конституции. Специфичность конституционного контроля объясняется тем, что данный контроль обеспечивается в первую очередь, беспристрастностью и объективностью, а во-вторых, отделением судебной власти от других, в особенности от судебной и законодательной видов власти [5, с.27].

Сущность конституционного контроля заключается в решении следующих задач:

1) в установлении конституционности правовых актов органов государственной власти, т. е. соответствия юридических актов и действий органов государства на предмет Конституции;

2) в признании неконституционного акта недействительным.

Рассматривая вопрос относительно того, что является объектом конституционного контроля, необходимо выделить тот факт, что научные подходы к данной проблеме основываются на установившейся в АР иерархии нормативных актов. Так, В. В. Бриков считает, что «...объектом конституционного контроля выступают правовые акты, проверка которых относится к компетенции Конституционного Суда» [2, с.14].

А. Н. Чертков, Н. Н. Харитоновна выделяют следующую классификацию объектов конституционного контроля: в частности, - это законы; акты органов исполнительной власти; акты органов местного самоуправления; пробелы в правовом регулировании; внутригосударственные договоры; международные договоры; индивидуальные правоприменительные акты; индивидуальные правоприменительные акты; наличие обстоятельств, оправдывающих введение военного и чрезвычайного положения; создание и деятельность политических партий; действия должностных лиц в порядке их конституционной ответственности; порядок проведения и подтверждения итогов выборов и референдумов; наличие обстоятельств, оправдывающих введение временного исполнения обязанностей главы государства; толкование конституции; споры между органами государственной власти; конституционные жалобы.[7, с.58]

Объектами конституционного контроля, согласно ст. 130 Конституции, являются:

1. Законы Азербайджанской Республики
  2. Указы Президента Азербайджанской Республики
  3. Постановления Кабинета Министров Азербайджанской Республики
  4. Решения Верховного Суда Азербайджанской Республики
  5. Акты муниципалитетов
  6. Не вступившие в силу межгосударственные договоры Азербайджанской Республики
  7. Межправительственные договоры Азербайджанской Республики
  8. Конституция Нахчыванской Автономной Республики
  9. Законы Нахчыванской Автономной Республики
  10. Постановления Али Меджлиса Нахчыванской Автономной Республики
  11. Постановления Кабинета Министров Нахчыванской Автономной Республики
- Конституционный Суд Азербайджанской Республики в пределах полномочий, отведенных ему Конституцией Азербайджанской Республики, является высшим орга-

ном конституционного правосудия. Конституционный Суд организационно, финансово не зависит от законодательных, исполнительных и других органов власти, органов местного самоуправления, а также юридических и физических лиц, осуществляет совместную с ними деятельность и полностью самостоятелен в рамках своих полномочий. Основная цель Конституционного Суда заключается в обеспечении верховенства Конституции Азербайджанской Республики, защите прав и свобод каждой личности.

Конституционный Суд проверяет соответствие законов, решений и прочих нормативно-правовых актов Конституции и законам Азербайджанской Республики. В Азербайджанской Республике органом, осуществляющий конституционный контроль, является Конституционный Суд Азербайджанской Республики.

Учитывая деятельность Конституционного Суда Азербайджанской Республики, можно прийти к выводу, что данный орган занимается и позитивным, и негативным правотворчеством.

Негативное правотворчество проявляется в решениях о неконституционности нормативных актов либо их отдельных положений. Признание правового предписания неконституционным влечет утрату им юридической силы (ст.66 Закона Азербайджанской Республики «О Конституционном Суде»). Отменяя норму права, Конституционный Суд осуществляет, по сути, правовое регулирование, создает новую норму. Решения Конституционного Суда, отменяющие нормативный акт в силу закона, во всех случаях имеют нормативную природу: критерий «новизны» регулирования в данном случае заключается в прекращении правового регулирования, осуществляемого оспариваемым нормативным актом. Таким образом, эти решения Конституционного Суда вполне подпадают даже под формальное определение нормативного правового акта. В основе вывода Суда о соответствии тех или иных правовых норм Конституции Азербайджанской Республики лежат правовые позиции. Отсюда следует, что нормы, зафиксированные правовыми позициями, стоят по юридической силе выше норм, содержащихся в проверяемых законах и иных актах. Вместе с тем представляется совершенно недопустимой ситуация, в которой правовая позиция не соответствовала бы Конституции.

Позитивная правотворческая функция связана с выработкой Судом правовых позиций. В решениях Конституционного Суда АР, как правило, формулируются критерии нового законодательного регулирования, по существу, конструируются «модели» новых правовых норм. Впервые разрешив дело, характеризующееся конкретными обстоятельствами, Суд рассматривает аналогичные дела с учетом первоначального решения и ссылаясь на него [1, с.87].

Одним из наиболее часто применяемых Конституционным Судом принципов, является принцип правовой определенности. Этот имплицитный принцип был выведен Конституционным Судом из принципа равенства всех перед законом и далее постоянно развивался и расширялся в его итоговых актах.[8]

Согласно правовой позиции Пленума Конституционного Суда доктрина конституционного права признает принцип правовой определенности одним из основных элементов верховенства закона, отраженных в преамбуле Конституции Азербайджанской Республики. А принцип правовой определенности, наряду с другими требованиями, предусматривает ясность и определенность относительно существующей правовой ситуации в самом общем смысле (Постановление Пленума Конституционного Суда от 27 мая 2008 года «О статье 228.5 Гражданского Кодекса» Азербайджанской Рес-

публики, Постановление Пленума Конституционного Суда от 28 января 2014 года «О толковании некоторых положений Закона Азербайджанской Республики «О государственном обязательном личном страховании военнослужащих»). С этой точки зрения, во все необходимые вопросы по делу, разрешаемому в принятых судами постановлениях, должна быть внесена ясность, а противоречивые положения должны быть устранены. В судебных актах, выносимых от имени Азербайджанской Республики, не должно быть положений, ставящих справедливое разрешение дела под сомнение, образующих противоречие и влияющих на право конституционно-судебной защиты участников по спору (Постановление Пленума Конституционного Суда от 13 июня 2008 года по жалобе Н.Абилова).

В постановлении от 6 июня 2014 года Суд указал на другой аспект принципа правовой определенности: «существование возможности обжалования вступивших в законную силу решений судов в течении неопределенного времени противоречит принципу “resjudicata”, являющемуся составной частью принципа правовой определенности, препятствует отправлению правосудия в разумные сроки, а так же нарушает стабильность и последовательность вступивших в силу итоговых актов судов, что подрывает доверие общества к системе правосудия».

Посредством обеспечения принципа правовой определенности в нормотворчестве создаются условия для единообразия и предсказуемости правоприменительной практики, обеспечения прав и свобод человека. Причем требование определенности распространяется не только на законодательные акты, но и на итоговые решения судов.

В целом конституционный контроль во всех странах рассматривается как важный атрибут демократического государства, являющийся средством обеспечения верховенства конституционных положений. В широком смысле основной целью конституционного контроля является устранение правовых актов государственных органов, противоречащих требованиям Конституции или их четкому конституционно-правовому содержанию.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Бернацкий Г. Г. Законность и целесообразность в конституционной юстиции РФ. // Г. Г. Бернацкий // Конституционное и муниципальное право.- 2005.- № 8.- С. 26–33.
2. Бриксов В. В. Объекты федерального судебного конституционного контроля: проблемы теории и практик. Автореферат на соискание ученой степени кандидата юридических наук / В. В. Бриксов.- Москва, 2002.- 28 с.
3. Зимин А.В. Конституционный контроль в системе разделения властей: теоретико-правовые аспекты Дисс. канд. юрид. наук. – М., 2002, 211 с.
4. Златопольский, Д. Л. Контроль за соблюдением конституции и конституционный суд в государствах Восточной Европы М.: Юрист, 2006.- 102 с.
5. «Конституционное правосудие. Судебно-конституционное право и процесс. Учебное пособие» Н. В. Витрук, «НормаИнфра-М», 2012 г.
6. Несмеянова С. Э. К вопросу о конституционной ответственности /С. Э. Несмеянова // Конституционное и муниципальное право.- 2012.- № 4.- С.34–37.
7. Харитоновна, Наталья Николаевна Правовое регулирование осуществления конституционного контроля в Российской Федерации: системно-функциональные и федеративные аспекты Дисс. канд. юрид. наук. Москва, 2006 г.
8. https://constcourt.ge/congress2015-2017/downloads/landesberichte/azerbaijan_RU.pdf

Qəzvinova Elmira
Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin
Konstitusiyə hüquq kafedrasının müəllimi,
doktorantı

EFFEKTİV HÜQUQYARADICI FƏALİYYƏTİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNİN
AMİLİ OLARAQ KONSTITUSİYA NƏZARƏTİ

X Ü L A S Ə

Qanunvericilik sisteminin formalaşdırılması, qanunvericilik aktlarının şəxsiyyətin konstitusiyə hüquq və azadlıqlarına uyğunluğunun təmin olunmasında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyə Məhkəməsinin böyük rolu vardır. Bəzi hallarda hüquqyaradıcılığın demokratikliyin və qanunun aliliyinin şübhə yaranır. Belə hallarda Konstitusiyə Məhkəməsi qanunun aliliyinə nəzarət etmək üçün təsirli mexanizmdir.

Qazvinova Elmira
Teacher of the Department of Constitutional Law
of the Faculty of Law of BSU,
doctoral student

CONSTITUTIONAL CONTROL AS A FACTOR OF ENSURING
EFFECTIVE LAW-MAKING ACTIVITIES

S U M M A R Y

In the formation of the legislative system, ensuring the compliance of legislative acts with the constitutional rights and freedoms of a person and citizen, a large role belongs to the Constitutional Court of the Azerbaijan Republic. Sometimes doubts arise about the democratic nature and legality of lawmaking. In such cases, the Constitutional Court is an effective mechanism for the rule of law to exercise control.

AZƏRBAYCANDA SOSIAL XİDMƏT SAHƏSİNİN NORMATİV-HÜQUQİ ƏSASLARI

Açar sözləri: hüquq, sosial xidmət, sosial iş, çətin həyat şəraiti, əlillər, reabilitasiya, qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi

Ключевые слова: право, обслуживания, социальная служба, социальная работа, трудная жизненная ситуация, инвалиды, реабилитация, усовершенствование законодательства

Keywords: law, service, social services, social work, a difficult life situation, people with disabilities, rehabilitation, improvement of legislation

Müasir sosial xidmət sistemində təşkilati və hüquqi islahatlar dövlətin siyasi iradəsi əsasında son 5 ildə özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Sosial xidmət sektorunda ilkin olaraq islahat “Sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 2011-ci il tarixli Qanunun qəbul edilməsi və qüvvəyə minməsi ilə başlanmışdır. Bundan sonra həmin qanunun icrası məqsədi ilə tez bir zaman kəsiyində Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən çoxsaylı normativ hüquqi aktlar qəbul edilmişdir. Həmin aktlar işərsində kimi aktlar öz əhəmiyyətə görə sosial təminat sisteminin inkişafına daha da təkan vermiş oldular.

Sosial xidmət cəmiyyət tərəfindən ehtiyacı olan şəxslərə pulsuz, yaxud haqqı qismən ödənilməklə təqdim olunur. Xidmətlərin pulsuz, yaxud onların tam bazar dəyəri ödənilmədən göstərilməsi sosial təminat hüququnun predmetinin bir hissəsini təşkil edir. Bu baxımdan hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, fərdi istehlakçılar üçün təsdiq edilmiş dövlət proqramları, yaxud siyahılar çərçivəsində sosial təminat sahəsində xidmətlərin pulsuz olması və ya əvəzli-ekvivalentsiz əsasda haqq müqabilində göstərilməsi sosial xidmətin fərqləndirici əlamətlərindən birini təşkil edir [5, sş 164].

Prof. M.N.Əliyev sosial xidmətə özlərindən asılı olmadan hallarla əlaqədar onların həyat fəaliyyətini pozan və müstəqil surətdə (yaxud qanunla onlara baxmağa borclu olan şəxslərin köməyi ilə) aradan qaldıra bilmədikləri vəziyyətə düşmüş şəxslərə sosial adaptasiya və reabilitasiya üzrə müəyyən olunmuş dövlət standartlarına müvafiq surətdə tibbi, sosial, psixoloji, hüquqi və digər yardımların pulsuz, yaxud əvəzsiz göstərilməsi üzrə xüsusi təşkilatların qanunla müəyyən olunmuş fəaliyyət kimi anlayış vermişdir [1, s. 8].

«Sosial xidmət haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 1-ci maddəsində isə sosial xidmətə çətin həyat şəraitində yaşayan şəxsin (ailənin) sosial problemlərinin aradan qaldırılması və ictimai həyatda digər insanlarla bərabər iştirak imkanlarının yaradılması istiqamətində həyata keçirilən kompleks tədbirlər kimi leqal anlayış verilmişdir [3].

Bütövlükdə hüquqi kateqoriya kimi sosial xidmət aşağıdakıları müəyyən etməsi ilə xarakterizə olunur:

- dövlətin milli gəlirlərinin yenidən bölüşdürülməsi siyasətini;
- hüquqi mexanizmlər vasitəsilə və normativ qaydada sosial xidmətin həyata keçirilməsinin təşkilati-hüquqi formalarını;
- sosial xidmət hüququnun əldə edilməsi və bu sahədə pozulmuş hüquqların bərpa edilməsinə yönəlmiş qanunla, qanunvericiliklə təsbit edilmiş təminatların şərtlərini;
- müvafiq maliyyə sistemlərinin təşkili qaydasını və onların hüquqi statusunu;
- sosial xidmətin idarəetmə sistemlərini;
- sosial xidmət təqdim edilən şəxslərin dairəsini;
- sosial xidmətin növlərini və onların verilmə şərtlərini;
- pozulmuş hüquqların müdafiəsi mexanizmini, dövlət orqanlarının qanunla müəyyən edilmiş sosial xidmət hüquqlarının təmin edilməsi və mühafizəsi üzrə fəaliyyətini və s.

Sosial xidmətə dair qanunvericilikdə sosial xidmətin dövlət standartları müəyyən olunmalı, həmin standartlara müvafiq surətdə dövlət tərəfindən hər bir xidmət növü üzrə müəyyən həcmdə sosial xidmətin göstərilməsinə təminat verilməlidir. Qanunvericilikdə sosial xidmətə həm pulsuz, həm də haqqı ödənilməklə həyata keçirilməsi təsbit edilsə də respublikamızda bu xidmət yalnız pulsuz olaraq həyata keçirilir. Lakin xarici ölkələrin təcrübəsi əsasında göstərmək olar ki, sosial xidmət xüsusi mülkiyyət formasına malik müəssisələr və hüquqi şəxs yaratmadan əhaliyə sosial xidmət göstərilməsi üzrə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan vətəndaşlar tərəfindən göstərilir [2, s. 475].

Sosial xidmət institutunda subyektlər kimi sosial xidmətə götürülmüş şəxs (ailə), sosial xidmət müəssisəsi, ahıllar, sosial işçi və sosial xidmətçi çıxış edir. Sosial xidmətin subyektləri arasında yaşla, xəstəliklə, əlilliklə əlaqədar xidmət göstərməyə qabil hesab olunmayan və onlara yardım və qulluğu təmin edə biləcək qohumları olmayan vətəndaşlar, habelə təbii fəlakətlərdən, silahlı və millətlərarası münaqişələrdən, radiasiya qəzalarında əziyyət çəkən şəxslər xüsusi yer tuturlar.

«Sosial xidmət haqqında» 2011-ci il 30 dekabr tarixli Azərbaycan Respublikası Qanununun «Sosial xidmətin formaları» adlanan 18-ci maddəsi sosial xidmətin formalarına aşağıdakıları aid edir:

- evdə (səyyar) sosial xidmət;
- yarımstasionar (günərzi) sosial xidmət;
- stasionar sosial xidmət;
- sosial-məsləhət yardımını [3].

A.L.Blaqodir sosial xidmətin növlərini «klassik» və «qeyri-klassik» növlərə ayırır. Bu zaman «klassik» növlərə aşağıdakılar aid edilir: stasionar sosial xidmət; yarımstasionar sosial xidmət; evdə sosial xidmət; müddətli sosial xidmət və məsləhət yardımını; əlillərin peşə təlimi və iş düzəldilməsi; əlillərin nəqliyyat vasitələri ilə təminatı; protez-ortopedik yardım; uşaqların uşaq müəssisələrində saxlanması. O, öz tədqiqatında sosial xidmətin «klassik» növlərini həm də forma kimi göstərmişdir. Müəllif sosial xidmətin «qeyri-klassik» növlərinə qaçqınlara və məcburi köçkünlərə sosial xidməti, habelə tibbi yardım və müalicəni aid edir [4, s. 10].

Bəzən isə sosial xidmət sosial xidmətin növlərinə, xidmət göstərilən subyektlərə, xidmət göstərən subyektlərə, xidmət hüquqlarının əldə edilməsi mənbələrinə, sosial xidmətlərin göstərilmə şərtlərinə, sosial xidmətlərin göstərilmə formasına, göstərilən xidmətlərin həcminə görə təsnif olunur [3].

Bəzi ölkələrin sosial xidmət qanunvericiliyində maddi yardım, sığınacaq verilməsi, reabilitasiya xidmətlərinin göstərilməsi kimi sosial xidmət növləri öz təsbitini tapmışdır.

Sosial xidmət pensiya və müavinətlər növündə yaşlı və əmək qabiliyyəti olma-yan şəxslərə tətbiq olunan maddi təminat sistemi ilə sıx bağlıdır. Sosial xidmət bu ödə-nişlərə əlavə kimi nəzərdə tutulub, lakin onları əvəz edə bilməz. Bu mənada o, sosial təminat sisteminə yardımçı həlqə rolunu oynayır. Belə ki, insanın əsas həyatı tələbatlarının (yemək, geyim, yaşayış sahəsi, müxtəlif mənzil-kommunal xidmətləri və s.) təminatına xidmət edən inkişaf etmiş maddi ödənişlər sistemi olmadan sosial xidmət də özünün əsas məqsədinə - insanın cəmiyyətə adaptasiya olunması üçün layiqli həyat səviyyəsinin yaradılmasına nail ola bilməz. Sosial xidmət ahıl və əmək qabiliyyəti olmayan vətəndaşların spesifik tələbatlarını təmin edən və adi xidmətlər bazarında alınma bilməyən xidmətlərdən ibarətdir ki, bu da maddi təminatın pul formasını daha effektiv (tə-sirli) və rəşional edir.

Bütövlükdə sosial xidmət sahəsində milli qanunvericiliyin müasir inkişaf mərhələsi həm sosial xidmət hüququna malik şəxslərin dairəsini, həm də onlara göstərilən sosial yardımın forma və növlərini xeyli dərəcədə genişləndirmişdir. Əvvəllər ölkədə sosial xidmətlə yalnız bu məqsədlə xüsusi yaradılmış dövlət orqanları məşğul olurdusa, “Sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun qəbul edilməsi ilə sosial xidmət göstərən subyektlərin əhatə dairəsi də genişlənməşdir. Həmin qanunun 16-cı maddəsi Azərbaycan Respublikasında sosial xidmət sisteminə sosial xidmət sahəsində fəaliyyət göstərən dövlət, bələdiyyə və özəl sosial xidmət müəssisələri, sosial işçilər, sosial xidmətçilər, könüllülər və s. ilə yanaşı qeyri-hökumət təşkilatlarını daxil etmişdir.

Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən hazırlanmış “2020-2026-cı illərdə Azərbaycan Respublikasında sosial xidmətin inkişafına dair Milli Strategiya”nın layihəsində də sosial xidmət sahəsində problemlərin mövcudluğu müvafiq sahə üzrə vətəndaş cəmiyyətlərinin resurslarından məqsədyönlü şəkildə istifadə edilməməsi ilə əlaqələndirilmişdir. Azərbaycanda sosial xidmətlərin ehtiyacı olan vətəndaşlar üçün əlçatanlığının artırılması, beynəlxalq norma və standartlara uyğun təkmilləşdirilməsi, ünvanlılığının təmin edilməsi istiqamətində islahatların aparılması hazırkı tədqiqat mövzusunu aktuallığını daha qabarıq şəkildə göstərir.

Fikrimizcə, hüquq institutu kimi sosial xidmət üzrə münasibətlərin dairəsi dəqiq müəyyən edilməli və uşaqlar üçün xüsusi olaraq sosial xidmət sahələrinin yeni formaları yaradılmalıdır. Hesab edirik ki, sosial xidmətə dair qanunvericiliyə təcili sosial xidmət növünün də daxil edilməsi məqsədmüvafiq olardı. Belə ki, təcili sosial xidmət çətin həyatı vəziyyətdə olan şəxslərə ilkin və təxirəsalınmadan sosial xidmətin göstərilməsini özündə əks etdirir ki, bu da həmin şəxslərin sosial müdafiəsində mühüm yer tutur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əliyev M.N. Sosial xidmət və dövlətin sosial funksiyasının qarşılıqlı əlaqəsinin nəzəri və praktiki aspektləri // Bakı Universitetinin xəbərləri, Sosial-siyasi elmlər seriyası, Bakı, 2017, № 3, s.5-16

2. Əliyev M.N. Sosial təminat hüququ. Dərslik. Bakı: Adiloğlu, 2007, 464 s.

3. «Sosial xidmət haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununu/www.e-qanun.az

4. Благодир А.Л. Правовое регулирование социального обслуживания граждан: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 2002, 24 с.

5. Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения. Учебное пособие. М.: Книжный мир, 1998, 240 с.

Azərbaycanda sosial xidmət sahəsinin normativ-hüquqi əsasları

X Ü L A S Ə

Bu məqalə hüquqi kateqoriya kimi sosial xidmətin normativ-hüquqi əsasları və onun hüquqi təbiəti araşdırılır. Məqalədə sosial xidmətə qanunvericilikdə təsbit edilmiş anlayışdan fərqli tərif verilməklə qanunvericiliyə təcili sosial xidmət növünün də daxil edilməsi əsaslandırılır. Müəllif məqalədə sosial xidmət institutunu çətin həyat şəraitində olan şəxslərin spesifik tələbatını ödəyən və sosial təminatın pul formasını daha səmərəli edən təsisat kimi xarakterizə edir.

Алиева Тарана

**Правовая природа социального обслуживания
как экономическая и правовая категория**

Р Е З Ю М Е

В данной статье рассматривается правовая природа социального обслуживания как экономическая и правовая категория. В статье предлагается дать иное понятие социального обслуживания, предусмотренного в законодательстве, а также включить срочное социальное обслуживание как один из видов. Автор статьи характеризует институт социального обслуживания как институт, удовлетворяющий специфические потребности граждан, оказавшихся в трудной жизненной ситуации и денежную форму социального обеспечения более эффективной.

Aliyeva Tarana

The legal nature of a social service as an economic and legal category

S U M M A R Y

This article examines the legal nature of a social service as an economic and legal category. The article proposes to give a concept of social services provided in the legislation, as well as enable the urgent social services as one of the species. The author characterizes the Institute of Social Service as an institution that meets the specific needs of the citizens who find themselves in difficult situations and the monetary form of social security more effective.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MİLLİ MƏCLİSİNİN
FORMALAŞDIRILMASI VƏ FƏALİYYƏTİNİN
KONSTITUSİYA-HÜQUQİ ƏSASLARI**

Açar sözlər: qanunvericilik, hakimiyyət, insan hüquqları, konstitusiya, hüquq, Milli Məclis, demokratiya

Ключевые слова: законодательство, правительство, права человека, конституция, закон, Милли Меджлис, демократия

Keywords: legislation, government, human rights, constitution, law, Milli Majlis, democracy

Dünya təcrübəsi göstərir ki, hazırkı inkişaf mərhələsində inkişaf etmiş parlamentarizmi dövrü surətdə keçirilən parlament seçkiləri olmadan təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Çünki müasir demokratik hüquqi dövlətlərdə seçkilər xalq təmsilçiliyi institutunun ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Bu baxımdan xalqın maraqlarının qanunvericilik orqanında və dolayısı ilə qəbul edilmiş qanunvericilik normalarında tam dolğunluğu ilə təmsil və ifadə olunması böyük ölçüdə keçirilmiş parlament seçkilərinin keyfiyyəti, demokratikliyi ilə şərtlənir.

Xalq suverenliyi haqqında konstitusiya müddəalarının həyata keçirilməsi birbaşa və nümayəndəli demokratiya institutlarının səmərəli fəaliyyəti ilə sıx surətdə bağlıdır. Göstərilən səmərəliliyə qanunvericilikdə xalqın öz suverenliyindən istifadə etməsinin müxtəlif formalarının, onların tətbiqi üzrə formalaşmış təcrübənin mövcud olması ilə nail olunur. Doktrinal müddəalardan məlum olduğu kimi, ölkədə xalqın maraqlarını ifadə edən və bilavasitə xalq tərəfindən seçilən xüsusi səlahiyyətli nümayəndələrdən ibarət təmsilçi (nümayəndəli) hakimiyyət orqanlarının mövcud olması və fəaliyyət göstərməsi nümayəndəli demokratiyanın əsas əlamətlərindən biri kimi çıxış edir.

İstənilən təşkilat və ya qurum öz fəaliyyətində yalnız ümumdövlət əhəmiyyətli qanunverici-hüquqi sənədləri deyil, həm də təşkilatın (qurumun) özü tərəfindən hazırlanmış təşkilati-hüquqi sənədləri (nizamnamə, əsasnamə, rəqlament, vəzifə təlimatları və s.) rəhbər tutur. Qəbul edilən qanunların sayı artdıqca onların səmərəliliyi və keyfiyyəti problemi xüsusi önəm kəsb etməyə başlayır. Ahəngdar qanunvericiliyin yaradılması ciddi zərurətə çevrilir. Parlamentin fəaliyyətinin tənziimi üzrə prosessual formalar təknil olmadıqda isə bu vəzifənin uğurlu həlli xeyli dərəcədə çətin olur. Bu cür prosessual formaları müəyyən edən ən mühüm hüquqi aktlardan biri kimi rəqlament normalarını özündə əks etdirən Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Daxili Nizamnaməsi çıxış edir. Rəqlament normalarının əsas təyinatı ali nümayəndəli orqan olan parlamentin öz funksiyalarını yerinə yetirməsi zamanı yaranan fərđi-konkret işlərin həlli prosesini təsbit etməkdən ibarətdir.

Deputatların fəaliyyətinin təmin edilməsi, o cümlədən qanun layihələrinin hazırlanması ilə yardımçı orqanlar məşğul olur. Milli Məclisin yardımçı orqanlarına hakimiyyət

səlahiyyətləri həvalə olunmur. Hər bir yardımçı orqanın yerinə yetirdiyi funksiyaların dairəsi onların fəaliyyətini tənzim edən normativ hüquqi aktlar ilə müəyyən edilir. Deputatları texniki işlərdən azad etməklə yanaşı, yardımçı aparat deputatların peşəkarlığının artmasına yardım edir.

Bütün yuxarıda qeyd olunanlar qanunvericilik hakimiyyəti orqanı kimi Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin formalaşdırılması və fəaliyyətinin konstitusiyə-hüquqi əsasları, xüsusən də Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin formalaşdırılması mexanizmi kimi seçki sisteminin hüquqi tənzimi, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin nümayəndəli təbiəti, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin fəaliyyətinin normativ-hüquqi əsası kimi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Daxili Nizamnaməsinin rolu, habelə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin yardımçı orqanlarının hüquqi statusu və onların fəaliyyət istiqamətləri ilə bağlı məsələlərin kifayət qədər aktual olduğunu göstərir.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin formalaşdırılması mexanizmi kimi seçki sisteminin hüquqi tənziminin aktual məsələləri

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə seçki sisteminin inkişafı xalq hakimiyyətinin təsbiti ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Çünki seçkilərin özü mahiyyət etibarilə nümayəndəli orqanların formalaşdırılması, vəzifəli şəxslərə səlahiyyətlər verilməsi məqsədilə vətəndaşların birbaşa iradə ifadəsi formasıdır və dövlət hakimiyyəti orqanlarının formalaşdırılmasının ən geniş yayılmış mexanizmidir. Ona görə də, xalq hakimiyyətinin əsaslarının real surətdə təmin edilməsi ilə bağlı istənilən cəhdlər həmişə seçki sisteminin və seçki hüququnun fəaliyyəti məsələləri ilə bağlı olur. Əgər dövlətdə seçicilərin iradə və səsələrinin dövlət hakimiyyəti orqanlarının xarakter və strukturuna dəqiq və keyfiyyətli təsir mexanizmi yaradılmazsa, bu halda həmin dövlətin hüquqi və demokratik dövlət kimi xarakterizə olunması üçün zəruri nəzəri-metodoloji baza da mövcud olmaz [28, s. 21-28].

Seçki sisteminin keyfiyyəti və səmərəli fəaliyyət göstərməsi vətəndaşların siyasi hüquq və azadlıqlarının uğurla həyata keçirilməsinin zəruri şərtlərindən və təminatlarından biri kimi çıxış edir. Burada, ilk növbədə, demokratik idarəetmənin təşkili və belə idarəetmənin əsas prinsiplərinin həyata keçirilməsi üçün olduqca zəruri olan fundamental seçki hüququndan söhbət gedir.

Məlum olduğu kimi dövlət hakimiyyəti orqanları iki üsulla formalaşır: seçkilər yolu ilə və təyinat yolu ilə. Lakin yüksək dövlət hakimiyyəti vəzifələrinə təyinatların özü də seçkilərlə orqanlar tərəfindən həyata keçirilir. Ona görə də seçkilər istənilən halda bütün yüksək dövlət hakimiyyəti orqanlarının legitimliyini təmin edir.

Seçki hüququ və səsvermə yolu ilə nümayəndəli dövlət hakimiyyəti orqanlarına seçkilərin təşkili və keçirilməsi qaydası kimi seçki sistemi bütövlükdə dövlət hakimiyyəti orqanları sisteminin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu baxımdan seçki sistemi yalnız siyasi partiyalar kimi mühüm institutla deyil, həm də parlamentin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Belə ki, bir çox hallarda parlamentdə baş verən dəyişikliklər seçki sistemində və ya seçkilərin keçirilməsi və deputat mandatlarının bölüşdürülməsi prosesində tətbiq edilən ayrı-ayrı mexanizmlərdə baş verən dəyişikliklərlə əlaqələndirilir [20, s. 82-83].

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi seçki sistemi və seçki hüququ sahəsində beynəlxalq standartlara tam şəkildə uyğunlaşdırılmışdır. Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyətinin əsasını Azərbaycan xalqının iradəsi təşkil edir. Azərbaycan xalqının iradəsi ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında gizli və şəxsi səsvermə yolu ilə azad və mütəmadi keçirilən seçkilərdə, habelə ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında gizli və şəxsi səsvermə yolu ilə keçirilən ümumxalq səsverməsində - referendumda öz

təzahürünü tapır. Azərbaycan dövləti Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının iradəsinin azad ifadə edilməsinə seçki hüququnun prinsip və normalarının müdafiə edilməsi yolu ilə təminat verir [3, s. 167].

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə seçkilər Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və Azərbaycan Respublikası Seçki Məcəlləsi ilə tənzimlənir. Lakin Milli Məclisə seçkilərin rəhbər başlanğıcları həm konstitusiya hüququnun, həm də seçki hüququnun əsas mənbəyi olan konstitusiyada öz əksini tapır. Seçki Məcəlləsi və seçkilərin təşkili və keçirilməsi ilə bağlı ictimai münasibətləri tənzim edən digər normativ hüquqi aktlar məhz konstitusiyanın müddəalarına əsaslanır və həmin müddəaları konkretləşdirir. Konstitusiyaya görə hakimiyyətin yeganə mənbəyi xalqdır və ali suveren kimi xalqın əsas iradə ifadəsi formaları kimi referendum və seçkilər çıxış edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 55-ci maddəsinin birinci hissəsinə əsasən Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ vardır. Bu hüququ onlar bilavasitə və ya nümayəndələri vasitəsi ilə həyata keçirə bilərlər. Qeyd edilən hüquq, ilk növbədə, vətəndaşların aktiv (seçmək) və passiv (seçilmək) seçki hüququ vasitəsilə realizə olunur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 85-ci maddəsinə görə Azərbaycan Respublikasının seçkilərdə iştirak etmək hüququna malik olan hər bir vətəndaşı qanunla müəyyən edilmiş qaydada Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı seçilə bilər.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında seçkilərə həsr olunmuş ayrıca fəsil yoxdur. Lakin, bu, Əsas qanunda seçkilərə dair müddəaların təsbit edilməməsi anlamına gəlmir. Seçki hüququna dair prinsip və normalar konstitusiya quruluşunun əsaslarına, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına, dövlət hakimiyyəti orqanlarının sistemində həsr edilmiş fəsillərdə öz təsbitini tapmışdır. Həmin prinsip və normalar cari qanunvericilik tənzimi üçün ilkin başlanğıclar və rəhbər müddəalar kimi çıxış edirlər. Bu cür qanunvericilik aktları içərisində isə başlıca yeri Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi tutur. Azərbaycan Respublikası Seçki Məcəlləsinin beşinci bölməsi Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə seçkilərin hüquqi tənziminə həsr edilmişdir. Orada göstərilir ki, Milli Məclisə birmandatlı seçki dairələri üzrə 125 deputat (bir dairədən - bir deputat) seçilir [2].

Azərbaycan Respublikasında Milli Məclisin majoritar seçki sistemi əsasında formalaşdırılması Milli Məclisdə deputatların müstəqil təşəbbüsü əsasında həyata keçirilən qanunvericilik fəaliyyətinin aktivliyinə xələl gətirir. Belə ki, proporsional seçki sisteminin olmaması Milli Məclisin ərazi təmsilçiliyi əsasında qurulması, partiya-proqram birliklərinin, müstəqil fraksiyaların olmaması, qanunvericilik prosesinin siyasi mübarizə şəraitində balanslaşdırılmaması və vahid, mübahisələndirilməyən xətt üzrə inkişafı, ölkənin həyatında siyasi qüvvələrin rolunun minimuma endirilməsi və Prezidentin Milli Məclisin fəaliyyəti ilə bağlı ciddi fikir ayrılığı ilə rastlaşmamasını şərtləndirən amildir [8]. Qeyd edilən məqamlar Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin formalaşdırılması zamanı qarışıq seçki sistemindən istifadə təcrübəsinin bərpasının zərurliyini göstərir.

Bu gün bütövlükdə seçki sisteminin, o cümlədən parlament seçkilərinin aktual məsələlərindən biri kimi seçkilərdə blokçeyn texnologiyasından istifadə edilməsi məsələsi çıxış edir. Bu məsələ həm nəzəriyyəçilər, həm də praktiki mütəxəssislər tərəfindən ciddi müzakirə olunur.

Seçkilərdə blokçeyn texnologiyasından istifadə olunması üçün seçkilərin keçirilməsinə görə məsul olan instansiya qeydiyyatdan keçmiş hər bir namizəd (və ya partiya) üçün “rəqəmsal pul kisələri”, yəni səsvermə seçənəkləri yaratmalıdır. Həmçinin bu zaman hər bir seçiciyə bir elektron jeton (elektron sikkə) təqdim olunur və seçici onu seçkilərdə iştirak

edən namizədlərdən (və ya partiyalardan) birinə verə bilər. Seçicilər fərdi virtual avatarlarından istifadə edərək, öz “elektron sikkələrini” seçdikləri namizədin (və ya partiyanın) “elektron pul kisəsinə” göndərməklə anonim qaydada səs verə bilərlər (yəni bu zaman seçki hüququnun demokratik baza prinsiplərindən biri olan gizli səsvermə prinsipi pozulmur). Blokçeyn sistemi tranzaksiyanı, yəni seçicinin səsverməsini yalnız qeydə almır, həm təsdiq edir. Seçkilərdə qələbə qazanmış namizəd (və ya partiya) “elektron pul kisəsində” toplanmış “elektron sikkələrin” sayına əsasən müəyyən olunur [13; 9, s. 27-32].

Seçki kampaniyalarının təşkili və keçirilməsi sahəsində ixtisaslaşan mütəxəssislərin fikrincə, blokçeyn texnologiyası bu sahədə korrupsiya hallarını, demək olar ki, tam şəkildə istisna etməyə imkan verir. Məsələn, 2014-cü ildə İndoneziyada keçirilən prezident seçkilərində 700 hakerdən ibarət anonim qrup Kawal Pemilu (yəni “Səslərin müdafiəsi”) adlı təşkilat yaratmışdılar. Burada məqsəd seçkilərdə nəticələrin həqiqiliyi ilə bağlı şübhə yaranmaması üçün səsvermənin nəticələrini onlayn rejimdə təqdim etməkdən ibarət idi. Səsvermənin nəticələrini istənilən seçki məntəqəsi üzrə yoxlamaq mümkün idi. Zərərli kiber hücumlara qarşı kompüter müdafiəsi ilə birgə tətbiq edilən bu texnologiya şəffaf demokratik seçkilərin keçirilməsi üçün əlavə təminat yaradır [26, s. 108-116].

Təcrübə göstərir ki, blokçeyn texnologiyası seçici aktivliyini də əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Məsələn, 7 mart 1918-ci il tarixdə Syerra-Leonedə keçirilən Prezident seçkilərində seçicilərin 70%-i iştirak etmişdi. Bu, böyük ölçüdə, blokçeyn texnologiyasının tətbiqi ilə izah olunmuşdu.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin nümayəndəli təbiəti

Parlamentarizmin təməlini xalqın suveren və hakimiyyətin yeganə mənbəyi kimi tanınması təşkil edir. Parlamentarizm elə bir sosial təzahürdür ki, onun mahiyyəti xalq suverenliyinin nümayəndəlik prinsipi vasitəsilə təmin edilməsində ifadə olunur. Bu kontekstdə əsas təmsilçi orqan isə məhz parlamentdir. Onun funksiyalarına daxildir: xalqın maraqlarının təmsil edilməsi, onların qanunvericilik səviyyəsində rəsmiləşdirilməsi, qanunların icrasına nəzarət olunması, maliyyə-büdcə vəsaitlərinin qanunla bölüşdürülməsi. Bu funksiyalar parlamentin cəmiyyətdəki sosial rolunu göstərir. Sosial parlamentarizm metodu isə nümayəndəli rejimin səmərəli və uğurlu fəaliyyətini daha aydın dərk etməyə imkan verir. Siyasi azadlıqları, səsvermə hüququnu, ümumi işlərin birgə həllini qavramağa hazır olan xalq hüquq düşüncəsi parlamentarizmin formalaşmasının ilkin şərti kimi çıxış edir. Əhalinin bütün sosial qrupları parlamentə öz maraqlarının ifadə və müdafiə olunmasını etibar edir [23, s. 8].

C.S.Mill göstərir ki, əgər dövlətin ölçüsü kiçik bir şəhərin ərazisindən böyükdürsə, bu halda xalqın öz mühüm problemlərini həll etmək üçün birbaşa yığıncaq keçirməsini təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Bu zaman birbaşa idarəetmə əvəzinə həmin idarəetməni xalqın seçdiyi nümayəndələr vasitəsilə təşkil etmək lazım gəlir. Bunun da nəticəsində xalqın maraqlarını ifadə etməli olan nümayəndəli təsisatlar meydana çıxır [19, s. 68-69].

Bəzi müəlliflər nümayəndəli orqanın seçkili olmasını onun əsas əlamətləri sırasına aid etməməklə, belə orqanın başlıca əlaməti kimi xalqın maraqlarının təmsil edilməsi üzrə xüsusi funksiyalar sisteminə malik olmasını göstəriirlər. Buna əsaslanaraq belə bir müddəa irəli sürürlər ki, əslində, bütün dövlət hakimiyyəti və onu həyata keçirən bütün orqanlar nümayəndəli təbiətə malikdir [14, s. 17]. Lakin, bu yanaşma ilə razılaşmaq olmaz. Çünki xalqın bilavasitə seçmədiyi dövlət orqanının nümayəndəli təbiətindən danışmaq xalq nümayəndəliyi institutunun məzmunu və mahiyyəti ilə uyğun gəlmir.

Qanunvericilik hakimiyyəti orqanı seçkilər yolu ilə formalaşır, xalqın adından çıxış edir və onun qarşısında məsuliyyət daşıyır. Qanunvericilik hakimiyyətinin funksiyasını dövlətin ali nümayəndəli orqanı olan parlament həyata keçirir. Buna müvafiq olaraq hüquq

ədəbiyyatında parlament ölkə əhalisi tərəfindən seçki yolu ilə yaradılan, qanunvericilik hakimiyyətini təmsil edən, demokratik dövlət quruluşunun ayrılmaz institutu, dövlət hakimiyyətinin mühüm qollarından biri kimi xarakterizə edilir [4, s. 248].

V.İ.Çervonyukun fikrincə, qanunvericilik hakimiyyətinin nümayəndəli xarakteri müəyyənədicə mahiyyət komponentidir. Qanunvericilik hakimiyyəti orqanının nümayəndəli xarakterindən istənilən qanunvericilik hakimiyyətinin əsasını təşkil edən ən az iki postulat hasil etmək olar:

1) qanunvericilik fəaliyyətinin məhsulu qanunvericilik orqanının xarakterindən, təbiətindən asılıdır;

2) öz xüsusiyyətlərinə görə təmsilçi (sosial cəhətdən adekvat) qanunun qəbul edilməsi və hüquq sistemində daxil edilməsi o halda mümkündür ki, parlament öz mahiyyətinə görə həqiqi təmsilçi dövlət hakimiyyəti orqanı olsun [27, s. 136].

Beləliklə, hüquq ədəbiyyatının təhlili göstərir ki, parlament hər şeydən əvvəl nümayəndəli xarakterə malikdir. Bu parlamentin xalqın, yəni dövlətin bütün vətəndaşlarının cəminin maraq və iradəsinin ifadəçisi olmasını ehtiva edir. Buradan da onun milli və ya xalq nümayəndəliyi olması xüsusiyyəti irəli gəlir.

Konstitusiyanın “Xalqı təmsil etmək hüququ” adının 4-cü maddəsində müəyyən olunur ki, xalqın seçdiyi səlahiyyətli nümayəndələrindən başqa heç kəsin xalqı təmsil etmək, xalqın adından danışmaq və xalqın adından müraciət etmək hüququ yoxdur. Konstitusiyamızda qeyd edildiyi kimi hakimiyyət xalqa məxsusdur. Lakin, xalq bu hakimiyyəti hər bir məsələ üzrə birbaşa həyata keçirə bilmir. Belə ki, hazırda Milli Məclisin həll etdiyi hər bir məsələdən ötrü referendum təyin etmək təbii ki, qeyri-mümkün və absurddur. Məhz bunun nəticəsində də nümayəndəli hakimiyyət orqanları institutu yaranmışdır. Bu institutun mövcudluğu nəticəsində xalq konkret müəyyən olunmuş müddətə öz arasından ən layiqli namizədləri seçməklə dövlətin və cəmiyyətin idarəçiliyini ona tapşırır. Seçilən şəxslər də öz növbəsində xalqı təmsil etmək, onun adından danışmaq və xalqın adından müraciət etmək hüququ əldə edirlər [7, s. 89-91].

Parlament bilavasitə xalq tərəfindən seçilən nümayəndəli orqan kimi xalqı təmsil edir, xalqa məxsus olan dövlət hakimiyyətinin bir hissəsini – qanunvericilik hakimiyyətini həyata keçirir. Başqa sözlə, parlament xalq tərəfindən seçilməklə dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi olan xalqdan onun iradəsini təmsil və ifadə etmək və həmin iradəyə əsaslanaraq qanunlar qəbul etmək yolu ilə qanunvericilik hakimiyyətini həyata keçirməyə mandat alır. Bu mandat bütövlükdə dövlət hakimiyyətinin deyil, yalnız onun bir hissəsinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Belə ki, parlament digər hakimiyyət orqanlarının səlahiyyətlərinə aid olan məsələləri həll edə bilməz, hərəkətləri həyata keçirə bilməz [5, s. 89-90].

Azərbaycan Parlamenti dövlət orqanları sistemində nümayəndəlik funksiyalarını daşıyır. Azərbaycanda hüquqi, dünyəvi və demokratik quruculuq prosesində nümayəndəlik funksiyaları olduqca vacibdir. Parlament müxtəlif sosial qrupların, siyasi partiyaların, vətəndaş cəmiyyətinin digər subyektlərinin maraqlarını toplayır, onları ifadə edir və hakimiyyət iradəsinə çevirir. Ona görə də, demokratik yolla inkişaf edən, açıq vətəndaş cəmiyyəti formalaşan Azərbaycanda parlamentarizm ənənələrinin qorunması ümumilikdə cəmiyyətin və dövlətin marağındadır. Məsələn, Azərbaycanda mövcud bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin effektiv idarəetməsi üçün parlamentin fəallığı tələb olunur [6, s. 43].

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Daxili Nizamnaməsi Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin fəaliyyətinin normativ-hüquqi əsası kimi

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Daxili Nizamnaməsi “Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi Daxili Nizamnaməsinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 17 may 1996-cı il tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmişdir. Nizamnamə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin fəaliyyətinin ümumi qaydalarını, Milli Məclisin orqanlarını və onların statusunu, Milli Məclis deputatlarının parlamentdaxili məsuliyyətini, habelə bir sıra keçid və yekun müddəaları müəyyən edir.

Bir çox dünya ölkələrində parlamentin işinin təşkili qaydasını müəyyən edən sənəd “reqlament” adlansa da, respublikamızda bu sənəd “nizamnamə” adlanır (Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Daxili Nizamnaməsi).

Müəyyən fərqli nüansların olmasına baxmayaraq, nizamnamə və reqlament hüquqi təbiətinə, məzmununa və qəbul olunma qaydasına görə oxşar tipli hüquqi aktlardır. Hüquq ədəbiyyatında parlamentin daxili təşkili və fəaliyyət qaydalarını müəyyən edən sənədə münasibətdə əksəriyyət hallarda “reqlament” terminindən istifadə edilir. Ona görə də, hüquq doktrinasına termin dəyişikliyi etmədən müraciət edə bilmək baxımından və bu paraqrafın məqsədləri üçün “parlamentin daxili nizamnaməsi” və “parlamentin reqlamenti” anlayışları sinonim anlayışlar kimi nəzərdə tutulacaq.

Sovet dövrünün konstitusiya hüquq elmində parlament reqlamenti probleminə lazımı diqqət yetirilməmişdir. Bu sovet dövründə parlament institutunun özünə qarşı son dərəcə mənfi münasibətin formalaşması, parlamentarizm ideyasının və onun siyasi-hüquqi əhəmiyyətinin inkar olunması ilə bağlı idi [25, s. 3-5]. Sovet dövründə “parlament” müstəqil elmi termin kimi hüquq leksikasının arsenalından çıxarılmışdı. Totalitar rejim illərində qanunverici orqanın reqlamenti ilə bağlı məsələ ümumiyyətlə müzakirə olunmurdu [18, s. 6].

“Reqlament” sözü fransızca “reglement” (regle-qayda) sözündən əmələ gəlmişdir. Latin dilində də “regula” sözü qayda, norma, meyar mənalarını ifadə edir.

Konstitusiya hüquq elmində “reqlament” termini, ənənəvi olaraq, dövlət hakimiyyətinin qanunverici və nümayəndəli orqanı olan parlamentin (və ya onun palatalarının) fəaliyyət qaydasını müəyyən edən konstitusiya hüququ mənbəyini adlandırmaq üçün istifadə edilir.

Nümayəndəli qanunverici orqanın reqlamenti onun stukturunu, fəaliyyətinin təşkili və idarə olunması, bütövlükdə isə konstitusiya səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi qaydasını müəyyən edən normalar sistemidir.

Konstitusiya parlamentin təşkili və fəaliyyətini təsbit edən əsas müddəaları özündə əks etdirir. Reqlament isə bu müddəaları konstitusiya normalara uyğun olmaqla konkretləşdirir. Konstitusiya normalar parlamentin fəaliyyətinin məzmununu, parlamentin fəaliyyətində iştirak edən subyektlərin dairəsini və ümumi hüquqi statusunu, parlamentin fəaliyyəti üçün zəruri olan digər zəruri ilkin hüquqi şərtləri müəyyən edir. Parlamentin fəaliyyəti ilə bağlı konstitusiya normalar əsasən aşağıdakıları təsbit edir: a) parlamentin çağırılması və buraxılması qaydası; b) yeni parlament seçkilərin təyin edilməsi qaydası; c) mürəkkəb struktura malik olan parlamentdə onun səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi sahəsində palataların birgə fəaliyyət prosedurları; ç) parlamentin səlahiyyətli hesab edilməsi üçün lazım olunan kvorum; d) parlamentin qərarlarının qəbul edilməsi üçün tələb olunan səs çoxluğu və s. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının “Qanunvericilik hakimiyyəti” adlanan V fəslində Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin say tərkibini (82-ci maddə), onun formalaşdırılması qaydasını, səlahiyyət müddətini (83-84-cü maddələr), Milli Məclisə seçkilərin nəticələrinin düzgünlüyünün yoxlanılması və təsdiq edilməsi qaydasını (86-cı

maddə), Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin səlahiyyətlərinin bitməsi, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi deputatlığından çıxanların yerinə seçkilər keçirilməsi, habelə Milli Məclisini səlahiyyətli hesab edilməsi qaydasını (87-ci maddə), Milli Məclisin sessiyalarının sayı, ilk iclasın keçirilməsi vaxtı, növbədənəknar və qapalı iclasların keçirilməsi qaydası və şərtlərini (88-ci maddə), Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi deputatlığından məhrumətmə və Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatlarının səlahiyyətlərinin itirilməsi qaydasını (89-cu maddə), deputatların toxunulmazlığı prinsipini və onların məsuliyyətə cəlb olunmasına qoyulan qadağaları (90-91-ci maddələr), Milli Məclisin işinin təşkili qaydasını (92-ci maddə), Milli Məclisin səlahiyyətlərini (94-95-ci maddələr), qanunvericilik təşəbbüsü hüququnun subyektlərinin dairəsini, bu hüquqdan istifadə edilməklə qanunların təqdim edilməsi və baxılması qaydasını, qanunların imzalanmaq üçün təqdim edilməsi müddətini, qüvvəyə minməsi qaydasını (96-98-ci maddələr), habelə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin buraxılması qaydasını (981-ci maddə) əks etdirən müddəalar təsbit olunmuşdur.

Dünyanın bütün konstitusiyalarında parlamentin statusunun təsbitinə əhəmiyyətli yer verilir. Konstitusion tənzimətmə daha çox parlamentin fəaliyyətinin ümumi məsələlərinə toxunur. Parlament fəaliyyətinin sonrakı və daha detallı tənzimlənməsi isə xüsusi, yəni statut xarakterli (parlament seçkiləri haqqında, parlamentin statusu haqqında, parlament üzvünün statusu haqqında, reqlament və ya daxili prosedurlar haqqında) qanunlar vasitəsi ilə həyata keçirilir [15, s. 4].

Konstitusion normalar öz təbiətinə görə birbaşa hüquqi qüvvəyə malik olsalar da, daha mühüm hüquq münasibətlərini tənzim etmək təyinatı daşıyırlar. Buna görə də, onlar parlamentin fəaliyyəti ilə bağlı bütün hüquq münasibətləri sistemini tənzim edə bilməzlər. Parlamentin əlavə səlahiyyətlərinin dairəsini, qanunvericilik və digər parlament fəaliyyətlərinin xarici iştirakçıları arasında qarşılıqlı əlaqələrin formalarını və xarakterini müəyyən edən qanunlara, habelə parlamentin fəaliyyətinin təşkili qaydasını tənzimləyən normativ akt kimi reqlamentin mövcudluğuna tələbat buradan irəli gəlir [11, s. 39].

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin yardımçı orqanlarının hüquqi statusu və onların fəaliyyət istiqamətləri

Hüquq ədəbiyyatında [22, s. 12] yardımçı hakimiyyət orqanlarına ali dövlət hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün dövlət tərəfindən müəyyən olunmuş koordinasiya, konsultasiya, ekspert və digər funksiyaları peşəkar surətdə yerinə yetirən dövlət qulluqçularının təşkilatı kimi tərif verilir.

Parlament aparatının əməkdaşları tərəfindən texniki funksiyaların yerinə yetirilməsi deputatları rutin işlərdən azad edir və onların məhz siyasi və nümayəndəlik xarakterli funksiyaları həyata keçirmələri üçün şərait yaradır. Məlumdur ki, insan həyat fəaliyyətinin bütün sahələrində eyni cür hazırlıqlı ola bilməz, qanunlar isə ictimai münasibətlərin, demək olar ki, bütün sahələrini tənzim edir. Bu baxımdan, təbii olaraq, deputat korpusu nəyisə diqqətdən qaçıra və qüsurlara yol verə bilər. Bu boşluğu aradan qaldırmaq üçün qanunvericilərə yardımçılar, ekspertlər, məsləhətçilər, yəni ictimai münasibətlərin konkret sahəsi üzrə ixtisaslaşmış mütəxəssislər lazımdır. Məhz onlar, hər biri öz sahəsində yüksək dərəcəli mütəxəssislər kimi, məcmu halında “deputatları universal peşəkarlara çevrirlər” [21, s. 68].

Milli Məclisin başlıca orqanı onun Aparatıdır.

Aparatın fəaliyyəti “Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Aparatı və İşlər İdarəsi haqqında” Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 14 iyul 2020-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Əsasnamə ilə tənzimlənilir [1].

Aparatın fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

– Milli Məclisin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasından və qanunlarından irəli gələn səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsini təmin etmək;

– Milli Məclisin fəaliyyətinin təşkilati, hüquqi və analitik-informasiya təminatını həyata keçirmək.

Milli Məclisin Daxili Nizamnaməsinin ikinci fəslə Milli Məclisin orqanlarının status və fəaliyyətinin tənzimlənməsinə həsr olunmuşdur. Orada Milli Məclisin aşağıdakı orqanları göstərilir: a) Milli Məclisin Sədri; b) Milli Məclisin komitələri; c) Milli Məclisin Hesablayıcı komissiyası; ç) İntizam komissiyası; d) Milli Məclisin müvəqqəti komissiyaları; e) Milli Məclisin deputat fraksiyaları (qrupları); ə) Milli Məclisin Hesablama Palatası.

Milli Məclisin Sədri Milli Məclisin iclaslarını aparır, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və ya Milli Məclisin 42 deputatının tələbi əsasında Milli Məclisin növbədənəkar sessiyasını çağırır, Milli Məclisin Sədrinin müavinləri arasında iş bölgüsü aparır, Milli Məclisin Sədrinin müavinləri və Milli Məclisin komitələrinin sədrləri ilə birlikdə qanun layihələrinin hazırlanmasına dair Milli Məclisin illik planını tərtib edir, qarşılıqlı razılaşdırılması üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim edir və həmin illik plan əsasında hər növbəti sessiyanın qanunvericilik işləri planını təsdiq edilməsi üçün Milli Məclisə təqdim edir və Daxili Nizamnamə ilə nəzərdə tutulmuş başqa səlahiyyətləri həyata keçirir.

Qanun layihələrinin hazırlanmasında və qüvvədə olan qanunvericiliklə parlamentin səlahiyyətlərinə aid edilmiş digər mühüm məsələlərin həllində əsas iş yükü məhz parlament komitələrinin üzərinə düşür.

Parlamentin komitələri (komissiyaları), bir qayda olaraq, deputatlardan ibarət olan və palataların səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsində onlara köməklik göstərən yardımçı orqanlar kimi xarakterizə edilir. “Komitə” və ya “komissiya” termininin istifadəsi ölkədə qəbul edilmiş terminologiyadan asılıdır. Məsələn, macar dilində vahid «bizottsag» termini tətbiq edilir və bu termin həm komissiyanı, həm də komitəni ifadə edə bilər). Parlament təsisatının bu mühüm struktur elementlərini vahid tamın mexaniki surətdə ayrılmış hissələri kimi nəzərdən keçirmək olmaz. Struktur vahidi kimi hər bir komitə və komissiya vahid sistem olan xalq nümayəndəliyi orqanı çərçivəsində digər struktur elementləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmaqla, həmin orqana onun nümayəndəli xarakterini ifadə edən keyfiyyət xüsusiyyəti verir [24, s. 13-17; 16, s. 454-455].

Parlament funksiyalarının həyata keçirilməsində parlament komitələrinin və komissiyalarının rolu son dərəcə böyükdür. Məsələn, 1913-1921-ci illərdə ABŞ prezidenti olmuş Vudro Vilson yazırdı: “Öz iclaslarını keçirən Konqres ictimaiyyətin gördüyü Konqres, iclaslarını öz komitələrinin otaqlarında keçirən Konqres isə işləyən Konqresdir desəm, həqiqəti təhrif etmərəm” [10, s. 159; 12, s. 26-36; 17, s. 243].

Hüquq ədəbiyyatında göstərilir ki, bir sıra ölkələrin təcrübəsində bu təşkilatdaxili orqanlar (komitələr) yalnız qanunverici orqanın deyil, həm də bütövlükdə siyasi sistemin fəaliyyətində əhəmiyyətli rola yiyələnə biliblər. Məsələn İspaniya və İtaliyada komitələr qanun layihələrini təsdiq etmək hüququna malikdir, bu isə, mahiyyət etibarilə onları parlamentlə eyniləşdirir.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi aşağıdakı komitələri yaradır: Hüquq siyasəti və dövlət quruculuğu komitəsi; Müdafiə, təhlükəsizlik və korrupsiya ilə mübarizə komitəsi; İnsan hüquqları komitəsi; Təbii ehtiyatlar, energetika və ekologiya komitəsi; İqtisadi siyasət, sənaye və sahibkarlıq komitəsi; Aqrar siyasət komitəsi; Əmək və sosial siyasət komitəsi; Səhiyyə komitəsi; Ailə, qadın və uşaq məsələləri komitəsi; Gənclər və idman komitəsi; İç-

ictimai birliklər və dini qurumlar komitəsi; Regional məsələlər komitəsi; Elm və təhsil komitəsi; Mədəniyyət komitəsi; Beynəlxalq münasibətlər və parlamentlərarası əlaqələr komitəsi.

Komitələrin hüquqi, təşkilati, analitik, informasiya, kargüzarlıq, maddi-texniki təminatını Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Aparatı həyata keçirir.

Komitənin qanun və qərar layihələrinin hazırlanması üçün zəruri olan sənədləri və materialları mərkəzi və yerli icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarından, yerli özünüidarə orqanlarından, dövlət və qeyri-dövlət müəssisələri, idarələri və təşkilatlarından tələb etmək, onların nümayəndələrini (ekspertlərini) komitənin iclaslarına dəvət etmək hüququ vardır.

Komitənin qanun və qərar layihələrinin hazırlanması üçün tələb etdiyi sənədləri və materialları mərkəzi və yerli icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanları, yerli özünüidarə orqanları, dövlət və qeyri-dövlət müəssisələri, idarələri və təşkilatları 10 gün müddətində komitəyə göndərməlidirlər.

Növbəti çağırış Milli Məclisin birinci iclasında və bundan sonra hər il Milli Məclisin yaz sessiyasının birinci iclasında Hesablayıcı komissiya yaradılır. Hesablayıcı komissiya açıq və gizli səsvermələri keçirmək və onların nəticələrini müəyyən etmək məqsədi ilə yalnız Milli Məclisin iclaslarında fəaliyyət göstərir. Milli Məclisin Hesablayıcı komissiyası Milli Məclisin deputatları sırasından 1 il müddətinə 7 üzvdən ibarət tərkibdə seçilir. Seçildikdən sonra Milli Məclisin Hesablayıcı komissiyası öz üzvləri sırasından komissiyanın sədrini və katibini seçir. Hesablayıcı komissiyanın iclası onun azı 4 üzvü iştirak etdikdə səlahiyyətlidir. Hesablayıcı komissiyanın bütün qərarları onun iclaslarında iştirak edən üzvlərinin sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilir (Milli Məclisin Daxili Nizamnaməsinin 40-cı maddəsi).

Növbəti çağırış Milli Məclisin birinci iclasında və bundan sonra hər il Milli Məclisin yaz sessiyasının birinci iclasında İntizam komissiyası yaradılır. İntizam komissiyası Milli Məclisin deputatları sırasından 1 il müddətinə 11 üzvdən ibarət tərkibdə seçilir. İntizam komissiyasının iclası onun azı 6 üzvü iştirak etdikdə səlahiyyətlidir. İntizam komissiyasının bütün qərarları (rəyləri) onun iclaslarında iştirak edən üzvlərinin sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilir. İntizam komissiyasının rəy verilməsi məqsədi ilə keçirilən iclaslarında hüquqşünas ekspertlərin köməyindən istifadə edilə bilər. Ekspertlər İntizam komissiyasında əmək haqqı ödənilməklə və ya ictimai əsaslarla işləyə bilərlər. Əmək haqqı ödənilməklə işləyən ekspertlərin əmək münasibətləri Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi ilə tənzimlənir.

Milli Məclisin orqanlarından biri kimi deputat fraksiyaları (qrupları) çıxış edir. Milli Məclisin Daxili Nizamnaməsinin 43-cü maddəsinə əsasən Milli Məclisin azı 25 deputatı könüllü birləşərək deputat fraksiyaları (qrupları) yarada bilərlər. Deputat fraksiyasının (qruplarının) yaradılması barədə bəyanat Milli Məclisin iclasında oxunur və deputat fraksiyası (qrupu) Milli Məclisin Aparatında qeydiyyatdan keçirilir. Deputat fraksiyası (qrupu) Milli Məclisdə müzakirə edilmək üçün təkliflər verə bilər. Milli Məclisin müzakirəsinə çıxarılmış bütün məsələlərə dair münasibətini bildirə bilər. Deputatın fraksiyadan (qrupdan) çıxması nəticəsində deputat fraksiyasının (qrupunun) tərkibi 25 deputatdan az olarsa, deputat fraksiyası (qrupu) ləğv edilmiş sayılır və bu barədə Milli Məclisin iclasında elan edilir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 92-ci maddəsinə əsasən, Milli Məclis Hesablama Palatası yaradır. Milli Məclisin Daxili Nizamnaməsi Hesablama Palatasının hüquqi statusunu Milli Məclisə hesabat verən, daimi fəaliyyət göstərən ali audit orqanı kimi müəyyən etmişdir. Hesablama Palatası sədrdən, sədr müavinindən və 5 auditordan ibarət tərkibdə fəaliyyət göstərir.

Nəticə

Beləliklə, bu məqalədə qeyd edilən bütün fikirlərin ümumiləşdirilməsi aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir.

1. Hər zaman olduğu kimi, parlamentarizmin inkişafının müasir mərhələsində də xalqın maraqlarının legitim qanunvericilik orqanında və dolayısı ilə qəbul edilmiş qanunvericilik normalarında tam dolğunluğu ilə ifadə olunması üçün şəffaf, demokratik və ədalətli parlament seçkilərinin rolu müstəsna və əvəzsizdir.

2. Hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin formalaşdırılması zamanı qarışıq seçki sistemindən istifadə təcrübəsinin bərpası məqsədmüvafiq olardı. Çünki bu sistem:

- majoritar və proporsional seçki sistemlərinin çatışmazlıqlarını neytrallaşdırır;
- siyasi partiyaların inkişafı və ölkədə müasir partiya sistemlərinin formalaşması üçün əlavə stimül kimi çıxış edir;
- kiçik partiyaların Milli Məclisdə təmsil olunmaq imkanını artırır;
- cəmiyyətdəki siyasi qüvvələrin parlamentdə daha adekvat təmsil olunmasına şərait yaradır;
- nümayəndəli orqanın tərkibinin fərqli seçici qruplarının siyasi prioritetlərinə uyğunluğunu daha dolğun şəkildə təmin edir;
- seçici səsələrinin itirilməsi riskini əhəmiyyətli dərəcədə azaltdığı üçün daha demokratik xarakter daşıyır;
- deputat mandatlarının ifrat dərəcədə regionaallaşmasının qarşısını alır (proporsional seçki sistemi əsasında seçilmiş parlamenti konkret bir ərazinin, regionun deyil bütün ölkə vətəndaşlarının təmsilçisinə çevrilir).

3. Deputatlığa namizədliyin qeydə alınması üçün tələb olunan seçici imzalarının say həddinin əvvəlki qanunvericiliklə (2000 seçici imzası) müqayisədə təxminən dörd dəfə az (450 seçici imzası) müəyyən olunması deputat mandatı uğrunda mübarizə aparən namizədlərin sayının çox olmasına, dairə üzrə elektoraatın səsələrinin daha çox bölünməsinə və nəticədə əksəriyyətin dəstəkləmədiyi namizədin seçilmək imkanının əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olduğu üçün məqbul hesab edilə bilməz və bu, Azərbaycan Respublikası Seçki Məcəlləsinin 147-ci maddəsində nəzərdə tutulan müvafiq tələbin bir qədər sərtləşdirilməsini labüd edir.

4. Səsvermə mərhələsində yeni onlayn texnologiyaların və rəqəmsal həllərin aktiv surətdə tətbiqinin xüsusi aktualıq kəsb etdiyi müasir inkişaf mərhələsində milli seçki sisteminin, o cümlədən parlament seçkilərinin (xüsusən də səsvermə prosesinin təşkili və həyata keçirilməsi mərhələsinə münasibətdə) yeni mərhələyə keçməsi zərurətdir.

Bu gün bütövlükdə seçki sisteminin, o cümlədən parlament seçkilərinin aktual məsələlərdən biri kimi seçkilərdə blokçeyn texnologiyasından istifadə edilməsi məsələsi çıxış edir. Bu məsələ həm nəzəriyyəçilər, həm də praktiki mütəxəssislər tərəfindən ciddi müzakirə olunur.

Bu gün ABŞ, Avstraliya, İndoneziya və bir sıra digər ölkələrin seçki təcrübəsində blokçeyn texnologiyasından fəal surətdə istifadə edilir və seçki institutuna münasibətdə bu texnologiya özünü doğrultmaqdadır. Blokçeyn texnologiyasının seçkilərdə tətbiqinin bir sıra müsbət cəhətlərini qeyd etmək olar:

- seçilərdə maksimum şəffaflığın təmin olunması;
- gizlilik prinsipinə tam zəmanət verilməsi;
- səsvermənin nəticələrinin saxtalaşdırılması imkanının minimum olması;

– vətəndaşlarda seçkilərin nəticələrinin obyektivliyi ilə bağlı inamsızlıq hallarının istisna olunması;

– vətəndaşların hər hansı bir məsafə qət etmədən, rahat şəkildə səs verə bilmə imkanına malik olması ilə əlaqədar olaraq seçici aktivliyinin yüksəlməsi və s.

Bütün qeyd edilən müsbət cəhətləri nəzərə alaraq, hesab edirik ki, qüvvədə olan seçki qanunvericiliyinə müvafiq dəyişikliklər edilməklə blokçeyn texnologiyasının Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə keçirilən seçkilərdə də tətbiq olunması həmin seçkilərdə səmərəliliyin daha da yüksəldilməsi baxımından məqsədmüvafiq olardı.

5. Xalq nümayəndəliyi institutu xalq suverenliyinin real gerçəklikdə məntiqi ifadəsi kimi çıxış edir.

6. Xalq nümayəndəliyi institutunun səmərəliliyinin yüksəldilməsi deputatların öz seçicilərinin problemləri ilə nə dərəcədə yaxından maraqlanması və həmin problemlərin həlli ilə hansı səviyyədə, hansı diqqət və qayğı ilə məşğul olması ilə sıx surətdə bağlıdır. Bu baxımdan deputatların ildə bir dəfə öz seçiciləri ilə apardığı işləri, onların problemlərinin həlli istiqamətindəki fəaliyyətlərini, gördükləri konkret tədbirləri özündə əks etdirən açıq hesabatla çıxış etməsi məqsədmüvafiq olardı.

7. Hüquq ədəbiyyatında mövcud olan müxtəlif yanaşmaların təhlili və ümumiləşdirilməsi nəticəsində xalq nümayəndəliyi institutunu xarakterizə edən əlamətlər kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

– xalq hakimiyyəti və xalq suverenliyi ilə bağlı fundamental demokratik prinsip və ideyalara əsaslanması;

– konstitusion səviyyədə təsbit edilmə;

– seçkili xarakterə malik olma;

– kollegiallıq;

– xalqın maraqlarının və iradəsinin təmsil edilməsi;

– seçicilərlə qarşılıqlı əlaqə.

8. Qəbul edilən qanunların sayı artdıqca onların səmərəliliyi və keyfiyyəti problemi xüsusi önəm kəsb etməyə başlayır. Ahəngdar qanunvericiliyin yaradılması ciddi zərurətə çevrilir. Parlamentin fəaliyyətinin tənziyi üzrə prosessual formalar təkmil olmadıqda isə bu vəzifənin uğurlu həlli xeyli dərəcədə çətin olur. Bu cür prosessual formaları müəyyən edən ən mühüm hüquqi aktlardan biri kimi Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Daxili Nizamnaməsi çıxış edir.

9. Nümayəndəli qanunverici orqanın reqlamenti onun stukturunu, fəaliyyətinin təşkili və idarə olunması, bütövlükdə isə konstitusion səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi qaydasını müəyyən edən normalar sistemidir.

10. Konstitusiya parlamentin təşkili və fəaliyyətini təsbit edən əsas müddəaları özündə əks etdirir. Reqlament isə bu müddəaları konstitusion normalara uyğun olmaqla konkretləşdirir. Konstitusion normalar parlamentin fəaliyyətinin məzmununu, parlamentin fəaliyyətində iştirak edən subyektlərin dairəsini və ümumi hüquqi statusunu, parlamentin fəaliyyəti üçün zəruri olan digər zəruri ilkin hüquqi şərtləri müəyyən edir.

11. Konstitusiya qanunlarının və qanunların qəbul edilməsi qaydası Konstitusiya və Milli Məclisin Daxili Nizamnaməsi ilə tənzimlənir. Lakin Konstitusiyanın normaları ümumi xarakteri daşıyır və təbii ki, bir çox detalları əks etdirə bilmir. Daxili Nizamnamə də müasir inkişaf mərhələsinin tələbləri kontekstində bir qədər də artan bu boşluqları tam doldura bilmir. Nəticədə qəbul edilən qanunların real ictimai münasibətlərin ruhuna uyğunluğu ilə bağlı müəyyən ziddiyyətli məqamlar üzə çıxır, qanunlara kifayət qədər tez-tez və çoxsaylı

dəyişikliklər edilməsi qaçılmaz olur. Bu problemin həlli üçün “Qanunların qəbul edilməsi qaydası haqqında” ayrıca qanunun qəbul edilməsi məqsədmüvafiq olardı.

12. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Daxili Nizamnaməsinin 1-ci maddəsi “Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin fəaliyyətinin əsasları” adlansa da orada Milli Məclisin fəaliyyətinin hüquqi əsasları, yəni Milli Məclisin fəaliyyət qaydasını tənzim edən hüquqi aktlar ilə bağlı heç nə deyilmir. Bu baxımdan hesab edirik ki, həmin maddənin ilk cümləsi kimi aşağıdakı məzmununda hissənin əlavə olunması məqsədmüvafiq olardı: “Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin fəaliyyət qaydası Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, qanunları və bu Nizamnamə ilə müəyyən olunur”.

13. Milli Məclisin Aparatı onun fəaliyyətini təmin edən orqandır. Milli Məclisin fəaliyyətinin böyük hissəsi isə məhz onun Nizamnamədə göstərilən orqanlarının (komitələrin, komissiyaların və s.) fəaliyyəti ilə bağlıdır. Lakin, nədənsə Milli Məclisin Daxili Nizamnaməsində Milli Məclisin Aparatının statusu ilə bağlı konkret müddəalar öz əksini tapmayıb. Düzdür, Milli Məclisin Aparatının statusu və funksiyaları ayrıca Əsasnamə ilə tənzimlənir. Amma həmin Əsasnamədə də (1.3-cü maddə) Aparatın öz fəaliyyətində rəhbər tutduğu hüquqi aktlar sırasında Milli Məclisin Daxili Nizamnaməsinin adı qeyd edilmir. Belə təsəvvür yaranır ki, sanki Milli Məclisin Daxili Nizamnaməsi ilə tənzimlənən fəaliyyət qaydası ilə Milli Məclisin Aparatı haqqında Əsasnamə ilə tənzimlənən fəaliyyət qaydası xaraktercə tamamilə fərqli predmetdir. Əslində isə belə deyil. Çünki yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Milli Məclisin Aparatı onun fəaliyyətini təmin etdiyi, Milli Məclisin fəaliyyətinin böyük hissəsi isə məhz onun Nizamnamədə göstərilən orqanlarının fəaliyyəti ilə bağlı olduğu üçün qeyd edilən Nizamnamə və Əsasnamə ilə tənzimlənən məsələlər bir-biri ilə üzvi surətdə bağlıdır. Bu baxımdan hesab edirik ki, Milli Məclisin fəaliyyətinin hüquqi əsaslarının gələcəkdə təkmilləşdirilməsi zamanı bu boşluqların aradan qaldırılması əhəmiyyətli ola bilər.

14. Komitələrin fəaliyyəti Milli Məclisin səlahiyyətlərinə daxil olan məsələlərə peşəkar, dinamik və operativ surətdə baxılması üçün son dərəcə səmərəli bir mexanizmdir.

15. Milli Məclisin Daxili Nizamnaməsinin 36-cı maddəsinin son abzasının mətnində iki yerdə işlənən “komisiya” sözünün “komitə” sözü ilə əvəz edilməsi məqsədmüvafiq olardı. Belə ki, həmin maddənin məzmunundan aydın olur ki, burada milli məclisin komissiyalarından deyil, komitələrindən söhbət gedir. Çox güman ki, orada mexaniki səhv kimi “komitə” termini əvəzinə “komissiya” terminindən istifadə edilib.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. “Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Aparatı və İşlər İdarəsi haqqında” Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 14 iyul 2020-ci il tarixli Sərəncamı: [Elektron resurs] / URL: <https://meclis.gov.az/news-haqq.php?id=22&lang=az>

2. Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi: [Elektron resurs] / URL: <http://e-qanun.az/code/17>

3. Cəfərov, İ.M. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərh-i / İ.M.Cəfərov. - Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, - 2001. - 488 c.

4. Cəfərov, İ.M. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının şərh-i / İ.M.Cəfərov. - Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, - 2004. - 451 s.

5. Əlibəyli, Q.S. Parlament nəzarətinin nəzəri əsaslarına dair // Bakı Universitetinin Xəbərləri, Sosial-siyasi elmlər seriyası, - 2011. № 1, s. 88-98.

6. Mirzəyev, S.A. Azərbaycan parlamentinin inkişafı və müasir funksiyaları // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası, - 2009. № 3, s. 40-49
7. Seyidov, S. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi deputatının statusunun konstitusion əsasları // Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. - Bakı: Adiloğlu, - 2003. 5-ci buraxılış, - s. 89-91.
8. Zəhiri, V.M. Prezidentin konstitusion statusunun müqayisəli hüquqi təhlili (Azərbaycan, İran və Rusiya təcrübəsində): / hüquq üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / - Bakı, 2009. - 23 s.
9. Алексеев, Р.А. Апробация и перспективы применения технологии блокчейн на выборах за рубежом и в России // Русская политология, - 2018. № 4, - с. 27-32.
10. Булаков, О.Н. Парламентское право Российской Федерации / О.Н.Булаков. – Санкт-Петербург: Феникс, - 2004. - 736 с.
11. Гранкин, И.В. Регламентное регулирование деятельности палат Федерального Собрания Российской Федерации // Журнал российского права, - 2003. № 1, - с. 39-47.
12. Грызлов, Б.В. Специализированные органы парламента: сравнительный анализ // ПОЛИТЭКС, - 2009. № 1, - с. 26-36.
13. Как голосование на блокчейне находит свое применение в политике и бизнесе: [Электронный ресурс] / URL: <https://geektimes.com/company/wirex/blog/281122/>
14. Кириченко, П.Н. Представительный характер Совета Федерации Федерального Собрания РФ: / Дисс. ... канд. юрид. наук. / - Москва, 2005. -190 с.
15. Ковалев, О.И. Регламент Государственной думы как нормативно-правовая основа деятельности парламента: / Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. / - Москва, 2006. - 28 с.
16. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник: [в 4-х томах] / Отв. ред. Б.А.Страшун. – Москва: Издательство БЕК, - т. 1-2. – 1996. - 784 с.
17. Конституционное право зарубежных стран / Под общ. ред. М.В.Баглая, Ю.И.Лейбо, Л.М.Энтина. - Москва: Норма, - 2004. - 832 с.
18. Королева, И.Н. Парламентский регламент как правовая форма регулирования порядка деятельности представительного органа государственной власти: российская и зарубежные модели: / Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. / - Москва, 2007. - 30 с.
19. Милль, Дж.Ст. Представительное правление / Дж.Ст.Милль. - СПб.: Издание Ф. Павленкова, - 1897. - 365 с.
20. Обуховский, В.В. Избирательная система как конституционная основа // Вопросы российского и международного права, 2017. - т 7. № 9А, - с. 80-90.
21. Осавелюк, А.М. Взаимоотношения депутатов с личными помощниками и персоналом вспомогательных органов парламента // Государство и право, - 1996. № 11, - с. 67-74.
22. Осавелюк, А.М. Вспомогательный аппарат высших органов государственной власти в механизме государства: / Автореф. дисс. ... докт. юрид. наук. / - Москва, 2007. - 45 с.
23. Романов, Р.М. Российский парламентаризм. История и современность / Р.М.Романов; научн. ред. А.И.Яковлев. - Москва: РИЦ ИСПИ РАН, - 2000. - 330 с.
24. Садовникова, Г.Д. Комитеты и комиссии палат Федерального Собрания РФ - «Парламент за работой» // Представительная власть - XXI век: законодательство, комментарии, проблемы, - 2006. № 5, с. 13-17.
25. Степанов, И.М. Российское парламентское право сущности е и регулятивно-целевые ориентиры формирования // Государств о и право, - 1994. № 11, - с. 3-5.

26. Федорченко, С.Н., Федорченко, Л.В. Власть и облачные технологии в России и США // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: История и политические науки, - 2016. № 2, - с. 108–116.

27. Червонюк, В.И. Представительная природа законодательной власти: современный контекст // Вестник Московского университета МВД России, - 2017. № 2, - с. 130-137.

28. Юсов, С.В. Избирательные системы России: функциональный подход // Вестник Московского государственного областного университета. Серия: Юриспруденция, - 2017. № 1, - с. 21-28.

X Ü L A S Ə

Bu məqalədə qanunvericilik hakimiyyəti orqanı kimi Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin formalaşdırılması və fəaliyyətinin konstitusiya-hüquqi əsasları, xüsusən də Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin formalaşdırılması mexanizmi kimi seçki sisteminin hüquqi tənzimi, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin nümayəndəli təbiəti, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin fəaliyyətinin normativ-hüquqi əsası kimi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Daxili Nizamnaməsinin rolu, habelə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin yardımçı orqanlarının hüquqi statusu və onların fəaliyyət istiqamətləri ilə bağlı məsələlər təhlil edilmişdir. Müəllif apardığı araşdırmalar nəticəsində parlamentarizmin inkişafının müasir mərhələsində xalqın maraqlarının legitim qanunvericilik orqanında və dolayısı ilə qəbul edilmiş qanunvericilik normalarında tam dolğunluğu ilə ifadə olunması üçün şəffaf, demokratik və ədalətli parlament seçkilərinin rolunu qeyd edir, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin formalaşdırılması zamanı qarışıq seçki sistemindən istifadə təcrübəsinin bərpasının zəruriliyini əsaslandırır, qüvvədə olan seçki qanunvericiliyinə müvafiq dəyişikliklər edilməklə blokçeyn texnologiyasının Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə keçirilən seçkilərdə də tətbiq olunmasını məqsədmüvafiq hesab edir, habelə qanunvericilik hakimiyyəti orqanı kimi Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin formalaşdırılması və fəaliyyətinin konstitusiya-hüquqi əsaslarının təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş digər mühüm elmi müddəalar və təkliflər irəli sürür.

Hasanov Elshad
Institute of Law and Human Rights of the
Azerbaijan National Academy of Sciences
Doctoral student, Ph.D. in Law

S U M M A R Y

This article deals with the constitutional and legal basis of the formation and activity of the Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan as a legislative body, in particular, the legal regulation of the electoral system as a mechanism of formation of the Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan, the representative nature of the Milli Majlis of Azerbaijan. The role of the Constitution of the Republic of Azerbaijan and the Internal Charter of the Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan, as well as issues related to the legal status of auxiliary bodies of the Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan and their activities were analyzed. As a

result of his research, the author emphasizes the role of transparent, democratic and fair parliamentary elections in the current stage of development of parliamentarism to fully express the interests of the people in the legitimate legislature and indirect legislation, the need to restore the practice of mixed elections in the formation of the Milli Majlis. Considers it expedient to apply blockchain technology in the elections to the Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan by making relevant changes to the current election legislation, as well as puts forward other important scientific provisions and proposals aimed at forming and improving the constitutional and legal basis of the Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan

Гасанов Эльшад
диссертант Института права и прав человека НАНА, д.ф.п.п.

Р Е З Ю М Е

В данной статье рассматриваются конституционно-правовые основы формирования и деятельности Милли Меджлиса Азербайджанской Республики как законодательного органа, в частности, правовое регулирование избирательной системы как механизма формирования Милли Меджлиса Республики Азербайджана, представительный характер Милли Меджлиса Азербайджанской Республики. Роль Конституции Азербайджанской Республики и Внутреннего Устава Милли Меджлиса Азербайджанской Республики, а также правовой статус вспомогательных органов Милли Меджлиса Азербайджанской Республики. Были проанализированы Меджлисы Азербайджанской Республики и вопросы, связанные с их деятельностью. В результате своего исследования автор подчеркивает роль прозрачных, демократических и справедливых парламентских выборов на современном этапе развития парламентаризма для полного выражения интересов народа в легитимном законодательном и косвенном законодательстве, необходимость восстановления практики смешанных выборов при формировании Милли Меджлиса. Считает целесообразным применение технологии блокчейн на выборах в Милли Меджлис Азербайджанской Республики путем внесения соответствующих изменений в действующее избирательное законодательство, а также выдвигает другие важные научные положения и предложения, направленные на формирование и совершенствование конституционно-правовой базы Милли Меджлиса Азербайджанской Республики.

Bəkir QARALOV

Azərbaycan Respublikası
Konstitusiyaya Məhkəməsi
aparatının baş məsləhətçisi

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA KONSTITUSIYA NƏZARƏTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *Konstitusiyaya məhkəməsi, qanun, məhkəmə hakimiyyəti*

Ключевые слова: *Конституционный суд, закон, судебная власть*

Keywords: *Constitutional court, law, judicial branch*

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi, digər ölkələrin konstitusiyaya nəzarəti orqanları kimi, konstitusiyaya ədaləti funksiyalarını həyata keçirən və eyni zamanda qanunların, qərarların və digər normativ hüquqi aktlarının Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğunu yoxlamaq səlahiyyətinə sahib olan hakimiyyətinin ali orqanlarından biri kimi fəaliyyət göstərən xüsusi bir dövlət orqanıdır.

Konstitusiyaya Məhkəməsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının Məhkəmə Hakimiyyəti” fəslinə daxil edilir və bununla da Konstitusiyaya Məhkəməsinin müstəqil dövlət hakimiyyəti qolu olan məhkəmə sisteminə mənsubiyyəti vurğulanır. Hərçənd bu barədə mübahisə etmək və Konstitusiyaya Məhkəməsinin xüsusi bir dövlət quruluşuna malik olan nəzarət orqanlarına aid edilməsini iddia etmək olar.

Konstitusiyaya Məhkəməsi - səlahiyyətləri və fəaliyyəti birbaşa Konstitusiyada nəzərdə tutulmuş yeganə məhkəmə hakimiyyəti orqanıdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinə əsasən qanunların, qərarların və digər normativ hüquqi aktların Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğunun yoxlanılması məsələsi Konstitusiyaya Məhkəməsi tərəfindən həyata keçirilir.

Bu baxımdan bir neçə nəticə çıxarmaq olar:

1. bu norma Konstitusiyaya Məhkəməsinin qanun qəbul etmə prosesinə və ilk növbədə nəticəsinə - qəbul edilmiş normativ hüquqi aktlara aktiv təsirini nəzərdə tutur;

2. aşkar edilmiş çatışmazlıqlara, Konstitusiyaya ilə bütün digər normativ hüquqi aktlarla ziddiyyətlərə cavab yalnız Konstitusiyaya Məhkəməsinin fəaliyyət funksiyalarına uyğun formada mümkündür;

3. Konstitusiyaya Məhkəməsinin Konstitusiyanın aliliyinin təmin edilməsinə və bütün normativ hüquqi aktların Konstitusiyaya uyğunluğu əmin edən xüsusi nəzarət funksiyasını həyata keçirən dövlət orqanı olduğuna görə bu cür mübahisələrə baxılarkən Konstitusiyaya Məhkəməsinin hüquqi mövqeyi həlledicidir.

Bundan başqa, xüsusilə qeyd olunmalıdır ki, Konstitusiyaya Məhkəməsi, mübahisəli normativ aktın konstitusiyaya uyğunluğunu yoxlayarkən, qərarı ilə, yoxlanılması təklif olunan normativ aktdan daha yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan başqa birinin konstitusiyaya uyğun olmadığını göstərə bilər.

Konstitusiyaya Məhkəməsinin təcrübəsində bir normativ hüquqi aktın bəzi maddələrinin yoxlanılması təklifi verildiyi və oxşar normaların digər normativ hüquqi aktda mövcud olması dəfələrlə müşahidə olunub. Bu hallarda Konstitusiyaya Məhkəməsi, həmin normalarında Konstitusiyaya uyğunluqlarını yoxlamaq və müvafiq qərar vermək hüququna malikdir.

Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumu bir sıra qərarlarında qanunverici tərəfindən hər hansı ictimai münasibətlərin tənzimlənməsinə dair normativ hüquqi aktlar qəbul edilərkən hüquqi müəyyənlik prinsipinə riayət edilməsinin vacibliyini vurğulamışdır.

Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumu dəfələrlə xüsusən qeyd etmişdir ki, hüquqi müəyyənlik prinsipi digər tələblərlə yanaşı, ən ümumi mənasında mövcud hüquqi vəziyyətə aid aydınlığı və müəyyənliyi nəzərdə tutur.

Bundan başqa bir sıra qərarında Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumu hüquqi müəyyənlik prinsipi hüququn aliliyinin əsas aspektlərindən biri kimi çıxış etdiyini qeyd etmişdir. Hər bir qanunun və ya onun hər hansı bir müddəasının hüquqi müəyyənlik prinsipinə cavab verməsi olduqca vacibliyi, bunun təmin edilməsi üçün hüquq normaları birmənalı və aydın olması əsas şərtlərdən biri kimi müəyyən edilmişdir.

Əlbətdə bu yanaşma, öz növbəsində hər kəsə onun hüquq və azadlıqlarını müdafiə edəcəyinə, hüquq tətbiqədən hərəkətlərinin isə proqnozlaşdırılmasında bilən olacağına əminlik verməlidir.

Bunun əksi, yəni hüquq normasının məzmununun qeyri-müəyyənliyi hüquq tətbiq etmədə məhdudiyyətsiz mülahizə üçün imkan yaratmaqla, hər bir normativ-hüquqi aktın əsasında dayanmalı olan qanunun aliliyi, qanun və məhkəmə qarşısında bərabərlik və ədalət prinsiplərinin pozulmasına gətirib çıxara bilər.

Yuxarıda qeyd edilənlərə əsaslanaraq belə nəticə gəlmək olar ki, Konstitusiyaya Məhkəməsi, dövlət orqanları tərəfindən qəbul edilən normativ hüquqi aktların ümumi prinsiplərini formalaşdırır, yəni hüquq tətbiq etməyə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Üstəlik Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarları bir hüquq mənbəyidir. Konstitusiyaya Məhkəməsi, bir normativ aktın (fərdi müddəaların) konstitusiyaya zidd olduğu səbəbiylə hüquq sistemindən “çıxardığı” zaman bir “qanun tənziçisi” çıxış edir.

Konstitusiyaya Məhkəməsi özünün əsas səlahiyyətlərindən olan normativ-hüquqi aktların Konstitusiyaya uyğunluğunu yoxlamaq səlahiyyətinin realizə edilməsi ilə, ilk növbədə, Konstitusiyanın aliliyini təmin etmiş olur. Konstitusiyaya Məhkəməsi yoxlanılan norma və ya onun hər hansı bir hissəsinin Konstitusiyaya və ya özündən üstün hüquqi qüvvəyə malik akta uyğun olmadığını müəyyən etdikdə onu qüvvədən düşmüş elan edir. Bununla həmin normativ hüquqi aktın müddəası öz hüquqi qüvvəsini itirir və Azərbaycan Respublikasının ərazisində tətbiq edilə bilməz. Burada mühüm məqam ondan ibarətdir ki, Konstitusiyaya Məhkəməsi tərəfindən yoxlanılan norma məqsədamüvafiqlik baxımından deyil, Konstitusiyanın ruhu və hərfinə, fəlsəfəsi və prinsiplərinə uyğunluğu baxımından qiymətləndirilir. Beləliklə, Konstitusiyaya ilə uyğunsuzluq təşkil edən normativ-hüquqi aktın müddəası milli qanunvericilik sistemindən kənarlaşdırılır. Belə olan halda, Konstitusiyaya Məhkəməsi konstitusiyaya hüquq nəzəriyyəsində “neqativ qanunverici” adlandırılan funksiyasını həyata keçirir.

Konstitusiyaya Məhkəməsi hüququn (ələlxüsus insan hüquqlarına dair normaların) interpretasiyasının beynəlxalq təcrübəsinə böyük diqqət yetirməklə, öz qərarlarında beynəlxalq hüququn müddəalarına, xüsusilə də Avropa Məhkəməsinin presedent hüququna davamlı istinadlar edir. Belə istinadlar nəinki məhkəmənin mövqeyinin zənginləşdirilməsinə və düzgün əsaslandırılmasına xidmət etməklə daha keyfiyyətli qərarlar qəbul

edilməsinə səbəb olur, hətta bəzi hallarda həmin hüquqi mövqenin özünün formalaşdırılmasını birbaşa müəyyən edir. Ona görə də, konkret hüquq münasibətləri ilə bağlı Konstitusiya Məhkəməsinin qərarlarında istinad olunmuş Strasburq məhkəməsi qərarlarının milli hüquq tətbiqedici, habelə bütün oxucular üçün faydalı və maraqlı olacağı nəzərə alınaraq həmin qərarlar mətnlərdə saxlanılıb.

Bundan başqa qeyd edilməlidir ki, Konstitusiya Məhkəməsi hər bir işi araşdırarkən yalnız Konstitusiyanın təhlilinə deyil, həm də beynəlxalq hüquqi sənədlərə – mülki və siyasi hüquqlara, iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlara dair beynəlxalq müqavilələrə, İnsan Hüquqlarının Ümumdünya Bəyannaməsinə, İnsan Hüquqları və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi üzrə Avropa Konvensiyasına və BMT materiallarına əsaslanır.

Konstitusiya Məhkəməsinin fəaliyyəti dövründə qəbul etdiyi bütün qərarlar yalnız Konstitusiya normalarına, beynəlxalq hüquqa, məhkəmə presedentlərinə, o cümlədən Avropa Məhkəməsi tərəfindən qəbul edilən qərarlara əsaslanmışdır.

Konstitusiya Məhkəməsinin fəaliyyətinin təhlili göstərir ki, Konstitusiya Məhkəməsi digər dövlət strukturları arasında öz layiqli yerini tutaraq, fəaliyyəti ilə dövlət hüquq sistemini uğurla və dinamik şəkildə inkişaf etdirir.

Qeyd edilməlidir ki, konstitusiya nəzarəti institutu və onu həyata keçirən ixtisaslaşmış qurumun fəaliyyəti tədqiqat üçün böyük maraq doğurur. Azərbaycanda Konstitusiya Məhkəməsinin fəaliyyəti və xarici dövlətlərdə bu cür qurumların təcrübəsi göstərir ki, belə bir orqanın mövcudluğu demokratik islahatların həyata keçirilməsi və hakimiyyət bölgüsü prinsipinin həyata keçirilməsi üçün vacib bir zəmanətdir.

Yuxarıda göstərilənlərə əsasən konstitusiya nəzarətinin vəzifələri konstitusiya normalarına dəqiq və sarsılmaz riayət olunmasını təmin etmək; Konstitusiyanın özündə ziddiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi və aradan qaldırılması; normativ hüquqi aktların Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğunsuzluqların qarşısının alınması; konstitusiya məsuliyyəti tədbirlərinin tətbiqindən ibarətdir.

Bu vəzifələrin icrası Konstitusiya müddəalarına riayət olunması və həyata keçirilməsi ilə sıx bağlıdır. Bu səbəbdən də Konstitusiya Məhkəməsi fəaliyyətində Konstitusiyanın bütün hüquq sisteminin əsas elementi olması istiqamətini əsas götürür.

Beləliklə, konstitusiya nəzarəti demokratik dövlətin fəaliyyətinin zəruri elementidir olaraq qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyətləri ilə əlaqə xətlərinin müəyyənləşdirilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ulu öndərin layiqli siyasi varisi, Azərbaycan dövlətinin başçısı, Prezident İlham Əliyevin ölkədə qanunçuluğun möhkəmləndirilməsi və cəmiyyətdə ümumbəşəri dəyərlərin tanınması bazasında kompromis və konsensusun yaradılması istiqamətində geniş və ardıcıl fəaliyyəti gənc müstəqil respublikamızı nüfuzlu dövlətlər sırasında önəmli yerə çıxarmışdır. Bu baxımdan, Konstitusiyamızın hüquq müdafiə sferası – qanunçuluğun təkmilləşdirilməsi, Konstitusiyaya düzəlişlər aparılması qaydaları, nəzarət-yoxlama tədbirləri (parlament, idarəetmə orqanları, ictimaiyyət, prokuror nəzarəti), müdafiə tədbirləri, məsuliyyət tədbirləri getdikcə ictimai həyatın bütün qatlarına, cəmiyyətin bütün təbəqələrinə nüfuz edir və ictimai birgəyaşayışın və fəaliyyətin hüquqi sabitliyinin əsasına çevrilir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Konstitusiya Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 20 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfransın iştirakçılarında ünvanlanmış müraciətində qeyd etmişdir ki, “Konstitusiyanın qüvvədə olduğu 20 illik dövr ərzində onun müddəalarının həyata keçirilməsində böyük təcrübə toplanmış, bu sənəddə əks olunmuş konsepsiyalar inkişaf etdirilərək güclü sosial dövlətin,

yüksək rəqabətli iqtisadiyyatın qurulmasına, insan hüquqlarının effektiv müdafiəsi mexanizmlərinin tətbiqinə təkan verən çoxsaylı normativ hüquqi aktlar qəbul edilmişdir.

Konstitusiyaya müddələrinin aliliyinin və onların təkamülünün təmin edilməsində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsi mühüm rol oynayır. Ali konstitusiyaya ədalət mühakiməsi orqanı qismində Konstitusiyaya Məhkəməsi ölkəmizin hüquq sisteminin inkişafına öz töhfəsini verir, hüquqi tənzimləmə məsələləri üzrə müsbət təcrübə formalaşdırır, konstitusiyaya nəzarəti funksiyalarını yerinə yetirməklə Konstitusiyanın birbaşa tətbiqini həyata keçirir”.

Beləliklə, ötən illər ərzində Konstitusiyaya Məhkəməsi ölkəmizdə demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu prosesində fəal iştirak etmiş, qəbul etdiyi qərarlarla hər kəsin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, qanunlarına hörmət və ehtiram etməsinə, ədalət, azadlıq və humanizm kimi prinsiplərin möhkəmləndirilməsinə, demokratiyanın və hüquqi mədəniyyətin inkişafına, konstitusionalizm ideyalarının həyata keçirilməsinə öz dəyərli töhfəsini vermişdir. Sözsüz ki, bu fəaliyyət Azərbaycanda ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən başlanmış və onun layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə uğurla davam etdirilən quruculuq, inkişaf və demokratikləşmə prosesləri çərçivəsində həyata keçirilir. Bu gün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkəmizdə bütün sahələrdə aparılan islahatlarla yanaşı, həm də demokratik-hüquqi islahatların keyfiyyətə yeni mərhələsi yaşanır. Əldə edilmiş milli həmrəyliyin qorunması və möhkəmləndirilməsi, dövlət həyatının bütün sahələrinin inkişafının təmin edilməsi, demokratik nailiyyətlərə yönəlmiş ardıcıl addımlar ölkə rəhbərinin siyasətinin prioritetlərini təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. F.S.Abdullayev. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin Hüquqi mövqeləri Baku 2013, səh 8

2. F.S.Abdullayev. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin 15-ci il dönümü münasibəti ilə çıxışı

3. H.E.Əfəndiyeva. Konstitusiyaya “Məhkəməsi tərəfindən sorğu və müraciətlərə baxılması vasitəsilə Konstitusiyanın aliliyinin təmin edilməsi” məqaləsi <http://www.const-court.gov.az/details/1177>

4. Q.A.Vasileviç. “Конституционный контроль и практика правоприменения Журнал российского права. 2001. № 1

5. E.V. Taribo. Проблемы эволюционного развития российской модели судебного конституционного нормоконтроля Москва 2019

Бекир Гаралов

Р Е З Ю М Е

Статья всецело посвящена деятельности и полномочиям Конституционного Суда Азербайджанской республики.

В статье затронуты вопросы роли Конституционного Суда в становлении законодательства и его усовершенствовании.

Раскрыто значение деятельности Конституционного Суда в защите прав и свобод, развитии демократических ценностей.

ADAM OĞURLUĞUNA DAİR İŞLƏR ÜZRƏ İSTINTAQIN İLKİN MƏRHƏLƏSİNİN TİPİK İSTINTAQ ŞƏRAİTLƏRİ

Açar sözlər: *İstintaq prosesi, adam oğurluğu, cinayətkarın tutulması, kriminalistik metodlar, hüquq-mühafizə orqanları, istintaq proqramı:*

Ключевые слова: *Следственный процесс, похищение человека, уголовный арест, методы судебной экспертизы, правоохранительные органы, программа расследования:*

Keywords: *Investigation process, kidnapping, criminal arrest, forensic methods, law enforcement agencies, investigation program:*

Cinayətin istintaqı, ətraf mühitin müəyyən şəraitində və konkret məkan-zaman çərçivəsində baş verən mürəkkəb idrak prosesidir. Qeyd olunan hallar (vaxt, yer və xarici mühit) cinayət mühakimə icraatına cinayətin törədilməsi ilə bağlı olaraq cəlb edilmiş şəxslərin davranışına bilavasitə təsir edən və daimi dəyişən obyektiv və subyektiv amillərlə bir-biri ilə qarışıqlı surətdə bağlıdırlar. Cinayətin istintaqı prosesinin cərəyən etdiyi (getdiyi) vəziyyət (şərait) istintaq şəraiti¹¹ adını almışdır. Kriminalistik ədəbiyyatda istintaq şəraitinin anlayışı və məzmunu diskussion məsələlərdən biri kimi qeyd edilir (3;9;14;6; 8,s. 82-88; 10,s.26-44).¹Kriminalistlərdən bəziləri hesab edirlər ki, istintaq şəraiti istintaqın bu mərhələsində sübutların olması və onların yoxlanılması və sonrakı toplanması üzrə konkret vəzifələrlə müəyyən olunur. Digərlərinin fikrincə, istintaq şəraiti — istintaqın istiqamətini müəyyən edən faktiki məlumatlarla şərtlənən, yəni sübutların aşkarı, toplanması və qiymətləndirilməsinin bütün prosesini müəyyən edən istintaqın gedişində obyektiv olaraq yaranan vəziyyətdir.

İstintaq şəraitinin daha tam və dolğun, geniş anlayışı XX əsrin 70-ci illərinin ortalarında İ.F.Qerasimov tərəfindən verilmişdir. O, hesab edir ki, istintaq şəraiti - istintaqın müəyyən anında yaranmış, daxilən zəruri, dəyişməyə meylli olan, istintaqı xarakterizə edən maddi informasiya və digər amillərin və onların qiymətləndirilməsinin məcmusudur ki, onlar da istintaqın əsas istiqamətlərini, uyğun qərarların qəbulunu və hərəkət üsullarının seçimini şərtləndirir(7)

Bəzi müəlliflər istintaq şəraiti anlayışının müəyyən edilməsinə informasiya mövqeyindən yanaşırlar. Onların fikrincə, istintaq şəraiti - elementləri, cinayət işi üçün əhəmiyyət kəsb edən halların əhəmiyyətli əlamətləri və xassələri, onlar arasında həmçinin istintaq prosesinin iştirakçıları arasındakı əlaqələr və münasibətlər, tərəflərin hərəkətlərinin baş vermiş və ya ehtimal olunan nəticələri olan dinamik informasiya sistemidir (10,s.26-44).

R.S Belkinin tərəfindən istintaq şəraitinin anlayışı və məzmunu ilə bağlı kriminalistik ədəbiyyatda mövcud olan nöqtəyi-nəzərin dərin təhlili verilmişdir.İstintaq şəraitinə verilən anlayışlardakı əsas çatışmazlıqlardan biri odur ki, istintaq şəraiti bütövlükdə (və ya heç olmazsa onun elementlərinin böyük bir hissəsi) istintaq prosesinin «daxilindədir» və bu

elementlərin ancaq kiçik bir hissəsi onun xarici şəraitlərinə aiddir. R.S.Belkin hesab edir ki, istintaq prosesinə münasibətdə istintaq şəraiti əsasən xarici xarakter daşıyır və istintaqın hazırkı anında həyata keçirilən şərtlərin (vəziyyətlərin), məcmusundan ibarətdir. Yəni sübut etmə prosesinin getdiyi şəraiti xarakterizə edir. Eyni zamanda o, qeyd edir ki, məcmusu istintaq şəraitini təşkil edən şərtlər, obyektiv və subyektiv amillərin təsiri altında formalaşır (3).

İ.S.Abbasova istintaq şəraiti ilə bağlı məsələyə toxunaraq yazır. Hər bir cinayətin istintaqı öz spesifikasiyası ilə fərqlənir. Bu da həmin cinayətin edilməsi şəraiti, yeri, vaxtı, üsulu və s. daxil olmaqla yanaşı, istintaq hərəkətlərinin aparılmasının konkret şəraitindən də asılıdır.

İstintaqın aparıldığı şərait bir sıra obyektiv və subyektiv faktorlardan asılıdır. Obyektiv faktorlara istintaqın aparıldığı yer və vaxt, hadisələrin inkişaf mexanizmi, ətraf aləmdə onların əks olunması xarakteri və s. aiddir. Subyektiv faktorlara isə müstəntiqin professional hazırlığı, cinayətlə əlaqəsi hərəkətləri (şübhə edilən, təqsirləndirilən şəxslərin, şahidin, zərərçəkmiş şəxsin özlərini necə aparmaları və s.) aiddir. İstintaqın konkret şəraiti, daha doğrusu, yuxarıda qeyd edilən faktorların məcmusunun xüsusiyyətləri kriminalistikada istintaq şəraiti adlandırılır(1,s82)

11 Şərait -1 vəziyyət, müəyyən yaradan şərtlərin və halların məcmusudur(5;15)

A.M.Mahmudov və B.Ə.Əliyev, istintaq şəraitinin obyektiv kateqoriya olduğunu, predmetlərlə hadisələr arasında müvəqqəti real münasibəti əks etdirdiyini qeyd edərək, istintaq şəraitini ideal və real, tipik və spesifik, mübahisəli və mübahisəsiz, əlverişli və əlverişsiz, sadə və mürəkkəb, sabit və dəyişkən, ümumi və xüsusi, ilkin, aralıq və son kimi növlər üzrə təsnifləşdirirlər (2, s.77).

Hesab edirik ki, istintaq şəraiti — istintaqı aparılan cinayət işinə aidiyyəti olan və istintaqın hər bir konkret anında həyata keçirilən və onun gedişinə təsir göstərən şəraiti (vəziyyəti) təşkil edən halların sistemidir.

İstintaq şəraitinin məzmununu təşkil edən hallara aid edilə bilər:

- müstəntiqin sərəncamında sübutların və əməliyyat informasiyasının olması;
- səmərəli istintaqın aparılması üçün zəruri olan qüvvə və vasitələrin olması;
- istintaqın konkret mərhələsində müstəntiqin cinayət prosesinin bütün iştirakçıları ilə qarşılıqlı münasibətlərin xarakteri;
- müstəntiqlə əhali, digər hüquq mühafizə orqanları və daxili işlər orqanlarının bölmələri arasında qarşılıqlı dərəcəsi və xarakteri.

Qeyd olunan hallar cinayətin istintaqı prosesinin aparıldığı və istintaqın istiqamətini müəyyən edən müstəntiq tərəfindən cinayət işi üzrə bu və ya digər qərarların qəbulu baş verən istintaq şəraitini xarakterizə etməklə onun məzmununu təşkil edir.

Son nəticədə istintaq şəraiti bütün istintaq prosesində reallaşdırılması istintaq şəraitinin hərtərəfli, tam və obyektiv qiymətləndirilməsi olmadan praktiki olaraq mümkünsüz olan taktiki üsulların¹ və kombinasiyaların məzmununu şərtləndirir. Bununla bağlı R.S.Belkinin belə bir qeydi düzgün hesab edilməlidir: «İstintaq şəraiti kriminalistik taktika anlayışlarına aiddir və artıq bu keyfiyyətdə, digər taktiki-kriminalistik anlayışlar kimi kriminalistik metodikada reallaşdırılır» (3,s. 129-135).

İstintaq şəraitinin anlayışı və məzmununun ümumən analizi adam oğurluğunun istintaqı üçün tipik olan istintaq şəraitlərinin nəzərdən keçirilməsinə keçməyə imkan verir. İstintaqın

¹ «Taktiki üsul - ayrı-ayrı prosessual hərəkətlərin hazırlanması və keçirilməsində, ibtidai və məhkəmə istintaqının təşkili və planlaşdırılmasında daha məqsəduyğun davranış xətti və səmərəli hərəkət üsuludur»(2,s76)

ilkin mərhələsi üçün xarakterik olan istintaq şəraitlərinin təsnifatı sistemini ilkin materiallarda olan cinayət haqqında ilkin informasiyanın xarakteri nəzərə alınmaqla işləyib hazırlamaq məqsəduyğundur.

Adam oğurluğu haqqında cinayət işlərinin öyrənilməsi istintaqın ilkin mərhələsinin bir sıra tipik şəraitlərini ayırmağa imkan verir.

1. Adam oğurluğu haqqında hüquq-mühafizə orqanlarına daxil olan informasiyanın mənbəyindən asılı olaraq fərqləndirilə bilər:

-öz qüvvəsi ilə azad olmuş və ya cinayətkarlar tərəfindən irəli sürülən tələbləri yerinə yetirmək üçün azad edilmiş qurbanın cinayət haqqında informasiyanın daxil olması ilə bağlı istintaq şəraiti;

-cinayətin qurbanının qohumları, tanışları, iş yoldaşlarından adam oğurluğu haqqında informasiyanın daxil olması ilə bağlı istintaq şəraiti;

-digər şəxslərdən cinayət haqqında informasiyanın daxil olması ilə bağlı istintaq şəraiti;
-adamın onun oğurlanmasını güman etməyə əsas verən şəraitlərdə itkin düşməsi haqqında informasiyanın daxil olması ilə bağlı istintaq şəraiti;

-təhqiqat orqanı tərəfindən bilavasitə əməliyyat-axtarış tədbirlərinin keçirilməsi müstəntiq tərəfindən digər cinayətlər haqqında cinayət işlərinin istintaqı zamanı adam oğurluğu haqqında informasiyanın əldə edilməsi ilə bağlı istintaq şəraiti.

Adam oğurluğunun istintaqı üçün ən əlverişli birinci və sonuncu istintaq şəraiti hesab edilməlidir

2. Cinayətkarın tələblərinin yerinə yetirilməsi və ya yetirilməməsi, oğurlanan adamın azad edilməsi və ya edilməməsi haqqında informasiyadan asılı olaraq aşağıdakı istintaq şəraitini ayırmaq olar:

-cinayətkarların tələbləri tam həcmdə yerinə yetirilmiş və cinayətin qurbanı azad edilmişdir;

- cinayətkarların tələbləri yerinə yetirilməmiş və ya qismən yerinə yetirilmiş, qurban maddi dəyərlərin hədə qorxu ilə tələb edilməsi ilə bağlı tələblərin yerinə yetirilməsi məqsədi ilə azad edilmişdir;

-cinayətkarın tələbləri yerinə yetirilmişdir və ya qismən yerinə yetirilmişdir və ya qurbanın zorla saxlanması davam edir;

3. Adam oğurluğunu törədən cinayətkarlar haqqında məlumatların həcmindən asılı olaraq aşağıdakı istintaq şəraitini fərqləndirmək olar:

-müstəntiqin sərəncamında konkret əsas ümumi məlumatlar vardır (adı, soyadı, iş və yaşayış yeri və s.);

-müstəntiqin sərəncamında cinayətkarlar haqqında bəzi məlumatlar vardır (cinsi, yaşı, cinayətkarların sayı, adları və ya ləqəbləri, xüsusi əlamətləri və s.);

-müstəntiqin sərəncamında cinayətkarlar haqqında informasiya praktiki olaraq yox dərəcəsindədir.

Cinayətin istintaqı üçün sonuncu istintaq şəraiti xüsusilə əlverişsizdir. İstintaq iki istintaq şəraitində həyata keçirilir: nə vaxt cinayətkarların tələbləri məlumdur və cinayətkarların tələblərinin məlum olmadığı hallar.

Cinayətin istintaqı üçün sonuncu istintaq şəraiti xüsusi ilə əlverişlidir.

4. Cinayətkarın tələbləri haqqında informasiyanın olub-olmamasından asılı olaraq istintaq iki istintaq şəraitində həyata keçirilir: nə vaxt cinayətkarın tələbləri məlumdur və cinayətkarın tələblərinin məlum olmadığı hallar.

5. Tələblərin yerinə yetirilməsi zamanı adam oğurluğunu törədən cinayətkarların tutulması nəticələri haqqında informasiyadan asılı olaraq istintaq şəraitlərini aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

- adam oğurluğunu törədən bütün cinayətkarlar tutulmuşdur;
- cinayətkar dəstə üzvlərinin yalnız bir hissəsi tutulmuşdur;
- cinayətkarları tutmaq mümkün olmamışdır.

Yuxarıda verilən adam oğurluğunun istintaqının ilkin mərhələsinin istintaq şəraitlərinin təsnifatı müəyyən dərəcədə şərtidir və o digər əsaslara görə işlənib hazırlana, ona müəyyən əlavələr edilə bilər. Bununla belə, qeyd olunan bu şəraitlər ən geniş yayılmış şəraitlərdir və bununla bağlı onlar tipik adlandırılmışdır.

Sadalanan istintaq şəraitləri üçün xarakterik olan məlumatlar bir qayda olaraq aşağıdakı mənbələrdən əldə edilə bilər:

- Adam oğurluğu haqqında qurbanın, onun qohumlarının və digər şəxslərin ərizələri;
- Adam oğurluğunu və hədə-qorxu ilə tələb etməni öz gözləri ilə görənlərin, digər şahidlərin izahatları və ifadələri;
- Müxtəlif istintaq hərəkətlərinin protokolları, o cümlədən müayinə (baxış) və texniki vasitələrin köməyi ilə danışıqlara qulaq asma nəticələrinin öyrənilməsi protokolları;
- Öhdəlikləri və sövdələşmələri təsdiq edən ən müxtəlif sənədlər (arayışlar, borc iltizamları)

Adam oğurluğunun istintaqının ilkin mərhələsinin istintaq şəraitlərinin müəyyən olunması cinayət haqqında məlumat mənbəyinin xarakterindən asılı olaraq təcrübədə müəyyən hərəkətlər proqramının (alqoritminin) reallaşdırılmasını təklif etməyə imkan verir.

Cinayətin qurbanının oğurlanması haqqında ərizə ilə hüquq-mühafizə orqanına müraciət etdiyi zaman cinayət işi başlandıqdan sonra aşağıdakı hərəkətlər proqramının həyata keçirilməsi tövsiyə olunur (11; 12; 16; 134, s.80-86);

- şahid və ya zərərçəkmiş qismində qurbanın ətraflı şəkildə dindirilməsi;
- fiziki zor tətbiq etmə haqqında məlumatlar olduğu halda qurbanın müayinə edilməsi;
- hadisə yerinə o cümlədən oğurlananın ələ keçirilmə yerdəyişdirilmə və saxlanma yerlərində baxış (müayinə);
- qurban onun qohumları və cinayət prosesinin digər iştirakçıları tərəfindən təqdim edilmiş predmetlərin və sənədlərin müayinəsi;
- cinayətlərin cinayət qurbanı və ya digər şəxslərlə telefon danışıqlarına qulaq asma və yazma;
- cinayətlərin mümkün şahidlərin dindirilməsi;
- cinayətkarların tutulması üzrə taktiki əməliyyatların işlənib hazırlanması;
- cinayətkarlara verilmək üçün nəzərdə tutulmuş pul əskinaslarının, predmetlərin və sənədlərin müayinəsi, surətinin çıxarılması və nişanlanması;
- adam oğurluğunda şübhəli bilinən şəxslərin cinayət başında tutulması;
- tutulmuş şəxslərin yoxlanması və şəxsi müayinəsi;
- şübhəli şəxslərin dindirilməsi;
- şübhəli şəxslər tərəfindən istifadə edilən texniki vasitələrə baxış və müayinə;
- şübhəli şəxslərin iş və yaşayış yerləri üzrə axtarış;
- şübhəli şəxslərin tanınma üçün təqdim edilməsi;
- ifadələrində əhəmiyyətli ziddiyyətlər və uyğunsuzluqlar olan əvvəllər dindirilmiş şəxslərin üzvləşdirilməsi;
- poçt-teleqraf göndərişləri üzərinə həbs qoyma;
- müxtəlif ekspertizaların təyini və keçirilməsi;

Nəzərdən keçirilən proqramların reallaşdırılması zamanı hüquq-mühafizə orqanları müxtəlif həyat şəraitlərində ərizə ilə müraciət edənləri onların sonrakı davranış və hərəkətləri barədə təlimatlandırılmalıdırlar ki, onlar öz düşünülməmiş hərəkətləri ilə cinayətin qurbanının həyatı və sağlamlığı üçün təhlükə törətməsin, həmçinin bu cinayətin açılması və istintaqı zamanı çətinliklər yararmasın.

Cinayət-proosessual və əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin fəallaşdırılmasında təkan rolunu - cinayətkarın və ya qurbanın oğurların azad edilməsi şərtləri haqqında müəyyən şərtlərlə danışığa başlaması (girməsi) anı oynayır «Susma» dövrü bir neçə saatdan bir neçə aya qədər davam edə bilər. Onun davam etmə müddəti adam oğurluğunun məqsəd və motivlərindən, cinayətkarlar tərəfindən irəli sürülən tələblərdən, istər cinayətkarların, istərsə də qurbanın şəxsiyyətinin xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Bu dövrdən zərərçəkənin şəxsiyyətinin, onun həyat tərzinin və müxtəlif adamlarla qarşılıqlı münasibətlərinin dərin öyrənilməsi məqsədi ilə istifadə etmək zəruridir. Cinayətkarların oğurlananın azad edilməsi şərtləri barədə danışıqlara girməsi zamanı yuxarıda təklif olunan istintaq proqramına uyğun hərəkət etmək tövsiyə olunur.

Birinci təsnifat qrupuna daxil olan istintaq şəraitləri üçün işlənilmiş ilkin istintaq hərəkətlərinin keçirilməsi proqramları tam həcmdə digər təsnifat qruplarına daxil olan istintaq şəraitlərinə də aid edilə bilər (bu və ya digər istintaq hərəkətlərinin keçirilməsi ardıcılığı istisna olmaqla). Bununla belə, digər istintaq şəraitləri müəyyən spesifikasiyaya malikdir və qısa da olsa bu səciyyəvi cəhətlər üzərində dayanmaq məqsədəuyğundur. Cinayətkarların tələblərinin yerinə yetirilməsi və ya yetirilməməsi ilə bağlı şəraitlər, praktiki olaraq istənilən adam oğurluğu üçün xarakterikdir. Cinayətkarların tələblərinin tam həcmdə təmin edildiyi (ödənilməsi) və qurbanın azad edildiyi zaman oğurlanan şəxsin hüquq- mühafizə orqanlarına müraciət etməməsi halları da mövcuddur ki, bu da cinayətkar dəstənin qanunsuz fəaliyyətinin davam etməsinə şərait yaratmaqla bu növ cinayətlərin latentlik səviyəsini yüksəldir.

Qurban hüquq-mühafizə orqanlarının adam oğurluğunu bilavasitə aşkar edildiyi zaman azad edildiyi halda, bu şəxs bir sıra hallarda cinayətin istintaqına mane olur. Cinayətkarların tələblərinin yerinə yetirilmədiyi və ya qismən yerinə yetirildiyi halda qurbanın azad edildiyi zaman, oğurlanan faktiki olaraq həmişə hüquq-mühafizə orqanlarına ərizə ilə müraciət edir.

Bu halda zərərçəkənin davranışı onunla şərtlənmişdir ki, cinayətkarlar tərəfindən hədə-qorxu ilə tələb etmə davam edir və o, özünün və ona yaxın olan adamların həyatı və sağlamlığı üçün təhlükənin olduğunu bir şəraitdə onların tələblərini təmin etmək iqtidarında deyil və ya bu tələbləri yerinə yetirmək istəmir. Bir qayda olaraq belə qurbanlar cinayətlərin açılmasına fəal surətdə kömək göstərirlər: cinayətkarlarla nəzarət altında olan danışıqlar aparır, cinayətkarlara hüquq-mühafizə orqanlarının nəzarəti altında maddi dəyərlərin ötürülməsində həmçinin polis, DTX və prokurorluq işçiləri tərəfindən keçirilən digər tədbirlərdə iştirak edir.

İstintaq üçün ən mürəkkəb şərait cinayətkarın tələblərinin yerinə yetirilməsindən və ya yetirilməməsindən asılı olmayaraq qurbanın azad edilmədiyi şəraiti hesab etmək olar.

Cinayətkarlar və oğurlananın saxlandığı yer haqqında məlumatların olmadığı zaman əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsinə başlamaq zəruridir. Bu tədbirlər qurbanın saxlanıldığı yerin müəyyən olunmasına, cinayətkarların aşkarına və onların cinayətkar fəaliyyətinin sənədləşdirilməsinə istiqamətlənməlidir.

Aydın ki, bu şəraitdə oğurlananın və onun qohumlarının həyatı və sağlamlığı üçün ciddi təhlükə vardır, bununla bağlı hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları ehtiyatla və peşəkarcasına hərəkət etməlidirlər. Onların fəaliyyətinin nəticələri təkcə hüquq-mühafizə

orqanlarının əməkdaşlarının razılaşdırılmış hərəkətlərindən deyil, həm də cinayətkarların tələblərinin irəli sürüldüyü şəxslərlə əməkdaşlıqlarından asılıdır. Məhz buna görə hüquq mühafizə orqanları qeyd olunan şəxslərlə daimi və sabit əlaqəni nəzərdə tutmalı; oğurlananın azad edilməsinə qədər onların davranış xəttini işləyib hazırlamalı, cinayətkarların tələblərinin yerinə yetirilməsi şərtlərinin alternativ variantlarını formülə etməli (maddi dəyərlilərin verilməsi yeri, vaxtı, üsulu, eyni vaxtda dəyərlilərin verilməsi və oğurlananın azad edilməsi), bu şəxslərin oğurlananla nisbətən müntəzəm əlaqəsi imkanını təmin etməlidir. Sonuncu tövsiyə onunla şərtlənmişdir ki, 7% halda cinayətkarlar pul və digər əmlak tələb etdiyi halda oğurlanan şəxs artıq öldürülmüşdü. Məsələn, yeniyetmə A. oğurlanmış və Bakının yaxın rayonlarından birinə aparılmışdır. Saxlanılan yerə aparılarkən A-nın hava çatışmazlığından boğularaq ölməsinə baxmayaraq cinayətkarlar onun atasından A-nın “azad edilməsi” müqabilində 250 min ABŞ dolları miqdarında pul almışlar.

İstintaq şəraitlərinin 61.8%-də cinayət işinin materiallarında cinayətkarların şəxsiyyəti haqqında kifayət qədər konkret məlumatlar, 35.2% halda isə cinayətkarlar haqqında az informativ xarakterli ayrı-ayrı məlumatlar olmuş, digər hallarda (3%) isə bu cür informasiya ümumiyyətlə olmamışdır.

Nəzərdən keçirilən birinci şərait cinayətkarların tutulması və oğurlananın azad edilməsi üzrə taktiki əməliyyatın dərhal işlənilib hazırlanmasını tələb edir. İkinci və üçüncü şəraitlərdə isə cinayət açılması və istintaqı üzrə işi istintaq proqramlarında formülə edilən tövsiyələrə uyğun olaraq həyata keçirmək lazımdır.

Dördüncü təsnifat qrupunda daha çox elə şəraitə təsadüf edilir ki, nə zaman ərizə ilə hüquq-mühafizə orqanlarına müraciət zamanı artıq cinayətkarların tələbəri haqqında informasiya vardır(89.2%).

Bu şəraitlər üçün hədə-qorxu ilə tələb etmə predmetlərinin məlum olması xarakterikdir ki, bu da məhz qəsd predmetinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla cinayətkarların tutulması üzrə əməliyyatların işlənilib hazırlanmasını mümkün edir.

Cinayətkarların tələbləri haqqında informasiya adətən o hallarda olmur ki, nə vaxt oğurlanmanın motivləri xuliqanlıq və qəsdin tamah istiqamətliliyi ilə bağlı olmayan digər niyyətlərdir və ya oğurlanmış şəxs digər hər-hansı bir işlərin görülməsi üçün istifadə edilir.

O ki, qaldı beşinci təsnifat qrupuna daxil olan istintaq şəraitlərinə, adam oğurluğunun əsasən əvvəlcədən razılaşmış bir qrup şəxs və ya mütəşəkkil dəstə tərəfindən törədildiyini qeyd etmək zəruridir.

Belə hallarda, texniki təchiz olunma səviyyələri bir sıra hallarda hüquq-mühafizə əməkdaşlarının texniki vasitələrlə təmin olunma səviyyələrini üstələyən adam oğurluğunun bütün iştirakçılarının tutmaq kifayət qədər mürəkkəbdir. Əlavə çətinliklər dəstə üzvləri arasında rolların və funksiyaların bölgüsü, sərt intizamın mövcudluğu ilə şərtlənmişdir.

Cinayətkarların tutulması və oğurlananın azad edilməsi üzrə əməliyyatın həyata keçirilməsi üçün hüquq-mühafizə orqanları qərargah yaradır, əməliyyat işçilərini, müxtəlif təlimatı müşahidə (ələ keçirmə, texniki vasitələrin tətbiqi və s.) əməliyyat axtarış və axtarış qruplarını cəlb etməklə istintaq qrupları təşkil edirlər.

Əməliyyat başlamazdan əvvəl onda iştirak edən bütün əməkdaşların təlimatlandırılması həyata keçirilir.

Oğurlanmış şəxsin saxlandığı yer məlum olduğu hallarda, əməliyyatdan əvvəl, bu yerin xarakteristikasının, ona daxil olmanın mümkün yerlərinin, oğurlanmışla bir yerdə olan cinayətkarın sayının, qurbanı əhatə edən şəxslərdə odlu və ya digər silahın olub-olmaması müəyyən edilir. Oğurlanmış şəxsin və cinayətkarların olduqları yer məlum olduğu halda

isə sonuncuların tutulması onlar tərəfindən tələb olunan əmlakın və ya pulun alınması zamanı və ya aldıqdan dərhal sonra mümkündür.

Cinayətkarların maddi dəyərlilərin verildiyi yerdə saxlanma yeri məlum olmayan oğurlanmış şəxs olmadan gəlmələri zamanı maddi dəyərlərin ötürülməsi cinayətkarların tutulması olmadan baş verir, çünki əks təqdirdə onların tutulması qurbanın öldürülməsinə səbəb ola bilər. Lakin oğurlanmışın azad edilməsinə görə pul və ya digər maddi dəyərliləri almış şəxslərin üzərində effektiv müşahidə təmin olunmalıdır.

Cinayətkarların tutulması üzrə əməliyyatın işlənilib hazırlanması zamanı cinayətkarara ötürülən pul əskinaslarının prosessual cəhətdən təsbiti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Pul kütləsinin formalaşdırılması və onun cinayətkarlara verilməsi üçün ötürülməsi hal şahidlərinin yanında baş verməli, onlar bu əskinaslara baxmalı və onların konkret şəxsə verilməsi faktını uyğun protokolda təsdiq etməlidirlər. Pul əskinaslarını xüsusi maddə və ya vasitələrlə nişanlamaq və onların surətini çıxarmaq məqsədəuyğun hesab edilməlidir.

Cinayətkarların tutulması ya oğurlanan şəxsin azad edilməsi üzrə əməliyyatda iştirak edən əməkdaşlar təşəkkül tapmış vəziyyəti, şəraiti qiymətləndirmək və tutulmanı lazımı şəkildə həyata keçirmək üçün əməliyyatın keçiriləcəyi yerə vaxtından xeyli əvvəl gəlməlidirlər. Əməliyyat gedişində cinayətkarın kriminal fəaliyyətdə iştirakı və onların təqsirliyinin sübutu üçün baş verənlərin videoçəkilişini aparılması zəruridir.

Cinayətkarın tutulmasından sonra istintaqın ilkin mərhələsində aşağıdakı hərəkətlər proqramını yerinə yetirmək tövsiyə olunur:

- tutulanların yoxlanması və şəxsi müayinəsi;
- prosessual qanunvericiliyə uyğun olaraq cinayətkarların tutulması və şübhəli şəxs qismində dindirilməsi;
- hadisə yerinə - cinayətkarların tutulma yerinə baxış;
- tələblərinin yerinə yetirilməsi yerinə cinayətkarların gəldikləri nəqliyyat vasitələrinə baxış və axtarış;
- cinayətkarlardan götürülmüş maddi dəyərlilərin, sənədlərin, silahın və s. müayinəsi,
- oğurlanmış şəxsə fiziki zor tətbiq edildiyi, o cümlədən əl qandallarından və digər vasitələrdən istifadə edildiyi hallarda zərərçəkmiş şəxsə tibbi yardımın göstərilməsi və onun müayinəsi;
- hadisə yerinə - cinayət qurbanının saxlandığı və ya cinayətkarların olduqları yerə baxış (müayinə);
- qurbanın və ya onun ələ keçirilməsi, yerdəyişdirilməsi və ya saxlanması şahidlərinə cinayətkarların tanınma üçün təqdim edilməsi;
- zəruri olan hallarda cinayət mühakimə icraatının iştirakçıları arasında üzləşdirmənin keçirilməsi.

İstintaqın ilkin mərhələsində şübhəli şəxsə ittihamın irəli sürülməsi üçün sübutların kifayət etmədiyi hallarda səsə görə cinayətkarların tanınması və məhkəmə-fonoskopik ekspertiza da keçirilə bilər.

Yüksək dinamikliklə xarakterizə olunan istintaq şəraitlərinin nəzərdən keçirilməsi bizə adam oğurluğunun açılması və istintaqına istiqamətlənmiş işin planlaşdırılması və fərziyyələrin irəli sürülməsi proseslərinin analizinə keçməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Kriminaslistika. K.Q Saricalinskayanın redaksiyası ilə B.,1999
2. Mahmudov A.M., Əliyev B.Ə. Kriminalistika: sxemlər, şərtlər, terminlər. B., 2003
3. Белкин Р.С. Курс криминалистики. Криминалистические средства, приемы и рекомендации. В 3т. Т.3 М., 1997
4. Белкин Р.С. Курс советской криминалистики. В 3т. Т.3. М.,1979
5. Большой энциклопедический словарь под. ред. А.М Прохорова. М.,1993
6. Гавло В.К. О следственной ситуации в методике расследования хищений, совершенных с участием должностных лиц. Вопросы криминалистической методологии тактики и методики расследования М., 1973
7. Герасимов И.Ф. Некоторые проблемы раскрытия преступлений. Свердловск, 1975
8. Герасимов И.Ф. Принципы построения методики раскрытия преступления. Вопросы криминалистической методологии тактики и методики расследования. М., 1973
9. Драпкин Л.Я. Основы теории следственных ситуации. Свердловск.1987
10. Драпкин Л.Я. Понятие и классификация следственных ситуаций. Следственные ситуации и раскрытие преступлений. Ч.2. Свердлов, 1975
11. Дулов А. В Тактические операции при расследовании преступлений Минск, 1979
12. Закатов А.А. О тактических операциях в розыскной деятельности следователя. Волгоград, 1981
13. Михальчук А.Е О соотношении тактических операций и тактических комбинаций в криминалистике . Пути совершенствования деятельности следственных аппаратов органов внутренних дел. ташкент,1987
14. Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей .М, 1967
15. Современный словарь иностранных слов под. ред. С.В.Бородина и И.Д.Перлова. М., 1968
16. Шиканов В.И. Теоретические основы тактических операций и расследовании преступлений. Иркутск, 1983

Гулиев Заур
Заведующий сектором надзора за исполнением судебных решений
Аппарата Конституционного Суда Азербайджанской Республики

РЕЗЮМЕ

Анализ статистики и динамики преступлений, связанных с похищением человека указывает на интенсивное возрастание подобных опасных преступлений. Именно поэтому Правоохранительные органы придают особое значение эффективному использованию научно-технических достижений, передовой следственной методики и тактики криминалистики. Необходимо отметить, что в ходе расследования похищения человека требуется как можно более оперативно и правильно оценивать типичные следственные ситуации. Успешное завершение следствия, в первую очередь, связана с этими факторами. Поэтому в статье внимание уделяется научно-практическому анализу и исследованию типичных следственных ситуаций предварительного этапа следствия данных преступлений.

S U M M A R Y

The experience of the recent years shows that the number of kidnapping cases and their commitment with dangerous means are increasing. Timely detection of such crimes bears significant preventive importance. For this reason, prompt analyses of the received Information, correct determination of the preliminary conditions of investigation, Creative use of the scientific- technical means are the elements which are necessary for detection of the case. It should be mentioned that it is very important to have a correct interrogation of the witnesses and victims, as well as the accused persons from the tactical and methodological viewpoint for the purpose of the detection and investigation of the commented cases. The article elaborates on tactics of interrogation conducted during investigation of such cases, considers characteristic features and problems of it, proposing Solutions.

Quliyev Zaur

**ADAM OĞURLUĞUNA DAİR İŞLƏR ÜZRƏ İSTİNTAQIN İLKİN
MƏRHƏLƏSİNİN TİPİK İSTİNTAQ ŞƏRAİTLƏRİ**

X Ü L A S Ə

Statistikanın təhlili və adam oğurluğu ilə əlaqəli cinayətlərin dinamikası bu cür təhlükəli cinayətlərin intensiv artdığını göstərir. Bu səbəbdən də hüquq mühafizə orqanlarına xüsusi əhəmiyyət verilir elmi və texnoloji inkişafdan, qabaqcıl araşdırma texnikasından və məhkəmə taktikasından səmərəli istifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, adam oğurluğu istintaqı zamanı tipik istintaq vəziyyətlərini mümkün qədər tez və düzgün qiymətləndirmək tələb olunur. İstintaqın uğurla başa çatması ilk növbədə bu amillərlə əlaqələndirilir. Buna görə də məqalədə bu cinayətlərin istintaqının ilkin mərhələsindəki tipik istintaq vəziyyətlərinin elmi və praktik təhlilinə və araşdırılmasına diqqət yetirilir.

ПРЕЦЕДЕНТЫ ЕВРОПЕЙСКОГО СУДА ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА В КАЧЕСТВЕ НОВОГО СТРУКТУРНОГО ЭЛЕМЕНТА ПРАВОВОЙ СИСТЕМЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Ключевые слова: правовая система, нормы международного права, нормы национального права, имплементация, международный договор, законодательство, конституция, правовая глобализация, прецеденты ЕСПЧ.

Açar sözlər: hüquq sistemi, beynəlxalq hüquq normaları, milli hüquq normaları, implementasiya, beynəlxalq müqavilə, qanunvericilik, konstitusiya, hüquqi qloballaşma, AİHM-in presedentləri.

Keywords: legal system, norms of international law, norms of national law, implementation, international treaty, legislation, constitution, legal globalization, precedents of the ECHR.

История развития государства и права доказывает, что развитие национальной правовой системы происходит через интернационализацию. Интернационализация национальных правовых систем - прямое проявление глобализации. При систематизации составных частей процесса глобализации необходимо учитывать, что правовая глобализация сочетает в себе правовую интеграцию, правовую интернационализацию и правовую имплементацию.[4, 71]

Последним этапом процесса имплементации норм международного права в правовую систему Азербайджанской Республики, является применение этих норм. Адаптация законодательства АР к нормам международного права в материальном и правовом смысле является «легкой» стороной процесса имплементации. А в применении норм международного права интерпретация (толкование) играет важную роль. Другими словами, недоразумения, не учтенные в адаптации или возникающие в процессе применения, разрешаются через толкование. Разумеется, помимо общих правил толкования, при толковании норм международного права необходимо учитывать специальные правила, относящиеся к этим нормам. По мнению И.И. Лукашука, эти правила можно разделить на две группы: 1) специальные правила юридического толкования, направленные на определение места международного права в национальной правовой системе; 2) правила толкования норм международного права. Первая группа включает в себя принцип уважительного подхода к международному праву (что характерно и для правовой системы АР – автор), признанный, в первую очередь, в большинстве национальных правовых систем. В основе этого принципа лежит презумпция соответствия законодательства международному праву. В намерения законодательного органа не входит нарушение международного права. В случае

возникновения противоречий, норму национального права следует трактовать с точки зрения международного права в той степени, насколько это возможно.[18, 157] Руководствуясь указанным принципом, суды должны интерпретировать соответствующую норму национального права так, чтобы ее можно было согласовать с нормой международного права.[2, 49] Во вторую группу входят нормы, установленные Венской конвенцией 1969 года[37] «О праве международных договоров» (ст. 31) исключительно для норм международного права.[18, 159] По своей важности, Б.Л. Зимненко определяет толкование как один из способов национально-правовой имплементации международного права.[12, 23] Не оспаривая это мнение, можно отметить, что в соответствии с методом реализации норм международного права в национальном праве, суд (органы-правоприменители) может столкнуться с проблемой толкования этих норм в двух формах: 1) толкование нормы международного права, на основании которой эта норма была введена в национальное законодательство в соответствии с методом инкорпорации; 2) толкование нормы международного права, непосредственно применяемой отсылочным методом. Конечно, в этих случаях мы будем проводить анализ на примере норм международных договоров с точки зрения более конкретного определения. Что должен делать суд в этих случаях? Мы считаем, что во втором случае суд знает, что он должен интерпретировать эти нормы, потому что он напрямую применяет нормы международного права. Например, для определения характера преступления «лишение свободы вопреки нормам международного права», закрепленного в статье 112 УК, необходимо разъяснить нормы международного права, определяющие законность лишения свободы. При этом, он должен знать, что эти нормы должны быть интерпретированы в соответствии со статьей 31 Венской конвенции 1969 года. В целом, норму международного права следует добросовестно трактовать в контексте ее цели и объекта. В первом случае толкование судом нормы международного права при применении нормы национального права, принятой с целью ее реализации, не является реальным. Потому что суд непосредственно применяет свою законодательную норму. При этом, важным для него является толкование этой нормы. Это правильно? На наш взгляд, это не так. Фактически, обосновывая позицию суда, он должен интерпретировать не только национальную норму, которую он применяет, но и норму международного права, положения которой он реализует. Например, при определении состава преступления, связанного с наемничеством, в статье 114 УК, было бы логично не интерпретировать положения Международной Конвенции 1970 года «О борьбе с вербовкой, использованием, финансированием и обучением наемников» (АР присоединилась к этому документу 30 сентября 1997 года).[26, 789-796] Прежде всего, статья 114 была включена в УК в связи с выполнением обязательств, вытекающих из этой Конвенции. Во-вторых, основным объектом этого преступления являются установленные международным правом методы и средства ведения войны.[17, 415] Именно такое действие суда соответствует положениям статьи 12 Конституции, обеспечивающей выполнение обязательств АР по вопросам, отнесенным к его компетенции в соответствии со статьей 17 Закона «О международных договорах».[35] Таким образом, суд помогает государству надлежащим образом применять соответствующие нормы международного права путем толкования и применения норм национального права с учетом норм международного права.[12, 53] На самом деле, этого легко потребовать от суда, но что делать суду, если он не может правильно интерпретировать содержание международного права. Полагаем, что в этом случае у суда может быть два варианта. Во-первых, суд может обратиться в Кон-

ституционный Суд (КС) по поводу толкования Конституции и законов, соответственно, со ссылкой на пункт VI статьи 130 Конституции и статью 13.6 ГПК (в УПК также было бы целесообразно предусмотреть такое положение - автор). Верно, законодательство не предусматривает полномочий КС на интерпретацию норм международного права (договора), но и это не представляет собой исключено. Хотя КС будет интерпретировать национальное право, применяемое судом, по его запросу, он также может быть обязан интерпретировать международное право, в основе которого лежит эта норма. В этом случае он может сослаться на акты международных судов, касающиеся толкования соответствующей нормы. Во-вторых, суд может напрямую ссылаться на решения международных судов, включая Европейский Суд по Правам Человека (ЕСПЧ), относительно толкования соответствующего международного права.

Анализ действующего законодательства судов АР со ссылкой на решения международных судов показывает, что положения статей 15.5 и 16 ГПК и статьи 122.11 УПК, касающиеся международных судов, в настоящее время используются только применительно к ЕСПЧ. То есть, существуют соответствующие национальные и международные правовые основы для того, чтобы решения ЕСПЧ выступали в качестве нового элемента в правовой системе АР. Таким образом, деятельность ЕСПЧ основана на Европейской Конвенции 1950 года «О защите прав человека и основных свобод» (в дальнейшем, именуемая Европейская Конвенция).[34] Эта Конвенция была подписана АР в качестве члена Совета Европы 25 января 2001 года и ратифицирована Милли Меджлисом 25 декабря 2001 года. Ратификационная грамота была передана на хранение Генеральному Секретарю Совета Европы 15 апреля 2002 года. Кроме того, Указ Президента АР от 19 января 2006 года «О применении Закона АР О модернизации судебной системы в АР и внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты АР»[36] и Постановление Пленума Верховного Суда (ВС) АР от 30 марта 2006 года[42] «О применении положений Европейской Конвенции и прецедентов ЕСПЧ при исполнении правосудия» (в дальнейшем, именуемые Решение 2006 года) может стать правовой основой для этого. Пункт 6 настоящего Указа ВС АР и другим вышестоящим судебным органам организовать изучение прецедентного права ЕСПЧ и учесть его в судебной практике. В Решении Пленума ВС говорится, что законодательная, исполнительная и судебная власти несут ответственность за соблюдение и защиту прав и свобод человека и гражданина, а также за исполнение решений ЕСПЧ, направленных на обеспечение этих прав.

Как уже отмечалось, юрисдикция ЕСПЧ определяется Европейской Конвенцией. В соответствии со статьей 32 Европейской Конвенции, ЕСПЧ имеет право интерпретировать и применять положения Конвенции и Протоколов. С того момента, как государства подписывают Европейскую Конвенцию, юрисдикция ЕСПЧ признается *ipso facto* (в силу самого факта). А это представляет собой признание обязательной силы решений (прецедентов) ЕСПЧ. Параграф 2 Решения 2006 года признает обязательную юрисдикцию ЕСПЧ для АР. Однако, каждое государство-член оставляет за собой право не согласиться с рекомендациями ЕСПЧ. Государство может воспользоваться этим правом в форме оговорки при присоединении к Европейской Конвенции. Например, в соответствии со статьей 57 Конвенции, согласно примечанию, внесенному АР по пункту 1 статьи 10, положения этого пункта будут интерпретироваться и применяться в соответствии со статьей Закона АР от 7 декабря 1999 года № 14 «О средствах массовой информации».[33] Иногда в судебной практике государств можно

встретить случаи протеста против решений ЕСПЧ. Например, в ряде решений Верховного Суда Украины к юридической позиции ЕСПЧ, предусмотренной в решении от 20 июля 2006 года по делу “Сокиренко и Стригун против Украины”, относятся отрицательно.[5, 299-309; 22]

Прежде чем перейти к обязательным формам решений ЕСПЧ, следует отметить, что место этих решений в правовой системе АР может быть определено на фоне взаимодействия национальной правовой системы с международной правовой системой. По словам И.З.Дамирова, который пытается решить этот вопрос в контексте взаимодействия внутренних и международных механизмов правовой защиты, идет процесс обратной связи с решением ЕСПЧ. То есть, в связи с реализацией принятого на международном этапе решения, процесс защиты вновь переходит во внутригосударственный этап.[8, 156] Идея о том, что решения ЕСПЧ могут быть обоснованы в контексте интеграции европейской и национальной правовых систем, также упоминается в российской правовой доктрине.[15, 31] П.А.Калиниченко также подчеркивает процесс «европеизации» национальных правовых систем за счет принятия ряда черт, характерных для европейской правовой модели.[17, 7] Соглашаясь с высказанными взглядами, следует отметить, что данный процесс характерен для правовой системы АР. Фактически, Соглашение[26, 512-567] «О партнерстве и сотрудничестве между Европейским Союзом и его государствами-членами и АР» 1996 года в определенном смысле определяет как общую, так и правовую основу для указанного процесса. В статье 43 соглашения говорится, что приведение действующего и будущего законодательства АР в соответствие с законодательством Европейского Союза является важным условием для укрепления экономического сотрудничества. Процесс сближения должен проводиться в соответствии с Лиссабонским договором, который вступил в силу в 2009 году. В этой связи определение места решений ЕСПЧ в правовой системе АР следует рассматривать как, проявление взаимодействия с европейской правовой системой.

На фоне определения места в правовой системе АР, необходимо учитывать ряд особенностей, обуславливающих специфику решений ЕСПЧ.

Во-первых, решения ЕСПЧ носят конвенционный характер. В соответствии со статьей 19 Европейской Конвенции, ЕСПЧ, Конвенция и протоколы к ней были созданы для обеспечения соблюдения Сторонами своих обязательств. В соответствии со статьей 19 Европейской Конвенции, ЕСПЧ был основан для цели обеспечения соблюдения сторонами взятых на себя обязательств по Конвенцией и Протоколами к ней. В компетенцию ЕСПЧ входят любые вопросы, которые могут быть переданы ему для интерпретации и применения положений Конвенции и Протоколов к ней. Решения ЕСПЧ являются формой применения положений Европейской Конвенции и Протоколов к ней. Может возникнуть вопрос, что ЕСПЧ трактует только те нормы, которые закреплены в тексте конвенций и протоколов? Это, как правило, так и есть. Однако, если мы проанализируем прецедентное право ЕСПЧ, мы можем сделать вывод, что в дополнение к правам, прямо закрепленным в Европейской Конвенции, она также предусматривает защиту косвенных прав (т. е. прямо не предусмотренных в тексте Европейской Конвенции). Например, в деле Аррондела против Великобритании и в деле Базза против Великобритании ЕСПЧ вынес, соответствующим образом, решение в пользу благоприятного экологического законодательства.[19, 25; 29, 185-186] Кстати, положение Решения 2006 г. «нормы Европейской Конвенции следует трактовать и применять не изолированно от других норм права, а согласно соответствующим

нормам международного права» в этом смысле принимать не следует. Положение пункта “b” части 3 статьи 31 Венской Конвенции 1969 года “учитывается любая последующая практика, образующая соглашение о толковании договора между сторонами в рамках применения Договора”, когда национальные суды АР применяют нормы Европейской Конвенции, определяет общую правовую основу ЕСПЧ для учета практики толкования этих норм. В соответствии с этим, суды АР должны руководствоваться национальным законодательством о нарушении прав и свобод человека, а также, положениями Европейской Конвенции, и при этом ссылаться на опыт, приобретенный ЕСПЧ.

Во-вторых, интерпретационная деятельность ЕСПЧ носит независимый характер по отношению к правовой системе АР. То есть, ЕСПЧ - это механизм, который решает вопросы нарушения прав, закрепленных в Европейской Конвенции и протоколах, и имеет независимую процедуру. Решения ЕСПЧ должны приниматься независимо от законодательства государств-членов, в частности, государства-стороны спора. В этом случае не исключено, что определения, представленные в решениях ЕСПЧ, могут отличаться от национального законодательства.

В-третьих, практическая деятельность ЕСПЧ, будучи независимым механизмом, носит субсидиарный характер. То есть ЕСПЧ не заменяет ни национальные суды АР, ни играет роль вышестоящей инстанции по отношению к этим судам. Как отмечалось в решении ЕСПЧ от 1968 года по Делу *Belgian Linguistij Jase*, оно носит вспомогательный характер по отношению к механизму национальной защиты.[11, 186] Этот характер деятельности ЕСПЧ вытекает из положений, установленных статьями 1 и 35 Европейской Конвенции. Таким образом, статья 1 возлагает обеспечение прав и свобод для всех, находящихся под его юрисдикцией, сначала - на государство-член, а статья 35 устанавливает, что ЕСПЧ принимает дело к рассмотрению только после того, как будут исчерпаны все внутренние средства правовой защиты в соответствии с общепризнанными нормами международного права. Основная цель требования в полной мере использовать внутренние средства правовой защиты - дать возможность государству устранить любое возможное нарушение Европейской Конвенции на национальном уровне. Суть принципа субсидиарности можно сформулировать так: несмотря на наличие такой успешной международной гарантии, как Европейская Конвенция, защита прав в национальных судах обычно более удобна и эффективна, чем обращение в международное судопроизводство.[23, 33]

В правовой доктрине Азербайджана отмечается, что субсидиарный характер решений ЕСПЧ выражен в следующем: 1) ЕСПЧ не может требовать внесения изменений или изменения во внутригосударственное законодательство или отмены какого-либо законодательного акта, даже если он устанавливает, что Конвенция нарушает то или иное положение; 2) ЕСПЧ не может отменить их решения, поскольку не является органом вышестоящей инстанции в отношении национальных судов; 3) в соответствии со статьей 19, его единственная обязанность - обеспечить, чтобы Стороны, участвующие в деле, соблюдали взятые на себя обязательства; 4) решения ЕСПЧ не носят обязательного прецедентного характера для государств, в том числе для законодательного органа и судебной системы государства, ответственного за конкретное дело.[3, 107-108]

Последнее положение может быть оспорено до определенного момента. Но прежде всего следует отметить, что участие решений ЕСПЧ в правовой системе АР может быть возможно в двух формах. Первая форма - реализация решений, принятых в связи

с АР в национальной правовой системе. Данная реализация происходит в форме исполнения. Исполнение является формой осуществления обязательных норм.[20, 267] В законодательстве АР имеются соответствующие правовые основания для того, чтобы решение ЕСПЧ могло быть реализовано в такой форме. В первую очередь, законодательство АР узаконивает обращение в ЕСПЧ лиц, находящихся под юрисдикцией государства. Так, согласно статье 16 ГПК и статье 122.11 УПК, участники процесса могут обратиться в международные суды (ЕСПЧ) для защиты прав и свобод человека, если средства правовой защиты, предусмотренные в указанных кодексах, исчерпаны в соответствии с международными договорами (Европейская Конвенция), стороной которых является АР. В соответствии со статьей 15.6 ГПК обязательность актов международного суда (ЕСПЧ) определяется в соответствии с настоящим Кодексом и международными договорами (Европейской Конвенцией), стороной которых является АР. В соответствии со статьей 46 Европейской Конвенции, АР обязана соблюдать окончательное решение ЕСПЧ по вопросам, участником которых она является. Суды АР должны обеспечить выполнение этой обязанности государства при отправлении правосудия. Правда, решение ЕСПЧ в такой форме не отменяет напрямую решения национальных судов АР, но дает основание для их отмены. Таким образом, в соответствии со статьей 431 ГПК и статьей 455 УПК, соответствующее решение ЕСПЧ служит основанием для пересмотра решений национальных судов по новым делам о нарушении прав и свобод. Дела по правовым вопросам, связанным с исполнением решений ЕСПЧ, рассматриваются Пленумом ВС АР (ГКП, ст. 431-2; УПК, ст. 456). В этом случае, Пленум принимает одно из следующих решений: 1) о полной или частичной отмене судебных актов соответствующих судов первой, апелляционной и кассационной инстанций, а также судебных актов, вынесенных с нарушением прав и свобод в порядке дополнительного кассационного производства, и направлении в суд первой или апелляционной инстанции соответствующих материалов уголовного дела, досудебного упрощенного производства или материалов производства по жалобе в порядке частного обвинения для пересмотра; 2) об изменении решения суда кассационной инстанции и (или) решения, вынесенного в порядке дополнительной кассации; 3) об отмене решения суда кассационной инстанции и (или) решения, вынесенного в порядке дополнительной кассации, и вынесении нового решения.

Реализация решений ЕСПЧ в этой форме в правовой системе АР не создает проблемы его признания в качестве прецедента. Реализация решений ЕСПЧ в таком виде формирует обязанность принимать соответствующие индивидуальные меры в правовой системе АР. Эти меры можно систематизировать следующим образом: 1) пересмотр дела национальным судом; 2) сокращение срока назначенного наказания, освобождение из-под стражи или помилование; 3) предоставление вида на жительство иностранцу, выдворенному из страны в нарушение Конвенции; 4) принятие мер, направленных на ограничение гражданских и политических прав заявителя, в том числе осуждения; 5) восстановление нарушенного права на жительство.[10, 65] Как видно, реализация решений ЕСПЧ в правовой системе АР, выступающей стороной в споре, служит подтверждению субъективных прав, предотвращению нарушений в будущем, а также восстановлению нарушенных прав. [6, 117] Таким образом, в соответствии со статьей 41 Европейской Конвенции, ЕСПЧ при необходимости назначает справедливую компенсацию потерпевшей стороне. Например, в постановлениях, принятых ЕСПЧ по делам «Мамед Мамедов против Азербайджана» от 11 октября 2011

года, [24, 793-800] «Хангусейн Алиев против Азербайджана» от 21 февраля 2012 года, [24, 909-917] а также по другим делам, было принято решение об установлении компенсации морального вреда, причиненного потерпевшим. В постановлении, принятом 09 мая 2019 года [44] по делу «Магеррамов против Азербайджана», отмечается, что за материальный вред потерпевшему будет выплачено 50 000 евро, а за моральный ущерб – сумма в размере 3 000 евро. Компенсация материального и морального ущерба является возможным вариантом в тех случаях, когда невозможно восстановить предыдущее положение (*restitutio in integrum* /возвращение сторон к первоначальному состоянию/) (например, в случае нарушения пассивного избирательного права, пыток или бесчеловечного обращения и т. д.). [30, 210] В соответствии с Решением Пленума ВС АР № 07 от 03 ноября 2008 года «О практике применения судами законодательства о возмещении морального вреда» [43] судам разъясняется, что согласно статье 41 Европейской Конвенции и прецедентам ЕСПЧ моральный вред может быть возмещен при нанесении лицу неимущественного, а также имущественного ущерба (п. 1). С точки зрения положений Европейской Конвенции и прецедентов ЕСПЧ, термин «моральный ущерб» относится к эмоциональной травме и страданиям человека в результате нарушения его или ее врожденных или юридически неимущественных прав и свобод, а также прав собственности (п. 2). Согласно современному пониманию решений ЕСПЧ в правовой системе АР, государство не считается полностью выполнившим свои обязательства по исполнению решения путем компенсации материального и морального ущерба. Таким образом, решения ЕСПЧ, которые были должным образом согласованы и подлежат исполнению, могут налагать на государство различные общие обязательства: реформа законодательства, улучшение правоприменительной практики, повышение безопасности внутренних средств правовой защиты и так далее.

Вторая форма существования решений ЕСПЧ в правовой системе АР – это реализация этих решений в национальной правовой системе. В этой форме решения ЕСПЧ выступают как интерпретация норм, закрепленных в Европейской Конвенции и протоколах. Согласно статье 12 Конституции, национальные суды должны осуществлять права человека и гражданина в соответствии с текстом Конвенции, а также в соответствии с толкованием, представленным в решениях ЕСПЧ. [14, 20-22] ЕСПЧ фактически улучшает содержание норм Конвенции через официальное толкование Европейской Конвенции, устраняя в них неопределенность. [31, 87] Как отмечалось в Решении 2006 года, решения ЕСПЧ служат не только разрешению дел, находящихся в его исполнении, но и в широком смысле разъяснению норм Конвенции, ее сохранению, развитию и, таким образом, способствуют соблюдению государствами обязательств, которые они несут в качестве участников Конвенции. Согласно статье 31 Венской Конвенции 1969 года, в этой форме решения ЕСПЧ являются неотъемлемой частью применения норм Европейской Конвенции и протоколов и должны применяться в правовой системе АР вместе с этими нормами. В этом отношении, решения ЕСПЧ должны использоваться как средство уточнения положений Европейской Конвенции в строгом соответствии с этой Конвенцией. [9, 59] Как отмечалось в Рекомендации Парламентской Ассамблеи Совета Европы от 2002 года (№ 1268), под имплементацией решений ЕСПЧ, имплементация в этом случае подразумевает более широкое понимание, чем исполнение, а также “признание со стороны других государств-участников, кроме государства, о котором было принято конкретное решение и которое должно было быть принято”. Другими словами, реализация решений ЕСПЧ

включает их прямое исполнение, а также использование судебной практики в будущих законодательных процедурах в государствах-участниках.[13, 464]

Реализация решений ЕСПЧ в этой форме в правовой системе АР является обязанностью органов законодательной, исполнительной и судебной власти. Правда, Европейская Конвенция не уполномочивает ЕСПЧ давать какие-либо указания в отношении органов законодательной, исполнительной и судебной власти государства-члены.[32, 152] Однако прецедентное право ЕСПЧ оказывает прямое влияние на национальную законодательную и правоприменительную практику.[1, 14] Это влияние требует принятия соответствующих законодательных и правоприменительных мер на национальном уровне. В результате решения ЕСПЧ приведение национального законодательства в соответствие с Конвенцией является общей мерой, принятой государствами-участниками, включая: 1) изменения в существующем законодательстве и практике его применения; 2) обеспечение правовой экспертизы законопроектов; 3) внесение изменений в административную практику; 4) обеспечение профессиональной подготовки сотрудников правоохранительных органов по изучению и исследованию Конвенции и прецедентного права ЕСПЧ; 5) совершенствование судебной системы и повышение правовой грамотности в адвокатуре с целью предотвращения нарушений закона.[10, 51-52] Изменение законодательства АР в соответствии с решениями ЕСПЧ важно с точки зрения предотвращения новых нарушений Европейской Конвенции. Примером законодательных мер в этом направлении является Закон от 11 июня 2004 года (688-IIQD, №1) «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты АР». В соответствии с этим Законом, в ГПК АР (глава 44-1) и УПК АР (глава LIII) включена новая глава «Производство по новым делам о нарушении прав и свобод». Кроме того, был принят Указ Президента АР от 19 января 2006 года «О модернизации судебной системы в АР и применении Закона АР «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты АР».

Считаем целесообразным включение статей с тем же содержанием, что и статьи 13.7 и 15.6 ГПК, в УПК в рамках законодательных мер. При этом важно обратить внимание на один момент. Иногда из-за применения международных органов двойных стандартов их решения не могут быть реализованы в правовой системе АР, даже в связи с этим разработка проекта Конституционного Закона «О решении вопроса о возможности исполнения Азербайджаном решения межгосударственного органа по защите прав и свобод человека» не принимается с точки зрения Конституции АР. Потому что, взаимосвязь правовой системы АР с международно-правовой системой должным образом регулируется Конституцией. Мы считаем, что такая деятельность не относится к решениям ЕСПЧ. Наличие решений международных органов, предусмотренных двойным стандартом, в целом не исключается, но механизм предупреждения влияния этих решений на национальную правовую систему определяется Конституцией. В соответствии со своими международными обязательствами АР может отказаться подчиняться решению любого международного органа, включая ЕСПЧ, которое может противоречить публичному порядку (*ordre public*) ее правовой системы. А публичный порядок правовой системы АР составляет Конституция и нормативные акты, принятые референдумом в соответствии со статьей 151 Конституции. Правоохранительные органы АР могут не применять нормы международного права и практику применения этих норм, поскольку они противоречат публичному порядку. Для этого нет необходимости в принятии дополнительного нормативного акта.

Поскольку решения ЕСПЧ касаются применительного процесса, деятельность правоохранительных органов, в первую очередь судов, играет важную роль в их выполнении. Это обязательство может быть нарушено в двух случаях в связи с деятельностью судов, которые должны обеспечивать выполнение обязательств АР по Европейской Конвенции: 1) при неправильном толковании или неприменении внутреннего законодательства, соответствующего международным обязательствам государства; 2) при применении законодательного акта, непосредственно противоречащего международным обязательствам.[7, 98] Как отмечалось в Решении 2006 года, при отправлении правосудия суды должны ссылаться на опыт ЕСПЧ в связи с нарушением прав и свобод человека. Если рассматривать текущую деятельность судов АР, то можно сделать вывод, что данное указание не было должным образом выполнено национальными судами. Хотя, чтобы избежать увеличения количества жалоб, подаваемых в адрес ЕСПЧ, что типично для АР, судам крайне необходимо учитывать прецедент ЕСПЧ. Конечно, деятельность КС АР в этом контексте должна быть примером. Таким образом, многие решения КС в разное время ссылаются на решения ЕСПЧ, а также на Европейскую Конвенцию и другие международные договоры. Например, КС в своем решении от 11 февраля 2020 года [40] касательно жалобы Г.Мамедова постановил проверить соответствие решения Гражданской Коллегии ВС АР от 4 марта 2019 года Конституции и законам АР и в своем решении от 24 июля 2019 года [39] касательно жалобы Г. Ахмедовой о проверке соответствия решения Коллегии от 19 февраля 2019 года Конституции и законам АР, ссылается на Решение ЕСПЧ от 13 июня 1979 года по делу «Маркс против Бельгии». В пунктах 63-64 данного Решения отмечается, что в статье 1 Протокола № 1 закреплено право каждого на беспрепятственное пользование своим имуществом, по существу гарантировано право собственности. В решении КС от 15 декабря 2019 года,[40] при рассмотрении решения Гражданской Коллегии ВС АР от 4 марта 2019 года, принятого по поводу обращения А.Махмудова на предмет проверки соблюдения Конституции и законов АР ссылаясь на решение ЕСПЧ в отношении дела «Кушоглу против Болгарии» от 10 мая 2007 года, отмечено, что наиболее важным и фундаментальным требованием статьи 1 Протокола № 1 к Европейской Конвенции является то, что любое посягательство на собственность со стороны государственного органа должно быть законным. С точки зрения конвенции требование законности предполагает, что нормы внутригосударственного права соответствуют принципу верховенства закона.

При имплементации решений ЕСПЧ в правовую систему АР, теоретически и практически вызывает споры признание этих решений прецедентом. Хотя они могут быть включены в перечень «судебных актов, определяющих гражданские права и обязанности» согласно статье 14.2.3 ГК АР и служить основой для формирования этих прав и обязанностей, статус их имплементации четко не установлен в законодательстве. Хотя в Указе от 19 января 2006 года используются термины «прецедентное право ЕСПЧ» (п. 6), в Решение 2006 года используются термины «практика ЕСПЧ» (п. 2) или «прецеденты ЕСПЧ» (п. 25), эти акты нельзя рассматривать как цельную правовую основу для принятия решений ЕСПЧ в качестве источника права. Прежде всего, Решение 2006 года - это не нормативный акт, оно носит рекомендационный характер для судов (УПК, ст.10.4). Во-вторых, выражение отношения на уровне указа Президента, являющегося подзаконным актом по вопросу, относящемуся к законодательным основам государства как источника права, с юридической точки зрения недостаточно. По крайней мере, этот вопрос должен быть решен на законодательном

уровне. В юридической литературе существуют разные подходы к данному вопросу. По мнению О.Б.Садчиковой, ратификация Европейской Конвенции создает новый источник права в сфере регулирования бытовых отношений - прецедент международного суда.[25,11] В правовой доктрине АР роль этих прецедентов как источника отличается от судебных прецедентов англосаксонской правовой системы и рассматривается как «прецеденты комментария».[8, 73] Суть этого заключается в том, что комментарий ЕСПЧ в отношении любого положения Европейской Конвенции становится составной частью этого положения и имеет обязательную силу, а также имеет значение прецедента в соответствии со статьей 46 Конвенции.[13, 96]

Действительно, решения ЕСПЧ выступают не как самостоятельный источник права, а в качестве элемента содержания Европейских Конвенций и протоколов, имеют юридическую силу и подлежат исполнению. Считаем, что этот подход соответствует как статье 31 Венской Конвенции 1969 года, так и положениям статьи 12 Конституции АР. В связи с этим, решения ЕСПЧ должны приниматься как акт толкования. Однако эти решения являются нормативным актом толкования. Такие акты носят общий характер, обязательны при разрешении дел единообразного, однородного характера, к которым применяется конкретная правовая норма.[20, 289] Общей чертой актов толкования и нормативных актов является то, что оба они имеют универсальную силу и служат основанием для принятия актов применения права. Однако, в отличие от нормативного акта, акты толкования не создают правовую норму, а выступают в качестве дополнения, завершающего разъяснения. По этой причине, акт толкования не обладает качеством самостоятельности; он существует таким образом, что зависит от некой базовой нормы.[20, 300-301] Считаем, что в этой плоскости решения ЕСПЧ должны приниматься наравне с решениями КС АР. В решениях как ЕСПЧ, так и КС находит разрешение спор о праве на основании анализа подбора соответствующего законодательства и практической деятельности нормам, имеющим более высокую юридическую силу в правовой иерархии.[28, 199] Так, решения ЕСПЧ имеют такую же обязательную силу и публикуются, как и решения КС (Конституция, ст. 130. IX). Юридическая сила этих решений должна быть равна юридической силе нормативных актов, подпадающих под действие Закона 2010 года (ст.4). В этой связи мы предлагаем, чтобы в целях совершенствования законодательства о решениях ЕСПЧ, была бы предусмотрена отдельная оговорка, добавленная в статью 13 ГПК и статью 10 УПК, позволяющая судам ссылаться на прецеденты ЕСПЧ в отношении толкования прав человека и основных свобод.

В правовой системе АР не исключается возможность использования судебного прецедента. Но эти прецеденты являются вторичными по отношению к основным источникам и могут применяться в зависимости от основных источников. Эти функции также можно отнести к прецедентам ЕСПЧ. Однако спорным вопросом в юридической литературе является не только способность решений ЕСПЧ быть источником права, но и то, являются ли само решение или выраженная в нем правовая позиция источником, если на вопрос дан утвердительный ответ. По мнению Л.А.Морозовой, вынесенное решение вышестоящего суда не полностью, а только с юридической позиции судьи, на которой оно основано, является обязательной для нижестоящих судов. Другими словами, не решение суда в целом, а его мотивировочная часть, в которой излагаются принципы, относящиеся только к юридическим вопросам, вытекающим из конкретных случаев, составляет судебный прецедент. [21, 190] Такой подход демонстрируется в отношении решений ЕСПЧ. По мнению А.С. Симагина, правовая

позиция ЕСПЧ не зависит от решения суда и является обязательной для государств-участников Конвенции, независимо от того, являются ли они стороной в конкретном споре.[27, 118] Кстати, такая же проблема характерна и для решений КС. В связи с этим, интересно было бы обратить внимание на решение КС от 25 января 2005 года [38] о проверке соответствия пункта 9 части III и пункта 7 части IV (хотя запрос Омбудсмена предназначен только для решений КС, он также относится к решениям ЕСПЧ по основной идентичности, изложенной в статье 456 УПК и в статье 431-2 ГПК - автор) Закона АР от 11 июня 2004 года № 688-ПГД “О внесении дополнений и изменений в некоторые законодательные акты АР” части IX статьи 130 Конституции АР. Ссылаясь на решения ЕСПЧ осуществляющего правосудие по делу “Делкорт / Delcourt / против Бельгии” от 17 января 1970 года; по делу “Пирсак / Piersack / против Бельгии” от 01 октября 1982 года; по делу “де Куббер / De Cubber / против Бельгии” от 26 октября 1984 года, КС устанавливает, что Пленум ВС учитывает “обязательную силу решений КС, в том числе правовых позиций, отраженных в этих решениях”. На фоне того, что данный вопрос не урегулирован в законодательном порядке, КС утверждает, что как решение в целом, так и предусмотренная этим решением правовая позиция имеют обязательную силу. Можно сказать, что правовая позиция, представленная в решениях ЕСПЧ, охватывает нормативное содержание данного решения (*ratio decidendi* /основания резолютивной части решения).

Таким образом, наличие прецедентов ЕСПЧ в правовой системе АР является одним из проявлений влияния процессов глобализации и правовой интеграции на национальную правовую систему. Прецеденты ЕСПЧ являются изложением норм Европейской Конвенции и протоколов, и имплементируются в национальную правовую систему как обязательный акт применения, вынесенный против АР в качестве элемента содержания и сторон спора в отношении этих актов. Прецеденты ЕСПЧ включены в систему нормативных правовых актов, таких как решения КС, в силу того, что они являются актами толкования. Это означает, что прецеденты ЕСПЧ вместе с Европейскими Конвенциями и протоколами, но как вторичный источник по отношению к ним, могут повлиять на законодательную и правоохранительную деятельность в правовой системе АР.

Таким образом, решения ЕСПЧ, которые должны быть исполнены, могут налагать на государство различные общие обязательства: реформа законодательства, улучшение правоприменительной практики, повышение безопасности внутренних средств правовой защиты и др. Наиболее важным результатом такого воздействия с практической точки зрения может быть формирование практики применения прецедента ЕСПЧ в практической деятельности национальных судов, особенно судов первой инстанции. Суды могут отказать в применении прецедентов ЕСПЧ только в том случае, если они противоречат публичному порядку (*ordre public*) АР.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Аббасова. Ф.М. Значение прецедентной практики Европейского суда по правам человека для уголовно-процессуального права // Вопросы российского и международного права. 2019, том 9, № 5А, (с.12-18)
2. Абдуллаев Ф.С. Правовые позиции Конституционного Суда Азербайджанской Республики. Баку, Зардаби ЛТД, 2013 (на азерб. языке), (664 с.)

3. Алиев З.Х. Европейский Суд По Правам Человека. Учебное пособие. Баку, издательство юридической литературы, 2010, (на азерб. языке) (275с)
4. Бугаенко. Ю.Ю. Правовая глобализация в контексте тенденций мирового развития: сущность, специфика, перспективы // Вестник РУДН, серия Социология, 2013, № 1, (с.67-73)
5. Бурмагин С.В. Проблемы применения решений Европейского Суда по правам человека при рассмотрении уголовных дел судами Российской Федерации // Всероссийский криминологический журнал, 2018, т. 12, № 2, (с.299 – 309)
6. Гомен Д., Харрис д., Зваак Л. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия М, Издательство МНИМП, 1998, (600с)
7. Гусейнов Л.Г. Международная ответственность государств за нарушения прав человека. Монография. Киев, Институт государства и права НАН Украины, 2000, (316 с)
8. Дамиров И.З. Взаимодействие международного частного права и международного гражданского процесса / Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Баку, 2014, (на азерб. языке)
9. Девятова О. В. Решения Европейского суда по правам человека в механизме уголовно-процессуального регулирования. М, Юрлитинформ, 2010, (200 с)
10. Джахангирова З.П. Решения ЕСПЧ и международный контроль за исполнением решений // Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Баку, 2015, (на азерб. языке), (153 с)
11. Дженкс М., Кей Р., Бредли Э. Европейское право в области прав человека (Практика и комментарии) / Пер. с англ. М: Права человека, 1997. (640с)
12. Зимненко Б.Л. Международное право и правовая система Российской Федерации. Общая часть: Курс лекций. М.: Статут, РАП, 2010, (416 с.)
13. Ибаев В.А. Международный гражданский процесс. Учебник. Баку, Элм, 2005,(на азерб. языке) (548с.)
14. Ибаев В.А. Прецеденты Европейского суда: право собственности. Баку, Элм, 2007, (на азерб. языке) (250с.)
15. Иодковский Э.В. Решения Европейского Суда по правам человека в гражданском судопроизводстве // дисс. на соис. уч. степ. кан..юр. наук. М, 2014, (237 с)
16. Калиниченко П.А. Правовое регулирование отношений между Россией и Европейским Союзом // Автореф. дис. докт. юрид. наук. М., 2011, (51с.)
17. Комментарий к Уголовному кодексу Азербайджанской Республики. Часть I. Баку, 2015, (на азерб. языке)
18. Лукашук И.И. Международное право в судах государств. Санкт-Петербург, Россия-Нева, 1993, (301с)
19. Магеррамов Б.А. Проблемы применения решений Европейского суда по правам человека национальными судами // Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Баку, 2015, (на азерб. языке), (203 с)
20. Меликова М.Ф. Теория права. Учебник. 3-е изд. перераб. и доп.. Баку, Наука и образования, 2019 (на азерб. языке) (448 с)
21. Морозова Л.А. Теория государства и права, с.190
22. Попов Ю. Решения Европейского суда по правам человека как убедительный прецедент: опыт Англии и Украины // Роров-YuYu.narod.ru>28_ECHR_case-law_ru.htm
23. Право Европейской конвенции по правам человека / Д. Харрис, М.Обойл, К.Уорбрик. пер. с англ. 2-е изд., доп. М., Развитие правовых систем, 2018, (1432с)

24. Решения Европейского суда по правам человека в отношении Азербайджана. Баку, ЗАО Голиаф Груп, 2012. (992s.), (на азерб. языке)
25. Садчикова О.В. Решения Европейского Суда по правам человека и их значение для российской правоприменительной практики: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 2009, (22 с.)
26. Сборник международных документов. Том I. Баку, Qanun, 2008 (960 с)
27. Симагин, А. С. Постановление Европейского суда по правам человека, вынесенные против третьих стран, в системе возможных источников уголовно-процессуального права России // Право и управление. XXI век, 2008, № 3, (с.115 – 118)
28. Ягофаров С.М Решения европейского суда как источник уголовно-процессуального права // Вестник Оренбургского государственного университета, 2013, № 3 (152)
29. Alisieovich E.S. Protection of the right to a favorable environment in practice of the European court of human rights. *International Law*. 4 (40). 2009, (164-203 p.)
30. Crawford J. *The International Law Commission's Draft Articles on State Responsibility: Introduction, Text and Commentaries*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, (387p)
31. Fitzmaurice M., Merkouris P. *The Interpretation and Application of the European Convention of Human Rights: Legal and Practical Implications*. Martinus Nijhoff Publishers, 2012, (291 p.)
32. Merrills J. G. *The Development of International Law by the European Court of Human Rights Melland Schill monographs in international law*. Manchester University Press, 1995, (265 p.)
33. <http://e-qanun.az/framework/30>
34. <http://e-qanun.az/framework/1405>
35. <http://e-qanun.az/framework/9460>
36. <http://e-qanun.az/framework/11357>
37. http://e-qanun.az/alpidata/framework/data/36/f_36996.htm
38. <http://www.constcourt.gov.az/decision/113>
39. <http://www.constcourt.gov.az/decision/415>
40. <http://www.constcourt.gov.az/decision/1092>
41. <http://www.constcourt.gov.az/decision/1113>
42. <http://www.supremecourt.gov.az/post/view/163>
43. <http://www.supremecourt.gov.az/post/view/165>
44. <http://www.supremecourt.gov.az/uploads/files/avropa-mehkemesi/meherremov-azerbaycana-qarshi.pdf>

РЕЗЮМЕ

В статье уделяется внимание особенностям имплементации, включающей взаимосвязи норм международного права в правовую систему Азербайджанской Республики (АР). Описываются методы и правила толкования норм международного права, а также проблемы реализации норм международного права в национальном праве. Отмечаются национальные и международные правовые основы признания решений ЕСПЧ в качестве нового элемента в правовой системе АР. В статье исследуются ряд особенностей, обуславливающих специфику решений ЕСПЧ на фоне определения места в правовой системе АР. Систематизируется принятие индивидуальных мер, не-

обходимых для реализации решений ЕСПЧ. В статье исследуются причины возникновения и пути решения правовых коллизий, возникающие в процессе реализации решений ЕСПЧ в правовой системе Азербайджанской Республики.

Orxan Rzayev
Azərbaycan Respublikası Konstitusiyə Məhkəməsi Aparatının Məhkəmə
qərarlarının icrasına nəzarət sektorunun böyük məsləhətçisi

İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedentləri Azərbaycan
Respublikasının hüquq sisteminin yeni struktur elementi kimi

X Ü L A S Ə

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının (AR) hüquq sistemində beynəlxalq hüquq münasibətləri də daxil olmaqla implementasiya xüsusiyyətlərinə diqqət yetirilir. Beynəlxalq hüququn təfsiri üçün metodlar və qaydalar, habelə beynəlxalq hüququn milli hüquqda tətbiqi problemləri təsvir edilmişdir. AİHM qərarlarının Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində yeni bir element kimi tanınması üçün milli və beynəlxalq hüquqi əsaslar qeyd edilmişdir. Məqalədə AİHM-in qərarlarının Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemindəki yerinin müəyyənləşdirilməsi fonunda spesifikliyini təyin edən bir sıra xüsusiyyətlər araşdırılıb. AİHM qərarlarının icrası üçün zəruri olan fərdi tədbirlərin qəbulu sistemləşdirilmişdir. Məqalədə AİHM qərarlarının Azərbaycan Respublikasının hüquq sistemində həyata keçirilməsi prosesində yaranan hüquqi ziddiyyətlərin səbəbləri və həlli yolları araşdırılmışdır.

Rzayev Orkhan
Senior Adviser of the Sector for the Execution
of Judgments of the Office of the Constitutional Court
of the Republic of Azerbaijan

The precedents of the European Court of Human Rights as a new structural
element of the legal system of the Republic of Azerbaijan

S U M M A R Y

Special attention is paid to the specifics of implementation, including the relationship of international law norms in the legal system of the Republic of Azerbaijan. The article describes the methods and rules of interpretation of the norms of international law, as well as the problems of implementing the norms of international law in national law. The author notes the national and international legal bases for the recognition of the ECHR decisions as a new element in the legal system of the Republic of Azerbaijan.

The article examines a number of features that determine the specifics of the decisions of the ECHR against the background of determining the place in the legal system of the Republic of Azerbaijan. The adoption of individual measures necessary for the implementation of the ECHR decisions is systematized. The article examines the causes and ways of resolving legal conflicts that arise in the process of implementing the decisions of the ECHR in the legal system of the Republic of Azerbaijan.

CINAYƏT VƏ XÜSUSİ EKOLOJİ HÜQUQİ MƏSULİYYƏT

Açar sözlər: cinayət ekoloji hüquqi məsuliyyət, ekoloji cinayət, əhəmiyyətli ekoloji ziyan, ekologiya sahəsində hüquqazidd davranış

Ключевые слова: уголовная эколого-правовая ответственность, экологическое преступление, существенный экологический вред, противоправное поведение в сфере экологии

Keywords: criminal environmental legal responsibility, environmental crime, significant environmental harm, illegal behavior in the field of ecology

Bir hüquq institutu kimi cinayət-hüquqi məsuliyyət təbii ehtiyatlardan istifadə və onların mühafizəsinin qanunla müəyyən edilmiş qaydasını pozan şəxslər barəsində məcburetmiş tədbirlərinin səmərəli tətbiqini, ətraf mühitin insanın yaşaması üçün əlverişli şəraitinin qorunub saxlanılmasını təmin etməyə xidmət edən hüquqi tədbirlər sistemidir. Cinayət hüququnun tərkib hissəsi olmaqla, ekoloji cinayət-hüquqi məsuliyyət həm qanunvericiliyin, həm də bütövlükdə cəmiyyətin və dövlətin ətraf təbii mühitin mühafizəsi üzrə zəruri tələbləri özünəməxsus üsullarla təmin edən cinayət hüququnun ekologiyalaşdırılmış hissəsidir.

Milli hüquq sisteminin kompleks sahəsi kimi ekologiya hüququ təbiətimühafizə hüququ və təbii ehtiyatlar hüququ kimi növlərə ayrılır. Nəzərə almaq lazımdır ki, cinayət, inzibati, mülki, maliyyə, vergi və digər hüquq sahələrinin ekologiyalaşdırılmış normaları cəmiyyətin və ölkənin iqtisadi inkişafı və müasirləşdirilməsi ehtiyacından qaynaqlanan ekoloji qayda və əmrləri dəstəkləmək üçün hazırlanmışdır.

Nəzərdən keçirdiyimiz bu hüquq institutunun özəlliyi onun kompleks xarakterli olmasıdır. Belə ki, buraya təkcə cinayət hüquq normaları deyil, həm də bu normaları tamamlayan, cinayət-hüquqi qadağaların reallaşdırılması üçün şərait yaradan müxətlif hüquq və qanunvericilik sahələrinin (torpaq, meşə, su, dağ-mədən, təbiətimühafizə, atmosfer havasının mühafizəsi qanunvericiliyi və sair) normaları daxildir. Ekoloji cinayətlərlə mübarizə sahəsində cinayət qanunvericiliyinin inkişafı son dövrlər bir sıra dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

Hər şeydən öncə, ekoloji hüquq pozuntularına hüquqi və ictimai qiymətləndirməyə yanaşma dəyişikliyə uğramışdır. Belə ki, iqtisadi mənafehlərin üstünlüyü öz yerini təbiətimühafizə, ekoloji maraqların cinayət-hüquqi müdafiəsinə diqqətin əhəmiyyətli dərəcədə artması, insanın sağlamlığı, məişəti, istirahəti və həyatı üçün əlverişli şəraitin müdafiəsinə xüsusi əhəmiyyət verilməsinə dəyişmişdir.

Son dövrlər cəmiyyətimizin sosial-iqtisadi inkişafı ilə əlaqədar ətraf təbii mühitə cinayətkar qəsdlərin ayrı-ayrı təzahürləri və əlamətləri haqqında məhkəmə-istintaq təcrübəsi məlumatlarının toplanması prosesi diqqəti cəlb edir. Bir sıra hallarda təsvir etdiyimiz proses hüdudlarında sonradan cinayət qanunvericiliyində öz təsbitini tapan yeni cinayət tərkiblərinin elementləri işlənib hazırlanır. Cinayət hüququ nəzəriyyəsində ətraf təbii mühitə ekoloji qəsdlərin məcmusu tədricən toplanır və kriminallaşdırılması tələb olunan, Cinayət hüququnun sisteminin Xüsusi hissəsinin quruluşunda müstəqil yerə iddia edən cinayət hüquq pozuntularının ayrıca qrupu kimi fərqlənir.

Mütəxəssislər ekoloji cinayətlərə müxtəlif anlayışlar verir. Belə ki, rusiyalı alimlərdən V.V. Petrov ekoloji cinayəti dövlətin ərazisində qüvvədə olan ekoloji hüquq qaydasına, cəmiyyətin ekoloji təhlükəsizliyinə qəsd edən, ətraf təbii mühitə və insanın sağlamlığına zərər vuran, təqsirli və cəmiyyət üçün təhlükəli əməl kimi müəyyən edir.¹

Digər rusiyalı alim A.P. Anisimov özünün tədqiqat işində “ekoloji cinayət” terminini hər bir insanın sağlam ətraf mühitdə yaşamaq kimi vacib konstitusiyon hüququna qəsd edən, bundan əlavə, həm də bizi əhatə edən təbii mühitə neqativ təsir edən təqsirli, cəmiyyət üçün təhlükəli əməl kimi şərh edir. Müəllif bu neqativ əməlin ətraf təbii mühitə real zərər vurma təhlükəsinə malik olduğunu xüsusi vurğulayır.²

Ekologiya hüququ üzrə tanınmış rusiyalı alim O.L. Dubovik ekoloji cinayətin daha geniş həcmli və müfəssəl anlayışını verir. Dubovikin fikrincə ekoloji cinayət bütövlükdə ətraf mühitə və onun təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə, cəmiyyətin özünün və yaşadığı ərazinin ekoloji təhlükəsizliyi üzrə ayrı-ayrı ünsürlərinə qəsd edən təqsirli, təbii mühitin keyfiyyətini zərərli şəkildə dəyişdirən, onu zədələyən, tükəndirən və məhv edən ictimai təhlükəli əməldir.³

Ekoloji cinayətlərə görə təyin ediləcək cəzaların növlərinin, ölçüsünün və təcrübədə meydana çıxan digər vacib məsələlərin düzgün həlli üçün insanın sağlamlığına vurulan zərər anlayışının mənasını aydınlaşdırmaq lazımdır.

Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyinin 10.01.2001-ci il tarixli 07 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş “Sağlamlığa zərər vurmanın məhkəmə-tibbi ekspertizası qaydaları”nın 2-ci bəndinə əsasən, tibbi nöqtəyi-nəzərdən sağlamlığa zərər vurma ya bədən xəsarəti, yəni xarici mühit amillərinin (mexaniki, fiziki, kimyəvi, bioloji, psixi) təsiri nəticəsində üzv və toxumaların anatomik tamlığının, yaxud fizioloji funksiyalarının pozulması, ya da xəstələnmə və patoloji hal kimi başa düşülməlidir.⁴

Azərbaycan Respublikasının “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” 8 iyun 1999-cu il tarixli Qanununun 1-ci maddəsinə əsasən, ətraf mühitə zərərli təsir - ekoloji sistemin ayrı-ayrı komponentlərinin kəmiyyət və keyfiyyətə dəyişməsinə, ekoloji tarazlığın pozulmasına səbəb olan kimyəvi və bioloji, zərərli fiziki, texniki, dağ-mədən işlərində texnologiyanın pozulması, təbii resurslardan israfçılıqla istifadə edilməsi ilə müşayiət olunan fəaliyyətdir.⁵

Təəssüf ki, bizim qüvvədə olan hazırkı qanunvericiliyimizdə “əhəmiyyətli ekoloji ziyan” anlayışının leqal izahı verilməyib. Müqayisə üçün Rusiya Federasiyasının qanunvericiliyinə müraciət etdikdə görürük ki, RF Ali Məhkəməsi Plenumunun 18 oktyabr 2012-ci il tarixli

¹ Экологическое право России: Учебник для вузов / Под ред. В.В. Петров. М.: БЕК, 1995, с.288

² Экологическое право. Курс лекций: Учебное пособие / Под ред. А.П. Анисимова. М.: Приор-издат, 2003 ,с.123

³ Экологическое право. Элементарный курс / Под ред. О.Л. Дубовик. М.: Юристъ, 2002, с.161

⁴ <https://dejure.az/az/legislation/saglamliga-zrr-vurmanin-mhkm-tibbi-ekspertizasi-qaydaları>

⁵ <http://www.e-qanun.az/framework/3852>

21 №-li qərarında “əhəmiyyətli ekoloji ziyan” su obyektlərinin sahillərindəki su heyvanları və bitkilərində xəstəliklərin yaranmasına, onların tələfatına, radioaktiv fonun insanların həyatı və sağlamlığı, heyvan və bitkilərin genetik fondu üçün təhlükəli ölçüdə dəyişməsinə səbəb olan və sair bu tipli zərərlə nəticələnə bilən ziyan kimi müəyyən edilir.²

Ekoloji ziyanın əhəmiyyətli olub-olmaması baş vermiş nəticələrin məhz iqtisadi qiymətləndirilməsilə bağlı olmalıdır. Fikrimizcə, əhəmiyyətli ekoloji ziyanın konkret miqdarı biologiya, kimya, ixtiologiya, ekologiya sahəsində alimlərin iqtisadçılar və hüquqşünaslarla birlikdə apardıqları tədqiqatların nəticələrinə əsaslanmalıdır.

Respublikamızın hazırki ekologiya qanunvericiliyində təsvir etdiyimiz boşluğu nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikasının “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” 8 iyun 1999-cu il tarixli Qanunun 1-ci maddəsinə “əhəmiyyətli ekoloji ziyan” anlayışının leqal tərifinin daxil edilməsini məqsədəuyğun hesab edirik.

Ətraf təbii mühitin cinayət-hüquqi mühafizəsi sahəsində qanunyaradıcılığı prosesinə sosial və siyasi hadisələr, cəmiyyətin hüquq düşüncəsi, hüquqtəbqiçici fəaliyyət, qonşu hüquq sahələrinin inkişafı, habelə ekoloji cinayətkarlıq əhəmiyyətli şəkildə təsir edir.

Təbiətin mühafizəsi sahəsində bu və ya digər əməllərin kriminallaşdırılması və dekriminallaşdırılması bu sahədə hüquqtəbqiçici fəaliyyətin əsas mürəkkəbliyini özündə əks etdirir. Fikrimizcə, ətraf mühitin cinayət-hüquqi mühafizəsinin səmərəliyi təsvir olunan problemlərin həllindən xeyli dərəcədə asılıdır. Burada həm cinayət-hüquqi məsuliyyət tədbirlərinin imkanlarını həddindən çox şişirtməkdən, həm də təbiətimühafizə münasibətlərinin kriminal qəsdlərdən mühafizəsi sahəsində məsuliyyətin bu növünün rolunu və əhəmiyyətini lazımınca diqqətə almamaqdan çəkinmək lazımdır.

Ekoloji cinayətlərə görə məsuliyyət nəzərdə tutan cinayət hüquq normaları blanket dispozişiyalı olduqlarından, ekologiya qanunvericiliyinin və Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin normalarında nəzərdə tutulmuş göndərişlərin ünvanlandığı qanunvericilik aktlarının normalarının təkmilləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Lakin təbiətin mühafizəsi sahəsində ictimai münasibətlərin cinayət-hüquqi tənzimindən savayı, bütövlükdə ölkəmizin ekologiya qanunvericiliyinin inkişafına və təkmilləşdirilməsinə də xüsusi diqqət ayrılmalıdır.

Ekologiya hüququ üzrə ədəbiyyatda bir qisim müəlliflər tərəfindən hazırki mərhələdə diqqətin qanunvericiliyin inkişafına deyil, artıq qəbul edilmiş qanunların həyata keçirilməsinin təmini prosesinin təkmilləşdirilməsinə yönəldilməsinin vacibliyi vurğulanır.²

Ekoloji xarakterli cinayət-hüquqi məsuliyyətin yaranma əsası qismində ətraf mühitin, təbii sərvətlərin istifadəsi və mühafizəsi qaydaları ilə bağlı ictimai münasibətlərə qəsd edən ekoloji cinayət əməli çıxış edir. Apardığımız araşdırmalar göstərir ki, hazırda respublikamızda ekoloji cinayət anlayışının leqal tərifini təsbit edən qanunvericilik aktı mövcud deyil. Belə vəziyyət sözü gedən anlayışın çoxsaylı və müxtəlif şərtlərə, ekoloji cinayətin hüquqi təbiəti və onun ümumi əhəmiyyətli tərifinin formalaşması haqqında diskusiyalara yol açmışdır. Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan cinayət və ekologiya qanunvericiliklərinin təhlili əsasında ekoloji cinayət anlayışına belə bir tərif verilməsini məqsədmüvafiq hesab edirik:

Ekoloji cinayət ətraf təbii mühitə ziyan vuran və ya ekoloji təhlükəsizliyin pozulmasına səbəb olan təqsirli, ictimai təhlükəli, qanunazidd və cəzalandırılmalı əməldir.

¹ Богданова Э.Ю. К вопросу об эффективности уголовно-правовой охраны окружающей среды // Право и общество, 2014, Т.9, №11, с.194

² Боголюбов С.А. Главное – прогнозирование реализации экологической политики // Экологическое право, 2011, №6, с.2-9

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində ətraf mühitin mühafizəsi qaydalarının pozulmasına görə cinayət məsuliyyəti məəcəllənin “Ekoloji cinayətlər” adlı 28-ci fəslində nəzərdə tutulmuşdur.¹ Qəsd obyektinə görə təsnifat aparsaq, bu ekoloji cinayətləri ümumi və xüsusi xarakterli olmaqla 2 qrupa bölmək mümkündür. Ümumi xarakterli ekoloji cinayətlər yalnız bir təbiət obyektinə deyil, bütünlükdə ətraf təbii mühitə qəsd edən cinayətlərdir. Cinayət məəcəlləsinin 247-ci (işlərin yerinə yetirilməsi zamanı ətraf mühitin mühafizəsi qaydalarını pozma), 248-ci (ekoloji cəhətdən təhlükəli maddələrin və tullantıların dövriyyəsi qaydalarını pozma), 253-cü (sahilyanı şelf haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyini pozma) maddələrində məsuliyyət nəzərdə tutulan əməllər ümumi xarakterli ekoloji cinayətlər sayılır.

Xüsusi xarakterli ekoloji cinayətlər isə ayrı-ayrı təbiət obyektlərinə və ekoloji sistemlərin konkret növlərinə qəsd edən ictimai təhlükəli əməllərdir. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 28-ci fəslinin qalan bütün maddələrində nəzərdə tutulan tərkiblər xüsusi xarakterli ekoloji cinayətlərdir.

Xüsusi xarakterli ekoloji cinayətləri qəsd obyektinə görə müxtəlif qruplara ayırmaq mümkündür. Belə ki, ətraf mühitin mühafizəsi və ekologiyadan istifadəyə dair hüquq qaydalarını pozan cinayətlər qrupuna baytarlıq qaydalarını və bitki xəstəliklərinə və ziyanvericilərinə qarşı müəyyən edilmiş mübarizə qaydalarını pozma (mad.249), ayrı-ayrı təbiət obyektlərinə qəsd edən cinayətlər qrupuna suyu (su mənbələrini) çirkləndirmə (mad.250), atmosferi çirkləndirmə (mad.251), torpaqları korlama (mad.254), flora aləmindən istifadə və onun mühafizəsi sahəsindəki ictimai münasibətlərə qəsd edən cinayətlər qrupuna qanunsuz ağac kəsmə (mad.259), meşələri məhv etmə və ya korlama (mad.260), heyvanlar aləmindən aləmindən istifadə və onun mühafizəsi sahəsindəki ictimai münasibətlərə qəsd edən cinayətlər qrupuna balıq ehtiyatlarının qorunması qaydalarını pozma (mad.257), qanunsuz ov etmə (mad.258) tərkiblərini aid etmək olar.

Ekoloji cinayətlərə görə hüquqi məsuliyyətin tətbiqi təcrübəsində rast gəlinən problemlərdən biri də onun inzibati hüquqi məsuliyyətdən fərqləndirilməsidir. Belə ki, bir sıra hallarda təcrübədə ekoloji cinayətlərin inzibati hüquq pozuntusu kimi rəsmiləşdirilməsi ekoloji cinayətlərin uçotdan gizlədilməsinə səbəb olur. Bu tipli qüsurların baş verməməsi üçün ekoloji hüquq pozuntusunun bütün hallarına, eləcə də pozuntunun nəticələrinə, zərərin və ziyanın ölçüsünə, ekoloji hüquq pozuntusu ilə vurulmuş ziyan arasında səbəbli əlaqəyə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Məsələn, CM-nin 256.1-ci maddəsinə əsasən balıq və digər su bioresurslarının qanunsuz tutulması xeyli miqdarda ziyan vurduqda, yəni, min manatdan yeddi min manatadək olan məbləğdə ziyan vurduqda cinayət əməli kimi tövsif olunacaq. Vurulmuş ekoloji ziyanın miqdarı min manatdan az olarsa, əməl cinayət deyil, inzibati xəta kimi İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 272-ci maddəsi ilə tövsif ediləcəkdir.

Ekoloji cinayətlərin təbiətimizə vurduğu ziyanın miqdarı ilbəl artır. Azərbaycan Respublikası Su Nəqliyyatında Polis İdarəsinin brakonyerliyə qarşı mübarizə və balıq ehtiyatlarının mühafizəsi bölməsinin rəisi Elmir Süleymanov sözlərinə görə, 2019-cu ilin sentyabr ayı ərzində cinayət hadisələri nəticəsində təbiətə 42 min manat ziyan vurulub. Ekoloji cinayətkarlığa, brakonyerliyə qarşı mübarizə sahəsində Xəzər dənizində və respublikanın digər sututarlarında keçirilmiş tədbirlər nəticəsində 2019-cu ilin doqquz ayı ərzində Su Nəqliyyatında Polis İdarəsinin İstintaq bölməsində 96 cinayət işinin araşdırılması aparılıb.²

¹ <http://www.e-qanun.az/code/11>

² https://azertag.az/xeber/Doqquz_ay_erzinde_ekoloji_cinayetkarliga_yol_veren_182_nefer_mesuliyete_celb_edilib-1341411

Gördüyümüz kimi, müasir dövrdə ekoloji cinayətlərin ictimai təhlükəlilik dərəcəsinin artması təbiəti mühafizə sahəsində hüquq pozuntularının sayının ətraf mühitə antropogen təsirin intensivləşməsi səbəbilə çoxalması, onların ciddi nəticələr doğurması və çoxcəhətli olması, ekoloji zərərli nəticələrin dərhal deyil, müəyyən bir müddət keçdikdən sonra özünü göstərməsi, bu nəticələrin aradan qaldırılmasının çətinliyi, habelə eyni zamanda bir deyil, ekoloji münasibətlərin xeyli sayda subyektlərinə ziyan vurulması ilə şərtlənir. Məhz bu səbədən hüquq ədəbiyyatında ekoloji cinayətlərin törədilməsinə görə məsuliyyət konsepsiyasının gələcəkdə daha da ətraflı işlənib hazırlanması barədə fikirlərə rast gəlinir.¹

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Богданова Э.Ю. К вопросу об эффективности уголовно-правовой охраны окружающей среды // Право и общество, 2014, Т.9, №11, с.194

2. Боголюбов С.А. Главное – прогнозирование реализации экологической политики // Экологическое право, 2011, №6, с.2-9

3. Пушкарев В.Г. Совершение деяний в зонах экологического бедствия или чрезвычайной экологической ситуации как конструктивный или квалифицирующий признак экологических преступлений // Актуальные проблемы борьбы с преступностью в Сибирском регионе: Сборник материалов XII Международной научно-практической конференции (19-20 февр. 2009г.). Красноярск СибЮИ МВД России, 2009. Ч.1, с.114-116.

4. Экологическое право России: Учебник для вузов / Под ред. В.В. Петров. М.: БЕК, 1995

5. Экологическое право. Курс лекций: Учебное пособие / Под ред. А.П. Анисимова. М.: Приор-издат, 2003

6. Экологическое право. Элементарный курс / Под ред. О.Л. Дубовик. М.:Юристь, 2002

7. <http://www.e-qanun.az/code/11>

8. <http://www.e-qanun.az/framework/3852>

9. <https://dejure.az/az/legislation/saglamliga-zrr-vurmanin-mhkm-tibbi-ekspertizasi-qaydalari>

10. https://azertag.az/xeber/Doqquz_ay_erzinde_ekoloji_cinayetkarliga_yol_veren_182_nefer_mesuliyete_celb_edilib-1341411

Əliyev Mahir

Cinayət və xüsusi ekoloji hüquqi məsuliyyət

X Ü L A S Ə

Məqalədə son illərdə hüquqşünaslar arasında müzakirə mövzusu olan cinayət və xüsusi ekoloji hüquqi məsuliyyətin xarakterik xüsusiyyətləri təhlil edilmiş, bu növ ekoloji hüquqi

---

¹Пушкарев В.Г. Совершение деяний в зонах экологического бедствия или чрезвычайной экологической ситуации как конструктивный или квалифицирующий признак экологических преступлений // Актуальные проблемы борьбы с преступностью в Сибирском регионе: Сборник материалов XII Международной научно-практической конференции (19-20 февр. 2009г.). Красноярск СибЮИ МВД России, 2009. Ч.1, с.114-116.

məsuliyyətin nəzəriyyədə və praktikada tətbiqinin bəzi problemlə məsələləri izah edilmişdir. Məqalənin sonunda elmi araşdırmalar nəticəsində “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa “əhəmiyyətli ekoloji ziyan” anlayışının leqal tərifinin gətirilməsi, həmçinin ekoloji məsuliyyət tədbirlərinin sərtləşdirilməsi təklif olunur.

Махир Алиев
Старший преподаватель кафедры
Трудового и экологического права
Бакинского Государственного Университета

О ХАРАКТЕРНЫХ ПРИЗНАКАХ УГОЛОВНОЙ ЭКОЛОГО-ПРАВОВОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Р Е З Ю М Е

В статье анализируются характерные черты уголовной эколого-правовой ответственности, являющиеся темой дискуссий среди ученых-юристов в последние годы, разъяснены некоторые проблемные вопросы применения данного вида эколого-правовой ответственности в теории и на практике. В конце статьи, как результат проведенных научных исследований, предложено введение легального определения понятия «существенный экологический вред» в Закон Азербайджанской Республики «Об охране окружающей среды», а также ужесточение мер уголовной эколого-правовой ответственности.

Mahir Aliyev
Baku State University
Faculty of Law
Senior Lecturer of the Department of
Labor and Environmental Law

ABOUT CHARACTERISTICS OF CRIMINAL ENVIRONMENTAL LEGAL LIABILITY

R E S U M E

The article analyzes the specifics of criminal environmental liability, which has been the subject of discussion among lawyers in recent years, some problems related to the application of this type of environmental legal responsibility in theory and practice have been clarified. At the end of the article, as a result of the research carried out, it is proposed to introduce a legal definition of the concept of "significant environmental harm" into the Law of the Republic of Azerbaijan "About Environmental Protection", as well as to tighten the measures of criminal environmental and legal liability.

Bayram ORUCOV

Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyasının Aparat rəhbəri,
Bakı Dövlət Universitetinin Konstitusiyə hüququ kafedrasının doktorantı

LAISSEZ-FAÏRE DOKTRİNASI VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI KONSTITUSİYASI ÜZRƏ AZAD SAHİBKARLIQ SİSTEMİNDƏ DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ

Açar sözlər: laissez faire, dövlət tənzimlənməsi, azad sahibkarlıq hüququ, azad bazar iqtisadiyyatı, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası.

Ключевые слова: laissez faire, государственное регулирование, право на свободное предпринимательство, свободная рыночная экономика, Конституция Азербайджанской Республики.

Keywords: laissez faire, state regulation, right to free enterprise, free market economics, Constitution of the Republic of Azerbaijan.

Azad bazara əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşmasında dövlət tənzimlənməsinin azad sahibkarlıq hüququ ilə tarazlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə bazar münasibətləri belə münasibətlərin iştirakçıları tərəfindən formalaşdırılır və tənzimlənir və dövlətin müdaxiləsi yalnız belə bazarın öz xüsusiyyətlərini qoruması üçün zəruri hesab olunur.

Dövlət tənzimlənməsinin minimuma endirilməsi üzrə klassik iqtisadi nəzəriyyədə əhəmiyyətli yer tutan doktrinalardan biri də laissez faire prinsipidir. “Laissez faire” fransız sözü olub iqtisadi sistemin dövlətin bazara müdaxilə etmədiyi halda daha yaxşı işləməsi mənasına gələn klassik iqtisadi doktrinadır. Bu doktrina ilk dəfə 18-ci əsrdə Fransada sənayə inqilabı vaxtı fiziokratlar tərəfindən istifadə edilmişdir. Əsasən 1756-1778-ci illərdə fəaliyyət göstərən fiziokratlar inanırdılar ki, azad bazar və iqtisadi rəqabət inkişaf etmiş cəmiyyətin formalaşması üçün son dərəcə vacibdir [8, s. 367]. Onlar irəli sürürdü ki, dövlət yalnız özəl mülkiyyətin, həyat və fərdi azadlığın qorunması üçün bazarın tənzimlənməsini həyata keçirə bilər.

Müasir iqtisadiyyatın banisi hesab olunan şotland iqtisadçısı Adam Smit laissez faire doktrinasının əsas dəstəkçilərindən biri olmuşdur. Özünün “Millətlərin Var-Dövləti” (Wealth of Nations, 1776) kitabında Adam Smith bazarda görünməyən əlin mövcudluğundan bəhs etmiş və dövlət müdaxiləsi olmadığı təqdirdə azad bazarların özlərini rəqabət, tələb və təklif əsasında idarə edə biləcəyini müdafiə etmişdir. Adam Smitin “görünməyən əl” arqumentasiyasına əsasən azad bazardakı “görünməyən əl” fərdin qazanc əldə etmək niyyətini cəmiyyətin ümumi faydasına transformasiya edir [6, s. 166]. O hesab edirdi ki, iqtisadi artıma və məhsuldarlığa nail olmağın ən effektiv yolu fərdlərin “mükəmməl azadlıq” şəraitində azad olaraq fəaliyyət göstərməklərinə şərait yaratmaqdır [1, s. 397].

Laissez faire doktrinası Adam Smit və David Ricardo tərəfindən daha da təkmilləşdirilərək 18 və 19-cu əsrin sənayə inqilabında mühüm rolu olmuşdur [15]. O cümlədən, bu doktrina İngilis iqtisadçısı John Stuart Mill tərəfindən özünün Siyasi

İqtisadiyyatın Prinsipləri (1848) kitabında istifadə edilərək iqtisadi münasibətlərdə dövlət fəaliyyətinə dair arqumentlər səsləndirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Adam Smit bu prinsipin tam formada tətbiqinin yəni, dövlət müdaxiləsinin sifra endirilməsinin tərəfdarı olmamışdır. Smit azad ticarətin tərəfdarı olmuş və dövlətin bazarın inkişaf etdirilməsində roluna qatı şübhə ilə yanaşmışdır, lakin o, həmçinin monopoliyalara qarşı mübarizə aparılması və sosial bərabərsizliyin qarşısının alınmasını dəstəkləmişdir [2, s. 2].

Laissez-faire doktrinasının prinsipləri aşağıdakı kimidir:

a) İqtisadiyyat özü-özünü tənzimləmə qabiliyyətinə malikdir. Laissez faire prinsipinin dəstəkçiləri irəli sürür ki, bazar iqtisadiyyatında təbii qayda qarşısızalmaz faktır və belə qaydanı yaxşılaşdırmağa və ya islah etməyə yönəlmiş istənilən cəhd yalnız mənfi nəticə verə bilər [5, s. 17];

b) Fərdin gəlir əldə etmək niyyəti cəmiyyətdə təbii qaydanı yaradan əsas faktordur;

c) Fərdin azadlıq hüququ vardır [14].

Laissez faire prinsipinin iqtisadi sisteminin elementləri bunlardır:

1) özəl mülkiyyətə hörmət;

2) sahibkarlıq fəaliyyətinə başlamaq və məşğul olmaq;

3) ticarətdə azad bazarlar (yəni, dövlətin qiymət tənzimlənməsinin və həddən artıq müdaxiləsinin olmaması);

4) dövlətin gözətçi funksiyasını yerinə yetirməsi, yəni dövlət tərəfindən öz hüquqi aktları və məhkəmə sistemi ilə müqavilələrin pozulmaması, mübahisələrin sülh yolu ilə həll edilməsi, hər kəsin hüquqlarının qorunması və cəmiyyətin daxildə hüquqpozuntusu törədən şəxslərdən və xaricdə düşmənlərdən qorunmasının təmin edilməsi [7].

Nəzərə alınmalıdır ki, laissez faire prinsipinin dövlətin sifir dərəcədə müdaxiləsi və dövlət və iqtisadiyyatın tamamilə ayrılması formasında tətbiqi bir sıra mənfi nəticələrə gətirib çıxarmışdır. Laissez faire prinsipinin tənqidi 20-ci əsrin 30-cu illərində Keynanizm nəzəriyyəsi ilə inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Keynanizm nəzəriyyəsi irəli sürürdü ki, laissez faire iş yerlərinin yaradılmasında və qeyri-sağlam rəqabətin qarşısının alınmasında uğursuzdur və cəmiyyətdə gəlir və qazancın qeyri-bərabər bölüşdürülməsinə səbəb olur. Buna görə də, bu nəzəriyyə hesab edir ki, bazar iqtisadiyyatının mövcudluğu dövlətin dəstəyi olmadan mümkünsüzdür. Keynanizm nəzəriyyəsi qarışıq iqtisadiyyatın daha məqbul variant olduğuna inanır, yəni dövlət tənzimlənməsi fərdlərin iqtisadi azadlığı ilə tarazlaşdırılmalıdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında azad sahibkarlıq sistemi qarışıq iqtisadiyyatın təzahürləri əsasında qurulmuşdur. Yəni, Konstitusiya azad bazarı və sahibkarlığı dəstəkləyir, lakin zəruri hallarda dövlət tənzimləməsinə icazə verir. Qeyd edilməlidir ki, bazarın özü-özünü mükəmməl dərəcədə tənzimləməsi mümkün deyildir. Hazırda dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməsi, ABŞ kimi ultra-kapitalist dövlətlərdə belə, təbii bir faktor kimi qəbul olunur – əksər hallarda müzakirə mövzusu müdaxilənin dərəcəsidir (yəni marjinal müdaxilə) [12, s. 182]. Belə ki, 1920-30-cu illərdə Amerika Birləşmiş Ştatları baş verən iqtisadi böhrandan sonra bazara dövlətin müdaxiləsinin zəruri olduğu qənaətinə gəlmişdir.

İqtisadi nəzəriyyədə, bazarın dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin zəruriliyini müdafiə edən bir sıra iqtisadi əsaslandırmaclar mövcuddur:

1) Real xərclər və fayda bazar qiymətlərində düzgün olaraq əks olunmadığı təqdirdə bazarda olan uğursuzluqları aradan qaldırmaq;

2) İqtisadi inkişafa nail olmaq üçün bazara daxil olmaq üzrə mövcud olan maneələri aradan qaldırmaq, rəqabəti və innovasiyanı təşviq etmək və yaxın gələcəkli faydalar əldə etməyə qarşı mübarizə aparmaq;

3) İstehlakçı, işçi və investorların təhlükəsizliyini, məhsul və xidmətlər haqqında məlumatlarda şəffaflığı və net faydanın ədalətli bölüşdürülməsini təmin etmək [11].

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası dövlətin bazara həddindən artıq və ziyanverici müdaxiləsinin qarşısının alınması istiqamətində əsas təminatçı qismində çıxış edir. Konstitusiyanın 59-cu maddəsinin 1-ci bəndində göstərilir ki, hər kəs öz imkanlarından, qabiliyyətindən və əmlakından sərbəst istifadə edərək təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə azad sahibkarlıq fəaliyyəti və ya qanunla qadağan edilməmiş digər iqtisadi fəaliyyət növü ilə məşğul ola bilər [3, md. 59]. Bununla belə, Konstitusiyanın 59-cu maddəsinin 2-ci bəndinə əsasən dövlət sahibkarlıq sahəsində yalnız dövlət maraqlarının, insan həyatının və sağlamlığının müdafiəsi ilə bağlı tənzimləməni həyata keçirir [3, md. 59]. Həmçinin, Konstitusiyanın 15-ci maddəsinin 2-ci bəndinə əsasən Azərbaycan dövləti bazar münasibətləri əsasında sosial yönümlü iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir, iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol vermir [3, md. 15]. “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununun 9-cu maddəsinə əsasən dövlət sahibkarlıq fəaliyyətini qanunvericilik, inzibati-hüquq, büdcə, vergi və pul-kredit sistemləri vasitəsi ilə tənzimləyir [4, md. 9].

Konstitusiyadan da görüldüyü kimi azad sahibkarlıq sistemində dövlət tənzimlənməsi iqtisadi və sosial xarakter daşıyır. İqtisadi tənzimləmə iqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol verilməməsi ilə xarakterizə olunur. Sosial tənzimləmə isə dövlət maraqlarının, insan həyatının və sağlamlığının müdafiəsi və sosial yönümlü iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradılması məqsədilə həyata keçirilir. Dövlət tənzimləməsinin sosial və ya iqtisadi xarakter daşması bir sıra faktordan asılıdır: tənzimləmə üçün səbəb, tənzimləyici metodların mahiyyəti, tənzimləyici prosesin strukturu, tənzimlənmə sahəsinin iqtisadi xüsusiyyətləri və tənzimləmə aparılan sahədə hüquqi və siyasi mühit [9, s. 1451]. Konstitusiyanın 59 və 15-ci maddələri dövlət tərəfindən bazar iqtisadiyyatına müdaxilə edilməsinin aşağıdakı məqsədlərini əsas götürməklə belə tənzimlənmənin dərəcəsini müəyyənləşdirir.

Dövlət maraqlarının müdafiəsi məqsədilə tənzimlənmə. Bu tənzimləmə ümumilikdə dövlətin iqtisadi sahədə olan maraqlarının qorunması məqsədini güdür. Tənzimləmə səmərəsiz və qeyri-bərabər bazar təcrübələrinin qarşısının alınması üçün ümumi maraqların qorunması zərurətinə cavab olaraq həyata keçirilir [13, s. 2].

İnsan həyatının və sağlamlığının müdafiəsi məqsədilə tənzimlənmə. Bu cür tənzimləmə sosial xarakter daşıyır və dövlətin əmək münasibətləri sahəsində təhlükəsiz iş şəraitinin yaradılması və ekoloji standartların qorunması üzrə hüquqi aktlar qəbul etməsi ilə həyata keçirilir. Bir çox müəssisələr ətraf-mühiti çirkləndirir və atmosferə çirkləndirici maddələr və tullantılar buraxırlar ki, bu da insan həyatı və sağlamlığına zərər verə bilər. Belə halların aradan qaldırılması məqsədilə dövlət ekologiyasının qorunması üçün normalar müəyyənləşdirir və sahibkarların bu istiqamətdə fəaliyyətini ümumi maraqlar naminə tənzimləyir.

Sosial yönümlü iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradılması. Bu növ iqtisadiyyatın yaradılması üçün dövlət minimum əmək haqqını müəyyənləşdirir, sosial müdafiəyə ehtiyacı olan şəxslər üçün kvotalar və digər sosial müdafiə vasitələri müəyyənləşdirir və işçilərin hüquqlarının işgötürənlər tərəfindən qorunmasını təmin edir.

İqtisadi münasibətlərdə inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yol verilməməsi. Bazar sistemində rəqabət səmərəli fəaliyyət göstərən milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması və inkişafında mühüm tənzimləyici və təkanverici qüvvə olduğundan, ölkədə effektiv rəqabət mühitinin yaradılması və gözlənilməsi dövlətin ən başlıca funksiyalarından biridir [10, s. 50]. Dövlət haqsız rəqabət və inhisarçılığın qarşısının alınması üçün hüquqi aktlar qəbul edir və icra mexanizmləri müəyyənləşdirir. Bazar mükəmməl işləmədiyindən dövlətin bu istiqamətdə tənzimləməsi zəruri xarakter daşıyır və yalnız azad sahibkarlıq mühitinin dəstəklənməsinə yönəlmişdir. Bu ona görə zəruridir ki, monopoliya şəraitində görünməyən əlin və ya bazarın tənzimləmək imkanları məhduddur və ya ümumiyyətlə yoxdur, çünki monopolistlər qiymətləri məhz özləri müəyyən edirlər və dövlətin antiinhisar siyasəti də məhz bu çatışmazlığı aradan qaldırmaq məqsədi daşıyır [12, s. 182]. Azərbaycan Respublikasında bazar iqtisadiyyatında haqsız rəqabətin aradan qaldırılması “Haqsız rəqabət haqqında” və “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” qanunlarla tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikasında ötən illər ərzində sahibkarlıq fəaliyyətini tənzimləyən prosedur və qaydalar xeyli liberallaşdırılmış, sahibkarlığa dövlət maliyyə yardımı mexanizmi işə salınmış, ölkədə ixrac rüsumları ləğv edilmiş, idxalda rüsumların 15%-lik maksimal həddi müəyyənləşdirilmişdir [16]. Dünya Bankı hər il müxtəlif ölkələrdə dövlət siyasətlərinin və bizneslə məşğul olmağın asanlıqını ölçən Doing Business tədqiqatları həyata keçirir. Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan iqtisadi sahədə aparılan siyasətlərin effektivliyi nəticəsində ümumi siyahıda 190 ölkə arasında 28-ci mövqedə, biznesə başlamağın asanlıqı aspektində isə 9-cu mövqedə qərarlaşıb.

Beləliklə, dövlətin bazarı tənzimləməsi bazarı inkar etmir, əksinə bazarda olan çatışmazlıqları aradan qaldırmaqla bazarın inkişafına nail olmaq məqsədi güdür [12, s. 183]. Dövlət azad sahibkarlıq sistemini tənzimləməklə ümumi cəmiyyətin rifahı ilə nəticələnən mühit yaratmağa çalışmalıdır. Bu səbəbdən də bu cür hüquqi tənzimləmə, yəni bu sahədə qəbul olunan hüquqi aktlar və digər tənzimləmə vasitələri azad sahibkarlıq sistemini dəstəkləyən iqtisadi prinsiplərə uyğun olmalıdır. Konstitusiyaya üzrə azad sahibkarlığa verilən hüquqi təminatın məqsədlərinə nail olması üçün dövlət tənzimləyici aktların qəbul olunması zamanı ilk növbədə nail olunması nəzərdə tutulan məqsədi və iqtisadi göstəriciləri müəyyənləşdirməlidir. Növbəti mərhələdə isə belə aktların uzun müddətli sosial fayda gətirəcəyinə əmin olmaq üçün müvafiq tədqiqatlar aparılmalı və ən optimal tənzimləmə variantı müəyyənləşdirilməlidir. Yalnız bu mərhələlərdən keçən və iqtisadi baxımdan effektivliyi təmin edilən tənzimləyici aktlar azad sahibkarlıq sistemində və ümumilikdə cəmiyyətin rifahına şərait yarada bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Adam Smith, *The Wealth of Nations*, University of Chicago Press; UK ed. Edition, 1977, s.s. - 1152
2. Angus Burgin, *Laissez-Faire*, *The Encyclopedia of Political Thought*, ed. Michael T. Gibbons (John Wiley & Sons, Ltd., 2015), s.s – 6 2
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası
4. Azərbaycan Respublikasının “Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında” qanunu
5. Brian Blanchard, *The Market and The State: The Debate Over Laissez Faire in American Political Thought, 1880-1914*, Arizona State University, 2014, s.s – 304
6. John D. Bishop, Adam Smith's invisible hand argument. *J Bus Ethics* 14, 1995, s.s. - 165–180

7. Lawrence W. Reed, *Laissez Faire and Economic Growth*, Mackinac Center for Public Policy, 2001, <https://www.mackinac.org/3479>
8. Murray N. Rothbard, *An Austrian Perspective on the History of Economic Thought*, Vol.1, Mises Institute, 2006, s.s. – 574
9. Paul L. Joskow and Nancy L. Rose, *The Effects of Economic Regulation*, *Handbook of Industrial Organization*, Volume II, Edited by R. Schmalensee and R.D. Willig, Elsevier Science Publishers B.V., 1989, s.s – 1450-1506, 1451
10. M.A. Əhmədov, A.C.Hüseyn, *İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi*, Metodiki vəsait. Bakı: “İqtisad Universiteti” – 2011. -120 səh.
11. Policy statement by the Committee for Economic Development of the Conference Board, *Regulation & the Economy - the Relationship & How to improve it*, 2017, <https://www.ced.org/reports/regulation-and-the-economy>
12. Rəşid Əliyev, *Konstitusiya hüququnun müqayisəli əsasları*, 2014, s.s. – 184, http://remells.com/wp-content/uploads/2019/06/Konstitusiya-H%C3%BCququ-M%C3%BCqayis%C9%99li-%C6%8Fsaslar_R%C9%99%C5%9Fid-%C6%8Fliyev.pdf
13. Richard A. Posner, *Theories of Economic Regulation*, NBER Working Paper Series, Working Paper 4, 1974, s.s. – 44
14. <https://corporatefinanceinstitute.com/resources/knowledge/economics/laissez-faire/>
15. <https://www.investopedia.com/terms/l/laissezfaire.asp#citation-2>
16. <https://economy.gov.az/article/sahibkarl%C4%B1%C4%9F%C4%B1ninki%C5%9Faf%C4%B1-dinamikas%C4%B1/21386>

Laissez-faire doktrinası və Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası üzrə azad sahibkarlıq sistemində dövlət tənzimlənməsi

X Ü L A S Ə

Azərbaycan Respublikasında azad sahibkarlıq sisteminin dövlət tənzimlənməsi qarışıq iqtisadiyyatın təzahürləri əsasında qurulmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası azad sahibkarlıq hüququna təminat verdiyindən elə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi laissez-faire doktrinasının əsas prinsiplərini də dəstəkləyir. Digər tərəfdən, keçmişdə tənzimlənməmiş bazarların yaratdığı sosial bərabərsizlik və haqsız rəqabət nəzərə alınaraq, Konstitusiya dövlətin azad sahibkarlıq sistemindəki maneələri aradan qaldırmasının lazımı yollarını müəyyənləşdirir. Bu məqalə laissez-faire doktrinasını təhlil edir və Konstitusiyanın bazar iqtisadiyyatında dövlət tənzimlənməsinin dərəcəsini təmin etməkdəki rolunu araşdırır.

Bayram Orujov

Laissez-faire doctrine and the state regulation in the free market system of the Republic of Azerbaijan

S U M M A R Y

The state regulation of the free market system in the Republic of Azerbaijan is based on the features of the mixed economies. The state regulation of the economy supports the main principles of the laissez-faire doctrine as the Constitution of the Republic of Azerbaijan guarantees the right to free enterprise. On the other side, given the social inequality and the unfair competition caused by the unregulated markets in the past, the Constitution deter-

mines necessary ways in which the state can eliminate barriers to free market system. This article analyses the laissez-faire doctrine and explores the role of the Constitution in guaranteeing the degree of state regulation in the market economy.

Оруджов Байрам

**Доктрина Laissez-faire и государственное регулирование
в системе свободного рынка Азербайджанской Республики**

Р Е З Ю М Е

Государственное регулирование системы свободного рынка в Азербайджанской Республике основано на особенностях смешанной экономики. Государственное регулирование экономики поддерживает основные принципы доктрины laissez-faire, поскольку Конституция Азербайджанской Республики гарантирует право на свободное предпринимательство. С другой стороны, учитывая социальное неравенство и несправедливую конкуренцию, вызванную нерегулируемыми рынками в прошлом, Конституция определяет необходимые пути, с помощью которых государство может устранить барьеры для системы свободного рынка. В этой статье анализируется доктрина laissez-faire и исследуется роль Конституция в обеспечении гарантирует степени государственного регулирования в рыночной экономике.

İlqar QASIMOV

Azərbaycan Respublikası
Konstitusiyaya Məhkəməsi Aparatının
Beynəlxalq hüquq və beynəlxalq
əməkdaşlıq şöbəsinin məsləhətçisi

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ VƏ RUSİYA FEDERASIYASININ ƏMƏK HÜQUQU ÜZRƏ İNTİZAM XƏTASI VƏ ONUN TƏRKİB ELEMENTLƏRİ

Açar sözlər: hüquq pozuntusu, xəta, intizam xətası, əmək intizami, Azərbaycan Respublikası, Rusiya Federasiyası, Əmək Məcəlləsi.

Ключевые слова: правонарушение, проступок, дисциплинарный проступок, дисциплина труда, Азербайджанская Республика, Российская Федерация, Трудовой Кодекс.

Keywords: legal violation, offence, disciplinary offence, labor discipline, Azerbaijan Republic, Russian Federation, Labor Code.

İntizam xətası hüquq pozuntusunun bir növü olduğundan ilk öncə hüquq pozuntusu anlayışına aydınlıq gətirmək istərdik.

Ensiklopedik lüğət sözün geniş mənasında hüquq pozuntusuna cəmiyyətə ziyan vuran və qanunla cəzalandırılan cəmiyyətə zidd əməl kimi tərif verir(32, 284).

Hüquq ensiklopediyasında hüquq pozuntusu-hüquqazidd olan və cəmiyyətə zərər vuran hərəkət və ya hərəkətsizlik kimi müəyyən olunur(5, 478).

Prof.M.F.Məlikova “Hüquq nəzəriyyəsi” dərslində qeyd edir ki, hüquq pozuntusu hüquqazidd və cəmiyyətə zərər yetirən təqsirli hərəkət və ya hərəkətsizlikdir. Hüquq pozuntusu, hər şeydən, dövlət göstərişlərinə zidd olan, hüquq subyektinin iradə ifadəsi ilə əlaqədar olan əməli, yəni hərəkət və ya hərəkətsizliyi(8,376).

Görkəmli nəzəriyyəçi alim M.N.Marçenko qeyd edir ki, hüquq pozuntusu hüquq fəaliyyət qabiliyyətli şəxsin və ya şəxslərin hüquqi məsuliyyəti doğuran təqsirli, hüquqazidd, cəmiyyətə ziyan vuran əməldir(24, 624).

Bəzi müəlliflərin fikirlərinə qoşularaq qeyd etmək istərdik ki, əmək hüquq elmində bu gün hüquq pozuntularının öyrənilməsinə kifayət qədər diqqət yetirilmir, halbuki onlar işgötürənlərə və bütövlükdə cəmiyyətə böyük ziyan vururlar(3, 73-80).

Ənənəvi olaraq əmək hüququnda intizam məsuliyyətinə cəlbəmənin əsası qismində hüquq pozuntusunun növlərindən biri olan intizam xətası çıxış edir. İntizam məsuliyyətinin hüquqi əsasını intizam xətası – müəssisədə müəyyən olunmuş müəssisədaxili intizam qaydalarının pozulmasına gətirib çıxaran təqsirli, hüquqazidd hərəkət, yaxud hərəkətsizlik təşkil edir(2, 634).

“İntizam xətası” anlayışının özü bu gün də inkişafdadır, elmdə onun müəyyən edilməsinə fərqli yanaşmalar mövcuddur.

Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsindən (bundan sonra qısaca olaraq AR ƏM adlandırılacaqdır) fərqli olaraq Rusiya Federasiyasının Əmək Məcəlləsində (bundan sonra qısaca olaraq RF ƏM adlandırılacaqdır) təsbitini tapmış intizam xətasının işçinin təqsiri

üzündən üzərinə qoyulan əmək vəzifələrini icra etməməsi və yaxud lazımi surətdə icra etməməsi kimi tərifi (192-ci maddə) ilk baxışdan mövcud diskussiyaya son qoymalı idi. Lakin qanunverici tərəfindən cavablandırılmayan yeni suallar meydana çıxdığından, mübahisələr davam etməkdədir. Elmi mübahisələrdən biri intizam məsuliyyətinin əsaslarının ifadəsinin qeyri-dəqiqliyi, qanunvericilikdə intizam xətası tərkibinin əlamətlərinin mövcud olmamasıdır.

Bir çox müəlliflər qanunvericinin verdiyi tərifdə dəqiqləşdirmələr aparırlar. Belə ki, M.V.Molodtsov və S.Y.Qolovina hesab edirlər ki, intizam xətası dedikdə, “yalnız işçinin əmək prosesində əmək vəzifələrini icra etməməsində, yaxud lazımınca icra etməməsində ifadə olunan və müəssisədaxili intizam qaydalarının pozulması kimi qiymətləndirilən davranışı” başa düşülməlidir(25, 379). Bu zaman onlar hesab edirlər ki, qanunda “əmək müqaviləsi üzrə müstəqil surətdə öz üzərinə götürülmüş əmək vəzifələri demək daha dəqiq olardı, bu, əmək hüququnun İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında 16 dekabr 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktın 6-cı maddəsində ifadə olunmuş “hər bir şəxsin azad seçdiyi və ya könüllü razılaştığı işlə həyatını təmin etmək hüququ” kimi anlayışına uyğundur(25, 371).

O.Q.Smironova bu fikirlə razılaşaraq, “məhz əmək vəzifələrinin, yəni əmək hüquq münasibətindən və əmək müqaviləsindən irəli gələn vəzifələrin icra olunmamasını və yaxud lazımınca icra olunmamasını” intizam xətası hesab edir(28,82).

L.A.Sırovatskaya hesab edir ki, əmək vəzifələrinin icra olunmaması, yaxud lazımınca icra olunmaması müxtəlif növ hüquq pozuntularında ifadə oluna bildiyindən, intizam xətası əmək hüquq pozuntusunun bir növüdür. Əmək hüquq pozuntusu dedikdə, müəllif “fəhlə və qulluqçular tərəfindən əmək vəzifələrinin icra olunmamasından, pozulmasından ibarət olan və əmək hüququnda təsbitini tapmış sanksiyalarla qadağan olunmuş təqsirli, hüquqazidd əməli” başa düşür(29,40). Beləliklə, əmək hüquq pozuntusu “fəhlə və ya qulluqçunun törətdiyi intizam xətası, habelə müəssisə tərəfindən işçiyə, yaxud əksinə işçi tərəfindən müəssisənin əmlakına zərər yetirilmiş əmlak hüquq pozuntusu kimi növləri birləşdirən növ anlayışı” kimi nəzərdən keçirilir(29,40).

N.Y.Əsgərova görə intizam xətası işçinin özünün əmək qanunvericiliyində və əmək müqaviləsində nəzərdə tutulmuş əmək vəzifələrinin təqsirli surətdə icra etməməsində ifadə olunan hüquq pozuntusudur(9, 166).

N.A.Paşayevanın fikrincə, intizam xətası əmək vəzifələrinin təqsirli surətdə icra olunmamasıdır(10,181).

P.S.Butov intizam xətasının yalnız əmək vəzifələrinin icra olunmaması və yaxud lazımınca icra olunmaması kimi nəzərdən keçirilməsinin intizam məsuliyyətinə cəlbətmənin əsaslarını əsassız surətdə daraltdığını qeyd edir. Onun fikrincə, intizam xətasının tövsifi zamanı əmək vəzifələrinin deyil, əmək hüquq münasibəti üzrə vəzifələrin pozulmasından danışmaq daha məqsədəuyğundur(13,88). Lakin bu halda intizam məsuliyyətinə cəlbətmənin əsaslarının əsassız surətdə genişlənməsi təhlükəsi yarana bilər ki, bu da işçinin hüquqı müdafiə səviyyəsini aşağı salacaqdır.

Müəllif intizam xətasını əmək hüquq münasibəti subyektinin (əmək qanunvericiliyinin tələbləri pozulmaqla) RF ƏM ilə nəzərdə tutularaq onun üzərinə qoyulmuş vəzifələrin icra olunmamasında, yaxud lazımınca icra olunmamasında ifadəsini tapan təqsirli, hüquqazidd hərəkəti və ya hərəkətsizliyi kimi müəyyən etməyi təklif edir.

N.P.Datsko və Q.M.Başarina hesab edirlər ki, intizam xətasını “tərədilməsinə görə barəsində intizam tənbehi tədbirinin tətbiq olunduğu işçinin üzərinə qoyulmuş əmək vəzifələrini təqsirli, hüquqazidd surətdə icra etməməsi, yaxud lazımınca icra etməməsi” kimi nəzərdən keçirmək daha düzgündür(18,29). Lakin Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsindən və Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsindən fərqli olaraq,

AR ƏM törədilməsinə görə intizam tənbehlərinin nəzərdə tutulduğu əmək intizamı pozuntularının siyahısını təsbit etmir (əmək müqaviləsinin ləğv edilməsinin AR ƏM-in 70-ci maddəsi ilə nəzərdə tutulmuş əsasları istisna təşkil edir). Buna görə də intizam xətasının müəyyən edilməsinə belə yanaşma o qədər də düzgün deyildir və dəqiqləşdirmə tələb edir.

Bizim fikrimizcə, “intizam xətası” anlayışının məzmununun daha dəqiq müəyyən edilməsi üçün intizam xətasının iki – statik və dinamik tərkib hissələrindən ibarət hüquqi konstruksiya kimi nəzərdən keçirilməsi zəruridir.

Bu zaman intizam xətası tərkibinin qəsdin subyektinin, subyektiv cəhətinin və obyektinin məcmusu kimi təmsil olunan əsas əlamətləri intizam məsuliyyətinin əsasının əmək qanunvericiliyinin və məhkəmə təcrübəsinin inkişafının müxtəlif dövrlərində dəyişməyən statik tərkib hissəsini təşkil etməlidir.

Dinamik tərkib hissəsinə intizam məsuliyyətinin inkişaf səviyyəsindən və ictimai tələbatdan asılı olaraq zaman etibarilə dəyişə bilən obyektiv cəhət aid edilməlidir. Əmək qanunvericiliyi, nadir istisnalarla, intizam xətasının konkret tərkiblərini təsbit etmir ki, bu da hüquqi məsuliyyətin həmin növünü digərlərindən xeyli fərqləndirir: təcrübədə intizam məsuliyyətinin tətbiqini çətinləşdirir, intizam tənbehinin düzgün tətbiq edilib-edilməməsi ilə bağlı işçi və işəgötürən arasında çoxlu əmək mübahisələri doğurur. İntizam xətasının bu tərkib hissəsinin müxtəlifliyi, zamana görə mütəhərriqliyi onun öyrənilməsinə çətinləşdirir və ayrıca tədqiqat çərçivəsində daha əsaslı surətdə nəzərdən keçirilməsini tələb edir.

Əmək qanunvericiliyi normalarının təhlili intizam xətasının birinci elementini (əlamətini) – subyekt AR ƏM-ə müvafiq surətdə intizam məsuliyyəti daşıya biləcək şəxs kimi ifadə etməyə imkan verir. S.F.Musayevanın fikrincə, intizam xətasının subyekt qismində mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq işəgötürənlə əmək hüquq münasibətlərinə girmiş fiziki şəxs-işçi çıxış edir(6,46). Lakin subyektin bu əlaməti yetərli deyildir, çünki fiziki şəxs məsuliyyət daşıya bilmək üçün delikt qabiliyyəti kimi hüquqi xassəyə malik olmalıdır. O, fəaliyyət qabiliyyətinin tərkib hissəsi olub, müəyyən yaşdan etibarən yaranır və hüquqazidd əməllərə görə şəxsi məsuliyyət daşımaq qabiliyyətini ifadə edir.

AR-ın və RF-ın cinayət, intizibati və mülki qanunvericiliyindən fərqli olaraq, əmək hüququnda məsuliyyətin minimum yaşı təsbitini tapmamışdır, lakin əmək müqaviləsinin bağlanmasına yol verilən yaş həddi müəyyən edilmişdir.

AR ƏM-in 42-ci maddəsinin üçüncü hissəsinə əsasən on beş yaşına çatmış hər bir şəxs işçi kimi əmək müqaviləsinin tərəfi ola bilər.

RF ƏM-in 63-cü maddəsində, ümumi qayda kimi, on altı yaşına çatmış şəxslərlə, müstəsna hallarda isə qanunla nəzərdə tutulmuş şərtlərə riayət olunmaqla on beş yaşına və on dörd yaşına çatmış şəxslərlə əmək müqaviləsi bağlamaq imkanı nəzərdə tutulur.

Azərbaycan Respublikasında olduğu kimi, əksər xarici ölkələrdə “valideynlərin səlahiyyətləri müəyyən dərəcədə gənclərin əmək hüquq subyektliyini məhdudlaşdırır, çünki gənclərin işə düzəlməsinə məhz valideynlər və ya övladlığa götürənlər, qanunla onları əvəz edən şəxslər icazə verməlidirlər”(21,53). Müqayisə üçün qeyd edək ki, Rusiya qanunvericisi diqqəti buna yetirmişdir ki, kinematografiya, teatr müəssisələrində, teatr və konsert təşkilatlarında, sirkərdə 14 yaşından aşağı uşaqların əməyindən də istifadə olunur. Bu maddədə onlarla validenylərindən birinin və qəyyumluq və himayəçilik orqanının razılığı ilə əmək müqaviləsi bağlamaq icazəsi meydana çıxmışdır. Təəssüf ki, Rusiya qanunvericisi 14 yaşından aşağı uşaqların işə qəbulu zamanı aşağı yaş həddini müəyyən etməmiş, bununla da uşağın intizam məsuliyyəti daşıya biləcəyi yaşla bağlı yeni suallar və mübahisələr doğurmuşdur.

RF ƏM-in 63-cü maddəsinin dördüncü hissəsi on dörd yaşına çatmamış uşağın adından onun valideyni (qəyyumu) ilə əmək müqaviləsinin bağlanması imkanını nəzərdə tutur. Bu, əmək qanunvericiliyi çərçivəsində məsuliyyəti də 6 yaşından 14 yaşına qədər şəxsin yetirdiyi zərərə görə qanuni nümayəndələrin məsuliyyətini nəzərdə tutan Rusiya Federasiyası Mülki Məcəlləsi ilə analogiya üzrə valideynlərin daşdığı ifadə edəcəkdirmi?

S.F.Musayevaya görə əmək hüququnda məsuliyyət həmişə şəxsi xarakterə malikdir. On beş yaşından on səkkiz yaşına qədər olan yetkinlik yaşına çatmamış şəxslər ümumi əsaslarla müstəqil şəkildə intizam məsuliyyəti daşıyırlar, AR ƏM işçilərin bu kateqoriyası üçün istisna müəyyən etmir. Onun fikrincə, 15 yaşından 18 yaşına qədər olan şəxslər üçün intizam məsuliyyəti məsələlərində istisna nəzərdə tutulmalıdır. İlk baxışdan elə görünə bilər ki, yeniyetmələrin barəsində yaşlılarla eyni intizam məsuliyyəti tədbirlərinin tətbiqi humanist yanaşma deyildir. Lakin bu tamamilə əsaslıdır, çünki işdən çıxarma istisna olmaqla, intizamsız işçinin barəsində tənbehlərin tətbiqi, ilk növbədə, tərbiyəvi, qabaqlayıcı xarakter daşıyır(6,47).

Biz hesab edirik ki, Rusiyanın əmək hüququnda azyaşlıların intizam məsuliyyəti məsələsinin analoji həlli düzgün deyildir, çünki işçinin əmək vəzifələrini şəxsən yerinə yetirməsi əmək münasibətlərinin əsas əlaməti kimi həm də əmək funksiyalarının yerinə yetirilməsinə görə şəxsin fərdi məsuliyyətini nəzərdə tutur(11,25). İntizam məsuliyyəti həmişə sırf şəxsi xarakter daşıyır.

İnsan davranışının sosial əhəmiyyətini, hərəkətlərinin faktiki xarakterini dərk etdikdə və onlara rəhbərlik etdikdə öz əməlinə və yaranmış nəticələrə görə cavab verə bilər. 14 yaşına qədər uşaqlar özlərinin psixofiziki xüsusiyyətləri ilə əlaqədar müəyyən qaydaları rəhbər tutur, onlar öz davranışının əhəmiyyətini dərk etməyə bilərlər. Buna görə də onların intizam məsuliyyətinə cəlb edilməsi məqsədəuyğun olmayacaqdır.

Biz K.Y.Ananyeva və Y.A.Jukovanın belə bir fikrini tam bölüşürük ki, on dörd yaşına çatmamış şəxslər natamam əmək hüquq subyektivinə malik olduqlarından intizam məsuliyyəti daşıya bilməzlər(23,65). Belə yanaşma əsaslıdır, çünki yalnız müəyyən yaşa çatdıqda öz hərəkətlərini və əməllərini dərk edən şəxsiyyətin emosional, mənəvi və intellektual yetkinliyini nəzərə almağa imkan verir(14,89). Yetkinlik yaşına çatmamış 14 yaşından aşağı işçilərin barəsində tərbiyəvi təsir tədbirlərinin tətbiqi daha məqsədəuyğundur.

Hüquq subyektivliyi yalnız şəxsin müəyyən edilmiş yaşa çatdığını deyil, həm də artıq qeyd olunduğu kimi, onun öz hərəkətləri haqqında hesabat verməyə iradəvi qabiliyyətinin mövcudluğunu göstərir. Fəaliyyət qabiliyyətsiz hesab olunmuş şəxs öz davranışına görə cavab verə bilməz. Beləliklə, intizam məsuliyyətini yalnız fəaliyyət qabiliyyətli şəxs daşıya bilər. Bu qaydadan mülki hüquq normaları ilə nəzərdə tutulmuş, lakin əmək münasibətlərinə şamil olunan istisna mövcuddur: o, işçinin spirtli içkilərdən, yaxud narkotik və ya psixotrop maddələrdən sui-istifadə nəticəsində məhdud fəaliyyət qabiliyyətli hesab olunmasıdır. Bu halda əmək haqqının mühafizəsi həyata keçirilir, həmin işçinin üzərinə intizam məsuliyyətinin qoyulması isə ümumi əsaslarla həyata keçirilir, çünki burada anlaşıqlıqdan danışmaq olmaz.

İntizam xətası tərkibinin statik hissəsinə daxil olan növbəti əlaməti obyektəndən ibarətdir. Əmək fəaliyyəti sahəsində müxtəlif növ hüquq pozuntularının ümumi obyektinə əmək intizamıdır. İntizam xətasının obyektinə müəssisədaxili intizam qaydaları, daha dəqiqi, onun həyata keçirilməsi prosesində təşəkkül tapan və bu hüquq sahəsinin normaları ilə qorunan ictimai münasibətlər təşkil edir(29,50).

S.F.Musayevanın fikrincə, intizam xətasının obyektinə əmək prosesində təşəkkül tapan, bütövlükdə əmək intizamını təşkil edən və hüquq normaları ilə qorunan münasibətlər təşkil edir(7,61). Daha sonra bu müəllif qeyd edir ki, intizam xətasının obyektinə qismində əmək

intizamına riayət olunmasını, əmək prosesinin lazımı təşkilini, müəssisədaxili intizam qaydalarının yerinə yetirilməsini, habelə əmək hüquq münasibəti subyektinin üzərinə qoyulmuş vəzifələri lazımı surətdə yerinə yetirməsini təmin edən ictimai münasibətlər başa düşülməlidir(7,63).

Bu və ya digər intizam xətasının qəsd etdiyi bilavasitə obyekt qismində konkret hüquqlar (həyata keçirməmə, yaxud aşma), yaxud vəzifələr (icra etməmə, yaxud lazımınca icra etməmə) çıxış edir.

İntizam xətasının əlamətlərinə işçinin təqsirinin mövcudluğunda təzahür edən subyektiv cəhət də aiddir. Əmək qanunvericiliyi təqsirin anlayışını açıqlayan xüsusi norma təsbit etmir.

Hüquq elmində təqsir dedikdə, şəxsin törətdiyi hüquqazidd hərəkəti, yaxud hərəkətsizliyi, habelə bu hərəkətin, yaxud hərəkətsizliyin nəticələrinə psixi münasibəti başa düşülür. Psixi münasibət şüurun (əqlin) və iradənin müəyyən vəziyyəti ilə xarakterizə olunan təfəkkür prosesində özünü əks etdirir. Şüurun (bəzən onu əqli moment adlandırırlar) vəziyyəti müəyyən edir ki, işəgötürən və ya işçi öz davranışının hüquqazidd xarakterini dərk etmiş, yaxud dərk etməmişdir, ziyan şəklinə nəticənin baş verəcəyini qabaqcadan görmüş, yaxud görməmişdir. İradənin vəziyyəti, yaxud iradəvi hal işəgötürənin və ya işçinin hüquqazidd hərəkətinə, bu hərəkəti arzu edib və ya etməməsinə psixi münasibəti xarakterizə edir(2, 662-663).

S.F.Musayeva yazır: “Təqsirə görə məsuliyyət prinsipi böyük mənəvi və hüquqi əhəmiyyətə malikdir”. Təqsirin elementlərini məcmu halında şüur və iradə təşkil edir. Beləliklə, təqsir iki komponentə-intellektual element (törədilən əməlin bütün hüquqi əhəmiyyətli obyektiv xassələrin dərk, yaxud dərk olunmasının mümkünlüyü) və iradəvi element (subyektin iradəsinin real gerçəklikdəki qarşıdakı zərərli dəyişikliklərə münasibət) ilə xarakterizə olunur (7,49).

İşçinin əmək intizamının pozulmasında təqsiri özünün əmək vəzifələrinə etinasız münasibətindən, müəyyən edilmiş əmək qaydalarının şüurlu surətdə sərf-nəzər edilməsindən ibarətdir. O, qəsdvə ehtiyatsızlıq formalarında ifadə oluna bilər.

Düzünə qəsdə işçi və ya işəgötürən öz hərəkətinin və ya hərəkətsizliyinin hüquqazidd xarakterini, onun zərərli nəticələrini əvvəlcədən görür, dərk edir və bunları arzu edir. Yanakı qəsdə - işçi və ya işəgötürən öz hərəkətini və ya hərəkətsizliyinin hüquqazidd xarakterini və zərərin yaranması imkanını görür, dərk edir, belə zərərli nəticələri arzu etməsə də, onlara şüurlu surətdə yol verir, yaxud onun qarşısını alacağına etinasız yanaşır.

Özünəgüvənmə formasında ehtiyatsızlıq ondan ibarətdir ki, işçi və ya işəgötürən öz hərəkətinin (hərəkətsizliyinin) hüquqazidd xarakterini və bu hərəkətlər nəticəsində ziyanın yaranması imkanını görür, lakin onların qarşısını alacağına yüngül fikirliliklə ümid bağlayır.

Ehtiyatsızlığın diqqətsizlik növündə isə işçi və ya işəgötürən öz davranışının hüquqazidd xarakterini dərk etməmiş və zərərin yaranma imkanını qabaqcadan görə bilməli olduğu və görə biləcəyi halda onları görmür.

İşçinin intizam məsuliyyəti təqsirin istənilən formasında yarana bilər. Bəzi müəlliflər ehtiyatsızlıq üzündən xətalara törədilməsini intizam məsuliyyəti üçün daha xarakterik hesab edirlər(30, 234). Digər müəlliflərin fikrincə, heç bir üzrlü səbəb olmadan işə gəlməmə, işə sərxoş vəziyyətdə gəlmə, istehsalatda spirtli içkilər içmə kimi qəsdən törədilmiş xətalara daha geniş yayılmışdır və daha böyük zərər vurur (16, 86).

S.F.Musayevanın fikrincə, işçinin davranışının hüquqazidd olmasını dərk etmədiyi, işin hallarına görə zərərli nəticələri qabaqcadan görmədiyi və görməli olmadığı hallarda təqsir mövcud olmur. Belə hərəkətə, yaxud hərəkətsizliyə görə məsuliyyət yaranmır. İşçinin ayrı-ayrı vəzifələri yerinə yetirə bilməməsi həmin vəzifələrə diqqətsiz, səhlənkar münasibətin nəticəsi ola bilər, lakin zəruri vərdişlərin, yaxud müəyyən biliklərin mövcud olmaması

işçinin təqsirini istisna edir. İşçinin hərəkətlərində təqsirin olmamasını hansısa obyektiv səbəblərdən öz vəzifələrini və ya işgötürənin göstərişlərini lazımi surətdə yerinə yetirmək imkanının olmadığını göstərən faktlar-işçinin sənədli surətdə rəsmiləşdirilmiş xəstəliyi, işçinin əmək stajının az olması ilə əlaqədar istehsalat təcrübəsinə malik olmaması səbəbindən əmək vəzifələrini lazımi surətdə icra etməməsi, nəqliyyatın işindəki çatışmazlıqlar, pis hava şəraiti və s. sübuta yetirir(6,50).

Ədəbiyyatda müxtəlif yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı halların təqsirin dərəcəsinə təsirindən nadir hallarda söz açılır. Bəlkə də bu, cinayət və inzibati qanunvericilikdən fərqli olaraq, əmək qanunvericiliyində belə halların göstərilməməsi ilə bağlıdır. Bəzi yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı halları təsbit etməklə qanunvericilikdəki bu boşluqları aradan qaldırmağı təklif edən Y.A.Petrovun fikri ilə razılaşmaq lazımdır. O, yüngülləşdirici hallar qismində, məsələn, təqsirli şəxsin səmimi peşmançılığını, xətanın yetkinlik yaşına çatmamış şəxs, əlil, hamilə qadın və ya azyaşlı uşaqları olan qadın tərəfindən törədilməsini, xətanın güclü ruhi həyəcanın təsiri altında törədilməsini qeyd edir. Ağırlaşdırıcı hallara isə xətanın bir qrup şəxs tərəfindən, tamah məqsədi ilə törədilməsini, il ərzində şəxsin artıq törədilməsinə görə intizam məsuliyyətinə cəlb olunduğu xətanı təkrarən törətməsini, böyük maddi və mənəvi ziyan (zərər) yetirilməsini, habelə ətrafdakılar üçün təhlükə törədilməsini aid edir(16,87).

İntizam xətasının obyektiv cəhətinin əlamətlərinə əmək intizamına qəsd edən əməlin hüquqazidd olması aiddir. Əmək vəzifələrinin icra olunmaması, yaxud lazımi surətdə icra olunmaması hüquqazidd olma əlamətini əmələ gətirir. Bir qayda olaraq əmək qanunvericiliyi normalarında intizam xətalarını tərkiblərinin təsbiti və onların müvafiq sanksiyalarla bağlanması tətbiq olunmur. Yalnız işdən çıxarmanı şərtləndirən intizam xətaları istisna təşkil edir.

Əməlin hüquqazidd olması hansısa əməlin hüquqi müddəaların ziddinə olaraq törədilməsini, qanunun pozulmasını ifadə edir. Bunun nəticəsində qanunda birbaşa müəyyən olunmuş qadağa pozulur və ya qanun, yaxud müqavilə ilə hüquq subyektinin üzərinə qoyulmuş öhdəliklər yerinə yetirilmir(26,580-581). O, həm hərəkət, həm də hərəkətsizlik formasında ifadə oluna bilər. Belə əməllərin dairəsi çox geniş və müxtəlif olduğundan, əmək qanunvericiliyində intizam xətaları tərkiblərinin vahid, bütöv sistemi verilmir. Öz növbəsində, bu, intizam xətası tərkibinin həmin əlamətini dinamik tərkib hissəsinə aid etməyə imkan verir.

Y.A.Petrov diqqəti buna cəlb etmişdir ki, sovet əmək qanunvericiliyində əmək intizamının pozulmasına görə konkret tərkiblərin və sanksiyaların sistemləşdirilməsi təcrübəsi mövcud olmuşdur. SSRİ XƏK-in 17 dekabr 1930-cu il tarixli qərarı ilə təsdiqlənmiş «İctimai sektor müəssisələri və idarələri üçün Müəssisədaxili intizam qaydalarına əlavə edilən Tənbehlər Cədvəli» mövcud idi. Həmin cədvəldə pozuntuların təxmini siyahısı bir neçə bölməyə ayrılmışdı: inzibati-texniki heyət tərəfindən istehsalın və əmək şərtlərinin lazımi tənzimlənməsi vəzifələrinin pozulması; işlərin normal gedişini təmin edən qaydaların pozulması; təhlükəsizlik, sanitariya və gigiyena qaydalarının pozulması və s.(26,83). Bəlkə də bu gün intizam xətaları tərkiblərinin belə bir sisteminin mövcudluğu işgötürən tərəfindən sui-istifadə hallarından, işçilərin bu və ya digər hərəkətinin(15,17), yaxud hərəkətsizliyinin hüquqazidd əməl kimi qiymətləndirilməsi zamanı yaranan müxtəlif münaqişəli vəziyyətlərin qarşısını almağa imkan verərdi.

İntizam xətalarında hüquqazidd olma digər hüquq pozuntularından fərqli şəkildə təzahür edir. Belə ki, hüququn qoruyucu sahələrində hüquqazidd olma konkret xətanın onu qadağan edən normanın tərkibinə uyğun gəlməməsini ifadə edirsə, əmək hüququnda hüquqazidd olma işçinin əmək vəzifələrini təsbit edən pozitiv normanın pozulması ilə bağlıdır. Buna

görə də intizam tənbehinin düzgün tətbiqi üçün əmək hüququnun əmək vəzifələrinə nələrə aid etməsi haqqında aydın təsəvvürə malik olmaq zəruridir.

Burada “əmək vəzifələri” termini geniş mənada işlədilir. O, yalnız özünün vəzifəsi, peşəsi, ixtisası üzrə işi deyil, həm də işçinin özünün bilavasitə işini yerinə yetirməsinə birbaşa aidiyyəti olmayan bəzi digər vəzifələri də ehtiva edir. Məsələn, müəssisədə müəyyən olunmuş buraxılış rejiminə riayət etmək vəzifəsi, yaxud müəyyən dövrlərdə icbari tibbi müayinədən keçmək vəzifəsi və s.

İşçinin əməlinin hüquqazidd olmasının müəyyən edilməsi və işəgötürən tərəfindən intizam tənbehinin verilməsi, habelə işə məhkəmə baxışı zamanı əmək vəzifələrinin digər hüquq sahələri ilə təsbit olunmuş digər vəzifələrdən, habelə qeyri-hüquqi, mənəvi vəzifələrdən fərqləndirilməsi olduqca önəmlidir. Bu vəzifənin həlli onunla mürəkkəbləşir ki, “bəzi işçilər üçün yerinə yetirilən vəzifələrin xüsusi xarakteri ilə əlaqədar intizam xətasının anlayışı bir növ onların ləyaqəti ilə bir araya sığmayan xətalara daxil edilməsi hesabına genişlənilir, yəni onlar üçün əmək vəzifələri ilə bağlı olmayan mənəvi vəzifələrin də pozulması intizam xətası kimi çıxış edir (məsələn, hakimlər və s.)”. (30, 223).

İşçinin əmək müqaviləsi üzrə əsas vəzifələri ümumi şəkildə AR ƏM-in 10-cu və RF ƏM-in 21-ci maddəsində təsbit olunmuşdur. Bundan başqa, onlar Azərbaycan Respublikasının və Rusiya Federasiyasının müvafiq qanunlarında, müəssisədaxili intizam qaydalarında, intizam nizamnamələrində, texniki istismar qaydalarında, təlimatlarda, müəyyən edilmiş qaydada hər bir sahənin və ayrıca müəssisənin, idarənin, təşkilatın işinin spesifikliyi nəzərə alınmaqla qəbul edilmiş digər istehsal-texniki xarakterli aktlarda konkretləşdirilir. Hər bir işçinin ixtisası, peşəsi, yaxud vəzifəsi üzrə əmək vəzifələrinin dairəsi fəhlə işlərinin vahid tarif-ixtisas sorğu kitabçaları, qulluqçu vəzifələrinin vahid tarif-ixtisas sorğu kitabçaları, vəzifə təlimatları və əsasnamələri ilə müəyyən olunur. Beləliklə, işçinin vəzifələrini təsbit edən ümumi və xüsusi normaların mövcudluğu işçinin davranışının ictimai rəy, yaxud bilavasitə rəhbərin mövqeyindən deyil, qaydalarla müəyyən edilmiş mövqedən qiymətləndirilməsinə imkan yaradır. Digər tərəfdən, normativ aktların müxtəlifliyi işçinin konkret vəzifələrinin düzgün müəyyən edilməsini çətinləşdirir, əmək vəzifələrinin yerinə yetirilməməsinə görə işçinin intizam məsuliyyətinə cəlb edilməsi halında əmək mübahisələrinin yaranmasına səbəb olur.

Yekun vurarkən qeyd etmək olar ki, işçinin hüquqazidd davranışına əmək müqaviləsi, əmək qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş vəzifələrin pozulması, işəgötürənin qanunvericiliyə zidd olmayan əmr, göstəriş və tapşırıqlarının yerinə yetirilməməsi aid edilməlidir.

Əmək, inzibati, cinayət və mülki qanunvericiliyin təhlili işçinin təqsiri olmadan hətta mövcud qaydaları pozması halında belə onun əməlinin hüquqazidd olmasını istisna edən halları fərqləndirməyə imkan verir. İşçinin aşağıdakı davranışı intizam məsuliyyətini doğurmur:

– işəgötürənin hüquqazidd əmrlərinin, sərəncamlarının və qərarlarının icra olunmaması (hamilə qadının ezamiyyətə göndərilməsi; texnoloji təlimatın pozulması və s.);

– mövcud şəraitdə həmin təhlükənin qarşısını başqa üsullarla almaq mümkün olmadıqda və vurulmuş ziyan qarşısı alınmış ziyanla müqayisədə daha az əhəmiyyətli olduqda insanların həyat və sağlamlığını, mülkiyyəti təhdid edən təhlükənin qarşısının alınması üçün son zərurət halında müəyyən hərəkətlərin həyata keçirilməsi;

– qarşısının alınmaz qüvvənin (təbii, yaxud texnogen fəlakətlər və s.) təsiri nəticəsində özvəzifələrinin yerinə yetirilməməsi.

İntizam xətasının obyektiv tərəfini insanın obyektiv aləmdə cərəyan edən iradəvi davranış aktını xarakterizə edən əlamətlər təşkil edir:

- 1) əmək vəzifələrinin icra olunmamasında, yaxud lazımi surətdə icra olunmamasında ifadəsini tapan əməl;
- 2) hüquqazidd olma;
- 3) zərər yetirilməsi imkanı və əmək vəzifələrinin icra olunmaması, yaxud lazımi surətdə icra olunmaması arasında səbəbli əlaqə(7, 63).

Göründüyü kimi, hüquq pozuntusunun obyektiv cəhətinin elementlərinə ənənəvi surətdə zərərli nəticələrin və onlarla hərəkət (hərəkətsizlik) arasında səbəbli əlaqənin mövcudluğunu aid edirlər. Səbəbli əlaqə dedikdə, bir təzahürün (səbəb) digər təzahürün (nəticə) yaranmasını doğurduğu obyektiv, bizdən kənarında mövcud olan əlaqə başa düşülür. Sual olunur ki, onlar intizam xətası üçün də məcburidirmi?

Etiraf edək ki, əmək hüququnda hələ bu sualın birmənalı cavabı yoxdur. İntizam xətasının zərərli nəticələri həmişə mövcud olub, işəgötürənin təsərrüfat fəaliyyətinə mənfi təsir göstərir.

V.N.Skobelkin göstərir ki, intizam xətasının nəticələri “çox vaxt görünmür, obyektiv, əşyavi (maddi) şəkildə mövcud olmayıb, yalnız əqli nəticələrimizdə ehtimal olunur, onların mənfi təsiri insanların davranışında dərhal deyil, qaydanın pozulması halları toplandıqca təsir göstərir”(məsələn, müəllimin dərslə gecikməsi) (27,31).

Müəssisədaxili intizam qaydalarının bu və ya digər pozuntusundan pozucunun özündən başqa heç kimin xəbər tutmadığı hallarda belə əməl pozucunun özünün şüuruna mənfi təsir göstərərək, “öz vəzifələrinə vicdansız münasibətin təkrarlanması və hətta münbit şəraitdə belə bir vərdişin yaranması imkanını asanlaşdırır”(27,31).

L.A.Sırovatskaya zərərli nəticələrin yaranmasından asılı olaraq, törədilməsi faktının özü ilə zərərli olan xətalara və zərərli nəticələrin yaranması təhlükəsini doğuran xətalara fərqləndirməyi təklif edir. Məsələn, təhlükəsizlik texnikası normalarının pozulması zərərli nəticələrə gətirib çıxara da, çıxarmaya da bilər. Zərərli nəticələr yaranmadıqda belə hüquq pozuntusu kollektivdə intizamın ümumi səviyyəsində öz əksini tapır, lakin belə xətdən real zəruri müəyyən etmək olmaz. Belə hüquq pozuntularını bilavasitə hüquq qaydasına zərər vuran “formal” hüquq pozuntuları kimi müəyyən etmək olar(30,234). Onlardan fərqli olaraq, “maddi” hüquq pozuntuları nəzərəçarpan maddi zərər yetirir. Yalnız bütövlükdə əmək münasibətlərinə yetirilən zərəri nəzərdə tutduqda belə yanaşmanı ədalətli hesab etmək olar.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir istehsalçı mənfəət əldə etməkdə maraqlıdır, öz növbəsində, mənfəətin əldə edilməsi bütövlükdə bütün istehsal sisteminin təşkilindən və hər bir işçinin özünün əmək vəzifələrinə vicdanlı münasibətindən asılıdır. Buna görə də O.İ.Karpenkonun belə bir fikri ilə razılaşmaq lazımdır ki, “bir sıra hallarda formal tərkibli intizam xətasının (məsələn, işəməz əmək haqqı sisteminə malik işçilərin heç bir üzrlü səbəb olmadan işə gəlməməsi, işə gecikməsi, vaxtamuzd əmək haqqı sisteminə malik işçilər işə xidmət normativlərinə malik olduqda) törədilməsi də məhsulun buraxılmadığı məbləğdə ifadə olunan real maddi zərər doğurur (mülki hüquqda belə zərər əldən çıxmış fayda hesab olunur)” (20,71). Belə zərər təqsirli işçidən tutulmur, lakin həmin müəssisənin və bütövlükdə cəmiyyətin mənafeələrinə mənfi təsir göstərir.

Buna görə də formal tərkibli intizam xətalara istehsalat fəaliyyətinə mənfi təsir göstərən, kollektivin fəaliyyətinin təşkilini pozan, yəni əmək hüquq münasibətlərinə real zərər vuran nəticələr doğurur(20,71).

İntizam məsuliyyətinin yaranması üçün adətən intizam xətasının törədilməsi faktının özü yetərli olduğundan, səbəbli əlaqənin müəyyən edilməsinə də təcrübədə çox vaxt zərurət yaranmır. Ziyanın aşkar olduğu və tənbeh tədbirinin bu ziyan nəzərə alınmaqla seçildiyi hallarda məhz həmin xətanın ziyanına səbəb olmasının müəyyən edilməsi tələb olunur.

Beləliklə, maddi tərkibli hüquq pozuntuları törədildikdə əmək vəzifələrinin pozulmasının intizam məsuliyyətinə cəlb edilməsi üçün əsas qismində tanınması üçün əməllə yaranmış ziyan arasında səbəbli əlaqənin mövcudluğunun müəyyən edilməsi zəruridir.

İntizam məsuliyyətinin yaranması və intizam məsuliyyəti ilə bağlı əmək mübahisələrinin həlli baxımından intizam xətasının nə vaxt – iş zamanı, yaxud iş vaxtından kənar törədilməsi məsələsi böyük önəm kəsb edir. Ümumi qaydaya görə yalnız işçinin xidməti vəzifələrini icra etdiyi vaxt, yəni iş vaxtı törədilmiş əməl intizam xətası hesab olunur(16,85). Buna görə də şəxsi həyatda, iş vaxtından və iş yerindən kənar hamı tərəfindən qəbul olunmuş normalardan kənara çıxan hərəkətlər, yaxud davranış intizam məsuliyyətinə cəlb etmə üçün əsas qismində çıxış edə bilməz.

Beləliklə, intizam xətasının obyektiv cəhətinə aşağıdakı elementlər aid edilməlidir:

- 1) əməlin hüquqazidd olması;
- 2) intizam xətasının iş vaxtı törədilməsi (qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş istisnalar mümkündür);
- 3) konkret nəticələri müəyyən etmək mümkün olduqda zərərli nəticələrin və həmin nəticələrlə hərəkət (hərəkətsizlik) arasında səbəbli əlaqənin mövcudluğu.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2019, 256 s.
2. Qasimov A.M. Əmək hüququ: Dərslik. Bakı: Letterpress nəşriyyat evi, 2016, 640 s.
3. Qasimov A.M., Mehdiyev C.A. Əmək hüquq münasibətlərində hüquq pozuntusunun anlayışı//Qanun, Bakı, 2007, № 9, s.73-80
4. Qasimov A.M., Dadaşov Z.N. İntizam məsuliyyətinin əsasları haqqında//Qanun,Bakı, 2007, № 11, s.29-34
5. Quliyev A.İ. Hüquq ensiklopediyası. Bakı: Qanun, 2007, 1108 s.
6. Musayeva S.F. İntizam xətasının subyektivi və obyektiv tərəfi//Qanun, Bakı, 2011, № 6, s.46-51
7. Musayeva S.F. İntizam xətasının obyektivi və obyektiv tərəfi//Qanun, Bakı, 2011, № 7, s.61-68
8. Məlikova M.F. Hüquq nəzəriyyəsi: Dərslik. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 448 s.
9. Əsgərov N.Y. İntizam məsuliyyətinin əsası kimi intizam xətasının əsas əlamətləri/Keçid dövründə Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmüəsi. 13-cü buraxılış. Bakı, 2006, s.163-167
10. Paşayeva N.A. Əmək hüququnda hüquqi məsuliyyət/Keçid dövründə Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmüəsi. 14-cü buraxılış. Bakı, 2006, s.179-181
11. Барабаш А.Т. О некоторых свойствах трудового правоотношения // Государство и право, 2003, № 12, с.24-30
12. Большой энциклопедический словарь/Под ред.А.Я.Сухарева, В.С.Крутских. М.: ИНФРА-М, 2001, 704 с.
13. Бутов П.С. Привлечение работников к дисциплинарной ответственности по Трудовому Кодексу РФ: некоторые проблемные аспекты/Проблемы правового регулирования трудовых отношений. Сборник материалов практической конференции (23-24 сентября 2004 г.). М., 2004, с.87-90
14. Бутов П.С. Совершенствование материальных и процедурно-процессуальных норм о применении дисциплинарной ответственности работников по трудовому праву Российской Федерации. Автореф. дис. канд.юр.наук. Челябинск, 2005, 30 с.

15. Гогин А.А. Характеристика дисциплинарного проступка//Трудовое право, 2005, № 9, с.16-19
16. Государственная дисциплина и ответственность/Под ред.Л.И.Антоновой и Б.И.Кожохина. Л., 1990, 152 с.
17. Гусов К.Н., Федин В.В. Ответственность работника по нормам Трудового Кодекса Российской Федерации. Материальная и дисциплинарная ответственность // Справочник кадровика, 2003, №2, с.13-17
18. Дацко Н.П., Башарина Г.М. Дисциплинарная ответственность руководителя // Актуальные проблемы ответственности в трудовом праве: история и современность. Статьи преподавателей кафедры, опубликованные в юридических журналах, доклады на научных конференциях/Под ред.Г.Х.Шафиевой, М.С.Сагандыкова. Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2005, с.26-31
19. Жукова Ю.А. Дисциплинарная ответственность работников как средство обеспечения исполнения трудовых обязанностей. Автореф. дис. канд.юр.наук. Саратов, 2005, 22 с.
20. Карпенко О.И. Дисциплинарная ответственность работника в трудовом праве: понятие и виды. Дис. ...канд.юр.наук. М., 2003, 166 с.
21. Киселев И. Заключение и изменение трудового договора: зарубежный опыт // Человек и труд, 1998, № 2, с.52-55
22. Комаров С.А., Малько А.В. Теория государства и права: Учебник. М.: НОРМА-ИНФРА, 1999, 448 с.
23. Комментарий к Трудовому Кодексу Российской Федерации: постатейный научно-практический/Под ред. К.Я.Ананьевой. М.: ОМЕГА-Л., 2002, 912 с.
24. Марченко М.Н. Теория государства и права: Учебник. М., 2006, 640 с.
25. Молодцов М.В., Головина С.Ю. Трудовое право России: Учебник для вузов. М.: Норма, 2003, 640 с.
26. Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х т.Т2. Теория права/Под ред. М.Н.Марченко. М.: Зерцало, 2008, 656 с.
27. Скобелкин В.Н. Дисциплинарная и материальная ответственность рабочих и служащих. Воронеж, 1990, 233 с.
28. Смирнова О.Г. Ответственность работника по трудовому праву: современное состояние и перспективы развития. Автореф. дис. канд.юр.наук. М., 2002, 25 с.
29. Сыроватская Л.А. Ответственность за нарушение трудового законодательства: Монография. М.: Юрид.лит., 1990, 176 с.
30. Сыроватская Л.А. Трудовое право: Учебник. М.: Юристъ, 1998, 312 с.
31. Трудовой Кодекс Российской Федерации. М.: Проспект, 2019, 272 с.
32. Энциклопедический словарь. М., 2005, 1088 с.

İlqar Qasımov

X Ü L A S Ə

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının və Rusiya Federasiyasının əmək hüququ üzrə intizam xətasının anlayışı və onun tərkib hissələri tədqiq olunur, qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin təkmilləşdirilməsi üçün konkret təkliflər irəli sürülür.

AVROPA İTTİFAQI VƏ BİR SIRA AVROPA DÖVLƏTLƏRİNDƏ MİQRASIYA PROSESLƏRİ SAHƏSİNDƏ DÖVLƏT İDARƏETMƏSİ

Açar sözlər: miqrasiya, dövlət idarəetməsi, nazirlik, qurum, idarə

Ключевые слова: миграция, государственное управление, министерство, учреждение, управление

Keywords: migration, public administration, ministry, institution, directorate

İstənilən sahədə mövcud qanunvericiliyin səmərəli tətbiq edilməsi dövlət idarəetməsinin necə təşkil olunması və həyata keçirilməsindən olduqca asılıdır. Məhz bu səbəbdən miqrasiya proseslərinin inzibati-hüquqi nizamlanması üzrə elmi araşdırma aparılarkən bu sahədə dövlətlərin hansı formada idarəetmə tətbiq etmələri də lazımi elmi nəticələrin üzə çıxarılması baxımından mühümdür. Ümumilikdə, dövlət idarəetməsi dövlət tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyətin, həmçinin, sosial idarəetmənin bir növünü təşkil edir [1, 54]. Bu fenomenlə bağlı nəzəriyyə ötən əsrin 80-ci illərində formalaşmağa başladı və hal-hazırda xüsusilə də Almaniya və Fransa təcrübəsində 2 əsas model tətbiq olunmaqdadır [1, 54-55]. İlk modelin özündə 3 şaxəyə bölünmə müşahidə edilir: təşkilati məna ümumi idarəetmə subyektlərinin təşkili, maddi məna administrasiyanın fəaliyyəti, formal məna isə dövlət orqanları və idarələrinin bütün fəaliyyəti kimi qiymətləndirilir. Fransada isə idarəetmə ilə bağlı 4 əsas xarakterik xüsusiyyət fərqləndirilir ki, bunlar idarəetmənin icra hakimiyyəti funksiyalarını həyata keçirməsi, ümumi hakimiyyət rejimi əsasında realizə olunması, ümumi hakimiyyət rejimi əsasında müstəsna qaydada həyata keçirilməsi və nəhayət bütün bunların idarəetmənin ümumi tərifini kimi çıxış etməsidir [1, 55]. Məlum olduğu kimi, dövlət idarəetməsinin siyasi, sosial, iqtisadi və s. aspektləri mövcuddur və bunların hər birində idarəetmənin necə təşkil olunması ilə bağlı əsasən ideoloji xarakterli kəskin fikir ayrılıqları ortaya çıxır. Lakin, fikrimizcə, müasir dövrümüzün tələbi sərbəst bazar iqtisadiyyatına əsaslanan və fərdlərin rifah və xoşbəxtliyini təmin edən sosial hüquq dövlətinin və buna uyğun idarəetmənin təşkilidir.

Avropa İttifaqı

Avropa İttifaqında miqrasiya prosesləri ilə bağlı idarəetməni nəzərdən keçirərkən ilk növbədə Frontex – Avropa Sərhəd və Sahil Təhlükəsizliyi Agentliyi haqqında danışmaq lazımdır. Qurumun əsas vəzifəsi xarici sərhədlərin idarəedilməsi ilə əlaqədar cari və gələcək İttifaq tədbirlərinin tətbiqini asanlaşdırmaq və səmərəliliyini artırmaqdır. O, həmçinin, Aİ üzv dövlətlərinin sərhəd idarəetmə sistemlərini tamamlayır və Aİ vətəndaşlarının azadlığı və təhlükəsizliyinin təmininə yardım edir [2]. Növbəti orqan kimi Avropa Sığınacaq Dəstək Ofisinin (EASO) adını çəkə bilərik. EASO üzv dövlətlərə, xüsusilə də sığınacaq və qəbul sistemlərinin xüsusi təzyiqlə altında olduğu ölkələrə elmi və texniki dəstək verən bir təcrübə

mərkəzi rolunu oynayır. Dəstək funksiyası sayəsində Ofis Aİ üzv dövlətlərinə onların müvafiq sahədə regional və beynəlxalq öhdəliklərini yerinə yetirməkdə kömək edir [2]. Aİ-nin miqrasiya orqanları arasında Avropa Komissiyasının xüsusilə qeyd etmək lazımdır, çünki bu sahədə ortaqlıq siyasətin yaradılması və həyata keçirilməsində adıçəkilən qurumun rolu böyükdür. Belə ki, Komissiya qaçqın böhranını idarə etmək üçün ortaqlıq bir köç və sığınacaq siyasəti hazırlayır və artan sərhədyanı mobilliyin problemlərini həll etməyə kömək edir. Buraya sığınacağa ehtiyacı olanları qorumaq, nizamsız miqrasiyanı cilovlamaq, dəniz yolu ilə gələn miqrantların həyatlarını xilas etmək və İttifaqın xarici sərhədlərini mühafizə etmək, Şengen bölgəsi daxilində insanların sərbəst hərəkətini təmin etmək, qanuni miqrasiyanın daha yaxşı təşkil olunması və Aİ üzvü olmayan dövlətlərin vətəndaşlarının İttifaq cəmiyyətlərinə daha yaxşı inteqrasiya olunması daxildir [11]. Komissiyanın miqrasiya ilə bağlı əsas alt qurumu isə Miqrasiya və Daxili İşlər üzrə Baş idarədir və Aİ-nin miqrasiya və daxili işlər siyasətindən məsuldur. Baş idarə 2020-2025-ci illəri əhatə edən yeni Aİ Təhlükəsizlik Strategiyasının tərkib hissəsi olan daxili təhlükəsizlik siyasətindən məsuldur. Məqsəd terrorizmə və mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı mübarizə, polis əməkdaşlığını təşviq etmək və ortaya çıxan böhranlara sürətlə cavab verməyə hazırlaşaraq daha etibarlı bir Avropa qurmaqdır. Fəaliyyəti zamanı bu orqan həm də Aİ-yə üzv olmayan ölkələrlə dialoq və əməkdaşlığı təşviq etməkdədir ki, bunda məqsəd birlikdə işləmək və problemlərin öhdəsindən gələ bilməkdir [12]. İndi isə ayrı-ayrı Avropa ölkələrində miqrasiya sahəsində idarəetmənin xüsusiyyətlərinə nəzər yetirə bilərik.

Danimarka

Danimarka Krallığında müvafiq sahədə əsas dövlət idarəetməsi orqanı kimi İmmiqrasiya və İnteqrasiya İşləri Nazirliyi çıxış edir. Ölkəyə kimin daxil olması və qalmasına icazə verilməsi, əcnəbilərin ölkədə nə qədər və hansı müddətdə qala bilməsi, əcnəbilərin cəmiyyət həyatında iştiraklarının təmin edilməsi, vətəndaşlıq və ölkədə qalmasına icazə verilməmiş əcnəbilərlə bağlı məsələlərin həlli bu orqanın əsas səlahiyyətlərini təşkil edir. Nazirliyin struktur idarələri arasında 3 qurumun adını vurğulamaq lazımdır ki, bunlar Daxili Səyahət Agentliyi, İmmiqrasiya Xidməti və Beynəlxalq İşəgötürmə və İnteqrasiya Agentliyidir. Nazirlik Danimarkanın Əcnəbilər Qanununa əsasən yaşayış icazəsi veriləcək əcnəbilərin sayı və ümumi bölgüsü, maliyyə təhlükəsizliyi, Danimarka dili testinin təşkil edilməsi və sertifikatlaşdırma məsələləri, adıçəkilən idarələrə təqdim ediləcək ərizələrin forması və baxılması qaydaları, iş icazələrinin verilməsi, qanunsuz yolla gələn miqrantların ölkəyə girişinin qarşısının alınması və geri göndərilməsi, fəvqəladə vəziyyətlərdə miqrasiya axınlarının idarə edilməsi və bu kimi məsələlərlə bağlı qaydalar müəyyən edən və qərarlar qəbul edə bilər [9].

Norveç

Norveçdə Ədliyyə və İctimai Təhlükəsizlik Nazirliyi Hökumətin immiqrasiya və inteqrasiya siyasətinə görə məsuliyyət daşıyır. Hökumət müdafiəyə ehtiyac olmadan sığınacaq axtaranların sayını azaltmaq, yaşayış yeri alan şəxslərin daha sürətli məskunlaşması və Norveçdə qanuni yaşayış yeri olmayan şəxslərin daha sürətli qayıtması üçün çalışır [6]. Nazirliyin nəzdində İmmiqrasiya İdarəsi (UDI) fəaliyyət göstərir və Norveç immiqrasiya administrasiyasının mərkəzi agentliyi hesab olunur. UDI hökumətin immiqrasiya və qaçqın siyasətini həyata keçirir və inkişaf etdirilməsinə kömək edir. Eyni zamanda, UDI-nin əsas

vəzifələrindən biri qanuni və arzuolunan immiqrasiyanı asanlaşdırmaq və tələblərə cavab verən əcnəbilərin Norveçə gəlməsinə imkan verilməsini təmin etməkdir. Bununla yanaşı, bir nəzarət funksiyası mövcuddur və sistemdən sui-istifadə hallarının qarşısını almaq istiqamətində də fəaliyyət göstərməkdədir. Qoruma (sığınacaq), ziyarətçi vizaları, ailə immiqrasiyası, iş və təhsil məqsədləri üçün yaşayış icazələri, vətəndaşlıq, daimi yaşamaq üçün icazə sənədləri və səyahət sənədləri üçün müraciətləri nəzərdən keçirməklə yanaşı imtina və qovulma ilə bağlı qərarlar da qəbul edir. Əlavə olaraq, bütün sığınacaq axtaranlara müraciətləri araşdırılan dövrdə gözləyərkən bir yerdə qalması təklif etmək və ölkələrinə qayıtmaq istəyənlər üçün yaxşı həll yolları tapmaq da qurumun cavabdehlik daşdığı məsələlər sırasında çıxış edir [20].

İsveç

Bir digər Skandinaviya ölkəsi İsveçdə miqrasiya ilə əlaqəli işlərin həyata keçirilməsində birinci növbədə rol oynayan əsas orqan Ədliyyə Nazirliyidir. Nazirlik konstitusiyaya və ümumi inzibati hüquqa, mülki hüquqa, prosessual hüquqa və cinayət qanununa dair qanunvericiliyin icra edilməsinə cavabdehlik daşıyır. Bu mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı miqrasiya və sığınacaq siyasəti ilə əlaqəli məsələləri də həll edir və həmçinin, beynəlxalq aləmdə sərhədyanı cinayətlərə qarşı beynəlxalq əməkdaşlığa zəmin yaratmaq üçün səylərdə iştirak edir [13]. İsveçin Ədliyyə Nazirliyi 18 bölməyə ayrılır ki, bunlardan biri də Miqrasiya hüququ bölməsi adlanır. Miqrasiya sahəsində faktiki icraedici orqan kimi Nazirliyə tabe olan İsveç Miqrasiya Agentliyi çıxış edir. Agentlik İsveçdə daimi yaşamaq, ziyarət etmək, təqiblərdən qorunmaq və ya İsveç vətəndaşı olmaq istəyənlərin müraciətlərinə baxan orqandır. Qurumun səlahiyyətləri sığınacaq və miqrasiya siyasətini təyin edən Parlament və Hökumət tərəfindən təsdiq olunur. Məqsəd sığınacaq hüquqlarını qoruyan, tənzimlənən immiqrasiya çərçivəsində sərhədlər daxilində mobilliyi asanlaşdıran, miqrasiyanın inkişaf təsirlərindən istifadə edərək və Avropa və beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsini nəzərə alaraq ehtiyaclara əsaslanan əmək miqrasiyasını təşviq edən uzunmüddətli, dayanıqlı miqrasiya siyasəti yaratmaqdır. Agentliyin illik büdcəsi ilə bağlı təlimat Hökumət tərəfindən hazırlanır və orqana göndərilir [17].

Birləşmiş Krallıq

Qərbi Avropa dövlətlərindən Birləşmiş Krallıqda miqrasiya qanunvericiliyi kimi bu sahədə idarəetmə də mürəkkəb xarakter daşıyır, çünki burada bir neçə vəzifəli şəxs və orqanın səlahiyyətlərə malik olduğunu görürük. İlk olaraq, İmmiqrasiya Naziri vizalar, vətəndaşlıq məsələləri, Kraliçanın Pasport Bürosu və immiqrasiya qanunvericiliyinin icra edilməsinə görə məsuliyyət daşıyan vəzifəli şəxs kimi çıxış edir və BK hökumətinin Daxili İşlər İdarəsinə (Home Office) tabedir [15]. Bu İdarə immiqrasiya və pasportlar, narkotik siyasəti, cinayət, yanğın, terrorizmlə mübarizə və polis məsələləri üzrə hökumətin aparıcı şöbələrindən biri hesab olunur [4]. Daxili İşlər İdarəsinin tərkibinə baxdıqda müstəqil bir orqan qarşımıza çıxır ki, bu da Miqrasiya Məsləhət Komitəsidir (MAC). MAC hökumətə miqrasiya məsələlərində məsləhət verən müstəqil, hər hansı qanuna əsaslanmayan, zamanı qeyri-məhdud, şöblərə bağlı olmayan bir ictimai qurumdur. Əslində, Daxili İşlər İdarəsi MAC üçün sponsor orqan hesab olunur. MAC BK-da geniş bir səlahiyyətə malikdir və şəffaf, müstəqil və dəlillərə əsaslanan məsləhətlər verərək hökumət daxilində işləyir. Komitənin işinə əsasən Daxili İşlər nazirinin komissiyaları rəhbərlik edir. Onu da qeyd

etmək lazımdır ki, MAC miqrasiyanın müxtəlif qruplar üzərində fərqli təsir göstərdiyini nəzərə alaraq, daimi yaşayan əhalinin maraqlarına uyğun gördüyü tövsiyələrini əsas götürür [10]. Miqrasiya məsələlərində bir digər vəzifəli şəxs Sərhədlər və İmmiqrasiya üzrə Baş Müfəttişdir. Müfəttiş Daxili İşlər naziri, onun adından vəzifəli şəxslər və başqaları tərəfindən həyata keçirilən immiqrasiya, sığınacaq, vətəndaşlıq və gömrük funksiyalarının səmərəliliyi və effektivliyini izləyir və hesabat verir. Baş müfəttiş ictimai vəzifələndirilən şəxsdir və hökumətdən müstəqildir, hesabatları isə Parlamentə təqdim olunur [8]. 1 aprel 2012-ci ildə əsası qoyulan İmmiqrasiya İcra Şöbəsi sui-istifadənin qarşısını almaq, immiqrasiya cinayətkarlarını izləmək və immiqrasiya qanunlarına uyğunluğu artırmaqla bağlı məsuliyyət daşıyan orqandır. Qurumun heyəti hava və dəniz limanları da daxil olmaqla BK-da və xaricdə, eyni zamanda, immiqrasiya qaydalarına maksimum dərəcədə riayət etmək üçün hökumət daxilində və işəgötürənlərlə, könüllü sektorla və digərləri ilə işləyir [7]. Nəhayət, Daxili İşlər Nazirliyinin Vizalar və İmmiqrasiya şöbəsi hər il ölkəyə kimin getmək və ya qalmaq haqqına sahib olduğuna dair milyonlarla qərar qəbul etmək səlahiyyətini daşımaqdadır. Bu orqan üçün milli təhlükəsizlik və ölkəyə qanuni yolla gələn insanların məmnuniyyəti əsas prioritet kimi çıxış edir. Müraciət prosedurlarının sadələşdirilməsi, şəxsi məlumatların etibarlı və təhlükəsiz şəkildə qorunması, vətəndaşlıq müraciətlərinə baxmaq Şöbənin səlahiyyətlərindən bəziləridir [18].

Fransa

Fransada Daxili İşlər Nazirliyi miqrasiya məsələləri üzrə mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı hesab olunur. Nazir immiqrasiya, sığınacaq, əcnəbilərin qəbulu və onlara dəstək ilə əlaqədar səlahiyyətləri daxilində Hökumətin ölkəyə giriş, yaşayış, xarici vətəndaşlar tərəfindən Fransada peşəkar fəaliyyətin həyata keçirilməsi, qeyri-qanuni immiqrasiya və sənəd saxtakarlığı ilə mübarizə, sığınacaq və immiqrant əhalinin inteqrasiyası siyasətini hazırlayır və həyata keçirir [5]. Nazirliyin strukturunda yer alan və 12 avqust 2013-cü il tarixli dekretlə yaradılan Əcnəbilər Baş idarəsi (DGEF) əcnəbiləri maraqlandıran dövlət siyasətinin aparılmasını yaxşılaşdırmaq üçün onlarla əlaqəli bütün məsələlərlə məşğul olur. Bunlara viza qaydaları, əcnəbilər üçün Fransaya giriş, qalma və peşə fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə dair ümumi qaydalar, qanunsuz immiqrasiya və sənəd saxtakarlığı ilə mübarizə, sığınacaq məsələləri, Fransa vətəndaşlığına qəbul, yeni gələn əcnəbilərə yardım və s. daxildir. DGEF nazir tərəfindən müəyyən edilmiş təlimatları yerinə yetirir, mətnləri tərtib edir və tətbiq olunmasını təmin edir. Digər nazirlik və idarələrlə, xüsusən də ədliyyə, xarici işlər, sosial məsələlər, əmək və mənzil xidmətləri və digərləri ilə məsləhətləşərək fəaliyyət göstərir, eyni zamanda, bu hərəkətləri həyata keçirmək üçün DGEF ölkə ərazisinə yayılmış 500-dən çox agentli olan 6 şöbə və xidmətdən ibarətdir [16].

Belçika

Belçikada isə miqrasiya sahəsində idarəetməni araşdırarkən Daxili İşlər üzrə Federal Dövlət Xidmətinin (bir növ Daxili İşlər Nazirliyinin) strukturunda Baş idarə kimi fəaliyyət göstərən İmmiqrasiya Ofisini nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu Baş idarə əraziyə giriş, yaşayış yeri, məskunlaşma və əcnəbilərin ölkədən çıxarılması sahəsində səlahiyyətli orqan kimi çıxış edir və xüsusi olaraq, əcnəbilərin Belçikaya giriş və yaşayış yerlərinin mövcud qaydalara uyğun olaraq müəyyənləşdirilməsini təmin edir. Digər tərəfdən, sığınacaq məsələsində sığınacaq müraciətlərinin qeydiyyata alınmasına görə də (qeydiyyat, barmaq

izi, dil seçimi və s.) bu orqan məsuliyyət daşıyır. Belçikanın Dublin müqavilələri çərçivəsində bu cür müraciətlərin araşdırılmasından məsul olan Aİ-nin üzv dövləti olub olmadığını müəyyənləşdirmək də onun vəzifələrindən biridir. Həmçinin, qanunsuz immiqrasiya ilə mübarizə aparır və Şengen sərhədlərinə nəzarətdə Federal Polislə birlikdə işləməkdədir. Bundan əlavə, İmmiqrasiya Ofisi dələduzluq, insan alveri və qaçaqmalçılığı, ya da aldadıcı nikahlar və birlikdə yaşamaqla əlaqəli bütün məlumatları toplayır və təhlil edir. Qaçqınlar və Vətəndaşlığı Olmayan Şəxslər üzrə Baş Komissarlıq (CGRA) isə Belçikanın əsas sığınacaq orqanıdır [3].

Hollandiya

Benilüks dövlətlərindən bir digəri Hollandiyaya nəzər yetirsək, miqrasiya məsələləri üzrə başlıca mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı kimi Ədliyyə və Təhlükəsizlik Nazirliyinin adını çəkə bilərik. Nazirliyin strukturunda Miqrasiya üzrə Baş idarə fəaliyyət göstərir [14], əsas funksional inzibati orqan isə Nazirliyə tabe olan və əcnəbilərlə bağlı dövlət siyasətini həyata keçirən İmmiqrasiya və Naturalizasiya Xidmətidir (IND). Bu o deməkdir ki, Xidmət Hollandiyada yaşamaq istəyən və ya Hollandiya vətəndaşı olmaq istəyənlərin müraciətlərini qiymətləndirir. Bunlara öz ölkələrində təhlükədə olan və bu səbəbdən buraya sığınacaq üçün müraciət edən qaçqınlar da daxil ola bilər. Həmçinin, IND özlərini uzun müddət bu ölkədə yaşadıkları üçün Hollandiya vətəndaşı hesab edən və bu səbəbdən holland pasportu üçün müraciət insanların vətəndaşlıq müraciəti ilə məşğul olur. İdarə orqanı olaraq IND Ədliyyə və Təhlükəsizlik Nazirliyinin bir hissəsidir. Ədalət və Təhlükəsizlik üzrə Dövlət Katibi Xidmətin işinə görə məsuliyyət daşıyır. Xidmətin əcnəbilərə dair siyasətə təsiri yoxdur, bunu Nümayəndələr Palatası və Senat həyata keçirir [19].

Beləliklə, haqqında araşdırma apardığımız Avropanın aparıcı dövlətlərində miqrasiya məsələləri üzrə dövlət idarəetməsinin əsasən Daxili İşlər və Ədliyyə Nazirlikləri nəzdindəki müxtəlif struktur hissələr tərəfindən həyata keçirildiyini müşahidə etdik. Lakin bəzi dövlətlərdə miqrasiya prosesləri üzrə xüsusi nazirlik fəaliyyət göstərir və bu nazirlik müvafiq sahədə bütün idarəetmə işini həyata keçirməklə yanaşı vahid dövlət siyasətinin formalaşdırılmasını və icrasını təşkil edir. Adını çəkdiyimiz dövlətlərin əksəriyyəti Aİ-nin üzvü olsalar da, miqrasiya sahəsində idarəetmənin təşkili qaydasını İttifaq üzvlüyündən kənar analiz etdik. Bundan əlavə, bir regional təşkilat kimi Aİ-nda miqrasiya proseslərinin idarə olunması xüsusiyyətlərinə nəzər yetirdik və Frontex və EASO kimi müxtəlif struktur orqanların bu funksiyaları yerinə yetirdiklərini müşahidə etdik. Tədqiq etdiyimiz ölkələrdəki idarəetmə sistemləri böyük əhəmiyyətə malikdir və Azərbaycanda müəyyən metodlarla tətbiq oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Əliyev S.F. İnzibati hüquq. Dərslik / S.F.Əliyev. – Bakı: “Ləman Nəşriyyat Poliqrafiya” MMC, – 2019. – 726 s.
2. Agencies - Migration and Home Affairs - European Commission.
https://ec.europa.eu/home-affairs/what-we-do/agencies_en
3. Federal Public Service Home Affairs.
https://ibz.be/sites/default/files/media/docs/ibz_en_a5.pdf
4. Home Office.
<https://gov.uk/government/organisations/home-office/about>

5. Immigration. <https://interieur.gouv.fr/Le-ministere/Immigration>
6. Immigration and Integration.
<https://regjeringen.no/en/topics/immigration-and-integration/id918/>
7. Immigration Enforcement.
<https://gov.uk/government/organisations/immigration-enforcement/about>
8. Independent Chief Inspector of Borders and Immigration.
<https://gov.uk/government/organisations/independent-chief-inspector-of-borders-and-immigration/about>
9. Kort om ministeriet. <https://uim.dk/ministeriet/ministeriet>
10. Migration Advisory Committee.
<https://gov.uk/government/organisations/migration-advisory-committee/about>
11. Migration and Asylum.
https://ec.europa.eu/info/topics/migration-and-asylum_en
12. Migration and Home Affairs.
https://ec.europa.eu/info/departments/migration-and-home-affairs_en
13. Ministry of Justice.
<https://government.se/government-of-sweden/ministry-of-justice/>
14. Organization chart Ministry of Justice and Security.
<https://government.nl/ministries/ministry-of-justice-and-security/documents/publications/2018/11/15/organization-chart-ministry-of-justice-and-security>
15. Parliamentary Under Secretary of State (Minister for Immigration).
<https://gov.uk/government/ministers/parliamentary-under-secretary-of-state-92>
16. Présentation.
<https://www.immigration.interieur.gouv.fr/La-Direction-generale/Presentation>
17. The Mission of the Migration Agency.
<https://www.migrationsverket.se/English/About-the-Migration-Agency/Our-mission.html>
18. UK Visas and Immigration.
<https://gov.uk/government/organisations/uk-visas-and-immigration/about>
19. What does the IND do?
<https://ind.nl/en/about-ind/Pages/What-does-the-IND-do.aspx>
20. Who does what in the immigration administration?
<https://udi.no/en/about-the-udi/about-the-udi-and-the-immigration-administration/who-does-what-in-the-immigration-administration/>

Elvin Əliyev

**Bakı Dövlət Universitetinin Konstitusiyaya hüququ
kafedrasının müəllimi, doktorant**

Avropa İttifaqı və bir sıra Avropa dövlətlərində miqrasiya proseslərinin idarə edilməsi

Bütün ictimai münasibətlər kimi miqrasiya proseslərinin inzibati-hüquqi tənzimlənməsi effektiv idarəetmədən asılıdır. Bu sahədə dövlət idarəetməsinin təkmilləşdirilməsi üçün Avropa ölkələrinin təcrübəsindən yararlanmaq və səmərəli sistemlərin tətbiqi zəruri xarakter daşıyır. Digər tərəfdən, miqrasiya prosesləri üzərində aparılan elmi araşdırmanın əhatəliliyi məhz idarəetmə orqanlarının da araşdırma predmetinə daxil edilməsini tələb edir. Buna

əsasən, Avropa Birliyi və əksəriyyəti bu Birliyin üzvü olan 7 dövlətdə miqrasiya sahəsində idarəetmənin necə həyata keçirildiyi araşdırılmışdır. Bu müddətdə ümumilikdə əsas mənbə qismində hökumətlərin və əlaqədar dövlət qurumlarının rəsmi internet səhifələri olmuşdur.

Эльвин Алиев
Преподаватель кафедры Конституционного права
Бакинского государственного университета, докторант

**Государственное управление в сфере миграционных процессов
в Европейском Союзе и ряде европейских стран**

Как и все связи с общественностью, административно-правовое регулирование миграционных процессов зависит от эффективного управления. Необходимо использовать опыт европейских стран и применять эффективные системы для улучшения государственного управления в этой сфере. С другой стороны, комплексность научных исследований миграционных процессов требует, чтобы в исследование были включены государственные органы. На основании этого Европейский Союз и 7 стран-членов, большинство из которых являются его членами, изучили, как осуществляется управление миграцией. В этот период основными источниками были официальные веб-сайты правительств и соответствующих государственных органов.

Aliyev E.E.
Doctoral student and lecturer at the Chair of Constitutional
Law of Baku State University

**Public administration in the field of migration processes in the
European Union and a number of European countries.**

Like all public relations, the administrative and legal regulation of migration processes depends on effective governance. It is necessary to use the experience of European countries and apply effective systems to improve public administration in this area. On the other hand, the comprehensiveness of scientific research on migration processes requires that government agencies be included in the research. Based on this, it was researched how governance in the field of migration is carried out in the European Union and 7 states, most of which are members of this Union. In this process, the main source in general has been the official websites of governments and relevant state institutions.

AVROPA BİRLİYİNİN İNSAN HÜQUQLARI İLƏ BAĞLI QLOBAL SANKSIYA REJİMİ: YENİ MEXANİZMİN MİLLİ DÖVLƏTLƏRİN İNSAN HAQLARI İLƏ BAĞLI FƏALİYYƏTİNƏ MÜMKÜN TƏSİRLƏRİ

Açar sözlər: Avropa Birliyi, insan hüquqları, Qlobal Sanksiya Rejimi, hüquqi mexanizm, milli dövlətlər, Azərbaycan, sanksiya siyasəti, Maqnitski aktı

Ключевые слова: Европейский Союз, права человека, режим глобальных санкций, правовой механизм, национальные государства, Азербайджан, санкционная политика, закон Магнитского

Keywords: European Union, human rights, Global Sanctions Regime, legal mechanism, nation-states, Azerbaijan, sanctions policy, Magnitsky Act

Avropa Birliyi dünyada insan haqlarının pozulmasına görə sanksiyaların tətbiq edilməsi üçün yeni mexanizm hazırlayıb. 2020-ci il 7 dekabr tarixində nazirlər tərəfindən rəsmi olaraq təsdiqlənəcək sənədin, 10 dekabr “İnsan Hüquqları Günündə”- Ümumdünya İnsan Haqları Bəyannaməsinin 77-ci ildönümü münasibətilə yeni sanksiya rejiminin Birlik tərəfindən rəsmi olaraq imzalanması nəzərdə tutulub. Sənəd “Avropa Birliyinin İnsan hüquqları ilə bağlı Qlobal Sanksiya Rejimi” (EU Global Human Rights Sanctions Regime) adlanır [1;3;12].

İnsan haqları ilə bağlı “Maqnitski Aktı (qanununa)” bənzər bir sanksiya rejiminin tətbiqi ehtimalı istiqamətində ilk müzakirələrə Avropa Birliyi hələ oktyabr ayında başlamışdı. (ABŞ Senatı 2012-ci ildə Rusiya ilə bağlı “Qlobal Maqnitski İnsan Haqları Cavabdehliyi Aktı”-ni (Global Magnitsky Human Rights Accountability Act). 19 Oktyabr 2020-ci il tarixində Avropa Komissiyasının iclasında dünyada insan haqlarının pozulmasına görə sanksiya rejimi təklifi təsdiq edildi. Bu haqda ilk açıqlamanı Avropa Komissiyası sədrinin müavini M. Sefçoviç Brüsseldə keçirdiyi mətbuat konfransında verib. O, xüsusilə vurğulayıb ki, “İnsan hüquqlarının pozulması ilə əlaqədar yeni Qlobal Sanksiya Rejimi rejimi qüvvəyə minərsə, bu, dünyanın harasında baş verməsindən asılı olmayaraq, hər yerdə ciddi hüquq pozuntularına yol verən şəxslərin və ya bu imkanlardan sui-istifadə edənlərin məsuliyyət daşması və mühakimə olunması baxımından AB üçün daha çox çevikliyi təmin edəcək.” [11]

“AB-nin qlobal sanksiya rejimi bu məkanda qəbul edilmiş terrorizm, kimyəvi silah və kiber cinayətlərdən sonra 4-cü tematik rejim olacaqdır.” [1]

Hələ 2018-ci ilin dekabrında AB Şurası insan haqlarının pozulmasına görə sanksiya rejimi hazırlamaq üçün hazırlıqlara başlamağı nəzərdə tuturdu. Sanksiyaların ABŞ-da olduğu kimi “Maqnitski Aktı” adlanmaması da diqqəti cəlb edir. Avropa Parlamentində yeni rejimin adını rusiyalı şəxsin xatirəsinə ilə olduğu kimi adlandırmaq istəyənlərin çox olmasına baxmayaraq, bunun əleyhdarları da kifayət qədərdir. İkincilər- mövqelərini sanksiya rejiminin

hər hansı bir ölkə və ya bölgəyə münasibətdə məhdudlaşdırmaq istəməmələri ilə əsaslandırır.

Artıq qanunvericiliklə bağlı bütün prosedur işləri yekunlaşıb. Yeni sanksiya rejiminin qəbulu haqda son qərarı Avropa Birliyi Şurası vermək ərəfəsindədir.

Yeni sanksiya mexanizmi niyə lazımdır və onun üzv ölkələrə təsiri olacaqmı, yaxud necə olacaq? – kimi suallar hazırda qızğın müzakirə edilən məsələlər sırasındadır.

İnsan haqları ilə bağlı sanksiya siyasəti: yaxın tarixə nəzər

Məlum olduğu kimi, insan haqları ilə bağlı ayrı-ayrı ölkələrə münasibətdə tətbiq edilən beynəlxalq sanksiyalar təcrübəsi artıq son illər geniş tətbiq edilib. [11.И.Н. Тимофеев, В.А. Морозов, Ю.С. Тимофеева; с.141].

Müasir dövlətlərin xarici siyasət aləti kimi sanksiyaların rolu, bu kimi məhdudlaşdırıcı tədbirlərin tətbiqinin lokal və regional xüsusiyyətləri, müxtəlif ölkələrə qarşı tətbiq olunan sanksiyaların hədəfləri, habelə sanksiyaların təsirinə qarşı mübarizənin nəticələri və strategiyaları haqda kifayət qədər geniş araşdırmalar mövcuddur [Talha Köse, 2019].

D.Trump administrasiyası, xüsusilə də, iqtisadi sanksiyaların tətbiqi istiqamətində əvvəlki ABŞ administrasiyalarına nisbətən daha aqressiv fəaliyyət ortaya qoydu. 2017-ci ilin avqustunda qəbul edilmiş “Amerikaya Qarşı Olanlara Sanksiyalarla Mübarizə Qanunu” (Countering America’s Adversaries Through Sanctions Acts (CAATSA) ilə, Vaşinqton İran, Şimali Koreya və Rusiyaya təzyiqləri dəfələrlə artırıb. Venesuela, İran, Kuba, Şimali Koreya və Rusiya iqtisadiyyatları əvvəlki və son dövrdə Vaşinqton tərəfindən tətbiq olunan sanksiyalar üzündən ciddi şəkildə zərər görməkdədir.[6]

2019-cu ilin noyabrında bir qrup ABŞ senatoru insan haqlarının pozulmasına görə Rusiya rəsmilərinə qarşı sanksiyaların tətbiq olunmasını təklif etmişdi. O zaman, əsasən siyasi hakimiyyətlərin müxalifət və müxalif liderlərlə bağlı verdiyi qərarları nəzərdə tutulurdu.

Sona çatmaqda olan bu ildə Belorusiya hadisələri ilə bağlı insan haqlarına görə tətbiq edilən sanksiyalar məsələsi xüsusi aqressivliklə gündəmdən düşməyib.

Cari 2020-ci ilin əvvəlindən Konqres- ABŞ prezident administrasiyasını insan haqlarının pozulmasına görə Rusiyaya qarşı sanksiyalar tətbiq etməyə çağıran qərar qəbul etdi. Sənəd Rusiyanı "siyasi məhbusları dərhal sərbəst buraxmağa", D. Trampı “insan haqları pozuntularına cavabdeh olanlara sanksiya tətbiq etməyə” çağırırdı. Qətnamədə jurnalistlərə, müxalifətçilərə, vətəndaş cəmiyyəti fəallarına və din azadlığı tərəfdarlarına qarşı təzyiqlər pislənirdi. [8]

01 yanvar 2021-ci il tarixindən Avropa Birliyindən çıxmağa hazırlaşan Böyük Britaniya da artıq sanksiyalar siyasətini müstəqil şəkildə reallaşdırmağa başlayıb. Belə ki, cari ildə İngiltərə Xarici İşlər Naziri Dominic Raab, Belarussiyada insan haqlarını pozmaqda günahkar olanlara qarşı sanksiyalar hazırlamağı əmr edib. O, deyib: “Lukaşenkonun inauqurasiyasını və Brüsselin sanksiyalarla bağlı gecikməsinə nəzərə alaraq, Xarici İşlər Nazirliyinin sanksiya şöbəsinə sanksiyalar hazırlamağı əmr etdim”. Onu da qeyd edək ki, Belorusiya ilə bağlı ABŞ-ın sanksiya siyahısında da 16 yüksək vəzifəli şəxsin adı var.

AB Xarici İşlər və Təhlükəsizlik Siyasəti üzrə Ali Komissarı Josep Borrell, Belarussiyaya qarşı sanksiyaların qəbul edilməsi üçün hər cür səy göstərəcəyinə söz verib.

Sanksiyalar siyasətində Qərbin reaksiyası Lukaşenkonun prezident kimi tanınmaması ilə məhdudlaşmayıb. Sanksiya açıqlamalarına həmrəylik nümayiş etdirən ölkələrin sayı çoxalıb. Almaniya, Danimarka, Latviya, Litva, Hollandiya, Polşa, Slovakiya, Çex Respublikası, Estoniya, Ukrayna, Kanada və ABŞ rəsmiləri tərəfindən də dəstək ifadə edilib.

Avropa Birliyi insan hüquqları pozuntularını daha "tez cəzalandırmaq" istəyir.

İnsan haqları ilə bağlı yeni hesab edilən sənədi şərti olaraq "Avropa Maqnitski Qanunu"da adlandırmaq olar. Bununla yanaşı, AB-nin sanksiyalarla bağlı bu addımı görünməmiş-yəni presedenti olmayan bir yeni layihə hesab edilmə bilər. İndiyə qədər Avropa Birliyində 34 dövlətə qarşı 40 məhdudlaşdırıcı rejim fəaliyyət göstərmişdir. Onlardan bəzilərinin insan hüquqlarının müdafiəsinə yönəldilməsinə baxmayaraq, Avropa, Qərbi-Amerika həmkarlarının etdiyi kimi indiyə qədər "Maqnitski Aktı"nın müddəaları üzrə insanın hüquqların pozulması ilə bağlı pul cəzasının (aktivlərin dondurulmasının) tətbiq edilməsinə qarşı qanunu qəbul etməmişdi. [7]

Hazırda isə, bəhs edilən "İnsan hüquqlarının qorunması üçün Qlobal Sanksiya Rejimi" layihəsi ((EU Global Human Rights Sanctions Regime) Avropa Komissiyasının sədri Ursula von der Leyen və AB Xarici İşlər və Təhlükəsizlik Siyasəti üzrə Ali Komissar Josef Borrell tərəfindən təqdim edilib. Yeni sanksiya rejimində əksini tapan maddələr arasında, AB ölkələrinə giriş qadağası və məhdudlaşdırıcı tədbirlərin tətbiq edildiyi şəxslərin maliyyə-pul aktivlərinin dondurulması səlahiyyəti də var. Onlar, yeni mexanizmin dünyada fərdlər və təşkilatlar üzərində məhdudlaşdırıcı tədbirləri tətbiq etməyə imkan yaratmaqla Avropa Birliyini (AB) gücləndirəcəyinə əmindir.

Sanksiyalarda başlıca olaraq 2 maddə: 1. Hüquq pozucusu hesab edilənlərin AB-yə girişinə qadağa qoyulması; və 2. Onların Avropa Birliyi ərazisindəki aktivlərin dondurulması;- şəklində tətbiq ediləcəyi nəzərdə tutulur. Görünməmiş yenilik də məhz Avropa Birliyinin giriş qadağasına riayət olunmasına nəzarət səlahiyyətini ilk dəfə əldə etməsidir, belə ki, bu vaxta qədər həmin səlahiyyət müstəsna olaraq milli dövlətin suveren hüququ olub. Hər bir dövlət öz ərazisinə giriş məsələsini özü tənzimləmək hüququna malik idi. [4]

AB-nin yeni mexanizmi qəbul etməsinə başlıca zərurət və səbəbləri də məhz bununla izah edir. İndiyə kimi Birliyə üzv ölkələrdə səyahət qadağaları ilə bağlı müstəsna səlahiyyət yalnız milli dövlətlərə aid olduğu üçün Birliyin hər hansı fərdlərə səyahət qadağalarını tətbiq etmək hüququ yox idi. Sanksiya səlahiyyətləri siyasi-coğrafi amillərdən asılı olaraq hədəflənmişdi. Lakin artıq 10 dekabr tarixindən, yeni sanksiya qanununu təsdiqlədikdən sonra Avropa Birliyi insan haqlarının pozulmasında iştirak edən şəxslərin maliyyə aktivlərinin dondurulması və səyahət qadağaları qoyulması səlahiyyətlərini milli hökumətlərdən ala biləcək. Burada nəzərdə tutulan məhdudlaşdırıcı tədbirlər: soyqırım və işgəncədən tutmuş, qanunsuz həbs və qadağalara və s. qədər cinayətlərdə iştirak edənləri hədəf alacaq. Yeni hüquqi akt onu hazırlayanların fikrinə görə, "dünya miqyasında ciddi insan haqları pozuntuları və qanunsuzluqlara qarşı məqsədyönlü məhdudlaşdırıcı tədbirlər üçün ümumi bir çərçivə yarada biləcək". [3]

Belə bir sanksiya rejimi ilə bağlı razılaşmanın əldə edilməsi hələlik cəzaların tətbiqi deyil, onların təsbiti üçün bir hüquqi baza yaradıb. Növbəti addım konkret şəxslərin sanksiya siyahısına salınması olacaq. Bunun üçün AB Şurasının yeni yekdil qərarı lazımdır. Həmin qərarın isə, qeyd edildiyi kimi dekabrın 10-da verilməsi gözlənilir.

Beləliklə, sanksiya rejimində yeni mexanizm kimi, Avropa Birliyinin sanksiyalara məruz qalan insanların səyahət qadağanına nəzarət etməyə imkanını əldə edib. Qeyd edildiyi kimi, bu funksiya milli hökumətin əlindən (qismən-siyahıya salınanların səyahəti ilə bağlı) alınıb. Təsadüfi deyil ki, J.Borrell açıqlamasında yeni sanksiya rejimini presedent adlandırır. Buradan irəli gələn digər yenilik-hər hansı bir sanksiyanı bütün ölkələrin konsensusu əsasında deyil, əksəriyyətin qəbul etməsinin nəzərdə tutulmasıdır. Həmçinin, təklif olunan tədbirlər,

Suriya, Belarusiya, Venesuelada və s. insan haqlarının pozulmasında iştirak edən şəxslərə qarşı tətbiq olunan məhdudiyətləri əvəz etməyəcək. Avropa Parlamentinin Xarici Əlaqələr Komitəsinin rəhbəri David McCallister “AB Qlobal Sanksiyalar Rejimini” dəstəkləyərək vurğulayıb: "AB insan haqlarını pozanlara qarşı “nöqtəvi” (pinpoint)-məqsədyönlü sanksiyalar tətbiq edə bilməlidir".. Hollandiyanın xarici işlər naziri Stef Block da layihənin müsbət nəticələr verəcəyinə əminlik bildirib. [5]

Avropa Birliyinin indiyə kimi sanksiyaların tətbiq edilməsi üçün mövcud olan 40 mexanizmin birləşdirilməsinə və bu şəkildə yeni sanksiya rejimini formalaşdırmasına qərar verməsi birmənalı qarşılanmayıb. “Yeniliyin”- sanksiyalar tətbiq etmək üçün daha sadə bir prosedur təmin etmək məqsədi olduğu kimi izah edənlər çoxdur. Bu yanaşmanın yalnız bir müddət "işləri qaydasına salmaq" üçün müvəqqəti işlək olacağını deyən skeptiklər də var.

Sual-mübahisə yaradan məsələlərdən biri də, hər hansı bir sanksiyamı bütün ölkələrin konsensusu ilə deyil, əksəriyyətin səs çoxluğu ilə qəbul edilməsinin nəzərdə tutulmasıdır.

Brüsselin insan haqlarının pozulmasına görə cəza vermək istəyi:

Yeni rejim nə kimi vədlər və təhdidlər yarada bilər?

Artıq vurğulandığı kimi, analoji mexanizm kimi ABŞ-da, eləcə də Breksit hadisəsindən sonra İngiltərədə qəbul və tətbiq edilən Magnitsky Aktı mövcuddur. Bununla yanaşı, indiyə qədər bütün Avropa Birliyini əhatə edən ümumittifaq hüquqi alət olmayıb.

Magnitski Aktında əksini tapan mövcud qaydaların AB-nin insan haqlarının pozulmasına görə universal şəkildə sanksiya tətbiq etməsinə icazə vermirdi. Burada sanksiya qərarı milli hökumətlərin əlində qalırdı. 10 dekabr tarixində Birliyə üzv ölkələr belə bir maneənin götürülməsinə nail olarsa, sanksiyalar işlək qaydada tətbiq oluna bilər.

Görünən həm də budur ki, Avropa Birliyi nəhayət, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi də daxil olmaqla, insan hüquqlarının qorunması ilə bağlı bütün qərarların yerinə yetirilmədiyi qənaətinə gəlib. Yeni qaydalar qanun pozucularının cəzalandırılmasına imkan verəcək.

Yeni sanksiyaların qəbul-səsvermə mexanizmi ilə bağlı çətinliklər ola biləcəyini deyən şərhçilər də var. Yeni qaydalar bütün dövlətlərin mütləq konsensusu ilə deyil- səs çoxluğu ilə tətbiq olunmasına imkan verəcək. Hal hazırda məhdudiyətlərin tətbiqi üçün bütün dövlətlər onları dəstəkləməlidir. Bu baxımdan AB-nin kiçik ölkələrinin qərar qəbuluna qarşı çıxma biləcəyini vurğulanır. Belə ki, onlar bunu öz mənafeələrinə qəsd olaraq görə bilər. Məs. AB-nin Türkiyəyə "təzyiq göstərməməsindən" inciyən Kiprin də layihəyə qarşı çıxma biləcəyi ehtimallar sırasındadır. [8]

Sanksiyaların insan haqlarına təsiri:

Beynəlxalq təşkilatlar insan haqları ilə bağlı istədikləri qərarı qəbul edə bilərmə?

Bunun üçün hər hansı hüququ məsuliyyəti varmı?

Getdikcə yüksələn sanksiyalar dalğası, konkret ünvanlı tətbiq edilən sanksiyalar beynəlxalq hüquqa və insan hüquqlarına necə təsir göstərir? Onlar bu sahədə beynəlxalq hüququn inkişafına necə təsir edəcək?

2020-ci ilin martında BMT İnsan Hüquqları Şurası sanksiyaların insan haqlarına mənfi təsirləri barədə Xüsusi Məruzəçi təyin edib. Bu təsadüfi müzakirə deyildi. Daha sonra, 2020-ci ilin iyununda tarixdə ilk dəfə beynəlxalq təşkilatların məsuliyyəti məsələsi gündəmə gəldi. 11 iyun 2020-ci il tarixində ABŞ Prezidenti Donald Tramp Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi ilə əlaqəli şəxslərin əmlakının dondurulması barədə İcra Sərəncamı imzaladı.

Həqiqətən də, bu gün ayrı-ayrı dövlətlərin və regional təşkilatların sanksiyaları getdikcə daha geniş tətbiq olunur. Bunlar sanksiyalar altında olan dövlətlərin iqtisadiyyatına və hədəfə alınan şəxslərin fəaliyyət və hüquqlarına mənfi təsir göstərir. Sanksiyalar, yaşamaq hüququndan iqtisadi və sosial hüquqlara qədər insan hüquqlarının bütün spektrini əhatə edir. Çox sayda olduğunu və bunları hər gün eşitdiyimizi nəzərə alsaq, təəssüf ki, sanksiyalar artıq istisna sayılmır və adi bir şey kimi qəbul edilir. Lakin beynəlxalq hüquqdakı statusları heç bir şəkildə birmənalı deyil.

Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemi Birləşmiş Millətlər Nizamnaməsində təsbit edilən beynəlxalq hüququn bu əsas prinsiplərinə əsaslanır:

1. güc tətbiq etməmək və güc təhdidi prinsipi, 2. dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipi, 3. dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipi, 4. beynəlxalq öhdəliklərə uyğunluq prinsipi. Sənədə görə, yalnız BMT Təhlükəsizlik Şurası dövlətlərə sanksiyalar tətbiq etmək hüququna malikdir. Bu hüquq- yalnız sülhü təhdid, sülhün pozulması və ya təcavüz aktı hallarında tətbiq edilə bilər. Ancaq dövlətlər silahlı hücumlara məruz qaldıqları təqdirdə özünümüdafiə məqsədilə güc tətbiq edə bilərlər. [7]

Bununla yanaşı, Maqnitski Aktları göstərir ki, BMT Nizamnaməsində təsbit olunmuş yanaşma heç də dövlətlərin başqa ölkələrə heç bir şəkildə təsir göstərə bilməməsi anlamına gəlmir. Müqavilə azadlığı prinsipini əsas götürərək, hansı dövlətlərlə və hansı formada əməkdaşlıq edəcəyinə özləri qərar verirlər. Əməkdaşlıqdan imtina sanksiya deyil. Eyni zamanda, dövlətlər öz fəaliyyətlərində beynəlxalq hüquq prinsiplərini və qəbul edilmiş beynəlxalq öhdəlikləri, o cümlədən əməkdaşlıq, ticarət, investisiya, insan hüquqları sahəsində müqavilələr normalarını poza bilməzlər.

Beynəlxalq hüquqa görə, dövlətlər beynəlxalq öhdəlikləri yalnız tərəfdaş dövlət tərəfindən müvafiq müqaviləyə riayət etmək üçün bu cür öhdəliyin pozulmasına cavab olaraq poza bilər. Hər hansı bir dövlətdə bir soyqırımı, əsas insan hüquqlarının kobud şəkildə pozulması vəziyyətində də görülən tədbirlər həqiqətən zəruri, mütənasib olmalıdır və beynəlxalq hüququn prinsiplərini, insan hüquqlarına hörmət borclarını və beynəlxalq humanitar hüququ pozmamalıdır. Beləliklə, dövlətlər yalnız beynəlxalq hüququn pozulmasını istisna edən və ya yuxarıdakı hallarda beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq qanunsuzluğu istisna edilən təzyiqli tədbirlərini tətbiq edə bilərlər.

Təəssüf ki, praktikada birtərəfli sanksiyalar adlanan xeyli sayda hərəkət göstərilən meyarlara cavab vermir və beynəlxalq hüquqların, o cümlədən insan hüquqlarının qorunması öhdəliklərinin pozulmasını təşkil edir.

Ən çox tətbiq olunan sanksiyalar hansılardır?

Bu gün tətbiq olunan sanksiyalar çox müxtəlifdir. Xarici siyasətdə təzyiqli vasitəsi kimi iqtisadi sanksiyalar şübhəsiz ki, ilk yerlərdə durur. BMT Təhlükəsizlik Şurasının BMT Nizamnaməsinin VII Fəslində qəbul etdiyi sanksiyalar xüsusi bir yer tutur. BMT Təhlükəsizlik Şurası 1990-cı illərdə sanksiyalar tətbiq etməkdə çox fəal idi. Bu dövr hətta "sanksiyalar onilliyi" adlandı. Bununla birlikdə, sonradan Təhlükəsizlik Şurası, qanuniliyi mübahisəsiz olan bu sanksiyaların da kifayət qədər təsirli olmadığı, eyni zamanda əhali üzərində son dərəcə mənfi təsir göstərdiyindən, tətbiq olunmasına daha diqqətlə yanaşmağa başladı. Daha sonra, BMT Təhlükəsizlik Şurası, hərəkətləri Şuranın fikrincə beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi təhdid edən konkret şəxslərə və ya təşkilatlara qarşı getdikcə daha çox hədəflənmiş sanksiya tətbiq etməyə başladı.

Təəssüf ki, müvafiq qanunvericilik bazasının olmamasına və BMT Təhlükəsizlik Şurasının təsdiqinə baxmayaraq bu gün birtərəfli sanksiyalar daha çox tətbiq olunur. Xüsusilə, məqsədyönlü sanksiyalar getdikcə barışıq üçün təhdid və ya barışıqın pozulması

hallarında deyil, məhkəmə icraatı aparılmadan və dövlətlərin hüquqlarını və nüfuzlarını qorumağa imkan vermədən çox geniş bir əsasda tətbiq olunur.

Ayrı-seçkiliksiz tətbiq olunan sözdə sahəvi sanksiyalar - müəyyən bir ərazidə müəyyən bir dövlətdə fəaliyyət göstərən bütün və ya bir çox təşkilata (məsələn, Venesueladakı maliyyə və neft sektorundan və ya Rusiyadakı maliyyə, enerji, mədən və dəmir yolu sənayesindən danışıq biləri) Təcrübədə bu sahə sanksiyaları bütövlükdə dövlətə qarşı tətbiq olunan sanksiyaların tətbiqinə çox yaxındır. Onun uyğunluğu icraçı dövlətlərin sakinləri üçün cinayət təqibi və cərimələr təhdidi və ya qeyri-rezidentlərin sanksiya siyahısına salınması ilə təmin edilir. Mülki məsuliyyət altında olan 289 min dollara qədər və ya 10, bəzi hallarda isə 20 il həbs cəzasına məhkum edilir.

Günümüzdə iqtisadi və ya ticarət sanksiyaları çox vaxt tətbiq olunur, sanksiyalar altında bir əyalətdə malların alınmasını qadağan edir və ya ümumiyyətlə onlarda malların tədarükünü, müəyyən bir növ mal və ya istehsal olunan komponentlərin müəyyən bir hissəsindən çoxunu ehtiva edən malların, məsələn, ABŞ-da tədarükünü maneə törədir; milli bankın və ya digər bankların hesablarının dondurulması, pulun, məsələn, ABŞ dollarında ödənilməsinə və ya köçürülməsinə qadağan edən və ya müəyyən qurumlara ödənişlərin qadağan olunduğu maliyyə sanksiyaları; bir dövlətin və ya bir dövlətin vətəndaşının xüsusi tətbiqetmə və ya platformadan istifadə etməsinə maneə olan kiber sanksiyalar. Bir pandemiya kontekstində bir təzyiqli tədbiri olaraq ABŞ, İran, Venesuela, Kuba və Sudandan Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankından borc istəmələrini maneə törətməyə çağırılı bilər. Hədəfli sanksiyalar arasında ən çox viza verilməsi və ya dövlət ərazisinə giriş qadağası, hesabların və əmlakın dondurulması yer alır.

ABŞ-ın Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinə qarşı son əməliyyatı sanksiyalar məsələsində ziddiyyətə müsəl kimi

5 Mart 2020-ci ildə Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin (BCM) (The International Criminal Court (ICC) Apellyasiya Palatası, ümumi yurisdiksiya prinsipinə istinad edərək, ABŞ-ın Əfqanıstandakı əməliyyat zamanı hərbi cinayətlər törətməkdə olan ABŞ hərbi qulluqçuları və ABŞ-ın nəzarətində olan bölmələrinin mühakimə olunmasına dair istintaqı təsdiqlədi. BCM-nin yurisdiksiyasını tanıdıqlar.

Buna cavab olaraq, 11 iyun 2020-ci il tarixində ABŞ Prezidenti BCM-nin ABŞ rəsmilərinə və müttəfiqlərinə qarşı beynəlxalq cinayətlərə dair ittihamlarla bağlı istintaqını kəskin şəkildə etiraz etdiyi, bu cür cinayətlərin araşdırılmasını milli təhlükəsizliyə və ABŞ suverenliyinə təhdid kimi tanıdığına dair bir sərəncam imzaladı və qadağaların qoyulmasına icazə verdi. BCM hakimlərinə, digər vəzifəli şəxslərə, ailə üzvlərinə və BCM-nin səylərini dəstəkləyən digər şəxslərə viza verilməsi; hesablarını dondurma və nəzarəti altında olan və ABŞ-da yerləşən başqa əmlaka əl qoyma ehtimalını təmin etdi.

BCM əməkdaşlarına qarşı ABŞ tədbirləri- insan haqlarının pozulması kimi

Sanksiyaların tətbiqi BCM personalının ABŞ-ın razılığı olmadan və ya ABŞ müttəfiqlərinin personalına qarşı istintaq, həbs, həbs və ya ABŞ işçilərinə qarşı ittiham irəli sürülməsinin qarşısını almaq məqsədi daşdığından, bu cür hərəkətlər BCM-nin işlərinə müdaxilə təşkil edir və hakimlərin, prokurorun və vəzifəli şəxslərin bacarıqlarını poza bilər. BCM rəsmi vəzifələrini qərəzsiz yerinə yetirir. Beynəlxalq Mülki və Siyasi Hüquqlar Paktına (ICCPR) görə, hakimlərin müstəqilliyi, xüsusilə beynəlxalq cinayətlərə görə məsuliyyətə gəldikdə, insan hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsində təməldir. Bənzər

qaydalar, prokurorların müstəqilliyi ilə bağlı beynəlxalq hüquqda da təsbit edilmişdir. Beynəlxalq hakimlərə və BCM-nin digər işçilərinə qarşı məqsədyönlü sanksiyaların tətbiqi onları beynəlxalq vəzifəli şəxslərin imtiyazlarından və toxunulmazlıqlarından məhrum edir və eyni zamanda ədalətli mühakimə etmə hüququnun (ICCPR-in 14-cü maddəsi), sərbəst hərəkət etmə hüququnu (ICCPR-nin 12-ci maddəsi), müdafiə hüququnun pozur(Maddə 17 ICCPR).

İcra qaydasında BCM səlahiyyətlilərinə kömək edən şəxslərə qarşı sanksiyaların tətbiqi edilməsinin təmin edilməsi, insan hüquqları müdafiəçilərinin və insan hüquqları təşkilatlarının hüquqlarını pozur. Ən əsası isə bu cür hərəkətlər müharibə cinayətlərindən zərər çəkmiş şəxsləri özlərinə və ya yaxınlarına qarşı cinayət törətmiş şəxsləri səmərəli müdafiə etmək və məsuliyyətə cəlb etmək üçün son şanslarından məhrum edir.

Beynəlxalq ictimaiyyət, xüsusən də BMT mexanizmləri ABŞ-ın BCM-nə qarşı tədbirlərinə necə reaksiya göstərir?

Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi işçilərinə qarşı tədbirlərin beynəlxalq hüququn inkişafına hansı təsiri olacaqmı? – BCM hakimləri və işçiləri, ailə üzvləri və istintaqında onlara kömək edən digər şəxslərə qarşı birtərəfli sanksiyaların tətbiqi beynəlxalq hüquqa ziddir. Milli səviyyədə olduğu kimi, beynəlxalq hüquqda da qanunazidd hərəkətlərin edilməsi hüquqi normanı dəyişdirmir və yenisini yaratmır. Bu səbəbdən də BCM, 11 iyun 2020-ci il tarixli bir açıqlamasında, ABŞ tərəfindən obyektiv istintaqa və qərəzsiz mühakiməyə mane olan tədbirlərin qəbul edilməz olduğunu bildirdi.

Bənzər bir mövqeyi BMT Baş Katibinin mətbuat katibi, AB Xarici Siyasət üzrə Ali komissarı, bir sıra AB dövlətləri, İsveçrə, BMT-nin 34 xüsusi məruzəçisi və xeyli sayda beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatı səsləndirdi.

“Avropa Birliyinin Yeni Qlobal İnsan Haqları Sanksiya Rejimi”nin Azərbaycana nə kimi təsirləri ola bilər?

Artıq yeni sanksiya rejiminin tətbiqi qaçılmazdır və müxtəlif ölkələrdə ekspertlər : “sanksiyaların təsiri necə olacaq, yeni mexanizm konkret ölkələrə necə təsir göstərəcək?” kimi suallara cavab axtarışındadır.

Verməyə bilər?

Ekspertlərdən bəziləri hesab edir ki, “Sanksiyalar insan hüquqları pozuntularında iştirak edən fiziki və hüquqi şəxslərə qarşı bir standart yanaşma olacaq. Lakin burada bir məqam var. Belə ki, sanksiyalar əgər təhlükəsizlik və güc strukturlarına qarşı tətbiq edləcəksə, burada başqalarının zərər görmə ehtimalı çox deyil. Yaxud əksinə, sanksiyalar iqtisadi ağırlıqlı şəxslərə yönəlik, iqtisadi amillərə bağlı olarsa, strateji şirkətlərə və ya müəssisələrə qarşı olacağına, bunun nəticəsinə hamının qatılacağı üçün pis olacaq. [5]

Digər qisim ekspertlər hesab edir ki, yeni sanksiya rejiminin digər ölkələrdəki insan haqları vəziyyətinə təsir etməsi ehtimalı azdır. Təsir sistemli olmayıb, hədəf şəxslərə, şirkətlərə yönələcək. Yeni mexanizm insan hüquqları ilə bağlı qeyri-məqbul fəaliyyət göstərən insanlar üçün siyasi bir siqnal rolunu oynaya bilər. Yəni kim isə əgər insan haqlarını pozursa o zaman AB-yə girişi qadağan ediləcək. Maliyyə varlığınız varsa, dondurulacaq. Rusiya müxalifət lideri A. Navalni, sanksiyalarla bağlı AvroParlamentinin xarici əlaqələr komitəsinə verdiyi açıqlamada, sanksiyaların Rusiyanın ən zəngin adamlarını hədəf almasının vacibliyini qeyd edib. Onun fikrinə görə, Avropada bir çox mülkləri və bank

hesabları olmayan hüquq orqanları əməkdaşlarına sanksiya tətbiq etməyin mənası yoxdur. Əsas olan yalnız oliqarxlarını hədəfə alınmasıdır.

Yeni sanksiya rejimi və Azərbaycan:proqnozlar, ehtimallar, mümkün təhdidlər

Avropa Birliyinin icra orqanlarının dünyada insan haqlarının pozulmasına görə hazırladığı yeni sanksiya tətbiqetmə mexanizminin Azərbaycana mümkün təsirinin qiymətləndirilməsi, bununla əlaqədar proqnozların verilməsi vacibdir.

Azərbaycan Respublikası 2001-ci ildə Avropa Şurasına üzv olub və İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasını ratifikasiya edib. Azərbaycan hüquq sistemi müvafiq olaraq, Avropa Şurası üzvlüyünə qəbul zamanı müəyyən öhdəliklər götürüb. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasını ratifikasiya edərək, onu daxili qanunvericiliyinin bir hissəsinə çevirib. Avropa Məhkəməsi Avropa Şurasının əsas orqanlarından biri olmaqla məhkəmə vasitəsilə üzv dövlətlərin əsas insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə çalışır. Doğrudur, Avropa Məhkəməsi üzv dövlətlərin məhkəmələrinin çıxardığı qərarları ləğv etmir, milli məhkəmələrə göstəriş vermir və onlar üzərində nəzarəti həyata keçirir. Çünki, Avropa Məhkəməsi hər hansı bir dövlətin yuxarı məhkəmə instansiyası hesab olunmur. Məhkəmə yalnız şikayət əsasında icraatına götürmüş olduğu mübahisələr üzrə şikayətçinin konvensiyada nəzərdə tutulmuş hüquqlarının üzv dövlət və onun orqanları tərəfindən pozulub -pozulmadığını məyyən edir.

Bununla yanaşı, 1995-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 151-ci maddəsinə görə Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik sisteminə daxil olan normativ hüquqi aktlarla (Konstitusiya və referendumla qəbul olunan aktlar istisna olunmaqla) dövlətin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa beynəlxalq müqavilələr əsas götürülməlidir. Xatırladaq ki, analoji müddəə Rusiya qanunvericilik praktikasında da mövcud idi. Hazırda bu maddəyə dəyişiklik edilib və ölkənin öz qanunları əsas hesab edilir.

Reallıqda, 2002-ci ildən başlayaraq Avropa Məhkəməsinə vətəndaşlarımız tərəfindən şikayətlər göndərilməkdədir. Bu o deməkdir ki, Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri cinayət və mülki işlər üzrə qərarlar çıxardığı zaman, Avropa Məhkəməsinin presedent hüququnu diqqətdə saxlamalıdır.

Erməni lobbisi bu istiqamətdə mütəşəkkil fəaliyyət qura bilər.

Sırr deyil ki, yeni sanksiyalar müharibədən qalib çıxan Azərbaycanda "insan haqlarının pozulması" ritorikası altında maskalanan dünya/Avropa erməni lobbisi hədəfə götürə bilər. Ermənistanın lobbi qruplarının gecə gündüz fasiləsiz olaraq, Azərbaycanın dünyada və Qərbdə mənfi imicini yaratmaq, ölkəmizin beynəlxalq hüquq təşkilatları və digər ölkələrlə münasibətlərini pozmaq yönündə fəaliyyəti hər bizimizə məlumdur. Hətta belə pozuculuq fəaliyyəti dünya ermənilərinin həm həyat təzi, həm də strategiyasıdır. ABŞ Konqresində 1992-ci ildə "Azadlığın dəstəklənməsi aktı"na 907-ci düzəlişi xatırlamaq kifayət edər. Doğrudur, son illərdə ABŞ ölkəmizə Ermənistandan daha çox yardım hərbi yardım ayırması ilə düzəlişin qüvvədən düşmüş hesab edilən də var.

Azərbaycan dövlətinin daxili və xarici siyasəti tamamilə müstəqil və suveren qərarlar qəbul etmək üzərində qərarlaşıb. İnsan Haqları ilə bağlı yeni məhdudiyyətlərin Azərbaycan iqtisadiyyatına təsir etməyəcəyini söyləmək olar. Ehtimal etmək olar ki, bəzi iri məmurlar bu siyahılara düşə bilər. Bunların nazir olacağı ehtimalı azdır. Ən çox gümanla siyahıda

güc strukturlarının təmsil edən rəsmilər, vəkillər və ya hakimlər ola bilər. Bütövlükdə ad yeni olsa da, AB Qlobal Sanksiya rejimi qismən ABŞ-ın Magnitsky siyahısını təkrarlayacaq.

Bununla yanaşı, bütövlükdə, ölkəmizin hüquq-mühafizə sistemində qəbul edilən qərarların bu həssas məqamı nəzərə alınmaqla verilməsi gündəmdə olacaq. Avropa Məhkəməsinə şikayətin verilməsinə səbəb olmuş işlə əlaqədar Konvensiyanın tələblərini pozmuş hüquq sisteminin əməkdaşları qərarlar verərkən unutmamalıdır ki, ölkəmizin cavabdeh tərəf kimi AİHM-ə cəlb olunub-olunmaması onların fəaliyyətindən bilavasitə asılıdır. Burada əsas məsələ insan haqları ilə bağlı şikayətlərin maksimum azalmasını, Avropaya daha çox xüsusi hüquqi məsələlərlə bağlı işlər çıxarılmasını şərtləndirməkdir.

Bu baxımdan, "AB-nin Yeni Qlobal Sanksiya Rejimi" ilə bağlı müvafiq aidiyyətli sahələrdə hüquqi-maarifləndirmə tədbirlərinin aparılmasına da ehtiyac yaranacaq. Hər bir hüquqşünas qərarlar verərkən öz məsuliyyətini dərk etməlidir.

Sanksiyalarla bağlı tətbiq ediləcək siyasət insan hüquqları sahəsində haqlı-haqsız mütəmadi olaraq tənqid olunan dövlətimizlə bağlı qərarlara təsir edə bilərmə?

Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasına (AİHK) əsasən, Avropa Şurasına üzv dövlətlər Strasburq məhkəməsinin qərarlarını icra etməlidirlər. Avropa Məhkəməsinin qərarlarının icrasına nəzarət mexanizminin gücləndirilməsi üçün AİHK-nın 46-cı maddəsinə 4-cü bənd əlavə edilib. Maddə 46.4 ilk dəfə məhz Azərbaycana münasibətdə- "İlqar Məmmədov qrupu işi" nə tətbiq olunub. Bunun üçün 12-yə yaxın beynəlxalq təşkilat bir araya gəlib. (Amnesty International, the Baku Human Rights Club, the Election Monitoring and Democracy Studies Centre, the European Human Rights Advocacy Centre , the European Implementation Network , the Human Rights House Foundation, the International Partnership for Human Rights , the Legal Education Society and the Netherlands Helsinki Committee.)

Bəzi subyektiv əsaslı, haqsız qərarlara baxmayaraq, Azərbaycan yenə də dünyada Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə (AİHM) edilən şikayətlərin statistikasına baxımından yaxşı hesab ediləcək sıralarda yer alması xüsusilə qeyd edilməlidir. Bununla bağlı son 3 ildə Azərbaycandan AİHM-ə göndərilən şikayətlərin statistik müqayisəsinə nəzər salsaq onların ildən ilə azaldığını görə bilərik.

2018-ci ildə AİHM-də baxılmasını gözləyən ərizələrin 80 faizindən çoxu 10 ölkənin payına düşüb. Cəmi: 56350 işdən: Rusiyaya-11750; Rumıniyaya-8500; Ukraynaya-7250; Türkiyəyə-7100; İtaliyaya- 4050; Azərbayca-2050; Ermənistan-1900; Gürcüstana-1850; Serbiyaya-1800; Polşaya-1300; digər 37 ölkəyə-8800 şikayət düşüb.

2019-cu ildə Azərbaycandan AİHM-ə göndərilən şikayətlərin sayı 397 olub. Baxılmasını gözləyən işlər 2019-cu ilin sonu Rusiya-15050; Türkiyə-9250; Ukrayna-8850; Rumıniya-7900; İtaliya- 3050; Azərbaycan-1950; Ermənistan-1650; Bosniya-1600; Serbiya-1350; Polşa-1250; Digər 37 ölkə - 7900 olub. Müqayisə edilsə, ölkəmizdən gedən şikayətlərin sayı əhəmiyyətli dərəcədə azalıb. Üstəlik də, şikayətlərin hamısı insan haqları ilə bağlı olmayıb. Mülki işlər çoxluq təşkil edib. [5]

Azərbaycandan AİHM-ə göndərilən şikayətlərə və qəbul edilən qərarlara dair statistik bilgilər: 2020-ci ilin birinci yarısına- iyun ayına olan məlumata görə, hazırda AİHM-də baxılmasını gözləyən şikayətlərin cəmi 3,3 faizi Azərbaycanın payına düşür. Bu kateqoriya üzrə sıralamaya görə, Rusiya 1-ci (ümumi şikayətlərin 22.7 faizi), Türkiyə 2-ci (16,5%), Ukrayna 3-cü (15,3%), Rumıniya 4-cü (13,5%), İtaliya 5-ci (5%), Azərbaycan isə 6-cıdır. 2020-ci ilin iyun ayına kimi Azərbaycanla bağlı 244 qərar qəbul edib. [5; yenə orada]

Dövlətlər və ayrı-ayrı maddələr üzrə İnsan Haqlarının pozuntularının statistikasını (2019) Rusiya Türkiyə Ukrayna Rumıniya ilk beşliklərdə, Cənubi Qafqaz ölkələri: Azərbaycan və Ermənistanla eyni rəqəm-20-dir. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycanda əhalinin sayı, Ermənistanla müqayisədə milyonlarla nəfər çoxdur, şikayətlərlə bağlı vəziyyətin də dəfələrlə yaxşı olduğu qənaətinə gələ bilərik.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. «Акт Магнитского» по-европейски. 25 декабря 2020// <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/columns/sanctions/akt-magnitskogo-po-evropeyski/>
2. EU global human rights sanction regime (europa.eu)<https://www.dw.com/en/eu-approves-its-magnitsky-act-to-target-human-rights-abuses/a-55859105>
3. https://www.echr.coe.int/Documents/Annual_report_2019_ENG.pdf
4. https://www.echr.coe.int/Documents/Annual_report_2019_ENG.pdf
5. <https://www.humanrightsclub.net/en/news/2020/joint-statement-regarding-the-non-implementation-of-echr-judgments-against-azerbaijan-in-politically-motivated-prosecution-cases/>
6. <https://www.congress.gov/bill/115th-congress/house-bill/3364/text>
7. Hüseynov L. Beynəlxalq Hüquq. Dərslük. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2012, 368 səh
8. Key provisions of EU Global Human Rights Sanctions Regime// https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_20_2419
9. Resolution... to impose sanctions with respect to persons responsible for that form of human rights abuse // https://foreignaffairs.house.gov/_cache/files/b/4/b47b6d86-965d-4be0-b698-4bcd795bd5b a/6EA5A149D3C2D6FFA 268D611AB92236E. 050820-ele-mc-political-prisoners-res..pdf
10. Talha Köse “Effectiveness of sanctions as a foreign policy tool for Washington”, Daily Sabah, 4 may 2019.
11. Новый санкционный режим ЕС позволит ввести санкции против Кремля?// <https://www.dw.com/ru/novyy-sankcionnyj-rezhim-es-pozvolit-vvesti-sankcii-protiv-kremlja/a-55851671>
12. И.Н. Тимофеев, В.А. Морозов, Ю.С. Тимофеева; Российский совет по международным делам (РСМД).- М.: НП РСМД, 2020. 452 с.
13. Совет ЕС утвердил аналогичный «акту Магнитского» режим санкций// <https://www.forbes.ru/newsroom/obshchestvo/415643-sovet-es-utverdil-analogichnyy-aktu-magnitskogo-rezhim-sankciy>

Lalə Əkbərova

AB-nin İnsan Hüquqları ilə bağlı Qlobal Sanksiya Rejimi: yeni mexanizmin milli dövlətlərin insan haqları ilə bağlı fəaliyyətinə mümkün təsirləri

X Ü L A S Ə

Məqalədə “2021-ci ildə Avropa Birliyi tərəfindən qəbul edilmiş “AB-də Qlobal AB İnsan Hüquqları Sanksiya Rejimi” və yeni sanksiya mexanizminin milli dövlətlərin insan haqları fəaliyyətinə mümkün təsirləri təhlil edilmişdir.

Yeni sanksiya rejiminə əksini tapan maddələr arasında “AB ölkələrinə giriş qadağası və məhdudiyətlər, müxtəlif şəxslərin maliyyə aktivlərini dondurma hüququ” və s. məsələlər izah olunur.

Müəllif qeyd edir ki, sanksiya rejimində müstəsna sayılacaq yenilik budur ki, “Avropa Birliyi ilk dəfə milli dövlətlərə, ölkələrə giriş qadağasını tənzimləmə hüququna” malikdir. Halbuki, indiyə qədər bu hüquq yalnız millət dövlətin öz müstəsna hüququ olmuşdur.

Məqalədə sanksiya siyasətinin insan haqları sahəsində Azərbaycana dair qərarlara təsir imkanları da müzakirə olunur, qənaətlər təqdim edilir.

Lala Akbarova

EU Global Sanctions Regime on Human Rights: the possible impact of the new mechanism on the human rights activities of nation-states

S U M M A R Y

The article analyzes the “Global EU sanctions regime in the field of human rights in the EU, adopted by the European Union in 2021, and the possible impact of the new sanctions mechanism on the human rights activities of national states. The author examines the recent history of human rights sanctions.

Among the items included in the new sanctions regime are the ban on entry to the EU countries and the imposition of restrictions, the right to freeze the financial assets of various persons.

An exceptional innovation is that for the first time the European Union has the right to monitor compliance with the entry ban. Until now, this right has been the exclusive right of the nation state.

The article also discusses the possibility of sanctions policy influencing decisions on Azerbaijan in the field of human rights.

Лала Акбарова

Режим глобальных санкций ЕС в отношении прав человека: возможное влияние нового механизма на правозащитную деятельность национальных государств

Р Е З Ю М Е

В статье анализируется "Глобальный режим санкций ЕС в области прав человека в ЕС, принятого Европейским Союзом в 2021 году, и возможное влияние нового механизма санкций на правозащитную деятельность национальных государств. Автор рассматривает недавнюю историю санкций за права человека.

Среди пунктов, включенных в новый режим санкций, объясняются запрет на въезд в страны ЕС и введение ограничений, право замораживать финансовые активы различных лиц.

Исключительное нововведение состоит в том что впервые Европейский Союз получает право контролировать соблюдение запрета на въезд. До сих пор эта право являлся исключительным правом национального государства.

В статье также обсуждается возможность влияния санкционной политики на решения по Азербайджану в области прав человека.

HÜQUQ NORMALARININ ŞƏRHİNİN QANUNVERİCİLİK SİSTEMİNİN İNKİŞAFINDA ROLU

Açar sözlər: şərh etmə prosesi, şərhin növləri, hüquqi müəyyənlik, milli qanunvericilik, konstitusiyaya, ictimai münasibətlər, şərhin prinsipləri.

Ключевые слова: процесс толкования, виды толкования, правовая определенность, национальное законодательство, Конституция, общественные отношения, принципы толкования.

Keywords: interpretation process, types of interpretation, legal certainty, national legislation, constitution, public relations, principles of interpretation.

Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il 12 noyabr tarixində ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilmiş Konstitusiyası Azərbaycan xalqının çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrini davam etdirməklə, demokratik dəyərlərə əsaslanaraq insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsini özünün ali məqsədi kimi bəyan etmişdir.

İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi müasir dövrdə müstəqilliyini bəyan etmiş hüquqi dövlətlərin suverenliyin başlıca xüsusiyyətidir. Vətəndaş cəmiyyətində həmin hüquqların bərqərar edilməsi isə özünü hüququn aliliyində, hər kəsin qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyində və ədalət mühakiməsinin qanunçuluq prinsipinə riayət olunmaqla həyata keçirilməsində göstərir.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan və qanunvericilik sisteminin əsasını təşkil edən Əsas Qanunu - Konstitusiyası insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının üstünlüyünü, ölkə ərazisində birbaşa qüvvəsini elan etməklə hər kəsin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə və bu müdafiənin məhkəmədə həyata keçirilməsinə təminat vermişdir (Konstitusiyanın 60-cı maddəsi və 71-ci maddəsinin VII hissəsi).

Azərbaycan Respublikasında məhkəmə hakimiyyətinin ədalət mühakiməsi yolu ilə yalnız məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilməsi Konstitusiyada öz əksini tapmışdır. Konstitusiyanın 125-ci maddəsi müəyyən edir ki, ədalət mühakiməsini həyata keçirən zaman məhkəmə icraatı həqiqətin müəyyən edilməsinə nail olmalıdır. Həmçinin 127-ci maddənin 2-ci bəndində hakimlər tərəfindən işlərə qərəzsiz, ədalətlə, tərəflərin hüquq bərabərliyinə, faktlara əsasən və qanuna müvafiq baxılması müəyyən edilmişdir.

Belə müdafiə mexanizminin reallaşdırılması üçün ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi məqsədilə qəbul edilən və hər kəs üçün məcburi davranış qaydaları müəyyən edən qanunların və normativ xarakterli aktların mətnində ifadə olunan hüquq normalarının aydın və birmənalı olması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu baxımdan Konstitusiyada normativ hüquqi aktların hüquqa və haqq-ədalətə (bərabər mənafelərə bərabər münasibətə)

əsaslanmalı olması və Konstitusiyaya zidd ola bilməməsi barədə göstəriş xüsusilə vurğulanmışdır (Konstitusiyanın 149-cu maddəsinin I və III hissələri).

Hüquqi dövlətin əsasını qanunların aliliyinin təmin olunması, insan hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsi təşkil edir. Məhz bu səbəbdən, bu və ya digər ölkənin demokratik inkişafı üçün onun qəbul etdiyi qanunların məzmununun aydın və proqnozlaşdırıla bilən olması vacibdir. Təcrübə göstərir ki, qəbul edilən qanunvericilik aktlarının mətnində ifadə olunan hüquq normaları nə qədər konkret olarsa, qanunvericinin ictimai münasibətləri tənzimləməsi məqsədinə o qədər əlverişli nail oluna bilər.

Qanunvericilik fəaliyyətinin əsas məqsədlərindən biri də ictimai münasibətlərdə hüquqi müəyyənlik prinsipinin təmin edilməsidir. Hüquqi müəyyənlik prinsipi digər tələblərlə yanaşı, ən ümumi mənada mövcud hüquqi vəziyyətə aid aydınlığı və müəyyənliyi nəzərdə tutur. Bu prinsipin təmin edilməsi ilə həm vətəndaşlar arasında, həm də dövlət orqanları ilə münasibətlər hüquqi müstəvidə tənzimlənmiş olur.

Lakin qeyd edilməlidir ki, rəsmi davranış qaydalarının müəyyən edilməsinə yönəlmiş hüquq normaları heç də həmişə normativ aktlarda dəqiq və aydın ifadə olunmuşlar, bəzən isə digər normalarla ziddiyyətdə olurlar. Bu isə onların fiziki və ya hüquqi şəxslər, həmçinin hüquq münasibətlərinin digər iştirakçıları tərəfindən fərqli formalarda və mənalarda tətbiq edilməsinə gətirib çıxara bilər. Bu zaman hüquq normalarında müəyyən edilmiş belə natamamlıq və ya qeyri-müəyyənlik məhkəmə şərh vasitəsilə aradan qaldırılır.

Hüquq nəzəriyyəsində şərh dedikdə hüquq normasının mənasının izah edilməsi və aydınlaşdırılması başa düşülür. Belə şərh dövlət orqanlarının, müxtəlif təşkilatların, fiziki şəxslərin hüquq normasında qanunvericinin iradəsinin mənasının başa düşülməsinə yönəlmiş fəaliyyəti ilə həyata keçirilir.

Ümumiyyətlə, hüquq normasının şərhinin zəruriliyi obyektiv və subyektiv xarakterli amillərdən doğur. Şərhetmənin obyektiv amili hüquq normasının konkret iqtisadi, sosial, siyasi, mədəni və psixoloji gerçəkliyə münasibətdə uyğunsuzluğunu və nəticə etibarilə bu normaların dəyişilməsinin zəruriliyini göstərir.

Subyektiv xarakterli amil – məhz, mümkün normanın qanunverici tərəfindən aydın ifadə edilməməsi, eləcə də, bir sıra hallarda, normanı tətbiq edənlər tərəfindən, normanın izahına qrammatik cəhətdən düzgün yanaşmamasından irəli gəlir.

Bu amillərdən irəli gələrək, bir sıra hallarda hüququn tətbiqi prosesində hüquq normalarının məzmununun dərk edilməsində çətinliklər ortaya çıxır. Bu zaman qanunun düzgün, eyni və dəqiq başa düşülməsi, qanunvericinin müəyyən etdiyi və ya ifadə etmək istədiyi niyyətinin üzə çıxarılması üçün onun rəsmi qaydada şərh edilməsinə ehtiyac duyulur.

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsi öz qərarlarında göstərmişdir ki, istənilən hüquq sistemində norma nə qədər dəqiq tərtib olunsa da, məhkəmə şərh qaçılmazdır. Anlaşılmayan məqamların izah olunmasına hər zaman ehtiyac olacaq. Məhkəmə həm də qeyd etmişdir ki, bir sıra qanunlar qaçılmaz terminlərin istifadəsi ilə tərtib olunmuşlar ki, onlar az və ya çox dərəcədə qeyri-müəyyəndir, onların şərh və tətbiqi təcrübədən asılıdır. İşlərə baxılarkən məhkəmələrin üzərinə qoyulmuş rol ondan ibarətdir ki, onlar bu cür şübhələri təfsirlə aradan götürsünlər. (Gorzelik və digərləri Polşaya qarşı iş üzrə 17 fevral 2004-cü il tarixli, § 65).

Normativ hüquqi aktların hazırlanması və qəbul edilməsi sahəsində tənzimləməni həyata keçirən “Normativ hüquqi aktlar” haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu müəyyən edir ki, hər hansı normativ hüquqi aktın şərh edilməsi dedikdə onun normalarının məzmununun izahını və dəqiqləşdirilməsi, habelə onların qanunvericilikdə yeri, habelə ictimai münasibətlərin eyni növünün müxtəlif aspektlərini tənzimləyən digər normalar ilə funksional və başqa əlaqələrini nəzərdə tutulur.(90.2-ci maddə)

Şərhetmə prosesi normativ-hüquqi aktın mətninin aydınlaşdırılması ilə başlanır. Belə ki, şərhətmənin obyektini qismində normativ aktın mətni və norma çıxışıdır. Hüquqi aktın mətni aydınlaşdırılarkən sahəvi hüququn spesifik xüsusiyyətləri, qanunvericinin iradəsi, onun qəbul edilməsinin məqsədləri və sosial vəzifələri əsas götürülür.

Hüquqi aktın mətnində ifadə olunmuş normalar aydınlaşdırılarkən bir sıra üsullardan istifadə olunur. Həmin üsullara əsasən, hüquq normaları qrammatik, məntiqi, sistemativ, siyasi-tarixi, xüsusi-yuridik, teleoloji və funksional formalarda şərh olunur.

Qrammatik təfsir – hüquq normasının mətninin məzmununun semantik, sintaksis, leksik, morfoloji, üslubiyyat qaydaları əsasında aydınlaşdırılmasını ehtiva edir. Bu zaman əsas diqqət mətdə olan hüquqi müddələrin əsasında hüquq normasının məntiq strukturunun üzə çıxarılması, həmin mətnin hərfi mənası ilə qanunvericinin iradəsi arasında uyğunluğun müəyyən edilməsinə yönəlir. Qrammatik şərh həmin normalarda ifadə olunmuş göstərilən elementlərin üzə çıxarılması ilə başa çatır.

Məntiqi şərhətmə zamanı hüquq normaları bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə təhlil olunur. Bu zaman şərh edilən norma ona yaxın olan hər hansı digər normanın dəqiqləşdirilməsi ilə başlanır. Bura qanunvericilikdə xüsusi terminlərin aydınlaşdırılması və dəqiqləşdirilməsini aid etmək olar.

Hüquq norması funksional qaydada şərh edilərkən, qanunverici normayaratmada zəruri institutların funksional əlaqəsinə nail olaraq, müxtəlif aspektlərə malik hər bir ictimai münasibətin hüquqi tənzimlənməsini təmin edir.

Qeyd edilməlidir ki, hüquq normaları onları şərh edən subyektdən asılı olaraq rəsmi və qeyri-rəsmi şəkildə edilə bilər. Hüquq normalarının rəsmi şərh dedikdə, səlahiyyətli dövlət orqanları və vəzifəli şəxslər tərəfindən qəbul edilən və xüsusi aktlarda ifadə olunan və hüquqi nəticələr törədən dərkətmə prosesi başa düşülür. Belə şərhətməyə qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının aktları aid edilir.

Qeyri-rəsmi şərhətmə isə hüquq normalarını rəsmi şərh etmək səlahiyyətinə malik subyektlər tərəfindən aparılmadığından hüquqi nəticələrə səbəb olmur və əsasən hüquqşünas-alimlərin əsərləri, məqalə, rəy və komentariyalarında özünü göstərir.

Bununla belə, rəsmi şərhətmə həmçinin normativ və kauzal formada aparıla bilər. Normativ şərhətmə bütün rəsmi orqanlar və şəxslər üçün məcburi olan rəsmi şərh növüdür. Bu şərh izahı verilən normanın əhatə etdiyi bütün hallara aid olmaqla özlüyündə hüquq təcrübəsinin vahidliyini və normanın düzgün tətbiqini təmin edir.

Kauzal şərhətmə, dedikdə, konkret bir işin həlli ilə bağlı olaraq məhkəmə orqanları və digər səlahiyyətli orqanlar tərəfindən, formal olaraq həmin iş üçün müvafiq normanın izah edilməsi başa düşülür. Belə şərhin məqsədi bu və ya digər işin düzgün həlli ilə əlaqədardır. Belə şərh hüquqtətbiqedici orqanlar tərəfindən xüsusi bir normanın izahına zəruriyyət yarandıqda yuxarı məhkəmə orqanları tərəfindən həmin normanın izahı vasitəsilə həyata keçirilir. Şərhətmənin bu növünə əsasən kassasiya instansiyası orqanı olan Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Rəyasət Heyətinin və digər məhkəmə kollegiyalarının qərarlarında rast gəlinir.

Beləliklə, hüquq normalarının şərh edilməsi normativ-hüquqi aktlarda ifadə olunmuş hüquq normalarının məzmununu müəyyən etmək məqsədilə müxtəlif üsullarla həyata keçirilən kompleks dərkətmə prosesidir.

Həm Konstitusiya, həm də normativ hüquqi aktlar haqqında yuxarıda qeyd edilmiş qanunvericiliyin normaları müəyyən edir ki, normativ hüquqi aktın məzmununda qeyri-müəyyənliklər və fərqlər, habelə onun tətbiqi təcrübəsində ziddiyyətlər aşkar edildikdə həmin akt onu qəbul etmiş normayaratma orqanı və ya Azərbaycan Respublikasının Kon-

stitusiya Məhkəməsi tərəfindən şərh edilir (Konstitusiyanın 130-cu maddəsinin IV hissəsi və “Normativ hüquqi aktlar” haqqında Qanunun 90.1-ci maddəsi).

Göründüyü kimi, normayaratma orqanı olaraq Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi ilə yanaşı Konstitusiya Məhkəməsi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını və qanunların rəsmi şərh etmək səlahiyyətinə malik ali orqanlardır.

Ali konstitusiya ədalət mühakiməsi orqanı olan Konstitusiya Məhkəməsinin əsas məqsədi Konstitusiyanın aliliyini təmin etmək, hər kəsin Əsas Qanunda təsbit edilmiş hüquq və azadlıqlarını müdafiə etməkdir.

Konstitusiya Məhkəməsinin əsas səlahiyyətləri sırasında qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktlarının, bələdiyyə və məhkəmə aktlarının Konstitusiyaya və hüquqi qüvvəsinə görə daha üstün olan aktlara uyğunluğunun yoxlanılması, Azərbaycan Respublikasının qüvvəyə minməmiş dövlətlərarası və hökumətlərarası müqavilələrinin Konstitusiyaya və qanunlara uyğunluğunun yoxlanılması, Konstitusiyanın və qanunların şərh, qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri arasında səlahiyyətlər bölgüsü ilə bağlı mübahisələrin həll edilməsi xüsusi yer tutur.

Qeyd edildiyi kimi, Konstitusiya Məhkəməsinin mühüm səlahiyyətlərindən biri də Konstitusiyanın və qanunların şərhidir. Konstitusiya və qanunların şərh hüququn realizəsi prosesində xüsusi önəm daşıyır. Bu cür rəsmi şərh Konstitusiyada əks olunan prinsip və normaların təcübədə daha düzgün tətbiqinə imkan yaradır. Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən Konstitusiya və qanunlara verilən şərhin əsas məqsədi Konstitusiya və digər qanunların müddələrinin başa düşülməsində qeyri-müəyyənliyin aradan qaldırılması, hüquqi göstərişlərin həqiqi mənə və məzmununun müəyyən edilməsidir.

Azərbaycan Respublikasında Konstitusiya və qanunların şərh ilə bağlı müraciət etmək hüququ olan subyektlərin dairəsi Konstitusiyada nəzərdə tutulmuşdur. Konstitusiya Məhkəməsi bu səlahiyyətini Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Milli Məclisinin, Nazirlər Kabinetinin, Ali Məhkəməsinin, Baş Prokurorluğunun, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sorğusu əsasında həyata keçirir.

Konstitusiya Məhkəməsinin hüquqi mövqeləri Konstitusiyanın əsasları, onun aliliyi və birbaşa qüvvəsi, Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu beynəlxalq müqavilələrin müddəaları, habelə insan hüquqlarının və azadlıqlarının prioriteti prinsipi nəzərə alınmaqla formalaşdırılır.

Burada mühüm məqam ondan ibarətdir ki, Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən yoxlanılan və şərh edilən norma məqsədəmüvafiqlik baxımından deyil, Konstitusiyanın ruhu və hərfinə, fəlsəfəsi və prinsiplərinə uyğunluğu baxımından qiymətləndirilir. Belə ki, şərh etmə zamanı məhkəmə təcübəsində normativ hüquqi aktların müddəaları onların konstitusiya hüquqi mənasına uyğun tətbiq olunmalıdır (Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun “M.Məmmədovun şikayəti əsasında Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosesual Məcəlləsinin 55-ci maddəsinin bəzi müddələrinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 60-cı maddəsinin I hissəsinə uyğunluğunun yoxlanılmasına dair” 29 aprel 2014-cü il tarixli Qərarı).

Beləliklə, hüquq normalarının şərh edilməsi ilə normanın ruhu ilə onun hərfi arasında uyğunluq yaranır, norma və ya mətn aydınlaşdırılır ki, bu da onun birmənalı başa düşülməsinə gətirib çıxarır.

İnsan Hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin qərarlarında hüquq normalarının şərhinə geniş yer verilmişdir. Bu mənada, Avropa Məhkəməsi Baraona Portuqaliyaya qarşı işində (1987) “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiyanın 6-cı maddəsində nəzərdə tutulan “mülki hüquq və vəzifələr” ifadəsinə şərh verərək göstərmişdir

ki, həmin müddəə təkcə cavabdeh dövlətin daxili hüququna istinadən şərh edilməməlidir. Dövlətdaxili hüquq burada yardımçı ola bilər, lakin o, heç də həlledici deyil. Məhkəmə həmçinin bildirmişdir ki, 6-cı maddənin 1-ci bəndi tərəflərin statusundan və mübahisənin həllini tənzimləyən qanunvericiliyin xarakterindən asılı olmayaraq tətbiq edilir. Burada sözügedən hüququn xarakteri, habelə prosesin nəticəsində qəbul edilən qərarın “fiziki şəxslərin hüquq və vəzifələri üçün həlledici” əhəmiyyət daşıması əsas məsələlərdir.

Brumaresku Rumıniyaya qarşı işdə (1999) Avropa Məhkəməsi belə nəticəyə gəlmişdir ki, Konvensiyanın 6-cı maddəsinin 1-ci bəndi həmin Konvensiyanın preambulasının işığında şərh edilməlidir; preambulada hüququn aliliyi barədə razılığa gələn dövlətlərin ümumi irsinin tərkib hissəsi elan edilir. Bundan başqa, Məhkəmə göstərmişdir ki, hüquqi müəyyənlik prinsipi qanunun aliliyi prinsipinin fundamental aspektlərindən biridir. Onun tələbinə görə, məhkəmələr iş üzrə yekun qərarı qəbul etdikdən sonra həmin qərar şübhə altına alınmamalıdır.

Konstitusiya Məhkəməsi bir sıra qərarlarında hüququn tətbiqi ilə əlaqədar meydana çıxan qeyri-müəyyən və ziddiyyətli hüquq normalarını şərh etməklə onlara aydınlıq gətirmiş və həmin məqamlara dair vahid məhkəmə təcrübəsi formalaşdırmışdır.

“Aztelekom” İstehsalat Birliyinin şikayəti üzrə 12 iyul 2004-cü il tarixli Qərarında Məhkəmə müqavilədən yaranan öhdəlikləri təhlil edərək qeyd etmişdir ki, “müqavilə şərtlərini təfsir edərkən məhkəmə təkcə müqavilədəki söz və ifadələrin hərfi mənasını deyil, həm də tərəflərin iradə ifadəsinin həqiqi mənasını, bütövlükdə müqavilənin hərfi mənasının onun digər şərtləri və mənası ilə müqayisəsini nəzərə almalıdır.”

Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 373.2 və 384.0.4-cü maddələrinin şərh edilməsinə dair” 3 iyun 2013-cü il tarixli Qərarında mülki hüquqda iddia müddəti institutunun zəruriliyini qeyd etməklə onun mahiyyətinə aydınlıq gətirmişdir. Plenum həmin Qərarında Avropa Məhkəməsinin Stanyo Belçikaya qarşı iş üzrə 7 iyul 2009-cu il tarixli qərarında formalaşdırdığı hüquqi təcrübəni əsas götürməklə iddia müddətinin əsas məqsədinin hüquqi müəyyənlik olduğunu göstərmişdir. Plenum qeyd etmişdir ki, belə müddətin müəyyən olunması potensial cavabdehləri vaxtı ötmüş tələblərdən qoruyur və məhkəmələri müəyyən zaman keçdikdən sonra qeyri-müəyyən və natamam sübutlara əsaslanmaqla qərar çıxarmaq zərurətindən azad edir.

Plenum Qərarında iddia müddətləri ilə bağlı müddəaları təhlil edərək göstərmişdir ki, Mülki Məcəllənin 384.0.4-cü maddəsi müqavilədən irəli gələn tələb etmək hüququnu deyil, əşya hüquqları ilə bağlı halları tənzimlədiyindən, həmin tələblərə iddia müddətinin şamil edilməməsi kredit müqavilələrindən yaranan münasibətlərə aid edilə bilməz.

Plenum belə nəticəyə gəlmişdir ki, müqavilənin qüvvədə olması faktı öz-özlüyündə kreditora borclu tərəfindən öhdəliyin məcburi qaydada icra edilməsini tələb etmək hüququ vermir. Beləliklə, Məhkəmə qeyd etmişdir ki, kredit müqaviləsində başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, iddia müddətinin axımı bu müqavilədə müəyyənləşdirilmiş bütün öhdəliklər üzrə icra müddəti bitdikdə başlanır.

Məhkəmə eyni zamanda öz qərarlarında mülkiyyət hüququnun institutlarına dair normaları şərh edərək onun hüquqi dövlətin əsas ünsürlərindən biri olduğunu vurğulamışdır. Belə ki, Plenum Ə.Ə.İbrahimovun şikayəti üzrə 12 aprel 2004-cü il tarixli qərarında bu institutun əhəmiyyətini göstərərək qeyd etmişdir ki, hüquqi dövlət və demokratik cəmiyyətdə mülkiyyət hüququ toxunulmaz və müqəddəsdir. Məhkəmə həmçinin mülkiyyət hüququnun müdafiəsi ilə bağlı Avropa Məhkəməsinin formalaşmış presedent hüququna istinad edərək qeyd etmişdir ki, bu hüquq Konvensiyanın 1 sayılı Protokolunun 1-ci maddəsinin ikinci hissəsi birinci cümlədə əksini tapmış prinsip baxımından şərh edilməlidir. Belə ki, mülkiyyət

hüququna müdaxilə cəmiyyətin ümumi maraqları ilə fərdi şəxsin fundamental hüquqlarının qorunması tələbləri arasında “ədalətli tarazlığa” nail olmalıdır. Bundan irəli gələrək, Məhkəmə qeyd etmişdir ki, mülkiyyət hüququnun qanuni məhdudlaşdırılmasında proporsionallıq prinsipinin tələblərinə uyğun olaraq fərdin üzərinə qanunun məqsədlərindən kənar olan artıq yük düşməməlidir. (“Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 21-ci maddəsinin birinci hissəsinin yeddinci abzasının şərh edilməsinə dair” 29 oktyabr 2010-cu il tarixli Qərar).

Konstitusiya Məhkəməsi öz hüquqi təcrübəsində vərəsəlik hüququnun mahiyyəti və əsas prinsiplərini nəzərdən keçirərək onun bir sıra institutarının mahiyyətinə aydınlıq gətirmişdir. Belə ki, Plenum “Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 1193 və 1200-cü maddələrinin əlaqəli şəkildə şərh edilməsinə dair” 8 yanvar 2021-ci il tarixli Qərarında məcburi pay institutuna dair normaları şərh edərək göstərmişdir ki, qanunverici Mülki Məcəllənin birinci növbə vərəsələri nəzərdə tutan 1159.1.1-ci maddəsinin məqsədlərindən çıxış edərək məcburi pay hüququ olan şəxslərin dairəsini təsbit etmişdir. Belə ki, Məcəllənin 1159-cu maddəsinin müddəaları 1193-cü maddəyə münasibətdə müəyyənləşdirici norma kimi çıxış edir və orada sadalanan şəxslər Məcəllənin 1159.1.1-ci maddəsində də göstərilmişdir.

Plenum belə nəticəyə gəlmişdir ki, qanunverici vərəsəlik və ailə hüquq institutlarının konstitusiya əhəmiyyətindən çıxış edərək Mülki Məcəlləyə “məcburi pay” anlayışını daxil etmiş və Mülki Məcəllənin 1193-cü maddəsində məcburi pay hüququ olan şəxslərin dairəsini bu cür müəyyən etməklə ailə münasibətlərinin himayə edilməsini, bununla da vəsiyyətnamənin mövcudluğundan asılı olmayaraq birinci növbə vərəsələrin (məcburi vərəsələrin) qanunla onlara verilmiş minimum paylarının qorunması hüquqlarını təmin etmişdir.

Göründüyü kimi, Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən həyata keçirilən şərhətmə prosesində qanunların və digər normativ hüquqi aktların müddəalarının konstitusion mənası izah olunarkən Konstitusiya və ilk növbədə, orada əks olunan təməl konstitusion dəyərlər aparıcı mövqedə çıxış edir. Bu dəyərlərə ilk öncə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları, dövlət müstəqilliyi, dövlət quruluşu, dövlətçiliyin sosial və hüquqi xarakteri aiddir.

Həmçinin Plenum tərəfindən qəbul edilən qərarlarda hüquq normalarının təfsiri zamanı hər cür şübhənin məhkumun xeyrinə həll edilməsi prinsipi əsasında, məsuliyyəti yüngülləşdirən normaların genişləndirici təfsir və məsuliyyəti ağırlaşdıran norma və ümumi qaydaların isə məhdudlaşdırıcı təfsir vasitəsilə şərh edildiyi özünü aydın göstərir.

Beləliklə, Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən normativ hüquqi aktların şərh edilməsi onun həyata keçirdiyi konstitusiya nəzarətinin bir hissəsi olmaqla qanunvericilik sistemində mövcud olan kolliziyalar, qeyri-müəyyənliklərin aradan qaldırılması, hüquq tətbiqətmə təcrübəsində vahidliyin təmin edilməsinə xidmət edir. Bu da öz növbəsində bütün qanunvericilik sistemində konstitusiya nəzarətini həyata keçirmək, Konstitusiya və qanunların normalarının şərh vasitəsilə hüququn inkişafı və hüquq tətbiqətmə təcrübəsinin istiqamətləndirilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətli funksiyaların həyata keçirilməsi deməkdir.

Hüquq normalarının konstitusion şərh ümumi və məcburi xarakterli, maddi və prosessual istiqamətli olmaqla qanunverici və hüquqtətbiqedicilər üçün məcburidir və məhkəmənin qərarlarının əsasını təşkil edir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının prosessual qanunvericiliyinə əsasən yalnız Konstitusiya Məhkəməsinin verdiyi şərh məhkəmələr üçün vacibdir.

Konstitusiya Məhkəməsinin qərarlarının yüksək hüquqi qüvvəsi onun hüquqi mövqələrinə də şamil edilir, bəzən bu hüquqi mövqələr müstəqil əhəmiyyət qazanaraq, yalnız konstitusiya

icraatı zamanı baxılan işin predmetinə deyil, hüququn mənbəyi kimi hüquq tətbiqetmə təcrübəsində meydana çıxan analoji hallara da şamil edilir və ümumi məhkəmələr tərəfindən işlərə baxılarkən həmin mövqelər əhəmiyyətli mənbə qismində çıxış edir.

Beləliklə, hal-hazırda Konstitusiya Məhkəməsi Konstitusiyanın və qanunların ona verdiyi səlahiyyətlər çərçivəsində qəbul etdiyi qərarlarla qanunvericilik sisteminin təkmilləşdirilməsinə xidmət etməklə ölkəmizdə qanunun aliliyini təmin edir və bununla da milli hüquq sisteminin inkişafına öz töhfəsini verir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2017.
2. “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Konvensiya
3. “Normativ hüquqi aktlar” haqqında Azərbaycan Respublikasının 21 dekabr 2010- cu il tarixli 21-IVKQ sayılı Qanunu
4. Fərhad Abdullayev, Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin hüquqi mövqeləri. Bakı – 2018
5. Hüseynov Əbülfəz İbrahim oğlu, “Hüququn təfsiri” Qanun jurnalı - 04 (270), 2017
6. “Ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ”, Təlim materialları toplusu, ABA ROLİ Hüquq Maarifçiliyi Cəmiyyəti. Bakı-2010
7. <http://www.constcourt.gov.az/>

HÜQUQ NORMALARININ ŞƏRHİNİN QANUNVERİCİLİK SİSTEMİNİN İNKİŞAFINDA ROLU

X Ü L A S Ə

Məqalədə şərhətmə prosesinin əhəmiyyətindən bəhs edilərək hüquq normalarının şərh edilməsinə səbəb olan əsas amillər nəzərdən keçirilmişdir. Təhlil zamanı ilkin olaraq, şərhətmənin anlayışı, mahiyyəti və metodları araşdırılmış, sonradan isə məqalədə şərhətmə sahəsində Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi və Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin formalaşmış presedent təcrübəsinə yer verilərək nəzəri – praktiki cəhətdən öyrənilmişdir. Sonda, şərhətmə prosesinin milli qanunvericilik sisteminin inkişafına müsbət təsirləri vurğulanmışdır.

Ayten QULİYEVA
Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan
Adviser of the Department of Civil Law

ROLE OF STATUTORY INTERPRETATION IN THE DEVELOPMENT OF LEGAL PROCESS

S U M M A R Y

This article analyzes the process of statutory interpretation alongside with the purpose and the objective of its outcome. The article consists of two parts, where the first part seeks to identify the definition and methods of statutory interpretation, the latter part mainly focuses on case law of interpretations by European Court of Human Rights and Constitutional Court of Azerbaijan Republic. The author then evaluates the positive effects of interpretation in the development and rule of law.

CİNAYƏT MƏSULİYYƏTİNDƏN AZAD ETMƏDƏ CİNAYƏT-HÜQUQI PROBLEM

Açar sözlər: cinayət məsuliyyəti, cinayət təqibi, xüsusi ittiham, böhtan cinayəti, ağır və xüsusilə ağır cinayətlər.

Ключевые слова: уголовная ответственность, категории преступлений, специальное обвинение, клевета, тяжкие и особо тяжкие преступления

Keywords: criminal liability, criminal prosecution, special change the crime of slander, serious and especially serious crimes

Xarakterindən və ağırlıq dərəcəsindən asılı olaraq Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin müddəalarına uyğun xüsusi, ictimai-xüsusi və ya ictimai ittiham qaydasında həyata keçirilən cinayət təqibi ilə bağlı müəyyən məqamlar diqqətimizi cəlb etməklə, bu istiqamətdə araşdırma aparılmasını zəruri etmişdir. Belə ki, xüsusi ittiham qaydasında həyata keçirilən cinayət təqibinin realizəsində hüquqi uyğunsuzluq mövcuddur və bununla bağlı yaranan ziddiyyətli hallar diqqətdən yayınır ki, bu da uzun illər məhkəmələr tərəfindən cinayət məsuliyyətindən azad etməyə dair dövlət adından çıxardıqları xitam qərarlarının əsassız olmasına, hələ də bu təcrübənin kök salaraq şaxələnməsinə səbəb olur. (Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 37.4, 39.1.9, 40.2 və 41.7-ci maddələrinin şərh edilməsinə dair Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun 15 iyul 2011-ci il tarixli Qərarında və “Xüsusi ittiham qaydasında şikayətlərə dair işlərə baxılması üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 21 fevral 2014-cü il tarixli 3 sayılı Qərarında mövcud hüquqi problemə dair münasibət bildirilməmişdir). Bu məsələyə dair ətraflı yanaşmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə, Cinayət-Prosessual Məcəlləsinə və eləcə də digər normativ hüquqi aktlara istinad etməklə müqayisələndirməyi vacib sayırıq.

Odur ki, hazırda hüquqi qüvvədə olan Azərbaycan Respublikasının cinayət prosessual qanunvericiliyinin əsas anlayışlarından bəhs edən 7-ci maddəsinə nəzər yetirək. Həmin maddənin 0.4-cü maddəsində cinayət təqibinə belə bir anlayış verilmişdir:

Cinayət təqibi — cinayət hadisəsinin müəyyən edilməsi, cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməli törətmiş şəxsin ifşa olunması, ittiham irəli sürülməsi, bu ittihamın məhkəmədə müdafiə edilməsi, ona cəza təyin edilməsi, zəruri olduqda prosessual məcburiyyət tədbirlərinin təmin edilməsi məqsədilə həyata keçirilən cinayət-prosessual fəaliyyətdir [12, s.127-133].

Həmin maddənin 0.1 maddəsinə əsasən cinayət hadisəsi - cinayətin əlamətlərini özündə əks etdirən hadisədir. Cinayətin əlamətləri cinayət hüquq sahəsində öyrənilir ki, bu

əlamətlərə də ictimai təhlükəlilik, təqsirlilik, qeyri-hüquqilik, cəzalanmalı, qeyri-əxlaqilik aiddir:

Cinayət hüquq nəzəriyyəsinin dili ilə desək, cinayət ictimai təhlükəli, qeyri-hüquqi, təqsirli, cəzalanmalı və qeyri-əxlaqi əməldir [10, s.81]. Göründüyü kimi, istənilən yox, məhz bu cür əlamətlərin daşıyıcısı olan əməl cinayət hesab edilməklə cinayət məsuliyyəti yaradır. Əməl həyatda təzahür etməlidir.(cinayət qanunda nəzərdə tutulmuş cinayətə hazırlıq, cinayətə cəhd yaxud başa çatmış cinayət formasında). Əks halda əməl insan düşüncəsində formalaşmış (yaranıb-dəyişirsə), həyata keçmirsə cinayət hesab edilmir və buna görə də məsuliyyət yarada bilməz [10 s.323].

Cinayət məsuliyyətinə gəldikdə isə, Cinayət məsuliyyəti hüquqi məsuliyyətin bir növü olub, dövlət tərəfindən qəbul edilmiş cinayət qanunu ilə müəyyən edilir. Cinayət məsuliyyəti cinayət törətməkdə təqsirli olan şəxsin dövlət adından mühakimə edilməsini və onun barəsində cəzanın tətbiqini, eləcə də dövlət adından mühakimə olunmamaqla məsuliyyətdən azad etmə ilə şərtlənir.

Cinayət qanununun bir çox normalarında adı çəkilsə də, cinayət qanunvericiliyində cinayət məsuliyyətinin anlayışı verilmir, ehtiva olunur. (Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində cinayət məsuliyyətindən azad etməyə dair də anlayış daxil edilməmişdir). Belə anlayışı cinayət hüquq nəzəriyyəsi işləyib hazırlayır. Lakin elmi ədəbiyyatda cinayət məsuliyyətinin anlayışı ətrafında fikir ayrılığı mövcuddur [15, s.58-76; 13, s. 275-278].

Cinayət məsuliyyəti cinayət törətməkdə təqsirli olan şəxsin törətdiyi cinayətə görə dövlət qarşısında yaranan öhdəçiliyi olub, dövlət tərəfindən onun əməlinin və şəxsiyyətinin pislənməsində, belə şəxsə cəza və digər dövlət məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqində və şəxs barəsində məhkumluğun yaranmasında ifadə olunur [10, s.106].

Onu da qeyd edək ki, məsuliyyət cinayətdən doğur. Bunlar biri birindən ayrılmazdır. Belə ki, cinayət törədilmişsə onunla paralel olaraq məsuliyyət də yaranır və yaxud əməl cinayət deyilsə, bununla bağlı cinayət məsuliyyəti yarana bilməz. Cinayətin törədilməsi ilə yaranan cavabdehliyin ölçüsü törədilmiş cinayətin ictimai təhlükəliliyinin göstəricisidir. Cinayətin ictimai təhlükəliliyinin xarakteri və dərəcəsi ilə cavabdehlik düz mütənasibdir. Tərs mütənasib ola da bilməz. Çünki, əks təqdirdə bu təqsirə görə məsuliyyət və ədalətlik prinsipinə zidd olar (Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi mad 7, mad 8).

Cinayət hüququnun iki əsas və başlıca anlayışı vardır: cinayət və cəza

Cinayət hüququnun toxunduğu bütün məsələlər məhz cinayət məsuliyyəti anlayışı ilə bilavastə əlaqədardır. Bu münasibətlərin bir tərəfində cinayət törətmiş şəxs, digər tərəfində isə həmin şəxsi cəzalandırmağa səlahiyyətli olan dövlət durur. Göstərilən münasibətlər hüquq normaları ilə tənzimlənir. Bu normaların məcmusu cinayət hüququ adlanır [12, s.15].

Cinayət hüquq normalarının müəyyən etdiyi elementlərdən biri də cinayət məsuliyyətidir ki, bu istiqamətdə müəyyən edilmiş normalar cinayət məsuliyyətinin əsasları, cinayət məsuliyyətin prinsipləri və cinayət məsuliyyətindən azad olunma ilə bağlıdır.

Cinayət qanununda və hüquq nəzəriyyəsində cinayət məsuliyyətinin bir çox prinsipləri mövcuddur. Mövzumuzun mahiyyəti ilə əlaqədar olaraq əlavə prinsipləri sadalamağı və onları izah etməyi lüzum bilmirik. Lakin, yuxarıdakıları qeyd etməklə diqqətinizi Cinayət Məcəlləsinin 5-ci maddəsi ilə müəyyən edilmiş “qanunçuluq” prinsipi üzərində cəmləşdirmək istərdik. Belə ki, həmin maddədə göstərilir:

“Əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) cinayət sayılması və həmin əmələ görə cəza və digər cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlər yalnız Cinayət Məcəlləsi ilə müəyyən edilir. Cinayət qanununun analogiya üzrə tətbiqinə yol verilmir”.

Buradan birmənalı olaraq aydın olur ki, cinayət məəcəlləsinin müəyyən etdiyi cinayət hüququ-xarakterli tədbirlərə cinayət məsuliyyətindən azad etmə də daxildir, cinayət məsuliyyətindən azad etmənin hüquqi əsasını məhz Cinayət Məcəlləsi müəyyən edir. Göstərilən izahı verməkdə məqsədimiz odur ki, məsuliyyətdən azad etmə Cinayət Məcəlləsində bu şəkildə ehtiva olunması məqsədmüvafiq deyildir. Bildiyimiz kimi, Cinayət Məcəlləsinin 42-ci maddəsində yetkinlik yaşına çatmışların, 85-ci maddəsində isə yetkinlik yaşına çatmayanların törətdikləri cinayətlərə görə cinayət-hüquqi xarakterli tədbirin biri kimi cəza və onun növləri aydın və sistemli şəkildə müəyyən edilmişdir. Həmçinin Cinayət Məcəlləsinin 41-ci maddəsində cəzaya müvafiq formada anlayış verilmişdir. Lakin təəssüflər olsun ki, hal-hazırədək qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsində digər cinayət hüquqi xarakterli tədbirlərin anlayışı verilməmişdir və adı çəkilən Məcəllənin 6-cı bölməsinin fəsillərində bir qisim digər cinayət hüququ xarakterli tədbirlər sistemli şəkildə verilməsinə baxmayaraq (CM-in XV,XV-I,IV-II fəsilləri) digər cinayət hüquqi xarakterli tədbirlər yalnız müvafiq normalarda bilavasitə yaxud dolay yolla özünü göstərir. (“Şərti məhkum etmə” mad. 70, “Tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlərin məzmunu” mad.87 və s). Odur ki, cəzada olduğu kimi digər cinayət hüquqi xarakterli tədbirlərin ümumi, eləcə də hər bir digər cinayət hüquqi xarakterli tədbirə dair xüsusi anlayışın verilməsini məqsədmüvafiq hesab edirik (Cəzanın ümumi anlayışı verməklə, onun müvafiq əlamətləri cinayət qanununda göstərilmiş, eləcə də ayrı-ayrılıqda hər bir cəza növü müvafiq normalarla tənzimlənməklə digərlərindən özünəməxsus əlamətləri ilə fərqləndirilir). Onu da qeyd edək ki, Cinayət Məcəlləsinin 6-cı bölməsinə əhatə edən başlıq “Cinayət-hüquqi xarakterli digər tədbirlər” adlanır və ora üç fəsil daxildir. Həmin bölməyə əsasən digər cinayət hüquqi xarakterli tədbirlərə aiddir:

- Tibbi xarakterli məcburi tədbirlər
- Xüsusi müsadirə
- Hüquqi şəxslər barəsində tətbiq olunan cinayət hüquqi xarakterli tədbirlər.

Bölmənin adının qeyd olunan başlıqda verilməsindən və yalnız göstərdiyimiz fəsillərin həmin bölməyə aid edilməsindən o qənaətə gəlinir ki, Cinayət Məcəlləsində göstərilən fəsildə müəyyən edilmiş tədbirlərdən başqa digər cinayət hüquqi xarakterli tədbirlər yoxdur. Əgər bu belədirsə, onda düşünürük ki, “Cəzanın təyin edilməsi”, “Cinayət məsuliyyətindən və cəzadan azad etmə”, “Amnistiya”, “Əfvetmə” və “Məhkumluq”la bağlı tətbiq olunan tədbirlər Cinayət Məcəlləsi ilə müəyyən edilmir? Cinayətin törədilməsi ilə bağlı Məcəllədə cinayət məsuliyyətindən azad etməni nəzərdə tutan norma yoxdursa digər qanunvericilik aktı ilə şəxs törətdiyi cinayətlə əlaqədar cinayət məsuliyyətindən azad edilə bilərmi? (Milli qanunvericiliyə aid normativ hüquqi aktlar nəzərdə tutulur). Bunun birmənalı cavabı vardır. Həmin tədbirlər də cinayət hüquqi xarakterli digər tədbirlərə daxildir və cinayət qanunu ilə müəyyən edilmişdir. Adı çəkilən Məcəllədə cinayət məsuliyyətindən azad etməni nəzərdə tutan norma yoxdursa şəxs cinayət məsuliyyətindən azad edilə bilməz. Göstərilənləri nəzərə almaqla o qənaətə gəlirik ki, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsində Cinayət hüquqi xarakterli tədbirləri nəzərdə tutan bölməyə digər cinayət hüquqi xarakterli tədbirlərin anlayışını və həmçinin növlərini nəzərdə tutan ayrı-ayrı normalar daxil edilməli, eləcə də normalarda ayrı-ayrılıqda hər bir cinayət hüquqi xarakterli tədbirin anlayışı və bütün hüquqi xüsusiyyətləri müəyyən edilməlidir (Cinayət Məcəlləsinin 42-ci maddəsində cəzada olduğu kimi). Bununla da düşünürük ki, cinayət məsuliyyətindən azad etməyə dair Cinayət Məcəlləsində niyə anlayış verilməsin və yaxud cinayət məsuliyyətindən azad etməni nəzərdə tutan normalar sistemli şəkildə məəcəllənin bir fəslə ilə əhatə edilməsin. Onu da qeyd edək ki, düşündürücü məqamlarla bağlı məəcəlləmizdə təkmilləşdirməklə aparılacaq

dəyişiklik cinayət hüquqi təcrübədə hüquq normalalarının tətbiqində də müəyyən qədər asanlıq yarada bilər. Göstərilənlərlə bəhəm, Cinayət Məcəlləsində cinayət məsuliyyətindən azad etmənin mümkün olmadığını göstərən anlayışın da cinayət məəcəlləsinə daxil edilməsinə ehtiyac duyulur. Cinayət Məcəlləsində cinayət məsuliyyətindən azad etməyə dair anlayış yoxdur və həmçinin bu cür azad etmə ilə əlaqədar sistemlilik düzgün müəyyən edilməmişdir. Yalnız Məcəllənin bir neçə maddəsində cinayət məsuliyyətindən azad etmənin yolverilməz olduğu göstərilir. Məsələn, “Qanun qarşısında bərabərlik” prinsipini nəzərdə tutan Cinayət Məcəlləsinin 6-cı maddəsində müəyyən olunmuşdur ki;

“Cinayət törətmiş şəxslər qanun qarşısında bərabərdirlər və irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən və digər hallardan asılı olmayaraq cinayət məsuliyyətinə cəlb olunurlar.

Nəzərdə tutulmuş bu əsaslara görə heç kəs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə və ya cəzalandırıla bilməz, yaxud cəzadan və ya cinayət məsuliyyətindən azad edilə bilməz”.

Eləcə də, müddətin keçməsi ilə bağlı cinayət məsuliyyətindən azad etməni nəzərdə tutan CM-in 75.5 maddəsində qeyd olunur:

“Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddələrində nəzərdə tutulmuş sülh və insanlıq əleyhinə, terrorçuluq, terrorçuluğu maliyyələşdirmə və müharibə cinayətləri törətmiş şəxslərə müddətin keçməsi ilə bağlı cinayət məsuliyyətindən azad etmə tətbiq olunmur”.

Hesab edirik ki, cinayət məsuliyyətindən azad etmənin yol verilməzliyindən bəhs edən bu kimi xüsusatlar müəyyən edilərək konkret bir norma şəklində Məcəlləyə daxil edilsə daha uğurlu hesab edilə bilər.

Cinayət Məcəlləsinin 11-ci fəslə isə “Cinayət məsuliyyətindən azad etmə” adlanır. Həmin fəsilə nəzərdə tutulmuş qaydada cinayət məsuliyyətindən azad etməyə aiddir:

- Səmimi peşmanlıqla bağlı cinayət məsuliyyətindən azad etmə;
- Zərərçəkmiş şəxslə barışmaqla bağlı cinayət məsuliyyətindən azad etmə;
- Mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətindən azad etmə;
- İqtisadi fəaliyyət sahəsində olan cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətindən azad etmə;
- Şəraitin dəyişməsi ilə bağlı cinayət məsuliyyətindən azad etmə;
- Narkomaniya xəstəliyi ilə əlaqədar cinayət məsuliyyətindən azad etmə;
- Müddətin keçməsi ilə bağlı cinayət məsuliyyətindən azad etmə.

Onu da qeyd edək ki, cinayət məsuliyyətdən azad etmə ilə bağlı cinayət məəcəlləsində xüsusi fəsil nəzərdə tutulsa belə, sistemlilik pozularaq həmin fəsilə aid olmayan digər fəsillərdə də cinayət məsuliyyətindən azad etməni nəzərdə tutan normalara rast gəlinir. Məsələn, Cinayət Məcəlləsinin 13-cü fəslinin 81.2. maddəsində müəyyən edilmişdir ki;

“Cinayət törətmiş şəxslər amnistiya aktı ilə cinayət məsuliyyətindən azad edilə bilərlər. Cinayət törətməyə görə məhkum olunmuş şəxslər isə cəzadan azad edilə bilərlər, yaxud onlara təyin olunmuş cəzanın müddəti azaldıla bilər və ya belə şəxslərin cəzasının çəkilməmiş hissəsi daha yüngül cəza növü ilə əvəz edilə bilər və yaxud belə şəxslər əlavə cəzadan azad edilə bilərlər. Amnistiya aktı ilə cəzasını çəkmiş şəxslərin məhkumluğu götürülə bilər”.

Cinayət Məcəlləsinin 14-cü fəslinin 88.1. maddəsində isə göstərilir:

“Yetkinlik yaşına çatmayan ilk dəfə böyük ictimai təhlükə törətməyən və ya az ağır cinayət etdikdə, tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlər tətbiq etməklə onun islah olunması mümkün hesab edilərsə, həmin şəxs cinayət məsuliyyətindən azad edilə bilər”.

Göründüyü kimi, bu istiqamətdə də sistemliliyin daha münasib şəkildə formalaşdırılması zərurəti meydana çıxır. Bundan əlavə, cinayət məsuliyyəti ilə bağlı narahatedici

məqamlardan biri də onun realizəsi ilə bağlıdır. Belə ki, cinayət məsuliyyətinin realizəsi zamanı müvafiq problem yaranır ki, məhz məqsədimiz bu problemi üzə çıxarmaqla elmi ictimaiyyətə çatdırmaqdır. Odur ki, göstərilənlərlə bağlı daha dolğun baxış yaratmaq üçün cinayət məsuliyyətinin realizəsinə dair məqamlara diqqət etməyi zəruri hesab edirik. Çünki, cinayət məsuliyyətinin realizəsi onun düzgün və əsaslı şəkildə tətbiqini nəzərdə tutur. Bu hal, belə desək, onun əlamətidir.

Qanunvericiliklə konkret maddə ilə bilavasitə müəyyən edilməsə də, cinayət məsuliyyətinin üç cür həyata keçirilmə formasına rast gəlinir ki, bunlar;

1. Cəzasız mühakimə;
2. Real icra olmadan cəza təyin etmə;
3. Cəzanın real icraya yönəldilməsidir

Cinayət məsuliyyətinin həyata keçirilmə formaları nəzəri ədəbiyyatlarda daha aydın şəkildə işıqlandırılır [12, s.31] .

Cinayət məsuliyyətindən azad etmə cinayət məsuliyyətinin həyata keçirilməsinin bir forması olan cəzasız mühakiməyə aiddir. Cinayət məəcəlləsində cinayət məsuliyyətindən azad etmənin iki əsası müəyyən edilmişdir. Onlara aiddir:

- cinayət məsuliyyətindən azad etmənin ümumi əsası
- cinayət məsuliyyətindən azad etmənin xüsusi əsası

Buradan belə qənaətə gəlik ki, cinayət məsuliyyətindən azad etmənin əsası Cinayət Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş ümumi yaxud xüsusi normadır. Əgər törədilmiş cinayətlə bağlı Cinayət Məcəlləsində məsuliyyətdən azad etməni nəzərdə tutan müvafiq norma yoxdursa, demək, şəxs mütləq şəkildə cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmaqla cəzalandırılmalıdır.

Cinayət məsuliyyətindən azad etmənin ümumi əsasına misal olaraq CM-in 72.1,73.1,74,75 və s. maddələrini göstərə bilərik ki, bu maddələrlə məsuliyyətdən azad etmə CM-in xüsusi hissəsində nəzərdə tutulmuş konkret cinayət tərkibini nəzərdə tutan maddəyə, yaxud maddələrə (cinayətə yaxud cinayətlərə) şamil edilmir.

CM-in 72 və 73-cü maddələrində göstərilir:

“Böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayət törətmiş şəxs könüllü gəlib təqsirini boynuna aldıqda, cinayətin üstünün açılmasına fəal kömək etdikdə, cinayət nəticəsində dəymiş ziyanı ödədikdə və ya vurulmuş zərəri başqa yolla aradan qaldırıdıqda cinayət məsuliyyətindən azad edilə bilər” (AR CM 72.1 maddəsi).

“Başqa növ cinayət törətmiş şəxs, Cinayət Məcəlləsinin 72.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş şərtlər mövcud olduqda, yalnız bu Məcəllənin xüsusi hissəsinin müvafiq maddələrində bilavasitə müəyyən edilmiş hallarda cinayət məsuliyyətindən azad edilir” (AR CM 72.2 maddəsi).

“Böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayət törətmiş şəxs zərərçəkmiş şəxslə barışıqda və ona dəymiş ziyanı ödədikdə və ya vurulmuş zərəri aradan qaldırıdıqda cinayət məsuliyyətindən azad edilə bilər” (Azərbaycan Respublikasının CM 73.1 maddəsi) .

“Başqa növ cinayət törətmiş şəxs, Cinayət Məcəlləsinin 73.1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş şərtlər mövcud olduqda, yalnız Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddələrində bilavasitə müəyyən edilmiş hallarda cinayət məsuliyyətindən azad edilir”. (AR CM 73.3 maddəsi)

Buradan aydın olur ki, Cinayət Məcəlləsində nəzərdə tutulduğu kimi, cinayət məsuliyyətindən azad etməni nəzərdə tutan ya ümumi, və yaxud xüsusi norma olmalıdır ki, şəxs məsuliyyətdən azad edilsin. Deməli, cinayət məsuliyyətindən azad etmənin əsası Cinayət Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş ümumi və ya xüsusi normadır. Azərbaycan Respublikasının digər Qanununda Cinayət Məcəlləsinə söykənmədən cinayət

məsuliyyətindən azad etməni müəyyən edən normanın tətbiqi yolverilməzdir. Lakin təəssüflər olsun ki, Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsində bu hala yol verilir. İndi gələk əsas məqama.

Xüsusi ittiham qaydasında həyata keçirilən cinayət təqibi dedikdə, cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməl nəticəsində birbaşa ziyan vurulmuş zərərçəkmiş şəxsin şikayəti əsasında Azərbaycan Respublikasının CM-in 147-ci (böhtan), 148-ci (təhqir), 165.1-ci (tövsifedici əlamətlər olmadan müəlliflik hüquqlarını və ya əlaqəli hüquqları pozma) və 166.1-ci (tövsifedici əlamətlər olmadan ixtiraçılıq və patent hüquqlarını pozma) maddələrində nəzərdə tutulmuş cinayətlər üzrə həyata keçirilən cinayət təqibi başa düşülür. Xüsusi ittiham qaydasında şikayətə baxılması zamanı məhkəmə müşavirə otağına gedənədək zərərçəkmiş şəxs təqsirləndirilən şəxslə barışdıqda cinayət təqibinə xitam verilir (CPM-in 37.2-ci maddəsi) [11, s.137].

Göründüyü kimi, Cinayət Prosesual Məcəllənin 37.2 maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikası CM-in 147-ci maddəsi (Böhtan cinayəti) üzrə cinayət təqibi xüsusi ittiham qaydasında həyata keçirilir və təqsirləndirilən şəxslə zərərçəkmiş arasında olan barışığa söykənməklə məhkəmə cinayət təqibinə xitam vermək səlahiyyətinə malikdir.

İndi baxaq görək hakimə verilmiş bu səlahiyyət nə dərəcədə düzgündür. Bununla əlaqədar daha ətraflı araşdırma aparmaq üçün xüsusi ittiham qaydasında həyata keçirilən cinayət təqibinin müəyyən xüsusiyyətlərinə və xüsusilə Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 147-ci maddəsinə diqqət etməyinizi məqsədmüvafiq hesab edirik.

Xüsusi ittiham qaydasında cinayət təqibini təsbit edən qanunverici zərərçəkmiş şəxsə imkan verir ki, yuxarıda qeyd olunmuş cinayət əməlləri ilə onun hüquqlarına və qanuni maraqlarına zərər toxunduğu halda təqsirkar şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması üçün ədalət mühakiməsi orqanına müraciət etməyi, habelə xüsusi ittihamı müdafiə etməyi özü həll etsin. Ona görə də bu işlər xüsusi ittihamlı işlər adlanır [9, s.94-96].

Xüsusi ittihamlı işlər üzrə cinayət təqibi şəxsi cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək barədə zərərçəkmiş şəxsin məhkəməyə şikayət verməsi yolu ilə başlanır. CPM-in 302.1.3-cü maddəsinə əsasən, zərərçəkmiş şəxs tərəfindən məhkəməyə verilən ərizəyə qoyulan tələblər CPM-in 293.3-cü maddəsində olduğu kimidir (CPM-in 293-cü maddəsinin şərhinə bax). Şikayət şifahi olduqda bu barədə protokol tərtib edilir və həmin protokol şikayəti verən şəxs və həmin protokolu tərtib edən vəzifəli şəxs tərəfindən imzalanır. Təhqiqatçı, müstəntiq və ya ibtidai araşdırmaya prosesual rəhbərliyi həyata keçirən prokuror xüsusi ittiham qaydasında təqib edilən cinayətlər haqqında zərərçəkmiş şəxslərin şikayətlərini məhkəmə aidiyyəti üzrə birinci instansiya məhkəməsinə göndərməlidir.

Xüsusi ittihamlı işlər üzrə məhkəmə xüsusi ittiham qaydasında şikayətin öz icraatına qəbul edilməsi və məhkəmə baxışının təyin edilməsi barədə qərar çıxara-nadək şikayət vermiş zərərçəkmiş şəxsə barışmaq hüququ olduğunu izah edir. Lakin bu halda heç bir təsirə yol verilə bilməz və barışıq könüllü xarakter daşmalıdır. Əgər barışıq olmazsa, onda məhkəmə şikayətin məhkəmədə baxılması üçün kifayət qədər əsaslar olduğu qənaətinə gəldikdə hazırlıq iclasının yekununda xüsusi ittiham qaydasında şikayətin öz icraatına qəbul edilməsi və məhkəmə baxışının təyin edilməsi barədə qərar çıxarır və həmin qərarın surətini xüsusi ittihamçıya və barəsində şikayət verilmiş şəxsə göndərir. Həmin qərarın surətini aldığı andan barəsində şikayət verilmiş şəxs təqsirləndirilən şəxs hesab olunur.

Xüsusi ittihamçının (onun qanuni nümayəndəsinin və ya nümayəndəsinin) üzrlü səbəblər olmadan məhkəmənin hazırlıq iclasına təkrar gəlməməsi xüsusi itti-hamdan imtinaya bərabər tutulur və məhkəmə tərəfindən xüsusi ittiham qaydasında şikayətin öz icraatına qəbul edilməsindən imtina olunması barədə qərar çıxarılmasına səbəb olur [11, s.136-137].

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi 15 iyul 2011-ci il tarixdə qərara almışdır ki, Azərbaycan Respublikasının CPM-in 37.2, 39.1.9 və 41.7-ci maddəsinə əsasən zərərçəkmiş şəxsin təqsirləndirilən şəxslə barışması xüsusi ittiham qaydasında cinayət təqibinin həyata keçirilməməsinə, belə barışma məhkəmə müşavirə otağına gedənədək əldə olunduqda isə cinayət təqibinə xitam verilməsinə şərtsiz əsasdır [6].

Ədəbiyyatlarda isə göstərilir ki, xüsusi ittiham qaydasında cinayət təqibindən imtina edilməsi yalnız zərərçəkmiş şəxsin iradəsindən asılıdır [12, s.137].

Qeyd olunanlarla bağlı belə bir sual meydana çıxır. Bu fikir Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 147.2-ci maddəsinə münasibətdə düzgündürmü?

Odur ki, Cinayət Məcəlləsinin 147-ci maddəsinə müraciət edək. Həmin maddə Qanunla belə formulə edilmişdir:

147.1. Böhtan, yəni yalan olduğunu bilə-bilə hər hansı şəxsin şərəf və ləyaqətini ləkələyən və ya onu nüfuzdan salan məlumatları kütləvi çıxışlarda, kütləvi nümayiş etdirilən əsərdə, kütləvi informasiya vasitəsində və ya kütləvi nümayiş etdirildiyi halda internet informasiya ehtiyatında yayma-

min manatdan min beş yüz manatadək miqdarda cərimə ilə və ya iki yüz qırx saatdan dörd yüz səksən saatadək müddətə ictimai işlər və ya bir ilədək müddətə islah işləri və ya altı ayadək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

147.2. Ağır və ya xüsusilə ağır cinayətdə ittiham etməklə böhtan atma-iki ilədək müddətə islah işləri və ya üç ilədək müddətə azadlığın məhdudlaşdırılması və ya üç ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

Maddədən göründüyü kimi, əsas tərkibi nəzərdə tutan hissə böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayət kateqoriyasına, ağırlaşdırıcı halı nəzərdə tutan ikinci hissə isə az ağır cinayət kateqoriyasına aiddir (Azərbaycan Respublikasının CM-in 15-ci maddəsinə əsasən).

Onu qeyd edək ki, “Barışıq” Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində cəza təyininə yüngülləşdirici hal kimi, cinayət məsuliyyətindən azad etmədə isə əsas meyarlardan biri kimi istifadə olunur. Cinayət Məcəlləsinə əsasən zərərçəkmiş şəxslə barışmaqla cinayət məsuliyyətindən azad etmə yalnız böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətlərdə mümkündür (Azərbaycan Respublikasının CM-in 73-cü maddəsi). Cinayət Məcəlləsinin 147.2 maddəsi isə az ağır cinayətlər kateqoriyasına aiddir. Məsuliyyətdən azad etmənin xüsusi əsasına gəldikdə isə Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin “Şəxsiyyətin azadlığı və ləyaqəti əleyhinə olan cinayətlər” fəslində 147.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş az ağır cinayətlə bağlı, cinayət məsuliyyətindən azad etməni nəzərdə tutan “qeyd” yoxdur.

Əgər cinayət qanununda 147.2-də nəzərdə tutulmuş cinayətlə bağlı məsuliyyətdən azad etmənin ümumi, yaxud xüsusi əsası müəyyən edilməmişdirsə bu cinayəti törətmiş şəxs necə məsuliyyətdən azad oluna bilər. [8, s.518-522]

Aydın ki, hakimlər icraatlarında olan cinayət təqibi ilə bağlı digər materialla (CPM-in 7.0.7 maddəsi) əlaqədar bunu Cinayət Məcəlləsinə yox, Cinayət-Prosessual Məcəllənin 37.2-ci maddəsinə əsaslanmaqla həyata keçirə bilərlər. Lakin bu qanuna ziddir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsi Cinayət Məcəlləsindən qidalanmaqla maddi hüquq normalarına söykənməlidir.

Normativ hüquqi aktlar haqqında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Qanununa əsasən ziddiyyət təşkil edən normativ hüquqi aktlar bərabər hüquqi qüvvəyə malikdirsə, konkret münasibətlərə sahə normativ hüquqi akt tətbiq edilir, bu şərtlə ki, həmin münasibətlər eyni hüquqi tənzimləmə sahəsinə aiddir. Onu da qeyd edək ki, həmin Qanunla normativ hüquqi aktların kolliziyasının aradan qaldırılma üsullarından biri normativ hüquqi aktda dəyişikliklərin edilməsidir (Maddə 10.3 və 12.2).

Buradan da belə qənaətə gəlirik ki, Cinayət Məcəlləsində konkret olaraq bu barədə məsuliyyətdən azad etməyə dair göstəriş olmadığına görə Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 147.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayəti törətmiş şəxs və ya şəxslər Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesual-Məcəlləsinin cinayət məsuliyyətindən azad edilə bilməz.

Onu da əlavə edək ki, xüsusi ittiham qaydasında həyata keçirilən Cinayət Məcəlləsinin 165 və 166-cı maddələrinin ağırlaşdırıcı tərkibini nəzərdə tutan hissələri (maddə 165.2, 166.2) də az ağır cinayət kateqoriyalarına aid edilmişdir. Belə ki, həmin cinayətlərin törədilməsinə görə qeyd olunan maddələrin sanksiyalarında nəzərdə tutulmuş üç ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası və 20 oktyabr 2017-ci il tarixədək Cinayət Məcəlləsində saxlanılmışdır [5]. Lakin sonradan Cinayət Məcəlləsində əlavə və dəyişiklikləri nəzərdə tutan Qanunla Cinayət Məcəlləsinin 165.2 və 166.2 maddələrinin sanksiyalarında dəyişikliklər edilməklə qeyd olunan maddələrdə nəzərdə tutulan cinayətlər böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətlər kateqoriyasına aid edilmişdir. Lakin həmin Qanunla CM-in 147.2 maddəsində dəyişikliklər edilməmiş, göstərilən maddədə nəzərdə tutulan cinayət az ağır cinayət kateqoriyası kimi Məcəllədə saxlanılmışdır.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosesual Məcəlləsi ilə Cinayət Məcəlləsinin qeyd olunan müddəaları arasında uyğunsuzluğun aradan qaldırılmasını və məhkəmə təcrübəsini bir daha formalaşdırmağı zəruri hesab edərək, cinayət məsuliyyətindən azad etməyə dair anlayışların Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə daxil edilməsini və Cinayət-Prosesual Məcəllənin 37.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş CM-in 147-ci maddəsinin 147.1 maddəsi ilə əvəz olunmasını məqsədamüvafiq sayırıq.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi Bakı-2020.
3. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosesual Məcəlləsi Bakı 2020.
4. Azərbaycan Respublikasının Normativ hüquqi aktlar haqqında 21 dekabr 2010-cu il tarixli Konstitusiyaya Qanunu.
5. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinə əlavə və dəyişiklikləri nəzərdə tutan 20 oktyabr 2017-ci il tarixli Qanunu.
6. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin 37.4, 39.1.9, 40.2 və 41.7-ci maddələrinin şərh edilməsinə dair Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun 15 iyul 2011-ci il tarixli Qərarı.
7. “Xüsusi ittiham qaydasında şikayətlərə dair işlərə baxılması üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 21 fevral 2014-cü il tarixli 3 sayılı Qərarı.
8. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin Kommentariyası I hissə “Hüquq yayın evi” Nəşriyyatı. Bakı-2015.
9. Azərbaycan Respublikasının CPM-in Kommentariyası “Digesta” Nəşriyyatı. Bakı - 2016.
10. F.Y.Səməndərov “Cinayət Hüququ” Dərslik Ümumi hissə. Bakı-2017.
11. Mirağa Cəfərquluyev “Azərbaycan Respublikasının Cinayət Prosesi” Dərslik “Qanun” Nəşriyyatı Bakı-2008.
12. Firuzə Abbasova “Cinayət prosesi” Dərslik. Bakı-2012.

13. Eldar Əfəndiyev Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin təkmilləşdirilməsi (Təkliflər və onun reallaşdırılması əsasları)” Hüquq ədəbiyyatı” nəşriyyatı Bakı-2010.
14. “Cinayət hüququ” Dərs vəsaiti Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyası. Bakı-2007.
15. A.V.Naumov “Cinayət hüququ” “Qanun” Nəşriyyatı. Bakı-1998.
16. Уголовное право. Общая часть. Учебник.М., Инфра. М-Норма,1997.

Kərimov Şamxal

“Cinayət məsuliyyətindən azad etmədə cinayət-hüquqi problem”

X Ü L A S Ə

Xüsusi ittiham qaydasında həyata keçirilən cinayət təqibinin realizəsində yaranan ziddiyyətli halın və yaranmış hüquqi boşluğun aradan qaldırılmasına ehtiyac vardır.

Cinayət Məcəlləsinin 147.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayətlə bağlı cinayət məsuliyyətdən azad etməni müəyyən edən norma olmadığı üçün Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 37.2 maddəsinə əsaslanmaqla, zərər çəkmiş şəxsin təqsirləndirilən şəxslə barışması ilə cinayət təqibinə xitam verilməsi yol verilməzdir.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi ilə Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin arasında yaranmış bu uyğunsuzluğun aradan qaldırılması üçün Cinayət Məcəlləsinə “Cinayət məsuliyyətindən azad etmə”yə dair anlayışın daxil edilməsini və Cinayət-Prosessual Məcəllənin 37.2-ci maddəsində dəyişikliklər edilməklə həmin maddədə nəzərdə tutulmuş Cinayət Məcəlləsinin 147-ci maddəsinin 147.1 maddəsi ilə əvəz olunmasını məqsədə müvafiq hesab edirik.

Shamkhal Karimov
Police Academy of the Ministry of Internal
Affairs of the Republic of Azerbaijan
Lecturer of the Department of Criminal Law

Criminal law problem in criminal liability

S U M M A R Y

There is a need to eliminate the contradictions and legal gaps in the implementation of criminal prosecution in the form of special prosecutions.

Pursuant to Article 37.2 of the Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan, termination of criminal prosecution by reconciliation of the victim with the accused is inadmissible, as there is no norm for exemption from criminal liability in connection with the crime provided for in Article 147.2 of the Criminal Code.

We consider it expedient to replace it with Article in order to eliminate this discrepancy between the Criminal Code and the Code of Criminal Procedure of the Republic of Azerbaijan, the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan was amended to include the concept of "exemption from criminal liability" and Article 37.2 of the Criminal Procedure Code.

**SƏHMDAR CƏMIYYƏTLƏRİNDƏ MƏHDUD MƏSULİYYƏT
VƏ KAPİTAL MÜNƏSİBƏTLƏRİ ASPEKTİNDƏ
SAHİBKARLARIN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ**

Açar sözlər: *səhmdar cəmiyyəti, səhmlərin növləri, məhdud məsuliyyət, nominal dəyər*

Ключевые слова: *акционерное общество, типы акций, ограниченная ответственность, номинальная стоимость.*

Keywords: *joint stock company, types of shares, limited liability, nominal value*

İştirakçılarının məhdud məsuliyyətinə əsaslanan cəmiyyətlərdə səhmdarlar, bir qayda olaraq, şirkətə iştirak payı olaraq verdikləri dəyərdən başqa heç bir məsuliyyət daşımır. Səhmdarlar yalnız verdikləri sərmayə payları həddində şirkət qarşısında məsuliyyət daşıyırlar. Nəzərdə tutulmuş istisnalardan başqa səhm qiymətinin icrası və ya səhmin nominal dəyərini aşan mükafat istisna olmaqla səhmdar əsasnamə ilə debet edilə, yəni şirkətin borclarına görə məsuliyyət daşımaq öhdəliyi üzrərinə qoyula bilməz. Səhmdarların məhdud məsuliyyət anlayışı, səhmdarların bir şirkətin uğursuzluq riskini şəxsən öz üzərinə götürmədən, sərmayə qoymalarını təmin edən imtiyazdır. Şirkətin uğursuz iş həyatına görə, səhmdarlar yalnız öncədən qoyduqları səhmləri itirə bilirlər¹.

Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyində də səhmdar cəmiyyətlərinə oxşar anlayış verilmişdir. Qanunvericiliyə görə, nizamnamə kapitalı müəyyən sayda səhmlərə bölünmüş cəmiyyət səhmdar cəmiyyəti sayılır. Səhmlər buraxmağa yalnız səhmdar cəmiyyətlərinin hüququ vardır. Səhmdar cəmiyyətinin əmlakı onun səhmlərinin yerləşdirilməsi, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində, habelə qanunla qadağan edilməmiş digər mənbələr hesabına yaranır. Səhmdar cəmiyyətinin iştirakçıları (səhmdarlar) onun öhdəlikləri üçün cavabdeh deyildirlər və cəmiyyətin fəaliyyəti ilə bağlı zərər üçün onlara mənsub səhmlərin dəyəri həddində risk daşıyırlar.²

Səhmdarların məhdud məsuliyyət anlayışı geniş mənada bəzi risklər daşır. Bu risklərdən bəzilərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- səhm kapitalına payın nominal dəyərindən aşağı hissənin gətirilməsi;
- kapitalın səhmdarlara qaytarılması;
- şirkətin əmlakının bazar qiymətindən aşağı qiymətlə və ya əvəzsiz olaraq səhmdarlara verilməsi;
- təsadüfi dəyər əsasında şirkətin dividendi;

¹ Micheler Eva: “Disguised Returns of Capital - An Arm's Length Approach”, Cambridge Law Journal, 69(1), March 2010, pp. 151)

² Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsi. mad.: 981, 98.298.4. “Hüquq Yayın Evi”, 2021.

- şirkətin riskli layihələr həyata keçirərək kreditorların maraqlarını nəzərə almadan əmlakını itirməsi və ya zərər görmə ehtimalının olması;
- korporativ müəssisədən sui-istifadə və ya şirkətin uğursuz rəhbərliyi səbəbindən kreditorların zəmanəti olan aktivlərin azalması və ya tamamilə tükənməsi və s.

Belə vəziyyətdə, xüsusilə kreditorları, azlığı və digər maraqlı tərəfləri (stakeholders) şirkət aktivlərinin düzgün idarə olunmamasına qarşı qorumaq zərurəti ortaya çıxır. Müasir korporativ hüquqda səhmdarların və nəzarətçilərin (idarəçilərin) məhdud məsuliyyətdən əldə etdikləri faydalar, kreditorların maraqlarını qorumağa çalışan müddəalarla balanslaşdırılır. Kreditorların maraqlarının qorunması üçün müəyyən edilən əsas strategiyaları aşağıdakı kimi sadalamaq olar:³

- cəmiyyətin fəaliyyəti barədə ictimaiyyətin məlumatlandırılması kimi məcburi qaydaların müəyyən edilməsi;
- cəmiyyətin fəaliyyət göstərdiyi müddətdə kapitalının qorunmasını təmin edən “qanuni kapital qaydaları”nın müəyyən edilməsi;
- menecerlərə və ya nəzarətçilərə yüklənən və şəxsi məsuliyyətlərlə dəstəklənən geniş ödəmə qabiliyyətinə əsaslanan standartların təyin edilməsi.

Lakin bu strategiyaların bütün inkişaf etmiş ölkələrdə eyni şəkildə tətbiq olunduğunu söyləmək çətinidir. Xüsusilə, ABŞ və Avropa ölkələrində şirkətlərdə nizamnamə kapitalının ayrılması ilə bağlı kreditorlar və səhmdarlar arasında baş verə biləcək mübahisələr üçün fərqli həll yolları müəyyən edilmişdir.⁴

Avropa İttifaqına üzv olan dövlətlər məhdud məsuliyyət risklərinə qarşı nizamlamada alman qanunvericiliyindən ilhamlanmışdır. Bu qaydalara ümumi ad altında “İkinci Direktiv” deyilir. Direktivdə nəzərdə tutulan şirkətin kapitalını və bəzi digər səhmləri qorumaq prinsipinə əsaslanan kreditorları qorumaq üçün bir mexanizm təqdim edən kapital sistemi doktrində “qanuni kapital” olaraq adlandırılır. “Qanuni kapital” anlayışı, qanuni kapital sisteminin doqmatik qəbul edildiyi Avropa hüquq sistemində yaradılmışdır. Türkiyə və Almaniya qanunvericiliklərində “qanuni kapital” mənasını verən hüquqi kapital termini yerinə “əsas kapital” (almanca grundkapital) terminindən istifadə olunur. İsveçrədə isə əsas kapital konsepsiyasından imtina edilmiş, əvəzində isə “nizamnamə kapitalı” mənasını verən aktienkapital konsepsiyası qəbul edilmişdir.⁵

Avropa hüquq sistemində kapital sisteminin qanunlara söykənməsi reallıq kimi qəbul edilmişdir. Belə ki, bu hüquq sistemində doktrinal qaydada “hüquq boşluğu” anlayışından istifadə edilir. İxtiyari şəkildə yol verilmiş boşluqlar xaricində qanunvericiliklə bütün məsələlərin tənzimlənməsinə çalışılır və bu proses zərurət kimi qəbul edilir. Bununla bərabər, müqavilələrin də tənzimləyici funksiyasının olduğu inkar edilmir. Məsələn, Fransa Mülki Məcəlləsinin 1103-cü maddəsinə görə, qanuna uyğun olaraq qurulmuş müqavilələr tərəflər üçün məcburi xarakter daşıyır. ABŞ-da isə səhmdarların hüquqlarının qorunmasının üsulu kimi şirkətlərin fəaliyyəti barədə ictimaiyyətin məlumatlandırılması şərt kimi qəbul edilmişdir. Burada korporativ hüququn əsas məqsədi səhmdarların qazancını (shareholder value) ən yuxarı həddə qaldırmaq və struktur daxilində maksimum rahatlıq təmin etməkdir. Bu quruluşun təbii tələbi olaraq, ABŞ-ın əksər ştatlarında kreditorlarla şirkətlər arasındakı münasibətlər normativ çərçivəyə salınmamışdır. Münasibətlər əsasən federal qanunlarla (fraudulent transfer laws) tənzimlənilir.⁶

---

³ Ferran Eilis/Ho Look Chan: Principles of Corporate Finance Law, Second Edition, Oxford University Press, London, 2014, s.155.

⁴ Gullifer Louise/Payne Jennifer: Corporate Finance Law Principles and Policy, Second Edition, Bloomsbury, Oxford and Portland, Oregon, 2015, s. 148.

⁵ Kübler Friedrich: “A Shifthing Paradigm Of European Company Law?”, Columbia Journal Of European Law, Vol. 11, 2005, pp. 219-240.

Səhmdar cəmiyyəti hüququnda kapital konsepsiyası: Səhmdar cəmiyyəti - kapitalı sabit, səhmlərə bölünən və borclarına görə yalnız aktivləri ilə cavabdeh olan hüquqi şəxsdir. Tərifdən başa düşüldüyü kimi, kapital səhmdar cəmiyyətin əsas elementidir. Kapital səhmdarların ortaqlığa gətirməli olduqları aktivlərdir. Qoyulan kapitalın miqdarı, həmin məbləğin artırılması, azaldılması və sahiblərinə qaytarılması kimi məsələlər şirkət üçün vacib sayılan və onun nizamnaməsi ilə həll edilən məsələlərdir. Səhmdar cəmiyyətinin kapitalı müəyyən olur və o, səhmlərə bölünür. Səhmlər sabit nominal dəyəri ehtiva edir və bu dəyərlər şirkətə aktivlər kimi daxil edilir. Kapitalın miqdarı ümumi şəkildə qəbul edilmiş qərarla müəyyən edilir.⁷

Pay anlayışı kapitalın müəyyən nominal dəyəri olan hissəsini ifadə edir. Pay şirkətin yaradılması zamanı qoyulan əmlakla və ya kapital artımı ilə yaranır. Payın xarakterik əlamətlərinə aşağıdakılar aiddir:

- əsas kapitalın bir hissəsidir;
- səhmdarlarla əlaqəli hüquq və öhdəliklərin birliyi olub, səhmdarın cəmiyyətə münasibətdə hüquqi vəziyyətini müəyyən edir. Hüquq və vəzifələr paydan asılıdır.
- şəxsə ortaq, iştirakçı adını qazandırır;
- mülkiyyət tituludur;
- "mövcudluq" müddəti yoxdur;
- bilinməzlik xasdır;
- məhdud məsuliyyət xasdır;
- bölünə və birləşə bilərlər və s.

Qoyulan paylara görə səhmdarlara qiymətli kağız hesab edilən səhm sertifikatları verilir. Lakin bu o demək deyil ki, hər bir halda paylara görə sertifikat verilməlidir. Paylar sənədlə rəsmiləşdirilməyə də bilər. Belə paylara nəzəriyyədə "çılpaq səhmlər" deyilir. Bu səhmlər sənədli səhmlərlə eyni hüquqi qüvvəyə malik olurlar, yəqənə fərq pay sahibinə ayrıca sənədin verilməməsidir.⁸

Beləliklə, səhm öz sahibinə emitentin (səhmi buraxan şirkətin) gəlirinin bir hissəsini dividend şəklində almaq, emitentin idarə olunmasında iştirak etmək və emitentin ləğvi halında geridə qalan əmlakın bölüşdürülməsi zamanı həmin əmlakın bir hissəsini əldə etmək hüququ verir.

Səhmdar cəmiyyətlərində səhmlərinin özləri də növlərə bölünür. Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyinə görə sadə (adi) və digər səsli səhmlər ola bilər.⁹ Mülki Məcəllənin 106.2-ci maddəsi isə digər səhm anlayışını dəqiqləşdirmişdir. Səhmdar cəmiyyətinin adi və imtiyazlı səhmlər buraxmaq hüququnun olduğu aydın şəkildə ifadə edilmişdir.

Adi və imtiyazlı səhmlərin fərqi. Adi səhmləri olan səhmdar müəssisə yalnız mənfəətlə işlədikdə mənfəətin bölüşdürülməsində dividend əldə edir, əgər mənfəəti yoxdursa, deməli, dividend də yoxdur. İmtiyazlı səhmləri olan səhmdar isə müəssisənin mənfəətlə işləyib-İşləməməsindən asılı olmayaraq konkret məbləğ əldə edir. İmtiyazlı səhmlər bölüşdürülməmiş mənfəətdə rol oynayır. Adi səhmlər imtiyazlı səhmlərə nisbətən daha gəlirli və daha riskli hesab olunur.

Səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalının ümumi həcmində imtiyazlı səhmlərin payı iyirmi beş faizdən çox ola bilməz. İmtiyazlı səhm (preferred share) öz sahiblərinə səhmdar cəmiyyətinin ləğvindən sonra qalan əmlak hissəsini almaqda başqa səhmdarlara nisbətən üstün-

⁶ Enriques Luca/Macey Jonathan R.: "Creditors Versus Capital Formation: The Case against the European Legal Capital Rules", Cornell Law Review, Vol. 86, Issue 6, september 2001, pp. 1165-1204.

⁷ İmregün Oğuz: Kara Ticareti Hukuku Dersleri (Genel Hükümler-Ortaklıklar-Kıymetli Evrak), Filiz Kitabevi, İstanbul, 2005, s. 261.

⁸ Tekinalp Ünal: Sermaye Ortaklıklarının Yeni Hukuku, Vedat Kitapçılık, İstanbul, 2015, s.82.

⁹ Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsi. mad.: 104.2 "Hüquq Yayın Evi", 2021.

lük hüququ və bu cür səhmlərin buraxılması şərtlərində nəzərdə tutulan digər hüquqları verir. Emitentin təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsindən asılı olmayaraq, sahibinə, bir qayda olaraq, səhmin nominal dəyərini sabit faizi şəklində dividend almasına təminat verən, emitentin ləğvindən sonra onun qalan əmlakının bir hissəsini almaqda digər səhmdarlara nisbətən üstünlük hüququ, habelə, səhmlərin buraxılış şərtlərində və emitentin nizamnaməsində nəzərdə tutulan digər hüquqlar verən səhm növüdür. İmtiyazlı səhmlər üzrə müəyyən olunmuş dividend adi səhmdarlara hər hansı bir ödəmə edilməmişdən əvvəl ödənilir. Sadalanan üstünlüklərinə baxmayaraq, bu cür səhmlər səsvermə hüququna malik olmurlar və mənfəət artanda, adi səhmdarlardan fərqli olaraq, imtiyazlı səhmdarların dividend gəlirləri artmır.¹⁰

Mülki Məcəllədə və səhmdar cəmiyyətinin nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş hallar istisna olunmaqla, imtiyazlı səhmlər öz sahiblərinə cəmiyyətin işlərinin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ vermir.¹¹ Aşağıdakı məsələlər üzrə qərarların qəbul edilməsində imtiyazlı səhm sahibi səs hüququ əldə edir:

1. səhmdar cəmiyyətinin yenidən təşkil edilməsi;
2. səhmdar cəmiyyətinin ləğv edilməsi;
3. səhmdara məxsus olan imtiyazlı səhm növü üzrə hüquqlarını məhdudlaşdıran dəyişiklik və əlavələrin nizamnamədə edilməsi.

Səhmdar cəmiyyətinin adi səhminin sahibi olan səhmdarının isə aşağıdakı hüquqları vardır:

1. cəmiyyətin idarə edilməsində iştirak etmək, onun idarəetmə və icra orqanlarına seçmək və seçilmək;
2. cəmiyyətin fəaliyyətinə dair məlumatlar almaq, ildə bir dəfə onun illik hesabatı və maliyyə hesabatları ilə tanış olmaq;
3. cəmiyyətin səhmdarlarının ümumi yığıncağının çağırılmasını tələb etmək;
4. cəmiyyətin səhmdarlarının ümumi yığıncağının gündəliyində dəyişikliklərin edilməsini və gündəliyə yeni müzakirə mövzularının əlavə olunmasını tələb etmək;
5. cəmiyyətin səhmdarlarının ümumi yığıncağında səsvermə hüququ ilə iştirak və onun protokolunun surətini tələb etmək;
6. cəmiyyətin fəaliyyətinin təftiş komissiyası və ya auditor tərəfindən yoxlanılmasını tələb etmək;
7. cəmiyyətin xalis mənfəətindən dividend almaq;
8. cəmiyyətin fəaliyyətinə xitam verildikdə, cəmiyyətin kreditorlarının tələbləri yerinə yetirildikdən, hesablanmış, lakin ödənilməmiş dividendlər, habelə imtiyazlı səhmlərin ləğvetmə dəyəri ödənildikdən sonra cəmiyyətin yerdə qalan əmlakının müəyyən hissəsini almaq;
9. icra orqanının və direktorlar şurasının (müşahidə şurasının) üzvlərinin səhlənkarlığına və səhmdar cəmiyyətə qəsdən vurduğu zərərə görə məsuliyyətə cəlb edilməsini tələb etmək;
10. cəmiyyətin səhmlərinin satışı prosesində iştirak etmək;
11. bağlanmış əqd nəticəsində cəmiyyətə və ya səhmdarlara dəyən zərərin və bununla bağlı məsrəflərin ödənilməsi barədə məhkəməyə və ya digər səlahiyyətli quruma müraciət etmək;
12. bağlanacaq əqdlərin (aidiyyəti şəxslərlə əqdlərin və xüsusi əhəmiyyətli əqdlərin) əlavələri ilə tanış olmaq və s.¹²

Nüfuzlu dəyər payı (və ya etibarlı pay). Tarixən nüfuzlu dəyər payı anlayışı səhmdarların digər səhmdarlarla eyni sayda səhm üçün ödədikləri məbləği ödəməsini təmin etməklə iştirak payları arasındakı bərabərliyi təmin etmək məqsədilə yaranmışdır. İlk dəfə Massachusetts Ştat Ali Məhkəməsinin hakimi Samuel Sewall 1807-ci ildə Grey v. Portland Bank məhkəmə işində

¹⁰ Maliyyə Bazarları terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, “Nurlar” nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzi, 2010, s.106.

¹¹ Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsi. mad.: 106.2. “Hüquq Yayın Evi”, 2021.

kapital üçün işlənən məbləğdən bəhs edərkən nüfuzlu dəyər payı ifadəsini (par value) işlətmişdir.¹³

Müasir dövrdə də Avropa İttifaqına daxil olan dövlətlərdə etibarlı pay anlayışından geniş şəkildə istifadə edilməsi davam edir. Konsepsiyanın əhəmiyyəti onda ifadə olunur ki, səhmlər nominal dəyərindən aşağı qiymətə və ya nominal dəyəri olmadıqda hesabat səviyyəsindən aşağı qiymətə buraxıla bilməz. İkinci Direktivdə nominal dəyəri olmayan səhmlər konsepsiyası qəbul olunsa da, bu səhmlərin hesabat səviyyəsindən aşağı qiymətlə buraxıla bilməməsi şərtləndirilmişdir. Buna "accountable par" səviyyəsi deyilir. Bu zaman hər sabit hissənin dəyəri təmsil etdikləri əsas kapitalın faizinə və ya hissəsinə görə təyin olunur. Belə səhmlərin buraxılış xərclərinin müəyyənləşdirilməsində istifadə ediləcək meyar əsas kapitaldır. İkinci Direktivdəki yanaşmaya əsaslanan bəzi Avropa ölkələri, "hesabat verə bilən nominal" alternativindən istifadə edərək "nominal dəyər payı yoxdur" konsepsiyasını təqdim etsələr də, ABŞ və bəzi ingilis dilli dövlətlərdə səhmlər hələ də kapitaldakı nisbətə əsaslanaraq müəyyən edilir.¹⁴

Səhmdarların kapitaldakı iştirakının hesablanmasında səhmlərin nominal dəyəri (face value) nəzərə alınır. Səhm üçün nominal dəyər səhmlərin üzərində əks olunan nominal qiymətdir. Səhmdarların kapitaldakı iştiraklarına nisbətdə hüquqlarından faydalanması baxımından səhmlərin nominal dəyəri həyati funksiya daşıyır. Nominal dəyər, kapital (iştirak) borcunun məbləğinin, hüquqların əhatəsi və məzmununun və agio (mükafat) hesabının müəyyən edilməsinə imkan verir. Mənfəət və ləğv profisitində iştirak nominal dəyərlə müəyyən edilir. Nominal dəyər, səhmdarın inzibati hüquqlarından biri olan səsvermə hüququnun təsirini təyin edərkən nəzərə alınır. Səhmdarlar ümumi yığıncaqda səs hüquqlarından paylarının ümumi nominal dəyərinə nisbətdə istifadə edirlər. Fərqli nominal dəyərlərə sahib səhmlər tərəfindən verilən səsvermə hüquqları da fərqli olur. Türkiyə Respublikasında səsvermə üçün "səhmdarın səhmlərinin ümumi nominal dəyəri" sistemi qəbul edilmişdir.¹⁵

Adətən bir şirkətin səhminin nominal dəyəri şirkət nizamnamə kapitalı buraxdığı zaman balans məqsədləri üçün təyin olunmuş təsadüfi bir dəyərdir və ümumiyyətlə 1 dollar və ya daha azdır. Səhmlərin bazar qiymətinə heç bir təsiri olmur. Məsələn, bir şirkətin 5 milyon dollar qazanma imkanı alarsa və səhminin nominal dəyəri 1 dollar olarsa, 5 milyona qədər hissə çıxarıb sata bilər. Səhmlərin nominal və satış qiyməti arasındakı fərqə səhm mükafatı deyilir və xeyli ola bilər, lakin texniki olaraq nizamnamə kapitalına daxil edilmir və ya nizamnamə kapitalı ilə məhdudlaşdırılır. Beləliklə, hissə sənədi 10 dollara satılırsa, 5 milyon dollar ödənilmiş nizamnamə kapitalı kimi qeyd ediləcək, 45 milyon dollar isə əlavə ödənilmiş kapital kimi qəbul ediləcək. Tərcih olunan səhmlər dividend verən və adi səhmlərə çevrilə bilən hibrid varlıqlardır. Nominal (nominal) dəyər burada olduqca vacibdir, çünki bu, dividenti hesablamaq üçün istifadə olunan məbləğdir. Məsələn, nominal (nominal) dəyəri 50 dollar olan 5% imtiyazlı səhm buraxan bir şirkət hər il səhm başına 2.50 dollar (5% * 50 \$) pay ödəyəcəkdir. Səhmlərin qiyməti bazarın təklif olunan dividend faizini, bu halda 5 % qiymətləndirməsindən asılı olacaq. Bazar 5%-dən razıdırsa, səhmlər nominal (nominal) dəyəri ətrafında ticarət edəcəkdir. Dividend faizi bazar gözləntilərindən yüksək və ya aşağı olarsa, üstünlük verilən səhmlərin qiyməti nominal dəyərindən daha yüksək və ya aşağı qiymətlə ticarət edəcəkdir.¹⁶

¹² Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsi. mad.:106-1.3. "Hüquq Yayın Evi", 2021.

¹³ Manning Bayless/Hanks James J. Jr.: Legal Capital, Fourth Edition, Foundation Press, United States of America, 2013. s.28)

¹⁴ Gullifer Louise/Payne Jennifer, Corporate Finance Law Principles and Policy, Second Edition, Bloomsbury, Oxford and Portland, Oregon, 2015,pp 154.

¹⁵Teoman Ömer. Anonim ortaklıkta pay sahibinin oy hakkından yoksunluğu, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü, İstanbul, 1983, (Teoman, Yoksunluk), s. 9.

Həqiqi etibarlı olmayan pay və ya nominal dəyəri olmayan pay (true no par value share). Bu zaman səhmlərin dəyəri yalnız səhmdarın şirkətin dəyərindəki mütənasib payına görə müəyyən edilir ki, bu da şirkətin xalis aktivlərinə və kapitalına münasib olur. Nominal dəyərsiz səhmlər payın şirkətin ümumi kapitalında olan ekvivalentinə görə müəyyən edilir. Şirkətin dəyəri davamlı olaraq artacaq və ya azalacaq olduğundan, vəd edilmiş səhm dəyəri kimi kreditorlar üçün zəmanət verən qəti bir sabit məbləğ müəyyən edilmir. Daha sadə bir sistemin iqtisadi reallıqları təmsil etməsinə imkan verən və şirkət dəyərlərinin (həm aktivlər, həm də öhdəliklər) səhmlərlə inteqrasiyasını təmin edən nominal dəyəri olmayan səhmlər, kapitalın qorunması prinsipi ilə uyğun gəlmədiyi üçün Avropa qanunları ilə dolayı yolla qadağan edilmişdir.¹⁷ Bu sistemdə bir şirkət eyni səhmləri fərqli vaxtlarda fərqli qiymətlərdə buraxa bilər. Başqa sözlə, nominal dəyərsiz səhm sistemində şirkətlər mükafat və ya endirimlə eyni sinifə aid səhmlər çıxara bilər. ABŞ, Meksika, Lixtenşteyn, Kanada və Yeni Zelandiya kimi bəzi ölkələrdə nominal əhəmiyyətsiz pay anlayışına rast gəlinir.¹⁸

ABŞ doktrinasına görə, nominal dəyər anlayışının ortaya çıxmasının iki səbəbi var:

1. XIX əsrin əvvəllərində səhmdarlar ödədikləri pulun şirkətdə qalmasını israr etmişdirlər;
2. Nominal dəyər anlayışı, bütün səhmdarların hər səhm üçün eyni miqdarda kapitalda iştirak etməsini təmin etmək üçün uyğun bir vasitə kimi qəbul edilmişdir.

Nominal dəyər anlayışının zəruriliyi hazırki dövrdə iki səbəbdən zəifləmişdir:¹⁹

1. Kreditorların hüquqlarının müdafiəsi üçün daha təsirli yollar müəyyən edilmişdir (məsələn, müqavilə ilə müfəssəl borc müddəalarını tələb edən aktiv elementlərindən girov almaq);
2. Təcrübə göstərdi ki, səhm başına yalnız X ABŞ dolları sərmayə qoyduqları üçün başqası sonrakı günlərdə səhm başına X ABŞ dolları yatırmaq istəməyəcək və ya şirkət səhmlərini X ABŞ dollarından az məbləğə satmaq istəyə bilər.

Həqiqətən, səhmləri birjada satılan bir şirkətin səhmlərinin real iqtisadi dəyəri ümumiyyətlə səhmlərin nominal dəyərindən aşağı yeni səhmlərin buraxılmasını çətinləşdirir. Çünki, şirkət real dəyəri olan səhmləri çıxarmaq üçün bahalı və mürəkkəb bir prosesi keçməlidir. Halbuki, yeni səhmlərin buraxılması maliyyə problemi olan şirkəti xilas etməyin yeganə yolu ola bilər.²⁰

ABŞ-da nominal dəyər payı sisteminin tətbiqi Avropa (Land Europe) hüquq sistemindən fərqli şəkildə inkişaf etmişdir. Burada nominal dəyər pay sisteminin bilinən problemlərindən biri səhmlərin sonradan buraxılması ilə bağlı çətinliklər idi. Məsələn, bir şirkət səhm başına 100 ABŞ dolları nominal dəyər təyin edir və ilk buraxılış tamamilə həmin qiymətə aparılır. Beş ildən sonra bazar qiymətləri ümumiyyətlə yüzdə 30 faiz azalır və şirkətin səhmləri bazarda 70 dollara satılır. Çox şirkətin bazarı yuxarı və aşağı izləməyə meylli olduğunu nəzərə alsaq, şirkət gözlənilmədiyi kimi ticarət etsə də, səhmlərin 70 dollar səviyyəsində alacağı gözlənilir. Şirkət əlavə səhmlər satmaq istədikdə, nizamnamədə səhmlər üçün heç bir investordan ödəməyəcəyi məbləğ olan 100 ABŞ dolları təklif edilir. Bu problemin həlli səhmlərin nominal dəyərini 70 ABŞ dolları və ya daha az miqdarda azaltmaq üçün şirkət müqaviləsini dəyişdirmək olsa da, kapitalın azaldılmasına qarşı ciddi bir qayda var idi. Bu problemin nəticəsi olaraq, 1912-ci ildə Nyu-

¹⁶ <https://az.thelittlecollection.com/nominalvalue-5578>

¹⁷ Rickford Jonathan: "Reforming Capital: Report of the Interdisciplinary Group on Capital Maintenance", *European Business Law Review*, Vol. 15 (2004), Jonathan Rickford (ed.), Issue 4, pp. 929.

¹⁸ Santella Paolo/Turrini Riccardo: "Capital Maintenance in the EU: Is the Second Company Law Directive Really That Restrictive?", *European Business Organization Law Review*, 9, 2008, pp. 444.

¹⁹ Manning, Bayless/Hanks, James J. Jr.: *Legal Capital*, Fourth Edition, Foundation Press, United States of America, 2013. pp. 7-8.

Yorkda şirkət qanunları dəyişdirilərək dəyərsiz payın istifadəsinə icazə verildi. Lakin nominal dəyərsiz pay hələ nominal dəyər sisteminin bir hissəsidir. Dəyərsiz səhm üçün ümumi qayda budur ki, səhm direktorlar şurası tərəfindən müəyyən edilmiş istənilən qiymətə satıla bilər, bununla birlikdə pay üçün alınan bütün məbləğ abunə kapital kimi qəbul edilməlidir. 1933-cü ildən sonra şirkətlər gələcəkdə daha çox hissə satmaq imkanı əldə etmək üçün aşağı nominal dəyərli səhmlər buraxmağa başlamışdılar.²¹

Səhm üzrə mənfəətin hesablanması. İki metoddan istifadə edilərək səhmlər üzrə mənfəət hesablanır.

1. Səhm üzrə əsas mənfəət metodu (Basic EPS). Adi səhmlərin orta sayı - hesabat dövrü ərzində buraxılmış və ya geri alınmış adi səhmlərin sayını orta zaman əmsalına vurmaqla əldə edilir. Orta zaman əmsalı səhmlərin dövrüyyədə olduğu günlərin sayının hesabat dövrünün günlərinin ümumi sayına olan nisbətidir. Məsələn, xalis mənfəət = 2 500 000 manat; imtiyazlı səhmlərə ödənilən dividendlər = 200 000 manat; 1 yanvar adi səhmlərin sayı = 1 000 000; 1 aprel yeni buraxılmış adi səhmlərin sayı = 200 000; 1 oktyabr geri alınmış adi səhmlərin sayı = (100 000). Basic EPS?

$$\text{Basic EPS } 2.04 = (2500000 - 200000) / 1125000$$

Aktivlərin həcmi dəyişmədiyi halda belə, adi səhmlərin sayı parçalanma (split) nəticəsində dəyişə bilər. Əgər 100.000 səhmə ikinin birə parçalanması tətbiq edilərsə, səhmin sayı 200.000 olacaqdır. Səhmlərin dəyərində heç bir dəyişiklik baş vermir, sadəcə səhmlərin sayında dəyişmə olur.

2. Səhm üzrə azalan (daylutiv) mənfəət metodu (Diluted EPS) Çevrilə bilən imtiyazlı səhmlər.

Diluted EPS = xalis gəlir / (adi səhmlərin orta sayı + konvertasiya nəticəsində yaranan adi səhmlərin sayı)

Məsələn: xalis mənfəət = 2 500 000 manat; imtiyazlı səhmlərə ödənilən dividendlər = 200 000 manat; adi səhmlərin orta sayı = 1 000 000; imtiyazlı səhmlərin konvertasiyası nəticəsində 10 000 adi səhm yaranmışdır. Diluted EPS?

$$\text{Diluted EPS } 2.48 = 2500000 / (1000.000 + 10.000)$$

$$\text{Basic EPS } 2.3 = (2500000 - 200.000) / 1000.000$$

Nəticəyə görə, Diluted EPS (2.48) > Basic EPS (2.3). Diluted EPS > Basic EPS olduğu təqdirdə hər zaman Diluted EPS = Basic EPS götürürük. Əgər imtiyazlı səhmlərin konvertasiyası nəticəsində EPS çoxalırsa buna anti dilutive EPS deyilir.²²

Geri alınmış kapital (səhmlər). Bir səhmin geri alınması səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalının azalması, yenidən təşkil edilməsi və ya ləğvi ilə əlaqədar ola bilər. Nizamnamə kapitalında azalma ilə əlaqəli qiymətli kağızların geri alınması iki üsulla həyata keçirilir:

1. Emitentin qiymətli kağızlarının bir hissəsi azalır;
2. Nominal dəyəri azaldıqda səhmlərin ümumi sayı qorunur.

Səhmdar cəmiyyətlərdə nizamnamə kapitalının yaradılması zamanı (cəmiyyətin təsis edilməsi; səhmlərin əlavə emissiyası və ya səhmlərin nominal dəyərinin artırılması yolu ilə

²⁰ Santella, Paolo/Turrini, Riccardo: "Capital Maintenance in the EU: Is the Second Company Law Directive Really That Restrictive?", European Business Organization Law Review, 9, 2008, pp. 444.

²¹ Booth Richard A. : "Capital Requirements in United States Corporation Law", Legal Capital in Europe, Ed. Marcus Lutter, De Gruyter Recht, Germany, 2006, pp. 626.

nizamnamə kapitalının artırılması zamanı) səhmlər nominal dəyərindən artıq qiymətə satılırsa, səhmlərin satış və nominal dəyərləri arasındakı fərq məbləğini “emissiya gəliri” subhesabında əks etdirirlər. Emissiya gəliri hesablar planında uçota alınaraq, səhmin satış qiymətinin onun nominal dəyərindən artıq olduğu halda yaranır. Bu gəlir səhmdarlar arasında bölüşdürülməsi mümkün olmayan müəssisənin əsas kapitalının bir hissəsini təşkil edir. Emissiya gəliri müəssisə tərəfindən səhmlərin geri alınması zamanı yaranır.²³

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 105-1-ci maddəsi yerləşdirilmiş səhmlərinin geri alınması ilə bağlı məsələləri tənzimləyir. Maddənin məzmunundan müəyyən olunur ki, səhmdar cəmiyyəti tərəfindən yerləşdirilmiş səhmlərin geri alınması Mülki Məcəllə və ya cəmiyyətin nizamnaməsi ilə müəyyən edilmiş hallarda səhmdarların tələbi ilə həyata keçirilir. Cəmiyyət nizamnamə kapitalının miqdarını və səhmlərin sayını azaltmaq məqsədi ilə, ümumi yığıncağın qərarı əsasında, əvvəl yerləşdirilmiş səhmlərinin bir hissəsini geri ala bilər. Bu zaman dövriyyədə qalan səhmlərin ümumi nominal dəyəri qanunvericiliklə nizamnamə kapitalı üçün müəyyən edilmiş məbləğin minimal həddindən aşağı olmamalıdır.

Mülki qanunvericilik səhmlərin geri alınmasının iki yolunu müəyyən etmişdir:

1. səhm sahiblərinin razılığı ilə;
2. fond birjası vasitəsi ilə.

Aşağıdakı hallarda cəmiyyətin səhmlərinin geri alınması qərarı qəbul edilə bilməz:

1. nizamnamə kapitalı tam formalaşmadıqda;
2. cəmiyyətin ləğvi barədə qərar qəbul edildikdə;
3. səhmdarların tələbi əsasında onların səhmlərinin geri alınması başa çatmadıqda.

Geri alınmış səhmlər səsvermə zamanı nəzərə alınmır və onlar üzrə dividendlər hesablanmır. Bu səhmlər geri satın alındığı tarixdən bir il müddətində ya təkrarən yerləşdirilməli, ya da ümumi yığıncağın qərarı ilə ləğv edilməlidir.²⁴

Geri alınmış kapital (səhm) ilə bağlı əməliyyatlar səhmin adi və ya imtiyazlı olmasından asılı olaraq fərqli aparılır. Adi səhmin emissiya gəlirinə nümunə kimi belə bir əməliyyatı göstərmək olar: Müəssisənin nizamnamə kapitalı 15.000 manatdır. Qeydiyyatdan 2 il sonra təsisçinin biri digər təsisçilərin razılığı ilə müəssisənin nizamnamə kapitalındakı payını geri götürərək təsisçilikdən çıxır. Müəssisəni tərk edən təsisçinin payı faizlə 30%, məbləğlə 4.500 manat təşkil edir. Müəssisə qərara alır ki, 4.500 manatın 3.000 manatını əmlak formasında, 1.500 manatını isə xəzinədən ödəsin və bunu həyata keçirir. Nizamnamə kapitalının azalması müvafiq qaydada qeydiyyatda alınır.

İmtiyazlı səhmlərdə emissiya gəlirinə nümunə kimi isə belə bir əməliyyatı göstərmək olar: Müəssisə tərəfindən 2.000 ədəd imtiyazlı səhm buraxılıb. 1 ədəd imtiyazlı səhm 2 manata emissiya edilib və imtiyazlı səhmlərdən 4.000 manat vəsait daxil olub. Həmin səhmlərə görə səhmdarlara hər il səhmlərin dəyərinin 10% məbləğində (4.000 x 10% = 400 manat) ödəniş ediləcək. Qeydiyyatdan 1 il sonra imtiyazlı səhmlərə malik bəzi səhmdarlar səhmdar cəmiyyətindən çıxmaq istədiyindən müəssisə onların 1000 ədəd səhminin nominal dəyərini (2000 manat) ödəyib. Səhmdar cəmiyyəti həmin imtiyazlı səhmləri yenidən satışa çıxarıb, bu dəfə həmin 1000 ədəd səhm hər biri 3 manatdan olmaqla satıldığından 3.000 manat vəsait əldə edilərək kassaya ödənilib.²⁵

Beləliklə, kapitalın qorunması prinsipi özündə bir çox elementləri birləşdirir. Bu prinsip özlüyündə kreditorların səhmdarlar qarşısında prioritet olması prinsipinə əsaslanır. Prinsipin

²² <http://innab.org/mh9-hər-səhmə-dusən-mənfətin-hesablanması-metodları/>

²³ Altay Cəfərov. Mühəsibat uçotu -2018. IV nəşr. səh.196.

²⁴ Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsi. “Hüquq Yayın Evi”, 2021.

²⁵ Altay Cəfərov. Mühəsibat uçotu -2018. IV nəşr. s.198,201.

mahiyyəti ondan ibarətdir ki, şirkət ən azı qanuni şəkildə təsisçilər tərəfindən qoyulmuş kapital ilə qurula, səhmdarların cəmiyyətin təsis zamanı və kapital artırılmasında iştirak payları tam və ədalətli dəyərle şirkətə gətirilə bilsin. Bu prinsip səhmdarların qarşılaşa biləcəyi riskləri azaldır. Alternativ sistemlər ilə müqayisə edildikdə aydın şəkildə görünür ki, hüquqi şəxslərin bu növündə idarə heyəti üzvlərinin genişləndirilmiş hüquqi məsuliyyətləri, kreditorların mənafeələrini şirkətin mənafeəyi kimi qəbul etmək zərurəti, idarə heyəti üzvlərinin və idarəetməyə məsul olan üçüncü şəxslərin şirkətin mənafeələrini qorumaq öhdəliyi, ictimaiyyətə açıqlama öhdəlikləri və s. imperativ şəkildə tənzimlənmişdir. Bu vasitələr səhmdarların məhdud məsuliyyət daşdığı şirkətlərdə kreditorların qorunması ilə bağlı narahatlıqların aradan qaldırılmasına kömək edir. Üstəlik, prinsip yalnız səhmdarlar və şirkət arasındakı paylamalarla məhdudlaşmır, bura əlaqəli tərəflər arasında baş tutan dəyər transferləri də daxil edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- 1) Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsi. “Hüquq Yayın Evi”, 2021.
- 2) Altay Cəfərov. Mühəsibat uçotu -2018. IV nəşr.
- 3) Booth Richard A. :“Capital Requirements in United States Corporation Law”, Legal Capital in Europe, Ed. Marcus Lutter, De Gruyter Recht, Germany, 2006
- 4) Enriques Luca/Macey Jonathan R.: “Creditors Versus Capital Formation: The Case against the European Legal Capital Rules”, Cornell Law Review, Vol. 86, Issue 6, September 2001
- 5) Ferran Eilis/Ho, Look Chan: Principles of Corporate Finance Law, Second Edition, Oxford University Press, London, 2014
- 6) Gullifer Louise/Payne Jennifer, Corporate Finance Law Principles and Policy, Second Edition, Bloomsbury, Oxford and Portland, Oregon, 2015
- 7) İmregün Oğuz: Kara Ticareti Hukuku Dersleri (Genel Hükümler-Ortaklıklar-Kıymetli Evrak), Filiz Kitabevi, İstanbul, 2005
- 8) Kübler Friedrich, “A Shifthing Paradigm Of European Company Law?”, Columbia Journal Of European Law, Vol. 11, 2005
- 9) Maliyyə Bazarları terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, “Nurlar” nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzi, 2010
- 10) Manning Bayless/Hanks James J. Jr.: Legal Capital, Fourth Edition, Foundation Press, United States of America, 2013
- 11) Micheler Eva: “Disguised Returns of Capital - An Arm's Length Approach”, Cambridge Law Journal, 69(1), March 2010
- 12) Rickford Jonathan: “Reforming Capital: Report of the Interdisciplinary Group on Capital Maintenance”, European Business Law Review, Vol. 15 (2004)
- 13) Santella Paolo/Turrini Riccardo: “Capital Maintenance in the EU: Is the Second Company Law Directive Really That Restrictive?”, European Business Organization Law Review, 9, 2008
- 14) Teoman Ömer: Anonim ortaklıkta pay sahibinin oy hakkından yoksunluğu, Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü, İstanbul, 1983
- 15) Tekinalp Ünal: Sermaye Ortaklıklarının Yeni Hukuku, Vedat Kitapçılık, İstanbul, 2015
- 16) <https://az.thelittlecollection.com/nominalvalue-5578>
- 17) <http://innab.org/mh9-hər-səhmə-dusən-mənəfətin-hesablanması-metodları/>

X Ü L A S Ə

**Səhmdar cəmiyyətlərində məhdud məsuliyyət və kapital münasibətləri
aspektində sahibkarların hüquqlarının müdafiəsi**

Səhmdar cəmiyyətlərində səhmdarların məhdud məsuliyyət daşması onların hüquqi vəziyyətini kreditorlar qarşısında, ümumilikdə cəmiyyətin öhdəlikləri qarşısında məhdudlaşdırsa da, belə cəmiyyətlərin kapital münasibətlərinin tənzimlənməsi kifayət qədər mürəkkəb xarakterli olub, dəqiq şəkildə hesablaşmaların aparılmasını və özünəməxsus cəhətlərin nəzərə alınmasını tələb edir.

**Хабибова Кёнуль
Верховный Суд Азербайджанской Республики
Коммерческая коллегия, помощник судьи**

Р Е З Ю М Е

Несмотря на то, что ограниченная ответственность акционеров в акционерных обществах ограничивает их правовой статус перед кредиторами и обязательства компании в целом, регулирование отношений капитала в таких компаниях является довольно сложным и требует точных расчетов и учета специфики.

**Habibova Kenul
The Supreme Court of the Republic of Azerbaijan
Commercial Chamber, Assistant judge**

S U M M A R Y

Despite the limited liability of shareholders in joint-stock companies limits their legal status in front of creditors and the company's obligations in general, the regulation of capital relations in such companies is quite complex and requires precise settling of accounts and consideration of specifics.

Əziz QASIMOV

Naxçıvan Dövlət Universitetinin
Hüquq fənləri kafedrasının müəllimi

Nurlan İSMAYILOV

Naxçıvan Dövlət Universitetinin
Hüquq fənləri kafedrasının müəllimi

BEYNƏLXALQ SƏNƏDLƏRDƏ PREAMBULALAR

Açar sözlər: *Preambula, beynəlxalq hüquq, beynəlxalq müqavilə, nizamnamə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Ümumdünya İnsan Hüquqları Haqqında Bəyannamə, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı*

Keywords: *Preamble, international law, international treaty, charter, United Nations, Universal Declaration of Human Rights, Organization of Islamic Cooperation*

Ключевые слова: *Преамбула, международное право, международный договор, хартия, Организация Объединённых Наций, Всеобщая декларация прав человека, Организация исламского сотрудничества.*

Preambula - fransız sözü olub, başlanğıc, müqəddimə mənasında işlədir. Preambula sözü müxtəlif ölkələrin konstitusiyalarında fərqli formalarda ifadə edilir. Eyni zamanda beynəlxalq müqavilənin, bəyannamənin, qanunverici və ya digər hüquqi aktın giriş hissəsində də preambulaya yer verilə bilər. Preambulada bir qayda olaraq müqavilə bağlayan tərəflər sadalanır, müqavilənin bağlama səbəbləri, məqsəd və prinsipləri onun beynəlxalq hüququn prinsip və normaları ilə, digər müqavilələrlə əlaqəsi şərh edilir. Beynəlxalq aktların preambulasında bir qayda olaraq, bu beynəlxalq müqavilənin tərəfləri, saziş iştirakçıları olan dövlətlər sadalanır. Preambula müqavilənin ayrılmaz hissəsidir və digər hissələri ilə yanaşı onun izah edilməsində istifadə olunur. Həmçinin beynəlxalq hökumətlərarası təşkilat və beynəlxalq konfransların qərarlarında və ya qətnamələrində preambulaya rast gəlinir. (4, səh 6)

Bu gün beynəlxalq hüquqda böyük önəmi olan Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsi, İnsan Hüquqları Haqqında Ümumi Bəyannamə, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının Nizamnaməsi, Amerika Dövlətləri Təşkilatının Nizamnaməsi, Afrikanın İnsan və Xalqlarının hüquqları Nizamnaməsi kimi insan hüquqlarının qorunması və inkişafı, ölkələr arasında siyasi, iqtisadi, elmi və mədəni sahələrdə birgə fəaliyyətin və həmrəyliyin yaradılması üçün, beynəlxalq sahələrdə əməkdaşlığın dəstəklənməsini bəyan edən sənədlərdə də preambulaya yol verilir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsi

Nizamnamə 26 iyun 1945-ci ildə imzalanmaq üçün açıq elan edilmişdir və elə həmin gün 51 həqiqi üzv dövlətin 50-si tərəfindən ABŞ-da – San-Fransiskoda imzalanmışdır. Nizamnamə 24 oktyabr 1945-ci ildə müvafiq dövlətlər tərəfindən ratifikasiya olunduqdan sonra qüvvəyə minmişdir. BMT Nizamnaməsi, çox tərəfli bir beynəlxalq müqavilə olduğu

üçün tərəfdaş ölkələr üçün məcburi hüquqi qüvvəyə malikdir. BMT Nizamnaməsində insan hüquq və azadlıqlarının qorunması ilə bağlı bir sıra mühüm normalar müəyyənləşdirilmişdir. Buna görə də insan hüquqları sahəsində də əsas mənbələrdən biridir. (4, səh 209)

BMT Nizamnaməsi preambula, 19 bölmə və 111 maddədən ibarətdir. BMT Nizamnaməsinin 9 bənddən ibarət olan və Nizamnamənin məqsədini, vəzifələrini açıqlayan preambulası, konstitusiya preambulaları kimi başlayır:

“Biz, Birləşmiş Millətlərin Xalqları,
gələcək nəsilləri, həyatımızda iki dəfə bəşəriyyətə sözlə deyilə bilməyən bəlalar gətirmiş müharibənin müsibətlərindən xilas etməyə”

Göründüyü kimi, BMT Nizamnaməsinin girişində konstitusiyalarda olduğu kimi “xalq” sözü xüsusilə vurğulanmış, müharibənin müsibətlərindən gələcək nəsilləri xilas etmək məqsədi ortaya qoyulmuşdur.

Preambulanın 2-ci bəndində əsas insan hüquq və azadlıqlarının, insan şəxsiyyətinin ləyaqət və dəyərinin üstünlüyü vurğulanmış, kişi-qadın bərabərliyinin eyni zamanda böyük və kiçik millətlərin hüquq bərabərliyinə olan inamı da niyyət kimi bəyan edilmişdir:

“əsas insan hüquqlarına, insan şəxsiyyətinin ləyaqət və dəyərinə, kişi və qadınların, böyük və kiçik millətlərin hüquq bərabərliyinə inamı yenidən təsdiq etmək”

Preambulanın sonrakı bəndlərində BMT Nizamnaməsinin ədalətin və müqavilələrdən və beynəlxalq hüququn digər mənbələrindən irəli gələn öhdəliklərə hörmətin göstərilməsi, sosial tərəqqiyə və daha artıq azadlıq şəraitində daha yüksək yaşayış standartlarının olmasına yardım göstərilməsi kimi məqsədləri qeyd olunmuşdur.

Yuxarıda qeyd olunan məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün mehriban qonşular kimi səbirlilik nümayiş etdirmək və birlikdə, bir-biri ilə dinc yaşaması, beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qoruyub saxlamaq üçün güclərin birləşdirilməsi, prinsiplər qəbul etmək və metodlar müəyyənləşdirməklə silahlı qüvvələrin ümumi mənafədən başqa ayrı bir halda tətbiq olunmamasının təmin edilməsi, bütün xalqların iqtisadi və sosial tərəqqisinə yardım göstərmək üçün beynəlxalq mexanizmdən istifadə etməsi vurğulandıqdan sonra axırıncı bənddə beynəlxalq qurumlar vasitəsilə bu məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün fəaliyyət göstəriləcəyi bildirilmişdir. Bu məqsədlə BMT-nin yarandığını elan edən aşağıdakı mətnə yer verilmişdir:

Əzmində olaraq, bu məqsədlərə nail olmaq üçün öz səylərimizi birləşdirmək qərarına gəldik.

Buna uyğun olaraq, bizim müvafiq hökumətlərimiz San-Fransisko şəhərində toplaşmış və özlərinin, yaxşı və lazımı formada olduğu müəyyən edilmiş səlahiyyətlərini təqdim etmiş nümayəndələr vasitəsilə Birləşmiş Millətlərin hazırkı Nizamnaməsinə razılıq verdik və bununla Birləşmiş Millətlər adlanmalı olan beynəlxalq təşkilat yaradıırıq.

Ümumdünya İnsan Hüquqları Haqqında Bəyannaməsi

Ümumdünya İnsan Hüquqları Haqqında Bəyannamə hər insanın eyni hüquqlara sahib olması fikrinə əsaslanan ilk beynəlxalq sənədlərdən biridir. Əvvəlki beynəlxalq bəyannamə və sazişlərin əksəriyyəti hüquqları yalnız milli qanunvericiliklə irəli sürüldüyü halda tanıyırdı. İlk olaraq, Bəyannamə 58 coğrafi, mədəni və siyasi cəhətdən fərqli bölgəni ümumbəşəri bir sənədin yaradılması nəticəsində bir araya gətirmişdi. ÜİHB-nin məcburi olmamasına baxmayaraq, o, müxtəlif beynəlxalq müqavilələrdə öz əksini tapan beynəlxalq insan hüquqları standartları yaratmışdır. (4, səh 212)

Ümumdünya İnsan Hüquqları Haqqında Bəyannaməsi preambula və 30 maddədən ibarətdir. Bəyannamənin “preambula” adlanan və 8 bənd şəklində yazılmış başlanğıc mətni aşağıdakı maddə ilə başlayır:

“Bəşər ailəsinin bütün üzvlərinə xas olan ləyaqət hissəsinin və onların bərabər və ayrılmaz hüquqlarının tanınmasının azadlıq, ədalət və ümumi sülhün əsası olduğunu nəzərə alaraq”

Göründüyü kimi, preambulanın ilk bəndində, g insan ləyaqətinin və insan hüquqlarının bütün dünyada azadlıq, ədalət və ümumi sülhün əsası olduğu vurğulanmışdır. İlk bənddən sonra insan hüquqlarına etinasızlıq və nifrətin bəşəriyyəti dəhşətə gətirən barbarizm hərəkətlərinə səbəb olduğunu və insanların söz və etiqad azadlığına malik, qorxu və ehtiyacdən azad olacaqları bir dünyanın yaradılmasının insanların ən ali istəyi olduğu bəyan edilmişdir.

Preambulanın üçüncü bəndində insanın son vasitə kimi istibdad və zülmə qarşı qiyama qalxmağa məcbur olmamasını təmin etmək üçün insan hüquqlarının qanunun gücü ilə müdafiə olunmasının zəruriliyini diqqət çəkmişdir.

Preambulanın davamında xalqlar arasında mehriban münasibətlərin inkişafını dəstəkləməyin vacibliyi, BMT Nizamnaməsində əsas insan hüquqlarına, insan şəxsiyyətinin ləyaqət və dəyərində, kişi və qadınların hüquq bərabərliyinə inamlarını təsdiq etdiklərini, daha geniş azadlıq şəraitində sosial tərəqqi və həyat şəraitinin yaxşılaşdırılmasına yardım etməyə qətiyyətli olduqlarını vurğulanmış, üzv dövlətlərin BMT ilə əməkdaşlıq şəraitində insan hüquqlarına və əsas azadlıqlara ümumi hörmət və onlara əməl olunmasına yardım etməyi öhdələrinə götürdükləri qeyd olunmuşdur. Eyni zamanda bu hüquq və azadlıqların xarakterinin tam şəkildə dərk olunmasının həmin öhdəliyin hərtərəfli yerinə yetirilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini diqqət edilmişdir.

Preambulanın son bəndində İnsan Hüquqları Haqqında Ümumi Bəyannamənin elan edilməsinin məqsədi göstərilmişdir:

“Baş Assambleya

Hər bir insan və cəmiyyətin hər bir qurumu hazırkı Bəyannaməni daim nəzərdə tutaraq, bu hüquqlara və azadlıqlara, maarifçilik və təhsil yolu ilə, mütərəqqi milli və beynəlxalq tədbirlər yolu ilə, onların həm Təşkilata üzv olan dövlətlərin xalqları, həm də bu dövlətlərin yurisdiksiyası altında olan ərazilərin xalqları arasında hamılıqla və səmərəli şəkildə qəbul edilməsi və həyata keçirilməsi yolu ilə hörmət edilməsinə və onların təmin edilməsinə köməklik göstərməyə can atması məqsədiylə, bütün xalqlar və millətlər üçün ortaq ideal ölçüləri müəyyənləşdirən bu İnsan Hüquqları Haqqında Ümumi Bəyannaməni elan edir”

İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının Nizamnaməsi

2011-ci ilə qədər İslam Konfransı Təşkilatı adlanan İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı Cənubi Amerika, Afrika, Avropa və Asiyanın 57 müsəlman ölkəsini birləşdirən beynəlxalq təşkilatdır. İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı Səudiyyə Ərəbistanı Kralının 1966-cı ildə ortaya qoyduğu “İslam birliyi” lozunqu və 1969-cu ildə Mərakeş Kralının “İslam həmrəyliyi” fikrindən qaynaqlanaraq, 1969-cu ildə Rabatda müsəlman ölkələrinin dövlət və hökumət başçılarının konfransında yaradılmışdır. (4, səh 223)

İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının Nizamnaməsi 24 bənddən ibarət olan preambuladan, 18 bölmədən və 39 maddədən ibarətdir. Preambulanın məzmununda göstərilən əsas prinsip və şərtlər Nizamnamənin mühüm məqsəd və vəzifələrini özündə ehtiva edir. “Rəhmli və mərhəmətli Allahın adıyla” sözü ilə başlayan preambula mətnində üzv ölkələrdən bəhs olunaraq “Biz, İslam Konfransı Təşkilatının üzvü olan Dövlətlər” ifadəsi işlədilmişdir.

Birlik və qardaşlıq kimi ali İslam dəyərlərini rəhbər tutmağın vurğulandığı preambulada üzv dövlətlər arasındakı birlik və həmrəyliyin vacibliyinə diqqət yetirilmişdir:

“Birlik və qardaşlıq kimi ali İslam dəyərlərini rəhbər tutmaq və üzv Dövlətlərin beynəlxalq arenada ümumi maraqlarını qorumaq üçün onların arasındakı birliyin və həmrəyliyin inkişaf etdirilməsinin və möhkəmləndirilməsinin əhəmiyyətini təsdiq edərək”

Göründüyü kimi, islami dəyərlər İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının Nizamnaməsinin əsas qaydaları olaraq müəyyənləşdirilmiş və üzv dövlətlərin bu qaydalar çərçivəsində, birlik və din qardaşlığı mənasından rəhbər tutması, bununla da dövlətlər arasındakı siyasi, iqtisadi, mədəni və elmi münasibətlərin inkişafı məqsədi qoyulmuşdur. Preambulada beynəlxalq bir hüquqi sənəd olduğu üçün Nizamnamənin beynəlxalq hüququn prinsipləri ilə əlaqəli olduğu məqsəd kimi vurğulanmışdır:

“Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Nizamnaməsinin, bu Nizamnamənin və beynəlxalq hüququn prinsiplərindən irəli gələn öhdəliklərimizə sadıq qalmaq”

İslamın aparıcı rolunun bərpası istiqamətində fəaliyyət göstərməyə çalışmaq; müsəlmanlar və üzv Dövlətlər arasında birlik və həmrəyliyi genişləndirmək və möhkəmləndirmək; bütün üzv Dövlətlərin milli suverenliyi, müstəqilliyi və ərazi bütövlüyünə hörmət etmək, qorumaq və müdafiə etmək, beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə, sivilizasiyalar, mədəniyyətlər və dinlər arasında anlaşma və dialoqa töhfə vermək; dostluq əlaqələri, mehriban qonşuluq, qarşılıqlı hörmət və əməkdaşlığı inkişaf və təşviq etdirmək; konstitusiyaya quruluşuna və hüquq sistemlərinə müvafiq olaraq üzv Dövlətlərdə insan hüquqları və əsas azadlıqları, səmərəli idarəçiliyi, qanunun aliliyini, demokratiya və məsuliyyəti təşviq etmək; üzv Dövlətlər və digər dövlətlər arasında etimadı artırmaq və dostluq əlaqələri, qarşılıqlı hörmət və əməkdaşlığı təşviq etmək; mötədillik, dözümlülük, müxtəlifliyə hörmət kimi İslam dəyərlərini, İslam rəmzlərinin və ümumi irsin qorunmasını tərbiyə etmək və İslam dininin ümumbəşəri mahiyyətini qoruyub saxlamaq; əqli kamilliyə çatmaq üçün yüksək İslam ideallarına uyğun biliyin əldə edilməsi və yayılmasını inkişaf etdirmək; tərəfdaşlıq və bərabərlik prinsiplərinə müvafiq olaraq qlobal iqtisadiyyata səmərəli şəkildə inteqrasiya etmək məqsədilə sabit sosial-iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün üzv Dövlətlər arasında əməkdaşlığı genişləndirmək; ətraf mühitin bütün aspektlərini hazırkı və gələcək nəsillər üçün qoruyub saxlamaq və inkişaf etdirmək; öz müqəddəratını təyin etmə və daxili işlərə qarışmama hüququna, hər bir üzv Dövlətin suverenliyinə, müstəqilliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət etmək; hazırda xarici işğal altında olan Fələstin xalqının mübarizəsinə dəstək göstərmək, öz müqəddəratını təyin etmə hüququ daxil olmaqla onlara ayrılmaz hüquqlarını əldə etmək və tarixi İslam simasını və müqəddəs yerləri qorumaqla paytaxtı Qüds şəhəri olan suveren dövlət qurmaq imkanı yaratmaq; üzv Dövlətlərin qanunlarına və qanunvericiliklərinə müvafiq olaraq, qadınların hüquqlarını və onların həyatın bütün sahələrində iştirak etmək hüququnu qorumaq və təşviq etmək; müsəlman uşaqlarının və gənclərinin düzgün tərbiyəsi üçün əlverişli şərait yaratmaq və mədəni, sosial, mənəvi və əxlaqi idealları möhkəmləndirmək üçün onlara təhsil vasitəsilə İslam dəyərlərini təlqin etmək; Üzv Dövlətlərdən kənardakı müsəlman azlıqları və icmalarının ləyaqətini, mədəni və dini mənsubiyyətlərini qorumaqda onlara kömək etmək; hər hansı dövlətin daxili yurisdiksiyasında olan məsələlərə qarışmama prinsipinə tərəfdar olaraq bu Nizamnamənin, BMT Nizamnaməsinin və beynəlxalq hüququn, o cümlədən beynəlxalq humanitar hüququn məqsəd və prinsiplərini təsdiq etmək; beynəlxalq səviyyədə səmərəli idarəçilik və dövlətlər arasında bərabərlik, qarşılıqlı hörmət və daxili yurisdiksiyada olan məsələlərə qarışmama prinsipləri əsasında beynəlxalq münasibətlərin demokratikləşdirilməsinə çalışmaq kimi xüsusiyyətlər preambulanın məzmununda göstərilən əsas məqsəd və prinsiplərdir.

İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının Nizamnaməsi və yuxarıda şərh etdiyimiz digər beynəlxalq sənədlərin preambularının ortaq xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, əsas prinsipləri, həyata keçirmək istədikləri hədəfləri və tərəfdaş ölkələrin bütün bunlar üçün əməkdaşlıq edəcəklərinə dair öhdəliklərini bəyan edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsi
2. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi
3. İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının Nizamnaməsi
4. Mevlüt Göl, Karşılaşdırılmalı hukukta anayasa başlangıçlarının sembolik ve hukuki defer, İstanbul, 2017
5. Rona Aybay, Açıqlamalı İnsan Hakları Evrensel Bildirisi, Ankara, Türkiye Barolar Birliği Yayınları

X Ü L A S Ə

Preambula dedikdə, qanunvericilik aktının, yaxud digər hüquqi aktın, habelə bəyannamənin, yaxud beynəlxalq müqavilənin giriş və ya müqəddimə hissəsi eyni zamanda, hər hansı bir sənədin, qərarın, qanunun, qanunlar toplusunun giriş, izahedici hissəsi başa düşülür. Məqalədə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinin, Ümumdünya İnsan Hüquqları Haqqında Bəyannaməsinin, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının Nizamnaməsinin preambullarından bəhs olunmuşdur. Onların məzmununda göstərilən niyyətlər, hədəflər, prinsiplər və öhdəliklər təhlil olunmuşdur.

Aziz Gasimov
Nakhchivan State University
Lecturer of the Department of Legal Sciences

Nurlan Ismayilov
Nakhchivan State University
Lecturer of the Department of Legal Sciences

S U M M A R Y

Preamble means the introductory part of a legislative act or other legal act, as well as a declaration or international treaty, as well as the introductory, explanatory part of any document, decision, law, set of laws. The article deals with the preamble to the Charter of the United Nations, the Universal Declaration of Human Rights, the Charter of the Organization of Islamic Cooperation. The intentions, goals, principles and commitments expressed in their content are analyzed.

Азиз Гасымов
Нурлан Исмаилов

Р Е З Ю М Е

Преамбула означает вводную или вводную часть законодательного акта или иного правового акта, а также декларацию или международный договор, а также вводную, пояснительную часть любого документа, решения, закона, свода законов. В статье рассматриваются преамбула к Уставу Организации Объединенных Наций, Всеобщая декларация прав человека, Устав Организации исламского сотрудничества. Анализируются намерения, цели, принципы и обязательства, указанные в их содержании.

Kamil ƏLİYEV

Ədliyyə Nazirliyi Təşkilat-nəzarət
baş idarəsinin aparıcı məsləhətçisi,
BDU-nun Cinayət hüququ və
kriminologiya kafedrasının doktorantı

CƏRİMƏ CƏZASININ İCRASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

Cərimə cəzası hər bir ölkənin cəza sistemində əhəmiyyətli yer tutur və kifayət qədər geniş çərçivədə, həm əsas, həm də ki, əlavə cəza növü kimi məhkəmələr tərəfindən tətbiq edilir. Cərimənin təyin edilməsi şərtləri və qaydaları cinayət qanunvericiliyinin, icra edilməsi qaydaları isə cəza-icra qanununun normaları ilə tənzimlənir.

Açar sözlər: *cəza sistemi, əsas cəzalar, əlavə cəzalar, cərimə, cinayət qanunvericiliyi, cinayət məsuliyyəti.*

Keywords: *punishment system, main punishments, additional punishments, fine, criminal legislation, criminal liability.*

Ключевые слова: *система наказаний, основные наказания, дополнительные наказания, штраф, уголовное законодательство, уголовная ответственность.*

Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində cəzaların icra mexanizmi xüsusi qanunla tənzimlənir. 14 iyul 2000-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Cəzaların İcrası Məcəlləsi əsas cəzaların icra mexanizmini tənzimlədiyi kimi əlavə cəzaların da icra mexanizmini tənzimləyir. Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsinin “Məhkumların cəmiyyətdən təcrid edilməsi ilə əlaqədar olmayan cəzaların icrası” adlanan II bölməsi məhkumların cəmiyyətdən təcrid edilməsi ilə əlaqədar olmayan cəzaların icrasını, “Cərimə növündə cəzanın icrası” adlanan II bölmənin IV fəslə isə bütövlükdə cərimə növündə cəzanın icrasını tənzimləyir [1].

Məhkəmə cərimə cəzasını törədilmiş cinayətin ağırlığı və məhkumun əmlak vəziyyəti, habelə bunun həmin şəxsin islah olunmasına, eləcə də onun ailəsinin həyat şəraitinə təsiri nəzərə alınmaqla təyin etməlidir. Təyin olunmuş cərimənin miqdarı törədilmiş cinayətin ağırlığına uyğun olmadıqda isə ədalət prinsipi pozula bilər. Cinayətin tamah məqsədi ilə törədildiyi və cinayətin törədilməsində təqsiri olan şəxsin maddi mənfəət güddüyü halda, cərimənin miqdarı vurulmuş zərərin miqdarı ilə də bağlı olmalıdır [7, s. 59].

Cəzaların İcra Məcəlləsinin 23-cü maddəsinə əsasən, məhkum cəriməni hökm qanuni qüvvəyə mindiyi gündən bir aydan gec olmayaraq müvafiq bank hesabına köçürməklə ödəməlidir. Əgər cəza icra olunmazsa, icra məmuru (probasiya üzrə) cərimənin ödənilmədiyi halda məhkumu, ondan cərimənin məcburi tutulacağı barədə xəbərdar etməlidir. Məhkum cəriməni üzrlü səbəbdən bir ay müddətində ödəyə bilmədikdə, Cinayət-Prosessual Qanunvericiliyə uyğun olaraq, məhkəmə məhkumun ərizəsinə əsasən cərimənin ödənilməsinin altı ayadək müddətə təxirə salınması və ya müddəti göstərilməklə onun hissə-hissə ödənilməsi haqqında qərar qəbul edə bilər. Üzrlü səbəblər olduğu halda cərimənin möhlətlə və ya hissə-hissə ödənilməsinə məhkumun yaxın qohumlarının, onun qanuni

nümayəndəsinin və ya müdafiəçisinin, ictimai birliklərin və ya əmək kollektivinin vasitəsilə məhkəmə tərəfindən icazə verilə bilər.

Cərimə təyin edilən müddətdə könüllü olaraq ödəniləndə, hökmün icrası başa çatmış hesab olunur.

Əgər məhkum cəriməni ödəyə bilməzsə, Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 24.1-ci maddəsinə görə cərimə növündə cəzanın icrası Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada hökmü çıxarmış məhkəmə tərəfindən məcburi qaydada, yəni məhkumun xüsusi mülkiyyətdə olan əmlakına və ya ümumi mülkiyyətdə olan payına yönəldilməklə həyata keçirilir.

Belə ki, əgər icra məmuru (probasiya üzrə) tərəfindən məhkumun cəriməni ödəməməsi faktı aşkar olunarsa, ilk olaraq məhkuma cərimənin məcburi qaydada tutulacağı barədə xəbərdarlıq edilir. Lakin məhkum ona edilən rəsmi xəbərdarlıqdan sonra cəriməni ödəmək imkanı ola-ola, bunu etməzsə, hökm çıxarmış məhkəmə cərimənin ödənilməsinə dair təyin edilmiş müddətin bitdiyi gündən üç gün ərzində cərimənin məcburi qaydada tutulmasının əsası olan icra vərəqəsini rəsmiləşdirməli və onu icra məmuruna (probasiya üzrə) göndərməlidir.

İcra vərəqəsini almış icra məmuru (probasiya üzrə) cərimənin məcburi qaydada icrası tədbirlərinə başlayır. Əgər cərimənin məbləği məhkumun aylıq əmək haqqının, təqaüdünün və ya digər qazancının 20%-dən aşağı olarsa, o, sadalanan mənbələrlə kifayətlənməlidir. Qalan hallarda məcburi qaydada tutulma aşağıdakılara yönəldilə bilər:

- məhkumun özündə olan pul vəsaitinə və ya əmlakına,
- məhkumun digər şəxslərdə olan pul vəsaitinə və ya əmlakına
- məhkumun əmək haqqı, təqaüdü və ya digər qazancına (cərimənin məbləğinin məhkumun aylıq əmək haqqının, təqaüdünün və ya digər qazancının 20%-dən çox olduğu halda).

Əgər məhkum cəriməni ödəməkdən boyun qaçırırsa, gizlənərsə və onun olduğu yer məlum olmazsa, məhkum barəsində müəyyən edilmiş qaydada axtarış elan olunur və o, polis orqanları tərəfindən yaxalanmağa məruz qalır.

Cərimənin məcburi qaydada reallaşdırılmasının əsas formalarından biri cərimənin məhkumun istənilən əmlakına yönəldilməsidir. Cərimənin əmlakdan tutulması ilk növbədə məhkumun pul vəsaitlərinə və digər qiymətli əşyalarına, o cümlədən banklarda və digər kredit təşkilatlarında olan vəsaitlərinə yönəldilir. Məhkumda cərimənin ödənilməsi üçün yetərli olan nağd pul aşkar edildikdə, ondan götürülür. Əgər məhkumda cərimənin ödənilməsi üçün kifayət qədər pul vəsaiti olmazsa, məcburi qaydada tutulma məhkumun digər əmlakına yönəldilir.

Əmlakın siyahıya alınması icra məmuru (probasiya üzrə) tərəfindən cərimə məbləğinin tutulması üçün zəruri olan həddə icra edilir. Bu zaman o, məhkumun yaşadığı və ya əmlakının olduğu yerə daxil olmaq, məhkuma məxsus olan şeylərə baxış keçirmək hüququna malik olur. Cərimənin tutulması üçün müxtəlif əşyaların siyahıya alınmalı olduğu halda, məhkuma cərimənin hansı əmlakdan tutulmasını göstərmək hüququ verilir. Hökmün icrasına mane olmadığı halda, məhkumun xahişi təmin edilə bilər.

Siyahıya alma zamanı cərimənin tutulması üçün məhkumun şəxsi əmlakının yetərli olmaması da bəlli ola bilər. Belə hallarda məhkumun digər şəxslərlə ümumi mülkiyyətdə olan payı da siyahıya daxil edilə bilər. Bu zaman icra məmuru (probasiya üzrə) siyahıda siyahıya alınmış müəyyən əmlak növünün ümumi mülkiyyətdə olduğunu göstərərək, həmin əmlakda məhkumun payının müəyyən edilməsinə dair təqdimatla məhkəməyə müraciət etməlidir.

Məhkumun əmlakının üzərinə həbs qoyulması əmlak üzərində sərəncam vermənin qadağan olunmasından, zərurət olduqda isə ondan istifadə etmək hüququnun məhdudlaşdırılmasından, əmlakın götürülməsindən və onun saxlanmağa verilməsindən ibarətdir. Məhdudlaşdırmanın növü, həcmi və müddəti hər bir halda əmlakın xüsusiyyəti və digər amillər nəzərə alınmaqla icra məmuru (probasiya üzrə) tərəfindən müəyyən edilir.

Əmlakın qiymətləndirilməsi icra məmuru (probasiya üzrə) tərəfindən icra vərəqəsinin icra olunduğu gün qüvvədə olan qiymətlər üzrə aparılır. Qiymətləndirmənin tənzim edilən qiymətlər üzrə aparıldığı hallar istisnadır. Ayrı-ayrı əşyaların qiymətləndirilməsində çətinliklərin yarandığı, yaxud məhkumun icra məmuru (probasiya üzrə) tərəfindən aparılan qiymətləndirməyə etiraz etdiyi halda, əmlakın dəyərinin müəyyənləşdirilməsi üçün mütəxəssis dəvət edilməlidir.

Daşınmaz əmlak istisna olmaqla, məhkumun üzərinə həbs qoyulmuş əmlakının realizə edilməsi ixtisaslaşmış təşkilat tərəfindən komisiya və qanunla nəzərdə tutulmuş digər müqavilə əsasları ilə həyata keçirilməlidir. Məhkumun daşınmaz əmlakının satışı isə, daşınmaz əmlakla qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada əməliyyat aparmaq hüququna malik ixtisaslaşmış təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilməlidir.

Cərimənin məcburi qaydada tutulması məhkumun digər şəxslərdə olan pul vəsaitinə və ya əmlakına da yönəldilə bilər. Bu, siyahıya alma zamanı məhkumun özündə və ya ümumi mülkiyyətdə olan vəsaitinin və ya əmlakının cərimənin ödənilməsi üçün yetərli olmadığı hallarda mümkündür. Belə hallarda icra məmuru (probasiya üzrə) siyahıda siyahıya alınmış müəyyən əmlak növünün digər şəxslərdə olduğunu göstərməlidir. Həmin əmlakın məcburi halda tutulması məhkəmənin qərarı ilə həyata keçirilir.

Məhkumun nə özündə, nə də digər şəxslərdə pulu və ya əmlakının olmadığı və ya cəriməni ödəmək üçün çatışmadığı halda, məcburi qaydada tutulma yenidən məhkumun əmək haqqına və ya digər qazancına yönəldilə bilər. Onun həcmi verginin tutulmasından sonra qalmış məbləğdən hesablanmalıdır. Bu zaman məhkumdan əmək haqqının və ya digər qazancının 50%-dən çoxu tutula bilməz. Bir neçə icra vərəqəsinin olduğu zaman isə 70%-dən artıq olmamaqla, 50%-dən çox ola bilməz.

Cəriməni tam həcmdə tutduqdan sonra icra vərəqəsini hökm çıxarmış məhkəməyə qaytarır. Məhkəmə cərimənin düzgün tutulub-tutulmamasına əmin olmalıdır. Bundan sonra o, hökmün icra olunması barədə nəzarət vərəqəsində qeyd edərək, icra vərəqəsini cinayət işinə əlavə edir.

Cəzaların İcrası Məcəlləsinin 24-cü maddəsinin ikinci bəndinə görə cərimənin tutulması o halda məhkumun əmək haqqına və ya başqa qazancına yönəldilir ki, onun əmlakı olmasın, yaxud bu əmlak cərimənin tamamilə ödənilməsi üçün kifayət etməsin. Burada başqa qazanc dedikdə, şəxsin əmək haqqına daxil olmayan, lakin digər mənbələrdən əldə edilən gəlirlər başa düşülür [4, s.122].

Həmin Məcəllənin 26-cı maddəsinə və CM-nin 44.4-cü maddəsinə əsasən, məhkum ona edilən rəsmi xəbərdarlıqdan sonra cəriməni ödəməkdən boyun qaçırırsa və onun xüsusi mülkiyyətdə əmlakı, ümumi mülkiyyətdə payı və digər qazancı olmazsa məhkəmə əsas cəza kimi təyin edilmiş bu cəza növünü icra məmuru (probasiya üzrə) nun təqdimatına əsasən ictimai işlər, islah işləri, azadlığın məhdudlaşdırılması və ya müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə əvəz edə bilər [1, mad.26; 2, mad.44.4].

Lakin, qanunda cərimənin ictimai işlər, islah işləri, azadlığın məhdudlaşdırılması və ya müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə əvəz edilməsinin mexanizmi müəyyən edilməmişdir.

“Məhkəmələr tərəfindən cinayət cəzalarının təyin edilməsi təcrübəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 25 iyun 2003-cü il tarixli Qərarında qeyd olunur ki, Məhkum edilənin əmək haqqının və ya başqa gəlirinin aşağı olması ona əsas cəza kimi cərimə cəzası əvəzinə sanksiyada nəzərdə tutulan başqa daha ağır cəza növü təyin edilməsi üçün əsas ola bilməz [3, s.228.].

Başqa bir mövqeyə görə isə, cərimə ödəməkdən boyun qaçıran şəxslər üçün cərimənin iki ilədək islah işləri, eyni müddətə azadlığın məhdudlaşdırılması və ya eyni müddətə hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma ilə əvəz edilə bilməsi ən əlverişli yol olardı [6, s.136]. Cəriməni ödəməkdən qəsdən boyun qaçırma dedikdə, məhkumun öz əmlakını və ya pul vəsaitini qəsdən gizlətdiyi yaxud cəriməni ödəməməkdən ötrü yaşayış yerini dəyişməsi və s. hallar başa düşülür [7, s.62-66].

Bəzi mənbələrdə göstərilir ki, cəriməni ödəməyin mümkün olmaması anlayışı cəriməni ödəməkdən boyun qaçırma anlayışına aid edilməməlidir [10, s.44-45]. Müəlliflərdən A.Cəfərov bu fikri dəstəkləyir və qeyd edir ki, cəriməni ödəməyin mümkün olmaması obyektiv səbəblər üzündən də ola bilər. Bu səbəblər həm cəzanın təyin edilməsi zamanı mövcud ola bilər, həm də sonradan yarana bilər. Əgər belə hal məhkum tərəfindən qəsdən yaradılmamışdırsa, cərimənin ödənilməməsi cəriməni ödəməkdən boyun qaçırmaya bərabər tutmaq olmaz. Cəriməni ödəməkdən qəsdən boyun qaçırma dedikdə, məhkumun cəriməni könüllü ödəməkdən faktiki imtina etməyə (açıq və ya gizli) yönəlmiş, hökmün icra edilməsini mümkünsüz edən qəsdən edilən hərəkətləri başa düşülür [6, s.135-136].

CİM-nin 26-cı maddənin mənasına əsasən, cərimə cəzası yalnız əsas cəza növü kimi təyin edildikdə onun digər cəza mövləri ilə dəyişdirilməsinə yol verilir, əlavə cəza kimi təyin edildikdə onun digər cəza növlərinə dəyişdirilməsinə yol verilmir.

CİM-nin 25-ci maddəsinə görə əsas cəza kimi və ya şərti məhkum etmə zamanı əlavə cəza kimi cərimə növündə cəzanın icrası məhkumun yaşadığı və ya işlədiyi yerin, yaxud onun əmlakının olduğu yerin icra məmuru (probasiya üzrə), digər əsas cəza növlərinə əlavə cəza kimi təyin edilmiş cərimənin icrası isə məhkumun əsas cəzanı çəkdiyi yerin icra məmuru (probasiya üzrə) tərəfindən həyata keçirilir.

Cərimə cəzasının icrası təcrübəsi ilə bağlı məhkəmələr tərəfindən izlənilən problemlərdən biri kimi əlavə cəza qismində təyin edilmiş cərimə cəzasının icra olunmaması nəticəsində məhkumun vəziyyəti ilə bağlı problemdir. Qeyd edək ki, məhkum əsas cəzanı çəkdikdən sonra ya cərimə cəzasını icra etməkdən imtina edir, ya da həmin cəzanı maddi imkanının olmaması səbəbindən sadəcə olaraq icra edə bilmir. Ancaq əlavə cəza qismində təyin edilən cərimənin ödənilməməsi halında onun başqa cəza ilə əvəz ediləmsi problemə çevrilir. Əlavə cəza qismində təyin edilən cəriməni yuxarıda göstərilən cəzalarla əvəz etmək olmaz. Çünki bu halda məhkuma iki əsas cəza verilmiş olardı. Bu isə mümkün deyil.

Bu səbəbdən məhkəmədə hökmünün icrası tam şəkildə təmin edilmir və həmin məhkum əvvəlcə inzibati qaydada, daha sonra isə Azərbaycan Respublikası CM-in 306-cı maddəsi ilə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir. Fikrimcə, qeyd olunan məsələ Azərbaycan Respublikası CM-in 8-ci maddəsində təsbit olunmuş ədalət prinsipinin tələblərini pozmaqla yanaşı cəzanın əsas məqsədlərindən biri olan şəxsin islah olunması məqsədinə ziddir.

Odur ki, əlavə cəza qismində cərimə cəzası təyin olunan zaman məhkəmələr tərəfindən məhkumun maddi vəziyyəti və onun əlavə cəza qismində cərimə cəzası təyin olunmadan islah olunmasının mümkünlüyü qiymətləndirilməli, imkan daxilində cərimə cəzasının əlavə cəza qismində təyin olunmasından çəkinilməli, yaxud da cinayət qanunvericiliyində cərimə cəzasının təyinatı dəyişdirilərək bir sıra xarici dövlətlərin cinayət və cəza qanunvericiliyində olduğu kimi yalnız əsas cəza qismində təyin edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsi. URL: <http://www.e-qanun.az/code/15>
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. URL: <http://www.e-qanun.az/code/11>
3. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun Qərarları Məcəməsi (1991-2008). Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2008, 380 s.
4. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: Hüquq yayın evi, 2017, 756 s.
5. Azərbaycan Respublikasının Cəzaların İcrası Məcəlləsi. URL: <http://www.e-qanun.az/code/15>
6. Cəfərov A.Ə. Əlavə cəzalar:nəzəri və təcrübi problemləri. Bakı: UnitPrint, 2009, 312 s.
7. Hübətov M.H. Cinayət cəzaları, onların icrası və problemləri. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2021, 336 s.
8. Rəhimov İ.M. Cinayətkarlıq və cəza. Bakı: Şərq-Qərb, 2015, 320 s.
9. Səməndərov F.Y. Cinayət hüquq. Ümumi hissə. Dərslik. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2018, 724 s.
10. Гальперин И.М., Мельникова Ю.Б. Дополнительные наказания. М: Юридическая литература, 1981, 120 с.
11. Гельдибаев М.Х., Рахманова Е.Н. Уголовное право в схемах и определениях. СПб.: Юридический центр, 2017, 520 с.
12. Уголовное право России. Общая часть: Учебник / Отв. ред. Б.В.Здравомыслов. М: Юристь, 1999, с. 253.

Kamil Aliyev
Leading consultant of Organization and Supervision
General Department of the Ministry of Justice,
Baku State University Faculty of Law
Department of the Criminal Law and Criminology,
Doctoral student

THEORETICAL BASIS FOR THE EXECUTION OF THE FINE

S U M M A R Y

The fine in the system of punishments of each state occupies an important place and is quite widely applied by the court as both the main and additional punishment. The terms and rules for the imposition of the fine are regulated by criminal law. The conditions for the execution of the fine are regulated by the norms of the criminal executive legislation.

Алиев Кямил

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ ИСПОЛНЕНИЯ ШТРАФА

А Н Н О Т А Ц И Я

Штраф в системе наказаний каждого государства занимает важное место и довольно широко применяется судом как основное, так и дополнительное наказание. Условия и правила назначения штрафа регламентированы уголовным законодательством, исполнение штрафа регламентировано нормами уголовно-исполнительного законодательства.

GƏNCLƏRİN İŞƏ DÜZƏLDİLMƏSİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

***Açar sözlər:** Gənclər, gənclər siyasəti, məşğulluq, işədüzəltmə, əmək bazarı, aktiv məşğulluq tədbirləri, gənclərin peşə təhsili*

***Ключевые слова:** молодежь, политика о молодежи, труд, трудоустройство, занятость, трудовой рынок, активные мероприятия труда, профессиональное образование молодежи*

***Keywords:** youth, the politician about youth, work, employment, employment, the labor market, active actions of work, professional education of youth*

Gənclər cəmiyyətin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir. Ona görə də, gənclərin problemi bütün cəmiyyətin problemi olmaqla, ictimai xarakter kəsb edir. Gənclər cəmiyyətin sosial-demografik qrupları üçün xarakterik olan bütün əlamətlərə malik olan ictimai kateqoriyadır. Bu qrupun sərhədləri dəyişkən və mütəhərrikdir. Bu qrupa 14-29 yaş arası gənc insanları aid etmək olar. Bütün ictimai təbəqələr kimi, gənclərə də cəmiyyətin qanunları şamil olunur. Bununla belə, onlar üçün müəyyən xüsusiyyətlər xarakterikdir. Cəmiyyətin yaş təbəqəsi olmaqla, onlar daxilən stratifikasiya, yaş və submədəni əlamətlərə görə təsnif edilir. Gənclərin diferensiasiyasının genişləndiyi bir şəraitdə əmək bazarında gənclərin problemlərinin öyrənilməsində həlledici məqam gənclərin bütün qruplarının özünəməxsus cəhətlərini nəzərə alan çoxcəhətli yanaşma olmalıdır. Gənclər əmək resurslarının bərpası üçün əsas mənbədir. Gənclərin məşğulluq spektri geniş, gələcək əmək bazarı və bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatı üçün isə bunun əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Qısa müddətdə həyatda özünü realizə və təsdiq etməyə cəhd edən gənclərin əmək resurslarının özünəməxsus cəhəti ondan ibarətdir ki, gənclər eyni zamanda ən həssas sosial qruplardan biri kimi çıxış edirlər [10, s. 21].

Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il konstitusiyasında fərqli olaraq Azərbaycan Respublikasının 1978-ci il Konstitusiyası həm əmək hüququnu, həm də işləmək vəzifəsini nəzərdə tuturdu. Bu gün vətəndaşların işləməməsi, onların inzibati, cinayət və başqa məsuliyyətə cəlb olunması üçün əsas ola bilməz.

Sosialist cəmiyyətində ümumi işləmək vəzifəsinə vətəndaşların əmək hüququ müvafiq gəlirdi, dövlət isə ümumi məşğulluğu təmin etməyi, hər birini işlə təmin etməyi öz üzərinə götürürdü. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, vətəndaşların əmək hüququnun real həyata keçirilməsi üçün ciddi sosial və hüquqi təminatlar sistemi nəzərdə tutulmuşdu. Azərbaycan SSR-in 8 dekabr 1960-cı il Cinayət Məcəlləsinin 136-cı maddəsi buna misal ola bilər [4, s. 128-141].

Sovet dövrü qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş işləmək vəzifəsinin bir çox mənfə cəhətləri olsa da, müsbət bir cəhəti var idi: geniş təminatlar fonunda gənclər iş tapmaqda ciddi çətinliklərlə üzləşmirdilər. İndi isə həm yanaşma, həm də real vəziyyət fərqlidir. Belə ki, gənclərin məşğulluğunun təminatı bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə əsaslanır.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının statistik məlumatları göstərir ki, gənclərin məşğulluğu və işə düzəldilməsi ilə bağlı problem qlobal xarakter almışdır. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının məruzələrində qeyd edilir ki, iş yerləri ilə bağlı böhranlı vəziyyətlər gənclərə digər kateqoriya şəxslərlə müqayisədə daha çox təsir göstərir.

BƏT gənclərin məşğulluğu və işə düzəldilməsi ilə bağlı bir sıra sənədlər (konvensiyalar və tövsiyələr) qəbul edilmişdir. Məsələn, “Gənclər arasında işsizlik haqqında” 45 №-li Tövsiyə (1935), “İşə qəbul edilmənin minimum yaş həddi haqqında” 138 №-li Konvensiya (1973), “İnsan resurslarının inkişafı haqqında” 142 №-li Konvensiya (1975) və s. Bu sənədlərdə uşaq əməyinə mənfi münasibət ifadə olunur, işə qəbul üçün minimal yaş həddi 15 yaş müəyyən edilir, yetkinlik yaşına çatmayanların ümumi və peşə təhsili almasına, habelə gənclərin əmək bazarında rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına xüsusi önəm verilir.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatı hökumətlər, işəgötürənlər və həmkarlar ittifaqları tərəfindən gənclərin məşğulluğuna dəstək verilməsinin üç zəruri istiqamətini fərqləndirir:

– təhsil sistemi ilə əmək bazarı arasında əlaqələrin möhkəmləndirilməsi, karyera imkanları barədə məlumatların təkmilləşdirilməsi, iş axtarılmasına köməklik göstərilməsi və gənclərin məşğulluq təminatlarının həyata keçirilməsi yolu ilə gənclərin işə düzəldilməsi imkanlarını genişləndirmək;

– gəncləri sahibkarlıq fəaliyyətinə cəlb etmək;

– əmək sahəsində bərabər hüquqların təmin edilməsi, bu hüquqların kollektiv müqavilələrdə təsbit olunması və zəruri sosial müdafiənin təmin edilməsi yolu ilə gənclərin əmək hüquqlarının qorunmasına dəstək vermək.

Dövlət digər kateqoriya şəxslərlə yanaşı gənclərin də məşğulluğunun təmin olunması qayğısına qalır. Bu, heç də təsadüfi deyildir. Aparılan müşahidələr göstərir ki, gənclər arasında işsizliyin artması ölkənin əmək bazarında müşahidə olunan əsas problemlərdən biridir. 2003-cü ilin may-iyun aylarında BMT-nin İnkişaf Proqramının maliyyə dəstəyi və Beynəlxalq Əmək Təşkilatının texniki yardımı ilə ölkənin bütün ərazisində əhalinin iqtisadi fəallıq məsələləri üzrə ilk dəfə keçirilmiş müşahidənin nəticələrinə görə, işsizlərin ümumi sayında 35 yaşınadək olan vətəndaşların payı 69,1 faiz olmuşdur. 20-24 yaşlı iqtisadi fəal gənclər arasında işsizliyin ən yüksək səviyyəsi (23,8 faiz) qeydə alınmışdır [6, s. 205].

İşsizlər arasında qadınların və gənclərin payının yüksək olması əmək bazarında müşahidə edilən əsas problemlərdəndir. Son on ildə 15-24 yaşlı gənclər arasında işsizlik səviyyəsi nisbətən azalaraq 2017-ci ildə 12,9 faiz (qadınlar arasında 14,9 faiz) təşkil etmişdir və bu, ölkə üzrə orta göstəricidən 2,6 dəfə çoxdur. 15-29 yaşlı gənclər arasında isə bu göstərici 2017-ci ildə 9,2 faiz (qadınlar arasında 11,0 faiz), yəni ölkə üzrə orta göstəricidən 1,8 dəfə çox olmuşdur [2].

“Gənclər siyasəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 1.0.2-ci maddəsinə əsasən gənclər yaşı 14-dən 29-a qədər olan şəxslərdir [5]. “Gənclər siyasəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 8-ci maddəsi gənclərin məşğulluğunun təmin edilməsi məsələlərinə həsr edilmişdir. Orada qeyd edilir ki, dövlət yeni iş yerləri yaratmaq və aktiv məşğulluq tədbirlərinin təşkili yolu ilə gənclərin işlə təmin olunmasına kömək göstərir. Müvafiq icra hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanları gənclərin müvəqqəti məşğulluğunu təmin etmək məqsədi ilə onların haqqı ödənilən ictimai işlərə cəlb olunmasını təşkil edirlər. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqan (qurum) peşə təhsili, orta ixtisas təhsili və ali təhsil müəssisələrini bitirmiş gənclərin uçotunu elektron qaydada aparır. Hərbi xidmətdən tərxis olunmuş, penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş, həmçinin özündən asılı olmayan səbəblərə görə iş yerini itirmiş gənclərin əlavə təhsil alması və məşğulluğu ilə bağlı müvafiq icra hakimiyyəti və yerli

özünüidarəetmə orqanları tərəfindən proqramlar hazırlanır və həyata keçirilir. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı gənclərin məşğulluğunun təmin edilməsi məqsədilə “Məşğulluq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq onların kvota üzrə işlə təmin edilməsi üçün tədbirlər görür. Dövlət orqanları müvafiq proqram və layihələri həyata keçirməklə gənc fermer və digər sahibkarlara yardım edir. Sərhədyanı və dağlıq ərazilərdə yaşayan, daimi yaşamaq üçün həmin ərazilərə köçən, o cümlədən fermer təsərrüfatı və digər sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyən gənclər qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada torpaq sahələri və müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi orqanın (qurumun) vəsaiti hesabına güzəştli kreditlərlə müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi qaydada ilk növbədə təmin olunurlar. Qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada müəssisənin ləğvi istisna olmaqla, gənclərin müddətli həqiqi hərbi xidmətdə olduğu müddət ərzində mülkiyyət növündən və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq müəssisələrdə iş yeri və vəzifəsi saxlanılır. Müddətli həqiqi hərbi xidmətə çağırılanadək müvafiq müəssisədə işləmiş gənclər hərbi xidmətdən buraxıldıqdan ən gec 60 təqvim günü keçəndək həmin müəssisədə əvvəlki və ya buna bərabər vəzifəyə (peşəyə) qayıtmaq hüququna malikdirlər.

“Məşğulluq haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun [8] 11.1-ci maddəsinə əsasən dövlət sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən şəxslərə əlavə iş yerləri və sosial müəssisələr yaratmaq, onlar üçün uyğunlaşdırılmış təlim proqramları əsasında peşə hazırlığı kursları təşkil etmək, habelə kvota müəyyən etmək yolu ilə əlavə təminatlar verir. Adı çəkilən qanunun 1.1.22-ci maddəsi 20 yaşadək gəncləri də sosial müdafiəyə xüsusi ehtiyacı olan və işə düzəlməkdə çətinlik çəkən şəxslər kateqoriyasına aid etdiyi üçün bu təminatlar həmin gənclərə də aiddir. Bundan başqa “Məşğulluq haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 25.5-ci maddəsində sosial iş yerlərinin təşkili zamanı üstünlük verilən şəxslər kateqoriyasından biri kimi gənclər qeyd edilir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 30 oktyabr tarixli 602 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2019-2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası” nda [2] Azərbaycanda əmək bazarında və ya təhsildə olmayan gənclərin (15-24 yaş) xüsusi çəkisinin 2030-cu ilədək 15 faizə endirilməsi hədəflənir. Həmçinin Strategiyada gənclərin peşə təhsilindən əmək bazarına inteqrasiyasını gücləndirmək məqsədilə karyera (peşə) - məsləhət və karyera - planlaşdırma xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi, o cümlədən rəqəmsal texnologiyalardan geniş istifadəyə keçidin təmin edilməsi və mərkəzləşdirilmiş karyera portalının yaradılması prioritetlərdən biri kimi qeyd edilir. Bu prioritet istiqamət əsas götürülərək Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 13 fevral tarixli 1816 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir “Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsinə dair 2020–2025-ci illər üçün Tədbirlər Planı”nda [3] gənclərin peşəyönümünün təşkili məqsədilə ali, orta ixtisas və peşə təhsili müəssisələrində karyera mərkəzlərinin yaradılmasının və karyera məsləhət xidmətləri göstərilməsinin dəstəklənməsi həyata keçirilməsi vacib olan tədbirlərdən biri kimi təsbit edilmişdir.

Gənclər ölkənin strateji resursu kimi çıxış edir. Bazar mexanizmləri gənclərin peşə təhsili və səmərəli məşğulluğu ilə bağlı uzunmüddətli vəzifələri həll etmək iqtidarında deyildir. Gənclərin məşğulluğu elə sahədir ki, burada planlaşdırma və proqnozlaşdırma kimi tənzimətmə elementləri xüsusilə vacibdir. Həmçinin dövlət tərəfindən bazar tənzimətmə mexanizmləri ilə uzlaşmış şəkildə bir sıra digər birbaşa idarəetmə metodlarının tətbiqi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Gənclərin əmək bazarı üçün xarakterik olan bir sıra xüsusiyyətləri qeyd etmək olar. Birincisi, bu, yeni işçi qüvvəsi bazarıdır və onlar, insanın

sosial statusunu əsaslı surətdə dəyişərək öhdədə olandan işçiyə çevirən əmək fəaliyyətinə ilk dəfə daxil olurlar. İkincisi, gənc işçilərin çoxunun peşə təhsili olur ki, bu da işçi qüvvəsinin keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir. Üçüncüsü, gənclər yüksək təhsil səviyyəsinə malik olsalar da, ixtisas üzrə təcrübə və staja malik olmurlar və nəzəri biliklərini praktikada zəif tətbiq edirlər. Dördüncüsü, gənclərin əmək bazarının tərkibi yekcins deyildir, hər bir qrupun psixoloji xüsusiyyətləri və peşə hazırlığı səviyyəsi fərqlidir, bu isə gənclərin məşğulluq probleminin həllinə fərdi və kompleks yanaşma tələb edir. Beşincisi, nəzərdən keçirilən bazar gənclərin qeyri-sabit və dəyişkən oriyentasiyası, habelə sosial-peşə qeyri-müəyyənliyi ilə xarakterizə olunur. Şəxsiyyətin inkişafının sosial-mədəni və siyasi şərtlərinin əsaslı şəkildə dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq gənclərin sosial probleminin kəskinləşməsi ilə vəziyyət daha da mürəkkəbləşir, bu isə peşəkar planda da özünü təsdiq etmə ilə bağlı çətinliklərə səbəb olur. Altıncısı, gənclərin bir çoxunun iş axtarılması məsələsində fəal mövqeyi olmur və buna görə də, iş tapılması üzrə mövcud imkanların çoxundan istifadə edə bilmirlər. Yeddincisi, gənclərin əmək bazarı üçün digər yaş qrupları ilə müqayisədə rəqabət qabiliyyətinin daha aşağı səviyyədə olması xarakterikdir. İş itirmək və ya işə düzələ bilməmək riski ilə daha çox gənclər üzləşir. Çünki, işəgötürənlər daha ixtisaslı və təcrübəli işçilərə üstünlük verirlər [11, s. 5-11].

Gənclərin məşğulluğunun tənzimlənməsi üsullarından biri kimi məqsədli proqramlar vasitəsilə birbaşa tənzim etmə çıxış edir. Məqsədli proqram resurs, müddət və icraçılar baxımından uzlaşmış və gənclərin məşğulluğunun tənzimlənməsinə yönəlmiş iqtisadi, sosial, elmi-tədqiqat və digər tədbirlər kompleksidir. Gənclərin məşğulluq proqramlarının əsas məqsədi gənc insanların könüllü və sərbəst surətdə seçilmiş əmək fəaliyyəti növü ilə məşğul olmaq hüququnun həyata keçirilməsindən ibarətdir. Əsas vəzifələrə aşağıdakıları aid etmək olar: işəgötürənlərin sorğusu əsasında daimi iş yeri ilə təminatə dəstək verilməsi; sahibkarlığın inkişafına köməklik göstərilməsi; ictimai işlərin təşkil edilməsi; əmək bazarında tələbat olan ixtisaslar üzrə peşə təlimi yolu ilə gənclərin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi. Gənclərin işə düzəldilməsi üzrə məqsədli proqramlardan gözlənilən son nəticələr gənclərin əmək bazarında tələb və təklifin balansına müsbət təsir göstərmək, işsiz, ümumi və peşə təhsili məzunlarının işə düzəldilməsinə dəstək vermək və əmək bazarında gənclərin rəqabət qabiliyyətini artırmaqdan ibarətdir [11, s. 19-21].

M.V.Torjevskiy haqlı olaraq göstərir ki, gənclər əmək bazarının xüsusi spektrini əmələ gətirir və bu bazarın digər üsürlərindən əhəmiyyətli surətdə fərqlənir. Bir tərəfdən, gənc yaşda insan daha çevik, dəyişikliklərə və iş axtarışlarına hazır olur, digər tərəfdən isə əmək bazarında rəqabətə davamlı olmaq üçün lazımi təcrübəsi olmur. Qeyri-təkmil qanunvericilik bazası, gənclərin məşğulluğunun təmin edilməsi üzrə dəqiq dövlət strategiyasının olmaması, kadrların hazırlanması üzrə təhsil xidmətlərinin iqtisadiyyatın real tələbatlarına uyğun gəlməməsi, gənclərin işə düzəldilməsi üçün işəgötürənlərin stimullaşdırılması mexanizmlərinin zəif olması gənclərin işsizliyi problemini ən kəskin sosial-iqtisadi problemlərdən birinə çevirir [12, s. 87]. M.V.Torjevskiy gənclərin işsizliyi probleminin əsas səbəbləri kimi aşağıdakıları qeyd edir:

- işəgötürənlərin təcrübəsiz və ixtisasız gəncləri işə götürmək istəməməsi;
- gənclərin işə götürülməsi üçün işəgötürənlərin real stimullarının olmaması;
- ali təhsil müəssisələrində fəaliyyət göstərən təlim proqramları ilə sahibkarların tələbləri arasında əhəmiyyətli uyğunsuzluğun mövcud olması;
- gənc işçilər üçün təklif edilən əmək haqqı məbləğinin az olması;
- “prestijli” vakansiyalara işə düzəltmə zamanı korrupsiya hallarına rast gəlinməsi [12, s. 89].

Hələ 19-cu əsrdə məşhur alman iqtisadçısı K.Marks qeyd edirdi ki, işçi qüvvəsi orqanizmin, canlı şəxsin fiziki və mənəvi qabiliyyətlərinin məcmusudur, və bu qabiliyyətlər işçi hər hansısa istehlak dəyərlərini istehsal edərkən hərəkətə gəlir. İşçi qüvvəsinin təkrar istehsalı zamanı işçinin yeni bilik və bacarıqlar qazanmaq zərurəti meydana gəlmişdir. Beləliklə, təhsil – işçi qüvvəsinin təkrar istehsalının vacib məqamlarından biridir. K.Marks işçi qüvvəsinin təkrar istehsalında təhsilin rolunun vacibliyini xüsusilə qeyd edirdi, o düşünürdü ki, işçi qüvvəsinə təhsilin verilməsi kimi xidmətlərin göstərilməsi işçi qüvvəsinin inkişafına, ixtisasın əldə olunmasına və işçinin qorunub saxlanılmasına səbəb olur, məsələn, təhsil müəssisələrində müəllimlərin xidmətləri “əlverişli satış məhsulu”, yəni işçi qüvvəsinə yaradır, və bu xidmətlər işçi qüvvəsinin təkrar istehsalı xərclərinə daxildir. Artıq hər il minlərlə azərbaycanlı gənc müasir ixtisaslar üzrə xarici dövlətlərin tanınmış ali təhsil müəssisələrində təhsil alaraq mütəxəssis kimi hazırlanır və müxtəlif sahələrdə çalışırlar, əslində bu müsbət göstəricidir, çünki bu cür əməkdaşlıq bir tərəfdən Azərbaycan gənclərinə dünya miqyasına çıxmaq, özünü təsdiq etmək, ölkənin zəruri mütəxəssislərə olan ehtiyacını ödəmək imkanı verir, digər tərəfdən qabaqcıl dünya nümunəsini Azərbaycana gətirir, yerli təhsil müəssisələri üçün rəqabət mühitini yaradır. Təhsilin əsas vəzifəsi əhalinin təhsil səviyyəsini yüksəltməklə onun ümumiləşən əmək bazarında rəqabət qabiliyyətliliyinin möhkəmləndirilməsi, onun maddi rifahının yüksəldilməsi, yeniləşən və qabaqcıl dünyaya inteqrasiya edən ölkənin bütün sahələrdə müasir standartlara cavab verən kadrlarla təmin edilməsinə nail olmaq, ölkə əhalisinin dünya insan inkişafı indeksində yüksək mənəbini təmin etməkdir, təhsilin inkişafı ölkədə əhalinin rifahının yaxşılaşması, həmçinin fərdin həyatının daha yüksək səviyyədə qurulması üçün zəmin yaradır. Eyni zamanda, təhsil insanlara texnologiyaları çevik mənimsəmək, əmək bazarında layiqli yer tutmaq və ömür boyu təhsil prosesinə qoşulmaq, sağlam həyat tərzi, ətraf mühitə münasibətdə düzgün mövqe seçmək imkanı verir [7].

Gənc mütəxəssislərin hazırlıq istiqamətlərinin iqtisadiyyatın tələbatlarına uyğun gəlməməsi əmək bazarında peşə və ixtisaslar üzrə disbalansa gətirib çıxarır. Ona görə də, gənclərin işə düzəldilməsi ilə bağlı problemlərin həllinə ali və peşə təhsili müəssisələrindən başlamaq, təlim-tədris, peşə hazırlığı istiqamətlərini və proqramlarını maksimum dərəcədə müasir iqtisadiyyatın tələblərinə uyğunlaşdırmaq lazımdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, köhnə təhsil proqramları müasir innovation texnologiyalarla işləməyi bacaran yüksək ixtisaslı mütəxəssislər hazırlamağa imkan vermir.

İşçi qüvvəsi ilə bağlı tələb və təklif arasında disbalansın azaldılması, gənclər arasında uzunmüddətli işsizliyin qarşısının alınması üçün iqtisadi sahələrin perspektivli inkişafının və regional xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla konkret peşələr üzrə işçi qüvvəsinə tələbin proqnozlaşdırılması sisteminin yaradılması metodikası işlənib hazırlanmalıdır. Təhsil xidmətləri bazarı iqtisadiyyatın real tələbatlarına yaxınlaşdırılmalıdır. Gənc – əhəmiyyətli resursdur. Gənc insanların dəstəklənməsi, onların əmək fəaliyyətinə, cəmiyyətin həyatında fəal iştiraka cəlb edilməsi dövlətin inkişafına strateji sərmayedir. Gənclərin əmək bazarının dövlət tənzimlənməsi vasitələrinin islahatı gəncləri işə götürmələri üçün işəgötürənlərin şəffaf və səmərəli stimullaşdırılması mexanizmləri, gənc mütəxəssislərin ixtisasının zəif olması ilə bağlı miflərin aradan qaldırılması və gənclərin əmək bazarında fəallaşdırılması ilə müşayiət olunmalıdır [12, s. 95-96].

Gənclərin məşğulluğu ilə bağlı aparılan çoxsaylı tədqiqatlar göstərir ki, müasir dövrdə yetkinlik yaşına çatmayan vətəndaşların məşğulluğu probleminə xüsusi diqqət yetirilməsi zəruri əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, ilk növbədə, onlar sosial risk qrupu təşkil edir və

müvəqqəti və daimi məşğulluq tələb edir. Bu problem, bir qayda olaraq, aşağıdakı faktorların nəticəsi kimi ortaya çıxır [10, s. 21]:

- yeniyetmələrin istehsalatda praktiki iş təcrübəsinin, xüsusi təhsilinin, bəzən isə ümumi orta təhsilinin olmaması;
- onların əmək bazarı və təhsil xidmətləri bazarındakı vəziyyətlə bağlı kifayət qədər məlumatlara malik olmaması;
- onların əmək qanunvericiliyini, yetkinlik yaşına çatmayanların əməyini təsbit edən normativ-hüquqi bazanı bilməməsi;
- əmək motivasiyasının aşağı səviyyədə olması;
- yeniyetmələrin peşə yönümü və əmək motivasiyası sahəsində ailələrin, məşğulluq xidmətlərinin və təhsil müəssisələrinin kifayət qədər əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərməməsi;
- yeniyetmələrin fəallığının, işə düzəlmək üçün motivasiyasının aşağı səviyyədə olması.

Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 38-ci fəslində yaşı 18-dən az olan işçilərin əməyindən istifadə xüsusiyyətləri, bu sahədə güzəşt və məhdudiyyətlər müəyyən edilmişdir [1]. Həmin fəslin müddəalarına görə yaşı 18-dən az olan işçilərlə əmək müqaviləsi bağlayarkən onların əmək və peşə vərdişlərinin artırılması üçün işəgötürən tərəfindən təmin edilməli olan əlavə şərtlər, öhdəliklər nəzərdə tutulmalıdır. Yaşı 18-dən az olan işçilərin iş günü ərzində peşə hazırlığına sərf etdikləri vaxt işəgötürənin razılığı ilə iş vaxtı kimi nəzərə alınır. Yaşı 18-dən az olan şəxslərin azyaşlı olduğuna və ya əmək vərdişlərinin, yaxud peşəkarlıq səviyyəsinin aşağı olmasına görə işə qəbul olunmasından imtina edilə bilməz. Yaşı 15-dən az olan şəxslərin işə qəbul edilməsinə yol verilmir. Əmək şəraiti ağır, zərərli olan iş yerlərində, habelə yeraltı tunellərdə, saxtalarda və digər yeraltı işlərdə, əxlaqi kamilliyinə mənfi təsir göstərən gecə klublarında, barlarda, alkoqollu və energetik içkilərin, tütün məmulatlarının, toksik preparatların istehsalı, daşınması, satışı və saxlanması işlərində, narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının dövriyyəsi ilə bağlı olan və həyatına, sağlamlığına və ya mənəviyyətinə təhlükə törədə bilən digər işlərdə yaşı 18-dən az olan şəxslərin əməyinin tətbiq edilməsi qadağandır. İcbari ümumi orta təhsil haqqında qanunvericiliyin şamil edildiyi yaşı 18-dən az olan şəxslərin bu təhsilini tam həcmdə almaq imkanından məhrum edə bilən işlərə götürülməsi qadağandır (Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 247-250-ci maddələri).

Gənclərin işə düzəldilməsi “çoxproblemlı” xarakter daşıyır. Belə problemlərdən biri kimi gənc mütəxəssislərin regional mənsubluğu çıxış edir. Belə ki, kənddə böyüyən gənclərin işə düzəlməsi daha çətindir. Onların çox zaman şəhərdə şəxsi mənzilləri olmur, aldıkları ixtisas isə meqapolisdə yerləşən müəssisələrdə işləməyi tələb edir. Lakin həm şəhər, həm də kənd gəncləri işə düzəlmə prosesində toplanmış nəzəri potensialla praktiki istehsalat tələbləri arasında “münaqişəni”, habelə motivasiya “münaqişəsini” dəf etməli olurlar: əmək dəyərlərinin devalvasiyası gənclərin müstəsna olaraq yalnız öz mənafeləri üçün deyil, həm də cəmiyyətin mənafeyi üçün işləmək istəyini zəiflədir. İnsanların böyük hissəsi 30 yaşınadək nikaha daxil olur və ailədə uşaqlar dünyaya gəlir. Ailənin layiqli yaşayışının təminatı prioritetə çevrilir. Buna görə də, həmin gənclərin yüksək fərdi əmək gəlirinə tələbatı yüksəlir. Əmək motivasiyası sistemində ön plana ailənin saxlanması üçün zəruri olan maddi stimullar çıxır. Burada nəzərə almaq lazımdır ki, peşə fəaliyyətində gender xüsusiyyətləri təzahür edir: qadınlar ailədə uşaq dünyaya gəldiyi üçün karyera və ixtisas artımı baxımından kişilərdən əhəmiyyətli dərəcədə geri qalır. Bütün qeyd edilənlər gənc insanların əmək davranışının formalaşmasına ciddi təsir göstərir [9, s. 347].

Beləliklə, bu məqalədə qeyd edilən bütün fikirlərin təhlili və ümumiləşdirilməsi nəticəsində aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Gənclərin məşğulluq problemlərinin həlli baxımından məşğulluq xidməti orqanları ilə ali və peşə təhsili müəssisələri arasında koordinasiyalı fəaliyyətin və məzun olacaq gənclər üçün əmək bazarında tələbat olan peşə və ixtisaslarla bağlı maarifləndirici tədbirlərin təşkil edilməsi son dərəcə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

2. Elm, təhsil və istehsalat arasında əlaqələrin müasir dövrün tələbləri əsasında qurulması və yeni informasiya (o cümlədən süni intellekt) texnologiyalarının imkanlarının və onların məşğulluğa təsiri perspektivlərinin daha real və rəasional qiymətləndirilməsi gənclərin işə düzəldilməsi ilə bağlı yeni yanaşmaların formalaşdırılması zamanı həlledici məqamlardan biri kimi nəzərə alınmalıdır.

3. Məlum olduğu kimi elm dövlətin və cəmiyyətin inkişafının ən mühüm və strateji əhəmiyyətli şərtlərindən biridir. Ona görə də, bütün dövlətlər elm sahəsinin inkişafına xüsusi diqqət yetirirlər. Dünya təcrübəsi göstərir ki, bu inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi məhz gənc elmi kadrlar çıxış edir. Gənc elmi kadrların sosial təminatı məsələsi müasir dövrə xüsusi aktualıq kəsb edir. Elmi fəaliyyət gənclər üçün cəlbedici və stimulyerici olmalıdır. Elmi dərəcəyə görə əlavələrin məbləği burada həlledici faktorlardan biridir. “Elm haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 33.8-ci maddəsinə görə “elmi və elmi-pedaqoji fəaliyyət sahəsində çalışan elmi dərəcəsi və elmi adı olan şəxslərin vəzifə maaşlarına elmi dərəcələrə və elmi adlara görə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən olunan məbləğdə əlavələr ödənilir”. Qanun layihəsi müzakirə olunarkən, onun ilkin redaksiyalarının birində bu müddəə əvəzinə göstərilirdi ki, “elmi və elmi-pedaqoji fəaliyyət sahəsində çalışan fəlsəfə və elmlər doktorlarına elmi dərəcəyə görə əmək haqlarına müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi qaydada müvafiq olaraq minimum əmək haqqının üç və beş misli həcmində əlavələr ödənilir”. Bu norma daha mütərəqqi, konkret və təminatlı xarakter daşıyırdı. Hazırkı redaksiyadakı norma isə mücərrəd xarakter daşımaqla, həmin əlavələrin məbləğini konkretləşdirmir. Hesab edirik ki, gənclərin elmə axınını stimullaşdırmaq üçün hazırkı redaksiyadakı norma əvəzində “Elm haqqında qanunda” bu normanın təsbit edilməsi daha məqsədmüvafiq olardı.

4. BƏT-in “İşə qəbul edilmənin minimum yaş həddi haqqında” 138 №-li Konvensiyasının (1973) 8-ci maddəsinə uyğun olaraq uşaqların bədi çıxışlarda iştirakına münasibətdə işə qəbul üçün minimal yaş həddi ilə bağlı qaydadan istisnaya yol verilə bilər. Lakin belə halda işçi və işəgötürənlərin təşkilatları ilə məsləhətləşdikdən sonra müvafiq dövlət orqanı tərəfindən verilən xüsusi icazənin olması zəruridir. Belə icazədə iş vaxtının müddəti azaldılır və işin yerinə yetirilməsi şərtləri öz əksini tapır. Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin “İşə qəbul zamanı yol verilən yaş həddi” adlanan 249-cu maddəsində isə heç bir əlavə şərtlər və istisnalar nəzərdə tutulmadan bir cümlədən ibarət norma şəklində göstərilir ki, yaşı 15-dən az olan şəxslərin işə qəbul edilməsinə yol verilmir. Göründüyü kimi bu maddə 138 №-li Konvensiyanın tələblərinə uyğun gəlmir. Çünki həmin maddədə istisnalar, uşaq əməyinin əsas şərtlərini əks etdirən müvafiq dövlət orqanının icazəsi ilə bağlı müddəalar təsbit edilməmişdir. Ona görə də hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 249-cu maddəsinin nəzərdən keçirilən Konvensiyanın 8-ci maddəsinin tələblərinə uyğunlaşdırılması, yəni həmin maddədə Konvensiyanın 8-ci maddəsində öz əksini tapan istisna ilə bağlı müvafiq normaların təsbit edilməsi fenomenal talanta, istedadla malik olan vunderkind uşaqların potensialından səmərəli istifadə olunması baxımından zəruri əhəmiyyət əsb edir.

5. Hərbi xidmətdən tərxis olunan gənclərin daha operativ işə düzələ bilməsi baxımından “Gənclər siyasəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 8.5-ci maddəsində “60

təqvim günü” sözlərinin “30 təqvim günü” sözləri ilə əvəz edilməsi daha məqsədamüvafiq olardı.

6. Gənc sahibkarlar üçün dövlət dəstəyi və təminatları daha da genişləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi: [Elektron resurs] / URL: <http://e-qanun.az/framework/46943>

2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 30 oktyabr tarixli 602 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2019–2030-cu illər üçün Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası”: [Elektron resurs] / URL: <http://e-qanun.az/framework/40416>

3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 13 fevral tarixli 1816 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir “Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsinə dair 2020–2025-ci illər üçün Tədbirlər Planı”: [Elektron resurs] / URL: <http://e-qanun.az/framework/44423>

4. Dadaşov, Z.N. Əmək hüququnda əməyin azadlığı prinsipinin ümumi xarakteristikası // Keçid dövründə Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi-məqalələr məcmuəsi. – Bakı: Səda, - 2004. 10-cu buraxılış, - s.128-141.

5. “Gənclər siyasəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu: [Elektron resurs] / URL: <http://e-qanun.az/framework/1619>

6. Qasimov, A.M. Əmək hüququ. Dərslik / A.M.Qasimov. - Bakı: Adiloğlu, - 2007. - 560 s.

7. Qasimov, N.Ə., Nəbiyeva, İ.M.. Əmək bazarının liberallaşması şəraitində işçi qüvvəsi keyfiyyətinin yüksəldilməsinin sosial-iqtisadi problemləri: [Elektron resurs] \ URL: <https://ssrn.com/abstract=3499817>

8. “Məşğulluq haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu: [Elektron resurs] / URL: <http://e-qanun.az/framework/39846>

9. Абасова, Х.У. Особенности трудоустройства молодежи // Вопросы структуризации экономики, - 2013. № 4, - с. 347-349.

10. Асалиев, А.М., Забелина, О.В. Особенности молодежи как части трудового потенциала российской экономики и объекта политики занятости // Транспортное дело России, - 2011. № 11, - с. 20-22.

11. Карякина, И.Е. Особенности рынка труда молодежи и регулирование ее занятости (на примере Сахалинской области): / Автореф. дисс. ... канд. экон. наук. / - Москва, 2004. - 32 с.

12. Торжевский, М.В. Проблемы безработицы молодежи и направления их решения // Экономика Украины, - 2014. № 1 (618), - с. 87-96.

X Ü L A S Ə

Bu məqalədə gənclərin işə düzəldilməsinin xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir. Məqalədə gənclərin məşğulluq problemlərinin həlli baxımından məşğulluq xidməti orqanları ilə ali və peşə təhsili müəssisələri arasında koordinasiyalı fəaliyyətin, elm, təhsil və istehsalat arasında əlaqələrin müasir dövrün tələbləri əsasında qurulmasının zəruriliyi əsaslandırılır, habelə gənclərin elmə axınının stimullaşdırılması, yaşı 15-dən az olan şəxslərin işə qəbul edilməsi şərtlərinin beynəlxalq normalara uyğunlaşdırılması, hərbi xidmətdən tərxis olunan gənclərin daha operativ işə düzələ bilməsi ilə bağlı qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinə dair təkliflər irəli sürülür.

Алиева Айгюн
Диссертант Института права и прав
человека НАНА

Особенности трудоустройства молодежи

Р Е З Ю М Е

В статье анализируются особенности трудоустройства молодежи. Для решения проблем занятости молодежи, обосновывается необходимость организации координационной деятельности, научных, образовательных и производственных отношений между органами службы трудоустройства и высшими и профессиональными учебными заведениями, также выдвигаются предложения по усовершенствованию законодательства о стимулировании привлечения молодежи к науке, адаптации международным стандартам условий приема на работу лиц моложе 15 лет, более оперативному трудоустройству молодых лиц уволенных от военной службы.

Alieva Aygun
Institute of Law and Human Rights of the Azerbaijan National
Academy of Sciences Doctoral student

Features of youth employment

S U M M A R Y

The article analyzes the features of youth employment. In order to solve the problems of youth employment, the need to organize coordination activities, scientific, educational and industrial relations between the bodies of the employment service and higher and professional educational institutions is justified, and proposals are made to improve legislation to stimulate the involvement of young people in science, adapt the conditions for employing people under 15 years of age to international standards, and more quickly employ young people dismissed from military service.

ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОЕ ИЗМЕРЕНИЕ ВЫЗОВОВ МЕЖДУНАРОДНОЙ ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Ключевые слова: вызовы, международный, информационный, безопасность, внешняя политика, измерение

Açar sözlər: problemlər, beynəlxalq, informasiya, təhlükəsizlik, xarici siyasət, ölçü

Keywords: challenges, international, information, security, foreign policy, measurement

Вступление мирового сообщества в эпоху глобализации «смешало» экономики, изменил подход к понятию государственного суверенитета, уничтожил границы для финансов и информации, Прояснение всех аспектов информационной политики в связи с международной безопасностью в условиях глобализации обладает высокой актуальностью и для политической науки, и для политической практики. В XXI веке все цивилизованные государства рассматривают построение информационного общества и полноценное вхождение в глобальное информационное общество как основу своего социально-экономического, политического и культурного развития.

Важнейшим глобализационным фактором, представляющим мегатренд мирового развития, выступает формирование всемирного информационного пространства, в котором экспоненциально возрастающая интенсивность развития информационно-коммуникативные технологий в значительной степени определяет стратегию внешней политики государств и становится важным средством достижения геополитических целей. Стремительное развитие в конце XX - начале XXI вв. информационного общества продуцировало значительные изменения как в системе глобального мироустройства, так и формировании невиданных ранее угроз всем системам безопасности в глобальных параметрах. Причем, вопреки ожиданиям теоретиков глобализации информационные технологии «не децентрализовали мировую мощь и не уравнили государства между собой, а оказали противоположное воздействие» (15).

Сложность современного мироустройства и его гетерогенно противоречивая, но взаимозависимая в силу нарастающих глобализационных процессов, система складывается из множества подсистем различного уровня и конфигураций: национальные государства, универсальные и региональные международные организации, транснациональные корпорации, постгосударственные и внегосударственные организации, активно развивающиеся, не знающие границ сетевые сообщества и т.д. Информационно-коммуникационные технологии (ИКТ) превращаются в среду реализации разнообразных политических и социальных отношений, в том числе и в деятельности международных террористических и иных преступных организаций. По масштабам возможность ущерба от информационно-коммуникативных технологий может быть сопоставима с угрозами применения оружия массового уничтожения (16), а их по-

следствия угрожают всей глобальной безопасности. Использование информационно-коммуникативных технологий в целях подрыва международной стабильности и устойчивого глобального развития Генеральный секретарь ООН Антонио Гутеррес на 54-ой Конференции по безопасности в Мюнхене в 2018г. определил в ряду трех основных проблем, включающих так же терроризм и региональные конфликты. Именно на этих проблемах должно быть сосредоточено внимание мирового сообщества для обеспечения безопасности и международного мира (11).

Информационно-коммуникативные технологии, являясь системообразующим фактором жизни современного мирового сообщества, активно влияют на развитие международных отношений. «В настоящее время ИКТ являются неперенным атрибутом повседневной жизни. И хотя все страны отдают должное значительным преимуществам ИКТ, получил широкое признание тезис о том, что неправильное использование таких технологий угрожает международному миру и безопасности»(6).

Проблема международной информационной безопасности определилась как угроза в начале 1990-х годов и за последующий период конкретизировалась в различных политико-стратегических и социально-медийных направлениях. Высокотехнологичная область глобального информационного пространства трансформирует природу и содержание международных процессов. В конце 90-ых годов по данным, собранным контрольно-финансовым управлением Конгресса США, около 120 стран разрабатывали оружие шестого поколения, то есть, информационное.(14.р.137) Для сравнения в это время разработку ядерного оружия осуществляли только двадцать стран.(19).

На заседании Первого комитета Генеральной Ассамблеи. в 1998 году без голосования была принята Резолюция A/RES/53/70 «Достижения в сфере информатизации и телекоммуникаций в контексте международной безопасности»(3). Вот уже 20 лет Генеральный секретарь ежегодно представляет Генеральной Ассамблее доклад, содержащий позиции государств – членов ООН по данной резолюции. Об угрозах мировому сообществу вследствие развития информационных технологий свидетельствует формирование повестки дня ряда сессий Генеральной ассамблеи ООН и принятие соответствующих резолюций по обеспечению международной безопасности в этой технологической сфере безопасности без голосования консенсусным методом. В принятом в 1999 г. Генеральной Ассамблеей ООН проекте Резолюции № 54/49 впервые была сформулирована «триада угроз» в сфере международной информационной безопасности: применение ИКТ в военных, террористических и преступных целях.(4). Особую актуальность данной проблематике придает способность ИКТ стать принципиально новым мощным средством разрушающего латентного воздействия на критически важные объекты государственного и военного управления, производственную и экономическую сферу, социальную инфраструктуру, т.е. стать средством ведения геополитической борьбы.

29 ноября 2001 года на 56-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН была принята консенсусом Резолюция «Достижения в сфере информатизации и телекоммуникаций в контексте международной безопасности» A/RES/56/19, в которой выражалась озабоченность тем, что информационные технологии и средства потенциально могут использоваться в целях, несовместимых с задачами обеспечения международной стабильности и безопасности, и негативно воздействовать на безопасность государств. Резолюция признала возможности угроз негативного влияния информационных технологий на безопасность государств не только в гражданской, но и в военной сферах. Резолюция так же определила целесообразность разработки международных

принципов, которые были бы направлены на: обеспечение безопасности глобальных информационных и телекоммуникационных систем; способствовали бы борьбе с международным терроризмом и криминалом. (4). В этом контексте следует сразу же обратить внимание на важную тенденцию, свидетельствующую о стремлении технологически продвинутых стран, в частности, входящими в Совет Безопасности ООН, не допустить международный контроль над своими разработками в сфере ИКТ.

В ежегодных резолюциях Генеральной Ассамблеи ООН, традиционно выходящих под названием «Достижения в сфере информатизации и телекоммуникаций в контексте международной безопасности», на протяжении 12 лет не ставился вопрос о целесообразности разработки или хотя бы определения международно-правовых принципов регуляции международной информационной безопасности. Хотя в Резолюции A/RES/56/19 содержалась просьба Генеральной Ассамблеи ООН к Генеральному секретарю «рассмотреть существующие и потенциальные угрозы в сфере информационной безопасности и возможные совместные меры по их устранению, а также провести исследование концепций, упомянутых в Пункте 2 настоящей резолюции (**Международные концепции, которые были бы направлены на укрепление безопасности глобальных информационных и телекоммуникационных систем.), с помощью группы назначенных им на основе справедливого географического распределения правительственных экспертов, способных оказать содействие государствам-членам, и представить доклад о результатах данного исследования Генеральной Ассамблеей на ее шестидесятой сессии». (4). Цель Резолюции A/RES/56/19 заключалась в объединении сил мирового сообщества для предотвращения неправомерного использования информационных ресурсов или технологий в преступных или террористических целях. Таким образом, был дан старт формированию международно-правового механизма по обеспечению международной информационной безопасности в условиях стремительно нарастающих вызовов и угроз в информационной сфере.

На следующей сессии Генассамблеи ООН 2001-2002 годов в принятой консенсусом резолюции A/RES/56/19 впервые было зафиксировано решение о создании в 2004 году Группы правительственных экспертов (5). Основными задачами Группы были определены: рассмотрение существующих и потенциальных угроз в сфере информационной безопасности и возможные совместные меры по их устранению, предполагалось проведение экспертами исследования концепций, направленных на укрепление безопасности глобальных информационных и телекоммуникационных систем. Это был качественно новый уровень с точки зрения выхода мирового сообщества на консенсусное решение проблем в области обеспечения международной информационной безопасности. В декабре 2003 г. в соответствии с пунктом 4 резолюции 66/24 Генеральной Ассамблеи была учреждена Группа правительственных экспертов по достижениям в сфере информатизации и телекоммуникаций в контексте международной безопасности из авторитетных ученых 15 государств: Беларуси, Бразилии, Великобритании, Германии, Индии, Иордании, Китая, Малайзии, Мали, Мексики, Республики Корея, России, США, Франции и ЮАР.(6). В процессе подготовки проекта первого доклада по итогам работы международной Группы между экспертами возникли серьезные разногласия по кардинальным проблемам информационной безопасности, которые в большей мере отражали политические интересы стран, представляемых экспертами. Во-первых, дискуссии вызвал сам предмет экспертного анализа: является ли контекст информационных потоков предметом экспертизы или только обеспечением защищенности критической информационной инфраструктуры,

поддерживающим ее устойчивое функционирование при проведении в отношении ее компьютерных атак. Во вторых, параметры допустимой трактовки военно-политических аспектов ИКТ. (18). Политико – технологический дискурс угроз ИКТ выступает в квадрате конвергенций NBIC (нано (N)-, био (B)-, инфо (I)- и когнитивных (C) технологий), так как именно данная взаимозависимость составляющих конвергенции определяет инструментальные возможности информационных войн с их переводом в военную сферу как в тактико-оборонном, так и в стратегическом аспекте. (12.p.217). Альтернативный вектор толкования военно-политических аспектов ИКТ исходит из видов и иерархии потенциалов, обеспечивающих способность страны к ведению информационных войн и достижению превосходства в условиях существенного возрастания в мировом пространстве цифрового неравенства. В результате консенсус относительно подготовки окончательного доклада Группы не был достигнут, так как эксперт из США не поддержал текст документа, согласованный представителями 14 стран.(6). Однако в целом Группа правительственных экспертов пришла к выводу, подержанному всеми участниками: «Появление информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) оказало существенное воздействие на положение дел в области международной безопасности. Эти технологии позволяют получать огромные экономические и социальные выгоды. Они также могут использоваться в целях, несовместимых с поддержанием международного мира и безопасности, в силу чего в последние годы заметно повысился уровень риска в связи с использованием ИКТ для совершения преступлений и других подрывных действий» (6).

Таким образом, проблематика международной информационной безопасности трансформировалась из чисто технологической в военно-политическую и стала одним из ключевых мегатрендов мировой политики. Важнейшими задачами обеспечения информационной безопасности стали: ограничение угроз применения информационного оружия против критически важных объектов потенциального противника и враждебное использование ИКТ в качестве инструмента межгосударственного противоборства, а также меры возможного контроля применения информационного оружия в преступной и террористической деятельности.

Консолидированная позиция международного сообщества по отношению к угрозам информационной безопасности нашла отражение и развитие в Окинавской Хартии глобального информационного общества (2000г.): «Информационно-коммуникационные технологии являются одним из наиболее важных факторов, влияющих на формирование общества двадцать первого века. Их революционное воздействие касается образа жизни людей, их образования и работы, а также взаимодействия правительства и гражданского общества. Информационно-коммуникационные технологии быстро становятся жизненно важным стимулом развития мировой экономики. Перед всем миром открываются огромные возможности» (2).

На современном этапе Интернет выступает глобальным виртуальным электронным рынком, который не разделяют ни территориальные, ни временные границы. Несомненно, пользователи разных регионов мира имеют свои особенности и различия, которые учитываются при составлении программ воздействия, но именно Интернет способствует реализации политических стратегий с четко выраженными географическими регионами, с учетом временных зон и специфики аудитории. Доминантой назначения Интернет технологий становится реализация национальных интересов, определяемая их возможностью влиять на политические решения, управлять массовым сознанием путем концентрированного информационного воздействия на социум

как в национальных, так и в глобальных параметрах. Значимость Интернета как ключевой инфраструктуры информационной безопасности подтверждается масштабами его использования. Число пользователей Интернета постоянно увеличивается – если в начале 2008 г. насчитывалось 1.4 млрд. пользователей, то в 2017 г. уже 3.7 млрд. человек, то есть почти половина всего населения (24).

Информационные ресурсы отдельных пользователей все чаще хранятся в так называемых «серверных фермах». Облака создают и предоставляют для размещения данных такие гиганты информационного рынка, как Google, Apple, Microsoft, Amazon и Facebook. В результате Интернет приобретает трансграничную архитектуру, все материалы которой хранятся у по сути в нескольких странах, в основном в США. Распространение «облачных» технологий хранения и обработки данных позволяет получить максимальный доступ к самым секретным материалам, что вызывает новые угрозы международной и национальной информационной безопасности.

Для понимания тех угроз, которые процессы информатизации приносят в систему международных отношений, необходимо отметить сложную и неоднородную макросистему Интернета, объединяющую значительное количество информационных сетей. Масштабы покрытия Интернета, влияние сети на мировое сообщество дают возможность полагать большинству экспертов что дальнейшее развитие данной структуры без какого-либо урегулирования и контроля невозможно (9). Существуют так же экспертные заключения о том, что мониторинг деятельности пользователей – это целенаправленное ограничение их свобод и конституционных прав. На данный момент существуют три основные державы в контексте разрешения проблем кибербезопасности – это Китай, Россия и Соединенные Штаты. Не секрет, что эти страны отличаются как по своим позициям в вопросах безопасности, так и по степени открытости Интернет-пространства.

Технологический дизайн позволяет обеспечить нейтральность интернет-технологий, объединяющих одновременно множество локальных сетей. Особую опасность представляет так называемая «сетевая нейтральность», которая предполагает, что провайдеры обязаны предоставлять доступ всем пользователям ко всем ресурсам на равных условиях, блокировать трафик того или иного сайта или взимать дополнительную плату за увеличенную скорость доступа. Концепция сетевого нейтралитета была введена в США в 2015 году при личной поддержке президента Барака Обамы. Однако в мае 2018 года Федеральная комиссия по связи (FCC) на слушаниях в Конгрессе США доказала угрозы сетевого нейтралитета не только для информационной, но и всей национальной безопасности страны. Более 80 тыс. веб-сайтов, включая платформы интернет-гигантов Facebook, Amazon и Google, приняли участие в онлайн-протесте против плана Комиссии по коммуникациям отменить принцип сетевой нейтральности. Тем не менее несмотря на широчайший общественный протест с 11 июня 2018 года в США не действует принцип сетевого нейтралитета как мера, обеспечивающая национальную безопасность именно США, так как высокий уровень сетезависимости США создает ситуацию, когда Америке угрожают и технологически менее развитые страны. (20).

В политической прогностике США уже практически с краха биполярной системы международных отношений разрабатываются сценарии «мировой информационной войны» (10, 12, 13) как вполне вероятные вследствие агрессивного или иного враждебного использования как самой информации, так и современных информационно-коммуникационных технологий. Учитывая интенсивный рост конфликтного

потенциала в мире и усиливающееся противоборство в глобальном информационном пространстве, возрастают риски использования международными акторами информационно-коммуникационных технологий в достижении своих геополитических целей путем манипулирования общественным сознанием на глобальном уровне.

В принятой Генассамблеей ООН в сентябре 2015 г. резолюции «Преобразование нашего мира: Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 г.» цель №9 связывает совершенствование ИКТ с устойчивым развитием всего мирового сообщества. В условиях Четвертой промышленной революция (Industry 4.0) происходит конвергенция технологий, которая размывает границы между физической, цифровой и биологической сферами как в виртуальном пространстве, так и реальной практике мирового взаимодействия. Соответственно расширяется и трансформируется пространство выполнения государствами внешнеполитических задач в решении проблем поддержания международной информационной безопасности.

Цифровое развитие в глобальных масштабах формирует новые тенденции в обеспечении как информационной безопасности на национальном и международном уровне. Разработка и внедрение новейших когнитивных информационно-аналитических и геоинформационных систем в управление национальной безопасностью развитых стран вызвало обострение глобальной конкуренции. На Варшавском саммите Североатлантического альянса в 2018г. отмечалось: «государства -члены НАТО вправе защищаться от нападения других стран, Это касается не только прямого вторжения солдатами в форме, но и атак, проводимых нетрадиционными способами - информационных операций, действий в киберпространстве».(17). На Варшавском саммите была разработана новая стратегия усиления эффективности реагирования специальных военных сил альянса на нетрадиционные угрозы, в том числе, и в сфере информационной безопасности.

Наиболее эффективным ответом на информационную атаку противника считается метод «сдерживания геополитических соперников» (7.р.56), который проявляется в агрессивной демонстрации в информационном пространстве милитаристских возможностей, а при необходимости и применении военной силы. Острая проблема возможного «поигрывания технологическими мускулами» беспрецедентно обостряет международные отношения, выдвигая проблему баланса принципов «сдержек и противовесов» в качестве доминирующей в обеспечении безопасности. Сложность обозначенной проблемы подтвердила Группы правительственных экспертов ООН по достижениям в области информатизации и коммуникации, особо подчеркнув, что феномен стремительного развития ИКТ охватил сегмент международных отношений. (22). Тем не менее, весьма показателен, на наш взгляд, сам факт того, что Группа, которая действует в разном составе с 2004 года, до настоящего времени так и не смогла определить направления международного сотрудничества в сфере информационно-коммуникационных технологий вследствие постоянного нарастания и трансформации угроз информационной безопасности.

Современные информационные ресурсы и информационная инфраструктура отличаются от других аналогичных объектов, регулируемых международным и национальным правом, уникальными свойствами делимости и воспроизводимости. Специфические пространственно-временные характеристики информационных ресурсов не ограничиваются пределами национальной территории и формируют способность геополитического субъекта к устойчивому развитию. Потенциал подавления или снижения возможностей информационных ресурсов выступает предметом конкуренции на международной арене.

Достижение геополитических конкурентных преимуществ в информационном пространстве в форме превосходства в информационных технологиях и производстве инновационной продукции невозможно без осуществления контроля над развитием всей глобальной инфраструктуры информационного пространства. (8.с.26). При этом в качестве основных категорий такого возможного контроля, обеспечивающего информационную безопасность суверенного государства, можно, как нам представляется, выделить следующие базовые индикаторы:

продолжительность создания информационного продукта;

уровень влияния информационного продукта на стратегическую стабильность и устойчивое развитие государства;

создание условий для технологического лидерства государства в сфере ИКТ.

Следует отметить, что конкретными возможностями реализации контроля над развитием глобальной инфраструктуры информационного пространства располагают только те государства, которые способны создавать и производить:

компоненты и комплектующие для обработки в заданных режимах информационных потоков;

оборудование для формирования и функционирования информационных баз данных, современных средств коммуникаций и управления сетями связи;

новейшие вычислительные процессоры и устройства мобильной связи;

совместимые программные платформы и многое другое.

По всем вышеперечисленным показателям доминантная роль принадлежит США, так как на ее территории расположены штаб-офисы ведущих компаний IT-индустрии, представляющих более половины поставок информационных технологий во всем мире. (21).

В обобщенном виде информационно-технологические угрозы современному мировому порядку и режиму международной безопасности проявляются в следующих направлениях

в военно-политической сфере с целью реализации в виртуальном пространстве разного рода враждебных актов и агрессивных действий, попирающих императивные принципы международного права, такие, как территориальная целостность, нерушимость границ и дискредитирующий государственный суверенитет;

в военно-информационной сфере с целью распространения вредоносных компьютерных программ и вирусов неконтролируемого доступа к информационным системам военно-стратегического и оборонного характера;

в сфере государственного управления с целью неконтролируемого вмешательства в процесс функционирования критически важных объектов инфраструктуры суверенного государства, которое ведет к необратимым негативным изменениям, вплоть до разрушения экономики страны и жизнедеятельности ее населения;

в медийной сфере с целью формирования деструктивных сетевых сообществ, пропагандирующих терроризм, экстремизм, сепаратизм, привлекающих сторонников этих антигуманных идеологий и вербующих участников незаконных вооруженных формирований;

в сфере социально- политической стабильности с целью вмешательства во внутренние дела суверенных государств, нарушения общественного порядка, разжигания межнациональной, межрасовой и межконфессиональной вражды, пропаганды насилия, расистских и ксенофобских идей.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Генеральная Ассамблея ООН. 68-ая сессия Пункт. 94 предварительной повестки дня. 24 июня. 2013 <http://www.un.org/ru/ga/68/>
2. Окинавская Хартия глобального информационного общества. 22 июля 2000 года. www.unesco.org/new/fileadmin/
3. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН A/RES/53/70. Достижения в сфере информатизации и телекоммуникаций в контексте международной безопасности. 1998. <https://www.un.org/disarmament/ru/.GEN/N99/760/05/>
4. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН A/RES/54/49. Достижения в сфере информатизации и телекоммуникаций в контексте международной безопасности. 1999г. <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N99/777/15/>
5. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН A/RES/56/19, Достижения в сфере информатизации и телекоммуникаций в контексте международной безопасности. 2001. www.un.org/disarmament/ru.
6. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН. A/60/202 Достижения в сфере информатизации и телекоммуникаций в контексте международной безопасности. 2005. <https://documents-dds-ny.un.org/doc/>
7. Ричард Кларк, Роберт Найк. Третья мировая война. Какой она будет? Высокие технологии на службе милитаризма. С-П. Питер, 2011.
8. Смирнов. А.И. Современные информационные технологии в международных отношениях. М. МГИМО-Университет, 2017.
9. Цензура (контроль и анонимность) в интернете. Мировой опыт <http://www.tadviser.ru/index.php>
10. Andrew Krepinevich. 7 Deadly Scenarios: A Military Futurist Explores the Changing Face of War in the 21st Century. Bantam, August 31, 2010
11. António Guterres. Address at the Opening Ceremony of the Munich Security Conference. 16 February 2018. www.un.org/sg/en/content
12. D. Baird, A. Nordmann & J. Schummer (eds.), Discovering the Nanoscale, Amsterdam: IOS Press, 2004.
13. Dorothy E. Denning. Information Warfare and Security. Oxford. UK. 2005
14. Jason Andress, Steve Winterfeld Cyber Warfare: Techniques, Tactics and Tools for Security Practitioners. 2013, Syngress Publishing.
15. Keohane R. And Nye J. Power and Interdependence in the Information Age. Foreign Affairs. www.foreignaffairs.com/articles/1998-09-01
16. Koos van der Bruggen. Possibilities, Intentions and Threats: Dual Use in the Life Sciences Reconsidered. www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/
17. Nato's Warsaw summit is a test the west must pass. www.ft.com/content/f36c7b2a-3f7d-11e6-9f2c
18. Report: Major Players Recommending Norms of Behaviour, Highlighting Aspects of International Law. 2015. <https://ccdcoe.org/2015-un-gge-report-major>
19. The Nuclear Testing Tally [/www.armscontrol.org/factsheets/nucleartesttally](http://www.armscontrol.org/factsheets/nucleartesttally)
20. The US Senate votes in favor of restoring the FCC's net-neutrality rules/www.businessinsider.com/net-neutrality-2018
21. The 25 Largest Internet Companies In The World www.worldatlas.com/articles/
22. Towards a secure cyberspace via regional cooperation. <https://dig.watch/processes/ungge>
23. World war 3 is coming. www.independent.co.uk/news/long_reads/world
24. 118 Internet World Stats. Usage and population statistics. URL: www.internetworldstats.org

**Внешнеполитическое измерение вызовов
международной информационной безопасности.**

Р Е З Ю М Е

В статье «Вызовы международной информационной безопасности: внешнеполитическое измерение» анализируются проблемы формирования механизма по обеспечению международной информационной безопасности в условиях глобализационных вызовов и угроз. Автор доказывает, что проблематика международной информационной безопасности трансформировалась из чисто технологической в военно-политическую и стала одним из ключевых мегатрендов мировой политики.

В статье исследуется деятельность Группы правительственных экспертов ООН по информационной безопасности. Впервые описывается дискурс угроз конвергенций нано, био, инфо и когнитивных технологий NBIC в политико-стратегических и социально-медийных направлениях.

Sura Guseynova

Foreign policy measurement of international information security challenges

S U M M A R Y

The article "Challenges of international information security: foreign policy dimension" analyzes the problems of the formation mechanism which ensure international information security in the context of globalization challenges and threats. The author proves that the problem of international information security has been transformed from purely technological to military-political and has become one of the key megatrends of world politics.

The article examines the activities of the UN Group of Governmental Experts on Information Security. For the first time, discourse of the threats of convergence of nano, bio, information and cognitive technologies of NBIC in the political, strategic and social-media directions is described.

Sura Hüseynova

Beynəlxalq informasiya təhlükəsizliyi problemlərinin xarici siyasət ölçüsü

X Ü L A S Ə

“Beynəlxalq informasiya təhlükəsizliyinin çağırışları: xarici siyasi ölçmələr” məqaləsində qloballaşma çağırışları və təhdidləri şəraitində beynəlxalq informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması mexanizminin formalaşdırılması problemləri təhlil edilir. Müəllif sübut edir ki, beynəlxalq informasiya təhlükəsizliyi problemi sırf texnoloji istiqamətdən hərbi-siyasi istiqamətə transformasiya etmiş və dünya siyasətinin əsas meqatrendlərindən birinə çevrilmişdir.

Məqalədə BMT-nin informasiya təhlükəsizliyi üzrə hökumət ekspertləri qrupunun fəaliyyəti araşdırılır. İlk dəfə olaraq siyasi-strateji və sosial-media yönündə NBIC nano, bio, info və koqnitiv texnologiyaların konvergensiyaalarının təhdid diskursu təhlil edilir.

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ И РЕСПУБЛИКЕ МОЛДОВА

Ключевые слова: конституционализм, Азербайджанская Республика, Республика Молдова, конституция, государство, международное право, национальное право, конституционное право, права и свободы человека, конституционный суд.

Açar sözlər: *konstitusionalizm, Azərbaycan Respublikası, Moldlva Respublikası, konstitusiya, dövlət, beynəlxalq hüquq, milli hüquq, konstitusiya hüququ, insan hüquqları və azadlıqları, konstitusiya məhkəməsi*

Keywords: *constitutionalism, Republic of Azerbaijan, Republic of Moldova, constitution, state, international law, national law, constitutional law, human rights and fundamental freedoms, constitutional court.*

27 августа 1991 года Республика Молдова провозгласила свою независимость [См.: 1], и впоследствии она была признана государствами международного сообщества и стала участницей правовых отношений, регламентируемых нормами международного права, с соответствующими правами и обязанностями. В результате признания как государство, Республика Молдова получила право устанавливать дипломатические отношения с другими государствами и заключать международные договоры [2].

Нынешняя Конституция Республики Молдова была принята и вступила в силу в 1994 году [См.: 3]. Как и другие страны постсоветского пространства, Молдова имеет конституционный опыт социалистических конституций, которые соответственно оказали свое влияние на текущее конституционное право. Однако, действующая Конституция Молдовы серьезно отличается от советского прошлого и предоставляет намного более широкие гарантии в области государственного строительства в целом, и особенно в области прав человека [См.: 4, с. 512].

Данное положение дел очевидно уже с преамбулы Конституции Молдовы [См.: 4, с. 512], в которой признаются в качестве основополагающими принципами государства: демократия, правовое государство, достоинство человека, его права и свободы. Далее, в преамбуле признается приверженность Молдовы к общечеловеческим ценностям, стремление жить в мире и согласии со всеми народами мира в соответствии с общепризнанными принципами и нормами международного права (т.е. принципы и нормы, являющиеся общими и универсальными [См.: 5]).

В соответствии со статьей 10 Конституции страны Азербайджанская Республика [См.: 6] строит свои отношения с другими государствами на основе принципов, предусмотренных в общепризнанных международно-правовых нормах. Зачастую эти нормы не закреплены ни в каких-либо конвенциях, а лишь в силу своей универсальности, всеобщего признания становятся общеобязательными нормами международ-

ного права. Выраженные тем или иным способом эти нормы наука конституционного права именуется нормами общего международного обычного права.

В развитие этой новеллы часть II статьи 12 Конституции устанавливает, что «права и свободы человека и гражданина, перечисленные в настоящей Конституции, применяются в соответствии с международными договорами, стороной которых является Азербайджанская Республика» [См.: 6]. Будучи полноправным членом международного сообщества, Азербайджанское государство в этой норме подчеркивает свою приверженность к общепризнанной международно-правовой практике реализации прав и свобод человека и гражданина.

Что же это за нормы, и где их источники? Прежде всего, к общепризнанным нормам международного права следует отнести такие правила взаимоотношений государств, которые добровольно признаются всеми странами. Справедливо также, что к общепризнанным нормам международного права следует относить общепризнанные «конституционные» нормы международного сообщества, определяющие источники международного права. «В доктрине и практике международного права общепризнанно, что на данном этапе наиболее авторитетное перечисление его источников содержится в ст. 38 Статута Международного суда ООН. Международный обычай, являющийся основным источником общепризнанных норм, определяется ст. 38 Статута как «доказательство всеобщей практики, признанной в качестве правовой нормы». Согласно этой же статье, кроме договоров и обычая Суд применяет также «общие принципы права, признанные цивилизованными нациями» [См.: 7, с.37]. На практике в общепризнанную норму при наличии доброй воли государств мирового сообщества может трансформироваться также удачная норма двустороннего договора. В то же время наука конституционного права к источникам конституционного права (помимо результатов нормотворческой деятельности государственных органов) относит сложившиеся правовые обычаи, санкционированные (признанные) государством, судебные решения (прецеденты), международно-правовые акты [См., например: 8, с. 9; 9, с. 11-20 и др.].

Республика Молдова как независимое и суверенное государство неизменно уважительно относится к международному праву, соотносит свои действия с императивными нормами международного права, отстаивает их приоритет во внешнеполитической деятельности. Так, согласно ст. 8 ч. (1) Конституции Республика Молдова обязуется «соблюдать Устав Организации Объединенных Наций (далее ООН) и договоры, одной из сторон которых она является, строить свои отношения с другими государствами на общепризнанных принципах и нормах международного права». В доктрине считается, что «упоминание ООН в Конституции, говорит о намерении законодателя к близкой интеграции основного закона страны с международным правом, т.к. отсылки к Уставу ООН чрезвычайно редко встречаются в конституциях» [4, с. 513].

По этому вопросу, Конституционный Суд Молдовы постановил: «общепризнанные нормы и принципы международного права являются обязательными для Республики Молдова в той мере, в какой она изъявила согласие на их выполнение» [См.: 5]. В этом смысле, Закон о международных договорах Республики Молдова гласит [См.: 10] предусматривает (ст. 4 ч. 1): «Согласие Республики Молдова на обязательность для нее международного договора выражается путем подписания договора, обмена актами, составляющими договор, ратификации, принятия, утверждения или присоединения к договору либо любым другим способом формального подтверждения согласия». Следовательно, «исполнение положений международных договоров, которые Республика Молдова ратифицировала, является безусловным» [11]. Более того, Кон-

ституционный Суд Молдовы признал: «соблюдение принятых международных обязательств является правовой традицией и конституционным принципом, как неотъемлемой части правового государства [См.: 11].

Следовательно, именно конституции являются теми актами, которые содержат положения о том, как применить международные нормы во внутреннем праве [См.: 12, р. 32]. Таким образом, можем констатировать, что связь международного права с конституционным правом особенно сильна ввиду того, что именно конституционное право является порталом для имплементации любых норм международного права в национальное законодательство того или иного государства. Другими словами, «конституционному праву отводится основная роль в определении взаимодействия национального и международного права» [4, с. 442].

В соответствии со ст. 151, при возникновении противоречия между нормативно-правовыми актами, входящими в систему законодательства Азербайджанской Республики (исключая Конституцию Азербайджанской Республики и акты, принятые путем референдума), и международными договорами, стороной которых является Азербайджанская Республика, применяются международные договоры [См.: 6].

Вышесказанное подтверждает наш вывод о том, что международное право и национальное право государств находятся в постоянной взаимосвязи. С одной стороны, международное право является субстанцией, производной от национальных правовых систем, т.е. государства, выступая субъектами международного права, участвуют в создании международно-правовых норм, и, безусловно, национальные правовые системы оказывают на этот процесс свое влияние. В то же время процесс формирования международного права и развития самих государств требует перманентной имплементации международно-правовых норм в национальные правовые системы.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Декларация о независимости Республики Молдова, Закон № 691-ХІІ от 27 августа 1991 года. - Официальный Монитор Республики Молдова, № 11-12 от 30.12.1991
2. Постановление Конституционной Палаты Республики Молдова № 6 от 09.02.1999 о контроле конституционности Постановления Парламента № 1604-ХІІІ от 17 марта 1998 года "О ратификации Конвенции Международного союза повышения квалификации и поддержки творчества журналистов". - Официальный Монитор Республики Молдова, № 19-21/10 от 25.02.1999
3. Конституция Республики Молдова от 29.07.1994. - Официальный Монитор Республики Молдова №1 от 12.08.1994 г.
4. Макили-Алиев К. Влияние международного права прав человека на национальные отрасли конституционного права. - Кишинэу: Академия наук Молдовы, 2012. - 564 с.
5. О толковании некоторых положений статьи 4 Конституции Республики Молдова. Постановление Конституционной Палаты Республики Молдова, № 55 от 14.10.1999. - Официальный Монитор Республики Молдова, № 118-119/64 от 28.10.1999 г.
6. Конституция Азербайджанской Республики. – Баку, 2015
7. Алиев, Ш. Научно-практический комментарий к Конституции Азербайджанской Республики. – Баку: Юридическая литература, 2000. – 728 с.
8. Конституционное право. Учебник. Отв. ред. А.Е.Козлов. – Москва: Издательство БЕК, 1996
9. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Учебник. В 4-х томах. Тома 1-2. Отв. ред. Б.А.Страшун. – Москва: Издательство БЕК, 1995

10. О международных договорах Республики Молдова. Закон РМ № 595 от 24.09.1999. - Официальный Монитор Республики Молдова № 24-26 от 02.03.2000

11. Постановление о контроле конституционности Соглашения об ассоциации между Республикой Молдова, с одной стороны, и Европейским Союзом и Европейским сообществом по атомной энергии и их государствами-членами, с другой стороны, и Закон №112 от 2 июля 2014 года о ратификации Соглашения об ассоциации (Соглашение об ассоциации между РМ и ЕС) (Обращение № 44а/2014), № 24 от 09.10.2014. - Официальный Монитор Республики Молдова № 333-338 от 07.11.2014

12. Ciugureanu-Mihailută, C. Drept international public. - Chif, inău: Primex-Com, 2013

Həsən Əliyev

AR Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının doktorantı

**Azərbaycan Respublikasında və Moldova Respublikasında
konstitusionalizmin bəzi xüsusiyyətləri**

X Ü L A S Ə

Müəllif, normativ-hüquqi material əsasında Azərbaycan və Moldova Respublikalarında konstitusionalizmin bəzi xüsusiyyətlərini açıqlayır. İki gənc demokratiyanın geniş mənbə dairəsinə əsaslanan konstitusiyə-hüquqi inkişafının tutuşdurulması, konstitusionalizm problemlərini araşdıranlara maraq kəsb edir.

Hasan Aliyev

**PhD candidate of Academy of Public Administration under
the President of the Republic of Azerbaijan**

**Some features of constitutionalism in the Republic
of Azerbaijan and the Republic of Moldova**

S U M M A R Y

The author discusses several specific aspects of constitutionalism in the Republic of Azerbaijan and the Republic of Moldova based on their legislative and primary sources. Comparative analysis of the constitutional development of these two young democracies, that is based on a wide variety of sources, will be of interest to the researchers in the field of constitutionalism.

Гасан Алиев

**докторант Академии Государственного Управления
при Президенте Азербайджанской Республики**

**Некоторые особенности Конституционализма
в Азербайджанской Республике и Республике Молдова**

Р Е З Ю М Е

Автор на основе нормативно-правового материала Азербайджанской Республики и Республики Молдова раскрывает некоторые особенности конституционализма в этих странах. Сопоставление конституционно-правового развития двух молодых демократий, опирающееся на широкий круг источников, представляет интерес для потенциальных исследователей конституционализма.

Nüşabə YUSİFOVA

Bakı Dövlət Universiteti
Hüquq fakültəsinin Konstitusiya hüququ
kafedrasının doktorantı,
Azərbaycan Respublikasının Vəkillər Kollegiyasının üzvü

MƏHKƏMƏ MÜDAFİƏSİ HÜQUQU: MAHIYYƏTİ VƏ MƏZMUNU

Açar sözlər: məhkəmə müdafiəsi hüququ, hüquq sistemi, məhkəmə müdafiəsinin məzmunu, əsas insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi.

Ключевые слова: право на судебную защиту, правовая система, содержание судебной защиты, защита основных прав и свобод человека и гражданина.

Keywords: right of judicial protection, legal system, the content of the judicial protection, safeguard of basic human and civil rights.

Məhkəmə müdafiəsi hüququ əsas və ayrılmaz hüquq olmaqla istənilən demokratik cəmiyyətdə şəxsin hüquqi statusunun ayrılmaz hissəsi kimi çıxış edir. Bu hüquq şəxsin hüquqi statusunun ayrılmaz hissəsi olmaqla birlikdə dövlətin üzərində şəxslərin məhkəmə müdafiəsinin təmin edilməsi ilə bağlı pozitiv öhdəlik qoyur.

Şəxsin məhkəmə müdafiəsi hüququnun təmin olunması səviyyəsi dövlətin və cəmiyyətin hüquqi mahiyyətinin əsas göstəricisidir. [3, s. 34]

Azərbaycan SSR 1978-ci il tarixli Konstitusiyasında şəxslərin məhkəmə müdafiəsi hüquqları müxtəlif maddələrdə öz təsbitini tapmışdı. Həmin Konstitusiyanın 35-ci maddəsinə görə Azərbaycan SSR-də əcnəbi və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə qanunla nəzərdə tutulmuş hüquq və azadlıqlar, o cümlədən onlara məxsus şəxsi hüquqların, əmlak, ailə hüquqlarının və başqa hüquqların müdafiəsi üçün məhkəməyə və digər dövlət orqanlarına müraciət etmək hüququna, 55-ci maddəsinə görə isə Azərbaycan SSR vətəndaşları onların şərəfinə və ləyaqətinə, həyatına və sağlamlığına, şəxsi azadlığına və əmlakına qəsdlərdən məhkəmə yolu ilə müdafiə olunmaq hüququna malik olmuşlar. [2]

Müasir Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 60-cı maddəsi hər bir şəxsin məhkəmə müdafiəsi hüququnu təmin edir və onun hüquq və azadlıqlarının məhkəmə müdafiəsinə zəmanət verir. Başqa sözlə, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası hər bir şəxsin məhkəmə müdafiəsinə olan subyektiv hüququnu, həmçinin onu təmin edən dövlət-hüquqi mexanizmi də özündə əks etdirir. [1]

Qeyd etmək lazımdır ki, sovet hüquq elmində məhkəmə müdafiəsi hüququ daha çox mülki məhkəmə mühakiməsi ilə əlaqələndirilir, elmi tədqiqatlar da məhz bu istiqamətdə aparılırdı. İlk dəfə P.M. Filippov 1987-ci ildə məhkəmə müdafiəsinin mülki qanunvericilik və mülki prosesin dairəsindən kənara çıxdığını vurğulamış və məhkəmə müdafiəsinin mülki mühakimə ilə yanaşı cinayət mühakiməsi aspektindən də araşdırmışdır. O, məhkəmə müdafiəsinin məhkəmənin şəxslərin hüquqlarının bərpası ilə bağlı fəaliyyəti, eyni zamanda hər bir şəxsin konstitusiya hüququ kimi məhkəmə fəaliyyətinə olan hüququ olduğunu qeyd edirdi. Bundan sonra məhkəmə müdafiəsi hüququ ilə bağlı araşdırmalar cinayət prosessual

sahədə də aparılmış, cinayət prosesual elmdə, məhkəmə müdafiəsi “şübhəli, təqsirləndirilən və zərərçəkmiş şəxsə öz hüquqlarını və qanuni maraqlarını müdafiə etmək üçün verilən bir sıra təşkilati və prosesual qaydalar” kimi təsvir olunmuşdur. [4, s. 46]

Əksər müəlliflər prosesual hüququ məhkəmə icraatı və ya prosesual fəaliyyətlə məhdud şəkildə görürlər. Digər qrup müəlliflər isə məhkəmə müdafiəsinin daha geniş qiymətləndirilməsini təklif edirlər.

O.A.Snejkoya görə “məhkəmə müdafiəsi”nin məzmunu və çoxölçülü olması geniş bir yanaşma ortaya qoyur və məhkəmə müdafiəsi kompleks hüquq olaraq, vətəndaşların hüquqlarının müdafiəsi proseduru, işdə iştirak edən şəxslərin hüquqi vəziyyətini və onların məhkəmə müdafiəsindən istifadə hüququna zəmanət verilməsini tənzimləyən bir sıra hüquq normalarını əhatə edir. [5, s. 186]

D.V.Belousov və N.M.Çepurnovoy məhkəmə müdafiəsi hüququna birlikdə daha geniş anlayış vermişdir. Onların fikrincə “məhkəmə müdafiəsi xüsusi mənada, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının pozulması və ya onların həyata keçirilməsində maneələr yaradıldığına dair konstitusiya, mülki, cinayət və inzibati icraatda baxılaraq insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının məhkəmə icraatında bərpasını nəzərdə tutan, onların pozulmuş hüquqlarının bərpasına, azadlıqlarının təmin edilməsinə və vurulmuş ziyanı ödənilməsinə yönəlmişdir” [6, s. 57].

Konstitusiya hüquqi institut, məhkəmə orqanlarının təşkili üçün konstitusiya hüquqi təminatların yaradılmasını (institusional) və onların funksional mexanizmini (prosesual) nəzərdə tutsa da, göstərilən anlayışda əsas diqqət məhkəmə müdafiəsinin həyata keçirilməsinin prosesual istiqamətinə yönəlmişdir.

Hüquqi ədəbiyyatda məhkəmə müdafiəsi şəxslə dövlət arasındakı hüquqi münasibət olaraq şərh olunur ki, bu da şəxsin müdafiə hüququ və dövlətin onu təmin etmək vəzifəsinə uyğundur. Məhkəmə müdafiəsinin həm dövlətlə fərd arasındakı hüquqi münasibət olaraq, həm də məhkəmələrin məhkəmə işinə baxıb həll etmək və məhkəmə qərarının icrasını təmin etmək üçün fəaliyyət sistemi olaraq araşdırır. [7, s. 27]

V.P.Kaşepovun fikrincə, məhkəmə müdafiəsi dövlətin konstitusiyasında təsbit edilmiş insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına riayət etməsini təmin etməli olduğu hüquqi bir mexanizm olan konstitusiya hüquqi institutdur. [8, s. 2]

Məhkəmə müdafiəsinə dair müxtəlif yanaşmaların olması bu hüququn mürəkkəbliyini əks etdirir və onu məhkəmə hakimiyyətinin mənasını, məzmunu və həyata keçirilmə formalarını xarakterizə edən konseptual nəzəri və siyasi-hüquqi anlayış kimi qəbul etməyə imkan verir.

Dövlətin insan hüquqlarının müdafiəsi funksiyasının həyata keçirilməsinin subyektiv ünsürlərindən irəli gələrək, məhkəmə müdafiəsi ən ümumi (dar) şəkildə şəxsin, cəmiyyətin və dövlətin hüquqlarını, azadlıqlarını və qanuni maraqlarını təmin etmək olan normativ hüquqi aktlarla tənzimlənən məhkəmə sisteminin fəaliyyəti kimi müəyyən edilə bilər.

Həmçinin, məhkəmə müdafiəsinin yalnız konstitusiyanın normalarında əks olunduğunun düşünülməsi dar mənada yanaşma kimi qiymətləndirilə bilər. Bu baxımdan məhkəmə müdafiəsinin təşkili və həyata keçirilməsini təmin edən hüquq normaları daxili hüquq sisteminin bir çox sahələrində öz əksini tapır. Bu normalar kompleks şəkildə məhkəmə sistemi və məhkəmə icraatı, hakimlərin statusu, məhkəmə aidiyyəti və s. kimi məsələləri tənzimləyir. Bundan əlavə, məhkəmə müdafiəsinin yalnız daxili qanunvericiliklə deyil, həm də qarşılıqlı əlaqədə olan beynəlxalq hüquq normaları ilə tənzimlənməsi vacibdir. [9, s. 110]

Araşdırmamızın məqsədləri üçün məhkəmə müdafiəsinin təşkili və fəaliyyət göstərməsi ilə əlaqədar məsələləri tənzimləyən hüquq normalarının Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyindəki yeri də maraq doğurur.

Məhkəmə müdafiəsi məhkəmələrlə bağlı normaların müxtəlif qanunvericilik sahələrində öz təsbitini tapdığı Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin kompleks (sahələrarası) institutudur.

Məhkəmə müdafiəsi ilə bağlı normaların hüquq sisteminin müxtəlif sahələrində mövcudluğu aşağıdakı amillərlə əlaqədardır -

1. məhkəmə müdafiəsi institutunun mürəkkəb xarakteri məhkəmə sisteminin qarşısında duran fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqlarının, azadlıqlarının və qanuni maraqlarının, ictimai və dövlət mənafeələrinin qorunması, ədalətli mühakimə kimi ümumi məqsəd və vəzifələr ilə izah olunur.

2. məhkəmə müdafiəsi institutunun təşkili və həyata keçirilməsi milli hüququn əsas prinsiplərinə və beynəlxalq hüququn ümumi qəbul olunmuş prinsiplərinə əsaslanır.

3. Azərbaycanda konstitusiya, mülki, inzibati və cinayət mühakimə icraatı yolu ilə həyata keçirilən vahid məhkəmə sistemi mövcuddur. Həm məhkəmə müdafiəsi hüququnu, həm də məhkəmədə onun təmin edilməsi fəaliyyətini əks etdirən oxşar və bir-birilə əlaqəli normalar müxtəlif formalarda öz əksini tapmışdır.

4. prosessual hüququn hər bir sahəsindəki hüquqi tənzimləmə predmetinin və metodunun özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olmasına baxmayaraq, məhkəmə müdafiəsinin həyata keçirilməsi eyni sosial, ictimai münasibət subyektlərinin pozulmuş və ya mübahisəli hüquqlarının bərpası üçün eyni mərhələlərə, oxşar mexanizmlərə və prosedurlara sahib olan vahid hüquqi proses çərçivəsində baş verir.

5. məhkəmə müdafiəsi institutunun xüsusiyyəti həm maddi hüquq normalarını, həm də prosessual hüquq normalarını özündə birləşdirməsidir.

6. bu kompleks institutun həm publik, həm də xüsusi hüquq normalarından təşkil olunmasıdır.

Kompleks (sahələrarası) hüquq institutunun bir hissəsi olduğunu qeyd etdiyimiz bütün hüquq normalarının bir məqsədi vardır – hüquq münasibətləri subyektlərinin səmərəli məhkəmə müdafiəsini həyata keçirmək.

Qeyd olunan yanaşma çərçivəsində, məhkəmə müdafiəsi kompleks (sahələrarası) hüquqi institut olaraq, hüquq subyektlərinin hüquqi statusunun həyata keçirilməsindəki maneələrin aradan qaldırılması, onların pozulmuş və ya mübahisəli hüquqların, azadlıqların və qanuni mənafeələrinin bərpasını həyata keçirən məhkəmələrin səlahiyyətlərini, onların düzgün təşkilini, hakimlərin statusunu, məhkəmə icraatını və məhkəmələrin fəaliyyətinin digər aspektlərini tənzimləyən bir-biri ilə əlaqəli maddi və prosessual normaları özündə birləşdirir.

Dövlət mexanizmində hüquqların müdafiəsi funksiyası yalnız məhkəmələr tərəfindən deyil, digər dövlət orqanları tərəfindən də həyata keçirildiyi üçün məhkəmə müdafiəsinin fərqli xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək də vacibdir.

Məhkəmə müdafiəsinin özünəməxsus və onu hüquq müdafiəsinin digər növlərindən fərqləndirən ən vacib xüsusiyyətləri aşağıdakı kimidir –

1. Məhkəmənin xüsusi yurisdiksiyası – məhkəmə müdafiəsi xüsusi səlahiyyətlərə malik orqan – hakimiyət bölgüsünün ayrıca qolu olan məhkəmə hakimiyəti tərəfindən həyata keçirilir.

Son dövrlərə qədər məhkəmə müdafiəsi imkanları xeyli dərəcədə məhdud idi. Hüquq sistemi sosial münaqişələrin həllində daha çox inzibati vasitələrə yönəldiyindən

məhkəmələrin faktiki rolu xeyli azalmışdı. Yalnız müasir məhkəmə islahatlarından sonra məhkəmələrin təsiri artmış və inkişaf prosesi getmişdir.

Məhkəmələrin səlahiyyət dairələrinin genişlənməsi, son illərdə məhkəmələrdə baxılan işlərin sayının dəfələrlə artması və bu kimi digər amillər məhkəmə müdafiəsinin sosial münasibətlərin subyektlərin pozulmuş hüquqlarını müdafiəsinin əsas üsuluna çevrilməsi qənaətinə gəlməyə imkan verir.

Məhkəmələrin spesifikliyi özünü dövlət orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin fəaliyyəti və qərarları üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi imkanında da göstərir.

2. Məhkəmə müdafiəsinin daxili və xarici təşkili – Məhkəmə müdafiəsinin xarici təşkili baxımından, məhkəmə ümumi vəzifələr, təşkilati və fəaliyyət prinsipləri ilə birləşdirilmiş məhkəmə sistemini təmsil edir. Konstitusiya ilə təsbit edilmiş məhkəmə sisteminin təşkili prinsipləri və prosesi məhkəmə fəaliyyətinin sabitliyini təmin etməklə yanaşı, vətəndaşların məhkəmə müdafiəsi hüququnu həyata keçirmələri üçün əlavə zəmanətlər yaradır. Ədalət mühakiməsinin yalnız məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilməsi, məhkəmə hakimiyyətinin konstitusiya, mülki, inzibati və cinayət prosessual qaydada həyata keçirilməsi, “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda hakimlərin statusu, onların dəyişməzliyi, və bu kimi məsələlərin xüsusi tənzimlənməsi məhkəmə müdafiəsi mexanizminin düzgün daxili və xarici təşkili üçün tələb olunur.

3. Məhkəmə müdafiəsi universal xarakter daşıyır – Bu onun fərdiləşdirilməməsi, subyektiv hüquqların və qanuni maraqların müdafiəsi metodundan istifadəyə dair heç bir rəsmi məhdudiyətin olmaması deməkdir. Dövlət orqanlarının və yerli özünüidarə orqanlarının hərəkət və qərarlarından məhkəmə şikayət verilə bilər. Məhkəmə müdafiəsi hüququnun ümumbəşəri olması və onun həyata keçirilməsinə artan ehtiyac, məhkəmə hakimiyyəti və onun fəaliyyətini təmin edən bütün orqanları hər bir vətəndaşın hüquq və azadlıqlarına qarşı hər cür pozuntuya qarşı müqavimət göstərməsi üçün məhkəmə müdafiəsinin real əlçatanlığına şərait yaratmaq vəzifəsi ilə qarşı-qarşıya qoyur. Bu hədəfə çatmaq ədalət mühakiməsinin təşkili, məhkəmə icraatının bütün formaları və təsisatlarının təkmilləşdirilməsinə tabe olmalıdır.

4. Hakimlərin müstəqilliyi – məhkəmə müdafiəsi yalnız məhkəmə sisteminin və hakimlərin həqiqi müstəqilliyinin təmin edilməsi halında tam və təsirli ola bilər. Müstəqillik, məhkəmələr tərəfindən məhkəmə mübahisələrinə baxılması zamanı hakimlərin daxili inamına uyğun olaraq və onlara xarici təsirləri istisna edən şəraitdə prosessual fəaliyyət göstərməsi deməkdir. Hakimlərin müstəqilliyi, hüquq münasibətlərinin bütün subyektlərini effektiv şəkildə müdafiə etməklə, hüquqi mübahisələrin obyektiv və qərəzsiz şəkildə həllini təmin etməyə qadir olan müstəqil və nüfuzlu məhkəmə sisteminin fəaliyyətinin əsas şərtidir.

5. Məhkəmələrin hüquqi prosedurlarla əlaqəsi – Məhkəmə müdafiəsi, bütün yurisdiksiyalar arasında, konstitusiya səviyyəsi də daxil olmaqla, ən ətraflı tənzimlənən xüsusi prosessual formada həyata keçirilir. Bütün hüquqi prosedurlar yekunda həqiqəti aşkar etməyə və mahiyyəti üzrə qanuni, ağlabatan və ədalətli qərar verilməsini hədəfləməlidir. Məhkəmə orqanları maddi və prosessual hüquq normalarına ciddi şəkildə riayət etməyə, iş üçün əhəmiyyət kəsb edən faktiki halları müəyyənləşdirməyə və açıq məhkəmə iclasında qanuni və əsaslandırılmış aktlar qəbul etməyə borcludur. Məhkəmənin işə baxılması zamanı mənafeyinə olmaması, yalnız qanuna tabe olması, iş üzrə bütün halların araşdırılması, qərəzsizlik və bu kimi digər demokratik prinsiplər ümumiyyətlə məhkəmə prosesinin üstünlükləri kimi tanınır.

6. Məhkəmə instansiyalarının mövcudluğu – Hər sonrakı mərhələdə əvvəlki mərhələdə qəbul olunmuş qərarların düzgünlüyü və qanuniliyi yoxlanıldığından, ədalət mühakiməsinin

müxtəlif mərhələlərdə həyata keçirilməsi məhkəmə müdafiəsinin qanuniliyinin həyata keçirilməsinin ən vacib vasitələrindən biridir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 65-ci maddəsinə görə Məhkəmənin məhkum etdiyi hər bir şəxsin özü barəsində çıxarılmış hökmə qanunla nəzərdə tutulan qaydada yuxarı məhkəmədə yenidən baxılması, habelə özünün əfv edilməsi və cəzasının yüngülləşdirilməsi haqqında müraciət etmək hüququ vardır. Məhkəmə sistemi ilə əlaqədar qanunvericilik, şəxslərə birinci instansiya məhkəməsinin qərarından həmin qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş şərtlərə əməl edilməklə daha yuxarı instansiya məhkəməsinə şikayət etmək imkanı verir. İnstansiyaların mövcudluğu yalnız aşağı məhkəmələrin prosessual səhvlərinin vaxtında müəyyən edilməsinə və aradan qaldırılmasına deyil, eyni zamanda vahid məhkəmə və hüquq tətbiqetmə praktikasını formalaşdırmağa imkan verir.

7. Yekun məhkəmə aktının qəbul olunması – Məhkəmə müdafiəsinin fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri də məhkəmə fəaliyyətinin və nəticələrinin digər orqanların fəaliyyətindən daha obyektiv olması və məhkəmə aktları vasitəsilə sənədləşdirilməsində ifadə olunur. Məhkəmə aktları həm onun əsas funksiyası olan ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi, həm də sistem daxili funksiyası olan məhkəmə idarəçiliyinin realizəsində tətbiq olunur. Məhkəmə aktları hüquqi akt kimi məhkəmələr tərəfindən bilavasitə hüquq münasibətləri subyektlərinin hüquq, azadlıq və qanuni maraqlarının müdafiə olunmasına yönəlmiş, prosessual qanunvericiliklə müəyyən olunmuş iradəsinin ifadə formasıdır.

Əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmə tərəfindən qəbul edilmiş aktlar hüquqi məzmununa görə qiymətləndirilə və məhkəmə sistemindən kənarında yenidən nəzərdən keçirilə bilməz. Əksinə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 60-cı maddəsinə əsasən digər hakimiyyət orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin istənilən qərarından məhkəməyə şikayət edilə bilər. Xüsusilə, qanunverici və icra hakimiyyəti orqanları, habelə yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən qəbul edilmiş normativ aktların Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına uyğunluğuna məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi münasibət bildirir.

8. Məhkəmə aktlarının icrasının məcburiliyi – Məhkəmə qərarları bütün hüquq subyektləri üçün məcburidir və bu məhkəmə hakimiyyətinin gücünü göstərir.

Məhkəmə müdafiəsinin yuxarıda qeyd olunan əhəmiyyətli xüsusiyyətləri onun bütün dövlət müdafiəsi sistemindəki üstünlüyünü vurğulayır.

Məhkəmə müdafiəsi - məhkəmə hakimiyyətinin realizəsinin bir yoludur. Bu kontekstdə məhkəmə müdafiəsi ədalət mühakiməsi ilə eyniləşdirilir. Ədalət mühakiməsi məhkəmə hakimiyyətinin həyata keçirilməsinin əsas yoludur. Ədalət mühakiməsi – məhkəmə müdafiəsinin mövcudluğunun bir formasıdır və eyni zamanda onun ən vacib xüsusiyyətidir. Eyni zamanda, məhkəmə müdafiəsi institutu ədalət mühakiməsi və ümumiyyətlə məhkəmənin prosessual fəaliyyəti ilə eyniləşdirilməməlidir. Prosessual fəaliyyət daha ümumi – hüquqi və məhkəmə fəaliyyətidir və məhkəmə fəaliyyəti yalnız prosessual formada realizə olunmur. Belə ki, təşkilati xarakterli bir çox funksiya, məsələn, məhkəmə təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi, qanunvericilik təşəbbüsü, məhkəmə fəaliyyətinin maddi-texniki və təşkilati təminatı və bu kimi digər məsələlərinin aydınlaşdırılması ədalət mühakiməsi xaricində həyata keçirilir. Eyni zamanda nəzərə alınmalıdır ki, məhkəmə müdafiəsi işin mahiyyəti üzrə baxılması və həlli mərhələsi, yəni ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi ilə yekunlaşmır. Məhkəmə müdafiəsi institutu məhkəmə qərarlarının icrası üçün tələb olunan bütün mexanizm və prosedurları da əhatə edir.

Bundan əlavə, məhkəmə müdafiəsi, bütün dövlət orqanlarının və ilk növbədə, səlahiyyətli orqanların məhkəmənin təşkili və fəaliyyət göstərməsi, habelə qəbul edilmiş məhkəmə

aktlarının icrası üçün kifayət qədər zəmanət verməsi şərti ilə səmərəli şəkildə həyata keçirilə bilər. Yalnız bu halda müdafiənin əsas məqsədlərinə - hüquq münasibətlərinin subyektlərinin hüquqi statuslarının həyata keçirilməsindəki maneələrin aradan qaldırılması, pozulmuş hüquqların bərpası, maddi və mənəvi ziyanın ödənilməsi, habelə zəruri hallarda, təqsirkarların hüquqi məsuliyyətə cəlb edilməsinə – nail olmaq mümkündür.

Yuxarıda qeyd edilənlərə əsasən, məhkəmə müdafiəsinin mahiyyəti həm məhkəmənin özü, həm də bütün dövlət aparatının ona zəmanət vermək üçün səmərəli fəaliyyətində özünü göstərir və onun əsas məqsədi hüquq subyektlərinin hüquqi statusunun tam həyata keçirilməsi, onların pozulmuş və ya mübahisəli hüquqlarının, azadlıqlarının və qanuni maraqlarının bərpasıdır.

Məhkəmə müdafiəsinin tam anlaşılması üçün məhkəmə müdafiəsi institutunun struktur elementi olan məhkəmə müdafiəsinə subyektiv hüququn aydınlaşdırılması vacibdir.

Məhkəmə müdafiəsi institutu - bir tərəfdən dövlətin, o cümlədən məhkəmə orqanlarının hüquq münasibətləri iştirakçılarının müdafiəsini təmin etmək fəaliyyəti, digər tərəfdən isə fiziki və hüquqi şəxslərin məhkəmənin və digər dövlət orqanlarının səmərəli fəaliyyətinə subyektiv hüquqdur.

Məhkəmə müdafiəsi hüququnun məzmunu həm maddi, həm də prosessual hüquq baxımından qiymətləndirilməlidir.

M.Yu.Rozova qeyd edir ki, maddi və prosessual hüququn astanasındakı məhkəmə müdafiəsi, müxtəlif sahələr arasındakı dialektik qarşılıqlı əlaqəni əks etdirir. Maddi və prosessual hüquq birlikdə mövcuddur, lakin nəzərdə tutulan aspektdən asılı olaraq fərqlənir – prosesin son hədəfi və ya bu hədəfə çatmaq üçün vasitələrin istifadəsi. Birincisi, maddi hüquqi aspekt, ikincisi isə prosessual-hüquqi aspekt kimi qəbul edilir. [10, s. 5]

Q.S.Jilin, məhkəmə müdafiəsi hüququnun ilk növbədə prosessual olduğuna inanır, çünki “maraqlı şəxsin məhkəməyə müraciəti olmadan və məhkəmə tərəfindən qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada mübahisə həll edilmədən qanunsuz olaraq pozulmuş və ya mübahisəli hüququ qorumaq mümkün deyil”. [11, s. 277]

Məhkəmə müdafiəsi hüququnun prosessual tərəfi, yalnız maraqlı şəxsin pozulmuş və ya mübahisəli hüquq və ya qanunla qorunan maraqlarının müdafiəsi üçün məhkəməyə müraciət etmək hüququnu deyil, həm də qanunla nəzərdə tutulmuş digər prosessual vasitələri əhatə edir. Eyni zamanda, prosessual kontekstdə məhkəmə müdafiəsi hüququ mütləqdir – heç bir məhdudiyyətə tabe deyildir.

Məhkəmə müdafiəsi hüququnun hüquqi mahiyyətini başa düşmək üçün əsas əhəmiyyət daşıyan Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin məhkəmə müdafiə hüququnun bütün digər konstitusion hüquq və azadlıqlara münasibətdə təminat kimi çıxış etdiyi qənaətidir. Pozulmuş və ya mübahisəli şəxsi, siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni hüquq və azadlıqlar məhkəməyə müraciət etməklə qorunur.

Hüquqi ədəbiyyatda eyni zamanda, müxtəlif hüquqi vasitələrin birləşməsi ilə həyata keçirilən məhkəmə müdafiəsi hüququ məhdudlaşdırılmayan hüquqlardan biridir.

Sonuncu tezis aydınlaşdırılması zəruridir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 71-ci maddəsinə görə İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsini heç kəs məhdudlaşdıra bilməz. Hər kəsin hüquq və azadlıqları bu Konstitusiyada və qanunlarda müəyyən edilmiş əsaslarla, habelə digərlərinin hüquq və azadlıqları ilə məhdudlaşır. Hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılması dövlət tərəfindən gözlənilən nəticəyə mütənəsib olmalıdır. Müharibə, hərbi vəziyyət və fəvqəladə vəziyyət, habelə səfərbərlik elan edilərkən insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq öhdəliklərini nəzərə almaq şərti ilə qismən və müvəqqəti

məhdudlaşdırıla bilər. Təbii ki, məhkəmə müdafiəsi hüququndan istifadə konstitusiyaya quruluşunun təməlləri və vətəndaşların təhlükəsizliyi üçün heç bir təhlükə yaratmır.

Dövlət qanunvericilik vasitəsilə azadlığın sərhədlərini müəyyənləşdirir. Azadlığın sərhədləri başqalarının hüquqları və qanuni maraqları ilə müəyyən edilir. Başqa sözlə, mütləq bir azadlıq ola bilmədiyi kimi, eyni dərəcədə mütləq bir hüquq da yoxdur. Bizim vəziyyətimizdə bir vətəndaşın məhkəmə müdafiəsi hüququ da mütləq deyildir. Hüququn tətbiq etmə həddləri isə başqalarının hüquqları və qanuni maraqlarıdır. Vətəndaş bu hüquqdan başqalarının hüquqlarını pozmaq üçün istifadə edə bilməz. Məhkəmə müdafiəsindən yalnız haqdan istifadə etmək deyil, eyni zamanda hüquqdan sui-istifadə, yəni şəxsin hüquq və mənafeələrinin, qanunla qorunan ictimai və dövlət mənafeələrinin pozulmasına səbəb olan onun sosial məqsədinə zidd olaraq subyektiv hüquqdan sui-istifadə məqsədilə də müraciət oluna bilər. Bu baxımdan qanunvericilikdə vətəndaşların və hüquqi şəxslərin hüquqlarının yalnız başqa bir şəxsə ziyan vurmaq məqsədilə həyata keçirilməsinə, habelə hüquqların başqa formalarda sui-istifadəsinə qadağa qoyulmuşdur. Nəticədə, şəxsin məhkəmə müdafiəsi hüququ həyata keçirilmə həddlərinə malikdir və başqalarının hüquqlarına və qanuni maraqlarına zərər vurmaq məqsədi ilə istifadə edilə bilməz.

Məhkəmə müdafiəsi hüququ, maraqlı şəxslərin Azərbaycan məhkəmə sistemində daxil olan bütün məhkəmələrə, habelə hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün dövlətlərarası orqanlara, xüsusən də bütün mövcud daxili vasitələr tükənmişsə, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə müraciət etmələrini təmin edir.

Məhkəmə müdafiəsi hüququnun səmərəli həyata keçirilməsini təmin etmək üçün onun məzmununun düzgün müəyyən edilməsi lazımdır. Görünən odur ki, məhkəmə müdafiəsi hüququnun strukturunu araşdırarkən, onun ən vacib elementlərini ayırmaq lazımdır.

Müəlliflərin əksəriyyəti hər bir maraqlı şəxsin öz hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün məhkəməyə maneəsiz müraciət etmək hüququnu tədqiq olunan hüquq maddi xüsusiyyətlərinin ilk və aparıcı elementlərindən hesab edir. Müraciət konstitusional məhkəmə müdafiəsi hüququnun realizəsinin yalnız başlanğıcını, ilk mərhələsini təmsil edir. Ən ümumi şəkildə məhkəmə müdafiəsi, ədalətin və hüquqların effektiv şəkildə bərpasını təmin edən səlahiyyətlərin məcmusudur. Fikrimizcə, bir sıra müəlliflər bu səbəbdən məhkəmə müdafiəsi hüququnun məzmununun vacib hissələrindən birinə, şəxsin işinə qanunvericiliklə müəyyən olunmuş məhkəmədə səlahiyyətli hakim tərəfindən baxılması hüququnu daxil edir. Bu, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 62-ci maddəsinin məzmunundan irəli gəlir.

Bir çox tədqiqatçı məhkəmə müdafiəsinin vacib elementlərindən biri olaraq, şəxsin işinə məhkəmədə onun iştirakı ilə baxılması hüququnu da müəyyən edir. Bu müddəə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin təcrübəsindən də irəli gəlir. AİHM öz qərarlarında ərizəçi həbsdə olarkən məhkəmədə şəxsən iştirak etmək və məhkəməyə sübutlar təqdim etmək hüququ təmin edilmədən mülki işə baxılmasını Konvensiyanın 6.1-ci maddəsinin pozuntusu kimi qiymətləndirmişdir.

Konstitusional məhkəmə müdafiəsi hüququ tərəflərin çəkişmə və bərabərlik prinsiplərinə uyğun olaraq, müstəqil, qərəzsiz və səlahiyyətli məhkəmə tərəfindən işə açıq şəkildə baxılması hüququnu nəzərdə tutur.

Məhkəmələrin fəaliyyəti və qəbul etdikləri qərarlar qanunvericiliyin tələblərinə cavab vermək şərti ilə hüquq münasibətləri iştirakçılarının hüquqlarını müdafiə etməsinin ən yaxşı yoludur.

Həmçinin, məhkəmə müdafiəsi hüququ yuxarı məhkəməyə müraciət etmək və ədaləti bərpa etmək hüququnu nəzərdə tutan məhkəmə aktının qəbulu ilə həyata keçirilə bilər.

Düzgün olmayan məhkəmə aktına yenidən baxıla bilməməsi məhkəmə müdafiəsi hüququnu məhdudlaşdırır. Bu zəmanət məhkəmə müdafiəsi hüququ baxımdan əhəmiyyət kəsb edir, çünki birinci instansiya məhkəmələri hələ də şəxslərin hüquq və azadlıqlarını pozan bir çox ədalətsiz qərar qəbul edir ki, bu da rəsmi statistik məlumatlar, elmi araşdırmalar və kütləvi informasiya vasitələrinin məlumatları ilə təsdiqlənir.

Məhkəmə müdafiəsi hüququ şəxsin ana dilindən istifadə hüququnu da əhatə etməlidir. Şəxsin ana dilindən istifadə etmək hüququ Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 127-ci maddəsində də öz təsbitini tapmışdır.

Məhkəmə müdafiəsi hüququ işə ağılabatan müddətdə baxılmasını da əhatə edir. Məhkəmə mübahisələrinə ağılabatan müddətdə baxılması Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 60-cı maddəsində təsbit olunmuşdur. Şəxsin məhkəmə müdafiəsi hüququ ilə bağlı konstitusiya müddəası məhkəmələrə işlərə düzgün və vaxtında baxılması yolu ilə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının lazımı dərəcədə müdafiəsini təmin etmək öhdəliyini qoyur. Məhkəmə işlərinin vaxtında yekunlaşdırılması tələbi, məhkəmələrin prosesual qanunvericilik ilə müəyyən edilmiş müddətlərə riayət etməsini zəruri edir.

Məhkəmə müdafiəsi hüququnun həyata keçirilməsini təmin etmək üçün zəruri şərtlərdən biri də şəxslərin hüquqi yardım və müdafiəçi ilə təmin olunmaq imkanındır. Bu imkan prosesual qanunvericiliyin tələbindən irəli gəlir. Şəxslərin ixtisaslaşmış hüquqi yardım almaq hüququnu təmin edən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 61-ci maddəsi və qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda hüquqi yardım pulsuz təmin olunur.

Şəxsin məhkəmə müdafiəsi hüququ, pozulmuş hüququn bərpası, qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hallarda maddi və mənəvi ziyanın ödənilməsi hüququnu da əhatə etməlidir. Buna uyğun olaraq hər bir şəxs dövlət orqanlarının və ya onların vəzifəli şəxslərinin qanunsuz hərəkətləri (və ya hərəkətsizliyi) nəticəsində dəymiş ziyana görə dövlət tərəfindən təminat almaq hüququna malikdir.

Şəxsin məhkəmə müdafiəsi hüququnu qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə aktının icrasından kənarda təsəvvür etmək mümkün deyildir. Məhkəmə müdafiəsi hüququ məhkəməyə müraciət etmək imkanı ilə məhdudlaşmır, hüquqların tam və effektiv bərpasını da nəzərdə tutur. Məhkəmə müdafiəsinin effektivliyi əsasən məhkəmə aktlarının icrası və pozulmuş hüquqların həqiqi bərpası mərhələsində müəyyən edilir.

Məhkəmə müdafiəsi hüququ yalnız dövlət orqanlarının öhdəliyi ilə deyil, hüquqi münasibətin qarşı (digər) tərəfinin də öhdəliyi ilə təmin edilir. Belə ki, iddiaçı məhkəməyə müraciət etdikdə yalnız məhkəmənin özü deyil, cavabdeh də qanunla nəzərdə tutulmuş hərəkətləri etmək məcburiyyətində qalır. Bundan əlavə, sözügedən hüquq şəxsin hüquqlarının həyata keçirilməsi üçün qanuni bir vasitə - zəmanətdir.

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq, məhkəmə müdafiəsinə subyektiv hüquq məhkəməyə maneəsiz çatımlılıq, işin müstəqil və qərəzsiz məhkəmə tərəfindən açıq və ədalətli araşdırılması, şəxsin hüquqi statusunun tam və effektiv həyata keçirilməsi, pozulmuş və ya mübahisəli hüquq, azadlıq və qanuni maraqların bərpasını təmin edən əsas maddi və prosesual səlahiyyətlərin məcmusudur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası [Elektron resurs] <http://e-qanun.gov.az/framework/897>
2. Azərbaycan SSR Konstitusiyası, 21.04.1978 [Elektron resurs] <https://legalacts.az/az/document/7822/7180>

3. В.Б.Вершинин «Судебная защита как комплексный институт российского права», Пенза 2011, 224 с.
4. Толкачев К. Б., Хабибулин А. Г. Личные конституционные права и свободы граждан СССР: система, характеристика, особенности реализации. Уфа, 1990, 92 с.
5. Снежко О.А. Государственная защита прав граждан. М., 2005, 192 с.
6. Чепурнова Н.М., Белоусов Д.В. Судебная защита в механизме гарантирования прав и свобод. Конституционно-правовой аспект. М., 2010, 167 с.
7. Грудцына Л.Ю. Судебная защита прав и свобод личности // Российская юстиция. 2006. № 2, с. 27
8. Судебная защита прав и свобод граждан. Научно-практическое пособие /Отв. Редактор П.Кашепов. М., 1999, 255 с.
9. Лыскова Е.И. Право граждан на обращение в суд и юридические методы его защиты // Государство и право. 2008. № 11, с. 109-115
10. Розова М.Ю. Обращение за судебной защитой по советскому гражданскому процессуальному праву: Автореф. дис. канд. юрид. наук. Свердловск, 1983, 226 с.
11. Жилин Г.А. Конституционные основы правосудия по гражданским делам и его эффективность // Проблемы доступности и эффективности правосудия в арбитражном и гражданском судопроизводстве: Материалы Всероссийской науч.-практ. конф. М., 2001, 400 с.

Nushaba Yusifova
Member of the Bar Association
of the Republic of Azerbaijan
Baku State University Faculty of Law
Department of the Constitutional Law
Doctoral student

The right to judicial protection: essence (core) and content

S U M M A R Y

Taking into account the role played by the right to effective judicial protection in the realization of other rights, the article has been researched the place of the right to judicial protection in the legal system. The place of the right to judicial protection in the legal system, as well as its position in ensuring the rights of the persons have been examined in the article. In order to clarify the essence of the right to judicial protection, the content of this right have been studied in connection. In order to clarify the essence of the right to judicial protection, the content of this right has been studied in connection. In addition, the features that characterize the essence of defense have been showing in the article.

Gülşən FƏRƏCOVA

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin
Ədliyyə Akademiyasının
Hakimlər və hakimliyə namizədlərin tədrisi
fakültəsinin baş məsləhətçisi,
Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin dissertantı

MÜLKİYYƏT HÜQUQUNUN CİNAYƏT HÜQUQİ MÜDAFİƏSİ

Açar sözlər: *mülkiyyət, mülkiyyət hüququ, cinayət hüquqi müdafiə.*

Ключевые слова: *собственность, имущественные права, уголовно-правовая защита.*

Keywords: *property, property rights, criminal legal protection.*

İqtisadi nəzəriyyədə mülkiyyət anlayışı iqtisadiyyatın əsas institutlarından birini təşkil edir. Bununla əlaqəli olaraq, mülkiyyət hər bir cəmiyyətdə iqtisadiyyatın ayrılmaz hissəsini və iqtisadi sistemin əsasını təşkil edir. Lakin mülkiyyət münasibətlərinə yalnız iqtisadi baxımdan yanaşmaq olmaz. Hüquq normaları vasitəsilə tənzimlənən mülkiyyət münasibətləri hüquqi tənzimləməyə tabe olurlar. Bu isə mülkiyyət anlayışının yalnız iqtisadi deyil, həm də hüquqi kateqoriya olduğunu göstərir. Mülkiyyət münasibətləri müxtəlif hüquq sahələri vasitəsilə tənzimlənir: konstitusiyaya, cinayət, mülki, inzibati, əmək, ekoloji, ailə və maliyyə.

Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət hüququ birbaşa Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə qorunur. Konstitusiyanın 13-cü maddəsi “mülkiyyət”, 29-cu maddəsi isə “mülkiyyət hüququ” başlığı altında verilmişdir. Buradan aydın görünür ki, mülkiyyət dövlətin əsaslarından biri kimi qiymətləndirilir və mülkiyyət hüququ təbii hüquq kimi səciyyələndirilir. Bu isə səbəbsiz deyil, çünki dövlətin ali məqsədlərindən biri olan insanların layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi birbaşa mülkiyyət hüququnun təmin olunmasından asılıdır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 13-cü maddəsində qeyd olunmuşdur ki:

I. Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət toxunulmazdır və dövlət tərəfindən müdafiə olunur.

II. Mülkiyyət dövlət mülkiyyəti, xüsusi mülkiyyət və bələdiyyə mülkiyyəti növündə ola bilər.

III. Mülkiyyətdən insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları, cəmiyyətin və dövlətin mənafeləri, şəxsiyyətin ləyaqəti əleyhinə istifadə edilə bilməz.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 29-cu maddəsinə əsasən:

I. Hər kəsin mülkiyyət hüququ vardır.

II. Mülkiyyətin heç bir növünə üstünlük verilmir. Mülkiyyət hüququ, o cümlədən xüsusi mülkiyyət hüququ qanunla qorunur.

III. Hər kəsin mülkiyyətində daşınar və daşınmaz əmlak ola bilər. Mülkiyyət hüququ mülkiyyətçinin təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə əmlakə sahib olmaq, əmlakdan istifadə etmək və onun barəsində sərəncam vermək hüquqlarından ibarətdir.

IV. Heç kəs məhkəmənin qərarı olmadan mülkiyyətindən məhrum edilə bilməz. Əmlakın tam müsadirəsinə yol verilmir. Dövlət ehtiyacları üçün mülkiyyətin özgəninkiləşdirilməsinə yalnız qabaqcadan onun dəyərini ədalətli ödəmək şərti ilə yol verilə bilər.

V. Xüsusi mülkiyyət sosial öhdəliklərə səbəb olur.

VI. Sosial ədalət və torpaqlardan səmərəli istifadə məqsədi ilə torpaq üzərində mülkiyyət hüququ qanunla məhdudlaşdırıla bilər.

VII. Dövlət vərəsəlik hüququna təminat verir.

Mülkiyyət anlayışı cinayət hüquq elmində hüquqi və iqtisadi bir kateqoriya kimi qəbul edilir.(5, s.78)

Hər bir cəmiyyətin başlıca vəzifələrindən biri məhz mülkiyyətin bütün növlərini qanunsuz təcavüzlərdən qorumaqdır. Buna nail olmağın başlıca yolu hər növ mülkiyyətin toxunulmazlığını təmin etmək, özgə əmlakına yönələn bütün qanunsuz qəsdlərin qarşısını almaqdan ibarətdir.(7, s. 89)

Mülkiyyətə sahib olmaq arzusunun hər zaman olduğunu və olacağını nəzərə alaraq, S.A.Solodovnikov yazır ki, bir çox digər əməllər kimi mülkiyyət əleyhinə cinayətlər də daim baş verir. Mülkiyyətin mövcud olduğu müddət ərzində bu növ cinayətlər hər zaman olacaqdır. Hüquq mühazirə orqanları mülkiyyət əleyhinə cinayətlərin artmasının qarşısını almalıdır.(6, s.99)

Mülkiyyət münasibətlərinin normal fəaliyyəti və təhlükəsiz inkişafına şərait yaradılması üçün bu münasibətlərin ictimai təhlükəli qəsdlərdən mühafizəsi olduqca zəruridir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 12-ci maddəsi dövlətin ali məqsədi başlığı altında verilmişdir və həmin maddədə qeyd olunmuşdur ki:

I. İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir.

II. Bu Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir (1,m 12)

Yuxarıda qeyd olunan prinsipləri nəzərə alaraq deyə bilərik, bir sıra hüquqlar kimi mülkiyyət hüququ da şəxsin təbii hüquqları sırasında gəlir. Çünki mülkiyyət bilavasitə şəxsin layiqli həyat səviyyəsini təmin edən başlıca amildir.

Təbii hüquq məktəbinin nümayəndələri təbii hüquqlar içərisində mülkiyyət hüququnu da qeyd etmişdirlər. Onlar həyat, azadlıq və insan əməyi ilə yaranan mülkiyyəti bir-birindən ayrılmaz element kimi qiymətləndirmişdirlər.(4, s. 52)

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinə əsasən, “Əmlak istənilən əşyaların və qeyri-maddi əmlak nemətlərinin toplusudur. Əşyalar daşınmaz və daşınar ola bilər. Torpaq sahələri, yer tək sahələri, ayrıca su obyektləri, meşələr, çoxillik əkmələr, binalar, qurğular və torpaqla möhkəm bağlı olan digər əşyalar, yəni təyinatına tənəsübsüz zərər vurulmadan yerinin dəyişdirilməsi mümkün olmayan obyektlər daşınmaz əşyalardır. Daşınmaz əşyalara aid edilə bilməyən bütün əşyalar daşınar əşyalar sayılır. Başqa şəxslərə verilə bilən və ya sahibinə maddi fayda və ya başqa şəxslərdən nəyi isə tələb etmək hüququ vermək üçün nəzərdə tutulan tələblər və hüquqlar qeyri-maddi əmlak nemətləridir.” (3,m.135)

Mülkiyyət və onun qorunmasına bir sıra beynəlxalq sənədlərdə də toxunulmuşdur. Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının 1 sayılı Protokolunun 1-ci maddəsində mülkiyyətin anlayışı, onun qorunması ilə bağlı müddəalar öz əksini tapmış və Konvensiya anlamında mülkiyyət dedikdə aşağıdakı anlamlar başa düşülür:

1. maddi nemətlər;

2. əmlak dəyəri olan qeyri-maddi nemətlər (əsərlər, ixtiralar, sənaye nümunələri, faydalı modellər);

3. əmlak dəyəri olmayan qeyri-maddi nemətlər (şərəf, ləyaqət, işgüzar nüfuz, şəxsi toxunulmazlıq);
4. səhmlər;
5. arbitraj qərarı;
6. pensiya hüququ;
7. icarə haqqı almaq hüququ;
8. biznes fəaliyyəti ilə bağlı iqtisadi maraqlar;
9. peşə ilə məşğul olmaq hüququ;
10. hüquqi həllini gözləyən situasiyaya müəyyən şərtlərin tətbiqinə ümid edilməsi “hüquqi gözlənti”

Yuxarıdan göründüyü kimi mülkiyyət Konvesiya anlamında yerli qanunvericiliyə nisbətdə daha geniş mənəni ifadə edir.

İqtisadiyyatın inkişafı, informasiya texnologiyalarının genişlənməsi mülkiyyət hüquq münasibətlərinin inkişaf etməsinə şərait yaradır. Belə inkişaf, mülkiyyət əleyhinə edilən qeyri-qanuni əməllərin genişlənməsinə, eyni zamanda bunların törədilmə texnikasının inkişafına da şərait yaradır. Yeni ictimai münasibətlərin meydana gəlməsi öz növbəsində, yeni hüquqi tənzimləməni zəruri edir.

Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət münasibətlərinə qarşı çevrilən ictimai təhlükəli qəsdlərin qarşısının alınması və ona qarşı mübarizənin effektiv təşkili Cinayət Məcəlləsi vasitəsilə təmin edilir. Beləki, Cinayət Məcəlləsinin 5.1-ci maddəsində qeyd olunur ki, “Əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) cinayət sayılması və həmin əmələ görə cəza və digər cinayət-hüquqi xarakterli tədbirlər yalnız bu Məcəllə ilə müəyyən edilir”.

Mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərin dairəsinin və onlara görə cəzaların cinayət qanunvericiliyində nəzərdə tutulması, bu növ cinayətlərə qarşı mübarizənin ən mühüm formalarından biridir. Mülkiyyət yalnız sərbəst bazar iqtisadiyyatının mövcud olduğu zamanlar üçün deyil, hər bir iqtisadi quruluşun hökm sürdüyü dövrdə əhalinin maddi rifahının yüksəldilməsi üçün zəruri əhəmiyyətə malik bir məfhum olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 2-ci maddəsində qeyd olunan vəzifələr sırasında mülkiyyətin cinayətkar qəsdlərdən mühafizəsi ən vacib vəzifələrdən biri kimi qeyd olunmuşdur. Mülkiyyətin toxunulmazlığı konstitusion prinsip olub Azərbaycan Respublikasının ali qanunu olan Konstitusiyada da öz əksini tapmışdır

İctimai münasibətlərin inkişafı nəticəsində meydana çıxan yeni tendesiyalarla əlaqəli olaraq, mülkiyyət hüququ yalnız hər hansı əşyaları və qeyri-maddi xarakterli əmlak nemətlərini nəzərdə tutmur, burada həmcinin əqli mülkiyyət hüququ da əhatə olunur.

Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət hüququnun cinayət-hüququ müdafiəsi Cinayət Məcəlləsi vasitəsilə həyata keçirilir. Cinayət Məcəlləsinin 9-cu bölməsi “İqtisadi sahədə cinayətlər” başlığı altında verilmişdir və bu bölmənin 23-cü fəslə “Mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlər” başlığı altında verilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə əsasən mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərə aşağıdakılar daxildir:

1. Oğurluq;
2. Dələduzluq;
3. Mənimsəmə və ya israf etmə;
4. Soyğunçuluq;
5. Quldurluq;
6. Hədə-qorxu ilə tələb etmə;
7. Xüsusi dəyəri olan əşyaları talama;

8. Talama məqsədi olmadan qanunsuz olaraq avtomobil və ya başqa nəqliyyat vasitəsi ələ keçirmə;

9. Əmlakı qəsdən məhv etmə və ya zədələmə;

10. Əmlakı ehtiyatsızlıqdan məhv etmə və ya zədələmə;

11. Torpaq üzərində mülkiyyət, istifadə və ya icarə hüququnu pozma;

12. Təbii qazın, suyun, elektrik və ya istilik enerjisinin talanması.

Mülkiyyət əleyhinə yönələn cinayətlər içərisində daha təhlükəli xarakter daşıyan cinayətlər talama cinayətləridir. Talama, yəni özgə əmlakını tamah məqsədilə, hüquqazidd, əvəzsiz götürülməsi və bu əmlakın təqsirkarın və ya başqa şəxsin xeyrinə yönəldilməsindən ibarət hərəkətlər başa düşülür. Bu cinayətlərin bilavsitə obyekt mülkiyyət münasibətləri təşkil edir. Həmin cinayətlərin törədilməsi mülkiyyət münasibətlərinin normal inkişafına maneçilik törədir. Talama cinayətlərinin obyektiv tərəfi isə yalnız hərəkət vasitəsilə mümkün olur. Subyektiv cəhəti birbaşa qəsdlə törədilə bilər və hər zaman bu növ cinayətlərdə tamah motivi mövcud olur. Subyektiv isə oğurluq, quldurluq və soyğunçuluqda 14 yaşına çatmış anlaqlı fiziki şəxs, digər talam cinayətlərində isə 16 yaşını tamam olmuş şəxslərdir.

Hesab edirik ki, mülkiyyət əleyhinə cinayətlər sırasına əqli mülkiyyət hüququnun predmetlərinə qarşı yönəlmiş ictimai təhlükəli əməllər də daxil edilməlidir. Mülkiyyət əleyhinə cinayətləri digər cinayətlərdən fərqləndirən başlıca xüsusiyyəti məhz bu cinayətin şəxsin layiqli həyat səviyyəsini təmin edən maddi sərvətlərə qarşı yönəlmiş olmasıdır. Bunlar istər material formasında ola bilər, istərsə də hüquq formasında ola bilər. Aydın ki, əqli fəaliyyət nəticəsində əldə olunan maddi fayda şəxsin mülkiyyətinə daxildir və buna qarşı törədilən cinayəti mülkiyyət əleyhinə cinayət kimi xarakterizə etməyə imkan verir.

Mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərə qarşı mübarizə sahəsində cinayət qanunvericiliyinin inkişaf tarixinə nəzər salsaq deyə bilərik ki, təkmil formada bu qanunvericilik təxminən XVII əsrdən etibarən formalaşmış və bugünkü səviyyəyə gəlib çatmışdır. Tarixdən bizə bəlli olduğu kimi Azərbaycandakı xanlıqların hamısı süquta uğrayıb, Cənubi Qafqaz Rusiya İmperiyasının tərkibinə daxil olduğundan sonra təbii ki, Şimali Azərbaycanda yalnız çar Rusiyasının qanunları hökm sürməyə başladı. Bu dövrə qədər isə Azərbaycanda vahid dövlət olmadığından ayrı-ayrı xanlıqların qanunvericiliyi mövcud idi. Ümumiyyətlə, XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mövcud olan qanunvericiliyin əsasında İslam dininin qaydaları dayanırdı. Azərbaycanda müxtəlif xanlıqlar olduğundan onların idarə olunması da hər bir xanlığın özünün daxili qanunvericiliyinə əsasən həyata keçirilirdi. Lakin bir sıra fərqlərin olmasına baxmayaraq, xanlıqlarda yaşayan əhalinin eyni dinə, dilə, etnik mənşəyə, adət-ənənəyə və həyat tərzinə malik olmaları ilə əlaqədar olaraq, qeyd olunan xanlıqlardakı qanunvericilik bazaları demək olar ki, bir-birinə çox yaxın və mahiyyət etibarilə eyni xarakter daşıyırdı. Bu dövr üçün səciyyəvi olan normativ aktları təhlil etmək üçün Car-Tala Qanunnaməsinə nəzər salmaq zəruridir. Beləki, bu akt həmin dövrdə Azərbaycanda mövcud olan hüquq mənbələrinin öyrənilməsi üçün olduqca mühüm bir vasitə ola bilər. Bu qanunnamədə cinayət, mülki, ailə hüququna dair normalar öz əksini tapmışdır. Qanunnamənin cinayət hüquq normalarını nəzərdə tutan maddələrində bir sıra cinayətlərin konkret tərkibləri nəzərdə tutulmuş, onlara görə cəzalar qeyd olunmuşdur. Maddələrin mətnindən aydın görünür ki, İslam və adət hüququnu pozan şəxslər cinayət məsuliyyətinə cəlb olunurlar. Qeyd olunan Qanunnamədə mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərə aşağıdakılar aid idi:

1. Oğurluq;

2. Quldurluq;

3. Soyğunçuluq;

4. Özgə əmlakına ziyan vurma.

Yuxarıdan da görüldüyü kimi, bu cinayətlər sırasında hədə-qorxu ilə tələb etmə cinayəti qeyd olunmamışdır. Hesab edirik ki, bu qeyd olunan cinayətlərin həmin dövrdə baş vermədiyini ifadə etmir. Ola bilsin ki, hədə-qorxu ilə tələb etmənin geniş yayılmaması ilə əlaqədar olaraq, onun cinayət kimi təsbitinin tapmasına ehtiyac yaranmamışdır. Lakin digər mülkiyyət əleyhinə cinayətlərin qanunnamədə öz əksini tapması, özlüyündə xanlıqlar dövründən mülkiyyətə verilən dəyərin mühüm göstəricisi kimi özünü birüzə verir. Hətta həmin dövrdə, özgə əmlakına ziyan vurma, onu yandırma əməli ağır cinayət hesab edilərək, onu törədən şəxslərə ölüm cəzası tətbiq edilirdi.

Çar Rusiyasının hakimiyyətindən sonra Azərbaycanda Xalq Cümhuriyyəti kimi demokratik Respublika yarandı. Bu zaman bir sıra təbii hüquqlar kimi mülkiyyət hüququnun da toxunulmazlığı elan olunmuş və bu hüququn qorunması üçün zəruri olan bütün qanunverici tədbirlər görülmüşdür. Xalq Cümhuriyyətinin iqtisadi bazasının əsasını mülkiyyət və ondan irəli gələn münasibətlər təşkil edirdi. Mülkiyyətin bir sıra növlərinin meydana çıxmasına baxmayaraq, onların hər biri üçün bərabər imkanlar yaradılmışdır. Lakin 23 ay müddətində mövcud olan Demokratik Respublika dövründə cinayət qanunvericiliyi qəbul edilə bilmədi.

Azərbaycan Demokratik Respublikasından sonra, Azərbaycan Sovet imperiyasının tərkibində olduğundan həmin dövrlərdə Azərbaycanda cinayət qanunvericiliyinin normalarını təhlil edərkən Sovet hakimiyyəti faktorunu unutmamaq olmaz. Çünki bu dövrlərdə obyektiv olaraq qəbul edilən bütün qanunlar sırf həmin dövrün ideologiyasını, rəhbər tutduğu prinsipləri əks etdirirdi. Azərbaycanda ilk Cinayət Məcəlləsi 1922-ci il 3 dekabr tarixində qəbul edilmiş və fevral ayının 1-dən etibarən qüvvəyə minmişdir. Lakin bu tarixə qədər də mülkiyyətə qarşı yönəlmiş qəsdlərə qarşı mübarizə aparmaq, sosialist mülkiyyətini qorumaq məqsədilə bir sıra aktlar qəbul edilmişdir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1. 1917-ci il 26 oktyabr tarixli Törpaq haqqında dekret;
2. 1918-ci il 20 iyul tarixli “Məhkəmə haqqında” dekret;
3. 1919-cu il 12 aprel tarixli “İnqilabi tribunallar haqqında” dekret;
4. 1919-cu il 20 noyabr tarixli “İnqilabi tribunallar haqqında” Əsasnamə;
5. 1921-ci il 26 fevral tarixli “Vəzifəli şəxslərin ərzaq işi zamanı törətdikləri cinayətlər üstündə məsuliyyətin gücləndirilməsi haqqında” qərar;
6. 1921-ci il 1 iyul tarixli “Dövlət anbarlarından oğurluqlarla və oğurluğa kömək edən vəzifə cinayətləri ilə mübarizə tədbirləri haqqında” dekret;
7. 1921-ci il 4 iyul tarixli “Oğurluqlarla mübarizə tədbirləri haqqında dövlət müəssisələrinin idarə heyətlərinə və fabriklər, zavod komitələrinə təlimat”;
8. 1921-ci il 1 sentyabr tarixli dekret.

Yuxarıda qeyd olunan bu aktlar ilk Cinayət Məcəlləsi qəbul edilənədək mülkiyyət əleyhinə olan cinayətlərə qarşı mübarizədə əsas hüquqi mənbə rolunu oynayır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2020, s.64
2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2020, s.771
3. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı, Hüquq Yayın Evi, 2020, s.921.
4. Бочкарев С. А. Собственность в уголовном праве. М., 2011. С. 250
5. Рыжкова И.Д. Вымогательство: теоретико-правовой анализ и криминологическая характеристика: дис. ... канд. юрид. наук. - М., 2008. - С. 110

6. Солодовников С.А. Преступления в сфере отношений собственности граждан. - М., 2003. - С. 101.

7. Криминология: учебник / под общ. ред. Ю.Ф. Кваши. - Ростов-на-Дону, 2002. - С. 704.

Фараджова Гулшан

УГОЛОВНАЯ ЗАЩИТА ИМУЩЕСТВЕННЫХ ПРАВ

Р Е З Ю М Е

В статье подчеркивается важность собственности в условиях свободной рыночной экономики, закрепление права собственности как конституционного права на законодательном уровне, ее защита от ряда противоправных действий. Также были подчеркнуты особенности уголовно-правовой защиты, раскрытия преступлений против собственности в уголовном праве.

Farajova Gulshan

Leading consultant of Faculty of training of judges and applicants for the position of the judge of the Academy of Justice of the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan, Doctoral student in Criminal Law and Criminology, Criminal Executive Law of the Forensic Expertise Centre

CRIMINAL LEGAL PROTECTION OF PROPERTY

S U M M A R Y

The article emphasizes the importance of property in a free market economy, the establishment of property rights as a constitutional right at the legislative level, its protection from a number of illegal actions. Also, the features of criminal legal protection, detection of crimes against property in criminal law were emphasized.

Джамиль МАНИЗАДЕ

Диссертант кафедры Правоведение
Национальной Академии Авиации Азербайджана

ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ПЕРЕВОЗЧИКА ПРИ МЕЖДУНАРОДНЫХ ВОЗДУШНЫХ ПЕРЕВОЗКАХ ПАССАЖИРА

Açar sözlər: müqavilə, hava yolu ilə daşınma, təcəllə, maddə, məsuliyyət.

Ключевые слова: договор, воздушная перевозка, кодекс, статья, ответственность.

Keywords: contract, carriage by air, code, article, responsibility.

Слово "ответственность" на азербайджанский язык переводиться как "мясулийят", которое является словом арабского языкового происхождения. В толковом словаре азербайджанского языка указано, что "мясулийят" в переводе с арабского означает "быть ответственным", "отвечать за что-либо". Под словами "нести ответственность" понимается "учитывая тот или иной возможный негативный результат, вытекающий из данного действия, поступка, отвечать за него", "ответственность".

А.М.Гасымов отмечает, что "психологи определяют ответственность в своеобразной форме, по их мнению, ответственность - это характер личности, чувство долга. Они различают внешние формы контроля, обеспечивающего возложение ответственности на субъект по результатам его деятельности (к примеру, подчинение и пр.), и внутренние формы саморегулирования деятельности (чувство ответственности, чувство долга). Ответственность - это контроль, осуществляемый за деятельностью субъекта в различной форме" (1, с. 16).

Понятие ответственности в философской литературе зачастую комментируется в двух различных аспектах – ретроспективном и позитивном. "Ретроспективная ответственность – это ответственность за уже совершенный социальный проступок, правонарушение, то есть за поведение (действие) в прошлом. Позитивная ответственность – это ответственность на будущее" (1, с. 21).

"Юридическая ответственность является одной из форм, или разновидностей, общесоциальной ответственности. Последняя включает в себя также политическую, национальную, историческую, партийную и многие другие разновидности ответственности" (6, с. 630).

Юридическая ответственность является важным признаком защиты интересов личности, общества и государства. При нарушении требований правовых норм, она выражается в применении против правонарушителя мер государственного принуждения. Основным признаком юридической ответственности является установление ее государством и применение компетентными органами. Для правонарушителя юридическая ответственность означает применение к нему санкций правовых норм, которые представляют собой неблагоприятные последствия, которые наступают для субъекта, если его поведение отклоняется от нормы.

При выполнении международных пассажирских перевозок воздушным транспортом, должны быть правовые основания для привлечения перевозчика к ответственности. А правовое основание выражается в причинении вреда жизни и здоровью пассажира. При причинении вреда жизни и здоровью пассажира возникает гражданско-правовая ответственность перевозчика. Условия ответственности необходимы для привлечения перевозчика к ответственности за причинение вреда жизни и здоровью пассажира и применения к нему соответствующих мер ответственности.

В соответствии с Варшавской конвенцией, к условиям ответственности относятся (статья 20):

- 1) противоправное действие (бездействие) перевозчика, т.е. правонарушение;
- 2) причинно-следственная связь между правонарушением и причиненным ущербом;
- 3) вина.

Под правонарушением понимается совершенное праводеспособным лицом виновное деяние, противоречащее требованиям правовых норм, причиняющее вред другим лицам и влекущее за собой правовую ответственность. Правонарушение характеризуется определенными признаками, отличающими его от других правил поведения, не имеющих правового характера, например, обычаев, норм морали. Правонарушение - это поведение человека, выражающееся в его действиях и бездействии. Мысли, чувства, желания не могут быть правонарушением. Причина состоит в том, что они не регулируются правом, они не выражаются в определенном акте человеческого поведения. Если лицо не совершает определенных действий, предусмотренных правом, его бездействие считается правонарушением. Например, неоказание необходимой помощи человеку, жизнь которого находится в опасности.

Действия, которые соответствуют праву и разрешены правом, не могут считаться правонарушением. Противоположность правонарушению – это правомерное поведение. В.Н. Храпанюк справедливо отмечает, что "причины правонарушений кроются в аномалиях общественной жизни и отсутствии самоконтроля" (2, с. 228).

Как видно, Варшавская конвенция определяет презумпцию виновности ("презумпция – это предположение, которое считается истинным до тех пор, пока ложность такого предположения не будет бесспорно доказана"). Таким образом, согласно этому принципу, перевозчик считается виновным в причинении вреда, пока не будет доказано обратное (доказательство означает факт, довод, положение, свидетельство, которое указывает на правдивость чего-либо). Если будет доказано, что ущерб возник не по его вине, то перевозчик ответственности не несет. Бремя доказывания лежит на перевозчике. Если перевозчик докажет, что он принял все необходимые меры для предотвращения повреждений или что такие меры были невозможны, то он освобождается от ответственности. Кроме того, в соответствии со статьей 21 Варшавской конвенции, если ущерб причинен по вине потерпевшего, перевозчик освобождается от ответственности и не возмещает убытки. Но перевозчик должен это доказать.

Варшавская конвенция, исходя из принципа ограниченной ответственности, ограничивает ответственность перевозчика за причинение вреда здоровью пассажира определенной суммой - 125 000 (сто двадцать пять тысяч) франков из расчета на одного пассажира ("Франки подлежат переводу в национальную валюту по определенной схеме (в зависимости от времени заключения соглашения имеются в виду отсылки либо к старым франкам - франкам Жерминаль (10/31 г. золоты пробы 0,900) или к франкам Пуанкаре (65,5 мг золота пробы 0,900)" (5, с. 424). То есть перевозчик

несет ограниченную ответственность за причинение вреда здоровью пассажира, а значит его ответственность ограничена.

Лимит ответственности перевозчика за причинение вреда здоровью пассажира был увеличен Гаагским протоколом вдвое, достигнув суммы в размере 250 000 (двести пятьдесят тысяч) франков.

В статье 23 Варшавской Конвенции говорится: "Всякая оговорка, клонящаяся к освобождению перевозчика от ответственности или же установлению предела ответственности меньшего, чем тот, который установлен в настоящей Конвенции, является недействительной и не порождает никаких последствий, но действительность этой оговорки не влечет за собой недействительность договора, который продолжает подпадать под действие положений настоящей Конвенции".

Варшавская конвенция позволяет авиакомпаниям увеличивать лимит ответственности перевозчика.

Иногда ответственность перевозчика не ограничивается и применяется принцип неограниченной ответственности. Этот принцип отражен в статье 25 Варшавской конвенции.

Таким образом, если ущерб причинен в результате умышленных действий (бездействия) перевозчика, то ответственность перевозчика не ограничивается, то есть принцип ограниченной ответственности не применяется. В таких случаях перевозчик несет полную ответственность за ущерб. Однако, необходимо доказать, что действия (бездействие) перевозчика носили умышленный характер. Бремя доказывания лежит на истце, а не на перевозчике.

Варшавская конвенция не устанавливает обязательной претензионной (лат. *praetensio* - требование) процедуры выдвижения требования связанного с причинением вреда здоровью пассажира, то есть порядок подачи досудебного требования. По этой причине, в случае причинения вреда здоровью пассажира, потерпевший имеет право немедленно обратиться в суд. Однако, согласно пункту 4 статьи 22 Варшавской конвенции предусматривается внесудебное урегулирование спора (эта инструкция была добавлена Гаагским протоколом). Суть данной инструкции заключается в том, что пассажир сообщает перевозчику о возмещении причиненного ему ущерба. Перевозчик в письменной форме предлагает пострадавшему пассажиру сумму, которая будет выплачена. Если сумма, подлежащая выплате, не превышает предложенной суммы, возмещение судебных расходов, превышающих лимит ответственности перевозчика, потерпевшему пассажиру не производится.

Варшавской конвенцией установлен специальный порядок о предъявлении требования к перевозке пассажиров, осуществляемой несколькими чередующимися перевозчиками. Согласно этому правилу, пассажир может предъявить требование только к перевозчику, осуществляющему часть перевозки в случае аварии или нарушения сроков доставки. Также оговаривается, что первый перевозчик не должен брать на себя ответственность за полное выполнение перевозки.

Статья 29 Варшавской конвенции устанавливает двухлетний срок исковой давности для споров, вытекающих из международного договора воздушной перевозки пассажиров. В этот период пассажиры могут подать иск.

Хотелось бы отметить, что понятие "срок" означает период времени или отрезок времени, в течение которого нормы права связаны с определенными юридическими последствиями. По своей правовой природе, сроки составляют особую категорию юридических фактов. В отличие от действий и событий, термин "срок" имеет двой-

ственную природу. Если, с одной стороны, он связан со временем, которое продолжается независимо от воли человека, то с другой стороны, он подвержен влиянию воли человека.

Под сроком исковой давности понимается установленный законом срок для защиты нарушенного права, путем подачи иска в суд. Суть срока давности заключается в том, что в течение этого срока уполномоченное лицо имеет возможность в обязательном порядке защитить свое нарушенное право в форме судебного иска. Срок действия иска четко определен законом. Стороны не могут изменить этот срок на основании соглашения, т.е. исковая давность носит императивный характер.

Д.А.Грибков указывает, что "установленные законом сроки исковой давности определяют условия судебной защиты нарушенного субъективного права, и в этом своём качестве являются тем правомощием, которое востребовано всегда и везде" (4, с. 3).

По мнению Т.А.Терещенко, "исковая давность как правовой срок представляет собой условно самостоятельный юридический факт, действие которого проявляется только в рамках сложного юридического состава - в совокупности с событиями и/или действиями" (7, с. 5).

Институт исковой давности оказывает помощь в преодолении нестабильности и неопределенности отношений между участниками гражданского оборота. Срок давности в определенной степени облегчает рассмотрение споров в суде. Со временем собрать доказательства по делу часто становится сложно. Учитывая ограниченные сроки, проще найти необходимые доказательства по делу и использовать их для справедливого разрешения спора.

В судебной практике иногда бывает так, что суд принимает решение не удовлетворять иск только на основании истечения срока давности, без изучения доказательств претензий и возражений поступаемых от сторон. Такую практику нельзя считать правильной. Исходя из содержания и смысла права на обращение в суд, суд должен рассматривать иск по существу, независимо от того, было ли подано заявление о применении срока исковой давности или нет. То есть, суд должен провести комплексный процесс, изучив обстоятельства дела и оценив доказательства. Если в результате исследования установлено, что исковой срок был пропущен по уважительным причинам, суд восстанавливает этот срок и принимает решение об удовлетворении, либо отказе в удовлетворении искового требования. Причина кроется в том, что применение срока исковой давности не всегда является причиной отклонения иска. При наличии уважительных причин, срок исковой давности может быть восстановлен.

Существует возможность подачи представителем ходатайства о применении срока исковой давности. Институт представительства имеет как гражданско-правовое, так и процессуально-правовое содержание. Когда стороны поручают представителю реализовать все свои права, то представитель может также подать заявление о применении срока исковой давности.

Заявление о применении срока исковой давности подается до вынесения решения судом первой инстанции. Данное заявление может быть подано с момента принятия иска к рассмотрению до момента выхода членов суда в совещательную комнату для вынесения решения.

В соответствии со смыслом статьи 375 Гражданского кодекса АР, заявление о применении срока исковой давности не может быть подано в апелляционный и кассационный суды, если оно не было подано в суд первой инстанции (3).

В статье 375.2 Гражданского кодекса АР говорится: "Истечение срока исковой давности, о применении которой заявлено стороной в споре, является основанием к вынесению судом решения об отказе в иске". Это означает, что при рассмотрении исковых требований с пропущенным сроком исковой давности, когда ответчик подает заявление о применении срока исковой давности применительно к требованию истца, данный иск отклоняется. При отсутствии такого заявления, спор разрешается независимо от истечения срока исковой давности. В зависимости от содержания требования материального права, иск либо удовлетворяется, либо отклоняется.

Хотя статья 382 Гражданского кодекса АР озаглавлена "Восстановление срока исковой давности", по содержанию этой статьи восстановление срока исковой давности считается возможным только в отношении физических лиц. Иными словами, там не определена возможность восстановления срока исковой давности в отношении юридических лиц. Так в указанной статье отмечается: "В исключительных случаях, когда суд признает уважительной причину пропуска срока исковой давности по обстоятельствам, связанным с личностью истца (тяжелая болезнь, беспомощное состояние, неграмотность и т.п.), нарушенное право физического лица подлежит защите. Причины пропуска срока исковой давности могут признаваться уважительными, если они имели место в последние шесть месяцев срока давности, а если этот срок равен шести месяцам или менее шести месяцев - в течение срока давности".

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Qasimov A.M. Azərbaycan Respublikasının əmək hüququnda qarşılıqlı maddi məsuliyyət. Bakı: "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2002, 312 s.
2. Храпаныук V.N. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi (ixtisarla) / Rus dilindən tərcümə. Bakı: Qanun, 2007, 248 s.
3. Гражданский кодекс Азербайджанской Республики.
https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30420111
4. Грибков Д.А. Исковая давность и сроки обращения в суд в гражданском судопроизводстве: / автореф. дисс. канд. юр. наук. / - Москва, 2009. - 26 с.
5. Канашевский В.А. Международное частное право: учебник. Москва: Международные отношения, 2009, 752 с.
6. Марченко М.Н. Теория государства и права: Учебник. Москва: Проспект, 2009, 640 с.
7. Терещенко, Т.А. Понятие исковой давности: / автореф. дисс. канд. юр. наук. / - Москва, 2006. - 26 с.

Манизаде Джамиль

Ответственность перевозчика при международной пассажирской перевозке воздушным путем

Р Е З Ю М Е

В статье отмечается, что должно быть правовое основание для привлечения к ответственности перевозчика в случае международной перевозки пассажиров воздушным путем. В случае причинения вреда жизни и здоровью пассажиров появляется

правовое основание для привлечения перевозчика к ответственности. Причинением вреда жизни и здоровью пассажиров возникает гражданско-правовая ответственность перевозчика.

Manizadə Cəmil

Hava yolu ilə beynəlxalq sərnişin daşınması zamanı daşıyıcının məsuliyyəti

X Ü L A S Ə

Məqalədə qeyd olunur ki, hava yolu ilə beynəlxalq sərnişin daşınması zamanı daşıyıcını məsuliyyətə cəlb etmək üçün hüquqi əsas olmalıdır. Sərnişinlərin həyat və sağlamlığına zərər dəydikdə daşıyıcını məsuliyyətə cəlb etmək üçün hüquqi əsas mövcud olur. Sərnişinlərin həyat və sağlamlığına zərər dəydikdə daşıyıcının mülki-hüquqi məsuliyyəti yaranır.

Manizadeh Jamil

National Aviation Academy of Azerbaijan

Doctoral student

Carrier's liability for international air carriage of a passenger

S U M M A R Y

When performing international passenger transportation by air, there must be a legal basis for bringing the carrier to responsibility. And the legal basis is expressed in causing harm to the life and health of the passenger. In case of harm to the life and health of the passenger, the civil liability of the carrier arises.

VETO HÜQUQU VƏ ONUN AŞILMA PRESEDURLARI

Açar sözlər: veto, hüquq, monarxiya, parlament, konstitusiya

Ключевые слова: veto, закон, монархия, парламент, конституция

Keywords: veto, law, monarchy, parliamentary, constitution

Veto latın sözü olub qadağan etmək mənasını verir. Veto hüququnun başlanğıcı qədim Roma imperiyası dövrünə gedib çıxır. Romada tribunlar senatın və konsulların qərarlarını veto etmək hüququna malik idilər. Veto hüququ müasir dövrdə ya dövlət başçıları ilə parlament arasında ya da beynəlxalq təşkilatların nizamnamə ilə təsdiq edilmiş veto etmə hüquqlu subyektləri ilə qərar qəbuletmə səlahiyyətli subyektləri arasında mövcud olur.

Qanunverici orqanın qəbul etdiyi qanunlar dövlət başçısı tərəfindən imzalandıqdan sonra qüvvəyə minir. Dövlət başçısının qüvvəyə minməsi üçün ona göndərilən qanunu imzalamayaraq yenidən müzakirə edilmək üçün qanunverici orqana geri göndərməsi günlük dildə “qanunu veto etməsi” adlanır.

Dövlət hüququ baxımından veto - dövlət başçısının qanunverici orqandakı hüququ qüvvəyə minmə müddətini tamamlayaraq qüvvəyə minməsi üçün önünə gəlmiş qanunu imzalamama səlahiyyətidir. Dövlət başçısının ümumi olaraq qanunu geri göndərməsi, yuxarıda da ifadə edildiyi kimi veto adlanır. Fəqət, dövlət hüququ ədəbiyyatında veto hüququnun, “bir daha müzakirə edilmək üçün geri göndərilmə” hüququndan fərqli olduğu müəyyən edilir. Qanunverici orqan tərəfindən qəbul edilən bir qanunu dövlət başçısının təsdiq etmə səlahiyyətinin olmadığı, səlahiyyətinin yalnızca qüvvəyə minməsi və bir daha müzakirə edilmək üzrə geri göndərmək olduğu hallarda, dövlət başçısının sahib olduğu səlahiyyəti ifadə etmək üzrə “geri göndərmək” termininin işlədilməsi vacibliyi mütəmadi olaraq səsləndirilməkdədir. Qanun təsis etmək prosesinin son mərhələsində iştirak etmək hüququnu əlində saxlayan monarxın, qanunverici orqan tərəfindən hazırlanıb önünə gətirilən mətni qəbul etməməsi, beləliklə mətnin qanuniləşməsini qadağan etməsi mənasını verən “veto” termininin istifadə edilməsi mübahisələndirilməkdədir. Terminlə əlaqəli olaraq mübahisələrə tarixi inşaf mərhələsində veto termininin qazandığı mənə dəyişikliyi ortaya qoyaraq izah etməyə çalışaq.

Dövlət başçısının qüvvəyə minməsi üçün ona göndərilən qanunu imzalamayaraq bir dəfə daha müzakirə edilməsi üçün qanunverici orqana geri göndərməsi mütəmadi, olaraq istifadə edilən terminlə qanunun veto edilməsi adlanır. (1, s.48). Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi Azərbaycan dilinə yunan dilindən keçmiş olan veto termini “bir səlahiyyətin, bir qanunun, bir qərarın qüvvəyə minməsinə qarşı çıxmaq hüququ”dur. Bu çərçivədə bir hadisəni və ya qərarı qəbul etməmə, rədd etmə haqqı olaraq istifadə edilən veto hüququ dövlət hüquq ədəbiyyatında dövlət başçısının, dərc edilmək üçün ona göndərilən bir qanunun qanunlaşmasını rədd etməsi mənasına gəlir ki, belə bir halda dövlət başçısının qanunlar üzərində təsdiq etmə səlahiyyətinin mövcudluğu da qəbul edilməkdədir.

Müasir dövrdə ümumi olaraq qanunvericilik orqanlarının qəbul etdikləri qanunlar istər monarxiya, istər respublikalarda dövlət başçısı tərəfinədən imzalanaraq qüvvəyə minməkdədir. Praktiki olaraq veto, ancaq dövlət başçısından ayrı olaraq qanunverici səlahiyyəti olan bir orqanın varlığı halında mövcud olur. Bu səbdən də veto hüququnun ən çox istifadə edildiyi dövrlər “məhdud monarxiyaların” geniş yayıldığı dövrlər olmuşdur. (2, s.13). Kralların mütləq gücə sahib olduqları, yəni, qanunverici, icraedici və məhkəmə səlahiyyətlərinin tək sahibi olduqları mütləqiyyət dövrlərində təbii olaraq veto səlahiyyətindən söhbət gedə bilməz.

Dövlət başçısının və ya kralın səlahiyyətlərinin konstitusiyanal müddəlarla müəyyən olunduğu və qanunların qüvvəyə minməsi üçün bir də dövlət başçısı tərəfindən razılıq verilməsi gərkdir. Məhdud monarxiyalarda, qanunverici orqan tərəfindən qəbul edilən mətnlərin qüvvəyə minməsi üçün dövlət başçısının imzalaması məcburidir. Məhdud monarxiya olaraq ifadə edilən, hakimiyyət mübarizəsinin ilk olaraq dövlətin tək orqanı olan monarxa qarşı başlayıb, aparılan mübarizənin nəticəsində də monarxın qanunverici səlahiyyətini, qanunverici orqan olan parlamentə buraxması nəticəsində ortaya çıxan idarəetmə modelində, dövlət başçısı qanunvericilik orqanındakı qanunlaşma prosedurasını tamamlayaraq önünə gələn qanunu hər hansı bir səbəblə imzalamayıb, qüvvəyə minməsinə mütləq olaraq qarşı çıxma biləcəyi kimi, bu qanun haqqında qanunverici orqanla eyni fikirdə olması halında da qanunu imzalayaraq qüvvəyə minməsi üçün mütləq səlahiyyət sahibidir. Məsələn İngiltərədə qanunverici orqan Avam Palatası, Lordlar palatası və Kral və ya Kraliçadan ibarətdir.

Monarxiya idarəetmə sistemində qanunverici orqanın qəbul etdiyi qanunlar dövlət başçısı tərəfindən imzalanmalı, başqa cür ifadə etsək qanun qəbul etmənin son mərhələsində dövlət başçısı da iştirak etməlidir. Bu sistemdə dövlət başçısının razılığı qanunun varlıq ünsürüdür. Monarxın iradəsi olmadan bir qanunun varlığından söhbət gedə bilməz. Başqa bir sözlə monarxiyalarda qanunu mövcud edən iradələrdən biri də kralın iradəsidir. Bu sistemdə qanun məclisin və ya məclislərin və kralın qanun təsis etmə səlahiyyətinə yönələn ortaq iradə ünsürüdür. Kralın “razılıqvermə” səlahiyyəti, parlamentin “qəbuletmə” (adaption) səlahiyyətindən fəqli deyildir. Monarxiyalarda dövlət başçılarının sahib olduqları imzalama səlahiyyəti parlament tərəfindən qəbul olunan qanun mətninin mövcud olmasında bir ünsür olaraq qəbul edilir və dövlət başçısına göndərilən mətn, bir qanun layihəsi kimi qəbul edilməklə və imzalanma ilə həmin mətn qanun xüsusiyyətinə malik olur.

Monarxiyalardakı vəziyyəti yuxarıda göstəriləndiyi kimi dövlət başçılarının veto səlahiyyəti müasir demokratiyaların ortaya çıxmağa başladığı, monarxiyaların məhdudlaşdırılması dövrü ərzində parlamentlərin qalibiyyəti olaraq getdikcə məhdudlaşdırılmışdır. Qanunverici orqanın gücü artdıqca dövlət başçısının icraedici orqanın rəhbəri olaraq qanunverici orqana müdaxiləsi mənasını verən veto səlahiyyəti kiçilib gücünün azalmasına paralel olaraq da forma dəyişdirmişdir. Dövlət başçılarının parlamentli monarxiyalarda sahib olduqları belə bir səlahiyyətin bu gün müasir demokratik dövlətlərdə mövcud olması düşünülə bilməz. Müasir dövrdə bir çox dövlətdə dövlət başçılarının qanunlar üzərində səlahiyyəti onları imzalamaq və ya bir daha müzakirə edilmək üçün geri göndərməkdən ibarətdir. Dövlət başçılarının monarxiyalarda dövründə qanunlar üzərində sahib olduqları təsdiqetmə səlahiyyəti, bugünkü konstitusiyalarda daha çox qanunverici orqanın qəbul etdiyi qanun mətnlərinin “bir daha müzakirə edilmək üzərə geri göndərilməsi” şəklindədir və bu şəkildə olan hüquq dövlət başçılarının veto səlahiyyətindən təsirlənərək olduqca fərqli qəbul edilən bir səlahiyyət olaraq qarşımıza çıxmaqdadır.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi dövlət başçısının geri göndərmə səlahiyyətinə “veto səlahiyyəti” adı verilməsinin aldadıcı olduğu, dövlət başçısının veto səlahiyyətinə malik olması halında, qanunun qüvvəyə minməsinə ya mütləq olaraq və ya qanunun təkrarən qəbul edilməsi üçün parlament tərəfindən daha üstün çoxluqla qəbulunun mövcud prosedurunun olması, dolayısı yolla çətinləşdirilməsindən qaynaqlanan hərəkətlə geri göndərmə səlahiyyətinin veto olaraq qəbul edilməyəcəyi irəli sürülməkdədir. Parlament tərəfindən qəbul edilən bir qanun dövlət başçısının razılıq səlahiyyətinin olmadığı, səlahiyyətin qüvvəyə minmə və ya bir dəfə daha müzakirə edilməsi üçün geri geri göndərməkdən ibarət olduğu hallarda veto termininin istifadə edilməməsi gərəkdəyi irəli sürülməklə birlikdə, qanunverici orqanın üsula uyğun razılaşdırılıb qəbul edildiyi an qanun hökmü qazanmış və dövlət başçısına sadəcə icraya yönəldilməsi üçün göndərilmiş bir qanun, dövlət başçısı tərəfindən qəbul edilməyib bir daha müzakirə edilmək üçün qanunverici orqana geri göndərilməsi halında bəhsi edilən qanunun icraya yönəldilməsi bir müddət də olsa qadağan edildiyi üçün, “geri göndərmək” anlamına verəcək olan “veto” termininin istifadə edilməsində məqbul qəbul edilə bilər. Belə ki, hüquq ədəbiyyatlarında mövzu ilə əlaqədar olaraq ortaya qoyulan tədqiqatlarda dövlət başçılarının qanunlar üzərində təsdiqetmə səlahiyyətinin deyil, sadəcə icraya yönəltmə və bir daha müzakirə edilməsi üçün geri göndərmə səlahiyyətinin olduğu parlamentar hökumət və ya yarıprezidentli hökumət sistemlərində, dövlət başçısının bu səlahiyyətini ifadə etmə üzrə “veto” termininin üstün olaraq istifadə edilməsinə rast gəlinir.

Veto termininin müasir demokratik rejimlərdə görünüşü olan “qanunların geri göndərilməsi səlahiyyəti”ni ifadə etmək üzrə istifadə edilən tarixi inkişaf müddətini də əhatə etməsi səbəbindən bu formada istifadəsinin qüsuru olmalıdır. Veto qurumunun parlamentlərin tarixi inkişafı müddətində uğradığı dəyişikliklər bu gün dövlət başçısının icraya yönəldilməsi məqsədi ilə önünə gətirilən qanunu yalnız bir dəfə yenidən müzakirə edilmək üzrə qanunverici orqana geri göndərməsini ifadə edəcək şəkildə istifadə olunan “veto” termini ilə dövlət başçılarının parlamentli monarxiyalarda qanunverici orqan üzərində sahib olduqları qanunun qanunlaşdırılmasına mütləq olaraq qarşı çıxma mənasında “mütləq veto səlahiyyəti” deyil, əksinə qəbul edilmiş bir qanun fərqli bir məna yarada biləcəyi ehtimalına görə qanunverici orqanın diqqətinin çəkilməsi üçün geri qaytarılması məna qarışıqlığına yol verə biləcək səbəb olmamalıdır. Dövlət başçısı tərəfindən icraya yönəldilməyən hər qanun dövlət başçısının bu seçiminin nəticəsi olaraq qanunvericilik orqanına geri göndərilir. Yəni geri göndərmə qanun icraya yönəltmə səlahiyyətinin ifadəsinin təbii nəticəsidir.

Hüquq ədəbiyyatında veto hüququnun iki növü fərqləndirilir. Fərqləndirilən növlərdən biri mütləq veto hüququdur, digəri isə nisbi veto hüququdur. Mütləq veto hüququnda dövlət başçısı parlament tərəfindən qəbul edilən və qanuni qüvvəyə minmiş qanunu dayandırmaq, veto etmək hüququna malikdir. Nisbi veto hüququnda isə dövlət başçısı parlament tərəfindən qəbul edilən qanunun qüvvəyə minməsinə dayandıra, veto edə bilər.

Nisbi veto hüququnun da iki növü var: çətinləşdirici veto hüququ və gecikdirici veto hüququ. Nisbi çətinləşdirici veto hüququnda dövlət başçısı və ya səlahiyyətli subyekt parlament tərəfindən qəbul edilən qərarı, qanunu veto edir, qarşılığında isə parlament daha çox səsle qanunu yenidən qəbul edir və beləliklə, qanun qüvvəyə minmiş olur. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına görə 63 səs çoxluğu ilə qəbul edilən qanunlar 83 səs çoxluğu ilə, 83 səs çoxluğu ilə qəbul edilən qanunlar isə 95 səs çoxluğu ilə yenidən qəbul edilərsə, belə qanunlar təkrar səs vermədən sonra qüvvəyə minir.

Nisbi gecikdirici veto hüququ isə nisbi çətinləşdirici veto hüququndan fərqli olaraq dövlət başçısı və ya səlahiyyətli subyekt parlament tərəfindən qəbul edilən qərarı, qanunu parlament daha çox səs çoxluğu ilə deyil, əvvəllər qəbul edilməsi üçün kifayət edən eyni səs çoxluğu ilə təkrar qəbul etdikdə qüvvəyə minir. Məsələn, 1958-ci il Fransa Konstitusiyasına görə Prezidentə 15 gün müddətinə parlament tərəfindən qəbul edilən qanunu yenidən müzakirəyə göndərilməsi səlahiyyəti verilmişdir. Fransa Konstitusiyası Məhkəməsi geri göndərilən qanunun təkrar qəbul edilə bilməsi üçün başqa bir yetərsay çoxluğunu məqbul hesab etməmişdir və eyni qanun eyni yetərsayla qəbul edilmişdir.

1947-ci il İtaliya Konstitusiyasına görə Prezident qanunverici orqanın qəbul etdiyi bir qanunu 1 ay içində yenidən müzakirə edilməsini istəyə bilər. Fransa nümunəsində olduğu kimi qanunverici orqan eyni qanunu təkrar qəbul edərsə Prezident həmin qanunu geri göndərə bilməyəcəkdir.

Müasir dövrdə qanunların Konstitusiyaya uyğunluğunun siyasi nəzarət vasitələrindən birisi olaraq göstəriləbiləcək veto hüququ təsis olunan qanun layihəsi Konstitusiyaya zidd olarsa dövlət başçısı tərəfindən qanunverici orqana geri göndərilən bir qanun, qanunverici orqan tərəfindən diqqətə alınmazsa qüvvəyə minməsinin sadəcə olaraq bir müddət geciktirilə biləcəyi, fəqət qüvvəyə minməsinin tamamı ilə dayandırılma bilməyəcəyi qəbul ediləməlidir. Əlavə olaraq, dövlət başçılarının da qanundakı dəyişikliklə bağlı olaraq siyasi görüşlərinin ola biləcəyi və bəzi qərarlarını da bu görüşlər fonunda ifadə edəbiləcəkləri diqqətə alındığında, qanunverici orqan kimi çox sayda nümayəndədən ibarət bir qurumun qəbul etdiyi qanunların qüvvəyə minməsi üzərində tamamilə qadağandır bir səlahiyyətə sahib olmaları doğru deyildir. Bu məsələnin əksinin qəbul edilməsi qanunların konstitusiyaya uyğunluğunu təmin etmək məqsədinə xidmət etsə də mütləq monarxiyalardakı səlahiyyətlərə sahib bir dövlət başçısının varlığı ilə nəticələnmə bilər. Bu səbdən dövlət başçılara qanunları yalnızca bir daha müzakirə edilmək üçün qanunverici orqana geri qaytarma səlahiyyətinin verilməsi ilə kifayətlənməsi və beləliklə, qanunverici orqanın geri göndərilən qanun üzərində bir dəfə daha düşünməsinə fürsət verilməsi eyni zamanda məsələyə ictimaiyyətin diqqətinin çəkilməsi daha doğru olar. Daha dərin bir nəzarət isə məhkəmə orqanlarının səlahiyyətinə buraxılmalıdır.

Geri qaytarma səlahiyyətinin, “diqqət çəkmək” səlahiyyətini də aşacaq şəkildə dəyərləndirmək prezidentə qanunverici orqana müdaxilə fürsəti vermək mənasına gəlir. Prezidentin qanunları imzalamaqla məhdudlaşan səlahiyyəti geri göndərmə hallarında “diqqət çəkmək” dərəcəsini aşı bilməz.

Parlamentin fəaliyyət göstərə bilməsi baxımından dövlət quruluşunun respublika və ya monarxiya olmasının çox önəmi yoxdur. Konstitusiyalı monarxiyalarda və respublikalarda qanun təsis etmə hüququ xalqın nümayəndələri olan parlamentə məxsusdur. Mütləq monarxiyalarda isə qanunlar monarxın razılığı (royal assent) olmadan qüvvəyə minmir, yəni monarxın mütləq veto hüququ vardır. Məhdud monarxiyalarda isə monarxın bu səlahiyyəti simvolik xarakter daşıyır.

İdarə etmə forması xalqların adət-ənənələrindən, xüsusiyyətlərindən, etnik mənsubiyyətindən asılı olaraq formalaşır. Bəzi dövlətlər vardır ki onlar monarxiya üsulu ilə idarə edilsələr də, həqiqi demokratiyanın beşiyi hesab edilirlər və bu tip dövlətlərdə monarx xalqın birliyini və varisliyini təcəssüm etdirir. Şimali İrlandiya və Böyük Britaniya Birləşmiş Krallığı məhz belə dövlətlərdəndir ki, kral xalqın birliyinin ali təcəssümüdür. Bu xüsusiyyətlərlə idarə olunan dövlətlərdə əksər hallarda kralın fəaliyyətini məhdudlaşdıran parlament fəaliyyət göstərir.

Monarx hökuməti formalalaşdırmaq səlahiyyətini parlament tərəfəndən təyin edilən Baş nazirə tapşırır. Baş nazir isə hökumət qarşısında məsuliyyət daşıyır və hökumətə hesabat verir.

İngiltərə kimi dövlətlərdə kralın qanunları veto etmək hüququ olsa da onlar bu səlahiyyətlərindən demək olar ki, ya istifadə etmirlər ya da çox nadir hallarda istifadə edirlər. İngilis kralları 1703-cü ildən bəri heç bir qanunu veto etməmişdir, çünki İngiltərədə krallar bununla hökumətə müdaxilə edilə bilməyəcəyinin mesajını verirlər, fəqət yenə də kralın bu səlahiyyəti önəmli bir rol ifadə edir, çünki kral qəbul edilən qanunları imzalamazsa qanun qüvvəyə minmir. Məsələn, Belçikada 1906-cı ildə hökumət hamiləliyi iradi olaraq aradan qaldıran hallar üçün cəza verilməsini nəzərdə tutan qanunları ləğv etmək istədi. Belçika Kralı Bedouin bu hala qarşı olduğunu və qanunu imzalamaycağını ifadə etdi. Bunun üzərinə Kralın özünün də razılığı ilə Belçika Nazirlər Kabineti konstitusiyada yer alan bir maddəni tətbiq etməyə qərar verdilər. Belçika Nazirlər Kabineti kralın iki günlük “səltənətətmə mümkünsüzlüyünə (situation d’impossibilit  de regner)” qərar verdi və qanunu özləri imzaladı. Bununla da kralın vetosu dəf edilmiş oldu (3, s.593).

İngiltərə və Belçikadan fərqli olaraq İsveç konstitusiyası krala qanunları imzalamaq səlahiyyəti verməmişdir (4, s.47).

Veto hüququ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da əks olunmuşdur. Belə ki, Konstitusiyanın 110-cu maddəsində deyilir:

“Konstitusiya qanunları Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfəndən imzalanmazsa, qüvvəyə minmir”.

Maddənin dispozisiyasından göründüyü kimi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbit edilən veto hüququ nisbi veto hüququdur, çünki maddənin dispozisiyası qüvvəyə minmiş qanunu veto etmir, lakin qanunun qüvvəyə minməsinə veto edir.

Nəticə olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, veto hüququ məhdud monarxiyalar dövründə geniş istifadə edilmiş, respublika idarəçilik formasına keçidin mühüm mərhələsi olmuşdur. Veto hüququ zamanla öz yerini qanunu “bir daha müzakirə edilmək üçün geri qaytarmaq” kimi tanınan yeni hüquq növünə vermişdir. Mütləq veto hüququnun tətbiq edilməsi müasir dövlət modelləri ilə ziddiyət təşkil edərək dövlət başçısına məhdudiyyətsiz səlahiyyət verilməsinə səbəb ola bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. ONAR, Erdal, Kanunların Anayasaya Uyğunluğunun Siyasal ve Yarıqsal Denetimi ve Yarıqsal denetim Alanında Ülkemizde Öncümler, Ankara, 2003, s. 48.
2. OYTAN, Muammer, «1982 Anayasasında Yasama ve Yürütme Erkleri Karşısında Güçlendirilmiş Yürütme ve Güçlendirilme Nedenleri », Türk İdare Dergisi, Eylül 1984, s. 13.
3. Francis Delperee, “Le roi sanctionne les lois”, journal des tribunaux, 1991, s. 593.
4. Francis Delperee, “ La fonction du roi”, op.cit.1991, s. 47.

X Ü L A S Ə

Veto hüququ və onun aşılma presedurları haqqında yazılmış məqalə ilk olaraq veto hüququnun anlayışı, mənşəyi, tarixi, keçdiyi inkişaf yolu, növləri, xüsusiyyətləri, tarixi dövr ərzində baş verən dəyişikliklər, “veto hüququ” və “yenidən müzakirə edilmək üçün geri göndərmək” anlayışları arasındakı fərqlər detallı şəkildə tədqiq edilmiş, bu hüquqdan sui-

stiafadə hallarının hansı nəticələrə səbəb ola biləcəyi araşdırılmışdır. Veto hüququnun növləri və “yenidən müzakirə edilmək üçün geri göndərmək” anlayışlarının izah edilməsi üçün müxtəlif ölkələrdən və müxtəlif dövlət quruluşu formalarından misallar verilmişdir. Mütləq veto hüququ və nisbi veto hüququ və onun nisbi gecikdirici və nisbi təxirəsalıcı növləri geniş tədqiq edilmişdir. Veto hüququnun siyasi əhəmiyyəti və dövlət başçısı ilə qanunverici qurum arasında qanun təsis etmə prosesinin son mərhələsində adları qeyd olunan qurumların ortaq iradə ifadəsinin xüsusiyyətləri qeyd edilmişdir. Veto hüququnun keçmiş və bu gün ifadə etdiyi mənalar, veto hüququnun parlamentlərin inkişafı dövründə zəifləməsinin xüsusiyyətləri və dövlət başçılarının hər keçən gün daha az bu hüquqdan istifadə etməsinin səbəbləri tədqiq edilərək qeyd edilmişdir.

Джабраил Гасанзаде

Р Е З Ю М Е

В статье о праве вето и процедурах его преодоления сначала рассматриваются понятие права вето, его происхождение, история, путь развития, типы, особенности, изменения в течение исторического периода, различия между понятиями «право вето» и «возврат на пересмотр» детально исследовано, и исследованы последствия злоупотребления этим правом. Приводятся примеры из разных стран и разных форм правления, чтобы проиллюстрировать типы закона вето и концепции «перевода на повторное рассмотрение». Абсолютное и относительное вето, а также его типы относительной задержки и относительной задержки были тщательно изучены. Отмечено политическое значение права вето и особенности выражения общей воли главы государства и законодательного органа на завершающей стадии законотворческого процесса. Были изучены и отмечены прошлое и настоящее значение права вето, характеристики ослабления вето в процессе развития парламентов и причины, по которым главы государств все реже и реже используют это право с каждым днем.

Jabrayil Hasanzada
Nakhchivan State University
Lecturer of the Department of Legal Sciences

S U M M A R Y

The article on veto law and its overcoming procedures first deals with the concept of veto law, origin, history, way of development, types, features, changes during the historical period, differences between the concepts of "veto right" and "return for reconsideration" has been investigated in detail, and the consequences of the abuse of this right have been investigated. Examples from different countries and different forms of government are given to illustrate the types of veto law and the concepts of "sending back for reconsideration." Absolute veto and relative veto and its relative delay and relative delay types have been extensively studied. The political significance of the right of veto and the features of the expression of common will between the head of state and the legislature in the final stage of the law-making process were noted. The past and present meanings of the right of veto, the characteristics of the weakening of the veto during the development of parliaments and the reasons why heads of state use this right less and less with each passing day have been studied and noted.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ VƏ RUSİYA FEDERASIYASININ ƏMƏK QANUNVERİCİLİYİ ÜZRƏ İSTİRAHƏT VAXTININ ANLAYIŞI VƏ NÖVLƏRİ

Açar sözlər: hüquq, istirahət hüququ, istirahət vaxtı, istirahət vaxtının növləri, fasilə, Azərbaycan Respublikası, Rusiya Federasiyası, Əmək Məcəlləsi

Ключевые слова: право, право на отдых, время отдыха, виды времени отдыха, перерыв, Азербайджанская Республика, Российская Федерация, Трудовой Кодекс

Keywords: right, right to rest, rest time, types of rest time, break, Azerbaijan Republic, Russian Federation, Labor Code

İstirahət hüququ sosial-iqtisadi hüquqlar sırasına aiddir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 37-ci maddəsinin birinci hissəsi¹ və Rusiya Federasiyasının Konstitusiyasının beşinci hissəsi² hər kəsin istirahət hüququnu təsbit edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 37-ci maddəsinin ikinci hissəsinə əsasən əmək müqaviləsi ilə işləyənlərə qanunla müəyyən edilmiş, lakin gündə 8 saatdan artıq olmayan iş günü, istirahət və bayram günləri, ildə azı bir dəfə 21 təqvim günündən az olmayan ödənişli məzuniyyət verilməsi təmin edilir.³

Analoji norma RF Konstitusiyasının 37-ci maddəsinin beşinci hissəsində təsbit olunmuşdur. Orada deyilir ki, əmək müqaviləsi üzrə işləyənlərə federal qanunla müəyyən edilmiş iş vaxtının müddətinə, istirahət və bayram günlərinə, ödənişli illik məzuniyyətə təminat verilir.⁴

İstirahət vaxtı iş vaxtının müddətindən törəmədir. İş vaxtı nə qədər azdırsa, istirahət vaxtı bir o qədər çoxdur və əksinə iş vaxtı nə qədər çoxdursa, işçinin istirahət vaxtı bir o qədər az olur.

Azərbaycan Respublikasının nə 10 dekabr 1971-ci il tarixli Əmək Qanunları Məcəlləsində, nə də 1 fevral 1999-cu il Əmək Məcəlləsində istirahət vaxtının leqal anlayışı verilməmişdir. Bu AR ƏM-in boşluğu kimi qiymətləndirilməlidir. RSFSR-in 9 dekabr 1971-ci il tarixli Əmək Qanunları Məcəlləsində də istirahət vaxtının leqal anlayışı verilməsə də, Rusiya qanunvericisi 21 dekabr 2001-ci il tarixli Əmək Məcəlləsində bu boşluğu doldurmuşdur. Belə ki, RF ƏM-in 105-ci maddəsinə (“istirahət vaxtının anlayışı”) əsasən istirahət vaxtı işçinin əmək vəzifələrinin icrasından azad olduğu və öz mülahizəsinə görə istifadə edə biləcəyi vaxtdır.

A.M.Qasımov əmək hüquq nəzəriyyəsinin əldə etdiyi müddəalara əsaslanaraq istirahət vaxtına aşağıdakı kimi tərif verməyi və onun AR ƏM-ə daxil edilməsini məqsədmüvafiq

¹ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2019, s.20

² Конституция Российской Федерации. М.: АЙРИС ПРЕСС, 2017, с.14

³ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2019, s.20

⁴ Конституция Российской Федерации. М.: АЙРИС ПРЕСС, 2017, с.14

hesab edir: “Əmək hüququ üzrə istirahət vaxtı dedikdə, işçinin öz əmək vəzifələrini yerinə yetirməkdən azad olunduğu və ondan öz mülahizəsinə görə istifadə etdiyi vaxt başa düşülür”.⁵

Biz də A.M.Qasimovun bu fikrini dəstəkləyirik.

Əmək hüququ üzrə elmi və tədris ədəbiyyatında istirahət vaxtına müxtəlif dövrlərdə müxtəlif alimlər tərəfindən tərif verilməsinə cəhd göstərilmişdir. İstirahət vaxtının anlayışının ilk elmi təriflərinə N.Q.Aleksandrov və Q.K.Moskalenko tərəfindən hələ 1947-ci ildə işlənib hazırlanmış tərfi aid etmək olar. Bu alimlərin fikrincə, «fəhlə və qulluqçuların istirahət vaxtı qanunla, yaxud qanun əsasında müəyyən olunmuş, onların əmək vəzifələrinin yerinə yetirilməsindən azad olduqları vaxt hesab olunmalıdır».⁶

Bir qədər sonralar N.Q.Aleksandrov istirahət vaxtının yeni tərifini ifadə edərək yazırdı: «İstirahət vaxtı fəhlə və qulluqçuların əmək vəzifələrinin yerinə yetirilməsindən azad edilməli olduqları və ondan öz mülahizəsinə görə istifadə edə bildikləri vaxta deyilir».⁷ A.M.Qasimovun fikrincə, bu, istirahət vaxtının ən uğurlu təriflərindən biri olmuşdur. Qeyd etmək kifayətdir ki, o, uzun müddət əmək hüququ dərslərində təkrarlanmışdır.

L.H.Ələsgərova istirahət vaxtının yeni anlayışını ifadə etməyə cəhd göstərmişdir. Onun fikrincə, istirahət vaxtı iş vaxtının həddlərindən kənar vaxtdır.⁸

A.D.Zaykinin redaktorluğu altında çıxmış dərslərdə göstərilir: «Əmək hüququna görə istirahət vaxtı təqvim vaxtının işçilərin əmək vəzifələrinin icrasından azad edilməli olduqları və ondan özlərinin mülahizəsinə görə istifadə edə biləcəyi hissəsinə deyilir».⁹

A.S.Paşkovun redaktorluğu altında çıxmış dərslərdə istirahət vaxtının aşağıdakı tərfi verilmişdi: «İşçinin əmək vəzifələrinin yerinə yetirilməsindən azad olduğu və öz mülahizəsinə görə istifadə edə biləcəyi vaxt istirahət vaxtı hesab olunur».¹⁰ «Sovet əmək hüququna görə istirahət vaxtı fəhlə və qulluqçuların əmək vəzifələrinin icrasından azad edilməli olduqları və ondan öz mülahizəsinə görə istifadə etmək hüququna malik olduqları vaxta deyilir».¹¹

Yuxarıda qeyd olunan təriflərdən istirahət vaxtının yalnız iki əlamətini fərqləndirmək olar: 1) işçinin əmək vəzifələrinin icrasından azad edilməsi; 2) işçilərin istirahət vaxtına daxil olan dövrlərdən özlərinin mülahizəsinə görə ifadə etməsi.

RF ƏM-in 107-ci maddəsində (“İstirahət vaxtının növləri”) istirahət vaxtının aşağıdakı növləri sadalanmışdır:

- gündəlik (növbələrarası) istirahət;
- istirahət günləri (həftəlik fasiləsiz istirahət);
- iş günü hesab olunmayan bayram günləri;
- məzuniyyət.

RF ƏM-dən fərqli olaraq, bu gün qüvvədə olan AR ƏM-də istirahət vaxtının növlərinə həsr olunmuş xüsusi maddə yoxdur. Analoji fikirlər Ü.A.Əkbərli tərəfindən də

⁵ Qasimov A.M. Əmək hüququ: Dərslər. Bakı: Letterpress nəşriyyat evi, 2016, s.465

⁶ Александров Н.Г., Москаленко Г.К. Советское трудовое право: Учебник. М., 1947, с.154

⁷ Советское трудовое право: Учебник / Под ред.Н.Г.Александрова. М.: Юрид.лит., 1972, с.317

⁸ Касумов А.М., Алескеров Л.Г. Правовое регулирование времени отдыха на современном этапе: Монография. Баку: Ганун, 2011, с.30

⁹ Советское трудовое право: Учебник / Под ред. А.Д.Зайкина. М.: Юрид.лит, 1970, с.200

¹⁰ Советское трудовое право: Учебник / Под ред. А.С.Пашкова, О.В.Смирнова. М.: Юрид.лит., 1982, с.278

¹¹ Советское трудовое право: Учебник / Под ред. В.С.Андреева. М.: Высшая школа, 1976, с.154

söylənmişdir. O, istirahət vaxtını tənzimləyən normaların təhlili nəticəsində onun aşağıdakı növlərini fərqləndirmişdir:

- iş günü (növbə) ərzində verilən fasilələr;
- iş günləriarası (növbələrarası) istirahət vaxtı;
- həftəlik istirahət günləri (həftəlik fasiləsiz istirahət);
- iş günü hesab olunmayan bayram günləri;
- ödənişli məzuniyyət

AR ƏM-də istirahət vaxtının növlərinə həsr olunmuş xüsusi maddənin olmaması onun ciddi boşluğu kimi qiymətləndirilməlidir və RF ƏM-dən yararlanaraq analoji normanın AR ƏM-ə daxil edilməsini məqsədəuyğun hesab edirik.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2019
2. Qasimov A.M. Əmək hüququ: Dərslik. Bakı: Letterpress nəşriyyat evi, 2016
3. Александров Н.Г., Москаленко Г.К. Советское трудовое право: Учебник. М., 1947
4. Касумов А.М., Алескеров Л.Г. Правовое регулирование времени отдыха на современном этапе: Монография. Баку: Ганун, 2011
5. Конституция Российской Федерации. М.: АЙРИС ПРЕСС, 2017, с.14
6. Советское трудовое право: Учебник / Под ред. Н.Г. Александрова. М.: Юрид.лит., 1972
7. Советское трудовое право: Учебник / Под ред. А.Д. Зайкина. М.: Юрид.лит, 1970
8. Советское трудовое право: Учебник / Под ред. А.С. Пашкова, О.В. Смирнова. М.: Юрид.лит., 1982
9. Советское трудовое право: Учебник / Под ред. В.С. Андреева. М.: Высшая школа, 1976

X Ü L A S Ə

Bu məqalədə Azərbaycan Respublikasının və Rusiya Federasiyasının əmək qanunvericiliyi üzrə istirahət vaxtının anlayışı və növləri tədqiq edilmişdir. İstirahət hüququ əmək hüququ ilə sıx əlaqədardır. Şəxs əmək müqaviləsi bağlayaraq əmək hüququnu realizə etmədən istirahətdən və ona olan hüquqdan söhbət gedə bilməz, çünki yalnız əmək müqaviləsi bağladıqda şəxsin əmək qanunvericiliyinə görə hüquqları, o cümlədən istirahət hüququ yaranır. İstirahət vaxtının hüquqi tənzimlənməsinin əsas məqsədi iş vaxtının müddətini məhdudlaşdırmaqla istirahət vaxtından səmərəli və real olaraq istifadə olunması üçün işçiyə hər cür şərait yaratmaqdan ibarətdir.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ BEYNƏLXALQ MALİYYƏ TƏŞKİLATLARI İLƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏSİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ PERSPEKTİVLƏRİ

***Açar sözlər:** beynəlxalq maliyyə təşkilatları, qarşılıqlı əlaqələr, səmərəlilik, perspektivlər, maliyyə resursları, iqtisadi inkişaf, neft strategiyası, qeyri-neft sektoru*

***Ключевые слова:** международные финансовые организации, взаимодействие, эффективность, перспективы, финансовые ресурсы, экономическое развитие, нефтяная стратегия, нефтегазовый сектор.*

***Keywords:** international financial organizations, interaction, efficiency, prospects, financial resources, economic development, oil strategy, non-oil sector*

Dünya iqtisadiyyatında qloballaşma və inteqrasiya meyilləri və prosesləri gücləndikcə və dərinləşdikcə beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının ölkə iqtisadiyyatına təsiri və dövlətin həmin təşkilatlarla qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərməsi obyektiv zərurətə çevrilir. Müasir dövrdə heç bir dövlət öz iqtisadiyyatını dünya iqtisadiyyatından və beynəlxalq maliyyə institutlarından təcrid olunmuş şəkildə inkişaf etdirə bilməz. Ona görə də, müasir qloballaşma şəraitində Azərbaycan öz iqtisadiyyatını və maliyyə sistemini qlobal iqtisadi sistemə inteqrasiya etməklə, mütərəqqi dünya təcrübəsi və güzəştli beynəlxalq maliyyə resursları hesabına inkişaf etdirə bilər.

Beynəlxalq maliyyə təşkilatlarına üzvlük ödənişli xarakterli daşıyır. Müəyyən məbləğdə üzvlük haqqını ödəməklə yanaşı, ölkənin milli maraqları çərçivəsində hər bir beynəlxalq maliyyə təşkilatının mövcud qaydalarına və tövsiyələrinə ciddi surətdə əməl olunmalıdır. Azərbaycanın beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə qarşılıqlı əlaqəsi yalnız onlara birbaşa üzvlük əsasında deyil, həmçinin həmin təşkilatlarla müqavilə münasibətləri əsasında inkişaf etdirilə bilər.

Müasir mərhələdə iqtisadi artım üçün xarici maliyyə resurslarının cəlb olunması və bu istiqamətdə sövqediciliyə yönəlik, xüsusən maliyyə mexanizmlərinin istifadəsinə əsaslanmaqla bu prosesin təşkili ölkə iqtisadiyyatının prioritet məsələlərindən biri hesab olunur. Eyni zamanda ölkə daxilində maliyyə resurslarının çatışmazlığı, həm də xarici kapital sahiblərinin öz kapitalını artırmaq istəkləri maliyyə resurslarının hərəkətini istiqamətləndirən amillərdəndir. Burada məqsəd ölkənin iqtisadi inkişafını stimullaşdırmaq üçün, beynəlxalq maliyyə resurslarının bir ölkədən digərinə axını zamanı müasir maliyyə mexanizmlərindən istifadə olunmasıdır. Beynəlxalq maliyyə resurslarına əsaslanan xarici kapitalın cəlb olunmasının nəzəri və təcrübə xüsusiyyətlərinin tədqiqi Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün faydalı ola bilər. İnkişaf etmiş ölkələrin uzunmüddətli maliyyə resurslarının cəlb olunmasının praktikasını üzrə pozitiv təcrübələrin olması bu mövzunu daha da aktualaşdırır. Azərbaycan Respublikasında bu sahədəki problemlərdən biri də ölkəyə

daxil olan maliyyə resurslarının əsasən “neft-qaz” sektoruna yönəlməsi və bununla da respublika iqtisadiyyatının “birsahəli” inkişafının olmasıdır. Problemin aktuallığı Azərbaycan iqtisadiyyatının modernləşməsi üçün, ölkəyə xarici valyuta gətirə biləcək, idxalı əvəzləyəcək və rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalına imkan yaratmaq və dünya təsərrüfatı arenasında öz yerini tuta bilmək istəyindən şərtlənən beynəlxalq maliyyə resurslarının cəlb olunmasının zəruriliyindən irəli gəlir. Respublikanın sosial-iqtisadi vəzifələrin həllində beynəlxalq maliyyələrin rolunun artması obyektiv xarakter daşıyır və onu, o cümlədən müasir maliyyə mexanizmlərinin köməyi ilə də stimullaşdırmaq mütləqdir. Aparılan tədqiqatlara əsasən Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici kapitalın və ya maliyyə vasitələrinin cəlb edilməsi məsələləri, onların stimullaşdırılması üçün zəruri investisiya iqliminin müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırılmasına ehtiyacı olduğu qeyd olunmalıdır [1, s. 3-4].

Sosial-iqtisadi inkişafın Azərbaycan modeli bazar iqtisadiyyatının məlum prinsip və məqsədləri ilə yanaşı Azərbaycan üçün xarakterik olan xüsusiyyətlər aşağıdakı elementləri özündə əks etdirir:

- neft-qaz ünsürü;
- nəqliyyat-kommunikasiya layihələrini həyata keçirməyə imkan verən əlverişli coğrafi mövqe;
- siyasi sabitlik və aparılan siyasətin müəyyənliyi;
- çoxvektorlu xarici iqtisadi siyasət;
- makroiqtisadi sabitlik;
- sosial sabitlik (qaçqınlar faktoru nəzərə alınmaqla), millətlərarası və konfessiyalararası tolerantlıq;
- əlverişli investisiya mühiti;
- neft vəsaitlərindən səmərəli istifadə olunması;
- regional layihələrin xarici investisiyalaşdırılması [6, s. 187].

Azərbaycan dövlətinin beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə həyata keçirdiyi proqramlar resurslar imkan verdikcə biznes və məşğulluq, vergi tutmaların tədricən azaldılması yolu ilə cəlbedici investisiya mühiti yaratmaq niyyətini daşıyır. Bu kontekstdə həyata keçirilən və həyata keçiriləcək maliyyə-investisiya siyasəti və islahatlarının isə məşğulluq və real gəlirlərin yüksəldilməsi və maliyyə stabilliyi, təkmilləşmiş dövlət idarəetmə sektoru və kommunal xidmətləri və özəl sektorun inkişafı vasitəsi ilə ən yoxsul təbəqəni müdafiə etmək üçün sosial təhlükəsizlik şəbəkəsinin yaradılmasının sağlam əsasını təmin edəcəyi gözlənilir.

Respublikada müstəqil maliyyə və struktur siyasətinin həyata keçirilməsi, ilk növbədə, Azərbaycanın beynəlxalq inteqrasiyaya marağının artması, ikincisi, milli iqtisadi maraqlar naminə beynəlxalq əmək bölgüsünün imkanlarından səmərəli istifadə olunması və üçüncüsü, mütərəqqi texnologiyalarının tətbiqi yolu ilə rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsal həcminin artırılması və dünya bazarında əmtələrin konyunkturasının yaxşılaşdırılması və s. ilə şərtlənir [8, s. 115].

Xarici kapitalla birlikdə elmi-texniki tərəqqinin də ən son nailiyyətləri, qabaqcıl texnologiyalar və səmərəli idarəetmə təcrübəsi ölkəyə gəlmiş olur. Bu isə öz növbəsində həm dövlətin iqtisadi gücünün, həm də əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsini təmin edir.

Əlbəttə ki, Azərbaycanda beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının kreditləri üçün daha cəlbedici və əlverişli sahə yanacaq-energetika kompleksi olmuşdur. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin qloballaşdığı bir şəraitdə yeni və ilk növbədə, ekoloji cəhətdən təhlükəsiz və iqtisadi baxımdan faydalı nəqliyyat infrastrukturunu yaratmaqla enerji resurslarının dünya

bazarına nəql olunması problemi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd edilən aktual problemin həllində enerji resurslarının, başlıca olaraq, neft və qazın nəqli ilə bağlı məsələ az rol oynamır. Bu isə dövlətlərin səmərəli əməkdaşlığı və tərəfdaşlığı olmadan qeyri-mümkündür. Hələ 1999-cu ildə Kiyevdə keçirilmiş “Ukrayna və Qara dəniz – Xəzər regionunda koridorların təhlükəsizliyi” mövzusunda konfransda bu məsələyə diqqət çəkilmiş və müvafiq regionda sabitliyin və təhlükəsizliyin təminatı meyarı kimi nəqliyyat dəhlizlərinin yaradılmasının zəruriliyi qeyd olunmuşdu [7, s. 90].

20 sentyabr 1994-cü ildə dünyanın aparıcı neft şirkətləri ilə bağlanmış və Azəri-Çıraq və Günəşli yataqlarının birgə işlənməsini nəzərdə tutan “Əsrin Kontraktı” və ona müvafiq digər müqavilələr üzrə ölkəmizin neft-qaz sektoruna 60 mlrd. həcmində investisiya yatırılmışdı.

Əsas Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş neft strategiyasının müddəalarını həyata keçirməklə Azərbaycan neftçiləri dünyanın aparıcı neft şirkətləri ilə fəal surətdə əməkdaşlıq edirlər. Ümummilli lider Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti və Prezident İlham Əliyevin aktiv fəaliyyəti sayəsində Azərbaycan qlobal əhəmiyyətli enerji istehsalçısına çevrilmişdir [6, s. 188].

Hazırda beynəlxalq valyuta-kredit və maliyyə münasibətlərinin fəaliyyəti ilə əlaqədar olan münasibətlərin tənzimlənməsinə yönəldilən dövlətin və beynəlxalq təşkilatların fəaliyyətinin öyrənilməsinə ehtiyac duyulur. Azərbaycanın yeni inkişaf mərhələsinə daxil olması infrastrukturun geniş miqyaslı modernləşdirilməsi proqramına başlanmasına şərait yaratmışdır. Həmin modernləşdirmə səyləri iqtisadiyyatın xeyli şəkildə diversifikasiyası və dayanıqlığı əsaslarının qurulması yönündə uyğunlaşdırılır. Qlobal maliyyə böhranının Azərbaycana təsiri əsasən neft gəlirlərinin azalması ilə bağlıdır. Böhranın təsirinin azaldılması istiqamətində məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilir. Göstərilən məsələlərin həll edilməsinin əsasında iqtisadi artımın sürətləndirilməsi sahəsindəki fəaliyyətin davam etdirilməsi və iqtisadiyyatın real sektorunun islahatı durur. Bu problemlərin həlli istiqamətindəki siyasət ölkəmizin beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları (BMKT) ilə əməkdaşlığının metod və mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi məsələsini aktual etmişdir [4, s. 3].

Azərbaycanın dünya iqtisadi sistemində inteqrasiyasına yaxından kömək edən beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə qarşılıqlı əlaqələrinin milli-iqtisadi mənafeələr baxımından həyata keçirilməsinin Azərbaycan cəmiyyətində birmənalı qarşılanmaması problemi mövcuddur. Belə ki, Azərbaycanın müasir iqtisadi inkişaf strategiyası təkcə xarici bazar istiqamətli iqtisadi fəaliyyətin intensivliyi baxımından deyil, bütövlükdə, milli iqtisadiyyatın perspektiv inkişafı nöqteyi-nəzərindən sistemli islahatları müəyyənləşdirməyi zəruri edir [5, s. 3-4].

M.Ə.Sultanovun fikrincə, beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları (BMKT) ilə birlikdə Azərbaycan iqtisadiyyatının spesifik xüsusiyyətlərini tam nəzərə alan və həmin təşkilatların müqayisəli üstünlüklərinə müvafiq olaraq onların analitik və resurs potensialından istifadəni təmin edən aşağıdakı mexanizmlər işlənilib hazırlana və təsdiq edilə bilər: Azərbaycanın qarşılıqlı maliyyələşdirilməsinin yüksək payı təmin edilməklə BMKT layihələrinin çevik maliyyələşdirilməsi; BMKT tərəfindən zəmanətin verilməsi; dövlət investisiya fondu; qeyri-xammal sahələrində uzunmüddətli əhatəyə malik irimiqyaslı layihələr üçün risklərin qismən örtülməsilə zəmanət əməliyyatları; kiçik, orta müəssisələrə kömək edilməsi məqsədilə büdcə vəsaitinin səmərəli istifadəsini təmin edən layihələr; BMKT vəsaitlərinin Azərbaycan milli valyutası ilə investisiya olunması; büdcə və özəl maliyyələşdirilmədən birgə istifadə [4, s. 19].

Sözsüz ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün ən vacib uzunmüddətli məqsədlərdən biri qeyri-neft sektorunda inkişafın dəstəklənməsi və neft gəlirlərindən asılılığın azaldılmasıdır. İqtisadiyyatı diversifikasiya etməklə uzunmüddətli inkişafın təmin edilməsi güclü özəl sektorun inkişafından asılı olacaqdır. Bu öz növbəsində əlverişli biznes və investisiya mühiti tələb edəcəkdir. Bu baxımdan biznes mühitinin yaradılmasını asanlaşdıracaq maliyyə və nəzarət islahatlarının həyata keçirilməsi, mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Xüsusilə, kənd təsərrüfatı, diversifikasiya üçün ən cəlbedici sahə hesab oluna bilər və bəzi araşdırmalar göstərir ki, bu sahədəki məhsuldarlıq orta müddətə iki və ya üç dəfə artırıla bilər. Bu kimi nailiyyətlər öz növbəsində daha güclü hüquqi sistem, həmçinin istehsal və təkmilləşdirilmiş bazar münasibətlərini tələb edir [2, s. 49-55].

Beynəlxalq maliyyə təşkilatları maliyyə vəsaitləri ayırarkən sərt şərtlər irəli sürür və bu şərtlərə əməl olunmasına ciddi nəzarət edirlər. Bəzən real maliyyə yardımı bəyan ediləndən az olur. Kreditlər kreditörün bunu özləri üçün faydalı hesab etdiyi müddət ərzində verilir. Ona görə də maliyyə təşkilatları ilə münasibətlərdə milli maraqların dolğun təminatına, həmin təşkilatlardan cəlb olunan maliyyə vəsaitləri ilə iqtisadi inkişafa və beynəlxalq ödəmə qabiliyyətində sabitliyə nail olmaq aktual vəzifələr kimi çıxış edir. Digər tərəfdən, beynəlxalq maliyyə təşkilatları sistemi səmərəli fəaliyyət göstərə bilməsi üçün həm universal, həm regional, həm də ölkə maraqlarını nəzərə almalı və onları optimal şəkildə uzlaşdırma bilməlidir.

Beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının kreditlərindən istifadənin səmərəliliyinin artırılması üçün xaricdən təcrübəli maliyyə ekspertlərinin də cəlb edilməsi ilə, iri (xüsusən də texniki və texnoloji baxımdan mürəkkəb) investisiya layihələrinin kompleks ekspertizalarının keyfiyyəti daha da yüksəldilməli, ixrac mallarının diversifikasiyası genişləndirilməli, milli valyutanın devalyasiya səviyyəsi ciddi nəzarətdə saxlanmalıdır.

Sənaye istehsalının iqtisadi artımı ilə əlaqədar olaraq texnoparklarda-xüsusi vergi rejimlərində xarici kapital cəlbinə yönəlik vergidən azadolmaları, vergi güzəştləri, aşağı vergi dərəcələri tətbiqinin və gömrük güzəşti şərtlərindən istifadə meyarlarının qanuni təsdiq olunması və sahələr üzrə istifadəsi təmin olunmalıdır. Xarici investisiya qoyuluşları üçün strateji prioritet sahələr qismində: ixrac qabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsulu istehsal edən emal sektorunun inkişaf etdirilməsi; neft-qaz hasilatı sektoruna xidmət edən sənaye sahələrinin yenilənməsi və genişlənməsi; turizm sektorunun potensialının yüksəldilməsinə xidmət sahəsi inklyuzivliyin artırılması; xarici kapitallı birgə iqtisadi fəaliyyət sahələrinin genişləndirilməsi üzrə yeni imkanlar açılması çıxış etməlidir [1, s. 27].

Beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının ekspertləri həm müxtəlif maliyyə-iqtisadi xarakterli proqramların hazırlanmasında, həm bu sahədə milli qanunvericiliyin beynəlxalq standartlara uyğun olaraq təkmilləşdirilməsində, həm də digər məsələlərdə ölkəmizə köməklik göstərirlər. Məsələn, Beynəlxalq Valyuta Fondunun əməkdaşları (mütəxəssisləri) kart prosessinq mərkəzinin yaradılmasında, milli ödəniş sistemlərinin inkişaf etdirilməsində və s. istiqamətlərdə Azərbaycan Mərkəzi Bankına texniki dəstək vermişlər.

Bundan başqa, Beynəlxalq Valyuta Fondunun Azərbaycanda fəaliyyətinin əsas istiqaməti tədiyyə balansının stabilliyini qorumaq üçün kifayət qədər miqdara və keyfiyyətə malik olan valyuta rezervinin yaradılmasıdır. Tənzimləmə proqramının məqsədi neft konsorsiumları ilə əlaqədar olmayan üç aylıq idxalın maliyyələşdirilməsi üçün kifayət qədər həcmə malik rezervin formalaşdırılmasıdır. Bu məqsədlə Mərkəzi Bank daimi olaraq rezervlərin idarə olunması siyasətini mükəmməlləşdirməlidir [3, s. 117].

Azərbaycan inkişaf etdikcə, onun iqtisadi imkanları artdıqca ölkəmiz investisiya cəlb edən ölkədən investisiya ixrac edən ölkəyə çevrilməyə başlamışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti (SOCAR) Gürcüstan, Türkiyə və bir sıra digər ölkələrin iqtisadiyyatına investisiya yönəlmişdir. Lakin bu amil ölkəmizin prioritet istiqamətlər üzrə aparıcı beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə səmərəli qarşılıqlı əlaqəsinin zəruriliyini və əhəmiyyətini heç də azaltmır və ya istisna etmir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Dəmirov Y.R. Azərbaycan iqtisadiyyatına beynəlxalq maliyyə resurslarının cəlb olunmasının maliyyə mexanizmləri: / iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. Bakı, 2018, 30 s.

2. Əliyev R.Ö. Beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarının Azərbaycan iqtisadiyyatındakı rolu // Maliyyə və uçot, 2012, № 11, s. 49-55

3. Əliyev S.İ., Eminov A.N., Süleymanov E.B., Ələsgərova F.Q. Beynəlxalq Maliyyə Təşkilatları və Azərbaycan. Dərs vəsaiti / V.M.Nəzərovun redaktəsi ilə. Bakı: “Zərdabi-Nəşr” MMC Nəşriyyat Poliqrafiya müəssisəsi, 2016, 268 s.

4. Sultanov M.Ə. Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının formalaşmasında beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarının rolu: / iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. Gəncə, 2013, 22 s.

5. Süleymanov E.B. Azərbaycanın beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əlaqələrinin inkişaf problemləri: / iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. Bakı, 2015, 33 s.

6. Кулиев Р.А. Глобализация мировой экономики и Азербайджан. Баку: Издательство «ЭЛМ», 2010, 340 с.

7. Материалы 1-ой международной научно-практической конференции ГУУАМ. Национальный институт украинско-российских отношений / Глав. ред. Пирожков С.И. Киев: Фонд Ф. Эберта. 1999, 260 с.

8. Тагиев З.Э. Международные финансовые организации и их роль в совершенствовании инвестиционной политики в Азербайджане // Європейські перспективи, 2015, № 4, с. 155-160

X Ü L A S Ə

Bu məqalədə Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə qarşılıqlı əlaqəsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi perspektivləri nəzərdən keçirilmişdir. Müəllif respublikamızın beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə qarşılıqlı əlaqəsinin zəruriliyini şərtləndirən faktorlara toxunur, belə qarşılıqlı əlaqənin ölkəmiz üçün əhəmiyyətini əsaslandırır. Həmçinin məqalədə Azərbaycanın beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əlaqələrinin səmərəliliyinin artırılması yolları baxımından bir sıra mühüm təklif və tövsiyələr irəli sürülür.

Р Е З Ю М Е

В данной статье рассматриваются перспективы повышения эффективности взаимодействия Азербайджанской Республики с международными финансовыми институтами. Автор затрагивает факторы, определяющие необходимость взаимодействия нашей республики с международными финансовыми институтами, обосновывает важность такого взаимодействия для нашей страны. В статье также содержится ряд важных предложений и рекомендаций с точки зрения путей повышения эффективности отношений Азербайджана с международными финансовыми институтами.

S U M M A R Y

This article considers the prospects for improving the effectiveness of the interaction of the Republic of Azerbaijan with international financial institutions. The author touches on the factors that determine the need for interaction of our republic with international financial institutions, substantiates the importance of such interaction for our country. The article also makes a number of important suggestions and recommendations in terms of ways to increase the effectiveness of Azerbaijan's relations with international financial institutions.

CİNAYƏT PROSESİNDƏ ZƏRƏR ÇƏKMİŞ HÜQUQİ ŞƏXS HAQQINDA

Açar sözlər: cinayət-prosessual hüquq, hüquqi şəxs, subyekt, status, zərər, anlayış, təhlil, qanun, təklif

Ключевые слова: уголовно-процессуальное право, юридическое лицо, субъект, статус, вред, понятие, анализ, закон, предложение

Keywords: criminal procedure law, legal entity, subject, status, harm, concept, analysis, law, offer

Hüquqi şəxslərin cinayət mühakimə icraatında zərər çəkmiş şəxs qismində tanınmaq və işin icraatında bu statusda çıxış etmək hüququnun normativ əsası qismində Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin (bundan sonra – CPM) 87.3-cü maddəsi çıxış edir. Məhz həmin maddənin birbaşa göstərişinə əsasən, cinayət nəticəsində mənəvi və ya maddi ziyan dəymiş hüquqi şəxs zərər çəkmiş şəxs qismində tanına bilər. Belə halda zərər çəkmiş şəxsin CPM-in 87-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş hüquq və vəzifələrini hüquqi şəxsin müvəkkil edilmiş nümayəndəsi həyata keçirir.

Ümumiyyətlə, subyektin adından da göründüyü kimi hər hansı bir şəxsin zərər çəkmiş şəxs kimi tanınması üçün ona cinayət əməli nəticəsində bilavasitə "ziyan" dəymiş olmalıdır. Söhbətin fiziki şəxsdən getdiyi hallarda cinayət-prosessual qanunvericilik bunu ziyanın üç növü ilə bağlamışdır. Belə ki, CPM-in 87.1-ci maddəsinə əsasən, cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş əməl nəticəsində fiziki şəxsə birbaşa mənəvi, fiziki və ya maddi ziyan vurulmasına kifayət qədər əsaslar olduqda o, zərər çəkmiş şəxs qismində tanınır. Söhbətin hüquqi şəxslərdən getdiyi halda isə, biz qanunvericiliyin yalnız iki ziyan növündən – mənəvi və ya maddi ziyandan bəhs etdiyinin şahidi oluruq.

Məsələ burasındadır ki, qanunvericiliyin hüquqi şəxsə fiziki ziyan dəyməsi ehtimalını istisna etməsi tamamilə məntiqlidir, çünki cinayət əməli nəticəsində dəyə biləcək "fiziki ziyan" kateqoriyasının mahiyyətinə nəzər salsaq, görürük ki, ziyanın bu növü öz təbiətinə görə, yalnız fiziki şəxslərə dəymiş ola bilər. Belə ki, fiziki ziyan insanın bir fiziki varlıq kimi ümumi vəziyyətində öz iradəsindən asılı olmayaraq kənardan cinayətkarcasına müdaxilə yolu ilə əmələ gələn neqativ dəyişiklikdir. Cinayətkarcasına şəxsə dəymiş fiziki ziyan insanın vəziyyətində yaranan obyektiv dəyişikliklərin məcmusu kimi başa düşülə bilər. Fiziki ziyan anlayışı ilə insanın bədən hüceyrələrinin və onun ayrı-ayrı orqanlarının fizioloji və ya anatomik bütövlülüyünün pozulması və həmçinin zərərçəkmiş şəxsə fiziki zərər və ağrı yetirilməsi əhatə edilir. Şəxsə fiziki zərərin yetirilməsinin nəticəsi kimi ölüm, sağlamlığa ağır və yaxud az ağır, eləcə də yüngül zərər vurmanı, şəxsə müxtəlif xarakterli digər bədən xəsarətlərini və s. qeyd etmək mümkündür (7, s. 121-126; 10, s. 118-121).

Fiziki ziyan bədənə xəsarətlər olmadan da yetirilə bilər, lakin bu hallarda da ziyanın belə növü yalnız insana, yəni fiziki şəxsə vurula bilər. Sağlamlığa özünəməxsus zərər

vurulmasının nümunəsi kimi zöhrəvi xəstəliklərə yoluxdurmanı, immunçatışmazlığı virusu ilə yoluxdurmanı və s. göstərmək olar. Odur ki, cinayət nəticəsində fiziki ziyan nəinki bədənə xəsarətdə, eləcədə sağlamlığın pozulmasında da ifadə oluna bilər. Fiziki ziyanın vurulması zamanı şəxs ağrı və fiziki iztirablar hiss edir ki, bu da bəzən olduqca ağır olur. Zərərçəkmiş şəxsə belə ağrı və iztirab verilməsinə görə qanunverici daha ciddi cəza müəyyən edir. Fiziki iztirablar haqqında danışırkən qeyd etmək lazımdır ki, bu, nəinki insanın bu və ya digər bədən üzvlərinin orqan və hissələrinə zərər vurulması, orqanizmin funksiyalarının pisləşməsidir, eləcə də bunlarla birlikdə onun illərlə formalaşmış həyat tərzinin, insanın həyatı tələbatlarının və ehtiyaclarının pozulmasıdır. Göründüyü kimi, fiziki ziyan öz mahiyyət və məzmununa görə hüquqi şəxslərə vurula bilməz və bu anlamda, CPM-in 87.3-cü maddəsində hüquqi şəxsə ziyanın bu növünün vurula bilməsinin istisna edilməsi məntiqlidir.

Hüquqi şəxsə cinayət nəticəsində maddi ziyanın vurula biləcəyi müddəası şübhə doğurmur. Çünki cinayət-prosessual hüquqda hamı tərəfindən qəbul edilmiş bir yanaşmaya əsasən, maddi ziyan mahiyyətinə görə, cinayətin nəticəsində fiziki və hüquqi şəxsin əmlak vəziyyətində baş verən mənfi dəyişikliklərdir (6, s. 15-17; 8, s. 61-63; 9, s. 52-57).

Lakin hüquqi şəxsə CPM-in 87.3-cü maddəsinin təbirincə desək, mənəvi ziyanın vurula biləcəyi, fikrimizcə, kifayət qədər mübahisəlidir. Mənəvi ziyan nədir?

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun "Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 21 və 23-cü maddələrinin şərh edilməsinə dair" 31 may 2002-ci il tarixli Qərarında qeyd edilmişdir ki, mənəvi zərər adətən vətəndaşların şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının pozulması nəticəsində əmələ gəlir. Mənəvi zərər qeyri-əmlak zərəri olmaqla iqtisadi məzmun və dəyər kəsb etməyən hüquq pozuntusudur. Belə zərər vətəndaşa anadangəlmə və ya qanun əsasında ona məxsus olan qeyri-maddi nemətlərə aid (şərəf, ləyaqət, işgüzar nüfuz, şəxsi ailə sirri, hərəkət etmək azadlığı, yaşayış yeri seçmə, ad hüququ, müəlliflik hüququ, sair şəxsi qeyri-əmlak hüquqlar və digər maddi nemətlər) hüquqlarını pozmaqla fiziki şəxsə mənəvi sarsıntı, iztirab verir. Mənəvi zərər bilavasitə zərər vuran şəxsin hərəkətlərindən sonra zərər çəkmişin şüuruna təsir göstərməklə mənfi psixoloji reaksiyaya səbəb olur. Mənəvi zərər vətəndaşların hüquqlarının pozulmasının müstəqil nəticəsidir. O həm vurulmuş əmlak zərəri ilə birlikdə yaxud əmlak zərəri vurulmadığı hallarda kompensasiya edilir. Mənəvi zərər ödənilərkən mənəvi və fiziki iztirabların xarakteri və dərəcəsi, eləcə də cavabdehin təqsiri, əmlak vəziyyəti və s. vacib halların nəzərə alınması zəruridir və hər bir konkret halda belə zərərin ödənilməsi ilə bağlı xüsusatlar məhkəmənin mülahizəsinə görə müəyyən olunmalıdır.

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenumu "Mənəvi zərərin ödənilməsi barədə qanunvericiliyin məhkəmələr tərəfindən tətbiqi təcrübəsi haqqında" 3 noyabr 2008-ci il tarixli, 7 sayılı Qərarında göstərmişdir ki, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin, "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında" Konvensiyanın və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedentləri baxımından "mənəvi zərər" anlayışı insanın anadangəlmə və qanun əsasında ona mənsub olan şəxsi qeyri-əmlak xarakterli hüquq və azadlıqlarının, habelə əmlak hüquqlarının pozulması nəticəsində mənəvi sarsıntı və iztirab keçirməsini ifadə edir. Zərərçəkən fiziki şəxsi mənəvi sarsıntı keçirməsi dedikdə, ona qarşı törədilən qanunsuz hərəkətin və ya hərəkətsizliyin şüurunda müəyyən mənfi psixi reaksiyaya səbəb olması, iztirab keçirməsi dedikdə isə, onun sağlamlığının pozulması nəticəsində fiziki əzab çəkməsi anlaşılır.

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenumunun 3 noyabr 2008-ci il tarixli, 7 sayılı Qərarın 3-cü bəndində xüsusi olaraq vurğulanır ki, mənəvi zərərin ödənilməsi barədə

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinin müddəaları baxımından mənəvi zərərin ödənilməsinə tələb etmək hüququ yalnız fiziki şəxslərə aiddir. Hüquqi şəxsin təsərrüfat fəaliyyəti və s. funksiyaları barədə yanlış məlumatların yayılması, haqsız rəqabət üsul və vasitələrindən istifadə olunması (təsərrüfat fəaliyyətinin nüfuzdan salınması və təqlidi, istehlakçıların çaşdırılması və s.) nəticəsində onun işgüzar nüfuzuna qəsd edildikdə, həmin hüquqi şəxs MM-in 21 və 1097.1-ci maddələrinə müvafiq olaraq ona vurulmuş maddi zərərin ödənilməsinə tələb edə bilər.

Göründüyü kimi, həm Konstitusiya Məhkəməsinin, həm də Ali Məhkəmənin hüquqi mövqeləri birmənalı şəkildə belə nəticə çıxarmağa imkan verir ki, hüquqi şəxsə mənəvi ziyanın vurulması mümkün deyildir. Bu anlamda, CPM-in 87.3-cü maddəsində ifadə edilmiş "cinayət nəticəsində mənəvi ziyan dəymiş hüquqi şəxs zərər çəkmiş şəxs qismində tanına bilər" tezisində doğru olmadığı və bu müddəanın dəyişdirilməli olduğu aşkar görünür.

Bəs hüquqi şəxslərə vurula biləcək ziyan yalnız maddi (əmlak) ziyanıdır? Qüvvədə olan mülki qanunvericiliyin konkret normaları belə deməyə əsas verir ki, hüquqi şəxslərə də qeyri-əmlak ziyanı vurula bilər, sadəcə olaraq, bu ziyan "mənəvi ziyan" deyil, "işgüzar nüfuzla vurulmuş ziyan" hesab edilməlidir. Belə ki, MM-in 23.6-cı maddəsinə əsasən, həmin maddənin fiziki şəxsin işgüzar nüfuzunun müdafiəsinə dair qaydaları müvafiq olaraq hüquqi şəxsin işgüzar nüfuzunun müdafiəsinə də tətbiq edilir. MM-in 1097.1-ci maddəsinə görə isə, mülki hüquq pozuntusu (delikt) nəticəsində fiziki şəxsin şəxsiyyətinə və ya əmlakına vurulmuş zərərin, habelə hüquqi şəxsin əmlakına və işgüzar nüfuzuna vurulmuş zərərin əvəzi zərərvuran tərəfindən tam həcmdə ödənilməlidir.

Hüquqi şəxslərin işgüzar nüfuzu bir sıra sahəvi qanunvericiliklə qorunur. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının "Haqsız rəqabət haqqında" 2 iyun 1995-ci il tarixli Qanununun 1-ci maddəsinə əsasən, bazar subyektinin sahibkarlıq fəaliyyətində mövcud qanunvericiliyə zidd və ədalətsiz üsullarla üstünlük əldə etməyə yönəlmiş, bununla da digər bazar subyektlərinə (rəqiblərinə) zərər vura bilən, yaxud onların işgüzarlıq nüfuzuna xələl yetirə bilən hərəkətləri haqsız rəqabət hesab edilir. Həmin qanunun 5-ci maddəsi rəqibin təsərrüfat fəaliyyətini nüfuzdan salmağa gətirib çıxaran hərəkətləri, yəni digər bazar subyektlərinin işgüzar nüfuzu və maliyyə vəziyyəti haqqında yalan və təhrif olunmuş məlumatların yayılmasını, eləcə də, rəqibin elmi-texniki və istehsal imkanları haqqında məlumatların təhrif olunmuş şəkildə açıqlanmasını qadağan edir. İnhisarçılıq hərəkətləri və rəqabəti məhdudlaşdırmağa yönəlmiş fəaliyyət isə CM-in 199-cü maddəsi ilə nəzərdə tutulmuş cinayətin tərkibini yaradır. Azərbaycan Respublikasının "Yeyinti məhsulları haqqında" 18 noyabr 1999-cü il tarixli Qanununun 21-ci maddəsinə əsasən, yeyinti məhsulları haqqında qanunvericiliyin pozulmasında təqsirkar olan qida məhsulları sahəsində fəaliyyət göstərən subyektlər qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallarla yanaşı, rəqibin işgüzar nüfuzu, sahibkarlıq fəaliyyəti, buraxdığı və satdığı məhsulun keyfiyyəti haqqında təhrif olunmuş məlumatlar yaydıqda, işçilərinin xidməti vəzifələrini yerinə yetirməsinə qanunsuz vasitələrlə təsir göstərdikdə, o cümlədən, rəqibin işgüzarlıq əlaqələrini pozmaq məqsədi ilə bazar subyektlərinə əsassız müraciətlər etdikdə, təkliflər verdikdə, əməkdaşlıq əlaqələrinin yaradılmasına maneçilik törətdikdə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş qaydada məsuliyyət daşıyırlar. Azərbaycan Respublikasının "Reklam haqqında" 15 may 2015-ci il tarixli Qanununun 6.1.2-ci maddəsinə əsasən, müxtəlif vasitələr və (və ya) üsullarla bazar rəqibinin şərəf və ləyaqəti, işgüzar nüfuzu aşağılandıqda reklam haqsız hesab edilir. Əmtəələr, qulluq və xidmətlər haqqında, habelə onların istehsalçıları (icraçıları, satıcıları) haqqında tamah məqsədilə bilə-bilə yalan məlumatlardan reklamda istifadə etmə

isə xeyli və ya külli miqdarda ziyan vurduqda CM-in 198-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş bilə-bilə yalan reklam etmə cinayətinin tərkibini yaradır və s.

Tərəfimizdən təşkil edilmiş rəy sorğusunda iştirak etmiş təcürbi işçilərin də 20 %-i hesab etmişdir ki, cinayət nəticəsində hüquqi şəxslərə yalnız maddi ziyan, 15 %-i hesab etmişdir ki, həm maddi, həm də mənəvi ziyan, 65 %-i isə məhz belə hesab etmişdir ki, maddi ziyan və işgüzar nüfuzla vurula biləcək qeyri-maddi ziyan vurula bilər.

Göründüyü kimi, qüvvədə olan qanunvericilik hüquqi şəxslərin qeyri-maddi hüququ qisminə onun işgüzar nüfuzunu tanıyır və hüquqla müdafiə edir. Odur ki, hüquqi şəxslərin cinayətkar qəsdlərdən qorunan obyektləri qisminə də onların əmlakı və işgüzar nüfuzu çıxış edir. Bu isə o deməkdir ki, hüquqi şəxsə qarşı cinayət törədilərsə, onun əmlakına və işgüzar nüfuzuna ziyan vurula bilər. Deməli, cinayət nəticəsində maddi ziyan dəymiş və ya işgüzar nüfuzuna ziyan vurulmuş hüquqi şəxs cinayət mühakimə icraatında zərər çəkmiş şəxs qisminə tanına və ona dəymiş zərərin əvəzinin ödənilməsinə tələb edə bilər.

Yuxarıda aparılan təhlillərin məntiqi nəticəsi kimi hesab edirik ki, CPM-in 87.3-cü maddəsi təkmilləşdirilməli və bu maddədə hüquqi şəxsə vurula biləcək ziyan növləri düzgün müəyyən edilməlidir. Bu məqsədlə, hesab edirik ki, CPM-in 87.3-cü maddəsindən "mənəvi və ya" sözləri çıxarılmalı, həmin maddədə "ziyan dəymiş" sözlərindən sonra isə "və ya işgüzar nüfuzuna ziyan vurulmuş" sözləri əlavə edilməlidir.

Ümumiyyətlə, hüquqi şəxslərin cinayət prosesində zərər çəkmiş şəxs qisminə tanınmasının böyük hüquqi əhəmiyyəti vardır. Məsələ burasındadır ki, CM-in Xüsusi hissəsində nəzərdə tutulmuş bir sıra cinayətlərin tərkiblərinin mövcud olması üçün həmin cinayətlərdən məhz hüquqi şəxslərin zərər çəkmiş olması vacib hüquqi şərt kimi çıxış edir. Bu hala bariz nümunə kimi, CM-in 158-ci maddəsi çıxış edir. Həmin maddə hüquqi şəxslərin binalarının (otaqlarının) toxunulmazlığını pozma cinayətinə görə məsuliyyət müəyyən edir. Belə ki, CM-in 158.1-ci maddəsinə görə, Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə müəyyən edilmiş əsaslar olmadan hüquqi şəxslərin mülkiyyətində və ya icarəsində olan binalara (otaqlara) daxil olma min manatdan iki min manatadək miqdarda cərimə və ya üç yüz altmış saatdan dörd yüz səksən saatadək ictimai işlər və ya bir ilədək müddətə islah işləri ilə cəzalandırılır. CM-in 158.2-ci maddəsinə görə, eyni əməllər zor tətbiq etməklə və ya zor tətbiq etmə hədəsi ilə törədildikdə iki ilədək müddətə islah işləri və ya bir ilədək müddətə azadlığın məhdudlaşdırılması və ya bir ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır. CM-in 158.3-cü maddəsinə əsasən isə, 158.1 və ya 158.2-ci maddələrdə nəzərdə tutulmuş əməllər vəzifəli şəxs tərəfindən öz qulluq mövqeyindən istifadə etməklə törədildikdə üç ilədək müddətə müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum edilməklə iki ilədək müddətə azadlığın məhdudlaşdırılması və ya iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının "Haqsız rəqabət haqqında" 2 iyun 1995-ci il tarixli Qanunu.
2. Azərbaycan Respublikasının "Yeyinti məhsulları haqqında" 18 noyabr 1999-cu il tarixli Qanunu.
3. Azərbaycan Respublikasının "Reklam haqqında" 15 may 2015-ci il tarixli Qanunu.
4. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun "Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 21 və 23-cü maddələrinin şərh edilməsinə dair" 31 may 2002-ci il tarixli Qərarı.

5. Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Plenumu “Mənəvi zərərin ödənilməsi barədə qanunvericiliyin məhkəmələr tərəfindən tətbiqi təcrübəsi haqında” 3 noyabr 2008-ci il tarixli, 7 saylı Qərarı.

6. Ашкатова К.В. Содержание понятия имущественного вреда как основания признания лица в качестве потерпевшего в уголовном судопроизводстве // Мировой судья, 2011, № 3, с. 15-17.

7. Иванов Д.А. Актуальные вопросы определения характера и размера вреда, причиненного преступлением при проверке поводов для возбуждения уголовного дела // Вестник Московского университета МВД России, 2016, № 2, с. 121-126.

8. Карпиков А., Курносков В. Имущественный вред, причиненный преступлением: понятие, проблемы возмещения // Вестник Московского университета МВД России, 2003, № 2, с. 61-63.

9. Поляков И.Н. Имущественный вред, причиненный преступлением: понятие, проблемы возмещения // Советское государство и право, 1989, № 6, с. 52-57.

10. Сирик М.С. Потерпевший как субъект отношений, охраняемых уголовным законом, которому причинен преступлением вред / Актуальные вопросы юридической науки и практики: материалы III Межвузовской научно-практической конференции. Краснодар, 2014, с. 118-121.

Алиева Халима

О ПОТЕРПЕВШЕМ ЮРИДИЧЕСКОМ ЛИЦЕ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ РЕЗЮМЕ

Потерпевшим в уголовном процессе является физическое лицо, которому преступлением причинен физический, имущественный, моральный вред, а также юридическое лицо в случае причинения вреда его имуществу и деловой репутации. Юридическое лицо не может претерпевать моральный вред и не имеет права на компенсацию морального вреда. Термин "моральный вред" не совсем удачен применительно к юридическому лицу, так как сразу же вызывает не правовые, а нравоучительные ассоциации. Наделяя то или иное физическое или юридическое лицо определенными правами, государство должно обеспечивать необходимую систему гарантий осуществления прав и их защиты.

Alieva Halima

ABOUT THE VICTIM LEGAL ENTITY IN CRIMINAL TRIAL SUMMARY

The victim in criminal trial is the natural person to whom crime has done physical, property, moral harm and also the legal entity in case of infliction of harm to his property and business reputation. The legal entity can't undergo moral harm and has no right for compensation of moral harm. The term "moral harm" isn't absolutely successful in relation to the legal entity as it at once causes not legal, but moralizing associations. Allocating this or that natural or legal entity with certain rights, the state has to provide the necessary system of guarantees of implementation of the rights and their protection.

Афат ФАРЗУЛЛАЕВА

Преподаватель кафедры Международных отношений
Азербайджанского университета языков,
диссертант Института права и прав человека НАНА

КОНЦЕПЦИЯ УГРОЗЫ ЦИФРОВОМУ СУВЕРЕНИТЕТУ ГОСУДАРСТВА В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОГО ГЛОБАЛЬНОГО МИРА

Ключевые слова: угроза, угроза суверенитету, суверенитет, информация, безопасность, государство, защита интересов, информационные ресурсы, политическая стабильность, технологическая база, право.

Açar sözlər: təhdid, suverenliyə təhdid, suverenlik, informasiya, təhlükəsizlik, dövlət, maraqların qorunması, informasiya qaynaqları, siyasi sabitlik, texnoloji baza, hüquq.

Keywords: threat, threat to sovereignty, sovereignty, information, security, state, protection of interests, information resources, political stability, technological base, law, telecommunication environment

Современный период мирового развития характеризуется высокой динамикой усиления влияния информационной сферы как стратегического государственного ресурса, включающего административно-юрисдикционную так и технократическую составляющие государственного цифрового суверенитета. Основоположник концепции государственного суверенитета Жан Боден писал, что «власть государства постоянна и абсолютна; это высшая и независимая власть как внутри страны, так и в отношениях с зарубежными державами». (1). Западная правовая доктрина рассматривает понятие суверенитет в двух направлениях: по субъекту-государственный, народный, национальный и по объекту - экономика, оборона, культура и т.д. В современном мире глобализации имеет определенный масштаб и значение, особую актуальность приобретают вопросы конституционно-правовой защиты информационного суверенитета государства. Пути достижения соразмерности и соблюдения баланса интересов личности, общества и государства на основе конституционного права при обеспечении информационной безопасности анализируются в актуальном для конституционно-правовой науке дискурсе формирования публично-правовой доктрины информационного суверенитета как государственного суверенитета в информационном пространстве. Являясь следствием пятой информационной революцией, развитие сети интернет, стало актуальным вызовом конституционно-правовому обеспечению информационного суверенитета всех государств.

Государственный суверенитет применительно к информационной сфере выступает декларируемым конституцией правом государства самостоятельно определять развитие общественных отношений по поводу информации и информационной инфраструктуры как объектов интересов личности, общества и государства, независимо от внешнего влияния.

Можно констатировать, что формирующаяся в науке конституционного права концепция информационного суверенитета расширяет географический традиционно-территориальный признак, дополняя его признаком киберпространства как экстерриториальной структурой виртуального пространства, не отражающего географически-государственного деление мирового пространства. «В этом смысле перед правоведами встает ряд непростых задач, связанных с разработкой и принятием адекватных юридических норм регулирования Интернета, с одной стороны, и соотносением этих норм с концепцией свободы информации и позитивного развития электронного медиа-рынка, с другой стороны. Здесь важно разграничивать проблему регулирования Интернета как глобального киберпространства и Интернета как СМИ, последнее «затрагивает в своей основе систему демократических ценностей и гарантированных Конституцией свобод» (2)

Суверенные права государства в наднациональном пространстве постоянно подвергаются рискам и угрозам, так как в непрерывном временном режиме происходит электронный обмен данными, который не зависит от географического местонахождения субъектов.

Анализируя доменное имя как объект права, А. Даниленков приходит к выводу, что государственный суверенитет страны местонахождения компьютеров, серверов и иных средств телекоммуникации «в определенной мере трансформируется в суверенитет личности, конкретных участников саморегулируемого сообщества субъектов интернет-отношений посредством совершения ими операций по получению, передаче, обмену, хранению и преобразованию информации, а также объектов интеллектуальной собственности и т.д.». (3)

В 2015г. на 70-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН Группа правительственных экспертов ООН по международной информационной безопасности подтвердила суверенное право государств распоряжаться информационно-коммуникационной инфраструктурой на своей территории и определять свою политику в сфере международной информационной безопасности. (4). До настоящего времени не создана широкомасштабная международно-правовая база, регламентирующая защиту цифрового суверенитета государства, равно как не унифицированы международные подходы к самой проблеме защиты цифрового суверенитета. Международные усилия сосредотачиваются в основном на узкой области вопросов, в частности, касающихся конфиденциальности данных.

В глобальном миропорядке государства связаны международными обязательствами, фактически ограничивая свой государственный суверенитет по сложившимся в международном праве основаниям, зафиксированными в Уставе ООН. Правоотношения в виртуальной среде сегодня регулируются международным правом, в частности, Окинавской Хартией глобального информационного общества (2000) (5), Европейской конвенцией о киберпреступности (2001) (6), Декларацией Совета Европы «О свободе обмена информацией в Интернете (2003) (7), Декларацией Совета Европы «О правах человека и верховенстве права в информационном обществе (2005).(8). Следует отметить, что в правовой науке нет не только единого толкования содержания информационного суверенитета, но и нет единого определения по отношению к названию самого термина. В международном праве предпринималась попытка дать юридическое толкование информационному суверенитету государства, исходя из задач формирования нормативной правовой базы в области информационной безопасности, определенных в Окинавской Хартии Глобального информацион-

ного общества.(9). В принятой в 2009 году Резолюции 64/211 Генеральной Ассамблеи ООН "Создание глобальной культуры кибербезопасности и оценка национальных усилий по защите важнейших информационных инфраструктур" была определена «триада угроз» информационному суверенитету государства как угроз информационной безопасности личности, обществу и государству в результате применения информационно-коммуникационных технологий в военных, террористических и преступных целях.(10).

Современные информационные ресурсы и их инфраструктура отличаются от других объектов, регулируемых правом, уникальными свойствами делимости и воспроизводимости, а их пространственные характеристики выходят за пределы государственной территории. Внешние и внутренние угрозы информационному суверенитету государства имеют долгосрочный и многопрофильный характер, что оказывает существенное влияние на формирование и реализацию как стратегии, так и тактики защиты цифрового суверенитета государства. При всех позитивных аспектах развития цифровых технологий они уже становятся инструментом межгосударственного противоборства, криминальной и террористической деятельности международного масштаба.

Угрозы, исходящие от информационно-коммуникативных технологий, определяются их широкими возможностями воздействовать на конституционные основы государства. В частности, скрытно влиять на политические решения и социально-политическую стабильность в государстве; пропагандировать насилие, ксенофобию, разжигать межнациональные и межконфессиональные конфликты. Особую угрозу цифровому суверенитету государства представляет создание деструктивных экстерриториальных сетевых сообществ, пропагандирующих терроризм, экстремизм, сепаратизм и вербующих участников незаконных вооруженных формирований.

Спецификой угроз цифровому суверенитету государства составляет фрагментация составов преступлений и методов борьбы с ними по отдельным государственным юрисдикциям, а так же трудность в определении физического местонахождения «ведут к появлению «безопасных гаваней» для субъектов информационных отношений, пользующихся несовершенством международно-правовой базы и правоприменительной практики отдельных государствах.(11).

Проблема сетевого саморегулирования создает самые значительные угрозы информационному суверенитету, так как сетевая саморегуляция присуща транснациональным субъектам наркопроизводства и порнопроизводства, банковским системам, которые связаны с «отмыванием» денег, сепаратистским, экстремистским и террористическим структурам.

В западноевропейской правовой науке постулируется концепция снижения роли конституционно-правового регулирования информационного суверенитета государства. Ряд международных экспертов в области правового регулирования информационной безопасности считает, что традиционное понимание государственного суверенитета как верховенства государственной власти внутри страны и ее независимости в международных отношениях может быть применено с целым рядом оговорок. Государства, признавшие конституционно-правовыми нормами свой национальный суверенитет в обеспечении безопасности критической информационной инфраструктуры, будут способствовать снижению информационной активности в целом всей страны и в частности пользователей. (12).

В целом в зарубежной правовой науке с учетом объективно сложившейся в трансграничном пространстве многоуровневой глобальной технологической инфраструктуры интернета и специфики функционирования ее базовых компонентов сформировался подход определять угрозы цифровому суверенитету государства общего характера и угрозы отдельным элементам цифрового суверенитета государства (200, 258, 264, 289, 295). Основными угрозами общего характера информационному суверенитету государства являются следующие:

использование информационных и коммуникационных технологий как информационного оружия в военно-политических целях для осуществления враждебных действий и актов агрессии, направленных на дискредитацию суверенитета, нарушение территориальной целостности государства,

использование ИКТ в экстремистских и террористических целях для пропаганды воинственного радикализма, для вербовки новых сторонников, финансирования, обучения, подстрекательства и проведения терактов;

деструктивное воздействие на системы управления важными социальными и промышленными объектами, экономическая информационная война, информационный терроризм как проведение хакерских атак на элементы критической информационной инфраструктуры.

деструктивное использование ИКТ для вмешательства во внутренние дела суверенных государств, нарушения общественного порядка, разжигания межнациональной, межрасовой и межконфессиональной вражды, пропаганды расистских и ксенофобских идей или теорий, порождающих ненависть и дискриминацию, подстрекающих к насилию.

Угрозами отдельным элементам цифрового суверенитета государства выступают:

физическая инфраструктурная составляющая, в частности, оптические кабельные сети, находящиеся на территории одного государства, которыми относительно свободно могут использоваться практически любым субъектом, как государственным, так и негосударственным, в том числе и против интересов этого государства,

защита от несанкционированного доступа к персональным данным граждан, если данные циркулируют в сетях открытого или полукрытого типа, поскольку, как показали разоблачения Э. Сноудена, некоторые страны занимаются массированным съёмом информации на самих каналах связи,

защита данных, обрабатываемых вне юрисдикций национального законодательства, если все технические мощности серверов находятся за пределами юрисдикции государства,

уязвимость перед технологическими санкциями, введение ограничений на поставки оборудования, изменение бизнес интересов поставщиков технологий и оборудования.

Проведенный выше анализ позволяет нам рассматривать информационный суверенитет как способность технологически и законодательно обеспечивать и защищать независимость государства и конституционные права граждан в информационном пространстве от внешних угроз. Информационный суверенитет включает возможности государства соответствии с Конституцией и всей национально-правовой системой, а так же международным правом самостоятельно и независимо, с соблюдением баланса интересов личности, общества и государства, определять и защищать национальные интересы в информационном пространстве и обеспечивать информационную безопасность государства.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Лейст, Э. О. Сущность права. Проблемы теории и философии права. -М.: Зерцало, 2015. – 352 с.
2. Дембицкий А.А. Правовые и неправовые функции государства. Дисс. канд.юр.наук. М. -2017.-24с.
3. Коротков А.В. Карякина И.В. Интернет в системе мировых информационных процессов. М. Изд-во МГУ.2008-221с.
4. Червонюк В.И. Феномен фактического изменения конституции (коннотации эволюционирующей, «живой конституции»). Вестник экономической безопасности. 2019.№2.с.41-46.
5. Даниленков А. В. Доменное имя как объект права // Право интеллектуальной собственности. 2013. № 5. С. 23–27.
6. Developments in the field of information and telecommunications in the context of international security. Sixty-fifth session General Assembly. resolution 60/45 www.unidir.org/files/medias/pdfs/final-report-eng-0-189
7. Okinawa Charter on Global Information Society. [/link.springer.com/chapter](http://link.springer.com/chapter)
8. Конвенция о защите прав человека и основных свобод г. Рим, 4.XI.1950 г. https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_RUS.pdf
9. Декларация о свободе обмена информацией в интернете. 28 мая 2003 года. Совет Европы. Документ СПС-17327961/14974117. <http://docs.pravo.ru/document/view/17327961/>
10. Декларация о правах человека и верховенстве права в информационном обществе. Совета Европы 2005. www.ifapcom.ru/files/Deklaratsiya_Komiteta
11. Резолюция 64/211 Генеральной Ассамблеи ООН "Создание глобальной культуры кибербезопасности и оценка национальных усилий по защите важнейших информационных инфраструктур".2009. <https://www.un.org/ru/ga/second/64/second>
12. Демидов. О. Кибербезопасность: в ожидании прорывных решений <http://russiancouncil.ru/2018/internationalsecurity>.

Farzullayeva Afat
Azerbaijan University of Languages
Lecturer of the Department of International Relations
Institute of Law and Human Rights of the Azerbaijan National Academy
of Sciences, Doctoral student

S U M M A R Y

In the article “The concept of threat to the digital sovereignty of the state in the conditions of modern globalizing world”, the author explores the main issue regarding the threats and damage that can be caused by lack of informational security to the sovereignty of a state. The article provides all the international documents giving a legal interpretation of the information sovereignty of the state, based on the tasks of forming a regulatory legal framework in the field of information security.

Фарзуллаева Афат
Преподаватель кафедры Международных отношений
Азербайджанского университета языков,
диссертант Института права и прав человека НАНА

Р Е З Ю М Е

В статье «Концепция угрозы цифровому суверенитету государства в условиях современного глобализирующегося мира» автор исследует основной вопрос, касающийся угроз и ущерба, которые могут быть нанесены отсутствием информационной безопасности суверенитету государства. В статье представлены все международные документы, дающие правовое толкование информационного суверенитета государства, исходя из задач формирования нормативно-правовой базы в области информационной безопасности.

Fərzullayeva Afət
Azərbaycan Dillər Universitetin Beynəlxalq münasibətlər kafedrasın müəllimi
AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutun dissertantı

X Ü L A S Ə

“Müasir qloballaşan dünya şəraitində dövlətin rəqəmsal suverenliyinə təhlükə anlayışı” məqaləsində müəllif bir dövlətin suverenliyinə informasiya təhlükəsizliyinin olmaması səbəbindən yarana biləcək təhdid və zərərlərlə bağlı əsas məsələni araşdırır. Məqalədə, informasiya təhlükəsizliyi sahəsində normativ hüquqi bazanın formalaşdırılması vəzifələrinə əsaslanaraq, dövlətin informasiya suverenliyinin hüquqi izahını verən bütün beynəlxalq sənədlər verilir.

İNSAN HÜQUQLARI ALİ DƏYƏRLƏR KİMİ

Açar sözlər: hüquq, azadlıq, insan hüquqları, insan hüquq və azadlıqları

Ключевые слова: закон, свобода, права человека, права и свободы человека

Keywords: law, freedom, human rights, human rights and freedoms

Bəşəriyyət tərəfindən həqiqi universal dəyərlər kimi dərk olunan bütün qeyri- maddi xarakterli dəyərlər içərisində insan hüquq və azadlıqları ilk yerlərdən birini tutur. Uzun illər ərzində sivilizasiyanın keçirdiyi məşəqqətlərdən irəli gəlmiş, sivilizasiya tərəfindən dərk edilmiş və formalaşdırılmış insan hüquqları son nəticədə özünün müasir forma və anlamını tapmışdır.

İnsan hüquqları – şəxsiyyət varlığının azadlığını ifadə edən müəyyən normativ strukturlu xassə və xüsusiyyət olaraq, onun həyatının, o cümlədən cəmiyyət, dövlət və digər fərdlərlə qarşılıqlı münasibətinin ayrılmaz və zəruri vasitəsidir. (3,s.14)

İnsan hüquqları dedikdə, cəmiyyət üzvü olan hər bir fərdin, şəxsiyyətin hüquqları başa düşülür. Bəşəriyyətin bütün inkişafı dövründə demokratik və humanist ideyalara əsaslanan qanunların qəbul edilməsi, müxtəlif təsisatların yaradılması insan hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsinə yönəldilmişdir.

İnsan hüquqları ayrılmazdır. Heç kim insanı onun təbii anadangəlmə hüquqları sayılan yaşamaq, şəxsi toxunulmazlıq, həyat fəaliyyətinin azad seçimi, vicdan, fikir, əqidə azadlığı, şəxsi həyat sferasında muxtariyyət və digər hüquqlarından məhrum edə bilməz. İnsan hüquqları olmadan müasir həyatı təsəvvür etmək mümkün deyil, çünki bu hüquqlar azadlıq, bərabərlik, ədalət prinsiplərinə əsaslanaraq universal xarakter daşıyır. İnsan hüquqları insanların hər hansı bir dövlətə mənsub olub-olmamasından asılı olmayaraq, bütün insanlara məxsusdur və bu hüquqlar insanın məhz şüura, təfəkkürə malik ali varlıq olmasından irəli gəlir, onun təbiətindən doğur. Bu hüquqları dövlət hakimiyyəti öz hərəkət fəaliyyətində insanlara verə və geri ala bilməz. (9, s. 159)

İnsan hüquqları insanların sosial fəaliyyəti, onların ictimai münasibətləri, fərdin həyat şəraiti ilə üzvi surətdə bağlıdır. Bu hüquqlar insanların qarşılıqlı əlaqəsinin normativ forması, münasibətlərinin nizamlanması, fəaliyyət və hərəkətlərinin koordinatı, dövlət və cəmiyyətin normal fəaliyyətində fərdin azadlığı ilə digər insanların azadlığının birləşməsi əsasında yaranan qarşılıqlı, ziddiyyət, mübahisəli məsələlərin aradan qaldırılmasıdır. Yaşamaq hüququ, ləyaqət, şəxsiyyət toxunulmazlığı, vicdan, fikir, əqidə azadlığı, şəxsi həyatın muxtariyyəti, siyasi həyatda iştirak hüququna sivil cəmiyyətdə insan həyatının qurulmasının zəruri şərtidir və bu hüquqlar dövlət tərəfindən sözsüz tanınmalı və müdafiə olunmalıdır.

İnsan hüquq və azadlıqları hər şeydən əvvəl insan taleyinə, onun başqaları ilə münasibətdə yeri və roluna dair fəlsəfi təsəvvürlər sistemidir. İnsan hüquqları dünyanın quruluşuna müəyyən bir baxış, daha doğrusu humanizm prinsiplərinə əsaslanan dərkətmə və dünyagörüşü sistemidir. Bu hüquqlara cəmiyyətdə qarşılıqlı münasibətlərin qurulmasına xidmət edən humanist dəyərlər sistemi kimi yanaşılmalıdır. Onlara həmçinin cəmiyyət üzvləri arasındakı münasibətlərin mənəvi- etik normalardan ibarət sosial tənzipləmə sistemi kimi də yanaşmaq olar. İnsan hüquqları həm də şəxsin hüquq normalarında təsbit olunmuş, hakimiyyət və dövlətlə qarşılıqlı münasibətlərindəki statusunu səciyyələndirən hüquqi anlayışdır. Beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin təmini və möhkəmləndirilməsi insan hüquqlarına hörmət, onların səmərəli müdafiəsi, demokratiyanın və sosial ədalətin gücləndirilməsi ilə bilavasitə bağlıdır. Təəssüf ki, müasir dövrdə insan hüquqları bəzən siyasi spekulyasiya və beynəlxalq münasibətlərdə digər dövlətlərə təzyiq göstərmək aləti kimi çıxış edir. Bu hüquqlar totalitarizm, qloballaşma, diskriminasiya, dözümsüzlük, zorakılıq, ekstremizm, terrorizm, millətçilik, dini fundamentalizm, ksenofobiya və bu kimi digər problemlərin həllində müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

İnsan hüquqları ideyasının əsasında dayanan iki başlıca dəyər insan ləyaqəti və bərabərlikdir. İnsan hüquqları layiqli həyat üçün vacib olan əsas standartlar kimi başa düşülə bilər; onların universallığı isə, ən azından bu sahədə, bütün insanların bərabər olması ilə bağlıdır. Bu iki inam və ya dəyər, həqiqətən də, özünü insan hüquqları ideyasına həsr etmək üçün tələb olunan hər şeyi əhatə edir və onlar mübahisəli deyil. Buna görə də, insan hüquqları dünyadakı hər mədəniyyət, hər sivil hökumət və hər əsas dindən dəstək alır.

İnsan hüquqlarının xarici demokratik ölkələrdə inkişaf təcrübəsini, eləcə də insan hüquqları haqqında Ümumi bəyannamədə, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında beynəlxalq pakt, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında beynəlxalq pakt, insan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasında və digər aktlarda öz ifadəsini tapmış prinsiplər mövcuddur ki, bunlara aiddir:

- insan hüquqları fərd anadan olandan ona məxsusdur və ona görə də təbii, ayrılmaz və toxunulmaz hüquqlardır;

- insan hüquqları universaldır və bərabərlik prinsipinə əsaslanır; dövlətin yurisdiksiyası altında olan hər bir şəxs üçün həmin hüquqlara təminat verilir;

- insan hüquqları ali dəyərdir, onlara hörmət olunması, riayət edilməsi və müdafiəsi dövlətin vəzifəsidir;

- insan hüquqları hakimiyyət üzərində nəzarət vasitəsidir. Bu hüquqlar dövlətin tamhakimiyyətliliyini məhdudlaşdırır. Dövlət insan hüquqları ilə müəyyən edilmiş azadlıqların sərhədini keçməməlidir;

- hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsi başqalarının hüquq və azadlıqlarını pozmamalıdır;

- hüquq və azadlıqların təmini hər hansı əlamətə görə ayrışdırılıqla bir araya sığmır;

- əsas hüquq və azadlıqlar dövlətin bütün ərazisində vahid olmalıdır;

- şəxsi, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni hüquq və azadlıqlar bərabərdirlər; bu hüquqların vahid sistemində heç bir iyerarxiya yoxdur;

- kollektiv hüquqlar fərdi hüquqlardan ayrılmazdır; onlar fərdi hüquqlara zidd olmamalı, şəxsiyyətin hüquqi statusunu məhdudlaşdırmamalıdır;

- insan hüquqları qanunla tənziplənməlidir;

- insan hüquq və azadlıqları qanunla, konstitusiyaya və beynəlxalq hüquqi aktlarda nəzərdə tutulmuş hallar əsasında məhdudlaşdırıla bilər. Hüquq və azadlıqların müvəqqəti

məhdudlaşdırılması bu cür məhdudliyyətin zəruriliyini müəyyən edən vəziyyətə müvafiq və proporsional olmalıdır.

Prinsiplərdən də görüldüyü kimi insan hüquqları universal normalardır. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin 2-ci maddəsində deyilir: “Hər bir insan, irqi, dərisinin rəngi, cinsi, dili, dini siyasi və digər vəziyyətlərinə görə heç bir fərq qoyulmadan hazırkı Bəyannamədə bəyan edilən bütün hüquqlara və bütün azadlıqlara malik olmalıdır. Bundan əlavə, insanın mənsub olduğu ölkənin və ya ərazinin siyasi, hüquqi və beynəlxalq statusuna, bu ərazinin müstəqil, asılı, özünü idarə etməyə və ya suverenliyi hər hansı digər şəkildə məhdudlaşdıran ərazi olub- olmamasından asılı olmayaraq, heç bir fərq qoyulmamalıdır.” Hər bir kəs anadan olduğu gündən bu hüquqlara malikdir və bu hüquqlardan məhrum edilə bilməz. Eləcə də, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 24-cü maddəsinin ikinci bəndində qeyd olunur ki, hər kəsin doğulduğu andan toxunulmaz, pozulmaz və ayrılmaz hüquqları və azadlıqları vardır.

İnsan hüquqlarından danışarkən onun strukturuna nəzər salmaq da yerinə düşər. Belə ki, insan hüquqları mürəkkəb quruluşa malikdir: “insan hüquqları” və “vətəndaş hüquqları”, insanın “hüquqları” və “azadlıqları”, “insanın əsas (fundamental) və digər hüquqları”, “fərdin hüquqları” və “kollektiv hüquqlar” anlayışlarında müəyyən fərqlər mövcuddur.

Hüquq və azadlıq anlayış və terminlərinin fərqlənməsinin müəyyən edilməsi məsələnin açılmasına kömək edərdi. Hüquqlara və azadlıqlara anlayış verərkən qeyd etmək lazımdır ki, bu davranış azadlıqları və ya imkanlarıdır. Hüquq və azadlıqlar institutu konstitusiyada mərkəzi yer tutur.

Hüquq - cəmiyyətdə ictimai münasibətlərin tənzimləyicisi kimi çıxış edən azadlıq və məsuliyyətin ölçüsünü ifadə edən ümumməcburi, norma, prinsip və normativ göstərişlərin sistemidir.

Azadlıq - fərdlərin və xalqların onlara təbiətən xas olan hüquqlardır. Bu hüquqlar dövlət tərəfindən bəxş olunmur, dövlət onları tənzimləyə, onlara müdaxilə edə bilməz. Dövlət onları yalnız olduğu kimi qəbul etməli, bu hüquqların öz iradəsindən və hakimiyyətindən kənarında mövcud olduğunu təsdiq etməli və onları müdafiə etməlidir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiya qanunvericiliyinin təhlili göstərir ki, “azadlıq”termini fərdi seçimin konkret nəticələrinin ümumi təsvirini vermədən onun daha geniş imkanlarını göstərməyi tələb edir: “hər kəsin fikir və söz azadlığı vardır” (maddə 47), “hər kəsin vicdan azadlığı vardır”(maddə 48). İnsan azadlığı , insan fəaliyyətinin elə sahəsidir ki, dövlət buraya müdaxilə etməməlidir. Dövlət yalnız hüquq normaları vasitəsilə insanın öz seçim və istəyinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərəcəyi və ya fəaliyyət göstərməyəcəyi həddləri müəyyən edir.İnsanın azadlıqlarına nəinki dövlətin özü müdaxilə etməməli, həm də bu azadlıqların sərhədlərinin başqa şəxslərin və hakimiyyətin müdaxiləsindən qorunmasını təmin etməlidir. Dövlət insanın qanuna uyğun davranışlarını qanunvericiliklə müdafiə edir və eyni zamanda azadlıqların yol verilən çərçivədən kənara çıxmasını məhdudlaşdırır. Azadlığın həddlərini yalnız qanun müəyyən edə bilər.

İnsan hüquqları- qanunla müəyyən edilmiş sahələrdə fəaliyyət imkanındır ki, dövlət bu imkanı tanıyır və ona təminat verir. “İnsan azadlıqları” anlayışından fərqli olaraq “insan hüquqlarında” konkret sahə, fərdin fəaliyyət istiqaməti dəqiq müəyyən olunur. Burada artıq seçim imkanı, bu hüquq daxilində fəaliyyət variantları təklif edilmir. Bu hüquqlardan istifadə etmək, onu reallaşdırmaq və ya bunun əksi mümkündür, çünki hüquq vəzifə deyil. (5,s.26.)

Dövlət nəinki insanın qanunla müəyyən olunmuş sahədə qanuna uyğun fəaliyyətini qorumağı və təmin etməyi öhdəsinə götürür, eləcə də bu hüquqların reallaşdırılması üçün

bir sıra təşkilati- sərəncam, maliyyə və s. tədbirlər həyata keçirməli olur. Bu hüquqlar dövlətin müsbət fəaliyyət göstərməli olduğundan pozitiv hüquq və ya azadlıqlar kimi səciyyələndirilir.

Eyni zamanda insan hüquqlarının özünü də əsas, konstitusion və digər hüquqlara bölmək olar. Doğrudur, əsas hüquqların elə konstitusion hüquqların olduğu qeyd olunur. (3, s.145) Konstitusiyaya hüquqlarının “əsas” fundamental hüquqlar anlayışı XIX əsrin ortalarından başlayaraq kifayət qədər geniş yayılmışdı. Xüsusi ədəbiyyatlarda konstitusiyaya hüquqlarına, adətən əsas hüquqlar kimi baxılmağa başlandı. Bu öz ifadəsini ilk olaraq Veymar Konstitusiyasında tapmışdır. Lakin qeyd etməliyik ki, əsas insan hüquqları kompleksi yalnız bilavasitə Konstitusiyada qeyd olunmuş hüquqlarla məhdudlaşmır. Konstitusion hüquqlar və azadlıqlar- insanın malik olduğu bütün hüquqlar və azadlıqlar deyil, yalnız onların əsas və fundamentallarıdır. İnsan hüquqları təbii və ayrılmaz xarakter daşıyır. İnsan hüquqlarının azad və effektiv həyata keçirilməsi vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlətin əsas prinsiplərindən biridir.

Əsas hüquq və azadlıqlar fərdin hüquqi statusunun əsasını təşkil edir, onda insanın normal həyat fəaliyyəti üçün zəruri olan digər çoxsaylı hüquqların yaranma imkanı var. Bu hüquqlar fərd üçün, onun başqa adam, cəmiyyət və dövlətlə qarşılıqlı əlaqə yaratması üçün çox vacibdir. Əsas hüquqdan müəyyən sayda digər hüquqlar yarana bilər.

Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq hüququn qəbul olunmuş prinsip və normalarına uyğun olan insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları tanınır və onlara təminat verilir. Belə ki, Konstitusiyamızın 15-ci maddəsinin 2-ci bəndində qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Beləliklə, beynəlxalq hüququn prinsiplərində, normalarında və Azərbaycan Respublikasının iştirak etdiyi müqavilələrdə əks olunmuş insan hüquq və azadlıqlarına da əsas hüquqlar kimi baxmaq olar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, “Hüquq yayın evi”, Bakı, 2018. 92 s.
2. İnsan Hüquq və azadlıqlarının Təmini: Azərbaycanın seçimi, tərtibçi müəlliflər, Niyazi Məmmədov, Nabil Seyidov, Aydın Səfixanlı, Bakı, 2004. 208 s.
3. İnsan hüquqları. Rusiya Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, h.e.d., professor E.A.Lukaşevanın redaktəsi ilə. Rus dilindən tərcümə edən Ş.İ.Əliyev. Bakı, Şirvanəşr, 2005. 572 s.
4. İnsan hüquqları: Bəşər rifahının təməli. tərtib edəni: Vahid Pərvizoğlu. Bakı, BDU nəşriyyatı, 2001- 608 s.
5. Abdullayev Ə, Azarov A, Hüfner K, Röyter V. İnsan Hüquqları: Beynəlxalq və milli müdafiə mexanizmləri. Bakı, 2008.- 487s.
6. İnsan hüquqları, müəllimlər üçün vəsait, “Sfera”, 2005-ci il, 108s.
7. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqlarının beynəlxalq- hüquqi müdafiəsi. Dərslük. Bakı, 2009, 490 s
8. İnsan hüquqları Bəşəriyyətin Başlıca İdeyası, Н. Насизадə, Bakı-1999.
9. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации. М.1997.

ПРАВА ЧЕЛОВЕКА КАК ВЫСОКИЕ ЦЕННОСТИ

Р Е З Ю М Е

В статье рассматривается понятие прав человека как высшей ценности, особенности прав человека, основные принципы в этой сфере, а также структура прав человека, то есть права человека и гражданские права, основные, конституционные, фундаментальные права человека.

Safiyeva Ulviya
Faculty on professional development of employees
of courts of the Academy of Justice Chief Consultant,
Baku State University Faculty of Law
Department of History and Theory of State and Law,
Master's student

HUMAN RIGHTS AS HIGH VALUES

S U M M A R Y

The article discusses the concept of human rights as the highest values, the features of human rights, the basic principles in this area, as well as the structure of human rights and civil rights, basic, constitutional, fundamental human rights.

İNSAN ALVERİ CİNAYƏTİNİN YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAYAN ŞƏXS BARƏSİNDƏ TÖRƏDİLMƏSİ

Açar sözlər: *insan alveri, tövsifedici əlamət, məsuliyyəti ağırlaşdıran hal, yetkinlik yaşına çatmayan şəxs, yetkinlik yaşına çatmayanın alqı-satqısı.*

Ключевые слова: *торговля людьми, квалифицирующий признак, обстоятельствоотячающее ответственность, несовершеннолетнее лицо, купли-продажи несовершеннолетнего лица.*

Keywords: *traffickingin human beings, qualifying feature, aggravating circumstance, minor, purchase and sale of a minor.*

Məsuliyyətin diferensiasiyası, ilk növbədə, konkret növ məsuliyyətin, daha sonra onun növdaxili məsuliyyətinin müəyyən edilməsi və bu çərçivədə fərqləndirmənin aparılması ilə müşayiət olunur. Bu baxımdan tövsifedici və imtiyazlı əlamətlər mübahisəsiz olaraq cinayət məsuliyyətinin diferensiasiya vasitələridir. Cinayət hüququnda tövsifedici və imtiyazlı əlamətlər ilə yanaşı, yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı hallar anlayışlarından da istifadə olunur. Hesab edirik ki, yüngülləşdirici və ağırlaşdırıcı hallar əmələ görə müəyyən olunmuş məsuliyyətin həddləri daxilində onun diferensiasiyasına xidmət edir.

İnsan alveri cinayətinə görə məsuliyyət nəzərdə tutan CM-nin 144-1.2-ci maddəsində onun aşağıdakı tövsifedici əlamətləri (və ya məsuliyyəti ağırlaşdıran halları – E.S.) təsbit olunmuşdur:

- 1) iki və ya daha çox şəxs barəsində törədildikdə;
- 2) yetkinlik yaşına çatmayan şəxs barəsində törədildikdə;
- 3) təqsirkar şəxs üçün aşkar surətdə hamilə vəziyyətində olan qadın barəsində törədildikdə;
- 4) insan alveri qurbanını Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədindən keçirməklə törədildikdə;
- 5) qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs, mütəşəkkil dəstə və ya cinayətkar birlik (cinayətkar təşkilat) tərəfindən törədildikdə;
- 6) təqsirkar şəxs tərəfindən öz qulluq mövqeyindən istifadə etməklə törədildikdə;
- 7) həyat və sağlamlıq üçün təhlükəli olan zor tətbiq etməklə və ya belə zor tətbiq etmək hədəsi ilə törədildikdə;
- 8) zərərçəkmiş şəxsə işgəncə verməklə və ya onunla qəddar, qeyri-insani, yaxud onun ləyaqətini alçaldan rəftar etməklə törədildikdə;
- 9) zərərçəkmiş şəxsin orqanlarından və ya toxumalarından istifadə etmək məqsədilə törədildikdə.

CM-nin 144-1.3-cü maddəsində isə CM-nin 144-1.1 və 144-1.2-ci maddələrində göstərilən əməllərin ehtiyatsızlıqdan zərərçəkmiş şəxsin ölümünə və ya digər ağır nəticələrə

səbəb olması xüsusilə tövsifedici əlamət kimi (məsuliyyəti xüsusilə ağırlaşdıran hal kimi - E.S.) müəyyən olunmuşdur.

Göründüyü kimi, qanunvericilikdə insan alveri cinayətinin kifayət qədər sayda tövsifedici və xüsusilə tövsifedici əlamətləri təsbit olunmuşdur. Lakin biz bu əlamətlərdən yalnız biri - yetkinlik yaşına çatmayan şəxs barəsində törədilməsindən bəhs edəcəyik.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Fondunun (UNICEF) hesablamasına görə, dünyada hər il 1.2 milyon uşaq insan alverinin qurbanı olur. Hər üç qurbandan biri uşaq, bunlardan ikisi isə qız uşağıdır. BƏT-in hesablamasına görə, məcburi əməyə məruz qalanların 40-50 faizini 18 yaşadək olan şəxslər təşkil edir. UNODC-un 21 dekabr 2016-cı ildə çap olunmuş məlumatına əsasən, insan alveri qurbanlarının hər üç nəfərindən birini uşaqlar, 71%-ni isə qadınlar və qızlar təşkil edir. BMT-in Uşaq Fondunun 2018-ci il hesabatına görə, insan alveri qurbanlarının xüsusi çəkisində 28% pay uşaqlara məxsusdur. Fondun icraçı direktoru Q.For məruzəsində Saxaradan Afrikanın cənubuna doğru olan ölkələrdə bu göstəricinin 64% olduğunu göstərmişdir [5].

İnsan alveri cinayətinin yetkinlik yaşına çatmayan şəxs barəsində törədilməsi əlaməti (CM-nin 144-1.2.3-cü maddəsi) təqsirli şəxsin ictimai təhlükəlilik dərəcəsini xarakterizə edir. Cinayətin bu maddə ilə tövsif edilməsi üçün zərərçəkmiş şəxs cinayət törədilənədək 18 yaşına çatmamalıdır. Bu cinayət birbaşa qəsdlə törədilir. Təqsirkar 18 yaşına çatmayan şəxsi insan alverinin qurbanına çevirdiyini dərk edir və onun barəsində CM-nin 144-1.1-ci maddəsində göstərilən əməlləri törətməyi arzu edir. Əməlin CM-nin 144-1.2.3-cü maddəsi ilə tövsif edilməsi üçün təqsirkarın zərərçəkmiş şəxsin 18 yaşına çatmadığını dərk etməsi zəruridir [1, s. 503].

Təcrübədən nümunə gətirək. Birinci instansiya məhkəməsinin hökmü ilə Z.Z təqsirli bilinib məhkum edilmişdir ona görə ki, o, qadınları cinsi istismar edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədindən keçirilməsi üçün digər şəxslə qabaqcadan əlbir olub cinayət əlaqəsinə girmiş, 2008-ci ilin sentyabr ayının əvvəllərində Şəmkir rayonunda zərərçəkmiş yetkinlik yaşına çatmayan M.G.-nin maddi imkansızlığından istifadə edərək, ona Türkiyə Respublikasının Ağrı şəhərində başqa şəxsin nəzarəti altında fahişəliklə məşğul olaraq qazandığı pulları aralarında bölməyi təklif etmiş, yetkinlik yaşına çatmayan zərərçəkmiş M.G. buna razılıq verdikdən sonra o, 1000 ABŞ dolları verərək, əvvəlcə ona müvafiq xərcləri ödəməklə ümumvətəndaş pasportu alması üçün köməklik etmiş, daha sonra isə Türkiyə Respublikasına getmələri üçün Bakı-Naxçıvan təyyarə reysinə bilet almışdır. 13 sentyabr 2008-ci il tarixdə zərərçəkmiş şəxs, yetkinlik yaşına çatmayan M.G.-ni Bakı şəhərinə gətirərək, həmin təyyarə reysi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasına, oradan isə Sədərək nəzarət buraxılış məntəqəsindən keçirməklə Türkiyə Respublikasının Ağrı şəhərinə aparmış, həmin şəhərə çatmamış onları digər şəxs qarşılayaraq kirayədə yaşadığı evində yerləşdirmiş, 2008-ci ilin sentyabr ayının ortalarından həmin ayın axırlarına kimi zərərçəkmiş şəxs M.G. müxtəlif kişi müştərilərlə intim, cinsi əlaqədə olması üçün görüşdürüb, əldə etdikləri qazancı aralarında bölərək, onu fahişəliyə cəlb etməklə cinsi istismar etmişlər. Qeyd edilənlərə əsasən, Z.Z. Azərbaycan Respublikası CM-nin 144-1.2.3, 144-1.2.5 maddələri ilə təqsirli bilinərək 8 il müddətinə, CM-nin 171.1-ci maddəsi ilə təqsirli bilinərək 3 il müddətinə azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmiş, həmin Məcəllənin 66.3-cü maddəsinə əsasən təyin olunmuş cəzalar qismən toplanılmaqla, ona qəti olaraq 9 il müddətinə azadlıqdan məhrum etmə cəzası təyin edilmişdir. Bakı Apellyasiya Məhkəməsinin 23 iyul 2009-cu il tarixli qərarı ilə hökmün cəza hissəsi qismən dəyişilsə də, əməlin tövsifi olduğu kimi saxlanılmışdır [3].

Əgər təqsirkar zərərçəkmişin 18 yaşına çatdığını bilməmişdirsə, bu əlaməti dərk etməmişdirsə və əməlinə məsuliyyəti ağırlaşdıran digər hallar yoxdursa, CM-nin 144-1.1-ci maddəsi ilə məsuliyyətə cəlb olunmalıdır. Bu baxımdan ədəbiyyatda düzgün olaraq göstərilmişdir ki, təqsirkar zərərçəkmişin yetkinlik yaşına çatmaması barədə məlumatlı olmalı, bu faktı bilməli və dərk etməlidir. Yetkinlik yaşına çatmayanın yaşı ilə bağlı vicdanlı surətdə yanılan şəxsin bu maddə ilə məsuliyyəti istisna olunur [106, s. 86].

İnsan alveri cinayətinin yetkinlik yaşına çatmayanlara münasibətdə törədilməsi ilə bağlı bir məqamın üzərində xüsusi qalmaq istəyirik. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan CM-nin ilk redaksiyasının 173-cü maddəsində yetkinlik yaşına çatmayanın alqı-satqısına görə aşağıdakı məzmununda məsuliyyət nəzərdə tutulmuşdu:

“Maddə 173. Yetkinlik yaşına çatmayanın alqı-satqısı

173.1. Yetkinlik yaşına çatmayanın alqı-satqısı, yaxud yetkinlik yaşına çatmayan barəsində onun başqalarına verilməsi və ona sahibliklə əlaqədar digər əqdlərin bağlanması – üç ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

173.2. Eyni əməllər:

173.2.1. təkrar törədildikdə;

173.2.2. iki və ya daha çox yetkinlik yaşına çatmayan barəsində törədildikdə;

173.2.3. qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs və ya mütəşəkkil dəstə tərəfindən törədildikdə;

173.2.4. təqsirkar şəxs tərəfindən öz qulluq mövqeyindən istifadə etməklə törədildikdə;

173.2.5. yetkinlik yaşına çatmayanın qanunsuz olaraq Azərbaycan Respublikasının ərazisindən çıxarılması və ya Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilməsi yolu ilə törədildikdə;

173.2.6. yetkinlik yaşına çatmayanın orqanlarından və ya toxumalarından istifadə etmək məqsədi ilə törədildikdə -

üç ildən səkkiz ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır.

173.3. Bu Məcəllənin 173.1 və 173.2-ci maddələrində nəzərdə tutulmuş əməllər ehtiyatsızlıqdan yetkinlik yaşına çatmayanın ölümünə və ya digər ağır nəticələrə səbəb olduqda –

səkkiz ildən on iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır”.

“Azərbaycan Respublikasının bəzi qanunvericilik aktlarına əlavələr və dəyişiklik edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 30 sentyabr 2005-ci il tarixli 1020-IIQD nömrəli Qanunu ilə CM-nə insan alverinə görə məsuliyyət nəzərdə tutan 144-1-ci maddənin daxil edilməsi ilə əlaqədar 173-cü maddə CM-dən çıxarılmış, bununla yetkinlik yaşına çatmayanın alqı-satqısı əməllərinin CM-nin 144-1.2.3-cü maddəsi ilə tövsif edilməsi müəyyən edilmişdir.

Oxşar situasiya Rusiya Federasiyasında da baş vermişdir və buna dair mövqelər müxtəlifdir. Bəzi müəlliflər müəyyən beynəlxalq hüquqi aktlarda uşaqlara qarşı törədilən ictimai təhlükəli əməllərə görə məsuliyyətin fərqli qaydada həll edilməsi mövqeyindən çıxış edir və nümunə kimi, məsələn, Avropa Şurası Parlament Assambleyasının 18.11.2002-ci il tarixli 1583 sayılı Qətnaməsini və digər sənədləri göstərirlər. Həmin qətnaməyə əsasən, yetkinlik yaşına çatmayanlara qarşı törədilən cinayətlərə görə məsuliyyətin diferensiasiyası və bu sahədə mövcud vəziyyət barədə dəqiq məlumatın əldə edilməsi məqsədi ilə cinayət qanunlarının xüsusi hissələrində zərərçəkmiş şəxslərin uşaqların olduğu cinayətlərin məxsusi fərqləndirilməsi məqsədəuyğun sayılmışdır [9].

«Uşaq hüquqları haqqında» BMT Konvensiyasının Uşaq alverinə, uşaq fahişəliyinə və uşaq pornoqrafiyasına dair Fakultativ Protokolunun (Azərbaycan Respublikası 2 aprel

2002-ci il 285-IIQN[№] li Qanunu ilə qoşulmuşdur) 2-ci maddəsində uşaq alveri, uşaq fahişəliyi və uşaq pornoqrafiyasının anlayışı verilmişdir. Sənədə əsasən, uşaq alveri dedikdə, uşağın hər hansı bir şəxs, yaxud şəxslər qrupu tərəfindən mükafat və ya hər hansı digər haqq müqabilində başqa bir şəxsə, yaxud şəxslər qrupuna verilməsi vasitəsi olan hər hansı akt və ya əqd başa düşülür [6].

Yetkinlik yaşına çatmayanların alqı-satqısına görə məsuliyyət nəzərdə tutan müstəqil maddənin CM-dən çıxarılmasının əleyhinə olan müəlliflərin əsas arqumenti ondan ibarətdir ki, CM-nin 144-1-ci maddəsində insan alveri cinayətinin zəruri əlaməti kimi zərərçəkmiş şəxsin istismar olunması məqsədinin müəyyən edilməsi ilə bu məqsəd olmadan yetkinlik yaşına çatmayan uşaqların alqı-satqısı əməlləri dekriminallaşdırılmışdır. Digər arqument isə ondan ibarətdir ki, yetkinlik yaşına çatmayanların alqı-satqısı əməllərinin qrup halında və digər tövsifedici əlamətlər ilə törədilməsinin, CM-nin ləğv edilmiş 173-cü maddəsində olduğu kimi, məsuliyyəti ağırlaşdıran hallar kimi müəyyən edilməməsi bu əmələ görə məsuliyyətin əsassız yüngülləşdirilməsinə gətirib çıxarmışdır.

Bizim bu məsələ üzrə fərqli mövqeyimiz vardır. Hesab edirik ki, CM-nin ləğv edilmiş 173-cü maddəsində təsbit olunmuş əməllər mahiyyət etibarını ilə insan alveri cinayətlərinin növ müxtəlifliyidir. Bu baxımdan CM-də insan alveri cinayəti və yetkinlik yaşına çatmayanların alqı-satqısı əməllərinin hər birinə müstəqil normada məsuliyyətin müəyyən edilməsi düzgün yanaşma sayıla bilməzdi. Bu, CM-nin Xüsusi hissəsinin quruluşunun müəyyən edilməsi prinsipinə (məlum olduğu kimi, bu quruluş əsas etibarını ilə cinayətlərin qəsd obyektləri əsasında formulə edilmişdir) zidd olardı.

Digər tərəfdən, düşünürük ki, şəxsin istismar olunması məqsədinin müəyyən edilməsi səbəbinə görə yetkinlik yaşına çatmayanların alqı-satqısı ilə bağlı olan heç bir ictimai təhlükəli əməlin dekriminallaşdırılması baş verməmişdir. Buna CM-nin 144-1-ci maddəsinin qeyd hissəsində insanın istismarına verilmiş anlayış imkan vermir. Çünki bu anlayış kifayət qədər geniş ictimai təhlükəli fəaliyyət dairəsini (məcburi əmək (xidmət), cinsi istismar, köləlik, köləliyə bənzər adətlər və onlardan irəli gələn asılılıq vəziyyəti, insan orqanlarının və toxumalarının qanunsuz çıxarılması, şəxs üzərində qanunsuz biotibbi tədqiqatların aparılması, qadının surroqat ana kimi istifadə edilməsi, qanunsuz, o cümlədən cinayətkar fəaliyyətə cəlb etmə) əhatə edir.

CM-də yetkinlik yaşına çatmayanların alqı-satqısı əməllərinin qrup halında törədilməsi üzrə qeyd etmək istəyirik ki, qanunvericilikdə ona anlayış verilməsə də, cinayət hüququ nəzəriyyəsində anlayış verilmişdir. Ədəbiyyatda göstərilmişdir ki, cinayətin qrup tərəfindən törədilməsi vahid qəsdin bir neçə şəxsin birləşmiş səyi ilə həyata keçirilməsinin metodudur ki, bu da həmin şəxslərin öz aralarında rolların texniki bölgüsü ilə realizə olunur və bu zaman iştirakçılardan hər biri eyni jinayət tərkibinin obyektiv jəhətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan hərəkətləri bilavasitə tam həcmdə və ya qismən yerinə yetirirlər. Bu anlayışda əsas cəhət cinayətkar qrupun cinayətin törədilməsi üçün vasitə hesab olunması sayılır. N.K.Əliyev müəllifin qrup tərəfindən törədilən cinayətləri iştirakçılığın forması kimi qəbul etməsini düzgün mövqe saymış və göstərmişdir ki, iştirakçılığın forma və növləri cinayətin bir neçə şəxs tərəfindən birgə törədilməsinin fərqli tiplərinin dərindən dərk olunması üçün ayırd edilir. Cinayətkar qrupun sadə iştirakçılıqdan fərqləndirilməsi üçün onun spesifik əlamətlərinin müəyyən edilməsi vacibdir. Cinayətkar qrupda sadə iştirakçılıqdan fərqli olaraq iştirakçıların davranışlarının yüksək səmərəlilik imkanı, deməli, vurulan zərərin mühüm olmaq imkanı vardır; dəstədə onun üzvlərinin bir-birlərinə psixoloji dəstək vermək imkanları vardır, bu isə cinayət əməlinə dair qərarın qəbul edilməsi üçün şərait yaradır; dəstədə cinayətin törədilməsinin elə üsul və vasitələri mümkündür ki, cinayət

törətmək niyyətində olan şəxs təklikdə buna malik deyil; dəstədə cinayətin törədilməsi təcrübəsinin ötürülməsi tez baş verir; cinayəti gizlətmək imkanları böyükdür və sairə [4, s. 151-152].

CM-də yetkinlik yaşına çatmayanların alqı-satqısı əməllərinin qrup halında və digər tövsifedici əlamətlər ilə törədilməsinin müstəqil şəkildə məsuliyyəti ağırlaşdıran hallar kimi müəyyən edilməməsi və bunun yetkinlik yaşına çatmayanların alqı-satqısı əməllərinə görə məsuliyyətin yüngülləşdirilməsinə gətirib çıxarması arqumenti ilə bağlı isə göstəririk ki, CM-nin 144-1-ci maddəsinin quruluşu və məzmunu bəhs edilən əlamətlər ilə insan alveri cinayətinin yekinlik yaşına çatmayanlara münasibətdə törədilməsini tam şəkildə əhatə edir. Məsələn, fərz edək ki, yetkinlik yaşına çatmayanlara münasibətdə insan alveri cinayəti qrup halında və ya təqsirkar şəxs tərəfindən öz qulluq mövqeyindən istifadə etməklə törədilmişdir. Əməl bu halda CM-nin yalnız 144-1.2.3-cü maddəsi ilə deyil, həm də digər tövsifedici əlamətləri ilə - CM-nin 144-1.2.5 və 144-1.2.6-cı maddələri ilə tövsif olunacaqdır ki, bu da törədilən əməlin ictimai təhlükəlilik dərəcəsinin lazımı səviyyədə nəzərə alınmasına imkan verəcəkdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, respublikamızın məhkəmə təcrübəsi də düzgün olaraq bu yol ilə gedir. Bunu az əvvəl yuxarıda qeyd etdiyimiz Z.Z.-in Azərbaycan Respublikası CM-nin 144-1.2.3, 144-1.2.5-ci maddələri ilə təqsirli bilinməsinə dair olan cinayət işi üzrə göstərmişdik.

Bu mövzu üzrə qeyd edəcəyimiz digər məsələ yetkinlik yaşına çatmayanların alqı-satqısı əməllərinə görə məsuliyyətin yüngülləşdirilməsi arqumentidir. CM-nin ləğv edilmiş 173-cü maddəsinin sanksiyaları ilə CM-nin qüvvədə olan 144-1-ci maddəsinin sanksiyalarının müqayisəsi bu arqumenti də alt-üst edir. Belə ki, CM-nin 173-cü maddəsində nəzərdə tutulan cinayətin (yetkinlik yaşına çatmayanların alqı-satqısı) əsas tərkibi üstündə üç ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası müəyyən olunmuşdusa, CM-nin 144-1-ci maddəsində nəzərdə tutulan cinayətin (insan alveri) əsas tərkibi üstündə beş ildən on ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası müəyyən olunmuşdur. CM-nin 173.2-ci maddəsində yetkinlik yaşına çatmayanların alqı-satqısı əməllərinin təkrar, iki və ya daha çox yetkinlik yaşına çatmayan barəsində, qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs və ya mütəşəkkil dəstə tərəfindən, təqsirkar şəxs tərəfindən öz qulluq mövqeyindən istifadə etməklə, yetkinlik yaşına çatmayanın qanunsuz olaraq Azərbaycan Respublikasının ərazisindən çıxarılması və ya Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilməsi yolu ilə, yetkinlik yaşına çatmayanın orqanlarından və ya toxumalarından istifadə etmək məqsədi ilə törədilməsi üstündə üç ildən səkkiz ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası müəyyən olunmuşdursa, CM-nin 144-1.2-ci maddəsində insan alveri cinayətinin iki və ya daha çox şəxs, yetkinlik yaşına çatmayan şəxs, təqsirkar şəxs üçün aşkar surətdə hamilə vəziyyətində olan qadın barəsində, insan alveri qurbanını Azərbaycan Respublikasının dövlət sərhədindən keçirməklə, qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs, mütəşəkkil dəstə və ya cinayətkar birlik (cinayətkar təşkilat) tərəfindən, təqsirkar şəxs tərəfindən öz qulluq mövqeyindən istifadə etməklə, həyat və sağlamlıq üçün təhlükəli olan zor tətbiq etməklə və ya belə zor tətbiq etmək hədəsi ilə, zərərçəkmiş şəxsə işgəncə verməklə və ya onunla qəddar, qeyri-insani, yaxud onun ləyaqətini alçaldan rəftar etməklə, zərərçəkmiş şəxsin orqanlarından və ya toxumalarından istifadə etmək məqsədilə törədilməsi üstündə səkkiz ildən on iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası müəyyən olunmuşdur. CM-nin 173.3-cü maddəsində eyni əməllərin ehtiyatsızlıqdan yetkinlik yaşına çatmayanın ölümünə və ya digər ağır nəticələrə səbəb olması üstündə səkkiz ildən on iki ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzası müəyyən olunmuşdursa, CM-nin 144-1.3-cü maddəsində eyni əməllərin ehtiyatsızlıqdan zərərçəkmiş şəxsin ölümünə və ya digər ağır

nəticələrə səbəb olması üstündə on ildən on beş ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası nəzərdə tutulmuşdur.

Göründüyü kimi, CM-nin 144-1-ci maddəsində ləğv edilmiş 173-cü maddə ilə müqayisədə həm normanın əsas tərkibi, həm məsuliyyəti ağırlaşdıran hallar, həm də məsuliyyəti xüsusilə ağırlaşdıran hallar üstündə daha ciddi sanksiyalar müəyyən olunmuşdur. CM-nin 144-1-ci maddəsinin əsas tərkibi üstündə CM-nin ləğv edilmiş 173-cü maddəsinin nəinki əsas tərkibindən, hətta məsuliyyəti ağırlaşdıran halları üstündə müəyyən olunmuş sanksiyadan sərt cəza təsbit olunmuşdur. CM-nin 173.3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş cəzanın həcmi isə CM-nin 144-1.2-ci maddəsində müəyyən olunmuş cəzanın həcminə bərabərdir.

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq, biz milli qanunvericilikdə Azərbaycan Respublikası CM-dən 173-cü maddənin çıxarılmasını və bu normanın təsiri altına düşən əməllərin CM-nin 144-1-ci maddəsinin əhatə dairəsinə daxil edilməsi ilə bağlı mövqeyi daha əsaslı hesab edirik.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin kommentariyası/ Prof. F.Y.Səməndərovun redaktəsi ilə. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2018, 704 s.

2. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi/<http://www.e-qanun.az/framework/46947>

3. Bakı Apellyasiya Məhkəməsinin arxivi. İş № 1 (102)-243/2010.

4. Əliyev N.K. Cinayət hüququnda iştirakçılıq problemi: müasir yanaşma. Bakı, «Təknur» nəşriyyatı, 2011, 256 s.

5. İnsan alverinə qarşı mübarizə - dərslər vəsaiti/ http://iom.az/publications/files/HAND-BOOK_AZ.pdf

6. «Uşaq hüquqları haqqında» Konvensiyanın Uşaq alverinə, uşaq fahişəliyinə və uşaq pornoqrafiyasına dair Fakultativ Protokolu/ <http://scfwca.gov.az/store/media/usaqalverinedairfakultativprotokol.pdf>.

7. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации/ Под ред. Ю.И. Скуратова и В.М. Лебедева. М., Норма, ИНФРА-М, 2004, 932с.

8. Торговля людьми: в ООН озвучили жуткую статистику/ <https://cursorinfo.co.il/all-news/torgovlya-lyudmi-v-oon-ozvuchili-zhutkuyu-statistiku/>

9. Prevention of recidivism in crimes against minors/

<http://semanticpace.net/tools/pdf.aspx?doc=aHR0cDovL2Fzc2VtYmx5LmNvZS5pbmQvbncveG1sL1hSZWYvWDJILURXLWV4dHIuYXNwP2ZpbGVpZD0xNzA1OCZsYW5nPUVO&xsl=aHR0cDovL3NlbWFudGljcGFjZS5uZXQvWHNsdC9QZGYvWFJlZi1XR C1BVC1YTUwyUERGLnhzbA==&xsltparams=ZmlsZWlkPTE3MDU4>

**İnsan alveri cinayətinin yetkinlik yaşına çatmayan
şəxs barəsində törədilməsi**

X Ü L A S Ə

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər barəsində insan alveri cinayətlərinin törədilməsi müasir dünyanın ən aktual problemlərindən sayılır. İnsan alveri beynəlxalq xarakterli cinayətdir. Ekspert hesablamalarına əsasən, dünyada hər il bir milyondan çox uşaq bu cinayətin qurbanı olur. Uşaqlar, əsasən, pornoqrafiya, qeyri-leqal övladlığa götürmə, orqan və toxumaların qanunsuz çıxarılması məqsədi ilə istifadə edilir. Məqalə insanın şəxsi azadlığına qəsd edən təhlükəli cinayətlərdən biri kimi yetkinlik yaşına çatmayan şəxslər barəsində insan alveri əməllərinin törədilməsinə həsr olunmuşdur. Şəxsi azadlıq mütləq dəyər olmaqla hər bir insanın, yaşından asılı olmayaraq, ayrılmaz hüququdur.

Эминов Сейид
Докторант Института Права и Прав Человека НАНА

Торговля людьми, совершенное в отношении несовершеннолетнего

Р Е З Ю М Е

В современном мире проблема торговли несовершеннолетними является одной из самых актуальных. Торговля людьми относится к преступлениям международного характера. Согласно экспертным оценкам, ежегодно в мире становятся объектом торговли более миллиона детей. Дети, в основном, используются для порнографии, нелегального усыновления, в целях изъятия органов и тканей. Данная статья посвящена торговлю несовершеннолетними, как одному из самых опасных преступлений, посягающих на личную свободу человека. Личная свобода - это абсолютная ценность и неотъемлемое право любого человека независимо от возраста.

Eminov Seyid

Doctorate of the Institute of Law and Human Rights of the ANAS

Trafficking in persons committed against a minor

S U M M A R Y

In the modern world, the problem of trafficking in minors is one of the most urgent. Human trafficking is an international crime. According to expert estimates, over a million children are trafficked worldwide every year. Children are mainly used for pornography, illegal adoption, for the removal of internal organs and tissues. This article is devoted to trafficking in minors, as one of the most dangerous crimes that infringe on a person's personal freedom. Personal freedom is an absolute value and an inalienable right of any person, regardless of age.

Emil CAVADOV

Azərbaycan Respublikası
DTX-nın Heydər Əliyev adına Akademiyasının
Cinayət hüququ kafedrasının baş müəllimi

KRİMİNALİSTİK DİAQNOSTİKANIN NƏZƏRİ ƏSASLARI

Açar sözlər: *kriminalistika, diaqnostika, məhkəmə, ekspertiza, identifikasiya*

Ключевые слова: *Криминалистика, диагностика, криминалистика, экспертиза, идентификация.*

Keywords: *Forensics, diagnostics, forensic science, expertise, identification.*

Kriminalistik diaqnostika konsepsiyası ilk dəfə V.A.Snetkov tərəfindən 70-ci illərin əvvəllərində tətbiq edilmişdir. “Diaqnostika” termini yunan mənşəlidir, müəyyən etmək, dərk etmək, tanımaq mənasını ifadə edir və müəyyən hadisələri xarakterizə edən əlamətlər haqqında təlimdir. Diaqnostika materiyanın tərkib elementlərindən biri olaraq, yeni hadisələrin, proseslərin eyni zamanda maddələrin, materialların, obyektlərin və.s. spesifik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. Fəlsəfi və məntiqi baxımdan “diaqnostika” ifadəsi haqlı olaraq istənilən hər hansı bir elm sahəsində istifadə edilə bilər. (5, 45)

Kriminalistik diaqnostikanın mahiyyəti, maddi obyektlərin mahiyyəti və xüsusiyyətləri ilə tanınmasını tənzimləyən qanunların doktrinası kimi müəyyən edilə bilər. Kriminalistik diaqnostika obyektlərin vəziyyətini tanıyır, hadisələri və prosesləri öyrənir. Beləliklə, ayaq izləri ilə bir insanı yalnız tanımaqla yanaşı, hərəkət istiqamətini, təxmini sürətini, çəkisini, süründürmə faktını və qaranlıqda hərəkətini qiymətləndirmək olar.

Kriminalistik diaqnostika artıq məlum olanlara müəyyən bir bənzər yaratmaq deməkdir. Məhkəmə ekspertizasında bu, öyrənilən vəziyyətlərin müəyyən bir tipik modellə (tipik vəziyyət) oxşarlığının təsbit edilməsidir. Fərqləndirmək, bu vəziyyəti onun kimi olanlardan ayırmaq deməkdir.

Bunu nəzərə alaraq, kriminalistik diaqnostikasının ümumi vəzifəsi bir obyektin xüsusiyyətləri və vəziyyətlərini öyrənmək və izah etməklə obyektiv həqiqətin açıqlanması kimi şərh olunur. Buna görə də kriminalistik diaqnostika, hadisənin (faktın) nəticələrinə görə tərifinə əsaslanan idrak prosesi kimi tərif edilə bilər. Məhkəmədə mürəkkəb bir sübutetmə sistemindəki metodlardan biri olaraq kriminalistik diaqnoz həqiqəti təsbit etmə prinsiplərinə tamamilə uyğundur. Koqnitiv cəhətdən məhkəmə dəlilləri keçmiş hadisələrin zehni olaraq yenidən qurulması kimi qiymətləndirilir və bu müddətdə əks istiqamətdə çıxarılan nəticələr üstünlük təşkil edir: fenomenə mahiyyətinə, təsiretmə səbəbinə, analiz edilən obyektin xüsusiyyətləri və vəziyyətinə əsasən və.s. Bu cür idrak prosesinin metodoloji əsasını əks etmə nəzəriyyəsi təşkil edir.

Sübut obyektini kimi cinayət vəziyyəti aşağıdakı məlumat xüsusiyyətlərinə malikdir:

- Retrospektiv - idrak olunan hadisə artıq baş vermişdir;
- Unikallıq - yəni müəyyən bir vəziyyətin şərtləri və şərtlərinin birləşməsi ilə təyin olunan qeyri adilik;

• Maddi formalarda, yəni hadisənin maddi vəziyyətində və insanların (iştirakçıların, şahidlərin, qurbanların) şüurunda əks olunma qabiliyyəti (4, 99-100).

Bir hadisə vəziyyətini müəyyən bir sistem olaraq nəzərə alaraq, qurulacaq iki böyük fakt qrupu şərti olaraq bu şəkildə ayırd edilə bilər:

• Vəziyyətin nisbətən sabit komponentləri ilə əlaqədar olanlar. Bunlar hadisənin iştirakçıları, cinayət əlamətləri, digər əşyalar, cinayət izlərini gizlətmə vasitələri və.s daxildir.

• Vəziyyətin dəyişən komponentləri ilə əlaqəli. Buraya obyektlərin vəziyyəti, yer və zaman şərtləri, subyektlərin, obyektlərin qarşılıqlı təsir mexanizmi daxildir.

Buna uyğun olaraq, bəhs olunan faktlar haqqında məlumatları iki növə bölmək olar: cinayətdə iştirak edən nisbətən sabit maddi obyektlər və baş verən hadisə ilə əlaqəli dəyişkən situasiya şərtləri. Yenidənqurma üçün konkret obyektlərin fərdiliyi haqqında məlumat lazımdırsa, identifikasiya problemləri həll olunur (bir obyektin izləri ilə müəyyən edilməsi, hissələri bütöv bir şəkildə qurması, ortaq bir mənbənin yaradılması və s.). Yenidənqurma zamanı tədqiqat mövzusu konkret situasiya amillərinin müəyyənləşdirilməsidirsə (birinci tip obyektlərin qarşılıqlı əlaqə şəraiti, qarşılıqlı təsirin xarakteri, müşahidə olunan nəticələrin səbəbi), bu zaman diaqnostik problemlərin həlli ön plana çəkilir.

Ümumi şəkildə kriminalistik diaqnostikasının vəzifələri aşağıdakı kimi təsnif edilə bilər:

a) cinayət hadisəsinin vəziyyətinin məkan quruluşunun müəyyənləşdirilməsi (cinayətin harada, hansı mühitdə baş verdiyi, nəqliyyat vasitələrinin toqquşma yerinin dəqiq olduğu yer, mövcud izlərdən hansının cinayətə aid edildiyi və s.);

b) hadisənin ayrı-ayrı mərhələlərinin mexanizminin yaradılması (səddi sındırma istiqaməti və xarakteri, nəqliyyat vasitəsinin toqquşma anındakı nisbi mövqeyi, saxta əskinəslərin hazırlanması üsulu və s.);

c) hadisə yerinin maddi quruluşunun müəyyənləşdirilməsi (bu vəziyyətin obyektlərinin xüsusiyyətləri və vəziyyəti nədir, cinayətin mexanizmini, cinayətin alətinin seçilməsini nə dərəcədə müəyyən edə bildiklərini, cinayətkarda və paltarında izlərin qoyulması, cinayətin gizliliyini təmin edilməsi və s.);

d) cinayət hadisəsinin müvəqqəti xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək (cinayət baş verdikdə, onu törətmək nə qədər çəkkə bilər, hərəkətlərin hansı ardıcılıqla həyata keçirildiyi, hansı izlərin əvvəllər, hansılar daha sonar meydana çıxması və s.);

e) istismar obyektlərinin (şəxslərin, alətlərin, nəqliyyat vasitələrinin) xüsusiyyətlərinin, onların sayının, işinin xarakterinin (cinayətin neçə iştirakçısı olduğu; pozuntunu törədən şəxsin peşəkar bacarıqlarının olub-olmaması, hansı avadanlıqlarla təchiz edilməsi) odlu silah və ya partlayıcı qurğuların istehsalından istifadə olunub olmaması; nəqliyyat vasitəsinin düzgün istifadə olunmadığı təqdirdə yol qəzası ilə nasazlığın hansı əlaqədə olması;

f) səbəb əlaqələrinin retrospektiv bir araşdırması (yanğının səbəbi nədir, tətiyi çəkmədən atəşə nə səbəb ola bilər, müəyyən hərəkətlərlə nəticələnən hadisələr arasında səbəb-nəticə əlaqəsi varmı (qəzanın səbəbi texniki problemlər ola bilər; avtomobilin müayinəsi zamanı yaranan nasazlıq və s.);

g) səbəb-nəticə əlaqələrinin fəaliyyətini proqnozlaşdırmaq (müəyyən bir şəxsin hərəkətləri nəticəsində hansı nəticələr yarana bilər, qəza nəticəsində gizli nəqliyyat vasitəsində hansı zərərlər qala bilər və s.);

h) cinayət hadisəsinin bütün mexanizminin yaradılması. Bu tapşırıq, bütün hadisələrin hərəkətlər sistemi kimi situasiya təhlili olmaqla yuxarıdakı amillərin çoxunun inteqrasiya diaqnozudur. Bunu həll etmək üçün hər cür məlumatları öyrənmək və istifadə etmək

lazımdır: fərdi - tədbir iştirakçıları haqqında; material - əks olunan və əks etdirən obyektlər haqqında;

i) proses iştirakçısı (təqsirləndirilən şəxs, zərərçəkmiş) tərəfindən bildirilən vəziyyətin iz və digər maddi sübutlarla müəyyən edilə bilən hadisənin mexanizminə uyğunluğunu müəyyənləşdirmək;

j) cinayət hadisəsinin səbəbləri və şərtlərinin elementlərini təşkil edən kriminogen amillərin müəyyənləşdirilməsi (hansı hallar onun törədilməsinə səbəb olmuşdur və ya səbəb ola bilər; oxşar cinayət hansı vəziyyətdə baş verə bilər; kilidin konstruksiyası onun etibarlılığını təmin edirmi, o dublikat bir açarla açıla bilərmi, sənədlərin saxtalaşdırılmasına hansı qüsurlar səbəb olur və s.) (6, 65).

Yuxarıda göstərilən siyahıdan görünür ki, bütün müxtəlifliyi ilə kriminalistik diaqnostik tapşırıqlar üç xüsusiyyət və şərt kateqoriyasının öyrənilməsinə aiddir: daxili (bir obyektin xüsusiyyətləri və vəziyyəti); xarici, ətraf mühit (obyektlərin vaxtı, yeri, işləməsi); proseslərin meydana gəlməsi və inkişafı mexanizmi (obyektlərin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi və s.).

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq, qeyd etmək lazımdır ki, kriminalistik diaqnostikasının predmeti, baş verən dəyişiklikləri müəyyənləşdirmək, bu dəyişikliklərin səbəbini və əlaqəsini müəyyənləşdirmək üçün bir obyektin xüsusiyyətlərini və vəziyyətini öyrənmək kimi müəyyən edilə bilər.

Ortaq bir müəyyənləşdirmə və diaqnostikanın - baş vermiş cinayət hadisəsinə şahidlik edən faktların olması - bu halda həll olunan vəzifələrin mahiyyətində bir çox fərq vardır. Birinci halda, bu, obyektin fərdiliyinin qurulması ilə, ikincisi - hadisənin konkret situasiya şərtinin tərfi ilə səciyyələnir. Hər iki proses bir-biri ilə sıx bağlıdır. Beləliklə, kriminalistik diaqnostikada iz əmələ gəlməsi şərtlərinin tərfi həmişə bir obyektin iz-xəritələşdirilməsi ilə müəyyənləşdirilməsini müşayiət edir. Öz növbəsində, iz əmələ gəlməsi mexanizminin diaqnostik qurulmasında iz əmələ gətirən obyektin xüsusiyyətləri və vəziyyəti həmişə nəzərə alınır. Ancaq hər iki qrupun problemlərinin həlli bütöv bir şəkildə həll olunmayada bilər. Onlar gedişatdan asılı olaraq dəyişdirilə, növbələşə, eyni zamanda ayrılıqda da həll edilə bilər. Məsələn, sındırma izlərinin ekspert təhlilində tapşırıqların müəyyən edilməsi və onların qarşılıqlı əlaqəsi aşağıdakı kimi görünəcək:

- sındırmanın istiqamətini müəyyənləşdirmək (diaqnostik tapşırıq),
- istifadə olunan sındırma alətlərinin növünü müəyyənləşdirmək (təsnifat və diaqnostik) xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək,
- istifadə olunan sındırma alətinin qrup xüsusiyyətlərinin yaradılması (identifikasiya)
- izlərin identifikasiyaya uyğunluğu (diaqnostik),
- bir alətin izlərlə müəyyənləşdirilməsi (identifikasiya tapşırığı). (1, 5-7)

Əsas məsələ odur ki, bu vəzifələr bir-birindən ayrılmalı, əlaqəli şəkildə tədqiq olunmalıdır.

Kriminalistik diaqnostikada və məhkəmə ekspertizasında müəyyənləşdirmə ilə əlaqəli bir sıra tapşırıqlar mövcuddur ki, bunlar araşdırılan obyektlər arasında aşağıdakı əlaqə formalarında ifadə edilə bilər:

- Genetik əlaqə - səbəb və nəticə arasındakı əlaqədir;
- Funksional əlaqə - bir-birindən asılı proseslər arasındakı əlaqə;
- Dolğun əlaqə - eyni qrupa, cinsə aid obyektlər arasındakı əlaqə;
- Əhəmiyyətli əlaqə - bir şeyin xüsusiyyətləri ilə bütövlükdə onun özü arasındakı əlaqə;
- Transformasiya əlaqəsi – birbaşa qavrayışa uyğun olmayan obyektlərlə bu obyektlərin surətləri arasındakı əlaqə (məsələn, barmaq izi və onun nüsxəsi görünür).

Praktikada bu problemlərin həllində elmi inkişaflara ehtiyac olduğu üçün kriminalistika elmində yeni bir istiqamət – kriminalistik diaqnostika meydana çıxdı. Bu sahənin başlıca iş prinsipi adi tibbdə istifadə olunan və hərfi mənada “tanıma”, “müəyyən etmə” mənasını verən “diaqnostika” termininə əsaslanır.

Kriminalistik diaqnostika, cinayətin törədilməsi nəticəsində baş vermiş dəyişikliklərin, xüsusiyyətlərin və vəziyyətlərin seçilmiş bir araşdırması əsasında bu dəyişikliklərin səbəbləri və şərtləri barədə məlumat verən, bütövlükdə cinayət hadisəsinin mexanizmini və ya onun ayrı-ayrı hissələrini müəyyən etmək üçün qarşılıqlı əlaqəli obyektlərin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirən xüsusi bir kriminalistika nəzəriyyəsidir.

Kriminalistik diaqnostikanın aşağıdakı tapşırıq qrupları var: (3, 58)

- Bir obyektin xüsusiyyətləri və vəziyyətinin diaqnostik öyrənilməsi;
- Birbaşa tədqiqatı ilə;
- Obyekti göstərməklə.
- Hərəkətlərin, obyektlərin və ya onların nümunələrinin nəticələrinin öyrənilməsinə əsaslanan cinayət vəziyyətinin diaqnostik öyrənilməsi.

- Hadisələr, hərəkətlər arasında səbəb əlaqəsini qurmaq

Nəticə etibarlı ilə qeyd etməliyik ki, kriminalistik diaqnostikanın əsas vəzifələri bunlardır: hadisələrin və proseslərin vəziyyətlərinin müəyyən edilməsi, hər hansı bir hərəkətin həyata keçirilməsinin mümkünlüyü, bir hadisənin mexanizmi, hər hansı bir səbəbli əlaqənin qurulması.

Kriminalistik diaqnostik tədqiqatın mahiyyəti tədqiq olunan obyektə müəyyən bir normadan kənarlaşmaları, bu dəyişikliklərin səbəbini müəyyənləşdirmək və bu səbəbin cinayət hadisəsi (mexanizmi) ilə əlaqəsini ölçməkdir. Bu məqsədlər üçün əldə edilən nəticələr bəzi analoqlarla müqayisə olunur.

Diaqnostik əlamət -izdə göstərilən obyektin xüsusiyyətlərini, zamanla dəyişmələrini, obyektlərin qarşılıqlı təsir şərtlərini qiymətləndirə biləcəyi bir işarədir.

Diaqnostik obyektlər - baş verən hadisənin şərtlərinin və xüsusiyyətlərinin onlara təsirini əks etdirən işarələrin maddi daşıyıcılarıdır;

Diaqnoz qoyulmuş obyekt – qarşıya qoyulacaq bir şərt (obyekt, vəziyyət).

Kriminalistik diaqnostikanın tədqiqat metodologiyası aşağıdakı mərhələləri əhatə edir (5,45)

1. Hazırlıq:

- a) Tapşırığın aydınlaşdırılması. Vəziyyətlə tanışlıq.
- b) Tədqiqat aparmaq imkanının müəyyənləşdirilməsi.

2. Əsas tədqiqat:

- a) Analitik mərhələ.
- b) Analoqlardan istifadə edərək müqayisəli tədqiqat.
- c) Alınan məlumatların sintezi.

3. Nəticə mərhələsi:

- a) Tədqiqat nəticələrinin qiymətləndirilməsi.
- b) Nəticələrin formalaşdırılması.
- c) Nəticənin icrası.

Kriminalistik diaqnostik tədqiqatın nəticələrinə əsasən aşağıdakı qənaətə gəlmək mümkündür:

- Kateqorik (müsbət və ya mənfi) - mütəxəssisin qarşısına qoyulan problemin etibarlı formada həlli.

- Ehtimal olunan (müsbət və ya mənfi) - mütəxəssisə ehtimal şəklində qoyulmuş problemin həlli.
- Rəy verməyin mümkünsüzlüyü barədə nəticə ekspertin obyektiv səbəblərdən bir araşdırma apara bilməyəcəyi (məsələn, lazımi nümunələrin alınmasının mümkünsüzlüyü səbəbindən, ekspert laboratoriyasında lazımi avadanlığın olmaması səbəbindən) halda verilir.

Hər hansı bir cinayətin kriminalistik diaqnostikası zamanı əsas tapşırıq tez-tez, ilk növbədə, bu izləri qoyan konkret bir şəxs, obyektin və ya başqa bir obyektin müəyyənləşdirilməsində ortaya çıxır. Eyni növ tapşırıqlar, hadisə yerində tapılan şübhəliyədən və digər şəxslərdən götürülən bir obyektin və hissələrinin bir tama, habelə istintaqı maraqlandıran müəyyən obyektlərin olub-olmadığını müəyyənləşdirmək lazım olduqda ortaya çıxır. Bu tapşırıqların həlli ümumiyyətlə araşdırılan cinayətlər haqqında həqiqətin aşkarlanmasında mühüm rol oynayır.

Kriminalistik diaqnostika bilavasitə eyniləşdirmə ilə sıx əlaqəlidir. Ümumiyyətlə, diaqnostikanın köməyi ilə obyektin eyniləşdirmə üçün yararlı olub-olmaması müəyyənləşdirilir, eyniləşdirməyə təqdim olunacaq əşya və predmetlərin sərhəddi müəyyən edilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, diaqnostikaya anlayış verərkən həm də onun kriminalistik eyniləşdirmə ilə əlaqəsi qeyd olunmalıdır. Kriminalistik diaqnostika zamanı obyektin bilavasitə vəziyyətinin müəyyən edilməsi istintaq üçün müəyyən edilən ən zəruri hallardan biridir. Çünki hər hansı bir obyektin cinayət hadisəsi ilə əlaqəsini müəyyən etmək üçün onun vəziyyətini də xarakterizə etmək vacibdir.

“Kriminalistik diaqnostika” anlayışı bir neçə mənaya malikdir - bu həm tapşırıq, həm də onun həlli üçün bir prosesdir; ümumi məhkəmə nəzəriyyəsinin bir hissəsi və xüsusi bir məhkəmə metodudur. Xüsusi bir metod və onun tətbiqi prosesi olaraq məhkəmə təyini hər baxımdan cinayət prosessual qanunvericiliyinin tələblərinə uyğun olmalıdır. Xüsusilə, yalnız cinayət prosessual qanunlarına uyğun olaraq əldə edilmiş və qeydə alınan obyektlər və faktiki məlumatlar, izlərindəki obyektlərin kimliyi məsələsini həll etmək üçün mənbə material kimi istifadə edilə bilər. Bu, onların mənşəyinin obyektivliyi və etibarlılığının təminatıdır. Eyniləşdirmə tədqiqatı zamanı yalnız ümumi prosedur müddəalarına zidd olmayan üsullardan istifadə edilə bilər.(6,65)

Bu tədqiqatın nəticələri prosessual tələblərə uyğun olaraq sənədləşdirilməlidir (ekspert rəyi, istintaq hərəkətinin protokolu).

Kriminalistikaya dair dialektik və formal-məntiqi müddəalar, yalnız ümumi xüsusiyyətlər baxımından deyil, həm də fərdi xüsusiyyətləri baxımından obyektlərin bərabərliyinin məhdudlaşdırılması vəziyyəti barədə nəticə ilə əlaqələndirilir. Müvafiq olaraq, birinci halda söhbət bu cür müxtəlif qruplara aid ola biləcək obyektlərin təsnifat oxşarlığının qurulmasından deyil, qrup identifikasiyasının həyata keçirilməsindən, ikincisində isə, fərdi eyniləşdirmə, fərdi şəxsiyyətin qurulmasından gedir.

Bu kriminalistik diaqnostika doktrinası, öz növbəsində, fərdiyyət mövqeyinə və maddi dünyanın bənzərsizliyinə əsaslanır. Maddi aləmin hər hansı bir obyekt (bir insan da daxil olmaqla) mənşəyi, istehsalı və istismar metodlarından asılı olmayaraq onu fərdi və unikal edən bir sıra xas keyfiyyətlərə və xüsusiyyətlərə malikdir. Buna görə, maddi aləm obyektlərinin fərdiliyinin tanınmasından irəli gələn diaqnostika, hər şeydən əvvəl, bir tərəfdən, obyektin özünə bərabərliyini, digər tərəfdən, onun hər şeydən fərqi, yəni bir obyekt və hissələrinin hər birinin yalnız özləri ilə eyni ola bilməsini göstərir. Buna görə bir neçə cism, eyni zamanda bir hissə və bütöv bir hal eyni ola bilməz. Bir çox amillərin, daxili və xarici xüsusiyyətlərinin (inkışaf, işləmə, istismar) təsiri altında bu hal hər zaman tədricən

dəyişir. Nəticədə diaqnostika təkcə üst-üstə düşən xüsusiyyətləri və keyfiyyətləri deyil, eyni zamanda mövcudluğunun bütün mərhələlərində hər bir obyekt üçün xarakterik olan fərqləri də əhatə edir. Ancaq bu dəyişikliklər, yığılma prosesi və kəmiyyətdən yeni bir keyfiyyətə keçmə adətən uzun müddət tələb edir. Nəticədə tədqiq edilən obyekt müəyyən müddət dəyişməz (fərdi) qalır.(3,58)

Kriminalistik diaqnostika prosesi məhkəmə biliklərinin ən vacib metodlarından biri kimi müqayisə metodundan (müqayisəli tədqiqat) istifadə edilmədən mümkün deyil. Müqayisəli bir araşdırmada müqayisə olunan obyektləri birləşdirən ümumi və fərd təsbit edildiyi kimi, onlarda mövcud olan, onları ayıran maddələr də daxil olmaqla fərqlənir.

Beləliklə, kriminalistik diaqnostika aşağıdakı ilkin əsas nəzəri müddəalara əsaslanır:

- a) cisimlərin bütün təzahürlərində fərdiliyi və ya unikalılığı;
- b) fərdiliyin kifayət qədər uzun müddətə nisbi sabitliyi;
- c) maddi cisimlərin digər cisimlərlə təmasda olduqda xarici bənzərsizliyini əks etdirmə xüsusiyyəti;
- d) fərdiliyi hissə-hissə qorumaq bacarığı;
- e) cisimlərin qrup mənsubiyyətinin müxtəlif keyfiyyətlərini qorumaq xassəsi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Сивлевский В. А. Экспертная криминалистическая диагностика. Владивосток ДВГУ Учебно-методическое пособие по криминалистике. 2017; с.5-7
2. Корухов Ю. Г. Криминалистическая диагностика при расследовании преступлений. -М, 2015, с.12
3. Криминалистика. / Под ред. проф. Филиппова А.Г. - Спарк, 2017 г, с.58
4. «Криминалистика» под ред. Р.С.Белкина, 2016, с.99-100.
5. «Криминалистика» под ред. И.Р.Пантелеева, Н.Н.Селиванова, М., ЮЛ, 2015, с.45
6. Schaler R.C Crime scene forensics: a scientific method approach. CRC Press, Boca Raton, 2018, pp. 65

Emil Cvadov

X Ü L A S Ə

Kriminalistlərin diaqnostik problemlərə böyük marağı diaqnostikanın həm cinayət, həm də mülki işlərdə sübut etmə prosesində xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsidir. Artıq kriminalistik diaqnostika cinayət və mülki işlərdə obyektiv həqiqəti müəyyənləşdirən, müəyyən faktların mövcud olub-olmamasını sübut edən elmi metod halına gəlmişdir. İstintaq və məhkəmə təcrübəsində istintaq hərəkətləri tez-tez obyektlərin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə həyata keçirilir. Məsələn: şəxsin, meyitin və predmetin müəyyən olunması. Onların əksəriyyəti məhkəmə tibbi ekspertiza eyniləşdirilməsi ilə əlaqələndirilir. Ekspert cinayətin açılması və cinayətkarın müəyyənləşdirilməsi üçün eyniləşdirmə apararaq cinayət işləri üzrə rəy verir.

Kriminalistik diaqnostika nəzəriyyəsi məhkəmə təbabəti üçün ümumnəzəri əhəmiyyətə malikdir. Eyni zamanda sübut etmə nəzəriyyəsi üçün də böyük əhəmiyyətə malikdir. Kriminalistik diaqnostika istintaqın bütün mərhələlərində praktiki tətbiqini taparaq sübutların toplanmasında zəruri və geniş istifadə olunur.

Р Е З Ю М Е

Большой интерес криминалистов к диагностическим проблемам связан с тем, что диагностика играет особую роль в доказательственном процессе как по уголовным, так и по гражданским делам. Криминалистическая диагностика уже стала научным методом определения объективной истины по уголовным и гражданским делам, доказывая наличие или отсутствие тех или иных фактов. В следственной и судебной практике следственные действия часто проводятся в связи с опознанием объектов. Например, идентификация человека, трупа или предмета. Большинство из них - это судебно-медицинские экспертизы, связанные с установлением личности.

Эксперты-криминалисты проводят идентификацию и дают критические заключения по уголовному делу, чтобы раскрыть преступление и выявить виновного.

Тренинг по криминалистической диагностике имеет общетеоретическое значение для судебной медицины. В то же время это имеет большое значение для доказательной теории уголовного судопроизводства. Криминалистическая диагностика находит свое практическое применение на всех этапах расследования, то есть она необходима и широко используется на всех этапах сбора доказательств.

Emil Javadov
The Academy of the State Security Service of the
Republic of Azerbaijan named after Heydar Aliyev
Senior Lecturer of the Department of Criminal Law

Fundamentals of criminal diagnosis

S U M M A R Y

The great interest of criminologists in diagnostic problems is due to the fact that diagnostics plays a special role in the evidentiary process both in criminal and civil cases. Forensic diagnostics has already become a scientific method for determining objective truth in criminal and civil cases, proving the presence or absence of certain facts. In investigative and judicial practice, investigative actions are often carried out in connection with the identification of objects. For example, identification of a person, corpse, or object. Most of them are forensic medical examinations related to identification.

Forensic experts conduct identification and give critical opinions in a criminal case to solve a crime and identify the culprit.

Forensic diagnostics training is of general theoretical importance for forensic medicine. At the same time, it is of great importance for the evidence-based theory of criminal justice. Forensic diagnostics finds its practical application at all stages of the investigation, that is, it is necessary and widely used at all stages of the collection of evidence.

ПРИМЕНЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ САНКЦИЙ В МЕЖДУНАРОДНОМ ПРАВЕ

Ключевые слова: международное право, Устав ООН, Совет Безопасности ООН, санкция, ответственность, экономическая санкция, ответные меры, контрмеры

Açar sözlər: beynəlxalq hüquq, BMT Nizamnaməsi, BMT Təhlükəsizlik Şurası, sanksiya, məsuliyyət, iqtisadi sanksiya, cavab tədbirləri, əks tədbirlər

Keywords: international law, UN Charter, UN Security Council, sanction, responsibility, economic sanction, response measures, countermeasures

Реализация принуждения выступает как одна из основных проблем международного права. Международный институт правового принуждения включает в себя множество различных терминов и понятий. По мнению некоторых авторов, многие из них являются синонимами и имеют одинаковое значение. Другие же авторы считают, что они совершенно разные категории. Такая ситуация приводит к расхождению во мнениях. Тот факт, что понятие "санкция" не отражается в Уставе ООН, еще более усугубляет ситуацию. В доктрине международного права существует ряд подходов к понятию "санкция". В международном праве термин "санкция" используется в разных контекстах: "международная санкция", "санкция международных правовых норм", "санкционированные нормы", "международные политические санкции", "международные санкции экономического характера", "санкции международных организаций". Проблема отсутствия единого и однозначного подхода к понятию "санкция" в международном праве является особенно актуальной, и ее важно решить в ближайшее время. Целью санкций является обеспечение международного права, соблюдения и реализации международно-правовых документов, а также стабильности международных отношений [8].

Целью статьи является исследование понятие и сущность экономических санкций в международном праве.

Хотя санкции не идеальны, они жизненно важные инструменты. Они занимают необходимое промежуточное положение между войной и переговорами, когда государства, отдельные лица и повстанческие группы нарушают международные нормы, когда отсутствие реакции ослабляет эти нормы, подбадривает других правонарушителей или интерпретирует это как согласие [6].

Соблюдение общепринятых норм межгосударственных отношений имеет принципиальное значение для обеспечения стабильного международного порядка [18, с. 3]. По словам А. Талалаева, если бы не было обязательного применения норм международного права государствами в международных отношениях, нельзя было бы вообще говорить о существовании международного права [21, с. 131].

В международном праве не была разработана единая концепция международно-правовых санкций. Многие авторы по международному праву, имея широкое понимание международно-правовых санкций, отождествляют их с международно-правовыми формами ответственности [10, с. 103-115]. Но нельзя полностью согласиться с этим подходом. Мы считаем, что международно-правовые санкции следует отличать от международно-правовых обязанностей. Так, в отличие от международно-правовой ответственности основанием для применения международно-правовых санкций является не само нарушение закона, а отказ виновного государства прекратить нарушение международного права или выполнить свои обязательства, вытекающие из правовых отношений ответственности.

Термином санкция (от лат. *sanctio* – строжайшее постановление) выражаются принудительные меры, принятые в отношении тех государств, которые не выполняют своих обязательств, вытекающих из правовых отношений, установленных международными организациями (прежде всего Организацией Объединенных Наций) [24, с. 159-160; 14, с. 30-43].

В уставе ООН не дается определение понятию "санкция". Однако положения главы VII Устава содержат понятия "неприменение вооруженных сил" (статья 41) и "превентивные или принудительные меры" (статья 50) [23].

По мнению М. Кешнера, применение санкций принуждения в международных отношениях обусловлено не только субъективной необходимостью каждого из международно-правовых субъектов, но и их объективной коллективной заинтересованностью в укреплении их международного права [4].

Понятие санкций в международном праве интерпретируется в узком и широком смыслах. В более широком смысле, санкция подразумевает любую меру влияния, которую субъект оказывает, в том числе без прямого нарушения, например, в ответ на неискренние действия государства. В ограниченном смысле под санкцией понимаются такие меры влияния на субъект, которые могут применяться только лишь в ответ на правонарушение [15; 8].

По мнению И.И. Лукашука, в международном праве термин "санкция" используется для выражения принудительных мер, применяемые международными организациями, представляющими международное сообщество и обладающими полномочиями принимать соответствующие меры [14, с. 39]. Автор, конкретизируя свою позицию в учебнике "Международное право", написанном в 2005 году, показывает, что термин "санкция" используется международными организациями для обозначения мер принуждения, применяемых в соответствии с главой VII Устава Организации Объединенных Наций [16, с. 432].

По мнению К.Тункина, санкция в современном международном праве выступает как нарушения закона, то есть как юридическое следствие совершения со стороны государства международно-противоправного деяния, и выражается в применении мер принуждения против страны-правонарушителя [22, с. 300]. В это время санкции могут применяться как государством-жертвой, так и международными организациями и государствами [22, с. 431-478].

Иногда санкции характеризуются как действия принудительного характера, применяемые одним государством против другого, нарушившего договор или международное право [25, с. 1341]. Здесь возникают вопросы о субъектах, применявших санкции. В международной правовой науке этот вопрос все еще не решен. В качестве субъекта "санкций" мы считаем правильной позицию авторов, рассматривающих

только международные организации. Государства могут применять только "контрмеры" или "ответные меры", а не санкции.

Когда Комиссия международного права рассмотрела проект "Правомерное применение санкций", возник вопрос о содержании понятия санкций. Впоследствии термин "санкция" был заменен термином "ответная мера"[27, с. 3-66].

Часто термины "санкция" и "контрмера" используются как синонимы. Это создает путаницу. Так, это – разные понятия по содержанию. Санкция применяется централизованно и коллективно международными организациями (в рамках механизма их назначения), а контрмеры применяются государством в индивидуальном порядке. Термин "санкция" является более широким, чем понятие "контрмера".

По мнению А.А.Гарачаевой, контрмеры являются обязательными мерами потерпевшего государства против государства, совершившего нарушение международных обязательств. Основанием для применения контрмеры является отказ от правовых требований потерпевшего государства и продолжение незаконных действий. Контрмеры применяются, когда ответственное государство не принимает необходимых мер для восстановления существующей ситуации и не принимает необходимых мер для предотвращения повторения правовых нарушений [5, с. 159-171].

В международной правовой литературе правильно указано, что контрмеры описывают ситуацию, в которой международное право реагирует на нарушение своих прав, и принимают независимые меры для защиты и осуществления этих прав. Это понятие менее ограничительна, чем понятие санкция [2, с. 69].

Из авторов по мнению Я.Н.Жданова, по отношению к государствам адекватным термином выступает "контрмера" (ответная мера). Контрмеры отражают в себе принудительные меры горизонтального характера, применяемые потерпевшим государством против государства, совершившего правонарушение [7, с. 12]. Выступая с аналогичной точки зрения, М.М.Богославский отмечает, что иногда в современном международном праве санкциями называются меры принудительного характера одним государством в рамках самообороны в индивидуальном порядке против другого государства в ответ на нарушение своих интересов или прав без применения вооруженных сил. Но в последнем случае вместо "санкций" было бы лучше использовать термин "ответная мера" или "контрмера" [1, с. 247]. М.В.Рыжова также поддерживая этот подход, показывает, что односторонние принудительные меры, принимаемые отдельными государствами без соответствующей резолюции Совета Безопасности ООН согласно международному праву, основанному на Уставе ООН, не имеет легитимности и безосновательно называется санкцией [20, с. 8].

По мнению И.И.Лукашука, принуждение независимо от контрмеры и санкции выступает как независимый институт в связи с ответственностью [13, с. 8]. Но нельзя согласиться с этим мнением. Потому что, как видно, здесь автор контрмеру связывает с ответственностью. Правда, международное право не заставляет одно государство вести торговые отношения с другим. Государство может установить торгово-экономические отношения с любым государством, которым оно хочет, или прекратить эти отношения. Но неправильно представлять это как выражение коллективной воли международного сообщества.

Статья 41 Устава ООН предусматривает применение следующих мер против государства, нарушившего международное право: полный или частичный разрыв экономических, дипломатических отношений, железнодорожных, морских, воздушных,

почтовых, телеграфных, радио или других средств связи. Но, к сожалению, в этом важном документе нет четкого определения экономических санкций.

Э.П.Войтович отмечает, что к экономическим санкциям относятся коммерческие или торговые, а также финансовые санкции. Под этими санкциями понимаются принудительные меры, обладающие имущественными и неимущественными характеристиками. Экономические санкции могут быть как внутригосударственными или национальными (внутренние санкции), так и международными (международные санкции). Решения по их применению могут принимать компетентные государственные органы, международные организации, группы государств или отдельные государства [3, с. 113].

По мнению некоторых иностранных авторов, экономические санкции подразумевают в целенаправленной форме отстранение субъекта от обычной торговли или же финансовых отношений на уровне правительства [26, с. 3].

Хотя международные исследователи не пришли к единому мнению в связи с экономическими санкциями, их природой и правовой системой, ими общепризнан ряд принципов:

- ~ могут применяться только санкции, разрешенные международным правом;
- ~ не допускается превентивное применение санкций, поскольку международно-правовая ответственность носит ретроспективный характер и можно предотвратить нарушение закона, если он уже начался, предупредительные меры не могут рассматриваться как санкции;

- ~ международные санкции связаны с нарушениями международного права, потому что принудительные ответные меры, применяемые на международные правовые субъекты как реакция на недружеские поведения, даже, если они по форме совпадают с санкциями, предусмотренными в международном праве, не могут считаться санкциями [12].

Одним из основных моментов для термина "экономические санкции" является то, что этим термином охватываются все принудительные меры экономического характера, применяемые в международных отношениях независимо от того, были ли нарушены обязательства [11, с. 56].

С момента своего возникновения и до 1989-го года Совет Безопасности ООН вводил экономические санкции только два раза (в 1966 году в Южной Родезии и в 1977 году против ЮАР). С 1990-х годов практика применения экономических санкций значительно расширилась. Это обусловлено рядом объективных причин. Одним из этих причин, в первую очередь, является глобализация международных экономических отношений [20, с. 4]. Таким образом, по сравнению с предыдущими периодами в последние годы более широко используются возможности влияния института экономических санкций. Например, только с 1990 по 2000 год ООН ввел ряд международных экономических санкций по сравнению с предыдущим периодом. Этот период характеризуется "десятилетием экономических санкций ООН". В разное время Советом Безопасности ООН были применены международные санкции против Ирака, Ирана, Ливии, Сомали, Руанды, бывшей Югославии, Афганистану, Эфиопии, Либерии, КНДР, Йемена.

По нашему мнению, экономические санкции следует рассматривать как один из наиболее эффективных и действенных механизмов коллективного реагирования на международный мир и безопасность, права и свободы человека и гражданина, нарушения международного права в отношении демократических ценностей.

Объектом международных экономических санкций могут выступать нижеследующие:

- ~ государства и их институты;
- ~ отдельные сферы экономики;
- ~ организации;
- ~ физические лица.

Некоторые авторы как таковой объект выделяют экономику государства. Например, С. В. Маринич считает, что главная особенность, которая определяет содержание экономических санкций и отличает их от других обязательных мер, предусмотренных в Уставе ООН состоит из достижения цели применения, путем воздействия на экономику объекта санкции [17, с. 12].

Для международных экономических отношений характерно то, что существует значительный разрыв между регулирующими и охранительными сферами. Международное экономическое право находится во взаимовлиянии как с международным, так и внутриправовым правилами. Следует учесть, что в международном экономическом праве с инициативой санкции могут выступать как государства, так и отдельные лица [12].

Ниже приведены главные особенности, определяющие природу международных экономических санкций: целенаправленность; гибкость; своеобразный механизм применения; пропорциональность; эффективность; ориентация на экономическое восстановление правопорядка.

Международные экономические санкции следует отличать от "санкций в международном экономическом праве". Так, международные экономические санкции в любом случае носят юридически-правовой характер и регулируются международным публическим правом. Эти санкции, в отличие от санкций международного экономического права, могут применяться не только в экономических, но и в политических, военных и других целях.

В доктрине под международной санкцией понимаются односторонние или коллективные меры политического, экономического или правового характера, направленные на суверенное государство, его институты, национальные компании или отдельные граждане, с целью принуждения, ограничения, отстранения или уведомления их деятельности. Как видно, к санкциям относятся мероприятия, несвязанные с невоенными или силовыми применениями. Изменение роли международных санкций таким образом, в первую очередь, связано с глобализацией мировой экономики, вовлечением отдельных государств, торговых ассоциаций и транснациональных корпораций в мировые экономические процессы. С другой стороны, это связано с ослаблением роли ООН, снижением эффективности деятельности этой организации, потерей доверия общественности к принимаемым им решениям, а также дискуссиями о реформе ООН [19, с. 67-72].

Выводы. Таким образом, все идеи, упомянутые в этой подглаве, можно обобщить следующим образом:

1. Считаем, что международно-правовые санкции следует отличать от международно-правовой ответственности. В отличие от международной правовой ответственности основанием для применения международно-правовых санкций является не само нарушение закона, а отказ виновного государства прекратить нарушение международного права или выполнить свои обязательства, вытекающие из правовых отношений ответственности.

2. В международной правовой науке вопрос о субъектах, применяющих санкции, все еще не решен. В качестве субъекта "санкций" мы считаем правильной позицию авторов, рассматривающих только международные организации. Государства могут применять только "контрмеры" или "ответные меры", а не санкции.

Часто термины "санкция" и "контрмера" используются как синонимы. Это создает путаницу. Так, это – разные понятия по содержанию. Санкция применяется централизованно и коллективно международными организациями (в рамках механизма их назначения), а контрмеры применяются государством в индивидуальном порядке. Термин "санкция" является более широким, чем понятие "контрмера".

3. По нашему мнению, экономические санкции следует рассматривать как один из наиболее эффективных и действенных механизмов коллективного реагирования на международный мир и безопасность, права и свободы человека и гражданина, нарушения международного права в отношении демократических ценностей.

4. Ниже приведены главные особенности, определяющие природу международных экономических санкций: целенаправленность; гибкость; своеобразный механизм применения; пропорциональность; эффективность; ориентация на экономическое восстановление правопорядка.

5. Международные экономические санкции следует отличать от "санкций в международном экономическом праве". Так, международные экономические санкции в любом случае носят юридически-правовой характер и регулируются международным публическим правом.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Богуславский М.М. Международное экономическое право. М.: Международные отношения, 1986, 304 с.

2. Витцтум В.Г., Боте М., Кляйн Э., Хайльброннер К., Дольцер Р., Куниг Ф., Шредер М. Международное право. М.: Инфотропик Медиа, 2011, 992 с.

3. Войтович Е.П. Экономические санкции в международном частном праве // Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: Право, 2014, Т. 10, вып. 2, с. 112-119

4. Гнатовский Н. Диктатор и санкции. <http://nv.ua/opinion/gnatovskij/Diktator-i-sankcii-7646.html>

5. Грачева А.М. Понятие и виды экономических санкций в международном праве // Труды института государства и права Российской Академии наук, 2017, № 1, с. 159-171

6. Доклад Группы высокого уровня по угрозам, вызовам и переменам «Более безопасный мир: наша общая ответственность». A/59/565, 2 december 2004. Часть 2. «Коллективная безопасность и задача предотвращения». Глава VIII. «Роль санкций». П.178. <http://www.un.org/russian/secureworld.htm>.

7. Жданов Ю.Н. Принудительные меры в международном праве: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. М., 1999, 28 с.

8. Иванова А.А. Санкции в современном международном праве // Студенческий: электрон. научн. журн. 2018. № 11(31). <https://sibac.info/journal/student/31/110823>

9. Кешнер М.В. Экономические санкции в современном международном праве. М.: Проспект, 2015, 194 с.

10. Курдюков Г.И., Кешнер М.В. Соотношение ответственности и санкций в международном праве: доктринальные подходы // Журнал российского права, 2014, № 9.

11. Латыпов К. Экономические санкции в международном праве: некоторые вопросы теории и практики применения // Белорусский журнал международного права и международных отношений, 1998, № 2.
12. Лебедев В. Международные экономические санкции и проблема международной ответственности: история и современность. http://interlegal.com.ua/ru/publikacii/mejdunarodnye_jekonomicheskie_sankcii_i_problema_mejdunarodnoj_otvetstvennosti_istoriya_i_sovremennost/
13. Лукашук И.И. Кодификация права международной ответственности // Московский журнал международного права, 2002, № 3.
14. Лукашук И.И. Право международной ответственности // Международное публичное и частное право, М.: Юрист, 2002, № 2.
15. Лукашук И.И. Право международной ответственности. М.: Волтерс Клувер, 2004, 404 с.
16. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть. Учебник для студентов юридических вузов и факультетов. М.: Волтерс Клувер, 2005, 432 с.
17. Маринич С.В. Экономические санкции в международном праве: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 1989, 22 с.
18. Негматова Т.М. Санкции как внешнеполитический инструмент в деятельности международных организаций и государств: историко-теоретический аспект: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Душанбе, 2018, 26 с.
19. Политико-экономические санкции в современных международных отношениях // Власть, 2015, Том. 23, № 7.
20. Рыжова М.В. Экономические санкции в современном международном праве: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Казань, 2006, 25 с.
21. Талалаев А.Н. Юридическая природа международного договора. М.: ИМО, 1963, 263 с.
22. Тункин Г.И. Теория международного права. М.: Международные отношения, 1970, 511 с.
23. Устав Организации Объединенных Наций. <http://www.un.org/ru/charter-united-nations/index.html>
24. Шумилов В.М. Международное право. М.: Международные отношения, 2012, 528 с.
25. Black's Law Dictionary / By Henry Campbell Black. 6 the edition. St. Paul: West Publishing Co, 1990, 1657 p.
26. Hufbauer G., Schott J., Elliott K. Economic Sanctions Reconsidered. Washington D.C.: Peterson Institute, 2007, 233 p.
27. State responsibility (Agenda item 2). Document a/cn.4/318 and add. 1-4. Eighth report on State responsibility, by Mr. Roberto Ago, Special Rapporteur The internationally wrongful act of the State, source of international responsibility (continued) / Yearbook of the International Law Commission, 1979, volume II, part 1.

Aliyev Rauf
Institute of Law and Human Rights of the
Azerbaijan National Academy of Sciences
Researcher of the Department of Civil Law,
Civil Procedure and Social Economic Law

**ECONOMIC SANCTIONS AND ISSUES OF THEIR
APPLICATION IN INTERNATIONAL LAW**

S U M M A R Y

This article explores the concept and essence of economic sanctions in international law. The author, as a result of his research, considers it necessary to distinguish international legal sanctions from international legal responsibility, considers more correct the position of authors considering only international organizations as subjects applying "sanctions", stresses that it is wrong to express one-sided response measures of one state against another "sanctions", distinguishes the main features and signs that determine the nature of international economic sanctions, and based on the synthesis of these signs in international law ve economic sanctions gives a distinctive concept.

Aliyev Rauf

**İQTİSADİYYAT SANKSİYALARI VƏ ONLARIN BEYNƏLXALQ
HÜQUQDA TƏTBİQİNİN MƏSƏLƏLƏRİ**

X Ü L A S Ə

Bu məqalədə beynəlxalq hüquqdakı iqtisadi sanksiyaların konsepsiyası və mahiyyəti araşdırılır. Müəllif apardığı araşdırma nəticəsində beynəlxalq hüquqi sanksiyaların beynəlxalq hüquqi məsuliyyətdən ayrılmasını zəruri hesab edir, yalnız beynəlxalq təşkilatları "sanksiya" tətbiq edən subyekt hesab edən müəlliflərin mövqeyini daha düzgün hesab edir, birinin ifadə edilməsinin səhv olduğunu vurğulayır. Bir dövlətin digər "sanksiyalara" qarşı tərəfli cavab tədbirləri, beynəlxalq iqtisadi sanksiyaların mahiyyətini müəyyən edən əsas xüsusiyyətləri və əlamətləri ayırd edir və bu əlamətlərin beynəlxalq hüquqa və iqtisadi sanksiyalarda sintezinə əsaslanaraq fərqli bir konsepsiya verir.

AZƏRBAYCANDA HÜQUQİ YARDIM ALMAQ HÜQUQUNUN İNKIŞAF TARİXİ

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində göstərilir ki, "yardım" sözü "birinə bir şeylə kömək etmək" mənasını ifadə edir [7]. Hüquqi yardım göstərmək hüquqi cəhətdən əhəmiyyət kəsb edən hərəkətdir. Hüquqi yardım insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin olunması mexanizminin çox zəruri ünsürü, mühüm hüquqi vasitəsidir. Hüquqi yardım almaqla bağlı Azərbaycanın hüquq tarixinə nəzər yetirdikdə görürük ki, qədim Azərbaycanda hüququn ilkin xarakteri barəsində, o cümlədən hüquqi yardım almaq haqqında geniş məlumat vermək mümkün deyildir. M.F.Məlikova və X.C.İsmayılov düzgün olaraq qeyd edirlər ki, qədim Misirdəki şah Bakxorisin Qanunları, qədim Babilistandakı Hammurapi Qanunları, qədim Hindistandakı Manu Qanunları, qədim Romadakı XII cədvəl Qanunları kimi hüquq abidələrinin qədim Azərbaycanda olmaması dövlət idarəçiliyi və hüquqla bağlı məsələlərin tam mənzərəsini əks etdirməyə imkan vermir [6, s. 33].

Azərbaycanın qədim quldarlıq dövlətləri - Manna, Midiya, Atropatena və Albaniyada mövcud olmuş hüquq normalarında hüquqi yardım almaqla bağlı münasibətlərin ünsürlərinə dair məlumata rast gəlinmir. Midiyanın Mannaya məxsus olan ərazisində meydana çıxmış və Azərbaycan xalqının ən qədim siyasi-hüquqi abidəsi olan Avesta yarandıqdan sonra bu problem nisbətən aradan qalxmışdır. Avestada göstərilir ki, məhkəmədə tərəfin müdafiəsini xüsusi şəxslər həyata keçirir, şikayət verildikdən sonra müdafiəçi-nümayəndə məhkəməyə çağırılırdı. Bəzən müdafiəçi təqsirləndirilən şəxsin təqsirini əsaslı hesab etdikdə, məhkəməyə gəlsə də, işi aparmaqdan imtina edirdi, yəni təqsirləndirilən şəxsi müdafiə etmirdi [5, s. 26].

Azərbaycan ərazisində feodalizmə xas olan iqtisadi münasibətlərin formalaşması eramızın III əsrinin əvvəllərinə təsadüf edir. Albaniya və Atropatena feodal münasibətlərinin təşəkkül tapdığı ilkin ölkələr sırasında idilər. 224-cü ildə İranda hakimiyyətə gələn Sasanilər dövləti 226-cı ildə Atropatena və Albaniyanı işğal etdi. Albaniyada hökmdar ölkənin qanunverici və baş hakimi idi, o, dünyəvi və dini hakimiyyətin məşvərətçi və qanunverici orqanı olan məclisə - məhkəməyə başçılıq edirdi. Hökmdarın sərhədsiz hakimiyyəti mövcud olduğu üçün məhkəmədə hüquq müdafiəsi həyata keçirilmirdi [1, s. 33]. Başqa sözlə, təqsirləndirilən şəxsin hüquqi yardım almaq imkanı yox idi.

Azərbaycanda Sasanilərin hakimiyyəti dövrünün hüquq abidəsi sayılan, 620-ci ildə tərtib edilmiş Sasani Qanunnaməsində də əhaliyə, xüsusilə də qanun pozğunluğunda təqsirləndirilən şəxsə hüquqi yardım göstərilməsi məsələsinə rast gəlinmir.

VII əsrin sonu - VIII əsrin əvvəllərinə yaxın islam dini Azərbaycanda hakim dinə çevrildikdən sonra, islam dininin ayrılmaz tərkib hissəsi olan müsəlman hüququ Azərbaycanı böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Amma İslamın ilkin dövrlərinin məhkəmə istintaqının səciyyəvi cəhəti ondan ibarət idi ki, təqsirləndirilən şəxs hüquqi yardım ala bilmirdi. Çünki qazı şikayətçi ilə müttəhimin şəxsən gəlməsini bilavasitə tələb edirdi. Şəriət

məhkəməsində "iddiaçı" və "müttəhim" kateqoriyaları eyni terminlə "müddəi" sözü (zərə çəkən şəxs) ilə ifadə edilirdi. İş araşdırılıb qurtarıldıqdan və hökm çıxarıldıqdan sonra şəxs müqəssir adlandırılırdı [4, s. 88].

X.C.İsmayılov bildirir ki, məhkəmə baxışının vəkilsiz müdafiəçi olmadan aparılmasına baxmayaraq, tərəflər prosesdə onların adından çıxış etməyi başqa bir şəxsə də həvalə edə bilirdilər. Bununla belə, tərəflərin özlərinin də iştirakı məcburi hesab olunurdu. Tədricən şəriət mühakimə icraatında vəkillik təsisatının meydana gəlməsi İslam hüquq təcrübəsinin inkişaf etməsinin və təkmilləşməsinin nəticəsi idi [5, s. 123].

Tarixi mənbələrdə qeyd olunur ki, XIII–XIV əsrlərdə Azərbaycanda hakimiyyətdə olmuş Hülakilər və Cəlairilər dövründə məhkəmə prosesinə vəkil və ya nümayəndənin çağırılması nəzərdə tutulmuşdu. Amma həmin dövrdə vəkillər müstəqil deyildilər. Onlar qazıların sərəncamında idilər və məhkəmə prosesində qazıların sərəncamı əsasında iştirak edirdilər. Bəzən iddiaçı da özünə vəkil tuturdu. Bu hal yüksək təbəqəyə aid olan mühüm məsələlərin məhkəmədə araşdırılması zamanı baş verirdi. Çox vaxt yüksək təbəqədən olan şəxslər məhkəməyə öz nümayəndələrini göndərirdilər.

Səfəvilər dövlətində keçirilən məhkəmə proseslərində vəkillik institutundan istifadə olunurdu. Belə ki, vəkillər qanunvericiliyi bilən, müsəlman hüququnun əsaslarına bələd olan hüquqşünaslar içərisindən seçilirdilər. Səfəvilər dövründə vəkillik bir peşə olaraq hüquqşünasların məşğul olduqları fəaliyyət sahəsi idi. Lakin istər şəri, istərsə də ürfi məhkəmələrin qəbul etdiyi qərarlara təsir göstərmək, onları yüngülləşdirmək və s. məsələlərdə vəkillərin elə bir rolu yox idi. Onlar həmçinin, qərarların qəbuluna müdaxilə də edə bilmirdilər [3, s. 36-37].

XIX əsrdə Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən istila edilməsindən sonra hüquqi yardımla bağlı hüquq normaları tədricən Rusiya qanunvericiliyi bazasında inkişaf etməyə başladı. Tərkibində Şimali Azərbaycanın da olduğu Rusiyada ilk dəfə 20 noyabr 1864-cü il tarixdə məhkəmə islahatı keçirilmiş, "Məhkəmə Nizamnaməsi" qəbul edilmiş və bu Nizamnaməyə əsasən vəkillik institutu yaradılmışdır.

Elmi ədəbiyyatlarda Şimali Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsinə qədər onun ərazisində mövcud olmuş dövlətlərdə məhkəmədə tərəflərin nümayəndə ilə iştirak etmək hüququnun olduğu göstərilir. Lakin Azərbaycanda 20 noyabr 1864-cü ilə kimi vəkillik fəaliyyətini tənzimləyən, vəkillərin hüquq və vəzifələrini müəyyən edən yazılı normativ hüquqi akt olmamışdır.

20 noyabr 1864-cü il tarixli Nizamnaməyə görə, vəkillik aşağıdakı 2 kateqoriyaya bölünürdü:

- 1) Andlı müvəkkillər adlanan ali kateqoriyalı vəkillər;
- 2) Şəxsi müvəkkillər adlanan aşağı kateqoriyalı vəkillər.

Ali kateqoriyalı vəkilləri yerli özünüidarə orqanı olan Şura seçirdi. Bu orqan həm də yeni vəkillərin qəbuluna və ayrı-ayrı vəkillərin fəaliyyətinə nəzarət edirdi. Andlı müvəkkillər ancaq ali hüquq təhsilli, ixtisas üzrə 5 il stajı olan, yaşı 25-dən az olmayan, məhkum olunmamış şəxslər ola bilərdi.

Vəkilliyin ikinci kateqoriyası olan şəxsi müvəkkillər az əhəmiyyətli işlərlə məşğul olurdular və ancaq nəzdində qeydiyyatda olduqları məhkəmələrdə çıxış edə bilirdilər. Şəxsi müvəkkil kateqoriyasını ali hüquq təhsili olmayan, lakin müəyyən məhkəmədə uyğun imtahan verən şəxslər də ala bilirdilər [9, s. 12].

28 may 1918-ci ildə Tiflis şəhərində Azərbaycan Milli Şurası Azərbaycanın müstəqil dövlət elan edilməsi haqqında Qərar verdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dövlət və ictimai həyatın bütün sahələrini əhatə edən normativ hüquqi aktları qısa müddət ərzində

qəbul etmək mümkün olmadığından, Azərbaycan Hökuməti 1918-ci il iyun ayının 23-də "Rus və Zaqafqaziya qanunlarının qüvvəsinin müvəqqəti olaraq saxlanması haqqında" qərar vermişdir. Bu Qərara əsasən, 20 noyabr 1864-cü il tarixli "Məhkəmə Nizamnaməsi"nə uyğun olaraq yaradılmış vəkillik institutu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə fəaliyyət göstərmiş və bu institut 28 aprel 1920-ci ilə kimi, yəni Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulana kimi mövcud olmuşdur.

Bildirməyi zəruri hesab edirik ki, 30 iyul 1919-cu il tarixdə vəkillərin münsiflər heyəti təşkil edilərək Andlı Vəkillər Palatası fəaliyyətə başlamışdır.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 12 may 1920-ci il tarixli Qərarı ilə ədliyyə şöbələri nəzdində hüquq müdafiəçiləri kollegiyaları təşkil edilmişdir.

Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin 9 aprel 1922-ci il tarixli "Əhali üçün hüquqi yardımın təşkil olunması haqqında" 24 sayılı Dekreti ilə yeni vəkillik institutu yaradıldı. Həmin Dekretə görə, ədliyyə şöbələri nəzdində olan hüquq müdafiəçiləri kollegiyaları ləğv olunmuş, onların əvəzinə müdafiəçilər kollegiyaları yaradılmış və onların üzərinə hüquqi yardım büroları vasitəsi ilə əhaliyə hüquqi yardım göstərmək vəzifəsi qoyulmuşdu.

5 dekabr 1936-cı ildə qəbul edilmiş, 146 maddədən ibarət, tarixə "Stalin konstitusiyası" adı ilə düşmüş SSRİ Konstitusiyasının 111-ci maddəsində göstərilirdi ki, məhkəmələrdə müttəhimə müdafiə hüququ təmin edilir.

5 dekabr 1936-cı il tarixli SSRİ Konstitusiyası qüvvəyə mindikdən sonra 14 mart 1937-ci il tarixdə Ümum Azərbaycan Fövqəladə IX Sovetlər Qurultayının Qərarı ilə özündə 154 maddəni birləşdirən, 14 fəsildən ibarət Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyası (Əsas Qanunu) təsdiq edilmişdir. Həmin Konstitusiyanın 118-ci maddəsində qeyd olunurdu ki, Azərbaycan SSR-in bütün məhkəmələrində, müttəhimə müdafiə hüququ təmin edilir və qanunda istisna nəzərdə tutulmamışsa, işlərə açıq baxılır.

SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin 16 avqust 1939-cu il tarixli Qərarı ilə təsdiq edilmiş "SSRİ-də vəkillik haqqında Əsasnamə" vəkilliyin təşkilində mühüm mərhələ olmuşdur. Həmin Əsasnamədə əhaliyə hüquqi yardım göstərilməsi üçün diyarlarda, vilayətlərdə muxtar respublikalarda, vilayət bölgüsü olmayan müttəfiq respublikalarda, vilayət, diyar və respublika Vəkillər Kollegiyası yaradılması nəzərdə tutulurdu. Bu Əsasnaməyə uyğun olaraq, vəkilliyə ancaq hüquq təhsili olan yaxud hakim, prokuror, müstəntiq və hüquq məsləhətçisi kimi 3 illik iş stajına malik şəxslər daxil ola bilərdi. Vəkilliyin rəhbər və icra orqanları - ümumi yığıncaq, Rəyasət Heyəti və nəzarət-təftiş komissiyaları idi. Vəkilliyin ilkin təşkilatları kimi hüquq məsləhətxanaları xüsusi qeyd olunurdu. Belə ki, əhaliyə hüquqi yardımın göstərilməsi vəzifəsi hüquq məsləhətxanalarının üzərinə qoyulmuşdu [10, s. 53].

25 dekabr 1958-ci ildə 39 maddədən ibarət olan "SSR İttifaqı və müttəfiq respublikaların məhkəmə quruluşu haqqında qanunvericilik Əsasları"nın qəbulu ilə əlaqədar vəkillik məsələlərini tənzimləyən normativ hüquqi aktlarda müəyyən dəyişikliklər edildi. Qeyd olunan Əsasların "Vəkillər Kollegiyası" adlanan 13-cü maddəsinə görə, Vəkillər Kollegiyası müttəfiq respublikaların Ali Sovetlərinin təsdiq etdiyi "Vəkillər haqqında Əsasnamə" əsasında fəaliyyət göstərməli idi. Əsaslar qəbul edildikdən sonra Azərbaycanda Vəkillər Kollegiyası 8 dekabr 1960-cı il tarixli və 20 oktyabr 1965-ci il tarixli Azərbaycan SSR Ali Sovetinin təsdiq etdiyi "Vəkillik haqqında" Əsasnamə əsasında fəaliyyət göstərmişdir [2].

8 dekabr 1960-cı il tarixli Əsasnaməyə əsasən, Vəkillər Kollegiyasının fəaliyyətinə rəhbərliyi Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti, 20 oktyabr 1965-ci il tarixli Əsasnaməyə görə isə Azərbaycan SSR Ədliyyə Nazirliyi həyata keçirirdi.

1978-ci il aprelin 21-də doqquzuncu çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin növbədənənar yeddinci sessiyasında Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyası (Əsas Qanunu) qəbul edildi. Konstitusiyanın 170-ci maddəsində qeyd olunurdu ki, müttəhimin müdafiə hüququ təmin edilir.

Əsas Qanunun 173-cü maddəsində göstərilirdi ki, vətəndaşlara və təşkilatlara hüquqi yardım üçün vəkillər kollegiyası fəaliyyət göstərir. Qanunvericiliklə nəzərdə tutulan hallarda vətəndaşlara hüquqi yardım pulsuz göstərilir. Vəkiliyin təşkili və fəaliyyət qaydası SSR İttifaqı və Azərbaycan SSR qanunları ilə müəyyən edilir.

Azərbaycanda vəkilliyin inkişafının növbəti mərhələsi 30 noyabr 1979-cu il tarixdə qəbul olunan "SSRİ-də vəkillik haqqında" Qanunla bağlıdır. Bu Qanun qüvvəyə mindikdən sonra Azərbaycan SSR Ali Soveti 13 noyabr 1980-cı il tarixli Qanunla 30 maddəni özündə birləşdirərək 9 (doqquz) fəsildən ibarət olan "Azərbaycan SSR-in vəkilliyi haqqında" Əsasnaməni təsdiq etdi. Bu Əsasnamə qüvvəyə mindiyi gündən "Azərbaycan SSR vəkillər kollegiyası haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barəsində" Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1965-ci il 9 avqust tarixli fərmanının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan SSR-in 1965-ci il 20 oktyabr tarixli Qanunu qüvvəsini itirdi.

"Azərbaycan SSR vəkilliyi haqqında" Əsasnamənin fəsillərində aşağıdakı məsələlər öz əksini tapmışdı:

- 1) Ümumi Qaydalar (1-2-ci maddələr);
- 2) Vəkillər Kollegiyası və onun orqanları (3-9-cu maddələr);
- 3) Vəkillər Kollegiyasının tərkibi (10-12-ci maddələr);
- 4) Vəkillər Kollegiyası üzvlərinin hüquqları və vəzifələri (13-15-ci maddələr);
- 5) Hüquq məsləhətxanaları (16-18-ci maddələr);
- 6) Vəkillərin əməyinin tənzim edilməsi və ödənilməsi (19-21-ci maddələr);
- 7) Vəkillər Kollegiyası üzvlərinin həvəsləndirilməsi və intizam məsuliyyəti (22-27-ci maddələr);
- 8) Vəkillər Kollegiyasının vəsaiti (28-29-cu maddələr);
- 9) Vəkiliyin dövlət orqanları və ictimai təşkilatlar ilə qarşılıqlı münasibətləri (30-cu maddə).

"Azərbaycan SSR vəkilliyi haqqında" Əsasnamənin 1-ci maddəsində bildirilirdi: "Vəkillər kollegiyası vəkillik fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslərin könüllü birliyidir.

Vəkillər kollegiyası ali hüquq təhsili olan şəxslərdən ibarət təsisçilər qrupunun təklifi əsasında və ya müvafiq xalq deputatları Sovetinin icra və sərəncam orqanının təşəbbüsü ilə yaradılır. Vəkillər kollegiyası yaratmaq haqqında təklif Azərbaycan SSR Ədliyyə Nazirliyinə göndərilir və nazirlik təkliflə razılaşıqda onu təsdiq və qeydiyyat üçün müvafiq surətdə Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə, Naxçıvan MSSR Nazirlər Sovetinə, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Xalq Deputatları Sovetinin, şəhər xalq deputatları Sovetinin icraiyyə komitəsinə təqdim edir.

Azərbaycan SSR-də Azərbaycan SSR vəkillər kollegiyası fəaliyyət göstərir.

Vətəndaşlara və təşkilatlara hüquqi yardım göstərmək üçün zəruri olduqda SSRİ Ədliyyə Nazirliyinin razılığı ilə Azərbaycan SSR-də ərazilərarası və digər vəkillər kollegiyaları yaradıla bilər.

Vəkillər kollegiyası hüquqi şəxsdir".

13 noyabr 1980-cı il tarixli Əsasnamənin 21-ci maddəsinə müvafiq olaraq, vəkillər aşağıdakı hallarda pulsuz hüquqi yardım göstərirdilər:

birinci instansiya məhkəmələrində aliment alınması işlərinə və əmək işlərinə baxılarkən iddiaçılara;

əmək haqqı barəsində kolxozçuların kolxozlara verdikləri iddialar üzrə;
işlə əlaqədar şikəstlik və ya səhhətə digər xəsarət nəticəsində dəymiş zərərin
ödənilməsi üzrə;

ailə başçısının işlə əlaqədar ölümü nəticəsində dəymiş zərərin ödənilməsi üzrə;
vətəndaşlara pensiya və müavinət haqqında ərizələrin tərtib olunması ilə əlaqədar
xidmət göstərilərkən;

seçici siyahılarında yanlışlıqlar haqqında şikayətlər üzrə vətəndaşlara hüquqi yardım
göstərilərkən;

məsləhətlər verilərkən, ərizələr, şikayətlər və məhkəmə işi ilə tanış olmağı tələb
etməyən digər hüquqi sənədlər tərtib edilərkən Sovet İttifaqı Qəhrəmanlarına;

məsləhətlər verilərkən, ərizələr, şikayətlər və məhkəmə işi ilə tanış olmağı tələb
etməyən digər hüquqi sənədlər tərtib edilərkən Sosialist Əməyi Qəhrəmanlarına;

məsləhətlər verilərkən, ərizələr, şikayətlər və məhkəmə işi ilə tanış olmağı tələb
etməyən digər hüquqi sənədlər tərtib edilərkən hər 3 dərəcədə Şöhrət ordeni ilə təltif
olunmuşlara;

məsləhətlər verilərkən, ərizələr, şikayətlər və məhkəmə işi ilə tanış olmağı tələb
etməyən digər hüquqi sənədlər tərtib edilərkən hər 3 dərəcədə Əmək Şöhrəti ordeni ilə
təltif olunmuşlara;

məsləhətlər verilərkən, ərizələr, şikayətlər və məhkəmə işi ilə tanış olmağı tələb
etməyən digər hüquqi sənədlər tərtib edilərkən "Qəhrəman ana" adı almış analara;

məsləhətlər verilərkən, ərizələr, şikayətlər və məhkəmə işi ilə tanış olmağı tələb
etməyən digər hüquqi sənədlər tərtib edilərkən müddətli xidmətdə olan hərbi qulluqçulara;

məsləhətlər verilərkən, ərizələr, şikayətlər və məhkəmə işi ilə tanış olmağı tələb
etməyən digər hüquqi sənədlər tərtib edilərkən Vətən müharibəsi əlillərinə;

məsləhətlər verilərkən, ərizələr, şikayətlər və məhkəmə işi ilə tanış olmağı tələb
etməyən digər hüquqi sənədlər tərtib edilərkən I və II qrup əlillərə;

deputat səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olan qanunvericilik
məsələləri üzrə məsləhətlər verərkən xalq deputatları Sovetlərinin deputatlarına;

ictimai fəaliyyəti ilə əlaqədar qanunvericilik üzrə məsləhətlər verərkən yoldaşlıq
məhkəmələrinin və ictimai asayişin mühafizəsi üzrə könüllü xalq drujinalarının üzvlərinə.

Yuxarıda qeyd olunanlardan əlavə, hüquq məsləhətxanasının müdiri, vəkillər
kollegiyasının rəyasət heyəti, habelə icraatında iş olan ibtidai istintaq orqanı, prokuror və
məhkəmə vətəndaşın əmlak vəziyyətini nəzərə alaraq onu hüquqi yardım üçün haqq
ödəməkdən tamamilə və ya qismən azad edə bilər.

Vətəndaş hüquqi yardımın haqqını ödəməkdən hüquq məsləhətxanasının müdiri və ya
kollegiyanın rəyasət heyəti tərəfindən azad edildikdə, vəkilin əməyi kollegiyanın vəsaiti
hesabına ödənilirdi.

Vətəndaş hüquqi yardımın haqqını ödəməkdən ibtidai istintaq orqanı, prokuror və ya
məhkəmə tərəfindən azad edildikdə, vəkillərin əməyinin ödənilməsi xərcləri müəyyən
olunmuş qaydada dövlət hesabına çəkilirdi.

Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra layihəsi ümummilliyet lider Heydər Əliyevin
rəhbərliyi ilə hazırlanaraq 12 noyabr 1995-ci il tarixdə ümumxalq səsverməsində (referen-
dumda) müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası qəbul edildi. Əsas Qanunun
qəbulu ilə hüquq yaradıcılığı əhəmiyyətli dərəcədə fəallaşdı və qüvvədə olan normativ
hüquqi aktların konstitusion normalara uyğunlaşdırılmasına başlandı. Məhz bunun
nəticəsidir ki, 28 dekabr 1999-cu il tarixdə "Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında"
Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edildi.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, II cild. Bakı: Elm, 2007, 608 s.
2. "Azərbaycan SSR vəkllər kollegiyası haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barəsində" Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1965-ci il 9 avqust tarixli fərmanın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan SSR-in 1965-ci il 20 oktyabr tarixli Qanunu. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Məlumatı, 1965-ci il, № 30, maddə 157
3. Cəfərli N.H. Səfəvilərin dövlət quruluşu: Hüquq elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2003, 52 s.
4. Əkbərov R.A., Səlimov S.M. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi (Ən qədim dövrlərdən XXI əsrin əvvəllərinə qədər). Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2003, 488 s.
5. İsmayılov X.C. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. Bakı: Nurlan, 2006, 720 s.
6. Məlikova M.F., İsmayılov X.C. Qədim dövrlərdə və erkən orta əsrlərdə Azərbaycanın dövlət və hüququ. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2001, 184 s.
7. Yardım. <https://obastan.com/yard%C4%B1m/42698/?l=az>
8. Закон СССР "Об адвокатуре в СССР" от 30 ноября 1979 года. <https://base.garant.ru/1567620/>
9. Суд присяжных в России: Громкие уголовные процессы 1864-1917 гг. / Составитель С.М.Казанцев. Ленинград: Лениздат, 1991, 512 с.
10. Шаламов М.П. История советской адвокатуры. М.: Юриздат НКЮ, 1939, 64 с.

Мехдиев Полад

**Докторант кафедры Конституционного права
Бакинского Государственного Университета**

История развития права на получение юридической помощи в Азербайджане

Р Е З Ю М Е

В статье указывается, что отсутствие в древнем Азербайджане таких юридических памятников, как законы шаха Бокхориса в древнем Египте, законы Хаммурапи в древнем Вавилоне, законы Ману в древней Индии, законы XII таблиц в древнем Риме, не позволяет отразить полную картину вопросов, связанных с государственным управлением и правом, в том числе с правом на получение юридической помощи.

Mehdiyev Polad

**Baku State University Faculty of Law
Department of the Constitutional Law Doctoral student**

The history of the development of the right to receive legal aid in Azerbaijan

S U M M A R Y

The article indicates that the absence in ancient Azerbaijan of such legal monuments as the laws of Shah Bokhoris in ancient Egypt, the laws of Hammurabi in ancient Babylon, the laws of Manu in ancient India, the laws of the XII tables in ancient Rome, does not allow reflecting the full picture of issues related to the state management and the right, including the right to receive legal assistance.

UNİVERSAL SƏVİYYƏDƏ QADINLARA QARŞI ZORAKILIQLA MÜBARİZƏNİN HÜQUQİ ƏSASLARI

Açar sözlər: İnsan Hüquqlarının Ümumi Bəyannaməsi, beynəlxalq humanitar hüquq, qadınlara qarşı zorakılıq, 1949-cu il Cenevrə Konvensiyaları, Avropa Şurası, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin, CEDAW

Ключевые слова: Всеобщая декларация прав человека, международное гуманитарное право, насилие в отношении женщин, Женевские конвенции 1949 года, Совет Европы, Международный уголовный суд, CEDAW.

Keywords: Universal Declaration of Human Rights, International Humanitarian Law, Violence Against Women, 1949 Geneva Conventions, Council of Europe, International Criminal Court, CEDAW

Həm universal, həm də regional, eləcə də Avropa Şurası çərçivəsində qadınlara qarşı zorakılığın qarşısının alınması üzrə beynəlxalq normalar qəbul olunmamışdan öncə qadınlara qarşı hər cür ayrı-seçkilik və zorakılığa qarşı ümumi xarakterli beynəlxalq sənədlərlə qadağalar qoyulmuşdur. Müasir beynəlxalq insan hüquqları hüququnun əsasını qoyan 1948-ci il 10 dekabr tarixli İnsan Hüquqlarının Ümumi Bəyannaməsi hər kəsin, eləcə də qadınların hüquqlarının müdafiəsini ehtiva edir. Bəyannamədə deyilir ki, bütün insanlar öz ləyaqət və hüquqları etibarilə azad və bərabər doğulurlar (m.1). Bəyannamənin əhəmiyyəti ondadır ki, ümumilikdə qadınların hüquqlarının kişilərin hüquqları ilə bərabərləşdirməyə hüquq müstəvisində zəmin yaratdı. Bəyannamənin başqa bir maddəsi ilə kişi-qadın hüquqlarının bərabərliyinə istinad edilir. Bəyannamənin 16-cı maddəsi ailədaxili münasibətlər sahəsində qadın və kişilərin hüquq və vəzifələrinin bərabərliyini ifadə edir. Yetkinlik yaşına çatmış kişilər və qadınlar, irqi, milli və ya dini əlamətlərə görə heç bir məhdudiyət qoyulmadan nikah bağlamaq və ailə qurmaq hüququna malikdirlər. Nikah bağlayarkən, nikahda olarkən və onun pozulması zamanı eyni hüquqlardan istifadə edirlər. Bəyannamədə nikahın bağlanması və boşanma vaxtı tərəflərin eyni hüquqlara malik olması müddəası qadınların məcburi və zorakı yollarla ərə verilmələrini, ailədaxili şiddət baş verdiyi halda arzuolunmaz nikahdan çıxmaq imkanının əllərindən alınmalarını qadağan edir. Həmin maddədə məcburi nikah probleminin qarşısının alınmasında dövlətin və cəmiyyətin öhdəliyi əks etdirilir (1, s. 9).

Qadınların nikahda ənənəvi baxışlara, o cümlədən kişinin (ərin) hüququna, vətəndaşlığına tabe etdirilməsi zorakılıq hallarının yaranmasına gətirib çıxarır. Bu məsələni nəzərə alaraq ərli qadınların vətəndaşlığı haqqında 1957-ci il Konvensiyasının qəbul edilməsi yeni hüquqların meydana gəlməsini təmin etmiş oldu. Konvensiya qəbul ediləndək belə bir konsepsiya mövcud olub ki, nikaha daxil olduqda arvadın iradəsindən asılı olmayaraq onun vətəndaşlığı kişinin vətəndaşlığına uyğun olaraq dəyişirdi (4, s. 17).

1957-ci il Konvensiyası qadının vətəndaşlığının müəyyənləşdi-rilməsini onun iradəsinə tabe etdirməklə «arvadın vətəndaşlığı ərin vətəndaşlığına müvafiq olur» prinsipi ləğv olunur, həmçinin «arvadın vətəndaşlığı ərin vətəndaşlığına o halda dəyişir ki, bunun üçün onun razılığı ifadə edilsin» prinsipi bərqərar olur.

Qadınların vətəndaşlıq, nikah məsələləri psixoloji, iqtisadi, sosioloji və s. zorakılığa səbəb olduğu üçün bu məsələ BMT çərçivəsində davamlı olaraq diqqət mərkəzində olmuşdur. Qadınların nikah münasibətlərində hüquqlarının qorunması istiqamətində 1962-ci ildə Nikaha daxil olma, minimum nikah yaşı və nikahın qeydiyyatı haqqında Konvensiya, BMT Baş Assambleyasının 1965-ci il eyni adlı Tövsiyəsi qeyd edilə bilər.

Qadınlara qarşı hər cür ayrı-seçkiliyin başlanğıcı onların siyasi sistemdən kənar qalmasıdır. Bu mənada Qadınların siyasi hüquqları haqqında 1953-cü il BMT Konvensiyası qadınların onlara heç bir ayrı-seçkilik olmadan kişilərlə bərabər şərtlərlə seçkilərdə iştirak etmək hüququnu müəyyən edir (3, s. 479). Qadın hüquqlarını yeni səviyyəyə qaldıran beynəlxalq müqavilə Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktıdır. Pakt qadınların da mülki və siyasi hüquqlarını ehtiva edən və məcburi qüvvəyə malik olan universal sənəddir. Paktıda iştirak edən dövlətlər Paktıda ifadə edilən mülki və siyasi hüquqlardan kişilərin və qadınların bərabər istifadə etmələrini təmin etməyi öhdələrinə götürürlər. Paktın 23-cü maddəsində qadın və kişilərin nikah bağlamaqda bərabər hüquqları təsbit edilib. Nikah yaşına çatmış kişi və qadınların nikah bağlamaq hüququ və ailə qurmaq hüququ qəbul edilir. Nikahın qeydiyyatını aparan orqanlar tərəflərin yalnız formal razılığına fikir vermir, həmçinin zorakılıq və məcburiyyət əlamətləri olduqda nikahın bağlanması prosesini dayandırmalıdır. Pakt iştirakçısı-dövlətlərin üzərinə nikah bağlayarkən, nikah vəziyyətində olarkən və bu nikahı pozarkən ərlə arvadın hüquq və vəzifələrinin bərabərliyinin təmin olunması üçün lazımi tədbirlər görmək öhdəliyi qoyur.

Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Pakt ayrı-seçkiliyi istisna etməklə zorakılıq qadağan edir. Zorakılıq cinsi ayrı-seçkiliyin ağır formasıdır. Qadınlara qarşı istənilən ayrı-seçkiliyin qadağan olunması zorakılıq cinayətlərinin qarşısını alır. Bir çox maddələrlə bərabərləşdirmə sferaları ifadə edilir. Paktın 3-cü maddəsinə əsasən, iştirakçı-dövlətlər Paktıda nəzərdə tutulan bütün mülki və siyasi hüquqlardan kişilərin və qadınların bərabər istifadə etmələrini təmin etməyi öhdələrinə götürürlər. Paktıda göstərilən bütün mülki və siyasi hüquqlar kişilərə və qadınlara münasibətdə eyni həcmdə tətbiq olunmalıdır. Belə bir təminat zorakılıq ehtimalını da aradan qaldırır. Şübhəsiz ki, 1966-cı il Paktı qadınlara qarşı zorakılıqla mübarizədə spesifik beynəlxalq sənədlər üçün ümumi formanı müəyyən edir. Beynəlxalq Pakt şəxsi və siyasi hüquqlar sahəsində ədalət mühakiməsinin maddi-prosessual standartlarını formalaşdırsa da, qadınlara qarşı zorakılığın aradan qaldırılması üçün yetərli sayıla bilməz. Bir çox sahələrdə qadınlara qarşı zorakılıq halları xüsusi beynəlxalq müqavilələrin tənzi etmə predmetini formalaşdırır. Xüsusən də, beynəlxalq humanitar hüquq, beynəlxalq cinayət hüquq normaları bu problemin həllində yeni normativ sistem formalaşdırmışlar. Beynəlxalq humanitar hüququn (BHH) mənbələrində də qadınlara qarşı hər cür ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi üzrə dövlətlər üçün öhdəlik müəyyən edilir.

Hərbi əsirlərlə rəftara dair 1929-cu il Cenevrə Konvensiyasının qəbulundan sonra BHH qadınlara xüsusi müdafiə təqdim etməyə başlayıb. Konvensiyanın 3-cü maddəsində qadınlara onların cinsi nəzərə alınmaqla hörmətlə yanaşılmalı, 4-cü maddədə cins, fiziki və psixoloji meyarlar nəzərə alınmaqla hərbi əsirlərlə rəftarın fərqləndirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. BHH qadın və kişilərin bərabərliyi prinsipini hüquqi cəhətdən möhkəmləndirməklə yanaşı, cinsi əlamətə görə ayrı-seçkiliyi qadağan edir. Beynəlxalq hu-

manitar hüququn mənbələrini formalaşdıran I, II, III, IV-cü Cenevrə Konvensiyalarının uyğun olaraq 12-ci, 12-ci, 16-cı, 27-ci, I Əlavə Protokolun 75-ci və II Əlavə Protokolun 4-cü maddələrinə görə «cinsi əlamətə əsaslanan hər hansı əlverişsiz fərq qoymadan» rəftarı nəzərdə tutur. III Cenevrə Konvensiyasının 14-cü maddəsinə əsasən heç bir halda qadınlara kişilərdən pis rəftar edilməməlidir. Konvensiyanın tətbiqi ilə bağlı olmayan hər hansı ayrı-seçkiliyin tətbiqi qadağan olunur. 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarında, 1977-ci il Əlavə Protokollara görə qadınlara verilən status özündə fizioloji xüsusiyyətlər, şərəf və əxlaq, hamiləlik və doğuş, silahlı münaqişələr zamanı zorlamaya, cinsi zorakılığa məruz qalmamaq, qadınlara ölüm cəzasının tətbiq edilməməsi kimi məsələləri birləşdirir. Müasir BHH-un inkişafı onu deməyə əsas verir ki, qadınlar üçün hərbi münaqişələr dövründə xüsusi müdafiə formalaşdırılıb. Beynəlxalq aktlardan: 1929-cu il Konvensiyasının 3 və 4-cü maddələri; 1949-cu il Cenevrə Konvensiyaları: I Cenevrə Konvensiyasının: 3-cü, 12-ci; II Cenevrə Konvensiyasının: 3-cü, 12-ci; III Cenevrə Konvensiyasının: 3-cü, 14-cü, 16-cı, 25 (4)-ci, 29-cu, 49-cu, 88(2,3)-ci, 97 (4)-ci, 108 (2)-ci; IV Cenevrə Konvensiyasının: 3-cü, 14 (1)-ci, 16-cı, 17-ci, 21-ci, 22 (1)-ci, 23 (1)-cü, 27 (2)-ci, 38 (5-ci b)-ci, 50 (5)-ci, 76 (4)-cı, 85 (4)-ci, 89 (5)-cu, 91 (2)-ci, 97 (4)-ci, 98 (2)-ci, 119 (2)-cu, 124 (3)-ci, 127 (3)-ci, 132 (2)-ci; I Əlavə Protokolun: 8 (a)-ci, 70 (1)-ci, 75 (1və 6)-ci, 76-cı; II Əlavə Protokolun: 4 (2e)-cü, 5 (2b)-ci, 6 (4)-cı maddələri bilavasitə hərbi münaqişələr zamanı qadınlara qarşı zorakılığın istisnasına yönəlib.

Beynəlxalq silahlı münaqişə hallarında qadınlar üçün ümumi olan 3-cü maddə birbaşa xüsusi mühafizə nəzərdə tutmasa da digər aktlar bu funksiyaları yerinə yetirir. Məsələn, II Əlavə Protokolun 4 (e)-cü maddəsində insan ləyaqətini alçaltmaq, xüsusən təhqiramiz və alçaldıcı rəftar, zorlama, fahişəliyə məcbur etmək və hər hansı başqa formada nalayiq hərəkət qadağan edilir. Bu cinayətlərin qarşısının alınması üçün dövlətlər zəruri qanunvericilik tədbirləri görməlidirlər. II Əlavə Protokolda olduğu kimi Müharibə zamanı mülki əhalinin qorunması haqqında Cenevrə Konvensiyasının 27-ci maddəsi zorlama ilə bağlı tələb edir ki, qadınlar onların şərəfinə hər cür qəsdlərdən, xüsusən zorlanmadan, fahişəliyə məcbur edilməkdən və ya onların mənəviyyatına hər hansı digər qəsdlərdən xüsusi olaraq qorunmalıdırlar. Silahlı münaqişələr zamanı zorlamanın yolverilməz olduğunun bu maddədə tanınmasına baxmayaraq, praktikada bu müddəə beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntular sistemindən kənar qalmaqdadır. 27-ci maddədə qadınlara bağlı bir çox müddəalar kimi zorlamayı qurbanın ləyaqətinə qəsd kimi müəyyən etdiyinə və buna görə də cinsi zorakılığın ciddiliyini əks etdirmədiyinə görə tənqid edilməkdədir (6).

Qadınlara qarşı zorlama halları uzun müddət istər dövlətdaxili, istərsə də beynəlxalq aktlarda müharibə cinayəti kimi təsbit edilməmişdi. Beynəlxalq səviyyədə belə cinayətlərə görə hüquqi təqibin normativ əsası belə demək mümkünsə XX əsrin 90-cı illərinə təsadüf edir. Belə ki, dünyanın bir çox ərazilərində, xüsusən keçmiş Yuqoslaviya və Ruanda da siyasi və geopolitik mübarizənin nəticəsi olaraq milli-etnik və dini zəminində baş verən münaqişələr zamanı qadınlara qarşı törədilən cinsi zorakılıq, zorlama, qadınların fahişəliyə cəlb edilməsi hallarının kütləvi xarakter kəsb etməsi həmin əməllərə qarşı dövlətlərarası müstəvidə zəruri tədbirlərin görülməsini gündəmə gətirmiş oldu. Bunun məntiqi nəticəsi olaraq Yuqoslaviya və Ruanda üzrə ad hoc beynəlxalq cinayət tribunallarının Nizamnamələrində, o cümlədən 2003-cü ildən permanent əsasda fəaliyyət göstərən Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunda həmin əməllər müharibə cinayətlərinin və insanlıq əleyhinə cinayətlərin növ bildiren tərkibləri kimi müəyyən edilmişdir.

Qadınlara qarşı zorakılıq cinayətləri ilə mübarizə XX əsrin əvvəllərindən formalaşdırılmağa başlanılıb. İlk əvvəllər ticarət obyektinə çevrilmiş, fahişəliyə məcbur edilmiş

qadınların müdafiəsi nəzərdə tutulurdu. Məsələn, Ağ qul ticarəti ilə mübarizə haqqında 1904-cü il Beynəlxalq Sazişdə cinayətkarların cəzalandırılması deyil, müvafiq cinayətkar fəaliyyətin qurbanlarının müdafiəsi nəzərdə tutulurdu. Ən nəhayət, 1910-cu ildə bu əməllərin həyata keçirilməsində vasitəçiliyi həyata keçirən şəxsləri cəzalandırmaq məqsədilə eyni adlı yeni Konvensiya qəbul edilmişdi. Belə demək mümkünsə hər iki aktda qadınların və qızların onların iradələrinin ziddinə olaraq fahişəliyə cəlb etmə ciddi cinayət hesab edilir və bu əməlləri törətmiş şəxslərin məsuliyyətə cəlb olunub cəzalandırılması nəzərdə tutulur. 1921-ci il Qadın və uşaq alveri ilə mübarizə haqqında, 1933-cü il Yetkinlik yaşında olan qadınların alveri ilə mübarizə haqqında Konvensiyaların qəbulu qadın hüquqlarının müdafiəsində mühüm rol oynayır. 1933-cü il Konvensiyasına görə qadının razılığından asılı olmayaraq yetkinlik yaşına çatmış qadınla alver edən şəxslərin cəzalandırılması ilə bağlı iştirakçı-dövlətlər üçün öhdəlik nəzərdə tutulurdu. 1949-cu ildə İnsan alveri və digər şəxslərin fahişəliyinin istismarı ilə mübarizə haqqında Beynəlxalq Konvensiya qəbul edilir və həmin Konvensiyada qadınlara qarşı zorakılıq müvafiq cinayətin anlayışı – fahişəliklə məhdudlaşdırılır, digər hallar, məsələn, məcburi nikah, seks-biznes, digər intim əlaqə formaları və digər məqsədlər üçün qadın alveri tənzimlənmir. Konvensiyada əsas məsələ-qadın alverini həyata keçirən vasitəçilik edən şəxslərin cəzalandırılması nəzərdə tutulsa da, insan alveri müstəqil beynəlxalq cinayət tərkibi kimi müəyyən edilmir. Konvensiya özündən əvvəlki sazişlərdə olduğu kimi fahişəliyin qadağan edilməsinə yönəlməyib, yalnız həmin fəaliyyətdən mənfəət götürmək istəyən şəxslərin əməlinin kriminallaşdırılmasına yönəlib. Buna görə də, Konvensiya müasir insan hüquq və azadlıqları konsepsiyasına uyğun sayıla bilməzdi. Mühüm boşluqlardan biri Konvensiyada beynəlxalq ticarətin obyektinə çevrilmiş qadınların cəzalandırılması mümkünlüyü də nəzərdə tutulur (19.2). Qadınların fahişəliyin obyektinə düşürülməsi, digər zorakılıq halları qadın hüquqlarının hüquqi müdafiəsinin inkişaf etdirilməsini tələb edirdi. 2000-ci ildə Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığa qarşı Konvensiya və onu tamamlayan İnsan alverinin, xüsusən qadın və uşaq alverinin qarşısının alınması və onun cəzalandırılması haqqında Protokol, Miqrantların quru, dəniz və hava ilə qeyri-qanuni gətirilməsinə qarşı Protokol, o cümlədən, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutu yeni inkişaf tendensiyaları meydana gətirdi. Protokolun 3-cü maddəsində qeyd edilir ki, insan alveri-istismar, daşınma, ötürmə, zor tətbiq etməklə və yaxud da digər formada məcburetmə ilə, oğurlama, fırıldaq, aldatma, hakimiyyətdən sui-istifadə və ya vəziyyətin qeyri-əlvərişli olmasından istifadə edərək pulla ələ alma, həmçinin digər şəxsə nəzarət edən şəxsə hər hansı bir ödəmə və mənfəət məqsədli tədbir başa düşülür. Protokollarda insan alveri eyni zamanda qeyri-qanuni miqrantların gətirilməsinə şamil edilməklə sonuncunun özünün də cinayət əməli olduğunu təsbit edir. Əksər hallarda miqrantların gətirilməsi insan ləyaqətini alçaldan şəraitdə həyata keçirilir.

Beynəlxalq humanitar hüququn, beynəlxalq cinayət hüququnun yeni inkişaf meyilləri kimi cinayət törətmiş qadınlara münasibətdə humanist sanksiya konsepsiyası qəbul edilib. 1949-cu il Cenevrə Konvensiyasına edilən I Əlavə Protokolun 76-cı maddəsinə əsasən münaqişədə iştirak edən Tərəflər hamilə qadınlar və öhdələrində azyaşlı uşaqları olan analar haqqında silahlı münaqişə ilə bağlı hüquq pozuntularına görə maksimum dərəcədə imkan daxilində ölüm hökmü çıxarılmasına yol verməməyə çalışırlar. Həmin qadınlar barəsində bu cür hüquq pozuntularına görə ölüm hökmü icra edilmir (2, s. 232). II Əlavə Protokola görə, cinayət əməlini törədərkən on səkkiz yaşına çatmamış şəxslər barəsində ölüm hökmü çıxarılmamalı, hamilə qadınlar və azyaşlı uşaqları olan analar barəsində belə hökm icra edilməməlidir (6 (4)-cü maddə).

Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvi haqqında 1979-cu il Konvensiyasında insan alverini, qadın alverini qadağan edən normalar təsbit edilsə də bu cinayət tərkibi qeyri müəyyən olaraq qalırdı. Qadınlara qarşı hər formada zorakılığa səbəb ola biləcək şəxsi, siyasi hüquqların pozulmasına qarşı universal sazişlərdən Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1979-cu il Konvensiyası özündən əvvəlki bir çox beynəlxalq razılaşmalara aydınlıq gətirmiş və onları ayrı-seçkiliyin bütün formalarının qadağan edilməsi ruhunda sistemləşdirmişdir. Konvensiyada ilk dəfə olaraq “qadınların ayrı-seçkiliyə məruz qalması” anlayışı daha ətraflı açıqlanır: qadınlara qəsdən və ya qəsd olmadan zərərin vurulması; istər xüsusi, istərsə də ictimai sferada qadın hüquqlarının tanınmasında cəmiyyətə maneə yaratmaq; qadınlara onların ümumtanınmış insan hüquq və azadlıqlarından istifadəsinə maneə olmaq cinsi əlamətə görə ayrı-seçkilik kimi qiymətləndirilir.

Ümumi formada ifadə etsək qadınlar bəzində ayrı-seçkilik anlayışı qadınların ailə vəziyyətlərindən asılı olmayaraq kişi və qadınların hüquq bərabərliyi əsasında insan hüquqlarının siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni, mülki və hər hansı digər sahələrdə əsas azadlıqların zəiflədilməsinə, yaxud tanınmasını, qadınların onlardan istifadə etməsini, yaxud onları həyata keçirməsini heçə endirməyə yönəldilmiş cinsi əlamətə görə hər hansı fərqləndirmə, istisna, yaxud məhdudiyət deməkdir (5).

CEDAW qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin əsasən ailə vəziyyəti aspektini müəyyən etmişdir. Məsələn, miqrant qadınların hüquqları birbaşa olaraq CEDAW ilə qorunmur. Lakin Konvensiyanın geniş təsvif edilməsilə, adicəkilən qadınların da hüquqlarını müdafiə etmək mümkündür. Məsələ ondadır ki, ayrı-seçkilik cinsi mənsubiyyətə əsaslanan fərqləndirmədir və genderə əsaslanan zorakılıq qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bariz nümunəsidir (7). Konvensiyada kişi və qadının formal bərabərliyini faktiki bərabərliklə əvəzlənməsi tendensiyası təsbit edilib (m.4). Konvensiyanın bərabərliyi yalnız bərabər ünsiyyəti deyil, həm də qadınların faktiki qeyri-humanist vəziyyətinin aradan qaldırılmasına yönəlib. Konvensiya vətəndaşlıq məsələsində özündən əvvəlki 1957-ci il Konvensiyasını da təkmilləşdirir. Ailə-nikah, mülki (vətəndaşlıq) məsələləri daha geniş beynəlxalq hüquqi tənzipməyə məruz qalır. Kişilərlə bərabər qadınlara vətəndaşlığın əldə edilməsi, dəyişdirilməsi və ya saxlanması, həmçinin onların övladlarının vətəndaşlığına münasibətdə ayrı-seçkiliyə yol verməmək üzrə təminat yaratmaq öhdəliyi nəzərdə tutulur (m.9). Konvensiyaya görə nikaha daxil olmaq, nə nikah vaxtı ərin vətəndaşlığının dəyişməsi qadının vətəndaşlığının avtomatik dəyişməsinə səbəb olmur və onu vətəndaşsızlıq vəziyyətinə salmır, həmçinin onu ərin vətəndaşlığını qəbul etməyə məcbur edə bilməz (m.9).

Konvensiyanın ümuməhatəliliyi qadınlarla bağlı həyatın bir çox sferalarını əhatə etməsidir. Bu Konvensiya təhsil, əmək münasibətləri, fahişəliyin və onun istismarının qadağası, vətəndaşlıq, ölkənin siyasi həyatında iştirak, səhiyyə, iqtisadi və mədəni həyatda iştirak, kənd qadınlarının hüquqi vəziyyəti, qanun qarşısında bərabərlik, nikah və ailə həyatı, qadınları ayrı-seçkiliyə məruz qoyan fərqli stereotiplərin, adət və ənənələrin aradan qaldırılması sahələrində iştirakçı dövlətlər qarşısında xüsusi öhdəliklər müəyyən edir. Konvensiyanın əsas xüsusiyyətlərindən biri müəyyən etdiyi məqsədlərə uyğun olaraq yalnız ictimai sahədə baş verən diskriminasiyanın aradan qaldırılmasına deyil, həm də zorakılıqla yaxın olan şəxsi münasibətlərdəki ayrı-seçkiliyə də diqqət yetirir. Məsələn, 9-cu maddəsi vətəndaşlıqla bağlı ayrı-seçkiliyə, 16-cı maddəsi nikah ilə əlaqədar ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvinə həsr olunmuşdur. Konvensiya məcburi nikah anlayışını verməsə də belə nikahlar ayrı-seçkilik elementi sayılır.

1979-cu il Konvensiyasının hüquqi təbiəti haqqında deməliyik ki, bu sənəd bütün dövlətlər üçün açıq və məcburi hüquqi qüvvəyə malik olan, qadınlarla kişilər arasında hüquqi bərabərliyi təsbit edən, gender üzrə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvinə yönəlmiş ilk spesifik beynəlxalq sənəddir. Konvensiya əsasən siyasi və ictimai həyatda qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin qarşısının alınmasına yönəldiyindən onu bilavasitə zorakılıqla mübarizə sənədi saymaq olmaz. Konvensiya zorakılıqdan daha çox qadınlara qarşı bütün növ ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılmasına istiqamətlənib. Buna baxmayaraq, Konvensiya zorakılıqla mübarizənin ümumi standartları üzrə insan hüquqları sahəsində qadınların hüquqlarının müdafiəsinə yönəlmiş beynəlxalq müqavilədir.

Konvensiya qadın hüquqlarının müdafiəsində insan şəxsiyyətinin ləyaqətinə və əsas insan hüquqlarına inamını təsdiq edərək və ayrı-seçkiliyin yolverilməzliyini bəyan edərək bütün insanların hüquqi cəhətdən azad və bərabər doğulduğunu ifadə edir. Konvensiyada elan edilən bütün hüquq və azadlıqların, o cümlədən iqtisadi, sosial, mülki və siyasi hüquqların kişilərlə bərabər səviyyədə qadınların da malik olması və onların müdafiəsində dövlətlərin öhdəliklərini göstərməsi beynəlxalq hüququn yeniliyi kimi qiymətləndirilməlidir. Beynəlxalq sənədlərə: BMT Nizamnaməsinə, 1966-cı il Beynəlxalq Paktlara, İnsan Hüquqlarının Ümumi Bəyannaməsinə istinad etməklə bir tərəfdən qadın hüquqlarını ümumtənzim edilmiş insan hüquqları kontekstində təqdim edir, digər tərəfdən qadınlara qarşı hər cür ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi standartını formalaşdırmışdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. İnsan hüquqları haqqında Beynəlxalq Bill. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 1998.
2. 1949-cu il 12avqust tarixli Cenevrə Konvensiyaları və onlara Əlavə Protokollar. Bakı, 2005.
3. Кузнецов В.И., Тузмухамедов Б.Р. Международное право. Москва: НОРМА, 2010.
4. Чеботарева А.С. Международная защита прав женщин. Автор. дисс. на соис. учен. степ. канд. юрид. наук. М., 1994.
5. Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women // <http://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/>
6. Judith G. Gardam. Women, human rights and international humanitarian law. 30-09-1998 International Review of the Red Cross no 324 // <http://www.icrc.org/Web/Eng/siteeng0.nsf/html/57JPG4>
7. WHO Multi-country Study on Women's Health and Domestic Violence against Women. Geneva: World Health Organization, 2005.

Гулузаде Шалала
Главный преподаватель Академии Юстиции Министерства
Юстиции Азербайджанской Республики, младший советник юстиции

**Правовая основа борьбы с насилием в отношении
женщин на универсальном уровне**

Р Е З Ю М Е

До принятия международных норм по предотвращению насилия в отношении женщин, как универсального, так и регионального, а также в рамках Совета Европы, все

формы дискриминации и насилия в отношении женщин были запрещены международными документами общего характера. Этот вопрос был в центре внимания Организации Объединенных Наций, поскольку он стал причиной насилия. В статье отмечается, что насилие - это серьезная форма дискриминации по признаку пола. Запрещение любой дискриминации в отношении женщин предотвращает преступления против женщин.

Guluzade Shalala
Head lecturer at the Academy of Justice of the Ministry
of Justice of the Republic of Azerbaijan, Associate Counselor of Justice

Legal basis for combating violence against women at the universal level

S U M M A R Y

Prior to the adoption of international norms on the prevention of violence against women, both universal and regional, as well as within the Council of Europe, all forms of discrimination and violence against women were prohibited by international instruments of general nature. This issue has been in the spotlight of the United Nations as it has caused violence. The article notes that violence is a severe form of sexual discrimination. Prohibiting any discrimination against women prevents crimes against women.

Тархан ШУКЮРОВ

Преподаватель и аспирант кафедры сравнительного и европейского права Института международных отношений Киевского национального университета им. Т.Шевченко

ПРАВОВЫЕ ПОЗИЦИИ КОНСТИТУЦИОННОГО СУДА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ: ПОНЯТИЕ И СУЩНОСТЬ

Ключевые слова: правовая позиция, конституционный суд, конституционный контроль, конституционное право, конституционное правосудие

Açar sözlər: hüquqi mövqe, konstitusiya məhkəməsi, konstitusiya nəzarəti, konstitusiya hüququ, konstitusiya mühakiməsi

Keywords: legal position, constitutional court, constitutional review, constitutional law, constitutional justice

В современном конституционном праве одной из актуальных проблем остается вопрос места и роли правовых позиций конституционного суда в системе права. В последнее время, Конституционный Суд Азербайджанской Республики (далее – КС АР) все чаще использует понятие «правовые позиции» в своих постановлениях. И этому есть объективная причина, так как более 20-тилетний опыт органа конституционного контроля в Азербайджане позволяет ему выявить устойчивые и обоснованные во многих идентичных решениях свои правовые позиции.

Впервые системно, с учетом их отраслевых признаков, правовые позиции КС АР были обобщены в двухтомном монографическом издании и Председателя КС АР Ф. Абдуллаева «Правовые позиции Конституционного суда Азербайджанской Республики – 1998–2018 годы».¹

Правовые позиции КС АР позволяют дисциплинировать судебную практику создавая единую практику применения судами нормативно-правовых актов. Учитывая место КС АР в системе государственной власти и его конституционный статус можно с уверенностью сказать, что постановления КС АР окончательны и не могут быть обжалованы. Это позволяет правоприменителю принимать правовые позиции КС АР в качестве обязательных требований.

КС АР как высший орган конституционного правосудия обеспечивает верховенство Конституции и защиту конституционных прав и свобод человека и гражданина.² Следовательно, его не следует воспринимать как высшая инстанция судебной власти. Роль КС АР заключается лишь в обеспечении конституционного правосудия в качестве органа конституционного контроля. Можно согласиться с мнением Дж. Гаррад-

---

¹ См.: Abdullayev, F. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin hüquqi mövqeləri (1998–2018) / F. Abdullayev. – Bakı : Yeni nəşr, 2018. – I Cild – 566 s.; II Cild – 572 s.

² Закон Азербайджанской Республики «О Конституционном Суде АР» от 23 декабря 2003 года [электронный ресурс] // <http://www.e-qanun.az/framework/5404>

жаева, который утверждает, что КС АР не высший судебный орган, а единственный орган уполномоченный осуществлять конституционное правосудие.³

Конституционное законодательство Азербайджана не содержит нормативного определения понятия правовые позиции КС АР. Однако, термин «правовая позиция суда» используется в Административно-процессуальном кодексе АР (далее – АПК АР). Так в 73.2. АПК АР предусматривается, что «при невозможности принятия определенного конкретного решения по требованию истца, суд налагает обязательство на административный орган принять соответствующее решение в пользу истца с учетом правовой позиции суда». АПК АР устанавливает также, что «правовая позиция апелляционной инстанции, связанная с жалобой обязательна для судов первой инстанции»,⁴ и «правовая позиция Верховного Суда об оспариваемом решении обязательна для судов апелляционной инстанции».⁵ Также в 2019 году с использованием понятия «правовая позиция суда» в отраслевых процессуальных актах были сделаны изменения.⁶ Было нормативно закреплено, что «недостаточно обоснованные» отклонения от правовых позиций Высшего Суда является обоснованием для отмены решений судов апелляционных инстанций.⁷

Понятие и сущность «правовых позиций конституционного суда» долгое время уже является предметом научных дискуссий. По мнению российского ученого В.Г.Степанкова, «правовая позиция – осознанная, мотивированная, публично выраженная убежденность субъекта в истинности своего понимания проблем правовой деятельности, их отдельных форм и проявлений, путей эффективного решения».⁸ Как видим из этого определения, убеждение других в правоте своих выводов и заключений является целью органа, претендующего на объективность своих правовых позиций. Лазарев считает, что одной из главных причин неясности в содержании понятия правовые позиции суда является отсутствие его легального определения.⁹ В свою очередь, В.Д.Зорькин, отмечает, что правовые позиции конституционного суда ничто иное как «юридические конструкции», которые выявляют конституционно-правовую модель как основу для надлежащей отраслевых норм ... и которые по степени общности находятся где-то между конституционными принципами и отраслевым уровнем нормативного регулирования.¹⁰ Более конкретное определение правовой позиции конституционного суда можно встретить в работе Ф. Кайхана, который утверждает, что правовая позиция (*hukuksal ilke*) суда – это принцип, принятый судом для решения разногласия, отраженный в решении суда по конкретной правовой проблеме.¹¹

³ Гараджаев Дж. Конституционный Суд Азербайджанской Республики: перспективы использования опыта Европейского Суда, Одесса, 2017, с.424

⁴ АПК АР ст.87 ч.87.9

⁵ АПК АР ст.96 ч.96.11.

⁶ Законы №№1710-VQD, 1711-VQD, 1712-VQD от 29 ноября 2019 года об изменениях в Гражданско-процессуальный, Уголовно-процессуальный и Административно-процессуальный кодексы Азербайджанской Республики // газете «Азербайджан» №283 от 20 декабря 2019 года.

⁷ Например: ч.418.6 ст.418 Гражданско-процессуального кодекса Азербайджанской Республики.

⁸ Степанков В.Г. Правовая позиция: общетеоретические и прикладные аспекты, Дисс....к.ю.н. (на правах рукописи), 2003г.

⁹ Лазарев Л.В. Правовые позиции Конституционного Суда России, 2-е издание, Формула права, Москва, 2008, с.66

¹⁰ Зорькин В.Д. Конституционный Суд России: доктрина и практика, Норма Инфра-М, Москва, 2018, с.27

¹¹ Kayhan F. Özel Hukuk Uygulamasında Yargı İçtihatlarının ve İçtihadi Birleştirme Kararlarının Normatif Gücü, TBB Dergisi, №2, 1999, с.343

Правовые позиции КС АР выражаются в его постановлениях. В соответствии со ст.62 ч.1. Закона «О Конституционном Суде Азербайджанской Республики», КС АР для достижения поставленных Конституцией целей принимает Постановления и Определения. Следовательно, в указанных актах выражены «правовые позиции конституционного суда». В отличие от определений постановления КС АР имеют правовые последствия. Соответственно, правовые позиции обосновываются в постановлениях Пленума КС АР. Хотя некоторые исследователи считают, что «правовые позиции», хотя и в исключительных случаях, имеют место также и в отказных определениях Конституционного суда.¹²

Постановление КС АР состоит из трех частей: вводной, описательно-мотивировочной и резолютивной.¹³ Как утверждает Г. Гаджиев «правовая позиция КС» – фрагмент мотивировочной части итогового акта.¹⁴ Согласно позиции КС АР, решения суда основываются на его правовые позиции, а согласно ст.65 Закона о КС АР решения конституционного суда должны быть обоснованы соображениями, которые должны быть описаны в его мотивировочной части. О Эргюль также считает, что решение суда, вернее его резолюция, это есть выражение его обоснованной (правовой) позиции.¹⁵ По мнению некоторых российских ученых «правовые позиции» могут быть расположены и в резолютивной части решения Конституционного суда в той или иной форме.¹⁶

Таким образом, правовые позиции КС АР содержатся исключительно в описательно-мотивировочной части решений (постановлений) и никак не в его резолютивной части, так как эта часть решения уже не правовая позиция суда, а официальный вывод суда как органа конституционного контроля, который принимается от имени государства и является *erga omnes*.

В Постановлении Пленума КС АР от 25 января 2005 года отмечено, что правовые позиции Конституционного суда, как фрагменты мотивировочной части, имеют такое же действие как и резолюции суда, обязательность которых обеспечивается в соответствии со ст.130 ч.9 Конституции и ст.66 Закона о КС АР. Данная позиция закреплена также в ст.45 Внутреннего Устава КС АР.

Следует отметить, что наблюдается схожесть в позициях турецких и российских органов конституционного контроля к понятию правовая позиция. В одном из своих решений Конституционный Суд Турции руководствуясь ч.7 ст.153 Конституции Тур-

---

¹² Кряжкова О.Н. Правовые позиции Конституционного Суда Российской Федерации. Теоретические основы и практика реализации судами России, Формула власти, Москва, 2006, с.26 Например: Определение Конституционного Суда АР от 6 января 2004 года по делу «об отказе к принятию на рассмотрение по существу обращения от 21 ноября 2003 года под номером 1-44/2003 Абшеронского районного суда», или Определение Палаты Конституционного Суда АР от 2 мая 2012 года по делу «о жалобе Дамирова Давуда Нусрат оглу», смотрите: Abdullayev F. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin Hüquqi Mövqeləri 1998 – 2018, T.1 с.75

¹³ Закон о КС АР Ст.65 ч.65.1.

¹⁴ Гаджиев Г. Правовые позиции Конституционного Суда Российской Федерации как источник конституционного права, Москва, Закон, №11, 2006, с.85

¹⁵ Ergül O. Türk Anayasa Mahkemesi Kararlarında İçtihat İstikrarsızlığı, Adalet, Ankara, 2016, с.96

¹⁶ Лазарев Л.В. Правовые позиции Конституционного Суда России с.65; Эбзеев Б.С., Человек, народ, государство в конституционном строе Российской Федерации, Москва, 2005, с.564

ции¹⁷ постановил, что «все органы, начиная с законодательного органа, обязаны не только резолютивной частью решения, но и ее мотивировочной частью. Мотивировочная часть решения включает в себя так же и критерии оценки законодательных актов и играют роль в направлении законодательной деятельности. По этой причине законодательный орган при своей нормотворческой деятельности обязан принимать во внимание не только выводы решений об отмене законов, но и их мотивы.»¹⁸ Очевидно, что под термином «критерии оценки» судебный орган подразумевает свои «правовые позиции», на основе которых он пришел к определенному выводу, отраженному в резолютивной части решения. Таким образом, Конституционный суд Турции постановил, что его «правовые позиции» содержатся в мотивировочной части решения и обязательны к исполнению всеми органами власти, включая законодательные, исполнительные и судебные.

Конституционный Суд Российской Федерации (далее – КС РФ) в своих решениях (как в постановлениях, так и в определениях) придерживается той же позиции. В своем решении от 8 октября 1998 г. КС РФ определил, что «Положения мотивировочной части постановления... на которых основаны выводы... отражают правовую позицию Конституционного Суда Российской Федерации и также носят обязательный характер».¹⁹ В своем следующем решении КС РФ отметил, что «решение Конституционного Суда... и изложенные в них правовые позиции обязательны на всей территории Российской Федерации для всех представительных, исполнительных и судебных органов...».²⁰

Причиной схожего активизма конституционной юстиции, как считает В.Д.Зорькин, является делегитимирующий эффект, в результате чего появляется «избыточно расширенное толкование объема того или иного конституционного права», что приводит «конституционализацией» неограниченно широкого круга правоотношений.²¹

По мнению швейцарского ученого-конституционалиста Г.Губера, Конституционный суд владеет таким инструментом как «конкретизация», который служит развитию Основного Закона, выявлению его настоящего смысла, обогащению Конституции в последствии определенного временного периода и нарастающего развития общественных ценностей. Конституционный суд обеспечивает расширение основных прав и свобод путем обогащения Конституции, которая в некоторых случаях подробно не регулирует или не описывает основные права и свободу. Исходя из этого, «конкретизация», которую активно практикует и Федеральный Суд Швейцарии через свои правовые позиции, является примером нормотворческой деятельности органа конституционного надзора. Но при этом не следует путать «конкретизацию» с «интерпретацией». Это мнение подтверждает Г.Губер, справедливо отметив, что основные права и свободы должны быть не «интерпретированы», а именно «конкретизированы».²²

---

¹⁷ Последняя (7) часть статьи 153 Конституции Турции гласит: «Решение Конституционного Суда публикуется незамедлительно и обязательна для законодательного, исполнительного и судебного органов, всех административных органов, физических и юридических лиц.»

¹⁸ Решение Конституционного Суда Турецкой Республики от 05.10.2020 г. под номером 2000/27

¹⁹ Определение КС РФ №118-О от 8 октября 1998 года

²⁰ Определение КС РФ №408-О от 3 октября 2006 года

²¹ Зорькин В.Д. Конституционный Суд России: доктрина и практика, с.26

²² См.: Aliefendioğlu Y. Anayasa Yargısı; Yetkin, Ankara, 1997, с.245-250; Huber H. Ueber die Konkretisierung der Grundrechte in Melanges Max imboden, Bale, 1972 P.191

Конституционное законодательство Турции поддерживает мнение необязательности мотивировочной части решений конституционного суда, подчеркивая обязательность к исполнению всеми органами и лицами (ст.153 Конституции Турции) только резолютивную часть решения.²³ Одним из исключений можно назвать оговорку К. Гёзляра,²⁴ в которой он, используя терминологию Common Law, напоминает, что мотивировочная часть решения может содержать «ratio decidendi» и «obiter dictum». Ratio decidendi содержит правовую основу решения т.е. «норму-оценку»²⁵, тем самым имеет обязательную силу. Obiter dictum же выполняет нормораскрывательную²⁶ функцию и его отсутствие не меняло бы суть, результат и вывод по рассматриваемому делу. В поддержку необязательности мотивировочной части и правовых позиций, указанных в них, турецкая доктрина, в первую очередь, ссылается на теорию процессуального права, согласно которому только резолютивная часть судебных решений имеют обязательную силу, то есть является «res judicata».²⁷

Турецкие ученые-конституционалисты выражают беспокойство, что в случае признания общеобязательности правовых позиций (или же «критериев оценки» как их называет Конституционный Суд Турции) это может привести к неопределенности и большому количеству неразрешимых вопросов. Во-первых, вопрос конфликта между правовыми позициями, отраженными в мотивировочной части. Во-вторых, многие правовые позиции являются результатом философических, исторических, культурных умозаключений судей Конституционного суда. В-третьих, вопрос о контроле и применении санкций в отношении невыполнения судами правовых позиций, указанных в мотивировочной части решения, при том, когда КС не является высшим надзорным органом в отношении других судов. Исходя из этого турецкие авторы считают, что лучший способ решения всех этих вопросов признание только резолютивной части решений Конституционного Суда Турции общеобязательным.²⁸

Немного иная ситуация в российской юридической литературе, в которой сложившиеся там взгляды можно разделить на три категории. Первая группа ученых считает, что все правовые позиции Конституционного суда имеют обязательную силу, тем самым разделяя мнение КС РФ.²⁹ Вторая группа ученых-конституционалистов поддерживает идею, что лишь некоторые правовые позиции имеют общеобязательную силу, считая, что наряду с общеобязательными могут быть и правовые позиции с адаптивным и направляющим характером.³⁰ Это утверждение чем-то схож с разделением

---

²³ Özbudun E. Türk Anayasa Hukuku (2017 değişikliklerine göre gözden geçirilmiş 19.Basım), Yetkin, Ankara, 2019, с.412. Хотя некоторые ученые не скрывают «жизненную важность» мотивировочной части решения конституционного суда. Смотрите: İyimaya, A. “Anayasa Mahkemesi Karar Gerekçelerinin Normatif Etkisi”, Prof.Dr.Fikret Eren`e Armağan, Yetkin, Ankara, 2006, с.1187

²⁴ Gözler K. Anayasa Hukukunun Genel Esasları, Ders Kitabı, 11.Baskı, Ekin Yayın, Bursa, 2019, с.483 таблица 19.11 ; такую позицию поддерживает и Озан Эргюль: Ergül; указ.соч., с.83

²⁵ Gözler K. Anayasa Hukukunun Genel Esasları, с.470

²⁶ Зорькин В.Д. Конституционный Суд России: доктрина и практика с.26

²⁷ Gözler K. Anayasa Hukukunun Genel Esasları, s.490

²⁸ Özbudun, E. Türk Anayasa Hukuku, с.412-413

²⁹ Кряжкова О.Н. Правовые позиции Конституционного Суда Российской Федерации. Теоретические основы и практика реализации судами России, с.31-32

³⁰ Крячков В.А. Лазарев Л.В.: Конституционная юстиция в Российской Федерации, Москва, 1998, с.248

правовых позиций конституционного суда на «ratio decidendi» и «obiter dictum».³¹ Третья же группа российских ученых не признает обязательную силу правовых позиций, оглашенных в мотивировочной части решения, принимая схожую позицию с турецкой доктриной.³²

Следует отметить, что споры на счет общеобязательного характера правовых позиций КС РФ ведутся с момента создания и активной деятельности самого органа конституционного надзора,³³ и хронологически большинство взглядов склоняется от первой группы к третьей, все больше отходя от своих преторианских позиций.³⁴

В.Д.Зорькин, исходя из принципа конституционно-правовой сдержанности, отметил, что КС РФ занимается не нормотворчеством, а толкованием и правооткрыванием³⁵. В результате этого создаются «ориентиры», они же и правовые позиции, для нормотворческого и правоприменительных органов. Как председатель КС РФ В.Д.Зорькин подчеркивает, что «конституционные суды выступают важным каналом передачи передовых доктринальных взглядов судебному сообществу, в том числе потому, что в континентальной Европе судьями таких судов часто являются профессора права»,³⁶ напоминая, что сам Г. Кельзен был выдающимся ученым-юристом. Таким образом, очевиден, метаморфоз «правовой позиции КС РФ» из инструмента нормотворчества и судебного позитивизма в инструмент нанесения доктринальных контуров для его заполнения законодателем и передачи доктринальных взглядов в другие судебные органы. В отношении процессуального права это можно назвать переход значимости «правовых позиций» от прецедентного к преюдициальному³⁷ характеру.

В отечественной конституционно-правовой литературе пока нет единого мнения по определению понятия и сущности правовых позиций КС АР. Ф. Абдуллаев в двухтомнике «Правовые позиции Конституционного Суда Азербайджанской Республики» в определенной степени раскрывает природу правовых позиций Конституционного суда и дает систематизацию правовых позиций КС АР.

Таким образом, основываясь на указанное фундаментальное исследование, можно предположить, что правовые позиции КС АР – это юридические конструкции, содержащиеся в мотивировочной части решений КС АР, выявленные в результате конкретизации или интерпретации конституционных норм и принципов, достигнутые коллективным умозаключением действующего состава судей, служащие доктринальной основой для резолютивного вывода, направляющими предписаниями для зако-

---

³¹ Лазарев Л.В. Правовые позиции Конституционного Суда России, с.63

³² Богданова, Н.А. Конституционный Суд Российской Федерации в системе конституционного права, Вестник Конституционного Суда Российской Федерации, №3, 1997, с.63; Пряхина Т.М. Конституционная доктрина современной России, Саратов, 2002, с.66; Невинский В.В. Конституция Российской Федерации: испытание мировым опытом, Журнал Российского права, №11, 2003, с.75

³³ В свое время российские ученые писали, о настойчивом стремлении Конституционного суда стать надзорной инстанцией для других ветвей судебной власти. См: Марченко, М.; Судебное правотворчество и судебное право, Проспект, Москва, 2008, с.397-399

³⁴ О преторианской роли судей конституционного суда сказано в Kaboğlu, I. Anayasa Yargısı: Avrupa Modeli ve Türkiye, İmge, Ankara, 2007 с.187

³⁵ Зорькин В.Д. Конституционный Суд России: доктрина и практика с.26

³⁶ Зорькин В.Д. Конституционный Суд России: доктрина и практика с.37

³⁷ Лазарев Л.В. Правовые позиции Конституционного Суда России, с.64

нодательной и исполнительной власти в соблюдении конституционных принципов и убеждающими горизонтальными аргументами для судебных органов всех инстанции.

КС АР активно использует «правовые позиции» для конкретизации конституционных принципов, используя практику Европейского Суда по правам человека. Такому выводу приходит Дж. Гараджаев в своем монографическом исследовании «Конституционные принципы прав человека: на практике Конституционного Суда Азербайджана и Европейского Суда по правам человека».³⁸

О.Ергюль также отмечает, что конкретизация принципов в мотивировочной части судебного решения является воплощением права на справедливый суд, предусмотренного ст. 6 Европейской Конвенции по правам человека.³⁹ Подобный судебный активизм, хотя и катализирует перевоплощение конституционного суда от «негативного» к «позитивному» законодателю,⁴⁰ остается неизбежным в определенный период развития отечественного правосудия.

Пока полностью недооценена роль правовых позиций Конституционного Суда Азербайджанской Республики и в судебной практике Азербайджана. Европейский Суд по правам человека (ЕСПЧ) в своем решении по делу *Malonie vs. G. Britain* (№8691/79, 2/8/1984) постановил, что правовые принципы, выведенные в результате судебных решений, тоже служат принципу законности.⁴¹

Необходимо отметить, что соблюдение правовых позиций КС АР другими судебными органами обеспечит единство, постоянство и категоричность в вопросах, связанных с конституционными принципами и нормами. Поэтому судьи, адвокаты и прокуроры должны строго соблюдать требования правовых позиций КС АР, изучать и применять их в своих решениях, как того требует ч.III ст.129 Конституции, а в случаях отклонения предоставить «хороший довод» (*good reason*).⁴²

«Осведомленность» правоприменителей о более конкретизированных конституционных принципах и нормах уменьшил бы поток обращений и жалоб как в орган конституционного контроля страны, так и в Европейский суд по правам человека.

В заключении, следует подчеркнуть, что, к сожалению, правоприменители не всегда придерживаются правовых позиций КС АР. Такая проблема существует даже в системах, где применяется доктрина *stare decisis*. Но такое положение дел не означает, что правовые позиции Конституционного суда не имеют убедительного, а в вопросах основных прав и свобод и обязательного эффекта. Как справедливо отмечает, турец-

---

³⁸ Гараджаев Дж. Конституционные принципы прав человека: на практике Конституционного Суда Азербайджана и Европейского Суда по правам человека, с.34

³⁹ Ergül O. *Türk Anayasa Mahkemesi Kararlarında İçtihat İstikrarsızlığı*, с.99

⁴⁰ Brewer-Carias A.R. *Constitutional Courts as Positive Legislators A Comprative Law Study*, Cambridge University Press, 2013

⁴¹ Ergül O. *Türk Anayasa Mahkemesi Kararlarında İçtihat İstikrarsızlığı*, с.132: Такому выводу пришел Конституционный Суд Турции в своем решении от 26.03.2013 г. под номером 2013/192 ссылаясь на указанное Решение ЕСПЧ, считая, что в отличии от Конвенции Конституция Турции обеспечивает более широкую защиту прав, предусматривая органичение прав только путем принятия законов (§38).

⁴² Решение ЕСПЧ по делу «Маматкулов и Аскеров против Турции» или «Вильхо Эскелинен и другие против Финляндии»; смотрите: Mowbray A. *An Examination of the European Court of Human Right's Approach to Overruling its Previous Case Law*”, *Human Rights Law Review*, Т.9, №2, 2009, с.183

кий конституционалист О. Эргюль: «это не такая тема как: «все или ничего»». ⁴³ Но все же, эта «тема» целостности права, соблюдение которой другими судами имеет и этические соображения. ⁴⁴

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Abdullayev, F. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin hüquqi mövqeləri (1998–2018) / F. Abdullayev. – Bakı : Yeni nəşr, 2018. – I Cild – 566 s.; II Cild – 572 s.
2. Aliefendioğlu Y. Anayasa Yargısı; Yetkin, Ankara, 1997 – 365 s.
3. Barzun Ch.L. Impeaching Precedents, The University of Chicago Law Review, T.80, №4, 2013 p.1626 - 1681
4. Brewer-Carias A.R. Constitutional Courts as Positive Legislators A Comparative Law Study, Cambridge University Press, 2013 – 962 p.
5. Dworkin R. Law`s Empire, Harvard University Belknap Press, 1998 – 492 p.
6. Ergül O. Türk Anayasa Mahkemesi Kararlarında İçtihat İstikrarsızlığı, Adalet, Ankara, 2016 – 324 s.
7. Gözler K. Anayasa Hukukunun Genel Esasları, Ders Kitabı, 11.Baskı, Ekin Yayın, Bursa, 2019 – 512 s.
8. Huber H. Ueber die Konretisierung der Grundrechte in Melanges Max imboden, Bale, 1972 – 191 p.
9. İyimaya A. Anayasa Mahkemesi Karar Gereçlerinin Normatif Etkisi, Prof.Dr.Fikret Eren`e Armağan, Yetkin, Ankara, 2006 – s. 1185 - 1236
10. Kaboğlu I. Anayasa Yargısı: Avrupa Modeli ve Türkiye, İmge, Ankara, 2007 – 279 s.
11. Kayhan F. Özel Hukuk Uygulamasında Yargı İçtihatlarının ve İçtihadi Birleştirme Kararlarının Normatif Gücü, TBB Dergisi, №2, 1999
12. Mowbray A. An Examination of the European Court of Human Right`s Approach to Overruling its Previous Case Law”, Human Rights Law Review, T.9, №2, 2009
13. Özbudun E. Türk Anayasa Hukuku (2017 değişikliklerine göre gözden geçirilmiş 19.Basım), Yetkin, Ankara, 2019 – 441 s.
14. Богданова Н.А. Конституционный Суд Российской Федерации в системе конституционного права, Вестник Конституционного Суда Российской Федерации, №3, 1997
15. Гаджиев Г. Правовые позиции Конституционного Суда Российской Федерации как источник конституционного права, Москва, Закон, №11, 2006
16. Гараджаев Дж. Конституционный Суд Азербайджанской Республики: перспективы использования опыта Европейского Суда, Одесса: Издательский дом Гельветика. 2017. – 448 с.
17. Гараджаев Дж. Конституционные принципы прав человека: на практике Конституционного Суда Азербайджана и Европейского Суда по правам человека, Киев: Норма права. 2020. – 308 с.
18. Дворкин Р. Империя права, Издательство Института Гайдара, Москва, 2020 – 592 с.
19. Зорькин В.Д. Конституционный Суд России: доктрина и практика, Норма Инфра-М, Москва, 2018 – 591 с.

⁴³ Ergül, O. Türk Anayasa Mahkemesi Kararlarında İçtihat İstikrarsızlığı, c.312

⁴⁴ Dworkin R. Law`s Empire, c.166

20. Кряжкова О.Н. Правовые позиции Конституционного Суда Российской Федерации. Теоретические основы и практика реализации судами России, Формула власти, Москва, 2006 – 148 с.
21. Крячков В.А, Лазарев Л.В. Конституционная юстиция в Российской Федерации, БЭК, Москва, 1998 – 462 с.
22. Лазарев Л.В. Правовые позиции Конституционного Суда России, 2-е издание, Формула права, Москва, 2008 – 687 с.
23. Марченко М. Судебное правотворчество и судебское право, Проспект, Москва, 2008 – 510 с.
24. Невинский В.В. Конституция Российской Федерации: испытание мировым опытом, Журнал Российского права, №11, 2003, с. 67-78
25. Пряхина Т.М. Конституционная доктрина современной России/ Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук/ Специальность 12.00.02 – Конституционное право/ (на правах рукописи), Саратов, 2002 – 510 с.
26. Степанков В. Правовая позиция: общетеоретические и прикладные аспекты/ Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук/ Специальность 12.00.02 – Конституционное право/ (на правах рукописи), Москва, 2003 – 186 с.
27. Хахинова, А. Правовые позиции Конституционного Суда Российской Федерации в правовой системе Российской Федерации/ Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук/ Специальность 12.00.02 – Конституционное право/ на правах рукописи, Москва, 2010 – 193 с.
28. Эбзеев Б.С. Человек, народ, государство в конституционном строе Российской Федерации, Проспект, Москва, 2014 – 989 с.

А Н Н О Т А Ц И Я

Статья посвящена исследованию правовых позиций Конституционного суда Азербайджанской Республики, раскрытию их понятия и сущности. В статье предпринята попытка выявления сущности и природы правовых позиций в постановлениях органа конституционного контроля. В работе, в соответствии с предметом исследования, рассмотрены различные позиции конституционных судов Турции и России, а также научные подходы конституционалистов этих стран.

Şükürov Tərhan
T.Şevçenko adına Kiyev Milli Universitetinin
Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunun müqayisəli hüquq və
Avropa hüququ kafedrasının aspirantı və müəllimi

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI KONSTITUSIYA MƏHKƏMƏSİNİN
HÜQUQİ MÖVQELƏRİ: ANLAYIŞI VƏ MAHIYYƏTİ

X Ü L A S Ə

Məqalə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin hüquqi mövqeləri, anlayışının və mahiyyətinin açıqlanmasına həsr ediləndir. Məqalədə Konstitusiyası Məhkəməsi aktlarının və elmi ədəbiyyatın təhlili nəticəsində məhkəmə nəzarəti orqanın hüquqi mövqələrinin anlayışı və mahiyyəti verilir. Habelə, tədqiqatın predmeti baxımından Türkiyə və Rusiya Federasiyasının Konstitusiyası məhkəmələrinin təcrübəsi və həmin ölkələrin konstitusionalistlərinin elmi yanaşmaları təhlil edilir.

Shukurov Tarkhan
Lecturer and Postgraduate student of the
Department of Comparative and European Law
of the Institute of International Relations,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

THE LEGAL POSITION OF THE CONSTITUTIONAL COURT
OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN: CONCEPT AND ESSENCE

S U M M A R Y

The article is devoted to the study of the legal positions of the Constitutional Court of the Republic of Azerbaijan, disclosure of their concept and essence. The article attempts to identify the essence and nature of legal positions in the decisions of the constitutional court. Along with this, in terms of the subject of the research, the practice of the constitutional courts of Turkey and the Russian Federation and the scientific approaches of the constitutionalists of those countries are analyzed.

MÜLKİYYƏT HÜQUQUNUN FORMALARI

Açar sözlər: Konstitusiya, hüquq, məcəllə, maddə, əmlak.

Ключевые слова: Конституция, право, кодекс, статья, имущество.

Keywords: Constitution, law, code, article, property.

Mülkiyyət sosial gerçəkliyin mühüm, əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir, çünki məhz mülkiyyət insan mövcudluğunun (varlığın xarici və daxili amilləri ilə birlikdə) obyektiv və subyektiv sferaları arasında qarşılıqlı əlaqəni daha tam şəkildə əks etdirir. Sosial həyatın xarici və daxili tərəflərinin bir-birinə qarşılıqlı təsirini ancaq mülkiyyət formalaşdırır. Məhz mülkiyyət bəşəri maraq və mənafelərin reallıqdakı təcəssümünü ifadə edir.

Mülki hüquqa görə, mülkiyyət forması anlayışı yoxdur, yalnız bu hüququn müxtəlif subyektləri vardır [9, s. 24]. Bu onunla izah edilir ki, mülkiyyətin müxtəlif formalara ayrılması mülkiyyət hüququnun məzmununun fərqləndirilməsinə səbəb olur. Məsələn, dövlət mülkiyyəti forması üzrə mülkiyyət hüququnun məzmunu üç elementdən ibarətdir: tələb etmək səlahiyyətindən; müdafiə səlahiyyətindən; davranış səlahiyyətindən (sahiblik, istifadə və sərəncam səlahiyyətlərindən). Həm bələdiyyə mülkiyyəti forması üzrə, həm də xüsusi mülkiyyət forması üzrə mülkiyyət hüququnun məzmunu bu cür eyni səlahiyyətlərdən (elementlərdən) təşkil olunmuşdur. Onda belə nəticəyə gələ bilərik ki, mülkiyyət forması anlayışının hüquqi məzmunu yoxdur. Bununla bərabər, qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi kateqoriya kimi mülkiyyət formaları müxtəlif hüquqi formalarda ifadə edilir. Buna mülkiyyət hüququnun förmaları deyilir. Mülkiyyət (sahiblik) iqtisadi münasibətlərinin ifadə olunduğu mülkiyyət formaları mülkiyyət hüququ vasitəsilə qaydaya salındıqda, mülkiyyət hüququ formasını alır. Mülkiyyət forması isə maddi nemətlərə sahibliyin (yiyəliyin, mənimsəmənin) iqtisadi formasını ifadə edir [1, s. 47].

Layihəsi Ümummilli Lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanaraq 12 noyabr 1995-ci il tarixdə ümumxalq səsverməsində (referendumda) qəbul olunmuş müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasının "Mülkiyyət" adlı 13-cü maddəsində deyilir: "Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət toxunulmazdır və dövlət tərəfindən müdafiə olunur.

Mülkiyyət dövlət mülkiyyəti, xüsusi mülkiyyət və bələdiyyə mülkiyyəti növündə ola bilər.

Mülkiyyətdən insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları, cəmiyyətin və dövlətin mənafeləri, şəxsiyyətin ləyaqəti əleyhinə istifadə edilə bilməz".

Ulu Öndər Heydər Əliyev haqlı olaraq qeyd edirdi ki, "bizim Konstitusiyamız Azərbaycan Respublikasının tarixi ənənələrini, xüsusiyyətlərini əks etdirir. O, Azərbaycan Respublikasında demokratik hüquqi dövlətin qurulmasını, ölkəmizdə olan bütün

vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını təmin edəcəkdir. Bu bizim özümüzün Konstitusiyamızdır, müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasıdır".

Ə.H.Rzayev düzgün olaraq bildirir ki, "Ümumilli Lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi ilə dövlət həyatında hökm sürən hərəmçilik, məmur özbaşnalığı, bir sözlə qanunsuzluq qısa bir müddətdə aradan qaldırılır, dövlət və cəmiyyətin fəaliyyəti hüquqi müstəviyə keçirilir. İlk olaraq siyasi, hüquqi və iqtisadi islahatlar aparılır, müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyası qəbul edilir və tam yeni dövlətçilik sistemi yaradılır. Heydər Əliyev tərəfindən yaradılan dövlətçilik sistemi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən layiqincə davam etdirilir" [5, s. 18].

Qeyd etməyi zəruri hesab edirik ki, mülkiyyət hüququnun Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında öz əksini tapmış formalarından biri olan xüsusi mülkiyyət hüququ aşağıdakı 2 (iki) növə bölünür:

- 1) fiziki şəxslərin mülkiyyət hüququ;
- 2) hüquqi şəxslərin mülkiyyət hüququ.

İ.A.İlyinin təbirincə, xüsusi mülkiyyət hüquqdur, təkcə hüquqi cəhətdən formalaşdırılmış vəzifələr deyil, mənəvi-sosial və vətənpərvərlik, heç bir yerdə rəsmiləşdirilməmiş və qeyri-şərt edilməmiş öhdəliklər də mülkiyyət hüququna uyğundur. Xüsusi mülkiyyət sərbəstlik və insanın müstəqilliyi deməkdir: belə bir ehtimala əsaslanmaq olmaz ki, bizim hər birimiz təbiət etibarilə onunla yetişmiş və onu gerçəkləşdirməyi bacarıyıq. Xalq xüsusi mülkiyyət ideyası ilə müntəzəm olaraq tərbiyə edilməlidir. Həmin tərbiyə xüsusi mülkiyyətə olan daxili hissləri onun üzərində sərəncam verməklə bağlamalıdır. Bununla pis motivlər və niyyətlər insan qəlbindən aşkar edilərək çıxarılmalı, xeyirxah sosial motiv və niyyətlər təşəkkül tapmalıdır [6, s. 134].

V.P.Kamişanskiyin fikrincə, mülkiyyət şəxsiyyətin əşyalarda təcəssüm olunan ideal davamıdır. Şəxsiyyət kimi xüsusi mülkiyyət də fərdidir və şəxsiyyətin bilavasitə özünə xidmət edir. Xüsusi mülkiyyətin fərdilik dərəcəsi nə qədər yüksək olarsa, şəxsiyyətin özünün fərdiliyi bir o qədər azad və parlaq olar [7, s. 11].

B.N.Çiçerin hesab edir ki, mülkiyyət mülki dövriyyənin iştirakçısı olan şəxslərin hüquqi vəziyyətini, müqavilə öhdəliklərini və digər öhdəlikləri tənzim edən mülkiyyət hüququnun yaranması əsaslarını və həyata keçirilməsi qaydasını, habelə mülki dövriyyə iştirakçılarının bərabərliyinə, iradə sərbəstliyinə və əmlak müstəqilliyinə əsaslanan digər münasibətləri müəyyənləşdirən mülki hüquq normaları ilə üzvi surətdə bağlıdır. Məhz mülki hüquqda insan maddi obyektləri mənimsəyən və digər şəxslərlə müəyyən hüquq münasibətlərində olan azad və müstəqil şəxs kimi çıxış edir. Həmin münasibətlər sistemində insan azadlığı mərkəzi yer tutur [8, s. 119-120].

Mülkiyyət hüququnun təmin olunması hüquqi dövlətin və insan hüquqlarının zəruri komponentidir. Mülkiyyət hüququnun müdafiəsi bir sıra beynəlxalq hüquqi aktlarda - 10 dekabr 1948-ci il tarixli "Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi"ndə və 4 noyabr 1950-ci il tarixli "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında" Avropa Konvensiyasının 20 mart 1952-ci il tarixli 1 sayılı Protokolunda əks olunmuşdur. 10 dekabr 1948-ci il tarixli Bəyannamənin 17-ci maddəsinə əsasən, hər bir insan təkbəşinə və ya başqaları ilə birlikdə əmlaka sahib olmaq hüququna malikdir. Heç kim öz əmlakından özbaşnalıqla məhrum edilməməlidir.

"Mülkiyyətin müdafiəsi" sərəlvhəli 20 mart 1952-ci il tarixli 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsində deyilir: "Hər bir fiziki və hüquqi şəxs öz mülkiyyətindən maneəsiz istifadə hüququna malikdir. Heç kəs, cəmiyyətin maraqları naminə qanunla və beynəlxalq hüququn

ümumi prinsipləri ilə nəzərdə tutulmuş şərtlər istisna olmaqla, öz mülkiyyətindən məhrum edilə bilməz.

Yuxarıdakı müddəalar dövlətin ümumi maraqlara müvafiq olaraq, mülkiyyətdən istifadəyə nəzarəti həyata keçirmək üçün yaxud vergilərin və ya digər rüsum və ya cərimələrin ödənilməsinə təmin etmək üçün zəruri hesab etdiyi qanunları yerinə yetirmək hüququnu məhdudlaşdırmır".

Mülkiyyət hüququnun müdafiəsi ilə bağlı Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun qərarları xüsusi önəm kəsb edir. "Ə.Ə.İbrahimovun şikayəti üzrə Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Mülki işlər üzrə Məhkəmə Kollegiyasının 11 iyul 2003-cü il tarixli Qərarının qanuniliyinin yoxlanılmasına dair" Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun 12 aprel 2004-cü il tarixli Qərarında qeyd olunmuşdur ki, Ə.İbrahimov alqı-satqı müqaviləsi əsasında S.Tağıyevadan 3 otaqlı mənzil əldə edərək Bakı şəhəri icra hakimiyyəti Texniki İntinventarlaşdırma və mülkiyyət hüquqlarının qeydiyyatı İdarəsindən mənzilə xüsusi mülkiyyət hüququnu təsdiq edən qeydiyyat vəsiqəsi almışdır. Bunun əsasında Ə.İbrahimov Yasamal rayon Məhkəməsinə S.Tağıyevanın və onun ailə üzvlərinin mənzildən və mənzil qeydiyyatından çıxarılmasına dair iddia ərizəsi vermişdir. Bundan sonra cavabdehlər qarşılıqlı iddia qaldıraraq mənzilin alqı-satqı müqaviləsinin və mənzilin qeydiyyat vəsiqəsinin etibarsız hesab olunmasını xahiş etmişlər. Onların sözlərinə görə S.Tağıyevanın həyat yoldaşı V.Rəhimov dostu A.Məhərrəmovla kredit alınmasında göməklik göstərilməsi üçün müraciət edərək ona lazımı sənədləri vermişdir. A.Məhərrəmovun dəvəti ilə V.Rəhimov və S.Tağıyeva notariat kontoruna gələrək kreditin rəsmiləşdirilməsi üçün hansısa təmiz blankları imzalamışlar. Bir neçə aydan sonra Beynəlxalq Bankın Səbail filialı tərəfindən kreditə görə ödəmələrin verilməsi barədə V.Rəhimova imzalanmış tələbin aydınlaşdırılması üçün banka çağırılmış A.Məhərrəmov onun tərəfindən kreditin alınmasını təsdiq etmiş, pulu və sənədləri yaxın vaxtda sahibinə qaytaracağını bildirmişdir. Bir müddət sonra kredit müqaviləsi ləğv olunmuş və V.Rəhimovun zavoduna aid olan bütün sənədlər ona qaytarılmış, sonradan mənzilin sənədlərini də verəcəyinə söz vermişdir. Lakin buna əməl edilməməklə yanaşı, həqiqi mülkiyyətçisi olmadan mənzilin alqı-satqı müqaviləsini aldatma yolu ilə Ə.İbrahimovun adına rəsmiləşdirmişdir.

Yasamal rayon məhkəməsinin 11 sentyabr 2002-ci il tarixli qətnaməsi ilə qarşılıqlı iddia ərizəsi təmin edilmiş, Ə.İbrahimovun iddiası təmin olunmadan saxlanılmışdır.

Apelyasiya Məhkəməsi iddiaçının nümayəndəsi M.Sultanovun apelyasiya şikayəti əsasında həmin işə baxaraq 05 dekabr 2002-ci il tarixli qətnaməsi ilə Yasamal rayon məhkəməsinin 11 sentyabr 2002-ci il tarixli qətnaməsini ləğv, apelyasiya şikayəti və iddia ərizəsini isə təmin etmişdir. Qətnamədə qeyd edilir ki, mənzilin alqı-satqısını verilmiş kreditlə əlaqələndirmək əsassızdır, rayon məhkəməsi tərəfindən cavabdehlərinə aldadıldığı nəticəsinə gəlinməsi hüquq normalarının pozulması ilə müşayiət edilmişdir.

Ali Məhkəmənin Mülki İşlər üzrə Məhkəmə Kollegiyası cavabdehlərin kassasiya şikayətlərinə baxaraq 07 fevral 2003-cü il tarixdə öz qərarı ilə Apelyasiya Məhkəməsinin qətnaməsini ləğv etmiş və işi yenidən baxılması üçün həmin məhkəməyə göndərmişdir. Qərarla göstərilir ki, Apelyasiya Məhkəməsi işə birtərəfli baxmış, cavabdehlərin qarşılıqlı iddiaları ilə əlaqədar araşdırma aparmamış, onların dəlillərini yoxlamamış, sübutlara düzgün hüquqi qiymət verməmiş, bununla da Mülki Prosesual Məcəllənin 88-ci maddəsinin tələblərini pozmuşdur. Aldatma nəticəsində bağlanan əqdin etibarsız sayıla biləcəyinin mümkünlüyünə baxmayaraq, bunu aydınlaşdırmaq üçün heç bir səy göstərilməmişdir.

30 aprel 2003-cü il tarixdə Apelyasiya Məhkəməsi işə təkrarən baxıb və yenə də Yasamal rayon məhkəməsinin 11 sentyabr 2002-ci il tarixli qətnaməsinin ləğv edilməsi, apelyasiya şikayətinin təmin olunması barədə qətnamə qəbul etmişdir. Məhkəmənin qətnaməsinə görə, mübahisəli mənzilin alqı-satqı müqaviləsinin aldatma yolu ilə bağlandığını təsdiq edən hər hansı sübut aşkar edilmədi.

11 iyul 2003-cü il tarixdə cavabdehlərin kassasiya şikayətinə baxıldıqdan sonra Ali Məhkəmənin MİÜMK-sı qərara almışdır ki, Apelyasiya Məhkəməsinin 30 aprel 2003-cü il tarixli qətnaməsi dəyişdirilsin, qarşılıqlı iddia təmin olunsun, mübahisəli mənzilə dair S.Tağıyeva ilə Ə.İbrahimov arasında bağlanmış alqı-satqı müqaviləsi və Ə.İbrahimovun adına verilən mübahisəli mənzilin qeydiyyat vəsiqəsi etibarsız hesab edilsin və bununla da kassasiya şikayəti təmin olunsun. Bu qərara əsasən bir sıra hallar tərəflər arasında alqı-satqı müqaviləsinin bağlanmadığını təsdiq edir, aldatma nəticəsində bağlanan əqd etibarsızdır, Apelyasiya Məhkəməsi qətnaməsinin ləğv edilərək yeni apelyasiya baxışına göndərilməsinə zərurət yoxdur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin Plenumu aşağıdakı məzmununda qərar qəbul etmişdir: "S.Tağıyevanın və onun ailə üzvlərinin mənzildən və mənzil qeydiyyatından çıxarılması barədə Ə.İbrahimovun iddia ərizəsinə və mənzilin alqı-satqı müqaviləsinin və mənzilə olan qeydiyyat vəsiqəsinin etibarsız hesab olunması barədə cavabdehlərin qarşılıqlı iddia ərizəsinə dair mülki iş üzrə Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Mülki İşlər üzrə Məhkəmə Kollegiyasının 11 iyul 2003-cü il tarixli qərarı Azərbaycan Respublikası Mülki Prosesual Məcəlləsinin 407.1.4, 407.2, 408.1.5, 416 və 417.0.2-ci maddələrinin müddəalarına uyğun olmadığı üçün qüvvədən düşmüş hesab edilsin" [3].

"R.Ağalarovun şikayəti üzrə Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Mülki işlər üzrə Məhkəmə Kollegiyasının 31 mart 2006-cı il tarixli Qərarının Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğunun yoxlanılmasına dair" Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun 26 sentyabr 2007-ci il tarixli Qərarında göstərilmişdir ki, R.Ağalarovun E.Ağalarovaya (Zeynalovaya) qarşı kompensasiya ödənilməklə R.Ağalarovun xüsusi mülkiyyətində olan mənzildən E.Ağalarovanın (Zeynalovanın) istifadə hüququna xitam verilməsi və mənzildən çıxarılması barədə iddiasına dair mülki iş üzrə Bakı şəhəri Binəqədi rayon Məhkəməsinin 8 iyul 1982-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Mənzil Məcəlləsinin 123-cü maddəsində kompensasiya institutu nəzərdə tutulmadığından iddianın rədd edilməsini nəzərdə tutan 25 mart 2005-ci il tarixli qətnaməsi Konstitusiyanın 13, 29, 71, 147 və 149-cu maddələrinin, Konstitusiyanın Keçid müddələrinin 8-ci bəndinin, habelə Mülki Məcəllənin 1.2, 11.1, 11.5 və 228.2-ci maddələrinin tələblərinə uyğun deyil. Ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələr tərəfindən mənzil qanunvericiliyində normanın mövcud olmamasına görə iddianın rədd olunması və konkret mübahisənin həllindən faktiki imtina edilməsi yolverilməzdir. Mənzil qanunvericiliyində müəyyən münasibətlərin tənzimlənməməsi, öz əlamətlərinə görə mülki hüququn predmetinə aid mülki münasibətlərin mövcudluğu və mülki qanunvericilikdə oxşar münasibətləri tənzimləyən normanın olması bütövlükdə dövlətin iradəsinin ifadəsindən çıxış edərək boşluğun tamamlanması məqsədilə qanunun analogiyasının tətbiqi üçün əsas götürülə bilər.

İşə baxan apelyasiya instansiyası məhkəməsi tamhüquqlu məhkəmə kimi, işdə olan və əlavə təqdim olunmuş sübutlar əsasında birinci instansiya məhkəməsinin maddi və prosesual hüquq normalarına riayət etməsini yoxlamalı və birinci instansiya məhkəməsi tərəfindən yol verilmiş pozuntuları aradan götürməli idi. Lakin Apelyasiya Məhkəməsi MİÜMK MPM-in 372.1, 372.7, 384 və 385.1-ci maddələrinin tələblərini pozaraq 09 noyabr

2005-ci il tarixdə birinci instansiya məhkəməsinin qətnaməsinin qüvvədə saxlanması barədə qətnamə qəbul etmişdir.

Ali Məhkəmənin MİÜMK-da MPM-in 416, 417.0.3 (işə baxılan zaman qüvvədə olduğu üçün) və 418.1-ci maddələrinin müddələrinin tələblərinə baxmayaraq, özünün 31 mart 2006-cı il tarixli qərarı ilə Konstitusiya və mülki qanunvericiliyin müddələrinə cavab verməyən apelyasiya instansiyası məhkəməsinin qətnaməsinə qüvvədə saxlamaqla üzərinə düşən vəzifələri yerinə yetirməmişdir.

Nəticədə mülki işin ədalətli araşdırılmasına nail olunmamış və R.Ağalarovun Konstitusiyanın 60-cı maddəsinin I hissəsi ilə təminat verilmiş məhkəmə müdafiə hüququ pozulmuş və iddiaçının mülkiyyətçi kimi ona qarşı tətbiq olunan hərəkətlərin qeyri-qanuni olduğundan məhkəməyə müraciət etməsi səmərəsiz olmuşdur.

Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun 26 sentyabr 2007-ci il tarixli Qərarında habelə xüsusi vurğulanmışdır ki, qanunvericilik cəmiyyətdə gedən dəyişiklikləri və ümumiyyətlə, ictimai münasibətlərin müxtəlifliyini tam axıra kimi nəzərə ala bilməz. Qanunverici bütün halları əhatə edən və daim inkişafda olan hüquq münasibətlərini tənzimləyən hüquq normalarının qəbul olunmasına çalışsa da, bəzən bu obyektiv olaraq mümkün olmur. Bəzən elə əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri yaranır ki, bu münasibətlər müvafiq qanun qəbul olunduğu anda mövcud olmamış və ya onların mövcudluğu həmin qanun qəbul olunarkən qanunverici tərəfindən nəzərə alınmamışdır. Belə hallarda hüquq tətbiqetmə təcrübəsində aşkar olunur ki, qanunvericilikdə boşluq mövcuddur. Nəticədə müvafiq norma olmadığına görə nizamlanmalı olan müəyyən hallar hüquqi tənzimlənmədən kənar qalır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin Plenumu aşağıdakı məzmununda qərar qəbul etmişdir: "R.Ağalarovun E.Ağalarovaya (Zeynalovaya) qarşı kompensasiya ödənilməklə mübahisəli mənzildən istifadə hüququna xitam verilməsi və mənzildən çıxarılması barədə iddiasına dair mülki iş üzrə Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Mülki işlər üzrə məhkəmə kollegiyasının 31 mart 2006-cı il tarixli qərarı Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 60-cı maddəsinin I hissəsinə, Mülki-Prosessual Məcəlləsinin 416, 417.0.3 və 418.1-ci maddələrinə uyğun olmadığından qüvvədən düşmüş hesab edilsin və iş bu qərara uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası mülki-prosessual qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada və müddətdə yenidən baxılsın" [4].

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Allahverdiyev S.S. Azərbaycan Respublikasının mülki hüququ: I cild, II kitab (Xüsusi hissə): Dərslik. - Bakı: Digesta, - 2003, - 736 s.

2. Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il tarixli Konstitusiyası. <http://www.e-qanun.az/framework/897>

3. Ə.Ə.İbrahimovun şikayəti üzrə Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Mülki işlər üzrə Məhkəmə Kollegiyasının 11 iyul 2003-cü il tarixli Qərarının qanuniliyinin yoxlanılmasına dair" Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun 12 aprel 2004-cü il tarixli Qərarı. <http://www.constcourt.gov.az/decision/86>

4. "R.Ağalarovun şikayəti üzrə Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin Mülki işlər üzrə Məhkəmə Kollegiyasının 31 mart 2006-cı il tarixli Qərarının Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğunun yoxlanılmasına dair" Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun 26 sentyabr 2007-ci il tarixli Qərarı. <http://www.constcourt.gov.az/decision/149>

5. Rzayev Ə.H. Şəxsiyyət Dövlət Möcüzə. Bakı: "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, - 2017. - 528 s.
6. Ильин И.А. О частной собственности. Русская философия собственности (XVIII-XX вв.) СПб.: Ганза, - 1993, - 512 с.
7. Камышанский В.П. Пределы и ограничения право собственности. Волгоград: Волгоградская Академия МВД России, - 2000, - 224 с.
8. Чичерин Б.Н. Собственность и государство. СПб: Издательство РХГА, 2005, 824 с.
9. Щенникова Л.В. Вещные права в гражданском праве России. Москва: БЕК, 1996, 200 с.

Фараджова Гандаб
Диссертант Института Права и Прав Человека НАНА

Формы права собственности

Р Е З Ю М Е

В статье отмечается, что в Азербайджанской Республике собственность неприкосновенна и охраняется государством. Собственность может быть государственной, частной и муниципальной. Собственность не может быть использована против прав и свобод человека и гражданина, интересов общества и государства, достоинства личности.

Farajova Qandab
Institute of Law and Human Rights of the Azerbaijan
National Academy of Sciences
Doctoral student

Forms of ownership

S U M M A R Y

The article notes that property in the Republic of Azerbaijan is inviolable and protected by the state. Property can be state, private and municipal. Property cannot be used against human and civil rights and freedoms, the interests of society and the state, and the dignity of the individual.

Günay ƏYYUBOVA

Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun
Hüquqi təminat və insan hüquqları məsələləri idarəsinin rəis müavini
baş ədliyyə müşaviri

MÜASİR DÖVRDƏ İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARININ BƏZİ AKTUAL ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: qanunun aliliyi, hüququn aliliyi, insan hüquqları, hüquqi islahatlar.

İnsan hüquqları ideyası əsrlər boyu mürəkkəb inkişaf yolu keçmiş və bu gün bəşəri xarakter alıb. İnsan hüquqlarının müdafiəsinə ümumbəşəri baxış artıq sivil cəmiyyətlərdə adi düşüncə və davranış normasına çevrilib. Dövlətlərə, siyasi və ictimai xadimlərə qiymət verilərkən onların bu problemlərə münasibəti həlledici amillərdən biri kimi çıxış edir. XXI əsrin təcrübəsi göstərir ki, insan hüquqlarına və azadlıqlara münasibət beynəlxalq siyasi proseslərin istiqamətinə və intensivliyinə təsir edir.

Dövlətlərdə insan hüquqlarının müdafiəsi səviyyəsinin qiymətləndirilməsində ölkədaxili dəyərləndirmədən daha çox beynəlxalq dəyərləndirmələrə, yəni beynəlxalq orqanların, qeyri-hökumət təşkilatlarının, digər nüfuzlu ölkələrin verdikləri qiymətləndirməyə üstünlük verilir. Bu da problemin genişmiqyaslı xarakter alması ilə izah olunur.

Tarix elə gətirmişdir ki, insan hüquqları ideyası ilk dəfə Avropa məkanında maddiləşmiş və Avropa xalqlarının səyi nəticəsində inkişaf etmişdir. Bu xalqları birləşdirən ümumi dəyərlər, əsasən də insan hüquqları ideyası Avropa Şurasının yaranmasına təməl olmuşdur. Bu fikir İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının Preambulasında və “İnsan hüquqlarına hörmət olunması öhdəliyi” adlandırılmış 1-ci maddəsində açıq-aşkar ifadə olunmuşdur.

Sivil dövlətlər qrupuna üzv olmaq üçün insan hüquqlarına və azadlıqlara hörmət, onları təmin etmək öhdəliyi ilkin və zəruri şərtlərdir. Bütün bunlar formal yox, təcrübədə formalaşmış qabaqcıl standartlar səviyyəsində icra olunmalıdır.

Hüquq islahatlarının hüquqi bazası - qanunvericilik təkmilləşdirilməlidir

Ona görə də, müasir sivil və demokratik inkişaf yolunu tutmuş hər bir ölkə qanunvericiliyində ciddi islahatlar aparır. Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda məhkəmə-hüquq islahatlarına 1995-ci ildən, Azərbaycanın prezidenti, ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə başlanmış, 2003-cü ilin sonlarından başlayaraq isə hazırki Prezident cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Bu istiqamətdə xeyli taleyüklü addımlar atılmışdır. Onları sadalamağa vaxt yetməz. İslahatların hüquqi bazası seçilmiş strateji hədəflərə çatmaq üçün yetərlidir. Bununla belə ölkə rəhbərliyi də hesab edir ki, islahatlar, onların qanunvericilik komponentinin təkmilləşdirilməsi prosesi dayanmamalıdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 2020-ci il may ayının 1-də Baş prokuror cənab Kamran Əliyevi videoformatda qəbul etdiyi zaman demişdir: “Biz islahatlar aparmaqla ölkəmizi gücləndiririk və ölkəmizin gələcək dayanıqlı inkişafını şərtləndiririk. Tərəqqi islahatlarsız mümkün deyil. Ona görə hüquq-mühafizə orqanlarında da digər sahələrdə olduğu kimi, islahatlara böyük ehtiyac var. ... İlk növbədə, qanunun aliliyi tam təmin edilməlidir və ədalətli cəmiyyətin qurulması üçün qanunun aliliyi başlıca şərtidir.”

Ölkə başçısının göstərişindən irəli gələrək, xüsusən, insan hüquqlarının və azadlıqların qorunması, müdafiəsi ilə bağlı qanunvericilik təkmilləşdirilməli, müasir standartlar səviyyəsinə qaldırılmalıdır. Təcrübə göstərir ki, proses iştirakçılarının fərdi hüquqlarının müdafiəsinin səviyyəsini artırmaq üçün subyektlərin prosessual-hüquqi yox, məhz maddi-hüquqi imkanlarını genişləndirmək lazımdır. Çünki prosessual-hüquqi imkanlar günün tələblərini ödəyə bilir. Bu proses çəkişmənin əhatə etdiyi prosedur və mexanizmlərin sayını artırmaq istiqamətində aparılmalıdır.

Cinayət prosesi tərəflərin çəkişməsi prinsipi üzərində qurulmuşdur. Cinayət prosesinin inkişafının əsas istiqamətlərini prosesdə çəkişmə elementlərini, onların tətbiq sahəsini artırmaqda axtarmaq lazımdır.

Qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi heç də insan hüquqlarının müdafiəsinə istiqamətlənmiş prosedurların kortəbii surətdə artırılması prosesi kimi nəzərdən keçirilməməlidir. Cinayət prosesi - cinayət hadisəsi ilə bağlı ictimai maraqlarla fərdi hüquqlar arasında ədalətli tarazlığın təmin olunmasından ibarət fəaliyyətdir. Cəmiyyətin təhlükəsizliyi, maraqları naminə insanların fərdi hüquqlarına müdaxilə edilməlidir. Bunsuz müasir cəmiyyətin mövcudluğu mümkün deyil. Lakin bu müdaxilə zərurətdən irəli gəlməlidir, zərurəti və müdaxilənin hüdudları isə, məhkəmə vasitəsi ilə nəzarətdə saxlanmalıdır. Fərdi hüquqa müdaxilə yoxdursa, məhkəmə nəzarəti də tətbiq edilməməlidir, çünki bu, bürokratik prosedurdur və cinayət təqibinin səmərəsinə neqativ təsir göstərmək potensialına malikdir. Qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi hər iki istiqamətdə - əlavə prosedurların tətbiqi ilə yanaşı mövcud prosedurların ixtisarı və ya sadələşdirilməsi istiqamətlərində aparılmalıdır.

Dövlət təsisatlarının səmərəli fəaliyyəti təmin olunmalıdır

İnsan hüquqlarının təmin edilməsi üçün müasir standartlara cavab verən hüquqi baza zəruridir, lakin kifayət deyil. Bunun üçün bu bazaya daxil olan norma və prinsipləri əsl mahiyyəti və təyinatı üzrə tətbiq etməyi təmin edən sistem formalaşmalıdır. Sistem maddi-texniki və insan resursları komponentlərindən ibarətdir. İnsan hüquqlarının təmin olunması, pozulduğu iddia olunan hüquqların müdafiəsi və bərpası üçün dövlətin müvafiq institutları adekvat maddi-texniki imkanlara malik olmalıdır.

İnsan hüquqlarının müdafiəsinə cəlb olunan insan resurslarının keyfiyyət göstəriciləri yüksək olmalıdır. Ədalətli mühakimənin müasir standartları hamıya bəllidir və xalqlar bu standartlardan bəhrələnmək üçün yenidən nəyi isə kəşf etməyə məcbur deyildirlər. Lakin həmin standartları reallaşdırmaq çətin məsələyə çevrilir. Çünki bunun üçün müvafiq biliklərə və vərdişlərə malik insanlara – hakimlərə, prokurorlara, müstəntiqlərə, vəkillərə, hüquq-mühafizə orqanları əməkdaşlarına ehtiyac duyulur. Hər bir cəmiyyət belə kadrları özü hazırlamalıdır. Yalnız yüksək nəzəri biliyə, bacarığa, peşəkarlığa malik hakimlər, prokurorlar, istintaqçılar, vəkillər hüquqi proseslərdə insan hüquqlarının lazımi səviyyədə təmin olunmasını mümkün edən şərait yarada bilərlər.

Təsadüfi deyildir ki, ölkə başçısı may ayının 1-dəki çıxışında bu məsələyə də toxunmuşdur. Vurgulanmışdır ki: “Bu gün müasir dünyada siyasi, iqtisadi sahələrdə, beynəlxalq müstəvidə müasir yanaşmalar olmalıdır. Yüksək keyfiyyətli təhsil almış gənc kadrların həm hökumətdə, həm Prezident Administrasiyasında, parlamentdə və digər qurumlarda təmsil olunması bizim şüurlu seçimimizdir. Təbii ki, təcrübəli kadrlar da öz biliklərini gənc nəsillə bölüşməlidirlər. Belə olan halda təbii ki, hüquq-mühafizə orqanlarında da daha genişmiqyaslı islahatların aparılması başlıca şərtidir.... Kadrların peşəkarlığı da daim diqqət mərkəzində olmalıdır”.

Cəmiyyətdə hüquq mədəniyyəti, hüquqi savadlılıq səviyyəsi qaldırılmalıdır

Hüquqların təmin edilməsi üçün hüquqi proseslərə cəlb edilmiş şəxslərin potensialının yüksək olması lazımdır. Lakin dairədən kənar qalmış şəxslərin, bütövlükdə cəmiyyətin hüquqi mədəniyyətinin inkişafı diqqətdən yayınmamalıdır.

İnsanlar nə qədər savadlı, bilikli və məlumatlı olsalar, bir o qədər hüquqlarının pozulması hallarından sığortalanmış olurlar. İnsanın hüquqlarının müdafiəsi onun özünün işidir, müdafiəçilər, nümayəndələr və digər institutlar törəmə təbiətlidir. Qeyd edilən imkanlardan və institutlardan yararlanmaq üçün insanlar, ən azı, bu imkanlar barədə məlumatlı olmalıdırlar.

Hüquq mədəniyyəti ümumi mədəniyyətin tərkib hissəsidir. İnsan hüquqlarının müdafiəsi müəyyən bir mədəniyyət səviyyəsi tələb edir.

“Hüququn aliliyi” adlandırdığımız prinsip qərbin hüquq doktrinasıdır. İngilis dilində o, “rule of law” adlanır, tərcümədə mənası “qanunların idarəçiliyi” deməkdir. Qanunların idarəçiliyi demokratik cəmiyyətin atributu hesab edilir. Mən deyərdim ki, bu, nəinki demokratik cəmiyyətin, hətta özünü sivil adlandıran hər bir cəmiyyətin atributudur. Demokratiya bir çox xalqlara nəsis olmur, lakin onların normal yaşamaları üçün qanunların idarəçiliyindən yararlandıkları hallarına tarixdə çox rast gəlinmişdir.

“Qanunların idarəçiliyi” və “qanunçuluq rejimi” ifadəsi arasında çox oxşarlıqlar var. “Qanunun idarəçiliyi” prinsipini “qanunçuluq rejimi”nin davamı, inkişafının nəticəsi kimi qəbul oluna bilər. Azərbaycan cəmiyyətinin mədəniyyətində hüquqa, qayda-qanuna hörmət həmişə xas olmuşdur. Bu ənənə indi də davam edir.

Təqsirsizlik prezumpsiyası hüququna hörmətlə yanaşılmalıdır

Təqsirsizlik prezumpsiyasının əhəmiyyəti müasir demokratik cəmiyyətlərin nəinki hüquqi, eləcə də sosial-ictimai həyatında böyükdür. Onun elmi-nəzəri və institusional aktuallığı daim gündəmdədir. Yaşadığımız dövrün konkret qaygıları da təqsirsizlik prezumpsiyasının zəruriliyini davamlı olaraq təsbit edir. Fərqli tərzdə düşünən və yaşayan şəxslərə qarşı dözümlü, tolerant münasibət cəmiyyətdə nəinki hüquq qaydasının, eləcə də insanlar arasında qarşılıqlı hörmətin, ictimai sülhün, əmin-amanlığın, hətta deyərdim, siyasi mədəniyyətin və demokratiyanın əsas və zəruri şərtlərindəndir. Tolerantlıq mədəniyyətinin bərqərar edilməsi üçün bizim görəcəyimiz işlər, gördüyümüz işlərdən qat-qat çoxdur. Təqsirsizlik prezumpsiyası ideyası Azərbaycan ictimai həyatının bəşəri mənəvi dəyərlər əsasında sonrakı inkişafında əsas vasitələrdən biri olaraq qalacaqdır. Bu mənada təqsirsizlik prezumpsiyasının mahiyyətinin, elementlərinin nəinki peşəkar hüquqşünaslar, eləcə də cəmiyyətin sırayı üzvləri tərəfindən düzgün başa düşülməsi görüləsi işlərin ilkin və təməl şərtidir.

“Təqsirsizlik prezumpsiyası” bir hüquqi müddəa kimi Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinə qədər də ayrı-ayrı ölkələrin hüquq mədəniyyəti, konstitusiya və prosessual qanunvericiliyində mövcud olmuşdur. Bu mövcudiyyətin başlanğıcı burjua-demokratik dəyişikliklər dövrünə təsadüf edir. Qədim köklərə malik olan, əksi sübut edilənədək hər kəsin vicdanlı hesab edilməsi barədə mənəviyyat normasına əsaslanan bu müddəa məhz həmin dövrdə siyasi-hüquqi vasitə kimi özünə yer tutmağa başlamışdır. Ona kimi cinayət ittihamları üzrə proseslər təqsirin prezumpsiyası və ondan irəli gələn qaydalar əsasında aparılırdı.

Qısa bir tarixi dövr ərzində kifayət qədər geniş coğrafiyada yayılsa da, təqsirsizlik prezumpsiyası müxtəlif ölkələrin hüquq mədəniyyətində, qanunvericiliyində fərqli məzmununda başa düşülməkdə və tətbiq edilməkdədir. Nə qədər açıq-aşkar mütərəqqi və dərin köklərə malik olsa da, təqsirsizlik prezumpsiyası təxminən iki əsrə yaxın müddətdə özünə yalnız ayrı-ayrı dövlətlərin qanunvericiliyində və təcrübəsində layiq olduğu yerdən çox kiçik bir yer tuta bilmişdi. Onun universal hüquqi-siyasi dəyərə çevrilməsinin təməli isə, yalnız Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində təsbit edildikdən sonra, bu sənədin nüfuzu sayəsində başlamışdır. Bəyannamənin 11-ci maddəsinin 1-ci bəndində yazılmışdır: “1. Cinayət törətməkdə ittiham edilən hər bir insan, ona bütün müdafiə imkanları təmin edilməklə, açıq məhkəmə arasdırması yolu ilə onun günahkar olduğu qanuni qaydada müəyyən edilməyə qədər günahsız hesab edilmək hüququna malikdir.” Məhz bu hadisədən sonra təqsirsizlik prezumpsiyası insan hüquqlarının və azadlıqlarının müdafiəsinə dair bütün mötəbər beynəlxalq və milli səviyyələrdə qəbul olunan aktların mətnində özünə yer tapmağa başladı. Bəyannamə “təqsirsizlik prezumpsiyası”nın sərhədlərini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilməsinə imkan yaradan məzmun verdi. Onun məzmunu artıq təqsirləndirilən şəxsin cinayət prosesində hüquqi vəziyyətini, hüquqlarının, o cümlədən müdafiə hüququnun əsasını müəyyənləşdirir, bu hüquqlara böyük diqqət və həssaslıqla yanaşmağın təməlini qoyur, mühakimənin ədalətlik meyarlarının konturlarını qeyd edirdi. Eyni zamanda o, təqsirin sübut edilməsi prosesində təqsirsizlik prezumpsiyasının ənənəvi prosessual vasitə roluna yeni məzmun gətirir, onu zənginləşdirirdi. Prezumpsiya belə məzmununda bütövlükdə cinayət işləri üzrə sübutetmə sisteminin əsasını müəyyənləşdirdi, sübutetmə yükünün bölünməsi prinsipinə qəti və ədalətli element daxil edirdi, sübutetmənin şərtlərinin, qaydalarının inkişafına güclü impuls verirdi, onun yalnız qanunlarla müəyyən edilmiş qaydada aparılması zərurətini təsdiqləyirdi.

Bəzi nəzəriyyəçilər təqsirsizlik prezumpsiyasını hüquq yox, prinsip olduğunu əsaslandırırlar. Digər prinsiplərdən təqsirsizlik prezumpsiyası səmərəlilik dərəcəsinə görə fərqlənir. Qanunçuluq, ədalət, humanizm və s. bu kimi yüksək abstraksiya səviyyəsinə malik məzmunlu prinsiplərdən təqsirsizlik prezumpsiyasının fərqi onun real və funksional mexanizmlərdən ibarət elementlərə malik olmasındadır.

Təqsirsizlik prezumpsiyası hüquqi anlayış kimi Azərbaycanın qanunvericiliyinə uzun müddət yad olmuşdur. Ona yalnız elmi-nəzəri araşdırmalarda rast gəlmək mümkün idi. Belə yazılarda bu prinsip heç bir praktiki əhəmiyyəti olmayan mücərrəd ideya - formal bəyanat kimi nəzərdən keçirilirdi. Bu prosesin başlanğıcı Bəyannamə ilə bağlı idi. Məhz onun qəbulundan sonra təqsirsizlik prezumpsiyasının mahiyyətinə dair elmi araşdırmalar aparılmağa başladı, onun mahiyyəti, humanistliyi, cinayət prosesinin demokratik əsaslarına əhəmiyyətli təsir edə biləcək bir vasitə olması inandırıcı şəkildə əsaslandırıldı. Cinayət-prosessual nəzəriyyənin bu istiqamətdə əldə etdiyi nəticələr qanunvericilik prosesinə təsirsiz ötmədi. Azərbaycanın da qanunvericiliyində təqsirsizlik prezumpsiyası təsbit edildi. Lakin

bu hüququn daha səmərəli tətbiqinə imkan verən dolğun məzmunu Azərbaycanın müasir, müstəqillik tarixi ilə bağlıdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 63-cü maddəsi “Təqsirsizlik prezumpsiyası” adlanır. Maddədə göstərilmişdir: “I. Hər kəsin təqsirsizlik prezumpsiyası hüququ vardır. Cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən hər bir şəxs, onun təqsiri qanunla nəzərdə tutulan qaydada sübuta yetirilməyibsə və bu barədə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü yoxdursa, təqsirsiz sayılır.” Bundan başqa, bu hüququn elementləri sadalanmışdır: “II. Şəxsin təqsirli olduğuna əsaslı şübhələr varsa, onun təqsirli bilinməsinə yol verilmir. III. Cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən şəxs özünün təqsirsizliyini sübuta yetirməyə borclu deyildir. IV. Ədalət mühakiməsi həyata keçirilərkən qanunu pozmaqla əldə edilmiş sübutlardan istifadə oluna bilməz. V. Məhkəmənin hökmü olmasa kimsə cinayətdə təqsirli sayıla bilməz.”

Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsində konstitusion normalar tam əks etdirilməklə yanaşı bəzi elementlər də əlavə edilmişdir. Belə ki, 21.2-ci maddədə dəqiqləşdirilmişdir ki, “...Bu Məcəllənin müddəalarına uyğun surətdə müvafiq hüquqi prosedur daxilində ittihamın sübuta yetirilməsində aradan qaldırılması mümkün olmayan şübhələr təqsirləndirilən şəxsin (şübhəli şəxsin) xeyrinə həll edilir. Eyni ilə cinayət və cinayət-prosessual qanunlarının tətbiqində aradan qaldırılmamış şübhələr də onun xeyrinə həll olunmalıdır.” 21.3-cü maddəyə əlavə olaraq pozitiv tərzdə müəyyənləşdirilmişdir ki, “...İttihamı sübuta yetirmək, şübhəli və ya təqsirləndirilən şəxsin müdafiəsi üçün irəli sürülən dəlilləri təkzib etmək vəzifəsi ittiham tərəfinin üzərinə düşür.”

Qeyd edilməlidir ki, bu qaydaların məhkəmə-istintaq təcrübəsində tətbiqi təqsirsizlik prezumpsiyası hüququnun məzmunca zənginləşməsi ilə müşayiət edilir. Burada İnsan hüquqları üzrə Avropa Məhkəməsinin presedent təcrübəsinin rolu çox böyükdür. Avropa Məhkəməsi İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsinin 2-ci bəndində cinayət törətməkdə ittiham olunan şəxsin hüququ kimi nəzərdə tutulmuş təqsirsizlik prezumpsiyasının sərhədlərini xeyli genişləndirmiş və dərinləşdirmişdir.

Avropa Məhkəməsinin fikrincə, təqsirsizlik prezumpsiyası “tələb edir ki, öz vəzifələrini yerinə yetirərkən məhkəmə üzvləri təqsirləndirilən şəxsin ittiham edildiyi cinayəti həqiqətən törətməsinə dair qərəzli fikirdə olmasınlar; sübutetmə yükü ittiham tərəfinin üzərinə düşür və hər hansı şübhə təqsirləndirilən şəxsin xeyrinə həll edilməlidir. Eləcə də bu prinsip belə bir qaydanı doğurur ki, ittiham tərəfi iş üzrə təqsirləndirilən şəxsə qarşı irəli sürülən ittihamlar barədə ona məlumat verməlidir ki, o, öz müdafiəsini müvafiq surətdə hazırlaya və təqdim edə bilsin, eləcə də ittiham tərəfi onu məhkum etmək üçün yetərli olan sübutlar təqdim etməlidir”.¹

Avropa Məhkəməsinin presedent təcrübəsi prosessual sənədlərin tərtibatında da diqqətli olmağı, təqsiri qanunla müəyyən edilmiş qaydada təqsiqlənməmiş şəxsin günahı olması təsəvvürü yarada biləcək ifadələrdən məhkəmə qərarlarında istifadə etməməyi tövsiyə edir. Eyni zamanda, Avropa Məhkəməsinin presedent mövqeyinə görə, bəraət hökmlərində şəxsin günahsızlığına kölgə sala biləcək istənilən ifadələrin saxlanması yolverilməzdir.²

¹ Bax: Case of Barbera, Messegue and Jabardo v. Spain (Application no. 10590/83), Judgment of 6 December 1988, p. 38, 77.

² Bax: Case of Sekanina v. Austria, (Application no. 13126/87), Judgment of 25 August 1993, p. 30.

Avropa Məhkəməsi təqsirsizlik prezumpsiyası hüququna hörmətlə yanaşılması tək prosesual sənədlər və prosesi həyata keçirən subyektlərlə məhdudlaşdırmamış, onu dövlət məmurlarının prosesdən kənar çərçivədə davranışlarına da şamil etmişdir.

Bu təcrübə Azərbaycanda diqqətlə öyrənilir və təcrübədə nəzərə alınır.

“Təqsirsizlik prezumpsiyası” prinsipinin demokratik və dərin mənəvi köklərə malik mahiyyətinə uyğun şəkildə bütün dünyada hamılıqla qəbul edilib, yüksək dinamikliklə inkişaf edir və müasir ədalət mühakiməsi təcrübəsində özünə möhkəm yer tutaraq dövrün tələblərinə uyğun olaraq zənginləşib.

Milli-mənəvi, hüquqi və siyasi ənənələrimizi inkişaf etdirərək sivil dünyanın tamhüquqlu üzvü olmaq üçün “insan hüquqlarına və azadlıqlara hörmət” prinsipi ümumi mədəniyyətimizin, ictimai psixologiyamızın, davranışımızın, düşüncə tərzimizin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilməlidir.

ПРОКУРАТУРА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ В СИСТЕМЕ РАЗДЕЛЕНИЯ ВЛАСТЕЙ

Açar sözlər: dövlət hakimiyyəti, konsepsiya, prokurorluq orqanları, qanun, Konstitusiyanın fəslı, norma, güc bölgüsü

Ключевые слова: государственная власть, концепция, органы прокуратуры, закон, глава Конституции, норма, разделение властей

Keywords: state power, concept, prosecution bodies, law, chapter of the Constitution, norm, separation of powers

Для выявления взаимосвязи прокуратуры с другими с другими ветвями органов власти, необходимо исходить из общего понятия государственной власти (как одной из форм власти) в ее единстве и неделимости по своему источнику и носителю. Власть составляет основу общества, является одним из основных факторов обуславливающих его существование и деятельность. Авторы многих определений власти пытаются охватить этим термином все разнообразие явлений власти, такие определения обычно имеют высоко обобщенный абстрактный характер, а именно обретают вид формулы: «А(Х)» поступает так, как этого желает «В(У)» (1, 171). Нельзя представить себе какую-либо стабильную организацию человеческого коллектива – семью, трудовой коллектив, общественное объединение и т.д. без существования в ней власти. Одной из важных социальных организаций является государство, где государственная власть является разновидностью социальной власти, охватывает всё государство.

Проблему рационального устройства государственной власти и её органов пытаются разрешить, пожалуй, столько времени, сколько существует государство, как форма организации общества. Философы, юристы, политологи, размышлявшие над этой проблемой, уже давно, многие столетия тому назад, заметили, что концентрация государственной власти в чьих-то одних руках неизбежно ведёт к отрицательным последствиям. Чем больше такая концентрация, тем выше вероятность произвола и злоупотреблений.

Впервые принцип разделения властей получило свое официальное признание в Конституционном Акте «О государственной независимости Азербайджанской Республики» от 18 октября 1991 года, которая дальнейшее свое развитие получила в Конституции Азербайджанской Республики от 12 ноября 1995 года (2). Соответственно в части III статьи 7-ой Конституции Азербайджанской Республики, говорится о разделении государственной власти.

Идею разделения властей на три различные ветви нельзя понимать упрощенно, поскольку, в принципе, государственная власть едина. Она едина прежде всего по своему источнику. Единственным источником власти в Азербайджанской Республике яв-

ляется Азербайджанский народ (ч. 1 ст. 1 Конституции АР). В статье 5 Конституции говорится, что народ Азербайджана един (3).

«Во всех научных источниках к пониманию сущности государства подходили через призму триады – территория, население и власть. Обеспечение территориальной неприкосновенности, суверенитета государства и народа, гражданских прав и свобод, разделение властей являются основными принципами государственности...» (4, 344)

Наиболее широкое признание получила и продолжает сохранять его вплоть до настоящего времени концепция разделения властей, в соответствии с которой, основные направления (ветви) государственной власти должны разделяться и вверяться в «разные руки». Заложенный в основание государственной власти принцип разделения властей на законодательную, исполнительную и судебную, отмечает общие характерные черты положения статуса прокуратуры на конституционном уровне в Российской Федерации и Азербайджанской Республике. Концепция большинства основных законов в отношении прокуратуры стран СНГ в существенной мере совпадает с концепцией развития прокуратуры Российской Федерации на переходный период, согласно которой ветви власти (законодательная, исполнительная и судебная), олицетворяющие собой единую верховную государственную власть и ее разделение.

В Конституции АР базовая норма (ст. 133), регламентирующая деятельность органов прокуратуры страны, как уже указывалось, помещена в главе VII «Судебная власть», что дало основание отдельным представителям правовой науки и практикам для категоричного утверждения, что органы прокуратуры страны входят в систему судебной власти. Но, если даже, следуя букве закона, т.е. «де юре» признать, что органы прокуратуры входят в систему судебной власти, то все равно «де факто» этого сказать не получится.

Совершенно правильно указывает С.Х.Асланов: «...несмотря на то, что статья Конституции, посвященная прокуратуре Азербайджанской Республики, помещена в главе о судебной власти (глава 7, статья 133), место прокуратуры в системе государственной власти отличается своеобразными характерными качественными особенностями и обладает чертами, отличающими ее от судебных органов» (5, 76). Представляется очень важным проанализировать характер и формы отношений между прокуратурой и судебными органами с учетом этих особенностей. Прокуратура Азербайджанской Республики согласно части 4 статьи 125 Конституции Азербайджанской Республики участвует в уголовном судопроизводстве в отправлении правосудия, вместе с тем, прокуратура не изолирована от Конституционного суда и конституционного производства, а также от гражданского судопроизводства (3).

Взаимоотношения прокуратуры в обоих государствах (Азербайджанской Республике и Российской Федерации) с судебной властью носят, главным образом, процессуальный характер, подробно урегулированы в уголовном и гражданском процессуальном законодательстве, а также в Законах «О прокуратуре». В силу этого взаимоотношения между рассматриваемыми органами не имеют ничего общего с общепринятыми организационно-правовыми, дисциплинарными и иными формами подчинения нижестоящего органа вышестоящему в рамках функционирования единой системы. Более того, в Азербайджане судебная власть не принимает никакого участия в вопросах назначения на должность и освобождения от должности прокуроров, их поощрения и взыскания, продвижения по службе, социально-бытового и материально-технического обеспечения органов прокуратуры и т.д. Существует лишь судебный контроль за законностью и обоснованностью решений и действий прокуроров. Но этот контроль не носит административно-распорядительный характер, а

является одним из правовых механизмов обеспечения реализации принципа состязательности в уголовном процессе. Наконец, если прокуратура не только «де юре», но и «де факто» является составной частью судебной власти, то по логике вещей первая должна быть подотчетна второй. Но в действительности и этого нет. Статья 45 Закона Азербайджанской Республики «О прокуратуре» говорит о судебном контроле как одной из форм контроля за прокуратурой (6). Но из текста этой статьи следует, что только судебное решение может быть основой для производства прокуратурой процессуальных действий, ограничивающих права и свободы человека и гражданина, предусмотренные Конституцией Азербайджанской Республики. Поэтому фактически и юридически речь идет об ограничении компетенции прокуратуры и передаче соответствующих полномочий судебным органам.

Напомним также, в развитие статьи 128 Конституции АР в статье 101 Закона АР «О судах и судьях» говорится, что судья, задержанный в качестве подозреваемого в совершении уголовного деяния или административно-правового нарушения, должен быть немедленно освобожден, как только будет удостоверена его личность, об этом случае должно быть письменно сообщено Генеральному прокурору Азербайджанской Республики. Здесь же говорится, что при наличии в действиях судей признаков преступления они в порядке, предусмотренном в частях 4-ой и 5-ой статьи Конституции АР, могут быть освобождены от занимаемой должности. Как видно, процедура и формы освобождения судей от должности при наличии признаков преступления в их действиях содержатся именно в Конституции, что гарантирует невозможность изменения данной нормы в простом порядке.

Законодательную власть в Азербайджанской Республике, согласно статье 81 Конституции АР осуществляет Милли Меджлис (ММ) Азербайджанской Республики. Касаясь взаимосвязи между органами прокуратуры и представляющим законодательную власть Милли Меджлисом Азербайджанской Республики, следует отметить, что в соответствии с пунктом 5 части 1 статьи 94 Конституции АР, общие правила деятельности прокуратуры устанавливаются парламентом. Далее, назначение на должность и освобождение от должности Генерального прокурора АР, согласно представлению Президента Азербайджанской Республики осуществляется, с согласия парламента (пункт 11 части 1 статьи 95 и часть 3 статья 133 Конституции АР). Не забывая об унитарном строении нашего государства, составной частью которого является Нахчыванская Автономная Республика, необходимо отметить, что предложения о назначении на должность и освобождении от должности прокурора Нахчыванской Автономной Республики, районных, городских и специализированных прокуроров Нахчыванской Автономной Республики вносит председатель Верховного Меджлиса Нахчыванской Автономной Республики. Предложения вносятся в соответствии с пунктом 11 части 2 статьи 5, части 3 и 4 статьи 46 Конституции Нахчыванской Автономной Республики, поскольку председатель Верховного Меджлиса является высшим должностным лицом Автономной Республики.

Говорить об отдельной главе в Конституции Российской Федерации, которая называлась бы «Прокуратура» или «Прокурорский надзор» достаточно рано, так как для этого Российскому законодательству необходимо пройти определенный путь развития. И принятое решение в данном случае должно быть объективным, основанном не на давлении каких-либо органов или лиц, а взвешенным, продуманным и обоснованным. Высказываются суждения, что прокуратура является самостоятельной ветвью власти. Еще в советский период многие авторы говорили о самостоятельности прокуратуры.

Конституция Российской Федерации, в которой нормы о прокуратуре Российской Федерации закреплены в статье 129 главы 7 «Судебная власть и прокуратура» (7). Из положений Федерального конституционного закона (№1-ФКЗ) «О судебной системе Российской Федерации», можно сделать определенный вывод, что прокуратура Российской Федерации к судебной системе Российской Федерации не имеет «прямого» отношения и в ее состав не входит (8). Так как это единая федеральная централизованная система органов, осуществляющих от имени Российской Федерации надзор за соблюдением Конституции Российской Федерации и исполнением законов, действующих на территории Российской Федерации. Прокуратура не относится к судебной власти – это можно увидеть из положений ФКЗ «О судебной системе Российской Федерации» от 31 декабря, а закрепление правового статуса этого органа государства в главе 7 «Судебная власть и прокуратура» Конституции Российской Федерации является необоснованным, но так сложилось исторически. Законодателю предстоит дальше решать данную проблему. Поэтому, отмечает Ю.А. Шульженко, включение единственной статьи о прокуратуре в главу, посвященную судебной власти, - решение не самое удачное, поскольку органы прокуратуры являются самостоятельной системой и не относятся к судебной власти (9, 28).

Законодательную ветвь власти в Российской Федерации, согласно статье 94 Конституции РФ олицетворяет – Федеральное Собрание. В Конституции РФ провозглашено, что Федеральное Собрание, как парламент РФ представлен двумя палатами: Советом Федерации (СФ) и Государственной Думой (ГД). Генеральный прокурор РФ назначается на должность и освобождается от должности Советом Федерации по представлению Президента Российской Федерации. Согласно пункту 6 статьи 12 Федерального закона «О прокуратуре РФ» Генеральный прокурор РФ ежегодно представляет доклад о состоянии законности и правопорядка в стране и проделанной работе по их укреплению не только Президенту РФ, но и Федеральному Собранию РФ (10). Федеральное Собрание РФ в свою очередь, задает направление всем правовым реформам, устанавливает как структуру органов прокуратуры, так и поднадзорных ей институтов.

5 февраля 2014 года Президентом РФ был подписан Закон РФ о поправке к Конституции РФ от 05.02.2014 № 2-ФКЗ «О Верховном Суде Российской Федерации и прокуратуре Российской Федерации» (11). Изменения в Конституции РФ относительно прокуратуры были следующие: изменилось название главы 7 Конституции РФ на «Судебная власть и прокуратура»; исключено закрепление прокуратуры как единой централизованной системы органов с подчинением нижестоящих прокуроров вышестоящим и Генеральному прокурору РФ; расширились полномочия Президента РФ в отношении назначения на должность и освобождения от должности прокуроров субъектов РФ и иных прокуроров, кроме прокуроров городов, районов и приравненных к ним, а также Президент РФ теперь вносит представления о назначении на должность и освобождении от должности заместителей Генерального прокурора РФ.

Изменение названия главы 7-й касается вопроса места прокуратуры в системе органов государственной власти, построенных по принципу разделения властей. Имеют место споры о том, к какой из трех основных ветвей власти относится прокуратура, нужно ли выделять для прокуратуры иную ветвь власти. Распространенным является мнение о том, что прокуратура не относится ни к одной из ветвей власти и выполняет функции одного из элементов системы «сдержек и противовесов».

Представляется, что, не умаляя значение прокуратуры для российского общества и государства, не следует из нее делать ни дополнительной ветви власти, ни включать

ее, ни в одну из существующих ветвей власти. Следует отметить, что законодатель руководствовался в своем определении места Прокуратуры РФ в Конституции 1993 года особым статусом данного органа. А, относя статью о прокуратуре к главе 7 «Судебная власть», законодатель видимо посчитал, что сложившиеся традиции прокурорского надзора не позволят судебной системе поглотить данный институт, сведя его непосредственные задачи до уровня судебного присутствия.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Roberts G.K. Dictionary of Political Analysis. - N.Y., 1998.
2. Конституционный Акт Азербайджанской Республики о Государственной Независимости Азербайджанской Республики. Баку, 18 октября 1991 г. //Сборник Законодательства Азербайджанской Республики, Баку, 2001
3. Конституция Азербайджанской Республики (на азербайджанском языке). – Баку: «Хугуг Яйын Эви», 2019.
4. Эбзеев Б.С. Человек, народ, государство в Конституционном строе Российской Федерации. М.: Юридическая литература, 2005.
5. Асланов С.Х. Прокуратура Азербайджана: Организация, направления деятельности. Баку, 2003.
6. Закон Азербайджанской Республики «О прокуратуре» (на азербайджанском языке). – Баку: «Хугугадабийяты», 2015.
7. Конституция Российской Федерации (принята всенародным голосованием 12.12.1993) <http://pravo.gov.ru/konstituciya/>
8. ФКЗ «О судебной системе Российской Федерации» от 31 декабря. 1996 г. № 1 – ФКЗ Собрание законодательства Российской Федерации. - 1997. - №1. – Ст.1.
9. Шульженко Ю.Л. Конституционный статус прокуратуры Российской Федерации. М., 1999.
10. ФЗ «О прокуратуре Российской Федерации», Собрание законодательства Российской Федерации. 1995. № 47. Ст. 4472.
11. № 2-ФКЗ от 05.02.2014 «О Верховном Суде Российской Федерации и прокуратуре Российской Федерации». <http://council.gov.ru/services/>

Джамалова Гюнай

Прокуратура Азербайджанской Республики и Российской Федерации в системе разделения властей

Р Е З Ю М Е

В статье утверждается, что власть составляет основу общества, является одним из основных факторов обуславливающих его существование и деятельность. В части III статьи 7-ой Конституции Азербайджанской Республики, говорится о разделении государственной власти. Концепция большинства основных законов стран СНГ в отношении прокуратуры, в существенной мере совпадает, а органы прокуратуры Азербайджанской Республики и Российской Федерации входят в систему судебной власти.

Автор отмечает, что если даже, следуя букве закона, т.е. «де юре» признать, что органы прокуратуры входят в систему судебной власти, то все равно «де факто» этого сказать не получится. Делается определенный вывод из положений Федерального

конституционного закона «О судебной системе Российской Федерации», что прокуратура Российской Федерации к судебной системе Российской Федерации «прямого» отношения не имеет, и ее составной частью не является.

Camalova Günay

**Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası
Prokurorluğu hakimiyyət bölgüsü sistemində**

X Ü L A S Ə

Məqalədə hakimiyyətincəmiyyətin əsasını təşkil etdiyini, varlığını və fəaliyyətini təyin edən əsas amillərdən biri olduğunu iddia edir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7-ci maddəsinin III hissəsi dövlət hakimiyyətinin bölünməsinə aiddir. MDB ölkələrinin prokurorluğu ilə əlaqəli əsas qanunların əksəriyyətinin konsepsiyası oxşardır, Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası prokurorluq orqanları məhkəmə hakimiyyət sistemində daxildir.

Müəllif qeyd edir ki, qanuna hərfən riayət edilsə də, yəni prokurorluq orqanları "de jure" məhkəmə sisteminin bir hissəsi olduğunu etiraf edilsə belə, "de facto" bunu demək hələ mümkün deyil. "Rusiya Federasiyasının məhkəmə sistemi haqqında" Federal Konstitusiya Qanununun müddəələrindən, Rusiya Federasiyası Prokurorluğunun RF məhkəmə sistemi ilə "birbaşa" əlaqəsi olmadığı və onun tərkib hissəsi olmadığı qənaətinə gəlinir.

Jamalova Gunay

**Prosecutor's Office of the Republic of Azerbaijan and the
Russian Federation in the system of separation of powers**

S U M M A R Y

The article argues that power is the basis of society, is one of the main factors determining its existence and activity. Part III of Article 7 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan refers to the division of state power. The concept of most of the basic laws in relation to the prosecutor's office of the CIS countries is essentially the same, while the prosecution bodies of the Republic of Azerbaijan and the Russian Federation are included in the judicial power system.

The author notes that even if, following the letter of the law, i.e. "De jure" to admit that the prosecutor's office is part of the system of the judiciary, it is still impossible to say "de facto". From the provisions of the Federal Constitutional Law "On the Judicial System of the Russian Federation", it is concluded that the Prosecutor's Office of the Russian Federation does not have a "direct" relationship to the judicial system of the Russian Federation and is not part of it.

Фарида АСЛАНОВА

докторант кафедры Трудового и экологического права
Бакинского государственного университета

ИНДИВИДУАЛЬНО-ДОГОВОРНОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ТРУДОВЫХ ОТНОШЕНИЙ

Ключевые слова: трудовые отношения, трудовой договор, регулирование трудовых отношений

Açar sözlər: əmək münasibətləri, əmək müqaviləsi, əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi

Keywords: labor relations, labor contract, regulation of labor contracts

В трудовом праве можно выделить два основных метода: централизованный и децентрализованный. Децентрализованное регулирование подразумевает локальное и договорное, которое делится на коллективно-договорное и индивидуально-договорное регулирование.

Необходимость создания гибкого рынка труда в стране побуждает к применению приемов и способов других отраслей права, в частности гражданского права, по словам А.Т. Мамедовой, «использующего в основном договорной метод правового регулирования» (2, с. 27).

Индивидуально-договорное регулирование представляет собой регулирование трудовых отношений посредством трудового договора.

Как правовая категория трудовой договор сформировался не на пустом месте, а на базе уже существующей гражданско-правовой конструкции договора личного найма. Следовательно, он воспринял его главные характеристики.

При определении трудового договора некоторые ученые охарактеризовали его как акт совместной компетенции работника и работодателя. Однако как отметил А.М. Касумов (1, с. 188), такое замещение определений является не вполне удачным поскольку понятия «соглашение», обычно используемое при определении любого договора и «акт совместной компетенции» это различные правовые категории.

Согласно п. 3 ст. 3 ТК АР, «трудовой договор – это заключенный между работодателем и работником в индивидуальном порядке письменный договор, отражающий основные условия трудовых отношений, права и обязанности сторон» (3).

Сторонам трудовых отношений предоставляется свобода в установлении условий труда и решении иных вопросов, вытекающих из трудовых отношений. Тем не менее, существуют определенные пределы индивидуально-договорного регулирования, которые устанавливаются государством. Таким образом, государство должно вмешиваться в регулирование трудовых отношений между работником и работодателем настолько, чтоб обеспечить защиту прав и интересов каждой из сторон.

Случаи нарушения норм законодательства могут происходить именно при заключении и установлении условий трудового договора. Работник заинтересован в получении

нии работы, чтобы прокормить свою семью. В таком случае он подчиняется воле работодателя, а работодатель, воспользовавшись таким положением, создает выгодные для себя условия. Итак, работник соглашается заключать трудовой договор на тех условиях, которые ему предлагаются работодателем, даже если такие условия являются невыгодными для него. Таким образом, работодатель злоупотребляет зависимым положением работника.

«Работодатель имеет возможности выбора любого кандидата на работу, в то время как работающий человек должен конкурировать, чтобы получить работу. Если работник недоволен условиями, предлагаемыми работодателем, возможности для переговоров ограничены, потому что работодатель всегда может отозвать свое предложение и выбрать вместо него другого кандидата. После того, как человек устроился на работу, вряд ли удастся договориться о лучших условиях, потому что, опять же, в очереди другие люди, ожидающие работу. И во всех этих ситуациях работающему человеку работа нужна, чтобы поставить еду на стол и оплачивать счета, тогда как бизнес работодателя вряд ли обанкротится из-за отсутствия одного работника» (5, с. 2).

Работодатель может заключить трудовой договор с нарушением требований законодательства, включить в трудовой договор условия, которые ухудшают правовое положение работника, либо не соответствуют требованиям трудового законодательства, предусмотренным в коллективных договорах, соглашениях, локальных актах положениям. Например, установить рабочее время продолжительностью 10 часов, в то время как нормальная продолжительность рабочего времени согласно трудовому законодательству определено не более 8 часов. Работник же в любом случае соглашается на предоставленные ему работодателем условия труда и подписывает трудовой договор на таких условиях. Как видим, принцип свободы трудового договора нарушается.

Несоответствие порядка заключения трудового договора и определения его условий требованиям законодательства является одной из проблем, требующих разрешения. Известно, что при заключении гражданско-правового договора необходимо достижение согласия по всем существенным условиям договора в требуемой форме согласно гражданскому законодательству. Трудовой договор хотя и обладает особенностями, существенно отличающими его от гражданско-правовых договоров, тем не менее воспринял конструкцию последних в определенной степени. Для заключения трудового договора также необходимо достижение согласия по всем его существенным условиям и отсутствие одного из этих условий ведет к признанию трудового договора недействительным. Проблема в том, что достижение согласия на практике зачастую носит формальный характер.

Мы можем пронаблюдать нарушение принципа свободы трудового договора не только на этапе заключения трудового договора, внесения в него изменений, но и при прекращении трудового договора. Работник может быть принужден к прекращению трудового договора вопреки его воле.

Кроме того, работодатель иногда вообще не заключает трудовой договор, дабы избежать лишних расходов. Дело в том, что, например, западными учеными-цивиристами трудовой договор не рассматривался в качестве отдельного вида договора. В одной из работ отмечено что «нормы гражданского права могут заменить трудовое право» (4, с. 174).

Подобные случаи встречаются на практике потому, что работники не знают свои права, которыми они обладают согласно законодательству, либо пренебрегают ими дабы не потерять работу, а работодатели воспользовавшись сложившейся ситуацией злоупотребляют своими правами.

Для разрешения данной проблемы в первую очередь необходимыми являются такие меры, как просвещение работников, развитие их правосознания, правовой культуры. Кроме того, необходимо усиление деятельности служб инспекции. Ведь путем осуществления проверок можно выявить подобные правонарушения.

Сегодня важным представляется также подробное научное исследование признаков трудового договора с целью разграничения их с гражданско-правовыми договорами о труде и выявления тем самым так называемых скрытых трудовых правоотношений. В обязанности служб инспекции должно входить также умение распознавать и ограничивать трудовой договор от гражданско-правовых договоров о труде. Согласно трудовому законодательству, заключение трудового договора сопровождается определенной процедурой, например, записи в трудовой книжке работника о назначении на соответствующую должность, приказ о назначении, заявление работника о приеме на работу. Отсутствие данных действий является одним из доказательств намерения работодателя о заключении гражданско-правового договора. Указанные способы оформления работника могут рассматриваться как факультативные признаки трудового договора, позволяющие отличить его от гражданско-правовых договоров.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Касумов А.М., Адыгезалов Д.Б. Индивидуально-договорный метод регулирования наемного труда//Матер. VIII междунар.науч.-практ.конф. «Сочетание государственного и договорного регулирования в сфере наемного труда и социального обеспечения». М., 2012, 720 с.

2. Мамедова А.Т. Договорное регулирование как вид правового регулирования трудовых и иных непосредственно связанных с ними отношений. Дисс. ... докт. фил. юрид.наук. Астана, 2013, 147 с.

3. Трудовой Кодекс Азербайджанской Республики. Баку: MiniNax, 2019, 225 с.

4. Якимова И.С. Правовая природа и сущность современного трудового договора: дис. ... канд.юрид.наук. М., 2010, 174 с.

5. Davies A. C. L. Employment Law: Pearson Education. Longman Law Series

Aslanova Fəridə

Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin

Əmək və ekologiya hüququ kafedrasının

əyani doktorantı

Əmək münasibətlərinin fərdi müqavilə yolu ilə tənzimlənməsi

X Ü L A S Ə

Məqalədə əmək münasibətlərinin fərdi müqavilə yolu ilə tənzimlənməsi tədqiq olunur. Əmək müqaviləsi ilə tənzimlənmə ilə əlaqədar olaraq təcrübədə rast gəlinən hüquq

pozuntularının araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məqalədə həmçinin həmin hüquq pozuntularının qarşısının alınması və bununla əlaqədar olan məsələlərin həlli yolları təklif edilmişdir.

Aslanova Farida
Baku State University
Faculty of Law
Department of Labor and Environmental Law
Doctoral student

Regulation of labor relations through conclusion of individual contract

S U M M A R Y

In this article study the problems of regulation of labor relations through conclusion of individual contract. Of particular importance is the investigation of violations of the law in practice in connection with the regulation of the employment contract. The article also suggests ways to prevent these violations and resolve related issues.

İsmayıl KƏNGƏRLİ

Azərbayca Respublikasının
Vəkillər Kollegiyasının üzvü,
BDU-nun Konsititüsü hüququ
kafedrasının doktorantı

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN KONSTITUSION TƏMİNATLARI

Açar sözlər: *milli təhlükəsizlik, milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi, konstitusiya, konstitusiya təminatları, şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyi*

Ключевые слова: *национальная безопасность, обеспечение национальной безопасности, конституция, конституционные нормы и институты, безопасность личности, общества и государства, конституционная безопасность.*

Keywords: *national security, ensuring national security, constitution, constitutional norms and institutes, safety of the personality, society and state, constitutional safety.*

Milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi mexanizminin hüquqi əsasları mənbələrin çoxsaylı olması ilə xarakterizə olunur. Həmin mənbələrdə əks olunan normalar hüquqi qüvvəsinə və sahəvi mənsubiyyətinə görə bir-birindən fərqlənsə də, vahid sistem əmələ gətirərək milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi ilə bağlı ictimai münasibətlərin hüquqi tənziminin əsasını təşkil edirlər. Belə hüquqi əsaslar sırasına, ilk növbədə, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası aiddir.

Konstitusiya milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi ilə bağlı normativ hüquqi aktların iyerarxiyasında başlıca sənəddir. O, cəmiyyətin, dövlətin və şəxsiyyətin əsas keyfiyyət xüsusiyyətlərini onların qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı təsiri kontekstində müəyyən edir. Eyni zamanda, konstitusiya şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyinə nail olunması üçün normativ hüquqi baza kimi nəzərdən keçirilə bilər. Başqa sözlə, konstitusiyanın mahiyyəti onda ifadə olunur ki, bu sənəd cəmiyyətdə bütün sosial qrupların maraqlarının qanuni balansını, hakimiyyət və azadlıq arasında cəmiyyətdə və dövlətdə əldə edilmiş legitim ölçünü özündə əks etdirir. Məhz bunun əsasında şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlətin real və konstitusiya baxımından təmin edilmiş təhlükəsizliyinə nail olunması mümkün olur [7, s. 289].

Konstitusiya normaları milli təhlükəsizliyin konkret növlərinin hüquqi təminatı mexanizminin təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayırlar.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında “milli təhlükəsizlik” termini işlədilməyə də, orada təhlükəsizliyin aşağıdakı növləri ilə bağlı bir sıra vacib müddəalar öz əksini tapmışdır:

a) dövlətin təhlükəsizliyi – Konstitusiyanın 9-cu maddəsinin I hissəsi, 94-cü maddəsinin 20-ci bəndi, 109-cu maddəsinin 27-ci bəndi, 111-112-ci maddələri;

b) şəxsiyyətin təhlükəsizliyi – Konstitusiyanın 41-ci maddəsinin III hissəsi, 31-ci maddəsi, 35-ci maddəsinin VI hissəsi;

c) ictimai təhlükəsizlik – Konstitusiyanın 17-ci maddəsinin IV hissəsi, 111-112-ci maddələri;

ç) hərbi təhlükəsizlik – Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 9-cu maddəsi, 76-cı maddəsi, 95-ci maddəsinin 7-ci bəndi, 109-cu maddəsinin 11-ci, 26-cı, 29-cu, 30-cu bəndləri, 111-ci maddəsi;

d) ekoloji təhlükəsizlik – Konstitusiyanın 39-cu maddəsi və s.

Konstitusiya təhlükəsizlik sahəsində ictimai münasibətlərin universal tənzimləyicisi kimi çıxış edir.

Təhlükəsizliyin mühüm aspektləri konstitusiya normalarında təsbit edilmiş təməl konstitusion dəyərlərlə sıx bağlıdır. “Təhlükəsizlik” kateqoriyasının məzmun elementlərinin çoxu, ilk növbədə, dövlətin, cəmiyyətin və şəxsiyyətin təhlükəsizliyi ilə bağlı olanlar konstitusion hüquqi tənzimləmə predmetinə daxildir. Ona görə də, “təhlükəsizlik” anlayışını konstitusiya hüququnun kateqoriyaları sırasına aid etmək lazımdır. Təhlükəsizliyin məzmunu, ilk növbədə, xalq hakimiyyəti, dövlət suverenliyi, insanın cəmiyyətdə və dövlətdə ali dəyər qismində tanınması kimi vacib konstitusion dəyərlər və müddəalarla qarşılıqlı təsirdə olur və onları tamamlayır. Ona görə də, təhlükəsizlik konstitusiya hüququnun kateqoriyaları sırasına aid olmaqla, konstitusiya hüquq normaları sistemində birləşdirici başlanğıc kimi özünü göstərir. Şəxsiyyətin təhlükəsizliyinin məzmunu vətəndaşların həyatı, sağlamlığı və ləyaqəti ilə bağlı mühüm konstitusion hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi üzrə dövlətin vəzifəsi ilə məhdudlaşmır. Şəxsiyyətin təhlükəsizliyi bir sıra konstitusion dəyərləri ehtiva edən konstitusion kateqoriyadır. Konstitusion-hüquqi dəyər kimi şəxsiyyətin təhlükəsizliyi insanı bütövlükdə sosial dəyər kimi təsbit etmək, əsas hüquq və azadlıqların həyata keçirilməsi prosesində yaranan təhdid və təhlükələrin aradan qaldırılmasına yönələn siyasi-hüquqi imkanlar kompleksi vasitəsilə onun konstitusion xüsusiyyətlərinin təzahürünə təminat vermək təyinatı daşıyır[4,s.15-17]. Konstitusion dəyərlər konstitusion göstərişlərdən fərqli olaraq, konstitusion müddələrin sosial, siyasi aspektlərlə daha sıx bağlılığını özündə əks etdirir.

Milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi ilə bağlı münasibətlər konstitusion hüquqi tənzimləmə predmetinin bütün xüsusiyyətlərinə cavab verir. Şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyi üzrə münasibətlərin məzmunu konstitusion norma və institutlarda öz əksini tapır. Burada konstitusiya quruluşunun əsasları, dövlət suverenliyi, ərazi bütövlüyü, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları, konstitusiya nəzarəti və s. kimi konstitusiya hüquq institutları xüsusi qeyd edilə bilər.

Konstitusion normalar sosial subyektlərin davranış ölçüsünü və onların hüquq və vəzifələrinin həddini, şəxsiyyətin təhlükəsizliyi sahəsində ictimai münasibətlərin dövlət tənzimləmə əsaslarını müəyyən edir. Bu normalar sosial dəyərlərin və sosial məsuliyyətin, habelə sosial nemətlərin bölgüsü və qorunmasının xüsusi ölçü alətləri kimi çıxış edir. Konstitusiyada dövlətin, cəmiyyətin və şəxsiyyətin təhlükəsizliyinin təminatına yönəlmiş bir sıra vəzifələr öz əksini tapır. Konstitusiya şəxsiyyətin təhlükəsizliyi, təhlükəsizlik, milli təhlükəsizlik kateqoriyaları və insan və vətəndaşın onlarda yeri ilə bağlı təsəvvürün formalaşmasına təsir göstərir. Konstitusiya vətəndaşlar, vətəndaş və dövlət, dövlət və cəmiyyət arasında ümumi bağlılıq vəziyyətini təsbit edir. Bu isə təhlükəsizlik subyektləri arasında münasibətlərin gələcək inkişafı üçün zəruri əhəmiyyət kəsb edir[4, s. 19].

A.M.Dudkov göstərir ki, milli təhlükəsizlik şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin ən vacib maraqlarını özündə əks etdirir və istənilən digər siyasi və hüquqi kateqoriya kimi təminatlara ehtiyac duyur. Burada isə konstitusion təminatlar xüsusi rol oynayır. Milli təhlükəsizliyin konstitusion təminatları, əlbəttə ki, hüquqi təminatlara aiddir[5, s. 56].

Konstitusion təminatlar istənilən digər təminatlar kimi hüquqi tənzimləmə sistemində müəyyən funksiyalar yerinə yetirir. Konstitusion təminatların funksiyaları dedikdə, konsti-

tusion müddəaların həyata keçirilməsini təmin edən istiqamətlər başa düşülür. Bir qayda olaraq, hüquqi təminatların tənzimləyici, mühafizəedici və təminədiçi funksiyaları fərqləndirilir. Lakin milli təhlükəsizliyin konstitusion təminatları anlayışını nəzərdən keçirərkən ideoloji funksiyaları da qeyd etmək lazımdır. Tənzimləyici funksiya onda ifadə olunur ki, konstitusion təminatların hüquqi təsiri müəyyən ictimai münasibətlərin tənziminə yönəlmişdir. Mühafizəedici funksiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, konstitusion təminatlar ictimai münasibətlərin qorunmasına yönəlmişdir. Təminədiçi funksiya dövlətin müəyyən konstitusion müddəaların bilavasitə icrasını və həyata keçirilməsini təmin etmək vəzifəsini və ya həmin müddəaların həyata keçirilməsi üçün hər hansı məhdudiyyət və əngəllər müəyyən etməmək öhdəliyini nəzərdə tutur. Konstitusion təminatların ideoloji funksiyası ictimai hüquq düşüncəsinə və bütövlükdə mənəvi mədəniyyətə konseptual təsiri ifadə edir[5, s. 57].

Konstitusion təminatların real təsiri bilavasitə hüquqi təsirdən daha geniş və intensivdir. Konstitusiyaya quruculuğu nəticəsində hər gün inkişaf edən yeni qaydaların və müddəaların insanların şüuruna nüfuz etməsi ilə müvafiq konstitusion normalar dövlət və ictimai həyatın istənilən məsələsi üzrə məsul qərarların qəbul edilməsi zamanı mühüm siyasi amilə çevrilir. Siyasət hüquq üzərində hökmranlığını dayandırır, bu isə konstitusiyanın xidmətidir[6, s. 83].

Milli təhlükəsizliyin konstitusion təminatları konstitusiyada təsbit edilən və insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının, cəmiyyətin rifahının, dövlətin konstitusiyaya quruluşunun və dayanıqlı inkişafının əsaslarını müəyyən edən müddəalar, habelə göstərilən müddəaların faktiki surətdə həyata keçirilməsini təmin edən normalardır[5, s. 58]. Bu tərif təminatlarla təminatmə obyektləri arasında qarşılıqlı əlaqəni özündə əks etdirir.

Milli təhlükəsizliyin konstitusion təminatları ictimai münasibətlərin demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edir. Bu təminatların bir çoxu bütövlükdə hüquq sistemində aid olur. Digər hüquqi təminatlara münasibətdə daha yüksək hüquqi qüvvəyə və rəhbər başlanğıc keyfiyyətinə malikdir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası hər bir şəxs üçün Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına və qanunlarına əmək etmək vəzifəsi müəyyən etməklə (72-ci maddənin II hissəsi), Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində və ya hər hansı hissəsində qanuni dövlət hakimiyyətini zorla devirmək məqsədi, cinayət hesab edilən digər məqsədlər güdən və ya cinayətkar üsullardan istifadə edən birlikləri qadağan edir, habelə konstitusiyaları və qanunları pozan birliklərin fəaliyyətinə məhkəmə qaydasında xitam verilməsi imkanını nəzərdə tutur (58-ci maddənin IV hissəsi) [1]. Göstərilən konstitusion müddəalar “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” Beynəlxalq Paktın 22-ci maddəsinin 2-ci bəndinə və “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” Konvensiyanın 11-ci maddəsinin 2-ci bəndinə uyğun gəlir[3; 2]. Qeyd olunan beynəlxalq sənədlərin müvafiq normalarının məzmununa görə ictimai asayiş maraqları naminə, iğtişanın və cinayətin qarşısını almaq üçün, sağlamlığın və mənəviyyətin qorunması üçün və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan hallarda birləşmək hüququna məhdudiyyət tətbiq edilə bilər.

Beləliklə, bu tezisdə qeyd edilən bütün fikirlərin ümumiləşdirilməsi aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir.

1. Konstitusion normalar konstitusiyaya quruluşunun əsaslarının, habelə şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin həyatı əhəmiyyətli maraqlarınının qorunmasını təmin etməklə, hüququn aliliyini təmin etməklə, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsini dövlətin ali məqsədi kimi müəyyən etməklə, konstitusion dəyərlərin balansına nail olmaqla,

hüquq və qanunvericilik sisteminin inkişafının əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirməklə milli təhlükəsizliyin təmin edilməsində son dərəcə əhəmiyyətli rol oynayırlar.

2. Konstitusiyaya tez-tez əlavə və dəyişikliklər edilməsi nəticəsində konstitusiyanın sabitliyinin pozulması, konstitusiyanın müddəalarına zidd olan normativ hüquqi aktların qəbul edilməsi, Konstitusiya Məhkəməsinin qərarlarının yerinə yetirilməməsi, vətəndaşların konstitusiya hüquq mədəniyyətinin səviyyəsinin aşağı olması və s. bu kimi faktorlar milli təhlükəsizliyin təmin edilməsində konstitusiya hüquq normalarının roluna və əhəmiyyətinə xələl gətirə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası: [Elektron resurs] / URL: <http://e-qanun.az/framework/897>
2. İnsan hüquqları haqqında Beynəlxalq Bill. - Bakı: Azər nəşr, - 1998. - 54 s.
3. Səfixanlı, A.M. “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasında insan hüquq və azadlıqları ilə bağlı müddəaların Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində təsbiti / A.M.Səfixanlı. - Bakı: Azər nəşr, - 2003. - 128 s.
4. Ардашев, А.И. Конституционные основы обеспечения безопасности личности в Российской Федерации: / Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. / - Москва, 2008. - 25 с.
5. Дудков, А.М. Конституционные гарантии национальной безопасности РФ // Грамота, - 2013. № 10 (77), - с. 55-59.
6. Уваров, А.А. Конституционные гарантии прав и свобод человека и гражданина // Государство и право, - 2005. № 7, с. 80-85.
7. Чапчиков, С.Ю. Концептуальные основания национальной безопасности и механизм ее обеспечения: теоретико-правовое исследование: / Дисс. ... д-ра юрид. наук. / – Курск, 2018. - 414 с.

İsmayıl Kəngərli

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN KONSTITUSION TƏMİNATLARI

X Ü L A S Ə

Bu tezisdə milli təhlükəsizliyin konstitusion təminatları ilə bağlı məsələlər nəzərdən keçirilmişdir. Müəllif milli təhlükəsizliyin təmin edilməsində, eləcə də şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin həyati əhəmiyyətli maraqlarınının qorunmasında konstitusion normaların xüsusi rolunu və əhəmiyyətini əsaslandırır, habelə milli təhlükəsizliyin təmin edilməsində konstitusiya hüquq normalarının roluna və əhəmiyyətinə xələl gətirə bilən faktorları göstərir.

Исмаил Кенгерли
Докторант кафедры Конституционного права Бакинского
Государственного Университета

Конституционные гарантии национальной безопасности

Р Е З Ю М Е

В тезисе рассматриваются вопросы, связанные с конституционной гарантией национальной безопасности. Автор обосновывается особая роль и значение конституционных норм в обеспечении национальной безопасности и защите жизненно важных интересов личности, общества и государства, указывается факторы несущие вред роли и значение конституционных норм в обеспечении национальной безопасности.

Ismail Kengerley
Member of the Bar Association of the Republic of Azerbaijan
Baku State University Faculty of Law
Department of the Constitutional Law
Doctoral student

Constitutional warranties of national security

S U M M A R Y

In thezsis the of constitutional warranties of national security are analized. The author justifies the special role and importance of constitutional norms in ensuring national security and protecting the vital interests of the individual, society and the State, indicates the factors harmful to the role and importance of constitutional norms in ensuring national security.

LEGAL STATUS OF DIGITAL/ELECTRONIC EVIDENCE IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Keywords: *digital evidence, electronic evidence, cybercrime, procedural powers, law enforcement agencies, criminal investigation, adjudication*

Açar sözlər: *rəqəmsal/elektron sübutlar, kibercinayətlər, prosesual səlahiyyətlər, hüquq-mühafizə orqanları, ibtidai araşdırma, məhkəmə baxışı, hüquqi qiymətləndirmə*

Ключевые слова: *цифровые доказательства, электронные доказательства, киберпреступность, процессуальные полномочия, правоохранительные органы, судебное решение*

As a reconstructive process, a criminal investigation is meant to be a logical process, which draws conclusions based on specific pieces of evidence [1]. Identification, selection, collection, preservation, preparation, authentication, verification, evaluation and presentation of evidence are crucial to accurate criminal investigation and proceeding, as they establish grounds for the guilt or innocence of an individual at trial. However, all these processes face serious challenges by the complex/technical nature of cyberspace, the anonymity and speed of activities in cyberspace, the possibility of ‘spoofing’ and the potential for multi-stage action [2].

The evidence is defined broadly in Article 124 of the Code of Criminal Procedure and covers any factual knowledge, obtained in accordance with the Code, by which the presence or absence of facts and circumstances necessary for the criminal proceedings can be proved. The Code further makes it explicit that the following shall be admitted as evidence in criminal proceedings:

- “1. testimony of the suspect, the accused, the victim and witnesses;
2. the expert’s opinion;
3. material/demonstrative evidence;
4. records of investigative and court proceedings;
5. other documents.” [3, art. 124]

Digital/electronic evidence plays a central role in the investigation, prosecution and adjudication of cybercrime. The importance also lies in the fact that compared to the early days of digital forensics when the pre-occupations mainly were ‘hacking’ and ‘computer fraud’, today digital evidence plays a crucial role in the investigation of most of the crimes. Considering that computer systems and computer data can be ancillary to almost any criminal offence due to the ubiquity of the computer systems and digital evidence and given the growth of ICT in Azerbaijan, it can be argued that the role of digital evidence will be even further evolved for cybercrime cases and will become an even more common aspect of criminal cases. It is also important to note that by signing and ratifying the Convention on

Cybercrime (Council of Europe 2001), Azerbaijan has taken further the obligation of incorporating into its legislation the possibility of use of digital or electronic information as evidence in criminal proceedings. The Convention has also made it explicit that signatories have to ensure that evidence in the digital form of not only cybercrime offences but also any criminal offence can be gathered through the powers and procedures set out in it. It is, therefore, important to identify the status of digital evidence in Azerbaijani criminal procedure laws before embarking on the analysis of key investigative powers. In Azerbaijan, however, digital evidence has been neither widely scrutinised and analysed nor thoroughly understood. It can be claimed that lawmakers had not shown a willingness to effectively address the admissibility of digital evidence or clearly distinguish between digital and physical evidence. Comprehensive national guidance available to be followed when dealing with digital evidence has also been missing.

Where there is digital evidence involved, digital forensics experts or IT experts are generally called in for support and thus, in general, investigators themselves are not prepared or trained to handle digital evidence and are strongly dependent on IT experts' help and opinions, which decreases the efficiency of prosecutions. The Code of Criminal Procedure 2000, however, stipulates that the preliminary investigator and the investigator are obliged to investigate the case thoroughly, fully and objectively and order examination of all evidence related to crime through exercising the procedural powers, such as questioning the victim, witnesses and the suspect, calling for expert reports, ordering search and seizure, once it has been established that a crime has been committed [3, art. 85 and 86]. Thus, In Azerbaijan, training and development programs should focus on ensuring that LEAs have acquired the skills and competencies required for cybercrime investigations, digital evidence handling, computer forensic analysis and cooperation with other local and international partners. Once law enforcement staff involved in cybercrime and computer forensics training programmes, which are expensive, to receive an adequate return for the investment, they should be appointed to, and remain in, posts that reflect the level of knowledge and skills they have [4, p. 8]. It would also be cost effective for LEAs to prioritise the recruitment of officers with existing cyber skills and share key security training services with other LEAs.

It can also be argued that prosecutors' and judges' knowledge on technological issues, cyberlaw and digital evidence are also immature due to the scarcity of cybercrime related studies and lack of opportunity to adjudicate actual cybercrime cases. These factors could be the reason behind their unwillingness to accept and deal with digital evidence. Another major drawback of these knowledge and training shortages is the possibility that judges and prosecutors might assume that the digital evidence produced is authentic and thus, will not dispute its authenticity, which can undermine the legitimacy of the proceeding.

Digital evidence is still relatively alien to the national legal system. No single definition of digital/electronic evidence is contained by the Code. Nor is the term 'digital/electronic evidence' used in any part of it. So, the rules on evidence appear to be based on the traditional general notion of the evidence and lack comprehensiveness in their scope. Nonetheless, according to CPC, electronic carriers bearing information in the form of letters, numbers, graphics or other signs are recognised as 'documents' [3, art. 135]. The definition of the 'document' is provided by the Law on Information, Informatisation and Protection of Information 1998 as documented information fixed on a material carrier in the form of text, audio or image and bearing requisites allowing it to be identified [5, art. 2]. Although the information in audio/voice form is also covered by this definition, it narrows the scope of regulation applied by the Code to electronic data and information by including only doc-

umented information fixed on a material carrier. The Law (1998) further limits the use of a document received from information systems, including automatized systems by requiring its validity to be obtained through its signature by an official [5, art. 5]. By contrast, the definition is given by the Law on Electronic Signature and Electronic Document 2004 to the meaning of ‘electronic document’ seems to broaden the scope by excluding the requirement of being fixed on a material carrier. It determines that a document submitted in electronic form to be used in information systems is an electronic document; here, the document needs to be confirmed by an electronic signature [6, art.1]. Thus, it can be asserted that both laws lack comprehensiveness and demonstrate an insufficient understanding of the digital/electronic evidence as these laws impose restrictions over the use of documents through attaching validity requirements, which limits their utilisation for investigation purposes. Consequently, notwithstanding that evidence of some cybercrime acts, which mainly exist in electronic or digital form, can be considered as ‘documents’ according to the Code of Criminal Procedure and used for investigative purposes if fixed on a material carrier, or confirmed by an electronic signature, legal provisions directly regulating digital evidence are not in place.

The Code also determines that documents possessing the characteristics of material evidence – any object that can serve to identify circumstances bearing importance to the criminal prosecution due to its characteristics and features, origin, place and time of discovery or the imprints it bears - can also be considered as material evidence [3, art.135]. Since the computer system or data needs to be either the tool or target for the commission of a crime in order for it to be labelled as ‘cybercrime’, cybercrime cases necessitate the investigation of digital devices where the evidence is either stored or transferred in an electronic form [7, p. 7]. Thus, provisions identified for material evidence should apply to the investigation of cybercrime where electronic carriers bearing information in the form of letters, numbers, or graphics are used as a tool or become an object of a crime, or bear imprints of it.

The Criminal Procedure Code appears to provide general investigative powers and techniques for the investigation of cybercrime. However, the lack of specific legal provisions on digital evidence poses additional challenges for LEAs in obtaining, analysing and presenting them. The importance of adopting specific optimised legal frameworks becomes visible when analysing the role of digital evidence, which varies depending on the phases of criminal investigation and proceedings. Various approaches exist in determining the stages of criminal proceedings in Azerbaijan [8]. It would be more systematic and easier to test the role and status of digital evidence through differentiating two major phases in which it is used: the investigation phase (survey/identification, collection/acquisition, preservation, and analysis) and report, presentation and use of evidence in court proceedings [9, pp.330-333]. Techniques applied during the investigation phase can also be subdivided into coercive (powers of search and seizure) and covert (interception and surveillance) techniques [10, p. 203]. Each of these phases will be thoroughly examined and scrutinised by the next sections of this Chapter, both as found in national and relevant multilateral instruments. At this stage, it needs to be highlighted that regardless of whether procedural laws are predominantly ‘general/traditional’ or ‘cyber-specific’, two essential requirements must be met in order to investigate cybercrime in a legitimate, effective and efficient way: a clear scope of application of the power in each abovementioned phase, in order to guarantee legal certainty in its application; and sufficient legal authority for actions [11, p. 123].

Satisfaction of these requirements is also crucial to ensure the admissibility of digital evidence in court. In Azerbaijan, a willingness to effectively address the admissibility of digital

evidence or clearly distinguish between digital and physical evidence has not been adequately shown by lawmakers yet. It can, however, be claimed that not making a clear legal distinction between digital and physical evidence does not necessarily make the digital type inadmissible. According to a study conducted by United Nations, many countries considered that ‘it was good practice not to make a distinction, as this ensures fair admissibility of electronic evidence alongside all other types of evidence’ [12, p.166]. Thus, the same fundamental principles are applied to the admissibility of both digital and physical evidence, although there are notable differences between the two.

The legitimacy of evidence can be considered as one of the most fundamental principles of admissibility that is applied to either form of evidence. The Code of Criminal Procedure, which sets the requirements for the collection, preservation, and use of evidence, has made it clear that evidence must be obtained in accordance with the requirements of the Code and without violating the constitutional human rights, or subject to restrictions determined by a court decision [3, art. 125]. Satisfaction of this requirement is challenging with regard to digital evidence due to the existing uncertainty and lack of specific legal provisions on digital evidence. It can be helpful to establish cyber-specific provisions regarding digital evidence to address these challenges.

The Code has also attached further requirements to the admissibility of evidence, which are about its accuracy, source, and the circumstances in which it was obtained [3, art. 125]. In an online environment, however, satisfying all of these requirements would be impossible due to the reasons that there might be faults, errors or other malfunctions that affected the reliability of the data, or such faults, errors or malfunctions can be generated by the criminal conduct itself [12, pp. 622-623]. Moreover, the likelihood of occurrence of these faults or errors increases even further as the volume of evidence to be collected in relation to a crime grows substantially due to the rising complexity of cyberattacks [13, p. 75]. The code has made it explicit that there must be no doubt as to the accuracy, source, and the reliability of evidence in order for it to be admissible in criminal proceedings [3, art. 125]. Thus, in the case of documentary evidence, only the original documents or a true copy of the originals are admissible to prove their contents and authenticity [3, art. 135]. Application of these requirements to digital evidence raises a number of important questions since it is necessary to define what is meant by the ‘original’ or ‘true copy’, as it might not be possible to present the original data in court in all cases. The process might become more difficult due to the ‘intangible and rather volatile’ nature of electronic evidence [14, p. 508]. Consequently, the admissibility of digital evidence in prosecuting cybercrime offences can be difficult from the legal standpoint. The lack of adequate training of those dealing with cybercrime exacerbates the problems.

It can be argued that there is a lack of specific legal provisions about digital evidence, which poses serious challenges to the collection, analysis, authentication and evaluation of digital evidence. Notwithstanding that some of these investigative actions can be achieved through the application of traditional powers, most procedural provisions cannot be translated well from a spatial, object-oriented approach to one involving electronic data storage and real-time data flows. Therefore, the combination of both traditional and new investigative techniques is required to address these challenges [15, p.27-28]. Consequently, the identification, collection, analysis of digital evidence as well as its presentation and use in court proceedings necessitates the optimisation of legal frameworks for digital evidence, alongside with law enforcement and criminal justice capacity.

It can be claimed that Azerbaijan can be considered partially in line with Article 14 of the Convention on Cybercrime, which requires the adoption of legislative and other measures as may be imperative for establishing the powers and procedures for the purpose of specific criminal investigations or proceedings provided for in the Convention [16]. This is because the possibility of use of digital or electronic information as evidence before a court in criminal proceedings has been provided by the general powers and procedures incorporated into the legislation, notwithstanding that specific legal provisions regulating digital/electronic evidence are not available, which poses additional challenges before law enforcement authorities during the investigation of cybercrime. Given that neither the national law nor the Convention on Cybercrime contains a definition of digital evidence, a specific definition of digital evidence should be added in the Criminal Procedure Code to implement provisions of the Convention on procedural measures as well as to increase legal clarity. This would also ease the drafting of specific procedural measures. In addition, the optimization of legal frameworks for digital evidence is crucial to enhance the capacity of the country in pursuing cybercrime. Alternatively, it is recommended by the Council of Europe that the concept of electronic evidence be included as part of material evidence under Article 128 of the Code, through an amendment which specifically recognises materials in electronic form as part of material evidence [17, p. 4].

Introduction of specific norms on digital evidence is also required given that the position surrounding the admissibility of digital evidence is still contentious in Azerbaijan. As mentioned above, there must be no doubt as to the accuracy, source, and the reliability of evidence for it to be admissible in criminal proceedings, according to the Code of Criminal Procedure [3, art. 125]. However, these conditions have not been clarified by the Code, nor is there a comprehensive national guidance available to be followed when dealing with digital evidence. As Allan states, the introduction of clear and transparent legislation would help to reduce the scope for technical objections to the admissibility of digital evidence [18].

Consequently, it is important to note that the lack of cyber-specific provisions and adequate legal instruments enabling competent authorities to conduct an effective and efficient investigation of, and cooperation against, cybercrime leaves the human rights and liberties at risk of being compromised.

REFERENCES

1. Christine M. H Orthmann et al., *Criminal Investigation* (Delmar Cengage Learning, 2013).
2. Buchan R. and Tsagourias N., 'Special Issue: Non-State Actors and Responsibility in Cyberspace: State Responsibility, Individual Criminal Responsibility and Issues of Evidence' (2016) 21 *Journal of Conflict and Security Law*.
3. *Criminal Procedure Code of the Republic of Azerbaijan* (2000).
4. Council of Europe, *Strategic Priorities for the Cooperation against Cybercrime in the Eastern Partnership Region* (CyberCrime@EAP project, 2013)
5. *Law on Information, Informatisation and Protection of Information* 1998, № 460-IQ.
6. *Law on Electronic Signature and Electronic Document* 2004, № 602-IIQ.
7. Casey E., *Digital Evidence and Computer Crime* (3rd edn. Academic Press 2011).
8. Abbasova F., *Criminal Process: General Part* (Baku, Zardabi, 2015).
9. Holt T.J., Bossler A. M., and Seigfried-Spellar K.C., *Cybercrime and Digital Forensics* (Routledge 2015).

10. Walden I., Computer Crimes and Digital Investigations (Oxford: Oxford University Press, 2007).
11. United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC), Comprehensive Study on Cybercrime (United Nations 2013).
12. Jewkes Y, Yar M. eds, Handbook of Internet Crime (Willan, 2009).
13. Walport M., Annual Report of the Government Chief Scientific Adviser 2015: Forensic Science and Beyond: Authenticity, Provenance and Assurance, vol. 1 (Government Office for Science: London, 2015).
14. De Hert P., Fuster G. G. and Koops B., 'Fighting Cybercrime in the Two Europes.' (2006) 77 *Revue internationale de droit pénal*.
15. Casey E., Handbook of Digital Forensics and Investigation (Academic Press 2009).
16. Council of Europe, Convention on Cybercrime (2001) ETS No. 185.
17. Council of Europe, Suggestions for draft amendments to procedural legislation of Azerbaijan and other recommendations concerning cybercrime and electronic evidence (Cybercrime@EAP III Project 2017).
18. Allan G., 'Responding to cybercrime: A delicate blend of the orthodox and the alternative.' (2005) 2 *New Zealand Law Review*.

LEGAL STATUS OF DIGITAL/ELECTRONIC EVIDENCE IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

A B S T R A C T

Considering that computer systems and computer data can be ancillary to almost any criminal offence due to the ubiquity of computer systems and digital evidence, and given the growth of ICT in Azerbaijan, it can be argued that the role of digital evidence will be even further evolved for cybercrime cases and will become an even more common aspect of criminal cases. However, it can be argued that digital evidence has not been scrutinised, analysed or thoroughly understood, and comprehensive national guidance to be followed when dealing with digital evidence has not been developed in the country. This paper, thus, seeks to elaborate on the legal status of digital evidence in Azerbaijan and the importance of its clarification in the fight against cybercrime.

Elvin Balacanov
Azərbaycan Respublikası DTX-nın
Heydər Əliyev adına Akademiyası
h.ü.f.d., müəllim

Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal/elektron sübutların hüquqi statusu

X Ü L A S Ə

Informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından qlobal səviyyədə və Azərbaycan Respublikasında müxtəlif sahələrdə geniş şəkildə istifadə nəticəsində kibercinayətdə formalaşan rəqəmsal/elektron izlərin sürətlə çoxalmasını nəzərə alaraq gələcəkdə cinayətkarlıqla mübarizə kontekstində bu izlərin sübuti əhəmiyyətinin daha da artacağını

iddia etmək olar. Eyni zamanda, ölkədə rəqəmsal sübutlarla bağlı hüquqi tənzimləmə sahəsində dərin araşdırmaların aparılmaması və adekvat vahid hüquqi yanaşmanın formalaşmaması da müşahidə olunur. Beləliklə, məqalədə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal sübutların hüquqi statusu və cinayətkarlıqla mübarizədə bu hüquqi statusun aydınlaşdırılmasının əhəmiyyəti nəzərə çatdırılır.

Эльвин Баладжанов
Академия СГБ Азербайджанской
Республики имени Гейдара Алиева
д.ф.п.п., преподаватель

**Правовой статус цифровых/электронных
доказательств в Азербайджанской Республике**

Р Е З Ю М Е

Учитывая, что компьютерные системы и компьютерные данные могут способствовать совершению практически любого вида уголовного преступления вследствие повсеместного распространения компьютерных систем и цифровых доказательств, а также с учетом роста ИКТ в Азербайджане, можно утверждать, что роль цифровых доказательств будет и дальше развиваться в связи с рассмотрением дел о киберпреступлениях и станет еще более распространенным аспектом уголовных дел. Однако, можно утверждать, что цифровые доказательства не были тщательно изучены и проанализированы, и что в стране не разработано всеобъемлющее национальное руководство, которому необходимо следовать при работе с цифровыми доказательствами. Таким образом, в данной статье проводится попытка разработать правовой статус цифровых доказательств в Азербайджане и важность его разъяснения в борьбе с киберпреступностью.

СВОБОДА ИНФОРМАЦИИ И НЕЗАВИСИМОСТЬ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ КАК АТРИБУТ ПРАВОВОГО ГОСУДАРСТВА

Ключевые слова: Информационное общество, независимость средств массовой информации, свобода информации, свобода слова, правовое государство, Азербайджан

Açar sözlər: İnformasiya cəmiyyəti, kütləvi informasiya vasitələrinin müstəqilliyi, informasiya azadlığı, söz azadlığı, hüquqi dövlət, Azərbaycan.

Keywords: Information society, independence of the media, freedom of information, freedom of speech, rule of law, Azerbaijan

Сегодня можно часто услышать и встретить понятие «информационное общество». Что подразумевает этот термин, откуда он произошел и почему он так укоренился в общественной и уже даже частной жизни жителей нашей планеты? Почему сегодня особенно так активно в духе экономической и политической глобализации государства постсоветского пространства стремятся к построению информационного общества? Ответ на эти вопросы достаточно прост. Информационное общество, как развитое постиндустриальное общество включает в себя увеличение роли информации и информационных технологий в жизни общества; рост объема информационных продуктов и услуг на внутреннем рынке, информатизацию общества, создание глобального информационного пространства, как средства обеспечения эффективного информационного взаимодействия людей, их доступ к мировым ресурсам [7, с.44].

А что же является условием построения такого общества? Безусловно - высокий уровень развития средств массовой информации, их сопряженность с мировой сетью, а также свобода информации, ведущая к политическому процессу, который характеризуется растущим участием и согласием между различными социальными слоями населения [6, с.9]. Это и есть своего рода правовой критерий информационного общества.

Свободная массовая информация является одной из основ демократического общества, она выражает духовные ценности общества, раскрывает потенциал личности и является средством укрепления единства государства. Свобода массовой информации способствует поиску эффективных путей реализации национальной политики, формирует прочные условия для создания демократического и правового государства. Ярким примером тому служит становление и развитие средств массовой информации в Азербайджане при поддержке покойного Гейдара Алиева [1, с.435]. Его отношение к прессе и свободе информации стало отражением кардинальных изменений, произошедших в общественной жизни на этапе обретения республикой независимости. За-

слуги Гейдара Алиева в обеспечении свободы средств массовой информации, отмены множества существовавших в то время ограничений бесценны. Вспомним лишь некоторые:

6 августа 1998 года был издан президентский Указ «О дополнительных мерах по обеспечению в Азербайджанской Республике свободы слова, мысли и информации». Согласно данному указу Главное управление по охране государственных тайн упразднилось, также потеряло свою силу введенная ранее военная цензура. А ведь именно цензура является антонимом свободы массовой информации. Но для достижения свободы массовой информации отмены цензуры мало, необходима фактическая реализация всех гражданских и социальных прав, закрепленных в Конституции не только Азербайджана, но и основных законах других постсоветских стран. В тех же постсоветских странах запрет государственной цензуры предстает главным элементом обеспечения свободы производства и распространения массовой информации.

Раз уж выше упомянуто было о Конституции, то стоит подчеркнуть, что и здесь неумолима роль общенационального лидера Гейдара Алиева. Ведь до начала его руководства республикой законодательная база в области обеспечения прав человека была практически разрушена. И вот как раз в этот период, по словам министра юстиции Фикрета Мамедова «для правового государства, коренного и комплексного восстановления правовой системы, в первую очередь, необходимо было разработать новую научно обоснованную концепцию. Она должна была обеспечить формирование свободного общества, построение демократического правового государства, верховенство закона, защиту прав и свобод человека»[1, с. 427].

Именно такую концепцию разработал великий стратег Гейдар Алиев. Начал он ее с создания национальной Конституции, в которой как раз и закрепил свободу информации, как одну из основных прав и свобод человека и гражданина[1, с. 435-436].

«Закон о средствах массовой информации, подписанный Президентом в августе 1999 стал одним из самых передовых законов на территории бывшего СССР, глобально расширив понятия свободы слова и печати.

6 марта 2000 года Гейдар Алиев своим распоряжением утвердил «Программу мер по улучшению материально-технических условий средств массовой информации в 2000-2001 годах». Его распоряжениями также освобождалась от НДС газетная бумага, завозимая в республику, долги многих средств массовой информации за типографские расходы были списаны, а также многое другое.

Можно очень долго перечислять, насколько бесценен вклад Гейдара Алиева в развитие азербайджанской журналистики и укрепление свободы слова и печати в республике. Он с особым вниманием и заботой относился к журналистам, предоставляя им возможность без страха и опасения выполнять свою работу. Ведь именно при Гейдаре Алиеве был принят закон, отменяющий цензуру в средствах массовой информации. Именно президент Азербайджана все последние годы своей жизни ограждал оппозиционных журналистов от многочисленных судебных исков, предоставлял прессе различные льготы и привилегии [2, с. 683] .

По мере принятия конституций новых независимых государств, запрет цензуры стал нормой основных законов, однако, во многих из них и тогда и сегодня применяется механизм предварительных ограничений, не смотря на то, что многие из них являются участниками Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе и

ратифицировали Международный пакт о гражданских и политических правах ООН. А статья 19 Международного пакта гласит: «каждый имеет право беспрепятственно придерживаться своих мнений», а ограничения этого права допускаются только тогда, когда они «предусмотрены законом» и «необходимы» для обеспечения определенных интересов, включая государственную безопасность и общественный порядок [11].

В Азербайджанской Республике допускается временная приостановка свободы средств массовой информации в течение срока действия чрезвычайного положения, но только с условием указания обстоятельств и порядка осуществления этих обстоятельств [10]. Вместе с тем не подлежат ограничениям ряд других прав: на жизнь, честь и достоинство, неприкосновенность частной жизни, свободу совести, а также комплекс гарантий, обеспечивающих эффективную судебную защиту нарушенных прав.

Конституционный запрет на осуществление цензуры не является застывшим понятием и развивается в законодательстве о средствах массовой информации и правоприменительной практике. При этом происходит расширение этого понятия по мере демократизации политической системы. К примеру, на Украине «Закон о прессе» не допускает какого-либо предварительного согласования сообщений и материалов, распространяемых печатными средствами массовой информации [3, с.19]. А само определение цензуры дается в «Законе об информации», как требование, адресованное средству массовой информации, журналисту, главному редактору, организации, выпускающей средство массовой информации, его учредителю (соучредителю), издателю, распространителю, предварительно согласовывать распространяемую информацию (кроме случаев, когда такое требование поступает от автора указанной информации или иного субъекта авторского права и смежных прав на нее) и (или) как наложение запрета (кроме случаев, когда такой запрет налагается судом) или воспрепятствование в любой иной форме тиражированию или распространению информации со стороны органов государственной власти или органов местного самоуправления, и их должностных лиц» Украины [14].

Такое широкое определение цензуры позволяет говорить о достаточно надежной гарантии защищенности от одного из самых опасных видов нарушения свободы информации. Однако следует подчеркнуть, что такие правовые нормы не мешают формированию тенденции в судах накладывать судебный запрет на распространение информации, которая считается клеветнической. Ведь запрет распространения клеветы в уголовном законодательстве многих государств является уголовно - наказуемым деянием. И вновь нельзя не вспомнить Гейдара Алиевича, который призывал журналистов оперировать лишь достоверной и объективной информацией, он всегда говорил «пишите правду, какой бы горькой она не была». Он предостерегал их от распространения слухов и сплетен и ложной информации, ибо это, говорил он «недостойно звания журналиста» [1, с.437]. А сама Конституция Азербайджанской Республики каждому гарантирует право опровергать опубликованную в средствах массовой информации информацию, нарушающую его права или наносящую ущерб его интересам, либо отвечать на нее [12].

Сегодня общество во всем мире ведет борьбу с так называемой «мягкой цензурой», которая пошатывает демократические устои государств, ограничивает конституцион-

ные права граждан. Сам Европейский суд по правам человека в пределах своих полномочий осуществляет борьбу за свободу слова и плюрализм мнений[5, с.74-76].

В 2007 г. Комитет министров Совета Европы выпустил рекомендации по теме плюрализма в медиа и разнообразия контента. Согласно пункту 3.3 этого документа: «Страны-участники должны обеспечить такое положение дел, при котором значительная часть средств массовой информации в них находится в руках широкого круга собственников, как частных, так и публичных, а также условия доступа к ним общественности с учетом особенностей рынка медиа, в особенности коммерческих и конкурентных аспектов»[9]. Роль гаранта плюрализма возлагается именно на государство, а не на общественные институты.

В силу своего естественного характера право на свободу информации, подразумевающее под собой беспрепятственное, лишённое уз цензуры, изложение в любой форме убеждений, мыслей, их передача другим, поиск, получение и распространение информации, относится к числу основных прав человека, признанных международным сообществом. На международном уровне свобода информации легитимирована во Всеобщей декларации прав человека. Вместе с тем на практике нередки противоречия между правом на свободу информации и другими правами человека либо публичными интересами (обеспечение национальной безопасности, сохранение государственной тайны). Однако следует помнить, что обладая правом на свободу информации, человек должен принимать во внимание основные права других людей и тот факт, что порой все же свобода информации может вступать в противоречие с другими правами человека, такими как человеческое достоинство или запрет дискриминации. Правовые нормы многих стран, в том числе и Азербайджана, запрещают агитацию и пропаганду расовой, национальной, религиозной, социальной и другой розни и вражды.[12]

Минимизировать число подобных конфликтов призвано ограничение свободы информации, возможное, как следует из пункта 3 статьи 19 Международного пакта о гражданских и политических правах, только в форме закона и только в необходимых пределах [11]. Развивают указанное положение с учётом специфики общественных и правовых систем нормы региональных правовых актов, принятых на уровне интеграционных объединений и межправительственных организаций.

Европейская конвенция о правах человека в качестве общих условий допустимости ограничений указывает следующее [13]:

- 1) установление ограничений законом;
- 2) необходимость ограничений в демократическом обществе;
- 3) соразмерность ограничений;
- 4) установление ограничений в общественно значимых целях, имеющих легитимные основания.

Под ограничениями законом, обычно подразумевают существование подобной нормы в национальном законодательстве. Выше об этом уже говорилось.

Критерий ограничений, необходимых в демократическом обществе можно считать наиболее абстрактным, его содержание в большей степени зависит от толкования, которое будет дано Европейским судом в конкретном случае.

Принцип соразмерности можно считать главным для определения возможности ограничений. Он является наиболее сложным для обоснования и требует глубокого

судебного исследования фактов в каждом конкретном случае. Критерию «соразмерности», как следует из практики судов, такие ограничения свободы, которые являются не чрезмерными, а адекватными защищаемым Конституцией интересам и ценностям.

Основание ограничений в общественно значимых целях составляют специальные условия ограничения свободы информации (свободы массовой информации). Их предлагается классифицировать в зависимости от субъекта, в защиту которого они устанавливаются: в защиту государства в защиту общества в защиту частных лиц.

Подытожив все вышеуказанное можно сделать вывод, что в современном демократическом обществе необходимым условием общечеловеческого прогресса выступает свобода информации. Гарантия свободного распространения и получения информации в духовно-культурной сфере способствует развитию науки, искусства, обмену идеями, налаживанию межкультурных связей. Без свободы информации немислимы экономические, в том числе коммерческие отношения. Ликвидация цензуры в той же степени немаловажно и для социальной, и для политической жизни общества. Свобода информации рассматривается как неотъемлемый признак правового государства.

Её наличие может способствовать снижению международной напряженности и предотвращению конфликтов [8, с.19]. Свобода средств массовой информации не теряет свое значение и в цифровую эпоху, когда общество находится на пути построения мощного информационного общества. Новые средства массовой информации, включая Интернет, мобильную связь и другие, стремительно развивающиеся цифровые технологии, дополнили, но не заменили традиционные средства массовой информации в деле защиты демократии, мира и стабильности.

Следует, однако, еще раз подчеркнуть, что на практике абсолютного неограниченного права на свободу информации в любом случае нет, и не может быть по вышеперечисленным причинам, но, тем не менее, любое государство в состоянии определить пределы таких ограничений с целью сохранить свободу слова, информации и ограничить средства массовой информации от какого-либо давления [4, с.226].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ахундова Э. Гейдар Алиев. Личность и эпоха. Баку, 2015;
2. Ахундова Э. Гейдар Алиев. Личность и эпоха, Баку, 2007;
3. Иванов В. Теория и практика права медиа в Украине/ Иванов В. // Сборник аналитических докладов по современному состоянию законодательства о СМИ в странах СНГ и Прибалтики. Москва, 2004;
4. Кирин, А. А. Допустимые условия ограничения свободы массовой информации в практике Европейского суда по правам человека и Конституционного Суда Российской Федерации / А. А. Кирин. – Текст : непосредственный // Молодой ученый. – 2016;
5. Кураков Л. П., Кураков В. Л., Кураков А. Л. Свобода информации // Экономика и право: словарь-справочник. – М.: Вуз и школа. – 2004. // Энциклопедический словарь экономики и права. 2005;
6. СМИ в информационном взаимодействии власти и общества. Материалы всероссийской конференции. Москва, 2005;

7. Starr, Paul. The Creation of the Media: Political Origins of Modern Communications (англ.). – New York: Basic Books, 2004;
8. Thierer, Adam & Brian Anderson. A Manifesto for Media Freedom (неопр.). – New York;
9. https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805d6be3
10. <https://mincom.gov.az/upload/files/48460b858ba429530003f5bad350187a.PDF>
11. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml
12. <http://www.e-qanun.az/framework/897>
13. <https://www.coe.int/ru/web/compass/the-european-convention-on-human-rights-and-its-protocols>.
14. https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/pactpol.shtml

Гурбанова Гюльназ

**Главный консультант Отдела научного исследования и докторантуры
Академии Юстиции Министерства Юстиции Азербайджана**

**Свобода информации и независимость средств массовой информации
как атрибут правового государства**

А Н Н О Т А Ц И Я

В статье обосновывается важность свободы мнений и независимости СМИ как гарантии правового государства и построения информационного общества. Без свободы слова и печати, свободного выражения идей и мнений ни одно правовое государство не может развиваться в рамках демократии. Демократическое общество может функционировать только в том случае, если граждане информированы, имеют свободный доступ к информации и возможность обмениваться мнениями. В статье также уделяется особое внимание тому факту, что только независимые и свободные, не подверженные давлению и влиянию СМИ являются площадкой для свободного обмена мнениями.

Qurbanova Gülnaz

**Ədliyyə Nazirliyi Ədliyyə Akademiyasının Elmi-tədqiqat
və doktorantura şöbəsinin baş məsləhətçisi**

**İnformasiya azadlığı və kütləvi informasiya vasitələrinin
müstəqilliyi hüquqi dövlətin atributu kimi**

A N N O T A S I Y A

Məqalədə hüquqi dövlətin və informasiya cəmiyyətinin qurulmasının qarantı kimi fikir azadlığının və kütləvi informasiya vasitələrinin sərbəstliyinin vacibliyi əsaslandırılmışdır. Söz və mətbuat azadlığı, fikir və fikirlərin sərbəst ifadəsi olmasa heç bir hüquqi dövlət demokratiya çərçivəsində inkişaf edə bilməz. Yalnız vətəndaşlar məlumatlı olduqları, məlumatları sərbəst əldə etdikləri və mübadilə edə bildikləri, habelə müxtəlif fikirlərin mübadiləsini apara bildikləri halda demokratik cəmiyyət davamlı fəaliyyət göstərə bilər. Məqalə ayrıca məs azad, heç bir təsirə məruz qalmayan medianın sərbəst fikir mübadiləsi platforması olmasına da xüsusi diqqət yetirir.

Gurbanova Gulnaz
Chief Consultant of the Department of Scientific
research and doctoral studies
Academy of Justice of the Ministry
of Justice of Azerbaijan

**Freedom of information and independence of the mass
media as an attribute of the rule of law.**

S U M M A R Y

The article substantiates the importance of freedom of expression and freedom of the media as a guarantor of the rule of law and the building of an information society. No state can develop in the mainstream of democracy without freedom of speech, press and dissemination of ideas and opinions. A democratic society can only function sustainably if citizens are well informed, have free access to information and can freely exchange it, as well as discuss different views and judgments. The article also focuses on the fact that it is the free media, which are not subject to control by the authorities that are the platform for the free exchange of opinions.

2009 və 2016-cı İLLƏRDƏ KEÇİRİLMİŞ REFERENDUMLARIN İNSAN HÜQUQ VƏ AZADLIQLARININ PRAKTİKİ TƏMİNATINDA ROLU

Açar sözlər: konstitusiya, referendum, hüquq və azadlıqlar, Heydər Əliyev, hüquqların təminatı mexanizmi

Ключевые слова: конституция, референдум, права и свободы, Гейдар Алиев, механизм обеспечения прав

Keywords: constitution, referendum, rights and freedoms, Heydar Aliyev, mechanism of ensuring rights

Dövlətin mahiyyətini açıqlayan, qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanlarının funksiyalarını əks etdirən cəmiyyət, şəxsiyyət və dövlət arasındakı qarşılıqlı sivil münasibətləri müəyyən edən, tənzimləyən hüquqi normativ akt Konstitusiyadır. Elə buna görə də Konstitusiya hər bir sivil ölkənin əsas qanunu kimi ən ali hüquqi qüvvəyə malikdir. Bu mənada Konstitusiya dövlətin quruluşunun və təməlinin prinsiplərini, cəmiyyətin siyasi, hüquqi və iqtisadi əsaslarını təsbit etməklə bərabər vətəndaş hüquqlarını özündə əks etdirir, ölkənin inkişaf prioritetlərini müəyyən edir, xalqın və dövlətin həyatında mühüm rol oynayır. Hüquq sistemində konstitusiyanın aliliyi onunla şərtlənir ki, konstitusiya, sadəcə olaraq, əsas qanun deyil, eyni zamanda o, digər qanunlarla müqayisədə ən yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir. Ümumiyyətlə, dövlətin konstitution əsasları bütün digər normalara münasibətdə ilkindir. Çünki, Konstitusiya üç əsas subyektin - şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin qarşılıqlı münasibətlərinin ən vacib xüsusiyyətlərini müəyyən edir.

1991-ci ildə Azərbaycan öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra yeni Konstitusiyanın qəbul edilməsi zərurəti yaransa da, həmin dövrdə Konstitusiyanın qəbul edilməsi üçün zəruri olan ictimai mühit, siyasi sabitlik və nəhayət, xalqın mənafeələrini əks etdirən milli iradə olmadığından bu ali sənədi qəbul etmək də mümkün olmadı. Yalnız ümummilli lider Heydər Əliyevin 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıdıışından sonra müstəqil Azərbaycan dövlətinin Konstitusiyasının qəbulu məsələsi gündəmə gəldi. Müstəqilliyin itirilməsi və vətəndaş qarşılıqlı təhlükələrini böyük siyasi uzaqgörənliklə aradan qaldıran, ictimai-siyasi sabitliyi təmin edən Ulu Öndər ölkəmizin yeni qanunvericilik bazasının formalaşdırılması məsələsini də diqqət mərkəzində saxlayırdı. Daha doğrusu, Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə başlanan islahatlar artıq Azərbaycanda qanunların aliliyini təmin edən, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğunu, ədalətli iqtisadi və sosial qaydalara uyğun yeni milli Konstitusiyanın qəbulunu da gündəmə gətirmişdi. Bu işə yeni dövrün çağırış və tələblərinə cavab verməli, müstəqil Azərbaycan dövlətinin və xalqımızın milli maraqlarını, ölkənin özünəməxsus xüsusiyyətlərini, milli-mənəvi dəyərləri unikal formada özündə əks etdirən hüquqi sənəd olmalı idi.

Vətəndaş cəmiyyətinin yaradılması və hüquqi dövlət quruculuğunu dövlətin əsas prioriteti kimi bərqərar edən Azərbaycan qısa müddətdə irimiqyaslı qanunvericilik islahatlarını reallaşdırmaqla beynəlxalq birliyə sürətli inteqrasiya yolunda mühüm nailiyyətlər əldə etdi. Həyata keçirilən islahatlardan ən başlıcası 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə müstəqil Azərbaycan dövlətinin yeni Konstitusiyasının 94,8 faiz səs çoxluğu ilə qəbul edilməsi oldu. Preambula, 5 bölmə, 12 fəsil, 158 maddə və keçid müddəalarından ibarət konstitusiya Azərbaycan dövlətinin siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni münasibətlərinin əsaslarını müəyyən edən sözün əsl mənasında Əsas Qanununa çevrildi və bu günədək öz ali hüquqi qüvvəsini saxlayır. Hakimiyyətin yeganə mənbəyi kimi xalqın tanınması, ölkənin bütövlüyünün qorunması, insan hüquq və azadlıqlarının dövlətin ali məqsədi olaraq bəyan edilməsi kimi hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğuna imkan verən ideyaların Konstitusiyasının əsasında dayanması ölkəmizin bu ali sənədinin son dərəcə mütərəqqi olmasının əsas xüsusiyyətləridir. Göründüyü kimi, Əsas Qanun ənənəvi hüquqi dövlət ideyalarını özündə ehtiva etməklə yanaşı, bu ideyaların inkişaf meyillərini də nəzərə alıb, onları özünəməxsus milli dəyərlər və təsdiq olunmuş müasir yanaşmalarla zənginləşdirib.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası humanizm və demokratiya prinsipləri ilə ölkəmizdə vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi, dövlətçiliyimizin tərəqqisi naminə hərtərəfli zəmin yaratdı. İnsan və vətəndaş hüquqlarının müdafiəsi dövlətin ali məqsədi elan edildi. Başqa sözlə, Konstitusiyamız hər hansı bir abstrakt maraqlara deyil, məhz vətəndaşların mənafeələrinə xidmət edir. Ümummillə lider Heydər Əliyevin 1998-ci il fevralın 22-də imzaladığı “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” Fərmanının 3-cü hissəsində bu müddəa bir daha təsdiq olunur: “Konstitusiyada hər bir insanın hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanları qarşısında ümdə vəzifə kimi qoyulmuşdur. Artıq hüquqa və ədalətə söykənən, vətəndaş cəmiyyətinin və bazar iqtisadiyyatının inkişafına tam zəmanət verən qanunvericilik bazasının əsası qoyulmuş və təkmilləşdirilməsi davam etdirilir. Ölkəmizdə demokratik cəmiyyətin formalaşdırılması üçün hər cür şərait yaradılmışdır. Azərbaycanda çoxpartiyalılıq əsasında demokratik yolla parlamenti seçilmiş, siyasi plüralizm, şəxsiyyət, söz, mətbuat, vicdan azadlıqları, insan hüquqlarının müdafiəsi və qanunun aliliyi prinsipləri bərqərar olmuşdur. Ardıcıl surətdə həyata keçirilən köklü iqtisadi, sosial və hüquqi islahatların təməlinə insana qayğı, insan ləyaqətinə hörmət dayanır”.

Lakin insanların təbii, ayrılmaz və demokratik hüquqlarının geniş kompleksini qanunvericilik yolu ilə təsbit etmək kifayət deyil. Dövlətin ən mühüm prinsiplərindən biri bu hüquqların reallığına hüquqi, mənəvi və digər üsullarla təminat vermək, onları hüquqi vasitələrlə etibarlı şəkildə müdafiə etməkdir. Bu istiqamətdə Konstitusiyamızın milli hüquq sistemə gətirdiyi mühüm yeniliklərdən biri də müasir tələblərə cavab verən müstəqil məhkəmə hakimiyyətinin yaradılması olmuşdur. Heç də təsadüfi deyildir ki, Konstitusiyanın 71-ci maddəsi “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təminatı” adlanır. Əsas Qanunda öz əksini tapan prinsiplər çərçivəsində ölkəmizdə daha sonra həyata keçirilmiş məhkəmə-hüquq islahatları məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının bir sıra yeni funksiyalar əldə etməsinə geniş imkanlar yaratmışdır. Azərbaycanda ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə müstəqil məhkəmə hakimiyyətinin yaradılmasına yönəlmiş qanunvericilik bazası formalaşmış, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının daha səmərəli təmin edilməsi üçün çoxpilləli məhkəmə sistemi yaradılmışdır.

Ulu Öndər Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, dünyanın bütün konstitusiyaları kimi Azərbaycan Konstitusiyası da daimi deyildir və ölkəmiz, dövlətimiz inkişaf etdikcə əsas qanunumuzda bəzi dəyişiklik və əlavələrin edilməsi tamamilə təbiidir. Həqiqətən də

müstəqillik dövründə ilk Konstitusiyamızın qəbul edilməsindən keçən illər ərzində cəmiyyət və dövlət həyatının müxtəlif sahələrində mühüm dəyişikliklər baş vermiş, hərtərəfli demokratik islahatlar aparılmış, o cümlədən ölkənin bütün hüquq sistemi yenidən qurulmuş, iqtisadi və sosial sahədə gərəkli nailiyyətlər əldə olunmuş, elm, təhsil, səhiyyə və sair sahələrdə dünyaya inteqrasiya edilmiş, cəmiyyət həyatının demokratik dəyərlərlə uzlaşdırılması məqsədilə beynəlxalq standartlara uyğun qanunlar və məcəllələr qəbul edilmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin milli qanunvericiliyimizin daha da təkmilləşdirilməsi, ölkəmizin Avro-atlantik məkana inteqrasiyasını daha da sürətləndirmək məqsədi ilə 2002-ci il iyunun 22-də imzaladığı Fərman məhz bu məqsədi daşımaqla, Konstitusiyada dəyişikliklər edilməsi haqqında referendum aktının layihəsini ümumxalq səsverməsinə çıxarmışdır. 2002-ci il avqustun 24-də keçirilən referendumla Konstitusiyaya edilmiş əlavə və dəyişikliklərə əsasən vətəndaşlara Ombudsmana, Konstitusiya məhkəməsinə müraciət etmək hüququ təmin edilmiş, həmçinin Milli Məclisin səlahiyyətləri dəqiqləşdirilərək ona Ombudsmanın seçilməsi, Apelyasiya Məhkəməsinə hakimlərin təyin olunması hüququ verilmişdir. Bu dəyişikliklərin bir qrupu məhkəmə hakimiyyətinin rolunun artırılması, Prokurorluğa qanunvericilik təşəbbüsü hüququnun verilməsi ilə bağlı idi. Ölkənin əsas sənədinə edilmiş bu dəyişikliklər Azərbaycan Respublikasındakı reallığı özündə əks etdirməklə xalqımızın, dövlətçiliyimizin gələcək tərəqqisinə xidmət edirdi.

Ölkəmizin ictimai-siyasi həyatında daha sonrakı tarixi dövrlərdə baş vermiş yeniliklər milli qanunvericiliyimizin konstitusion prinsipləri ilə bilavasitə bağlı olduğu üçün ölkəmizin Konstitusiyasına da növbəti dəyişikliklərin edilməsi mühüm və labüd olmuşdur. 2009-cu ilin martın 18-də baş tutan Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına əlavələr və dəyişikliklər edilməsi ilə bağlı sayca ikinci ümumxalq səsverməsi ölkədə həyata keçirilən islahatların mahiyyətindən irəli gəlirdi. Respublikamızda gerçəkləşdirilən iqtisadi-siyasi islahatlar müasir dövrün tələbləri səviyyəsində yeni reallığın ortaya çıxmasını və nəticədə qanunvericilik bazasının daha da təkmilləşdirilməsini tələb edirdi. Referendum nəticəsində 29 maddədə 41 əlavə və dəyişikliyin aparılması, Əsas Qanunda insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına əlavə təminat yaratdı. Konstitusiyadakı əlavə və dəyişikliklərin mühüm bir qismi Azərbaycan dövlətinin insan və şəxsiyyət amilini yüksək tutaraq yeritdiyi sosial yönümlü siyasətin daha dolğun, hərtərəfli ifadəsinə, vətəndaşların bu sahədə hüquq və səlahiyyətlərinin genişləndirilməsinə, dövlətin sosial məsuliyyətinin artırılmasına xidmət edirdi. Məsələn, Konstitusiyanın 12-ci maddəsində göstərilirdi ki, “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir”. Referendum nəticəsində bu maddəyə “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi dövlətin ali məqsədidir” formasında mühüm dəyişiklik edilmişdir. Bununla Azərbaycan dövləti hər bir vətəndaşın layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsini mühüm öhdəlik kimi üzərinə götürərək həyata keçirdiyi sosial yönümlü islahatların konstitusion təminatını gücləndirir.

Yenə eyni referendum aktı ilə Konstitusiyanın 15-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə edilən dəyişikliyə görə dövlət sosial yönümlü iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır, azad sahibkarlığa təminat verir. Konstitusiyanın 25-ci maddəsinin 3-cü hissəsində göstərilir ki, “Dövlət irqindən, milliyyətindən, dinindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, milli, dini, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır”. Bu, hər

kəsin insan hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verən ümumi norma şəklində verilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının daha etibarlı qorunması, ölkə vətəndaşlarının daha layiqli həyat səviyyəsinin təmin edilməsi, demokratiyanın genişləndirilməsi, yerli özünüidarənin inkişafı ilə bağlı müddəaların Konstitusiyada əks etdirilməsi məqsədilə Konstitusiyanın 3-cü maddəsinin II hissəsinin 1-ci bəndinə və 95-ci maddəsinin I hissəsinin 18-ci bəndinə uyğun olaraq, Konstitusiyaya əlavələr və dəyişikliklər edilməsi haqqında müddəalar da ümumxalq səsverməsinə çıxarmışdır. Əlbəttə, bu kimi nümunələrin sayını artırmaq da olar.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə 2016-cı il sentyabrın 26-da keçirilmiş referendumla Konstitusiyaya üçüncü dəfə əlavələr və dəyişikliklər edildi. Konstitusiyanın 29 maddəsinə edilən 41 əlavə və dəyişiklik müxtəlif sahələri əhatə etməklə, ali dövlət hakimiyyəti, məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının və bələdiyyələrin işinin təkmilləşdirilməsinə, insan hüquqları və azadlıqlarının daha səmərəli təmin edilməsinə, hüquq və azadlıqların müdafiəsində dövlət və bələdiyyələrin məsuliyyətinin artırılmasına yönəlmişdi. 2016-cı ildə Konstitusiyaya edilən dəyişikliklər ilk növbədə, cəmiyyətimizin inkişafından doğan və Konstitusiyamızın, qanunlarımızın, bütövlükdə hüquq sistemimizin təkmilləşdirilməsinə, demokratikləşdirilməsinə və insan hüquqlarının daha səmərəli müdafiə edilməsinə xidmət edir.

2016-cı il tarixli “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dəyişikliklər edilməsi haqqında” Referendum Aktının digərlərindən başlıca fərqləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, məhz bu referendum aktının layihəsi beynəlxalq hüquqi standartlara uyğun qurulmuşdur və bu akt dövlətimizin beynəlxalq cəmiyyət qarşısında götürdüyü öhdəliklərini yerinə yetirməsinə yaxından kömək edəcəkdir. İnsan hüquq və azadlıqlarının təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətində nəzərdə tutulmuş dəyişiklərdən ilk növbədə, Konstitusiyanın 24-cü maddəsinin 1-ci hissəsinə əlavə edilmiş - “İnsan ləyaqəti qorunur və ona hörmət edilir” müddəası qeyd olunmalıdır. 1948-ci il İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamədə və 1966-cı il beynəlxalq paktlarında qeyd olunur ki, azadlıq, ədalət və ümumdünyəvi sülhün əsasını bəşər cəmiyyətinin bütün üzvlərinə məxsus olan ləyaqətin və onların bərabər və ayrılmaz hüquqlarının tanınması təşkil edir. Buradan aydın olur ki, insan şəxsiyyətinin ləyaqəti bütün hüquq və azadlıqların kompleksi vasitəsilə açılır. Ləyaqət hüququ, əslində, insanın bütün digər hüquqlarının əsas məqsədidir. Bu mənada insan ləyaqəti onun hüquq və azadlıqlarının mənbəyidir.

Həmin maddənin III hissəsinə əlavə edilən “Hüquqlardan sui-istifadəyə yol verilmir” müddəası da mühüm beynəlxalq sənədlərdə öz əksini tapır. Belə ki, İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında 1950-ci il Avropa Konversiyasının 17-ci maddəsi “Hüquqlardan sui-istifadənin qadağan edilməsi” adlanır.

Bundan başqa, Konstitusiyanın “Bərabərlik hüququ” adlanan 25-ci maddəsində “Milliyyətindən” sözünün “etnik mənsubiyyətindən”, “milli” sözünün isə “etnik” sözləri ilə əvəz edilməsi Konstitusiyaya müddəalarını Azərbaycan Respublikasının da iştirakçısı olduğu beynəlxalq konvensiyalarda müəyyən edilən normalara uyğunlaşdırmaq məqsədi daşıyır. Eyni zamanda həmin maddəyə fiziki və əqli qüsurları olan şəxslərin də hüquqlarının təmin edilməsi istiqamətində mühüm normanın daxil edilməsi kifayət qədər əhəmiyyətli addım hesab edilməlidir.

İnsan hüquqları içərisində xüsusi yeri və əhəmiyyəti olan “Şəxsi toxunulmazlıq hüququ” Konstitusiyamızın 32-ci maddəsində nəzərdə tutulur. Toxunulmazlıq subyektin və ona aid olan xüsusiyyətlərin elə vəziyyətini ifadə edir ki, bu zaman onun fəaliyyəti üçün kənar

müdaxilə istisna olunur və fərd normal fəaliyyət göstərə bilir. Ümumiyyətlə, şəxsi və ailə həyatı hər birimiz üçün dəyərli və müqəddəs hesab etdiyimiz məhvumdur. Vətəndaşların birbaşa özü və ya yaxın saydığı insanlarla bağlı olan, açıqlanması onların mənafeyinə hər hansı şəkildə ziyan vuran hər cür həyatı məsələlər şəxsi həyat anlayışı ilə ehtiva edilir. Hər bir şəxsin həyatında onun özəl hesab etdiyi və heç kimə açıqlaya bilməyəcəyi sirləri vardır. Bu sirlər bizim üçün çox əhəmiyyətli olduğundan şəxsi və ailə həyatımızın qorunması zərurəti yaranır və bu zərurətdən irəli gələrək şəxsi və ailə həyatımızın toxunulmazlığı hüququ meydana gəlir. Şəxsin toxunulmazlıq hüququndan söhbət gedirsə, buraya onun həm şəxsi və ailə həyatının, həm sağlamlığının, həm mənzilinin, nəqliyyat vasitələrinin və s. toxunulmaz olduğunu aid edə bilərik. Bir sözlə, şəxsi toxunulmazlıq fərdin həyatının hər bir sahəsinə aiddir. Buraya fiziki cəhətdən toxunulmazlıq, əxlaqi-mənəvi həyatın toxunulmazlığı və psixi toxunulmazlıq aiddir. Bu hüququn yeni komponentləri içərisində “yeni biotibbi” texnologiyanın tətbiqi ilə əlaqədar dövlət və özəl bölmələrdə şəxsi məlumatların yığılımı və avtomatlaşmış işlənilməsini də qeyd etmək olar.

18 mart 2009-cu il tarixdə keçirilmiş referendumla Konstitusiyanın 32-ci maddəsinə bir sıra əlavə və dəyişikliklər edilmişdir. Maddənin 2-ci hissəsində qanunla nəzərdə tutulan hallardan başqa müdaxiləsi qadağan edilən obyektlərə şəxsi həyatla yanaşı ailə həyatı da əlavə edilmişdir. 3-cü hissəyə edilən əlavəyə görə qanunla müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, heç kəs onun xəbəri olmadan və ya etirazına baxmadan izlənilə bilməz, video və foto çəkilişinə, səs yazısına və digər bu cür hərəkətlərə məruz qoyula bilməz, maddədə qanunla müəyyən olunmuş hallar istisna olmaqla ifadəsi işlədilir. 5-ci hissəyə edilmiş əlavədə nəzərdə tutulur ki, qanunla müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, hər kəs onun barəsində toplanmış məlumatlarla tanış ola bilər. Hər kəsin onun barəsində toplanmış və həqiqətə uyğun olmayan, habelə qanunun tələbləri pozulmaqla əldə edilmiş məlumatların düzəldilməsini və ya çıxarılmasını (ləğv edilməsini) tələb etmək hüququ vardır. Bu hissələrdə adı çəkilən istisnalar “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında” 24 dekabr 2002-ci il tarixli Konstitusiya Qanununun 3-cü maddəsində göstərilir: dövlət təhlükəsizliyi mınafeləri, sağlamlığın və mənəviyyatın, digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının qorunması, cinayətlərin qarşısının alınması, iğtişaşların qarşısının alınması, ictimai qaydanın təmin edilməsi və ölkənin iqtisadi rifahı mınafeləri üçün şəxsi toxunulmazlıq hüququ məhdudlaşdırıla bilər.

Son dövrlər aktuallaşan informasiya hüququnun daha real təmini də kifayət qədər əhəmiyyətlidir. Müasir həyatda elm və texnikanın inkişafı nəticəsində bir vaxtlar öz obyektiv xüsusiyyətlərinə görə toxunulmaz hesab olunan bir çox məsələlər bugün artıq insane üçün idarə olunan obyektə çevrilir. Nəticədə fərdin normal fəaliyyəti üçün ciddi və hiss olunmaz təhlükə yaranır. Müasir həyatımızı texnologiyasız təsəvvür etmək mümkün deyil. Zaman keçdikcə texnika daha sürətlə inkişaf edir və hər birimizin həyatına müdaxilə edə biləcək şəkil alır. Bu müdaxilənin qarşısını almaq üçün hər bir dövlət müdafiə mexanizmləri işləyib hazırlayır. Belə ki, üçüncü şəxslər haqqında informasiya ehtiyatlarına daxil olmağın qadağan edilməsi, informasiya ehtiyatlarından şəxsi həyata, o cümlədən əqidəyə, dini və etnik mənsubiyyətə dair məlumatların açıqlanması üçün istifadə edilə bilinməməsi və müvafiq məsələlərin qanunla tənzimlənməsi məqsədilə Konstitusiyanın 32-ci maddəsinə əlavə və dəyişikliklərin irəli sürülməsi qanunvericilikdəki boşluğu aradan qaldırmağa yönəlmişdir. 26 sentyabr 2016-cı ildə keçirilmiş referendumunda Konstitusiyanın 32-ci maddəsinə təklif edilən əlavə və dəyişikliklər əsas insan hüququ kimi şəxsi toxunulmazlıq hüququnun daha real təmininə yönəlməklə mühüm əhəmiyyət kəsb edir və onun məzmununu tamamlayır. Bütün bu təkliflər şəxsi toxunulmazlıq hüququnun daha etibarlı təminatına, xüsusən də,

kütləvi informasiya vasitələrinin, eləcə də social şəbəkələrin fəaliyyətində özünü göstərən bəzi neqativ halların aradan qaldırılmasına xidmət edir.

Əlbəttə, dövlət qarşısında dayanan mühüm istiqamətlərdən biri də hüquq və azadlıqların inzibati və məhkəmə təminatının həyata keçirilməsidir. Bu cəhətdən Konstitusiyanın 60-cı maddəsinin yeni məzmununda verilməsi həqiqətən də insan hüquq və azadlıqlarının təminatının mühüm sistemini və istiqamətlərini müəyyən edə bilmişdir. Belə ki, hər kəsin onun işinə qərəzsiz yanaşma hüququnun əksi, bunun ağlabatan müddətdə baxılması, inzibati və məhkəmə prosesində dinlənilmək hüququ və s. bu cəhətdən xüsusi yer tutur. Bir sıra digər təminat üsulları isə konstitusiyada hüquq və azadlıq kimi əks olunmuşdur. Bunlara Konstitusiyanın 61-ci maddəsi (Hüquqi yardım almaq hüququ), 62-ci maddəsi (Məhkəmə aidiyyətinin dəyişdirilməsinə yol verilməməsi), 63-cü maddəsi (Təqsirsizlik prezumpsiyası), 64-cü maddəsi (Bir cinayətə görə təkrarən məhkum etməyə yol verilməməsi) və 65-ci maddəsi (Məhkəməyə təkrar müraciət hüququ) aiddir. Bu hüquqlar praktikada subyektiv hüquq kimi deyil, həm də hüquq və azadlıqların təminatı mexanizmində müxtəlif prinsiplərin əksi kimi təzahür edir.

Hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən dövlətdaxili sferada və beynəlxalq aləmdə, o cümlədən mühüm beynəlxalq təşkilatlarda aparılan uğurlu və ideal fəaliyyət isə dövlətimizin insan hüquqları istiqamətində düzgün siyasətini bir daha sübut edir. Bu gün də müxtəlif istiqamətlərdə insan hüquqlarının real təminatı sahəsində dövlətimiz yeni-yeni beynəlxalq sazişlərə qoşulur, kifayət qədər normativ hüquqi aktlar qəbul edilir və ya mövcud normalar təkmilləşdirilir. Belə ki, dövlətimiz insan hüquqları sahəsində 300-dən çox beynəlxalq müqavilənin iştirakçısı və mühüm nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların (BMT, UNESCO, Beynəlxalq Əmək Təşkilatı, Avropa Şurası, Müstəqil Dövlətlər Birliyi, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və s.) üzvüdür.

Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyev öz fəaliyyəti ilə yalnız Azərbaycanda deyil, ümumilikdə Qafqazda yeni təhlükəsizlik sistemi formalaşdırır. Qarabağ münaqişəsinin başa çatması ilə bölgədə yaranan yeni vəziyyət bütün Qafqazda münaqişə ocaqlarının sönməsinə, etnik separatizmin cilovlanmasına təkan verəcəkdir. Ali Baş Komandanın rəhbərliyi altında Silahlı Qüvvələrimizin əldə etdiyi qələbə nəticəsində müəyyənleşən yeni status-kvo Azərbaycanın “Qafqazın iqtisadi gücü” olmaqla yanaşı, həm də bütün istiqamətlər üzrə şəriksiz lideri statusunu möhkəmləndirir. Bu status-kvo eyni zamanda Prezident cənab İlham Əliyevin regional rəhbərlik statusunun miqyasını daha da genişləndirərək onu qlobal platformada nüfuzlu dünya liderləri ilə bir sıraya çıxarır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinin tənzimlənməsi haqqında” 24 dekabr 2002-ci il tarixli Konstitusiya Qanunu. <http://e-qanun.az/framework/1881>

2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” 22 fevral 1998-ci il tarixli Fərmanı. <http://e-qanun.az/framework/4981>

3. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dəyişikliklərin edilməsinə dair” 21 iyun 2002-ci il tarixli Qərarı. <http://www.constcourt.gov.az/decision/67>

4. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsi Plenumunun “Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dəyişikliklər

edilməsi haqqında təkliflərinə rəy verilməsi barədə” 24 dekabr 2008-ci il tarixli Qərarı. <http://www.constcourt.gov.az/decision/167>

5. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Referendum Aktının layihəsinə rəy verilməsinə dair” 25 iyul 2016-cı il tarixli Qərarı. <http://www.constcourt.gov.az/decision/1182>

6. Əliyev Ə. Referendum Aktı layihəsi beynəlxalq hüquqi standartlara uyğun qurulmuşdur. 26 sentyabr ümumxalq səsverməsi (referendum) günüdür. Azərbaycan qəzeti, 24 sentyabr 2016, s.8.

7. Əsgərov Z.A. Konstitusiyası hüququ. Dərslük. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, s. 138.

8. Mürtəza. Müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyası və Heydər Əliyev. <https://olke.az/read/174560/musteqil-azerbaycanin-ilk-konstitusiyasi-ve-heyder-eliyev-tarixi-faktlar-danisir-174560>

9. Kamran. Referendum dünya mətbuatında: əksər ölkələrin mətbuu orqanları referendumun şəffaf və demokratik keçdiyini yazıblar. Kaspi qəzeti, 28 sentyabr 2016, səh. 6.

10. Ömərov V. Hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti: insan və vətəndaş hüquqları. Səs qəzeti, 29 sentyabr 2011, səh.3

Nazlı Abbasova

2009 və 2016-cı illərdə keçirilmiş referendumların insan hüquq və azadlıqlarının praktiki təminatında rolu

X Ü L A S Ə

Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında hazırlanan müstəqil Azərbaycan Konstitusiyasının əsasında hakimiyyətin yeganə mənbəyi kimi xalqın tanınması, insan hüquq və azadlıqlarının dövlətin ali məqsədi olaraq bəyan edilməsi kimi hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğuna imkan verən ideyalar dayanır və bu 1995-ci il Konstitusiyasının son dərəcə mütərəqqi sənəd olmasının göstəricisidir. Humanizm və demokratiya prinsiplərinə söykənən Konstitusiyaya ölkəmizin ictimai-siyasi həyatında daha sonrakı tarixi dövrlərdə baş vermiş siyasi, iqtisadi və sosial yeniliklərə uyğun olaraq əlavələr və dəyişikliklərin edilməsi labüd olmuşdur. Belə ki, 2002-ci il avqustun 24-də, 2009-cu ilin martın 18-də və üçüncü dəfə 2016-cı il sentyabrın 26-da baş tutan ümumxalq səsverməsi (referendum) ölkədə həyata keçirilən islahatların mahiyyətindən irəli gəlmişdir. Məhz bu referendumlar vasitəsilə Konstitusiyamız beynəlxalq hüquqi standartlara uyğun olaraq təkmilləşdirilərək dövlətimizin beynəlxalq cəmiyyət qarşısında götürdüyü öhdəliklərini yerinə yetirməsinə xidmət edir. Hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən dövlətdaxili sferada və beynəlxalq aləmdə, o cümlədən mühüm beynəlxalq təşkilatlarda aparılan uğurlu fəaliyyət dövlətimizin insan hüquqları istiqamətində düzgün siyasətini bir daha sübut edir.

Nazli Abbasova
State Security Academy named after Heydar Aliyev
Lecturer at the Department of Civil Law

**The role of the referendums held in 2009 and 2016 in the
practical guarantee of human rights and freedoms**

S U M M A R Y

The Constitution of independent Azerbaijan, drafted under the leadership of national leader Heydar Aliyev, is based on ideas such as the recognition of the people as the sole source of power, the declaration of human rights and freedoms as the highest goal of the state and the establishment of a legal state and civil society. It was necessary to make additions and changes to the Constitution based on the principles of humanism and democracy in accordance with the political, economic and social innovations that took place in the later historical periods in the socio-political life of our country. Thus, the referendum held on August 24, 2002, March 18, 2009 and for the third time on September 26, 2016 stemmed from the essence of the reforms implemented in the country. It is through these referendums that our Constitution has been improved in accordance with international legal standards and serves to fulfill the obligations of our state to the international community. At present, the successful activities carried out by the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev in the internal and external arena, as well as in important international organizations, once again prove the correct policy of our state in the field of human rights.

Назлы Аббасова
Академия СГБ имени Гейдара Алиева
Преподаватель кафедры гражданского права

**Роль референдумов 2009 и 2016 годов в практическом
обеспечении прав и свобод человека**

Р Е З Ю М Е

Конституция независимого Азербайджана, разработанная под руководством общенационального лидера Гейдара Алиева, основана на идее признания народа единственным источником власти, провозглашения прав и свобод человека высшей целью государства. Необходимо было внести дополнения и изменения в Конституцию в соответствии с политическими, экономическими и социальными новшествами, которые имели место в более поздние исторические периоды общественно-политической жизни нашей страны. Таким образом, референдумы проведенные 24 августа 2002 г., 18 марта 2009 г. и в третий раз 26 сентября 2016 г., исходили из сути проводимых в стране реформ. Именно посредством этих референдумов наша Конституция была улучшена в соответствии с международными правовыми стандартами и служит выполнению обязательств нашего государства перед международным сообществом. В настоящее время успешная деятельность, осуществляемая Президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым как во внутренней сфере, так и на международной арене, а также в важных международных организациях, еще раз доказывает правильную политику нашего государства в области развития человеческого потенциала.

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНО-ПРАВОВЫЕ ФАКТОРЫ ГЛОБАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Ключевые слова: вызовы, угрозы, опыт, перспективы глобальная безопасность, архитектура, международное сотрудничество, глобализация.

Açar sözlər: problemlər, təhdidlər, təcrübə və perspektivlər, qlobal təhlükəsizlik, məmarlıq, beynəlxalq əməkdaşlıq, qloballaşma.

Keywords: challenges, threats, experience, prospects, global security, architecture, international cooperation, globalization.

Формирование правовых ценностей на разных этапах развития человеческой цивилизации отличается своей спецификой, обусловленной рядом факторов социально-политического, экономического, научно-культурного и духовно-нравственного характера. Правовые ценности в международном ракурсе выступают «одновременно компонентами права и способом его постижения. Ценности права понимаются как блага, которые защищаются и обеспечиваются правом в силу их значимости. При этом их целостность обеспечивается посредством особого феномена – верховенства права»(3). Многомерный процесс глобализации актуализирует проблематику международной юстиции в обеспечении безопасности как ценности, отвечающей логике современного мирового развития.

Верховенство международного права выражается в его приоритете над всеми компонентами системы международных отношений и мировой политики, а так же системами внутригосударственного права. Усиление силовых стратегий в современной глобальной политике провоцирует дестабилизацию сложившегося миропорядка, отражающегося в многократном усложнении всей системы международных отношений. Выступая неотъемлемым атрибутом отношений между государствами, именно международное право содержит наиболее общие цивилизационные ценности, лежащие в основе глобальной безопасности. (13.р.261).

Международная юстиция способствует управлению глобализационными процессами, провозглашая в качестве универсальных детерминант мирного развития общечеловеческие ценности. Генеральный секретарь ООН Антониу Гутерриш, провозглашая 2017 год годом Мира, указал на приоритеты глобального развития, сочетающие ценности прав человека и ценности, которые лежат в основе надежды всего человечества на построение более справедливого, безопасного и благополучного мира(7). Международное сообщество разработало организационно-правовую систему, ядром которой является Организация Объединенных Наций.

Правовые ценности данной системы, развитие институционально-правовых форм обеспечения глобальной безопасности и разработка стандартов масштабируемости правового регулирования баланса между интересами государства, личности и всей цивилизации предстают актуальным трендом мирового развития. Полномочия и пра-

воспособность ООН в международно-правовых отношениях обязывает эту всемирную организацию международного сотрудничества, наделенную уникальной легитимностью, не только провозглашать, но и обеспечивать «приверженность социальному и международному порядку, способствующему реализации всех прав человека»(2) и реализовывать на практике правовые ценности системы глобальной безопасности.

Именно цивилизационная ценность безопасности человечества сочетает в себе правовую ценность государства и правовую ценность личности, продуцируя регулирующую функцию права в международных отношениях.(12.p.26) Декларация ООН «О праве на мир», принятая в декабре 2016, призывает не подвергать угрозе международный мир, безопасность и справедливость и провозглашает ценности прав человека, ссылаясь на Всеобщую декларацию прав человека, Международный пакт о гражданских и политических правах, Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах, Венскую декларацию и Программу действий и подтверждает обязанность государств-членов воздерживаться от угрозы силой или ее применения против территориальной целостности или политической независимости любого государства. (4). Особо следует отметить, что глобальная безопасность предполагает равноправие всех государств, защищенность от внешних угроз, стабильность развития, обеспечение независимости и суверенитета национального государства. Однако продолжающийся почти 30 лет Армяно-Азербайджанский, Нагорно-Карабахский конфликт, принявший уже международный характер по числу вовлеченных в него стран, свидетельствует, как подчеркивает Президент Азербайджана Ильхам Алиев, что «во многих случаях нормы международного права не соблюдаются, иной раз грубо нарушаются, тем самым подрывается миропорядок, тот миропорядок, который создан после окончания Второй Мировой войны». (1)

Международно-правовое развитие после окончания Второй мировой войны существенно отличается от предшествующего периода формированием институционально-правового механизма поддержания мира и обеспечения глобальной безопасности. Современная система международной безопасности реализуется на трех взаимосвязанных и взаимообусловленных уровнях, отличающихся масштабами безопасности в национальном, региональном и глобальном измерении.

Международно-правовое установление режима безопасности на всех трех уровнях определено в первой статье Устава ООН: "Поддерживать международный мир и безопасность и с этой целью принимать эффективные коллективные меры для предотвращения и устранения угрозы миру и подавления актов агрессии или других нарушений мира и проводить мирными средствами, в согласии с принципами справедливости и международного права, улаживание или разрешение международных споров или ситуаций, которые могут привести к нарушению мира"(6). Глобальная безопасность обеспечивается посредством институционально-правовых норм, создающих благоприятные международные условия для свободного развития государств и других субъектов международного права.

Кардинальные изменения плотности и глубине мирового взаимодействия в экономической, политической, оборонной, идеологической и других областях международных отношений в конце XX – начале XXI века обусловили возросший научный интерес к анализу ценностно-правовой основы глобальной безопасности и институционально-правовым аспектам ее обеспечения. Авторитетный американский специалист Петер Хоиг предлагает определять угрозы глобальной безопасности на основе индикаторов плотности и глубины международных отношений, при этом плотность определяется кратно увеличивающимися масштабами и разнообразием международ-

ных взаимодействий, а глубина степенью влияния международных правовых механизмов на снижения уровня угроз.(12. p.267).

Несмотря на достаточно противоречивые выводы по поводу эффективности роли ООН в мировой политике, международные эксперты признают регулирующую функцию этой международной организации в процессе обеспечения глобальной безопасности. Данный вывод аргументируется значительным увеличением консенсусных голосований по проблемам глобальной безопасности в Совете Безопасности ООН и меньшим апеллированием постоянными членами Совета Безопасности к праву вето в принятии решений, связанных с глобальной безопасностью.(11.p.429).

Категория глобальной безопасности не допускает применение силы или угрозы ее применения при решении спорных международных проблем и базируется на соблюдении всеми государствами принципов и норм международного права. основополагающими принципами глобальной безопасности выступают принцип неделимости безопасности, принцип сотрудничества государств по поддержанию глобальной безопасности и ненанесения ущерба безопасности других государств, принцип разоружения.

Происходящие мирополитические процессы, в которых глобальная безопасность играет ключевую роль, модифицируют Вестфальскую систему международных отношений, признающую основным субъектом международной политики только национальное государство. (14.p.301). В современном миропорядке на наднациональном уровне в процесс обеспечения глобальной безопасности включены такие организации, как ООН, ЕС, МВФ, НАТО и другие, обладающие в той или иной степени определенной законодательной или исполнительной властью.

Категория глобальной безопасности содержит широкую правовую область, включающую достижение соглашений, выработку норм и принципов, создание институтов и процедур, которые бы содействовали созданию условий для сохранения мира и противодействовали образованию предпосылок для войны. Специфика данной категории проявляется в дуалистичности толкования безопасности. В Вестфальской системе международных отношений международная безопасность изначально толковалась в узком смысле, то есть, только в контексте военно-политических проблем.

С созданием ООН постулировалась необходимость поддержания равной безопасности всех государств, так как угроза даже одному государству провоцирует опасность всему миропорядку. Теоретики реализма в международных отношениях строили свои конструкции безопасности исходя из посылки, предполагающей, что государство всегда действует только из соображений наращивания силы. Г.Моргентау считал, что под влиянием объективных долгосрочных факторов государство в вопросах безопасности может уступить место «более крупному образованию иного характера», которое окажется более эффективным в данных условиях. (8.p.308). В политико-правовом дискурсе, сформировавшемся после Хельсинского совещания 1975 года, измерение безопасности стало смещаться с военной силы к гуманитарным факторам измерения глобальной безопасности.

Особое внимание международно-правового регулирования к гуманитарным факторам глобальной безопасности было следствием провозглашения Хельсинской Декларацией 10 принципов межгосударственных отношений. Данные принципы представляют собой юридическое признание международным сообществом политических и территориальных изменений в Европе, происшедших в результате Второй мировой войны и послевоенного социально-экономического и политического развития. Хельсинские принципы, дополненные в ряде пунктов Устав ООН, стали сводом

международно-правовых норм, означающих включение в сферу обеспечения безопасности политическое, экономическое и экологическое и гуманитарное измерения.

Профессор Принстонского университета Ричард Ульман в статье «Заново определяя понятие безопасности» выдвинул идею о том, что узкое определение безопасности, когда акцент делается только на военные или силовые аспекты безопасности, уводит от невоенных угроз. (15.p.13). Представитель английской геополитической школы Бэрри Бузан, доказывая, что центральным элементом концепции глобальной безопасности должна стать личность, выделял уже такую сферу безопасности как социальная, которая способствует сохранению национальной и культурной идентичности социума и составляющих его групп и ассоциаций. (7. p.139).

С позиций, продвигаемых ООН, глобальная безопасность рассматривается как комплекс разнообразных индикаторов устойчивого развития, интеграция которых в современную архитектуру международного порядка представлена в разнообразных измерениях: личностном, экологическом, экономическом, политическом, общественном, здравоохранительном и продовольственном. Таким образом институционально-правовые факторы поддержания глобальной безопасности должны быть направлены на обеспечение условий для суверенного развития личности, государств и иных субъектов международного права.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Алиев И. Выступление на неформальной встрече глав государств СНГ в Москве 26 декабря 2017. <http://ru.president.az/articles/26662>
2. Глобализация и ее воздействие на осуществление в полном объеме всех прав человека. Резолюция 71-ой сессии Генеральной Ассамблеи ООН 19 декабря. 2016. <http://www.un.org/ru/development/globalization/hr.shtml>
3. Горобец. К. Универсализм правовых ценностей. Актуальні проблеми держави і права... www.apdp.in.ua/v61/44.pd
4. Декларация о праве на мир 19 декабря 2016 года <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N16/454/66/PDF/N1645466>.
5. Послание Генерального секретаря ООН Антониу Гутерриша. Единство должно стать путеводной звездой человечества. 9.12.2017 <http://www.un.org/russian/news/story>
6. Устав ООН. <http://www.un.org/ru/charter-united-nations/index.html>
7. Barry Buzan, Lene Hansen, *The Evolution of International Security Studies* Cambridge University Press 2009.
8. Derian James Der. *International Theory: Critical Investigations*. Springer, 2016.
9. Human Development Report 1994 hdr.undp.org/en/content/human-development-report
10. Hough, Peter *Understanding Global Security* Routledge; 2013
11. Hough, Peter Shahin Malik, Andrew Moran, Bruce Pilbeam. *International Security Studies: Theory and Practice*. Routledge 2015
12. Karlsrud John .*The UN at War: Peace Operations in a New Era*. Palgrave Macmillan;2017
13. Kay Sean *Global Security in the Twenty-First Century: The Quest for Power and the Search for Peace* . London. Rowman&Littelfield. 2015.
14. Keohane R. O., Nye, J.S. *Transnational Relations and World Politics*. - Cambridge (MA): Harvard Univ. Press,2014.
15. Ulman R, *Redefining Security* // *International Security*, Vol. 8, N.1, 1983, p. 133.129-153 <https://is.muni.cz/el/1423/jaro2017/BSS17>

**«Институционально-правовые факторы обеспечения
глобальной безопасности»**

Р Е З Ю М Е

В статье «Институционально-правовые факторы обеспечения глобальной безопасности» анализируются ценности международно-правового регулирования режима глобальной безопасности. Рассмотрены индикаторы плотности и глубины факторов, влияющих на международно-правовой механизм снижения уровня угроз безопасности и включение в сферу обеспечения безопасности политическое, экономическое, экологическое и гуманитарное измерения. автор приходит к выводу, что институционально-правовые факторы поддержания глобальной безопасности должны быть направлены на обеспечение условий для суверенного развития личности, государств и иных субъектов международного права.

Muradova Vüsalə
AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu

"Qlobal təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün institusional və hüquqi amillər"

X Ü L A S Ə

"Qlobal təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün institusional və hüquqi amillər" adlı məqalədə qlobal təhlükəsizlik rejiminin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi dəyərləri təhlil edilir. Təhlükəsizlik təhlükəsi səviyyəsinin azaldılması və təhlükəsizlik sahəsində siyasi, iqtisadi, ekoloji və humanitar aspektlərin daxil edilməsi üçün beynəlxalq hüquq mexanizminə təsir edən faktorların sıxlığı və dərinliyi göstəriciləri nəzərə alınır. Müəllif qlobal təhlükəsizliyin qorunması üçün təşkilati və hüquqi amillər fərdin, dövlətlərin və beynəlxalq hüququn digər subyektlərinin suveren inkişafı üçün şəraitin təmin edilməsinə yönəldilməlidir.

Muradova Vusala
Institute of Law and Human Rights of the
Azerbaijan National Academy of Sciences
Researcher of the Department of Criminal
Law and Criminal Procedure

"Institutional and legal factors for ensuring global security"

S U M M A R Y

The article "Institutional and legal factors for ensuring global security" deals the values of international legal regulation of the global security regime. Indicators of the density and depth of factors affecting the international legal mechanism for reducing the level of security threats and the inclusion of political, economic, environmental and humanitarian dimensions in the security sphere are considered. The author comes to the conclusion that the institutional and legal factors for maintaining global security should be aimed at providing conditions for the sovereign development of the individual, states and other subjects of international law.

Turanə MƏMMƏDOVA

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi
Ədliyyə Akademiyasının baş məsləhətçisi,
Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin dissertantı,
I dərəcəli ədliyyə qulluqçusu

GENDER ƏSASLI ZORAKILIQ: QADINLARIN CİNSİ İSTİSMARI

Açar sözlər: insan alveri, məişət zorakılığı, cinsi istismar, qadın hüquqları, qadın hüquqlarının qorunması

Ключевые слова: торговля людьми, домашнее насилие, сексуальная эксплуатация, права женщин, защита прав женщин

Keywords: trafficking, domestic violence, sexual exploitation, women's rights, protection of women's rights

“Cəmiyyətdə qadınların üzərinə daim çox böyük vəzifələr düşür, onların işi həmişə ağırdır. Ancaq onlar bu vəzifələri şərəflə yerinə yetirir və həmişə olduğu kimi indi də cəmiyyətdə aparıcı rol oynayırlar”.

Heydər Əliyev

Cəmiyyətin sağlam mənəvi dəyərlər əsasında inkişafı milli dövlətçiliyin daha etibarlı təməl üzərində təşəkkül tapmasına, insanların şəxsi maraqlar deyil, ümumi məqsədlər ətrafında səfərbər olunmasına stimül yaradan ən vacib amillərdən demək olar ki, birincisidir.

Mən ilk növbədə Ümummilli liderin 1996-cı ilin fevral ayında müstəqil Azərbaycan Respublikası gənclərinin birinci forumundakı çıxışında ifadə olunan proqram müddəanı xatırlatmaq istəyirəm.: “Nə qədər pul, zənginlik, var-dövlət olsa da, mənəviyyat olmayan yerdə heç bir şey ola bilməz” aktual fikri vətəndaşların mənəvi tərbiyəsinin nə qədər əhəmiyyətli bir məsələ olduğunu bir daha sübut edir.

Cəmiyyətdə formalaşan sağlam mənəvi mühitin, vətəndaşların mənəviyyatca yetkinliyinin hər bir dövlətin möhkəmliyi üçün əhəmiyyəti tarix boyu müdriklər, siyasətçilər tərəfindən dəfələrlə bəyan edilmişdir. Bu baxımdan böyük Azərbaycan alimi Mirzə Kazım bəyin vaxtilə dediyi bir fikri xatırlatmaq yerinə düşərdi. O yazırdı: “Roma imperiyası iqtisadi ziddiyyətlərin və bununla əlaqədar olan sosial ziddiyyətlərin təsiri altında deyil, müxtəlif siyasi qüvvələr arasındakı didişmələrin, həmçinin cəmiyyətin mənəviyyatının pozulması nəticəsində süqut etmişdir”.

Hal-hazırda qloballaşan dünya cəmiyyətində cinayətlərin və digər hüquqpozmalara sayının durmadan artması insanlar arasında mənəvi dəyərlərin itməsi ilə birbaşa əlaqəlidir. Bu xüsusda, qadın hüquqlarının pozulması, məişət zorakılığı, gender bərabərsizliyi, cinsi ayrıseçkilik, seksual təcavüz, erkən nikahlar kimi ifadələr son zamanlar sosial həyatımızda

çox işlədilir. Gender əsaslı diskriminasiya bugünkü dünyada qeyri-bərabərlik mövzusunda ən əsas səbəbdir.

Tətbiq olunan zorakılıqda nə coğrafi sərhədlər, nə yaş hədləri, nə də ki, hər hansı etnik və ya dini qrupa aidlik rol oynamır. Xüsusilə qadınlara qarşı törədilən zorakılıq dünya miqyaslı, daim mövcud olan aktual bir problemdir. Qadınlara qarşı zorakılıq insanlığın ən iyrənc insan haqları pozuntusu halıdır desək, yəqin ki, yanılmırıq.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, demokratik, tolerant dövlətlərdə insan hüquqları qanunla ciddi şəkildə mühafizə olunur. Belə cəmiyyətlərdə dövlət qadın hüquqlarını da ciddi nəzarətdə saxlayır. Qadınların cəmiyyətdəki rolu, onların azad şəkildə fəaliyyət göstərməsi, sərbəst şəkildə öz hüquqlarından irəli gələn vəzifələri yerinə yetirməsi, iqtisadi, siyasi və digər hüquqlara görə kişilərlə bərabərləşdirilməsi məsələsi həmişə, hər bir cəmiyyətin marağında olub və olacaqdır. Belə ki, qadın hüquqlarının qorunması hər bir dövlətin başlıca sosial məsuliyyətlərindən hesab olunur. Azərbaycan da belə dövlətlərdəndir.

Qadınlar cəmiyyətdə bugünkü mövqeyinə görə əbədiyaşar Ulu Öndər Heydər Əliyevə borcludurlar. H.Əliyev ikinci dəfə hakimiyyətə gələndən sonra Azərbaycanın qadın hərəkatında yeni mərhələ, təşkilatlanma mərhələsi başlanmışdır. 1993-cü ildən bu günə qədər Azərbaycan qadını müdrik xalq rəhbərinin ardıcıl və məqsədyönlü səyi, qayğısı sayəsində cəmiyyətdə durmadan yüksəlir, ictimai-siyasi həyatda öz layiqli yerini tapır və liderləşir. Məhz Heydər Əliyevin müəllifi olduğu Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən, dövlət hər bir insanın irqindən, milliyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qadın və kişilərin bərabər hüquqlarını, hər kəsin əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçmək hüququnu təmin edir [1, s.10]. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası qadınların ictimai-siyasi, iqtisadi, sosial-mədəni və şəxsi həyatında kişilərlə hüquq bərabərliyinin konstitusion hüquqi statusunun əsaslarını müəyyən edir.

Həmçinin, Azərbaycan 1992-ci ildə avqustun 4-də “Qadınların siyasi hüquqları haqqında” 1952-ci il BMT Konvensiyasına, 1995-ci il iyunun 30-da “Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv olunması haqqında” 1979-cu il Konvensiyasına, 2001-ci ildə BMT-nin Qadınlar üçün İnkişaf Fondunun “Zorakılıqsız həyat” Regional Məlumatlandırma Kompaniyasına, 2001-2002-ci illərdə “Qafqazda gender zorakılığına qarşı 16 günlük fəaliyyət” aksiyasına və digər layihələr çərçivəsində olan tədbirlərə qoşulmuşdur.

Əsas Ulu öndər tərəfindən qoyulan Azərbaycanda qadın siyasəti Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilməkdədir. Onun rəhbərliyi ilə yeni siyasi və iqtisadi sistem qurmuş, sürətlə inkişaf edərək bölgənin lider dövlətinə çevrilmiş Azərbaycan gender siyasətinin reallaşdırılması məsələsində də yeniliklərə imza atdı.

Qadınların konstitusion hüquqi statusu 10 oktyabr 2006-cı ildə qəbul edilmiş “Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə daha da konkretləşdirilmişdir. Qanuna əsasən qadın və kişilərin hüquq bərabərliyi və bu hüquqların həyata keçirilməsi üçün bərabər imkanlar, onların cəmiyyətdə bərabər sosial vəziyyəti gender bərabərliyi hesab olunur. Qadınlara qarşı gender əsaslı zorakılıq dedikdə isə məhz qadın cinsinə mənsub olduqları üçün qadınların üzləşdiyi zorakılıqlar (məcburi abort, qadın sünneti) və ya kişilərlə münasibətdə qadınların daha çox üzləşdiyi

zorakılıqlar (cinsi zorakılıq, zorlama, təcavüz məqsədilə təqib, cinsi qısınama, məişət zorakılığı, məcburi evlilik və ya məcburi qısırlaşdırma) nəzərdə tutulur [5].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2010-cu ilin may ayında Bakıda keçirilən Avropa Şurasına üzv dövlətlərin gender bərabərliyinə həsr olunmuş VII konfransın iştirakçılarna təbrik məktubunda müstəqil Azərbaycan Respublikasında gender məsələlərinə münasibəti bu cür ifadə etmişdir: “Gender bərabərliyi müasir dövrdə demokratik cəmiyyətin inkişafının və insan hüquqlarının qorunmasının əsas prioritetlərindən birini təşkil edir” [2, s. 187].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz tədbirlər qadın hüquqlarının müdafiəsi mexanizminin tərkib hissələridir. Lakin təəssüflər olsun ki, insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması müasir dövrün vacib məqsədlərindən biri olsa da, yer üzündə ən ali varlıq hesab edilən insanın müxtəlif məqsədlərlə istismarı hələ də global problemlərdən biri olaraq qalmaqdadır. Belə ki, qeyd etdiyimiz beynəlxalq və yaxud milli müdafiə mexanizmlərinin olmasına baxmayaraq, ətrafımızda qadınların hüquqlarının durmadan pozulmasının şahidi oluruq. Çünki müasir köləlik adlandırdığımız, bütün insanların toxunulmazlığına, ləyaqətinə, azadlığına qarşı çıxan insan alveri cinayəti, ən əsası cinsi istismar qadınlardan yan keçməmişdir.

Tarixə “qul alveri” kimi daxil olan qədim bir peşə, indi hüquq aləmində dövrüyyəyə kriminal təzahür “insan alveri” termini kimi daxil olmuşdur. Beynəlxalq hüquqda buna analoq kimi istifadə edilən “traffic” (“traffik”) termini əslində “qeyri-qanuni daşıma” mənasını versə də, lakin bəzən insanların alver məqsədilə təyin olunmuş yerə aparılması mənasında işlədilir. Ekspertlərin bir çoxunun fikrincə, “insan alveri” qadına qarşı aldatma və istənilən növ məcburetmanın da daxil olduğu hərəkətlər kompleksi kimi başa düşülməlidir.

Qadınlar cinsi və gender əsaslı zorakılıq da daxil olmaqla müxtəlif zorakılıq, təcavüz və istismar hadisələrini yaşayırlar. Ən çox yayılan zorakılıq üsulu bir qurbana qarşı edilən fiziki zorakılıqdır ki, bununla şəxsə fiziki təsir tətbiq olunur, bu da şəxsə emosional təsir göstərir. Tarix boyu qadınlar zorakılığın müxtəlif formalarına məruz qalmışdır və hazırda da bu proses davam edir. Bu hal indi də mövcud mədəniyyət ənənələrinə və stereotiplərə söykənir.

İnsan alveri, xüsusilə də qadınların seksual məqsədlərlə istismarına daxildir:

- Seks-industrial və ya əyləncə sahəsi;
- Hərbi hissələrin yerləşdiyi ərazidə mütəşəkkil şəkilə seks-ticarəti;
- Seks-turizm təşkilatı;
- Pornoqrafiya istehsalı (hər ikisi cinsdən olan uşaqlardan istifadə olunur)

Cinsi zorakılıqdan danışdıqda məişət zorakılığını qeyd etməyə bilmərik. Məişət zorakılığına məruz qalan insanın həm fiziki, həm də psixoloji sağlamlığı ciddi ziyan görür. Məişət zorakılığının əsas qurbanı olan qadına qarşı zorakılıq demək olar ki, bütün dünya ölkələrində mövcuddur. Belə şəxslər risk qrupuna daxildir. Çünki məişət zorakılığının qurbanı çox zaman insan alverçilərinin “toruna” tam rahatlıqla düşür.

İstənilən formada qadınlara qarşı edilən zorakılıq bir çox səbəbə görə qəbul edilməzdir. Bu zorakılıq qadın sağlamlığına mənfi təsiri ilə yanaşı, eyni zamanda insanın şəxsi azadlığına qarşı törədilən insan alveri cinayəti üçün də münbit zəmin yaradır. Bundan əlavə, qadınlara qarşı zorakılıq fenomeni ayrı-seçkiliyin çiçəklənməsinə, kişilər və qadınların cəmiyyətdəki qeyri-bərabər mövqeyi ilə əlaqəli problemlərin artmasına kömək edir. Birlikdə bu problemlər məişətdə köləliyin əlaməti ola bilər.

Məişət zorakılığının müxtəlif növləri var, bunlar:

1. Fiziki zorakılıq, o cümlədən cinsi istismar. Buraya uşaqların davranışlarına görə fiziki cəza, qurbanlara müxtəlif növ fiziki təsir daxildir. Fiziki zorakılıq emosional təsir məqsədilə də istifadə edilə bilər.

2. Ailədəki emosional və ya psixoloji zorakılıq. İnsanın ləyaqətini alçaldan, hərəkətlərə və əməllərə nəzarət edən şifahi təhqirlərlə ifadə olunur.

3. İqtisadi zorakılıq. Bu, ailənin bir üzvünün vəsaitdən istifadəsi, təhsil almaq və ya işləmək hüququnun məhdudlaşdırılması deməkdir.

Əgər biz trafikinqin səbəblərini, köklərini axtarsaq, daha çox ailəsində zorakılıq və digər ciddi problemlər yaşayan qadınların bu yola sürükləndiyinin şahidi olarıq. Qadınlar həyat yoldaşları tərəfindən müntəzəm olaraq döyülür, təhqirə məruz qalırlar. Nəticədə isə daha yaxşı həyat axtarışına çıxaraq, bu ağır cinayətin qurbanına çevrilirlər.

Belə ki, insan alverçiləri gözəl həyat haqqında əhvalatlar danışır, bütün maliyyə problemlərinə son qoyulması ilə bağlı vədlər verir, karyera yüksəlişi və yüksək əmək haqqı ilə bağlı təkliflər edir, müxtəlif foto və video materiallar nümayiş etdirir, hazırlanmış adamlar isə “əldə etdikləri nailiyyətlər” barədə məlumatlar verir [3, s.32]. Azərbaycandan qadınlar əsasən Pakistan, İran, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri və s. şərq ölkələrinə aparılırlar. İnsan alverçilərinin məhz bu ölkələri seçməsi əsasən xərclərlə bağlıdır. Onlar qurbanların mənzil başına çatdırılması üçün mümkün qədər ucuz yolları seçirlər, amma bunun müqabilində külli miqdarda vəsaitlər əldə edirlər.

İnsan alverçiləri əsasən qadınlar olur, bu, ilk növbədə onlara kişilərə nisbətən daha çox güvənmə ilə bağlıdır. Bu “işlə” məşğul olan qadınlar çarəsiz, ailədə baş verənlərdən tənqə gəlmiş qadınlarla daha tez ünsiyyətə girə, onları daha tez inandıra bilirlər. Digər tərəfdən bu qadınlar əsasən qonşular, tanışlar, bəzi hallarda isə qohumlar arasından olur.

İnsan alverçiləri qadınların bəzi regionlarda miqrasiya şərtlərinin daha yüngül olmasından məharətlə sui-istifadə etməkdə bir o qədər çətinlik çəkmirlər. Çünki miqrasiya zamanı təhsil və peşə ilə bağlı kişilərdən soruşulan, tələb edilən şərtlər qadınlara sorğu edilmir. Həmçinin maddi sıxıntı içində olmaları qadınları daim psixoloji gərginlikdə saxlayır. Bu səbəbdən də hardasa iş yeri olması xəbərini eşidəndə məsələnin mahiyyətinə varmadan getməyə razılışır, aldadılaraq ölkədən çıxarılır, zorla fahişəliyə məcbur edirlər. Sonradan bu qadınların ölkəyə qayıtması isə problemə çevrilir. Onlar qayıtdıqları təqdirdə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilib-edilməyəcəklərini bilmir və ehtiyat edirlər. Belə halda qadınlar çalışır ki, vətənə xarici ölkədə qalma müddətləri bitdikləri zaman qayıtsınlar. Bu da qadınların uzun müddət ərzində xarici ölkədə istismara məruz qalmalarını labüd edir.

Cəmiyyətin həyatında maddiyyətə əhəmiyyətli dərəcədə münasibətin dəyişməsi insanı bir əmtəyə çevirərək, onu alqı-satqı predmeti kimi satışı çıxarılması ilə nəticələnmişdir. Qeyd edək ki, adam oğurluğu cinayəti istənilən məqsədlə törədilə bildiyi halda, insan alveri cinayəti yalnız şəxsin istismar edilməsi məqsədilə törədilə bilər. Və bu istismar müxtəlif formalarda ola bilər, lakin əsas prinsip budur ki, insan alverçiləri qurbanların nə qədər çox məhsuldar say göstərməsinə nail olarsa, insan alveri əməlini törətmək üçün maliyyə stimulu da bir o qədər böyük olacaqdır.

Ailədaxili zorakılığın miqyası və ondan doğan təhlükələrə nəzər salsaq, müəyyən edirik ki, zorakılıq ailənin yalnız bir üzvünə qarşı yönəldiyi halda, onun təsirindən ailənin digər üzvləri də zərər çəkir. Bu hal mütəxəssislər tərəfindən “ikinci dalğa” və ya “təkrar qurban” adlanır. “Təkrar qurban”ların şahidləri ilə aparılan söhbətlər zamanı müəyyən olunur ki, onlar zorakılıqla üzləşmiş ailə üzvlərindən heç də az psixoloji gərginlik keçirməyiblər. “İk-

inci dalğa'nın qurbanı əsasən zorakılığın şahidi olan uşaqlar olur. Belə uşaqlar yüksək riskə məruz qalaraq, müxtəlif emosional gərginlik yaşayır [6].

Statistik məlumatlar göstərir ki, gender bərabərsizliyi bütöv cəmiyyətin və ayrı-ayrı fərdlərin inkişafına saysız-hesabsız zərbələr vurur. Yoxsulluğun, xəstəliklərin, ailədaxili zorakılığın, savadsızlığın öhdəsindən gəlmək üçün bəşəriyyət kişi və qadın bərabərliyinə nail olmalıdır. Qadınlara qarşı törədilən zorakılıq gender bərabərsizliyinin hökm sürdüyü dövərdə cəzasız cinayət kimi qalmaqdadır. Ailədə, məktəbdə və ya iş yerində fiziki, psixoloji və ya seksual zorakılığa məruz qalan, bəzən isə öz evində dustaq kimi saxlanılan qadınlar əsas hüquqlarından istifadə etməyə belə macal tapmırlar. Məsələn, Əfqanıstanda azyaşlı qızların fiziki, seksual zorakılığa məruz qalması halları tez-tez rast gəlinir və valideynlər qız uşaqlarının təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə onları məktəbə buraxmaqdan yan keçirlər.

Əhali arasında geniş yayılmış bərabərsizlik problemi, iş imkanlarının azlığı, münaqişələr ayrı-seçkilik və yoxsulluq ucbatından hər il dünyada insan alveri qurbanlarının sayı durmadan artır. Gender bərabərsizliyi olaraq qadının ictimai-sosial statusunun kişidən xeyli aşağıda olması, qadının kişi "mülkiyyətində olan bir əşya kimi" qəbul edilməsi, tənha qadının heç bir şəkildə gələcək perspektivinin olamaması inamı və s. istismar üçün insan alverçilərinin münasib namizədləri əldə etməsini sürətləndirir. Cəmiyyətdə belə stereotiplərin olması gender diskriminasiyasına gətirib çıxarır ki, bu da əslində, fundamental insan hüquqlarının pozulmasıdır. Bundan başqa insan alveri problemi ilə əlaqədar pozulan insan hüquqları şəxsi toxunulmazlıq, sağlamlıq, yaşamaq və azadlıq hüquqlarıdır.

Bu bir həqiqətdir ki, son illər ərzində dünya dövlətləri gender problemlərinin çözümlərini istiqamətində böyük addımlar atmışdır. Qeyri-hökumət təşkilatları, ictimai fəallar gender əsaslı ayrı-seçkiliyə qarşı istər yerli, istərsə də global müstəvidə mübarizə aparmış, kişi və qadın bərabərliyi məsələsinin beynəlxalq forumların və ayrı-ayrı dövlətlərin gündəminə daxil edilməsinə nail olmuşlar.

Bildiyimiz kimi informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) XXI əsrdə cəmiyyətin formalaşmasına təsirsiz ötürməyən mühüm amillərdən biridir. Müasir dövərdə insanın həyatına informasiya kommunikasiya texnologiyalarının izafi dərəcədə nüfuz etməsi sosial proseslərə birbaşa təsir göstərir. İnformasiya inqilabının ən parlaq modeli olan internet hər iki cins arasında bərabərsizliyin tədricən aradan qaldırılmasına səbəb olur.

Bu prosesdə, cinsindən asılı olmayaraq informasiyanın daşıyıcısının təklif etdiyi məlumatların nə dərəcədə yararlı olması əsas amildir. Belə ki, İKT qadınlara işə düzəlmə, təhsil alma, sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsində, ümumilikdə cəmiyyətin eyni hüquqlu bir fərdi kimi onların potensialının inkişafı planında imkanlarını xeyli dərəcədə artırır. Marşall McLuhanın ifadəsiylə desək, texnologiyalar yalnız insanların istifadə etdiyi icadlar deyil, insanları yenidən icad edən vasitələrdir [4, s. 8].

Lakin bununla yanaşı açıq etiraf olunmalıdır ki, şəxsiyyətin azadlığı və ləyaqəti əleyhinə olan cinayətlərin demək olar ki böyük əksəriyyətində kompüter-informasiya texnologiyalarının rolu danılmaz faktdır. İnsan alveri cinayətində də həmçinin, aldatma yolu ilə şəxslərin qurbana çevrilməsində müasir dövrün xüsusiyyətlərindən biri olan telekommunikasiya vasitələrinin, beynəlxalq qlobal kompyüter şəbəkəsi olan internetin də rolu böyükdür. Kompüter texnikasının sürətlə inkişafı, müsbət tərəfləri ilə yanaşı, öz mənfi təsirini də göstərməkdədir. İnkişafın doğurduğu mənfi cəhətlər isə cəmiyyətdə yeni problemlərin yaranmasına gətirib çıxarır. İşə götürənlə yazılı müqavilənin olmaması bu əməlin vüsət almasına şərait yaradan səbəblərdəndir. Belə ki, qurbanların əksər qismi in-

ternet üzərindən iş axtarır və bəzən belə axtarışlar “tələyə” düşməyə şərait yaradır. Özəl xidmət sahələrində verilən elanlar çox zaman özünü doğrultmur.

Bəzən qurbanlar işlə bağlı verilən təkliflərə razılıqlarını verərkən məşğulluğun potensial təhlükəliliyini görə bilmirlər. Diqqət çəkən təkliflər sırasında isə əmək haqqının aşağı olduğu halda “cinsi” münasibətlərin olmaması, əksinə olduqda isə “cinsi” münasibətlərin də göstərilməsinə dair tələb olur. Vasitəçilik edən kölgə agentlikləri də “işsizlərə” iş təklif etməklə az əmək haqqı ödəməklə və çox ağır işdə işlətməklə, bir növ insanın istismarına rəvac verir.

Sərhədsiz virtual aləmin mövcudluğu, informasiyanın anonim yerləşdirilməsinin çoxsaylı üsullarının mövcudluğu, həmçinin istifadəçilərin geniş auditoriyası və elektron ticarət imkanları porno-biznes nümayəndələrinin internet şəbəkəsinə xüsusi marağını şərtləndirmişdir. Ən əsas, uşaqların iştirakı ilə çəkilən pornoqrafik materialları internetdə geniş yayan cinayətkar dəstələrin fəaliyyəti hər birimizdə xüsusi narahatlıq doğurmalıdır.

Sonda onu qeyd edək ki, insan alveri ilə ciddi mübarizə aparılması Azərbaycan Respublikasının dünya birliyi qarşısında üzərinə götürdüyü öhdəliklərdən irəli gəlir və olduqca əhəmiyyətlidir. Qurbanların hüquqi statusunu, müdafiəsini, bərpasını və reabilitasiyasını təmin etmək üçün bir sıra tədbirlərin inkişafı və qanunvericiliklə həyata keçirilməsi zəruridir. İnsan alveri cəmiyyətdə sağalmaz xəstəliklər yaradır, ağır və təhlükəli cinayətlərin törədilməsinə rəvac verir, insan hüquqlarına və azadlıqlarına ciddi zərər vurur. Xüsusi ilə insan alveri cinayətləri transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığın bir növü olduğundan, bütün dünya ölkələri ona qarşı birgə mübarizə aparmalı, bu sahədə fəaliyyətlərini daha geniş əlaqələndirməlidirlər.

Həmçinin insan alveri cinayəti ilə mübarizənin təşkilində mühüm əhəmiyyət kəsb edən hal qurbanların cəmiyyətdə ayrışdırılıya məruz qalmasının qarşısının alınması, onların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, onlarla nəzakətli rəftarın təşkili, belə cinayətlərə görə cəzanın labüdlüyü, hüquqi, siyasi, sosial-iqtisadi, təşkilati xarakterli profilaktik xarakterli maarifləndirmə tədbirlərinin həyata keçirilməsindən ibarətdir. Dövlət orqanları qeyri-hökumət təşkilatları, vətəndaş cəmiyyətləri ilə sıx birgə əməkdaşlığa həvəsləndirilməlidir.

Unutmaq lazım deyil ki, qadının inkişafı bir cəmiyyətin inkişafı deməkdir!

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, “Hüquq Yayın Evi”, Bakı 2018, 92 səh.
2. Heydər Əliyev İrsini Araşdırma Mərkəzi, “Azərbaycan vahid və bölünməz Avropada”, Bakı 2011, 436 səh.
3. Günel Quliyeva, “İnsan alverinə qarşı mübarizə üzrə bələdçi”, “ABA CEELI”, Bakı 2012, 327 səh.
4. Derya Altay, “Küresel Koyun Medyatik Mimarı Marshall McLuhan”, Su Yayınları, İstanbul 2003, s. 6-12
5. <http://www.e-qanun.az/framework/12424>
6. <http://cssn.gov.az/documents/ZorakYOX.pdf>

Мамедова Турана
Министерство юстиции Азербайджанской Республики
Главный советник Академии юстиции,
диссертант диссертационного центра судебной экспертизы

Гендерное насилие: сексуальная эксплуатация женщин

Р Е З Ю М Е

Борьба с торговлей людьми вытекает из обязательств Азербайджанской Республики перед мировым сообществом и является очень важной. По этой причине предотвращение дискриминации жертв в обществе, обеспечение их безопасности, организация их вежливого обращения, правовой, политической, социально-экономической, организационной и превентивной характер жертв, которые играют важную роль в организации борьбы с торговлей людьми. Правительственные учреждения следует поощрять к тесному сотрудничеству с неправительственными организациями и гражданским обществом.

Mamedova Turana
The Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan
Senior advisor of the Justice Academy
Candidate for a degree (dissertant)
of The Court Examination Center

Gender based violence: sexual exploitation of women

S U M M A R Y

Fight against human trafficking arises from the commitments of the Republic of Azerbaijan to the world community and it is very substantial. Therefore, an important factor in the organization of the fight against human trafficking is the implementation of measures like ensuring their security, forming of polite treatment with them, the inevitability of punishment for such crimes, implementation of educational activities such as legal, political, socio-economic, organizational preventive. It is necessary to encourage state authorities to close co-operation with non -governmental organizations and civil society.

Xəyalə KƏLƏŞOVA

AMEA-nın Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun
Dövlət təhlükəsizliyinin hüquqi təminatı şöbəsinin
böyük elmi işçisi

AZƏRBAYCANDA MULTİKULTURALİZMİN KONSTITUSİYA HÜQUQİ ƏSASLARI

Açar sözlər: Konstitusiya, multikulturalizm, insan hüquqları, dövlət, xalq, sivilizasiya, tolerantlıq

Ключевые слова: Конституция, мультикультурализм, права человека, государство, народ, цивилизация, толерантность

Keywords: Constitution, multiculturalism, human rights, state, nation, civilization, tolerance

Giriş

Azərbaycanmüxtəlif sivilizasiyaların qovuşduğu məkan olaraq, əsrlər boyu milli-mədəni rəngarənglik mühitinin formalaşdığı, ayrı-ayrı millətlərin və konfessiyaların nümayəndələrinin sülh, əmin-amanlıq, qarşılıqlı anlaşma və dialoq şəraitində yaşadığı diyar kimi tanınmışdır. Multikulturalizm və tolerantlıq tarixən azərbaycanlıların həyat tərzini olmuş, bu gün isə milli kimliyindən, dilindən, dinindən, asılı olmayaraq Azərbaycan dövlətinin hər bir vətəndaşının gündəlik həyat tərzinə çevrilmişdir. Azərbaycan xalqının zəngin multikultural keçmişi təkcə xalqımızın bugünkü tolerant yaşam tərzini deyil, həm də yaratmış olduğu ədəbi-bədii, elmi-fəlsəfi, siyasi-hüquqi qaynaqlarda, sənədlərdə yaşayır. Multikulturalizm ingilis dilindən tərcümədə “çoxlu mədəniyyətlər” deməkdir.

Multikulturalizm ayrıca götürülmüş ölkədə və bütövlükdə dünyada müxtəlif millətlərə və dinlərə məxsus insanların mədəni müxtəlifliklərinin qorunması, inkişafı və harmonizasiyasına, azsaylı xalqların dövlətlərin milli mədəniyyətinə inteqrasiyasına yönəldilmişdir [4, s.68].

Multikulturalizm modelində, birdövlətin sərhədləri daxilində müxtəlif etnomədəni təbəqələrin dinc yanaşı yaşaması və öz mədəni xüsusiyyətlərini, həyat tərzini rəsmən ifadə etmək və qoruyub saxlamaq hüququna malik olması nəzərdə tutulur. Multikulturalizm mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların dialoqunun zəruri alətidir. Ölkəmizdə multikulturalizm artıq alternativ olmayan həyat tərzinə çevrilmişdir. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması müasir dövrdə respublikamızda gerçəkləşdirilən siyasətin tolerantlıq prinsiplərinə bu gün də sadıq qalmasının bariz nümunəsidir [2, s.56].

Əsas hissə

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Sivilizasiyalar Alyansının 7-ci Qlobal Forumunun 2016-cı ildə Bakı şəhərində keçirilməsi barədə qərar qəbul edilməsi dünya ölkələrinin

Azərbaycandakı multikultural mühitə olan münasibətinin real ifadəsidir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, Azərbaycanda multikulturalizm ənənələrinin qorunub saxlanması, daha da inkişaf etdirilməsi və geniş təbliğ olunması məqsədi ilə 2016-cı il Azərbaycan Respublikasında “Multikulturalizm ili” elan edildi.

Prezident İlham Əliyev çıxışında qeyd etdi: “Azərbaycan multikulturalizmlə bağlı böyük işlər görüb. Azərbaycan nümunəsi göstərir ki, multikulturalizm yaşayır. Bəzi siyasətçilər multikulturalizmin siyasətinin uğursuz olduğunu iddia edir. Bəlkə də bir çox yerlər bu uğursuzluqlarla qarşılaşıb. Ancaq multikulturalizm Azərbaycanda yaşayır və bu meyillər, fikirlər getdikcə güclənir, cəmiyyətdən getdikcə daha çox dəstək alır. Biz hər zaman bu yolu, tolerantlıq yolunu tutacağıq” [3, s.102].

12 noyabr 1995-ci iltarixli referendumda qəbul edilmiş Azərbaycan Konstitusiyasının 1-cimaddəsində ölkədə dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyinin Azərbaycan xalqı olduğu vurğulanmışdır. II maddəyə əsasən “Azərbaycan xalqı”nın bütün ölkə vətəndaşları demək olduğu qeyd edilir. Bu bənd Azərbaycanda milli azlıqların Azərbaycan xalqının tərkib hissəsi kimi bərabər hüquqlarını təsdiqlədi. Bu hüquqlar Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 5-ci maddəsində ətraflı izah edilmiş, burada Azərbaycan xalqının birliyinin Azərbaycan dövlətinin əsasını təşkil etdiyi və “Azərbaycan Respublikası Azərbaycan Respublikasının bütün vətəndaşlarının ortaq və bölünməz vətənidir” qeyd olunub. Azərbaycan Konstitusiyasının beşinci maddəsi Azərbaycanda yaşayanların hamısının bərabər hüquqlarını vurğuladı və onların sivil millət çərçivəsində birliyinin Azərbaycanın bir dövlət kimi həyatının əsasını təşkil etdiyini qeyd etdi [1, s.14].

Ayrı seçkiliyə qarşı müdafiə Konstitusiyanın 25-ci maddəsinin III bəndində qeyd edilmişdir. Burada qeyd olunur ki, dövlət irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, mülkiyyət vəziyyətindən, rəsmi mövqeyindən, inancından, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqına və digər ictimai birliklərə üzvlüyündən asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqları təmin edilir. Bu əsaslarla hər hansı bir məhdudiyət qadağandır. Konstitusiyanın 44-cü maddəsi milli kimliyi qorumaq hüququnu təmin edir.

Konstitusiyanın 18-cimaddəsində Azərbaycanda dinlərdən ayırı olduğu, bütün dinlərin qanun qarşısında bərabər olduğu və dövlətin təhsil sisteminin dünyəvi bir ölkə olduğu qeyd edildi. Göstərilən hüquqlar arasında vicdan azadlığı, insanın dinə münasibətini müstəqil olaraq təyin etmək, hər hansı bir dinə şəxsən və ya digər insanlarla birlikdə etiqad etmək və ya heç bir dinə inanmamaq hüququ, dinə münasibəti ilə bağlı inanclarını ifadə etmək hüququ qeyd olunmuşdur. Beləliklə, bu maddə dini azlıqların hüquqlarına riayət olunmasını təmin etdi.

Nəticə

26 noyabr 2015-ci ildə Bakıda keçirilən İslam Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatının (ISESCO) Baş Konfransının XII sessiyasında çıxış edən Prezident İlham Əliyev demişdir: “Biz tam əminik ki, multikulturalizmin gözəl gələcəyi var. Sadəcə olaraq bəzi siyasətçilər, ictimai xadimlər öz çıxışlarında daha da diqqətli olmalıdırlar. Çünki multikulturalizmin alternativiyə yoxdur. Alternativ ayrı-seçkilikdir, diskriminasiyadır, islamofobiya, ksenofobiya. Bu, gələcəyə aparacaq yol sayıla bilməz. Ona görə, biz bu bölgədə öz siyasətimizlə və təşəbbüslərimizlə dinlərarası münasibətlərin gücləndirilməsi üçün çalışırıq və çalışacağıq” [5].

Ölkəmizdə multikulturalizm artıq alternativini olmayan həyat tərzinə çevrilmişdir. Müasir dövrdə Azərbaycanda həyata keçirilən multikulturalizm siyasəti dövlətin tolerantlıq prinsiplərinə sadıq qalmasının bariz nümunəsidir. Hazırda dünyanın 13, Azərbaycanın 28 nüfuzlu ali təhsil ocağında Azərbaycan multikulturalizmi tədris edilir. Multikulturalizm dövlət siyasəti olmaqla yanaşı, müasir Azərbaycan cəmiyyətində dəyişməz həyat təzi kimi təzahür edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2018, 63 s
2. Cəlilbəyli İ. Beynəlxalq hüquq, idarəçilik və iqtisadiyyat. Bakı, 2010, 211 s.
3. Hüseynov L. Beynəlxalq hüquq. Bakı, 2012, 313 s.
4. Борисов С. Отдельные проблемы предупреждения преступлений, совершаемых по мотивам ненависти либо вражды по признакам национальности и отношения к религии. Москва, 2016, 185 с
5. https://multiculturalism.preslib.az/az_a1.html

Xəyalə Kələşova

AZƏRBAYCANDA MULTİKULTURALİZMİN KONSTITUSİYA HÜQUQİ ƏSASLARI

X Ü L A S Ə

Multikulturalizm mədəni müxtəlifliyin qorunması, mədəniyyətlərarası dialoqun inkişaf etdirilməsi, tolerantlığa, dinc birgə yaşayışa, vahid cəmiyyətdə və dövlətdə fərqli mədəniyyətlərin qarşılıqlı fəaliyyətinə yönəlmiş demokratik dövlət anlayışı siyasətidir. Tolerantlıq və multikulturalizm Azərbaycanda tarixi köklərə malikdir, müasir Azərbaycan cəmiyyətində tolerantlıq getdikcə inkişaf edir və dövlət səviyyəsində dəstəklənir.

Respublikada müxtəlif millətlərin, mədəniyyətlərin və dinlərin nümayəndələrinin sərbəst və dinc yaşaması üçün şərait yaradılmış, tarixi abidələr, məscidlər, kilsələr, məbədlər, sinaqoqlar qorunub saxlanılmışdır. Azərbaycan cəmiyyətindəki misilsiz tolerantlıq, mədəniyyətlərarası dialoq mühiti multikulturalizmin inkişafı üçün bir model kimi diqqəti cəlb edir.

Xayala Khalashova
**Senior Researcher on the Department “The Legal Provision
of State Security” of the Institute of Law and Human Rights
of Azerbaijan National Academy of Sciences**

CONSTITUTIONAL FUNDAMENTALS OF MULTICULTURALISM IN AZERBAIJAN

S U M M A R Y

Multiculturalism is a policy of democratic state concept aimed at the protection of cultural diversity, the development of intercultural dialogue, tolerance, peaceful coexistence, the interaction of different cultures in a single society and state. Tolerance and multiculturalism

have historical roots in Azerbaijan, tolerance is developing in modern Azerbaijani society and is supported at the state level.

The republic has created conditions for the free and peaceful life of people of different nationalities, cultures and religions, preserved historical monuments, mosques, churches, temples, synagogues. Unparalleled tolerance and intercultural dialogue in Azerbaijani society attracts attention as a model for multiculturalism.

Хаяла Калашова
Старший научный сотрудник отдела
“Правовое обеспечение государственной
безопасности” Института Права и Прав человека
Национальной Академии Наук Азербайджана

КОНСТИТУЦИОННЫЕ ОСНОВЫ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Р Е З Ю М Е

Мультикультурализм – это политика концепции демократического государства, направленная на защиту культурного разнообразия, развитие межкультурного диалога, толерантности, мирного сосуществования, взаимодействия разных культур в едином обществе и государстве. Толерантность и мультикультурализм имеют исторические корни в Азербайджане, толерантность развивается в современном азербайджанском обществе и поддерживается на государственном уровне.

В республике созданы условия для свободного и мирного проживания представителей разных народов, культур и религий, сохранены исторические памятники, мечети, церкви, храмы и синагоги. Беспрецедентная толерантность и межкультурный диалог в азербайджанском обществе привлекают внимание как модель для развития мультикультурализма.

TÜRK MÜLKİ HÜQUQUNDA ŞİFAHİ VƏSİYYƏTNAMƏ VƏSİYYƏTNAMƏNİN BİR NÖVÜ KİMİ

Açar sözlər: *vəsiyyətnamə, şifahi vəsiyyətnamə, mülki hüquq, şahid.*

Ключевые слова: *завещание, устное завещание, гражданское право, свидетель.*

Keywords: *testament, nuncupative will, civil law, witness*

Bildiyimiz kimi vərəsəlik hüququ mülki hüququn ən qədim sahələrindən biridir. Vərəsəlik hüququ dedikdə, ölümündən sonra fiziki şəxsin başqa şəxslərə verilə bilən əmlak hüquq və vəzifələrinin, həmçinin bəzi qeyri-əmlak hüquqlarının digər şəxslərə keçməsi zamanı yaranan ictimai münasibətləri, habelə vərəsəliklə bağlı olan digər münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür [1]. Mülki Məcəlləyə əsasən miras vərəsələrə iki yolla – qanun üzrə və vəsiyyət üzrə keçir.

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 1179.1-ci maddəsinə əsasən vəsiyyətnamə yazılı şəkildə tərtib olunmalıdır [2]. Qanunun normasından da görüldüyü kimi şifahi vəsiyyətnaməyə yol verilmir. Amma bizim Mülki Məcəllədən fərqli olaraq bir sıra ölkələrin mülki qanunlarında müstəsna hal kimi şifahi vəsiyyətnamənin tərtibinə yol verilir. Bunlara misal olaraq biz Almaniya, İsveç və Türkiyə mülki qanunvericiliklərini göstərə bilərik. Bu yazımda isə Türk Mülki Məcəlləsində şifahi vəsiyyətnamə, onun tərtibi qaydası və digər məsələlər barədə məlumat verəcəyəm.

Ümumən götürdükdə Türk Mülki Məcəlləsinin (TMK) 531-ci maddəsində vəsiyyətnamənin 3 forması öz əksini tapmışdır – sadə yazılı, notarial və şifahi vəsiyyətnamə [3]. Sadə yazılı və notarial vəsiyyətnamədən hansının tərtib olunacağı vəsiyyət edənin öz seçimindən asılı olduğu halda şifahi vəsiyyətnamələr miras qoyanın öz seçimindən asılı olmur. Yəni şifahi vəsiyyətnamə qanunda istisna hal kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Türk Mülki Məcəlləsinin 539-cu maddəsinə əsasən, vəsiyyət edən qaçılmaz ölüm təhlükəsi, nəqliyyatın dayandırılması (kəsilməsi), xəstəlik, müharibə kimi fəvqəladə hallar səbəbiylə rəsmi və ya yazılı vəsiyyət edə bilmirsə, şifahi vəsiyyət edə bilər.

Qanunun müddəasından da anlaşıldığı kimi şifahi vəsiyyətnamədən istifadə olunması üçün 2 şərtin mövcud olması lazımdır. Belə ki,

1) Fəvqəladə halın mövcudluğu;

2) Bu halın mövcudluğu səbəbindən digər vəsiyyətnamə formalarından istifadənin qeyri-mümkünlüyü.

Bu iki halın eyni vaxtda mövcud olması, şifahi vəsiyyətnamədən istifadə üçün zəruridir. Fəvqəladə vəziyyətin olmasına baxmayaraq rəsmi (yəni notarial) və sadə yazılı vəsiyyətnamə tərtibi imkanı varsa şəxsin (miras qoyanın) şifahi vəsiyyətnamədən istifadə etməsinə yol verilmir.

Bəs şifahi vəsiyyətnamə necə tərtib edilir? TMK-ya əsasən bu proses 2 ardıcıl hissədən ibarətdir.

İlk hissə 539-cu maddəsinin 2-ci hissəsinə əsasən vəsiyyət edənin iradə ifadəsini 2 şahidə şifahi şəkildə deməsi və həmin şahidlərin üzərinə bu iradə ifadəsinə uyğun vəsiyyətnamə yazma və ya yazdırma öhdəliyinin qoymasından ibarətdir. Bu zaman iradə ifadəsi hər iki şahidə eyni

vaxtda bildirilməlidir. Həmçinin vəsiyyəət edənin iradə ifadəsini şifahi şəkildə bildirməsi vacib şərtlərdən biridir. Belə ki, miras qoyanın başqasına yazdırdığı son arzusunun şahidlərə verməsi şifahi vəsiyyəətnamənin etibarsızlığına səbəb olur[4].

İkinci hissə isə şahidlərin öz üzərilərinə götürdükləri öhdəlikləri yerinə yetirməsindən ibarətdir. İlk öncə bunu qeyd etmək istərdim ki, şahidlər vəsiyyəət edənin onların üzərinə qoyduğu öhdəliyi (şifahi vəsiyyəətnamənin rəsmiləşdirilməsi öhdəliyini) həyata keçirtmək məcubiriyətində deyillər.

Amma onlar bu öhdəliyi qəbul etmişlərsə onu tam şəkildə yerinə yetirməyə borcludurlar. Türk Mülki Məcəlləsinə əsasən şahidlər bu vəzifəni 2 formada yerinə yetirə bilərlər. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

a) Şahidlərdən birinin miras qoyanın onlara bəyan etdiyi son arzularını, bəyanın yerini, tarixini yazaraq həm özünün, həm də digər şahidin imzalayaraq vaxt itirmədən məhkəməyə verməsidir. Burada diqqət edilməli olan əsas məqamlardan biri məhkəməyə hər iki şahidin birlikdə getməsidir. Bəs şahid həmin yazını əl ilə ya hansısa yazı maşınından istifadə edərək tərtib tərtib etməlidir? Qanunda bu barədə hər hansı bir göstəriş yoxdur. Əsas fikir şahidlərdən biri tərəfindən yazılması şərti ilə, əl yazısının məcburi olmamasıdır. Yəni kompüterdən istifadə etməklə bu vəsiyyəətnamə tərtib edilə bilər. Amma bəzi alimlər (məsələn Kocayusufpaşaoğlu, Tuor və s. [5].) bunun əksini qeyd edərək göstərilər ki, həmin sənəd (vəsiyyəətnamə) mütləq şəkildə şahidlərdən biri tərəfindən əl ilə yazılmalıdır. Onlar öz fikirlərini bununla əsaslandırır ki, əl ilə yazılmayan sənədin (yəni vəsiyyəətnamənin) həmin 2 şahiddən biri tərəfindən yazılmasını sübüt etmək qeyri-mümkün olacaq. Bu da şifahi vəsiyyəətnamənin etibarsızlığına gətirib çıxaracaq. Həmçinin 2 şahidin həmin mətni üçüncü şəxsə yazdırıb, sənədi oxumadan imzalayıb birbaşa hakimə təqdim etmə təhlükəsi də böyükdür. Fikrimcə bu əsaslandırma tam qəbulediləndir. Və Türk Mülki Məcəlləsinin müvafiq maddəsinə müvafiq dəyişiklik edilməlidir. Şahidlər tərəfindən tərtib olunmuş sənədlə bağlı digər mühüm məsələ isə TMK-nın 540-cı maddəsində öz əksini tapmışdır. Belə ki, özündə miras qoyanın son iradə ifadəsini ehtiva edən tərtib olunmuş sənəddə sənədin tərtib olunma tarixi (gün, ay və ilin) göstərilməsi və tərəflərin hər ikisinin onu imzalamasıdır. Bu qaydaya riayət olunmaması onun etibarsızlığına səbəb olur.

b) Digər forma isə şahidlər vəsiyyəət edənin son iradə ifadəsini vaxt itirmədən məhkəməyə gələrək hakimə bildirməsidir. Digər üsuldan fərqli olaraq burda şahidlər hakimə yazılı sənəd təqdim etmirlər. Sadəcə vəsiyyəət edənin son iradə ifadəsini hakimə şifahi şəkildə bildirirlər. Qanuna əsasən hakim şahidlərin dediklərini qeydiyyata alır və həmin sənədi şahidlər imzalayır.

Türk Mülki Məcəlləsinin 540-cı maddəsinin 3-cü hissəsinə əsasən, şifahi vəsiyyəət edən şəxs əgər hərbi hissədədirsə həmin hərbi hissənin vəzifəli şəxsi, ölkə hüdüdlərindən kənarında təyyarədədirsə həmin təyyarənin məsul şəxsi, xəstəxanadadırsa həmin xəstəxananın rəhbər vəzifəli şəxsi hakimi əvəz edir[6].

Bəs hansı hallarda şifahi vəsiyyəətnamə qüvvədən düşür? Türk Mülki Məcəlləsinin 541-ci maddəsinə əsasən, şifahi vəsiyyəət edən şəxs üçün sonrada başqa formalı vəsiyyəətnamə tərtib etmək imkanı yaranarsa bu trixdən bir ay keçəndən sonra şifahi vəsiyyəətnamə qüvvədən düşür. Göründüyü kimi şifahi vəsiyyəətnaməni tərtib etməyə əsas verən hal aradan qalxdığı gündən 1 ay sonra şifahi vəsiyyəətnamə qüvvədən düşür. Amma bu bir ay ərzində şəxs vəfat edərsə və ya ölənə kimi fəaliyyət qabiliyyətsiz olarsa şifahi vəsiyyəətnamə qüvvədə qalır.

Nəticə

Beləliklə Türk Mülki Məcəlləsində öz əksini tapan şifahi vəsiyyəətnamə institutu mütərəqqi bir instituttur. Hal-hazırkı pandemiya dövründə xəstəxanalarda müalicə alan COVID xəstələrinin bu vəsiyyəətnamə növündən istifadə edərək öz əmlakları üzərində sərəncamvermək imkanının olması mülkiyyət hüquqlarının qorunması dəlalət edir. Bu səbəbdən fikrimcə, Azərbaycan mülki qanunvericiliyinə bu institutun gətirilməsi mütərəqqi hal olardı.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- 1) Azərbaycan Respublikasının Vərəsəlik hüququ. Sabir Allahverdiyev/ “Nurlan” nəşriyyatı, Bakı-2004;
- 2) <http://e-qanun.az/framework/46944>;
- 3) <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4721.pdf>;
- 4) 2.HD 29.12.1975, 9769/9774 (Şener, Vasiyyət, maddə 486, № 3);
- 5) Tuor, Art. 506-508 N 25; Kocayusufpaşaoğlu, 14-cü paraqraf, II, 2, b.
- 6) <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4721.pdf>

Məmmədov Səttar

Türk mülki hüququnda şifahi vəsiyyətnamə vəsiyyətnamənin bir növü kimi.

XÜLASƏ

Vəsiyyət üzrə vərəsəlik vərəsəlik hüququnun mühüm institutlarından biridir. Belə ki, vəsiyyət üzrə vərəsəlik şəxsin ölməsi halı üçün öz əmlakı barəsində sərəncam verməsini özündə əks etdirir. Məqalədə Türk mülki qanunvericiliyində öz əksini tapan, vəsiyyətnamənin üç növündən biri olan şifahi vəsiyyətnamə, onun tərtibi qaydası, qüvvədən düşməsi araşdırılmışdır.

Mammadov Sattar
Legal advisor of Administrative Office
of Azerbaijani Bar Association

In turkish civil law, a nuncupative (oral) will as a type of will

SUMMARY

Inheritance by will is one of the important institutions of inheritance law. Thus, inheritance under a will involves the disposal of a person's property in the event of his death. The article examines the oral testament, which is one of the three types of testaments reflected in the Turkish civil legislation, the procedure for its compilation, and its invalidity.

Мамедов Саттар
Юрист-Консультант Аппарата Президиума Коллегии Адвокатов

Устное завещание как один из видов наследования в турецком гражданском праве

РЕЗЮМЕ

Наследование по завещанию - один из важных институтов наследственного права. Таким образом, наследование по завещанию предполагает распоряжение имуществом лица в случае его смерти. В статье исследованы форма составления, потеря юридической силы устного завещания - одного из трех видов завещания согласно турецкому гражданскому праву.

MƏHKƏMƏ HAKİMİYYƏTİ DÖVLƏT HAKİMİYYƏTİNİN MÜSTƏQİL BİR QOLU KİMİ

Açar sözlər: hüquqi dövlət, hakimiyyət bölgüsü prinsipi, məhkəmə hakimiyyəti, çəkirdimə və tarazlaşdırma mexanizmi, ədalət mühakiməsi.

Ключевые слова: правовое государство, принцип разделения властей, судебная власть, механизм сдержек и противовесов, объективность правосудия.

Keywords: constitutional state, principle of separation of powers, judicial power, mechanism of checks and balances, objectivity of justice.

Hər bir demokratik dövlətdə dövlət hakimiyyəti hüquqi dövlətin əsas prinsiplərindən biri olan hakimiyyət bölgüsü əsasında təşkil edilir. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7-ci maddəsinin 3-cü hissəsində bu prinsip əks olunmuşdur. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7-ci maddəsinin III hissəsində müəyyən edilmişdir ki, “Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi əsasında təşkil edilir:

- qanunvericilik hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi həyata keçirir;
- icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə mənsubdur;
- məhkəmə hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri həyata keçirir.”.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7-ci maddəsinin IV hissəsinə müvafiq olaraq qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri qarşılıqlı fəaliyyət göstərir və öz səlahiyyətləri çərçivəsində müstəqildirlər. (1, maddə 7) Bir hakimiyyət qolunun digərinin fəaliyyətinə müdaxilə etməsinə yol verilmir, onlar biri digərinin fəaliyyətinə yalnız Konstitusiya ilə müəyyən edilmiş çərçivədə və Konstitusiya ilə müəyyən edilmiş vasitələrlə nəzarət və təsir edə bilər.

Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyətinin qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyətinə bölünməsi əsasında həyata keçirilməsi, qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının isə müstəqil olmasına dair müddəanın Azərbaycan Respublikasının əsas qanunu olan Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7-ci maddəsində əks olunması Azərbaycan Respublikasının hüquqi dövlət kimi formalaşmasının göstəricisidir. (5, s. 29)

Qeyd etmək lazımdır ki, güclü və müstəqil məhkəmə hakimiyyəti hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasının mühüm zəmanətçisidir, çünki o nəinki dövlət hakimiyyətinin digər qollarını nizamlayır və tarazlaşdırır, həm də onlar tərəfindən insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarına əməl edilməsinə zamindir, insanın dövlətlə hüquqi mübahisəsində şəxsiyyət azadlığını müdafiə edir. (4, s. 202)

Məhkəmə hakimiyyəti sosial-hüquqi bir hadisə olduğundan, ona maraq zamanla nəinki azalmır, hətta siyasi-hüquqi islahatlar və konstitusional modernləşmə prosesi dövründə xüsusilə artır. Məhkəmə hakimiyyətinin dövlət hakimiyyət sistemində əhəmiyyətli rol

oynamasına baxmayaraq, konstitusiya hüququ doktrinasında məhkəmə hakimiyyəti anlayışının olmaması onun məzmununun dəqiq müəyyən edilməsini xeyli çətinləşdirir.

Məhkəmə hakimiyyəti problemləri əvvəllər milli hüquq elmi üçün ənənəvi deyildi, bu problemlər onun inkişafının əsas istiqamətlərindən kənar qalırdı. Belə ki, məhkəmə hakimiyyəti anlayışı hakimiyyət bölgüsü anlayışı mövqeyindən deyil, məhkəmə fəaliyyətinin təşkili mövqeyindən nəzərdən keçirilirdi. Buna görə də həmin məsələlərin öyrənilməsi zamanı əsasən ya məhkəmə quruluşu, ya da prosessual məqamlar üstünlük təşkil edirdi ki, bu səbəbdən də məhkəmə fəaliyyətinin konstitusiya məqamı konstitusiya hüququ nəzəriyyəsində ən işlənməmiş məqamlardan biri kimi qalırdı.

Bununla yanaşı, Azərbaycan dövlətinin insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin olunması, dövlət tərəfindən cəmiyyət və şəxsiyyətə dair hüquq-mühafizə funksiyalarının yerinə yetirilməsi üzrə fəaliyyətində məhkəmə hakimiyyəti rolunun tədqiqinin aktual olması şübhəsizdir, çünki bu, hüquqi dövlətin bərqərar olmasının əsas istiqamətlərindən birinin öyrənilməsinə ehtiyac duyulduğunu əks etdirir. (2, s. 75)

Məhkəmə hakimiyyəti anlayışının sistemli təhlili onun xüsusiyyətlərini və müxtəlif istiqamətlərini aşkar etməyə imkan verir. Müasir hüquqi doktrinada “məhkəmə hakimiyyəti” kateqoriyası müxtəlif mənalarda istifadə olunur və çoxmərhələli hüquqi məzmunu malikdir.

“Məhkəmə hakimiyyəti” kateqoriyasının təhlili, ilk baxışdan, bu anlayışın universallığını və sistemliliyini ifadə edir. Konstitusiya hüququnun müasir doktrinasında məhkəmə hakimiyyəti geniş mənada, hakimiyyət bölgüsü prinsipinə əsaslanan hüquqi dövlətin əlamətləri olan qurumlar yaratmaq niyyətini əks etdirən siyasi və hüquqi fenomen hesab olunur. (6, s. 645)

Bəzi müəlliflər məhkəmə hakimiyyətini ölkədə qanunçuluğun və hüquq qaydasının təmin edilməsi, konstitusiya quruluşu, siyasi və iqtisadi sistemin, vətəndaşların, dövlət orqanları və digər təşkilatların hüquqi və qanuni maraqlarının hər cür qəsdən qorunması məqsədilə cəmiyyətin həyatının hüquqi sahəsində qanuni hüquq tətbiqi səlahiyyətlərinə malik olma və bu səlahiyyətlərin konstitusiya, mülki, cinayət, inzibati məhkəmə quruluşu formasında prosessual qanunlara müvafiq xüsusi dövlət orqanları – vahid məhkəmə sistemi yaradan məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilməsi kimi nəzərdən keçirirlər. (2, s. 76)

Hər bir hakimiyyət qolu demokratik cəmiyyətdə müəyyən rolunu yerinə yetirir. Demokratik cəmiyyətdə məhkəmə hakimiyyətinin rolu isə müxtəlif hüquqi mübahisələrdə konstitusiyada, beynəlxalq müqavilələrdə, qanunlarda və qanun qüvvəli aktlarda nəzərdə tutulmuş hüquqların aliliyini təmin etməkdir. Məhkəmə hakimiyyəti dövlət hakimiyyətinin müstəqil qolu olmaqla, dövlət və vətəndaşlar, vətəndaşların özləri, hüquqi şəxslər arasındakı sosial münaqişələri qanun əsasında həll etmək, qanunların konstitusiyaya uyğunluğuna nəzarət etmək, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını onların icra hakimiyyəti orqanları və vəzifəli şəxslərlə olan qarşılıqlı münasibətlərində müdafiə etmək, cinayətlərin təhqiqatı və əməliyyat axtarış fəaliyyəti aparılarkən vətəndaşların hüquqlarına əməl edilməsinə nəzarət etmək üçün təsis edilmişdir.

Məhkəmə hakimiyyəti öz təbiətinə və hüquqi məzmununa görə, vəzifə və səlahiyyətləri baxımından qanunvericilik və icra hakimiyyəti qollarından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir və onun inkişafına əsaslanan müəyyən xüsusiyyətlərə və fərqliliklərə malikdir. Məhkəmə hakimiyyətini digər hakimiyyət qollarından fərqləndirən əsas əlamətlər aşağıdakılardır:

– məhkəmə hakimiyyətinin əsas və bilavasitə məqsədi insan hüquq və azadlıqlarını müdafiə etməkdir;

– məhkəmə hakimiyyəti maksimum siyasətdən təcrid edilir;

- məhkəmə hakimiyyəti orqanları, bir qayda olaraq, polisistemplilik prinsipi əsasında təşkil olunur;
- məhkəmə hakimiyyəti orqanları prosessual formada fəaliyyət göstərir;
- məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyəti kazuistik xarakterlidir. (3)

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, məhkəmə hakimiyyəti müstəqillik, sərbəstlik və müstəsnalığı ilə xarakterizə edilir. İstənilən hakimiyyətin müstəqilliyi onun müstəqilliyinin müəyyən dərəcəsini nəzərdə tutur, lakin yalnız hakimlərin məhkəmə hakimiyyəti daşıyıcıları kimi sərbəstliyi konstitusiya tərəfindən təsdiq edilib ki, bu da konstitusiya quruluşu, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi üçün məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinin xüsusi əhəmiyyətini vurğulayır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 127-ci maddəsinin I hissəsində təsbit olunmuşdur ki, hakimlər müstəqildir, yalnız Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına tabedirlər və səlahiyyətləri müddətində dəyişilməzdir. (1, maddə 127)

Məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinin konstitusiyada öz əksini tapması həm də onunla izah edilir ki, ədalət mühakiməsi təyinatına görə hər hansı bir formada heç kimdən asılı ola bilməz. Məhkəmə hakimiyyətinin sərbəstliyi ondan ibarətdir ki, dövlət hakimiyyətinin bu növü dövlət mexanizmi sistemində xüsusi mövqe tutur və bununla da dövlət tənzimlənməsinin ümumi sxemindən, ilk növbədə, ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsi üzrə yerinə yetirdiyi vəzifələrin spesifikliyi ilə seçilir. (2, s. 79)

Məhkəmədən başqa heç bir orqan insan hüquqlarının müdafiəsi ilə bilavasitə məşğul olmur və ədalət mühakiməsini həyata keçirmir. Digər orqanlar ya normayaradıcılıq, ya da həm normayaradıcılıq, həm də idarəçilik fəaliyyəti ilə məşğul olduğu halda, məhkəmələr yalnız və yalnız insan hüquq və azadlıqlarını, mövcud qaydanın müdafiəsini həyata keçirirlər. Elə bu da məhkəmələrə yüksək status verir. Məhkəmələr ədalət mühakiməsini həyata keçirən yeganə orqandır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 125-ci maddəsinin I hissəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasında məhkəmə hakimiyyətini ədalət mühakiməsi yolu ilə yalnız məhkəmələr həyata keçirirlər. (1, maddə 125) Ədalət mühakiməsi isə sosial münaqişələrin xüsusi orqan tərəfindən qanunla müəyyələndirilmiş prosessual qaydada baxılıb həll edilməsidir. İnsan hüquq və azadlıqları hansı sahədə, necə və hansı şəraitdə pozulmasından asılı olmayaraq məhkəmələr tərəfindən müdafiə olunur. Məhkəmələr insan hüquqlarını hər hansı şəraitdən və haldan asılı olmayaraq müdafiə edən dövlət orqanlarıdır. Hər bir hüquq istisnasız olaraq məhkəmədə müdafiə oluna bilər. Əlbəttə, hüquq və azadlıqların müdafiəsinin məhkəmədən kənar başqa vasitələri də vardır, lakin onların heç biri məhkəmələr qədər etibarlı və hüquqi cəhətdən yüksək qüvvəyə malik müdafiə vasitəsi deyil, çünki yalnız məhkəmələr müdafiə üçün hüquqi vasitələrə malikdir və onların qərarları dövlət adından çıxarılarq məcburi əhəmiyyət kəsb edir. (3)

Ədalət mühakiməsi məhkəmə hakimiyyətinin başlıca tərkib hissəsidir. Məhkəmə hakimiyyəti ədalət mühakiməsi vasitəsilə həyata keçirilir. Lakin bu, o demək deyildir ki, məhkəmə hakimiyyəti yalnız ədalət mühakiməsindən ibarətdir. Bu kateqoriyaya bütün məhkəmə sistemi, hakim korpusu, məhkəmələrin aparatı daxildir. Paradoksal olsa da, məhkəmə hakimiyyətinin vəziyyəti və keyfiyyəti təkcə ədalət mühakiməsinin səviyyəsindən deyil, həm də yuxarıda qeyd edilən, ilk baxışda ikinci dərəcəli görünən amillərdən asılıdır. (7, s. 4)

Məhkəmə hakimiyyətinin xarakterik xüsusiyyətlərinə müstəsnaqlıq, qanuna tabelik və bütövlük kimi xarakteristikaları da aid etmək olar.

Belə ki, məhkəmə hakimiyyətinin müstəsnalığı ondan ibarətdir ki, dövlət hakimiyyəti və ya idarəçiliyinin heç bir digər orqanı məhkəmələrin kompetensiyasına daxil olan funksiya və səlahiyyətləri öz üzərinə götürmək hüququna malik deyil. Dövlət öz hakimiyyətinin

dövlət məcburiyyətini prosessual qaydada tətbiq etmək səlahiyyətlərindən qanuni istifadə etmək hüququnu məhz məhkəməyə etibar edir. Məhkəmə hər hansı şəxsi qanunla müəyyən edilmiş qaydada cinayət törədilməsində müqəssir saymağa, hüquq qaydası mühafizəsinin məcburi vasitələrini tətbiq etməyə, cinayət cəzası təyin etməyə vəkil edilmiş yeganə hakimiyyət orqanıdır.

Məhkəmə hakimiyyətinin qanuna tabeliyi öz əksini təkcə məhkəmələrin və hakimlərin qanun əsasında hərəkət etməsi, yalnız konstitusiyaya və qanunlara tabe olmasında deyil, həm də onun daşıyıcılarının öz fəaliyyətində qanunvericilik tələblərindən geri çəkilmək hüququna malik olmamasında tapır.

Məhkəmə hakimiyyətinin bütövlüyü onun həcmi, məhkəmə orqanlarının tətbiq etdiyi qərarların qətiliyi, onların mütləqliyi ilə müəyyən edilir. Məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş qərarları və digər aktları bütün dövlət və yerli özünüidarə orqanları, müəssisələr, vəzifəli şəxslər, vətəndaşlar və onların birlikləri üçün mütləqdir və Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində şərtsiz icra edilməlidir. (2, s. 79)

Qeyd olunduğu kimi, hazırda Azərbaycan Respublikasında məhkəmə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi yalnız xüsusi dövlət orqanlarına – məhkəmələrə etibar edilir. Qanunvericiliklə səlahiyyətsiz və mənəviyyətsiz şəxslərin hakim korpusuna daxil olmasına yol verməyən xüsusi zəmanətlər sistemi müəyyən edilib, hakimlərdən yüksək hazırlıq və peşakarlıq səviyyəsi tələb olunur.

Məhkəmə hakimiyyətinin əhəmiyyəti, onun cəmiyyətdə rolu, insanlarla və onların birlikləri ilə bilavasitə əlaqəsi hakim vəzifəsinin tutulmasına yüksək tələblə yanaşmağı nəzərdə tutur.

Ümumiyyətlə, dövlət hakimiyyətinin xüsusi qolu kimi məhkəmənin vəziyyəti ziddiyyətlidir. Bir tərəfdən, məhkəmə öz qərarları ilə mövcud qayda-qanunu dəstəkləyir və möhkəmləndirir, bununla da cəmiyyət üzərində dövlət nəzarətini təmin edir. Digər tərəfdən, məhkəmə bütövlükdə mövcud qayda-qanunu qorumaqla konkret fərdin hüquqlarını müdafiə edir. Bununla da məhkəmə dövlətin səlahiyyətlərini məhdudlaşdırır, qanundankənar hərəkətlərə yol verildiyi hallarda özünü dövlətə, onun idarələrinə qarşı qoyur, şəxsiyyət azadlığını qoruyur və demokratiyanı müdafiə edir.

Məhkəmə mübahisələri həll etməklə, cəmiyyətdə sosial normaları dəstəkləməklə, müqavilələri vicdanla yerinə yetirməyə məcbur etməklə, borc və vergilərin ödənişini tələb etməklə cəmiyyətdə iqtisadi sabitliyi möhkəmləndirir.

Məhkəmə hakimiyyətə qeyri-qanunu qəsd etmə cəhdlərini cəzalandırmaqla siyasi sabitliyi qoruyur, vətəndaşları cəmiyyətdə qəbul edilmiş davranış qaydalarına, sadə insani dəyərlərə əməl olunmasına cəlb etməklə əhəmiyyətli tərbiyəvi rol oynayır.

Dövlət hakimiyyətini xüsusi formada gerçəkləşdirən məhkəmə qanunverici və icra hakimiyyətinin malik olmadığı səlahiyyətlərə malikdir. O, qanun əsasında insanı azadlıqdan məhrum etmək, fiziki və hüquqi şəxsin əmlakını müsadirə etmək, siyasi partiyanın fəaliyyətini dayandırmaq, valideyn adını daşımağa layiq olmayan ata-anaları valideynlik hüququndan məhrum etmək və s. hüquqlara malikdir. Ayrı-ayrı şəxslərə, yaxud birliklərə dair belə konkret qərarları nə qanunverici, nə də icra hakimiyyəti qəbul edə bilər.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən məlum olduğu kimi, məhkəmə hakimiyyəti çoxcəhətlidir. Bütün tərkib hissələri birlikdə məhkəmə hakimiyyətinin əsasını təşkil edir, hakimiyyətin digər qolları arasında yerini və hüquqi statusu müəyyən edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 1995-ci il 12 noyabr, № 00.<http://e-qanun.az/framework/897>
2. Bəktəşi S.İ. “Məhkəmə hakimiyyəti anlayışı və onun əlamətləri”. Məqalə. Bakı Dövlət Universitetinin xəbərləri. 2005. 74-83 s.
3. Əsgərov Z.A. Konstitusiya hüququ. Dərslik. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı. 2011. 760 s.
4. Əsgərov Z.A., Nəsirov E.H., İsmayılov M.İ. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və hüququnun əsasları. Dərslik. Bakı: Qapp-Poliqraf, 2005, 376 s.
5. Nəsirov E.H. “Dövlət hakimiyyətinin təşkilinin prinsipi kimi hakimiyyət bölgüsü prinsipinin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında təsbiti”. Məqalə. Qanun nəşriyyatı. Qanun - 2016. № 1(255). -S.29-39.
6. БаглайМ.В. Конституционное право Российской Федерации: учеб.дляюрид. вузов / М.В.Баглай. – Москва: Норма-инфра, 2016.
7. Чиркин В.С. Разделение властей: социальные и юридический аспекты // «Государство и право». 1997. № 8.

Джафаров Сахил

СУДЕБНАЯ ВЛАСТЬ КАК НЕЗАВИСИМОЕ ОТДЕЛЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ

Р Е З Ю М Е

В статье судебная власть анализируется как самостоятельная ветвь государственной власти. Отмечается, что такой подход позволяет комплексно изучить сущность судебной власти, ее место и статус в системе государственной власти. Утверждается, что только сильная и независимая судебная система является важнейшей гарантией формирования правового государства и гражданского общества, поскольку она не только регулирует и уравнивает другие ветви власти, но также контролирует соблюдение прав и свобод человека.

Jafarov Sahil

THE JUDICIAL POWER AS AN INDEPENDENT BRANCH OF STATE POWER

S U M M A R Y

In the article, the judicial power is analyzed as an independent branch of state power. It is noted that such an approach allows a comprehensive study of the nature of the judiciary, its place and status in the system of state power. It is argued that only a strong and independent judiciary is the most important guarantee of the the formation of a legal state and civil society, as it not only regulates and balances other branches of government, but also monitors respect for human rights and freedoms.

“SƏHMDAR CƏMİYYƏTİNİN NİZAMNAMƏSİ”

Açar sözlər: Səhm, səhmdar cəmiyyəti, nizamnamə, korporativ hüquq, müəssisə

Ключевые слова: Акции, акционерное общество, устав, корпоративное право, предприятие

Keywords: Stock, joint stock company, charter, corporate law, enterprise

"Korporativ hüquq" ifadəsi bir çoxları üçün çətin anlaşılır. Münasibətlərin korporativ hüquqla əhatə olunduğu bu hüquq sahəsi nədir? Bu suala mümkün qədər geniş cavab verməyə çalışsaq, korporativ hüquq hüquqi şəxslərin yaradılmasını, fəaliyyətini və hüquqi statusunu tənzimləyən bir sıra hüquq normalarıdır. Korporativ qanunvericiliyin tənzimləyici çərçivəsinə gəldikdə, buraya hüquqi şəxslər haqqında bir sıra qanunlar, habelə icra hakimiyyətləri tərəfindən verilmiş standartlar, əsasnamələr və digər sənədlər daxildir. Bundan əlavə, korporativ hüquq, müəyyən bir təşkilat, hüquqi şəxs daxilində hazırlanmış normaları da əhatə edir. Tipik olaraq, bu cür sənədlər müxtəlif daxili korporativ münasibətlərə aiddir. Korporativ hüquq Azərbaycan hüquq elmində nisbətən yeni bir sahədir. Qeyd etmək lazımdır ki, getdikcə artan hüquqsünaslar bütün nüfuzlarını və aktuallığını dərk edərək bu sahədə ixtisaslaşmağa can atırlar. Bununla birlikdə unutmamalıyıq ki, korporativ hüquq iqtisadi elmin elementlərindən biridir. Bu o deməkdir ki, korporativ hüquqda hərəkət etmək üçün yalnız hüquqi biliklərə sahib olmaq yox, həm də iqtisadiyyatı başa düşmək lazımdır. Müəssisə rəhbəri, menecer, iş sahibi üçün ən azından korporativ hüququn əsaslarını bilmək xüsusilə vacibdir. Rəhbər bir təşkilatın və ya müəssisənin idarəetmə mexanizmlərini bilməli, vergini optimallaşdırmağı və iqtisadi inkişafı təmin etməyi bacarmalıdır. Korporativ hüquqsünaslar bir hüquqi şəxsin qeydiyyatı ilə məşğul olur, təşkilatın nizamnaməsinin hazırlanmasına kömək edir, daxili sənədlər hazırlayır, səhmdarların iclaslarını və direktorlar şuralarının iclaslarını təşkil edir. İqtisadiyyat və hüquq bu sahə ilə sıx bağlıdır və bir-birini tamamlayır. Ciddi bir iş sahibi korporativ hüququn incəliklərini başa düşməli, korporativ sənədləri düzgün tərtib etməli və saxlamalı, yenidən təşkili və ya müəssisələrin birləşməsi məsələlərini araşdırmağı bacarmalıdır.

Konstitusiyamızın 59-cu maddəsinə əsasən, hər kəs öz imkanlarından, qabiliyyətindən və əmlakından sərbəst istifadə edərək təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə azad sahibkarlıq fəaliyyəti və ya qanunla qadağan edilməmiş digər iqtisadi fəaliyyət növü ilə məşğul ola bilər.

Dövlət sahibkarlıq sahəsində yalnız dövlət maraqlarının, insan həyatının və sağlamlığının müdafiəsi ilə bağlı tənzimləməni həyata keçirir. [1]

Korporativ hüquq elmi dedikdə təşkilatın hüquqi tənzimlənməsi və korporasiyanın fəaliyyəti haqda olan dinamik inkişaf edən bilik sahəsi başa düşülür. O, korporasiyanın

yanması və fəaliyyəti, korporativ münasibətlərin mahiyyəti ilə bağlı olan obyektiv qanunauyğunluqları öyrənir.

Korporasiyanın mövcudluğu tələb edir ki, onun fəaliyyətini hüquqi çərçivəyə salan və tənzim edən, korporasiyanın hüquqi şəxsiyyətini təsbit edən hüquq sahəsi olsun. Bu mənada, korporativ hüquq korporasiyaları fiziki şəxsdən fərqləndirərək, hüquqi şəxs, fiktiv şəxs kimi müəyyənləşdirir. Bu işə səhmdarları "korporativ" itkilərdən və öhdəliklərdən azad etməyə imkan verir; itkilər hər kəsin sahib olduğu səhmlərin sayı ilə məhdudlaşır. Bundan başqa, belə yanaşma yeni investorların cəlb edilməsinə imkan yaradır. Korporativ qanunlar, adətən, korporasiyalara öz əmlakına sahib olmaq, müqavilə bağlamaq və səhmdarlardan müstəqil surətdə vergi ödəmək qabiliyyəti kimi səlahiyyətlərin verilməsini nəzərdə tutur. Səhmdarlara bəzən "şirkətin üzvləri" də deyilir. Korporasiyaların, həmçinin, faizli istiqrazlar buraxmaqla pul borc götürmək səlahiyyətləri də var. Korporasiyalar qeyri-müəyyən müddətdə mövcud olurlar; "ölüm" yalnız şirkətin ləğvi, yenidən qurulması və ya müflis olması hallarında mümkündür. [3]

"Səhmdar cəmiyyətləri haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanununa əsasən "səhmdar cəmiyyəti" anlayışı belə göstərilmişdir. "Səhmdar cəmiyyəti təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirmək məqsədilə nizamnamə fondunu səhm buraxmaq yolu ilə formalaşdıran fiziki və (və ya) hüquqi şəxslərin könüllü sazişi əsasında yaradılan müəssisədir". [5] Sahibkarlıq fəaliyyətinin bu təşkilati-hüquqi formasının fərqləndirici xüsusiyyəti nizamnamə kapitalının emissiya qiymətli kağızlar – səhmlər hesabına formalaşmasıdır. Bu zaman səhmdar cəmiyyətinin iştirakçısı olan hər bir səhmdar müəyyən sayda səhmə sahib olur. Səhmdarlar, şirkətin mövcudluğuna heç bir təsiri olmadan səhmlərini başqa səhmdarlara ötürə bilirlər.

Cəmiyyətin təsis sənədlərinin hazırlanmasından danışıarkən, ilk növbədə nizamnaməni qeyd etmək lazımdır. Bəs nizamnamə nədir?

"Müəssisələr haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanununun 16-cı maddəsinə əsasən, mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq bütün müəssisələr nizamnamə əsasında fəaliyyət göstərir. [4]

Müəssisənin nizamnaməsi təsisçi bir fiziki və ya bir hüquqi şəxs olduqda təsisçi tərəfindən, müəssisənin təsisçiləri iki və ya daha çox fiziki və hüquqi şəxs olduqda ümumi təsis yığıncağı tərəfindən (onun qərarı ilə) təsdiq edilir.

Müəssisənin nizamnaməsində aşağıdakılar göstərilir:

müəssisənin adı və növü, hüquqi ünvanı, təsisçi (təsisçilər) barədə məlumat, müəssisənin hüquq və vəzifələri, nizamnamə fondu, fəaliyyətinin məzmunu və məqsədi, idarəetmə və nəzarət orqanları, səlahiyyəti, müəssisə əmlakının yaranması və mənfəətin (gəlirin) bölüşdürülməsi qaydası, yenidən təşkil olunmanın şərtləri, müəssisənin fəaliyyətinin dayandırılması və ləğvi.

Nizamnamədə müəssisənin fəaliyyəti ilə bağlı olan, qanunvericiliyə zidd olmayan digər müddəalar da verilə bilər.

Bildiyimiz kimi hər hansı dövlət orqanının, müəssisənin və ya təşkilatın hansısa sahədə fəaliyyətinin və işinin təşkilini tənzimləyən hüquqi sənəd olmalıdır. Buna "nizamnamə" deyilir. Nizamnamənin hazırlanması və təsdiqi şirkətin yaradılmasında vacib mərhələdir. Nizamnaməni şirkətin hüquqi vəziyyətini müəyyən edən, səhmdarlar və şirkət arasında münasibətləri tənzimləyən şərtlərdən ibarət olan korporativ akt kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. Nizamnamə şirkətin təsis sənədi olmaqla yalnız şirkətdə daxili münasibətlərin tənzimlənməsində deyil, həmçinin şirkət və mülki dövriyyənin digər iştirakçıları – üçüncü şəxslər, digər şirkətlər, təşkilatlar və dövlət orqanları arasında olan münasibətlərdə də

mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu xüsusiyyət nizamnamənin müqavilə qismində deyil, korporativ normativ akt kimi başa düşülməsinə təsir edir. Əgər müqavilə bilavasitə yalnız onun tərəflərinin hərəkətlərinin tənzimlənməsi üçün nəzərdə tutulmuşdursa, nizamnamə hamı üçün ümumi olan hərəkət qaydaları və müvafiq hüquqi nəticələr doğurur. Lakin hüquqi doktrinada şirkətin nizamnaməsinin hüquqi təbiəti mübahisəli məsələ olaraq qalır. Şirkətin yaranmasında müqavilə konsepsiyasının tanınması bir neçə xarici ölkənin qanunvericiliyində öz əksini tapmışdır. ABŞ hüququ da şirkət nizamnaməsinə üç mərhələdə qüvvədə olan müqavilə kimi nəzərdən keçirir:

- 1) ştat və korporasiya arasında
- 2) korporasiya və onun səhmdarları arasında
- 3) səhmdarlar arasında.

MDB və Rusiya hüquq alimləri isə nizamnaməni şirkətin daxili normativ aktı hesab edirlər. Məsələn, İ.V.Yeliseyevin fikrinə görə, nizamnaməyə hüquqi şəxsin hüquqi vəziyyətini müəyyən edən, iştirakçılar və hüquqi şəxsin arasındakı münasibətləri tənzimləyən lokal normativ akt kimi baxmaq lazımdır. D.V.Lomakinin fikrincə, şirkətin nizamnaməsi lokal normativ akt olaraq şirkətin fəaliyyətini tənzimləyir. Eyni zamanda, nizamnamənin müqavilə kimi qiymətləndirilməsi mövqeyini tutan mütəxəssislər var. Məsələn, D.İ.Stepanov nizamnaməni onu imzalamış şəxslər arasındakı xüsusi müqavilə kimi qiymətləndirir. Bu məsələ ətrafında müzakirələr davam edir, lakin nizamnamənin müqavilə təbiətinə malik olması mövqeyinin tərəfdarları azdır. Şirkətin nizamnaməsinə mütləq məlumatlarla yanaşı, fakültativ şərtlər də əlavə etmək olar. Məsələn, Səhmdar Cəmiyyətinin nizamnaməsinin mütləq müddəaları sırasına şirkətin adı, yerləşdiyi yer,-yəni hüquqi ünvan, tipi,-yəni açıq və ya qapalı olması, yerləşdirilən səhmlərin sayı, nominal qiyməti, kateqoriyası,-adi və ya imtiyazlı, səhmlərin sahiblərinin hüquqları, nizamnamə kapitalının miqdarı, idarəetmə orqanlarının struktur və səlahiyyətləri və onlar tərəfindən qərarların qəbul edilməsi qaydası kimi şərtlər daxildir. Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyətinin nizamnaməsində şirkətin adı və yerləşdiyi yer, hər bir iştirakçının payının sayı, nominal dəyəri və ümumi yığıncağın səlahiyyətindən başqa, iştirakçının şirkətdən çıxma qaydası və nəticələri haqqında, şirkətin nizamnamə kapitalındakı payının və ya onun bir hissəsinin digər şəxsə ötürülməsi barədə müddəalar da olmalıdır. [3]

Səhmdar Cəmiyyətinin nizamnaməsinə qanunun normalarına zidd olmayan digər müddəalar da daxil edilə bilər, məsələn, bir səhmdara məxsus olan səhmlərin sayı, səhmlərin məcmu nominal dəyəri ilə bağlı, eləcə də bir səhmdara məxsus ola bilən səsliyin maksimal sayına dair məhdudiyyətlər qoyula bilər. Nizamnaməyə şirkətin fəaliyyət sahəsini və məqsədlərini şərtləndirən normalar da daxil edilə bilər. Qanunvericilikdə şirkətlərin ümumi fəaliyyət qabiliyyəti nəzərdə tutulsa da, səhmdarlar tərəfindən şirkətin fəaliyyət qabiliyyəti məhdudlaşdırıla bilər. Müəyyən sahələrdə fəaliyyət göstərən şirkətlər üçün fəaliyyət qabiliyyətinin məhdudlaşdırılması qanunvericiliklə nəzərdə tutula bilər. Dövlət qeydiyyatına alındıqdan sonra şirkət yaradılmış hesab olunur. Qanunvericilik məhz dövlət qeydiyyatı anı ilə şirkətin hüquq qabiliyyətinin yaranmasını, dəyişməsinə və bitməsinə müəyyən edir. Dövlət qeydiyyatı anının vacibliyinin digər səbəbi ondan ibarətdir ki, şirkətin təsis sənədlərinə edilən dəyişikliklər qeydiyyat anından etibarən üçüncü şəxslər üçün qüvvəyə minmiş olur. [6]

Mülki Məcəllə Səhmdar Cəmiyyətinin səhmdarların ümumi yığıncağının səlahiyyətlərini xüsusi və ümumi hissəyə ayırır. Səhmdarların ümumi yığıncağının səlahiyyətlərini şirkətin fəaliyyəti ilə bağlı mühüm məsələlər təşkil edir, məsələn aşağıdakı məsələlər :

- nizamnaməyə dəyişikliklərin daxil edilməsi

- şirkətin yenidən təşkili və ləğv edilməsi
- səhmlərin sayının, nominal dəyərinin, kateqoriyasının və bu səhmlər tərəfindən verilən hüquqların müəyyən edilməsi
- nizamnamə kapitalının artırılması və azaldılması
- şirkətin başqa orqanlarının yaradılması (direktorlar şurası, icra orqanları, təftiş komissiyası)
- dividendlərin ödənilməsi
- illik hesabatların təsdiq olunması
- səhmlərin xırdalanması və birləşməsi
- böyük əqdlərin, əlaqəli şəxslərlə əqdlərin təsdiq edilməsi haqqında qərarın qəbul edilməsi
- yerləşdirilmiş səhmlərin şirkət tərəfindən alınması və s. [2]

Nəticə: Səhmdar cəmiyyət nizamnamə altında fəaliyyət göstərən hüquqi nümayəndədir və burada təşkilatın əsas məqsədləri, qaydaları, cəmiyyətin idarə olunması, nizamnamə kapitalının həcmi və s. öz əksini tapır. Nizamnamələr hər hansı təşkilatın fəaliyyətini, quruluşunu müəyyən edən qanunlar toplusudur və Azərbaycanda ən çox birlik və təşkilat nizamnamələri və iqtisadi nizamnamələr geniş istifadə olunur. Nizamnamə ortaqlığın qurulmasından sona çatana qədər tətbiq ediləcək və yerinə yetiriləcək qaydaları ehtiva edir. Nizamnamədə şirkətin direktorlar şurasının səlahiyyətlərinə icra orqanlarının formalaşdırılması, səlahiyyətlərinə vaxtından əvvəl xitam verilməsi və böyük sövdələşmələrin bağlanmasına dair məsələlərin həlli daxil ola bilər. Cəmiyyətin yeganə icra orqanı funksiyalarını yerinə yetirən şəxs eyni zamanda cəmiyyətin direktorlar şurasının sədri ola bilməz. Cəmiyyət iştirakçılarının ümumi yığıncağının qərarı ilə direktorlar şurasının üzvlərinə mükafat verilə bilər, mükafat məbləği şirkət iştirakçılarının ümumi yığıncağı tərəfindən müəyyən edilir. Şirkətin cari fəaliyyətinin idarə edilməsi icra orqanları tərəfindən həyata keçirilir, icra orqanları iştirakçıların ümumi yığıncağına və direktorlar şurasına hesabat verirlər. Cəmiyyətin direktorlar şurasının üzvü tərəfindən səs hüququnun icra orqanı üzvlərinə, o cümlədən direktorlar şurasının digər üzvlərinə verilməsi qadağandır. Cəmiyyətin nizamnaməsində yoxlama komissiyasının formalaşdırılması nəzərdə tutula bilər, iştirakçı sayının 15-dən çox olduğu şirkətlər üçün yoxlama komissiyasının yaradılması məcburidir. Təftiş Komissiyasının üzvü şirkətin üzvü olmayan şəxs ola bilər. Təftiş komissiyasının üzvləri direktorlar şurasının üzvləri, tək icra orqanı funksiyalarını həyata keçirən şəxslər və şirkətin kollegial icra orqanının üzvləri ola bilməzlər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- 1) Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası <http://www.e-qanun.az/framework/897>
- 2) Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi <http://www.e-qanun.az/code/8>
- 3) Emin Kərimov. Azərbaycan Korporativ (Şirkətlər) Hüququ. ABŞ-da Təhsil Almış Məzunlar Assosiasiyasının dəstəyi ilə 2014-cü ildə nəşr olunmuşdur, 233 s.
- 4) “Müəssisələr haqqında” Azərbaycan Respublikasının 01 iyul 1994-cü il tarixli № 847 sayılı qanunu. <http://www.e-qanun.az/framework/9081>
- 5) “Səhmdar Cəmiyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının 12 iyul 1994 – cü il tarixli № 850 sayılı Qanunu. <http://www.e-qanun.az/framework/9083>
- 6) Prof. Dr. Mehmet Bahtiyar “Ortaklıklar hukuku”. Türkiyə, “BETA BASIM Yayın evi” nəşriyyatı, 2020, 558 s.

Qiyasova Səbinə
Bakı Dövlət Universiteti
Mülki və Təsərrüfat hüququ kafedrasının II kurs magistrantı

SƏHMDAR CƏMIYYƏTİNİN NİZAMNAMƏSİ

X Ü L A S Ə

Məqalədə korporasiya hüququnun əsas mövzularından olan səhmdar cəmiyyətləri, onların növləri, cəmiyyətin əsas təsis sənədi olan nizamnamələr barədə məlumat verilmişdir. Məqalənin əsas məqsədini qanunvericiliyin daha da təkmilləşdirilməsi təşkil edir.

Giyasova Sabina
Baku State University
Faculty of Law Master of the
II year of the Department of Civil and Economic Law

CHARTER OF THE JOINT STOCK COMPANY

S U M M A R Y

The article provides information on joint-stock companies, their types, charters, which are the main constituent documents of the company, which are the main topics of corporate law. The main purpose of the article is to improve the legislation.

Гиясова Сабина
Бакинский Государственный Университет
II курс магистратуры кафедры
гражданского и хозяйственного права.

УСТАВ АКЦИОНЕРНОГО ОБЩЕСТВА

Р Е З Ю М Е

В статье представлена информация об акционерных обществах, их типах и уставах, которые являются основными учредительными документами общества, основными темами корпоративного права. Основная цель статьи - дальнейшее совершенствование законодательства.

“XƏZƏR DƏNİZİNİN HÜQUQİ STATUSU HAQQINDA” KONVENSIYA: TARİXİ ƏHƏMİYYƏTİ VƏ HÜQUQİ XARAKTERİSTİKASI

Açar sözlər: Xəzər dənizi, Xəzəryanı ölkələr, Ərazi suları, Daxili sular, Hüquqi status

Ключевые слова: Каспийское море, Прикаспийские страны, Территориальные воды, Внутренние воды, Правовой статус

Keywords: Caspian Sea, Caspian littoral states, Territorial waters, Inland waters, Legal status

Rusiya, Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan və İranın sahilində, Avropa və Asiyanın kəşiməsində strateji baxımdan əhəmiyyətli coğrafi bölgədə yerləşən Xəzər dənizi, dənizlərin xüsusiyyətlərinə aid edilən “sahəsinin böyüklüyü, suyunun duzlu olması” və s. kimi əlamətlərə malik olması səbəndən tarixən “dəniz” adlandırılrsa belə o, bir sıra mənbələrdə “dünyanın ən böyük gölü” olaraq xarakterizə edilir. Belə ki, Xəzərin Dünya Okeanı və dənizlərlə birbaşa təbii əlaqəsi yoxdur və yalnız Volqa və Don çaylarının qollarına əlavə olunan kanallar vasitəsilə o, Qara dəniz və Baltik dənizinə bağlanmışdır.

1991-ci ilin sonunda SSRİ-nin süqutdan sonra Azərbaycan, Qazaxıstan və Türkmənistanın öz müstəqilliklərini elan etməsi nəticəsində Xəzəryanı ölkələrin sayı ikidən beşə yüksəlmişdi. Sahilyanı dövlətlərin sayının artması isə Xəzər dənizinin beynəlxalq hüquqi statusu və beynəlxalq hüquqi rejimi məsələsini aktual bir problem halına gətirmişdi (3, s. 4). Xəzər dənizi təkcə Xəzəryanı dövlətlərin deyil, malik olduğu zəngin neft və təbii qaz ehtiyatı yataqları, habelə strateji cəhətdən əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi səbəbindən ABŞ və bir sıra Qərb dövlətlərinin də daima diqqət mərkəzində olmuşdur.

Sovet İttifaqının süqutunadək Xəzər dənizi SRRİ və İranın mülkiyyətində olmuşdur. Lakin faktiki olaraq yalnız Sovet İttifaqı bütün Xəzərin sahibi idi (2, s. 7). Xəzər dənizinin hüquqi statusu məsələsi nəinki SSRİ yaranmamışdan əvvəl, həmçinin SSRİ-nin mövcudluğu dönməsində belə öz həllini tapmamışdı. Belə ki, 1723-cü il tarixli Peterburq, 1731-ci il tarixli Rəşt müqavilələrində, 1813-cü il tarixli Gülüstən və 1828-ci il tarixli Türkmənçay sülh müqavilələrində, eləcə də 1935-ci il və 1940-cı il tarixli SSRİ-İran müqavilələrində Xəzərin hüquqi statusu məsələsinə toxunulmamışdı.

Xəzərin hüquqi statusu məsələsi aktual xarakter kəsb etdikdən sonra sahilyanı dövlətlərin hər biri Xəzərin hüquqi statusu ilə bağlı fərqli təklifləri ehtiva edən Konvensiya layihələri irəli sürürdülər. Bu isə hər bir Xəzəryanı dövlətin maraqlarının müxtəlif olması və öz mənafeyini digər dövlətlərin mənafeyindən üstün tutması ilə əlaqədar idi. İrəli sürülən təkliflərə əsasən, Xəzər ya “dəniz” adlandırılmalı və ona 1982-ci il tarixli Dəniz hüququ haqqında BMT Konvensiyası tətbiq edilməli, ya “göl” adlandırılmalı və Xəzər sahilyanı ölkələr arasında sektora bölünməli və ya ümumi istifadədə olmalı, ya da Xəzərə

“özünəməxsus hüquqi status” verilməli və onun hüquqi rejimi ilə əlaqədar məsələlər Xəzəryanı ölkələrin razılaşdırdıqları normalara uyğun tənzimlənməli idi.

Xəzər dənizinin hüquqi statusu ilə əlaqədar Konvensiyanın hazırlanması istiqamətində Xəzəryanı dövlətlərin nümayəndələri tərəfindən uzun illər ərzində gərgin iş aparılmışdır. Müvafiq Konvensiya layihəsinin tərtibi və müzakirəsi məqsədilə Xəzəryanı dövlətlərin nümayəndələrindən ibarət Xüsusi İşçi Qrupu (XİQ) yaradılmışdır. Nəhayət, “Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında” Konvensiyanın yekun layihəsi Xəzəryanı ölkələrin nümayəndələrinin Moskvada keçirilən 2017-ci il 4-5 dekabr tarixindəki müşavirəsində razılaşdırıldı. Sözügedən Konvensiya 12 avqust 2018-ci il tarixdə Qazaxıstanın Aktau şəhərində baş tutan V sammitin başa çatması ilə (I zirvə görüşü 2002-ci ildə Aşqabadda, II zirvə görüşü 2007-ci ildə Tehrandada, III zirvə görüşü 2010-cu il Bakıda, IV zirvə görüşü isə 2014-cü ildə Həştərxanda keçirilmişdir) Xəzəryanı ölkələrin prezidentləri - İlham Əliyev (Azərbaycan), Vladimir Putin (Rusiya), Nursultan Nazarbayev (Qazaxıstan), Qurbanqulu Berdiməhəmmədov (Türkmənistan) və Həsən Ruhani (İran) tərəfindən imzalanmışdır. Konvensiyanın qəbul edilməsi Xəzəryanı dövlətlərin ümumi qələbəsi hesab edilirdi, çünki bu aktın qəbulu ilə uzun sürən tarixi problem aradan qaldırılmışdı. Bu Konvensiya ekspertlər tərəfindən Xəzər dənizinin “konstitusiyası” da adlandırılır. “Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında” Konvensiyanın qəbul edilməsi həm onun hüquqi statusunun müəyyən edilməsi, həm də Xəzərin dibində mövcud olan təbii ehtiyatların, xüsusilə neft və təbii qaz ehtiyatı yataqlarının bölgüsü və istifadəsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir və bu səbəbdən də mövcud Konvensiyanın təhlil edilməsi olduqca vacib xarakter daşıyır. “Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında” Konvensiya 12 fevral 2019-cu il tarixli, № 1488-VQ sayılı Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə təsdiq edilmişdir.

“Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında” Konvensiya (bundan sonra – Konvensiya) preambula və 24 maddədən ibarətdir. Preambulada Xəzər dənizinin Tərəflər üçün (Preambulada Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətlər “Tərəflər” adlandırılmışdır) həyati əhəmiyyət kəsb etməsi və yalnız onların Xəzər dənizinə və onun resurslarına münasibətdə suveren hüquqlara malik olduğu, Xəzər dənizi ilə bağlı məsələlərin həllinin Tərəflərin müstəsna səlahiyyətinə aid olduğu, Tərəflərin mehriban qonşuluq münasibətlərini dərinləşdirmək istədikləri bildirilmiş, habelə bu Konvensiyanın Tərəflər arasında əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinə və möhkəmləndirilməsinə yardım edəcəyi, Xəzər dənizinin dinc məqsədlər üçün istifadə olunmasına, onun resurslarının səmərəli istifadəsinə, təbii ətraf mühitinin tədqiqi, müdafiəsi və qorunub saxlanmasına köməklik göstərəcəyinə, Xəzər dənizində qarşılıqlı faydalı iqtisadi əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli şərait yaradacağına dair ülvə niyyətlər bəyan edilmişdir. Qeyd edildiyi kimi, bu Konvensiya ilə Xəzər dənizinə münasibətdə bütün hüquqlar yalnız Xəzəryanı dövlətlərə məxsus hesab edilmişdir.

Konvensiyanın heç bir maddəsinin adı müvafiq maddənin məzmununu əhatə etmir və sadəcə maddə 1, maddə 2 və s. kimi adlandırılmışdır. 1-ci maddədə Konvensiyada istifadə olunmuş terminlərin izahı verilmişdir. Bu maddədə əsas diqqəti çəkən məqam “Xəzər dənizi”nin anlayışıdır. Belə ki, Konvensiyada verilmiş anlayışa görə Xəzərə nə dəniz, nə də göl statusu verilmişdir. Konvensiyanın 1-ci maddəsinə görə, Xəzər dənizi “Tərəflərin quru ərazisi ilə əhatə olunan su hövzəsi” adlandırılmışdır. Anlayışdan da göründüyü kimi, Konvensiyada “Xəzər dənizi” ifadəsindən istifadə olunması şərti xarakter kəsb edir. Xəzərə özünəməxsus hüquqi status verilməsi nəticəsində Xəzər dənizinə münasibətdə nə 1982-ci il tarixli Dəniz hüququ haqqında BMT Konvensiyasının müddəaları tətbiq edildi, nə də o, göl hesab edilərək Tərəflər arasında bərabər şəkildə bölündü. Belə ki, Xəzər beynəlxalq hüquqi statusuna görə “dəniz” adlandırılacağı təqdirdə, onun beynəlxalq hüquqi statusu və beynəlxalq

hüquqi rejiminə münasibətdə 1982-ci il tarixli Dəniz hüququ haqqında BMT Konvensiyası tətbiq edilməli idi. BMT Konvensiyasına görə dənizlər açıq və qapalı, yaxud yarımqapalı dənizlərə bölünür. Açıq dəniz dedikdə, ərazi dənizindən kənarında yerləşən, hər hansı dövlətin və ya dövlətlərin suverenliyinin şamil edilmədiyi, bütün xalqların bərabərhüquqlu və ümumi istifadəsində olan dəniz sahəsi başa düşülür. Konvensiyanın 122-ci maddəsində isə qeyd edilir: "... qapalı və ya yarımqapalı dəniz iki, yaxud daha çox dövlət tərəfindən əhatə olunan, digər dənizlə, yaxud okeanla dar keçid ilə birləşən, tamamilə və ya böyük bir hissəsi iki və ya daha çox sahilyanı dövlətin ərazi dənizi və müstəsna iqtisadi zonasından ibarət olan körfəz, hövzə və ya dəniz deməkdir" (4, s. 176). Bu tərifə görə, bir dənizin "qapalı" və ya "yarımqapalı" olmasını təyin edən əsas amil onun digər dəniz, yaxud okeanla dar keçidinin olmasıdır. Tərifdə vurğulanan "dar keçid" Xəzər dənizi baxımından Don-Volqa və Volqa-Baltik kanallarıdır. Əgər Xəzər "dəniz" olaraq qəbul edilərdisə, Don-Volqa və Volqa-Baltik kanallarında beynəlxalq su yolları rejimi tətbiq edilməli idi. Bu isə bəzi Xəzəryanı dövlətlərin, xüsusilə də Rusiyanın mənafeyinə birbaşa zidd idi. Rusiya hər hansı bir üçüncü dövlətin Xəzər dənizindən istifadə etməsi və həmin dövlətin gələcəkdə bu regionda öz imkanlarını genişləndirməsi ehtimalını nəzərə alaraq Xəzərin "dəniz" adlandırılması və onun hüquqi rejiminə münasibətdə BMT Konvensiyasının tətbiq edilməsinə qətiyyətlə etiraz edir və buna mane olmağa çalışırdı. Konvensiyada şərti olaraq "Xəzər dənizi" ifadəsinin işlədilməsi onun tarixən "dəniz" adlandırılması ilə bağlı olmuşdur. Xəzərə özünəməxsus status verilməsi isə yəqin ki, Tərəflər arasında mövcud olan problemin yeganə həll yolu idi.

Konvensiyanın 3-cü maddəsində Tərəflərin Xəzər dənizindəki fəaliyyətinin hansı prinsiplər əsasında həyata keçiriləcəyi müəyyən edilmişdir. Xəzər dənizinin sülh məqsədləri üçün istifadə edilməsi, Xəzər dənizi ilə bağlı bütün məsələlərin dinc vasitələrlə həll edilməsi, Xəzər regionunda təhlükəsizlik və sabitliyin təmin edilməsi, Xəzər dənizində Tərəflərin sabit silahlanma balansının təmin edilməsi, bir-birinin təhlükəsizliyinə xələl yetirilməməsi, Xəzər dənizində Tərəflərə məxsus olmayan silahlı qüvvələrin mövcud olmaması, Tərəflərdən hər hansının əleyhinə təcavüz və digər hərbi fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün hər hansı bir Tərəfin öz ərazisini digər dövlətlərə verməməsi, hər bir Tərəfin ərazi sularının hüdudlarından kənarında dəniz üzgüçülüynün azadlığı, dəniz üzgüçülüynün təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, Xəzər dənizində müstəsna olaraq Tərəflərin hər birinin bayraqları altında üzən gəmilərin üzgüçülüynü, giriş/çıxışının həyata keçirilməsi, Xəzər dənizinin ekoloji sistemə vurulan zərərə görə çirklənməyə yol verən Tərəfin məsuliyyəti, Xəzər dənizinin təbii mühitinin qorunması, onun bioloji resurslarının mühafizəsi, bərpa və səmərəli istifadəsi, Beynəlxalq Mülki Aviasiya Təşkilatının qaydalarına uyğun olaraq mülki hava gəmilərinin uçuş azadlığı, hər bir Tərəfin ərazi sularının hüdudlarından kənarında dəniz elini tədqiqatların, Tərəflərin razılaşdırdığı hüquqi normalara uyğun olaraq, sahilyanı dövlətlərin suveren və müstəsna hüquqlarına, eləcə də bununla bağlı müəyyən tədqiqat növlərinə münasibətdə onların müəyyən etdiyi qaydalara riayət etməklə aparılması və s. kimi prinsiplər Tərəflərin Xəzər dənizindən istifadəsinin iqtisadi, siyasi, sosial və mədəni tərəflərini əhatə edir.

Konvensiyaya əsasən, Xəzər dənizinin akvatoriyası daxili sular, ərazi suları, balıqçılıq zonaları və ümumi su məkanına bölünmüşdür (1, maddə 5). Konvensiyaya görə, dəniz sahəsi və dəniz dibi fərqli qanuni rejimlərə tabe edilmişdir, yəni dənizin dibi və təki sektorlara bölünərkən, ərazi suları və balıqçılıq zonaları xaricindəki orta dəniz sahəsi beynəlxalq su sahəsi olaraq qəbul edilmişdir (5, s. 20). Belə ki, Konvensiyanın 7-ci maddəsinə görə hər bir Tərəf üçün eni 15 dəniz milindən artıq olmayan ərazi suları müəyyən edilmişdir. Sahilləri yanaşı olan dövlətlər arasında daxili və ərazi sularının bölünməsi isə beynəlxalq hüququn prinsip və normaları nəzərə alınmaqla, onlar arasında razılaşmalar yolu ilə həyata keçirilir.

Dəniz hüququ haqqında BMT Konvensiyasının 3-cü maddəsində isə hər bir dövlətin 12 dəniz milindən artıq olmamaq şərtilə öz ərazi dənizinin enini müəyyən etmək hüququna malik olması təsbit edilmişdir. Konvensiya hər bir sahilyanı dövlət üçün ərazi sularına bitişik eni 10 dəniz mili olan balıqçılıq zonası müəyyən etmişdir (1, maddə 9).

Konvensiyanın 8-ci maddəsindən aydın olur ki, Xəzər dənizinin dibi və təkinə dair hüquqi rejim beynəlxalq hüququn hamılıqla tanınmış prinsip və normaları nəzərə alınmaqla, yanaşı və qarşı-qarşıya yerləşən dövlətlər arasında razılaşmalara əsasən sektorlara bölünmə yolu ilə müəyyən edilir. Hər bir sahilyanı dövlətin öz sektoru hüdudlarında müstəsna səlahiyyətlərə malik olduğu da bildirilmişdir.

Konvensiyaya görə, Tərəflərin bayrağı altında üzən gəmilər Tərəflərin ərazi sularının hüdudlarından kənarında dəniz üzgüçülüynün azadlığından istifadə edir və bu azadlıq Tərəflərin Konvensiya ilə müəyyən edilmiş suveren və müstəsna hüquqlarına zərər yetirmədən həyata keçirilməlidir. Həmçinin Tərəflərin Xəzər dənizindən digər dənizlərə, Dünya Okeanına və geriye sərbəst çıxış hüququ da tanınmışdır (1, maddə 10).

Dəniz hüququ haqqında BMT Konvensiyasından fərqli olaraq, bu Konvensiyada yalnız Xəzəryanı ölkələrə dinc keçid hüququ verilmişdir. Konvensiyanın 11-ci maddəsinə əsasən, Tərəflərin bayrağı altında üzən gəmilər aşağıdakı məqsədlərlə ərazi sularından keçid həyata keçirə bilirlər:

a) daxili sulara girmədən və ya daxili suların kənarında olan reyddə və ya liman qurğusunun yanında durmadan ərazi sularından keçmək;

b) daxili sulara girmək və ya oranı tərk etmək, yaxud belə bir reyddə və ya liman qurğusunun yanında durmaq.

Ərazi sularından keçid sülhü, sahilyanı dövlətin qayda-qanununu və ya təhlükəsizliyini pozmamalıdır. Hərbi gəminin ərazi sularına daxil olması yalnız qarşısızalmaz qüvvə və ya fəlakət nəticəsində və ya fəlakətə uğrayan şəxs, gəmi və hava gəmilərinə yardım göstərmək üçün zəruri olduqda mümkündür. Ərazi sularından keçid fasiləsiz olmalı və tez başa çatdırılmalıdır. Bununla əlaqədar Konvensiyanın 11-ci maddəsinin 6 və 7-ci bəndlərində ərazi sularından keçidin pozulması halları və bu zaman hər bir Tərəfin öz ərazi sularında qanunsuz keçidin qarşısının alınması üçün zəruri tədbirlər görə bilməsi imkanı təsbit edilmişdir.

Konvensiyanın 11-ci maddəsinin 16-cı bəndinə görə Tərəf, onun bu Konvensiya və ya ona uyğun olaraq qəbul edilmiş qanun və qaydalara əsasən hərəkət etdiyi hallar istisna olmaqla, öz ərazi sularından digər Tərəflərin bayrağı altında üzən gəmilərin keçidinə maneə törətməməlidir. O cümlədən Tərəf:

a) digər Tərəflərin bayrağı altında üzən gəmilərə faktiki olaraq onları ərazi sularından keçid hüququndan əsassız məhrum edən və ya bu hüququ pozan heç bir tələb irəli sürməməlidir;

b) digər Tərəflərin bayrağı altında üzən və ya istənilən dövlətə, o dövlətdən və ya o dövlətin adından yük daşıyan gəmilərə münasibətdə forma və ya mahiyyətə ayrı-seçkiliyə yol verməməlidir.

Konvensiyaya əsasən, hər bir Tərəf Xəzər dənizinin akvatoriyasında öz bayrağı altında üzən gəmilərə münasibətdə, habelə öz sektoru hüdudlarında süni adalar, qurğular, tikililər və öz sualtı kabelləri və boru kəmərlərinə münasibətdə yurisdiksiyasını həyata keçirir. (1, maddə 12). Həmçinin hər bir Tərəf öz suverenliyinin həyata keçirilməsi məqsədilə öz ərazi sularında dəniz elmi tədqiqatlarını tənzimləmək, onlara icazə vermək və həyata keçirmək kimi müstəsna hüquqa malikdir. Tərəflərin bayrağı altında üzən gəmilər digər Tərəfin ərazi sularında yalnız həmin Tərəfin yazılı icazəsi və onun müəyyən etdiyi şərtlər əsasında dəniz elmi tədqiqatları apara bilər (1, maddə 13).

Konvensiyada Tərəflərin Xəzər dənizinin dibi ilə sualtı kabellər və boru kəmərləri çəkməsi qaydası da müəyyən edilmişdir. Belə ki, Konvensiyanın 14-cü maddəsinin 3-cü bəndinə əsasən, sualtı kabellərin və boru kəmərlərinin çəkilməsi sualtı kabelin və ya boru kəmərinin keçəcəyi dibin sektorunun məxsus olduğu Tərəflə razılaşdırmaqla həyata keçirilir. Konvensiyada bu maddənin təsbit edilməsi nəticəsində Azərbaycan və Türkmənistan tərəfindən neft boru kəmərləri çəkilməsinə Rusiyanın etiraz etməsi və bunun qarşısını alması imkanı aradan qalxmış oldu.

Tərəflər, həmçinin, Xəzər dənizinin ekoloji sistemini və onun bütün komponentlərini mühafizə etmək və qorumaq öhdəlikləri götürmüş, müstəqil və ya birgə şəkildə bioloji müxtəlifliyin qorunması, Xəzər dənizinin bioloji resurslarının mühafizəsi, bərpası, davamlı və səmərəli istifadəsi, Xəzər dənizinin istənilən mənbədən çirkləndirilməsinin qarşısının alınması, azaldılması və nəzarətin təmin edilməsi məqsədilə bütün zəruri tədbirlərin görülməyi və əməkdaşlıq ediləcəyini bildirmişlər. Konvensiyada Tərəflərin beynəlxalq hüququn normalarına əsasən Xəzər dənizinin ekoloji sistemində vurulan zərərə görə məsuliyyət daşıdıqları da qeyd edilmişdir (1, maddə 15).

Konvensiyada ildə ən azı bir dəfə növbə ilə hər sahilyanı dövlətdə keçirilən xarici işlər nazirliklərinin himayəsi altında yüksək səviyyəli müntəzəm beş-tərəfli məsləhətləşmə mexanizminin nəzərdə tutulması Konvensiyanın səmərəli yerinə yetirilməsi və Xəzər dənizində Tərəflərin əməkdaşlığının nəzərdən keçirilməsi istiqamətində əsas təminat kimi çıxış edir.

Konvensiya öz xarakterinə görə müddətsiz nəzərdə tutulmuşdur və gələcəkdə Konvensiyaya hər hansı əlavə və dəyişiklik yalnız bütün Tərəflərin razılığı ilə edilə bilər (1, maddə 18, 24).

Konvensiyanın təfsiri və tətbiqi ilə bağlı fikir ayrılığı və mübahisələr olduqda Tərəflər arasında məsləhətləşmələr və danışıqlar yolu ilə həll olunur. Konvensiyanın təfsiri və ya tətbiqi ilə bağlı Tərəflər arasında razılıq əldə oluna bilməyən istənilən mübahisə Tərəflərin seçimi əsasında beynəlxalq hüquqda nəzərdə tutulan mübahisələrin dinc yolla həllinin digər vasitələri ilə tənzimlənməsinə verilə bilər (1, maddə 21).

Göründüyü kimi, “Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında” Konvensiyanın qəbul edilməsi SSRİ-nin süqutundan sonra müstəqil dövlətlərin meydana gəlməsi ilə aktual xarakter kəsb etməyə başlayan Xəzərin hüquqi statusu və hüquqi rejimi probleminin uğurlu həlli oldu. Uzun illər davam edən müzakirələr nəticəsində Konvensiya ilə əlaqədar bütün Xəzəryanı ölkələrin fikirləri nəzərə alınmış və Xəzərin hüquqi rejimi bütün Tərəflərin Xəzər dənizində siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni sahədə əməkdaşlığını şərtləndirən normalara uyğunlaşdırılmışdır. Konvensiyanın Tərəflərin suveren hüquqlara malik olması, onların öz yurisdiksiyaları çərçivəsində müstəqil olması, Xəzər dənizində həyata keçiriləcək bütün fəaliyyət növlərinin mexanizminin müəyyən edilməsi, təkcə siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni sahələrdə yox, habelə Xəzər dənizinin ekoloji vəziyyətinə münasibətdə də normaların nəzərdə tutulması, bütün Konvensiya boyu Tərəflərin əməkdaşlığının şərtləndirilməsi, başlıca ülvə niyyətin bu regionda təhlükəsizliyin təmin edilməsi və sülhün qorunması olmasının bəyan edilməsi, bir sıra hallarda Tərəflərin məsuliyyətini müəyyən edən normaların, habelə mübahisə yaranacağı təqdirdə beynəlxalq normalara uyğun olaraq mübahisələrin həlli yollarından istifadə edilməsi qaydasının və Konvensiyanın təminat mexanizminin müəyyən edilməsi Konvensiyanın beynəlxalq hüquqla müəyyən edilmiş standartlara uyğunluğundan xəbər verir. Beləliklə, Konvensiyanın qəbul edilməsi ilə Xəzəryanı ölkələrin əməkdaşlığında yeni mərhələyə qədəm qoyuldu və onların müvafiq sahədə birgə fəaliyyətinin genişləndirilməsinə şərait yaradıldı.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. “Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında” Konvensiyanın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 12 fevral 2019, <http://e-qanun.gov.az/framework/41551>
2. Məmmədov R. F. “Xəzər dənizinin beynəlxalq hüquqi statusu: dünən, bu gün, sabah”. Monoqrafiya. Azərneşr, Bakı, 2006, 406 s.
3. Kahraman F.Ş., Merdan A.S. “Hazar denizi’nin hukuki statüsü”, Makale, 01.04.2020, 35 s. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1180603>
4. Kovalyov A. A. “Müasir beynəlxalq dəniz hüququ və onun tətbiqi praktikas”. Monoqrafiya, Bakı, 2006, 336 s.
5. Aliyeva S. Caspian Sea status. The long-awaited convention. Article, EaP Think Bridge №4, 2018 September, p. 18-22. http://prismua.org/wp-content/uploads/2018/10/ETB_4_2018_en-2.pdf
6. United Nations Convention on the Law of the Sea, 10 December 1982. https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf

Гасымова Амина

КОНВЕНЦИЯ О ПРАВОВОМ СТАТУСЕ КАСПИЙСКОГО МОРЯ: ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ И ПРАВОВАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА

Р Е З Ю М Е

В результате принятия представителями прикаспийских государств Конвенции о "Правовом статусе Каспийского моря", давняя историческая проблема была решена. Конвенция дала Каспийскому морю «уникальный правовой статус». В соответствии с Конвенцией морское дно и недра были разделены на сектора, а общая акватория моря за пределами территориальных вод и зон рыболовства была признана международной акваторией. С принятием Конвенции сотрудничество прикаспийских государств вступил в новый этап.

Gasimova Amina

CONVENTION ON THE LEGAL STATUS OF THE CASPIAN SEA: HISTORICAL SIGNIFICANCE AND LEGAL CHARACTERISTICS

S U M M A R Y

As a result of adoption of the Convention on “Legal Status of the Caspian Sea” by the representatives of littoral states, a long-standing historical problem has been resolved. The convention gave the Caspian Sea "a special legal status." Under the Convention, the seabed and subsoil were divided into sectors, and the common sea area outside of the territorial waters and fishing zones was recognized as an international water area. With the adoption of the Convention, a new stage in the cooperation of the Caspian littoral states has been entered.

HAKİMİYYƏTLƏRİN BÖLÜNMƏSİ KONSEPSİYASI VƏ ONUN QANUNVERİCİLİK ƏSASLARI

Açar sözlər: Hakimiyyətlərin bölünməsi, Konstitusiya hüququ, konstitusiya, qanunvericilik, hüquqi dövlət, insan haqları

Ключевые слова: Разделение властей, Конституционное право, конституция, законодательство, верховенство закона, права человека

Keywords: Separation of powers, Constitutional law, constitution, legislation, rule of law, human rights

I Giriş

Konstitusiya hüquq elmində ümumqəbul olunmuş yanaşmalardan biri də odur ki, başlıca konstitusion hüquqi müddəalar (norma prinsiplər, norma bəyanatlar və s.) nəyinki bütövlükdə qanunvericilik sisteminin formalaşmasına istiqamət verir, eyni zamanda Konstitusiya hüququnun əsas mənbəyi kimi konstitusiyanın digər normalarının formalaşdırılması üçün də əsas mənbə rolunu oynayır. Bu baxımdan, müasir dövrdə demək olar ki, hər bir hüquqi, demokratik dövlətin konstitusiyasında yer alan və ölkənin qanunvericilik sisteminin formalaşmasına yön verən, insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarına real hüquqi təminat verilməsinə təsir göstərən ən mühüm prinsiplərdən biri də hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipidir. Hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi günümüz demokratik dövlətlərinin heç şübhəsiz ən mühüm ünsürü olaraq qəbul edilir. Dövləti idarə edənlərin səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılmasını özündə ehtiva edən bu prinsipin ortaya çıxması və formalaşması tarixi inkişafın ilk dövrlərinə qədər uzanır. Ancaq müasir anlamda hakimiyyətlərin bölünməsi nəzəriyyəsinin əsasları ingilis filosof C.Lokk və fransız mütəfəkkiri Monteskyönün əsərlərinə söykənir.¹

I I Hakimiyyətlərin bölünməsi konsepsiyası

Hakimiyyətlərin bölünməsi konsepsiyası və bu konsepsiyadan irəli gələn müddəalar müasir demokratik dövlətin mihəng daşığıdır desək yanılmırıq. Hələ antik dövrdə yunan mütəfəkkirlərinin baxışlarında təşəkkül tapan bu prinsip XVII-XVIII əsr burjua inqilabları ərəfəsində qərb mütəfəkkirlərinin əsərlərində daha da möhkəmləndi və bu ideyanın gerçəkləşməsi üçün real hüquqi zəmin yarandı. Qədim yunan filosofları Platon, Aristotel, Polibiyanın ideya müəllifləri olduqları, D.Lillbern, C.Lokk, Ş.L.Monteskyö tərəfindən yenidən

¹ Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Özkan Duvan. Devlet teorisinde kuvvetler ayrılığının doğuşu: locke ve montesquieu. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/666744>. Səh. 35.

işlənərək konsepsiya halına salınmış hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi müasir dövlətlərdə də konstitusionalizmin əsasını təşkil edir.

Platon hesab edirdi ki, “ideal cəmiyyət”in başlıca prinsipi əsas təbəqələr – idarə edən filosoflar, hərbiçilər və istehsalla məşğul olan insanlar arasında əmək bölgüsüdür. Bu təbəqələrdən hər biri onlar üçün ayrılmış sahədə fəaliyyət göstərməli və digərlərinin işlərinə müdaxilə etməməlidirlər. Bununla belə, Platon əmin idi ki, dövlətdə hakimiyyət bir əldə – bunun üçün hazırlığı olan, dövlətin idarə olunmasının bütün çətinliyini və müdrikliyini əxz eləmiş birinci təbəqədə cəmləşməlidir. Aristotel siyasi quruluşun üç elementini – qanunvericiliyi, idarəçiliyi və ədalət mühakiməsini fərqləndirirdi. O, hesab edirdi ki, cəmiyyətin rifahı bu elementlərin təşkilindən asılıdır. Polibiy yaxşı siyasi quruluşu onda görürdü ki, bu zaman konsul, senat və xalq yığıncağı arasında hakimiyyət səlahiyyətləri bölünür və bu hakimiyyətlər bir-birinə qarşılıqlı dəstək göstərir və ya əksinə, biri digərini çəkindirir. Polibiyin səlahiyyətlər bölgüsü ideyasının əsasında kütlənin hökmranlığına qarşı qoyulan monarx hakimiyyəti dayanırdı.

Yuxarıda qeyd olunanlara baxmayaraq, hakimiyyətlərin bölünməsi konsepsiyasının meydana gəlməsi yeni dövrə təsadüf edir. D.Lillbern hesab edirdi ki, hakimiyyəti bir nəfərin qəsb etməsinin qarşısını almaq və xalqın azadlığını qorumaq naminə kütləvi hakimiyyətin bir əldə cəmləşməsinə yol vermək olmaz. C.Lokk hakimiyyəti qanunverici, icraedici və federativ (digər dövlətlərlə münasibətləri tənzimləyən) hakimiyyətə bölürdü və bütün hakimiyyətləri qanunverici orqana tabe edirdi, çünki onun fikrincə, qanun verən orqan digərlərindən yuxarıda dayanır. C.Lokk məhkəmə hakimiyyətini ayrıca nəzərdən keçirmirdi; onu icra hakimiyyətinin tərkib elementi hesab edirdi. Hakimiyyətlərin bölünməsi nəzəriyyəsi Monteskyö tərəfindən daha da inkişaf etdirildi. O, hakimiyyətin üç növünü – qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətlərini ayırırdı. Onun fikrincə, məhkəmə hakimiyyəti xüsusi orqana deyil, xalqın içərisindən seçilmiş, müəyyən müddət ərzində ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə cəlb olunmuş şəxslərə həvalə olunmalıdır. Monteskyö yazırdı ki, siyasi azadlıq yalnız o yerdə aşkar edilə bilər ki, orada hakimiyyətdən sui-istifadə halları baş verməsin. Onun fikrincə qanunverici və icra hakimiyyətləri eyni bir orqanda birləşdikdə azadlıqdan söhbət gedə bilməz. Digər tərəfdən məhkəmə hakimiyyəti qanunverici və icra hakimiyyətlərindən ayrı olmadıqda azadlıq qeyri-mümkündür.²

I I I Azərbaycanın konstitusionalizmin qısa inkişaf tarixi

Azərbaycan tarixinə nəzər salsaq, görərik ki, ölkəmizin konstitusional inkişaf tarixi o qədər də uzun bir dövrü əhatə etmir. Ölkəmizin konstitusional quruculuğu tarixi təqribən 1 əsr bundan əvvələ söykənir. Bu, onunla bağlı olub ki, dünyanın demokratik dövlətlərinin formalaşdığı, parlamentarizm və konstitusionalizmin təşəkkül tapdığı bir tarixi dövərdə Azərbaycan Rusiya və İran arasında Gülcüstan və Türkmənçay müqavilələri ilə iki yerə parçalanıb, əsarət altına düşüb.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin yarandığını elan edən İstiqlal bəyannaməsi Azərbaycan tarixində konstitusional xarakterli daşıyan ilk hüquqi sənəd kimi qiymətləndirilir. İstiqlal bəyannaməsi Azərbaycan demokratiyası və parlamentarizm əsasları tarixinin ən parlaq hüquqi sənədi olaraq bu gün də öz tarixi və praktiki əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Bununla belə o, konstitusional kimi səciyyələndirilə bilməz.

---

² Z.Əsgərov. Hüquqi dövlət və konstitusionalizm (monoqrafiya). BAKI-2019. Azərbaycan nəşriyyatı. Səh. 77-78

Çünkü İstiqlal Bəyannaməsi müasir konstitusiyaların xüsusiyyətlərinə və quruluşuna malik deyil.

Azərbaycanın ilk Konstitusiyasının qəbulu məhz SSRİ dövrünə təsadüf edir. SSRİ dövründə müxtəlif vaxtlarda Azərbaycanın 4 konstitusiyası qəbul edilmişdir. Azərbaycan SSR-in 1921-ci il Konstitusiyası, 1927-ci il Konstitusiyası, 1936-cı il Konstitusiyası və 1978-ci il Konstitusiyası.

Bütün Azərbaycan SSR konstitusiyaları, mahiyyət etibarını ilə eyni idi və sadəcə aralarında cüzi fərqlər mövcud idi. Xüsusi mülkiyyətin qadağan edilməsi, yalnız bir partiyanın – Kommunist Partiyasının hökmranlığına təminat verilməsi, əsas insan hüquqlarının və azadlıqlarının elan edilməsinə baxmayaraq, onların müdafiəsinin və həyata keçirilməsinin mümkünsüzlüyü, bütün konstitusiyaları səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlər idi.

Artıq 80-cı illərin II yarısında SSRİ-də həyata keçirilən yenidənqurma siyasəti yeni Konstitusiyanın qəbulu zərurətini yaratdı. Yeni konstitusiyanın hazırlanması üçün 1989-cu ildə komissiya yaradılsa da, SSRİ-nin dağılması ilə bu dövlətin konstitusiyasına ehtiyac da qalmadı.

1989-cu il sentyabrın 23-də Azərbaycan SSR Ali Soveti tərəfindən qəbul edilmiş “Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının suverenliyi haqqında” Azərbaycan SSR-in Konstitusiya Qanunu, “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpası haqqında” Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin 1991-ci il avqustun 30-da qəbul etdiyi Bəyannamə Azərbaycanın müstəqilliyinə doğru atılan ilk hüquqi addımlar idi.³

1991-ci il 18 oktyabr tarixində “Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya aktı” qəbul olundu və dövlət müstəqilliyi əldə edildi. Yeni Konstitusiyanın işlənilməsi və qəbul edilməsi müstəqillik əldə edildikdən sonra Azərbaycan dövlətinin qarşısında duran ən mühüm və başlıca vəzifələrdən biri olmuşdur. Bu məqsədlə 2 komissiya yaradılsa da, faktiki olaraq, heç bir iş görülmədi.

Yalnız Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişindən sonra 2 may 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin Qərarı ilə Heydər Əliyevin sədrliyi ilə yeni Konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın tərkibi təsdiq olundu. Dövlət komissiyası Ümummilli lider Heydər Əliyevin sədrliyi ilə yeni Konstitusiyanın layihəsini hazırladı və bu layihə ümumxalq müzakirəsinə verilmək üçün 1995-ci il oktyabrın 15-də mətbuatda dərc edildi. Azərbaycan ictimaiyyəti yeni Konstitusiya layihəsinin müzakirəsində böyük fəallıq göstərərək Konstitusiya layihəsinə 2450 təklif verdi. Səsvermədə iştirak etmiş seçicilərin 91,9 faizi təklifə “Hə” cavabını verdi. Beləliklə, 12 noyabr 1995-ci il tarixdə ümumxalq səsverməsi yolu ilə müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk konstitusiyası kimi qəbul edilmiş və 27 noyabr 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsinin nəticələri nəşr edildiyi andan qüvvəyə minmişdir.

I V Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində hakimiyyətlərin bölünməsi konsepsiyasının təsbiti

1995-ci il Konstitusiyasının müsbət və əhəmiyyətli cəhətləri olduqca böyükdür. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il Konstitusiyası:

– respublika idarəetmə formasını, hüquqi, demokratik və dünyəvi dövlət quruculuğunu elan etmiş;

---

³ H. N. Məmmədova. Azərbaycan Respublikası konstitusiyalarının inkişaf tarixi. Qanun 05 (271), 2017.

– dövlət müstəqilliyimizi, suverenliyimizi və ərazi bütövlüyümüzü qanunvericilik yolu ilə təsbit etmiş;

– konstitusiyalı quruluşun əsaslarını möhkəmləndirmiş;

– demokratik dövlət quruculuğu üçün xarakterik olan hüquqi təsisatları (hakimiyyətlərin bölünməsi nəzəriyyəsi, çəkəndirmə və tarazlaşdırma prinsipi və s.) təsbit etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının ilk müstəqil konstitusiyasının qəbul edilməsi Azərbaycanda demokratik dövlət qurulması istiqamətində atılan ən mühüm addımlardan biri olmuşdur. 1995-ci il Konstitusiyasını köhnə Azərbaycan SSR konstitusiyalarından fərqləndirən ən başlıca məqamlardan biri özündə demokratiyanın, hüquqi dövlətin təməl daşlarından biri olan hakimiyyətlərin bölünməsi konsepsiyasının birbaşa olaraq yeni Konstitusiyamızda təsbiti olmuşdu. Konstitusiyanın 7-ci maddəsinin üçüncü hissəsi Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyətinin hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi əsasında təşkil edilməsindən bəhs edir. Həmin müddəyə əsasən AR-də qanunvericilik hakimiyyətini (ARK-nın V fəslə) AR-in Milli Məclisi həyata keçirir, icra hakimiyyəti (ARK-nın VI fəslə) AR-in Prezidentinə mənsubdur, məhkəmə hakimiyyətini isə (ARK-nın VII fəslə) AR-in məhkəmələri həyata keçirir.⁴ Oxşar maddələr bir sıra dövlətlərin konstitusiyalarında da vardır. Məsələn, Türkiyə Konstitusiyasına görə “qanunvericilik səlahiyyəti Türk Milləti adına Türkiyə Böyük Millət Məclisinindir. Bu səlahiyyət alınmaz” (7-ci maddə), “İcra səlahiyyəti və vəzifəsi, Prezident və Nazirlər Kabineti tərəfindən, Konstitusiyaya və qanunlara uyğun olaraq istifadə olunur və həyata keçirilir” (8-ci maddə), “Məhkəmə səlahiyyəti Türk Milləti adına müstəqil məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilir” (9-cu maddə). Bolqarıstan Konstitusiyasının 8-ci maddəsində deyilir: “Dövlət hakimiyyəti qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti qolları arasında bölünür”. Polşa Konstitusiyasının 10-cu maddəsində təsbit edilmişdir ki, “Polşa Respublikasının idarəetmə sistemi qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri arasında bərabər bölünmüşdür” (birinci hissə), “Qanunvericilik hakimiyyəti Nümayəndələr evi (Seym) və Senata, icra hakimiyyəti Polşa Respublikası və Nazirlər Kabinetinə, məhkəmə hakimiyyəti isə məhkəmələr və tribunallara məxsusdur.”⁵

1995-ci il Konstitusiyası hazırlanarkən mütərəqqi, demokratik dövlətlərin konstitusiyaları və qanunvericilik sistemləri təhlil olunaraq ən demokratik və mütərəqqi normalar, o cümlədən, hakimiyyətlərin bölünməsi konsepsiyası (onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan çəkəndirmə və tarazlaşdırma prinsipi) də Konstitusiyanın mətninə daxil edilmişdir. Çəkəndirmə və tarazlaşdırma prinsipi olmadan, ona konstitusion hüquqi təminat verilmədən hakimiyyətlərin bölgüsü konsepsiyasının Konstitusiyada yer alması heç bir şey ifadə etməzdi. Konstitusiyanın Azərbaycan Respublikası Prezidentinin vəzifədən kənarlaşdırılması, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə etimad məsələsinin həll edilməsi, ölkədə mühüm vəzifələri tutan və hakimiyyətin heç bir qoluna birbaşa təbə olmayan vəzifəli şəxslərin birgə müəyyənləşdirilməsi səlahiyyəti; qanunların (xüsusilə konstitusiyaya qanunlarının) Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən imzalanmadan qüvvəyə minməməsi, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin buraxılması; Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin hakimiyyətin hər iki qoluna təsir imkanlarını nəzərdə tutan Konstitusiyaya müddəaları (impichment; Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına zidd olan qanunların, digər normativ hüquqi aktların müddələrinin ləğvi, Azərbaycan Respublikasının dövlətlərarası müqavilələrinin qüvvəyə minməsini məhdudlaşdıran müddəalarla bağlı səlahiyyətləri) və s. bu qəbildən olan müddəaları

⁴ Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. <http://www.e-qanun.az/framework/897>

⁵ Y.Xəlilov. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının preambulası və ümumi müddələrinin şərhli. Bakı-Qanun-2007. Səh. 92-93.

Azərbaycan Respublikasında hakimiyyətlərin bölgüsü konsepsiyasının real hüquqi bazasının formalaşdığını deməyə əsas verən ən mühüm müddəalardır.

Hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi, 1995-ci il Konstitusiyasında birbaşa təsbit olunmaqla yanaşı Konstitusiya hüququnun mənbəyini təşkil edən digər normativ hüquqi aktlarda da inkişaf etdirilmişdir. Xüsusilə, Konstitusiyada qanunverici və icra hakimiyyəti orqanları (onların statusu, formalaşdırılması, səlahiyyətləri, fəaliyyət dairəsi və s.) ilə bağlı məsələlər ətraflı şəkildə tənzimlənsə də məhkəmə hakimiyyəti ilə bağlı eyni sözləri demək çətindir. Əslində doğru olan da budur. Formal konstitusiyalar ölkədə ən ali hüquqi qüvvəyə malik sənəd kimi heç də bütün məsələləri tam təfəsilatı ilə tənzim etmirlər. Əgər elə olsaydı konstitusiyanın həcmi süni surətdə artmış olardı və konstitusiya mahiyyətli olmayan, ancaq konstitusiyada yer alan müddəaların dəyişdirilməsi zərurəti yarandıqda bunun üçün süni maneələr yaranmış olardı. Çünki formal konstitusiyanın dəyişdirilməsi və ya ona əlavələr edilməsi mexanizmi cari qanunlara dəyişiklik və ya əlavələr edilməsi mexanizmindən çətin və mürəkkəb bir prosedurla həyata keçirilir. Bu baxımdan istər qanunverici və icra hakimiyyəti orqanlarına seçkilərin təşkili və keçirilməsi (Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi), istər qanunverici hakimiyyətlə bağlı müəyyən məsələlər (“Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi Daxili Nizamnaməsinin təsdiq edilməsi haqqında”, “Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi deputatının statusu haqqında” qanunlar), eləcə də məhkəmələrin statusu, formalaşdırılması, səlahiyyəti və s. ilə bağlı məsələlər (“Konstitusiya Məhkəməsi haqqında”, “Məhkəmələr və hakimlər haqqında” qanunlar) müvafiq qanunlarla tənzimlənilir.

V Nəticə

Xüsusilə 4-cü hissədə vurğulanan məsələlər onu deməyə əsas verir ki, bu gün Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində hakimiyyətlərin bölünməsi konsepsiyasından irəli gələn müddəalar istər ölkənin ən ali hüquqi qüvvəyə malik qanunu kimi Konstitusiyada, istər ölkədə ən mühüm ictimai münasibətləri tənzimləyən qanunlarda və eləcə də digər normativ hüquqi aktlarda təsbit olunmuşdur. Təbii ki, qloballaşan dünyada dəyişən ictimai münasibətlər fonunda hər bir sahədə olduğu kimi hüquq elmində də yeni daha mütərəqqi yanaşmaların ortaya çıxması qaçınılmazdır. Xüsusilə yerli özünüidarətmə, prokurorluq orqanları və bəzi digər orqanların hakimiyyətlərin bölgüsü konsepsiyasının yeri ilə bağlı hələ də cavab tapmayan mühüm praktiki əhəmiyyəti olan suallar yaxın gələcəkdə hakimiyyətlərin bölgüsü konsepsiyasına fərqli yanaşmanı – üç bölgülü hakimiyyət sistemindən imtina edilərək yeni real münasibətlərə uyğun, daha effektiv idarəetmə sistemi ilə bağlı düşüncə və ideyaların ortaya qoyulmasını zəruri edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. <http://www.e-qanun.az/framework/897>.
2. Z.Əsgərov. Hüquqi dövlət və konstitusiya (monoqrafiya). BAKI-2019. Azərbaycan nəşriyyatı. Səh. 77-78.
3. Dr. Ögr. Üyesi Ayşe Özkan Duvan. Devlet teorisinde kuvvetler ayrılığının doğuşu: locke ve montesquieu. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/666744>. Səh. 35.
4. Y.Xəlilov. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının preambulası və ümumi müddələrinin şərh. Bakı-Qanun-2007. Səh. 92-93.
5. N.Məmmədova. Azərbaycan Respublikası konstitusiyalarının inkişaf tarixi. Qanun 05 (271), 2017.

Hakimiyyətlərin bölünməsi konsepsiyası və onun qanunvericilik əsasları

X Ü L A S Ə

Məqalədə hakimiyyətlərin bölünməsi konsepsiyasının anlayışı və tarixi, Azərbaycanda konstitusionalizmin qısa inkişaf tarixi barədə məlumat verilir, Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində hakimiyyətlərin bölünməsi konsepsiyasının təsbiti ilə bağlı müddəalar nəzərdən keçirilir, sonda isə qısa şəkildə bu konsepsiyanın gələcək inkişaf meyilləri haqqında fikirlər irəli sürülür.

Seymur Asgarli
Academy of the State Customs Committee
of the Republic of Azerbaijan Lawyer

The concept of separation of powers and its legislative basis

S U M M A R Y

The article provides information about the concept of separation of powers and its history, the short history of the development of constitutionalism in Azerbaijan, the norms of the legislation of the Republic of Azerbaijan on the definition of the concept of separation of powers, and at last, the last part of the article provides future perspectives of separation of powers.

Сеймур Аскерли
Академия государственного таможенного
комитета Азербайджанской Республики, юрист

Концепция разделения властей и ее законодательная база

Р Е З Ю М Е

В статье представлена информация о концепции и истории концепции разделения властей, краткая история развития конституционализма в Азербайджане, нормы законодательства Азербайджанской Республики по определению концепции разделения властей.

AZƏRBAYCAN RESUPBLİKASINDA KEÇİRİLƏN PARLAMENT SEÇKİLƏRİNİN BEYNƏLXALQ STANDARTLARA UYGUNLUĞU

Açar sözlər: parlament, seçki, seçki hüququ, majoritar seçki sistemi, seçki komissiyası.

Ключевые слова: парламент, выборы, право выбора, мажоритарная система, комиссия выбора.

Keywords: parliament, election, suffrage, majoritarian election system, election commission.

Bütün dünyada seçkilər dövlət idarəetmə sisteminin formalaşdırılmasının ən demokratik üsulu hesab olunur. Bir-birindən az və ya çox fərqlənən müxtəlif seçki sistemləri vasitəsilə hakimiyyətin təşkili dövlətin effektiv şəkildə idarə edilməsində böyük rol oynayır.

Cəmiyyətin siyasi sisteminin demokratikləşdirilməsi şəraitində ictimaiyyətin diqqət mərkəzində duran ən vacib məsələlərdən biri seçki prosesinin təşkili, demokratik seçki prosedurlarının dünya praktikası əsasında gerçəkləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsidir. Seçki keçirildiyi məkandan və zamandan asılı olmayaraq demokratiyanın başlıca təsisatı kimi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Ayrı-ayrı ölkələrin seçki sistemini, onların müsbət və mənfi cəhətlərini araşdırmaq, seçki sistemlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində son təcrübə və inkişaf meyillərini öyrənmək bu gün dünyada gedən demokratikləşmə prosesinin başlıca şərtlərindən birinə çevirmişdir. Seçki tək-cə seçicinin səsvermə günü məntəqəyə gəlib səsini verməsi ilə bitmir. Seçki bir təsisat və sistem olaraq özündə mürəkkəb prosesləri, qaydaları birləşdirir. Seçki özü bir mübarizə meydanıdır və bu meydanda qalib gələn, xalqın etimadını doğruldan şəxs seçkilərdə qalib hesab olunur (4, s.5).

Seçki institutu, onun formalaşma və təşəkkül mərhələləri Azərbaycan Respublikasının demokratik transformasiya probleminin mühüm struktur elementlərindən biri olmuşdur. Müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkəmizin qarşısında duran demokratik cəmiyyət quruculuğu vəzifəsinin yerinə yetirilməsində vacib məsələlərdən biri də demokratik transformasiya prosesinin əsasının qoyulması və bununla yanaşı, siyasi sistemin formalaşdırılması idi. Siyasi sistemin mühüm struktur elementi kimi xarakterizə olunan seçki institutunun təkmilləşdirilməsi məsələsi özündə hüquqi substratları ehtiva edən qanunvericilikdə təsbit edildi. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin sərəncamı ilə 27 may 2003-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsinin qəbul edilməsi bu vəzifələrin yerinə yetirilməsində əhəmiyyətli addım oldu. Beləliklə, seçki prosedurunun hüquqi substratları möhkəmləndirildi. Seçki Məcəlləsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyətinin əsasını Azərbaycan xalqının iradəsi təşkil edir. Azərbaycan xalqının iradəsi ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında gizli və şəxsi səsvermə yolu ilə azad və mütəmadi keçirilən seçkilərdə, habelə ümumxalq səsverməsində - referendumda öz təzahürünü tapır. Azərbaycan dövləti Azərbaycan Respublikası

vətəndaşlarının iradəsinin azad ifadə edilməsinə seçki hüququnun prinsip və normalarının müdafiə edilməsi yolu ilə təminat verir. Bu Məcəllə ilə Azərbaycan Respublikası parlamentinin - Milli Məclisin deputatlarının, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və bələdiyyə seçkilərinin, o cümlədən referendumun təşkili və keçirilməsi qaydaları müəyyən edilir.

Məlumdur ki, hər bir ölkədə keçirilən seçkilər tətbiq olunan seçki sisteminin xüsusiyyətlərindən, həmin ölkədə mövcud olan ictimai-hüquqi vəziyyətdən, vətəndaşların seçkilərdə iştirakı dərəcəsindən asıl olaraq bir-birindən fərqlənir. Lakin hansı sistemin tətbiq olunmasında asılı olmayaraq dövlətimiz hər zaman seçkilərin daha demokratik, şəffaf və azad keçirilməsi üçün tədbirlər görmüşdür və görməyə də davam edir. Müstəqilliyini qazanmış Azərbaycan Respublikasında keçirilən parlament seçkilərinə xronoloji ardıcılıqla nəzər saldıqda, bunu aydın müşahidə etmək mümkündür.

Seçki sistemləri sonsuz sayda müxtəlif ola bilər. Bunun əsas səbəbi odur ki, heç bir seçki sistemi qiymətləndirmə üçün seçilmiş bütün meyarlara uyğun gələ bilməz. Hansısa sistemi seçərkən insanlar hansısa dəyərləri o biri dəyərlərin itkisi hesabına əldə edirlər. Buna görə də hər bir ölkə özünə daha çox uyğun olan, hökumətin effektiv işləməsinə, ölkənin iqtisadi yüksəlişinə, stabilliyinə şərait yaradan sistemi seçir.

Azərbaycan Respublikasında parlament seçkiləri həmin ildə keçirilmiş Milli Məclisə seçkilər də daxil olmaqla 2000-ci ilə qədər qarışıq sistem üzrə keçirilib. Yəni Milli Məclisdə olan 125 yerdən 100-ü plüralist – majoritar sistem, 25-i isə proporsional nümayəndəlik sistemi üzrə formalaşmış. Lakin 2000 – ci ildən sonra 2005-ci ildə keçirilən parlament seçkiləri plüralist – majoritar sistemi ilə həyata keçirilib. Milli Məclisə 2010-cu ilin noyabrında keçirilmiş seçkilər də plüralist – majoritar sistemi ilə baş tutmuşdur.

Beynəlxalq təcrübədə seçki sistemlərinin müxtəlif kateqoriyaları var ki, bunlar da aşağıdakılardır:

- Plüralist–majoritar sistemlər;
- Proporsional nümayəndəlik sistemləri;
- Yarıproporsional sistemlər.

Azərbaycan Respublikasında tətbiq olunan plüralist–majoritar sistem Amerika Birləşmiş Ştatları və Böyük Britaniya kimi demokratik ölkələrdə tətbiq olunur (5, s. 4).

Seçki sistemi demokratiyanın əsas göstəricilərindən biri olduğu üçün Azərbaycanda bu sistemin hərtərəfli inkişaf etdirilib, daha da təkmilləşdirilməsi istiqamətində son illər bir çox mütərəqqi islahatlar həyata keçirilib və mühüm nailiyyətlər qazanılıb. Bu məqsədlə ilk əvvəl dünyada yetkin demokratiyanın mövcud olduğu ölkələrin təcrübəsi yaxından öyrənilib. Bu-nun reallaşdırılması sayəsində Azərbaycanda daha da mükəmməl hüquqi baza yaradılıb, seçkilər sahəsində ixtisaslaşmış beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq genişlənilib -və seçkilərin hazırlanıb keçirilməsində xeyli müsbət təcrübə əldə olunub. Heç şübhəsiz ki, müasir dünyada insan və vətəndaşın ən mühüm konstitusion hüquqlarından biri kimi məhz seçki hüququ qəbul edilir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 56-cı maddəsində təs-bit olunmuş həmin normaya əsasən, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlət orqan-larına seçmək və seçilmək, habelə referendum-da iştirak etmək hüququ var. Bu hüquqların -yüksək səviyyədə təmin olunması və onun daha sivil reallaşma vasitələrindən olan seçkilərin azad, ədalətli və şəffaf keçirilməsi bir sıra amillərlə, o cümlədən ölkədə ictimai-siyasi sabitliyin, seçkilər sahəsində fəaliyyət göstərən peşəkar kadr potensialının mövcudluğu, maddi-texniki təchizatın yüksək səviyyəsi, mükəmməl qanunvericilik bazasının və icra mexanizmlərinin yaradılması ilə bağlıdır. Bu baxımdan Azərbaycanda son illər ərzində əhəmiyyətli nəticələr əl-də edilib, vətəndaşların

seçki hüququnun təmin olunması və ümumiyyətlə, insan hüquq və azadlıqlarının qorunması sahəsində çoxsaylı dövlət proqramları uğurla həyata keçirilib.

Seçkilər özlüyündə dinamik xarakter daşdığından müvafiq sahədə yaranan problemlər də çoxsaylı ola bilər. Bu problemlərin həlli ilə bağlı qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətində müxtəlif tədbirlərin görülməsi, cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında baş vermiş dəyişikliklərlə əlaqədar yaranan boşluqların aradan qaldırılması olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təbii ki, hər bir qanunvericilik sahəsi kimi seçki qanunvericiliyi də daim təkmilləşdirilməlidir. Bir tərəfdən Azərbaycanda gedən demokratik inkişaf, keçirilən seçkilərin təcrübəsi, digər tərəfdən isə qanunvericilik hüququ sahəsində inkişaf edən beynəlxalq standartlar və ayrı-ayrı ölkələrin müsbət praktikasından istifadə edilən zaman nəzərə alınmalıdır.

İlk öncə Milli Məclisə seçkiləri tənzim edən qanunvericiliyin yaranması və inkişafı ilə bağlı məsələlərə diqqət yetirək. Azərbaycan Respublikasında demokratik prinsiplərə əsaslanan, seçki hüququ sahəsində dünyanın demokratik dövlətlərinin təcrübəsində sınaqdan çıxmış müddəaları təsbit edən yeni seçki sisteminin əsası məhz 12 avqust 1995-ci il tarixli «Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə seçkilər haqqında» Azərbaycan Respublikasının 1082 sayılı Qanunu ilə qoyulmuşdur. Sonra Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə seçkilərin əsasları, başlanğıc prinsipləri 12 noyabr 1995-ci il Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında nəzərdə tutuldu. Konstitusiyanın 83-cü maddəsi Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatlarının ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, şəxsi və gizli səsvermə yolu ilə seçilməsi ilə bağlı müddəa müəyyən etdi. 5 iyul 2000-ci ildə yenidən «Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə seçkilər haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu, nəhayət, 27 may 2003-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi qəbul olundu. 1995-ci il «Milli Məclisə seçkilər haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunundan Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsinə qədər ciddi bir təkamül yolu keçmiş respublikamızın seçki qanunvericiliyi kifayət qədər təkmilləşdirilmiş, seçki prosesinin ayrı-ayrı mərhələlərində həyata keçirilən hər bir seçki hərəkətinin dəqiqliyi ilə tənzimini nəzərdə tutan müddəalar seçki qanunvericiliyində öz əksini tapmışdır. Bu zaman dünya dövlətlərinin bu sahədə olan təcrübəsindən, beynəlxalq standartlardan, habelə beynəlxalq təşkilatların, o cümlədən Avropa Şurası Venesiya Komissiyasının tövsiyələrindən istifadə olunmuşdur (3, s.7).

Qəbul olunduğu vaxtdan bugünədək Seçki Məcəlləsinə çoxsaylı əlavə və dəyişikliklər olunmuşdur. Seçki Məcəlləsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində həyata keçirilmiş işlərə nəzər saldıqda belə qənaətə gəlmək olar ki, bu məcəlləyə edilən əlavə və dəyişikliklər daha çox qanunvericilikdə mövcud olan boşluqların doldurulması ilə bağlı olmuş, seçkilərin şəffaf, dəqiq və demokratik şəraitdə keçirilməsinə gətirib çıxarmış, Seçki Məcəlləsinin pozulmasına görə məsuliyyətin müəyyənləşdirilməsinə yönəlmiş, seçki prosesinin müasir standartlara uyğunlaşdırılmasını, seçki resurslarından daha səmərəli istifadə olunmasını, seçkilərdə sui-istifadə hallarının qarşısının alınmasını, maddi-texniki təminatın yaxşılaşdırılmasını, seçki komissiyalarının seçki təcrübəsi, praktikasının təkmilləşdirməsini təmin etmişdir. Bu akta tez-tez dəyişikliklər və əlavələr olunmasının əsas səbəbi ondan ibarətdir ki, Seçki Məcəlləsi Azərbaycanın azad və demokratik cəmiyyətinin təkamülü ilə yanaşı olaraq inkişaf etmiş və təkmilləşdirilmişdir.

Seçki sisteminin təkmilləşdirilməsində seçki komissiyalarının maddi-texniki təminatı və iş şəraitinin yaxşılaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 2006-cı ildən etibarən Mərkəzi Seçki Komissiyası seçkilərin keçirilməsi ilə bağlı hazırlığın və ehtiyacların öyrənilməsi məqsədilə geniş monitorinqlər həyata keçirib. Bu monitorinqlər nəticəsində aşağı seçki

komissiyalarında kargüzarlıq işinin təşkili vəziyyəti, informasiya texnologiyalarından istifadə səviyyəsi, mövcud iş şəraiti və s. bu kimi məsələlər nəzərdən keçirilərək ehtiyac meyarları müəyyən edilir və zəruri tədbirlər görülür. Artıq xeyli müddətdir ki, ölkə rəhbərliyinin göstərişi ilə MSK da daxil olmaqla, respublikadakı 125 dairə seçki komissiyasının hamısı üçün iş şəraitinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı bütün lazımı addımlar atılıb, yüzdən artıq dairə seçki komissiyası üçün yüksək standartlara cavab verən yeni inzibati binalar tikilib istifadəyə verilib, digər dairə seçki komissiyalarının yerləşdiyi binalar isə müasir tələblərə cavab verən şəkildə əsaslı təmir edilib. Seçkilərin yüksək səviyyədə hazırlanıb keçirilməsi üçün dairə seçki komissiyalarının maddi-texniki bazası daha da təkmilləşdirilib, onlar yeni informasiya texnologiyaları proqramları və avadanlıqları da daxil olmaqla, zəruri ofis ləvazimatları ilə tam təchiz olunublar. Bu proses məntəqə seçki komissiyalarında da ardıcıl şəkildə aparılıb. Onların ixtiyarına xeyli sayda yeni inşa olunmuş, müasir tələblərə cavab verən binalar verilib ki, bu da seçkilərin yüksək səviyyədə keçirilməsi üçün zəruri olan məqamlardandır (6, s. 9).

Azərbaycan Respublikasında keçirilən parlament seçkilərinin beynəlxalq standartlara nə dərəcədə uyğun olmasını 1995, 2000, 2005, 2010, 2015 və 2020-ci illərdə Milli Məclisə seçkilər zamanı rəhbər tutulan, riayət olunan qaydalara diqqət etməklə, həmçinin bu proses üzrə məsul hesab olunan qurumların həyata keçirdikləri tədbirlərə nəzər salmaqla aşkarlamaq mümkündür. Bunun üçün 2010-cu ildə keçirilmiş parlament seçkiləri üzrə atılan addımlara diqqət edək:

Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin dəvəti və Ehtiyacların Qiymətləndirilməsi Missiyasının tövsiyəsi əsasında ATƏT-in Demokratik Təsisatlar və İnsan Hüquqları Bürosu (ATƏT/DTİHB) 7 Noyabr 2010-cu il tarixli parlament seçkiləri üçün Seçkiləri Müşahidə Missiyası (SMM) göndərmişdir. Bu seçkilər ATƏT qarşısında götürülmüş öhdəliklər, demokratik seçkilərin keçirilməsi üçün müəyyən edilmiş beynəlxalq standartlar və yerli qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq qiymətləndirilmişdir. Seçki günü müşahidələr aparmaq üçün ATƏT/DTİHB SMM ATƏT Parlament Assambleyası (ATƏT PA), Avropa Şurasının Parlament Assambleyası (AŞPA) və Avropa Parlamenti (AP) ilə öz səylərini birləşdirmişdir. ATƏT/DTİHB, ATƏT PA, AŞPA və AP tərəfindən 8 noyabrda verilmiş İlk Nəticələr və Yekunlar barədə Bəyanatda deyilir: “Azərbaycan Respublikasında keçirilmiş 7 noyabr parlament seçkiləri sülh şəraiti və bütün müxalifət partiyalarının siyasi prosesdə iştirakı ilə səciyyələnsə də, seçkilərin aparılması ölkənin demokratik inkişafında əhəmiyyətli irəliləyişin əldə edilməsi üçün qənaətbəxş hesab edilməmişdir” (7, s. 3).

Seçki günü ATƏT/DTİHB SMM ATƏT PA, AŞPA və AP nümayəndələri ilə birgə müşahidələr aparmışdır. Ümumiyyətlə, seçkilərdə 405 müşahidəçi iştirak etmişdir ki, onlardan 300-ü ATƏT-ə üzv olan 41 ölkəni təmsil edirdi. Bu seçkilər ATƏT qarşısında götürülmüş öhdəliklər, demokratik seçkilərin keçirilməsi üçün müəyyən edilmiş beynəlxalq standartlar və yerli qanunvericiliyin tələblərinə uyğun gəlməsi baxımından qiymətləndirilmişdir. Yekun hesabat tərtib edilməzdən əvvəl 8 noyabrda keçirilən mətbuat konfransında İlk Nəticə və Yekunlara dair Bəyanat elan edilmişdi. Sonda seçkilərin daha demokratik, şəffaf və azad keçirilməsi üçün bir sıra tövsiyələr verilmişdir. Bu tövsiyələr növbəti parlament seçkilərində nəzərə alınmış və seçki prosesinin təkmilləşdirilməsi üçün əməli addımlar atılmışdır.

Azərbaycanda keçirilən parlament seçkilərinin beynəlxalq standartlara uyğunluğu məsələsini araşdırarkən Müstəqil Dövlətlər Birliyi tərəfindən rəhbər tutulan və əsas hesab olunan qaydalara da nəzər salmaq vacibdir. Belə ki, MDB-nin iştirakçısı olan dövlətlərin

Parlamentlərarası Assambleyası artıq 25 ildən çoxdur ki, seçki kampaniyalarının keçirildiyi ölkələrin səlahiyyətli orqanlarının rəhbərlərinin dəvəti ilə həm Birlik məkanında, həm də ondan kənarında seçkilərin və referendumların hazırlanması və keçirilməsinin müşahidəsini həyata keçirir. MDB ölkələrində və ondan kənarında seçki proseslərinin çoxillik müşahidə təcrübəsi seçkilərin vahid beynəlxalq monitorinq standartlarının hazırlanması, beynəlxalq birlik tərəfindən toplanmış təcrübənin geniş istifadəsi və həmçinin seçkilərin keçirildiyi dövlətlərin xüsusiyyətlərinin mütləq nəzərə alınması zərurətini aydın göstərir. Seçkilərin və referendumların demokratikliyi standartlarının hazırlanması, seçki hüquq və azadlıqlarının vəziyyətinin və həmçinin hüquq tətbiqetmə təcrübəsinin qiymətləndirilməsi istiqamətində mühüm addım 7 oktyabr 2002-ci ildə Kişinyovda (Moldova Respublikası) Müstəqil Dövlətlər Birliyinin iştirakçısı olan dövlətlərdə demokratik seçki standartları, seçici hüquq və azadlıqları haqqında Konvensiyanın imzalanması olmuşdur.

Keçmiş illər ərzində Konvensiya, Azərbaycan Respublikası da daxil olmaqla, onu imzalamış ölkələrdə seçkilərin və referendumların keçirilməsində əsas sənəd olaraq öz effektivliyini göstərmiş və sübut etmişdir. Konvensiyada demokratik seçkilərin və referendumların keçirilməsinin prinsipləri və meyarları aydın izah edilmiş, müxtəlif beynəlxalq təşkilatların sənədlərində ehtiva edilən bir çox standartlar ümumiləşdirilmişdir. Konvensiya, seçkilərin və referendumların keçirilməsi standartlarını müəyyən edir və seçkilərin keçirilməsi sahəsində dünyada birinci beynəlxalq sənəddir ki, ona qoşulan dövlətlər üçün onun icrası mütləqdir. Eyni zamanda, seçki normalarının standartlaşdırılmasını keçirərkən, dövlətlərin milli adət və xüsusiyyətlərini nəzərə almaq və seçki təcrübələrinin oxşar tətbiqindən çəkinmək lazımdır. MDB Parlamentlərarası Assambleyası MDB PAA tərəfindən formalaşdırılan qrupların tərkibinə daxil olan beynəlxalq müşahidəçilər tərəfindən seçkilərin monitorinqinin metod və metodologiyasının təkmilləşdirilməsi və inkişafı üzrə məqsədyönlü, sistematik iş aparır. Artıq 15 ildir ki, 2006-cı ildə yaradıldığı andan, bu işin başında MDB PAA Demokratiyanın, parlamentarizmin inkişafının və vətəndaşların seçki hüquqlarına riayət olunmasının monitorinqi beynəlxalq institutu və onun Bakıda, İrəvanda, Bişkekdə, Kişinyovda fəaliyyət göstərən filialları durur. İnstitut MDB PAA iştirakçısı olan dövlətlərdə demokratik institutların fəaliyyəti və inkişafının müntəzəm öyrənilməsini keçirir. Seçki kampaniyalarının monitorinqinin nəticələri əsasında İnstitutun ekspertləri tərəfindən seçki qanunvericiliyinin, hüquq tətbiqi təcrübələrinin və səsvermə texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi üzrə tövsiyələr hazırlanır. DİMBİ filiallarının əməkdaşları və ekspertləri onların ölkələrində keçirilən seçkilərin və referendumların müşahidəsində fəal iştirak edir, analitik materiallar hazırlamağa kömək edirlər. Onlar seçki kampaniyalarına birbaşa qoşularaq, seçki prosedurlarının realizə olunmasını ətraflı müşahidə etmək, seçki standartlarının tətbiq edilməsi və milli adət və şəraitə uyğunluğu nöqtəyi nəzərdən onların müxtəlif aspektlərini qiymətləndirmək imkanına malikdirlər. Birlik dövlətlərində müxtəlif beynəlxalq təşkilatlarının nümayəndələrinin iştirakı ilə müntəzəm olaraq konfranslar və seminarlar keçirilir və onların gedişində demokratik institutların və prosedurların, seçki prosesləri və monitorinqi texnikalarının öyrənilməsi üzrə təcrübə mübadiləsi aparılır. Ölkəmizdə də baş tutan monitorinqin gedişində demokratik seçkilərin keçirilməsi sahəsində Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq öhdəliklərə riayət edilməsinə və həmçinin seçki idarəetməsi, siyasi partiyalar və namizədlər, kütləvi informasiya vasitələri və ictimai təşkilatlar tərəfindən seçki kampaniyalarının keçirilməsi prosesinə böyük diqqət yetirilmişdir. Ekspertlər Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericilik normalarını, seçki idarəetməsi orqanları sistemini və onun fəaliyyət mexanizmlərini diqqətlə təhlil etmişlər. Seçkilərdə səsvermə prosedurunda seçkilərin təşkili

və seçki prosesinin aşkarlığı və açıqlığının təmin edilməsi üsullarında tətbiq edilən yeniliklər qiymətləndirilmişdir. Məhdud fiziki imkanlı seçkilərin seçkilərdə iştirakına şərait yaradılması üzrə görülən tədbirlərin qiymətləndirilməsi müşahidəçilərin işinin mühüm aspekti olmuşdur. 2008-ci ilin avqust ayından Azərbaycan Respublikasının paytaxtında fəaliyyət göstərən MDB PAA DİMBİ Bakı filialı seçkilərin monitorinqi çərçivəsində əhəmiyyətli iş görmüşdür. Filialın əməkdaşları və işə cəlb edilmiş ekspertlər müntəzəm olaraq müxtəlif səviyyəli seçki kampaniyalarının monitorinqini aparır, ölkənin müxtəlif regionlarında dəyirmi masalar və seminarlar təşkil edirlər. Filialın elmi-tədqiqat işi siyasi, sosial və mədəni xarakterli problemlər daxil olmaqla müasir Azərbaycan üçün aktual olan müxtəlif istiqamətlər üzrə aparılır. Bakı filialının fəaliyyətinin bütün əhəmiyyətli elmi nəticələri xüsusi nəşrlərdə dərc edilir (6, s. 8).

Ölkəmizdə mövcud olan seçki sisteminin inkişafı ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər, o cümlədən qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətində atılan addımlar, beynəlxalq təşkilatların tövsiyələrinə riayət etmək Azərbaycanda formalaşdırılan demokratik seçki mühitinin daha da möhkəmləndirilməsinə şərait yaradır. Bu sahədə dövlətimizin daim özünü təkmilləşdirməsi olduqca vacib məsələdir. Buna uyğun olaraq Azərbaycan müvafiq sahə üzrə qanunvericiliyin inkişafına, beynəlxalq öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə xüsusi diqqət yetirir. Bunun sübutudur ki, ölkəmizdə keçirilən parlament, prezident və bələdiyyə seçkilərinin, o cümlədən ümumxalq səsverməsinin monitorinqini həyata keçirən Azərbaycanda Vətəndaş Cəmiyyətinin İnkişafına Yardım Assosiasiyası (AVCIYA) Milli Məclisə keçirilmiş sonuncu seçkilərin Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurası qarşısında götürdüyü öhdəliklərə uyğun olaraq şəffaf və ədalətli şəkildə keçirildiyini, seçki mühitinin əvvəlki parlament seçkilərinə nisbətə ildən-ildən daha demokratik və konstruktiv olduğunu vurğulayır, bu seçkilərin vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunda, Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişafında mühüm mərhələ olduğunu qeyd edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. “Hüquq Yayın Evi”, Bakı, 2018, 92 s.
<http://www.e-qanun.az/framework/897>

2. Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi. <http://e-qanun.az/code/17>.

3. Nəsirov E.H. “Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə seçkilərin hüquqi tənzimləmənin bəzi problem məsələləri”. Bakı Universitetinin xəbərləri. 2015.

<http://static.bsu.az/w8/Xeberler%20Jurnali/Sosial%202015%203/5-21.pdf>

4. Şıxıyeva K.M. “Seçki sisteminin təkmilləşdirilməsi cəmiyyətdə demokratikləşmə prosesinin mühüm şərti kimi”. Bakı, 2011.

5. Azərbaycanda Vətəndaş Cəmiyyətinin İnkişafına Yardım Assosiasiyası Seçki Qərargahı “Seçki sistemləri və seçki komissiyalarının təşkili: yerli və beynəlxalq təcrübə”. Bakı, 2010. <http://anl.az/el/Kitab/2013/Azf-260579.pdf>

6. MDB PAA Demokratiyanın, Parlamentarizmin İnkişafının və Vətəndaşların Seçki Hüquqlarına Riayət Olunmasının Monitorinqi Beynəlxalq İnstitutunun Bakı Filialı “Azərbaycan Respublikasında demokratik seçki təcrübəsi: parlament ölçüsü 2011 – 2015-ci illər (sənədlər toplusu)”. Sankt-Peterburq – Bakı, 2016.

<http://iacis.az/wp-content/uploads/2017/09/Az%C9%99rbycan-Respublikas%C4%B1nda-demokratik-se%C3%A7ki-t%C9%99cr%C3%BCb%C9%99si-parlament-%C3%B6l%C3%A7%C3%BCs%C3%BC-2011-%E2%80%93-2015-ci-ill%C9%99r.pdf>

7. ATƏT-in Demokratik Təsisatlar və İnsan Hüquqları Bürosu “Azərbaycan Respublikası parlament seçkiləri 7 noyabr 2010-cu il - yekun hesabat”. Varşava, 2011.

Гасымова Айсель

СООТВЕТСТВИЕ ПАРЛАМЕНТСКИХ ВЫБОРОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ МЕЖДУНАРОДНЫМ СТАНДАРТАМ

Р Е З Ю М Е

Принятые меры по развитию существующей избирательной системы в нашей стране, в том числе шаги, предпринятые по совершенствованию законодательства, с учетом рекомендаций международных организаций, создают условия для дальнейшего укрепления демократической избирательной среды в Азербайджане. Прозрачное и справедливое проведение последних парламентских выборов в соответствии с обязательствами Азербайджанской Республики перед Советом Европы, тот факт, что избирательная среда более демократична и конструктивна, чем предыдущие парламентские выборы, является доказательством того, что эти выборы важный этап в построении гражданского общества и азербайджанской государственности. Уделяя особое внимание развитию этой сферы, наше государство принимало и продолжает принимать важные меры, чтобы сделать избирательный процесс более справедливым, демократичным и соответствующим международным нормам.

Gasimova Aysel
Günay Sığorta, lawyer
Baku State University Faculty of Law
Department of the Constitutional Law
Master's student in State law

COMPLIANCE OF PARLIAMENTARY ELECTIONS IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN WITH INTERNATIONAL STANDARDS

S U M M A R Y

The measures regarding to develop the existing electoral system in our country, as well as the steps for improving the legislation and the consent to the recommendations of international organizations create conditions for strengthening the democratic election environment in Azerbaijan. The fact that the last parliamentary elections held in a transparent and fair manner in accordance with the commitments of the Republic of Azerbaijan to the Council of Europe and becoming the election environment more democratic and constructive than previous parliamentary elections are a proof that these elections are an important step in building civil society and the development Azerbaijani statism. As paying special attention to the development of this area, the government of Azerbaijan has taken continues measures for making the election process more fair, democratic and appopriate to international norms.

Röyal MƏHƏRRƏMOV

İstanbul Ticarət Universitetinin Publik Hüquq fakültəsinin magistrı

Mövsüm YUSİBZADƏ

İstanbul Universitetinin Xüsusi Hüquq fakültəsinin magistrı

LEGİTİM GÖZLƏNTİ: KLASSİK OLMAYAN MÜLKİYYƏT HÜQUQU

Açar sözlər: *Legitim gözlənti, AİHM, AİHK, Azərbaycan hüququ.*

Ключевые слова: *Законное ожидание, ЕСПЧ, ЕКПЧ, Азербайджанское право.*

Keywords: *Legitimate expectation, ECHR, EKHR, Azerbaijani law.*

GİRİŞ

İlk baxışdan insanın gözü qarşısında heç bir hüquqi hadisə canlandırmasa da, legitim gözlənti anlayışı artıq bütün dövlətlərin hüquq sistemində yer alan bir anlayışdır. AİHM tərəfindən də tanınan bu anlayışı artıq Avropa ölkələri tamamilə qəbul etmişdir. Artıq mülkiyyət hüququ əhatəsində problem araşdırıldığı zaman ilk kateqoriya; mövcud mülk anlayışı qiymətləndirilir, ikinci olaraq dəyərləndirilən anlayış isə legitim gözləntidir.

I – Kiçik Bir Hekayə

Axşam düşdüyü üçün dükanlar bağlandığından səfərə çıxan tacir məcburiyyətdən bir evin qarısını döyüb 10 dənə bişmiş yumurta istəyir. Tacir yoluna davam edib, əlindəki malları satır və bir neçə ay sonra gəlib evə yumurtaların pulunu ödəmək istəyir. Ev sahibi cavab olaraq, o yumurtalar qalsa idi, indi onlardan cüce çıxmışdı, onlar böyümüşdü və s. deyərək elə bir hesab aparır ki, tacir ömrünün axırına kimi işləsə də, bu pulu ödəyə bilməz. Bu məsələni ev sahibi xəlifəyə çatdırır, xəlifə də tacirin var-dövlətini alıb ev sahibinə verir. Söz-söhbəti eşidən Bəhlul Danəndə sadəcə bu sualı verir: “Bişmiş Yumurtadan Cüce çıxarmış?”¹

Əgər hekayədə yumurta bişmiş olmasaydı, ev sahibinin o yumurtadan çıxacaq cücelərə olan münasibəti həqiqətən də real olacaqdı. Hər bir insanın yadında qalması üçün legitim gözlənti ilə bağlı ən sadə və ən yadda qalan nümunənin bu olduğunu düşünürük.

II – Termin Aydınlaşdırılması

Legitim gözlənti anlayışının izahına keçməzdən əvvəl terminin adını aydınlaşdırmağa ehtiyac olduğunu düşünürük. Aşağıda görəcəyik ki, bu termin alman hüququnun “məhsul”u hesab edilir. Bu səbəbdən də müxtəlif dillərdə bu termini yazıb ölkəmizdəki adı müəyyən etməyə ehtiyac vardır. AİHM-in dillərindən biri ingilis dili olduğu üçün onunla başlayaq; ingiliscə legitimate expectation, almanca berechtigte Erwartung, türkcə meşru beklinti və rusca законное ожидание bu kimi ifadələrlə adlandırılır. Ölkəmizdə bu terminə həm legitim gözlənti, həm də qanuni gözlənti olaraq rast gəlmək olur. Həqiqət budur ki, “legitim” və

¹ Bəhlul Danəndə lətifələri, Bakı: Altun Kitab, 2005, s. 6-7.

“qanuni” sözlərinin hər ikisi alınma sözlərdir. Legitim gözlənti terminini istifadə etməyin daha düzgün olduğunu düşünürük, çünki “qanuni” gözlənti dedikdə anlayışın qanundan irəli gəlməsinin anlaşılması ehtimalı vardır. Termini qanunla məhdudlaşdırmamaq üçün “legitim” gözlənti ifadəsini daha doğru hesab edirik.

III – Nəzəri Baxış

Legitim gözlənti, hələ reallaşmamış və sahiblik hüququ əldə olunmamış bir mülkiyyət hüququnun, qanundan, ya da məhkəmə qərarından asılı olaraq, gələcəkdə meydana gələ biləcək hüquqa olan gözlənti kimi ifadə edilir.² İlk baxışda heç bir canlılıq daşımayan bu anlayışı izah etmək üçün aşağıdakı fikirlərə diqqət yetirmək lazımdır.³

Legitim gözlənti anlayışı ilk dəfə Avropa hüququnda meydana gəlmişdir və ordan da Avropa inzibati hüququnun məhkəmə presedentlərində mühüm mövqe tutmuşdur. Keçmiş tətbiq edilən qanunların qüvvəyə minməyi baxımından isə konstitusiyaya hüququnun da əhatə dairəsinə daxil olduğu məlumdur. Almaniya Konstitusiyaya Məhkəməsinin 1961-ci ildə verdiyi qərarında geriyə qüvvəsi olan qanunlara qarşı müdafiənin, legitim gözləntilərin daxilində qiymətləndirilməsinin vacibliyi bildirilmişdir.⁴ Legitim gözlənti anlayışı ilə dairəsinə gözdən keçirmək istəsək, inzibati və konstitusiyaya hüququndan başqa, mülki, sosial təminat, əmək, vergi kimi digər hüquq sahələrində də rastlaşmaq mümkündür (AİHK maddələri baxımından isə 6 və 8-ci maddələr və 1.P maddələri, bəzən isə 2-ci maddənin əhatə dairəsində rastlaşmaq mümkündür).

Anqola-sakson hüququnda bu anlayış ilk dəfə İngiltərədə 1969-cu il tarixli Schmidt v. Secretary of State for Home Affairs⁵ qərarında vurğulanmışdır və digər case law ölkələri bu terminin başlanğıcı olaraq bu presedenti tanıyırlar. Lord Denning, “bu anlayış mənim beynimin məhsuludur, Qitə Avropasından, ya da bir mənbədən deyil” iddiası ilə çıxış etmişdir. Təəssüflər olsun ki, bu hakim özündən azı 10 il əvvəl olan alman məhkəmə qərarlarından xəbərsiz olub.

IV - AİHM Qərarlarının Qiymətləndirilməsi

AİHM-in legitim gözlənti anlayışından istifadə etdiyi ilk qərar Pine Valley Developmenis Ltd v. Ireland qərarı olmuşdur. AİHM bu qərarla mülkiyyət hüququnun əhatə dairəsinə girməyən bir çox ünsürü mülkiyyətin əhatəsində dəyərləndirmişdir.⁶ Strech v. UK qərarında, kirayə müqaviləsinin müddətinin uzadılmasını belə legitim gözlənti olaraq qiymətləndirmişdir. Bunlara baxmayaraq AİHM-in bu terminlə bağlı qərarlarında bir tutarsızlıq vardır. Misal üçün, AİHM Türkiyədə xarici vətəndaşların daşınmaz əmlaka sahib olmaları ilə bağlı verdiyi Apostolidi and other v. Turkey qərarında xarici vətəndaşların danışmaz əmlaka sahiblik hüququnun 1P-1-ci maddəsi əhatəsində mülk kimi qiymətləndirilməyəcəyinə qərar verməsinə baxmayaraq, eyni mövzuda daha sonra verdiyi Deryan and Nacaryan v. Turkey qərarı və Fokas v. Turkey qərarında tam əks mövqe tutmuşdur.

² Burak H. Gemalmaz, *Avrupa İnsan Hakları Sözləşməsi və Mülkiyyət Hakkı*, İstanbul: Beta Yayınları, 2009, s. 139.

³ Bu anlayış öz hüquqi əsasını istiqrar; təbii ədalət və qazanılmış hüquqlara hörmət prinsiplərindən alır. Alman nəzəriyyəsi bu hüquqi termini Vertrauensschutz (güvənin qorunması) prinsipinə əsaslandırır.

⁴ Daphne Barak-Erez, “The Doctrine of Legitimate Expectations and the Distinction between the Reliance and Expectation Interests”, *European Public Law*, Volume 11, Issue 4, 2005, s. 584.

⁵ Schmidt v. Secretary of State for Home Affairs [1969] 2 Ch §149.

⁶ Suat Şimşek, *Türk Hukukunda ve AİHSde Mülkiyyət Hakkı*, Ankara: Hermes Matbaacılık, 2011, s.631.

Bir tələbin hüquqi dəyər ifadə edə bilməsi və legitim gözlənti olaraq qiymətləndirilməsi üçün bəzi şərtlərin olması vacibdir. Bunlar; tələbin daxili hüquqda kifaət qədər bir təmələ sahib olması; daxili hüququn müəyyən etdiyi şərtlərin reallaşmış olması və fərddən gözlənilən bütün qayğıını göstərən vicdanlı davranmış olmasıdır.

a) Tələbin daxili hüquqda kifaət qədər bir təmələ sahib olması.

Bu hissə AİHM tərəfindən araşdırılan ilk testdir. AİHM qərarlarında legitim gözlənti anlayışı daha çox əldə ediləcək hüquqlar, təminat hüquqları kimi çox yaxın və dəqiq gözləntilər üçün tətbiq edilir. Yaxın və dəqiq olma ifadəsi ilə qeyd etmək istənilən, bu gözləntinin qanuna, bir məhkəmə qərarına, ya da bir inzibati müqaviləyə (adət hüququ da ola bilər) əsaslanmış olmasıdır. Misal olaraq, Pine Valley Development Ltd v. Ireland qərarında sənayenin inkişafı üçün yenidənqurma ilə bağlı olan icazə kağızını göstərmək mümkündür.

b) Daxili hüququn müəyyən etdiyi şərtlərin reallaşmış olması

Ortada bir legitim gözləntinin olması üçün daxili hüquqdakı şərtlər mütləq ödənilməlidir. Bu testin nə demək olduğunu AİHM Kopecky v. Slovenia qərarında açıqca müəyyən etmişdir. 1959-cu ildə əllərindən alınan daşınar əmlakın geri qaytarılması tələbi rədd edilən ərizəçi nəticədə AİHM-ə müraciət edir. Sloveniya qanunvericiliyinə əsasən bir daşınar əmlakın geri qaytarılmasını tələb edən şəxs, bu malın harada olduğunu göstərməlidir. AİHM mütləqdir ki, ərizəçinin daxili qanunvericilikdə olan bu tələbi yerinə yetirsin fikrini qeyd etmişdir.

c) Qayğı məsuliyyəti

Son olaraq AİHM öz testində qayğı məsuliyyətini və vicdanlılıq kimi hüquqi anlayışlara cavab axtarır. Burada AİHM ərizəçiləri diqqətli olmağa və vicdanlı davranmağa çağırır. AİHM qərarlarına görə, ticarətlə məşğul olanlar (tacirlər), sənayeçilər ticarət həyatındakı riskləri diqqətə alaraq peşə fəaliyyəti ilə məşğul olmağı, hüquqi şəxs olaraq fəaliyyət göstərənlər isə onları maraqlandıran qanunvericilikləri şəxsən özlərinin və ya vəkil etdikləri şəxslərin bilməkləri barədə ciddi formada məsuliyyətli olmalıdırlar (Mirailles v. France).

AİHM qərarlarından fərqli olaraq, legitim gözləntini ingilis və türk nəzəriyyəsi və məhkəmələri dörd meyar əsasında araşdırır:⁷

- Mənbəyi: Legitim gözləntiyə nə səbəb olmuşdur?
- Əhatəsi: Legitim gözlənti nəyi əhatəsinə daxil edir?
- Qorunma şərtləri: Hansı şərtlər daxilində legitim gözlənti qorunur?
- Qorunma forması: Legitim gözlənti hansı formada qorunur?

Eyni zamanda ingilis hüququnda bu kriteriyanı aydınlaşdırdıqları zaman legitim gözləntini həm prosesual, həm də maddi mənada fərqləndirirlər.⁸ Prosesual mənada legitim gözlənti anlayışı, “ərizəçinin inzibati orqanın davranışının nəticəsi olaraq ortaya çıxan gözlənti səbəbilə sahib olduğu hüquq” kimi müəyyən edilir. Maddi mənada legitim gözlənti isə “bir sosial yardım və ya lisenziya kimi ərizəçinin qorumaya çalışdığı xüsusi bir mənfəət halıdır” demək mümkündür.

⁷ Ətraflı məlumat üçün bax, Farrah Ahmed and Adam Perry, “The Coherence of The Doctrine of Legitimate Expectations”, Cambridge: Cambridge Law Journal, Mart 2014, C.73, S.1, s. 63; Engin Saygın, “Haklı beklentilerin korunması ilkesine yönelik türk ve ingiliz idare hukuku yaklaşımı üzerine karşılaştırmalı bir analiz”, TBB Dergisi, S. 126, 2016, s. 213.

⁸ Paul Craig, “Legitimate Expectations: A Conceptual Analysis”, Law Quarterly Review, 1992, S.108, s. 2.

V - Azərbaycan hüququnda terminin yeri

Bu hissədə AİHM-in ölkəmizlə bağlı presedentlərini və yerli məhkəmələrin təcrübələrini bölüşəcəkdir.

“...milli qanunvericiliyə əsasən onun torpaq üzərində mülkiyyət hüququnu əvəzi ödənilmədən əldə edə bilmək kimi qanuni gözləntisi də var idi. Beləliklə də, ən gec 2005-ci il 8 oktyabrdan ərizəçi torpaq üzərində, onun “əmlak” hesab oluna bilməsi üçün kifayət edici dərəcədə mülkiyyət marağına malik idi” (Axverdiyev v. Azərbaycan, 76254/11, §77).

“... qətnamənin qüvvəyə minməsi ilə ərizəçi xüsusi göstərilmiş torpaq sahəsi üzrə istifadə hüququnun əldə olunması üçün müəyyən olunmuş «qanuni gözləntiyə» malik olmasıdır...” (Hümbətov v. Azərbaycan, 13652/06, §33).

“... əmək haqqının ödənilməsi mülkiyyətin əldə edilməsinin “qanuni gözlənti”sini təşkil edir. Bununla bağlı mübahisələndirilən ödəmə müqavilə və ya normativ aktla müəyyən edilməli və işəgötürənin öhdəlikləri yaranmalıdır” (KM Mülki Məcəllənin 965.2.2-ci maddəsinin şərh edilməsi). Göründüyü kimi KM bu anlayış çərçivəsində əmək haqqının ödənilməsini də əlavə edir və bunun üçün lazım olan səbəbləri göstərir.

Ali Məhkəmədə bu anlayışı öz qərarlarında istifadə etmək üçün AİHM presedentlərinə müraciət edir. Onların əsaslandırılmalarından faydalanır (Ali Məhkəmənin Bülleteni, 2015, №3, s.12-16).

Məhkəmə kollegiyası müəyyən edir ki, mübahisəli mənzil daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alınmadığından özbaşına tikili hesab edilsə də, iddiaçı XXXX əmlaka sahiblik edən şəxs kimi mülkiyyət hüququ əldə etməyə qanuni gözlənti hüququna malik olan şəxsdir. Başqa sözlə onun mülkiyyətçi statusu olmasa da, əmlaka qanuni sahiblik edən şəxsdir (Bakı Apelyasiya Məhkəməsinin Qətnaməsi).

NƏTİCƏ

Legitim gözlənti XX əsrin ortalarında meydana gələn bir termin olmasına, klassik Roma hüququndan gəlməyən bir anlayış olduğu üçün yadlıqla qarşılır. Çünki dünya qanunlaşdırma prosesinə keçdikdə, bu anlayış hələ meydana gəlməmişdi. Bu terminin inkişafı və mənimsənilməsi artıq yerli məhkəmələrin və nəzəriyyəçilərin öhdəliyinə düşür. Artıq legitim gözlənti anlayışı ingilis, alman, fransız və son zamanlarda hollandiyalı alimlər tərəfindən mənimsənilməyə başlanmışdır. Hər ölkə öz daxilində bu anlayışın çərçivəsini müəyyən etməlidir. Ancaq ölkəmizdə Mülkiyyət hüququ ilə bağlı olan üç əsas kitabın heç birində bu terminin izahı barədə məlumata rast gəlmədik.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. “Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 965.2.2-ci maddəsinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsinin IV hissəsinə, 35-ci maddəsinin VI hissəsinə və 149-cu maddəsinin I və III hissələrinə uyğunluğunun yoxlanılmasına dair”, Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun Qərarı, 21 oktyabr 2016-cı il.

2. Ali Məhkəmənin Bülleteni, “Mülkiyyət” anlayışı mövcud mülkiyyətlə məhdudlaşdırmaqla mülkiyyət hüququndan səmərəli şəkildə istifadənin əldə olunmasına ağılabatan və qanuni gözləntisi olan əmlakı da əhatə edə bilər. 2015, №3, s.12-16

3. Bəhlul Danəndə lətifələri. Bakı: Altun Kitab. 2005.

4. Gemalmaz, Burak H. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Mülkiyet Hakkı. İstanbul: Beta Yayınları. 2009.
5. Barak-Erez, Daphne. “The Doctrine of Legitimate Expectations and the Distinction between the Reliance and Expectation Interests”. European Public Law. Volume 11. Issue 4. 2005, s.583-601.
6. Craig, Paul. “Legitimate Expectations: A Conceptual Analysis”. Law Quarterly Review. 1992. S.108.
7. Schmidt v. Secretary of State for Home Affairs [1969] 2 Ch.
8. Şimşek, Suat. Türk Hukukunda ve AİHS`de Mülkiyet Hakkı. Ankara: Hermes Matbaacılık. 2011.
9. Ahmed. Farrah and Adam Perry. “The Coherence of The Doctrine of Legitimate Expectations”. Cambridge: Cambridge Law Journal. C.73. S.1. Mart 2014. s. 61-85.
10. Saygın, Engin. “Haklı beklentilerin korunması ilkesine yönelik türk ve ingiliz idare hukuku yaklaşımı üzerine karşılaştırmalı bir analiz”. TBB Dergisi. S. 126. 2016. S. 57-88.

S U M M A R Y

In this article, the understanding of legal expectation is explored briefly. First, we wanted every certainty to understand this term by writing a story. Then we have tried to find the name of the term, to get down to its origin in a theoretical approach. Finally, we examined the meaning of the term in the case law of the ECHR and Azerbaijani law.

Р Е З Ю М Е

В этой статье кратко рассматривается понимание легитимности. Прежде всего, мы хотели со всей определенностью понять этот термин, написав рассказ. Затем мы попытались найти название термина, чтобы добраться до его происхождения в теоретическом подходе. Наконец, мы рассмотрели значение этого термина в прецедентном праве ЕСПЧ и в законодательстве Азербайджана.

Zaur QULIYEV

Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin
Yanında Dövlət Vergi Xidmətinin
Vergi Cinayətlərinin İbtidai Araşdırılması
Departamentinin Əməliyyat idarəsinin rəisi,
Azərbaycan Milli Aviasiya Akademiyasının
Hüquqşünaslıq kafedrasının dissertantı

İMADƏDDİN NƏSİMİNİN HÜQUQİ BAXIŞLARI

Açar sözlər: *Azərbaycan, hüquq, özünü öldürmə, şərq, qərb.*

Ключевые слова: *Азербайджан, право, самоубийство, восток, запад.*

Keywords: *Azerbaijan, law, suicide, east, west.*

Tam adı Seyid Əli ibn Seyid Məhəmməd olan, dahi Azərbaycan şairi, filosof və mütəfəkkiri İmadəddin Nəsimi (1369-1417) ədəbiyyat tariximizdə anadilli sosial-fəlsəfi poeziyanın əsasını qoymuş, kamilli və həqiqət carçısı kimi təkcə öz vətəninə deyil, həm də bütün Şərqdə, eləcə də Qərbdə böyük şöhrət qazanmışdır. Onun ağıl, zəka və hikmət örnəyi olan nəzm əsərləri insana, cəmiyyətə və bəşəriyyətə yeni münasibətin, yeni düşüncə tərzinin insanı heyrləndirən nümunələridir. Ona görə də böyük mütəfəkkir öz cismi və ruhu ilə bir dünyaya sığmır, özünü hər iki dünyanın sakini hesab edirdi.

Böyük Azərbaycan tədqiqatçısı Həmid Araslı yazır ki, Yaxın Şərq ədəbiyyatında humanizm, insan ləyaqətinin təqdiri, insan səadətinin tərənnümü qədim bir tarixə malikdir. Hələ XII əsrdə Nizami, Xəqani... bəşəriyyətin müqəddəratını düşünüb insanı hörmətə layiq bir varlıq kimi güclü və qüdrətli təsvir etməklə onu yaranmışların ən şərəfli adlandırırdılar. İnsanı dünyanın yaradıcısı, əzəli və əbədi varlıq adlandıran... Nəsimi insan zəkasını köləlikdən azad olub öz qüdrətini dərk etməyə çağırırdı. Nəsimi... böyük Nizaminin Şərq ədəbiyyatına gətirdiyi mütərəqqi ideyaları davam və inkişaf etdirib öz amalı uğrunda mübarizə aparan və bu yolda mərdliklə ölümə gedən fədakar bir sənətkardır” (1, s. 250).

Məlumdur ki, feodalizm zülm və zorakılığın, özbaşınalıq və qeyri-bərabərliyin hökmranlıq etdiyi bir formasiya olmuşdur. Nəsiminin müasiri olduğu XIV əsrdə Azərbaycanda xalq kütlələrinin zülmə və istismara, insan hüquqsuzluğuna və sosial ədalətsizliklərə qarşı mübarizəsi bidətçilik bayrağı altında baş verirdi. Belə hərəkətlərdən biri də hürufilik ictimai-siyasi hərəkəti idi. Bundan başqa, hürufilik ilk növbədə fəlsəfi təlim idi. Nəsiminin sosial-siyasi, etik və hüquqi görüşləri həmin təlimin təsiri altında formalaşmışdı. Onun ümumi dünyagörüşünün formalaşmasına müəllimi və Azərbaycanın görkəmli filosofu Fəzlullah Nəiminin güclü təsiri olmuşdur.

Nəimi ədalət uğrunda mübarizədə öz övladları..., şagirdləri Nəsimi, Əli ül-Əla və bir çox hürufi nümayəndələrinə, qəddarlığa və ikiüzlülüyə qarşı mübarizə aparan hər kəs üçün nümunə olmuşdur. Nəiminin edamı da, onun Şərqi sosial-tarixi və mənəvi

mədəniyyətdən əsrlər boyu ayrılmaz olan təlimi və əməlləri kimi yaddaşlarda ölməzlik rəmzi kimi yaşamaqdadır (2, s. 279).

Beləliklə, hürufiliyin siyasi və hüquqi ideologiyasının formalaşması və inkişafında onun yaradıcısı kimi xüsusi çəkisi olan F.Nəimi öz yaradıcılığının bütün dövrlərində ardıcıl materialist yönümlü panteist mövqeyində dayanmış və onu özünün hürufilik ideyaları ilə daha da zənginləşdirmişdir.

Nəsiminin yaradıcılığa başladığı dövrdə hürufilik artıq geniş yayılmışdı və o, cəmiyyətin müxalifətdə (mövcud quruluşa və onun zorakı üsul-idarəsinə qarşı) olan güclü ideologiyası idi. Hürufilik Nəsimi yaradıcılığında həyat fəlsəfəsi və həqiqətləri, insanın kamilləşməsi və dünyanı dərk etmə uğrunda ideoloji üsul qismində çıxış edirdi. Başlıca məqsədlərdən biri insan əleyhinə haqsızlıqların aradan qaldırılmasından, insan haqlarının qorunmasından və sosial ədalətin qələbəsinə nail olunmasından ibarət idi. Bu yolda cəmiyyətin hər bir üzvündə möhkəm iradənin olması əsas şərtlərdən biri idi. Hüquq ədəbiyyatında qeyd olunur ki, Nəsiminin ideyasına görə, insan istədiyi və layiq olduğu zirvəyə öz idrakı, möhkəm iradəsi, əqli və zəkası ilə qalxa bilər. Buna görə də mütəfəkkirin əsərlərinin rühuna sosial ədalət, humanizm, azadlıq və bərabərlik kimi ideyalar hakim kəsilmişdi (6, s. 13).

Nəsimi hüquqsuzluğun, sosial haqsızlıqların aradan qaldırılmasında, ictimai həyatda fəal mübarizədə insan qüdrətinə möhkəm inanırdı. Deməli, idrak, möhkəm iradə, əql və zəka ictimai həyatın ədalətsizliklərinə və zülmə, zorakılığa və istismara qarşı mübarizənin əsas meyarıdır.

Feodalizm dövrü ictimai-siyasi mühitinin haqsızlıqlarına qarşı kəskin etiraz nümayiş etdirən Nəsimi insan azadlığını cəmiyyətin mənəvi və hüquqi cəhətdən yetkinləşməsinin mühüm amili hesab edirdi. Qanunsuzluq, haqsızlıq və baş alıb gedən ədalətsizliklər üzərində qurulmuş feodal cəmiyyətini ifşa edən mütəfəkkir müasiri olduğu cəmiyyəti cəhənnəm adlandırırdı. O, yaşadığı ictimai mühiti rəzalətlərin və hər cür zülmün səltənəti kimi qiymətləndirirdi. Belə səltənətdə insan haqlarından danışmaq qeyri-mümkündür, çünki belə bir ictimai rifah, ümumiyyətlə, yox idi.

İnsanlara saysız-hesabsız bəlalar gətirən ağır zəmanəni və onun nüvəsində baş verənləri cəhənnəm odu kimi təsvir edən mütəfəkkir, şübhəsiz ki, hər şeydən əvvəl, dövlətin zorakı qanunlarını, feodal hüququnun insana və insanlığa tamamilə yad olan təbiətini, habelə mövcud quruluşda insan azadlıqlarını boğan və tapdalayan üsul-idarəni belə təsvir edirdi:

“Olmaya, ey nəfsi-zalim, dünyaya aldanasan,

Şol səbəbdən düşəsən əndər cəhənnəm yanasan.

Qan töküüb zülm eyləməkdir işlərin, ey nəfsi-şum,

Tanrıdan bir qorx axı, neçün bu qanə anəsən” (4, s. 148).

Nəsimini böyük bir hümanist kimi düşündürən başlıca problemlərdən biri də insan cəhaləti, qəfləti kimi ictimai bəla təşkil edir. Şairin bir çox əsərləri məhz öz müasirini cəhalət yuxusundan oyatmağa, ona insanlığın şərəfini anlatmağa həsr edilmişdir (3, s. 236). Buna görə də Nəsimi öz müasirlərini ayıq olmağa, ona ayrılmış yüksək tarixi-humanist missiyanı dərk etməyə və yerinə yetirməyə çağırır.

Nəsimin hümanist ideyaları daha çox dövrün mürtəce təbəqələrini qıcıqlandırmış və buna görə də humanist mütəfəkkir daim cəhalətpərəst ruhanilərin tənqid və təqib hədəfinə çevrilmişdir. Fövqəladə dərəcədə dönməz iradə sahibi olan Nəsimi hətta ölüm ayağında öz fikirlərindən imtina etməmiş, ölümün gözlərinə dik baxmışdır. Rəvayətlərdən birində qeyd edilir ki, guya şairin ölümünə fitva verən ruhani demişdir: "Bu o qədər məlumdur (ərəb

mənşəli "məlun" sözü "lənətlənmiş", "Allahın rəhmətindən məhrum" mənasını verir) ki, onun qanından hara düşsə kəsib atmaq lazımdır". Təsadüfən şairin qanından bir damcı həmin ruhaninin barmağına sıçrayır. Camaat ondan barmağının kəsilməsini tələb edir. O isə: "Mən söz məsəli demişəm", cavabını verir. Bu zaman al qan işində olan şair yenə öz səsini ucaldır. Mərdliklə, düşmənləri üzərində mənəvi qələbə çalaraq ölümündən qabaq deyir:

**"Zahidin bir barmağın kəssən dönüb haqdan qaçar,
Gör bu gerçək aşıqi sərpa soyarlar ağrımaz" (4, s. 8).**

Kamil, yetkin insanı yüksək qiymətləndirən Nəsiminin insanlıq haqqında təsəvvürləri də özünün zirvə pilləsində idi. "Bulunmaz" rədifli qəzəlində kişilik, igidlik iddiasında olanların zahirpərəstliyinə, əqli-məna dayazlığına gülürdü. Çünki özündən dəm vuranların arasında bir igid, cəsur insan yoxdur, bu zamanədə hünərsizlər mənəşə başında, hünər sahiblərinə isə mənəşə tapılır. Nəsimiyə görə, ən kamil insan öz əqidə və məsləki uğrunda meydana atılan insandır (7, s. 311). Bu cəhətdən mütəfəkkir mərd insanların öz haqları uğrunda mənəvi mübarizəsinə üstünlük verirdi. Müəllimi Nəimidən fərqli olaraq, Nəsimi cəmiyyətdə haqsızlıqlarla mübarizədə silahlı çıxışların əleyhinə idi. O, hesab edirdi ki, kamil insanın mübarizə əzmi onun beynində, insanpərvər əməllərində olmalıdır. Böyük mütəfəkkir təbəəllərlə ədalətli davranmağı zəmanəsinin hökmdarlarına da tövsiyə edirdi. Bu cəhətdən onun maarifçilik ideyaları özünü aşkar surətdə büruzə verir. Nəsimiyə görə, hökmdar bilikli, savadlı və müdrik olmalı, cəmiyyətə və dövlətə ədalətlə xidmət etməlidir.

Nəsiminin hüquqi baxışlarında hüquqi məsələlər açıq-aşkar ifadə edilmir. Bu da aydındır, çünki, o, hüquqşünas deyildi, lakin dövrünün qanunlarına, xüsusilə də islam qanunlarına, şəriət normalarına yaxından bələd idi. Mütəfəkkir elə bu nöqteyi-nəzərdən də insan haqlarına hörmət və mərhəmətlə yanaşılmasını, qanunlara (islam qanunlarına) ciddi və olduğu kimi əməl olunmasını ön plana çəkirdi.

Bir sözlə, daim haqqın və ədalətin tərəfdarı olan Nəsimi həqiqətin böyük carçısı, sosial ədalətin canlı timsalı kimi öz ictimai mühitinin div pəncəli qara qüvvələri ilə üz-üzə dayanmışdı. Mütəfəkkirin həlakı da təlatümlü və məşəqqətli həyatı kimi bəşəri idealların əbədi yaşamasına xidmət etmişdir. Şair yazır:

**"Hər mənə söylə dedi, əmr etdi, mən də söylədim,
Sözümü dastan edib aləmdə təkrar etdilər" (4, s. 231).**

Nəsiminin hüquqi görüşləri əsasən müsəlman hüququnun ehkamçılığa söykənən bir sıra məcburi göstərişlərinin tənqidinə istiqamətləndirilmişdir. Mütəfəkkir ilk növbədə insan hüquqlarının müdafiəçisi qismində çıxış edir, insana, onun mənəviyyətinə, o cümlədən mülkiyyətinə qarşı yönələn əməlləri pisləyir. Məhz belə xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq söyləmək olar ki, Nəsiminin hüquqi baxışları bədii obrazlar üzərində qurulmuşdur. Böyük mütəfəkkir hər bir ədalətsizlik, yaxud pislilik və ya haqsızlıq fonunda insanı görür, onun taleyinə laqeyd qala bilmir. O, intiharı, yəni insanın özünü öldürməsinə qətiyyətlə pisləyir.

Azərbaycan mütəfəkkirinin ideyasına uyğun olaraq insan başdan-başa qiymətli incidir, bənzərsiz bir gövhərdir. Deməli, belə incinin, gövhərin hüquqlarına hüsn-rəğbətə yanaşılmalı, bu hüquqlar insanın üzü qədər möhtəşəm ucalıqda durmalıdır. O yazır:

**"Ey daşavü türabə deyən qiymətin gövhər,
İnsan bu hüsnü lütf ilə gövhər deyilmidir?" (7, s. 310).**

Nəsiminin hüquqi baxışları dərin etik köklərə söykənir. O, insanlarda gördüyü mənfi cəhətləri tənqid etməyə, acgözlüyü, paxıllığı, xudpəsəndliyi insana yaraşmayan sifətlər kimi

pisləməyə çalışır. Nəsimi şerlərinin birində insanı yaxşı xasiyyətli, səxavətli, ədəbli və həyalı olmağa çağırdığı kimi, insanı incidən, narahat edən və onun hüquqlarına biganə yanaşan insan xislətlərini də sadalayaraq fərdi bunlardan uzaq olmağa dəvət edərək yazır:

***“Dəxi könlü edər üç nəsnə qəmgin,
Qulaq ur kim, edəm sana hekayət.
Yaman qonşu, yaman yoldaşı-bədxu,
Yaman övrət siyasətdir, siyasət” (1, s. 257).***

Qeyd etmək lazımdır ki, şerin sonuncu misrasında xatırladılan “siyasət” məfhumu o dövrdə “cəza” mənasında işlədilirdi və burada o, məhz hüquqi mahiyyət daşıyır.

Humanist şair, ümumiyyətlə, yalançılığı, qeybəti, riyakarlığı, paxıllığı insan mənəviyyətinə yaraşmayan qəbahətlər kimi qiymətləndirir. Onun fikrincə, belə rəzalət və qəbahətlərin çox zaman insanları öz doğru və düzgün yolundan çıxararaq haqsız və pozğun əməllər törətməyə təhrik etməsi heç də təsadüf deyil. Nəsiminin təbirincə, kələkbaz insandan ədalətli bir şey gözləmək əbəsdir. Ömrünü başqalarının ünvanına böhtanlar yağdırmaqla sürən adamların digərlərinə izzət və şəfəqlə yanaşmasını təsəvvür etmək mümkün deyil. O, belə pis keyfiyyətləri pisləyərək yazır:

***“Biri kəzzablıq, birisi qeybət,
Biri olmaq bəxil, əhli-ədavət.
Gəlir üç nəsnədən azari-mərdüm,
Var, etmə özünə anı sənəət.
Biri böhtan, biri kəcgəngər etmək,
Biri küstaq olub qılmaq zərəfət” (1, s. 257).***

Nəsimi özünün hüquqi baxışlarında sosial mənə daşıyan mülahizələrini əxlaqi çərçivədə, etik əsaslar üzərində ifadə edir. Onun fikirləri və ideyalarında məhz əxlaq ədalətli hüququn əsasına xidmət edir. O, ümumiyyətlə, yalnız fəzilətlərin adətlərə çevrilməsi şüarı ilə çıxış edərək, hər hansı həqarətli davranışı kəskin tənqiddə məruz qoyur. Məhz yaxşı adətlər insanı səadətə qovuşdurur. Mütəfəkkir yazır:

***“Nəsimi, sən yəqin əhli-nəzərsən,
Bu üç nəsnəyi qıl kəndinə adət:
Biri lütfü kərəm, həm xülqi-niku,
Biri - heç kimsəyə baxma həqarət.
Bu sözlər xoş nəsihətdir bilənə,
Səadətdir, vəli eyni-səadət” (1, s. 258).***

Nəsimi özünün hüquqi ideyalarında cəmiyyətdə baş alıb gedən çirkinlikləri tənqid etməklə bərabər, buna şərait yaradan səbəbləri də aşkar etməyə səy göstərmişdir. O, oxucunu əmin etməyə çalışır ki, yaşadığı həyatda səbəbsiz heç nə yoxdur. Cəmiyyətdə baş verən pozğun əməllərlə onların nəticələri arasında sıx qarşılıqlı əlaqə (formal məntiqdə bu, eyni zamanda “səbəbli əlaqə” adlandırılır) vardır.

Nəsimi cəmiyyətdə mövcud olan qüsurlar və nöqsanların digər səbəbini dövlət başçılarının ölkəni idarəetmə siyasətində yol verdikləri səhvlərdə, onların ədalətsizliyində, təbəələrlə qarşılıqlı münasibətlərin olmamasında və əhali ilə qeyri-insani rəftar və davranışlarında görürdü. Mütəfəkkir məhz bu cəhətdən biliksiz, tədbirsiz və ədalətsiz hökmdarları cahillikdə təqsirləndirirdi. Onun ideyasına görə, dövləti idarəetmə qaydalarını bilməyən, xalqın dərindən bələd olmayan və dövlət işlərini özbaşına buraxan hökmdarın ölkəsi möhkəm ola və ya uzun müddət yaşaya bilməz.

Nəsimi yaşadığı dövrün rəzalətlərini tənqid edərək öz müasirlərini mübarizəyə çağırır. O, “Bulunmaz” rədifli şeərində dostluqda möhkəm olmayanların namərdliyini göstərdiyi kimi, ölkənin hünərsiz adamlar tərəfindən idarə edildiyini, hünər sahiblərinin isə kənar qaldığını söyləyir. Şair cəmiyyətdə elmə, hünərə qiymət verilmədiyini tənqid edir, xalqın hər şeydən xəbərsiz olduğunu və buna görə də təcavüzkarların, quldurların bundan istifadə edərək onlarla istədikləri kimi rəftar etdiklərini aşağıdakı beytdə ifadə edir:

“Tərrar gər aparsa qamu rəxti rəvadır,

Gün qafilədə bir kişi bidar bulunmaz” (1, s. 259).

Nəsimi bu mülahizəsində müasirlərini, xüsusən də dövlət başçılarını ayıq-sayıq olmağa, birliyə dəvət edir, eləcə də xalqın qanunu mənafeləri uğrunda mübarizəni kişilik hesab edir, öz xalqını, ölkəsini düşünməyən, yalnız öz mənəfətlərini güdənləri isə nakişi adlandırır:

“Hər kişidə bir cübbəvü dəstar olur, amma,

Min başda biri layiqi-dəstar bulunmaz (1, s. 260).

Nəsimi onu narahat edən bir çox sualların cavabını hürufiliyin nəzəri əsaslarını mənimsədikdən sonra tapmışdır. Hürufiliyin siyasi-hüquqi ideyaları isə insanla bağlı bütün problemlərin həlli yollarından birini də hüquqların müdafiəsində və qanunlara əməl olunmasında görürdü. İnsan ləyaqətinə hörmək göstərmək, eləcə də onunla mərhəmətli və xoş rəftar olmaq ilk növbədə insanın haqlarını müdafiə etməklə bağlıdır.

Beləliklə, ifadə edilən fikir və mülahizələri, təhlilləri yekunlaşdıraraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, Nəsiminin hüquqi baxışları öz dövrünün hüquqi ideologiyasına müsbət təsir göstərməklə bərabər, həmçinin bütövlükdə Azərbaycan xalqının hüquqi fikrinin və mənəvi mədəniyyətinin orijinal səhifələrindən biridir. Onun hüquqi baxışları təkcə öz dövrünün deyil, həm də növbəti əsrlərdə yaşayıb-yaratmış mütəfəkkirlərimizin analoji baxışlarının formalaşmasında və inkişafında mühüm tarixi rol oynamışdır. Bundan başqa, Nəsiminin hüquqi baxışları hürufiliyin sosial-fəlsəfi təlimi çərçivəsində bütün müsəlman Şərqiində geniş yayılmaqla ona böyük şöhrət qazandırmışdır. Belə ki, Nəsimi cəsarəti, iradəsi və mərdliyi neçə-neçə nəsillər üçün əsl örnək olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Araslı Həmid. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi və problemləri. Bakı: Gənclik, 1998, 732 s.
2. Azərbaycan fəlsəfə tarixi: IV cildə, II cild. Bakı: Elm, 2014, 684 s.
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: VI cildə, III cild. Bakı: Azərənşr, 1973
4. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərənşr, 1973, 676 s.
5. İmadəddin Nəsimi. İraq divanı / Tərtib edən və ön söz müəllifi Q.M.Paşayev; redaktor M.Əsgərov. Bakı: Yazıçı, 1987, 334 s.
6. Quliyev A.İ. Hürufiliyin siyasi-hüquqi ideologiyası. Bakı: Qanun, 1998, 21 s.
7. Səfərli Ə.Q., Yusifli X.H. Qədim və Orta Əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Ozan, 1998, 632 s.

Заур Кулиев
Диссертант кафедры "Правоведение"
Национальной Академии Авиации Азербайджана

Правовые взгляды Имадеддина Насими

Р Е З Ю М Е

В статье указывается, что правовые взгляды Насими были сформированы на художественных образах. Великий мыслитель усматривает человека на фоне любой несправедливости, зла или неправды, и не может оставаться равнодушным к его судьбе. Он решительно осуждает самоубийство, то есть убийство человеком самого себя. В соответствии с идеей азербайджанского мыслителя, человек всецело является ценной жемчужиной, несравненной драгоценностью.

Zaur Guliyev
Dissertationist at the Department of "Jurisprudence"
of the National Aviation Academy of Azerbaijan

Legal views of Imadaddin Nasimi

S U M M A R Y

The article states that Nasimi's legal views were formed on artistic images. The great thinker sees a person against the background of any injustice, evil or injustice, and cannot stay indifferent to his destiny. He strongly condemns suicide, that is, man killing himself. In accordance with the idea of the Azerbaijani thinker, a person is completely a valuable pearl, an incomparable jewel.

MÜLKİ HÜQUQDA TƏQSİR ANLAYIŞI

Açar sözlər: təqsir, qəsd, ehtiyatsızlıq, məsuliyyət, mülki hüquq, zərər.

Keywords: fault, intent, negligence, liability, civil law, damage.

Ключевые слова: вина, покушение, неосторожность, ответственность, гражданское право, вред.

Cinayət hüququnda təqsirə görə məsuliyyət prinsipi nəzərdə tutulsa da, mülki hüquqda ondan fərqli olaraq şəxsin təqsiri olmadan da məsuliyyəti yarana bilər. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin (bundan sonra MM) 1097.3-cü maddəsinə görə, qanunla zərərvuranın təqsiri olmadıqda da (obyektiv surətdə hüquqa zidd əməl üçün) zərərin əvəzinin ödənilməsi nəzərdə tutula bilər. Bu baxımdan da mülki hüquqda məsuliyyətin yaranması əsaslarını subyektiv cəhətdən 2 növə: təqsirə görə və təqsirdən asılı olmayaraq yaranan məsuliyyətə ayırmaq mümkündür. Bu məqalədə zərərin əvəzinin ödənilməsi üçün əsas olan şərtlərdən biri kimi mülki hüquqda təqsir institutunun mahiyyəti araşdırılacaqdır.

1. Təqsirin rolu

Mülki hüquq sisteminin ruhu nəzərə alındıqda təqsirli olaraq törədilmiş hüquq pozuntusuna əsaslanan məsuliyyətin şərtlərini aşağıdakı 3 qrupda birləşdirmək olar:

– Hüquqa zidd əməl (MM-in 1096.1-ci maddəsinə əsasən, hüquqazidd əməl mülki qanunvericiliyin normalarını pozan hərəkət və ya hərəkətsizlikdir);

– Həmin əməllə bir şəxsə vurulan zərər (bu şərt “zərər” və “əməllə zərər arasındakı səbəbli əlaqə” şəklində iki elementə ayrıla bilər);

– Əməlin baş tutmasında zərərvuranın təqsirli olması.

Göründüyü kimi təqsirə görə məsuliyyətin vacib şərtlərindən biri əməlin törədilməsində zərərvuranın “təqsirli” olmasıdır. Təqsirdən asılı olmayaraq yaranan məsuliyyət zamanı bu şərtin mövcudluğu araşdırılmasa da, bu hallarda da zərərvuranın təqsirinin olması onun məsuliyyətdən azad olunması imkanına mane olur və qarşısıalınmaz qüvvənin, üçüncü şəxsin və ya zərərçəkənin təqsirinin məsuliyyətə təsirini aradan qaldırır [13; s.54].

Ümumiyyətlə, istər məsuliyyətin yaranması, istərsə də vurulmuş zərəre görə ödəniləcək təminatın məbləğinin müəyyənləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət daşıdığı nəzərə alındıqda təqsirin məsuliyyəti məhdudlaşdırıcı cəhətinin olduğu bəlli olur. Bu baxımdan da məsuliyyətin və təminatın miqdarının müəyyənləşdirilməsində təqsir və təqsirin dərəcəsi önəmli bir meyardır [12; s.278].

2. Mülki hüquqda təqsir anlayışı

Təqsir anlayışı Roma hüququnda məsuliyyətin əsası kimi ilk dəfə b.e.ə. 287-ci ildə lex Aquilia adlı qanunla müəyyən olunmuşdur. Bu tarixdən əvvəl təqsir məsuliyyətin və

hüquqazidd əməlin ünsürü sayılmırdı. Romalılar təqsirin dolus (qəsd) və culpa (ehtiyatsızlıq) adlı iki növünü fərqləndirirdilər [7; s.117].

Təqsirə əksər xarici ölkələrin mülki qanunvericiliyində olduğu kimi MM-də də leqal anlayış verilməmişdir. Ümumiyyətlə, təqsir barəsində fikir vahidliyi olmayan bir anlayışdır.

Hüquq ensiklopediyasında təqsirə belə anlayış verilir: “Təqsir mülki hüquqpozmasına görə (müqavilənin, yaxud sair öhdəliyin icra edilməsi və ya lazımı qaydada icra edilməməsi, qanunsuz əqd bağlanması, əmək zərərinin vurulması və s.) məsuliyyətin şərtidir” [4; s.430].

İsveçrə və Türk hüquq ədəbiyyatlarında verilən tərifləri ümumiləşdirərək belə təqsirə belə anlayış vermək mümkündür: “Təqsir hüquqazidd nəticəni arzu etmək (qəsd) və ya bu cür nəticəni arzu etmiş olmamaqla yanaşı, hüquqazidd davranışdan yayınmaq üçün iradəsini kifayət qədər istifadə etməməkdir (ehtiyatsızlıq) [13; s.54]. Məsələn, A silahı ilə B-ni ürəyindən vurduğu zaman hüquqa zidd nəticəni (B-nin ölümünü) arzu edərək davrandığı üçün təqsirlidir. A bir qaraltıya lazımı diqqət və ehtiyatlılıq göstərməyə atəş etsə və beləliklə də, B-ni yaralasa, iradəsini kifayət qədər istifadə etmədiyi üçün təqsirlidir. Ağırliq dərəcələri fərqli olsa da, hər iki davranış da məsuliyyətin yaranması üçün əsasdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, təqsir anlayışı hüquqaziddlik anlayışı ilə tez-tez qarışdırılır. Hüquqaziddlik əməlin bir hüquq qaydasına zidd olduğunu, təqsir isə bu hüquq qaydasına zidd əmələ olan psixoloji münasibətinə görə zərərvuranın davranışının məsuliyyətə səbəb olan bir davranış olmasını ifadə edir. Təqsir reallaşdırılmış hüquqazidd əməllə insan arasında olan mənəvi əlaqəni bildirir. Hətta Fransız hüququnda hüquqaziddlik təqsirin bir elementi olaraq nəzərdən keçirilir. Lakin hüquqaziddlik əməl baxımından obyektiv, təqsir isə zərərvuran baxımından subyektiv bir cəhətdir [13; s.14]. Bunu nümunə ilə belə izah etmək mümkündür ki, ağıl zəifliyi ucbatından öz əməlini və onun nəticələrini dərk etməyən bir şəxs başqasını yaraladığı və ya öldürdüyü zaman onun əməli hüquqaziddir, lakin zərərvuranın təqsiri mövcud deyil. Çünki təqsir zərərvuranın ruhi vəziyyətini nəzərə alan, onun iradəsinə xüsusi əhəmiyyət verən bir kateqoriyadır [7; s.117]. Buna görə də şəxsin təqsirli ola bilməsi üçün öz hərəkətlərinin mahiyyətini və onun nəticələrini dərk etməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Zərərvuranın hüquqazidd davranışdan yayınmaq üçün iradəsini kifayət qədər istifadə edib-etməməsi əksər hallarda dəqiq müəyyənləşdirilməsi mümkün olmayan bir məsələdir. Bu problemin kökündə insan davranışlarının hansı səviyyədə öz azad iradəsinə əsaslanan seçimlərinin və hansı səviyyədə şərtlərin məcbur etdiyi nəticə olması barəsindəki fəlsəfi mübahisə yatır. İstər fəlsəfə, istər psixologiya elmləri sahəsində hələ də araşdırılan və tam həll edilə bilməyən bu problemdə hüququn ədaləti reallaşdırma məqsədinə ən uyğun olan “ağlabatanlıq” kateqoriyasından istifadənin qəbul edilməsi daha məqsədəuyğundur.

3. Təqsirin növləri

Yuxarıda verilən tərifdən də göründüyü kimi təqsirin iki növü vardır: qəsd və ehtiyatsızlıq [6; s.422]. Zərərvuran hüquqazidd nəticəni arzu edərək davranmışsa, qəsd, hüquqazidd nəticəni arzu etməyib bu hüquqazidd nəticədən yayınmaq üçün iradəsini kifayət qədər istifadə etməmişdirsə, ehtiyatsızlıq mövcud olur.

Lakin MM-in 448.2-ci maddəsinin mətni bu baxımdan bir qədər mübahisəlidir. Həmin maddədə qeyd edilir ki, borclu öz öhdəliklərinin hər bir təqsirli pozuntusu (hərəkət və ya hərəkətsizlik) üçün məsuliyyət daşıyır. Borclunu təqsirə görə, yəni qərəzə və ya kobud ehtiyatsızlığa görə məsuliyyətdən qabaqcadan azad etmək olmaz. Bu müddəadan elə anlaşılır ki, MM təqsirin sadəcə iki növünü: qərəz (qəsd) və kobud ehtiyatsızlığı tanıyır. Lakin MM-in 443.7-ci maddəsinə nəzər salsaq, məsələnin bu cür olmadığını görə bilərik.

Həmin maddədə qeyd edilir ki, əgər öhdəlikdə ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa və ondan ayrı qayda irəli gəlmirsə, borclunun üzərinə yalnız qəsdən və ya ehtiyatsızlıqdan edilmiş hərəkətlər nəticəsində dəymiş zərərin əvəzini ödəmək vəzifəsi qoyulur. Düşünmək olar ki, MM-in 448.2-ci maddəsinin məqsədi ondan ibarətdir ki, sadəcə qərəzə (qəsdə) və ya kobud ehtiyatsızlığa görə borclunu məsuliyyətdən qabaqcadan azad etməyə imkan verilməsin. Lakin bu halda belə “təqsirə görə” ifadəsinin istifadə edilməsi uyğunsuzluq yaradır və buna görə də belə hesab edirik ki, qeyd edilən müddəa mütləq redaktə edilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Konstitusiyaya Qanununun 56.0.2-ci maddəsinə əsasən, normativ hüquqi aktın mətnində eyni mənada müxtəlif anlayışların (terminlərin) ifadə edilməsinə yol verilmir. Lakin MM-in qeyd edilən 448.2-ci maddəsində istifadə edilmiş “qərəz” ifadəsi normativ hüquqi aktın mətninə dair üslub tələbləri ilə ziddiyyət təşkil edir.

Ümumiyyətlə, alman və fransız dillərində də qəsd ifadəsi cinayət hüququnda və mülki hüquqda eyni terminlə ifadə edilmişdir [10; s.182-183].

a. Qəsd

Qəsd təqsirin ən ağır növüdür. Qəsd zərərvuranın hüquqazidd nəticəni əvvəlcədən gördüyünü (bu nəticəni şüurlu surətdə dərk etdiyini) və bu nəticəni arzu etdiyini ifadə edir [11; s.52]. Nəqliyyat vasitəsinin sürücüsünün əsəbləşdiyi bir şəxsi istəyərək vurmaı halında sürücü nəqliyyat vasitəsinə o şəxsin üzərinə sürdüyü zaman avtomobilinin onu yaralayacağını dərk edir və bunu arzu edərək avtomobili həmin şəxsin üzərinə sürür. Sürücü yaralanma ilə nəticələnən bu cür əməli qəsdən həyata keçirmişdir. Qəsdin bu növünə birbaşa qəsd deyilir.

Zərərvuran hüquqazidd nəticənin baş verməsini arzu etməsə də, bu nəticənin meydana gəlməsi ehtimalını nəzərə alaraq hərəkət etmişdirsə, dolayısı və ya ehtimalı (ehtimal olunan) qəsd mövcud olur [8; s.648]. Məsələn, təcili bir yerə çatmaq istəyən sürücü bəzi şəxsləri vurmaq ehtimalını nəzərə alaraq insanların sıx olduğu bir küçədə yüksək sürətlə avtomobilini idarə edərkən bir nəfəri vurmuşdursa, onun ehtimalı qəsdinin mövcudluğu qəbul edilir. Sürücü o şəxsi vurmaq istəməsə də, belə bir qəza ehtimalını nəzərə alaraq hərəkət etmişdir [13; s.56]. Yaxud da podratçı bilir ki, onun tikinti materialları nisbətən aşağı keyfiyyətlidir. Bu cür materiallardan istifadə edərək sifarişçinin hər hansı bir bina tikmək tapşırığını icra etməsi halında işin nəticəsi də qüsurlu ola bilər. Bu zaman podratçı hüquqazidd nəticənin baş verməsini arzu etməsə də, bu nəticənin meydana gəlməsi ehtimalını nəzərə alaraq hərəkət etdiyindən onun təqsiri dolayısı qəsd şəklində qiymətləndirilə bilər.

Qəsd baxımından zərərvuran pozduğu hüquq qaydasının mövcudluğundan xəbərsiz olsa da belə, onun arzu edərək səbəb olduğu nəticəni meydana gətirən əməli hüquqaziddirsə, qəsdin mövcudluğu qəbul edilir. Lakin A B-nin bir əşyasını öz əşyası hesab edərək yandırmışdursa, onun əməli hüquqaziddir, lakin qəsdən edilməmişdir. Çünki A B-nin əşyasını yandırmağını arzu etmirdi. A bu hüquqazidd əməlinə görə yenə də məsuliyyət daşıyır. Lakin onun təqsiri qəsd deyil, ehtiyatsızlıqdır. Yəni, şəxsin arzu etdiyi deyil, başqa nəticənin baş verməsi halında təqsirin növü olaraq qəsd deyil, ehtiyatsızlıq qəbul edilir [13; s.57].

Qəsdən vurulan zərərlərdə zərərvuranın davranışı ilə zərərin baş verməsi nəticəsində uyğun səbəbli əlaqənin olmaması halında da məsuliyyətin yaranacağı fikrini irəli sürənlər vardır [9; s.4]. Onların fikrincə, nəzərdə tutduğu və arzu etdiyi hüquqazidd nəticəyə davranışı ilə nail olan şəxs bunun hadisələrin normal axarına zidd olmasını irəli sürərək məsuliyyətdən yayına bilməz. Misal olaraq, A B-nin avtomobilini aşırmaq məqsədilə yoluna daş qoysa və bunu təmin etmək üçün böyüklüyü əlverişli olmayan daş B-nin diqqətini dağıdaraq avtomobilin aşmasına səbəb olarsa, A bu nəticəyə görə məsuliyyət daşıyacaqdır.

Təqsirin qəsd növünün birbaşa və dolaylı olaraq təsnifləşdirilməsi məsuliyyətə cəlb olunma baxımından önəm daşımada, hesab edirik ki, vurulan zərərə görə ödəniləcək təzminatın məbləğinin müəyyənləşdirilməsi zamanı mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Ümumiyyətlə, MM-də “qəsd” terminindən istifadə edilməsi zamanı da bəzi tələblərin gözlənilmədiyinin şahidi olur. Bu cür tələblərdən biri “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Konstitusiyaya Qanununun 54.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Həmin maddəyə əsasən, normativ hüquqi aktda eyni terminlər bir mənada işlədilməli və vahid formaya malik olmalıdır. Lakin MM-də “qəsd” terminindən həm təqsirin bir növü olaraq, həm də əsasən “müdaxilə” mənasına gələn şəkildə istifadə edilməklə qeyd edilən tələb pozulmuşdur. Məsələn, MM-in 165.2-ci maddəsini göstərmək olar. Həmin maddədə qeyd edilir ki, qadağan edilmiş özbaşnalıq üzrə iddiaya yalnız o halda yol verilir ki, sahib qəsdin və təqsirkarın ona məlum olmasından dərhal sonra əşyanın qaytarılmasını və ya pozuntunun aradan qaldırılmasını tələb etsin. Baxmayaraq ki, Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “qəsd” sözünün həm də birinə zərər vermək üçün edilən təşəbbüs mənasına gəlməsi qeyd edilmişdir, lakin eyni termindən başqa mənada istifadəyə yol verilməməsi Konstitusiyaya Qanunu ilə müəyyənləşdirilmişdir [3; s.122]. Bu baxımdan hesab edirik ki, MM-in 23.2, 152.7, 157.4, 165.2, 172.2, 283.1.2 və 1108.1-ci maddələrində fərqli mənada istifadə edilmiş “qəsd” termininin “müdaxilə” və ya “pozuntu” kimi ifadələrlə əvəz edilməsi daha məqsədmüvafiq olacaqdır.

b. Ehtiyatsızlıq

Ehtiyatsızlıq hüquqazidd nəticənin arzu edilməməsinə baxmayaraq, bu nəticənin meydana gəlməməsi üçün iradəsini kifayət qədər istifadə etməmək, hal və şəraitin tələb etdiyi diqqət və qayğıni göstərməməkdir [5; s.494].

Mülki hüquqda təqsir kimi ehtiyatsızlığın da Roma hüququndan bəri gələn 2 fərqli dərəcəsi mövcuddur: kobud ehtiyatsızlıq (*culpa lata*) və yüngül ehtiyatsızlıq (*culpa levis*) [13; s.58].

Kobud ehtiyatsızlıq hüquqazidd nəticəni meydana gətirən əməl törədilərkən belə əməli həyata keçirən şəxsin düşdüyü şəraitdə hər hansı şəxsin göstərə biləcəyi diqqət və qayğıni göstərməməkdir. Başqa sözlə, içərisində olduğu şərtlər baxımından ondan tələb olunan minimum diqqət və qayğıni göstərərsə, ümumiyyətlə, etməyəcəyi davranışı edən şəxsin təqsiri kobud ehtiyatsızlıqdır [8; s.653]. Bir həkimin və ya tibb bacısının xəstəyə penisilin testi etmədən penisilin iynəsi vurmağı və xəstənin penisilin şokuna düşməsi halında, bu əməldə həkim və ya tibb bacısının kobud ehtiyatsızlığı mövcuddur.

Yüngül ehtiyatsızlıq isə hüquqazidd əməl törədilərkən belə bir əməli törədən şəxs hər kəsin deyil, diqqətli və tədbirli bir şəxsin göstərə biləcəyi diqqət və qayğıni göstərməməkdir. Başqa sözlə, içərisində olduğu şərtlər baxımından müəyyən qədər diqqət və qayğıni göstərsə də, ondan gözlənilən tam diqqət və qayğıni göstərmədiyi üçün yanlış davranan şəxsin yüngül ehtiyatsızlığından bəhs ediləcəkdir. Məsələn, A evinin pəncərəsindən aşağıya baxmadan bağçasına bir taxta parçasını tullamış və həmin taxta parçası təsadüfən bağçadan keçən B-nin başına dəyərək onu yaralamışdır. B-nin yaralanmasına səbəb olan bu əməldə A-nın yüngül ehtiyatsızlığı mövcuddur. Tədbirli bir şəxsin öz bağçası olsa da, bir şey atarkən aşağıya yoxlamaması lazımdır. A isə bu cür davranmamışdır [13; s.58]. Yaxud yağışın yağacağı ehtimalı olmayan bir gündə kirayəçi kirayə götürdüyü əşyanı həyətdə açıq havada qoymuş və hər hansı işlə bağlı şəhərə getdikdən sonra yağış yağaraq əşyanı yararsız hala salmışdırsa, bu zamanda yüngül ehtiyatsızlıq mövcud olur.

Ümumiyyətlə, ehtiyatsızlığın dərəcələri arasında açıq və qəti bir sərhəd müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Təqsirin bu növü hər bir konkret hadisədə onun xarakteri

nəzərə alınaraq müəyyənləşdirilməli və normal bir insanın o hadisədə nə cür davranacağı nəzərdə tutulmalıdır. Belə bir insanın göstərəcəyi diqqət və qayğını göstərməmiş olan şəxs kobud ehtiyatsızlığa görə məsuliyyət daşıyacaqdır.

Lakin hadisənin xarakterindən asılı olaraq ehtiyatsızlığın növü müəyyənləşdiriləcəyi üçün hər hansı bir normal insan tipi deyil, həmin hadisə ilə əlaqədar insan tipi dəyərləndirmə zamanı nəzərə alınmalıdır. Bu çərçivədə hadisədə rol oynayan peşə (sürücülük, həkimlik və s.), zərərverənin yaşı, cinsi kimi xüsusiyyətlər diqqətə alınaraq normal insan tipi müəyyənləşdiriləcəkdir [8; s.650-651].

Almaniyada baş vermiş bir məhkəmə icraatında cavabdeh həkim 1948-ci ildə bir rentgen çəkilişi zamanı yüngül vərəm simptomlarının fərqi varmamış və buna görə açılan iş üzrə məhkəmə həkimin bir ağciyər mütəxəssis həkimindən gözlənilən biləcək diqqət və qayğını göstərilməsi ilə yanaşı, o zamanın hal və şərtləri, sosial zərurətlər nəzərə alınaraq, cavabdehin təqsirsizliyinə qərar vermişdir [14; s.252]. Burdan da aydın olduğu kimi, peşə ilə bağlı ehtiyatsızlığın müəyyənləşdirilməsi zamanı əməlin törədilməsi zamanı həmin peşə ilə bağlı mövcud olan bilgilərin dairəsi də diqqətə alınmalıdır.

Hər hadisənin öz şərtləri daxilində dəyərləndiriləcəyi üçün şərtlər daha tədbirli olmağı tələb edirsə, normal tip bu şərtlər daxilində müəyyənləşdiriləcəkdir. Bir peşəni icra edən şəxsin bu peşənin tələb etdiyi ortalama qayğını göstərməsi zəruridir. Lakin, məsələn, elektrik olmayan bir şəxsin hər hansı təhlükənin qarşısını almaq üçün köməyin çağırılma bilmədiyi və bu cür köməyin təxirəsalınmaz olmasına görə elektrik sistemini təmir etmək məcburiyyətində qalması halında həmin şəxs tərəfindən hər hansı bir texniki qaydaya riayət edilməməsi ehtiyatsızlığa görə məsuliyyətin yaranmasına səbəb olmayacaqdır [13; s.60].

Qeyd etmək lazımdır ki, bir şəxsin sahib olmadığı hər hansı bir peşə bilgisi və ya xüsusi qabiliyyət tələb edən bir işi öhdəsindən gələ bilməyəcəyini bildiyi halda öhdəsinə götürməsi özlüyündə təqsirlidir və artıq bu cür peşə bilgisinin yoxluğundan və qabiliyyətsizlikdən irəli gələn zərərlərin əvəzinin ödənilməsi üçün diqqət və qayğının göstərilməsinin müəyyənləşdirilməsinə ehtiyac qalmır. Burada əksər hallarda təqsir kobud ehtiyatsızlıqdan ibarət olacaqdır [13; s.60].

Nəticə

Mülki hüquqda təqsir institutunun araşdırılması nəticəsində aşağıdakı nəticələrə gəlmək mümkündür:

- Zərərverən hüquqazidd nəticəni arzu edərək davranmışsa, qəsd, hüquqazidd nəticəni arzu etməyib bu hüquqazidd nəticədən yayınmaq üçün iradəsini kifayət qədər istifadə etməmişdirsə, ehtiyatsızlıq mövcud olur.

- Azərbaycan Respublikasının “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Konstitusiyaya Qanununun 56.0.2-ci maddəsinə əsasən, normativ hüquqi aktın mətnində eyni mənada müxtəlif anlayışların (terminlərin) ifadə edilməsinə yol verilmir. Lakin MM-in qeyd edilən 448.2-ci maddəsində istifadə edilmiş “qərəz” ifadəsi normativ hüquqi aktın mətninə dair üslub tələbləri ilə ziddiyyət təşkil edir və buna görə də həmin müddəyə düzəliş edilərək “qərəz” ifadəsi “qəsd” termini ilə əvəz edilməlidir.

- “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Konstitusiyaya Qanununun 54.2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Həmin maddəyə əsasən, normativ hüquqi aktda eyni terminlər bir mənada işlədilməli və vahid formaya malik olmalıdır. Lakin MM-də “qəsd” terminindən həm təqsirin bir növü olaraq, həm də əsasən “müdaxilə” anlamına gələn şəkildə istifadə edilməklə qeyd edilən tələb pozulmuşdur və ifadənin də dəyişdirilməsi məqsədəuyğundur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. URL: <http://e-qanun.az/framework/46944>
2. Azərbaycan Respublikasının “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Konstitusiyaya Qanunu. URL: <http://www.e-qanun.az/framework/21300>
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti [IV cilddə]. Red. Ə.Orucov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.3. – 2006. – 671 s.
4. Dadaşzadə, A.M. Hüquq ensiklopedik lüğəti. / A.M.Dadaşzadə, İ.Ö.Vəliyev – Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, – 1991. – 544 s.
5. Borçlar Hukuku Genel Hükümler / S.S.Tekinay, S.Akman, H.Burcuoğlu, A.Altop – İstanbul, – 1993. – 1132 s.
6. Çağlar, Ö. Türk Özel Hukukunda Sözleşme Dışı Sorumluluk Olgularına Genel Bakış // Ankara: Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, – 2000. №18(2), – s. 415-432.
7. Erdoğan, İ. Haksız Fiilde Kusurlu Sorumluluk ve Özellikle Kusur Unsuru // Konya: Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, – 1990. №3, – s. 109-134.
8. Eren, F. Borçlar hukuku. Genel hükümler / F.Eren. – Ankara: Yetkin Yayınevi, – 2019. – 1495 s.
9. Hatemi, H. Akit dışı sorumluluk hukuku / H.Hatemi. – İstanbul, – 1994. – 125 s.
10. Helvacı, İ. Türkçe-Fransızca-Almanca-İngilizce Medeni Hukuk ve Borçlar Hukuku Terimleri ve Kullanım Örnekleri/ İ.Helvacı – İstanbul: Onikilevha, – 2020. – 451 s.
11. Kaneti, S. Haksız Fiil Sorumluluğunda Kusur Kavramının Görevi // İstanbul: Sorumluluk hukukunda yeni gelişmeler 1. Sempozyumu, – 1980. – s. 29-66.
12. Oğuz, H. Sorumluluk Hukukunda Kusur // – Ankara: Türkiye Adalet Akademisi Dergisi, – 2016. №28, – s. 273-286.
13. Oğuzman, M.K. Borçlar hukuku. Genel hükümler [2 cilt]. / M.K.Oğuzman, M.T.Öz – İstanbul: Vedat Kitapçılık, – c.2, – 2020. – 686 s.
14. E.Deutsch. Sorumluluk Hukukunun Temel İlkeleri. Çeviren: Ş.Ertaş. 1981. URL:<https://acikerisim.deu.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12397/1972/ertas11.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

X Ü L A S Ə

Vurulmuş mülki hüquqi zərərin əvəzinin ödənilməsi üçün zəruri olan şərtlərdən biri də təqsirdir. Çünki bir sıra hallarda şəxsin vurduğu zərərin əvəzini ödəməsi öhdəliyi onun həmin zərəərə səbəb olmuş əməldə təqsirinin olmasından asılı olaraq müəyyən edilir. Məqalədə də mülki hüquqda təqsirin rolu, onun anlayışı və növləri məsələsi araşdırılmış və bu barədə bir sıra müəlliflərin mühüm nəzəri fikirləri tədqiq edilmişdir. Qanunvericilikdəki müəyyən problemlər göstərilərək onların həlli yolları təklif olunmuşdur.

Huseyn İRZAYEV
Academy of Public Administration under
the President of the Republic of Azerbaijan
Department of Law
Master's student in State Law

THE CONCEPT OF FAULT IN CIVIL LAW

S U M M A R R Y

Fault is one of the conditions necessary for compensation for civil damage. Because in some cases, a person's obligation to compensate for the damage caused is determined by his fault in the act that caused the damage. The article also examines the role of fault in civil law, its concept and types, and examines the important theoretical views of a number of authors. Certain problems in the legislation were indicated and solutions were suggested.

BEYNƏLXALQ CİNAYƏT HÜQUQUNDA FƏRDİ CİNAYƏT MƏSULİYYƏTİ PRİNSİPİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *Beynəlxalq cinayət hüququ, Nürnberq Tribunalı, fərdi cinayət məsuliyyəti prinsipi*

Ключевые слова: *международное уголовное право, Нюрнбергский трибунал, принцип индивидуальной уголовной ответственности*

Keywords: *International Criminal Law, Nuremberg Tribunal, Principle of Individual Criminal Liability*

İlk növbədə qeyd etməliyik ki, fərdi cinayət məsuliyyəti beynəlxalq cinayət hüququnun prinsiplərindən biri olmaqla, artıq dünyada qəbul olunmuşdur. Beynəlxalq hüquqi sənədlərdə əks olunmuş bu prinsipə görə, beynəlxalq cinayət törətmiş və ya törədilməsində bu və ya digər şəkildə iştirak etmiş fiziki şəxs, cəmiyyətdə və dövlət aparatında tutduğu mövqedən asılı olmayaraq, həmin cinayət əməlinə görə məsuliyyət daşıyır. Təbii ki, fiziki şəxsin cinayət məsuliyyəti birbaşa beynəlxalq hüquqla müəyyən olunur.

Məlumdur ki, müasir beynəlxalq hüquqdan daha öncə beynəlxalq hüquqa zidd hərəkətlərə görə yalnız cavabdehlik dövlətlərin üzərində idi. Beynəlxalq hüquq pozuntusu adətən, adət hüququ və ya müqavilələrə görə bir dövlətin və ya dövlətlərin üzərinə qoyulan, daha məhdud mənada milli hüquqla cinayət hesab olunmayan bir öhdəliyin pozulmasına aid idi, amma bu, cinayət olmasa da cəzalandırılacaq bir əməl hesab olunurdu. Çünki, bu əməl, də öz-özlüyündə beynəlxalq hüquq pozuntusu idi və yekun olaraq dövlət tərəfindən təzminat ödənilməsi ilə nəticələnirdi. Bütün bunlardan sonra müasir beynəlxalq hüququn inkişafı fərdi beynəlxalq hüququn subyektivi səviyyəsinə qaldırdı, fərdin törətdiyi beynəlxalq cinayət əməlinə görə Nürnberq və Tokio tribunalları dövləti deyil, fərdin özünü mühakimə etməyi üstün hesab etdi. Demək olar ki, “Soyqırımını cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması” haqqında 1948-ci il Konvensiyası və “Müharibə qurbanlarının müdafiəsi”nə dair 1949-cu il Konvensiyasının qəbulu fərdin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti məsələsini daha da aktuallaşdırdı. Soyqırımını cinayətinin beynəlxalq fərdi cinayət məsuliyyəti doğurması ilk dəfə olaraq BMT Baş Assambleyasının 1946-cı ildə qəbul etdiyi 97 sayılı qətnaməsində təsbit olunmuşdur. 1949-cu il Cenevrə Konvensiyasının təsviq edilməsi indiki dövrdə fərqli olmaqla universal ratifikasiyanın qəbulu üçün ilk çoxtərəfli konvensiyalar hesab olunur, bu mərhələyə qədər isə müharibə cinayətlərinə görə fərdi cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmə yalnız ənənəvi beynəlxalq hüquqda və milli qanunvericilik çərçivəsində nəzərdə tutulurdu [8, s.235]. Cenevrə Konvensiyaları ilk dəfə müharibə qanunlarının bəzi “ağır pozuntuları”nı fərdi cinayət məsuliyyətinə səbəb olan müharibə cinayəti kimi müəyyən etdi.

Beynəlxalq fərdi cinayət məsuliyyəti, bu və ya digər əməlin milli qanunvericilik tərəfindən kriminallaşdırılmaması faktından asılı olmayaraq yaranır. Beynəlxalq cinayətə görə dövlətin beynəlxalq məsuliyyəti və təqsirli fiziki şəxslərin beynəlxalq cinayət məsuliyyəti arasında qarşılıqlı əlaqə belə bir ümumi prinsipə əsaslanır ki, fiziki şəxslərin məsuliyyətə cəlb olunması və cəzalandırılması həmin dövlətin beynəlxalq hüquq əsasında daşımali olduğu məsuliyyətini istisna etmir [3, s.213].

Beynəlxalq cinayət hüququnun prinsipləri arasında fərdi cinayət məsuliyyəti prinsipinin özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Xüsusilə, insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri, soyqırımı və təcavüz cinayətlərinə görə fərdi cinayət məsuliyyəti prinsipi olduqca aktualdır və bu cinayətlərə görə konkret fərdlərin məsuliyyətə cəlb olunması ilə bağlı çoxsaylı nümunələr var.

Beynəlxalq cinayət hüquq normalarına görə, heç kəs törətmədiyi, yaxud törədilməsində hər hansı bir şəkildə iştirak etmədiyi əmələ görə, ümumiyyətlə, bunlarla bağlılığı olmayan hərəkətsizliyə görə məsuliyyətə cəlb oluna bilməz. Yuxoslaviya Tribunalının Apellyasiya Palatası bu prinsipi Tadiç işində (Apellyasiya) daha aydın şəkildə ifadə etmişdir[11]. Belə ki, əvvəla, heç kəs başqa şəxslər tərəfindən törədilmiş cinayət əməllərinə görə məsuliyyətə cəlb oluna bilməz. Bu müddəanın arxasında belə bir əsaslandırma durur ki, müasir cinayət hüququnda kollektiv məsuliyyət anlayışı artıq qəbul edilən deyil. Başqa sözlə, insanın mənsub olduğu milli, etnik, irqi və ya dini qrup həmin qrupun üzvü tərəfindən onun öz adından həyata keçirdiyi əməllərə görə məsuliyyət daşımır. Eyni zamanda istənilən belə bir qrupun üzvü qrupun liderləri və ya digər üzvləri tərəfindən həyata keçirilmiş və onunla bağlılığı olmayan qanunazidd əməllərə görə cinayət məsuliyyəti daşımır. Fərdin, bir qayda olaraq, iradə azadlığına və öz davranışını seçməkdə müstəqil qabiliyyətə malik olduğu şəxsiyyətin avtonomluğu prinsipi beynəlxalq cinayət hüququ da daxil olmaqla, müasir cinayət hüququnda özünəməxsus yerə malikdir.

İkincisi, fərd yalnız cinayət hüquq normalarını hər hansı formada pozduğuna görə cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna bilər, yəni, burada söhbət konkret olaraq törədilən cinayət əməlinə gedir. Başqa sözlə, o, yalnız bir halda, hərəkətsizliyinə görə məsuliyyət daşıya bilər. Belə ki, bu zaman onun əqli durumu qanun pozuntusunda onun mənəvi iştirakını, və ya tabeliyində olanlar tərəfindən cinayətlərin törədilməsinin qarşısını almaqda və ya onlara qarşı cəza tətbiq etməkdə ehtiyatsızlıqdan onun (yaxud qəsdən) hərəkətsizliyini ehtiva edir, yaxud nəzərdə tutur. Birinci müddəadan belə məlum olur ki, hər şeydən əvvəl, konkret əməl, davranış və ya hərəkətsizliyə görə məsuliyyətə səbəb olan hallar istisna olmaqla, heç kəs mənsub olduğu təşkilatın hərəkətinə və ya hərəkətsizliyinə görə məsuliyyətə cəlb oluna bilməz. Doğrudur, əvvəllər Nürnberq Tribunalı Nizamnaməsinin 9 və 10-cu maddələrində bu nəzərdə tutulmamışdır. 9-cu maddənin 1-ci paragrafında qeyd olunur ki, istənilən qrupun və ya təşkilatın hər hansı bir fərdi üzvünün mühakiməsi zamanı Tribunal həmin şəxsin üzv olduğu qrupu və ya təşkilatı cinayətkar təşkilat elan edə bilər. Yəni burada bir nəfərin cinayət əməlinə görə, onun mənsub olduğu təşkilat da cinayətkar elan olunur. 10-cu maddədə isə göstərilir ki, qrup və ya təşkilat Tribunal tərəfindən cinayətkar elan edildiyi hallarda hər bir İmzalayan Tərəfin səlahiyyətli milli orqanı ayrı-ayrı şəxsləri həmin qrup və ya təşkilatda üzvlüyə görə milli, hərbi və ya digər məhkəmələrinə verə bilər. İstənilən belə halda qrup və ya təşkilatın cinayətkar xarakteri sübut edilmiş hesab olunur və buna hər hansı şübhə qalmır. Beləliklə, cinayətkar təşkilata üzvlük, hətta bu təşkilatda iştirakın könüllü olub-olmamasından asılı olmayaraq cinayət sayılır. “Korporativ cinayət məsuliyyəti” anlayışının inkişafı və dəstəklənməsi nəzərə alınaraq, belə bir fikir irəli sürülmüşdür ki, cinayətkar təşkilatların və onların liderlərinin cinayətlərinə görə məhz beynəlxalq məhkəmə hökm

çıxarmalı və cəza kəsməlidir. Bunun ardınca nasist hökumətinin və təşkilatlarının hər bir üzvü hər bir aidiyyəti dövlətin milli məhkəmələrində həbsə, mühakiməyə və cəzaya məruz qoyulmalı idi. “Üzvlüyün sübutu, əlavə sübuta ehtiyac qoymadan, adıçəkilən cinayətdə birgə iştirakda təqsiri təyin edə bilərdi və şəxsi məhkəmənin qənaətinə görə cəzalandıra bilərdilər”. Bu sxem Birgə Nəzarət Şurasının 20 dekabr 1945-ci il tarixli 10 sayılı Qanunu ilə təsdiq edilmiş bu qanunun 11(1)(d) maddəsində nəzərdə tutulur. Belə ki, “cinayət əməli kimi qəbul edilən” əməllərə Beynəlxalq Hərbi Tribunal tərəfindən cinayətkar elan edilmiş cinayətkar qrup və ya təşkilat kateqoriyalarında üzvlükdaxildir. Görünq və başqalarının işi üzrə öz hökmündə Tribunal son nəticədə Gestapo, SD, SS kimi təşkilatlarincinayətkar təşkilat kimi qeyd etdi. Sonradan Tribunal “qrup məsuliyyəti” doktrinasından imtina etmiş və Nizamnamənin müddəalarını cinayət hüququnun ənənəvi konsepsiyalarına qaytarmışdır. Əvvəla, baş vermiş cinayət əməlinə görə təqsirli olub-olmamasından asılı olmayaraq, insanların kütləvi şəkildə cəzalandırılmasının qarşısı alınmalı və cəza konkret olaraq cinayət əməlinə görə təqsirləndirilən şəxsə verilməlidir[4, s.135]. Bu prinsipin qorunmasının tərəfdarı olan Nürnberq Tribunalı hətta prosesin operativ aparılmasını istəyirdi ki, günahsız insanlar haqsız olaraq cəzalandırılmasınlar. Bundan sonra, Tribunal, “cinayətkar təşkilat” anlayışının “cinayətdə birgə iştirakçılıq” anlayışı ilə əvəz olunmasını qeyd etmişdir. “Cinayətkar təşkilatlabirgə iştirakçılıq” anlayışlarının, hər ikisinin mahiyyəti cinayətin törədilməsi üçün əməkdaşlıqdan ibarətdir. Burada bir-biri ilə əlaqəli və ümumi məqsəd uğrunda təşkil edilmiş qrup olmalıdır. Eyni zamanda qrup Tribunal Nizamnaməsi ilə mühakimə edilən cinayətlərin törədilməsi ilə əlaqədar formalaşdırılmalı və ya istifadə edilməlidir [4, s.138].Buradan belə nəticə çıxır ki, Tribunal Nizamnaməsinin 6-cı maddəsinə uyğun formada cinayət əməli olaraq bəyan edilən əməllərin törədilməsində fərd şəxsən iştirak etməmişdirsə, təşkilatın cinayətkar məqsəd və əməllərindən xəbərsiz olan insanlar məsuliyyətə cəlb olunmamalıdır. Buna görə də, Tribunal tərəfindən cinayətkar təşkilatlar kimi tanınan alman təşkilatlarının üzvləri ancaq hər hansı bir belə təşkilata üzv olduğuna görə cəzaya məruz qalmamışdır. Bundan başqa, digər Tribunallar Nürnberq Tribunalı tərəfindən öz hökmündə təyin edilmiş şəxsi məsuliyyət prinsipini dəstəkləmişdilər. Beləliklə, 12 müttəhimin Almanıyanın siyasi, maliyyə, sənaye və iqtisadi həyatında yüksək vəzifələr tutmuş Krupp sənaye müəssisələrinin rəsmilərindən ibarət olduğu Krupp və başqalarının işində Tribunal müəyyən etmişdir ki, müttəhimlər yalnız ittiham edildikləri cinayətləri “faktiki və şəxsən” törətdikləri sübut ediləcəyi halda cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna bilərlər. Nürnberq prosesində iştirak edən digər bir ABŞ hüüquqşünası Flik və başqalarının işində ardınca isə Krauç və başqalarının işində oxşar mövqe tutmuşdur. Bu sonuncu halda 23 müttəhimin hamısı İ. G. Farben sənaye müəssisələrinin rəsmiləri olmuşdular ki, onlar da digər şeylərlə yanaşı müharibə cinayətlərinə görə də ittiham olunurdular. Tribunal vurğulamağa çalışmışdır ki, onlar kollektiv məsuliyyət daşıya bilməzlər, və ancaq fərdi cinayət məsuliyyətinə görə təqsirkar hesab edilə bilərlər. Belə ki, onların ayrılıqda təqsirkar hesab olunmaları üçün fərdi cinayət məsuliyyəti doğuran əməllərin elementləri mövcud olsun. Yəni:

- beynəlxalq cinayətinin tərkibini yaradan əməl qəsdən törədilməlidir;
- beynəlxalq cinayətin törədilməsinə əmr verilməlidir;
- beynəlxalq cinayətin törədilməsinin qarşısını almaq üçün vəzifəli şəxsin öz səlahiyyətləri daxilində zəruri tədbirlər görməməsi, bir növ hərəkətsizlik nümayiş etdirməlidir. Məsələn, keçmiş Yuqoslaviya hadisələri zamanı Bosniyanın daxili işlər naziri olmuş Miko Stanisik öz vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə edərək insanlıq əleyhinə cinayətlərin baş verməsinə şərait yaratmışdı. Bu səbəbdən də o, Yuqoslaviya Tribunalı

Nizamnaməsinin 18-ci maddəsinə əsasən, ittiham olunaraq, Nizamnamənin 7-ci maddəsinə əsasən, fərdi cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmuşdu. İttiham aktına görə, o, cinayəti birbaşa törətməmiş, cinayətin törədilməsinə və həyata keçirilməsinə şərait yaratmışdır. Belə ki, Miko Stanisik vəzifə səlahiyyətlərindən istifadə edərək Daxili İşlər Nazirliyinin vəzifəli şəxsləri ilə bir yerdə 1992-ci ilin aprel ayından 1992-ci il dekabrın 31-dək insanlıq əleyhinə cinayətlərin baş verməsində iştirak etmiş və bu cinayətlərin qarşısının alınması üçün heç bir tədbir görməmişdi [2, s.48].

- beynəlxalq cinayətin törədilməsinə birbaşa və əsaslı surətdə bilərəkdən kömək göstərməli və ya başqa cür vasitəçilik etməlidir;

- beynəlxalq cinayətin planlaşdırılmasında və ya birgə razılaşdırılmasında birbaşa iştirak etməlidir;

- beynəlxalq cinayətin törədilməsinə başqa şəxs (və ya şəxslərin) birbaşa və açıq surətdə təhrik edilməsi; ə) beynəlxalq cinayətin törədilməsinə cəhd etməlidir.

Fərdi cinayət məsuliyyəti prinsipi Nürnberq Tribunalından sonra Yuqoslaviya, Ruanda beynəlxalq tribunalları və Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsi tərəfindən daha da inkişaf etdirildi. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statutunun 25-ci maddəsində fərdi cinayət məsuliyyətindən bəhs olunur. 25-ci maddədə göstərilir[6]:

1. Bu Statuta əsasən, Məhkəmə fiziki şəxslərə münasibətdə yurisdiksiyaya malikdir.

2. Məhkəmənin yurisdiksiyasına aid olan cinayəti törətmiş şəxs fərdi məsuliyyət daşıyır və bu Statuta əsasən, cəzalandırılmalıdır.

3. Bu Statuta əsasən, şəxs Məhkəmənin yurisdiksiyasına aid olan cinayətə görə cinayət məsuliyyəti daşıyır və cəzalandırılmalıdır, əgər həmin şəxs:

- a) belə cinayəti fərdi şəkildə, başqa şəxslə birlikdə, və ya həmin başqa şəxsin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq, başqa şəxs vasitəsi ilə törədirsə;

- b) bu cinayət törədildikdə və ya onun törədilməsinə sui-qəsd olduqda, belə cinayəti törətməyə əmr edir, təhrik edir və ya sövq edirsə;

- c) həmin cinayətin törədilməsini asanlaşdırmaq məqsədi ilə əməkdaşlıq edir, təhrik edir, və yaxud onun icrası üçün vasitələrin təqdim edilməsi də daxil olmaqla, hər hansı başqa bir üsulla onun icrasına və yaxud ona sui-qəsdə kömək edirsə;

- d) vahid məqsədlə fəaliyyət göstərən bir qrup şəxsin belə cinayəti törətməsinə və yaxud cinayətə sui-qəsdinə hər hansı başqa tərzdə kömək edirsə, belə kömək bilə-bilə edilməli və yaxud bu cür fəaliyyət və ya məqsəd Məhkəmənin yurisdiksiyasına aid olan cinayətin törədilməsi ilə bağlı olduqda, cinayət fəaliyyətini və yaxud qrupun cinayətkar məqsədini dəstəkləmək məqsədi daşdıqda; yaxud qrupun cinayət törətmək niyyəti dərk edildikdə;

- e) genosid cinayətinə münasibətdə, birbaşa və aşkar şəkildə başqalarını genosid törətməyə təhrik etdikdə;

- f) belə cinayətin törədilməsinə sui-qəsd, onun törədilməsində mühüm addım sayılan hərəkətlər etməsinə baxmayaraq həmin şəxsin məramından asılı olmayaraq, cinayət başa çatdırılmamış qaldıqda. Bununla bərabər, şəxs cinayətin törədilməsi cəhdindən imtina edirsə və ya başqa hər hansı tərzdə cinayətin başa çatdırılmasının qarşısını alırsa, əgər həmin şəxs tamamilə və könüllü olaraq cinayətkar məqsədindən imtina edirsə, bu Statuta uyğun olaraq cəzalandırılmamalıdır.

4. Bu Statutun fərdi cinayət məsuliyyətinə aid olan maddələrindən heç biri dövlətin beynəlxalq hüquqi məsuliyyətinə təsir etmir.

Göründüyü kimi, Statutda fərdi cinayət məsuliyyətinin bütün xüsusiyyətləri izah olunmuş və bu ən təkmil variant hesab olunmaqdadır.

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, “fərdi cinayət məsuliyyəti” anlayışı əsasən, insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətləri və soyqırımı cinayətləri ilə bağlıdır. Bu cinayətləri törədənlər fərdi cinayət məsuliyyətinə cəlb olunurlar. Təcavüzkar Ermənistan tərəfindən Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində baş verən müharibə cinayətləri, soyqırımı cinayəti bu gün də araşdırılmamış və fərdi cinayət məsuliyyəti məsələsi reallaşmamışdı. Görkəmli hüquqşünas alim, Əmir Əliyev bu məsələyə münasibətdə “Azərbaycan beynəlxalq cinayətlər hədəfində: hüquqi təhlil” kitabında haqlı olaraq qeyd edir:

“...aşağıda qeyd olunacaq həmin müddəalar həm də ermənilərin azərbaycanlılara qarşı “etnik təmizləmə” siyasətinin beynəlxalq hüquqi səviyyədə tanınması və bu cinayəti törədən şəxslərin mühakimə olunması üçün hüquqi vasitə rolunu oynaya bilər: “etnik təmizləmə”nin qeyd-şərtsiz pislənməsi; “etnik təmizləmə”nin universal səviyyədə tanınan insan hüquqları və əsas azadlıqları ilə ümumilikdə bir araya sığmaması; “etnik təmizləmə” aktları törədən şəxs(lər)in mühakimə olunması və onun (yaxud onların) ədalət mühakiməsinə təhvil verilərək fərdi cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsinin təmini; “etnik təmizləmə”ni törədən və ya bu kimi hərəkətləri əmr edən hər bir şəxsdən dərhal onların dayandırılmasının tələb edilməsi; “etnik təmizləmə”nin bütün for malarının ləğv edilməsi sahəsində dövlətlərin əməkdaşlığının zəruriliyi[1, s.77].Göründüyü kimi, kitabda ermənilərin vəhşi, qəddar əməllərindən, soyqırımı siyasətindən bəhs olunmuş və bu əməllərin birbaşa fərdi cinayət məsuliyyəti doğurması və təqsirkarların cəzalandırılmasının zəruriliyi əsaslandırılmışdır. Əlavə olaraq qeyd etməliyik ki, Ermənistanın keçmiş və indiki siyasi və hərbi rəhbərləri törətdikləri beynəlxalq cinayətlərə görə - adamöldürmə, insanların işgəncələrə məruz qalması, mülki əhalinin qırğına məruz qoyulması, tarixi-mədəni obyektlərin mənasız yerə dağıdılması, insanların mülkiyyətinin talan edilməsi, məktəb və bağçaların bombalanması, qoca və uşaqlara aman verilməməsi kimi törətdikləri müharibə cinayətləri mütləq araşdırılmalı və onu törədənlərin hər fərdi qaydada məsuliyyətə cəlb olunmalıdır.

Hesab edirik ki, fərdi cinayət məsuliyyəti prinsipi beynəlxalq cinayət hüququnun ən mühüm və aktual prinsipidir. Bu gün bu prinsipin tədqiqat obyektinə olması, məhkəmə predmeti olması onun aktuallığını daha da artırır və yeni elementlərinin üzə çıxarılmasına səbəb olur. Hətta çoxsaylı nümaunələr göstərmək olar ki, fərdi cinayət məsuliyyətinə cəlb olunaraq mühakimə olunan şəxslər özlərini təqsirli bilməmişlər və bunu sübut etməyə çalışmışlar. Bu gün artıq belə hal mümkün deyil. Hər kəs törətdiyi əmələ müvafiq olaraq fərdi cinayət məsuliyyətindən yaxa qurtara bilməyəcəyini dərk edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ə.Əliyev (2018), Azərbaycan beynəlxalq cinayətlər hədəfində: hüquqi təhlil Nurlar nəşr., 176 s.
2. Ə.Allahverdiyev (2017), Beynəlxalq hüquqda insanlıq əleyhinə cinayətlər. B.Elm nəşr. 396.s
3. L.Hüseynov (2012) Beynəlxalq hüquq, dərslik, Qanun nəşr. 368 s.
4. A. Cassese(2003), *InternationalCriminalLaw*. Published in the United State. 472 pg.
5. Bassiouni M. Cherif (1996), *International Crimes: Jus CogensandObligatioErgaOmnes* // *Law & Contemp. Prob.*International Criminal Court Statute, Article 25
6. E.van Sliedregt (2012) *İndividual Criminal Responsibility in International Law*
7. A. Clapham (2015), *The 1949 Geneva Conventions: A Commentary* (Oxford Commentaries on International Law) 1st Edition 1469 pg.
8. https://ihl-databases.icrc.org/customary/ihl/eng/docs/v1_cha_chapter32_rule102
9. <https://casebook.icrc.org/glossary/individual-criminal-responsibility>
10. <https://www.icty.org/en/case/tadic>
11. <https://www.hrw.org/reports/2004/ij/icty/index.htm>

**BEYNƏLXALQ CİNAYƏT HÜQUQUNDA FƏRDİ CİNAYƏT
MƏSULİYYƏTİ PRİNSİPİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

X Ü L A S Ə

Məqalədə beynəlxalq cinayət hüququnun bir prinsipi olan fərdi cinayət məsuliyyətinin xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Törədilən cinayət əməlinə görə kollektiv şəkildə məsuliyyətə cəlb olunmanın qəbul edilmədiyi bildirilir və konkret şəxslərin fərdi qaydada cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması məsələlərinə toxunulur. Əsas etibarilə, bu, müharibə cinayətləri, insanlıq əleyhinə cinayətlər, təcavüz cinayəti və soyqırımını cinayətinin fərdi cinayət məsuliyyəti doğurması fonunda izah olunur və fərdin beynəlxalq hüququn subyekti səviyyəsinə qalxması aspektlərinə diqqət yetirilir.

Alovset Allahverdiyev

**FEATURES OF THE PRINCIPLE OF INDIVIDUAL
CRIMINAL LIABILITY IN INTERNATIONAL CRIMINAL LAW**

S U M M A R Y

The article discusses the features of individual criminal liability, which is a principle of international criminal law. It is stated that collective prosecution for a crime is not accepted, and the issue of bringing individual individuals to criminal responsibility is touched upon. This is mainly explained by the fact that war crimes, crimes against humanity, rape and genocide are subject to individual criminal liability, and attention is paid to the aspects of the individual's rise to the level of a subject of international law.

Аловсат Аллахвердиев

**ОСОБЕННОСТИ ПРИНЦИПА ИНДИВИДУАЛЬНОЙ УГОЛОВНОЙ
ОТВЕТСТВЕННОСТИ В МЕЖДУНАРОДНОМ УГОЛОВНОМ ПРАВЕ**

Р Е З Ю М Е

В статье рассматриваются особенности индивидуальной уголовной ответственности, которая является принципом международного уголовного права. Указывается, что коллективное преследование за преступление не допускается, и затрагивается вопрос о привлечении к уголовной ответственности отдельных лиц. В основном это объясняется тем, что военные преступления, преступления против человечности, изнасилования и геноцид подлежат индивидуальной уголовной ответственности, при этом уделяется внимание аспектам подъема личности до уровня субъекта международного права.

Nərimin BAĞIROVA

Azərbaycan Respublikası
Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası,
İxtisas fənləri kafedrası, Beynəlxalq hüquq
ixtisası üzrə II kurs magistrantı

GÖMRÜK HÜQUQPOZMALARINA QARŞI MÜBARİZƏDƏ BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIĞIN PRIORİTETLƏRİ

Açar sözlər: ÜGT, beynəlxalq hüquq, gömrük hüququ, gömrük qaydaları, gömrük hüquqpozmaları, Nayrobi Konvensiyası, Kioto Konvensiyası, beynəlxalq müqavilələr, beynəlxalq əməkdaşlıq, qarşılıqlı inzibati yardım

Ключевые слова: ВТО, международное право, таможенное право, таможенные правила, таможенные правонарушения, Найробийская конвенция, Киотская конвенция, международные соглашения, Международное сотрудничество, взаимная административная помощь

Keywords: WCO, international law, customs law, customs regulations, customs offenses, Nairobi Convention, Kyoto Convention, international agreements, international cooperation, mutual administrative assistance

1947-ci ildə GATT-ın təşkil edilməsi ilə dünya resurslarından səmərəli istifadənin təmin edilməsi, ədalətli və tam rəqabətqabiliyyətli şəraitdə sərbəst və açıq ticarətin təmin olunması əsas məqsədlərdən birinə çevrilmişdir. Bu çərçivədə sərbəst ticarətin əngəllərindən biri olan gömrük tarifləri zaman keçdikcə əhəmiyyətli dərəcədə endirildi və kvota, müşahidə praktikası və idxal qadağaları kimi tarif olmayan maneələr azaldılmış və ya müəyyən qaydalarla tənzimlənmişdir. Beynəlxalq ticarətin liberallaşdırılması gömrük funksiyasını və rüsum yükünü azaltmadı, əksinə şaxələndirərək artırdı. İntellektual və sənaye mülkiyyəti hüquqlarının qorunması, insan və sosial sağlamlıq, haqsız rəqabətin qarşısının alınması, mədəni irsin qorunması kimi milli siyasətlərin həyata keçirilməsi üçün əlavə tapşırıq yükünün üzərinə götürülməsi gömrük orqanlarının iş potensialını daha da artırdı. Bu gün xarici ticarətin həcmi bütün dünyada gömrük idarələrini ön plana çıxardı və artan iqtisadi həcm xarici ticarətdə kənar hərəkətlərin edilməsinə və korrupsiya cəhdlərinə səbəb oldu. Xarici ticarətdə qoyulan yüksək dərəcəli vergiləri ödəməkdən qaçmaq istəyən şəxslər qaçaqmalçılıq fəaliyyəti ilə məşğul olmağa başladılar. Zaman keçdikcə artan qaçaqmalçılıq ölkələrin iqtisadiyyatına da mənfi təsir göstərir.

Bu baxımdan, gömrük hüquqpozmalarına qarşı mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlığın səmərəli təşkili və inkişaf etdirilməsi məsələsinin aktuallığı ilk növbədə bununla şərtlənir ki, bu hüquqpozmalar dövlətlərin iqtisadi, sosial və ictimai maraqlarına zərər verməklə yanaşı, həmçinin beynəlxalq ticarətin inkişafına da maneə olur. Gömrük hüquqpozmalarına qarşı mübarizənin effektivliyi və səmərəliliyi dövlətlərin bu sahədə əməkdaşlığından xeyli dərəcədə asılıdır.

Dövlətlərin gömrük qaydalarının pozulmasına qarşı mübarizədə əməkdaşlığı sahəsində yaranan münasibətlərin tənzimlənməsinə dair əsas beynəlxalq müqavilələr aşağıdakılardır: “Gömrük hüquqpozmalarının qarşısının alınması, təhqiq edilməsi və aradan qaldırılmasına dair qarşılıqlı inzibati yardım haqqında” Nayrobi Konvensiyası; 1999-cu il tarixli Protokolu-nun redaksiyasında “Gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və uzlaşdırılması haqqında” Kioto Konvensiyası; dövlətlərin gömrük sahəsində qarşılıqlı yardım və əməkdaşlıq haqqında çoxsaylı ikitərəfli müqavilələri. Bundan əlavə Ümumdünya Gömrük Təşkilatının gömrük orqanlarının hüquq-mühafizə fəaliyyəti sahəsində bir çox tövsiyə xarakterli qətnamələri və qərarları vardır. Bunlara misal kimi, 18 iyun 1997-ci il tarixli “Transmilli mütəşəkkil cinayətkarlıq” haqqında; 19 iyun 1997-ci il tarixli “Nüvə və təhlükəli materialların qanunsuz transsərhəd yerdəyişməsinə qarşı mübarizə üzrə fəaliyyət haqqında (tullantılar da daxil olmaqla)”; 8 iyun 1971-ci il tarixli “Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz keçirilməsi barədə könüllü informasiya mübadiləsi haqqında”; 15 iyun 1983-cü il tarixli “Konteyner daşımalarının həyata keçirilməsində dələduzluğa qarşı mübarizə üzrə fəaliyyət haqqında” tövsiyələri göstərmək olar.

Beynəlxalq əməkdaşlığın institusional əsası olan ÜGT, həmçinin dövlətlərin gömrük orqanlarının hüquq-mühafizə işi sahəsində qarşılıqlı fəaliyyəti üzrə məsələlər ilə də məşğul olur.

Gömrük tənzimlənməsi ilə bağlı məlumat mübadiləsinin təmin edilməsi funksiyası çərçivəsində maraqlı dövlətlərə gömrük sahəsində informasiyaların ötürülməsini təmin etmək üçün ÜGT regional rabitə qovşaqları CEN-in (Customs Enforcement Network) Qlobal Hüquq-Mühafizə Şəbəkəsinin (RİLO) yaradılmasına başlandı. Qlobal Şəbəkənin əsas məqsədi hüquq-mühafizə xarakterli məlumatların mübadiləsində dünya gömrük xidmətlərinin ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdaşlığının səmərəliliyinin artırılmasıdır.

RİLO. Milli, regional və beynəlxalq səviyyədə əməliyyat məlumatlarının mübadiləsi gömrük orqanlarının hüquq-mühafizə fəaliyyətinin effektiv təşkil olunması və nəzarətin həyata keçirilməsi üçün şəraitin yaradılması ilə yanaşı, həmçinin mövcud resurslardan optimal istifadəni təmin etmək üçün istifadə olunan ən mühüm mexanizmdir. ÜGT-nin strateji səviyyədə bütün maraqlı tərəflər arasında əməliyyat məlumatlarının mübadiləsinin məqsədi ictimai qaydanın və təhlükəsizliyin qorunmasının daha da möhkəmləndirilməsinə töhfə verməkdir. Bu məqsədlə 1987-ci ildə qlobal hüquq-mühafizə şəbəkəsinin yaradılması məqsədilə ilk regional ofis (RİLO) yaradıldı. Hazırda ÜGT-nin 6 regionunda effektiv əhatə dairəsinə malik 11 RİLO ofisi vardır. [6] RİLO şəbəkəsinin unikal xarakteri Katiblik və üzv gömrük xidmətləri arasında "strateji" və ya baş səviyyədə həyata keçirilən artıq mövcud olan kəşfiyyat məlumatları mübadiləsinə informasiya mübadiləsinin əlavə səviyyəsini təmin edir. RİLO-nun 11 şöbəsindən hər biri bir sıra ÜGT üzvü olan dövlətləri əhatə edir və onların kəşfiyyat tələbatına regional səviyyədə cavab verir. Kəşfiyyat ilə bağlı sorğulara cavab verməklə yanaşı, RİLO şəbəkəsi ÜGT-yə üzv olan gömrük xidmətlərinə operativ dəstək verməklə, kəşfiyyat məlumatlarının təhlili üzrə məqsədli layihələri və kəşfiyyat rəhbərliyi altında regional əməliyyatları işləyib hazırlamaqla, həyata keçirməklə, qarşılıqlı inzibati yardım göstərməklə, eləcə də digər hüquq-mühafizə orqanları və təşkilatları ilə regional əməkdaşlığı təşviq etməklə dəstək verir. RİLO ÜGT-nin İcra Komitəsi qarşısında hesabat verir.

RİLO ofislərinin genişləndirilməsi və işçi heyətinin üzv dövlətlərin əməkdaşları ilə zənginləşdirilməsi RİLO şəbəkəsinin inkişaf etdirilməsi üçün vacib hədəfdir. Milli Əlaqə Mərkəzləri RİLO-nun regional səviyyədə fəaliyyət göstərməsinə imkan verən mühüm komponentdir. Həmin Mərkəzlər milli səviyyədə mövcud mənbələrdən məlumat toplayır, bir

sıra hüquq-mühafizə orqanları və xidmətləri ilə əməkdaşlıq edir və milli və regional səviyyələr arasında bir körpü yaradır. Regional ofislər, Milli Əlaqə Mərkəzləri (NCP) ilə təmsil olunan üzvlərinin mənafeyi baxımından fəaliyyət göstərir və bu səbəbdən hər iştirakçı ölkənin bütün digər üzvlərin ümumi maraqları ilə bərabər şəkildə təmsil olunduğu üçün heç bir iyerarxiya mövcud deyil. Qlobal RİLO görüşlərinin məqsədi qlobal şəbəkənin missiyasının işlənilib hazırlanması və səmərəli həyata keçirilməsinə nəzarət etmək, strateji və operativ məsələlərə ümumi yanaşmanın müzakirəsi və işlənilib hazırlanması, həmçinin RİLO arasında fikir və təcrübə mübadiləsinə kömək etməkdir.[7]

Bu gün bu struktur çərçivəsində, ÜGT üzvlərinin fəaliyyətini bir-biri ilə birləşdirən qlobal şəbəkə olan RİLO gömrük potensialını təmin edən unikal və eksklüziv qlobal hüquq-mühafizə orqanı kimi fəaliyyət göstərir və ÜGT-nin qlobal informasiya-kəşfiyyat strategiyasını həyata keçirən mühüm komponentidir.

RİLO çərçivəsində əməliyyat (kəşfiyyat) məlumatlarının mübadiləsi interaktiv rejimdə fəaliyyət göstərən və bir-birini tamamlayan üç səviyyəyə bölünür: milli səviyyədə, regional səviyyədə və beynəlxalq səviyyədə.

Milli səviyyə: üzv gömrük xidmətlərinin NCP-ləri milli səviyyədə mövcud mənbələrdən tutmalar barədə məlumat toplayır, məlumatları CEN-ə elektron olaraq daxil edir və ya məlumatları RİLO-ya faks və ya poçtla ötürür, həmçinin milli səviyyədə məlumat mübadiləsi yeni tendensiyaları müəyyənləşdirmək, xəbərdarlıqlar hazırlamaq və milli səviyyədə toplanan məlumatları təhlil etmək və onları regional dövrüyə üçün RİLO-ya ötürmək və tam icra strukturları və ya xidmətləri ilə milli səviyyədə əməkdaşlıq etmək proseslərini də nəzərdə tutur.

Regional səviyyə: RİLO beynəlxalq hüquqpozmaları araşdırır və qiymətləndirir, siqnallar və kəşfiyyat profilləri hazırlayır və yayır, dövrü nəşrlər və ya xüsusi analitik bülletenlər buraxır, regional kəşfiyyat əməliyyatları hazırlayır, təşkil edir və dəstəkləyir, digər hüquq-mühafizə xidmətləri ilə qarşılıqlı yardım və əməkdaşlığa kömək edir, həmçinin NKP-yə texniki və ya digər yardım göstərir.

Beynəlxalq səviyyə: ÜGT Katibliyi RİLO şəbəkəsi üçün qlobal informasiya-kəşfiyyat vasitəsi kimi CEN-in mərkəzləşdirilmiş idarə olunması, istifadəsi və saxlanması, CEN-də olan məlumatlara əsaslanan qlobal strateji və taktiki təhlilin vaxtaşırı aparılması, illik hesabatlarında onun təhlilinin xülasəsinin yayılması, RİLO və onların üzvlərinin peşə hazırlığı və texniki yardım təklifi, həmçinin mütəşəkkil cinayətkarlıqla mübarizə aparın digər beynəlxalq təşkilatlarla strateji məlumatların mübadiləsi üçün məsuliyyət daşıyır.[7]

“Gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və uzlaşdırılması haqqında” Kioto konvensiyası. Kioto Konvensiyasının “Gömrük hüquqpozmaları” adlı xüsusi əlavəsinə əsasən, gömrük hüquqpozması dedikdə, gömrük qanunvericiliyinin pozulması ilə bağlı istənilən pozuntu və ya cəhd başa düşülür. Kioto Konvensiyası sözügedən xüsusi əlavədə iştirakçı dövlətlərin gömrük orqanlarının hüquq-mühafizə sahəsində qarşılıqlı fəaliyyətinin əsaslarını müəyyən etmir. Lakin qeyd edilən əlavədə standart qaydalar saxlanılır və dövlətlərin gömrük hüquqpozmaları ilə bağlı məsələləri milli səviyyədə vahid qaydada tənzimlənmələri əsas götürülür. Konvensiyada gömrük sahəsində dövlətlərarası qarşılıqlı inzibati yardıma dair müddəalar da öz əksini tapmışdır. Konvensiyaya görə, qarşılıqlı inzibati yardım dedikdə, gömrük qanunvericiliyinin lazımi tətbiqi, eləcə də gömrük hüquqpozmalarının qarşısının alınması, təhqiqatının aparılması və aradan qaldırılması məqsədləri ilə bir gömrük xidməti tərəfindən başqa gömrük xidmətinin adından və ya onunla birgə icra etdiyi hərəkətlər başa düşülür.[2]

Nayrobi konvensiyası. 9 iyun 1977-ci ildə Nayrobidə Gömrük Əməkdaşlıq Şurasının sessiyasında “Gömrük hüquqpozmalarının qarşısının alınması, təhqiq edilməsi və aradan qaldırılmasına dair qarşılıqlı inzibati yardım haqqında” Beynəlxalq Konvensiya olan Nayrobi Konvensiyası qəbul edildi. Nayrobi konvensiyası 21 may 1980-ci ildə beş dövlət tərəfindən (İordaniya, Malavi, Malayziya, Pakistan və Marakko) müəyyən edilmiş qaydada imzalanmasından 3 ay sonra qüvvəyə minmişdir. Sözügedən Konvensiya gömrük orqanlarının hüquq-mühafizə sahəsində qarşılıqlı fəaliyyətinin təşkili ilə əlaqədar əsas müddəaları müəyyən edir. Konvensiya ÜGT-nin himayəsi altında qəbul edilmişdir. Azərbaycan Respublikası 19 fevral 2002-ci il tarixli Qanunla “Gömrük hüquqpozmalarının qarşısının alınması, təhqiq edilməsi və aradan qaldırılmasına dair qarşılıqlı inzibati yardım haqqında” Beynəlxalq Konvensiyaya və onun I-X əlavələrinə qoşuldu.[1]

Konvensiyanın 1-ci fəslə konvensiyada istifadə edilən gömrük terminlərin anlayışlarına həsr olunmuşdur. Gömrük qanunvericiliyi, gömrük hüquqpozması, gömrük saxtakarlığı, qaçaqmalçılıq, idxal və ixrac rüsum və vergiləri, şəxs, Şura, Daimi Texniki Komitə, ratiifikasiya kimi terminlərin tərifləri göstərilmişdir.

Konvensiyaya görə, gömrük hüquqpozması dedikdə, gömrük qanunvericiliyinin hər hansı şəkildə pozulması yaxud pozulmasına cəhd göstərilməsi başa düşülür. Gömrük hüquqpozmaları ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə və xarakterinə görə gömrük cinayətlərinə (cinayət əməlləri) və xətalara (gömrük işi sahəsində inzibati hüquqpozmalar) bölünür. Konvensiyada qaçaqmalçılığa da anlayış verilmişdir. Qaçaqmalçılıq malların gömrük sərhədindən hər hansı gizli üsulla keçirilməsindən ibarət gömrük saxtakarlığıdır. [1]

Nayrobi konvensiyası müəyyən edir ki, Konvensiya iştirakçıları olan dövlətlər bir-birinə qarşılıqlı yardım göstərməlidirlər. Konvensiyanın 3-cü maddəsi qarşılıqlı yardımın göstərilməsi haqqında ümumi müddəaları, 5-ci maddəsi isə qarşılıqlı yardım zamanı əldə edilmiş məlumat və sənədlərdən istifadə edilməsinin məqsədlərini müəyyən edir. Konvensiyanın 6-cı maddəsinə əsasən, Konvensiya iştirakçısı olan dövlətlərin qarşılıqlı əlaqəsi bilavasitə gömrük xidmətləri arasında həyata keçirilir. Bu zaman gömrük xidmətləri bu cür rabitə üçün məsul olan bölmələri və ya rəsmi şəxsləri təyin etməlidir.

Konvensiyada qarşılıqlı inzibati yardım göstərilməsi üçün müvafiq məhdudiyyətlər və şərtlər də müəyyən edilib. Nəzərdə tutulan məhdudiyyətlər aşağıdakılardır:

1. Məhkəmə və ya inzibati araşdırma zamanı istifadə də daxil olmaqla, yalnız bu Konvensiyada göstərilmiş məqsədlər üçün və məlumatı təqdim edən Gömrük İdarəsi tərəfindən qoyula biləcək məhdudiyyətlərə uyğun olaraq istifadə oluna bilər;

2. Yardım materiallarından başqa məqsədlər üçün istifadə edilməsi yalnız onları təqdim etmiş gömrük xidmətinin yazılı icazəsi ilə və bu Xidmətin müəyyən etdiyi məhdudiyyətlərə uyğun olaraq həyata keçirilir.

Qarşılıqlı inzibati yardım göstərilməsi üçün şərtlər:

1. Yardım haqqında sorğunun yazılı formada olması;

2. Məqbul sorğu dili (bütün hallarda yardım üçün sorğuları və müşayiət olunan sənədləri ingilis və ya fransız dillərində və həmin sənədləri müşayiət edən ingilis və ya fransız dillərinə edilmiş tərcümə qəbul edilir);

3. Ekspertlərin və şahidlərin cəlb edilməsi ilə bağlı yaranan bütün xərclərin sorğu edən dövlət tərəfindən ödənilməsi. [1]

Nayrobi Konvensiyasının 12-ci maddəsinə əsasən, ÜGT Şurası Konvensiyanın tətbiqi və təkmilləşdirilməsi üçün məsuliyyət daşıyır. Bu məqsədlə, Daimi Texniki Komitə Şuranın rəhbərliyi altında və onun göstərişlərinə uyğun olaraq aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

1. Bu Konvensiyaya zəruri hesab edə biləcəyi dəyişikliklər barədə Şuraya təklif edir;

2. Konvensiyanın müddələrinin təfsiri üzrə rəy verir;

3. Digər maraqlı beynəlxalq təşkilatlarla, xüsusilə BMT-nin səlahiyyətli orqanları, YUNESKO və Beynəlxalq Cinayət Polisi Təşkilatı (İTERPOL) ilə narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə və incəsənət əsərlərinin, əntiq və digər mədəni dəyərlərin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizə məsələləri üzrə münasibətləri dəstəkləyir;

4. Konvensiyanın əsas məqsədlərinin həyata keçirilməsinə kömək edə biləcək istənilən fəaliyyəti göstərir, o cümlədən gömrük hüquqpozmalarının qarşısının alınması, yayılması və qarşısının alınması üçün yeni metod və prosedurları öyrənir, müşavirə keçirir və s.

5. Şuranın Konvensiyanın müddələrinin yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar digər vəzifələri yerinə yetirir.

Gömrük hüquqpozmalarına qarşı mübarizə sahəsində əməkdaşlıq formaları dedikdə, hüquq-mühafizə sahəsində gömrük orqanları tərəfindən onların vəzifə və funksiyalarının səmərəli və effektiv yerinə yetirilməsini təmin edəcək dövlətlərin gömrük orqanlarının konkret ifadə olunmuş qarşılıqlı fəaliyyəti başa düşülməlidir. Konvensiya üzrə Dövlətlərin əməkdaşlıq formaları aşağıdakılardır:

1. Öz təşəbbüsləri ilə gömrük xidmətləri arasında informasiya mübadiləsi;

2. Nəzarət ilə əlaqəli istək üzrə yardım;

3. İstintaq araşdırmaları;

4. Konvensiyanın iştirakçısı olan bir dövlətin gömrük qulluqçularının digər İştirakçı dövlətin ərazisində icazə verilən hərəkətləri.[4]

Qeyd edilən əməkdaşlıq formalarını daha ətraflı nəzərdən keçirək:

1. Öz təşəbbüsləri ilə gömrük xidmətləri arasında informasiya mübadiləsi. Qarşılıqlı fəaliyyət göstərən dövlətlərin gömrük xidmətləri öz təşəbbüsləri ilə və gecikmədən birbaşa maraqlı ola biləcək digər gömrük xidmətlərinə aid olan aşağıdakı istənilən məlumatı ötürürlər:

1. Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qaçaqmalçılığı və ya buna kömək edə biləcək fəaliyyət barədə məlumatları;

2. Narkotik və ya psixotrop maddələrin, bu cür hərəkətlərdə iştirak etməkdə şübhəli bilinən şəxslərin, habelə avtonəqliyyat vasitələrinin, gəmilərin, təyyarələrin və digər nəqliyyat vasitələrinin qaçaqmalçılığı ilə məşğul olduqları məlum olan şəxslər, belə hərəkətlərdə iştirak edən və ya iştirak etməkdə şübhəli bilinən şəxslər barədə;

3. Narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin qaçaqmalçılığının yeni üsul və ya metodları haqqında;

4. Narkotik vasitələr və ya psixotrop maddələr kimi təkmilləşdirilən və ya ilk dəfə istifadə edilən və qaçaqmalçılıq cinayətinin predmeti olan digər maddələr haqqında.

2. Nəzarət ilə əlaqəli istək üzrə yardım. Bir dövlətin gömrük xidmətinin sorğusu əsasında digər dövlətin gömrük xidməti öz səlahiyyətləri və imkanları çərçivəsində konkret dövr ərzində aşağıdakı hallar barədə xüsusi müşahidə aparır:

1. Sorğunu alan dövlətin ərazisində qanunsuz hərəkətlərdə, xüsusən də narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qaçaqmalçılığında peşəkar və ya adi iştirakda kifayət qədər əsaslar üzrə şübhəli bilinən şəxslərin həmin dövlətin ərazisinə daxil olması və çıxması üzrə;

2. Sorğu edən dövlətin gömrük xidmətinin məlumatına görə, həmin dövlətin ərazisində və ya onun ərazisindən əhəmiyyətli dərəcədə qanunsuz dövriyyəyə səbəb olan narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin yerdəyişməsi üzrə;

3. Narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin ehtiyatlarının toplandığı konkret yerlər onların sorğu edən dövlətin ərazisinə qanunsuz idxal üçün istifadə edilməli olduğunu güman etməyə əsas verirsə. [4]

Həmçinin, narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin sorğu edən dövlətin ərazisinə qaçaqmalçılıq yolu ilə gətirilməsində əsaslı şübhəsi olan xüsusi nəqliyyat vasitələri, gəmilər, təyyarələr və digər nəqliyyat vasitələri və bu müşahidə barədə hesabatı sorğu verən dövlətin gömrük xidmətinə təqdim edir.

3. İstintaq araşdırmaları. Konvensiyanın iştirakçısı olan bir dövlətin gömrük xidmətinin tələbi ilə, digər Razılığa gələn dövlətin gömrük xidməti, sonuncunun ərazisində qüvvədə olan qanun və qaydalara riayət edərək sorğu edən dövlətin ərazisində araşdırılan narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin hər hansı qaçaqmalçılığına dair sübutlar əldə etmək üçün araşdırma aparır və bu qaçaqmalçılıqla əlaqədar axtarışda olan istənilən şəxsdən, yaxud şahid və ekspertlərdən ifadə alır və araşdırmanın nəticələrini, habelə sorğu edən dövlətin gömrük xidmətinə digər sənədlərini və ya digər sübutları verir.[4]

4. Konvensiyanın iştirakçısı olan bir dövlətin gömrük qulluqçularının digər iştirakçı dövlətin ərazisində icazə verilən hərəkətləri. Yalnız yazılı şəkildə təqdim olunan kifayət qədər dəlil olmadığı təqdirdə, bir dövlətin gömrük xidmətinin, digər dövlətin gömrük xidmətinin tələbi ilə imkanları daxilində sorğu edən dövlətin ərazisində narkotik vasitələrin və ya psixotrop maddələrin qaçaqmalçılığı ilə bağlı şahid və ya ekspert kimi məhkəmədə və ya tribunalda ifadə vermək üçün öz əməkdaşlarını müəyyən edir. Məhkəməyə gəlmək üzrə tələbdə, xüsusən bu əməkdaşı hansı halda və hansı vəzifədə dinlənəcəyi barədə məlumat öz əksini tapır. Tələbi təmin edən dövlətin Gömrük Xidməti məhkəmədə çıxışa icazə verərək, ifadə verərkən əməkdaşlarının əməl etməli olduğu hədləri göstərir.[4]

Bir dövlətin gömrük xidmətinin yazılı müraciəti əsasında başqa bir dövlətin gömrük xidməti sorğu göndərən xidmətin işçilərinin istintaq və ya narkotik vasitələrin və psixotrop qaçaqmalçılığına dair rəsmi hesabatla əlaqədar olaraq sorğu edilən dövlətin ərazisində olmasına icazə verir. Hər iki əməkdaşlıq edən dövlətin bunu məqsədəuyğun hesab etdiyi və ərazilərində qüvvədə olan qanun və qaydalar çərçivəsində bir dövlətin gömrük məmurları, başqa bir dövlətin tələbi ilə, digər dövlətin ərazisində aparılan araşdırmalarda iştirak edirlər.

Şuranın baş katibinə Konvensiya iştirakçısı olan dövlətlər tərəfindən ona verilən məlumatların Mərkəzi istinad kartotekasını yaradır və onu daim yeniləyir və narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qaçaqmalçılığında yeni və təkrarlanan tendensiyalar barədə qısa icmalların və araşdırmaların hazırlanması üçün bu kartotekadan olan məlumatlardan istifadə edir. O, kartotekanı vaxtaşırı yeniləməklə, artıq praktiki cəhətdən əhəmiyyətini itirmiş və ya köhnəlmiş məlumatları aradan qaldırır. Dövlətlərin gömrük xidmətləri Şuranın Baş Katibinin xahişi ilə və Konvensiyanın müddəalarına uyğun olaraq qısa icmallar və tədqiqatlar üçün tələb oluna biləcək əlavə məlumatlar təqdim edir. Şuranın Baş Katibi Konvensiya iştirakçısı olan dövlətlərin gömrük xidmətləri və rəsmi şəxsləri arasında mərkəzi kartotekada olan konkret məlumatları, habelə qısa icmalları və tədqiqatları paylayır.

Şuranın Baş Katibi, eyni zamanda məlumat verən Razılığa gələn Tərəfin etiraz etmədiyi təqdirdə, Şuranın digər üzvləri tərəfindən göstərilən xidmətlərə və vəzifəli şəxslərə, BMT-nin və İnterpolun səlahiyyətli orqanlarına və saziş imzaladığı digər beynəlxalq təşkilatlara da Mərkəzi kartotekada olan narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qaçaqmalçılığı ilə bağlı hər hansı məlumatı, onun zəruri hesab etdiyi dərəcədə məlumat verə bilər.

Şuranın Baş Katibi konvensiyanın iştirakçısı olan hər hansı bir dövlətin xahişi ilə sərəncamında olan hər hansı digər məlumatı təqdim edir. Baş Katib hüquq-mühafizə xarakterli məlumatları özündə əks etdirən və narkotik və psixotrop maddələrin qaçaqmalçılığında iştirak edən müvafiq şəxslərə, onun törədilmə metodlarına, qaçaqmalçılıqda istifadə olunan nəqliyyat vasitələrinə aid olan mərkəzi məlumat kartotekası aparır.

ÜGT-nin “Gömrük məsələlərində qarşılıqlı inzibati yardım haqqında ikitərəfli sazişi”ndə də gömrük hüquqpozmaları sahəsində üzv dövlətlərin gömrük xidmətlərinin gömrük hüquqpozmaları sahəsində qarşılıqlı əməkdaşlığı öz əksini tapmışdır. Belə ki, həmin Sazişin “gizli araşdırmalar” adlanan 17-ci maddəsinə əsasən, Razılığa gələn hər hansı bir tərəf gömrük hüquqpozması faktlarının müəyyən edilməsi və ya dəqiqləşdirilməsi üçün onun ərazisində saxta şəxsiyyət vəsiqələri pərdəsi altında araşdırma aparmaq üçün Razılığa gələn digər tərəfin vəzifəli şəxslərinə səlahiyyət verə bilər, əgər bu, əks halda etmək çox çətin olardı. Haqqında söhbət gedən vəzifəli şəxslər istintaq fəaliyyəti zamanı məlumat toplamaq və istintaq subyektləri və ya onlarla bağlı digər şəxslərlə əlaqə saxlamaq səlahiyyətinə malikdirlər. Belə araşdırmalar ərazisində araşdırmaların aparıldığı Razılığa gələn Tərəfin qanunvericiliyinə və prosedurlarına uyğun olaraq həyata keçirilir. Sözügedən sazişin “birgə nəzarət və istintaq qrupu adlanan” 18-ci maddəsində isə qeyd olunur ki, Razılaşan tərəflər eyni vaxtda və əlaqələndirilmiş fəaliyyət tələb edən gömrük hüquqpozmalarının konkret növlərinin aşkar edilməsi və qarşısının alınması üçün birgə nəzarət və ya istintaq qrupları yarada bilərlər. Belə qruplar ərazisində fəaliyyət göstərən Razılığa gələn tərəfin qanunvericiliyinə və prosedurlarına uyğun fəaliyyət göstərirlər.[8]

İkitərəfli müqavilələr dövlətlərin gömrük orqanlarının hüquq-mühafizə fəaliyyəti sahəsində əməkdaşlığının tənzimlənməsi mənbələri kimi çoxtərəfli gömrük konvensiyalarının müddəalarını konkretləşdirir və gömrük hüquqpozmalarına qarşı mübarizə də daxil olmaqla, gömrük orqanlarının məsələlərinin daha səmərəli həllinə kömək edir.

Hökumətlərarası sazişlər isə gömrük məqsədləri üçün informasiya və sənəd mübadiləsi üzrə dövlətlərin gömrük orqanlarının əməkdaşlığının normativ əsasını təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi beynəlxalq əməkdaşlıq istiqamətində xarici dövlətlərin gömrük xidmətləri, bir çox nüfuzlu beynəlxalq və regional təşkilatlarla işgüzar əlaqələrin qurulması və inkişaf etdirilməsi üzrə geniş fəaliyyət göstərir. Belə ki, ikitərəfli gömrük əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsi üzrə müqavilə-hüquq bazasının möhkəmləndirilməsi istiqamətində aparılmış işlərin nəticəsi kimi Argentina Respublikası, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Serbiya Respublikası, Bolqarıstan Respublikası, Makedoniya Respublikası, Koreya Respublikası, İran İslam Respublikası, Qırğız Respublikası, Rusiya Federasiyası və digər bir çox ölkələrin gömrük xidmətləri ilə gömrük işi sahəsində əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında Hökumətlərarası Sazişlər imzalanmışdır.[9]

Bu sazişlərdə əməkdaşlığın predmetləri, formaları və qaydaları müəyyən edilir, habelə onun həyata keçirilməsinin təşkilatı mexanizmi müəyyən edilir. Müqavilələrin mətni bir qayda olaraq aşağıdakı bölmələrdən ibarət olur: terminlərin anlayışı, tətbiq sahəsi, əməkdaşlığın və qarşılıqlı yardımın formaları, təhqiqatın təşkili, nəzarətli çatdırılma, sorğunun forması və məzmunu, məxfilik və əldə edilən məlumatların istifadəsi, qarşılıqlı yardım haqqında öhdəliklərdən istisna, xərclər, müqavilənin yerinə yetirilməsi, müqavilənin ərazi üzrə qüvvəsi, əlavələr, ratifikasiya, qüvvəyə minməsi və müqaviləyə xitam verilməsi.

Bundan əlavə, nümunə üçün bir beynəlxalq sənədə – “Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasına üzv dövlətlərin gömrük idarələri arasında gömrük hüquqpozmalarına qarşı mübarizə sahəsində əməkdaşlığa dair” 11 mart 2019-cu il tarixli Anlaşma Memorandumuna

nəzər yetirək. Anlaşma Memorandumu gömrük hüquqpozmalarına qarşı mübarizə sahəsində əməkdaşlığın təşviq edilməsi və bunun regionun təhlükəsizliyinə töhfə verməsi məqsədilə türkdilli ölkələrin hökumətləri arasında bağlanmışdır. Bu Anlaşma Memorandumunun məqsədi məlumat, təcrübə mübadiləsi, təlim seminarlarının və qarşılıqlı səfərlərin təşviqi vasitəsilə gömrük hüquqpozmalarına qarşı mübarizə sahəsində əməkdaşlığı gücləndirməkdən ibarətdir. Bu Memorandum çərçivəsində göstərilən bütün yardımlar milli qanunvericiliyə uyğun olaraq həyata keçirilir. Memorandumu imzalayan tərəflər qaçaqmalçılığa qarşı mübarizə sahəsində təcrübə mübadiləsi və səmərəliliyini sübut etmiş yeni hüquq mühafizə üsulları, gömrük hüquqpozmalarının törədilməsinin yeni istiqamətləri, vasitələri və ya üsulları, bu hüquqpozmaların predmeti olan mallar və onların daşınması və saxlanma üsulları barədə təlimlərin təşkili, Tərəflərin milli kinoloji mərkəzlərindən qarşılıqlı istifadə; gömrük hüquqpozmalarına qarşı mübarizə sahəsində birgə əməliyyatlar barədə razılığa gəlirlər.[3]

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi ÜGT və dövlət səviyyəsində digər dövlətlərin gömrük adminisitrasiyaları və digər orqanları ilə əməkdaşlığını səmərəli şəkildə təşkil etməkdə və bu əməkdaşlığın daha da təkmilləşdirməkdə davam edir. AR DGK digər dövlətlərin müvafiq orqanları ilə qarşılıqlı əməkdaşlıq çərçivəsində qaçaqmalçılığın, xüsusilə də narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qaçaqmalçılığının və digər gömrük hüquqpozmalarının qarşısının alınmasında əhəmiyyətli addımlar atmış və ildən-ilə bu sahədə mübarizədə həyata keçirilən tədbirlər təkmilləşdirilmişdir.

AR DGK-nın əməkdaşları mütəmadi olaraq istər ÜGT (və ya ÜGT-nin Bakıda yerləşən Potensialın Gücləndirilməsi üzrə Avropa Regional Ofis) çərçivəsində, istər yerli səviyyədə həyata keçirilən qaçaqmalçılıq və digər gömrük hüquqpozmalarla mübarizə mövzusunda mühazirələrdə, seminarlarda, təlimlərdə iştirak edir. Hazırda Covid-19 pandemiyası ilə əlaqədar həmin təlimlər onlayn formada təşkil olunmağına baxmayaraq, həmin mühazirə, təlim seminarlarında gömrük əməkdaşlarının iştirakı yüksək səviyyədə təşkil olunur. Bundan əlavə, əməkdaşların peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün AR DGK Akademiyasında gömrük əməkdaşları üçün müvafiq kurslar təşkil olunur və sonda isə bu kurslarda iştirak edənlərin hazırlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi təşkil edilir.

Ümumdünya Gömrük Təşkilatı hər il üzv dövlətlərdən əldə etdiyi hesabatlar əsasında İllik Məruzə çap edir. 2019-2020-ci illər üçün üzv olan ölkələrin gömrük idarələri tərəfindən təqdim edilən məlumatların dərin təhlili əsasında qanunsuz ticarət axınlarının hərtərəfli tədqiq olunduğu illik məruzəsini təqdim etmişdir. Bu, gömrük adminisitrasiyalarına sərhədyanı ticarətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üzrə ölçülüb-biçilmiş qərarlar qəbul etməyə kömək edir. Məlumatların hərtərəfli təhlilinin vacibliyi şübhəsiz ki, gömrük orqanlarının səmərəli və effektiv fəaliyyətinə dəstəyin əsas komponentidir. Sözügedən İllik Məruzələrdə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən təqdim edilən məlumatlar da əks olunur. Bütün bunları ümumiləşdirirək deyə bilərik ki, gömrük hüquqpozmaları, xüsusilə narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qaçaqmalçılığı ilə mübarizə apara bilmək üçün hüquqpozmaların predmetlərinin statistikasını diqqətdə saxlamaq, həmin predmetlərin, xüsusilə də narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin anlayışını və mahiyyətini başa düşmək, cəmiyyətdəki sosial meyillərə nəzər yetirmək, hər növ mənbədən əldə edilə biləcək məlumatlar toplamaq və mövcud ictimai-sosial, siyasi, iqtisadi və mədəni vəziyyətə uyğun olaraq cəza siyasətini təsbit etmək lazımdır.[5] Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə mübarizə xüsusilə çoxmərhələli və çox çətinidir. Bu sahədə görülən tədbirlər narkotik vasitələrdən və psixotrop maddələrdən asılılığı, onlara olan təlabatı, onların istehsalı, qaçaqmalçılığı və ticarəti, beynəlxalq cinayət

təşkilatlarını, narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi nəticəsində əldə edilən çirkli pulların yuyulması barədə məlumat mübadiləsini, bir sözlə, beynəlxalq əməkdaşlığın təkmilləşdirilməsini tələb edir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. “Gömrük hüquqpozmalarının qarşısının alınması, təhqiç edilməsi və aradan qaldırılmasına dair qarşılıqlı inzibati yardım haqqında” Nayrobi Konvensiyası. <http://www.e-qanun.az/framework/1485>

2. “Gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi və uzlaşdırılması haqqında” Kioto Konvensiyası. https://customs.gov.az/modules/law/lawfolder/1/FILE_9412B6-52FF5F-9A6EB8-F843FE-0613A7-2B2964.pdf

3. “Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasına üzv dövlətlərin gömrük idarələri arasında gömrük hüquqpozmalarına qarşı mübarizə sahəsində əməkdaşlığa dair” Anlaşma Memorandumu: <http://www.e-qanun.az/framework/42379>

4. Буваева Н.Э. «Международное таможенное право», Москва, 2019

5. Çopur İlhan. “Gömrük kaçakçılığı ile mücadelede karşılaşılan sorunlar ve çözüm önerileri, Türkiye gümrükleri üzerine bir araştırma”, Gümüşhane, Mayıs, 2014

6. <http://www.wcoomd.org/en/topics/enforcement-and-compliance/activities-and-programmes/intelligence-and-risk-management-programme/rilo.aspx>

7. http://www.wcoomd.org/-/media/wco/public/global/pdf/topics/enforcement-and-compliance/tools-and-instruments/rilo/rilo-brochure_en.pdf?db=web

8. <http://www.wcoomd.org/en/about-us/legal-instruments.aspx>

9. <https://customs.gov.az/az/faydali/xeberler/>

Багирова Нармин

ПРИОРИТЕТЫ МЕЖДУНАРОДНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА В БОРЬБЕ С ТАМОЖЕННЫМИ ПРАВОНАРУШЕНИЯМИ

РЕЗЮМЕ

Чтобы иметь возможность бороться с таможенными правонарушениями, особенно контрабандой наркотических средств и психотропных веществ, необходимо иметь в виду статистику предметов правонарушений, понимать понятие и сущность этих предметов, особенно наркотических средств и психотропных веществ, смотреть на социальные тенденции в обществе, собирать информацию, которая может быть получена из всех видов источников, и определять карательную политику в соответствии с текущей социально-социальной, политической, экономической и культурной ситуацией. Борьба с незаконным оборотом наркотических средств и психотропных веществ особенно многоуровневая и очень сложная. Меры, принимаемые в этой области, требуют совершенствования международного сотрудничества, обмена информацией о зависимости от наркотических средств и психотропных веществ, спроса на них, их производстве, контрабанде и торговле, международных преступных организациях, отмывании денег, полученных в результате незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ.

**PRIORITIES OF INTERNATIONAL COOPERATION
IN THE FIGHT AGAINST CUSTOMS OFFENCES**

S U M M A R Y

It is necessary to pay attention to the statistics of the subjects of customs offences, especially in order to be able to combat the smuggling of drugs and psychotropic substances, to understand the concept and essence of these subjects, especially drugs and psychotropic substances, to look at the social trends in society, to collect information from all kinds of sources and to determine the The fight against illegal circulation of drugs and psychotropic substances is particularly multi-stage and very difficult. The measures taken in this area require the exchange of information on dependence on drugs and psychotropic substances, their demand, their production, smuggling and trade, international criminal organizations, the laundering of dirty money obtained as a result of illicit circulation of drugs and psychotropic substances, in short, the improvement of international cooperation.

İSTEHLAK ETDİKLƏRİ MALLARIN LAZİMİ KEYFİYYƏTDƏ OLMASI VƏ MALLARIN TƏHLÜKƏSİZLİYİ HÜQUQU

Açar sözlər: istehlakçıların hüquqları, mallar, işlər, xidmətlər, lazımi keyfiyyət, təhlükəsizlik hüququ, zəmanət, yararlıq müddəti, qarantiya müddəti, pərakəndə alqı-satğı müqaviləsi, standartlaşdırma məhsulları.

Ключевые слова: права потребителей, товары, работы, услуги, надлежащее качество, право безопасности, гарантия, срок годности, гарантийный срок, договор розничной купли-продажа

Keywords: consumer rights, goods, works, services, proper quality, right to safety, warranty, expiry date, warranty period, retail purchase agreement, standardization products.

İstehlakçıların hüquqları ilk dəfə olaraq dövlət səviyyəsində ABŞ-ın həmin dövrdə prezidenti olmuş Con Kennedinin 15 mart 1962-ci ildə ABŞ Konqresindəki çıxışında ifadə olunmuşdur. O, öz çıxışında istehlakçıların dörd hüququndan - təhlükəsizlik hüququ, məlumat almaq hüququ, hər bir insanın sərbəst seçim etmək hüququ və eşidilmək hüququndan bəhs etmişdir.

Lakin hazırkı dövrdə istehlakçıların qanunla qorunan hüquqları daha da genişlənməmiş və normativ sənədlərdə öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində istehlakçıların hüquqları ilk dəfə geniş şəkildə “İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında” 19 sentyabr 1995-ci il tarixli Azərbaycan Respublikası Qanunda öz əksini tapmışdır. Qanunun 3-cü maddəsində istehlakçıların hüquqları göstərilmişdir. Həmin maddəyə əsasən Azərbaycan Respublikası ərazisində istehlakçılar aşağıdakı hüquqlara malikdir:

1) malların (işlərin, xidmətlərin) və onların istehsalçısının, icraçısının və satıcısının sərbəst seçilməsi;

2) istehlak etdikləri malların (işlərin, xidmətlərin) lazımi keyfiyyətdə olması;

3) malların (işlərin, xidmətlərin) təhlükəsizliyi;

4) malların (işlərin, xidmətlərin) miqdarı, çeşidi və keyfiyyəti haqqında dolğun və düzgün məlumat əldə etmək;

5) qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hallarda, lazımi keyfiyyəti olmayan, habelə insanların sağlamlığına, həyatına təhlükəli olan malların (işlərin, xidmətlərin) vurduğu zərərin ödənilməsi;

6) öz hüquqlarının və qanuni mənafeələrinin müdafiəsi üçün səlahiyyətli dövlət orqanlarına və məhkəməyə müraciət etmək;

7) ictimai təşkilatlarda (istehlakçılar birliyində) birləşmək. (1, s.4)

Bu hüquqların hər biri mühüm əhəmiyyətə malik olsa da, istehlakçıların istehlak etdikləri malların lazımi keyfiyyətdə olmasına, malların təhlükəsizliyinə, malların miqdarı, çeşidi

və keyfiyyəti haqqında dolğun və düzgün məlumat əldə etməyə olan hüquqları muasir dövrdə daha aktual xarakter daşıyır. İstehlakçıların satıcının vurduğu zərərin ödənilməsi, öz hüquqlarının və qanuni mənafelərinin müdafiəsi üçün səlahiyyətli dövlət orqanlarına və məhkəməyə müraciət etmək kimi hüquqları da məhz qeyd olunan hüquqların pozulmasından yaranan törəmə hüquqlardır.

İstehlakçının malik olduğu ən əsas hüquqlardan biri ilk növbədə onun lazımı keyfiyyətdə mal almaq hüququdur. “İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 5-ci maddəsində göstərilir ki, istehlakçı satıcıdan alınmış malın keyfiyyətinin normativ sənədlərə, müqavilə şərtlərinə uyğunluğu barədə və həmçinin mal haqqında satıcının təqdim etdiyi məlumata cavab verməsini tələb etmək hüququna malikdir.

Satıcının istehlakçıya keyfiyyətli mal verməsi eyni zamanda Mülki Məcəllədə də nəzərdə tutulmuşdur. Lakin “İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında” Qanundan fərqli olaraq, Mülki Məcəllədə bu, istehlakçının hüququ kimi deyil, satıcının vəzifəsi kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Mülki Məcəllənin 581-ci maddəsinə əsasən satıcı alıcıya keyfiyyəti alqı-satqı müqaviləsinə uyğun gələn əşya verməyə borcludur, bu satıcının vəzifəsidir. (2, s.251)

Malın (əşyanın) keyfiyyətinə görə tələblər Vyana Konvensiyasında da öz əksini tapmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, əşyanın keyfiyyəti barəsində Vyana Konvensiyasının 35-ci maddəsi və Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin müddəaları arasında elə bir prinsiplə fərq yoxdur.

“Keyfiyyət” anlayışı beynəlxalq İSO 8402-86 standartı üzrə “məhsulun təyinatına uyğun olaraq müəyyən tələbatı ödəmək qabiliyyətini əsaslandıran yararlılıq xassələrinin məcmusudur” kimi müəyyən edilmişdir (3, s.19). Əşyanın keyfiyyəti dedikdə, onun yararlılıq, dəyərlilik dərəcələrini, qüsursuzluğunu və digər zəruri xassələrini özündə ehtiva edən və onu başqa əşyalardan müsbət mənada fərqləndirən əlamətləri anlaşılır (4, s.30). Əşyanın keyfiyyətinin müəyyən edilməsində tərəflər sərbəstdir. Praktikada alqı-satqı müqaviləsinin predmeti olan əşyanın keyfiyyəti müxtəlif üsullarla müəyyən edilir. Bunlara aid etmək olar:

1) alqı-satqı müqaviləsinə bağlayarkən müqavilədə bu və ya digər normativ akta istinad edilməsi. Təcrübədə daha çox yayılmış standartlaşdırma sahəsində normativ aktlara istinad edilir.

2) keyfiyyət göstəricilərinin müəyyən edilməsi;

3) əşyanın ətraflı təsviri;

4) müqavilədə konkret nümunənin göstərilməsi;

Standartlaşdırma sahəsində normativ aktlara istinad edilməsi üsulu alqı-satqı müqaviləsində əşyaların keyfiyyətini müəyyən etmək üçün tətbiq edilən əsas üsuldur.

Məcburi standartlaşdırmanın hüquqi və iqtisadi əsasları “Standartlaşdırma haqqında” 16 aprel 1996-cı il tarixli qanunla müəyyən edilmişdir.

Standartlaşdırma məhsullar, işlər, xidmətlər üçün norma, qayda və xarakteristikaları müəyyənləşdirmək üzrə fəaliyyətdir (5, s.30). Standart isə maraqlı tərəflərin əksəriyyətinin razılığı əsasında hazırlanmış və müvafiq səlahiyyətli təşkilat və ya orqanlar tərəfindən təsdiq edilən kütləvi istifadə üçün nəzərdə tutulmuş məhsulların, işlərin, xidmətlərin keyfiyyətinə və təhlükəsizliyinə dair tələbləri müəyyənləşdirən normativ sənəddir.

“Standartlaşdırma haqqında” Qanuna əsasən Azərbaycan Respublikasının dövlət standartları məcburi və tövsiyə olunan tələbləri nəzərdə tutur. Lakin qanunda göstərilir ki, tövsiyə xarakterli tələblər qanunda nəzərdə tutulduqda və ya məhsulu hazırlayan tərəfindən bəyan edildikdə məcburi xarakter daşıyır və şərtsiz yerinə yetirilməlidir. Məhsulun dövlət

standartlarının tələblərinə uyğunluğu sertifikatı ilə təmin edilir və ya nişanlama yolu ilə təsdiqlənir.

Qeyd etdiyimiz kimi tərəflər həmçinin əşyanın keyfiyyətini alqı-satqı müqaviləsində onun keyfiyyət göstəricilərini müəyyənləşdirməklə, nümunə göstərməklə və ya əşyanı təsvir etməklə müəyyən edə bilirlər.

Mülki Məcəllənin 586.1-ci maddəsinə əsasən qanunvericilikdə, dövlət standartlarının məcburi tələblərində və ya alqı-satqı müqaviləsində əşyanın keyfiyyətinin yoxlanması nəzərdə tutula bilər. Bu yoxlama sınaq, analiz, müayinə və s. üsullarla aparılır. Əgər yoxlamanın qaydası dövlət standartlarının məcburi tələblərində və ya alqı-satqı müqaviləsində nəzərdə tutulmazsa, əşyanın keyfiyyəti işgüzar dövriyyə adətlərinə və ya alqı-satqı müqaviləsi üzrə verilməli əşyanın yoxlanmasının adətən tətbiq edilən digər şərtlərinə müvafiq surətdə yoxlanılır.

Mülki qanunvericilikdə malın keyfiyyəti üçün qarantıya verilməsi də nəzərdə tutulmuşdur. Bu Mülki Məcəllənin 582-ci maddəsində təsbit edilmişdir. Bir şeyə diqqət yetirmək lazımdır ki, bəzi müəlliflər burada “qarantıya” terminindən istifadə edilməsini düzgün hesab etmirlər. Bu iki səbəblə izah olunur: birincisi, Mülki Məcəllənin öhdəliklərin icrasının təmin edilməsinə dair 24-cü fəslinin 5-ci paragrafı da “qarantıya” adlandırılır və tamamilə fərqli münasibətlər tənzimlənir; ikincisi, “zəmanət” terminindən istifadə edilməsi mülki qanunvericiliyin terminoloji vahidliyi baxımından daha məqsəduyğundur. Belə ki, “İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda məhz “zəmanət” terminindən istifadə olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, qarantıya (zəmanət) dedikdə, satıcının verdiyi malın keyfiyyətinə görə alıcının qarşısında cavab verməsi başa düşülür (6, s.43). Zəmanət müddəti ərzində satıcının alıcıya verdiyi mal adətən istifadə edildiyi məqsədlər üçün yararlı olur. Mülki Məcəllənin 582-ci maddəsində qarantiyanın qanuni və müqavilə qarantiyası olmaqla iki növü fərqləndirilir.

Qanunvericiliyə əsasən qarantıya müddətinin axımı, bir qayda olaraq, əşyanın alıcıya verildiyi məqamdan hesablanır. Lakin bu dispozitiv xarakter daşıyır. Bu qayda o zaman tətbiq edilir ki, alqı-satqı müqaviləsində ayrı qayda nəzərdə tutulmasın. Qanunvericilikdə eyni zamanda belə bir hal da nəzərdə tutulmuşdur ki, əgər alıcı müqavilə ilə zəmanət müddəti müəyyənləşdirilmiş əşyadan istifadə etmək imkanından satıcıdan asılı səbəblərə görə məhrum olarsa, zəmanət müddətinin axımı satıcı müvafiq səbəbləri aradan qaldırıqdan sonra başlanır. Zəmanət müddəti ərzində əşyada aşkar edilmiş qüsurlar ondan istifadə etməyi mümkün etmədiyi hallarda isə zəmanət müddəti əşyadan istifadə edilməmiş müddət qədər artırılır.

Mülki Məcəllədə zəmanət (qarantıya) müddəti ilə yanaşı əşyanın yararlılıq müddəti də müəyyən edilmişdir. Yararlılıq müddəti əşyanın istifadə üçün yararlı olduğu müddətdir. Belə ki, qanunvericilik, dövlət standartlarının məcburi tələbləri və ya digər məcburi qaydalar ilə əşyanın təyinatı üzrə istifadəyə yararlılığına hədd qoyan müddət müəyyənləşdirilə bilər ki, bu müddət yararlılıq müddətidir. Yararlılıq müddətinin qanunvericiliklə müəyyənləşdirilməsinin başlıca olaraq iki funksiyasını göstərmək olar:

- 1) əşyanın bu müddət ərzində keyfiyyətinə təminat verilir;
- 2) yararlılıq müddəti bitdikdən sonra həmin əşyanın satılmasına qadağa qoyulur.

Yararlılıq müddəti əşyanın hazırlandığı gündən hesablanan, istifadəyə yararlılığını göstərən vaxt dövrü ilə və ya əşyanın istifadəyə yararlılığının bitdiyi tarixlə müəyyənləşdirilir.

Yararlılıq müddətini əşyanın xidmət müddətindən fərqləndirmək lazımdır. Əşyanın xidmət müddəti Mülki Məcəllədə öz əksini tapmamışdır. Buna baxmayaraq “İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 5-ci maddəsində xidmət müddəti ilə bağlı müddəa verilmişdir. Xidmət müddəti nisbətən daha uzun müddətə istifadə üçün nəzərdə tutulan əşyalar barəsində müəyyən edilir. Bu müddət ya normativ sənəddə nəzərdə tutula, ya da müqavilə ilə müəyyən edilə bilər. Xidmət müddəti olmadıqda isə 10 il müddətində malın təyinatı üzrə istifadə edilməsinə təminat verməlidir. Yararlılıq müddətindən fərqli olaraq qanunvericilikdə xidmət müddəti bitdikdən sonra əşyanın təyinatı üzrə istifadə edilməsinə qadağa qoyulması barədə tələb nəzərdə tutulmamışdır. Qanunvericilikdə hansı mallar üçün xidmət müddətinin verilməsinin zəruri olduğu göstərilmişdir. Belə ki, müəyyən edilmiş vaxtdan artıq istifadə edilməsi istehlakçıların həyatına, sağlamlığına, onların əmlakına və ya ətraf mühitə təhlükə kəsb edən və ya zərər vura bilən mallara xidmət müddəti (yararlılıq müddəti) müəyyən edilməlidir. İstehsalçı bu kimi malların təlimatlarında xidmət (yararlılıq) müddətlərini göstərməyə borcludur. Bu da mahiyyət etibarilə istehlakçının təhlükəsiz mal almaq hüququ ilə bağlıdır.

İstehlakçının malın təhlükəsizliyi hüququ əsas etibarilə malların, məmulatların və məlumat materiallarının nəzarət markası ilə markalanması vasitəsilə təmin olunur. Malların, məmulatların və məlumat materiallarının nəzarət markası ilə markalanması həmin obyektlərin müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlara əməl edilməklə hazırlandığını, satışı üçün müvafiq dövlət orqanından razılıq alınması tələb olunduqda belə razılığın alınmasını, həmin nüsxələri yaymaq hüququnun verildiyini təsdiq edir.

Nəzarət markası ilə markalanma tələbi istehlakçıların təhrif edilməmiş və dəyişikliyə məruz qalmamış, müəyyən edilmiş əxlaqi və mənəvi dəyərlərə uyğun hazırlanmış mallardan, məmulatlardan və məlumat materiallarından istifadə hüququnun təmin edilməsinə xidmət edir. «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» AR Qanununun 13-cü maddəsinə əsasən nəzarət markasının forması, uçuğu, istifadəsi və verilməsi qaydaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir. Qanunvericilikdə hansı malların nəzarət markası ilə markalanmalı olması konkret olaraq göstərilmişdir. Belə ki, aşağıdakıların nəzarət markası ilə markalanması tələb olunur:

- 1) dərman vasitələri;
- 2) audiovizual əsərin, fonogramın, kompüter proqramının, məlumat toplusunun, kitabın nüsxələri və digər müəlliflik və əlaqəli hüquq obyektləri;
- 3) dini təyinatlı ədəbiyyat (kağız və elektron daşıyıcılarında), audio və video materiallar, mal və məmulatlar və dini məzmunlu başqa məlumat materialları.

Qanunvericiliyin tələblərinə əsasən satıcı istehlakçıya bu malları nəzarət markası ilə markalanmış vəziyyətdə verməlidir. Əks halda onlar qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

İstehlakçının malik olduğu malın təhlükəsizliyi hüququ eyni zamanda özündə istehlakçının malların adi şəraitdə istifadə olunmasının, saxlanılmasının və daşınmasının, onun həyatı, sağlamlığı, eləcə də ətraf mühit üçün təhlükəsiz olmasının, həmçinin onun əmlakına ziyan vurulmamasının təmin olunması hüququnu özündə ehtiva edir. Bu da birbaşa istehlakçının lazımi keyfiyyətdə mal almaq hüququ ilə bağlıdır.

Bəs pərakəndə alqı-satqı müqaviləsi zamanı istehlakçının qeyd edilən hüquqlarının pozulması hansı nəticələrə səbəb ola bilər?

İlk növbədə istehlakçıya lazımi keyfiyyətdə olmayan malın verilməsinin nəticələrini araşdıraq.

Bu sualın cavabı öz əksini Mülki Məcəllənin 587-589-cu maddələrində tapmışdır. Burada satıcının alıcıya lazımı keyfiyyətdə olmayan əşya, yəni qüsurlu əşya verməsinin hüquqi nəticələri təsbit olunmuşdur. “İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında” AR Qanununun 1-ci maddəsinə əsasən qüsurlu malın normativ sənədlərin tələblərinə, müqavilə şərtlərinə, yaxud irəli sürülən başqa tələblərə, habelə satıcının mal haqqında verdiyi məlumatla uyğunsuzluğudur. Qanunvericiliyə əsasən əgər satıcı əşyanın qüsurları barəsində qabaqcadan alıcıya məlumat verməmişsə, bu zaman alıcının ixtiyarı var ki, satıcının təqsiri olub-olmamasından asılı olmayaraq, satıcıdan öz seçimi ilə aşağıdakıları tələb etsin:

1) alış qiymətinin mütənasib azaldılması;

2) əşyanın qüsurlarının ağlabatan müddətdə əvəzsiz aradan qaldırılması. «İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında» AR Qanununun 7-ci maddəsinə əsasən qüsurlu mal 14 gün ərzində və ya tərəflərin razılığı ilə başqa müddətdə aradan qaldırılmalıdır. İstehlakçının tələbi ilə satıcı məişət texnikasının və nəqliyyat vasitələrinin təmir edildiyi və ya dəyişdirildiyi müddət üçün ona əvəzsiz olaraq (evinə çatdırmaqla) oxşar mal verməlidir. Təmir (dəyişdirmə), habelə malın qüsurlarının aradan qaldırıldığı və ya dəyişdirildiyi müddət üçün oxşar malı vermək tələbinin yerinə yetirilməsi (14 gün) ləngidildikdə satıcı istehlakçıya mal verməklə bir vaxtda, müəyyən edilmiş müddətin ötürüldüyü hər gün üçün ona malın satış qiymətinin bir faizi məbləğində dəbbə pulu ödəyir.

3) əşyanın qüsurlarının aradan qaldırılması üçün özünün çəkdiyi xərclərin əvəzinin ödənilməsi.

Lakin bu qayda əşyada adi qüsurlar olduqda, yəni əşyadakı qüsurları çox xərc çəkmədən və ya vaxt sərf etmədən aradan qaldırmaq mümkün olduqda tətbiq edilir. Əgər əşyanın keyfiyyətinə aid tələblər əhəmiyyətli dərəcədə pozularsa, yəni aradan qaldırılma bilməyən qüsurlar, tənəsübsüz xərclər və ya vaxt sərf etmədən aradan qaldırılma bilməyən qüsurlar aşkar edilərsə və ya dəfələrlə aşkar edilən və ya aradan qaldırıldıqdan sonra yenidən üzə çıxan və digər bu cür qüsurlar olarsa, alıcının ixtiyarı var ki, öz seçimi ilə:

1) alqı-satqı müqaviləsinin icrasından imtina etsin və əşya üçün ödədiyi pul məbləğinin qaytarılmasını tələb etsin;

2) lazımı keyfiyyətli olmayan əşyanın müqaviləyə uyğun əşya ilə əvəz olunmasını, yəni dəyişdirilməsini tələb etsin. Bu zaman istehlakçının malı dəyişmək tələbi mal olduqda satıcı tərəfindən dərhal yerinə yetirilməli, zərurət olduqda onun keyfiyyəti müvafiq tələb verilən andan 14 gün müddətində yoxlanılmalı və ya tərəflər arasında razılaşdırılmış müddət ərzində dəyişdirilməlidir. İstehlakçının malı dəyişdirmək tələbi, mal olmadıqda müvafiq ərizənin verildiyi andan iki ay müddətində ödənilməlidir.

Lakin bəzi ölkələrdə əşyadakı qüsurlar adi olsa belə, istehlakçıya müqaviləyə xitam verilməsini və əşya üçün ödədiyi pul məbləğinin qaytarılmasını tələb etmək hüququ vardır, məsələn: Çexiya, Estoniya, Portuqaliya, Sloveniya (7, s.346).

Mülki Məcəllənin 587-ci maddəsində nəzərdə tutulan qeyd edilən qaydalar yalnız əşyanın xarakterindən və ya öhdəliyin mahiyyətindən ayrı qayda irəli gəlmədiyi hallarda tətbiq edilə bilər. Bundan başqa qeyd etmək lazımdır ki, alıcı yalnız verilmiş əşyanın qüsurlarının aşkar edilməsi müddətləri haqqında qaydaya əməl etdikdə bu tələbləri irəli sürə bilər.

Tələblərin irəli sürülməsi üçün nəzərdə tutulan müddət qarantıya və ya yararlılıq müddəti ilə müəyyən edilir. Əgər əşya üçün qarantıya və ya yararlılıq müddəti müəyyənləşdirilməyibsə, alıcı əşyanın qüsurları ilə bağlı tələbləri həmin əşyanın ona verildiyi gündən iki il ərzində və ya alqı-satqı müqaviləsi ilə nəzərdə tutulmuş daha uzun müddətdə irəli sürə bilər.

Qeyd olunan mülki məsuliyyətlə yanaşı, qanunvericilikdə istehlakçıların yuxarıda göstərilən hüquqlarının pozulmasına görə daha ciddi, inzibati və cinayət məsuliyyəti də nəzərdə tutulmuşdur.

İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 228-ci maddəsi istehlakçıların hüquqlarının pozulmasına görə məsuliyyəti tənzimləyir. Həmin maddədə daha çox istehlakçıların malın təhlükəsizliyi hüququnun pozulmasına görə məsuliyyət müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, qeyd olunan maddəyə əsasən istehlakçıların hüquqlarının pozulmasına, yəni: 1. məhsulun standartlaşdırılması ölçü vasitələrinin tədavülə buraxılması və saxlanması, qaydalarının pozulmasına; 2. saxlama müddəti ötmüş məhsulların satılmasına; 3. standartların və digər normativ sənədlərin tələblərinə cavab verməyən malların istehsalına, satılmasına, işlərin yerinə yetirilməsinə, xidmətlərin göstərilməsinə; 4. qanunvericiliyə uyğun olaraq sertifikatlaşdırılmalı olan, lakin sertifikatlaşdırılmadan malların istehsalına, satılmasına, işlərin yerinə yetirilməsinə, xidmətlərin göstərilməsinə; 5. standartların, digər normativ sənədlərin tələblərinin pozulması nəticəsində insanların həyatı, sağlamlığı, əmlakı və ya ətraf mühit üçün təhlükəli məhsulun istehsalına və ya satılmasına, işin (xidmətin) görülməsinə; 6. lazımı xəbərdarlıq nişanı olmayan və ya təhlükəsiz istifadə qaydaları və şəraiti barədə məlumat verəqəsi olmadan qanunvericiliklə müəyyən edilmiş təhlükəli malların satılmasına; 7. nəzarət olunmalı məhsulun müvafiq dövlət nəzarəti orqanlarından gizlədilməsinə; 8. sertifikatlaşdırılmış malların, işlərin (xidmətlərin) sertifikatlaşdırma üzrə akkreditasiya olunmuş orqanların, sınaq laboratoriyalarının (mərkəzlərinin) dövlət reyestrinin aparılmamasına; 9. dövlət reyestrinə daxil edilməyən, dövlət sınaqlarından və ya metroloji attestasiyadan keçməyən, habelə yoxlanmayan ölçü vasitələrinin tədavülə buraxılmasına; 10. müəyyən edilmiş qaydada müvafiq icazə almadan mülkiyyət formasından asılı olmayaraq müəssisə, idarə və təşkilatlar tərəfindən ölçü vasitələrinin hazırlanmasına, təmirinə və yoxlanmasına, habelə yoxlama metodlarının və qaydalarının pozulmasına; 11. ölçü vasitələrinin işlədilməsi qaydalarının pozulmasına; 12. qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hüquqlarla müqayisədə istehlakçının hüquqlarını məhdudlaşdıran şərtlərin müqaviləyə daxil edilməsinə görə – vəzifəli şəxslər min beş yüz manatdan iki min manatadək miqdarda, hüquqi şəxslər dörd min manatdan beş min manatadək miqdarda cərimə edilir (8, s.210-211).

Həmin Məcəllənin 231-ci maddəsinə əsasən isə mal satan və ya əhaliyə xidmət göstərən təşkilatlarda, həmçinin ticarət (xidmət) sahəsində fərdi sahibkar kimi qeydə alınmış şəxslər tərəfindən malın (xidmətin) ölçüsünə, çəkisinə, hesabına, habelə istehlak xüsusiyyəti və ya keyfiyyətinə dair istehlakçıların aldadılmasına görə, bu az miqdarda olduqda - fiziki şəxslər altı yüz manat miqdarında, vəzifəli şəxslər min manat miqdarında, hüquqi şəxslər üç min manat miqdarında cərimə edilir. Bu maddədə "az miqdarda olduqda" dedikdə, qırx manatadək olan məbləğ başa düşülür (9, s.212).

Qanunvericilikdə istehlakçıların hüquqlarının daha artıq dərəcədə pozulması halı üçün isə cinayət məsuliyyəti müəyyən edilmişdir. AR Cinayət Məcəlləsinin 200-ci maddəsində istehlakçıların aldadılmasına, pis keyfiyyətli məhsul istehsal edilməsinə və satılmasına görə cinayət məsuliyyəti müəyyən edilmişdir. Həmin maddəyə əsasən istehlakçıları aldatma, yəni mal satan və ya əhaliyə xidmət göstərən təşkilatlarda, həmçinin ticarət (xidmət) sahəsində fərdi sahibkar qismində qeydə alınmış fiziki şəxslər tərəfindən malın (xidmətin) ölçüsünə, çəkisinə, hesabına, habelə istehlak xüsusiyyəti və ya keyfiyyətinə dair istehlakçıları xeyli miqdarda, yəni qırx manatdan beş yüz manatadək aldatma – üç min manatdan beş min manatadək miqdarda cərimə və ya üç yüz altmış saatdan dörd yüz səksən saatadək ictimai işlər ilə cəzalandırılır. Eyni əməllər təkrar törədildikdə, qabaqcadan əlbir

olan bir qrup şəxs tərəfindən törədildikdə, külli miqdarda, yəni beş yüz manatdan yuxarı olan məbləğdə ziyan vurmaqla törədildikdə - beş min manatdan yeddi min manatadək miqdarda cərimə və ya üç ilədək müddətə müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum edilməklə altı ayadək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır. Bilə-bilə pis keyfiyyətli məhsulların istehsalı, satışı buraxılması və ya belə məhsulların satışı, onların keyfiyyətsiz olmasının gizlədilməsi zərərçəkmiş şəxsin sağlamlığına az ağır və ya ağır zərər vurulmasına səbəb olduqda –yeddi min manatdan doqquz min manatadək miqdarda cərimə və ya üç ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır. Eyni əməllər ehtiyatsızlıqdan zərərçəkmiş şəxsin ölümünə və ya digər ağır nəticələrə səbəb olduqda –üç ildən yeddi ilədək müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə cəzalandırılır (10, s.189-191).

Göründüyü kimi, qanunvericilikdə istehlakçıların lazımı keyfiyyətdə mal verilməsi və malın təhlükəsizliyi hüququnun pozulmasına görə kifayət qədər ciddi məsuliyyət nəzərdə tutulsa da, bu satıcıların istehlakçıların qeyd olunan hüquqlarının pozulmasının qarşısını almır. Bu da ilk növbədə hüququ pozulmuş istehlakçının bu hüququn müdafiəsi üçün müvafiq orqanlara müraciət etməməsindən irəli gəlir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. “İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu. 30 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2020, 689 s.
3. Hacıyev F.H. İstehlakçı biliklərinin əsasları. Bakı, «Nurlan» 2007, 255 s.
4. İdris Əsgərov. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin kommentariyası. III cild, Bakı, “Qanun”, 2010, 824 s.
5. İdris Əsgərov. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin kommentariyası. III cild, Bakı, “Qanun”, 2010, 824 s.
6. Allahverdiyev Sabir. Azərbaycan Respublikasının mülki hüquq kursu. III cild, II nəşr, Bakı, “Digesta”, 2009.
7. Christian Twigg-Flesner, «EC Consumer Law Compendium» -Comparative Analysis, 2008, p:648
8. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2019, 624 s.
9. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsi. Bakı: Qanun, 2019, 624 s.
10. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı, “Hüquq ədəbiyyatı”, 2019.

Rzaqulu Bayramov

İSTEHLAK ETDİKLƏRİ MALLARIN LAZIMI KEYFİYYƏTDƏ OLMASI VƏ MALLARIN TƏHLÜKƏSİZLİYİ HÜQUQU.

X Ü L A S Ə

İstehlakçıların istehlak etdikləri malların lazımı keyfiyyətdə olmasına, malların təhlükəsizliyinə, malların miqdarı, çeşidi və keyfiyyəti haqqında dolğun və düzgün məlumat əldə etməyə olan hüquqları muasir dövrdə daha aktual xarakter daşıyır. İstehlakçıların satıcının vurduğu zərərin ödənilməsi, öz hüquqlarının və qanuni mənafelərinin müdafiəsi üçün səlahiyyətli dövlət orqanlarına və məhkəməyə müraciət etmək kimi hüquqları da məhz qeyd olunan hüquqların pozulmasından yaranan törəmə hüquqlardır.

İstehlakçının malın təhlükəsizliyi hüququ əsas etibarilə malların, məmulatların və məlumat materiallarının nəzarət markası ilə markalanması vasitəsilə təmin olunur.

Рзагулу Байрамов
доцент кафедры гражданского права
Бакинского государственного университета
д.ф.п.п.

Надлежащее качество потребляемых товаров и право безопасности товаров
Р Е З Ю М Е

Права полного и правильного получения информации о надлежащем качестве потребляемых товаров, безопасности товаров, количестве товаров, комплектности и качестве в современный период приобретают более актуальный характер. Возмещение причиненного вреда покупателю, защита прав и законных интересов путем обращения полномочному государственному органу и суду относится к производным правам, возникающим при нарушении указанных прав.

Права безопасности потребляемых товаров в основном обеспечивается маркой контроля.

Rzagulu Bayramov
Baku State University
Assoc.Prof. at Civil Law Chair, PhD

PROPER QUALITY OF CONSUMED GOODS AND
RIGHT TO PRODUCT SAFETY
S U M M A R Y

Right of consumers to consume satisfactory goods, product safety, right to get proper information regarding quantity, variety and quality of goods are hot topics in modern world. Consumers's right to get equivalent of damage caused by the seller, right to apply to the competent state bodies and courts in order to achieve protection of their rights and legitimate interests are emerged as a result of violation of above mentioned rights. Consumers' right to product safety is, mainly, provided by branding of goods, products and information tools with control brand.

İlqar EYUBOV

Ədliyyə Nazirliyi Təşkilat-nəzarət
baş idarəsinin aparıcı məsləhətçisi,
Məhkəmə Ekspertizası Mərkəzinin doktorantı

CINAYƏT PROSESİNDƏ AZADLIQ HÜQUQUNUN MƏHDUDLAŞDIRILMASININ ZƏRURİ OLDUĞU HALLAR

Açar sözlər: cinayət mühakimə icraatı, azadlıq hüququ, məhdudlaşdırma, zəruri hallar, əsaslar, səbəblər, humanizm

Ключевые слова: уголовное судопроизводство, право на свободу, ограничение, необходимость, основания, причины, гуманизм

Keywords: criminal procedure, right to liberty, restriction, need, bases, reasons, humanity

Azərbaycan Respublikasının 14 iyul 2000-ci il tarixdə qəbul edilmiş, 1 sentyabr 2000-ci il tarixdə qüvvəyə minmiş Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin (bundan sonra – AR CPM) 8-ci maddəsinə əsasən, cinayət mühakimə icraatının vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) şəxsiyyəti, cəmiyyəti və dövləti cinayətkar qəsdlərdən qorumaq;
- 2) həqiqi və ya ehtimal edilən cinayət törətməsi ilə əlaqədar şəxsiyyəti vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə edilməsi hallarından qorumaq;
- 3) cinayətləri tezliklə açmaq, cinayət təqibi ilə bağlı bütün halları hərtərəfli, tam və obyektiv araşdırmaq;
- 4) cinayət törətmiş şəxsləri ifşa və cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək;
- 5) cinayət törətməkdə ittiham olunan şəxslərin təqsirini müəyyən edərək onları cəzalandırmaq və təqsirsiz şəxslərə bəraət vermək məqsədi ilə ədalət mühakiməsini həyata keçirmək;
- 6) hüquqi şəxsin xeyrinə və ya onun maraqlarının qorunması üçün fiziki şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlərə görə hüquqi şəxslər barəsində cinayət-hüquqi tədbirlər tətbiq etmək.

V.Ə. İbayev CPM-in 8-ci maddəsinə münasibət bildirərkən göstərmişdir ki, bu maddədə cinayət mühakimə icraatının vəzifələrinin iki istiqaməti fərqləndirilir. Cinayət mühakimə icraatı vəzifəsinin bir istiqamətini cinayətdən zərər çəkmiş şəxslərin hüquq və qanuni mənafeyinin qorunması, digər istiqamətini isə şəxsiyyəti həqiqi və ehtimal olunan cinayət törətməsi ilə əlaqədar vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə hallarından qorumaq təşkil edir. Həmin maddənin 2-5-ci bəndlərində (V.Ə. İbayev CPM-in 8-ci maddəsinə müvafiq şərh verərkən həmin maddəyə hələ 8.0.6-cı bənd əlavə edilməmişdi və bu səbəbdən belə hesab edirik ki, onun istinad edilən fikrini CPM-in 8-ci maddəsinin 2-6-cı bəndlərinə aid etmək lazımdır – müəllif) ifadəsini tapmış vəzifələr bu baxımdan iki qrupa bölünür. Maddənin 4-cü bəndində ifadəsini tapmış «cinayət törətmiş şəxsləri ifşa və cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək» vəzifəsi yuxarıda qeyd edilmiş ikinci istiqamətə aid olsa da, maddənin 2-ci bəndində qeyd olunan həqiqi və ya ehtimal edilən cinayət törətməsi ilə əlaqədar şəxsiyyəti vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə edilməsi hallarından qorumaq vəzifəsi birinci istiqamətə aid

edilməlidir. Nəzərdən keçirilən maddənin 3 və 5-ci bəndlərində (o cümlədən, 6-cı bəndində – müəllif) nəzərdə tutulanlar isə qismən birinci istiqamətə, qismən isə ikinci istiqamətə aiddir (2, s. 3).

Bununla belə, istiqamətindən və konkret məzmunundan asılı olmayaraq, cinayət mühakimə icraatının hər bir vəzifəsinin həlli üçün səlahiyyətli dövlət orqanlarından aktiv prosesual fəaliyyətin göstərilməsi, ayrı-ayrı qərarların qəbul edilməsi, müxtəlif hərəkətlərin (istintaq hərəkətlərinin və digər prosesual hərəkətlərin həyata keçirilməsi) həyata keçirilməsi, o cümlədən, fərqli tədbirlərin, o cümlədən, prosesual məcburiyyət tədbirlərinin də görülməsi tələb olunur. Bir sıra prosesual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqi isə qaçılmaz olaraq, insanın azadlıq hüququnu məhdudlaşdırır (4, s. 35; 5, s. 590). Deməli, cinayət mühakimə icraatının vəzifələrinin həlli üçün azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılması zərurəti, ilk növbədə, bu vəzifələrin həlli üçün vacib olan bir sıra prosesual məcburiyyət tədbirlərlərinin tətbiq edilməsi zərurətindən törəyir, irəli gəlir.

Nəzərə alsaq ki, cinayət mühakimə icraatının vəzifələrindən biri də cinayət törətməkdə ittiham olunan şəxslərin təqsirini müəyyən edərək onları cəzalandırmaq məqsədi ilə ədalət mühakiməsini həyata keçirməkdən ibarətdir, belə nəticə çıxarmaq olar ki, cinayət mühakimə icraatının vəzifələrinin həlli üçün şəxsiyyətin azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılması cəzanın (burada müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzaları nəzərdə tutulur) da məqsədlərinə nail olmaq üçün bir vasitə kimi çıxış edir. Professor F.Y. Səməndərov cəzanın məqsədlərini aşağıdakı kimi izah edir. Cəzanın məqsədlərinə sosial ədaləti bərpa etmək, məhkumu islah etmək və cinayətlərin qarşısını almaq aiddir. Sosial ədalətin bərpa edilməsi cinayətin zərərli nəticələrinin aradan qaldırılması, mənəvi-psixoloji iqlimə müsbət təsir göstərilməsi kimi, məhkumun islah edilməsi onda qanunlara dürüst əməl etmək vərdişlərinin yaradılması və məhkum tərəfindən törədilə biləcək yeni cinayətlərin qarşısının alınması kimi, cinayətlərin qarşısının alınması isə cinayət etməyə meyilli olan şəxsləri cinayətdən çəkindirmək kimi başa düşülə bilər (3, s. 426).

Bununla belə, cinayət mühakimə icraatının vəzifələrinin həlli üçün cinayət təqibinə məruz qalan şəxsin (məhkumun) azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılması heç də hər zaman zərurət kimi çıxış etmir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən 10 fevral 2017-ci il tarixdə «Penitensiar sahədə fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi, cəza siyasətinin humanistləşdirilməsi və cəmiyyətdən təcridəmə ilə əlaqədar olmayan alternativ cəza və prosesual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqinin genişləndirilməsi barədə» Sərəncam imzalanmışdır. Həmin Sərəncamın müddəaları ona dəlalət edir ki, yaxın gələcəkdə cinayət mühakimə icraatının vəzifələrinin həllində məhz azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılması ilə bağlı olmayan qətimkan tədbirlərinin və digər prosesual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiq edilməsi prioritet kimi çıxış etməlidir. Belə ki, ibtidai istintaq və məhkəmə icraatı zamanı böyük ictimai təhlükə törətməyən və az ağır, o cümlədən iqtisadi fəaliyyət sahəsində cinayətlərə görə həbs qətimkan tədbirinin geniş tətbiq edilməsinin azadlıqdan məhrum etmənin dinamikasının artmasına səbəb olması Sərəncamda aşkar şəkildə neqativ hal kimi qiymətləndirilmişdir. Sərəncamın 8-ci bəndində qərara alınmışdır ki, qətimkan tədbirinin məqsədlərinə şəxsi cəmiyyətdən təcrid etmədən nail olmaq üçün alternativ prosesual məcburiyyət tədbirlərinin tətbiqi genişləndirilsin. Bundan başqa, Sərəncamın 12-ci bəndində Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğuna həbs qətimkan tədbirinin seçilməsi barədə vəsatətlərə baxılarkən ilk növbədə digər qətimkan tədbirlərinin seçilməsi mümkünlüyünün araşdırılması tövsiyə edilmişdir. Dövlət başçısı nəzərdən keçirilən Sərəncamında

məhkəmələrə də müəyyən tövsiyələr ünvanlamışdır. Belə ki, Sərəncamın 13-cü bəndində həbs qətimkan tədbiri seçilərkən şəxsin ittiham olunduğu cinayəti törətməsinə əsaslı şübhələrin və həmin qətimkan tədbirinin tətbiqi əsaslarının mövcudluğunun araşdırılması, eləcə də, həbs qətimkan tədbirinin seçilməsinə dair təqdimatlara baxarkən digər qətimkan tədbirlərinin seçilməsinin qeyri-mümkün olduğuna dair dəlillərin yoxlanılması tövsiyə olunmuşdur.

Əslində, Baş prokurorunun adı yuxarıda çəkilmiş 1 dekabr 2006-cı il tarixli, 09/84 №-li Əmrində də diqqətə çatdırılır ki, müvafiq vəzifəli şəxslər bilməlidirlər ki, təcrübədə həbslə bağlı olmayan qətimkan tədbirlərinin seçilməsi bir qayda, həbs qətimkan tədbirinin seçilməsi isə qaydadan istisna kimi tətbiq edilməli, həbs qətimkan tədbiri ibtidai cəza mənası kəsb etməməli, təqsirsizlik prezumpsiyasının ruhuna uyğun olmalıdır.

Bütün bunlar ona dəlalət edir ki, qanunla yol verilən təzahür formalarından hər hansı birində (tutulma, həbs, yaxud cəza formasında) azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılması bir prosessual vasitə olaraq, cinayət mühakimə icraatının vəzifələrinin həlli üçün səmərəli olsa da, o, müstəsna və yeganə xarakterli deyildir, cinayət prosesində həmin vəzifələrin həllinə alternativ, daha humanist, prosessual baxımdan daha «qənaətcil» vasitələrlə də nail olmaq mümkündür. Qeyd edilməlidir ki, cinayət mühakimə icraatının vəzifələrinin həllinə azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılması ilə müqayisədə daha yüngül prosessual vasitələrlə nail olunması ümumiyyətlə, daha arzu ediləndir.

Cinayət mühakimə icraatında azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılması obyektiv xarakterli zərurətdən irəli gəlməlidir. Barəsində icraat aparılan şəxsin gizlənmə təhlükəsinin mövcud olduğu, onun icraat zamanı obyektiv həqiqətin müəyyən edilməsinə mane olacağı təhlükəsinin mövcud olduğu, şəxsin icraat gedişatında yeni cinayətlər törədəcəyi təhlükəsinin mövcud olduğu, eləcə də, onun azadlıqda qalmasının ictimai təhlükəsizlik üçün təhdid təşkil etdiyi hallarda azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılması obyektiv zərurətdən irəli gəlmiş hesab edilə bilər.

Barəsində icraat aparılan şəxsin cinayət mühakimə icraatının bütün gedişatı boyu azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılması cəmiyyətin maraqları ilə də uzlaşmalıdır. Belə ki, cinayət təqibinə məruz qalan şəxsin azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılması onu cəmiyyətdən təcrid etdiyi kimi, cəmiyyəti də ondan ayırır, cinayət təqibinə məruz qalan şəxsi ayrı-ayrı insanlar üçün əlçatmaz edir. Cinayət təqibinə məruz qalmış şəxsin adi vaxtlarda cəmiyyət üçün, yəni özündən başqa digər insanlar üçün də faydalı funksiyalar həyata keçirdiyi hallarda onun cəmiyyətdən təcrid edilməsi təkcə bu şəxsin özünə deyil, onun ictimai faydalı funksiyalarından yararlanan digər şəxslərə də mənfi təsir edir. Məsələn, cərrahlıqla məşğul olan həkimin onun peşə fəaliyyəti ilə əlaqədar olmayan həyati bir situasiya ilə əlaqədar cinayət təqibinə zərurət yarandığı halı modelləşdirməklə, qeyd edilən məsələyə kifayət qədər aydınlıq gətirmək mümkündür. Fərz edək ki, yüksək ixtisaslı cərrah olan A. həftədə bir neçə ağır əməliyyat həyata keçirməklə peşəsindən irəli gələrək, insan həyatı xilas etməklə məşğuldur. Lakin bir dəfə o, xoşagəlməz bir hadisənin iştirakçısına çevrilir – evə qayıdarkən yaşadığı evin blokunda iki gəncin, yəni B. və V.-nin spirtli içki qəbul etdiyinin şahidi olur, onlara bunun doğru olmaması barədə irad bildirir və gənclərdən sərt cavab aldıqdan sonra onlarla mübahisəyə başlayır, mübahisə zəminində onlar dalaşırlar və fiziki cəhətdən daha qüvvətli olduğu üçün A. həm B.-yə, həm də V.-yə ağır xəsarətlər yetirir. Göründüyü kimi, formal olaraq A. şəxsiyyət əleyhinə ağır cinayət törətmiş hesab edilir və qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericilik belə bir cinayətdə ittiham edilən şəxsin həbs edilərək cəmiyyətdən təcrid edilməsinə mane olmur. Lakin məsələnin başqa tərəfinə baxaq. Cərrah olan A.-nin bütün icraat boyu həbsdə saxlanması onun xəstələrinə nə dərəcədə

mənfi təsir edəcəkdir? Onun həbsdə qaldığı müddətdə A. nə qədər insan həyatı xilas edə bilirdi? Təsadüfən cinayət törətmiş bir həkimin dərhal həbs edilməsi cəmiyyətin maraqlarına daha uyğundur, yoxsa ona alternativ tədbirlərin tətbiq edilməsi? Ümumiyyətlə, nəzərə almaq lazımdır ki, cəmiyyət üçün faydalı olan bir işlə təkcə həkimlər məşğul olurlar. Biz həmin obrazını bir situasiyanı modelləşdirmək üçün istifadə etdik və belə situasiyaya müəllimlər, mühəndislər, idmançılar və s. peşə sahibləri də düşə bilərlər. Əlbəttə, belə sualların siyahısını daha da uzatmaq mümkündür və şübhəsiz, bu suallar ətrafında düşünüən müxtəlif insanlar onlara fərqli cavab verə bilərlər. Bununla belə, nəzərə almaq lazımdır ki, əgər cinayət prosesini həyata keçirən orqanın qərarı cəmiyyətin digər üzvlərinə zərər vura bilərsə, belə qərarın qəbul edilməsi ilə cinayət mühakimə icraatının vəzifələrinin səmərəli həllindən bəhs etmək mümkün deyil.

Modelləşdirilmiş situasiya kontekstində xatırlatmaq istərdik ki, qüvvədə olan cinayət-prosessual qanunvericiliyin özündə bir prosessual vasitə olaraq azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılması cinayət prosesini həyata keçirən orqan üçün məcburi xarakter daşımır və bu vasitədən istifadə cinayət prosesini həyata keçirən orqanın diskresion səlahiyyətinə aid edilmişdir, yəni mülahizəsinə buraxılmışdır. Konkret normaların konstruksiyasının təhlili bunu aşkar şəkildə göstərir. Məsələn, CPM-in 147.1-ci maddəsinə görə: «cinayət prosesində tutulma yalnız aşağıdakı şəxslərə tətbiq oluna bilər»; 148.2-ci maddəsinə görə: «şəxsin cinayət törətməsinə bilavasitə şübhə yarandıqda təhqiqatçı, təhqiqat orqanının digər əməkdaşı, müstəntiq və ya prokuror onun tutulmasını aşağıdakı hallarda tətbiq edə bilər»; 157.2-ci maddəsinə görə: «həbs qətimkan tədbiri qismində bu Məcəllənin 155.1-155.3-cü maddələrinin tələblərini nəzərə almaqla seçilə bilər» və s. Göründüyü kimi, bu normalarda «olunmalıdır», «edilməlidir» və ya «seçilməlidir» kimi ifadələrdən deyil, «oluna bilər», «edə bilər», «seçilə bilər» kimi ifadələrdən istifadə edilir. Bu isə, bir daha onu göstərir ki, cinayət prosesində azadlığın məhdudlaşdırılmasının hər bir halı formal mülahizələrə əsaslanmamalı, konkret səbəblərdən və obyektiv zərurətdən irəli gəlməli və bu zərurət konkret dəlillərlə sübut edilməlidir.

Cinayət mühakimə icraatının vəzifələrinin həlli üçün azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılması zərurətinin dəyərləndirilməsi prosessual vasitələrdən ağılabatan həcmdə istifadənin təmin edilməsi və prosessual qənaət baxımından da vacibdir.

Prosessual qənaət ideyasının mahiyyəti hüquqi əhəmiyyətli hər hansı bir məsələnin həlli üçün daha az prosessual vasitənin və ən əsası tələb olunandan çox olmayan həcmdə prosessual vasitənin tətbiqindən ibarətdir. Cinayət prosesində əksər məsələlərin həlli maddi və zaman resurslarının sərfiyyatı hesabına başa gəlir. Bu resurslar limitsiz olmadığı üçün onlardan səmərəli şəkildə istifadə edilməlidir. Prosessual vasitələrin ağılabatan limitlər nəzərə alınmadan tətbiqi həm bu vasitələrin realizə edilməsinə cəlb edilmiş insan resurslarına, həm də onların maddi təminat aspektinə öz mənfi təsirini göstərir. Prosessual qənaət ideyası prosessual vasitələrin nəyin bahasına olursa, olsun daha az həcmdə tətbiqini nəzərdə tutmur. Bu ideya prosessual vasitə və müddətlərin «israfçılığını» önləyən bir mexanizmin tətbiqini nəzərdə tutur (6; 7, s. 45; 8, s. 59).

Qüvvədə olan qanunvericilikdə də bu ideyadan qaynaqlanan müddəalara rast gəlmək mümkündür. Məsələn, CPM-in 48-ci maddəsinə görə, cinayət təqibi üzrə icraat təhqiqatçı, müstəntiq, prokuror və ya məhkəmə tərəfindən qanunda nəzərdə tutulmuş müddətlərdə elə başlanmalı və qurtarmalıdır ki şəxslər onlara ittiham elan olunmasını, işlərinə baxılmasını və pozulmuş hüquqlarının bərpasını həddən artıq uzun müddət gözləməsinlər, yaxud CPM-in 146-cı maddəsinin tələblərinə əsasən, sübutların məcmusunun toplanması sübut

materiallarının lüzumsuz artıq toplanmasına, ibtidai araşdırmanın və ya məhkəmə baxışının uzadılmasına (süründürməçiliyə) gətirib çıxarmamalıdır və s.

Bizim tədqiqatın mövzusunə uyğun olaraq, prosessual qənaət ideyasına cinayət prosesində azadlıq hüququnun məhdudlaşdırılmasına yönəlmiş prosessual vasitələrin tətbiqi kontekstindən də baxmaq olar. Məsələ burasındadır ki, cinayət prosesində azadlıqdan məhrum edilmiş hər bir şəxsin müvafiq yerlərdə saxlanması dövlət büdcəsi hesabına həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının «Həbs yerlərində saxlanılan şəxslərin hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi haqqında 22 may 2012-ci il tarixli Qanununun 4.3-cü maddəsinə əsasən, həbs yerlərinin fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi hesabına maliyyələşdirilir. Bundan başqa, 18 fevral 2013-cü il tarixdə ««Həbs yerlərində saxlanılan şəxslərin hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiqi barədə» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 iyul 2012-ci il tarixli Fərmanının 1.7-ci bəndinin icrasını təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti «İstintaq təcridxanalarında saxlanılan yetkinlik yaşına çatmayan həbs edilmiş şəxslərin gündəlik ərzaq normaları»nı, «İstintaq təcridxanalarında saxlanılan hamilə və ya yanında 3 yaşınadək uşağı olan həbs edilmiş qadınların gündəlik ərzaq normaları»nı, «Həbs edilmiş şəxslərin yol gedən vaxtlarında gündəlik ərzaq normaları»nı, «İstintaq təcridxanalarında saxlanılan həbs edilmiş və müvəqqəti saxlama yerlərində saxlanılan tutulmuş şəxslərin gündəlik ərzaq normaları»nı, «İstintaq təcridxanalarında saxlanılan həbs edilmiş şəxslərin geyim əşyaları ilə təminatı normaları»nı, «İstintaq təcridxanalarında saxlanılan həbs edilmiş şəxslərin gigiyenik vasitələrlə təminat normaları»nı, «Müvəqqəti saxlama yerlərində saxlanılan yetkinlik yaşına çatmayan tutulmuş şəxslərin gündəlik ərzaq normaları»nı, «Müvəqqəti saxlama yerlərində saxlanılan hamilə və ya yanında 3 yaşınadək uşağı olan tutulmuş qadınların ərzaq normaları»nı, «Müvəqqəti saxlama yerlərində saxlanılan tutulmuş qadınların geyim əşyaları ilə təminatı normaları»nı, «Müvəqqəti saxlama yerlərində saxlanılan tutulmuş kişilərin geyim əşyaları ilə təminatı normaları»nı, «Müvəqqəti saxlama yerlərində saxlanılan hamilə və ya yanında 3 yaşınadək uşağı olan tutulmuş qadınların geyim əşyaları ilə təminatı normaları»nı, «Müalicə müəssisələrində müalicə olunan həbs edilmiş şəxslərin gündəlik ərzaq normaları»nı, «İstintaq təcridxanalarında və müvəqqəti saxlama yerlərində saxlanılan şəxslərin yataq və digər məişət ləvazimatları ilə təminatı normaları»nı təsdiq etmişdir.

Bütün bu qeyd edilən normaların təminatı dövlətdən kifayət qədər maddi resurslar tələb edir və bu səbəbdən, lüzumsuz yerə azadlığı məhdudlaşdırılmış hər bir şəxsin, yəni azadlığı məhdudlaşdırılmadan da cinayət prosesini həyata keçirən orqanın sərəncamında qala biləcək, lakin bunun əvəzinə cəmiyyətdən təcrid edilmiş hər bir cinayət təqibinə məruz qalan şəxsin saxlanması üçün dövlət tərəfindən obyektiv zərurət olmadan vəsait sərf olunur. Bununla əlaqədar olaraq, haqlı və ritorik sual yaranır, məyər həmin vəsaitlərin daha səmərəli işlərə, məsələn, uşaq evlərinin maddi-texniki təminatına yönləndirilməsi daha məqsədəuyğun olmazdı?

Nəhayət, məsələyə cinayət prosesinin humanistləşdirilməsi kontekstindən də yanaşmaq olar. Nəzərə almaq lazımdır ki, hətta sanksiyasında azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza nəzərdə tutulmuş cinayətin törədilməsində ittiham olunan şəxsin məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü ilə azadlıqdan məhrum edilib-edilməyəcəyi əvvəlcədən məlum olmur. Bundan başqa, qüvvədə olan cinayət qanunu məhkəmələrə hətta cinayətə görə müəyyən edilmiş cəzadan daha yüngül cəza təyin etmək imkanı da vermişdir. Belə ki, CM-in 62.1-ci maddəsinə əsasən, cinayətin məqsədi və motivi, təqsirkarın cinayətin törədilməsində rolu, cinayətin törədilməsi zamanı və bundan sonra onun davranışı ilə bağlı

müstəsna hallar, habelə cinayətin ictimai təhlükəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə azaldan başqa hallar olduqda, eləcə də iştirakçılıqla törədilmiş cinayətin iştirakçısı həmin cinayətin açılmasına fəal kömək etdikdə, Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddəsində müəyyən edilmiş aşağı həddən də az cəza təyin edilə bilər və ya məhkəmə həmin maddədə müəyyən edildəndən daha yüngül cəza növü təyin edə bilər, yaxud təyin edilməsi məcburi olan əlavə cəzanı təyin etməyə bilər.

Göründüyü kimi, hətta sanksiyasında ən yüngül cəzanın azadlıqdan məhrum etmə cəzası olduğu hallarda da cinayət təqibinə məruz qalan şəxsin nəzəri də olsa, azadlıqdan məhrum edilmədən cəza almaq şansları qalır. Belə olan təqdirdə, barəsində məhkəmə hökmü çıxarılan qədər şəxsin azadlığının məhdudlaşdırılması məsələsinə daha da həssaslıqla yanaşmaq tələb olunur. Şəxs barəsində yekun məhkəmə qərarının qəbul edilməsinə qədər onun qanuni davranışının, cinayət prosesini həyata keçirən orqanın sərəncamında qalmasının, onun başqa cinayət törətmək imkanlarının istisna edilməsinin azadlığın məhdudlaşdırılması ilə deyil, alternativ prosessual vasitələrlə təmin edilməsi cinayət mühakimə icraatında humanizm prinsipinin göstəricilərindən biridir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət-Prosessual Məcəlləsi. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2018.
2. İbayev V.Ə. Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin kommentariyası. Cinayət mühakimə icraatının vəzifələri, əsas prinsipləri və şərtləri. Maddələr 8-36. Bakı: Qanun, 2004.
3. Səməndərov F.Y. Cinayət hüququ. Ümumi hissə. Ali məktəblər üçün dərslik. Yenidən işlənmiş təkrar nəşr. Bakı: Digesta, 2007.
4. Александров А.Н., Рудов Д.Н. Предупредительная деятельность следователя как один из важнейших аспектов обеспечения задач уголовного судопроизводства // Вестник Белгородского юридического института МВД России, 2013, № 1.
5. Петренко М.Н. О связи задач уголовного судопроизводства РФ и принуждения // Проблемы современного российского права / Материалы международной научно-практической конференции, посвященной памяти профессора И.Я. Дюрягина. Челябинск, 14-15 мая 2010 г.
6. Смолин А.Ю. Принцип процессуальной экономии в уголовном судопроизводстве России. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Нижний Новгород, 2010.
7. Хатмуллин К.Ю. Право-временные средства в уголовном судопроизводстве и принцип процессуальной экономии // Вестник Южно-Уральского государственного университета, 2014, № 1.
8. Шпак В.В. Соотношение быстроты, процессуальной экономии и эффективности уголовного процесса // Обеспечение законности в российском уголовном судопроизводстве. Материалы Международной научно-практической конференции. Саранск, 7-8 декабря 2006 г.

**СЛУЧАИ НЕОБХОДИМОСТИ ОГРАНИЧЕНИЯ ПРАВА НА СВОБОДУ В
УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ**

Р Е З Ю М Е

Поскольку права и свободы реализуются в обществе, что нередко требует сотрудничества людей, то это обстоятельство обуславливает неизбежность определенных ограничений прав и свобод. Ограничения диктуются прежде всего необходимостью уважения таких же прав и свобод других людей, а также необходимостью нормального функционирования общества и государства, равно как и любого коллектива. Однако любые ограничения допустимы в том случае и в той мере, в каких они предусмотрены в конституции и в соответствующих законах. Автор предпринял попытку рассмотреть законные и обоснованные случаи необходимости ограничения права на свободу уголовно преследуемых лиц в уголовном судопроизводстве Азербайджанской Республики.

İlqar Eyubov

**CASES OF NEED OF RESTRICTION OF THE RIGHT
TO FREEDOM FOR CRIMINAL PROCEEDINGS**

S U M M A R Y

As the rights and freedoms are implemented in society that quite often demands cooperation of people, this circumstance causes inevitability of certain restrictions of the rights and freedoms. Restrictions are dictated first of all by need of respect of the same rights and freedoms of other people and also need of normal functioning of society and state, as well as any collective. However any restrictions are admissible in that case and in that measure in what they are provided in the constitution and in the relevant laws. The author made an attempt to consider lawful and reasonable cases of need of restriction of the right to freedom of criminally pursued persons for criminal proceedings of Azerbaijan Republic.

AVROPA ÖLKƏLƏRİNİN TƏCRÜBƏSİNDƏ MÜRACİƏT ETMƏK HÜQUQUNUN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: müraciət, şikayət, petisiya, demokratiya, Qərbi Avropa ölkələri, konstitusiya, tribunal, müvəkkil, inzibati idarəçilik, parlament, vasitəçi.

Ключевые слова: обращение, жалоба, петиция, демократия, страны Западной Европы, конституция, трибунал, омбудсмен, администрация, парламент, посредник.

Keywords: appeal, complaint, petition, democracy, Western European countries, constitution, tribunal, ombudsman, administration, parliament, mediator

İnsan hüquqlarının qorunması məsələləri daim Avropa ölkələrində ən yüksək dövlət hakimiyyət orqanlarının diqqət mərkəzindədir. Xüsusilə də, müraciət etmək hüququ ilə bağlı məsələlərdə daim yenilənmə və təkmilləşmə meylləri müşahidə olunur. Praktik olaraq bütün Qərbi Avropa ölkələrində dövlət orqanlarında və yerli özünüidarəetmə orqanlarında vətəndaşların müraciət etmək hüququ qanunvericiliklə təmin olunmuşdur. Bəzilərinə bu hüquq konstitusiya qaydada təsbit edilmiş, bəzilərinə isə qanun və qanun qüvvəli aktlarda öz təsdiqini tapmışdır.

Almaniya Federativ Respublikasının Konstitusiyası, fərdi və kollektiv müraciət hüququ da daxil olmaqla, vətəndaşların əsas hüquq və azadlıqlarını qoruyan normaları əks etdirir. Ölkənin Əsas Qanununun 17-ci maddəsinə əsasən, hər kəsin həm müstəqil olaraq, həm də digər insanlarla birlikdə səlahiyyətli dövlət orqanlarına və xalq nümayəndəliyi qurumlarına yazılı müraciət və ya şikayətlə müraciət etmək hüququ təmin edilmişdir[8, 122]. Onu da qeyd etmək ki, bu hüquq hərbi qulluqçular üçün məhdudlaşdırılmışdır.

Alman vətəndaşlarının qeyd edilən kollektiv müraciət və ya şikayət etmək hüququ bəzən petisiya hüququ kimi də adlandırılır. Bu hüququn realizəsi məqsədilə Bundestaq ölkə Konstitusiyasının qeyd edilən 17-ci maddəsinə uyğun olaraq müraciət və şikayətlərə baxmağa məsul olan Petisiyalar Komitəsi təsis etmişdir. Bu Komitənin şikayətlərə baxılmasına dair səlahiyyətləri federal qanunvericiliklə müəyyən edilir.

Petisiyalara daha çox parlamentə müraciət kimi baxılır. Petisiyalar Komitəsi, bu orqanın prosedur məsələləri ilə əlaqədar qəbul edilmiş xüsusi bir qaydasına görə, Komitə petisiya verən şəxsi, şahid və ekspertləri dinləmək, zəruri məlumatlar və sübutların əldə edilməsi hüququna malikdir. Komitə hər il baxdığı petisiyalar və qəbul edilmiş qərarlar barədə hesabat verir.

Almaniya Federativ Respublikasının Konstitusiyası, vətəndaşların əsas hüquq və azadlıqlarını təmin etməklə yanaşı, ifadə azadlığını, xüsusən mətbuat azadlığını, sərbəst toplaşmaq azadlığını, birləşmə azadlığını, poçt, teleqraf və digər telekommunikasiya və yazışmaların gizliliyi hüququ, mülkiyyət hüquqlarının təmin edilməsini azad və demokratik

sistemin əsasları kimi müəyyən etmişdir[6, 253-266]. Bu hüquqların itirilməsi faktı və hədləri Federal Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarı ilə müəyyən olunur.

Almaniyada, eləcə də Avropanın və dünyanın digər ölkələrində olduğu kimi, məhkəmə müdafiəsi ilə yanaşı, respublika vətəndaşlarının hüquq və əsas azadlıqlarının məhkəmədənəkar qorunması üçün tədbirlər görülür.

Hərbi qulluqçuların və ailələrinin hüquqlarının qorunmasına çox diqqət yetirilir. Bu məqsədlə 1957-ci ildə Bundestaq tərəfindən Ordu məsələləri üzrə Müvəkkil institutu təsis edilmişdir. Müvəkkil, Bundestaq tərəfindən 5 il müddətinə seçilir, ən azı bir il orduda xidmət etmiş və ən az 35 yaşında olmalıdır. Əsas vəzifəsi hərbi qulluqçuların rəhbərləri tərəfindən hüquqlarının pozulduğu zaman onların hüquqlarını qorumaqdır. Bu məqsədlə Müvəkkilə hərbi qulluqçuların hüquqlarının pozulması ilə bağlı məsələlərə dair sənədlər bazasına giriş hüququ verilmişdir. Bu pozuntularda iştirak edən şəxsləri (pozanları və zərər çəkmiş şəxsləri) dindirmək, müsahibə və sorğu aparmaq, münaqişə vəziyyətlərinin aradan qaldırılması üçün hərbi komandirlərə və rəislərə tövsiyə və təkliflər vermək hüququ vardır. Hüquqları pozulmuş hər hansı bir hərbi qulluqçu Müvəkkillə birbaşa əlaqə qura bilər.

Bir sıra federal əyalətlərdə ombudsman təsisatları da təsis edilmişdir. 1974-cü ildən bəri Şimali Reyn-Vestfaliya torpağında Ombudsman və Vətəndaşların Vəkili vəzifələri təsis edilmişdir. Hessen əyalətində Şəxsi həyatın qorunması üzrə Ombudsman təsisatı 1974-cü ildən fəaliyyət göstərir.

Bütün bunlarla yanaşı, vətəndaşlardan Bundestaqa daxil olan müraciətlərə baxılması üçün Bundestaqın Şikayətlər üzrə Komissiyası da yaradılmışdır.

Fransada müraciət etmək (və ya petisiya) və müraciətlərə baxılması qaydaları Milli Məclisin palatalarının rəqlamentlərində təsbit edilmişdir. Milli Məclisin sədri tərəfindən müraciətlər Konstitusiyaya Qanunları, Qanunvericilik və Ümumi İdarəetmə Daimi Komitəsinə göndərilir. Komissiyada baxıldıqdan sonra parlamentdə təhlil edilə, başqa bir daimi komissiyaya və ya müvafiq nazirə verilə bilər. Bu halların hər hansı birində qərar barədə ərizəçiyə bildirilir.

Fransa Respublikası Konstitusiyasının 34-cü maddəsinə uyğun olaraq, qanun, vətəndaş hüquqları ilə əlaqəli qaydaları və vətəndaşlara ictimai azadlıqların həyata keçirilməsi üçün verilən əsas zəmanətləri müəyyənləşdirir[5, 160]. Vətəndaşların hüquqlarını pozan hər hansı bir inzibati aktdan şikayət vermək hüququ ümumi anlamda qəbul edilir və tanınır, lakin xüsusi olaraq qanunla təsbit olunmur. İcra hakimiyyətləri tərəfindən qəbul edilən hər hansı bir qərardan şikayət verilə bilər.

Bu cür aktlara qarşı şikayətlərin iki mexanizmi mövcuddur: yüksələn iyerarxik qaydada şöbələr və inzibati ədliyyə orqanları vasitəsilə. İnzibati akt və ya icra hakimiyyəti orqanlarının səhvi maddi ziyana səbəb olduqda, müraciət hüququndan əlavə maraqlı şəxslər adi məhkəmə yolu ilə dəymiş maddi ziyanın ödənilməsini tələb etmək hüququna da malikdirlər.

Fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqi statusu, fəaliyyəti ilə bağlı istisnasız olaraq icra hakimiyyəti orqanları (Nazirlər Kabineti daxil olmaqla) tərəfindən verilmiş bütün aktlar, bu aktların ümumi tənzimləyici xarakterli olub-olmamasından asılı olmayaraq mübahisələndirilə bilər. Vəzifə səlahiyyətlərinin icrası zamanı Hökumət üzvlərinin qərar və ya hərəkətlərindən narazı qalan hər kəs Şikayətlər Komissiyasına müraciət edə bilər.

Bütün maraqlı fiziki və hüquqi şəxslər, təşkilatlar və birliklər inzibati qərarlardan şikayət vermək hüququna malikdirlər. Məsələn, vergi ödəyiciləri yerli idarəetmə orqanlarının vəsait xərcləmək və ya düzgün olmayan vergitutma qərarından şikayət vermək hüququna malikdirlər; torpaq sahələrində hər hansı bir dəyişiklik edilməsi üçün bələdiyyə tərəfindən

verilən əmrlərdən narazı qalan vətəndaşlar; qanuni funksiyalarını həyata keçirməsinə mane olan orqanların hərəkətlərinə qarşı həmkarlar ittifaqı təşkilatları və s. Eyni vaxtda bir neçə şəxsin və ya təşkilatın mənafeyinə toxunan hərəkətlərdən kollektiv şikayətlərə də icazə verilir.

Qanun şikayət formasına heç bir rəsmi tələb qoymur. Müraciət edən şəxs, öz şikayət ərizəsini möhürlənmiş kağızda (dövlət rüsumu ödəmədən) təqdim edir və şikayət edilən hərəkətləri və ərizəçi üçün zərərli nəticələrini göstərir. Dərc olunmuş aktdan şikayət verildiyi təqdirdə, harada çap olunduğunu göstərmək və ya bir nüsxəsini əlavə etmək lazımdır. Xüsusi şikayət proseduru yoxdur. Şikayətçilərin hüquqlarını məhdudlaşdıran yeganə rəsmi tələb şikayət vermə tarixidir. Adətən bu müddət iki ay müəyyən edilir.

Ümumi bir tənzimləmə aktının müddəti dərc olunduğu andan, fərdi xarakterli aktlar üçün isə bildirişin aidiyyəti olduğu şəxsə çatdırıldığı andan başlayır. Bildirişin qəbul edilməsindən imtina edildiyi təqdirdə, bildiriş çatdırılmış kimi sayılır. İki aylıq müddətin axını şikayətçinin vəkildən hüquqi yardım almaq üçün təxirə salınması tələbi və daha yüksək bir quruma müraciəti ilə dayandırılır.

İnzibati tribunalların yurisdiksiyasına aid olmayan işlərə Dövlət Şurası baxır. Dövlət Şurasının funksiyaları inzibati ədliyyə sistemindəki rolu ilə məhdudlaşmır. Şura, bir çox bölmələrdən ibarətdir ki, onlardan yalnız biri (mübahisələrin həlli bölməsi) inzibati ədliyyəni həyata keçirir.

Dövlət Şurası ilə sıx əməkdaşlıq edən Vasitəçi institutu vətəndaşlardan daxil olan şikayətləri həll etmək üçün effektiv mexanizmlərdən biri kimi tanınır. Bu vəzifə 3 yanvar 1973-cü il tarixli qanunla təsis edilmişdir. Vasitəçi, bu qanuna uyğun olaraq, dövlət idarəetmə orqanlarının, dövlət qurumlarının və dövlət funksiyalarını həyata keçirən digər qurumların hərəkətlərindən vətəndaşların şikayətlərini araşdırır. Vasitəçi Nazirlər Kabinetinin fərmanı ilə yenidən təyin olunmadan 6 il müddətinə təyin edilir. Vəzifə borcunu yerinə yetirərkən toxunulmazlığa malikdir. Dövlət Şurasının razılığı ilə hökumət tərəfindən vəzifədən azad edilir[7, 269].

Müasir parlamentarizmin yarandığı ölkə olduğu üçün Böyük Britaniya təcrübəsi müraciət etmək hüququnun realizəsində xüsusi maraq kəsb edir. Bu ölkədə müraciət etmək hüququ (və ya petisiya hüququ) ya bir normativ hüquqi aktın qəbul edilməsi üçün bir təşəbbüs olaraq, ya da dərhal qanunvericilik tənzimlənməsini tələb edən bir məlumat olaraq istifadə olunur. İcmalar Palatası seçkilər əsasında formalaşdığı üçün müraciətlərin əksəriyyətini qəbul edir. Bunlar Britaniya vətəndaşları ilə parlamentdəki seçilmiş nümayəndələri arasında ünsiyyət qurmağa imkan verən və bununla da milli əhəmiyyətli qərarlara təsir göstərən birbaşa demokratiyanın tərkib elementi kimi tanınır. Qanun layihələri petisiya şəklində parlamentə təqdim olunur. Təqdimat üçün son tarixlər də göstərilmişdir - hər ilin 27 noyabrına qədər. Bundan sonra rəsmi nəşr olunur. Yalnız lazımi qaydada verilmiş petisiyalara baxıla bilər[1, 12-15].

Bundan əlavə, hüquqları məhdudlaşdırıla bilən bütün şəxslərin qanun layihəsi ilə tanış olması lazım olduğu da bir qayda olaraq formalaşmışdır. Britaniya parlamentində petisiyalara baxılması mürəkkəb bir məhkəmə prosesini xatırladır. Bu səbəbdən müraciət edənlər ən çox hüquq firmalarına daxil olan "parlament agentlərindən" hüquqi yardım alırlar. Bundan əlavə, müxaliflər (opponentlər) parlamentdəki petisiyalara baxılmasında da iştirak edə bilər və bu işə parlament agentlərini də cəlb etmək hüququna malikdirlər. Komitədə baxılma nəticələrinə əsasən qərar qəbul edilir: qanun layihəsi ya sonrakı baxışa göndərilir və ya palatalar tərəfindən açıq qanun layihəsi olaraq qəbul edilir.

Petisiyaların nəzərdən keçirilməsinin bu qədər mürəkkəb bir prosesinə baxmayaraq, Britaniyada onların sayı durmadan artır və ölkə vətəndaşlarına ölkə həyatının siyasi və digər

sahələrində iştirak etməyə imkan verir. Lakin Britaniyadakı petisiyalar hər zaman istənilən nəticəni əldə etməyə imkan vermir. Buna misal olaraq qeyd edək ki, eynicinsli nikahların leqallaşdırılmasına dair qadağa ilə bağlı yüz minlərlə imza toplanıb petisiya təqdim edilsə də, Böyük Britaniya Parlamentinin 2013-cü ildə onların leqallaşdırılmasına dair qanun qəbul etmişdi[9].

Böyük Britaniyada dövlət orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin hərəkətlərindən şikayət verilməsi və insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qorunması ilə əlaqədar vətəndaşların müraciətlərinə dair ümumi proseduru tənzimləyən konkret normativ bir tənzimləmə sənədi mövcud deyil. Bu cür tənzimləmə praktikası tarixən inkişaf etmişdir və hazırda parlament və hökumətin normativ aktları, məhkəmə presedentləri, adət və ənənələri ilə müəyyən edilir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, müraciət etmək hüququ heç bir yerdə konkret olaraq bildirilmir, lakin narazı olan hər kəsin öz mülahizəsinə əsasən müvafiq nazirə, məhkəməyə və ya parlamentə müraciət edə biləcəyi, bu müraciətlə əlaqədar vəziyyəti həll etmək üçün tədbirlər görməsi lazım olduğu hüquq sisteminə zidd deyil. Eyni zamanda, Britaniyada belə bir tendensiya hökm sürür ki, icra hakimiyyətinin fəaliyyətinə nəzarət etmək hüququ olan ümumi məhkəmələrə və ya parlamentə müraciət etmək imkanı vətəndaş və dövlət arasındakı problemlərin həllinə xidmət edir.

Britaniyanın nazirlik və idarələrində müraciətlərə baxılması praktikası özünəməxsus, spesifik bir qaydada inkişaf etmişdir. Bu işin təşkili və həyata keçirilməsi inzibati məhkəmələrə həvalə olunur. Şikayətlərə (müraciətlərə) praktik olaraq baxılması əsasən bu məhkəmələrin rəhbərlərinin və digər vəzifəli şəxslərin normal vəzifələrinin bir hissəsidir. Daxil olan şikayətlərə daha dəqiq və daha effektiv baxılması üçün xüsusi vəzifəli şəxslərin təyin edilməsi praktikası tətbiq olunur. Fəaliyyəti ölkə əhalisinin daha geniş təbəqələrinin (daxili işlər, maliyyə, səhiyyə və s.) maraqlarına toxunan nazirliklərdə daimi fəaliyyət göstərən müfəttişlər və ya nəzarətçilər var. Həmin vəzifəli şəxslərin bir nömrəli işi, bir qayda olaraq müraciətlərdə yer alan faktların yoxlanılmasıdır.

Dövlət idarəçiliyinin konkret məsələləri ilə bağlı bir çox parlament aktları, müəyyən növ müraciətlərə sahəvi və ya sektorial baxılması proseduru üçün müəyyən məcburi şərtləri təmin edir. Belə ki, 1957-ci il tarixli Mənzil tikintisi haqqında Qanun, mənzil tikintisi və şəhərlərin yenidən qurulması və ya rekonstruksiyası ilə bağlı etirazları ehtiva edən bütün müraciətlərin Mənzil Tikintisi Nazirliyi və yerli idarəetmə orqanları tərəfindən ictimai yoxlanılmasına ehtiyac olduğunu təsbit edir[10].

1964-cü il tarixli Polis haqqında Qanun yerli idarəetmə orqanlarının polis məmurlarına qarşı qaldırılan şikayətləri araşdırmaq hüququnu məhdudlaşdırdı və bu şikayətlərlə digər polis bölgələrində şikayətdə iştirak etməyən polis məmurları və ya mərkəzdən gələn müfəttişlər tərəfindən baxılmasını təsbit etdi[11].

Polad sənayesinin milliləşdirilməsinə dair 1967-ci il tarixli Qanuna görə, mənimsənilmiş metallurgiya müəssisələrinin istehsal fəaliyyətindən mənafeələrinə toxunan şəxslərin iddiaları Enerji Naziri tərəfindən şəxsən və ya onun tərəfindən təyin olunmuş xüsusi məmurun köməyi ilə nəzərdən keçirilməlidir. Müraciətlərin Qanunda göstərilən məcburi şərtlərə uyğun olaraq belə prosedura baxılması Britaniyada "statut araşdırmaları" adını almışdır.

Bununla yanaşı, dövlət orqanlarına qarşı qaldırılan iddiaları əks etdirən müraciətlərin əsas hissəsi nazirliklərdə və idarələrdə xüsusi olaraq təsis edilən "kvaziməhkəmə" proseduru əsasında fəaliyyət göstərən kollegial orqanlar olan inzibati məhkəmələr (tribunallar) tərəfindən nəzərdən keçirilir.

Dövlətin, ilk növbədə iqtisadi tənzimləmə sahəsində təsirinin genişlənməsi ilə inzibati ədliyyə sistemi sürətlə inkişaf edir. Əgər Britaniyada XX əsrin otuzuncu illərində onlarla idarə məhkəməsi fəaliyyət göstərirdisə, indi onların sayı minlərlədir. Bu cür məhkəmələr demək olar ki, bütün mərkəzi şöbələrdə fəaliyyət göstərir və əsasən vətəndaş şikayətləri ilə məşğul olurlar.

Yeni məhkəmələrin (tribunalların) yaradılması çox vaxt parlament aktları ilə rəsmiləşdirilir. Onların tərkibi müvafiq nazir və ya şöbə müdiri tərəfindən təbə olduğu işçilər arasından formalaşdırılır. Hüquqşünasların iştirakı zəruri sayılırsa, Lord Kansler (məhkəmə şöbəsinin müdiri) təyinatlarda iştirak edir. Tribunalların üzvləri əsasən məhdud müddətə təyin olunurlar. Onların sayı həmişə tək olmalıdır.

Tribunalların konkret təsnifatı yoxdur, lakin adətən Lord Kansler tərəfindən təyin olunan hüquqşünas-sədrərdən ibarət olan tribunal (dəmir yolu tarifləri və ümumi sərnişin xidmətləri üzrə yurisdiksiyaya malik nəqliyyat tribunalı, torpaq sahələrinin qiymətləndirilməsi üçün torpaq tribunalı və s.) və üzvləri yalnız iclasları zamanı tribunalın hakimi sayılan təbə işçilər arasından nazir tərəfindən təyin olunan "sırf" inzibati tribunallar (gəlir vergisi üzrə xüsusi komissiyalar, təqaüdün verilməsindən şikayətlərə baxılması üçün məhkəmə heyəti və s.) və yaşayış üçün kirayə məbləğinin müəyyən edilməsi üzrə tribunallar (xüsusi şəxslər arasındakı mübahisələrə baxır) da fərqləndirilir.

Vətəndaşların müraciətlərinə dair işlərə tribunallarda baxılması qaydası konkret olaraq müəyyən edilməmişdir, lakin mübahisələrə baxılması həmişə sübutların öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi ilə əlaqəli olduğundan "ədalət mühakiməsi" prinsiplərinə uyğunluq tələb olunur. Bu cür prinsiplər təbliğat, rəqabət, dinlənilmək, əsaslandırılmış qərarla tanış olmaq və ona etiraz etmək fürsətidir. Bu səbəbdən, bütün hallarda tvə "ədalət mühakiməsi" prinsiplərinə müvafiq olaraq tribunalların qərarlarından ümumi məhkəmələrə şikayət edilməsinə icazə verilir[4, 255-362].

Bəzən tribunalların qərarlarına etiraz üçün birbaşa Ali Məhkəməyə müraciət üçün icazə verilir, belə olduqda mübahisəli iş ən yüksək məhkəməyə - Lordlar Palatasına çata bilər.

İnzibati tribunalların fəaliyyətinə ümumi nəzarət, tərkibini təyin edən Lord Kansler üçün məsləhət orqanı olan Məhkəmələr Şurası tərəfindən həyata keçirilir.

Bir çox ölkələrdə vətəndaşları maraqlandıran məsələlərlə bağlı müəyyən bir imza sayı toplanması tələbi var. Məsələn, Böyük Britaniyada və ABŞ-da bu rəqəm 100 min, İtaliyada 50 min təşkil edir. Bundan əlavə, müasir dövrdə bir çox dövlətlərdə imza toplanmasını asanlaşdıran və təqdim etmə proseduru asanlaşdıran yeni bir müraciət forması ortaya çıxmışdır - elektron petisiya. Artıq vətəndaşların müraciətləri müvafiq dövlət qurumunun elektron portalına təqdim edilə bilər. Bununla yanaşı, qeydiyyat qaydası və ya ictimai maraqla əlaqəli olduğu təqdirdə müəyyən sayda imza üçün də tələblər var. Bu hüquq ölkələrin vətəndaşları tərəfindən fəal şəkildə istifadə olunur.

Buna görə də müasir dövrdə bir çox ölkələrin hüquq doktrinalarında elektron demokratiya institutunun formalaşmasından bəhs edirlər[2, 21-26].

Yuxarıda deyilənlərin hamısı əsasən demokratik ölkələrdə baş verir. Qərbi Avropanın demokratik ölkələrində müraciət etmək hüququ vətəndaşların dövlət işlərinin idarə olunmasında, insan hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsində və qorunmasında iştirakına yönəlib.

Beləliklə, dövlət orqanlarına müraciət etmək hüququnun məzmunu dövlətin siyasi rejimindən asılıdır. Bundan asılı olaraq onun həyata keçirilməsinin məqsədləri də fərqlidir. Demokratik ölkələrdə bu mexanizm vətəndaşların ən mühüm siyasi qərarların qəbul

edilməsində iştirak etməsinə imkan yaradan birbaşa demokratiya institutlarıdır və əlavə olaraq insan hüquq və azadlıqlarını qorumağın vasitələrindən biri kimi tanınır[3, 129].

Eyni zamanda, dövlətlərin hüquqi aktlarında müraciət etmək hüququnun tənzimlənməsi və anlaşılmasına vahid yanaşma yoxdur. Məsələn burasındadır ki, müraciət etmək hüququ bəzi ölkələrdə yalnız vətəndaşlar üçün, bəzilərinə isə hər kəs üçün təmin edilir. Bəzi dövlətlərin konstitusiyaları yalnız yazılı müraciətlərə zəmanət verir. Bundan əlavə, bəzi ölkələrdə müraciət və ərizə şərtləri fərqli mənalara daşır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Нестерович, В.Ф. Британская модель конституционно-правового регулирования права петиций // – Философия права. 2013. – № 4. – с. 12-15.
2. Фельдман П.Я. Политический краудсорсинг как институт электронной демократии: проблемы становления и развития // Власть. – 2014. № 6. – с. 21-26.
3. Ярцев, В.А. Право на обращение в органы государственной власти в России и зарубежных странах // Правовая политика и правовая жизнь.–2018, № 4. – с. 129.
4. Alder, J. Constitutional and administrative law / John Alder and Keith Syrett, – London: Red Globe Press, – 1994, – 696 p.
5. Corrado, M.L. Comparative Constitutional Review: Cases and Materials. – Carolina Academic Press, – 2005, – 243 p.
6. Foster, N.G. German Legal System and Laws. Fourth edition. / Nigel G. Foster, Satish Sule, – Oxford: Oxford University Press, – 2010, – 650 p.
7. Safran, W. The French Polity. – Longman, – 2003, – 398 p.
8. Sararu, C.S. Current Issues in Administrative Law. – Cambridge: Cambridge Scholars Publishing, – 2020, – 162 p.
9. <https://www.pewforum.org/fact-sheet/gay-marriage-around-the-world/>
10. <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1957/56/section/16/enacted>
11. https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1964/48/pdfs/ukpga_19640048_en.pdf

Мехтиев Гамид
Консультант агентства ДОСТ при Министерстве
Труда и Социальной Защиты Населения

НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ПРАВА НА ОБРАЩЕНИЕ В ПРАКТИКЕ ЕВРОПЕЙСКИХ СТРАН

Р Е З Ю М Е

Право на обращение гарантируется конституциями многих стран, независимо от формы управления. В развитых демократических странах Западной Европы широко распространены как нормативные, так и организационные механизмы этого права. Это не случайно, ведь глобализация и международное право помогают объединить правовые системы разных государств. Международные принципы, в том числе уважение прав и свобод человека, обязательны для всех стран мирового сообщества. Страны Западной Европы придают большое значение праву на обращения, участию граждан в принятии важных государственных решений и защите их прав и свобод.

Mehdiev Hamid
Consultant of the DOST agency under the Ministry of Labor
and Social Protection of Population

**DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF THE RIGHT TO APPEAL
IN PRACTICE OF EUROPEAN COUNTRIES**

S U M M A R Y

The right to appeal is guaranteed by the constitutions of many countries, regardless of the form of government. In the developed democracies of Western Europe, both normative and organizational mechanisms of this right are widespread. This is no coincidence, because globalization and international law help to unite the legal systems of different states. International principles, including respect for human rights and freedoms, are binding on all countries of the world community. Western European countries attach great importance to the right to appeal, citizens' participation in making important government decisions and protecting their rights and freedoms.

İNZİBATİ MƏHKƏMƏ İCRAATINDA İCRAATIN TƏZƏLƏNMƏSİ

Açar sözlər: icraatın təzələnməsi, icraatın yenilənməsi, yeni açılmış hallar üzrə icraat, inzibati məhkəmə icraatının mərhələləri

Ключевые слова: административное производство, стадии административного производства, возобновление производства, возобновление производства, производство по вновь открывшимся делам

Keywords: administrative proceedings, stages of administrative proceedings, renewal of proceedings, renewal of proceedings, proceedings on newly opened cases

İnzibati məhkəmə icraatı mərhələli qaydada həyata keçirilir, hüququ pozulduğunu iddia edən şəxs öncə birinci instansiya məhkəməsinə, tələbi təmin olunmadıqda apellyasiya instansiyasına, bu mərhələdə də iddiası təmin edilmədikdə, kassasiya instansiya məhkəməsinə müraciət edə bilər. Lakin məhkəmə qərar qəbul etdikdən sonra ərizəçidən asılı olmayan səbəblərə görə ilkin məhkəmə baxışı zamanı məlum olmayan yeni sübutlar ortaya çıxsa və yekun məhkəmə qərarı ilə ziddiyyət təşkil edə bilər, tərəf ilkin qərardan şikayət müddətini ötürməsi yekun qərarın açıq-aşkar həqiqətə zidd qalmasına səbəb olacaqdır. Məhkəmə qərarları arasında həqiqətə kəskin ziddiyyət təşkil edən qərarların azlıq təşkil etməsi üçün icraatın təzələnməsi əhəmiyyətli hüquqi imkandır.

Yeni açılmış hallar üzrə icraat inzibati məhkəmə icraatının xüsusi mərhələsi hesab edilir. Bu mərhələ iş kassasiya qaydasında yenidən baxılma mərhələsinin davamı olaraq nəzərdən keçirilmir. Yeni açılmış hallar üzrə icraat dedikdə, qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarı qəbul edilərkən məlum olmayan, iş üçün əhəmiyyət kəsb edən halın(ların) sonradan ortaya çıxması ilə bu qərarın mübahisələndirilməsi nəticəsində ilkin məhkəmə qərarının ləğv edilməsi və iş baxılmasının təzələnməsi nəzərdə tutulur.

Bu məqalədə yeni açılmış hallar üzrə icraat və müəyyənlik prinsipinin kolliziya məsələsi, icraatın təzələnməsinin məqsədi, şərtləri və qaydası araşdırılacaq, icraatın təzələnməsi sahəsində Azərbaycanla xarici ölkələrin təcrübəsinin müqayisəli təhlili aparacağıq.

1. Hüquqi müəyyənlik prinsipi

Demokratik cəmiyyətdə fundamental prinsiplərdən biri olan qanunun aliliyi prinsipində ehtiva olunan hüquqi müəyyənlik prinsipi tələb edir ki, məhkəmənin qanunauyğun qaydada qəbul etdiyi və müəyyən edilmiş iddia müddəti ərzində şikayət verilməyən qərar yekun xarakter daşmalıdır. Hüquqi sabitliyi təmin etmək məqsədilə şikayət edilmə müddəti buraxılmış və ‘qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarı həqiqətə uyğun olmasa belə, hüquqi həqiqət hesab edilir.’ [1, s. 52] Bu prinsipin tələbinə görə, eyni tərəflər arasında eyni predmet barəsində yeni məhkəmə araşdırması aparılmamalıdır, tərəflər, digər şəxslər və dövlət

orqanları tərəfindən yekun qərar mübahisələndirə və ya əksi iddia edilə bilməz və yekun qərar mütləq icra edilməlidir.

Ancaq bu prinsipin mütləq şəkildə ələ alınması faktiki sübutlarla və hallarla kəskin şəkildə ziddiyyət təşkil edən məhkəmə qərarlarının qüvvədə qalmasına, bu da hüquqa zidd nəticələrin yaranmasına səbəb olacaq. Buna görə hüquqi müəyyənlik prinsipi nisbi olaraq nəzərdən keçirilir. Belə ki, yeni açılmış hallarla bağlı icraatda eyni tərəflər arasında, eyni hallar və eyni predmet barəsində işə eyni məhkəmə tərəfindən ikinci dəfə baxılır. Çünki ilkin məhkəmə icraatı zamanı ərizəçinin təqsiri olmayan səbəblərə görə o zaman bilinməyən hallar və ya sübutlar sonradan meydana çıxır və ərizəçi məhkəmə qərarından şikayət vermənin müddətini ötürə bilər. Sübutlara zidd olan məhkəmə qərarının qüvvədə qalması şəxslərin ədalət mühakiməsinə olan inamının zəifləməsinə səbəb olacaq. Bütün bunlara görə qanunvericilik hüquqi müəyyənlik prinsipinin tələbləri ilə ədalət mühakiməsinə inamı qorumaq arasındakı balansı təmin etmək üçün müəyyən müddət ərzində və müəyyən şərtlər daxilində yekun qərarın ləğv edilərək icraatın yenilənməsi imkanını özündə nəzərdə tutmuşdur. “Məhkəmə icraatının təzələnməsi vasitəsilə yekun qərara qarşı müraciət edildiyi üçün icraatın təzələnməsi yekun qərarın istisnası olaraq ifadə edilir.” [4, s. 419]

Bu məsələ ilə bağlı Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi Rəhmanova Azərbaycana qarşı işdə belə mövqə ortaya qoyur ki, qəti məhkəmə qərarlarının ləğv olunması yeni araşdırmanın keçirilməsinə xidmət etməməli, o cümlədən icraatın təzələnməsi özündə gizli şikayəti ehtiva etməməlidir.

Avropa Məhkəməsi Ryabix Rusiyaya qarşı işdə belə mövqə ifadə edir ki, ‘yalnız əsaslı və qarşısızalmaz xarakterli hallara görə məcburiyyət qarşısında qalma bu prinsipdən (müəllif. hüquqi müəyyənlik) geri çəkilməyə haqq qazandırır.’ [9]

Beləliklə, hüquqi müəyyənlik prinsipindən yalnız müstəsna hüquqi müdafiə vasitəsindən istifadə olunarkən kənara çıxıla bilər. Yeni açılmış hallar üzrə icraatın təşkilində əsas məqsəd, həqiqətə açıq-aşkar ziddiyyət təşkil edən məhkəmə qərarını ləğv etməklə ərizəçinin ədalət mühakiməsinə olan inamını qorumaq və mövcud sübutlara uyğun olmayan məhkəmə qərarlarının sayını azaltmaqdır.

2. İcraatın başlanması üçün şərtlər

İnzibati-Prosessual Məcəllənin 100-cü maddəsinə əsasən, icraatın təzələnməsi ilə bağlı yalnız ilkin məhkəmə icraatının tərəfləri ərizə ilə müraciət edə bilər. Bu normada tərəf dedikdə, ilkin məhkəmə baxışında iştirak edən və tələbləri təmin edilməyən şəxs nəzərdə tutulur. Burada mübahisə doğuran məqam ondan ibarətdir ki, qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarı maraqlarına toxunduğu halda ilkin məhkəmə araşdırması gedişində üçüncü şəxs qismində icraata cəlb edilməyən maraqlı şəxs icraatın təzələnməsi ilə bağlı məhkəməyə müraciət edə bilmir. Bu da konstitusion prinsip olan müraciət etmək hüququnun birbaşa pozuntusunu təşkil edir. Bununla əlaqədar olaraq AR Konstitusiyaya Məhkəməsi “Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosesual Məcəlləsinin 28-ci maddəsinin şərh edilməsinə dair” 12.04.2017-ci il tarixli qərarında qeyd edir ki, ‘məhkəmələr tərəfindən xidməti vəzifəsinə əsasən zəruri cəlb edilməli olan şəxslərin məhkəmə icraatına cəlb olunmaması onların prosesual statusdan məhrum edilməsi ilə nəticələnir və məhkəmə qərarından apellyasiya şikayəti vermək hüququnu məhdudlaşdırır.’ Həmçinin Konstitusiyaya Məhkəməsi bu qərarı ilə təsbit edir ki, qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarı maraqlarına toxunan və inzibati məhkəmə icraatına cəlb olunmamış şəxsin məhkəməyə müraciət edə bilməməsi

Konstitusiyasının 60-cı maddəsindən və Avropa Konvensiyanın 6-cı maddəsindən irəli gələn məhkəməyə müraciət etmək hüququnun pozuntusu təşkil edir.

Mülki prosesdən fərqli olaraq inzibati prosesdə tərəf Ali Məhkəmənin Plenumuna yox, ilkin məhkəmə qərarını qəbul etmiş, qərarı əleyhinə ərizə verilmiş məhkəmənin özünə müraciət etməlidir və ilkin qərarı qəbul etmiş məhkəmə bu qərarı ləğv edərək icraatı yeniləmək səlahiyyətinə malikdir.

Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosesual Məcəllənin 100-cü maddəsinə əsasən, yalnız iki hal yeni açılmış hallar üzrə icraat başlanması üçün əsasdır: yeni sübutlar və ya yeni hallar aşkar olunduqda. Göründüyü kimi Azərbaycan inzibati-prosessual qanunvericiliyin tələbinə əsasən, yeni açılmış hallar üzrə icraatın başlanması barədə ərizəyə baxan məhkəmə ilkin icraatda yol verilmiş qanun pozuntularını araşdırmır. Bu zaman məhkəmənin araşdırdığı məsələ yeni ortaya çıxan sübut və ya halın işə birbaşa aid olub-olması və işin nəticəsinə təsir edib-etməməsidir.

Burada sübut və ya hal dedikdə, ilk növbədə ilkin qərar qanuni qüvvəyə minənə qədər yaranmış, lakin qərar qanuni qüvvəyə mindikdən sonradan ortaya çıxmış sübutlar və ya hallar nəzərdə tutulur. Yəni ilkin məhkəmə qərarı qanuni qüvvəyə mindikdən sonra yaranmış sübut icraatın yenilənməsi üçün əsas deyil.

Ərizəçi icraatın təzələnməsi ilə bağlı ərizədə icraatın təzələnməsi üçün ən azı bir əsas göstərməlidir. İnzibati məhkəmə icraatının işin hallarının araşdırılması prinsipinə əsasən, məhkəmə icraat iştirakçısının təqdim etdiyi sübutlarla kifayətlənməyərək, işin araşdırılması üçün əhəmiyyət kəsb edən bütün faktları araşdırmaq məcburiyyətindədir. Lakin 'icraatın təzələnməsi əsasları məhkəmənin işin hallarının araşdırılması vəzifəsinin tətbiq dairəsinə daxil deyil.' [2, s.344]

Bundan başqa ərizəçi icraatın təzələnməsi ilə bağlı məhkəmə araşdırması başa çatana qədər yeni sübutların və ya halların ilkin icraat zamanı təqdim etməsinin imkanları xaricində olduğunu sübut etmək məcburiyyətindədir. Bu tələbin müəyyən edilməsində məqsəd, tərəflərin icraatın təzələnməsinə səy göstərməsinin və onlara məlum olan sübutları ilkin məhkəmə baxışı gedişində məqsədli şəkildə gizlətmələrinin qarşısını almaqdır.

Azərbaycan inzibati-prosessual qanunvericiliyində icraatın təzələnməsi üçün müddət məhdudiyyəti nəzərdə tutulmuşdur. Məqsəd, hüquqi sabitliyi təmin etməkdir. Unutmaq olmaz ki, 'müəyyənlik prinsipi hüquqi dövlətin sine qua non şərtlərindən biridir.' [3, s. 52] Həmçinin müddət məhdudiyyətinin tətbiq edilməməsi mübahisə ilə bağlı qeyri-müəyyən vəziyyətin hökm sürməsinə, hüquqi sülhün mümkünsüzlüyünə gətirib çıxardacaqdır.

İnzibati-Prosessual Məcəllənin 103-cü maddəsinə əsasən, icraatın təzələnməsi ilə bağlı ərizə, yeni ortaya çıxan sübutun və ya halın ərizəçinin bildiyi gündən üç ay müddətində verilə bilər. İlkin məhkəmə qərarının qanuni qüvvəyə mindiyi vaxtdan üç il müddət keçdikdən sonra icraatın təzələnməsi ilə bağlı bir qayda olaraq ərizə verilə bilməz. Üç illik müddətlə bağlı yeganə istisna ilkin qərarı qəbul edərəkən məhkəmənin əsaslandığı ittiham hökmünün ləğv edilməsidir. Məsələn, Milli Televiziya və Radio Yayınıları Şurası İPM-in 127-ci maddəsinə rəhbər tutaraq televiziya kanalının lisenziyasının ləğv edilməsi ilə bağlı apellyasiya məhkəməsinə müraciət edir. Apellyasiya Məhkəməsi televiziya kanalının lisenziyasının ləğv edilməsi barədə qətnamə qəbul edir və qətnamədə televiziya kanalının məsul şəxsinin lisenziya almaq üçün sənədləri saxtalaşdırmasına dair ittiham hökmünə istinad edir. Qətnamə qanuni qüvvəyə mindiyi gündən 4 il keçdikdən sonra, hökm ləğv edilir və televiziya kanalının məsul şəxsi bəraət alır. Televiziya kanalı 3 illik müddət keçməsinə baxmayaraq qətnamənin ləğv edilməsi və icraatın təzələnməsi ilə bağlı Apellyasiya Məhkəməsinə müraciət etməyə haqlıdır.

Göstərilən müddətlərin buraxılması, hətta ərizəçinin təqsiri olmayan səbəblərə görə olsa da, müddətin bərpa edilməsi mümkün deyil. İddianın yuxarıda göstərilən müddətlərdə verilməsinin sübut etmə yükü ərizəçinin üzərindədir.

3. Yeni açılmış hallar üzrə icraatın aparılması və qərarın qəbulu

3.1. Yeni açılmış hallar üzrə icraat

Ərizə məhkəməyə daxil olduqdan sonra məhkəmə ərizənin mümkünlük şərtlərini yoxlayır. Yoxlanılan ilkin hallara daxildir: ərizədə mübahisə edilən məhkəmə qərarı haqqında məlumat; icraatın təzələnməsi üçün əsaslar, yəni ortaya çıxmış yeni sübutlar və ya hallar, ilkin məhkəmə qərarının mübahisə edilən hissəsi və ya həcmi barədə məlumat, yəni ərizəçinin konkret tələbləri; ərizənin iddia müddətləri (3 ay və 3 il) daxilində verilməsini sübut edən məlumat.

Ərizəçi tərəfindən məhkəməyə təqdim edilən ərizədə yuxarıda göstərilən məlumatlar göstərməyibsə, məhkəmə ərizənin rədd edilməsi barədə qərardad qəbul edir. Məhkəmə bu barədə qərardad qəbul etməzdən öncə ərizəçinin konstitusion prinsip olan dinlənilə hüququnu təmin etməlidir.

Ərizənin rədd edilməsi barədə qərardaddan ərizəçi yuxarı məhkəməyə şikayət verə bilər. Belə ki, İnzibati-Prosessual Məcəllənin 81.1-ci maddəsinə əsasən, İPM-də nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, inzibati məhkəmələr tərəfindən qəbul olunmuş qərardadlardan apellyasiya şikayəti verilə bilər. İPM-də yeni açılmış hallar üzrə ərizənin rədd edilməsi barədə qərardaddan şikayət verilməsini qadağan edən hər hansı müddəə nəzərdə tutulmayıb. Buna görə də, İPM-də birbaşa nəzərdə tutulmasa da, ərizənin rədd edilməsi barədə qərardaddan apellyasiya şikayəti vermək qanunvericiliyə uyğundur.

İcraatın təzələnməsi barədə ərizənin verilməsi ilkin məhkəmə qərarının icrasını dayandırmır. Ərizəçi ilkin qərarın icrasının dayandırılması ilə bağlı məhkəməyə vəsatət verə bilər. Məhkəmə işin faktiki və hüquqi əsaslarını araşdırarkən ərizənin böyük ehtimalla uğurlu olacağı qənaətinə gəldikdə ilkin qərarın icrasının dayandırılması barədə qərardad qəbul edir. Yeni açılmış hallar üzrə qərar qanuni qüvvəyə minənə qədər icraatın dayandırılması barədə qərardad qüvvədə qalır. Məhkəmə ilkin qərarın icrasının dayandırılmasının rədd edilməsi barədə qərardad qəbul etdikdə ondan yuxarı məhkəməyə şikayət verilə bilər.

İcraatın təzələnməsi üçün əsas olduğu halda, məhkəmə icraatın təzələnməsi barədə qərardad qəbul edir. Bu qərardadın qəbul edilməsi ilə ilkin məhkəmə qərarı hüquqi qüvvəsini itirir. Cavabdeh onun üçün əlverişsiz olan icraatın təzələnməsi barədə qərardaddan yuxarıda göstərilən əsasla yuxarı məhkəməyə şikayət verə bilər.

3.2 Qərarların qəbul edilməsi

İPM-də yeni açılmış hallar üzrə icraat ilkin məhkəmə araşdırmasından fərqli bir araşdırma deyil, onun davamı olaraq nəzərdən keçirilir. Məhkəmə yeni icraatda ilkin məhkəmə qərarında istinad edilmiş faktiki halları da araşdırır və onlardan istifadə edə bilər, lakin hər bir halda yeni sübutları və ya halları nəzərə almalıdır. Yeni açılmış hallar üzrə icraatın yekununda məhkəmənin qəbul etdiyi yeni qərar ilkin qərarı əvəz edir. Buna görə də, yeni qərardan İPM-də göstərilən ümumi qaydaya uyğun olaraq yuxarı məhkəməyə şikayət verilə bilər.

Qəbul edilən yeni qərar ilkin qərardan fərqləndiyi halda ‘məhkəmə ilkin qərarı ləğv edir və nəticə hissəsini tamamilə yeniləyir’.[2, s. 345] Əgər məhkəmə yeni açılmış hallar üzrə icraat zamanı yeni meydana çıxan sübutların və ya halların iş üçün əhəmiyyət kəsb etmədiyi

və işin nəticəsinə təsir etmədiyi qənaətinə gələrsə, ilkin qərarın təsdiq edilməsi barədə qərar qəbul edir.

Məhkəmə yeni açılmış hallar üzrə qərarda prosessual xərclərlə bağlı məsələni həll edir. Yeni açılmış hallar üzrə icraatın iştirakçılardan birinin təqsiri səbəbindən meydana gəlmiş prosessual xərclər həmin şəxsin özü tərəfindən, digər hallarda isə prosessual xərclər müvafiq olaraq dövlət və ya yerli büdcənin vəsaiti hesabına ödənilir.

4. Xarici ölkələrin qanunvericiliyində inzibati məhkəmə icraatının təzələnməsi

4.1 Türkiyə hüququnda icraatın təzələnməsi

Azərbaycan prosessual qanunvericiliyindən fərqli olaraq Türkiyə Cumhuriyyəti İnzibati-Prosessual Qanununda (İdari Yargılama Usulü Kanunu) inzibati məhkəmə icraatının yenilənməsinin konkret əsasları göstərilir. Həmin qanunun 53-cü maddəsində icraatın təzələnməsinin konkret 9 əsası təsbit edilmişdir.

Azərbaycan qanunvericiliyində icraatın təzələnməsi hallarının konkret müəyyən edilməməsi ərizəçilərin hüquqi imkanlarını genişləndirir. Belə ki, Azərbaycan İPM-də bəhs edilən “yeni sübutlar və ya hallar” genişləndirici təfsir oluna biləcək ifadədir, yəni ifadə etdiyi mənə daha müfəssəldir.

İcraatın təzələnməsi ilə bağlı Türkiyə və Azərbaycan inzibati-prosesual qanunvericiliyi arasında digər əsaslı fərq odur ki, Azərbaycan qanunvericiliyinin tələbinə əsasən, ‘işə yenidən baxılması mərhələsində məhkəmə səhvləri, məhkəmə qərarlarının əsaslı olmaması, maddi hüquq normalarının məhkəmə tərəfindən düzgün tətbiq edilməməsi və ya prosessual qanunvericilik normalarının pozulması və ya digər təftiş məsələləri araşdırılmır.’ [13] Lakin Türkiyə qanunvericiliyinə əsasən, yuxarıda qeyd edilən məhkəmə səhvləri, prosessual normaların pozulması və maddi hüquq normalarının düzgün tətbiq edilməməsi inzibati icraatın təzələnməsi üçün əsasdır.

Türkiyə qanunvericilikdən fərqli olaraq Azərbaycan İnzibati-Prosessual Məcəlləsində Avropa Məhkəməsinin yerli məhkəmənin qərarının Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasına zidd olaraq qəbul edilməsi əsası üzrə icraatın yenilənməsi öz əksini tapmayıb. Belə ki, bu məsələ Azərbaycan Respublikası Mülki Prosessual Məcəllənin 44-1-ci fəslə ilə tənzimlənir. AR Mülki-Prosessual Məcəllənin 44-1ci fəslinin tələblərinə əsasən, Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən Ali Məhkəmə qərarlarının AR Konstitusiyası və qanunlarına uyğun olmaması hesab edildikdə və Avropa Məhkəməsi tərəfindən milli məhkəmələrin işə baxarkən Avropa Konvensiyasının müddəalarını pozduğu müəyyən edildikdə Ali Məhkəmənin Plenumu tərəfindən hüquq və azadlıqların pozulması ilə bağlı yeni hallar üzrə məhkəmə aktlarına yenidən baxılır.

Türkiyə İnzibati-Prosessual Qanunun tələbinə görə yekun qərarı verən məhkəmənin icraatın təzələnməsi ilə bağlı ərizəyə baxaraq qərar qəbul etmək səlahiyyəti vardır. İcraatın təzələnməsi üçün məhkəməyə müraciət müddətləri icraatın təzələnmə əsaslarına görə fərqlilik təşkil edir. Belə ki, eyni tərəflər arasında eyni əsasla eyni predmet barəsində qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarı olduğu halda, qanuni əsas olmadan eyni və ya fərqli məhkəmə tərəfindən işə baxılaraq qərar qəbul edilməsi səbəbinə görə 10 il, ilkin qərar ələyhinə Avropa Məhkəməsinin qərarının elan edildiyi vaxtdan 1 il, digər səbəblərə görə isə 60 gün müddətində icraatın təzələnməsi üçün müraciət edilməlidir. 10 illik və 60 günlük müddət icraatın təzələnməsi səbəbinin ərizəçiyə məlum olduğu vaxtdan sonrakı gündən etibarən başlayır.

4.2. Almaniya hüququnda icraatın təzələnməsi

Almaniya İnzibati-Prosessual Məcəllənin (Verwaltungsgerichtsordnung) 153-cü maddəsinə əsasən, inzibati prosesdə icraatın təzələnməsi Almaniya Mülki-Prosessual Məcəllə ilə tənzimlənir. İcraatın təzələnməsi Almaniya Mülki-Prosessual Məcəllənin (Zivilprozessordnung) 4-cü fəslində öz əksini tapmışdır. Almaniya qanunvericiliyə əsasən, icraatın təzələnməsinin ləğvetmə icraatı və yeni açılmış hallar üzrə icraat.

Ərizəçinin icraatın təzələnməsi üçün hansı məhkəməyə müraciət etməli olduğunu tənzimləyən Məcəllənin 584-cü maddəsinə əsasən, icraatın təzələnməsi barədə ərizə bir qayda olaraq yekun qərarı qəbul edən birinci instansiya məhkəməsinə verilməlidir. Apellyasiya instansiya məhkəməsinin qərarı əleyhinə icraatın təzələnməsi barədə ərizə verilibsə və yaxud bir neçə məhkəmə qərarı əleyhinə ərizə verilib və bunlardan ən az biri apellyasiya məhkəməsinin və ya kassasiya instansiyası məhkəməsinin qərarıdırsa (Məcəllənin 580-ci maddəsində göstərilmiş əsaslardan biri irəli sürüldükdə), bu halda ərizə apellyasiya instansiya məhkəməsinə verilməlidir. Məcəllənin 579-cu və 580-ci maddəsində göstərilən əsaslarla kassasiya instansiya məhkəməsinin qərarı əleyhinə icraatın təzələnməsi barədə ərizə kassasiya instansiya məhkəməsinə verilməlidir.

İcraatın təzələnməsi sahəsində iddia müddətlərini tənzimləyən 586-cı maddəyə görə ərizə icraatın təzələnmə əsasının tərəfə bəlli olduğu gündən 30 gün müddətində verilməlidir. Yekun qərarın qanuni qüvvəyə mindiyi tarixdən 5 il müddət keçdikdən sonra ərizənin verilməsi yol verilməzdir. Ərizəçi Avropa Məhkəməsinin Konvensiya və ya protokolların pozulması əsası ilə icraatın təzələnməsi barədə ərizə verdikdə 5 illik müddət tətbiq edilmir.

Nəticə

Beləliklə, ədalət mühakiməsinə inamı qorumaq və sübutlara zidd olan məhkəmə qərarlarının yaratdığı yanlış hüquqi nəticələrin qarşısını almaq məqsədi güdən icraatın təzələnmə mərhələsi sonradan yeni sübutların ortaya çıxması nəticəsində başlanılır.

İnzibati məhkəmə icraatına cəlb olunmamış, qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarı ilə maraqlarına toxunan şəxsin məhkəməyə müraciət etmək hüququnun tənzimlənməsi Konstitusiyaya Məhkəməsinin 12.04.2017-ci il tarixli qərarı ilə Milli Məclisə tövsiyə edilsə də, bu məsələ hələ də öz həllini tapmamışdır. Hesab edirik ki, demokratik cəmiyyətdə zəruri olan məhkəməyə müraciət hüququnu təmin etmək məqsədilə AR İnzibati-Prosessual Məcəllənin 100-cü maddəsinə “proses iştirakçılarından birinin” ifadəsindən sonra “yeni açılmış hallarla bağlı ərizəsinə əsasən təzələnmə bilər” ifadəsindən sonra “inzibati məhkəmə icraatına cəlb olunmamış, qanuni qüvvəyə minmiş məhkəmə qərarı ilə maraqlarına toxunan şəxsin” ifadəsi əlavə edilməsi məqbuldur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Aydın H. (2010), İdari Yargıda olağanüstü kanun yolu, Yüksək Lisans Tezi, Ankara, səhifə sayı 100
2. Koniqsmann A. (2013) “Azərbaycanda inzibati məhkəmə icraatı”, Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı, Bakı, səhifə sayı 400.
3. Mehdiyev F. (2010) “İnzibati hüquq”, Qafqaz Universiteti Yayınları, Bakı, səhifə sayı 515
4. Yıldırım R. (2001) Türk İdari Yargısında Yargılamanın Yenilənməsi, Prof. Dr. Nuri Çelik'e Armağan, Beta yayın evi, C. 1, səhifə sayı 450.

5. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası / <http://e-qanun.az/framework/897> (giriş tarixi 11.02.2021)
6. Almaniya Federasiyasının İnzibati-Prosessual Məcəlləsi / https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_vwgo/index.html (giriş tarixi 20.02.2021)
7. Almaniya Federasiyasının Mülki-Prosessual Məcəlləsi / https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_zpo/index.html (giriş tarixi 20.02.2021)
8. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin Rəhmanova Azərbaycana qarşı 34640/02 nömrəli, 10.07.2008-ci il tarixli qərarı / <http://academy-justice.gov.az/aihm/48.pdf> (giriş tarixi 13.02.2021)
9. Avropa Məhkəməsinin Ryabix Rusiyaya qarşı 52854/99 nömrəli, 24.07.2003-cü il tarixli qərarı / <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61261>
10. Azərbaycan Respublikasının İnzibati-Prosessual Məcəlləsi / <http://e-qanun.az/code/20> (giriş tarixi 06.02.2021)
11. Azərbaycan Respublikasının Mülki-Prosessual Məcəlləsi / <http://e-qanun.az/code/9> (giriş tarixi 15.02.2021)
12. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi “Azərbaycan Respublikası İnzibati Prosesual Məcəlləsinin 28-ci maddəsinin şərh edilməsinə dair” 12 aprel 2017-ci il tarixli qərarı / <http://www.constcourt.gov.az/decision/364> (giriş tarixi 19.02.2021)
13. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin “S.Abbasovanın şikayəti üzrə AR Ali Məhkəməsinin məhkəmə aktlarına yeni açılmış hallar üzrə yenidən baxılmasına dair 04.11.15-cı il tarixli qərarının AR Konstitusiyasına və qanunlarına uyğunluğunun yoxlanılmasına dair” 14 oktyabr 2016-cı il tarixli qərarı / <http://www.constcourt.gov.az/decision/348> (giriş tarixi 14.02.2021)
14. Türkiyə Cumhuriyyətinin İnzibati-Prosessual Qanunu / <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=2577&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5> (giriş tarixi 13.02.2021)

Turan Xələfov

X Ü L A S Ə

İnzibati məhkəmə icraatının hər hansı bir mərhələsində qəbul edilmiş və qanuni qüvvəyə minmiş qərar yeni sübutlarla və yeni hallarla ziddiyət təşkil edərsə, ərizəçi yeni açılmış hallar üzrə icraat vasitəsilə yenidən öz hüquqlarını müdafiə etmək fürsəti əldə edir. Yeni açılmış hallar üzrə icraatın tətbiq edilməsinin məqsədi, faktiki hallarla ziddiyyətli olan məhkəmə qərarlarının qüvvədə qalmasına görə şəxslərdə hüquqi etimadın itməsinin qarşısını almaqdır. Hüquqi müəyyənliyi təmin etmək məqsədilə icraatın təzələnməsi müəyyən şərtlər daxilində həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Qanunverici bu məhdudiyətlərin tətbiqi ilə məhkəmə icraatının iştirakçılarının icraatın təzələnməsinə səy göstərməməsini hədəfləyir.

S U M M A R Y

The system of judicial control over the legality of the activities of state bodies is called administrative proceedings. If a decision made at any stage of the administrative proceedings and which has entered into force contradicts the new evidence and new circumstances, the applicant has the opportunity to re-assert his rights through the proceedings on the newly opened cases. The purpose of the proceedings in newly opened cases is to prevent the loss of legal confidence in individuals due to the validity of court decisions that contradict the facts. In order to ensure legal certainty, it is envisaged that the proceedings will be renewed under certain conditions. The legislature aims to ensure that the participants in the proceedings do not attempt to reopen the proceedings by applying these restrictions.

Туран Халафов
Студент II курса магистратуры
юридического факультета Бакинского государственного университета

Р Е З Ю М Е

Система судебного контроля за законностью деятельности государственных органов называется административным производством. Если решение, принятое на какой-либо стадии административного производства и вступившее в законную силу, противоречит новым доказательствам и новым обстоятельствам, заявитель имеет возможность восстановить свои права в ходе производства по вновь открывшимся делам. Целью производства по вновь открывшимся делам является предотвращение утраты правового доверия к физическим лицам в связи с правомерностью судебных решений, противоречащих действительности. В целях обеспечения правовой определенности предусматривается возобновление производства по делу при определенных условиях. Законодательный орган стремится обеспечить, чтобы участники разбирательства не пытались возобновить разбирательство, применяя эти ограничения.

Aytaj GIBLALIEVA

Baku State University Faculty of Law
Teacher at UNESCO chair on
“Human Rights and Information Law”

STRIKING BALANCE BETWEEN FREEDOM OF EXPRESSION AND DEFAMATION UNDER ECHR

Açar sözlər: ifadə azadlığı, diffamasiya, nüfuz, presedent hüququ, İHAM, cəza

Ключевые слова: свобода выражения мнения, клевета, репутация, прецедентное право, ЕСПЧ, наказание

Keywords: freedom of expression, defamation, reputation, case law, ECtHR, penalty

According to my point of view, development in democratic state is possible only in case of existence of freedom of expression. Everyone has the right to freedom of expression. This right shall include freedom to hold opinions and to receive and impart information and ideas without interference by public authority and regardless of frontiers. Freedom of expression is inalienable right, so nobody can deprive it. Human rights activist, Liu Xiaobo claims that “Freedom of expression is the foundation of human rights, the source of humanity, and the mother of truth”. [3,7]

Freedom of expression applies also to words that shock, offend or disturb, not only ideas and opinions. This is the demand of pluralism, tolerance and broadmindedness, without which there is no democratic society. The only type of information falls outside of scope of freedom of expression is hate speech. Criticism is permitted at the extent of not crossing borders of others’ rights. It permits human to evaluate events, processes, facts, opinions around them and assessing whether it is positive or negative pattern impacting their life. Human can develop and dismiss mistakes as a result of the exchange of information. While promoting opinions, ideas, some points such as private life of others, other rights of human draw special attention.

ECHR doesn’t specifically include reputation as protected right, however, according to case law, reputation is a right protected by article 8 of ECHR. The attack on reputation should be taken seriously. No protection applies when reputation is lost because of one’s own actions. It is not always true that something is defamatory only because it is offensive. Criticism may be accepted in language that is offensive, so long as it is not gratuitously insulting.

Freedom of expression is to speak publicly and disseminate information freely. Freedom of expression can be exposed to formalities, restrictions for the protection of reputation and rights of others. In virtually all defamation cases before international courts, the “protection of the reputation or rights of others” has been invoked to justify defamation laws. Thus, it should be borne in mind that any laws that penalise ‘insult’ or ‘giving offence’ without linking this to the honour and dignity of the offended party will fail the ‘legitimate aim’ test. [1,154]

Although there is not unique definition of defamation under international acts, defamation is any intentional false communication, either written or spoken, that harms a person's rep-

utation. For example, according to the article 147 and 148 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan insult and libel are crimes against freedom and dignity of personality. Slander, is the dissemination of information that defames or discredits the honor and dignity of any person knowingly that it is obviously false information, in public speeches, in a publicly displayed work, in the mass media, or in the case of public display on an internet information resource. Insult, is intentional humiliation of the honor and dignity of an individual in public speeches, in a publicly displayed work, in the mass media or in the internet information resource in case of mass demonstration. [12;14]

Needless to say that common element to defamation is it negatively affects an individual's reputation. Sometimes high degree tolerance is expected from victim, who exposed to defamation. Under the case law of the Court, ordinary individuals enjoy the highest degree of protection against defamatory statements. The Court has held that public officials must tolerate greater criticism, politicians even more, government officials the most. We must take into account position of victim in respect of freedom of expression. Politicians, state officials catch important place in society, and sometimes defamation targeting them contributes to open debate. However, defamation targeting ordinary individuals can not contribute to public debate, on the contrary conclude with violation of their reputation, and isolation of them in society. As defamation is based on obviously false information it takes time to announce truth, and prevent adaptation process of victim to society. Even appointed penalty is unable to recover lost dignity. Protection against defamation from maximum to minimum:

1) Ordinary individuals 2) individuals who enter public area 3) public officials 4) politicians 5) government entities

According to my point of view, highest degree of protection with regard to the ordinary individuals is true approachment, because well-known people are able to deliver their voice in media.

It is necessary to take into account some factors while assessing "defamation" truly under courts. In its first defamation case in 1986, *Lingens v. Austria*, the ECtHR has developed a rich jurisprudence, which helped to determine defamation in further years.

1. Position of applicant
2. Position of the plaintiff in defamation claim
3. Subject matter of publication
4. Nature and severity of penalty [9]

It would be better to take into account abovementioned principles during assessing defamation. Contexts, form, style, consequences of defamation should be also considered.

In the case of *Castells v. Spain*, Court recalls that while freedom of expression is important for everybody, it is especially so for an elected representative of the people. He or she represents the electorate, draws attention to their preoccupations and defends their interests. Accordingly, interferences with the freedom of expression of an opposition member of parliament have to be prescribed by law and are necessary in a democratic society. [11]

The Court recalls that the limits of acceptable criticism are wider with regard to politicians acting in their public capacity than in relation to private individuals, as the former inevitably and knowingly lay themselves open to close scrutiny of word and deed by both journalists and the public at large. Politicians must enjoy a greater degree of tolerance, especially when they themselves make public statements that are susceptible to criticism. Politicians take an important role in society, they discuss vital topics which have serious impact on further life of people. They produce ideas and suggest ways solving problems

relating life of society, economy, environment. Freedom of expression is key demand of pluralist society so it is acceptable to be exposed to more criticism.

The Court recognized in case of *Yankov v. Bulgaria* that in a number of States the law provides greater protection defamation to public officials in the exercise of their official duties. But it has stressed that this can be invoked only where there is real threat in this respect. Private individuals or associations lay themselves open to scrutiny when they enter the arena of public debate. [15]

According to the case of *Jerusalem v. Austria*, in defamation proceedings a careful distinction need to be made between allegations of fact and statements of opinion. No one should be convicted of defamation for expressing a value judgement. However, the Court has required that there should be some basis in fact. According to article 147 of the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan, criminal must rely on false information intentionally. The existence of facts can be demonstrated, whereas the truth of value judgments is not susceptible of proof. The requirement to prove the truth of a value judgment is impossible to fulfil and infringes freedom of opinion itself, which is a fundamental part of the right secured by Article 10. The European Court of Human Rights “has held that truth is an absolute defence to a suit of defamation. That is, if something is true, it cannot be defamatory.” So, human can not claim violation of freedom of expression based on a value judgement. [6,24;10;12]

In some jurisdictions, opinions are afforded absolute protection, on the basis of an absolute right to hold opinions. In addition, the Court has held that even if an allegation turns out to be untrue, journalists can rely on the protection of right to freedom of expression so long as they have taken reasonable steps to verify its veracity. It is necessary for journalists and media outlets to systematically and formally distance themselves from controversial statements made by interviews and others who appear on programmes. [4,19]

There are two considered approaches to defamation in law. Civil defamation and criminal defamation law. The Court has held that criminal defamation sanctions are appropriate only when defamatory allegations are made in bad faith, or are wholly devoid of factual basis and pose a risk to public order. The Court considers that generally recourse to civil rather than criminal defamation laws is “appropriate in cases of defamation.” ECtHR has never upheld a sentence of imprisonment in a defamation case. In some defamation cases, a court ordered reply, apology, retraction, can be used as an alternative to an award of damages or a criminal sanction.

I completely support this view which contributes to media pluralism. According to my opinion, announced apology in media or reply may have more reformatory conclusion than imprisonment. If defamatory statement is expressed in public speeches, in a publicly displayed work, in the mass media, or in the case of public display on an Internet information resource, imposed sanction, such as apology also should be expressed publicly in media and restore lost reputation of victim. What is moreover, as defamation is based on false information, only reply or apology may show the truth to society. A reply can contribute to pluralism in media. Pluralism in media is cornerstone of democratic society. Right of reply falls into scope of article 10. Article 23.3. of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan stipulates right to reply. The physical person concerning which mass media publish the data violating it the rights or interests protected by the law has the right to publication of the answer in the same mass media. Imprisonment does not restore non-pecuniary damage to reputation, so only announced apology or reply can compensate damage. [12]

In the case of *Cumpana and Mazare v. Romania* the journalists were sentenced to prison for seven months and prohibited from working as journalists for one year. The Court found

a violation of Article 10 because it considered the measures taken to protect the reputation of the plaintiff to be “manifestly disproportionate,” since the imposition of prison sentences and/or a prohibition on exercising their profession may inhibit journalists from reporting on matters of general interest. [5,21]

Domestic courts must take into account the wider “chilling effect” of damage award on media. Individuals or groups refrain from engaging in expression for fear of running afoul of a law or regulation. Disproportionate damage award violates freedom of expression. The only legitimate purpose of defamation laws is to protect reputations. When penalizing defamation it is much more important to focus on proportionality. [6,48]

International human rights mechanisms call for states to decriminalize defamation. This challenge urges proportionality of defamation laws and application with regard to human rights. Civil law provides more effective protection of the dignity of persons affected by defamation. Initially, international mechanisms call for abolishment of imprisonment as appropriate sanction. In a 2007 resolution, Parliamentary Assembly of the Council of Europe “welcomed” efforts to decriminalise defamation. Although the resolution itself did not expressly call for decriminalisation, it did urge states to guarantee that criminal provisions are not misused, to abolish prison sentences, and to define the concept of defamation more precisely to avoid arbitrary application of the law. U.N. Human Rights Committee noticed at its 102nd session that “States parties should consider the decriminalization of defamation and, in any case, the application of the criminal law should only be countenanced in the most serious of cases and imprisonment is never an appropriate penalty.” Imprisonment must be imposed only in case of risk to public order. Nowadays, defamation in internet resources are spread broadly, specially by fake accounts. Borderless nature of internet has flaws beside perks, such as surplus in quantity of defamation. Imprisonment is not appropriate punishment for preventing such cases. Effective measure to prevent such cases is civil defamation laws. [7,11;13]

Overall, assessing defamation is not so simple, it is necessary to approach from various spectrums. Position of plaintiff, applicant, style, form and content of speech make matter. So each defamation case should be examined individually. Case law of ECtHR is really rich source of law, so research of case law will be helpful to clarify proportionality between freedom of expression and defamation, prevent arbitrary use of freedom of expression as well as defamation laws. Imposing nonproportionate penalties is violation of freedom of expression in itself. Preventing violation of reputation of others demands to put restrictions to freedom of expression. Basic issue is to strike balance between freedom of expression of human and reputation of others. States must fulfill both positive and negative obligations for providing basic right of human. As human rights are interrelated, violation of freedom of expression may lead to violation of other rights. If person can not deliver his voice how we can talk about rule of law?

Decriminalizing defamation is also noteworthy, however, society must be ready for such changes. Open debate is last outcome of freedom of expression, however, sometimes interests of individual must be preferred than society. Briefly, we can claim that freedom of expression exists, until reputation of other humans is violated.

REFERENCES

1. Əliyev Ə.İ. İnsan hüquqları. Dərslük. Bakı, Hüquq ədəbiyyatı, 2013, p 506
2. Briefing Note on International and Comparative Defamation Standards by ARTICLE 19 Global Campaign for Free Expression London February 2004, p.13
3. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms Rome, 4.XI.1950, European Court of Human Rights, Council of Europe, F-67075 Strasbourg, p.33
4. Defining Defamation Principles on Freedom of Expression and Protection of Reputation, ARTICLE 19, London ISBN 1 902598 25, 3 July 2000, p. 26
5. Freedom of expression and the right to reputation: HUMAN RIGHTS IN CONFLICT, STIJN SMET, p.54
6. Freedom of Expression, Media Law and Defamation, A REFERENCE AND TRAINING MANUAL FOR EUROPE , MLDI; IPI, May 2015, p.65
7. General comment No. 34, Human Rights Committee, 102nd session, Geneva, 11-29 July 2011, p. 13
8. Guide on Article 10 of the European Convention on Human Rights, Freedom of expression, Council of Europe, 31 August 2020, p.131

Internet resources:

9. Case of Lingens v. Austria, Application no. 9815/82, Strasbourg, 8 July 1986, [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-57523%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-57523%22]})
10. Case of Jerusalem v. Austria, Application no. 26958/95, judgment Strasbourg 27 February 2001, <https://www.legislationline.org/documents/id/6318>
11. Castells v. Spain, judgment of 23 April 1992, Series A no. 236 [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-57772%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-57772%22]})
12. Civil Code of Republic of Azerbaijan; Criminal Code of Republic of Azerbaijan, <http://www.e-qanun.az/>
13. Resolution 1577 (2007), Towards decriminalisation of defamation, <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-EN.asp?fileid=17588&lang=en>
14. The Free Dictionary by Farlex <https://legal-dictionary.thefreedictionary.com/defamation>
15. Yankov v. Bulgaria, Application no. 39084/97, <https://policehumanrightsresources.org/yankov-v-bulgaria-application-no-39084-97>

Striking balance between freedom of expression and defamation under ECHR

S U M M A R Y

Freedom of expression is core of democratic state. Protection of civil, political, social, economic, cultural rights can be guaranteed in rule of law through freedom of expression. It is impossible to speak about information society without freedom to exchange opinions, information. As freedom of expression is non-absolute right, we meet some formalities, restrictions. Freedom of expression leads to open debate, exchange of various perspectives, opinions. However, we can meet abuse of freedom of expression discrediting reputation of others. Freedom of expression should be restricted if it violates the rights of others, especially if it harms their reputation. The rich case law of the ECtHR clarifies this correlation, defines basic standards that distinguish defamation from freedom of expression.

X Ü L A S Ə

İfadə azadlığı demokratik dövlətin təməli daşdır. Mülki, siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni hüquqların təmin olunması hüquqi dövlətdə ifadə azadlığı vasitəsilə təmin edilə bilər. Fikir, məlumat mübadiləsi azadlığı olmadan informasiya cəmiyyətindən danışmaq absurddur. İfadə azadlığı mütləq olmayan hüquq olduğundan bəzi formallıqlara, məhdudiyətlərə məruz qalır. İfadə azadlığı açıq mübahisələrə, müxtəlif baxışların, fikir mübadilələrinin aparılmasına səbəb olur. İfadə azadlığı başqa insanların hüquqlarını pozursa, xüsusilə nüfuzuna zərər vurursa, məhdudlaşdırılmalıdır. İHAM-in zəngin presedent hüququ bu məsələyə aydınlıq gətirir, diffamasiyanı ifadə azadlığından fərqləndirən əsas standartları müəyyənləşdirir. Bu məqalədə ifadə azadlığı və diffamasiya arasında balansın təmin edilməsi məsələsi müzakirə olunur.

Гиблалиева Айтадж
Бакинский Государственный Университет,
Юридический Факультет, преподаватель кафедры
Прав человека и информации ЮНЕСКО

R E Z Y U M E

Свобода выражения мнения - краеугольный камень демократического государства. Обеспечение гражданских, политических, социальных, экономических и культурных прав может быть обеспечено за счет свободы выражения мнений в правовом государстве. Абсурдно говорить об информационном обществе без свободы мысли и обмена информацией. Свобода выражения мнения не является абсолютным правом и подлежит определенным формальностям и ограничениям. Свобода выражения мнения ведет к открытому обсуждению, обмену различными точками зрения, мнениями. Свобода выражения мнения должна быть ограничена, если это нарушает права других, особенно если это вредит их репутации. Богатое прецедентное право ЕСПЧ проясняет этот вопрос, определяя основные стандарты, которые отличают клевету от свободы выражения мнения. В этой статье обсуждается баланс между свободой выражения мнения и диффамацией.

Redaktorlar:

Tələt Binnətzadə
Fidan Pirverdiyeva
Fidan Mövsüмова
Nigar Yusubova
Cəmilə Məmmədova
Günəl Kərimova-Səmədova

Çapa imzalanmışdır 05.05.2021. Kağız formatı 60x90 1/8.
Fiziki çap vərəqi 90. Tirajı 200.

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunmuşdur.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
Tel.: (050) 209 59 68; (055) 209 59 68; (012) 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru